

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૦૭૬૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ મંગલદાસી

વિષય કદક: દશ, ગી: ૪

બૃહદ્ અન્યમાળા

અન્ય ૧ લો.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.

ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર વિરચિત 'ભાવાર્થ દીપિકા' નો અનુવાદ,
તેમના ચરિત્ર તથા સાર્થ ભગવદ્ગીતા સહિત.

કુચ્છળ સંશોધન સહિત આગ્રજિ બીજી પ્રત રૂ. ૦૦.
ફૂલ પ્રત ૫૨૦૦, વિ. સં. ૫૬૧૬.

અનુવાદકો:

રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમાર, ડબ્બોલી જી. સુરત;
તથા ગાયર્થનદાસ કલ્હાનદાસ અમીન, સીનોર.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

પ્રયોજક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અમંડાનંદ.

ભદ્રપાસે-અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

મૂલ્ય-અમદાવાદમાં ત્રણ રૂપિયા

અન્યત્ર-સવાત્રણ. પો. જી. ૬૫.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૭૬

સા: ૨

ગેયં ગીતા નામ સહસ્રં ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસમ્ ।
 નેયં સજ્જનસક્તે ચિત્તં દેયં દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ।
 ભજ ગોવિદં ભજ ગોવિદં ગોવિદં ભજ મૂઢમતે ॥

ભાવાર્થ—સંસારનાં જન્મ મરણાદિ દુઃખોથી સદાને માટે છુટી પરમ
 સચ્ચિદાનંદ પામને પ્રાપ્ત થવા માટે ગાન ગીતાનું અને સહસ્ર નામનું ગાવું યોગ્ય છે;
 આન વારંવાર ભક્તીપતિના રૂપનું કરવું યોગ્ય છે; ચિત્ત સજ્જનોના સંગમાં પરોવવું
 યોગ્ય છે અને વિત્ત દીન મનુષ્યોને આપવું યોગ્ય છે; માટે હે મૂઢમતિ ! અન્ય તથા
 કાંઈક મારવાનું છોડી એવે એવે પ્રકારે ગોવિંદને ભજ. ગોવિંદને ભજ. ગોવિંદને ભજ.
 શ્રી શંકરાચાર્યકૃત ‘ચર્પટ પંચરિકા’

અમદાવાદમાં શ્રી સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલયમાં
 બિશ્વ—અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

‘સર્વ હક્ક પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન’

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો : જ્ઞાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. ત્રણ દરવાજાની બહાર નદી તરફ જતાં મિશન સ્ટ્રીટની પાછળ અને સેશન કોર્ટની બાજુમાં.

„ સર્વ જાણીતા બુકસેલરો.

મુંબઈ-સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. કાલબાદેવી રોડ. ભાંગવાડીને નાકે દાથી બિલ્ડીંગમાં ત્રીજે દાદરે. માત્ર સવારે ૧૦ વાગતા સુધી.

„ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંપની, ઠે. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ; તથા અન્ય બુકસેલરો.

ભાવનગર-બુ. અમદુલહુસેન આદમજી. વડોદરા-બુ. મોહનલાલ મનસુખરામ.

રાજકોટ-બુ. બહેચર મેઘજી. પરાબખર. સુરત-બુ. કરસનદાસ નારણદાસ.

ડાકોટ-બુ. જીકાલાલ મનસુખરામ. નવયુગ મુદ્રણાલય, ઠે. લીમડાચોક.

નડીઆદ-ચુનીલાલ બોધાભાઈ. ભરૂચ-બુ. દેશાઈ બ્રધર્સ. કતોપાર.

આ આવૃત્તિના મૂલ્યની ગણના.

૧૪૦૬) ટુંબી ૮ પેજ કદના ફરમા ૯૩ અને પ્રત ૨૩૦૦, તેને માટે કાગળ રીમ ૧૧૦૧, તથા બેટ, ગિગાડ અને ફૂંડ ખાતાની વધારાની પ્રત ૩૦૦ નાં રીમ ૧૪૧૧, મળી કુલ રીમ ૧૨૫૨ રૂ. ૧૧૧.

૧૪૮૮) છપાઈ, કમ્પોઝ અને વળાઈ મળીને દર ફરમે રૂ. ૧૬.

૫૫૮) પ્રૂફ, વીમો, દેખરેખ વગેરે છપાઈ જતાં સુધીની તમામ વ્યવસ્થા બદલ દર ફરમે રૂ. ૬) પ્રમાણે.

૧૨૦) જ્ઞાનપટ તથા સોપાનપટ તથા જખીનું ખર્ચ.

૧૧૭૦) પ્રૂફ, કવર અને સામાન્ય પ્રેક્ટિંગ ખર્ચ સેંકડે રૂ. ૪૫) પ્રમાણે.

૪૭૪૨)

આ પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૩) રખાયું છે: તેમાંથી ચાલુ ધોરણ મુજબ પુસ્તક વેચાઈ રહેતાં સુધીની તમામ વ્યવસ્થા (ભાડાં, પગાર, વિમો, કમિશન, જાહેર ખર્ચ વગેરે) બદલ રૂપીએ છ આના બાદ જતાં જે રકમ રહે, તેને પ્રત ૨૩૦૦ એ ગુણવાથી આંકડો ઉપજા કરતાં કેટલોક ઓછો આંકડો આવશે; પણ મેળને ખાતર પૂરા ત્રણ રૂપીઆ મૂલ્ય રાખવામાં આવ્યું છે. તત્કાળમાં (૧૯૭૬ના અષાઢ માસ સુધીમાં) લેનાર માટે ખર્ચ ઓછો ગણીને તે રૂ. ૨-૧૦-૦ લેવાશે.

મુંબઈના કાર્યાલયમાં તેમજ અન્ય સ્થળોના વેચનારાઓને ત્યાં માર્ગવ્યય પ્રત્યાદિ બદલ આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ચાર આના વધુ જાપેલું છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ.

માત્ર પંદર વર્ષની બાલ વયમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેવા અદ્ભુત ગ્રંથની
રચના કરનાર, મહાન જ્ઞાનવૃદ્ધ અને ચારિત્ર્યવૃદ્ધ
ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરને અનેકાનેક પ્રણામ હો.

સમર્પણ.

નમોઽસ્ત્વનન્તાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહેવ ।

સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટી યુગધારિણે નમઃ ॥

અંત રહિત, હબ્બરો સ્વરૂપવાળા, અને હબ્બરો ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાથળ તથા બાહુવાળા પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હબ્બર નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલં સિન્ધુપાત્રે સુરતલ્લરશાસ્ત્રા લેખિની પત્રમુર્તી ।
લિખતિ યદિ ગ્રહીત્વા શારદા સર્વકાલં તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ।

મહાસાગરરૂપી ખડીઆમાં નીલગિરિ પર્વત જેટલું કાગળ હોય, કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય, અને તે વડે પૃથ્વીરૂપી કાગળ પર સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી કદાપિ સર્વકાળ સુધી લખ્યા કરે, તોપણ હે નાથ ! તારા શુણો પાર આવે તેમ નથી.

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ત્વમેવ બંધુશ્ચ સહા ત્વમેવ ।

ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વં મમ દેવ દેવ ॥

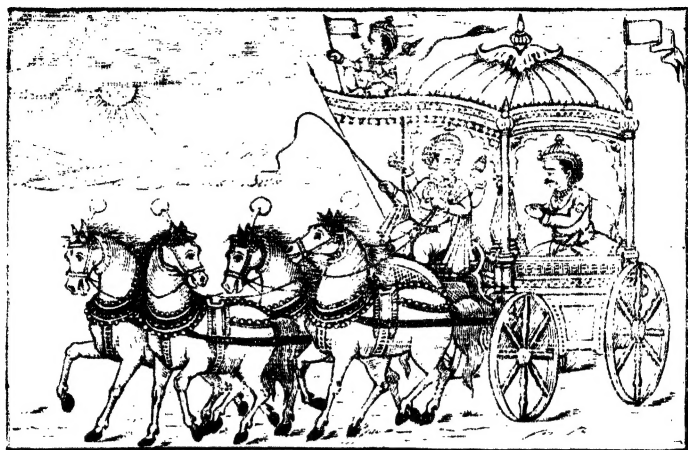
તમેજ માતા અને તમેજ પિતા છે, તમેજ ખંધુ અને તમેજ મિત્ર છે, તમેજ વિદ્યા અને તમેજ દ્રવ્ય છે, અને હે દેવના દેવ ! તમેજ મારું સર્વ કાંઈ છે.

કાચેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાન્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાચાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, ચિન્તથી, અહંકારથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી જે જે કંઈ કરે છું; તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ નારાયણ ! આપના ચરણ કમળમાં સમર્પણ કરું છું.

ધ્યાન વંદન.

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રકપાણયે । જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥

શરણ થનારને કલ્પવૃક્ષની પેઠે ઇચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ત્રાશુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાથી યુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ! આપને નમસ્કાર હો.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્યો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ તેના દોહનાર ભગવાન છે, અર્જુનરૂપ વાછડું છે; ગીતાના જ્ઞાનરૂપ ઉત્તમ દૂધ છે; અને સુદ્વિચારી પુરૂષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે.

ૐ પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતાં નારાયણેન સ્વયં વ્યાસેન પ્રચિતાં
પુરાણમુનિના મધ્યે મહાભારતમ્ । અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતી-
મષ્ટાદશાધ્યાયિનીમમ્બ ત્વામનુસન્દધામિ ભગવદ્ગીતે ભવદ્વેષિણીમ્ ॥

ૐ કારણ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપદેશેલી, પ્રાચીન મહા મુનિ શ્રી વેદ વ્યાસજીએ મહાભારત વચ્ચે ગુથેલી, અદ્વૈતરૂપ અમૃતને વર્ષાવનારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી, અને જન્મ-મરણ, તથા અહંતા-મમતારૂપ સંસારને ટાળનારી, એવી હે ભગવતી ભગવદ્ગીતા ! હે માતા ! હું તારું ધ્યાન ધરું છું.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।

વેત્તાસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥

હે અનંતરૂપ ! આપ આદિદેવ, પુરુષ અને પુરાણ (પ્રાચીન)
છો. આપ આ વિશ્વના પરમનિધાન છો. આપ સર્વને બાબુનારા તથા
બાબુવા થોડા છો. આપ પરમધામરૂપ છો. આપે વિશ્વને વ્યાપ કર્યું છે.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।

ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતોઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥

હે ઉપમારહિત પ્રભાવવાળા ! આ ચરાચર લોકના આપ પિતા
છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો, આપ મહાનથી પણ મહાન છો. ત્રણે લોકમાં
આપના સમાનજ કોઈ નથી તો પછી અધિક તો ક્યાંથીજ હોય ?

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં પ્રસાદયે ત્વામહમીશ મીલ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

તેટલા માટે દેહને નમાવી પ્રણામ કરીને આપને પ્રાર્થના કરું
છું, કે હે પૂજ્ય પ્રભો ! પ્રસન્ન થાઓ; અને હે દેવ ! જેમ પિતા
પુત્રના, મિત્ર મિત્રના અને પતિ પ્રિયાના અપરાધો સહન કરે, તેમ
આપ મારા અપરાધો સહન કરો-ક્ષમા કરો.

પહેલી આત્મના નિવેદનનો સારાંશ.

‘વેદાન્તમાળા’ના પ્રથમ પુસ્તક રૂપે ‘શ્રીજ્ઞાનેશ્વરીભગવદ્ગીતા’ સાદર કરતાં જે મહેશ્વરની કૃપાથી તેમ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે, તેમના મંગળમય ચરણ-કમળમાં અનેક પ્રણતિસહ વંદન કરીએ છીએ.

અદ્વૈતાશ્રુત વર્ષિણી, ભવદ્રેષિણી, ભગવતી ‘ભગવદ્ ગીતા’ પર, મહાન તત્ત્વજ્ઞ બાલયોગીશ્વર શ્રી ‘જ્ઞાનેશ્વર’ મહારાજે ‘ભાવાર્થદીપિકા’ નામે જે ઉત્તમ ટીકા રચી છે, તેનુંજ નામ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ છે.

‘જ્ઞાનેશ્વરી’ની મહત્તા વિષે આ અંશમાં જોડેલા ઉપોદ્ધાતમાં તેમજ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાં સારી રીતે વિવેચન આવી ચૂકેલું હોવાથી અત્ર ક્રમાંજ જણાવીશું કે, જે દેશની ભાષામાં આ પદ્યઅંશ મૂળ અંશ છસો વર્ષ પર રચાયો, તે મહારાષ્ટ્રના સાહિત્યમાં અઘાપિ પર્યંત તે સર્વોપરિ અંશ ગણાતો આવ્યો છે. ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન શ્રી વામદેવ, તેમજ તેમના પછીથી તે પ્રદેશમાં થઈ ગએલા તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ અને વિષ્ણુબાવા જેવા વંદનીય અને સમર્થ મહાત્માઓ તથા અનેક કવિઓ અને વિદ્વાનોએ આ અંશનો અત્યંત ભાવપૂર્વક આદર કર્યો છે.

મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના અંથોના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેમ સર્વથી પ્રથમ છે; તેમ યોગ્યતામાં પણ તેનું પદ સર્વથી પ્રથમજ છે. ધર્મઅંશ તરીકે, કાવ્યઅંશ તરીકે, કે વ્યવહારનીતિના અંશ તરીકે, ગમે તે દષ્ટિથી જુઓ; પણ જ્ઞાનેશ્વરીના સિંહાસનને-તેના સર્વોપરિપદને-ડાલાવે એવો એક પણ અંશ એ ભાષામાં જણાશે નહિ. જુદાં જુદાં દર્શનો, વિવિધ કળાઓ, ભિન્ન ભિન્ન ધંધાઓ, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, પાકશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, અને અન્ય અનેક બાબતો પ્રાણીઓ, વસ્તુઓ, બનાવો તેમજ પ્રસંગો વિષે એમાં જે હકીકતો આવે છે; તે ઉપરથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તે ખરેખર જ્ઞાનના ઈશ્વરજ હતા, એમ હરકોઇને જણાઇ રહે તેમ છે.

કૃષ્ણ, અર્જુન, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજયના સ્વભાવનાં જે આબેહુબ ચિત્રો આ અંશમાં આપ્યાં છે; તેવાં ગીતા પરની બીજી કોઇ પણ ટીકામાં મળી આવશે નહિ. વળી ભાષાબૌરવ, પદ-સાહિત્ય, ઉપમાચાતુર્ય, ઉપરાઉપરી અંશ એસતાં દર્શાવે, અસાધારણ વ્યવહારજ્ઞાન, અતુલ્ય ગુરૂભક્તિ, સર્વપ્રત્યે નમ્રભાવ અદ્ભુત પ્રભુપ્રેમ, ધણીજ સરલ છતાં અસરકારક રીતે ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો સમજાવવાની ખુબી, ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમાં આ અંશ જે વિશેષતા ધરાવે છે; તે પણ અન્ય અંશમાં મળી આવશે નહિ.

જ્ઞાનેશ્વરીના મૂળ અંશની મુગ્ધ, પુના, ઇ૦ સ્થળોમાં જુદે જુદે હાથે અનેક આવૃત્તિઓ નીકળી છે; તેમજ મૂળ ઓવી તથા મરાઠી ગદ્યાત્મક ભાષાન્તર સહિત પણ તેનાં જુદે જુદે હાથે બે પુસ્તકો નીકળેલાં છે. એમાં એકના અનુવાદકો શ્રીયુત્ કૃષ્ણાજી નારાયણ આદ્યે ટૅલુકર તથા ‘કરલ કોકિલ’ ના સંપાદક એ જે ગૃહસ્થો હોઇને પ્રકાશક શ્રીયુત ત્રિંબક જનાર્દન ગુર્જર છે; તથા બીજા અંશના

અનુવાદક અને પ્રકાશક પુણાનિવાસી શ્રીમાન વિનાયક નારાયણ જોશી સાખરે છે. ઉપલા બન્ને ગ્રંથો મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથમાં સારો આદર પામ્યા છે; એમ તેઓની થોડાંજ વર્ષોમાં નીકળી ચૂકેલી બબ્બે ત્રણ ત્રણ આવૃત્તિઓપરથી જણાય છે.

આવા ઉપયોગી ગ્રંથોના લાભ ગુજરાતી જીજ્ઞાસુઓને મળી શકે, તેટલા માટે તેનો ગુર્જર અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ થવાની આવશ્યકતા હતી; જેથી તે યથા-સંયોગ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપલાં બંને મરાઠી પુસ્તકોના આધારથી તૈયાર થયેલો હોવાથી એટલે કે ઓવીઓનો અનુવાદ શ્રી સાખરે મહારાજના અનુવાદને આધારે તેમજ દીપ્તજ્ઞ શ્રીયુત ટેલુકરવાળા ગ્રંથને આધારે અપાયેલાં હોવાથી એ હિલચ પુસ્તકોના અનુવાદક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો અત્ર કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

ભગવાન જ્ઞાનેશ્વર, તેમના પછી થઈ ગયેલા એકનાથ અને તુકારામ આદિ ધુરંધર આચાર્યોનાજ નહિ પરંતુ સર્વ મહારાષ્ટ્રવાસીઓના પણ મહાન ધર્માચાર્ય છે. મહારાષ્ટ્ર દેશ અને મહારાષ્ટ્રીય ભાષાપર તેમણે કરેલા ઉપકારો મહાન છે. તેઓના સમયમાં તો તેમની સેવા અને સમાગમદારા હજારો જીવ કૃતાર્થ થયા છેજ; પરંતુ તેમના પછી પણ લાખો સંસારતાપથી પરિતપ્ત થયેલા જીવો તેમના ઉત્તમ ગ્રંથોના શ્રવણમનનથી તથા સંપ્રદાય પરંપરાના પ્રતાપથી પરમ શાન્તિ અને કલ્યાણના માર્ગને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.

આ અદ્ભુત મહાપુરૂષનું ચરિત્ર અનેક કવિજનોએ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં નિરૂપણ કર્યું છે; અને અનેક લક્ષ્મણોએ અનેક પ્રકારે તેમના ગુણાનુવાદ ગાયા છે.

મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં અગાઉના સમયમાં જુદે જુદે દસ્તે લખાયેલાં તેમનાં પછાત્મક ચરિત્રો ઉપરથી ચાલુ સમયમાં રચાઈ પ્રસિદ્ધ થયેલાં બે ઉપયોગી પુસ્તકો જોવામાં આવ્યાં છે. જેમાંનું એક શ્રીયુત બળવંત ખડોજી પારખનું તૈયાર કરેલું હોષ ત્રીજી આવૃત્તિ રૂપે ઇ. સ. ૧૯૦૬ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું છે; અને બીજું પુણાનિવાસી શ્રીમાન લક્ષ્મણ રામચંદ્ર પાંગારકર બી. એ. તરફથી સંપાદિત થઈને ચાલુ સાલમાં (સં. ૧૯૬૮ માં) પ્રસિદ્ધ થયેલું છે.

આ ગ્રંથ સાથે જોડેલું જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચરિત્ર ઉપલાં મહારાષ્ટ્રીય પુસ્તકોમાંથી યથામતિ ચુટી કઢાડેલાં પ્રકરણો તેમજ પ્રકરણોના અંશે ઉપરથી જ યોજાયેલું હોવાથી, એ પુસ્તકોના લેખક તથા પ્રકાશકોનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ મરાઠીપરથી ગુજરાતીમાં તૈયાર કરવાનું કાર્ય ડોહોલી જીલ્લે સુરતનિવાસી રા. રા. રત્નસિંહ દીપસિંહ પરમારે જે ત્વરાથી કરી આપ્યું છે, તે બદલ તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

જીજ્ઞાસુઓના કલ્યાણનિમિત્ત પરમકૃપાળુ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલો આ ગ્રંથ તેજ હેતુથી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે; તે સંસ્કારી જનોનો પ્રીતિપાત્ર થાઓ. અધિક આપાદ કૃષ્ણ એકાદશી. સંવત ૧૯૬૮. લિપ્તુ-અખડાનંદ.

નવી આવૃત્તિ વિષે બે બોલ.

આ અંશની સં. ૧૯૬૮માં રૂ. ૧-૧૦-૦ થી નીકળેલી પહેલી આવૃત્તિ ખપી ગયા પછી પણ તેની એટલી ખધી માગણી રહી કે, અન્યત્ર ચાર રૂપિયાથી નીકળેલી પ્રતો પણ ઉપડી ગઇ અને છેવટે આ અંશ બજારમાં રૂ. ૨૦) સુધીની કિંમતે વેચાયો !

જ્ઞાનેશ્વરીની એટલી ખધી માગણી જોતાં તેની બીજી આવૃત્તિ ધણી વહેલી નીકળવી જોઈતી હતી; પરંતુ દરેક પુસ્તક જાતે જોઇ તેમાં ઠીકઠીક કરવા જેવું જણાય તે ક્યાં કરાવ્યા પછીજ તે છાપવા આપવાનું ધોરણ પહેલી આવૃત્તિ વખતે ન હતું, તે ચાલુ થએલું હોવાથી; તથા પાછળથી નિકળેલું શ્રીયુત રઘુનાથ માધવ ભગાડે બી. એ. ના હાથનું હિન્દી ભાષાન્તર કંદક વિશેષતાવાળું જણાતાં તેના ઉપયોગ પૂર્વકજ નવી આવૃત્તિ યોજવાનું કરવાનું ફરવાથી આ કાર્ય હીલમાં પડ્યું હતું.

એ પછી શ્રીયુત ગોવર્ધનદાસ કહાનદાસ અમીન પાસે ઉપરોક્ત હિન્દી જ્ઞાનેશ્વરીને અનુવાદ તૈયાર કરાવવામાં આવ્યો હતો; અને તેનો તેમજ આગલા શ્રીયુત પરમારના હાથના મરાઠી ઉપરથી તૈયાર થએલા અનુવાદનો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિ યોજવામાં આવી છે. અનુવાદકો તરીકે એ બંને વ્યક્તિઓનાં નામ એજ કારણથી આ આવૃત્તિમાં અપાયાં છે.

ઉપલા અનુવાદોમાં સમજૂદર વગેરે કારણથી કોઇ કોઇ સ્થળે કોઈ ન્યૂનતા આવી હોય તો તે દૂર કરી શકાય એટલા માટે જેના ઉપરથી તે ભાષાન્તર તૈયાર થએલાં તે (હિન્દી તથા મરાઠી) અંથોનો પણ છુટથી આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ આવૃત્તિમાંના અનુવાદ શ્રી સાખરે મહારાજના મરાઠી ભાષાન્તર તેમજ ઉપરોક્ત હિન્દી ભાષાન્તર, એ ઉભયને આધારે યોગ્યતા હોવાથી ઉભય અંથોના ભાષાન્તરકાર તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો અત્ર પ્રેમપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ પ્રમાણે એક સાથે ચાર પુસ્તકોના ઉપયોગપૂર્વક આ આવૃત્તિ યોજવામાં સ્વામી કૃષ્ણાનંદપુરીએ બનતી કાળજીથી અને નિષ્કામ ભાવથી જે સહાય કરી છે, તેને માટે એ અંધુ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

મૂળ સાથે સરખાવીને વાંચવા ઇચ્છનારને મદદ મળવા માટે આગલી આવૃત્તિમાં જે દરેક ઓવીના અંક અપાયા હતા; તેનો હજારે બેચાર માણસો પણ ભાગ્યેજ ઉપયોગ કરતા હશે, એમ લાગવાથી આ આવૃત્તિમાં દરેક 'લોકની ટીકા પુરી થાય ત્યાંજ માત્ર ઓવીનો અંક રખાયો છે. આથી આ આવૃત્તિનું કદ થોડુંક ઘટતાં મૂલ્યમાં પણ પ્રતદીઠ એએક આના ઓછા આવેલા ગણાય છે.

મનુષ્યોને જ્ઞાનની સાથે ગરમત મળે; એવા ઉદ્દેશથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તથા તેમના કનિષ્ઠ અંધુ સોપાનદેવે યોજેલી 'જ્ઞાનપટ' અને 'સોપાનપટ' એ બે રમતો પણ (રમવાની સમજીત સાથે) છુટા મોટા કાગળપર છાપાવવામાં આવી છે; અને તે હશે ત્યાં સુધી જ્ઞાનેશ્વરીના પ્રત્યેક ગ્રાહકને અપાતી રહેશે. આ રમતો વિષે વધુ વિવેચન આ અંશમાંના જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાં ૭૫-૭૬ મા પૃષ્ઠે આપેલું જણાશે.

આ બંને ચિત્ર છુટાં પણ માત્ર એજજ આનામાં (અને ગા ની ૧૦ પ્રત) મળશે.

અમદાવાદ. વિ. સ. ૧૯૭૯
પુરોત્તમ (અધિક જયેજ) માસ

બિહુ-અમ્મ'ડાનંદ.

અનુક્રમણિકા.

(પ્રત્યેક અધ્યાયની પેટા વિગતો સાથે)

પ્રકીર્ણ આખતો—પૃષ્ઠ ૧ થી ૬

ઉપાદેશાત—પૃષ્ઠ ૬ થી ૨૬

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરચરિત્ર—પૃષ્ઠ ૨૭ થી ૮૦

પહેલો અધ્યાય—અત્યુત્તર વિષાદયોગ. પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૦૨. ગણેશનું રૂપક. ગુરુભક્તિની આવશ્યકતા. વ્યાસની વાણીનો પ્રભાવ, જ્ઞાનેશ્વરની ભાષાનું અદ્વિતીય સૌંદર્ય. ગુરુકૃપાથી પ્રાપ્ત થએલું સામર્થ્ય. પાતિવ્રત્ય અને સ્વામીભક્તિ. ફલીન સ્ત્રીઓ અને વિષયલપટ પુરુષ. પિતા અને પુત્ર. મત્સરનું પરિણામ. આગનો સ્વભાવ.

બીજો અધ્યાય—સાંખ્યયોગ. પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૩૬. માતાપિતાની પૂજા. દ્રોણાચાર્યની મહત્તા. સંશયઘ્નતાની સ્થિતિ. વિષયોનું સામર્થ્ય. સ્વધર્મ. સ્વધર્મત્યાગ. સદ્બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ. સ્વર્ગેચ્છાને માટે યજ્ઞાદિકના તિરસ્કાર. વેદમાંના ગ્રાહ્યાગ્રાહ્ય વિચાર. યોગસ્થિતિનાં લક્ષણો. વાસનાનું પ્રાપ્ત્ય.

ત્રીજો અધ્યાય—કર્મયોગ. પૃષ્ઠ ૧૩૭ થી ૧૫૮. જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ એક છે. કર્મત્યાગ શક્ય નથી. મુક્તનાં લક્ષણો. સ્વધર્મચરણથીજ મુક્તિ. બ્રહ્મદેવનો ઉપદેશ. અજ્ઞનો મદિમા. લોકોને માટે પણ કર્મો કરવાંજ જોઈએ. અનધિકારીને પરમાર્થનો બોધ આપવો નહિ. વિષયાસક્તિ આત્મજ્ઞાતનું કારણ છે. ઇદ્રિયોના લાડ. વિષય સુખ. સ્વધર્મની ઐક્યતા. કામ ક્રોધ વિષે વર્ણન.

ચોથો અધ્યાય—કર્મ બ્રહ્માપરિણયોગ. પૃષ્ઠ ૧૫૯ થી ૧૭૯. અત્યુત્તરનું વર્ણન. ભગવાનનું વર્ણન. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ. હું અવતાર ધારણ કરી શું શું કરું છું ? મદસ્વરૂપ કાણુ થાય છે ? કર્મનું ફળ મળે છેજ. કર્મની ગતિ ગહન છે. કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મના બેદ. નિષ્કામીનાં લક્ષણો. યજ્ઞના બેદ. યજ્ઞનું રૂપક. યજ્ઞની વ્યાખ્યા. જ્ઞાનયજ્ઞની મહત્તા. જ્ઞાનને માટે સંતોની સેવા. જ્ઞાનની મહત્તા. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ. જેને જ્ઞાનમાં પ્રીતિ ન હોય તેની દશા. સંશય કરતાં અધિક ધોર પાતક બીજું કાંઈ પણ નથી.

પાંચમો અધ્યાય—સંન્યાસયોગ. પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૧૯૫. સંન્યાસ અને યોગનાં લક્ષણો. યોગીનું વર્તન. અબેદ સ્થિતિ. વિષયસુખનું પરિણામ. આત્મસુખની મહત્તા.

છઠ્ઠો અધ્યાય—આત્મસંયમયોગ. પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી ૨૩૧. જ્ઞાનેશ્વરની વાણીનું મહત્ત્વ. યોગાર્હનાં લક્ષણો. સમબુદ્ધિનાં લક્ષણો. અત્યુત્તરનો અત્રિમ પ્રેમ. યોગાભ્યાસને માટે યોગ્ય સ્થળ. મૂળબંધનાં લક્ષણો. જલધર અને હિડીયાનબંધ. કુંડલિની શી રીતે જગૃત થાય છે. યોગાભ્યાસથી ઘડપણ જન્મનો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગથી પ્રાપ્ત થતું અદ્ભુત સામર્થ્ય. સર્વ કાર્યો પ્રમાણસરજ કરવાં. યોગ દુર્ઘટ નથી. યોગને સાધ્ય કરવાની સુલભ રીત. સમદ્રષ્ટિ કરતાં ઐશ્વર્ય બીજું સાધન નથી. મનનો સ્વભાવ. મનનો ક્રિતમ ગુણ. યોગનો પરિચય. યોગાભ્યાસમાં અનંતરાય પડે તો પણ વ્યથ જતો નથી. યોગબ્રહ્મનો પુનર્જન્મ. યોગી દેવનો દેવ છે.

સાતમો અધ્યાય—જ્ઞાન વિજ્ઞાનયોગ. પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી ૨૫૦. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં લક્ષણો. કાટકવધિ લોકોમાંથી એકાદનેજ આસ્થા હોય છે. કામ

તે હું જ છું. પ્રાણીઓ મને ઓળખતાં નથી. માયાને નહીનું રૂપક. ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેમના હેતુ. જ્ઞાની મારો પ્રાણુ છે. સંસારનાં સાધનની ભક્તિ. ક્રોધને પણ અપ્રિય ન લાગે એવું બોલવું. પ્રાણીઓનું મિથ્યાત્વ. શરીર અને અહંકારનો સંયોગ.

આદ્યમા અધ્યાય-અક્ષર બ્રહ્મયોગ. પૃષ્ઠ ૨૫૦ થી ૨૭૧. બ્રહ્મ એટલે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત એટલે શું ? અધિદેવત એટલે શું ? અધિયત્ત એટલે શું ? મરણકાળે સ્થિર ચિત્ત. સર્વદા જો મારું સ્મરણ કરે છે તેને મરણકાળે હું કલેશ થવા દેતો નથી. દેહ ઉપર રૂપક. બ્રહ્મદેવનો દિવસ અને તેનો અસ્ત. પુરૂષ એટલે શું ? મારું ખરું વર. મરણકાળે અમિતું બળ જોઈએ. અમિમાર્ગ અને ધૂત્રમાર્ગ.

નવમા અધ્યાય-રાજવિદ્યા રાજગુહ્યયોગ. પૃષ્ઠ ૨૭૧ થી ૩૧૦. જ્ઞાનેશ્વરની નમ્રતા અને તેમણે શ્રોતાઓને આપેલી મહત્તા. ગુપ્ત વાત કોને કહેવી ? જ્ઞાનની મહત્તા. મૂર્ખ લોકોને માટે બગાડનું દર્શાવ. અજ્ઞાનીઓ મને મનુષ્યના આકારનો સમજે છે. જ્ઞાનયત્ન. મારી વ્યાપકતા. સ્વર્ગનો વૈભવ. પુણ્યની સમાપ્તિ થયા પછીની દશા. મારું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ. મને ભક્તિપૂર્વક સર્વસ્વ અર્પણ કરવું. ભક્તિ સિવાય સર્વ અર્થ છે. ભક્તિમાં જાતિભેદ નથી. બ્રહ્મણ્યું મહત્ત્વ. મૃત્યુલોકનું વર્ણન.

દશમા અધ્યાય-વિભૂતયોગ. પૃષ્ઠ ૩૧૦ થી ૩૩૭. પ્રસ્તાવના અને સિંહાવ-લોકન. ભાવનાં લક્ષણો. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ. ખરો ભક્તિયોગ. પ્રેમાળ ભક્ત. અર્જુનને મળેલો અનુભવ. કૃષ્ણે કહેલું પોતાનું પરાક્રમ. વિભૂતિનું અનંતત્વ.

અગીઆરમા અધ્યાય-વિશ્વરૂપ દર્શનયોગ. પૃષ્ઠ ૩૩૭ થી ૩૬૧. શ્રોતાઓનું ગૌરવ. અર્જુનનો સંક્રોધ. અર્જુનની કૃતજ્ઞતા. અર્જુનનું ભાવણ. વિરાટ સ્વરૂપનાં મુખો. સંજયે કરેલું પાંડવોનું વર્ણન અર્જુનના બ્રમ્હી નિવૃત્તિ થવી. ભગવાનને આપ્ત ગણીને તેમની સાથે કરેલું વર્તન. ઉપકાર દર્શન. વિશ્વરૂપની મહત્તા. શિષ્યની દૃઢ સહન કરનાર ગુરુ. વિશ્વરૂપની સન્નિધિ પહોંચવાનો માર્ગ.

ત્રણમા અધ્યાય-ભક્તિયોગ. પૃષ્ઠ ૩૬૨ થી ૪૦૮. ગુરુકૃપાની પ્રાર્થના. યોગ માર્ગમાં રહેલું કષ્ટ. અભ્યાસયોગ. ફલત્યાગ. બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સુખ સૌથી અધિક છે. તેજ ભક્ત, તેજ યોગી અને તેજ મુક્ત છે. મને કેવા ભક્તો પ્રિય છે. સર્વ યોગોના સમાવેશરૂપ ભક્તિયોગ. પ્રેમાળ ભક્તોની શ્રેષ્ઠતા.

તેરમા અધ્યાય-ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ. પૃષ્ઠ ૪૦૯ થી ૪૮૦. ક્ષેત્ર અને સંબંધી જ્ઞાન. ક્ષેત્રના અવયવો. અમાનિત્વ અને અદ્ભિત્વ. અહિંસા વિષે ગેરસમજૂતી. અહિંસાનું સ્વરૂપ. ક્ષમાનું સ્વરૂપ. આર્જવ, મુરુભક્તિ, પવિત્રતા, સ્થિરતા, નિમ્ન અને જરાનું વર્ણન. અજ્ઞાનનાં લક્ષણો. અર્ધ-જ્ઞાનીને માટે દીપકનું દર્શાવ. દેવોપર અશ્રદ્ધા. પ્રકૃતિ પુરુષના ગુણદોષ.

ચૌદમા અધ્યાય-ગુણત્રયવિભાગયોગ. પૃષ્ઠ ૪૮૦ થી ૫૦૮. માયામાંથી ઉત્પત્તિ. વિશ્વાત્માનું સ્વરૂપ. પ્રાણીને સત્ત્વનું બંધન. રજનું બંધન. તમનું બંધન. ગુણાતીતનાં લક્ષણો. અવ્યભિચાર ભક્તિ કોનું નામ.

પંદરમો અધ્યાય-પુરૂષોત્તમયોગ. પૃષ્ઠ ૫૦૮ થી ૫૪૬. સંસારવૃક્ષનો વિસ્તાર. સંસારવૃક્ષને છેદી નાખવાની યુક્તિ. મોહાંધનાં લક્ષણો. મારી આપકતા. હિપાધિનાં લક્ષણ કહેવાનાં કારણો. ક્ષર પુરુષ. અક્ષર પુરુષ. ઉત્તમ પુરુષ.

સાતમો અધ્યાય-દૈવાસુર સંપદવિભાગયોગ. પૃષ્ઠ ૫૪૭ થી ૫૭૬. સદ્ગુરુનું રતવન ક્રમ નથી. અભય, સત્વશુદ્ધિ, દમન, સશસ્ત્ર યુદ્ધ, સ્વાધ્યાય તપ, આર્જવ, અહિંસા, સત્ય અક્રોધત્વ, ત્યાગ, શાંતિ, દયા અનાસક્તિ, કામળતા, એ સર્વનાં લક્ષણો, નાસ્તિક મત, આસુરીલોકાનું શાસન. શ્રુતિસ્મૃતિને શિરસાવંધ ગણવી.

સત્તરમો અધ્યાય-શ્રદ્ધાત્રય વિભાગયોગ. પૃષ્ઠ ૫૭૬ થી ૬૦૮. શાસ્ત્રાભ્યાસ દુર્બલ છે. જ્ઞાનીના યોગથી મૂર્ખ પણ તરે છે. સાત્ત્વિક આહાર, રાજસ આહાર, તામસ આહાર, સાત્ત્વિક યજ્ઞ, રાજસ યજ્ઞ, તામસ યજ્ઞ, શરીર તપ, વાહન તપ, માનસ તપ, સાત્ત્વિક તપ, રાજસ તપ, તામસ તપ, સાત્ત્વિક દાન, રાજસ દાન, તામસ દાન, એ સર્વનું વર્ણન. 'સત્' નામનું સામર્થ્ય, પ્રજાવનો વિનિયોગ. 'સત્' શબ્દની યોગના 'સત્' શબ્દની યોગના. પ્રજાવનું માહાત્મ્ય.

અઠારમો અધ્યાય- (મોક્ષ) સંન્યાસયોગ. પૃષ્ઠ ૬૦૮ થી ૭૨૬. જ્ઞાનેશ્વરની સંસ્કૃત કાવ્યરચના અને અનુપ્રાસ. કૃપાની અપેક્ષા. અઠારમો અધ્યાય એ ગીતા મંદીરનો કળશ છે અને સત્તરમો અધ્યાય માળ છે એવું રૂપક. નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ. કામ્ય કર્મનો નિષેધ. ત્યાગ અને સંન્યાસ. કર્મ છોડવાં નહિ. કર્મત્યાગ સંભવિત નથી. આત્મા અને કર્મ કરનાર ભિન્ન છે. કર્મનાં પાંચ કારણો અને પાંચ હેતુઓ. આત્મા ઉપર બદલાનો મિથ્યા આરોપ. મુક્તનાં લક્ષણો. આત્મા સર્વથી પર છે. સાત્ત્વિક જ્ઞાન, રાજસ જ્ઞાન, અને તામસ જ્ઞાન. સાત્ત્વિક કર્મ, રાજસ કર્મ, અને તામસ કર્મ. સાત્ત્વિક કર્તા, રાજસ કર્તા, તામસ કર્તા. સાત્ત્વિક શુદ્ધિ, રાજસ શુદ્ધિ, અને તામસ શુદ્ધિ. સાત્ત્વિક ધૃતિ, રાજસી ધૃતિ અને તામસી ધૃતિ. સાત્ત્વિક સુખ, રાજસ સુખ, અને તામસ સુખ. આરવણો વિષે વર્ણન. બાહ્ય ક્ષત્રિયવૈશ્ય અને શૂદ્રકર્મો સ્વકર્મ દોષયુક્ત હો કે કદિન હો પરંતુ તેનું આચરણ અવશ્ય કરવું. પરમ સિદ્ધિનાં લક્ષણો. આત્મસાબની યોગ્યતા. યોથો ભક્તિયોગ. જ્ઞાનભક્તિ, એકમ સ્વરૂપ. સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ. તારે સ્વાધીન કાંઈ નથી. ભવિતવ્યનું સામર્થ્ય અને પ્રકૃતિનું પ્રાપ્ત્ય જ્ઞાનથી ધર્માવર્મ સર્વ નાશ પામે છે. એક મારેજ શરણે આવ. ગીતાને વેદનું મૂળ શાથી ગણવામાં આવી છે. ગીતાનો અપાર મહિમા સંપાદન કરેલી સંપત્તિ ભોગવવી કદિન છે. ગીતા શાસ્ત્રનો ઘોષ કોને ન આપવો ? ગીતા શાસ્ત્રનો ઘોષ કોને આપવો ? ગીતાઈની મિજબાની કરનાર મને પ્રિય છે. ગીતાના પાઠનું રૂળ. અર્જુનની બ્રહ્મસ્વરૂપાવસ્થા. સંજયનો પ્રેમ. સંજયનું સ્થિતિ. ધૃતરાષ્ટ્રનું ભાષણ. જય કોને મળશે ? સંજયની પ્રતિજ્ઞા. અતિમ શ્લોકનું મહાત્મ્ય. ગીતાનું મહાત્મ્ય. ગુરુસામર્થ્ય અને ગુરુપ્રસાદ. મરાઠી કાવ્યની રચના. ગુરુપરંપરા. સંજયનું પ્રાર્થના. પ્રસાદની અપેક્ષા, ઉપસંહાર. શ્રી એકનાથ માહારાજની ઓવીઓ.

જ્ઞાનયજ્ઞની મહત્તા જ્ઞા. અ. ૪ ના પેટામાંથી વાંચવી તથા જ્ઞાનની મહત્ત્વાર્થ વાંચવું. અનુક્રમમાં પહેલો વિષય હિમેરી લેવો. નવમા અ. માં પણ જ્ઞાનયજ્ઞ આવે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૧૯	૩	પણ	૧૭	૪૫૪	૨૬	પેતની	પોતાની
૨૪	૧૭	નું	કનું	૪૫૮	૮	ગાનન	ગાનનાં
૩૧		ખાત્રીઓની	ખામીઓની	૪૫૯	૨૪	નેત્રે	નેત્રા
૮૮	૫	સૈમદત્તિ	સૌમદત્તિ	૪૬૯	૨૨	એ એ	એ
૧૦૧	૧૭	જનાર્દન	જનાર્દન	૪૭૨	૨૮	દેખાતો	દેખતો
૧૪૭	૭	પાર્ય	પાર્ય	૪૭૪	૪	અને	અને ધર
૧૫૦	૧૪	કુર્યાતિદ્વાં	કુર્યાદિદ્વાં	૪૭૪	૨૪	થયું	થયું છે
૧૬૪	૨૯	માર્ગે	માર્ગે	૪૭૪	૨૬	છે	છે. હે
૧૮૯	૧૧	સ્થિતઃ ॥	સ્થિતઃ ॥	૪૭૫	૨	પોતાતું	પોતાનું
૧૮૯	૨૬	પ	પણુ શું	૪૮૩	૩	કર્મોળ	કર્મોળ
૧૮૯	૨૭	સ ૮	સંતુષ્ટ	૪૯૭	૩	તે	તેમ જે
૧૯૭	૧૦	શકતોઃ નથી	શકતો નથી:	૪૯૭	૨૪	રજગણુ	રજોગુણુ
૨૧૩	૮	રોળનાં	રોમનાં	૫૧૧	૭	કલ્પત	કલ્પાંત
૨૩૫	૯	તારમા	તારમાં	૫૧૯	૧૩	યમ	શમ
૨૩૭	૨૫	ત	તે	૫૩૮	૩૧	રહેવામાં	કહેવામાં
૨૩૯	૨	ધૈર્ય	ધૈર્ય	૫૪૩	૨	દૈતદૈત	દૈતાદૈત
૨૭૪	૨૫	પ્રથક્	પ્રથક્	૫૪૮	૨૩	ચપ	ચૂપ
૨૮૦		સુધીનાં પેળમાં બધાં	મગવાનુવાચ	૫૭૫	૧૭	સંપત	સંપત્તિ
		છે ત્યાં શ્રીમગવાનુવાચ	જોષ્ઠએ.	૫૮૭	૧૯	પણુ તેના	તેના પણુ
૨૮૧	૨૬	મધ્યા	મયા	૬૦૭	૭	ત	તે
૨૮૨	૨૩	આભપ્રાયને	અભિપ્રાયને	૬૧૪	૧૭	એકાથીજ	એકાથીજ
૩૦૦	૧૯	!	!	૬૨૪	૬	કવી	કવી રીતે
૩૦૬	૮	દૈવ	દૈવત	૬૩૨	૨૭	ઉત્તમલાભ જેમ	જેમ ઉત્તમલાભ
૩૦૭	૧૧	દુઃખીરૂપી	દુઃખરૂપી	૬૩૨	૨૮	વાડે	ચાટે
૩૦૭	૧૧	ધૂન	ધૂન	૬૩૬	૩૪	લીલીગાર	લીલીજમ
૩૦૮	૫	મહાલોભી યાને	મહાલોભીયાને	૬૩૮	૩૨	ધાડ	ચાદ
૩૪૫	૧૩	રહેશે	રહેશે ?	૬૫૩	૩૧	ક્યા	કર્યો
૩૬૪	૬	અધુના	હમણાં	૬૫૬	૩૧	જામને	જામને
૩૬૪	૭	ભીતનું	ભીતનું	૬૬૨	૩૧	વણો	વણો
૩૬૫	૨૯	પલાયનમઃ	પલાયન	૬૬૮	૯	પ્રધાની	પ્રધરની
૩૭૧	૬	ખઉ	ખઉ	૬૬૮	૨૦	પરમાત્માથી	પરમાત્માથી
૩૭૧	૧૦	કાઃ	કાઃ	૬૭૫	૩૧	કરશે	કરશે
૪૩૦	૩	રહેતો	રહેતા	૬૭૫	૩૩	કુલ	કુલીન
૪૪૦	૩૨	સરડો	કાકીડો	૭૦૦	૯	રૂપ, સર્વ	રૂપ,
				૭૦૫	૨૭	અલદેવહે	અલદેવ

એ ઉપરાંત માત્રાદિ ભાગી જવાથી કર્મનું કમ, તદ્દુપનું તદ્દપ, ચતુનું મત્સ્ય, ગર્જનાનું ગર્જના, વિષ્ણુનું વિષ્ણુ, માર્ગનું માર્ગ, અંતર્બાહ્યનું આંતરબાહ્ય, સર્વનું સર્વ, તે નુ ત, વગેરે થયું હોય તે તો વાંચનારે પોતાની મેળેજ સુધારી લેવાનું છે.

ઉપોદ્ઘાત.

(શ્રીમુત કૃષ્ણાણ નારાયણ આડંબે ટેલૂકર કૃત જ્ઞાનેશ્વરીના મરાઠી અનુવાદ સાથેના 'મનોગત' માંના વધુ અગત્યના ભાગોનો ભાવાર્થ આ ઉપોદ્ઘાતરૂપે આપવામાં આવ્યો છે.)

મનુષ્ય આ જગતમાં જન્મે, એનું નામ 'તે ભવસાગરમાં પડ્યો' એમ કહેવા કરતાં તે 'સંશયસાગરમાં પડ્યો' એમ કહેવું વિશેષ શોભે તેમ છે. સંસારનો અર્થજ 'સંશય' એવો ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તે અર્થ મનુષ્યને આત્મજ્ઞાનના માર્ગમાં ઉત્તમ સહાયક થઈ પડે તેમ છે. કેમકે જન્મ પર્યંત તે સંશયમાંજ ગુંચવાયલો રહે છે. સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ અને કુમાર્ગ, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ, સુખ અને દુઃખ ઇત્યાદિ દ્વંદ્વોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે, અશુરહિત આ ત્રિદોષ જ્વરના ભોગ થઈ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની નૌકાની પેઠે તેની જીવનનૌકા, સંસારસમુદ્રની યાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિવિધ પડકારોની સાથે વારંવાર અથડાયાજ કરે છે.

બાળકનો જન્મ થયા પછીથી તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્ય શરૂ કરે એટલે પ્રથમ તો તેને માતાનો બોધ થાય છે. ભૂખ લાગે તો મા! તરસ લાગે તો મા! દુઃખ થાય તો મા! ઠંડી લાગે તો મા! જે કાંઈ થાય તે સર્વના નિવારણને માટે મા, મા અને માનેજ તે ઓળખે છે. તેના પ્રેમનું સ્થાન મા, સર્વસમર્થ મા અને કર્તાધર્તા માજ હોય છે. મા શિવાય જગતમાંની બીજી કોઈ વસ્તુનું મહત્વ તેના ધ્યાનપર હોતુંજ નથી. કોઈ મારવાને આવે, કોઈ ડાળા કાઢે, કિંવા કોઈની ભીતિ લાગે તો તે માતાનીજ સોડમાં ભરાઈ જાય છે. જાણે માતાના જેવો બલિષ્ઠ વીર ત્રિભુવનમાં કોઈ છેજ નહિ એમ તેને લાગે છે; પરંતુ જેમ જેમ જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થવા પામે છે તેમ તેમ તેની પ્રથમની માન્યતા તેને ભૂલભરેલી લાગે છે. તેના જીવામાં આવે છે કે તેની માતા તેના પિતાની આજ્ઞાનુસાર વર્તે છે અને તેની સેવા કરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને તે શિક્ષાવચન કહે તે પણ તે મૈત્ર રહીને સહન કરે છે. હવે તે જુએ છે કે જે માતા પ્રત્યેક સંકટમાં તેને છાતી સરસું દાખીને ધીરજ આપે છે અને તેનું સંરક્ષણ કરે છે તેવા કરતાં પિતાજ સમર્થ છે. પણ આ પછી થોડો વખત વ્યતીત થાય એટલે તેને એ માન્યતા પણ ભૂલભરેલી લાગે છે. કારણ કે

સરકારનો એકાદ પટાવાળો આવ્યો એટલે ઘરમાં છેયાં છોકરાંપર અને સર્વપર અંકુશ રાખનાર પિતા પણ ગભરાઈ બચ છે. આથી પિતાના કરતાં સરકાર બળવાન છે એવી તેના મનની માન્યતા થાય છે. વળી પાછું તેના બેવામાં આવે છે કે એવી બહાદય સરકારના પંદમાંથી બિનશુનેહગાર ઠરીને છુટવાને માટે, કિંવા મહાબ્યાધિ લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે તેના પંદમાંથી મુક્ત થવાને માટે તે માતાપિતા પ્રભુ આગળ પ્રાર્થના કરે છે; જેથી તે બાળકને જ્ઞાન થાય છે કે સર્વથી સમર્થ તો પરમેશ્વરજ છે.

પછી તે જેમ જેમ ઉંમરમાં આવતો જઈને જગતમાં ચાલતી વિવિધ ચર્ચાઓ શ્રવણ કરે છે, તેમ તેમ ઇશ્વરના સંબંધમાં તેમજ બીજા સૂક્ષ્મ વિષયોના સંબંધમાં અનેક સંશય અને તર્કવિતર્ક તેના હૃદયમાં ઉઠવા લાગે છે. પરમેશ્વર નિરાકાર છે કે સાકાર? જો તે નિર્વિકાર, નિરાકાર અને અદૃશ્યજ છે, તો પછી તે છે એમ શાથી કહી શકાય? ગત જન્મોનું જો આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તો પછી ગત જન્મો ધરાવનાર પ્રાણી પુનર્જન્મ પામે તોયે શું અને નવું પ્રાણી નિર્માણ થાય તોયે શું? ઉભયનો અર્થ તો એકજ થાય છે. 'પૂર્વસંચિત અનુસારજ જો પ્રાણીઓને બુદ્ધિ તથા સુખ દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં હોય તો જે પ્રાણીનો જન્મ પહેલવહેલોજ હોય તેને પૂર્વસંચિત શું હોય? તેને બુદ્ધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય અને તેને સુખ દુઃખ શાથી પ્રાપ્ત થાય? આવા સંશયના હબરો તરંગો અંતઃકરણપર એક પછી એક આવીને અથડાય છે અને સંશયરૂપ સમુદ્રમાં તેને ગોથાં ખવરાવ્યા કરે છે. તેનું જ્ઞાન વારંવાર બદલાતું રહે છે અને તેથી તેને પ્રથમનો સિદ્ધાંત અસત્ય અને પાછળનો સત્ય લાગે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને સિદ્ધાંતો બદલાયા કરવાનો ક્રમ આત્માજ કરે છે. એકાદ કાચનું લોલક પણ આત્મદશામાં પ્રાણ સમાન પ્રિય લાગે છે; પણ મોટા થયા પછી જ્યારે હીરા માણેકનું મૂલ્ય સમજવા લાગીએ છીએ ત્યારે પ્રથમની એવી સમજણ ભૂલભરેલી લાગે છે અને સુવર્ણ, રત્નો ઇંડો જ ખરી સંપત્તિ છે એમ લાગવા માંડે છે. 'પછી જો કોઈ પ્રકારે વિવેકની પ્રાપ્તિ થાય, તો વળી જગતના મહારાજ્ય જેવી વસ્તુઓ પણ તુચ્છ લાગે અને ખરા સુખનું સાધન તથા ખરી સંપત્તિ કોઈ નિરાળીજ વસ્તુ થઈ પડે; તો તે વાત જાણી છે.'

‘ચક્ષુથી દેખાય તેજ સત્ય’ એ સિદ્ધાંત જો સત્ય માનીએ તો તેની દશા પણ ઉપલા સિદ્ધાંતોના જેવીજ થાય છે. સૂર્ય પ્રત્યેક દિવસે

પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં જતો પ્રત્યક્ષ આપણી આંખોથી દેખાય છે; પરંતુ આપણે શાળામાં થોડા દિવસ ભણીએ છીએ એટલે ત્યાંના શિક્ષક આ વાતને સર્વથા અસત્ય ઠેરવે છે. તે કહે છે કે “સૂર્ય લેશ પણ ફરતો નથી, પરંતુ આ પૃથ્વીની સાથે તમે અને અમેજ પ્રતિકલાકે એક હબ્બર માઈલની પૂર્વ તરફ મુસાફરી કરીએ છીએ.” વળી સખળ પ્રમાણે આપીને તે આ વાત એવી રીતે સિદ્ધ કરે છે કે આપણે તેને અસત્ય ઠેરવી શકતા નથી. પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જેવા વ્યવહારશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલા લોકોની દશા પણ આવીજ હોય છે. જે યુક્તિને અપૂર્વ કહીને તે આજે તેની પ્રશંસા કરે છે, તેનુંજ થોડાં વર્ષો વ્યતીત થયા પછી તેઓ ઉપહાસ્ય કરે છે; અર્થાત્ તે ભૂલભરેલી છે એમ કબુલ કરે છે. આ સંબંધે તારયંત્રનું ઉદાહરણ પુરતું થઈ પડશે. જ્યારે તારયંત્રનું કામ પ્રથમ શરૂ થયું ત્યારે એમ માનવામાં આવતું હતું કે જ્યાં આગગાડીના પાટા હોય ત્યાં આગળજ તારનાં દોરડાં નાંખી શકાય છે, કારણ કે તેમાં વિદ્યુદ્વાહક શક્તિ રહેલી છે; પરંતુ પાછળથી એક માણસે એવી શોધ કરી કે જમીનમાંજ વિદ્યુદ્વાહક શક્તિ છે; માટે ગમે ત્યાં તારનાં દોરડાં નાંખી શકાય છે. આથી આજે આપણે જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં તાર શરૂ થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે પ્રથમની શોધનું ઉપહાસ્ય થયું અને પાછલી શોધની પ્રશંસા થવા લાગી.

તાત્પર્ય એ છે કે ભૂતકાળમાં થયેલી શોધો આપણને અપકવ લાગે છે અને વર્તમાન સમયની શોધો ઉત્તમ અને પકવ લાગે છે. પાછી વળી તેથી પણ આગળ વધેલી શોધો થાય છે કે, હાલની શોધોનો દરજ્જો ઘટી જાય છે. નિશ્ચયોની ફેરફારીની પરંપરા પણ સર્વ મનુષ્યોની પાછળ આ પ્રમાણેજ લાગી રહી છે.

જો કોઈ મનુષ્ય મૃતિકાને લઈને મ્હોંમાં નાખે તો તે સ્વાદ-રહિત લાગે છે. આથી તેમાં કોઈપણ પ્રકારનો સ્વાદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ ખરૂં જોતાં જગતમાં જેટલા રસ છે તે સર્વ તેમાંજ ભરેલા છે. એક ચિચુડો લઈને મ્હોંમાં નાખવામાં આવે તો તે ખાટો લાગતો નથી; પરંતુ તેનેજ જમીનમાં રોપવામાં આવે તો તે પૃથ્વીમાં રહેલા સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને તેમાંથી કેવળ ખાટા રસનુંજ શોષણ કરે છે. આ ખાટો રસ કેવળ આમલીમાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પાંદડાંમાં સુદાં તે ઝોતપ્રોત થઈ રહે છે. શેરડીનો સાંઠો ફક્ત મીઠાજ રસ શોષીને ઉપર લઈ જાય છે; મરચાંનું

બી તીજો રસ શોષીને મરચાંનું પોષણ કરે છે; કાચકો કડવોજ રસ શોષીને વૃદ્ધિગત થાય છે; આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યેક બીજના અંગમાં પૃથ્વીના સર્વ રસોનું પૃથક્કરણ કરીને એક એક વિવક્ષિત રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ છે. પૃથ્વીને જમીન કહો કે માટી કહો કિંવા જડ વસ્તુ કહો; પરંતુ સર્વ રસો તેમાં ભરેલા છે. એથીજ સંસ્કૃતમાં એને ‘રસા’ એવું અન્વર્થક, ગુણવિશિષ્ટ અને વ્યાપક નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

બીજું ઉદાહરણ રંગનું હોય. વાદળી અને પીળો રંગ મળીને લીલો રંગ થાય છે; કિરમણ અને શુભ્ર રંગ મળીને ગુલાબી રંગ થાય છે; પીળો અને લાલ મળીને નારંગી રંગ થાય છે; આ પ્રમાણે રંગોની ઉત્પત્તિ કહી શકાય છે. પરંતુ શુક્લવર્ણ અન્ય કોઈ પણ રંગના મિશ્રણથી થાય છે એવી કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આવી શકતી નથી. વાસ્તવમાં સર્વ રંગોનું મિશ્રણ એજ શુભ્ર રંગ છે.

સર્વ રંગોના પ્રમાણસર મિશ્રણથી શુભ્ર રંગ તૈયાર થાય છે, એ વાત સર્વથા સત્ય છે. તડકાનો રંગ સફેદ દેખાય છે; પરંતુ તેમાં પાસાદાર કાચનું લોલક મુકવામાં આવે તો સૂર્યકિરણોનું પૃથક્કરણ થઈ તેમાંથી લાલ, પીળો, બાંધુડી ઇત્યાદિ સાત રંગો બહાર નીકળે છે; એમ હાલના સાધારણ વિદ્યાર્થીઓ પણ જાણે છેજ. આ પરથી તડકાનો શુભ્ર વર્ણ પણ ભિન્ન ભિન્ન અનેક રંગો મળીનેજ થયો છે એ વાત લક્ષમાં આવે છે. આજ વિચારને જો આગળ વધારવામાં આવે તો આકાશ એટલે કાંઈ નહિ એમ જે આપણે સમજીએ છીએ, તે સમજ પણ ભૂલભરેલી જણાય છે; અને ‘આકાશ એટલે સર્વ વસ્તુ’ એવી આપણને પ્રતીતિ થાય છે.

હવે પ્રકાશ અને અંધારું એટલે શું ? એક મનુષ્ય ભરમધ્યાન્હકાળે એક ઓરડીમાં બેસીને પુસ્તક વાંચે છે, અને બીજો બહારથી આવે છે તે તેની સાથે અથડાઈ પડે છે. જે પ્રકાશ એકની દ્રષ્ટિને લેશ પણ દેખાતો નથી, તે અન્યને પુસ્તક વાંચવાને પુરતો થઈ પડે છે. અંધારી રાત્રિમાં આપણને લેશ પણ દેખાતું નથી અને ઘૂવડાદિ પક્ષીઓ તે સમયે આનંદથી વિહાર કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેજ તેના દિવસ હોય છે અને આપણો દિવસ તે તેની રાત્રિ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આપણે જ્યાં પ્રકાશ નથી એમ કહીએ છીએ ત્યાં પ્રકાશ હોવોજ જોઈએ. આપણી જોવાની શક્તિના પ્રમાણ કરતાં જો અધિક પ્રકાશ હોય તો તે પણ આપણને દેખાતો નથી અને કમી હોય તો તે પણ

દેખાતો નથી. અધિક પ્રકાશને જોતાં ‘આંખો આંખ મારી જાય છે’ એમ આપણે કહીએ છીએ એટલુંજ માત્ર અંતર છે. શીતળતા અને ઉષ્ણતાની વાત પણ આવીજ છે. ત્રણ પાત્રો હઈ એકમાં હાથ દાઝી જાય એવું ગરમ પાણી ભરવું, બીજામાં હાથ અકડી જાય એવું શીતળ પાણી ભરવું તથા ત્રીજામાં સમશીતોષ્ણ પાણી ભરવું. એ પછી એક મનુષ્યને ગરમ પાણીના પાત્રમાં હાથ નાખવાનું કહેવું અને બીજાને શીતળ પાણીમાં હાથ નાખવાનું કહેવું. પછી જ્યારે પાણીમાં હાથ રાખવા અસહ્ય થઈ પડે ત્યારે બન્નેને પેલા સાધારણ પાણીના પાત્રમાં પોતાના હાથ બોળવાને કહેવું. આથી એક કહેશે કે “આ પાણી તો ઠંડું છે” અને બીજો કહેશે કે “આ પાણી ગરમ છે” આમ પાત્રમાં પાણી એકજ પ્રકારનું હોવા છતાં એકને તે શીતલ અને બીજાને ઉષ્ણ લાગે છે. જેથી શીતલતા અને ઉષ્ણતા વચ્ચેનો ભેદ પણ ક્યાં સુધી સત્ય છે તે સહજ ધ્યાનમાં આવશે.

મોટા મોટા વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ગહન વિચાર કર્યા પછી જે વ્યાખ્યાઓ ઠરાવી છે તે પણ કેટલે અંશે સત્ય છે ? ‘જેને સ્થિતિ માત્ર છે પરંતુ પરિમાણ નથી તેને બિંદુ કહેવામાં આવે છે’ આનો અર્થ શું ? અને આવી કોટિનું બિંદુ અસ્તિત્વમાંજ ક્યાંથી હોઈ શકે ? બિંદુ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ હોય તોપણ તેને પરિમાણ તો હોવુંજ જોઈએ. બિંદુ સૂક્ષ્મ હશે તો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવતી તેનું પરિમાણ કાઢી શકાશે. માટે પરિમાણ તો હોવુંજ જોઈએ. પરિમાણ જ ન હોય તો બિંદુનું અસ્તિત્વજ શી રીતે માની શકાય ? આજ સ્થિતિ રેખાની વ્યાખ્યાની પણ છે. ‘જેને માત્ર લંબાઈ છે પણ પહોળાઈ નથી’ આ લક્ષણ લક્ષમાં રાખી રેખા શી રીતે કાઢવી ? ગમે તે પાતળી રેખા હોય તો પણ તેને ગર્ભ તો હોવાનોજ, અને તેની બન્ને બાજુએ હદ તો હોવાનીજ. જ્યાં ત્યાં આવોજ ગુચવણ ભરેલો પ્રકાર ચાલી રહ્યો છે. પ્રત્યેક દિવસે આપણે સૂર્યને આપણી આંખોવતી જોઈએ છીએ; પરંતુ આપણે જ્યાં તેને જોઈએ છીએ ત્યાં તે હોય છે કે ? જો એકાદ ટુંદી-આર ગોલંદાજ સૂર્ય તરફ નિશાન તાકીને એક તોપનો બોળો છોડે તો તે સૂર્યને છોડીને કોટયાવધિ યોજનો દૂર ક્યાંનો ક્યાંય ચાલ્યો જશે ! કારણ કે સૂર્યનું ખરૂં સ્થાન અને આપણને જે કિરણો દ્રશ્ય થાય છે તેની વચ્ચે-વાતાવરણમાં કિરણોનું વક્રીભવન થાય છે તેથી કરીને-અષ્ટાદશ અંશનો દૂરક છે.

હવે જન્મની પૂર્વેના બીજનું-શૂન્યનું દ્રષ્ટાંત દેવો. શૂન્યમાંથી બાસ્ત્ય,

આત્મમાંથી તારુણ્ય, પછી વૃદ્ધાવસ્થા અને તે પછી પુનઃ શૂન્ય કિંવા બીજ, આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલે છે. અહિં આ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે શૂન્ય એટલે વસ્તુનો સર્વથા અભાવ નહિ; પરંતુ શૂન્ય એટલે વસ્તુની મૂળ (બીજ) અવસ્થા. માટે આકાશ એટલે કોઈ નહિ એમ નથી, પરંતુ આકાશ પ્રત્યેક વસ્તુનું બીજ છે—અનેક બીજોનો સંગ્રહ એ આકાશ છે. ધાન્યના બીજનો ભંડાર જે પ્રમાણે કણમાં છે તે પ્રમાણે પ્રાણીઓના બીજનો ભંડાર આકાશમાં છે. કોઈ પણ વસ્તુનો કદી પણ આત્યંતિક નાશ હોતો નથી. બ્રહ્માંડ એ સર્વ રૂપાંતરોનો બજાર છે. છતાં કોઈ પણ વસ્તુ આપણી દ્રષ્ટિમર્યાદાથી અતીત થાય છે, એટલે અજ્ઞાનને લીધે આપણે તેને નાશ પામેલી માનીએ છીએ.

બરફનું પાણી થાય છે; પાણીની વરાળ બને છે; વરાળમાંથી મેઘ—વૃષ્ટિ થાય છે; તેમાંથી પાણી નહીં બને છે; નદીઓમાંથી સમુદ્ર બને છે; અને સમુદ્રમાંથી પુનઃ બરફની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિ-ચક્ર ફર્યાજ કરે છે. બરફનો નાશ એટલે પાણીની ઉત્પત્તિ અને પાણીનો નાશ એટલે વરાળનો જન્મ. વરાળ આપણી દ્રષ્ટિ મર્યાદાથી બહાર જાય છે, એટલે આપણે પાણીનો નાશ થયો એમ કહીએ છીએ; પરંતુ નાશ કોઈ પણ વસ્તુનો થતોજ નથી.

આપણી ચારે બાજુએ આવેલા સંશયસાગરનો વિસ્તાર કેટલો અગાધ છે, તેની થોડીક કટપના આપણા મનમાં આવે એટલા માટે આટલા વિસ્તાર સાથે તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ પ્રમાણે જો કોઈ પણ વ્યાખ્યા સત્ય ન હોય તો પછી સત્ય શી વસ્તુ છે ? અને આપણે કયી સત્ય વસ્તુમાંથી સુખની પ્રાપ્તિ કરવી ? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે.

જીવની સર્વ ખટપટ અને દોડાદોડ એક માત્ર સુખને અર્થેજ હોય છે. છતાં ‘સુખ’ એ શી વસ્તુ છે, કયે ઠેકાણે છે અને શું કરવાથી તે મેળવી શકાય છે; તેની તેને ખબર હોતી નથી અને તેવી ખબર મેળવવાનો વિચાર પણ તેના મનમાં આવતો નથી; તેથી તે બિચારો પૂર્વમાં જવું હોય અને પશ્ચિમનો રસ્તો પકડે છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ એકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા વિચાર અને નિશ્ચયને આધીન થતો જઈને વખતો વખત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ કર્યા કરે છે; પણ મૂળ જે સુખની ધારણા—કે જે ધારણાની ખબર પણ તેને ખરાબર હોતી નથી—તે સ્થિર સુખ તો કશાથી તે મેળવી શકતો નથી. જગતના થોડા યા ઘણા પદાર્થો દુઃખે યા પાપે કદાચ તે મેળવી શકે છે,

તોપણ બહુમાં બહુ તો માત્ર પ્રાપ્તિકાળેજ ક્ષણ માત્ર આનંદ આપ્યા પછી વિશેષની કામનાજન્ય વિશ્લેષને લીધે તે સર્વ નીરસજ થઇ પડે છે. એટલુંજ નહીં પરંતુ પ્રાપ્ત પદાર્થોના સદુપયોગ વા દુરુપયોગના જ્ઞાનના અભાવે ઘણી વખત તો તે ઉલટા દુઃખદાયક થઇ પડે છે.

આ પ્રકારે તોપથી તમ થયેલો મૃગ જેમ મરુભૂમિના ઉજ્જડ વેરાનમાં પાણીને માટે ભટકે છે અને દોડી દોડીને ઉલટો પોતાની તૃષ્ણા અધિક વધારી મૂકે છે; તેના જેવીજ મનુષ્યની સ્થિતિ રહ્યા કરે છે. જે પ્રમાણે એકાદ જન્માંધ રાજમાર્ગની શોધમાં દોડતો જાય છે અને ઉંડા ખાડામાં તુટી પડે છે, તે પ્રમાણે સર્વ મનુષ્યો સુખની શોધમાં જઈ દુઃખજ મેળવે છે.

આ પ્રમાણે સુખને માટે જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે સઘળા શાખા તોડી પલ્લવ કરવા, ઘર તોડીને દેવળ બાંધવા, લોકને લૂંટીને સદાશ્રુત કાઢવા, મસ્તકપર વસ્ત્ર ઓઢી નીચેનું અંગ ખુલ્લું રાખવા, મહેલ તોડીને મંડપ કરવા, ઘર બાળીને તોપણું કરવા, બળદ વેચીને ગર્ધવ ખરીદ કરવા તથા પોપટને વેચી પાંજરું ખરીદ કરવા જેવોજ છે. સાધારણ લોકો જે સ્થળે 'સુખ છે' એવી કલ્પના કરે છે તે સ્થળે સુખનો ગંધ પણ હોતો નથી એટલુંજ નહિ; પરંતુ ત્યાં ભયંકર દુઃખજ હોય છે. આપણે મનુષ્ય પ્રાણીઓ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ, જ્ઞાની, પરિપૂર્ણ અને વિચારવંત છીએ એવી ગમે તેટલી બડાઇ હાંકીએ તોપણ ગળને પકડી પોતાનો પ્રાણ ખોનાર મત્સ્યના કરતાં આપણી સ્થિતિ વિશેષ સારી નથી. ઉલટી તેથી વધુ ખરાબ છે. કારણકે મત્સ્ય તો જ્ઞાનશૂન્ય છે અને આપણે તો જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરીએ છીએ. તે મત્સ્ય તો ગળનો સ્વભાવ જાણતું નથી અને આપણે તો સંસાર મૃગજળ માત્ર છે એમ જાણીએ છીએ; અને તે છતાં પણ સંસારરૂપી ગળને પકડવા જઈએ છીએ ! તો શું આપણે સર્વ પ્રાણીઓમાં સૌથી વિશેષ અજ્ઞાની નથી ? સંસાર એક ગળજ છે અને વિષયસુખ તે ગળની સાથે લગાડેલું માંસ છે. તેની લાલચથી આપણે સમસ્ત સંસારને એકદમ આપણા મુખમાં લઈએ છીએ અને તેનો પ્રાણહારક કાંટો આપણને લાગે છે ત્યારે આપણે વેદનાથી વ્યથિત થઈને ખેંચતાણ કરવા મંડી પડીએ છીએ; પરંતુ તેથી આપણે અધિકજ વ્યાકુળ બની જઈએ છીએ ! આ અનુભવ કયા મનુષ્યને નહિ મળ્યો હોય ? આથીજ શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી કહે છે કે-મૂર્ખા માણ પરમ મૂર્ખ, જે સંસારી માની સુખ, સંસાર દુઃખ એવડે દુઃખ,

આપણી કેનાહી. ” વળી જ્ઞાનદેવ અને તુકારામ જેવા સાધુઓ પણ કહે છે કે “કોણ ભણે ખરે ખોટું, જગ ચાલેલે ઉકરાયે ! (ખરું ખોટું કોણ જાણે છે ? જગત ભ્રમુંજ ચાલે છે !)”

આ પ્રમાણે હરઘડી ઠોકરો વાગવા લાગે છે; વારંવાર સ્તોત્ર ચૂકી જઈ આડે માર્ગે અથડાવું પડે છે; માર્ગદર્શક ચિન્હોનો વિલય થઈ દિશા ભૂલી જવાય છે; સંશયસાગરના તરંગો એક પછી એક આવવા લાગે છે અને તે જીવને અકળાવી નાખે છે; આવી સ્થિતિ થતાં આ કહે કે તે કહે ? આ કાર્ય ઉત્તમ કે પેલું કાર્ય ઉત્તમ ? આ વસ્તુમાં સુખ છે કે પેલી વસ્તુમાં ? આ માર્ગમાં જય છે કે પેલામાં ? અહિંઆં જઈશું તો યશ પ્રાપ્ત થશે કે ત્યાં જઈશું તો યશ મળશે ! આવાજ જપ મનુષ્ય પ્રતિદિન કર્યા કરે છે. સોમલમાંના કીડાને સોમલજળ પડસ લોજન લાગે છે, નરકમાંના કીડાને નરકજળ વિલાસમંદિર લાગે છે અને મધપાન કરનારને મધજ અમૃત સમાન લાગે છે ! પરંતુ જેને થોડી પણ ખુદ્દિ છે, જેને લેશ પણ સારાસાર વિવેક છે, જેના અંતઃકરણમાં જરા પણ વિચારની સ્ફૂર્તિ જાગૃત છે; તેના મનમાં નીચેના પ્રશ્ન પરંપરા આવ્યા વિના રહેશેજ નહિ. તેને પરિણામે તે મનુષ્ય ‘ખન્ને છેડાની સ્થિતિ સમાન છે’ એ તત્ત્વખર-અતિ શાંત અથવા અતિ ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિમાં-તે આવશેજ આવશે.

પૃથ્વી કેવડી છે ? ચંદ્ર અને સૂર્યની પેલી તરફ શું છે ? આપણી સૂર્યમાળા જેવી સૂર્યમાળાઓ અને આપણા સૂર્ય જેવા સૂર્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહેવાય છે, તો કેટલી સૂર્યમાળાઓ અને કેટલા સૂર્યો આ વિશ્વમાં વિદ્યમાન હશે ? તેની પેલી તરફ શું હશે ? આ વિશ્વની મર્યાદા ક્યાં સુધી હશે ? આ વિશ્વ આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી ચાલશે ? સર્વનો લય થઈને કદપાંત થાય છે; પરંતુ કદપાંતની પાછળ શું હશે ? ઈશ્વર જેવું કંઈ છે કે નહિ ? જો હોય તો તે દ્રષ્ટિ-જોયર શા માટે થતો નથી ? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે ? જો યમદંડ લોગવવાનો હોય તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે લોગવવો પડે છે ? જો યમદંડ લોગવવાનો ન હોય તો ઈશ્વરને ઘેર બધો અધિર કારભાર ચાલે છે એમજ કહેવું જોઈએ. પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહિ ? ગત જન્મોનું આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જીવનું નિર્માણ થાય એ ખન્નેનો અર્થ એકજ થાય ને ? સર્વ પ્રહાસં જો દ્વેતમય અદ્વેત હોય તો પછી પાપ પુણ્યમાં ભેદ શા માટે માનવો ? ભેદભેદ કાલ્પનિક હોય તો પાપ, પુણ્ય, નીતિ,

અનીતિ વળેરેને સત્ય શા માટે માનવાં ? આપણી પાસેની વસ્તુ અન્યને આપીને પરોપકાર પણ શા માટે કરવો ? લોકોનાં ગળાં રેંઝી આપણો ખબનો તર શા માટે ન કરવો ? “ શ્રીમંતનો પ્રાણ લેવો એ બે પાપ હોય તો તેનું સર્વસ્વ આપણા હસ્તમાં આવે એ શું પુણ્ય નથી ? બળવાન નિર્બળને ખાઇ ભય છે એ બે પાપ હોય તો મત્સ્ય નિઃસંતાન શા માટે થતાં નથી ? પ્રત્યેક લગ્ન શુભ મુહૂર્ત જોઈને કરવામાં આવે છે તોપણ આ જગતમાં આટલી બધી વિધવાઓ શા માટે છે ? પ્રજોત્પત્તિને માટે આપણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવાની ખટપટ કરીએ છીએ; પરંતુ પશુપક્ષ્યાદિ જાતિ કે જેની સંતતિનો પાર નથી તેનાં લગ્નો કોણે વિધિપૂર્વક કર્યા હતાં ? ચોરીનું દ્રવ્ય વિષરૂપ કોને થઇ પડ્યું છે ? વ્યભિચાર કરવાથી કોને કોઠ નિકળ્યો છે ? આપણે જાતેજ મરી જઇએ છીએ તો પછી કૃણ ભોગવવાને કોણ અવશિષ્ટ રહે છે ? દેવ દેખાતા નથી માટે તે છે એમ બોલવું વ્યર્થ છે ! ” ઇત્યાદિ ચાર્વાક મતો અને આસુરી વિચારો પણ મનમાં ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતા નથી.

ત્યારે હવે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરવું ? આ સમાધાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રના-બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસથીજ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. ચંત્રશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર કે ભૂગર્ભશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ લૌકિક વિદ્યાઓ એ યથાર્થ જ્ઞાન યાને બ્રહ્મવિદ્યાનાં પરંપરા એ સાધન છે; પરંતુ તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનો ખોધ આપી શકવાને સમર્થ નથી. આત્મખોધ એજ સત્ય જ્ઞાન છે. આ સર્વ બ્રહ્માંડનું મૂળ તત્ત્વ જે છે, તેનું નામ બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું એટલે સર્વ જ્ઞાન થયું સમજવું. સર્વ સુખોનો ખરો ભંડાર માત્ર એ જ્ઞાનજ છે. એને આત્મજ્ઞાન કહો કે બ્રહ્મજ્ઞાન કહો એ સર્વ એકજ છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાને માટે ચંદ્ર સૂર્ય સમાન દૂર દૂરના પદાર્થોના પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ “ હું કોણ ? ” એનોજ વિચાર અને નિર્ણય સર્વથી પ્રથમ કરવાની જરૂર છે. એના નિર્ણયમાંજ સર્વ પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તરો સમાઈ જઈ તેનો નીકાલ થઈ જાય છે.

આપણી પાસેમાં પાસે આપણા શિવાય-આપણા “ હું ” પણ શિવાય-અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ નથી; છતાં ચમત્કાર તો જુઓ કે આપણે આપણનેજ જાણતા નથી ! હું તે હાડ છું, કે ચર્મ છું, કે માંસ છું, કે મસ્તક છું કે પાપ છું ? હું છું કોણ ? એ વિષે વિચાર કરવા લાગતાં આખરે શૂન્યનીજ નિષ્પત્તિ થાય છે કે હું એટલે કંઈજ નહિ.

પેટલા માટેજ શ્રીમચ્છંદરાયાર્ચાદિકોએ “બ્રહ્મસૂત્ર્યં જગન્નિમિષ્ણા”
 એવા સિદ્ધાંતો બોધ્યા છે. એટલા માટેજ પૂર્વે કહેલા “દ્વૈતમય અદ્વૈત”
 સિદ્ધાંતાનુસાર હું એટલે કાંઈ નહિ અને કાંઈ નહિ એટલે સર્વ વસ્તુ
 હુંજ છું. ત્યારે આ સર્વનું મૂળ શું ? એવી સહજ જિજ્ઞાસા
 તત્પન્ન થાય છે. જે એક તત્ત્વને આ બ્રહ્માંડની સાથે સંબંધ છે તે
 તત્ત્વનેજ ‘પરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે. પરબ્રહ્મને એક અનાદ્યનંત
 પતિ વિસ્તૃત વૃક્ષ ધારીયે તો જીવસૃષ્ટિ એ તેની શાખાઓ છે. વેદ
 નાં પાંદડાં છે અને રામકૃષ્ણાદિ અવતારો એ તેને આવેલાં સુંદર
 ઝોા છે. કિંવા ‘બ્રહ્મ’ એ પરમાત્માનો અપરંપાર ખબનો છે અને
 જીવસૃષ્ટિ એ નાની મોટી નળીઓમાંથી આવેલું તેમાંનું ચત્કિ-
 થેત્ જીવન છે. આ પરથી આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે શો સંબંધ
 તે થોડે અંશે પણ ધ્યાનમાં આવ્યા શિવાય રહેનાર નથી. બ્રહ્મનું
 જ્ઞાન તેનેજ ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. અધ્યાત્મ જ્ઞાનની
 માર્ગળ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો તુચ્છ છે. માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ
 કરવામાં આવે અને બ્રહ્મજ્ઞાન અંતઃકરણમાં અંકિત થાય એટલે ઉપલા
 શ્રોનો ઉત્તર તેમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ
 પેલી ખીજ કોટયવધિ પ્રશ્નમાલિકાઓ ઉપસ્થિત થાય તો તેની પણ
 નેવૃત્તિ તે વડેજ થઈ જશે. જગતના લોકો વ્યવહારશાસ્ત્રમાં લલે
 ઇંછે તેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરે; પરંતુ જ્યાં સમર્થ વિદ્વાનોને પણ
 સ્તક હલાવવું પડે છે; જ્યાં સંસારતાપથી તમ થયેલા મનુષ્યોને
 વેશાંતિ મળે છે; જ્યાં વિપત્તિથી બદ્ધ થયેલાઓ મોક્ષસુખનો અનુ-
 ભવ મેળવે છે; એવું સ્થાન તો માત્ર એક અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ છે, કે જે
 અધ્યાત્મશાસ્ત્ર આપણા પૂર્વજોએ સાધ્ય કરી રાખ્યું છે.

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાખ્યા
 રાખી શકતો નથી. તો પછી અચિંત્ય, નિરાકાર, નિર્વિકાર,
 પલેદ્ય, અનંત, અગોચર, એવું જે બ્રહ્મ તેની યથાર્થ વ્યાખ્યા તે
 શી રીતે કરી શકશે ? તથાપિ આપણા પૂર્વજો તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં
 પેટલા નિષ્ણાત થયા હતા અને તેમની તે વિષય સમજાવી દેવાની
 લી એવી અપૂર્વ હુતી કે તેનું શબ્દદ્વારા વર્ણન કરવું કેવળ અશ-
 ક્ય છે. બ્રહ્મની ઓળખાણ કરવાને માટે વેદોએ તેને ‘ઐ’ એવું શુભ-
 શિષ્ટ નામ આપીને તે ઐની આકૃતિ પણ નિશ્ચિત કરી છે. ‘ઐ’ની
 આકૃતિમાં અને ઉચ્ચારમાં બ્રહ્મવિષયનાં જે રહસ્યો ભરેલાં છે તેનું
 વર્ણન કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવો જોઈએ. એજ કારણથી

વેદોનો તેમજ આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો આરંભ પ્રાચીનકાળના લોકો
ઐકારથી કરતા હતા. આ જ્ઞાનેશ્વરીના પણ આ અધ્યાયમાં ઐકારના
માહાત્મ્યનું વર્ણન અતિ માર્મિક રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

જેને આ સંસારસાગરને તરીને પાર જવું હોય; જેને સંસાર-
તાપમાંથી મુક્ત થવું હોય; જેને પરમાનંદ સુખના ઉદાનમાં યથેચ્છ
વિહાર કરવો હોય; જેને અપરિહાર્ય સંકટોનો પરિહાર કરવો હોય;
જેને સર્વ શાસ્ત્રોનું રહસ્ય એકદમ ગ્રહણ કરવું હોય; જેને ‘હું કોણ?’
એ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરી લેવી હોય, તેણે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો
માર્ગ પકડવો જોઈએ. તે માર્ગ અધ્યાત્મશાસ્ત્રજ છે. આપણા
વેદો, ઉપનિષદો, શાસ્ત્રો ઇત્યાદિમાં અધ્યાત્મવિચાર નિર્દિષ્ટ કરેલો છે.
પરંતુ તે ગ્રંથો અત્યંત ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી સર્વને જોઈએ
તેવો લાભ થવો દુર્લભ છે. જ્ઞાનેશ્વરે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “વેદ કૃપણ
છે.” કારણ કે વેદોએ શૂદ્રાદિકોને અનધિકારી ઠરાવ્યા છે. પરંતુ તે
સર્વ ન્યૂનતાઓ દૂર કરવાને માટે વ્યાસે તે સર્વનો સાર મંથન કરીને
૭૦૦ શ્લોકોની ભગવદ્ ગીતામાં આણ્યો છે. ભગવદ્ ગીતાનું વર્ણન કોણ
કરી શકે એમ છે? આજ દેશના નહિ, પરંતુ સર્વ દેશના સુશિક્ષિત
લોકો તેના પરિમલનો ઉપભોગ લેવાને માટે બ્રમરની પેઠે તેની આસ-
પાસ ફરી વળ્યા છે. તેનાપર ભાષણ કર્યાં ન હોય, ટીકા લખી ન
હોય અને ભાષાંતર કર્યું ન હોય એવા વિદ્વાન વિરલજ પ્રાપ્ત થશે.
શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય, શંકરાનંદ, મધુસૂદન, આનંદગિરિ, શ્રીધર ઇત્યાદિ
પ્રાચીન મહાત્માઓ અને સંસ્કૃતજ કવિઓની ટીકા પ્રસિદ્ધજ છે. મહા-
રાષ્ટ્રીય કવિ મંડળમાંના ઘણાઓએ પણ ગીતાપર ટીકા કરી છે. શ્રી
જ્ઞાનેશ્વર તથા મુકતેશ્વરની ઓવીઓ, તુકારામના અલંગ, વામનપં-
ડિતની સમશ્લોકી અને યથાર્થ દીપિકા, મોરો પંતની આર્યા, ઉદ્ભવ-
ચિદ્ધનના સવૈયા, કળીરના દોહરા અને તે સિવાય અનેક અર્વાચીન
ભાષાંતરકારો તથા કવિઓના ગ્રંથો છે. અંગ્રેજી ભાષા જેવી પરકીય
ભાષામાં પણ તેનાં અનેક ભાષાંતરો થયાં છે અને તેથી તફલાષાભિન્ન
તત્ત્વવેત્તાઓ આનંદાવેશમાં ડોલી રહ્યા છે. આ પરથી ગીતાની
મહત્તા કેટલી છે તે સમજશે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે તો “ગીતા એ એક નાની
સરખી સુંદર શ્રુતિજ છે” એમ કહી અદારમા અધ્યાયની ટીકામાં તે
વિષે અતિ માર્મિક વર્ણન કર્યું છે. જેથી અહીંનાં તો માત્ર “અધ્યા-
ત્મશાસ્ત્ર એટલે શું? તે જો જોવું હોય તો ગીતા જોવી” એટલુંજ
કહેવું પૂરતું થઈ પડશે.

શ્રીમદ્ધંકરાચાર્ય જેવાં મહાત્માએ ગીતાપર જે ટીકા કરી છે તે અતિ સમર્પક, ગહન વિચાર અને અગાધ જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ અને ઇશ્વરી પ્રસાદથી ભરેલી છે એમાં તિલમાત્ર શંકા નથી. પરંતુ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે “ભાવાર્થ દીપિકા” અથવા “જ્ઞાનેશ્વરી” નામક જે પ્રસિદ્ધ ટીકા લખી છે તે પણ અપ્રતિભજ છે, એમ અમે કહી શકીએ છીએ. શંકરાચાર્યની ટીકા જ્ઞાનમાં, વિચારમાં, સિદ્ધાંતમાં અને ઇશ્વરી પ્રસાદમાં ન્યૂન છે એમ અમે કહેતા નથી; પરંતુ પ્રાકૃત જનોને માટે-નિદાન સાંપ્રત સ્થિતિમાં આપણા સરખા લોકોને માટે-શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની “જ્ઞાનેશ્વરી” અતીવ અનુકૂળ છે. “જ્ઞાનેશ્વરી” એટલી સુલભ અને રમણીય છે કે, શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે જેમ કહ્યું છે કે “જ્ઞાનને ઉપમા જ્ઞાનનીજ છે” તેમ “જ્ઞાનેશ્વરીને ઉપમા જ્ઞાનેશ્વરીનીજ છે” એમ અમારે કહેવું પડે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જેવો ગહન વિષય એકાદ કાદંબરી (નવલકથા) ની પેઠે સુલભ અને મનોરંજક કરવાનું કૌશલ્ય નાના પ્રકારનાં સમર્પક અને યથોચિત વ્યાવહારિક દ્રષ્ટાંત આપવાનું ચાતુર્ય, પ્રધાન તત્ત્વને મનમાં ણિંખિત કરી દેવાનો અનુપમ ગુણ, પોતાના વર્ણનમાં લીન કરી દેવાની સાધુત્વ ભરેલી શૈલી, સ્થળે સ્થળે વ્યક્ત કરેલી નિસ્સીમ ભક્તિ અને વ્યક્ત કરેલું ઉજ્જવલ જ્ઞાન, આ સર્વ જોઈને જેની વૃત્તિ ઇશ્વર પ્રતિ નહિ વળે, જેના મનનું સમાધાન ન થાય, જેની વૃત્તિ સમ્યજ્ઞાન પ્રતિ નહિ ઢળે, અને જે સંતત્ચરણમાં લીન નહિ થાય એવો અરસિક જન આ જગતમાં કોણ હશે ?

‘જ્ઞાનેશ્વરી’ એ ગીતાની ટીકા છે, તોપણ ઇતર ભાષ્યોમાં, ટીકાઓમાં અને એમાં મહદ્ અંતર છે. એમાંનું વર્ણન અત્યંત ખુલાસા ભરેલું છે; અને સર્વાંશે પ્રાકૃત જનોને પણ તેમાંના સિદ્ધાંતના ગૂઢાર્થને બોધ થાય એવા હેતુથી તેમાં અનેક દ્રષ્ટાંતોથી પ્રત્યેક મુદ્દા વિષે અતિ રસભરિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ગીતાના આધારે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો સ્વતંત્રજ અંથ રચવામાં આવ્યો છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. આવો વિસ્તાર કરવામાં આવવાથીજ ગીતાના મૂળ ૭૦૦ શ્લોકપર જ્ઞાનેશ્વરીની ૯૦૩૩ ઓવીઓ થઈ છે. તેમાંના પ્રતિપાદનનું ધોરણ અદ્વૈતી સમજાય એટલા માટે અમે કેટલુંક ટાંચણ અત્રે આપીએ છીએ:—

૧. પ્રથમાધ્યાયના આરંભમાં સંપ્રદાયાનુસાર પ્રસ્તાવના આપવામાં આવી છે. પ્રથમ હંકારરૂપ પરમેશ્વરને (આદિ પુરૂષને) નમસ્કાર કરી, ગણેશ પણ હંકારરૂપજ છે. એવું સુંદર રૂપક આપવામાં

આવ્યું છે. પછી શારદાને નમસ્કાર કરી તેના મહાત્મ્ય આદિ વિષે વર્ણન કરી તથા શ્રી સદશુર ચરણને વંદન કરી પોતાની નમ્રતા દર્શાવી છે. પછી શ્રી શુર દ્રોણાચાર્યનો સ્વભાવ સુંદર રીતે વર્ણવી તથા વિષય આગળ લખાવી ‘અર્જુન વિષાદ યોગ’ નામક પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૨. દ્વિતીયાધ્યાય અર્જુનના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી દ્વિધા તથા તે પર ભગવંતેના માર્મિક ઉત્તર અને આત્માનાત્મવિચાર ઇત્યાદિ સાંખ્યયોગ પ્રતિપાદન કરી સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૩. તૃતીયાધ્યાયથી કર્મયોગના પ્રતિપાદનનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે અને તેમાં મનુષ્યોએ પોતાપોતાનાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં તેનું વર્ણન છે. તેમાં ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવો ઇત્યાદિ શિક્ષા આપી સ્વધર્માચરણનું મહાત્મ્ય ઘણું વર્ણવ્યું છે. પછી કામ ક્રોધના ભયંકર સ્વરૂપનું ઉદ્ઘૃષ્ટ વર્ણન કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૪. કર્માકર્મનાં લક્ષણો અને ભેદ, ભુદા ભુદા યજ્ઞોની વિધિ, તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞની પદ્ધતિનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનનું મહત્ત્વ, સંશયગ્રસ્ત મનુષ્યની સ્થિતિ, ઇત્યાદિ વિષયો ચતુર્થ અધ્યાયમાં છે.

૫. હંકારનું સ્વરૂપ, મનની સમતા, વિષયસુખમાંજ મગ્ન થનાર મનની સ્થિતિ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાનું રૂઢ અને યોગમાર્ગથી બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવી રીતે થઈ શકાય છે તે પ્રકાર ઇત્યાદિ બાબતો પંચમ અધ્યાયમાં છે.

૬. પ્રથમાધ્યાયથી પંચમાધ્યાય પર્યંત પ્રસ્તાવના નથી; પરંતુ ષષ્ઠ અધ્યાયને પ્રસ્તાવના છે. તેમાં આ અધ્યાયથીજ ગીતાવહ્નીને અંકુર કુટયો છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં રાજયોગનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. યોગાભ્યાસને માટે સ્થળ કેવું પસંદ કરવું જોઈએ, તે અતિ મનોહર રીતે વર્ણવી યોગાભ્યાસની ભુદી ભુદી મુદ્રા વર્ણવવામાં આવી છે અને નાભિકમળમાં રહેલી “કુંડલિની” નામક દેહીપ્રમાણ આદિ શક્તિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પછી સર્પ જે પ્રમાણે કાંચળીને નાંખી દે છે તે પ્રમાણે યોગીઓનાં અંગપરની ત્વચા નીકળી જાય છે; તેને નવા દંત આવે છે; નવા કેશ કુટે છે; અંગની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે; અદ્ભૂત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; પાણીપરથી ચાલી શકાય છે; રિદ્ધિ સિદ્ધિઓ અંકિત થાય છે; ઇત્યાદિ અપૂર્વ ચમત્કાર યોગીઓને સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષય છઠ્ઠા અધ્યાયમાં છે.

૭. સાતમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના નથી. પ્રથમ માયાનાં સ્વરૂપો, નામ રૂપની ઉત્પત્તિ પછી માયારૂપ નદીનું અતિ સુંદર અને વિસ્તૃત રૂપક આપી ઇશ્વરના ચાર પ્રકારના ભક્તો અને તેની ભક્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી ‘અધિયજ્ઞ’ ઇત્યાદિ નવીન આઠ શબ્દોનું વર્ણન કરી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૮. આઠમા અધ્યાયમાં પણ પ્રસ્તાવના નથી. તેમાં પ્રથમ ગત અધ્યાયમાં વર્ણવેલા ‘અધિયજ્ઞ’ આદિ આઠ શબ્દોનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરી મનુષ્યને મરણ સમયે જે કલ્પના મનમાં આવે છે તે ગતિને તે પ્રાપ્ત થાય છે માટે અંતકાળે માફે સ્મરણ થાય તોજ તે મત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તેનો અભ્યાસ કરવો; એ બાબતો વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્પશ્ચાત્ બ્રહ્મદેવનાં રાત્રિ દિવસ અને પ્રયાણના બે માર્ગ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્ણવી આ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. એમાંજ નરદેહપર અતિ સુંદર અને સમર્પક રૂપક કરવામાં આવ્યું છે, તે અવશ્ય જોવા યોગ્ય છે.

૯. નવમા અધ્યાયમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે, તે અતિ સુંદર છે. તેમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે પોતાની જે નમ્રતા દર્શાવી છે તે હૃદયને અત્યંત દ્રવીભૂત કરનારી છે. આ અધ્યાયના માહાત્મ્યનું વર્ણન જ્ઞાનેશ્વરે અત્યુત્તમ રીતે કર્યું છે. પછી ગુપ્ત વાત કોને કહેવી એ વિષે જે વિચાર પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે, તે સારી રીતે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય, આ વિષયમાં વિશ્વાત્મક અર્થાત્ સર્વવ્યાપક પરમેશ્વરની કલ્પના અતિ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવી છે. વળી એમાં ભક્તિના પ્રકાર સ્પષ્ટ કરી લોકો ગૌણી ભક્તિમાં કેવી રીતે ફસાઈ પડે છે અને દેવભોજના બની જાય છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પછી ખરી ભક્તિ એટલે શું? તે પરમેશ્વરને કેટલી પ્રિય હોય છે તે જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી જ્ઞાનયજ્ઞ શી રીતે કરી શકાય છે? તે પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે. પછી જ્ઞાન એ કર્મની આંખ છે માટે તે નિર્મળ હોવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. તે પછી “મૃત્યુલોકમાં સર્વજ વિપરીત” એ ભાગ અત્યંત મનોરંજક રીતે વર્ણવી એ અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

૧૦. દશમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં અતિ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે અને નવ અધ્યાયમાં પૂર્વાર્ધ કેવી રીતે સમાપ્ત થયો તેનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; તથા નવમો અધ્યાય કે જે અત્યંત ગહન

છે તે પોતાના મુખદ્વારા સ્પષ્ટ કરાવવા માટે શ્રી જ્ઞાનેશ્વરે શ્રી ગુરુ તથા શ્રોતાઓને ધન્યવાદ આપ્યો છે. આ અધ્યાયમાં પરમેશ્વરની મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓજ વર્ણવવામાં આવી છે, તોપણ તેમાં મનો-રમતાની ન્યૂનતા નથી.

૧૧. અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. આ અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપનું તથા દિવ્ય દ્રષ્ટિનું વર્ણન એટલી સુરમ્ય રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે તે વાંચતાં મન ધરાતું નથી. લગવંતનો અર્જુન-પર કેટલો નિસ્સીમ પ્રેમ હતો તે આ અધ્યાયપરથી વ્યક્ત થાય છે.

૧૨. આરમા અધ્યાયને પણ નાનીશી પ્રસ્તાવના છે અને તેમાં ગુરુ-કૃપાદ્રષ્ટિને ગદ્ગદિત અંતઃકરણથી નમન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયમાં ભકિતનો મહીમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સમચિત્ત કેવી રીતે કરવું તે વિષે જે આવીઓ છે તેના જેવી રસભરિત આવીઓ સમ-ચ જ્ઞાનેશ્વરીમાં બહુજ થોડી ઉપલબ્ધ થશે.

૧૩. તેરમા અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના મૂળેજ નથી, તોપણ તે સમસ્ત અધ્યાય અતિશય વિસ્તૃત અને રસિક મનુષ્યનું તનમન લેશ પણ અન્ય વિષય પ્રતિ ઢળે નહિ એટલો મનોહ્લાદક છે. તેમાં ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ અર્થાત્ દેહ અને આત્મા વિષે વિવરણ છે. પછી હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને હિંસા કરનારની વિપરીત કૃતિની અજ્ઞાનતા અનેક ચમત્કારિક દ્રષ્ટાંતો આપીને વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી ખરી અંહિસા એટલે શું તેનું સ્પષ્ટિકરણ કરવામાં આવ્યું છે. “આચાર્યોપાસન” એ મૂળ પદપર ગુરુભકિતનું ખરૂં સ્વરૂપ ૯૩ આવીઓથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. જરાનું ચિત્ર આગેહુબ છે. અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વાંચવા યોગ્ય છે. દીપકનું જે દ્રષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે તે આજ અધ્યાયમાં છે. અલકતનાં લક્ષણો સાંભળીને મનને અતિ આનંદ થાય છે. આવા આવા વિષયોથી આ અધ્યાય પરિપૂર્ણ છે.

૧૪. ચતુર્દશ અધ્યાયમાં પ્રસ્તાવના છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ગુણોનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે. એમાંના ૨૬મા શ્લોકની ટીકામાં “અવ્ય-ભિચાર ભકિતનું સ્વરૂપ” અતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે.

૧૫. પંદરમા અધ્યાયને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી સંસારરૂપી વૃક્ષનું મનોહર વર્ણન કરી તેનું છેદન કરવાને માટે વૈરાગ્યનું સાધન આવશ્યક છે, એ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે.

૧૬. સોળમા અધ્યાયમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. પછી દેવી સંપત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આર્વાક મતો અર્થાત્ પાપડીઓનાં કાષણોની

નકલ એમાં અત્યંત વિનોદાત્મક કરવામાં આવી છે.

૧૭. સત્તરમા અધ્યાયને પણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના છે. એમાં ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું વર્ણન છે, તથા તામસાદિક આહાર અને યસાદિકનું પ્રતિપાદન છે. અતે ઉપકારનું સ્વરૂપ તથા નામમાહાત્મ્ય અને તેનો વિનિયોગ શી રીતે કરવો એ મુખ્ય વિષયનું વર્ણન કરી એ અધ્યાય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

૧૮. અષ્ટાદશ અધ્યાય સર્વથી મોટો છે. એની પ્રસ્તાવના પણ અતિ વિસ્તૃત છે અને તેમાં પાછલા સર્વ અધ્યાયોનું સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાયને “એકાધ્યાયી ગીતા” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પાછળના ‘સત્તર મજલા’ નું રૂપ આપી અષ્ટાદશ અધ્યાયને કલશાધ્યાય કહેવામાં આવ્યો છે. જે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સર્વ આતુર્ય ખરચી નાખ્યું છે તે પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પણ તેમણે કર્યું છે. આ એકજ અધ્યાયમાં ગીતાના સર્વ અધ્યાયો સંક્ષેપમાં આવ્યા છે તેથી તેમાં મનોરમતા વિશેષ છે. એમાંનો મુખ્ય વિષય ત્યાગ અને સંન્યાસ છે. એમાંના અંતિમ શ્લોક નું માહાત્મ્ય અતિ વિસ્તૃત રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ઉપસંહાર પણ વાંચવા જેવો છે. સર્વ વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર એકત્રિત કરી શ્રી વ્યાસે ગીતારૂપે જે પ્રમાણે ઉપકાર કર્યો તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વરે આવી અદાર મજલાની ઇમારત બાંધી જનસમાજ પર ચિરસ્મરણીય ઉપકાર કર્યો છે.

આ ઇમારત શાકે ૧૨૧૨ માં બાંધવામાં આવી હતી. તે વખત તે તરફ લોકોનું જેટલું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈતું હતું તેટલું ખેંચાયું ન હતું. ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત તે તેવીજ અવસ્થામાં પડી રહી. પછી શાકે ૧૫૧૫ માં શ્રી એકનાથ મહારાજે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અર્થાત્ પાઠાંતરથી શબ્દો અશુદ્ધ થઈ ગયા હતા તેનું શુદ્ધીકરણ કર્યું અને નવી પ્રત તૈયાર કરી. તે સંબંધે તેમણે જાતે જે આવીઓ રચી છે તે અંતિમ ભાગમાં આપવામાં આવી છે. ત્યાર પછી પુનઃ તે ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત તેવીજ અવસ્થામાં રહી. પરંતુ સૃષ્ટિનો વ્યવહાર ક્યાં બંધ હોય છે? તેના રૂપાંતરનો કમ ચાલ્યાજ કરે છે. તે પ્રમાણે અમારી મરાઠી ભાષામાં ‘પરિવર્તન થતાં થતાં મુખ્ય વધૂને તારણે પ્રાપ્ત થાય છે,’ તદ્દત્ તેનું સ્વરૂપ બદલાયું. તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનેશ્વરીમાંનો એક એક શબ્દ પ્રચારમાંથી નીકળી જતાં જતાં આખરે પુષ્કળ જાહેરો દુર્બોધ થયા. આથી નવશિક્ષિતોને માટે તેનો

આસ્વાદ લેવાનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર દુર્ઘટ થતું ચાલ્યું. એટલામાં મુંબ-
ઈમાં “મણપત કૃષ્ણાણ” નું છાપખાનું ઉન્નતિમાં આવ્યું. તેમણે
સાવંતવાડીના વે. શા. સં. રા. રા. શંકર ગણેશ શાસ્ત્રી દેવસ્થલી-
દ્વારા જ્ઞાનેશ્વરીમાંના દુર્ગોધ શબ્દોનો કોષ મહા પરિશ્રમે તૈયાર કરાવ્યો.
આજ જ્ઞાનેશ્વરીનો પ્રથમ કોષ છે. ત્યારપછી પુનાના પ્રસિદ્ધ જગ-
દ્વિતૈય્ય છાપખાનાના માલિક રા. રા. રાવણ શ્રીધર ગોંધળેકરે તેજ
કેશના આધારે પરિભાષા સહિત જ્ઞાનેશ્વરી છાપીને બહાર પાડી.
ત્યાર પછી જગદીશ્વર છાપખાનાના માલિક રા. રા. નારાયણ રામચંદ્ર
સોહનીએ મૂળ જ્ઞાનેશ્વરી બુકસાઇઝમાં છાપી તેની પાછળ કઠિન
શબ્દોનો કેશ જોડ્યો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વરીમાં વિભક્તિરૂપે બુની પદ્ધતિનાં
હતાં. પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ એક સરખીજ હતી. તૃતીયા અને
સપ્તમી એક રૂપજ હતી. વાક્યો પણ સૂત્ર સરખાં ત્રોટક હતાં. જેથી
એમાં પણ ચોડેઘણે અંશે દુર્ગોધત્વ કાયમજ રહ્યું હતું. ત્યાર પછી
નિર્ણયસાગર પ્રેસના માલિક રા. રા. ભવણ દાદાજીએ ડૉ. અણ્ણા
મોરેશ્વર કુટેદ્વારા ટીપ્પણો અપાવી સીપ જ્ઞાનેશ્વરી છપાવી પ્રસિદ્ધ
કરી. આ જ્ઞાનેશ્વરી બુકસાઇઝની હતી અને તેમાં ગીતાના પદોના
પ્રત્યાહિકો, કઠિન શબ્દોપર પૃષ્ઠની નીચે ટિપ્પણ, એવી ઘણી સારી
વ્યવસ્થા હતી. પછી કોઠ્ઠાપુરનિવાસી વકીલ રા. રા. ભાવેએ પ્રાયઃ
ત્રણ વર્ષ પૂર્વે “ભાવાર્થ ચંદ્રિકા” નામની સાર્થ જ્ઞાનેશ્વરી તૈયાર
કરી તે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી. તેમાં કઠિન શબ્દોના અર્થ કિંવા
કેશ પણ આપવામાં આવ્યો. ત્રીજી રૂપે પોથીના આકારમાં હોવાથી
વાંચકને ઘણી અગવડ પડે છે. ત્યાર પછી આજ અંથાધારે રા. રા.
નારાયણ હરિ ભાગવતે “ગીતા જ્ઞાનેશ્વરી રહસ્ય” નામનું નાનું પુસ્તક
છપાવ્યું છે. તે જ્ઞાનેશ્વરીના કેટલાક ભાગનું ભાષાંતર છે અને તેમાંની
ભાષા અતિ સુરમ્ય છે. તથાપિ તેમાં નવ અધ્યાયનોજ સમાવેશ છે
અને તે પણ સમગ્ર ભાષાંતર નહિ, પરંતુ ચુંટી કાઢેલાં બોધવચનોજ છે.

ઉપલી સર્વ અડચણો દૂર કરી જ્ઞાનેશ્વરીનો અંથ આથી પણ
સુલભ કરી શકાય તો પ્રયાસ કરવો એવી ભલામણ કરી પ્રસિદ્ધ
બુકસેલર અને ‘કેરલ કોફિલના’ પ્રસ્તુતના તંત્રી રા. રા. જનાર્દન
મહાદેવ ગુર્જરે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે તે કામ મને સોંપ્યું હતું. પરંતુ ગીતા
કેટલી ગહન અને મહત્વયુક્ત છે તે સંબંધે સ્વતઃ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહા-
રાજેજ વિવેચન કર્યું છે. વળી બુદ્ધ જ્ઞાનેશ્વરીની ચોખ્ખતા પણ તેવીજ
છે. તેનો અર્થ કરવો એ કાંઈ સામાન્ય વાત નથી. છઠ્ઠા અધ્યાય

પ્રસંગે અમારૂં ધૈર્ય ખુટી જવાનો ભય ઉપસ્થિત થયો હતો; પરંતુ શ્રીમદ્ વિવેકાનંદ જેવા મહાત્માના વ્યાખ્યાનામૃતનો લાભ થવાથી આવું દુર્ઘટ કાર્ય પણ પાર પડવાનો સુદ્ધિન ઉગ્યો છે. પ્રાયઃ ત્રણ વર્ષ થયાં જ્ઞાનેશ્વરીના વ્યાસંગથી મારા મનને જે શાંતિ અને સમાધાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે કેવળ નિરૂપમજ છે. આજ્ઞા અંતરું કાર્ય મારા જેવા પામરના હાથથી પાર પડયું એ મારા વડીલોનું પુણ્ય, પૂર્વસંચિતનો યોગ અને શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પ્રસાદનું જ પરિણામ છે.

હવે સર્વની રબ્બ લેતી વખતે જ્ઞાનેશ્વરી સંબંધે એક વાક્ય લખ્યા સિવાય મારાથી રહી શકાતું નથી, તે વાક્ય આ છે. “આનંદામૃતનું પાન કરાવી પુષ્ટિ આપનારી માતા, આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરાવી આપનારી ભગિની, નિર્મળ અંતઃકરણમાંથી ભક્તિરસનો પ્રસ્વેદ ઉત્પન્ન કરનારી ચંદ્રિકા, સંતપ્ત હૃદયને આરામ આપનારી ભાગીરથી, હૃદયાકાશમાં વૈરાગ્યનો પરિમલ ફેલાવનારી કમલિની, જ્ઞાનામૃતની વૃષ્ટિ કરનારી મેઘપંક્તિ, અજ્ઞાનાંધકારનો વિધ્વંસ કરનારી વિદ્યુલ્લતા, વિકાસ પામેલા સંશયવૃક્ષનાં ડાળ પાંખડાં છેદન કરનારી સમશેર, સંસાર સમુદ્રમાંથી તારીને બહાર કાઢનારી નૌકા અને સુમુક્ષુનાં મનને દ્રવીભૂત કરનારી પ્રેમરસની દ્રષ્ટિ; ‘એ સર્વનું એકત્ર સ્વરૂપ આ ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ જ છે. એ વાત પ્રત્યેક જણે ખૂબ લક્ષમાં રાખવી.”

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર ચરિત્ર.

પ્રકરણ ૧ હું-કુલ વૃત્તાન્ત.

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા વસુંધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપારસંવિત્સુખાપરેઽસ્મિન્ લીનં પરબ્રહ્મણિ યસ્ય ચેતઃ ॥

ભાવાર્થ:—અપાર જ્ઞાન અને સુખના સાગરરૂપ પરબ્રહ્મમાં જેમનું ચિત્ત લીન થયું છે એવા મહાત્માઓ જે કુળમાં જન્મ્યા હોય તે કુળ પવિત્ર છે; જે જનનીની કુખે અવતર્યા હોય તે જનની કૃતાર્થ છે અને જે ભૂમિપર તેઓ જન્મ્યા હોય તે ભૂમિ પુણ્યશાળી છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્વજ પૈકણથી ચાર કોસને અંતરે ગોદાવરીના ઉત્તર તીરે આવેલા આપેગાંવ નામે ગામના કુલકર્ણી હતા. આ કુલકર્ણીપણાની વૃત્તિ તેમના પૂર્વજોમાં કેટલીક પેઢીઓ થયાં ચાલતી આવેલી હતી. એઓ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતા. એમનું ગોત્ર પાંચ પ્રવરવાળું વત્સ ગોત્ર હતું. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્વજ હરિહર પંત શકે ૧૦૬૦ માં આપેગાંવના કુલકર્ણી હતા. હરિહર પંતને ત્રણ સંતાન થયાં, તેમાં વડા પુત્રનું નામ રામચંદ્ર પંત, નાનાનું નામ કેશવ પંત અને પુત્રીનું નામ મોહનાબાઈ હતું. કેશવ પંત તો એક વર્ષની વયમાંજ મૃત્યુવશ થયા હતા. મોહનાબાઈને દેવગડમાં નરહરપંત માચવેના પુત્ર સાથે પરણાવવામાં આવ્યાં હતાં. પિતાની પાછળ રામચંદ્ર પંત કુલકર્ણી થયા અને તેઓ પણ યથાકાળે મૃત્યુ પામ્યા. તેમના પુત્ર ગોપાળ પંત પણ તેમની પેઠેજ કુલકર્ણી નિભાયા. ગોપાળ પંતને ત્ર્યંબક પંત નામનો એકજ પુત્ર થયો. ત્ર્યંબક પંતે પાછળથી સારી કીર્તિ મેળવી અને તેઓ મહાન ભગવદ્ ભક્ત ગણાયા હતા. હવે આપણે તેમના ચરિત્ર તરફ વળીશું.

ત્ર્યંબક પંતે યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યા પછી વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમની પૂર્વવય દેવગડના તે વખતના બદવ રાજાની સેવામાં અને ઉત્તરવય શ્રી ગોરક્ષનાથની કૃપાથી ભગવદ્વિજ્ઞાનમાં વ્યતીત થઈ હતી.

ત્ર્યંબક પંતને ગોવિંદ પંત અને હરિ પંત નામના બે પુત્રો

હતા. ગોવિંદ પંત જે રહીને કુલકર્ણીનું કામ સંભાળતા હતા. હરિ પંતને બહાદુરી કહી શિતાનો વશ વધારવાની ઇચ્છા હતી. શકે ૧૧૩૫ શ્રીસુખનામ સંવત્સર માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૭ અને શુરુવારના દેવગિરિપતિ સિંધણરાજ મહારાજના આજ્ઞાપત્રપરથી જણાય છે કે, દેવગિરીની દક્ષિણે દશ યોજનનયર ડુંગરી પ્રદેશમાં કરંજે નામના માણસે રાજદ્રોહી થઈ ત્રણ હજાર માણસોને નોકર રાખી વટેમાર્ગીઓને લૂંટવાનો ધંધો આરંભ્યો; ત્યારે તેને શિક્ષા કરવાને માટે સિંધણરાજે જસવંતસિંહ અને હરિ પંતને સેનાનાયક નીમી તેમને ૫૦૦૦ પાયાદળ, ૨૦૦૦ ઘોડેદવાર, ૧૦૦ હાથી, ૫૦૦ ઊંટ, ૧૦૦૦ લુંઠકનેઠી, ૪૦૦ ભેરી આદિ રણવાદ્ય વગાડતારા અને ૧૦૦૦ સેવકો આપી મોકલ્યા. તેમણે તેમજો લશ્કરના પોષણ માટે બે લાખ બાલ્ય સુદ્રિકા આપી અને ‘ ડુંગરની ખીણમાં સૈનિકોની સાથે રહી શત્રુને પૂંઠ ન દેખાડતાં તેમનો પરાજય કરવો ’ એવી આજ્ઞા કરી. આ રીતે હરિ પંત કુલકર્ણી સેનાનાયક થઈને રાજદ્રોહીની સામે લડ્યા; પરંતુ તે શૂરવીરની સાથે યુદ્ધ કરતાં તેઓ ધારાતીર્થમાં મરણ પામ્યા. પોતાના બહાદુર પુત્રનો વધ થયેલો જોઈ અંબકરાવ ઉદાસ થયા અને પાછા આવી આપેગાંવમાં રહેવા લાગ્યા. રાજસેવા અને કુટુંબસેવામાં પોતાનું આયુષ્ય વ્યર્થ વહી ગયું એમ જાણી તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો અને ઉત્તર વયમાં હરિચરણે ચિત્ત પરોવી જન્મનું સાર્થક્ય કરી લેવું એવી તેમને ઇચ્છા થઈ. પુણ્ય સંયોગે ગોરક્ષનાથ મહાત્માની સ્વારી આપેગાંવમાં આવી. અંબક પંતે આ મહાત્માના ચરણે મસ્તક મૂક્યું. તેઓ તેમનાપર પ્રસન્ન થયા. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના કુળમાં આદિ ભક્ત અંબક પંત હતા. આપેગાંવમાં અંબક પંતની સમાધિ છે.

અંબક પંતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ગોવિંદ પંતની ભાર્યા વિરાખાઈને ૫૫ વર્ષની વયે એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, તેનું નામ વિકૂલ પંત. એજ વિકૂલ પંત જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના જનક હતા. વિકૂલ પંત બાલ્યાવસ્થાથીજ વૈરાગ્યશીલ હતા. ગોવિંદ પંત અને નિરાખાઈ, એ ઉભયને ગોરક્ષનાથના શિષ્ય ગૈનીનાથદ્વારા બ્રહ્મોપદેશ થયો હતો.

નામદેવ મહારાજ કહે છે કે વિકૂલ પંત એ વૈરાગ્ય સ્વરૂપજ હતા. તેમણે પૈંઠણમાં વેદ, કાવ્ય અને વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો અને શાસ્ત્રનિપુણ થઈ ઉત્તમ વ્રજવા થયા. અદ્વૈત સમયમાંજ તેમનું વેદશાસ્ત્રાધ્યયન સંપૂર્ણ થયું અને ત્યાર પછી તેમણે તીર્થાટન કરવાને માટે વડીલોની આજ્ઞા માગી.

શાસ્ત્રાધ્યયનની સાથે તીર્થાટનનો સંયોગ કરી દેવાની પદ્ધતિ પ્રાચીન કાળથી આદી આવે છે. પગલે પગલે હરિચિંતન કરતાં વિકૃલ પંત તીર્થયાત્રા કરવા લાગ્યા. કારકાં, પિંડારક, સુદામાપુરી, મૂળમાધવ, પ્રભાસ, મુચકુંદચુકા, ઇત્યાદિ તીર્થો કરતા કરતા તેઓ નાશિક જીલ્લામાં આવેલા સપ્તશૃંગી નામના સ્થળે ગયા. ત્યાર પછી અંબકેશ્વરમાં સ્નાન અને ગંગાકારને વંદન કરી તથા બ્રહ્મગિરિની સવ્યમુદક્ષિણા કરીને વિકૃલ પંતની સ્વારી આલંદીમાં આવી પહોંચી.

વિકૃલ પંત આલંદીમાં શ્રી સિદ્ધેશ્વરના દેવળમાં ઉતર્યા. આલંદીના કુલકર્ણી સિધોપંત સદાચારી અને જ્ઞાની પુરુષ હતા. તેમની ઉપજ ઘણી સારી હતી અને તેઓ ચોવીસ ગામના કુલકર્ણી હતા. તેમની ભાર્યા ઉમાબાઈ પરમ ધાર્મિક હતી. તે પતિપત્નીને વિચાર કરવા જેવડી એક કન્યા હતી. સિધોપંતને સદાચારી અને લગવદ્ભક્ત જમાઈ જોઈતો હતો. હવે વિકૃલ પંતની વય પણ લાયકજ હોઈને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું તેજ તેમના અંગપર પ્રકાશી રહ્યું હતું. તેઓ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સ્નાન, સંધ્યા, દેવપૂજા ઇત્યાદિ કર્મો કરી ત્રીજા પ્રહરે ઉપનિષદ્ ભાષ્યાદિ વાંચતા હતા. સિધો પંતે પોતાના ગામમાં આવેલા આ યાત્રાળુની ચર્ચા જોઈ અને તેના કુળશીલની તપાસ કરી તો તેને તે પૂર્ણ રીતે પસંદ પડ્યા. પરિણામે ઈશ્વરી ઈચ્છા સમજી બંને પક્ષ લગ્નને માટે તૈયાર થયા. લગ્ન મુદૂર્ત જ્યેષ્ઠ માસના અંતિમ ભાગમાં ઠરેલું હોવાથી વિકૃલ પંતનાં માતપિતા આલંદીમાં આવી શક્યા નહિ. સિધો પંતે ઠાઠમાઠ સહિત લગ્ન સમારંભ કર્યો અને અલંકાર સહિત કન્યાદાન કર્યું.

લગ્ન સમારંભની સમાપ્તિ થયા પછી વિકૃલ પંતે પંઢરી જવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. આથી સિધો પંત પોતે પણ પોતાના કુટુંબમાં માણસોને સાથે લઈને પોતાના જમાઈની સાથે જઈ ત્યાં ચાર દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા અને લગ્નકીર્તનનો દહાવો લઈ તેઓ સર્વ આલંદીમાં પાછાં આવ્યાં. ત્યાર પછી વિકૃલ પંત પોતાનાં સાસરી-આંઓની રજા લઈ કૃષ્ણા, કાવેરી અને તુંગભદ્રામાં સ્નાન કરી શ્રી શૈલ, વેંકટાદ્રિ, રામેશ્વર, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, ગોકર્ણી, હાટકેશ્વર, કોલ્હાપુર, કહ્નાડ, માહુલી ઇત્યાદિ ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી આલંદી પાછા આવ્યા.

ચાર દિવસ આલંદીમાં રહ્યા પછી વિકૃલ પંત માતપિતાનું દર્શન કરેવ માટે આપેગાંવ જવાને નીકળ્યા. સિધોપંત પણ બહેન-ઈને મળવા માટે પોતાની કન્યા સહિત તેમની સાથે ગયા. ઘણા દિવસ

પછી પુત્રને ઘેર આવેલો જોઈને માતૃપિતાને અતિ આનંદ થયો અને વળી તેને પત્ની સહિત આવેલો જોઈને દૂધમાં સાકર લગ્યા સમાન થયું. બેઠવાઈએ બેઠવાઈ મળ્યા અને પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી સિંધોપંત પોતાની પુત્રીને વસ્ત્રાલંકાર આપી પોતાને ગામ ગયા. વહુ દીકરાનું સુખી જોડું જોયા પછી થોડે દહાડે ગોવિંદ પંત અને નિરાબાઈ મરણ પામ્યાં. વિકૃલ પંતના દિવસો આનંદમાં જતા હતા; પરંતુ તેમનું મન સદા વિરક્ત રહી તેઓ સદા હરિચિંતનમાં રહ્યા કરતા, તે વાત રૂકિમણીબાઈને પસંદ પડતી નહિ. તેમણે પોતાના પિતાને એ વાત જણાવી. સિંધોપંત આપેગાંવ જઈ પુત્રી તથા જમાઈને પોતાને ઘેર બોલાવી લાવ્યા.

આવી રીતે કેટલોક કાળ વ્યતીત થયો છતાં સંતાનપ્રાપ્તિનો સાંભવ નહિ જણાયાથી વિકૃલપંતે રૂકિમણીબાઈને કહ્યું કે “મને સંન્યાસ લેવાની આશા આપો.” રૂકિમણીબાઈ પતિના વૈરાગ્યથી પરિચિતજ હતા. તેણે સિંધોપંતની પાસે એમ કહેવરાવ્યું કે “સંતતિ સિવાય સંન્યાસ ધારણ કરવો ઉચિત નથી.” ત્યાર પછી એક વખત વિકૃલપંતે સિંધોપંતને “ગંગામાં સ્નાન કરવા જાઉં છું” એમ કહ્યું અને “જાઓ” એવો ઉત્તર સાંભળી અનાયાસે આશા મળેલી ગણી તેઓએ કાશી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રયાગમાં માધસ્નાન કરી વિકૃલ પંત કાશી ગયા અને ત્યાં તેમણે રામાનંદ સ્વામી નામના મહાત્માનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો. તેમનો વૈરાગ્ય જોઈ સ્વામીએ તેમને મંત્રદીક્ષા આપી સંન્યાસ ગ્રહણ કરાવ્યો. રામાનંદ સ્વામી તે વખતે કાશીમાં પ્રખ્યાત હતા અને તેમના સંકટો શિષ્યો હતા. એમ કહેવાય છે કે કબીર પણ એમનાજ શિષ્ય હતા.

વિકૃલપંતના સંન્યાસની વાત રૂકિમણીની જાણવામાં આવતાં તેમને અતિશય દુઃખ થયું. હવેથી તે નિત્ય પ્રાતઃકાળે ઇંદ્રાયણીમાં સ્નાન કરી મધ્યાહ્નકાળ પર્યંત પીપળાની પ્રદક્ષિણા કરતી, રામનામનો જપ કરતી, એકવેણી અને એકભુક્ત રહેતી અને દૌકિક વાર્તા સાંભળતી તેમજ બોલતી નહિ. આ પ્રમાણે લગવત્સેવામાં કાળક્રમણ કરતાં બાર વર્ષ વહી ગયાં. મૂળથીજ તેમનું અંગ કાંતિમાન હતું અને તેમાં આ ઉચ્ચ તપનો સંયોગ થયો એટલે તેમનું શરીર તેજથી ઘણુંજ પ્રકાશવા લાગ્યું.

એક વખત રામાનંદ સ્વામી શિષ્યો સહિત રામેશ્વરની યાત્રાએ નીકળ્યા. ફરતા ફરતા તેઓ આલંદીમાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ મારુ-

તિના દેવાલયમાં ઉતર્યા હતા. રૂકિમણીબાઈ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે શ્રી-
મારુતિનાં દર્શન કરવાને આવ્યાં. દેવદર્શન કર્યા પછી રામાનંદ સ્વા-
મીને જોઈ તેમને પણ વંદન કર્યું. સ્વામીએ ભગવત્પ્રેરણાનુસાર
“પુત્રવતી ભવ” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. આ આશીર્વાચન સાંભળ-
તાંજ રૂકિમણીબાઈને હસવું આવ્યું. સ્વામીએ હસવાનું કારણ પૂછ્યું.
“પતિએ તો કાશી જઈને સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે, તો પછી આપનો
આશીર્વાદ સત્ય શી રીતે ઠરશે ? એવો વિચાર મનમાં આવવાથી મને
હસવું આવ્યું છે ” એમ સતીએ મહાત્માને જણાવ્યું. સ્વામીએ
સવિસ્તર હકીકત પૂછીને જાણી લીધું કે “ચૈતન્યાશ્રમનીજ આ પત્ની
છે. ” સ્વામીને તેનાપર અતિ કરુણા ઉત્પન્ન થઈ. પછી તેમણે રૂકિમ-
ણીબાઈને પ્રશ્ન કર્યો કે “બાઈ, તમારે ઘેર હાલ કોણ છે ? ” રૂકિમ-
ણીબાઈએ જવાબ આપ્યો કે “મારાં માતૃપિતા અદ્યાપિ જીવંત છે;”
સ્વામી તરતજ સિધોપતને ઘેર ગયા. સિધોપતે તેમની અર્ધપાદ
પૂજા કરી અને તેમને લોજન કરાવ્યું. તરુણ સ્ત્રીને સંતાનહીન
છોડીને ચૈતન્યાશ્રમે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો છે એ યાદ આવતાં સ્વામી
વિચારમાં પડ્યા. સિધોપતે સ્વામીને ચિંતાનું કારણ પૂછ્યું તો
તેમણે જણાવ્યું કે “આ દોષને લીધે મારાં સર્વ પુણ્યોનો ભય થાય
છે. ” પછી સ્વામીએ રામેશ્વર જવાનો સંકલ્પ છોડી દીધો અને પાછા
કાશી તરફ ગયા. સિધોપત પણ પોતાની પત્ની અને કન્યાને લઈ
તેમની સાથે કાશી ગયા. તેમને એક જુદા મકાનમાં રાખીને સ્વામી
પોતાના મઠમાં ગયા. સ્વામીને શીઘ્ર પાછા આવેલા જોઈ ચૈતન્યાશ્રમ
આશ્ચર્યચકિત થઈને ઉભો હતો, એવામાં સ્વામીએ તેને “ચૈત-
ન્ય ! તારી પૂર્વાશ્રમની હકિકત કહી સંભળાવ ” એવી આજ્ઞા કરીને
જણાવ્યું કે “હું આલંદીથી પાછો ફર્યો છું. ” સ્વામીનો ઉગ્ર સ્વર
અને આલંદીનું નામ સાંભળતાંજ ચૈતન્યનાં ગાત્રો શિથિલ થયાં અને
તેણે પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત કહી સ્વામીને ચરણે પોતાનું મસ્તક મૂક્યું,
એટલામાં સિધોપત પણ પોતાની કન્યાને લઈને ત્યાં આવ્યા. સ્વામીએ
ચૈતન્યનો હાથ પકડીને ઉભો કર્યો અને તેને આશ્વાસન આપ્યું. પછી
તેમણે તેને આજ્ઞા કરી કે “તારી પત્નીને પુનઃ ગ્રહણ કર. અવિ-
ધિકર્મનો ભય રાખીશ નહિ; આ કાર્યમાં જગદીશની સહાય છે.
સ્વદેશ જઈને ગૃહસ્થાશ્રમ અને સ્વધર્માચરણ કર. ” આ પ્રમાણે આજ્ઞા
કરી શ્રી ગુરુએ ચૈતન્યના મસ્તકપર હાથ મૂક્યો અને તેને સ્વદેશ
જવાની રજા આપી.

ગુરુવાક્યાનુસાર સ્વસ્તીનો અર્ગીકાર કરી ચૈતન્યાશ્રમ પુનઃ ગૃહ-
સ્થાશ્રમી થયા. વિકૃલ પંત અને રૂકિમણીને લઇને સિધાપંત ખાણ
આલેદીમાં આવ્યા.

વિકૃલ પંત કરીથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા ત્યારથી લોકો તેમની નિંદા
કરવા લાગ્યા અને તેમને અડચણ પેણ કરવા લાગ્યા. “સંન્યાસી
થયા પછી એ ગૃહસ્થાશ્રમી શા માટે થયો?” એવોજ પ્રશ્ન જેને
તેને મુખે વારંવાર સંભળાવા લાગ્યો. કોઈ વિકૃલ પંતને વિષયલપટ
કહેવા લાગ્યા, કોઈ રામાનંદ સ્વામીની પણ નિંદા કરવા લાગ્યા અને
કોઈ રૂકિમણીને દોષ દેવા લાગ્યા. વિકૃલ પંતનો વૈરાગ્ય, ધૈર્ય, સમતા
અને જ્ઞાનની પૂર્ણ કસોટીનો આ સમય હતો. ભગવદ્ ગીતાના બારમા
અધ્યાયમાં ‘અદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનાં’ ‘સમદુઃખમુખક્ષમી’ ‘અ-
નયેક્ષઃ શુચિર્દેક્ષઃ’ ‘યો ન હુંબ્યતિ ન દ્રેષ્ટિ’ ‘તુલ્યનિંદા-
સ્તુતિર્માની’ ઇત્યાદિ ગુણોથી યુક્ત પુરુષ મને પ્રિય છે; એમ
ભગવાને સ્વમુખે કહ્યું છેજ. ખરા ભક્તોજ ઉપર દહ્યા તેવા પ્રસંગો
સહન કરી શકે છે. વિકૃલ પંતે આ કઠિન સમય કેવી રીતે વ્યતીત
કર્યો તેનું વર્ણન મહાપતિ બાવાએ ‘ભક્ત વિજય’ માં કર્યું છે;
તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“જનનિંદાનું પૂર આવતાં વિકૃલ પંતે પૂર્ણ શાંતિ ધારણ કરી
અને દિલ્લે તથા આપ્તોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો ત્યારે અરણ્યમાં
પર્ણકુટી બાંધીને પોતાની કાંતા સહિત રહ્યા. કુટુંબપોષણાર્થે તેઓ
લિક્ષા માગી લાવતા અને રાત્રિ દિવસ અખંડિત ઇષ્ટચિંતન તેમજ
ગીતાદિ ગ્રંથોનું મનન કરી ચિત્તમાં સુપ્રસન્ન રહેતા.”

નિરંજન માધવ કહે છે કે:—

“ચૈતન્યાશ્રમે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે, એ વાત સાંભળી
સર્વ બ્રાહ્મણોએ તેમનો પરિત્યાગ કર્યો. કોઈ તેમનું મુખ પણ જોતું
નહિ. લોકો તેમની પુષ્કળ નિંદા કરતા. ધીમે ધીમે તેમને લિક્ષા
માગતી પણ બંધ થઈ. કોઈ કોઈ વખત તેમને ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને
રહેવું પડતું; કોઈકોઈ વખત એકજવાર અન્ન મળતું અને કદિ કદિ વાસુ-
ભક્ષણ કરીનેજ નિર્વાહ કરવો પડતો. આ રીતે બાર વર્ષ આસ્થા ગયાં.”

સંન્યાસ લીધા પછી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો શસ્ત્ર-
સમ્મત નહિ હોવાથી લોકોએ વિકૃલપંતનો બહિષ્કાર કર્યો તેમાં
લોકોનો પણ દોષ કાઢી શકાય એમ નથી; તેમજ વિકૃલ પંતને પણ
દૂષિત કહી શકાય નહિ. ‘તસ્માચ્છાન્ન પ્રમાણુ તે’ એવી ભગ-

વદાના હોવાથી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તે તેને દોષ દેવા એ લેકિનો સ્વભાવજ છે. કદાચ કેટલીક વ્યક્તિઓ સ્વભાવધર્માનુરૂપ વિશેષ કડકપણાથી વર્તી હશે, પરંતુ ત્રિશુભાત્મક લોકવ્યવહારમાં એવી ઘટના બનવાનીજ. વિકૃલ પંતના સંબંધમાં વિચાર કરીએ તો કેવળ “શુદ્ધ આજ્ઞાનું” પાલન કરવું એજ પોતાનો ધર્મ છે” એમ માનીનેજ તેઓ પુનઃ પ્રપંચમાં પડ્યા, માટે તેમને પણ દોષ દઇ શકાય નહિ. તેઓ કાંઇ વિષયલપટતાને લીધે સંસારી બન્યા ન હોતા. વળી રામાનંદ સ્વામીને પણ દોષ દઇ શકાય નહિ. ‘મને સ્ત્રીપુત્રાદિ કોઇ નથી’ એવી ખોટી વાત શિષ્યે કહેવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત તરિક્કેજ તેમને આવી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આજ્ઞા કરવી પડી. સંતતિ થયા પછી પત્નીની સમ્મતિથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો, એવા શાસ્ત્રનિયમનો અનાદર કરવાથી અર્થાત્ અકાળે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાથી તેમને છેક વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ પાળવો પડ્યો; પરંતુ જે થયું તે સાફજ થયું. કેમકે નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ સમાન દિવ્ય સંતાનો ઉત્પન્ન થવાને માટે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થવી જોઈતી હતી. વિકૃલ પંતના જેવા વિવેક-વૈરાગ્યશીલ પિતા અને બાર વર્ષ પર્યંત તીર્થાનુષ્ઠાન કરીને શુદ્ધતમ બનેલી રૂકિમણીબાઈ જેવી માતા તેમને ક્યાં મળી હોત? વિકૃલ પંતે અકાળે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, તેથીજ રૂકિમણીબાઈને બાર વર્ષ પર્યંત ઘોર તપશ્ચર્યા કરવાની સંધિ મળી. આ પ્રમાણે પતિપત્ની ઉભય વિવેક, વૈરાગ્ય, તપ અને ભગવત્પ્રેમ વડે યુક્ત થવાથીજ જ્ઞાનેશ્વરાદિ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતાનો તેમને ત્યાં જન્મ્યાં. આપણે માનવીઓએ તો શાસ્ત્રાજ્ઞા પાળવીજ જોઈએ. આપણે જો તેનું પાલન ન કરીએ તો પતન પામીએ; પરંતુ વેદ, શાસ્ત્રો અને પુરાણો સદોદિત જેના શુભાનુવાદ ગાય છે એવા વિશ્વાત્માને કિંવા તેમની મહાન વિભૂતિરૂપ મહાત્માઓને પણ શાસ્ત્ર નિયમ પ્રતિબંધક છે એમ માનવું સર્વથા અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સંન્યાસીને ત્યાં જન્મ શા માટે ધારણ કર્યો તે સમજાય છે. આધ્યાત્મિક અર્થમાં તો સકળ કામનાના ત્યાગરૂપ જે સંન્યાસ, તેને પેટે જ્ઞાને જન્મ લેવો એ સર્વથા યુક્તજ છે. ‘શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહૈ યોગશ્ચૈકાદભિજાયતે’ ‘અથવા યોગીનામેવ કુલે ભવતિ ધીમત્તમ્’ ગીતાના એ શ્લોકપર જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જે લાખ્ય કર્યું છે તે તેમના આત્મચરિત્રનોજ એક ભાગ આપણને લાગે છે. યોગ-બ્રહ્મ મહાત્મા દેવી સંપત્તિથી શ્રીમંત અથવા ‘મોક્ષત્રિયા અલકૃત’

એવા પવિત્ર કુળમાં નિષ્પાપ માતૃપિતાને ઉદરે જન્મ ધારણ કરે છે. અસ્તુ: માતૃપિતાને યોગ્ય સંતતિ મળી અને સંતતિને યોગ્ય માતૃપિતા મળ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પેઠેજ કપિલ મહામુનિના પિતા કદંબ ઋષિ અને માતા દેવહૂતિ પણ વૈરાગ્ય અને તપશ્ચર્યાથી પૂર્ણ હતાં. રૂકિમણીબાઈનું પાતિવ્રત્ય અને તપશ્ચરણ દેવહૂતિના જેવુંજ ઉચ્ચ હતું.

વિકૃલ રૂકિમણીના અત્યુત્કટ પુણ્યબળથી તેમને ઉદરે નિવૃત્તિ, જ્ઞાનદેવ, સોપાન અને મુક્તાબાઈ એ સંતાનરત્નોનો જન્મ થયો. આ સંતાનો નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે બળે વર્ષને અંતરે જન્મ્યાં હતાં. તેમનો જન્મ આપેગાંવમાં થયો હતો.

જન્મકાળ.

- ૧ નિવૃત્તિનાથ:—શકે ૧૧૬૫ શ્રીમુખ સંવત્સર માઘકૃષ્ણ ૧ પ્રાતઃકાળ.
- ૨ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ:—શકે ૧૧૬૭ સુવા સંવત્સર શ્રાવણ કૃષ્ણ પક્ષ ૮ મધ્યરાત્ર.
- ૩ સોપાનદેવ:—શકે ૧૧૬૯ ધૈશ્વર સંવત્સર કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ પ્રહરરાત્ર.
- ૪ મુક્તાબાઈ:—શકે ૧૨૦૧ પ્રમાથીનામ સંવત્સર આશ્વિન શુદ્ધ ૧ મધ્યાહ્ન.

એ ચાર સંતાનો વસ્તુતઃ સંતાનો ન હતાં; પરંતુ સાક્ષાત્ ચતુર્વિધ મોક્ષ દિવા ચતુર્વિધ પુરુષાર્થજ્ઞ સાકારરૂપે અવતર્યો હતો. કેટલાક કહે છે કે તેમનો જન્મ અનુક્રમે ૧૧૬૦, ૧૧૬૩, ૧૧૬૬ અને ૧૧૬૯ માં થયો હતો.

પ્રકરણ ૨ જી—ગુરૂપરંપરા.

નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ એ ચારે બાળકો ખેલતાં, વિનોદ કરતાં અને બાલ્યાવસ્થાથીજ પરમાર્થની વાતો કરતાં હતાં. તેમની પરિસ્થિતિ વૈરાગ્યપોષક હતી. બ્રાહ્મણોએ વિકૃલપંતનો બહિષ્કાર કરેલો હોવાથી તેનો બધો વખત સ્ત્રીપુત્રની સાથે ઘરમાંજ વ્યતીત થતો હતો. રૂકિમણીબાઈ કૃપાપર પાણી લેવા જતી અથવા નદીએ વસ્ત્ર ધોવા જતી ત્યારે ગામની સ્ત્રીઓ તેને મહેણાં મારતી. છોકરાંઓ પણ જ્યારે બહાર જતાં ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ માણસો તેમને “સંન્યાસીનાં બાળકો” કહી ત્રાસ આપતાં. જ્ઞાતિ બહાર કરવા જેવી બીજી સખ શિક્ષા આપણા સમાજમાં નથી. સર્વ દંડોમાં અત્યંત અસહ્ય દંડ આવો બહિષ્કાર છે. બહિષ્કૃત મનુષ્યોને

ઉપહાસ, અત્યાચાર, નિંદા આદિનાં તીક્ષ્ણ બાણ નિરંતર સહન કરવાં પડે છે. સર્વ પ્રકારના પ્રતિબંધો તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાપર અત્યાચાર કરવો એ એક પ્રકારની ધર્મસેવા છે; એવી મૂર્ખ અને અજ્ઞાન લોકોની માન્યતા હોય છે. વિકૃલપંતને પ્રાણીઓએ બહિષ્કૃત કરવાથી અન્ય જાતીય લોકો પણ તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ રાખતા નહોતા. આવી આપત્તિમાં વિકૃલપંત અને રૂકિમણી-બાઈએ કેટલાંક વર્ષો વ્યતીત કર્યા. આ આપત્તિ તેમનાં છોકરાંઓને પણ સહન કરવી પડી. નિવૃત્તિ વગેરે બાળકો ગર્ભમાંથીજ જ્ઞાની હોવાથી તેમની પ્રગટ્થતા, તેમનું જ્ઞાન, તેમનો સંવાદ, તેમનું સંતપણું આદિ લક્ષણો તેમના અંગમાં ઓતપ્રોત ભરેલાં હતાં; અને માતા પિતા પોતાનાં સંતાનોના અફળુત સફળુઓ જેઈ આનંદ પામતાં હતાં.

નિવૃત્તિનાથ સાત વર્ષના થતાં તેમની યજ્ઞોપવીતવિધિ વિષે વિકૃલ-પંતને ચિંતા થઈ. સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનાં ઉદ્દાહરણો વિકૃલપંતની પૂર્વે વિદ્યમાન ન હતાં; તેથી પોતાના પુત્રને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવી શકાશે કે નહિ તેનો નિર્ણય તે કરી શક્યા નહિ. વિકૃલપંતે પુષ્કળ ખટપટ કરી પરંતુ તેમની સાથે કોઈ વાતચીત સુદ્ધાં કરતું નહિ, તો પછી તેમની હિમાયત તો કોણજ કરે? અંતે રૂકિમણીબાઈના મત પ્રમાણે કાંઈ અનુષ્ઠાન કરવું એવો નિશ્ચય કરી વિકૃલપંત સ્ત્રી, પુત્ર અને પુત્રી સહવર્તમાન ત્ર્યંબકેશ્વર ગયા. ત્યાં તેઓ નિત્ય મધ્યરાત્રે નદીમાં સ્નાન કરી સંતાનોની સાથે પ્રદક્ષિણિની સવ્ય પ્રદક્ષિણા કરતા. આ રીતે છ માસ વહી ગયા. અંતે એક દિવસે નિવૃત્તિનાથનો ભાગ્યોદય થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો.

એક દિવસ રાત્રિને સમયે સર્વ જણ આ પ્રકારે પ્રદક્ષિણા કરતાં હતાં ત્યારે તેમણે પોતાની સમક્ષ એક વિકરાળ વ્યાઘ્રને ક્ષણ મારતો ચાલી જતો જોયો. વિકૃલપંત એકદમ ગભરાઈ ગયા અને પોતાનાં છોકરાંઓને સંભાળવા લાગ્યા. એવામાં નિવૃત્તિનાથ વાટ ચૂકી ગયા અને બીજેજ રસ્તે ચાલ્યા ગયા. ચાલતાં ચાલતાં તેઓ અંજની પર્વતની એક ગુહામાં ગયા. આ ગુહામાં શ્રી ગૈનીનાથ બે શિષ્યોની સાથે તપશ્ચરણ કરતા બેઠા હતા. નિવૃત્તિનાથ વાટ ચૂકીને આ ગુહામાં આવ્યા એમ કહેવા કરતાં ભવારણમાં ભૂલા પડી ભટકતા હતા. તે બ્રમણની સમાપ્તિ થઈને તેમને હવે ખરો માર્ગ હાથ લાગ્યો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે. મસ્તકપર જટા, કાનમાં કુંડળ, કંઠમાં શૈલી અને હાથમાં શિંગી તથા પુંગી ધારણ કરી મુખથી શ્રીગુરુનામનો ઘોષ કરતા

શ્રી ગૈનીનાથને નિવૃત્તિનાથે સિદ્ધાશ્રમમાં જોયા અને તેમના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. ગૈનીનાથને પણ આ કેમળવચના બાળકને જોઈને અત્યાનંદ થયો. ધ્રુવને જેમ નારદ મળ્યા હતા તેમ નિવૃત્તિનાથને ગૈનીનાથ મળ્યા. પછી ગૈનીનાથે નિવૃત્તિનાથને અધિકારસંપન્ન શિષ્ય બાણી પ્રદક્ષિણા કર્યો. નિવૃત્તિનાથ સાત દિવસ પર્યંત શ્રી ગુરુસન્નિધિ રહ્યા. શ્રી ગુરુએ તેમને મહાવાક્યનો જોધ કર્યો અને યોગ-માર્ગની દિક્ષા આપી. ગૈનીનાથ એ આદિનાથના સંપ્રદાયના હતા; અને તેમણે નિવૃત્તિનાથને પોતાના સંપ્રદાયમાં લઈ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની અને નામસ્મરણનો પ્રસાર કરવાની આજ્ઞા આપી.

નિવૃત્તિનાથની વય નાની હતી એ વાત સત્ય છે; પરંતુ ‘ન ખલુ વયસ્તેજસાં હેતુઃ’ એ ન્યાયે પૂર્વસંસ્કારજળથી તેમણે ગુરુજોધ ગ્રહણ કર્યો; અને પોતાનાં બંધુલગિનીને પણ તે જોધ આપી તેમને પણ કૃતાર્થ કર્યા. મહાત્માઓના સર્વ પ્રકાર અલૌકિકજ્ઞ હોય છે. તેમને બીજાઓની પેઠે ગોખીને અભ્યાસ કરવો પડતો નથી. લગવાન શંકરાચાર્ય આઠમે વર્ષે ચારે વેદનું અને બારમે વર્ષે સકલ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું; અને સોળમે વર્ષે લાખ્ય નિર્માણ કરી બત્રીસ વર્ષની અંદર પોતાનું અવતારકૃત્ય પરિસમાપ્ત કર્યું હતું; એ પ્રસિદ્ધ છે.

નિવૃત્તિ અને જ્ઞાનેશ્વર પણ આચાર્ય કેટિનાજ્ઞ હોવાથી તેમનું ચરિત્ર પણ તેવુંજ હૃદયંગમ છે. નિવૃત્તિનાથ કેટલેક દિવસે શ્રી ગુરુની આજ્ઞા લઈ માતપિતા તથા બંધુલગિનીને આવી મળ્યા અને તેમણે જ્ઞાનેશ્વર મહાશયને ઉપદેશ કર્યો. આમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પોતાના આયુષ્યના આઠમા વર્ષેજ શ્રી નિવૃત્તિનાથનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરી પૂર્ણતા પામ્યા. તેમના ગુરુસંપ્રદાય વિષે હવે બે શબ્દો કહીશું. આદિનાથ શંકર એ આ સંપ્રદાયના મૂળ ગુરુ છે. આદિનાથના સુખ્ય શિષ્ય મત્સ્યેન્દ્રનાથ, તેમના શિષ્ય ગોરક્ષનાથ, તેમના ગૈનીનાથ, ગૈનીનાથના નિવૃત્તિનાથ અને નિવૃત્તિનાથના શિષ્ય શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હતા.

પ્રકરણ ૩ જી—યજ્ઞોપવીતવિધી અને વેદશાસ્ત્રમર્યાદા.

છોકરાં મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ વિકૃલપંતની ચિંતા વધવા લાગી. પ્રાક્ષણોએ વિકૃલપંતનો સખ્ત બહિષ્કાર કર્યો હતો; પરંતુ પ્રાક્ષણતામાં વૈશુદ્ધ્ય આવે એવું કાંઈ પણ નિંદ્ય વર્તન તે કરતા ન હોવાથી કાળાંતરે પ્રાક્ષણોનો ક્રોધ શમશે અને સંતાનોની યજ્ઞોપવીત વિધિ કરવાનો પ્રસંગ આવશે એવી વિકૃલપંતને આશા હતી. પરંતુ

બ્રાહ્મણોએ તેમના પ્રતિ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. પૂર્વે કોઈ બ્રાહ્મણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો ન હતો; તેથી આ પ્રસંગને અનુકૂળ શાસ્ત્રાધાર પણ જહવો કઠિન હતો. વિકૃલપંતે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે ગમે તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે; પરંતુ બાળકોને જાતિ-કુળથી પૃથક રહેવા દેવાં નહિ. તેમણે બ્રાહ્મણવૃદ્ધને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી પ્રાર્થના કરી કે “અમો પતિતોને આપ પાવન કરી દ્યો અને અમારા અપરાધો ક્ષમા કરો; મેં કેવળ ગુરૂની આજ્ઞા અર્થેજ ગૃહસ્થાશ્રમનો પુનઃ સ્વીકાર કર્યો છે; કામવાસનાને આધીન થઈને કર્યો નથી. આપ જે દંડ કરશો તે ભોગવવાને હું તૈયાર છું. તમે કહેશો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. કૃપા કરી મને પાવન કરો અને મારાં બાળકો યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી શકે એવો ધર્મશાસ્ત્રાર્થ શોધી કાઢી મને યોગ્ય નિર્ણય આપો.” તેમણે તથા રૂકિમણીબાઈએ આ પ્રમાણે કહીને ગદ્-ગદિત અંતઃકરણે બ્રાહ્મણોને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા.

વિકૃલપંત અને રૂકિમણીબાઈ વૈરાગ્યસંપન્ન હતાં ખરાં; પરંતુ પોતાનાં રત્નસમાન બાળકોનાં મુખ સામે જોઈને તેમને એમ લાગતું કે જો આપણી હયાતીમાંજ એમને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર નહિ થશે તો એમનું બ્રાહ્મણત્વ નષ્ટ થશે અને આપણા વશજનોના બ્રહ્મ સંબંધ તૂટી જવાથી કુળનો અધઃપાત થશે.

બ્રાહ્મણોએ તેમને ઉત્તર આપ્યો કે “તમારા અપરાધને માટે શાસ્ત્રમાં કયાંય પણ પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવવામાં આવ્યું નથી અને તમારાં બાળકોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાની શાસ્ત્રની અનુજ્ઞા નથી. તમારો અપરાધ એવો તો ઘોરતમ છે કે દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત સિવાય અન્ય કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત તેને લાગુ પડતું નથી.”

બ્રાહ્મણવૃદ્ધને આ નિર્ણય સાંભળી વિકૃલપંતે મસ્તક નમાવી જણાવ્યું કે દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને હું તૈયાર છું. તેમણે પોતાનું મન ૬૬ કર્મ, સ્ત્રીપુત્રાદિકનો મોહ છોડ્યો, બ્રાહ્મણોને વંદન કર્યું અને પાછળ દ્રષ્ટિ-પાત કર્યા વિના એકદમ પ્રયાગક્ષેત્ર તરફ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાગ અને વૈરાગ્યની મૂર્તિ બની શાંતપણે તેમણે શ્રી ગંગા યમુનાના ઓઘમાં પોતાના દેહનું વિસર્જન કર્યું. રૂકિમણીબાઈ પણ વિકૃલપંતની સાથે ગયાં હતાં અને તેમણે પણ પોતાના સ્વામીની પાછળ પોતાના દેહનો મોહ રાખ્યા વિના નદીના પાણીમાં ભુસ્કો માર્યો. આ રીતે વિકૃલપંત અને રૂકિમણીબાઈએ પોતાના નશ્વર દેહને ત્યાગ કર્યો.

શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં આચરણ આપણને એમજ શીખવે છે કે ધર્મ,

સમાજ અને દેશના કાયદા સ્પષ્ટ રીતે આપણા હિતની આડે આવે છે એમ જાણવા છતાં પણ તે કાયદાની આગળ પોતાનાં સર્વ ઐહિક સુખનો ત્યાગ કરવાને તત્પર થવું એજ ખરું મનોધૈર્ય છે. ત્રીસ દેશના પ્રજાત તત્ત્વવેત્તા અને સાધુ પુરુષ સાકેટીસપર તે વખતના ક્ષુદ્ર પુરુષોએ તહોમત મૂકી દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની સખ્ત શિક્ષા કરી ત્યારે તેમને તુરંગમાંથી છોડાવવાને માટે તેમના અનેક ભક્તો તૈયાર હતા, તે છતાં પણ તેઓએ રાજ્યતંત્રે કરેલી શિક્ષા ખુશીથી ભોગવી અને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વિષનો ખાલો પી દેહનો ત્યાગ કર્યો.

મહાત્મા તુકારામ કહે છે કે “જે જગતના આઘાત સહન કર્યા કરે છે તેજ સંત છે.” આઘાત સહન કર્યા સિવાય મનુષ્યનું સંતપણું જગતની દ્રષ્ટિએ પડતું નથી. મહાન પુરૂષોની મહત્તા તેમના પર આવતા દુઃખદ પ્રસંગોથીજ જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. કોઈને પણ કલેશ ગમતો નથી; પરંતુ કલેશથી ડરીને જે મહાન પુરૂષો બેચી રહ્યા હોત તો મહાન પુરુષો અને સામાન્ય જનો વચ્ચેનો ભેદ જગતને શી રીતે દ્રષ્ટિગોચર થયો હોત ? વીર અને ભીરુ, શાહુકાર અને ચોર, સાચો અને જૂઠો, સંત અને ઢોંગી એમની વચ્ચેનો ફરક આપત્તિથીજ પ્રકટ થાય છે. આ વિવેચનનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે વિઠ્ઠલપંતની વિરક્તતા અને ધર્મનિષ્ઠા સર્વ આગંદીકર બ્રાહ્મણોના ન્યાયનિષ્ઠુર નિર્ણયથીજ લોકોના જાણવામાં આવી હતી. ઉપર જણાવેલું વિવેચન જે પ્રમાણે વિઠ્ઠલપંતને લાગુ પડે છે તેજ પ્રમાણે તે રૂકિમણીબાઈને પણ લાગુ પડે છે. તે બાઈ પણ આપણને વિઠ્ઠલપંતના જેટલીજ પૂજ્ય છે. જેની પવિત્ર કુખથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે જન્મ લીધો તે બાઈને ધન્ય છે. આપણે તેના સંપૂર્ણ ચરિત્ર વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને જણાય છે કે નિવૃત્તિ વગેરે સંતાનોને જન્મ આપવાને તે બાઈ સંપૂર્ણ રીતે અધિકારિણી હતી. વિઠ્ઠલપંતનો વૈરાગ્ય અને રૂકિમણીબાઈનું પાતિવ્રત્ય તથા ભક્તિ એ સર્વ વાનાં એવા મહાન જીવોને તેમને પેટ અવતરવાને આકર્ષે તેવાંજ હતાં. વિઠ્ઠલપંત અને રૂકિમણીબાઈ ખરેખર વૈરાગ્ય અને ભક્તિની પ્રતિમારૂપજ હતાં; અને વૈરાગ્ય તથા ભક્તિના ઉદરમાંથી નિવૃત્તિ, જ્ઞાન, સોપાન અને મુક્તિનો ઉદ્ભવ થયો એમાં આશ્ચર્યજ શું ?

નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈને ઈશ્વરની કૃપાપર છોડી તેમનાં માતપિતા સ્વર્ગવાસ પામ્યાં, ત્યારે નિવૃત્તિનાથની વય ભાગ્યેજ દશ વર્ષની હતી. માતપિતાના મૃત્યુ પછી તે બાળકો

થોડા દિવસપર્યંત આપેગાંવમાં રહ્યાં; પરંતુ તેમના દુશ્મનોએ તેમને તેમના આપદાદાના ઘરમાં પ્રવેશવા દીધાં નહિ અને તેમની મિલકત પણ તેમને સ્વાધીન કરી નહિ. તે બિચારાં ઘરબાર વિનાનાં થઇ ગયાં; પરંતુ તેમને શું આ બ્રહ્માંડરૂપી ઘર ન હતું? તેમના દુશ્મનો તો માત્ર એક નાનું સરખું મૃત્તિકાનું ઘર અને થોડી મિલકત લઇને બેઠાં; પરંતુ નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વરાદિએ તો ભુવનત્રયને પોતાનું ઘર તથા મિલકત બનાવી. તેઓ આપેગાંવમાં ગયા પછી નિવૃત્તિ અને જ્ઞાનેશ્વર ભિક્ષા માગી લાવતા અને સોપાનદેવ નાની મુક્તાબાઇની સંભાળ લેતો. એ પ્રમાણે તેઓએ દિવસ વ્યતીત કર્યા હતા.

મુક્તાબાઇએ આપેગાંવમાં સમાધિ લીધા પૂર્વે જે ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા તે પરથી જણાય છે કે, વિકૃલપંત અને રૂકિમણીબાઈ શ્રીકૃષ્ણની દયાપર પોતાનાં બાળકોને સોંપીને પ્રયાગ તરફ નીકળી ગયાં તે પૂર્વે તેઓ આપેગાંવમાંજ રહેતાં હતાં અને આપેગાંવથીજ તેઓ પ્રયાગ તરફ ગયાં હતાં.

બંધુલગિનીને લઇને નિવૃત્તિનાથ આજાંદી ગયા. યજ્ઞોપવીતનો નિવૃત્તિનાથને આગ્રહ ન હતો. તેઓ તો કેવળ શિવસ્વરૂપજ થયા હતા. તેમને પોતાના દેહનું પણ ભાન રહેતું ન હતું. નિવૃત્તિ તે ખરેખર નિવૃત્તિ સ્વરૂપજ હતા. સર્વ વૃત્તિઓથી પર એવું જે નિજ સ્વરૂપ તેમાંજ તેઓ નિમગ્ન રહેતા. “પરંતુ આપણે યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું જોઇએ” એમ કહીને જ્ઞાનેશ્વરે એક વખત તેમને ભલામણ કરી કે બ્રાહ્મણ પાસે ફરીથી નિર્ણય કરાવવો.

પ્રકરણ ૪ થું-નિર્ણય માટે પુનઃ પ્રયાસ અને પૈઠલમાં ચમત્કારો.

નિવૃત્તિનાથ પોતાનાં બંધુલગિનીને લઇને ધીમે ધીમે પૈઠલ જઇ પહોંચ્યા. નાની મુક્તાબાઇને પણ સાથે લેવાનું કારણ એ હતું કે, તેની સંભાળ લેનાર બીજું કોઈ નહોતું. ગોદાવરીને તીરે સ્નાનવિધિ આટોપીને તેઓ ગામમાં પેઠાં. વિકૃલપંતના મામા કૃષ્ણાણપંત દેવકુળે પૈઠલમાંજ રહેતા હતા. તેમને ઘેર તેઓ ઉતર્યા. ચાર દિવસ પછી પૈઠલનિવાસી બ્રહ્મવૃંદની સભા એકત્રિત થઇ. તેમની સમક્ષ નિવૃત્તિનાથે આજાંદીના બ્રાહ્મણોનો પત્ર સાદર કર્યો, તેપરથી ‘આ સંન્યાસીનાં બાળકો છે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્તનો શાસ્ત્રાર્થ જોઇએ છે’ એમ તેમના લક્ષમાં આવ્યું. નિવૃત્તિનાથે બ્રાહ્મણોને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા

અને પોતાનું વૃત્તાંત સરખતાથી કહી સંભળાવી પ્રાર્થના કરી કે “અમે અનાથ, પતિત, શરણાંગત, દીન છીએ; માટે અમને કૃપાદ્રષ્ટિથી સનાથ કરી ખોળે લ્યો.” બ્રહ્મસભામાં મોટા મોટા વૈદિક, શાસ્ત્રજ્ઞ અને શ્રુતિ સ્મૃતિના અધ્યયનથી વિદ્વાન થયેલા બ્રાહ્મણો બેઠા હતા. વળી ‘સંન્યાસીનાં છોકરાં’એ યજ્ઞોપવીતવિધિને માટે શાસ્ત્રાર્થ કરાવવાને આવ્યાં છે’ એવા સમાચાર ગામમાં ફેલાતાં બીજા પણ સેંકડો બ્રાહ્મણો સભા-સ્થાનમાં આવ્યા હતા.

નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ એ ચારે જણ સભામાં આવેલાં હતાં. તેમની આનંદવૃત્તિ તથા દિવ્ય કાંતિ જોઈ અનેક સભ્યોના મનમાં તેમને વિષે આદર ઉત્પન્ન થયો; તથાપિ આવી સભામાં સદા બનતું આવ્યું છે તેમ અનેક જણ નિંદા પણ કરવા લાગ્યા. “સંન્યાસીનાં છોકરાં” આ બે શબ્દો નિંદાખોરોને અધિક બળ આપતા હતા. જ્યારે બીજી તરફ સાત્ત્વિક અને દયાળુ વૃત્તિનાં માણસોના હૃદયમાં તેમને વિષે પ્રેમ અને દયા ઉત્પન્ન થઈ હતી. ત્રિશુભાત્મક જગતની આ લીલા જોઈ નિવૃત્તિનાથ મનમાં હસતા હતા; જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ધર્મશાસ્ત્રદ્વારા શું નિર્ણય થાય છે તથા બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી શું શબ્દો નીકળે છે તેની ઉત્સુકતાથી રાહ જોતા હતા અને સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઈ જપમાં લીન થઈને ‘શ્રી રામ કૃષ્ણ હરી’ નો અસ્ખલિત માનસિક ઘોષ કરી રહ્યાં હતાં. ચારે બાળકોના મુખ-પર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહ્યું હતું અને તેમને જોઈને અનેક સજ્જનોના હૃદયમાં આનંદનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ રહ્યો હતો.

આજની સભામાં અંતિમ નિર્ણય થવાનો હતો. પુષ્કળ વાદ-વિવાદ અને ચર્ચા કરી અંતે બ્રાહ્મણોએ નિર્ણય કહી સંભળાવ્યો કે:-

“સંન્યાસીનાં બાળકોને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવવાની વિધિ શાસ્ત્રમાં કયાંય પણ દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી, માટે તમને આજ્ઞા આપી શકાતી નથી. વળી પ્રાયશ્ચિત્તથી પણ તમને પાવન કરી શકાય નહિ, માટે તમે હાલ છેા લેવીજ દશામાં હરિચિંતન કર્યા કરો. સર્વ જગતને કૃષ્ણસ્વરૂપે જુઓ. જિતેન્દ્રિયતાથી રહો. લગ્ન કરીને સંસારની વૃદ્ધિ કરશો મા. દેહ છે ત્યાં સુધી વૈરાગ્યવૃત્તિથી રહી શ્રીહરિની અનન્ય લક્ષિત કરો, કે જેથી સર્વ પાપનો નાશ થઈ તમે પવિત્ર થશો.”

બ્રાહ્મણોના મુખમાંથી આવા નિર્ણય સાંભળીને જેના હૃદયમાં વિષયલાલસા હોય તેનું તો હૃદય શોકાગ્રિથી ભસ્મ થઈ જાય; પરંતુ જેમની સર્વ વિષયવાસના અનેક જન્મનાં પુણ્ય કર્મથી દગ્ધ થઈ ગઈ

છે, જેના હૃદયમંદિરમાં શ્રી હરિએ સ્થાયી નિવાસ કર્યો છે અને જે અગાઉથીજ નિવૃત્ત થઇને એકાં છે તેમને તો ઉપર્યુક્ત નિર્ણય સાંભળીને ઉલટો પરમાનંદ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? જેને વિષયનું ભાન પણ નથી, તેને વિષયસેવન છોડી દેવાની આજ્ઞા એ કાંઈ શિક્ષા નથી; તેમજ જન્મતી વખત સ્પર્શ (માતાનો સ્પર્શ) થયેલો તેટલોજ માત્ર સ્પર્શજે જેમને થયો હોય અને બ્રહ્મચર્યનું તત્ત્વ જેમના અંગમાં ઓતપ્રોત થઈ રહેલું હોય તેમને “લગ્ન કરી સંસારમાં પડશો નહિ.” એવી આજ્ઞા થવી એ પણ કાંઈ દંડ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે બ્રાહ્મણોએ જે નિર્ણય આપ્યો તે નિવૃત્તિ-જ્ઞાનેશ્વરને ઉપદેશરૂપજ લાગ્યો.

બ્રાહ્મણોનો એવો આદેશ સાંભળ્યા છતાં આ છોકરાંની મુખા-કૃતિપર લેશ પણ શોકની છાયા ન જણાયાથી ઘણા માણસોના હૃદયમાં તેમને વિષે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. તે પછી સભા વિસર્જન થવાનો સમય આવ્યો. એટલામાં કોઈ માણસે તમારા નામનો અર્થ શું? એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેથી તેઓએ પોતાનાં નામનો અર્થ કેવી રીતે દર્શાવ્યો તે વિષે નિરંજન માધવ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:-

મીતો નિવૃત્તિ ન પડેચિ પ્રવૃત્તિ માર્ગી ।

ભોગી અખંડ સ્વમુખામૃત રાજયોગી ॥

શ્રી જ્ઞાનદેવ મહાણુજે સકળાગમઆચાર ।

વેત્તાઅસેં કથિનમી પુછતાં ત્રિવાચાર ॥ ૧ ॥

સોપાનલી લજન દાઉનિ કેશવાચેં ।

વૈકુંઠપાવવિન ભક્તિમતાં સિસાચેં ॥

મુક્તાઈ મુક્તિ ઉછડી જગદીશ લીલા ।

દાવાવચા પ્રગટલી જીવનેકે લીલા ॥ ૨ ॥

‘નાનાં’ છોકરાંને મોઢેથી આ ‘મોટી’ વાત સાંભળીને કેટલાક સભાસદોથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એટલામાં કોઈ એક જણ રસ્તે જતા પાડાને બેઠને બોલી ઉઠ્યો “નામમાં શું છે? લોક ગમે તેને ગમે તેવું નામ આપે છે. એમ તો પેલો પખાલ વહેનાર પાડો બળ્ય છે, તેનું નામ પણ જ્ઞાનદેવ છે. આ ભાષણ સાંભળી જ્ઞાનદેવ બોલ્યા. “ખરેખર, આ પાડામાં અને મારામાં આત્મભાવે લેશ પણ ભેદ નથી. તે પાડો પણ મારોજ આત્મા છે. સર્વ દેહોમાં એકજ પરમાત્મા ભરેલો છે. સર્વ વસ્તુઓ એકજ તત્ત્વમાંથી બનેલી છે. અનેક ઘડામાંના પાણીમાં એકજ સૂર્ય પ્રતિબિંબીત થાય છે. ઉપાધિભેદથી

તેનાં ગમે તેટલાં પ્રતિબિંબો દેખાય પણ જ્ઞાની પુરુષો તો સૂર્યના એકત્વ પ્રતિબિંબ લક્ષ આપે છે. જેની દ્રષ્ટિ કારણપર ચેટિલી હોય છે તે કાર્યના દર્શનથી જરા પણ આશ્ચર્ય પામતો નથી. પ્રતિબિંબનું અધિષ્ઠાન જે પ્રમાણે બિંબજ હોય છે, વિવિધ અલ્પકારો જેમ સુવર્ણરૂપજ હોય છે અને પટ જેમ તંતુ રૂપજ હોય છે તેમ નામરૂપાત્મક જગત પણ એક પરમાત્મસ્વરૂપજ છે.” વિવિધ સૃષ્ટિના ગર્ભમાં આતપ્રોત લહેલા ચૈતન્યની સાથે તન્મય થયેલા જ્ઞાનેશ્વરની દ્રષ્ટિ પાડામાં અને પોતામાં કાંઈ પણ ભેદ જોઈ શકી નહિ. જ્ઞાનેશ્વરના અંતરમાં જે આ અલેહલાવની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તેની પ્રતિતી પૈઠણના પ્રાહ્મણોને શીઘ્રજ થઈ. તે એવી રીતે કે પછી પેલા માણસે પાડાની પીઠપર ત્રણ ફટકા માર્યા કે તરતજ જ્ઞાનેશ્વરની પીઠપર તેના સોળ ઉઠ્યા અને તેમાંથી રક્તપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. આ ઘટના જોતાંજ સર્વ સજ્જાસહોએ આશ્ચર્યથી મુખમાં આંગણાં ઘાટ્યાં.

પરંતુ આટલાથીજ પત્તું નહિ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ હજી તો એક બીજો મોટો ચમત્કાર બતાવવાના હતા. પ્રાહ્મણોને વંદન કરી તેઓ આપેગાંવ તરફ જવાને માટે ગોદાવરીના તીરપર બેઠા હતા અને પુષ્કળ પ્રાહ્મણો આ બાલ્યોગી તરફ કૌતુકથી જોતા જોતા તેમની પાછળ ગયા હતા. કેટલાકો તો હજી તેમના તરફ ઉપહાસ દ્રષ્ટિથીજ જોતા હતા. તેમાંનો એક તરુણ મજ્જક કરવાના ધરાદારી બોલ્યો કે “તારે જો તારું સર્વ કુળ પાવન કરવું હોય તો આ પાડાના મુખમાંથી વેદ બોલાવ.” આ શબ્દો સાંભળતાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઉડીને ઉભા થયા અને પ્રાહ્મણોને અભિવંદન કરીને વિનયથી બોલ્યા “આપ ભૂદેવ છો. આપના મુખમાંથી જે શબ્દો નીકળે તે નિષ્કળ થશે નહિ.” એમ બોલી તેઓ પાડાની પાસે ગયા અને તેના મસ્તકપર તેમણે પોતાનો જમણો હાથ મૂક્યો એટલે તરતજ તે પાડાના મુખમાંથી વેદની રૂચાઓ બહાર પડવા માંડી. ! પછી શું પૂછવું ? આખા ગામમાં કોલાહલ મચી રહ્યો અને સર્વ માણસો ગોદાવરીના તીરપર એકઠાં થયાં. જ્ઞાનેશ્વરનો જમણો હાથ પાડાના મસ્તકપર છે અને તેમની આસપાસ હબરો પ્રાહ્મણો એકઠા થયા છે. પાડાના મુખમાંથી વેદની રૂચાઓ નીકળ્યા કરે છે અને પ્રાહ્મણો આશ્ચર્યચકિત થઈ તે સાંભળે છે. આ અપૂર્વ દેખાવ શકે ૧૨૦૯ ના માઘ શુદ્ધી પંચમીને દિને પૈઠણમાં ગોદાવરીના તીરપર બન્યો હતો. આ પ્રમાણે પાડાના મુખદ્વારા એક પ્રહર સુધી વેદધોષ સાંભળીને પ્રાહ્મણોને નિશ્ચય થયો.

કે જ્ઞાનેશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુએ અવતાર છે. શુદ્ધિપત્ર માગવા આવેલાં બાળકો કેટલી ઉચ્ચ કોટીનાં છે અને એમની આગળ આપણી યોગ્યતા કેવી તુચ્છ છે તે સર્વ તે પ્રાદ્દક્ષિણે હવે સમજાયું અને તેથી તેઓ પોતાની વિક્ષાને ગર્વ ત્યજીને જ્ઞાનેશ્વરદિની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને ‘આજ સુધી જે ઘટના કોઈએ દેખી કે સાંભળી નથી તે આજે અને નયનથી પ્રત્યક્ષ જોઈ’ એવો ઉદ્ગાર તેઓના મુખમાંથી નીકળવા લાગ્યો.

જ્ઞાનેશ્વરનું આવું અલૌકિક પ્રદર્શન જોઈને પૈંડણવાસી પ્રાદ્દક્ષિણ પૃથ્વીત્તાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રાદ્દક્ષિણ કર્મનિષ્ઠ હતા; પરંતુ અકર્તૃત્વ સ્થિતિનો તેમને જોષ થયો ન હતો. તેઓ શબ્દશાસ્ત્ર જાણતા હતા; પરંતુ વિધિનિષેધ જ્યાં પાંગળો બની જાય છે તે અવસ્થાનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો ન હતો. જ્ઞાનેશ્વરરૂપી આરત્રીમાં તેમણે પોતાના રહેરા જોયા તો તેમને તે ઘણા બેડોળ દેખાયા. તેમને લાગ્યું કે આપણે વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયનજ માત્ર કર્યું, વેદ જેનો વિશ્વાસ છે તેને તો આપણે ઝોળાળ્યો નથી. પ્રદ્દક્ષિણે જોઈ તેજ ખરો પ્રાદ્દક્ષિણ છે. સ્વરૂપાનુભવ તો આપણને થયો નથી અને મિથ્યા બકબકારો કરી ઉદરપોષણમાંજ આયુષ્ય વ્યર્થ ગુમાવીએ છીએ, એમ તેઓ પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યા અને પછી સર્વ એકે અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે;—

“એમના વંશને ધન્ય છે ! એમના કુળને ધન્ય છે ! એમના પુણ્યને ધન્ય છે ! એમના શીલને ધન્ય છે ! એમના જન્મને ધન્ય છે ! ત્યાર પછી નિવૃત્તિનાથ કેટલાક દિવસ પૈંડણમાં રહી પૈંડણવાસી-ઓને ભગવદ્ભક્તિનો માર્ગ બતાવતા રહ્યા. તેઓ ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, ગીતાદિ અધ્યાત્મ ગ્રંથપર પ્રવચન કરતા. રાત્રીની વેળાએ હરિકીર્તનનો રંગ જમાવતા અને દિવસે વેદાંત વિષયક ગ્રંથોનું શ્રવણ મનનાદિ કરતા. પૈંડણમાંજ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આચાર્યનાં ભાષ્ય, ભાષ્યવત્, યોગવાસિષ્ઠ, ઇત્યાદિ ગ્રંથો વાંચ્યા અને પાછળથી રચવાના ગ્રંથોની ભૂમિકા તૈયાર કરી. માત્ર ગ્રંથાધ્યયનથી પ્રજ્ઞાવંત થનારા લૌકિક વિક્ષાનોથી તેઓ જુદીજ કોટિના હતા. ગુરુકૃપાથી પ્રથમ સ્વાનુભવસંપન્ન થયા પછીજ તેઓ ગ્રંથનિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા હતા. સામાન્ય પડિતો ગ્રંથાધ્યયન પછી અર્થાત્ પરોક્ષજ્ઞાત્ લીધા પછી અષ્ટોક્ષાનુભવ લે છે; પરંતુ શંકરાચાર્ય કિંવા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જેવા મહાત્માઓ તો પ્રથમજ ગુરુકૃપાથી અપરોક્ષાનુભવ સંપન્ન થાય છે અને પછી સ્વાનુભવ દ્રષ્ટિથી અધ્યાત્મ ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરે

છે. બુદ્ધિની દ્રષ્ટિથી અંધનિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય તમે અમે સર્વ જણ કરીએ છીએજ; પરંતુ સ્વાનુભવની દ્રષ્ટિથી અંધાવલોકન કરનાર આવા મહાત્મા તો વિરલજ હોય છે.

પાડાને મુખે વેદોચ્ચાર કરાવ્યાનો બનાવ પ્રત્યક્ષ જોઈ અનેક સંસ્કારી જનોને જ્ઞાનેશ્વરાર્હિ મંડળ તરફ સફળાવ બળુત થયો, તોપણ સર્વ લોકો તેવા સંસ્કારી થોડાજ હોય છે. કુટિલ અને કુતર્કી મનુષ્યોજ જ્યાં ત્યાં વધુ હોય છે. પૈઠણમાં પણ આવા કુટિલો થોડા ન હતા. વેદોચ્ચારનો અમત્કાર પ્રત્યક્ષ જોયા છતાં તેવા લોકો જોલવા લાગ્યા કે “કોઈ મલિન વિદ્યાની સાધના વટે ચા બદુબળથી આ દેખાવ દેખાડવામાં આવ્યો છે. સંન્યાસીમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમી થનારનાં છોકરાંનું મ્હોડું પણ જોવું ન જોઈએ, તેને બદલે લોકો ઉલટા આ છોકરાંને વેદવ્યાસ કહે છે! પણ ચાલો હશે. હવે આપણે સર્વ સંપ કરીને જે ભદ્રજીને ઘેર એ ચારે જણાં ઉતર્યાં છે તેને ત્યાં સવારે શ્રાદ્ધ હોવાથી આપણને આમંત્રણ આવે તે વખતે આપણે તેને કહેવું કે, સંન્યાસીનાં છોકરાંને પોતાને ઘેર ઉતરવા દીધેલાં હોવાથી તું નાતબહાર છે, માટે અમે તારે ત્યાં આવીશું નહિ.” તેઓનો આ વિચાર કેટલાક સન્નજન લોકોના બળુવામાં આવ્યો, પણ તેઓ રહ્યા થોડા અને વિરૂદ્ધ પક્ષના લોકો ઘણા, એટલે વિરૂદ્ધ પક્ષવાળાનુંજ કાવે તેમ હતું.

ખીજે દિવસે જે બ્રાહ્મણને ઘેર જ્ઞાનેશ્વર વગેરે મંડળી ઉતરી હતી તે બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ નિમિત્તે પોતાના નાતીલાઓને આમંત્રણ આપવા ગયો. તે સમયે અગાઉથી થયેલા સંકેત પ્રમાણે કારણ દર્શાવી બધા બ્રાહ્મણોએ આમંત્રણ સ્વીકારવા ના પાડી. કેટલાક વૃદ્ધ અને સમજી બ્રાહ્મણો હતા તેઓએ કહ્યું કે, આમંત્રણનો અનાદર કરો મા, પણ તેમનું કોણ સાંભળે ?

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ના પાડવાથી તે બ્રાહ્મણ અંબવાણો પડી ઘેર આવ્યો અને ઉદ્વેગ કરતો બેઠો. તેને એવી રીતે બેઠેલો જોઈને જ્ઞાનેશ્વરે પૂછ્યું કે ભદ્રજી, તમે આમ ચિંતાતુર કેમ બેઠા છો ? મનમાં કોઈ પણ બાતની શંકા લાગ્યા વગર મને તેનું કારણ કહો. પ્રભુ તમારી ચિંતા મટાડશે. અમે અહિં તમારે ત્યાં છીએ તેને લીધેજ તમારાપર કંઈ આકૃત આવી હોય એવું લાગે છે, માટે કૃપા કરીને કહો કે તે શું છે ?

આ ઉપરથી તે બ્રાહ્મણે સર્વવાતાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને કહી

અને છેવટે ગળગળો થઈ જઈ જણાવ્યું કે સર્વ સીધુંસામગ્રી તૈયાર હોવા છતાં આખરે આમ ફેળેતી થવાનો વારો આવ્યો.

ભટ્ટજીની વાત સાંભળી જ્ઞાનેશ્વરે કહ્યું:-ઠીક છે, તે બ્રાહ્મણો ભલે ન આવે છતાં પણ તમે રસોઈની તૈયારી કરો. બ્રહ્મલોજનદ્વારા તમારા જે પિતૃદેવોને તમે સંતુષ્ટ કરવા માગો છો, તે પિતૃઓ પોતેજ ઇશ્વરેચ્છાથી તમારે ત્યાં પધારશે. જ્ઞાનેશ્વરનાં આ વચનોથી પ્રસન્ન થઈને ભટ્ટજીએ પોતાની સ્ત્રીને શ્રાદ્ધનિમિત્તે ઉત્તમ રસોઈ બનાવવા આજ્ઞા આપી. સ્ત્રીએ ઘણી ઝડપથી અને ચતુરાઈથી સર્વ રસોઈ તૈયાર કરી. ભટ્ટજીએ નિત્યકર્મ આટોપી લઈ જમવાનો સમય થતાં પાટલા માંડી ઉત્તમ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિવિધ પ્રકારની વાનીઓયુક્ત પત્રાવળીઓ પીરસી તૈયાર કરી; તેટલા સમય સુધીમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઇત્યાદિ પણ સ્નાનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી આવી પહોંચ્યા. ભટ્ટજીની સર્વ તૈયારી જોઈને જ્ઞાનેશ્વરે તેમની પાસેથી થોડા ચોખા લઈ સર્વ આસનોપર છાંટી પોતાના અસાધારણ યોગસામર્થ્ય વડે પિતૃઓનું આવાહન કર્યું. એટલે તરતજ ભટ્ટજીના તીર્થરૂપ (વડીલ) સાથે પૈઠણ નગરીના સર્વ બ્રાહ્મણોના તીર્થરૂપો આસનોપર વિરાજમાન થયેલા જણાયા. નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઈ પણ તેમની સાથે લોજન માટે બેઠાં. ભટ્ટજીએ પોતાના પિતા જનાર્દનના નામથી શ્રાદ્ધસંકલ્પ કર્યો કે તરતજ હરહર મહાદેવનો ઘોષ કરીને સૌ મંડળીએ લોજન આરોગવા માંડ્યું.

ભટ્ટજીની ફેળેતી કરવા ઇચ્છનારા જેઓ આનુબાનુમાંજ રહેતા હતા તેઓના સાંભળવામાં આ જયઘોષ આવતાં દશવીંશ જણા લેગા થઈ ગયા અને આશ્ચર્યચકિત થઈ બોલવા લાગ્યા કે; આ બ્રાહ્મણને ત્યાં આખા ગામમાંથી કોઈએ નાના બાળકને પણ શ્રાદ્ધ લોજનમાં જવા દીધું નથી, છતાં આ ઘોંઘાટ કેવો ! આમ કહી તેઓ બધા ભટ્ટજીના ઘર પાસે આવ્યા અને ભટ્ટજીનાં બારણાં બંધ હતાં, તેથી બારણાંની ફાટોમાંથી જોવા લાગ્યા, તો પૈઠણનગરીના સર્વ બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ નગરે પડ્યા ! પછી તો પૂછવુંજ શું ? થોડીવારમાં તો ત્યાં સૌ બસો બ્રાહ્મણો લેગા થઈ ગયા અને ચકિત થઈ જઈ વિચારવા લાગ્યા કે આ તે સ્વપ્ન કે સત્ય ? સઘળાઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ પોતા-પોતાના વડિલોને જોવા લાગ્યા. કોઈ બારણાની ફાટમાંથી તો કોઈ ભીંત ઉપર ચઢીને અને કોઈ બીજી રીતે જોવા લાગ્યા.

ભટ્ટજીએ સર્વ પિતૃઓને તૃપ્ત કરી મુખવાસ આપ્યા પછી તેઓ

સર્વ જ્ઞાનેશ્વર વગેરે બધુઓને તમસ્કાર કરી અદ્રશ્ય થયા. આ બનાવ જોનારા સર્વ તે પ્રાણીઓના આમંત્રણનો પોતે અસ્વીકાર કરવા માટે ઘણોજ પ્રસ્તાવો કરવા લાગ્યા. સમજી હતા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે હવે શું પ્રસ્તાવો છે ? અભાગ્યાને ઘેર કામધેતુ આવીને કહે કે મને દોહી લે-મારું દૂધ લે, પણ તે વખતે તેને મારકણી ગાય સમજીને જેમ હાંકી મૂકે, અથવા ક્ષુધા વખતે અમૃતનો કુંભ પાસે આવે તેને પગવડે ઢોળી નાખે; તેમ તમે પણ તે ઇશ્વરમૂર્તિની સાથે બેસવાનો લાલ મળત, તે દુરાભિમાનને લીધે તથા કર્મઠપણાના આડંબરને લીધે અને મોટાઈના તોરને લીધે હાથે કરીને શુભાવ્યો.

સુસ વાંચક ! સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્તોમાં પશ્ચાત્તાપ જેવું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત બીજું કોઈ નથી. માત્ર તે ઉત્તમ રીતિથી થવો જોઈએ. તે પશ્ચાત્તાપ જો ગમે તેવા નીચ કોટિના માણસને થાય તો તે પણ પોતાની નીચતા ત્યજી ઉત્તમ ભક્ત બની ભગવદ્ ભજનમાં નિમગ્ન થાય છે, તો અન્ય સાધારણ જનો માટે તો કહેવુંજ શું ! નીચકર્મ કરનારને પશ્ચાત્તાપ થતાં તેમાંથી વાદ્મીકિ જેવા જગન્માન્ય ઋષિ બની ગયા એ સર્વ પશ્ચાત્તાપનુંજ ફળ છે. પૈંઠણ નગરીના કુટિલોને હવે પોતાની વર્તણૂક માટે અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો અને જ્ઞાનેશ્વરજીને શરણે જવાના હેતુથી ભટ્ટજીને ખારણાં ઉઘાડવાની વિનંતિ કરી. ભટ્ટજીએ ખારણાં ઉઘાડી સર્વને અંદર આવવા દીધા એટલે તેઓએ ઘણા પ્રેમભાવથી અને ખરા અંતઃકરણથી શ્રીનિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાનદેવ તથા મુક્તાબાઈના ચરણમાં સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કરેલા ચમત્કાર અને તેમની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા જોઈ પૈંઠણકરોએ એવો નિર્ણય કર્યો કે “આ તો મૂર્તિમંત દેવ છે; એમને પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતાજ શી છે ? એ તો મૂર્તિમંત જગદ્ગુરુ છે અને જીવન્મુક્ત છે.” તેમણે હવે તરતજ નીચલા ભાવનું શુદ્ધિપત્ર લખી આપી નિવૃત્તિનાથને સ્વાધીન કર્યું.

“સ્વસ્તિ શ્રીમાન સમગ્ર ભૂમંડળના શૃંગારરૂપ અને મોટા “મોટા વિતાંડાવાદ કરનાર હાથીઓના ગંડસ્થળને લેદનાર કુશળ “સિંહરૂપ, સમગ્ર તત્ત્વને પ્રકાશ કરનાર સદ્ગુણ રત્નોના આધાર “પર્વતરૂપ, સમગ્ર શાસ્ત્રસમુદ્રનો પાર પામવાના વહાણરૂપ, લાના દેશોના “અલંકારરૂપ સર્વ વિદ્વાનો ! પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં વસનારા નમ્ર મસ્તકવાળા “અમારી નમ્રતાયુક્ત આ પ્રાર્થના આપ સાંભળો, કે જે અમોએ અહિં “નિષ્પક્ષપાતપણે અત્યંત અદ્ભુત એવું અને દેવ વેદની સાક્ષીપૂર્વક અમારી

“આખોએ જોયું તે આપ કલ્યાણધામને અમે પ્રકાશ કરીએ છીએ.”

“આપેગાંવમાં રહેનાર યજ્ઞવેદી ગોવિંદપંતજી નામના બ્રાહ્મણ સત્પુરૂષોના સેવનના પ્રતાપે વેદમાતાના પુત્ર વિકૃલપંત નામના પુત્રને પામ્યા. તે વિકૃલપંત પિતાએ ઉપનયન સંસ્કાર કર્યા પછી વેદવેદાંગને ભણ્યા અને સારાં સારાં તીર્થો કરવાની ઇચ્છાથી પોતે તીર્થાટને નીકળ્યા. દૈવીનશીખના યોગે આલંદી ગામમાં આવતાં તેઓ સિધોપંત નામના દ્વિજવરની કન્યા રૂકિમણીને પરણ્યા અને છ વર્ષ સુધી તેની સાથે રહ્યા; પરંતુ કાંઈ સંતાનપ્રાપ્તિ ન થતાં સૂતેલી રૂકિમણીને છોડીને તીવ્ર વૈરાગ્યબુદ્ધિથી કાશીમાં આવ્યા. ”

“હવે તે રૂકિમણી પોતાના કાન્ત, રામાનંદની પાસેથી સંન્યાસની ક્ષા પામ્યા છે એ સાંભળી હૃદયમાં અત્યંત શાંતિ ધારણ કરી માનાપમાનને તજીને દેવદેવાદિકનું શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવન કરવા લાગી. તેવામાં પોતાના સ્વામીના ગુરૂ ત્યાં પધાર્યા; તેમને નમસ્કાર કરી ‘પુત્ર પ્રાપ્તિ થાઓ’ એવા આશીર્વાદ પામી. પણ એ આશીર્વાદ સાંભળતાંજ તે બિન્ન થઈ. ત્યારપછી તે સ્વામીએ તેને ધીરજ આપી ખેદનું કારણ પૂછ્યું તો તેણે સર્વ વૃત્તાન્ત તેમને જણાવ્યો અને પછીથી તેઓ તેને કાશી લઈ ગયા. કાશી આવીને તેઓએ વિકૃલપંતને સર્વ વાત પૂછીને તેની ખરી હકીકત સાંભળી લીધી અને કહ્યું કે: પુત્રપ્રાપ્તિને ઇચ્છનારી પતિવ્રતાને તેની કામના પૂર્ણ થતા પહેલાં તું છાનોમાનો છોડી દઈને હઠથી સંન્યસ્તાશ્રમમાં કેમ આવ્યો? હશે, હવે તું મારી આજ્ઞાથી ઘૃતકુંભાદિક ક્રિયાઓથી વિધાન કરી આ તારી ગૃહિણીનો પુનઃ સ્વીકાર કર અને તેનામાં પરમાત્માના અંશભૂત ત્રણ પુત્રોને તું પામીશ. ”

“આ પ્રમાણે અસહ્ય વચન ગુરૂએ રક્તનેત્ર કરીને કહ્યું એટલે તેને પણ માન્ય કરી વિકૃલપંતે નમ્રતાવાળી તે ગૃહિણીનો વિધિના બળે ફરીથી સ્વીકાર કર્યો. એના કર્મના લેખે વણાશ્રમ ધર્મથી ઉલટી એટલે કે સંન્યાસી સ્ત્રીનો પતિ થવો એ જે દુર્ઘટ ઘટના તે એને હાથે થઈ; એ માટે તે આપણે ઉપયોગનો નથી એમ કરી બ્રાહ્મણોએ તેનો બહિષ્કાર કર્યો. ”

“કેટલાક તો એની સંપૂર્ણ વાત નહિ જાણ્યાથી, કેટલાક સાંભળીને પણ અશ્રદ્ધાએ એનું ફરીથી શોધન ન થઈ શકે એમ સમજીને, કેટલાક શિષ્ટોના આચારથી આ વર્તન વિરૂદ્ધ છે એમ સમજીને અને કેટલાકે તો વેરે અને ખારે એનો ત્યાગ કર્યો. આ

“ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણેથી આ બ્રાહ્મણ તિરસ્કાર પામ્યો. ત્યાર પછી
 “ તેને ત્રણ પુત્રો અને એક કન્યા પ્રાપ્ત થયાં. જેમનાં નામ અનુક્રમે
 “ નિવૃત્તિ, જ્ઞાનેશ્વર, સોપાન અને મુક્તાબાર્ધ છે. પુત્રો ઉપનયન
 “ સંસ્કાર કાળને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે તે બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણમંડળીને સૌમ્ય
 “ વાણીથી વિનતી કરી કે; જે કર્યું તે કર્યું, પણ હવે આપ લોકો
 “ મારો દોષ ક્ષમા કરો. ”

“ ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એ વિકૃલપંતને કહ્યું કે, પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં જઈ
 “ ગર્વ છોડી તાંડે સર્વ વૃત્તાંત તેઓને વિદિત કર અને તેમની
 “ પાસેથી શુદ્ધિ મેળવ. ”

“ ત્યાર પછી તે પોતાનું ચિત્ત સ્થિર કરી, પુત્રોને લઈને પ્રતિ-
 “ ષ્ઠાનપુર તરફ આવ્યો. તે પોતાના મામાને ત્યાં ઉતર્યો, તો તેના
 “ મામાને પણ એનો સંગ કરવા બદલ અમે અમારા વ્યવહારથી દૂર કર્યો. ”

“ હવે જ્યારે એ વિકૃલના મામા કૃષ્ણાણને ત્યાં શ્રાદ્ધકાળ
 “ આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ એને જ્ઞાતિબહાર મૂકેલો એટલે એને કોઈ
 “ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધ માટે ન મળ્યો. ત્યારે વિકૃલના મધ્યમ પુત્ર જ્ઞાનેશ્વરે
 “ પિતૃલોકમાંથી સાક્ષાત્ તેના પિતૃઓને પ્રત્યક્ષ બોલાવ્યા. શ્રાદ્ધને
 “ માટે જ્યારે બ્રાહ્મણ ન મળ્યો ત્યારે આ બ્રાહ્મણ અત્યંત ઉદાસ થઈ
 “ ગયેલો અને તેના પિતૃઓ પણ ત્રણકાળથી પિતૃલોકમાં વસતા,
 “ તેમના આવાગમનનો તો સંભવજ શો? પરન્તુ આ જ્ઞાનેશ્વરનું
 “ અલૌકિક ચરિત્ર જોઈને તે અત્યંત ખુશી થયા. ”

“ જ્ઞાનેશ્વર જો કે વિકૃલપંતના ત્રણ પુત્રમાં વચ્ચેલો પુત્ર છે,
 “ તોપણ જેમ ત્રણ દેવમાં પાલનકર્તા સત્વપ્રધાન વિષ્ણુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ
 “ તે પણ અતિ ઉત્તમ છે. તાતના કુળની શાંતિને માટે બ્રાહ્મણસમુદાય
 “ યને નમસ્કાર કરનાર આ જ્ઞાનેશ્વરને ગોદાવરીના તીર ઉપરના તીર્થ-
 “ વાસી મશ્કરા બ્રાહ્મણોએ સ્વાભિક હસવાની ઢબેજ મશ્કરી કરતાં
 “ તાનમાંને તાનમાં કહ્યું કે, હે જ્ઞાનેશ્વર! તાંડે નામ જો ખરેખર
 “ જ્ઞાનેશ્વર હોય અને માત્ર નામનોજ જ્ઞાનેશ્વર ન હોઈ તો આ
 “ પાડાના અંગપર માર મારતાં તેનું નિશાન તારા અંગપર થવું જોઈએ.
 “ એમ કહેતાંજ બ્રાહ્મણોએ પાડાના ઉપર ત્રણ પ્રહાર કર્યા, જે જ્ઞાને-
 “ શ્વરની પીઠ ઉપર એ જાણે ત્રિકાળ જ્ઞાની છે એમ સૂચવી રહેલા
 “ લાલચોળ ત્રણ સોળ ઉઠ્યા. ”

“ પછી એ પાડાને પોતાના કુળની શુદ્ધિ માટે સમગ્ર વેદનો
 “ પાઠ કરાવ, એમ કહેતાં જ્ઞાનેશ્વરે તે મહિષના મસ્તકપર હાથ મૂક્યો

“ અને તેને સમગ્ર વેદની ખાણ ખનાવ્યો. ગોદાવરીની તીરભૂમિ ઉપર
“ વિદ્વાનોને હુર્ષ ઉપજાવે એવો પદ, ધન ઇત્યાદિક સ્વરોચ્ચારપૂર્વક
“ ચંડિતોને પણ ન આવડે એવો વેદોચ્ચાર સમગ્ર પ્રાદ્યલોના દેખતાં
“ તે પાડો કરવા લાગ્યો. કેવી આશ્ચર્યની વાત ! ”

“ આ પ્રકારે જ્ઞાનેશ્વરનાં અત્યંત અદ્ભુત મોટાં મોટાં ચરિત્રો
“ અમે જોયાં અને પછી અહિં સર્વ પ્રાદ્યલોએ મળીને નિર્ણય કર્યા
“ પ્રમાણે આ શુદ્ધિપત્ર તેઓને અમે શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક સમર્પણ
“ કરીએ છીએ. ”

“ મુક્તાબાઈને મોટો ભાઈ (આ જ્ઞાનેશ્વર) જ્ઞાનેશ્વરના સ્મર-
“ ભુથી સર્વ લોકને મુક્ત કરવાને સમર્થ છે; અને પોતાનું હિત
“ સાધવાની ઇચ્છા હોય તો જ્ઞાનશૂન્ય પુરુષોએ તેની નિંદા કરવી
“ નહિ. કારણ કે એ સમસ્ત સદ્ગુણી વિદ્વાનોને પણ વંદ્ય છે એમાં
“ સંશય નથી. ”

“ શાલિવાહન સંવત ૧૨૧૯ સર્વજીત નામ સંવત્સર માઘ શુકલ-
“ પંચમીને રોજ બોપદેવે આ શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરીને દેવતાઓએ
“ સેવેલા જ્ઞાનેશ્વરના ચરણમાં સમર્પણ કર્યું છે. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

નેવાસા તથા આલંદીમાં નિવાસ, જ્ઞાનેશ્વરીની રચના, તીર્થયાત્રા.

પૈંઠણના લોકોને કેટલોક વખત સુધી પોતાની અલૌકિકતા દર્શાવી
તથા પોતાના સમાગમ મુખનો લાભ આપી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા
તેમના બંધુ ભગિની શુદ્ધિપત્ર તથા વેદ બોલનાર પાડાને પોતાની
સાથે લઈને પૈંઠણથી નીકળ્યાં. થોડે જતાં પાડો રામશરણ થયો. પછી
ચારે ભાઈ બહેન બ્રહ્મચર્યા તથા આનંદ વિનોદ કરતાં માર્ગક્રમણ
કરવા લાગ્યાં. આ બ્રહ્મનિષ્ઠ, બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા બ્રહ્મમય ભાઈ બહેને
કેવો સંવાદ કર્યો હશે, હરિગુણજ્ઞાનમાં પ્રેમરસનું પૂર કેવું વહું હશે
તથા આતુર્ય અને કવિત્વની શી શી લહરીઓ ઉઠી હશે, તે વિષે આજે
આપણે કંઈ પણ કહી શકતા નથી; પરંતુ તે વિષે કંઈક કદપના
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે બીજે વર્ષે કરેલા ગીતાભાષ્ય ઉપરથી કરી શકીએ
છીએ. તેઓ ધીમે ધીમે માર્ગક્રમણ કરતાં કરતાં નેવાસા મુકામે
આવી પહોંચ્યાં.

નેવાસા ગામ નગર જીલ્લામાં પ્રવરા નદીને તીરે વસેલું છે. નેવાસા

ગામ ખડું કહીએ તો બે ગામ મળીને થયેલું છે. ખડોખાનું નેવાસા અને મોહનીરાજનું નેવાસા, એ પ્રમાણે બે ગામ મળીને નેવાસાક્ષેત્ર થયેલું છે. આ બન્ને ગામની વચ્ચે પ્રવરા નદી દક્ષિણોત્તર વહે છે. હાલ મોહનીરાજના નેવાસાની પશ્ચિમ દિશાએ પા માઈલપર ‘જ્ઞાનેશ્વરીનો શિલાસ્તંભ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો એક પાષાણ છે. મોહનીરાજના નેવાસામાં મોહનીરાજનું અને ખડોખાના નેવાસામાં ખડોખાનું દેવાલય છે. મોહનીરાજને ‘મહાલયા’ પણ કહેવામાં આવે છે. મરાઠા સંત કવિઓએ નેવાસાને મહાલયાક્ષેત્ર કિંવા મહાલસાપુર પણ કહ્યું છે. આ નેવાસા ક્ષેત્રમાંજ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથની રચના થઈ હતી એમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તે ગ્રંથના ઉપસંહારમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નેવાસામાં ગયા કે તરતજ તેમને એક સતી પોતાના પતિના શબની આગળ આકોશ કરતી દ્રષ્ટિગોચર થઈ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તપાસ કરી તો તે મૃત પુરુષનું નામ ‘સચ્ચિદાનંદ’ જણાયું. આ નામ સાંભળતાંની સાથે તેઓ બોલી ઉઠ્યા “શું સત્, ચિત્ અને આનંદને મૃત્યુ આવેલું કોઈએ કદિ સાંભળ્યું છે? સચ્ચિદાનંદ સર્વોપાધિરહિત છે; તેને મૃત્યુ સ્પર્શ શી રીતે કરી શકે?” મુખથી આ શબ્દો ઉચ્ચારી તેમણે શબ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવ્યો એટલે તરતજ મૃત પુરુષ જીવંત થઈને ઉભો રહ્યો. તે મહારાજના ચરણપર મસ્તક મૂકી સર્વ ભાવે તેમને શરણ થયો. આ પુરુષ નેવાસાનો કુલકર્ણી હતો અને ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ ગ્રંથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહેતા ગયા તે પ્રમાણે એણેજ લખ્યો હતો. પાછળથી એણે ‘જ્ઞાનેશ્વર વિજય’ નામનો ચરિત્રાત્મક ઓવીબદ્ધ ગ્રંથ લખ્યો હતો.

ત્યાર પછી થોડો કાળ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા તેમનાં ભાઈ બહેન આલંદીમાં જઈ રહ્યાં. પૈઠણમાં શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કરેલા ચમત્કાર તથા તેમની ખ્યાતિ આલંદીપર્યંત જઈ પહોંચી હતી; તેથી આ વખતે આલંદીના લોકોએ તેમનો ઘણો સારો આદરસત્કાર કર્યો. વળી ત્યાં એક વિસોબા ચાટી નામનો સાધુદેવી કર્મઠ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. આ બ્રાહ્મણના મગજમાંથી હળુ પણ એ સંન્યાસીનાં બાળકો છે એ વાત નીકળી ગઈ ન હતી. આ બ્રાહ્મણ વિદ્વાન અને સદાચારી હતો, પરંતુ તેનામાં કુલાલિમાન બહુ હતું. તે વખતો વખત ન્યાં ત્યાં જ્ઞાનેશ્વરાદિની નિંદા કર્યા કરતો હતો. જ્ઞાનેશ્વરનું નામ તેના કર્ણપર પડતું કે તે દેવાગ્રિથી બળી ઉઠતો. તેની જ્ઞાનેશ્વર સાથેની સ્પર્ધા સૂર્ય સાથે બદોતની સ્પર્ધા સમાન હતી.

દિવાળીના દિવસોમાં નિવૃત્તિનાથે મુક્તાબાઈ પ્રત્યે કહ્યું કે, આજે તો ઉત્તમ માંડ (એક જાતની ખાવાની વસ્તુ) જમવાની અમારી ઈચ્છા છે. મુક્તાબાઈ માંડાં તૈયાર કરવાને માટે વાસણ લેવાને કુંભારવાડામાં જવા નીકળ્યાં, ત્યાં રસ્તામાં વિસોળા સામે મળ્યો. તેણે મુક્તાબાઈને પૂછ્યું “ક્યાં જાય છે છોડી ?” મુક્તાબાઈએ હકીકત કહેતાં વિસોળા તેની સાથે સાથે કુંભારવાડામાં ગયો અને કુંભારોને કહેવા લાગ્યો કે “ખબરદાર, કોઈએ આ છોડીને વાસણ આપ્યું” તો તમારી વાત તમે જાણ્યા.” મુક્તાબાઈને કોઈએ વાસણ નહિ આપવાથી ઉદાસ થઈને ચેર આવ્યાં. જ્ઞાનેશ્વરને મુક્તાબાઈએ સર્વ વૃત્તાંત કહી સાંભળાવ્યું; જે સાંભળીને પરમ સમર્થ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે યોગદ્વારા પંચાગ્નિનું આવાહન કરીને પોતાની પીઠ તપ મુક્ષુ સમાન તપાવી અને તે પર માંડ શેકવાને મુક્તાબાઈને કહ્યું.

મુક્તાબાઈએ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની પીઠપર માંડ તૈયાર કર્યા. આ સર્વ દ્રશ્ય છુપાઈને વિસોળાએ જોયું હતું. હવે તેની આંખ ઉઘડી અને પોતે રત્નને કાચ સમજ્યો, તે માટે તેને અતિ પરિતાપ થયો. યજ્ઞી તે દોડતો દોડતો ઝુંપડીમાં પ્રવેશ્યો અને જ્ઞાનેશ્વરને ચરણે પોતાનું મસ્તક મૂક્યું. તેની આંખમાંથી પશ્ચાત્તાપનાં અશ્રુ ઝરવા લાગ્યાં. જ્ઞાનેશ્વર મહા પુરુષ છે એમ જાણી તેણે તેમની પત્રાળીમાંથી ઉચ્છિદ્રાજ્ઞને પ્રસાદ ગણીને ઉચ્ચકી લીધું અને પોતાના મુખમાં મૂક્યું.

શુરનિર્દિષ્ટ માર્ગનું અનુસરણ કરવાથી એજ વિસોળાનો અધિકાર ધીમે ધીમે એટલો વધ્યો કે, કેટલેક વર્ષ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નામ-દેવરાયના શુરુનું માન તેનેજ આપ્યું; અને એક વારનો જ્ઞાનેશ્વરનો નિંદક વિસોળા ‘મહાવિપ્લવ’ અવતાર, શ્રી શુર મહા જ્ઞાનેશ્વર’ એવા અલંગ બોલવા લાગ્યો.

ઉપર્યુક્ત ઘટના શકે ૧૨૦૯ અને ૧૨૧૨ ની વચ્ચેમાં બની. આ ત્રણ વર્ષ સુધી જ્ઞાનેશ્વર અને તેમની સાથેના માણસો નેવાસા, આપે-ગાંવ અને આલંદી એ ત્રણ સ્થળે જતાં આવતાં રહેતાં હતાં. લોકોએ તેમની સામેનો વિરોધ શકે ૧૨૧૨ ના પ્રારંભમાં છોડી દીધો. આ સમયે જ્ઞાનેશ્વરની વય ૧૫ વર્ષની, નિવૃત્તિનાથની ૧૭ વર્ષની, સોમા-નદેવની ૧૩ વર્ષની અને મુક્તાબાઈની ૧૧ વર્ષની હતી. હવે આ ચારે ભાઈ જોડેન નેવાસામાં રહ્યાં અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે નિવૃત્તિનાથ સદ્ગુરુ સન્મુખ ગીતાપર ભાષ્ય કરવાનો આરંભ કર્યો. અહા! તેમની વય કેટલી! જ્ઞાનેશ્વરીમાં પ્રકટ થયેલું જ્ઞાન કયી શ્રેણીનું? જ્ઞાને-

શ્વર મહારાજના ચરિત્રમાંના ઇતર ચમત્કારો બાબુપર રાખીએ તોપણ તેમણે કોમળ વયમાં એવો અલૌકિક અંથ નિર્માણ કર્યો; એ ચમત્કાર શું આછો છે? ગીતા ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પરક્રીય ભાષામાં આજ પર્વત હજારો ભાષ્ય થયાં છે; પરંતુ તેમાંનો એક પણ અંથ જ્ઞાનેશ્વરીની બરાબરી કરી શકે એવો નથી. કાવ્યઅંથ તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક અંથ તરીકે, ધર્મરહસ્ય પ્રકટ કરનાર અંથ તરીકે, ભાષાઅંથ તરીકે, સ્વાનુભવયુક્ત અંથ તરીકે, ગુરુભક્તિના અમૃતરસથી પરિપૂર્ણ થયેલા અંથ તરીકે અને ગમે તે પ્રકારના અંથ તરીકે તમે જ્ઞાનેશ્વરીનું નિરીક્ષણ કરશો તો તેની બરાબરી કરી શકે એવો કોઈ પણ અંથ તમને જડશે નહિ. જ્ઞાનેશ્વરી પછી અમૃતાનુભવ, આંગદેવ પાસછી, હરિપાઠ, યોગ-વાસિષ્ઠ, સ્વાત્મપત્ર ઇત્યાદિ અંથો અને સેંકડો અભંગો જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચ્યા છે. શકે ૧૨૧૨માં જ્ઞાનેશ્વરીની સમાપ્તિ થયા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

યાત્રાથી શ્રી ગુરુ નિવૃત્તિનાથ, સોપાનદેવ, મુક્તાબાઈ તથા જે ભકતો તેમના સહવાસનો લાભ લેવા ઇચ્છતા હતા તે પણ સર્વે નીકળ્યા. આકળુ ગામમાં મહીપતરાવ નામે એક ભાવિક ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેમણે તે સર્વેને અતિ પ્રેમથી પોતાને ઘેર રાખી ઉત્તમ ભોજન કરાવ્યું. તેની કન્યા કહ્લાડના રામરાયની સાથે પરણી હતી. તેમણે જ્ઞાનેશ્વરને એવી પ્રાર્થના કરી કે ત્યાં જઈ મારી કન્યાને આપનાં દર્શનનો લાભ આપશો. જ્ઞાનેશ્વરે આ પ્રાર્થના માન્ય કરી. હવે મહીપતરાવને ઘેરથી સર્વે નીકળ્યાં. પંઢરપુરમાં નામદેવ કરીને અતિ પ્રેમાળ અને શ્રદ્ધાળુ ભક્ત છે તથા શ્રી વિકૃલની સાથે તેમને પ્રત્યક્ષ સંભાષણાદિનો સંબંધ છે, એમ જ્ઞાનેશ્વર બાણુતા હતા. પંઢરપુર જઈ તેઓ નામદેવને મળ્યા અને પોતાની સાથે તીર્થયાત્રામાં આવવાની તેમને પ્રાર્થના કરી. નામદેવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સાથે તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા.

આ સર્વ જણ માર્ગક્રમણ કરતાં કરતાં ‘તેરગાંવ’ માં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં ગોરોબા નામે કુંભાર જ્ઞાતિના ભક્ત રહેતા હતા; તેમણે અત્યંત ભક્તિભાવથી આ સર્વ સંતમંડળીનું આતિથ્ય કર્યું. પ્રત્યેક મુકામે નામદેવજી કીર્તન કરતા હતા. નામદેવજીની અનુપમ ભક્તિ અને પાષાણને પણ દ્રવીભૂત કરી નાખે એવો તેમનો પ્રેમ જોઈને સંતમંડળને અતિ આનંદ થતો.

નામદેવને પંઢરીનાથમાં અત્યંત પ્રેમ હતો. તે સંપૂર્ણ ભક્ત હતા; પરંતુ સર્વાત્મભાવનો ઉદય હજી તેમનામાં થયો ન હતો. તેઓ

હજી સદ્ગુરુકૃપાને પાત્ર થયા ન હતા અને તેમને હજી સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું ન હતું. તેમને સચુણ, નિર્ગુણ, દ્રશ્યાદ્રશ્ય, વ્યક્તાવ્યક્ત સર્વ શ્રી હરિનાંજ સ્વરૂપો છે એવો શુદ્ધ બોધ પ્રાપ્ત થાય એવી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની ઇચ્છા હતી.

એકવાર ગોરોબાનો ઘડા ઘડવાનો ટપલો હાથમાં લઈ મુક્તાબાઈ સર્વ સંતો બેઠા હતા ત્યાં આવ્યાં અને ગોરોબાને પ્રશ્ન કર્યો કે “કાકા, આ શું છે?” ગોરોબાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. “ઘડો કાચો છે કે પાકો તે એનાથી મને સમજાય છે.” આ સાંભળી મુક્તાબાઈ બોલી “કાકા, આ સર્વ માણસો પણ ઇશ્વરના રચેલા ઘડાઓજ છે. તેમાં કાચા કોણ છે અને પાકા કોણ છે તે તમે કહી શકશો?” ગોરોબાએ આ શબ્દો સાંભળતાંની સાથેજ પેલો ટપલો હાથમાં લીધો અને તેઓ પ્રત્યેક સંતના મસ્તકપર જરા અવાજ થાય તેમ તે મારવા લાગ્યા. કોઈ પણ સંતે તે માટે બળડાટ કર્યો નહિ. પણ નામદેવનો વારો આવ્યો એટલે તેઓ એકદમજ બોલી ઉઠ્યા કે “બળદાર મારા મસ્તકપર ટપલો માર્યો તો.” આ શબ્દો સાંભળી ગોરોબા નામદેવના મસ્તકપર પ્રહાર કરી બોલ્યા “સર્વ ઘડાઓમાં આ ઘડો કાચો છે.” તરતજ સંમસ્ત સંતમંડળમાં હસાહસ ચાલી રહી. નામદેવને આ અપમાનથી ઘણું ખોટું લાગ્યું. આ ઘટનાનું તાત્પર્ય મોરોપંત નિમ્ન લિખિત સુપ્રસિદ્ધ આર્યામાં સમજાવે છે.

સદ્ગુરુ-અનુગ્રહાવિળ હરિલા તો કઠિળ સર્વથા પટળેં ।

ગોરા સંત પરીક્ષી મસ્તકિં મ્હાણૂનિ સર્વ થાપટળેં ॥

આ પ્રકારે જ્ઞાનચર્યા તથા વિવિધ તીર્થોમાં સ્નાન, દર્શન અને સત્સમાગમ કરતી કરતી સર્વ મંડળી આગળ ચાલી. પ્રભાસ, સોમનાથ, દ્વારકા, ગીરનાર, ડોકોર, બહુચરાજી, સિદ્ધપુર, પુષ્કરરાજ, કુરુક્ષેત્ર, જ્વાળાદેવી, હરિદ્વાર, ગંગોત્રી, જમનોત્રી, બદરીકાશ્રમ, ગોકુળ, વૃંદાવન, કેદારનાથ, પ્રયાગ, ઇત્યાદિ તીર્થોની યાત્રા કરીને પવિત્ર કાશી-ધામમાં આવી પહોંચી. ત્યાં વિધિયુક્ત યાત્રા, વિશ્વનાથ દર્શન અને પ્રદક્ષિણા ઇત્યાદિ કર્યું તથા શ્રીરામ ભક્ત મહાન સાધુ પુરૂષ કબીરજીનો સમાગમ કર્યો.

આ વખતે મણિકર્ણિકાના ઘાટપર મુદ્ધલાચાર્ય મોટો યજ્ઞ કરતા હતા; તેથી કાશીમાં વૈદિક, શાસ્ત્રી, પુરાણિ ઇત્યાદિક વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની મોટી ઠઠ બમી હતી. તે મંડળમાં અગ્ર પૂજનું માન કોને

આપણું એ વિશે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો. આ ટંડાને પાસ નહિ આવવાથી મુદ્દગણાચાર્ય એક યુક્તિ શોધી કાઢી તેણે એક હસ્તિની આણી અને તેની સુંઠમાં એક પુષ્પમાળા આપી, અને જેના કંઠમાં તે હસ્તિની તે પુષ્પમાળા આરોપણ કરે તેની અથ પૂજા કરવી એવો ઠરાવ કર્યો. પ્રત્યેક જણ આ માન મેળવવાને માટે તકલી રહ્યો હતો; પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર જેમને આ માળા પહેરવાની ચત્કિચિત્ત પણ ઇચ્છા ન હતી. તેમના કંઠમાંજ તે હસ્તિનીએ અચાનક આવીને માળા આપી. આ ઘટના બનતાંની સાથે સંતમંડળે “પુંડલિક વસ્ત્રે” ના જયઘોષથી કાશીક્ષેત્ર ગળતી મૂક્યું. જે યથાર્થ શ્રેષ્ઠ હોય છે તે સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ તરીકે પૂજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. સૂર્યભિંબ નાનું સરખું દેખાવા છતાં તેનો પ્રકાશ જેમ સમસ્ત ત્રિભુવનમાં પ્રસરી રહે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની વય નાની હોવા છતાં પણ તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં લોકવંધજ થતા. સિંહનું બચ્ચું નાનું છતાં અસંખ્ય પશુઓના સમુદાયમાં સર્વોપરિ પહેજ રહેવાનું અને નક્ષત્રોના મંડળમાં ચંદ્રનું અધ્યક્ષસ્થાન નિશ્ચિતજ રહેવાનું. તે પ્રમાણે સકલ દૈવી સંપત્તિના અભ્યાદિ ૨૬ ગુણો જેની સમક્ષ હોય બેડીને ઉભા રહ્યા હતા એવા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સકલ પંડિતોની સભામાં અથ પૂજના માનને પાત્ર થાય એ ઘટના સાહજિકજ છે. જ્ઞાનીઓના રાજનીજ જ્ઞાનીઓની સભામાં અથપૂજ થાય એમાં શો શક !

આ પ્રમાણે કાશીક્ષેત્રમાં મહાન આદરનો પ્રાપ્ત થયા પછી ગયાળ, ચિત્રકૂટ, અનસૂયા, જગન્નાથ, જૈજનાથ, કંકારેશ્વર, ઉબ્બચિની, સમશૃંગ, નાશિક, ચંબક, પુણ્યસ્તંભ, નાગનાથ ઇત્યાદિ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરીને મંડળી પાછી પંઢરપુરમાં આવી. ત્યાર પછી સર્વ જણ પોત-પોતાને સ્થાને ગયા અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, બંધુજનો અને મુક્તાબાઈ આલંદીમાં આવી પહોંચ્યાં.

કેટલાક દિવસ પછી આ મંડળની સત્કીર્તિરૂપ ગંગાને પ્રવાહ ચાંગદેવ નામના એક મહાન સિદ્ધ તાપી નદીના તટપર રહેતા હતા તેના આશ્રમ સુધી પહોંચી ગયો. આથી ચાંગદેવનું ચિત્ત આર્દ્ર થયું અને તેઓ આ ચારે મૂર્તીનાં દર્શન કરવાને માટે મોટા ઠાકણક સહિત આલંદીમાં આવ્યા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરિત્રમાં આ ચાંગદેવનો સંબંધ ઘણો આપણો હોવાથી આ પછી તેમના વિશે એક સ્વ-તંત્ર પ્રકરણ આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ ઈ—ચાંગદેવ ચરિત્ર.

અત્રે ઉમેરવું આવશ્યક છે કે ચાંગદેવ નામના અનેક પુરૂષો થઈ ગયા છે. તેમાં પણ ચાંગાવટેશ્વર અને ચાંગામુધેશ એ ઉભય વ્યક્તિ ભિન્ન છે એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. ચાંગાવટેશ્વરનું તપશ્ચર્યાનું સ્થાન તાપીતટપર હતું. પણ તેઓ પુણ્યતાંબ્યામાં સમાધિસ્થ થયા હતા. ચાંગામુધેશ પુણ્યતાંબ્યામાં રહેતા હતા અને ત્યાંજ સમાધિસ્થ થયા હતા. આ રીતે બન્ને ચાંગા એકજ સ્થળે સમાધિસ્થ થયેલા હોવાથી ઉભય સંબંધી હકિકત કોઈ કોઈ સ્થળે મિશ્રિત થઈ ગયેલી છે. જ્ઞાનેશ્વરના સમકાલીન ચાંગદેવ-ચાંગાવટેશ્વર શકે ૧૨૧૮ માં સમાધિસ્થ થયા અને ચાંગામુધેશ ઉર્ફે ચાંગા કેશવદાસ ૧૪૨૭ માં સમાધિસ્થ થયા. આ રીતે ઉભય કાળમાં બસે ઉપરાંત વર્ષનું અંતર છે. હવે જ્ઞાનેશ્વરના મંડળમાં સમવિષ્ટ થયેલા ચાંગાવટેશ્વરના ચરિત્ર તરફ આપણે વળીશું.

નારાયણ ડોહ નામનું એક ગામ અહમદનગરની પાસે છે. તે ગામમાં એક મહા સાત્વિક યજ્ઞવેદી બ્રાહ્મણને ત્યાં તેની પરમ સફળુણી પતિવ્રતા પત્નીને પેટે ચાંગદેવનો જન્મ થયો હતો. ચાંગદેવ સ્વરૂપે ચાંગલા (સુંદર) હોવાથી તેમનું નામ ચાંગા રાખવામાં આવ્યું. તે મહા બુદ્ધિવાન હતા. એકવાર સાંભળ્યું કે તરત આવડી જતું; આવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હોવાથી તે અર્થ સહિત ચાર વેદ, છ શાસ્ત્રો, અઢાર પુરાણો, અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર અને મંત્રતંત્રાદિ ચમત્કાર વિદ્યાઓમાં પણ પ્રવીણ થયા. તેમની ચૈદ્ર વિદ્યા અને ચોસઠ કળામાં નિપુણતા જોઈને લોકો તો એમજ કહેતા કે આ સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિજ છે કે શું? વેદવિદ્યામાં તેમની પારંગતતા જોઈ લોકો તેમને ભૂલોકના પ્રજ્ઞદેવ કહેતા. પુરાણનો તેમનો પૂર્ણવ્યાસ જોઈને તેમને બીજા વ્યાસો નારાયણજ કહેતા. તાત્પર્ય એ છે કે મંત્રતંત્રાદિ ગુણોને લીધે પાકૃત જનોને, વેદાભ્યાસને લીધે વૈદિકોને, જ્યોતિષને લીધે જોશીઓને, નૃત્યકળાને લીધે નટોને, ગાયનવિદ્યાને લીધે સંગીતશાસ્ત્રીઓને અને શિલ્પકળાને લીધે શિલ્પશાસ્ત્રીઓને તે અતિ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. રાજાથી તે રંકપર્યંત સર્વ જણ કાંઈને કાંઈ ઇચ્છા ધરીને તેમની પાસે આવવા લાગ્યાથી તેમની આગળ પૈસાના પણ ઢગ થવા લાગ્યા. તેઓ લોકોને નાના પ્રકારના ચમત્કાર બતાવતા હતા અને આસપાસના સર્વ પ્રદેશમાં ‘ચાંગદેવ’ ‘ચાંગદેવ’ જ થઈ રહ્યું હતું.

ચાંગદેવની વિદ્યા જોઈને મોટા મોટા શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો, યાજ્ઞિકો, વૈદિકો, જ્યોતિષી ઇત્યાદિ નાનાવિધ ગુણીજનો વિશેષ વિદ્યા-બ્યાસ માટે તેમની પાસે રહેવા લાગ્યા. તેમજ આંધળા, ખાંગળા, બહેરા, ઝુંગા, ક્ષયરોગી, પાંડુરોગી, ઇત્યાદિ અનેક વ્યાધિગ્રસ્ત લોકો પણ પોતાના વ્યાધિનું નિરસન કરાવવાના ઉદ્દેશથી તેમની પાસેજ રહેતા હતા. કેઈ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી, કેઈ પરદેશ ગયેલો પતિ પાછો આવે એવા ઉદ્દેશથી, કેઈ દ્રવ્યની કામનાથી અને કેઈ સ્ત્રીપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી તેમની પાસે આવતા હતા. એ પ્રકારે હજારો આશા-બદ્ધ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તેમની આસપાસ એકઠાં થતાં હતાં અને પૈસાની વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. જ્યાં દ્રવ્ય એકત્રિત થાય છે ત્યાં ખાનારાં માણસો પણ પુષ્કળ એકઠાં થાય છે. આ નિયમાનુસાર ચાંગદેવની પાસે પણ બહોળો શિષ્યસમુદાય એકઠો થયો. ચાંગદેવની વિદ્યા પરિપૂર્ણ હોવાથી અન્ય કેઈ વિદ્વાન તેમની સાથે વાદ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નહિ. જે આવતો તે એમજ કહીને જતો કે આ વિદ્યાના સાગરની આગળ અમારા તે શા આશરા ?

દિવસાનુદિવસ ચાંગદેવની વિદ્યા અને વય વૃદ્ધિગત થતાં એચાર સ્થળેથી પરણવાનાં માગાં આવ્યાં; પરંતુ ચાંગદેવે પોતાનાં માતૃપિતાને જણાવ્યું કે “હું આ જન્મ લગ્ન કરનાર નથી. વિદ્યારૂપી પત્નીને જ્ઞાનરૂપી સંતતિના વિસ્તારજ એટલો બધો થશે કે, અન્ય સ્ત્રી સાથે પરણું તો તેમની વચ્ચે મોટો કલહ થવાનો સંભવ છે.” ચાંગદેવનું આ નિઃસ્પૃહ ભાષણ સાંભળીને સર્વેએ તેમને પરણાવવાની આશા છોડી.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે ચાંગદેવે મોટા મોટા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણોને એકત્રિત કર્યા અને તેમને પૂછ્યું કે હવે મારે કયી વિદ્યા શીખવી અધૂરી છે ? બ્રાહ્મણોએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “મહારાજ, માત્ર એક યોગાભ્યાસની આપનામાં ન્યૂનતા છે.” આપને જો યોગા-ભ્યાસ સાધ્ય થશે તો સર્વ સિદ્ધિ આપના ઘરમાં પાણી ભરશે. આપ યુક્તાહારી, ઈન્દ્રિયદમન કરનાર, મિત ભોજન કરનાર અને મિત ભાષણ કરનાર છો. આ ગુણો જેનામાં હોય તેને યોગાભ્યાસ અસાધ્ય નથી. “હઠયોગ અને રાજયોગ જ્યારે આપ સાધ્ય કરશો ત્યારે આપ કાળને પણ જીતી શકશો.”

આ સાંભળી ચાંગદેવ બોલ્યા “એવા સિદ્ધયોગીનું સ્થળ મને બતાવશો ?” બ્રાહ્મણો બોલ્યા “એવા યોગીઓ અતિ વિરલ હોય છે અને તેમાં પણ આપણા કર્મઠં દેશમાં તો તે મળવા અતિ દુર્લભ

છે. ક્ષેત્ર વારાણસીમાં એકાદ મળે તો મળે.” આ શબ્દો સાંભળી આંગદેવે કાશી જવાનો વિચાર કર્યો. કાશીની યાત્રા અને યોગવિદ્યાનો પ્રાપ્તિ, એવા દ્વિગુણ હેતુથી આંગદેવ પોતાનાં માતૃપિતાને નમસ્કાર કરી સાથે શિષ્યસમુદાયને લઇને કાશી જવાને માટે નીકળ્યા.

કાશીના વિદ્વજ્જનોને આંગદેવની વિદ્યા, કળા આદિ વિષે અગા-ઉથીજ ખબર પડી હતી. આથી તેઓ આવ્યા કે તરતજ સર્વ શિષ્ટ લોકોએ એકત્રિત થઈ તેમનું આદરાતિથ્ય કર્યું. તેમણે તેમને જગદ્ગુરુ સમાન પૂજ્ય સ્થાન આપી સર્વ પ્રકારે તેમની ઉત્તમ સેવા કરી.

આંગદેવે પુષ્કળ દ્રવ્ય કાશીના રંક, દુર્બળ, અનાથ, અપંગ, બ્રાહ્મણ, ગોસાંધ, વૈરાગી ઇત્યાદિ લોકોને દાન કર્યું. વળી પોતાની વિદ્યાનો પ્રભાવ પણ કાશીના લોકોને બતાવ્યો. ત્યાર પછી આંગદેવે કાશીક્ષેત્રના વૃદ્ધ લોકોને એકત્રિત કરીને પૂછ્યું કે, આ તરફ કોઈ યોગાભ્યાસી છે? વૃદ્ધ લોકોએ કહ્યું “અહીંઆથી કેટલાક કોસના અંતરપર એક ઘાટ અરણ્ય છે. ત્યાં પર્વતમાં એક ભયંકર વિવર છે. આ વિવરની ચારે તરફ પુષ્કળ વૃક્ષો છે અને તેમાં હિંસક પશુઓનો વાસ છે. ત્યાં પાણીનો એક ધોધ પર્વતપરથી નિરંતર પડ્યા કરી તેનો ઘુઘુ અવાજ થયા કરે છે. વ્યાઘ્ર, સિંહાદિકના ભયંકર ધ્વનિ; જંબુક, કાલુ વગેરેના કર્કશ અને મનને શોકાકુળ કરનાર સ્વર; સર્પાદિના કુંકાડા; આ સર્વ પ્રકાર ત્યાં બનતા હોવાને લીધે તે અરણ્ય મનુષ્યોને કેવળ યમપુરી સમાનજ લાગે તેવું છે. આ યમની દાઢમાંથી બચીને જો કોઈ આગળ જાય તો તેને વિવરનું દ્વાર જણાય છે. તે વિવરમાં એક યોગીરાજ વસે છે અને તે નિત્ય સમાધિસુખમાં નિમગ્ન રહે છે.”

આંગદેવ તે સ્થળે જવાનો નિશ્ચય જણાવી ગમે તે જોખમે તે નિશ્ચય પાર પાડવા તત્પર થયા અને પોતાના શિષ્યોને એક માસ પર્વત પોતાની વાટ જોઈ પછી ચાલ્યા જવાની સૂચના આપીને તથા પોતાની પાસેનું દ્રવ્ય તે શિષ્યોને તથા કાશીના લોકોને આપી દઈને તે યોગી મહાત્માના સ્થળ તરફ જવાને એકલા નીકળ્યા. અરણ્યમાં વ્યાઘ્ર, સિંહ, સર્પ ઇત્યાદિના શબ્દો તરફ ધ્યાન ન આપતાં તેઓ સીધા પર્વત તરફ ગયા. વિવરના મુખ પાસે આવીને જુએ છે તો તેના ઉપર એક શિલા ઢોકેલી તેમને જણાઈ. તેમણે તે શિલા ખસેડીને વિવરમાં પ્રવેશ કર્યો. વિવરમાં પુષ્કળ અંધારું હતું, છતાં તેનાથી લેશ પણ ભય ન પામતાં તેઓ આગળ વધ્યા એટલે એક

ખીન્નું દ્વાર આવ્યું. તે દ્વાર ઉઘાડીને તેમાં પ્રવેશી થોડેક દૂર જતાં એક ત્રીન્નું દ્વાર દેખાયું. આ દ્વાર ઉઘાડીને ચાંગદેવ આગળ ચાલ્યા એટલે તેમને થોડો પ્રકાશ દ્રષ્ટિગોચર થયો. તે પ્રકાશ પાસે જઈને ચાંગદેવે જોયું તો ત્યાં તેમને એક મહા તેજસ્વી કંતિવાળા યોગીરાજ પદ્માસન વાળીને બેઠેલા દ્રષ્ટિગોચર થયા. આ યોગીરાજનું દર્શન થતાં ચાંગદેવનો આનંદ હૃદયમાં સમાતો ન હતો. ચાંગદેવે તે યોગીની કેટલાક શ્લોકો વંદે સ્તુતિ કરી. મહા પંડિત અને વેદાભ્યાસી એવા ચાંગદેવે કરેલી સ્તુતિ સાંભળીને પ્રત્યક્ષ આદિનાથ શિવની સમાધિ પણ વિસર્જન થાય તો ઇતર માટે તો કહેવું જ શું ?

ચાંગદેવે યોગીરાજની સ્તુતિ કરી કે તરતજ તેઓ સાવધ થયા અને પૂછવા લાગ્યા “ હે માનવી ! તું કોણ છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અહીં તારો શો ઉદ્દેશ છે ? ” ચાંગદેવ બોલ્યા “ મહારાજ ! આ આપનો દાસ આપ મહાન પુરૂષના અનુગ્રહથી મનુષ્યનું લાગ્ય ફરી જાય છે એવી આપની કીર્તિ સાંભળીને આવ્યો છે. હવે આ દાસને આપનોજ ગણી હૃદયોગ તથા રાજયોગનો માર્ગ બતાવશો. ”

આ વચ્ચેનો કહી ચાંગદેવે યોગીરાજના ચરણપર મસ્તક મૂક્યું. યોગીરાજે મનમાં વિચાર કર્યો કે મારે આ છોકરાને ઉપદેશ કરવોજ બેઠ્યો, કારણ કે એ વિરક્ત જેવો દેખાય છે. આવી લયંકર વિવરમાં દેહગેહની મમતા છોડી દઈને એણે પ્રવેશ કર્યો છે માટે એને યોગ-વિદ્યા શીખવવામાં બાધ નથી. ” આમ વિચારીને તેઓએ ચાંગદેવને પ્રેમાલિંગન દઇ પોતાની સામે બેસાડ્યા. ત્યારપછી તે મહાત્માએ ચાંગદેવને હૃદયોગની સર્વ કળાઓનું શિક્ષણ આપ્યું. ચાંગદેવ અસાધારણ ઉચ્ચ કોટિના અધિકારી હતા; તેથી તરતજ તેમને યોગના સર્વ લેહ સમજઈ ગયા અને યોગસમાધિ લાગી ગઈ. ચાંગદેવની આ દશા જોતાંજ તેમના ગુરુ મનમાં વિસ્મિત થઈ બોલ્યા: “ અહા ! આ કેવી અપૂર્વ શક્તિ ! અમને આ વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે હસ્તગત થઈ છે તોપણ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અમને કેટલોક શ્રમ કરવો પડે છે, અને આને તો આટલી ત્વરાથી યોગમાર્ગનું જ્ઞાન થયું ! ખરેખર આ તો સ્વર્ગમાંનો કોઈ દેવજ બાળરૂપ ધારણ કરી મારો અહંભાવ ઉતારવાને માટે અહીં આવ્યો છે. ”

એમ જણાવવામાં આવે છે કે ચાંગદેવની એ સમાધિ સતત સાત વર્ષ પર્વત સ્થિર રહી હતી. તે પછી સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ ગુરુમહારાજને પ્રણામ કરવા જતાં ચાંગદેવની અલૌકિકતા ઉપરથી

ઉક્ષટા તેજ ગુરૂપદને યોગ્ય છે એમ માની તે સિદ્ધ યોગીરાજે દોડીને ચાંગદેવનેજ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા; અને યોગવિષયમાં તેમને થયેલા અનુભવો જણાવવાની પ્રાર્થના કરી.

ચાંગદેવે તે સિદ્ધને યોગસમાધિ વિષે પુષ્કળ અનુભવ દર્શાવ્યો. તે પછી તે યોગીરાજને નમન કરી વિવરની બહાર નીકળ્યા. યોગીરાજે પણ શિષ્યભાવ ધારણ કરી તેમની સાથે આવવા ઇચ્છા દર્શાવ્યાથી તેમને સાથે લઇને તેઓ વિવરની બહાર નીકળ્યા. અહીં યોગવિદ્યાની પ્રતીતિ જોવાને માટે ચાંગદેવે એક વ્યાઘ્રને હોકારો કર્યો એટલે તે ગાય જેવો બની પાસે આવી તેના પગ ચાટવા લાગ્યો. પછી તેમણે વ્યાઘ્રના ઉપર સ્વારી કરી અને એક સર્પને વશ કરી તેને હાથમાં ગ્રહણ કરી તેની ચાણુક બનાવી. પછી તે સિદ્ધને પોતાની સાથે લઇને કાશી તરફ ચાલ્યા. તે અરણ્યમાંથી માર્ગક્રમણ કરી બીજે દિવસે કાશીક્ષેત્રમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટપર આવી પહોંચ્યા. આ આશ્ચર્યકારક દ્રશ્ય જોઈ કાશીક્ષેત્રના સર્વ માણસોને અતિશય ભય લાગ્યો; પરંતુ ચાંગદેવે પોતાની ઓળખાણ આપી એટલે સર્વ તેમને ઓળખીને આનંદ પામ્યા. તેઓ સર્વને મન ચાંગદેવ હવે ભૂલોકના બૃહસ્પતિરૂપજ જણાવા લાગ્યા. સર્વ શિષ્ટ લોકો તેમને જગદ્ગુરુ ગણી તેમના ચરણારવિદમાં મસ્તક મૂકવા લાગ્યા. ચાંગદેવેનો પુનઃ મેળાપ થયો એટલા માટે તેમણે અતિ આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. પછી ચાંગદેવે પોતાના કેટલાક અમત્કારો કાશીના લોકોને બતાવ્યા અને દિગ્વિજયનો ઝુંડો ફરકાવી કાશીથી પ્રયાણ કર્યું. સર્વ લોકો એમજ કહેતા હતા કે ચાંગદેવનો આગળ એક શબ્દ પણ કાઢે એવો મનુષ્ય આ મૃત્યુલોકમાં નથીજ.

બળર મગતી ગઈ તેમ તેમ ચાંગદેવના શિષ્યો પણ તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. તે સર્વે પ્રયાણ કરતા કરતા થોડે દિવસે નારાયણ ડોહમાં ક્ષેમકુશળ આવી પહોંચ્યા. ચાંગદેવને જોઈને તેમનાં વૃદ્ધ માતપિતાને અતિ આનંદ થયો.

ત્યાર પછી કેટલેક દિવસે તેમનાં માતપિતા વિદેહ થયાં. તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી ચાંગદેવે નારાયણ ડોહનો પરિત્યાગ કર્યો. હવે તેઓ તાપી નદીને કિનારે એક મોટો મઠ બાંધી શિષ્યો સહવર્તમાન રહેવા લાગ્યા. તે સ્થળે વેદશાસ્ત્રો, પુરાણો, રસાયનો, આયુર્વેદ, જ્વરણ, મારણ, ઉન્ન્યાટન, ગાયન, નૃત્ય, વાદન, પશુપક્ષિઓહન, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખવાની ઇચ્છા ધરાવનારા લોકો ચાંગદેવની પાસે આવવા

લાગ્યા. રાજાથી લઈને રંક પર્યંત સેંકડો લોકોની ઠઠ તેમની આસપાસ એકત્રિત થવા લાગી. તેમની શરીરકાંતિ બેઠે લોકોને એમજ લાગતું કે આ તો કોઈ પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગના દેવજ છે. સમસ્ત ભારતવર્ષમાં તેમના જેવો પડિત, ચતુર, વક્તા, ગુણવાન તથા તેજસ્વી પુરૂષ બીજો કોઈ પણ હોતો નહિ; પરંતુ માત્ર એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ઉપર્યુક્ત સર્વ ચાતુર્ય વ્યર્થ હતું. મયૂરના અંગમાં હબ્બરો આંખ હોય છે, તોપણ જો તેને બે આંખ ન હોય તો તે સર્વ આંખ વ્યર્થ છે; તેમ નાનાવિધ વિદ્યાથી પરિપૂર્ણ છતાં પણ હું કોણ છું? મારું ખરું કર્તવ્ય તથા અંતિમ પ્રાપ્તવ્ય ગતિ શું છે? એ વિષે લેશ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી ચાંગદેવની સર્વ વિદ્યા મિથ્યાજ હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તાપી નદીને તટે ચાંગદેવ બનતે પ્રકારે વિદ્યાથી, અન્નવસ્ત્રથી તેમજ અન્ય પ્રકારોથી સર્વના મનોરથ પૂર્ણ કરતા હતા. આથી કેટલાક લોકો તો ત્યાંના ત્યાંજ પડી રહેતા હતા. આમ થતાં થતાં ચારસેં શિષ્યો ચાંગદેવના મઠમાં સ્થાયી નિવાસ કરી રહેવા લાગ્યા. તે સિવાયના બીજા રાજાથી રંક પર્યંતના લોકો પણ ત્યાં પુષ્કળ રહેતા, જેથી આત્મજ્ઞાન રહિત ચાંગદેવ જેવા મહાન વિદ્વાનને સ્વાભિમાન ઉત્પન્ન થાય એ સ્વાભાવિકજ હતું. એક દિવસ પૈઠણ તરફના કોઈ એક બ્રાહ્મણને મોઢે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચમત્કારો તથા ચરિત્ર સાંભળવામાં આવતાંજ તે ચારે બંધુ ભગિનીની મુલાકાત લેવાની ચાંગદેવને આકાંક્ષા થઈ અને અભિમાન કંઈક ઓછું થયું.

ચાંગદેવના અંગમાં અહંકારના ભૂતે પ્રવેશ કર્યો હતો, તોપણ સ્વભાવે તેઓ ઘણા મુશીબ હતા. અહંકાર મનુષ્યના સદ્ગુણને તિરોહિત કરે છે; પરંતુ તે તેનો સર્વથા નાશ કરતો નથી. કોઈ અધિક પરાક્રમી પુરૂષનો મેળાપ થતાં તે અહંકારનો પડદો ફૂર થઈ જતાં તેનું સહજ મનોહર સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે. ચાંગદેવને નિત્ય લોકોના સાધાંગ નમસ્કાર સ્વીકારવાની અને શિષ્યોપર હુકમ કરવાની જે દેવ પડી હતી તથા વારાણસી જેવા વિદ્યાના મહાન સ્થળમાં, તેમણે જે અપૂર્વ સત્કાર મેળવ્યો હતો; તેથી “મારાથી મોટો આ જગતમાં કોઈ છે” એવી કલ્પના પણ તેના મસ્તકમાં પ્રવેશ કરી શકતી ન હતી. ઉત્તમ ગુરુ શિષ્યને મુધારે છે અને ઉત્તમ શિષ્ય ગુરુને મુધારે છે, તેમજ કાચો ગુરુ શિષ્યને બગાડે છે અને કાચો શિષ્ય ગુરુને બગાડે છે. આ સર્વ પ્રકારનાં ઉદાહરણો જગતમાં પ્રસિદ્ધજ છે. ચાંગદેવના અહંકારને તેમના શિષ્યોએ પોષણ આપ્યું હતું, જેથી

જ્ઞાનેશ્વરનો મેળાપ કરવાથી જે શુભેચ્છા ચાંગદેવના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી તે તેમના શિષ્યોની મૂર્ખતાને લીધે દબાઈ ગઈ. તે શિષ્યોએ સલાહ આપી કે, અન્યની સાંભળેલી કીર્તિ ઉપરથી સ્થાનબ્રજ થવાથી આપના મહત્ત્વની હાનિ થશે. સ્તુતિને સહજ વશ થઈ જનારા અને મહત્તાના અભિમાનથી ટેવાયલા ચાંગદેવના મનપર શિષ્યોના આ કુમંત્રની પૂરેપૂરી અસર થઈ અને તેમના મનમાં ઉફ્ફૂત થયેલો સત્વાંકુર બળીને ભસ્મ થઈ ગયો; જેથી ચાંગદેવે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાનો નિશ્ચય છોડી દીધો અને જ્ઞાનેશ્વરપર એક શિષ્યની સાથે પત્ર મોકલી આપવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો; પરંતુ તે પત્ર લખવામાં પણ અહંભાવ તેમને આડો આવ્યો. પત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરજીને સંબોધવા કેવી રીતે એ મોટો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. ‘ચિરંજીવ’ લખવામાં આવે તો શ્રી જ્ઞાનેશ્વરનાં કૃત્યો ચાંગદેવ કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી માનવંત પુરુષનું અપમાન કર્યા બરોબર લેખાય અને ‘તીર્થંકર’ લખે તો વૃદ્ધ મનુષ્ય ૧૪ વર્ષના બાળકને એટલું બધું મહત્ત્વ આપે એ પોતાની મહત્તાને હાનિકર્તા ગણાય. આથી પછી કાંઈ પણ ન લખતાં માત્ર કોરો કાગળજ મોકલવાનો ચાંગદેવે ઠરાવ કર્યો; અને જ્ઞાનેશ્વર કેવા પ્રકારની ઉપાસના કરે છે, કેવું અધ્યયન કરે છે, તેમનાં યોગક્ષેમ કેવી રીતે ચાલે છે, તેમની તપશ્ચર્યા કેવી છે, ઇત્યાદિ બાબતની તપાસ કરવાની આજ્ઞા કરી પોતાના શિષ્યને કોરો કાગળ આપીને રવાના કર્યો.

ચાંગદેવનો શિષ્ય આલંદીમાં આવ્યો ત્યારે ચારે ભાઈબહેન સંવાદસુખ ભોગવતાં બેઠાં હતાં. તેમણે તે પ્રાહ્મણને જોતાં જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યા “કેમ ? ચાંગદેવે કોરોજ કાગળ મોકલ્યો છે કે શું ?” દર્શન થતાંની સાથે જ આ પ્રશ્ન થયેલો જોઈને તે પ્રાહ્મણ ચકિત થયો અને “આપ સર્વજ્ઞ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ છો” એમ કહીને તેમને વંદન કર્યું. તે કોરો કાગળ હાથમાં લઈને વિનોદથી મુક્તાબાઈ બોલ્યાં. “શું આટઆટલાં વર્ષો પકનપાકન કર્યા છતાં પણ કોરોને કોરોજ રહ્યો !” આ વચનો સાંભળી સર્વે ખડખડ હસી પડ્યાં. નિવૃત્તિનાથે ગંભીરતાપૂર્વક ચાંગદેવનું સર્વ ચરિત્ર ત્યાં બેઠેલાં સર્વ જણને કહી સંભળાવ્યું. પછી તેમણે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આજ્ઞા કરી કે, સિદ્ધિના આડંબરથી ભરપૂર અને અહંકારમાં ડૂબી રહેલો ચાંગદેવ પ્રહ્મજ્ઞાનના સંબંધમાં સર્વથા કોરોજ છે, માટે તમે તેના પર તેનું અંતર બોધ પામે એવો સુંદર પત્ર લખો. આ સુર્વાજ્ઞા સાંભળતાં જ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગદેવપર ૬૫ ચોવીઓનો

એક પત્ર લખ્યો. તે પત્ર “ચાંગદેવ પાસથી”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ચાંગદેવ પાસથીની ૬૫ ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ચાંગદેવને ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહા વાક્યનો જે બોધ કર્યો છે; તેનો ભાવાર્થ એ છે કે; “જેના અદર્શનમાં જગત ભાસે છે અને જેના દર્શનમાં જગતનો લય થાય છે, તે શ્રી વટેશ (શિવ)નો નિત્ય વિજય થાયો.” આત્મજ્ઞાનનો જેમ જેમ ઉદય થાય છે તેમ તેમ નામરૂપાત્મક જગતનો લય થાય છે અને તે જ્ઞાન જેમ જેમ આવૃત્ત થાય છે તેમ તેમ આ નામરૂપાત્મક પ્રપંચ સત્ય ભાસે છે. તો પછી એમ કોણ કહેશે કે પ્રકટ થવાનો અને લય પામવાનો ધર્મ આત્મસ્વરૂપમાં છે? આ આત્મસ્વરૂપ પ્રકટ પણ થતું નથી અને લય પણ પામતું નથી. તેમ પ્રકટ થવાના અને લય પામવાના ધર્મનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી. કેમકે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુતઃ નિર્ધર્મ અને સ્વયંસિદ્ધ છે. બુદ્ધિમાં દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો ઉદય થતાં સ્વરૂપજ્ઞાન આચ્છાદિત થઈ જાય છે અને તેજ બુદ્ધિમાં સ્વરૂપબોધનો ઉદય થવાથી દેહાહંકારાદિ પ્રપંચનો લય થાય છે; આટલોજ બોધ અહીંઆં આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ અને જગત એ ઉભયના ગુપ્ત થવાના તથા પ્રકટ થવાના ખેલ ઉપરથી તે બંને એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ ભાસવાનો સંભવ છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તે તેમ નથી. નામરૂપાત્મક જગત પરબ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પરંતુ એકજ છે. જે પ્રમાણે સુવર્ણ સુવર્ણત્વમાં (વજ્રમાં અને કસમાં) ન્યૂન ન થતાં અલંકારરૂપમાં આવી શકે છે; તેજ પ્રમાણે પરબ્રહ્મ પોતાના પૂર્ણત્વ ઇત્યાદિ મહત્તામાં ન્યૂન ન થતાં સર્વ જગતસ્વરૂપ થયું છે. તરંગ અને સમુદ્ર સર્વ જે પ્રમાણે સમુદ્રજ છે તે પ્રમાણે જગત અને પરમાત્મા બંને પરમાત્માજ છે. પરમાત્માજ વિશ્વરૂપે ખેલતો હોવાથી તે ઢંકારી જતો નથી. જે રીતે કળાના આચ્છાદનથી ચંદ્ર આચ્છાદિત થતો નથી, કિંવા અગ્નિ દીપકપણાને પ્રાપ્ત થવાથી દીપકથી ભિન્ન થઈ જતો નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ આત્મા અવિદ્યાના નિમિત્તથી દ્રશ્ય અને દ્રષ્ટાના ભેદવાળો ભાસવા છતાં તે ભેદયુક્ત નહિ હોઈને સ્વતઃસિદ્ધ જેવો છે તેવોને તેવોજ છે. જેમ વસ્ત્રમાં વસ્ત્રપાણું નામ માત્રનુંજ હોઈને ખરૂં ભેતાં તો તે સૂત્રના ઉભા આડા દોરા સિવાય અન્ય કશુંજ નથી; તેમ દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શન આ ત્રણે આત્મસ્વરૂપજ અને એકજ છે. અલંકાર અને સુવર્ણ, કિંવા અવયવ અને અવયવી જે પ્રમાણે એકજ છે; તે પ્રમાણે માયા ઉપાધિવાળા ઇશ્વરથી લઈને જડ પૃથ્વી પર્યંત જે અનેક પદાર્થ ભાસે છે

તે પણ એકજ છે અને સંવિદ્ રૂપજ છે; અન્ય નથી. તે સંવિદ્ (જ્ઞાન)જ જગદાકારથી ભાસે છે. ભીંત અને તે પરનાં ચિત્રો, ગોળ અને ગળપણ, વસ્ત્ર અને સૂત્ર, ઈત્યાદિ દ્રષ્ટાંતો પરથી પણ એમજ સિદ્ધ થાય છે કે સંવિદ્ અને વિશ્વસ્કૃતિ કિંવા આત્મા અને જગત ભિન્ન નથી; પરંતુ આત્માજ જગતરૂપે આપણી સન્મુખ આવ્યો છે. જેમ પ્રતિબિંબને લીધેજ બિંબમાં બિંબપણું કદપવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે દ્રશ્યના દ્રશ્યપણાથીજ આત્મામાં દ્રષ્ટાપણું આરોપાય છે. ભેદના અનુભવ કાળે ખરી રીતે કંઈ આ સંવિદ્ ભેદાવસ્થામાં આવતું નથી; પરંતુ દ્રશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શન એ ત્રિવિધરૂપે જાણે તે (સંવિદ્) ભેદ પામ્યું હોય તેમ ભાસે છે. દ્રશ્યને લીધેજ દ્રષ્ટા અને દર્શન છે. દ્રશ્યત્વનો નાશ થતાં તેનો પણ નાશ થાય છે; તે જોતાં એક આત્માનીજ આ ત્રિપુટી થયેલી હોવાથી એ ત્રિપુટી માત્ર જમ-રૂપજ છે અને માત્ર એક આત્માજ સત્ય છે. આરશીમાં મુખદર્શન કર્યા પૂર્વે તેમજ પછી પણ મુખ તો પોતાને સ્થાનેજ હોય છે. જો કે તેનું પ્રતિબિંબ ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ ત્યાં મુખ સિવાય અન્ય કંઈજ નથી; તે પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને લય પછી પણ આત્માજ રહે છે, તો જગતના ભાસકાળે પણ આત્મા સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? જે પ્રમાણે વીણા મૃદંગાદિ સિવાય ધ્વનિ અને કાષ્ઠાદિ પદાર્થ સિવાય અગ્નિ સ્વયંસિદ્ધ હોય છેજ; તે પ્રમાણે દ્રશ્યાદિ ત્રિપુટીના ભાવ સિવાય પણ તે આત્મા સ્વયંસિદ્ધ રહેલો છેજ. આ આત્માને કંઈ પણ નામ આપી શકાતું નથી અને તે કોઈ પણ સાધનથી જાણી શકાતો નથી. માત્ર જે છે તે છેજ. હે આંગદેવ ! તે વરેશની સાથે તો મૌન-થીજ બોલવું જોઈએ અને કંઈ નહિ થઈને સર્વ થવું જોઈએ તથા વિશેષતાથી નહિ રહેતાં સહજપણાથી રહેવું જોઈએ. તે બોધ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો આશ્રય છે, નિરુપાધિક છે, એકરસ છે અને કેવળ છે. તે પરમાત્મરૂપ વરેશનોજ તું પુત્ર છે અને તું તેનો અંશ છે. હવે હે આંગદેવ ! તારી અને મારી વચ્ચે જે આત્મૈક્ય છે તેનો સંવાદ સાંભળ. તારો મારો સંવાદ ડાબા હાથની હથેળી જમણા હાથની હથેળીમાં મળે તે સમાન છે. શબ્દે શબ્દને સાંભળવો, સ્વાદે સ્વાદ ચાખવો, પ્રકાશે પ્રકાશને જોવો અને સુવર્ણે સુવર્ણનો કસ કાઢવો તે સમાન તારો મારો સંવાદ છે. હે સખા આંગદેવ ! તને મળવાને માટે માઈ મન ઉત્સુક થયું હતું; પરંતુ આત્મસ્વરૂપમાં તું અને હું એકજ હોવાથી આપણા મેળાપ સહજ સિદ્ધજ છે. ક્રિયાથી મેળાપ કર-

વાથી તેમાં વિદ્યેય પડશે કે શું એવો મને લાય લાગે છે. જે મન તારા દર્શનની આશા ધરે છે તેજ મન આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ વળે છે અને દર્શન વ્યવહાર ખુટી બાય છે. મીઠું સાગરનું ઉંડાણ માપવા ગયું કે તે પોતેજ નાશ પામ્યું; તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ જે તું તેને જોવા જતાં હુંજ નાશ પામું છું. હું ગયો એટલે પછી તું ક્યાં રહ્યો ? હે ચાંગદેવ ! હું અને તુંથી રહિત એવા આત્મભાવે તારો અને મારો મેળાપ છેજ છે. ઉપર જણાવેલા વિચારો દ્રઢતાપૂર્વક મનમાં ઠસાવ અને સ્વસ્વરૂપને ઓળખ. આત્મભાવમાં સ્વસ્વરૂપને જો. હે ચાંગદેવ ! તારું સત્ય સ્વરૂપ નામરૂપાતીત છે. તે સ્વાનંદામૃતના સેવનથી તું સુખી થા. હું તને પુનઃ પુનઃ કહું છું તે આત્મજ્ઞાનરૂપી અશ્વર્ય તારે ત્યાં આવ્યું છે, માટે વેદ (જાણવાનો વિષય-જ્ઞેય) અને વેત્તા (જાણનાર-જ્ઞાતા) એ ઉભયભાવાતીત જે આત્મપદ તેપર તું વિરાજમાન થા. આટલો બોધ આપી ઉપસંહારમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જણાવે છે કે “ આવી આત્માનુભવની મીઠાઈ મારી નિવૃત્તિ માતાએ મને આપી છે. ”

આ ચાંગદેવ પાસછીના ગ્રંથરૂપી દર્પણને શુદ્ધ શાન્તવૃત્તિરૂપ ચક્ષુવડે જોનારને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થઈ લેદલાવ અને લાય ટળી જશે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આ પ્રકારનો પત્ર ચાંગદેવના શિષ્યને આપ્યો, તે લઈને તે આલંદીથી નીકળ્યો. તે કેટલેક દિવસે તાપી નદીને તીરે ચાંગદેવ સન્નિધ આવી પહોંચ્યો. તેણે તે પત્ર ચાંગદેવને આપી તેને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને આલંદીની સર્વ હકિકત કહી સંભળાવી તે બોલ્યો : “ મહારાજ ! આહા ! શું તે સત્પુરુષનું જ્ઞાન છે ! તેમનામાં કેટલી બધી ક્ષમાશીલતા છે ! તેમનું વર્ણન મારાથી કદિ પણ થઈ શકનાર નથી. આપનો પત્ર તેમને આપવા પૂર્વેજ તે કોરો હોવાની વાત તેમણે કહી દીધી અને તે કોરા કાગળ વિષે તેમણે જે જ્ઞાન પ્રતિપાદન કર્યું તે વિષે તો હું તમને વાતજ શી કરું ? તેમણે મારી પ્રતિષ્ઠા કરી મને સહબોધનું ખાનું આપ્યું. તે ખાનું અત્યંત સ્વાદિષ્ટ હતું. પછી તેમણે આ પત્ર આપ્યો છે, તે હું આપને આદર કરું છું. ”

તે પત્ર હાથમાં લઈને ચાંગદેવે વાંચ્યો તો તેમને હૃદ ઉપરાંત અનેક વર્ષપર્યંત પોતાનો દેહ ટકાવી રાખવા માટે અનુતાપ થયો. હવેથી તેઓ ઇતર મંત્રતંત્રાદિ વિદ્યાથી પરાડમુખ થયા અને તેમણે આલંદી જવાનો પોતાનો વિચાર શિષ્યોને જણાવ્યો. આ સાંભળી શિષ્યો બોલ્યા “ મહારાજ ! આ સકળ વૈભવને સાથે લઈનેજ આલંદી

ચાલો; કારણ કે ડુંગર દ્વરથીજ રળિયામણા બાળવા. જ્યાં સુધી આપે તેમનું અને તેમણે આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી ત્યાં સુધીજ તેમની મહત્તા છે; પરંતુ એક વખત તે આપનો વૈભવ જોશે એટલે તે આપને શરણ આવશે. ” આ સાંભળી ચાંગદેવ બોલ્યા “ હે શિષ્યો ! આ સર્વ વૈભવ તેમને વિષતુલ્ય લાગશે; કારણ કે તે બ્રહ્મરૂપ થયા છે, માટે તમારી મરણ હોય તે તે સર્વ જણ તૈયાર થાઓ. ” ચાંગદેવની આ આજ્ઞા થતાંની સાથેજ વ્યાઘ્ર, સિંહ, ઇત્યાદિ કૂર પશુઓ તથા રાજાથી રંકપર્યંત સર્વ લોકો ચાંગદેવની સાથે આલંદી જવા તૈયાર થયા.

બ્રાહ્મણ લોકો દક્ષિણાની આશાથી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. રાજા લોકો રાજસુખને અંતે થનારી ભયંકર યાતના ટાળવા માટે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાને માટે ચાંગદેવની સાથે નીકળ્યા. મોટા મોટા શ્રીમંત લોકો પણ ચાંગદેવની સાથે ચાલ્યા. હજારો હાથી, ઘોડા, પાલખી વગેરે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. વ્યાપારી લોકો પણ માલનાં ગાડાં ભરી ભરીને તેમની સાથે નીકળ્યા; કારણ કે માર્ગમાં જકાતનો ભય ન હતો અને વ્યાપારમાં બમણું નફો હતો. અનેક પ્રકારના ગુણી જનો, શાસ્ત્રી, પુરાણિક, યાજ્ઞિક, વૈદિક, લિક્ષુક, કવિ, હરિદાસ, નર્તક, વાદ્યો વગાડનાર, ગાનાર, ઠાકોર, ભાટ, બંદી-જન, વગેરે પુષ્કળ લોકો તેમની સાથે નીકળ્યા. આગળ ચાલતા હાથીઓ ઉપર નોખત, નિશાન, ડંકા વગેરે હતાં. તેની પાછળ ડેરા તંબુ વગેરેથી લાદેલાં ઊંટ ચાલતાં હતાં. અનેકવિધ વાદ્યો વાગતાં હતાં. આ રીતે ચાંગદેવની સ્વારી નીકળી. આ સ્વારીનો અપૂર્વ ઠાઠ એક રાજાના ઠાઠમાઠ જેવો લાગતો હતો. ચાંગદેવના ચૌહસેં શિષ્યોનો ઠાઠ તો કોઈ ચોરજ હતો. કોઈ શિષ્ય હાથીપર તો કોઈ અશ્વપર, કોઈ બળદ પર તો કોઈ પાડાપર, એ પ્રકારે સર્વ શિષ્યો ગોઠવાઈ જઈને ચાલતા હતા. કોઈએ અંગે ભસ્મ ધારણ કરી છે તો કોઈએ કાષાય વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા છે. કોઈ મૃગચર્મધારી છે તો કોઈ કુંડલ-ધારી છે. કોઈ જટાધારી તો કોઈ જીર્ણકંથાધારી છે. કોઈ દિવ્યાંબર-ધારી છે તો કોઈ નાના વેષધારી છે. કોઈ મુદ્રાંકિત છે તો કોઈ મુક્તકેશી છે. કોઈ દિગંબરજ છે તો કોઈએ ગળામાં રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરી છે. કોઈએ બગલમાં ઝોળી ભેરવી દીધી છે. કોઈ ચલમ પીએ છે તો કોઈ મુખમાં તંબાકુના ડુચા ઘાલી વારંવાર થુકે છે. કોઈ હુક્કામાંનું ભુનું પાણી બહાર ફેંકી દઈ તેમાં નવું પાણી ભરે છે. કોઈ દંડી છે

તો કોઈ મુંડી છે. કોઈ હાથમાં પ્રચંડદંડ ગ્રહણ કરીને ચાલે છે. કોઈ કુતરાના ગળામાં દોરી બાંધીને તેને દોરીને ચાલે છે. કોઈએ હાથમાં પોપટનું પાંજરું ગ્રહણ કર્યું છે અને તેમાં બેઠેલા પોપટને બોલ બેટા, બોલ બેટા, એમ કરીને સંબોધે છે. કોઈ સ્કંધ ઉપર માંકડાં લધને ચાલે છે. કોઈ પાવા વગાડે છે તો કોઈ વાંસળી વગાડે છે. કોઈ ઝાઝ તો કોઈ મૃદંગ, કોઈ કરતાળ તો કોઈ શંખ, કોઈ શૃંગ તો કોઈ ખંજરી અને કોઈ ગઢ્ઘરી, એવાં અનેકવિધ વાદ્યો વગાડતા ચૌદસે શિષ્યો ચાલે છે. આ સર્વ શિષ્યોની વચ્ચે ચાંગદેવ ચાલે છે. તેમણે વ્યાઘ્રપર આરોહણ કર્યું છે અને હાથમાં સર્પનો ચાળુક ગ્રહણ કર્યો છે. તેમની શરીરકાંતિ અતિ તેજસ્વી છે. તે મહાન પંડિત અને વક્તા આ રીતે તાપીતટપરના આશ્રમનો ત્યાગ કરી સર્વ મંડળની સાથે આલંદી જવાને નીકળ્યા.

વાટે અનેક સ્થળે ચાંગદેવે મુકામ કર્યો; પરંતુ તેમની મુખ્ય ઇચ્છા શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો મેળાપ કરવાની હોવાથી તેમણે અન્ય અમત્કારો કર્યા નહિ. આ પ્રકારે ચાલતાં ચાલતાં તેમની સ્વારી પુણ્યતાંબેમાં આવી પહોંચી. ત્યાં સૌએ ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું. તે પછી કેટલેક દિવસે તેમની સ્વારી આળા મુકામે ગઈ. ત્યાંના શિષ્ટજનો ચાંગદેવનું દર્શન કરવાને આવ્યા અને તેઓ તેમને પાડાએ વેદધ્વનિ કરી અરણ્ય ગળવી મૂક્યું હતું ત્યાં લઈ ગયા અને તે સર્વ વર્તમાન નિવેદન કર્યા. ત્યાંથી આજેખીંડ થઈને સર્વ ભીમા નદીને તીરે આવી પહોંચ્યા. ભીમામાં સ્નાન કરી અતિ ત્વરાથી ચાંગદેવ ચાલ્યા અને ત્રીજે દિવસે આલંદીની નિકટ આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી તેમના કેટલાક શિષ્યોએ આગળ જઈ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને ચાંગદેવના આવી પહોંચવાની વર્તી આપી. આ વખતે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ શ્રી નિવૃત્તિનાથની સાથે ઓટલાપર બેસી(આ ઓટલાવાળું ઘર આલંદીમાં આવેલા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના મંદિરથી દશપંદર ઘરના અંતરપર છે.) વાર્તાલાપ કરતા હતા. તેમની પાસે સોપાનદેવ અને મુક્તાબાઈ બેઠાં હતાં. નિવૃત્તિનાથ બોલ્યા: “ચાંગદેવ જેવા મહાન પુરુષ આપણને મળવા આવે છે, માટે આપણે એક કોશ મુખી તેમને લેવાને સામે જવું બેઠાએ.” શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તરતજ તે જડ ઓટલાને ચાલવાની આજ્ઞા કરી. તરતજ તે ઓટલો સજીવ પ્રાણીની પેઠે એકદમ ત્વરાથી ચાલવા મંડ્યો. ચાંગદેવ સામેથી વ્યાઘ્રપર બેસીને આવતા હતા અને આલંદીના બાળ સંતો ઓટલાપર બેસીને

જતા હતા. જેમણે આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ પોતાની નજરે જોયો હશે તેમને ધન્ય છે. તેઓ આનંદાશ્ચર્યમાં કેવા ગર્ક થયા હશે ! એક તરફથી વૃદ્ધ તપસ્વી યોગનાં સર્વ ઐશ્વર્ય સહિત બાહ્યપર જોસીને આવે છે અને બીજી તરફથી ચાર બાળ બ્રહ્મભૂતિઓ જઈ ઓટલાપર જોસીને સામે બેસે છે. આવો અપૂર્વ દેખાવ જોઈને આકાશસ્થ દેવ દેવીઓને પણ વિલક્ષણ કૌતુકજ લાગ્યું હશે. ! બાણે કે યોગવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાની પરસ્પર ચઢાઈ ચઢી હોય અને તેમના બળાબળનો નિર્ણય આ સમયે થતો હોયને ! એવો આ સમયનો દેખાવ કહી શકાય. ભગવાને શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં કહેવા પ્રમાણે યોગી અને જ્ઞાની એ ઉભયમાંથી ખરો શ્રેષ્ઠ કોણ એ વાતનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આજે નિર્ણય થવાનો હતો. આંગદેવ કેવળ યોગી હતા અને તેઓ યોગ-સિદ્ધિના ચમત્કાર જગતને દેખાડીને અહંકારી થયા હતા. જ્ઞાનેશ્વર પણ યોગી હતા અને તેમણે પણ યોગવિદ્યાના ચમત્કાર જગતને દર્શાવ્યા હતા. ત્યારે હવે બન્ને વચ્ચે જે ફરક હતો તે માત્ર એજ હતો કે એકમાં અહંકાર હતો અને બીજામાં તેનો અભાવ હતો. આંગદેવ અહંકારથી કુલાયેલો હતો અને જ્ઞાનદેવનો તો દેહાદિ ક્ષુદ્ર અહંકારજ નહિ; પરંતુ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ અંતિમ અહંકાર પણ ગળી ગયેલો હતો. આંગદેવ વિદ્વાન, તપસ્વી અને યોગી હતા; પરંતુ જે સ્વરૂપાનુભવથી અહંકારાદિ સર્વ વિકારોનો નાશ થાય છે તે તેમનામાં ન હોવાથી તે અહંકારી થયા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ‘આંગદેવ પાસઘી’ તેમનાપર પત્રરૂપે મોકલી હતી; પરંતુ અહંકારને લીધે તેમને તેમાંનો બોધ લાગ્યો ન હતો. રોગીના રોગ નિવૃત્ત કરી તે પછી તેને પૌષ્ટિક અન્ન આપી તેને સશક્ત કરવો એ પણ એક સારા વૈદ્યનું કર્તવ્યજ છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ આંગદેવનો અહંકાર દૂર કરી પછી તેને આત્મબોધ કરવો એ આંગદેવના ગુરુનું કર્તવ્ય હતું. અહંકાર દૂર થયા વિના આત્મબોધ થતો નથી અને સમર્થ ગુરૂદેવ વિના અહંકાર દૂર થતો નથી. આવા સમર્થ ગુરુ આંગદેવને તેમના લીર્ધકાળના પુણ્યસંચયને યોગે સહજ રીતે પણ પ્રાપ્ત થયા હતા. આંગદેવ કદિ પણ કોઈ યોગીથી હાર્યા ન હતા. તેમજ કોઈ આત્મજ્ઞાની સમર્થ ગુરુને શરણે પણ તે ગયા ન હતા; તેથી યોગવિદ્યામાં તેમને જીતીને આત્મસ્વરૂપનો બોધ આપે એવા પરમ સમર્થ ગુરૂની તેમને આવશ્યકતા હતી. આવા ગુરુને તેઓ પાત્ર થયા ત્યારે પરમેશ્વરે તેમને તેમની પાસે મોકલી આપ્યા. બ્રહ્મની પીઠપર જોસી તથા

હસ્તમાં સર્પના આણુક ગ્રહણ કરીને આંગદેવ મોટા ઠાઠથી જ્ઞાનેશ્વરી મુલાકાત લેવાને આવ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે તેમણે જડ ઓટલાપર સ્વારી કરી પોતાનાં બંધુભાગિની સહવર્તમાન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને આવતા જોયા ત્યારે તેમને પરમ આશ્ચર્ય પેદા થયું અને તેમનો અહંકાર ગણિત થવા લાગ્યો. વ્યાઘ્ર સર્પ જેવાં પ્રાણીઓ પર તેમને સત્તા ચલાવતાં આવડતી હતી; પરંતુ જડ વસ્તુ પર સત્તા ચલાવવાની શક્તિ તેમનામાં હજી આવી ન હતી. તે શક્તિ તેમણે જ્ઞાનેશ્વરમાં પ્રત્યક્ષ જોતાંજ “આપણને રહેવા માટે આંગદેવનું શરીર યોગ્ય નથી” એમ જાણીને અહંકારે આંગદેવના અંગમાંથી પોતાનો ડેરા ઉઠાવ્યો. આંગદેવનું હૃદય આ મહા વિકારના દૂર થવાથી મૃદુ થયું. ઢંકાઈ રહેલો સત્વગુણ હવે રજતમનો પડદો ખસી જવાથી પ્રકાશી નીકળ્યો. આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુની ધારા વહેવા લાગી, શરીર રોમાંચિત થયું, કંઠ ગદગદિત થયો; અને જાણે જડને ચેતન કરનાર પરમાત્માજ સાક્ષાત્ સામે આવે છે કે શું? એમ તેમને લાગ્યું. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નિકટ આવેલા જોઈને આંગદેવનું શરીર વ્યાઘ્રની પીઠપરથી સરકી પડ્યું અને જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચરણપર આવી પડ્યું.

આંગદેવના અંતરનું રૂપાંતર થયું. પ્રથમના આંગદેવ હવે રહ્યા ન હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ઓટલાપરથી નીચે ઉતર્યા અને આંગદેવના શરીરપર તથા આંખપર હાથ ફેરવ્યો. શ્રી ગુરુના હસ્તનો સ્પર્શ થતાંજ આંગદેવનાં હૃદયકપાટ ખુલી ગયાં. આંગદેવના હૃદયમાં જ્ઞાનેશ્વર પ્રવેશ્યા.

હવે આંગદેવનો ગર્વજ્વર ઉતર્યો અને તેઓ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સંગમાં રહેવા લાગ્યા. ચારે ભાઈજેન તેમનાપર અત્યંત પ્રીતિ કરવા લાગ્યાં. આંગદેવના મનપર સત્સંગતિની અસર થઈ અને તેમની વૃત્તિ અંતર્મુખ થઈ.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની સમીપ રહ્યાથી આંગદેવને ઘણો લાભ થવા માંડ્યો, પણ હજી તેઓ ગુરૂકૃપાને સંપૂર્ણ પાત્ર થઈ કૃતકૃત્ય થઈ શક્યા ન હતા. તેમના શિષ્યો પણ હજી તેમની સાથેજ રહ્યા હતા. પોતાના ગુરુને ગુરુત્વ છોડી જ્ઞાનેશ્વરના શિષ્ય થએલા જોઈ તે વિસ્મિત થયા હતા. તેઓ સર્વ માત્ર લૌકિક વિદ્યાનાજ અભ્યાસીઓ હતા, જેથી હવે આંગદેવને પણ તેઓ પોતાની પાસે રહે એ વાત ગમતી ન હતી. આંગદેવનું મનોગત જાણી જ્ઞાનેશ્વર, મહારાજે તેમના શિષ્યોને દૂર કરવાની એક યુક્તિ શોધી કહાડી. આંગદેવ તેમને ઘણા દિવસથી કહ્યા કરતા હતા કે મને પાસછીનો અર્થ ખરાબર સમજાવો;

પરંતુ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અઘાપિ તેમને તેનો અર્થ સમજાવ્યો ન હતો. એક વખત ચાંગદેવે ઘણો આગ્રહ કર્યો તેથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તેમને કહ્યું કે “ એક જીવનું બળિદાન આપો તો તમને પાસણીનો અર્થ સમજાવું.” ચાંગદેવે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું “મારે માટે દેહનું બળિદાન આપવાને તમારામાંથી જે કોઈ તૈયાર હોય તેમણે કાલે પ્રાતઃકાળમાં મને મળવું.” આ વચનો સાંભળતાંજ શિષ્યવર્ગમાં મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો. શુદ્ધકાર્યને માટે આત્મવિસર્જન કરનાર તો મોઢકવિલાસી શિષ્યો-માંથી કોણ નીકળે ? કહ્યું છે કે:—“ભોખ ધર્યામાં ત્રણ શુભ, નહિ વારો નહિ વેઠ; બાવો બાવો સહ કરે, મુખે ભરે પેટ.”

ચાંગદેવની આસપાસ માત્ર આવાજ મોઢકવિલાસી શિષ્યોજ એકત્રિત થયા હતા. જેથી તેમનું ઉપહું ભાષણ સાંભળીને તેમના સર્વ શિષ્યો એક પછી એક નાશી ગયા. કોઈ પણ શિષ્યને ત્યાં ટકેલો નહિ જોવાથી ચાંગદેવ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પ્રત્યે બોલ્યા: “ હવે હું મારાજ જીવનો બળિ આપું છું.” જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ચાંગદેવનાં આ વચનો સાંભળીને બોલ્યા “ બાપુ ! મેં તો અન્ય કોઈ માણસનો બળિ માગ્યો હતો. તું મરણ પામશે તો પાસણીનો અર્થ તને શી રીતે સમજાશે ? માટે તું અને જે કોઈ જીવભાવનો ત્યાગ કરશે તેને પાસણીનો અર્થ સમજાશે અને સ્વસ્વરૂપહું જ્ઞાન પણ થશે. હવે તને હમણાંજ મુક્તાબાઈ પાસણીનો અર્થ સમજાવશે, કારણ કે તેજ તારો શુદ્ધ થવાને લાયક છે.”

એક દિવસ મુક્તાબાઈ પોતાની ‘ સહજ સ્થિતિ ’ અર્થાત્ નમ્ર સ્થિતિમાં સ્નાન કરતાં હતાં. તે વખતે ત્યાં અકસ્માત્ ચાંગદેવ આવી પહોંચ્યા. ચાંગદેવને આ દ્રશ્ય દ્રષ્ટિએ પડયું કે તરતજ તે સંકોચવૃત્તિથી ત્યાંથી દૂર જવા લાગ્યા. આ જોઈને મુક્તાબાઈ “ આ મુઝો નુગરો (શુદ્ધ વિનાનો) છે ” એવા શબ્દ બોલ્યાં. સ્નાન થઈ રહ્યા પછી ચાંગદેવે તેમને પૂછ્યું કે તમે મને નુગરો શાથી કહ્યો ? આ સાંભળીને મુક્તાબાઈએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે; ભીંતના ગોખને જોઈને કોઈને વિકાર થતો નથી; તેમ ભીંતના ગોખની તુલ્યજ સ્ત્રીઅંગને જોવાનો ઉપદેશ જો શુદ્ધપા તારાપર થએલી હોઈને તને મળ્યો હોત, તો તારા અંતરમાં વિકાર આવત નહિ. ગાય જેમ વનમાં નવસ્રી ફરે છે તેમ વસ્તીમાં પણ તે તેનીજ વિચરે છે. તે ગાયના જેવીજ તું મને જાણ.

આ ઉત્તર સાંભળતાંજ દ્વિશાસ્ત્રી વસ્ત્રોને ધારણ કરનાર મુક્તાબાઈની ખરી યોગ્યતાનો પ્રકાશ ચાંગદેવના હૃદયપર પડ્યો અને પોતાની

સંકેતવૃત્તિને માટે તેને લક્ષ્ય લાગી. તેને લાગ્યું કે આ ચારે લાઈ જોઈને પૂર્ણતાએ પહોંચ્યાં છે અને હું તો છેક નીચી પાયરીપર ઉભો છું. હવે તેને ગુરૂકૃપાની મહત્તા સમજાઈ. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની આજ્ઞાથી મુક્તાબાઈએ આંગદેવને મહાવાક્યનો ઉપદેશ કર્યો અને તેને કૃતાર્થ કર્યો. તે પછી પાસછીનો અર્થ સમજાવી તેને સ્વાનંદસામ્રાજ્યપર આરૂઢ કર્યો. મુક્તાબાઈએ આંગદેવને પ્રહસાનોપદેશ કરીને તેને અદ્વૈતસુખનો અધિકારી બનાવ્યો. જે વટ વૃક્ષની નીચે આંગદેવને યોગ કરવામાં આવ્યો હતો તે વટવૃક્ષને ‘વિશ્રાંતિવટ’ કહેવામાં આવે છે. આ વટવૃક્ષ નગર પ્રદક્ષિણાની વાટપર છે. આંગદેવ સમાન મહાન યોગીને મુક્તાબાઈએ આત્મયોગ કર્યો એ, પરથી મુક્તાબાઈની કેટલી યોગ્યતા હતી તે કાંચકોએ સમજી લેવાનું છે. તે આ વખતે તારૂણ્યના ઉમરામાં ઉભી હતી. આવી વયમાં તેનો વિષયવૈરાગ્ય, તેની સમચિત્તા, તેની સ્થિતપ્રજ્ઞતા અને તેની અખંડ પ્રહસસ્થિતિ, એ ગુણ લક્ષમાં લઈએ તો ‘ન પ્રભાતરલં બ્યોતિરૂદેતિ વસુધાતલાત્’ આ કાળીદાસની ઉક્તિનું સ્મરણ થઈ તેની દિવ્યતા વિષે આપણા મનની ખાત્રી થઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું—સમાધિ.

જગતના ઉદ્ધારનું કાર્ય ૨૨ વર્ષપર્યંત કર્યા પછી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે આલંદ્રી ક્ષેત્રમાં શકે ૧૨૧૮ દુર્ભુખનામ સંવત્સરની કાર્તિક વદી તેરસ અને ગુરુવારના મધ્યાહ્ન સમયે જીવતાં સમાધિ લીધી. એ દિવસની અંગ્રેજી તારીખ ૨૫ મી ઓક્ટોબર ઈ. સ. ૧૨૯૬ આવે છે.

શકે ૧૧૯૭ ના શ્રાવણ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમીને દિવસે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો જન્મ થયો હતો. તે જોતાં સમાધિકાળે તેમની વય ૨૧ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૫ દિવસની હતી.

“ હે કાળકુતુહલ ! હે જગત્યકચ્ચાલક ! હે ગોપાળ ! હે વિશ્વપ્રતિપાલા ! હે પ્રભંજના ! તને નમસ્કાર હો. હે શિવશિવેશ ! હે વિશ્વેશ ! હે અષ્ટ દિગ્વ્યાપક ! હે નારાયણ ! તને નમસ્કાર હો. હે ચિત્તચાલાક ! હે દેવધિદેવ ! હે શ્રી નિવાસ ! હે અશ્રમહાતા ! હે દેવ ! તને નમસ્કાર હો. હે હરિહરેશ્વર ! હે સર્વેશ્વર ! હે પરમેશ્વર ! હે ચિદ્ધન ! હે શ્રુતિ નિરામય ! હે આત્મવ્યાપક ! તને નમસ્કાર હો. હે જગદ્ગુરો ! હે જ્ઞાનરૂપ ! હે દ્વૈતનિરસન કરનાર ! હે

વેદજ્ઞમૂર્ત ! હે પ્રિયકૃત્પ્રીતિવર્ધન ! હે પ્રભો ! તને નમસ્કાર હો. હે માયા-સંહારક ! હે ત્રિવિધતાપહારક ! હે ભયકૃદ્ભયનાથક ! હે શ્રી હરે ! તને નમસ્કાર હો. હે જગદીશ ! હે સર્વ ભુવ ખીજ ! હે પુરુષોત્તમ પરેશ ! હે પરમ પરમાનંદ ! હે સર્વ સાક્ષી ! તને નમસ્કાર હો. હે નીલકંઠનાથ ! હે સર્વ મંગળ ! હે નિરાલંબ ! હે આત્મારામ ! હે સ્વપ્રકાશ ! તને નમસ્કાર હો. હે ચતુરાત્મા ! હે ચતુર્બાહુ ! હે અનેક ભુજ ! હે સહસ્રશિર્ષ ! હે શ્રીપતે ! તને નમસ્કાર હો. હે સત્યપરાયણ ! હે લોકખંધુ ! હે લોકનાથ ! હે ભક્તવત્સલ ! હે બ્રહ્મ-વિવર્ધન ! તને નમસ્કાર હો. હે ચિદ્રિલાસ ! હે નિર્ગુણરૂપ ! હે શ્રુતિ-સ્મૃતિપુરાણ વંધ ! હે પરબ્રહ્મ ! તને નમસ્કાર હો.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું પ્રાયઃ ૨૨ વર્ષનું દ્રશ્ય ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે. જ્ઞાનેશ્વર, નિવૃત્તિ, સોપાન તથા મુક્તાબાઈને જન્મ આપનાર માતા-પિતાને ધન્ય છે અને સંગતિસુખનો લાભ લેનાર નામદેવ ઇત્યાદિને પણ ધન્ય છે. તેમના કુળને ધન્ય છે. આલંદી ગામને ધન્ય છે. મરાઠી ભાષાને ધન્ય છે; અને આવા નરરત્નોને ધારણ કરનાર મહારાષ્ટ્રભૂમિને પણ ધન્ય છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે સમાધિ લીધા પછી સોપાનદેવે ઇંદ્રબળ પર્વત ઉર્ધ્વે પુરંદરગડા સમીપ સાસવડ ગામમાં માર્ગશીર્ષ વદી તેરસે દેહ મૂકી. ચાંગદેવે પુણ્યતાંબા નામે ગોદાવરી તીરે આવેલા પ્રાચીન ક્ષેત્રમાં માધ-વદી તેરસે દેહ મૂકી.

મુક્તાબાઈ વિષે અનેક મતો પ્રચલિત છે. કેટલાક કહે છે કે તેમને બ્રહ્મકદપ પર્યંત સમાધિજ નથી. કેટલાક કહે છે કે તે પંદરપુ-રમાં છે. કેટલાક કહે છે કે ખાનદેશમાં એદલાબાદ નામનું એક ગામ છે ત્યાં તેમણે સમાધિ લીધી છે. પણ એમના સમકાલીન સાધુ જે નામદેવ તે મુક્તાબાઈની સમાધિ વિષે કંઈ લખતા નથી. ખરી વાત જે હોય તે ખરી.

શ્રી નિવૃત્તિનાથે ત્ર્યંબકેશ્વરમાં ૧૪ વદી બારસે સમાધિ લીધી. આ રીતે શકે ૧૨૧૮ ના કાર્તિકથી ૧૨૧૯ ના જ્યેષ્ઠ પર્યંતના આઠ માસમાં આ પાંચે નરરત્નો અશાશ્વત દેહથી મુક્ત થઈ સ્વરૂપસ્થ થયાં. શ્રીચિત્ત બં બં પારખના પુસ્તકમાં વિદેહના વર્ષોમાં ફેર હોઈ તે આ પ્રમાણે છે. સોપાનદેવ શકે ૧૨૧૫, ચાંગદેવ શકે ૧૨૧૫, મુક્તા-બાઈ શકે ૧૨૧૬, નિવૃત્તિનાથ શકે ૧૨૧૬.

“ ચલ ગયે યોગી રેહ ગઈ સમાધિ ” એ કહેવત પ્રમાણે આ

બાલયોગીઓ વિદેહભાવને પામી ગયાં છે, પણ તેમના સમાધિ સ્થળો તેઓની મહત્તાનાં શુભ સ્મરણો કરાવતાં આજે પણ ખડાંજ છે. અઘાપિ તેમના સમાધિસ્થાનમાં મોટી મોટી યાત્રાઓ ભરાય છે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કાર્તિક વદ ૧૩ ને દિવસે સમાધિ લીધી. તે દિવસે હજી પણ દર વર્ષે તેમના સમાધિ ઉત્સવની યાત્રા ભરાય છે. તુકારામ મહારાજ પછી એ યાત્રા કંઈક મંદ પડી ગઈ હતી; પરંતુ હૈયતરાવ બાવાએ પુનઃ તેમાં વધારો કર્યો છે. સોપાનદેવની સમાધિ માર્ગશીર્ષ વદ ૧૩ ને દિને થઈ હતી; પરંતુ સાસવડમાં તેના સ્મરણમાં વૈશાખ સુદ ૧૩ ને રોજે યાત્રા ભરાય છે. ચાંગદેવની સમાધિ માઘ વદ ૧૩ ને દિને થઈ હતી અને હજી એજ દિવસે તાપી તટપર આવેલી ચાંગદેવની જન્મભૂમિ ‘ચાંગદેવ’ ગામમાં યાત્રા ભરાય છે. મુક્તાબાઈની સમાધિ વૈશાખ વદ ૧૨ ને રોજ થઈ હતી. આ દિને હજી પણ તેમના સમાધિ સ્થાન એદલાબાદમાં ભજનકીર્તન કરવાને માટે મોટો સમુદાય એકત્રિત થાય છે. નિવૃત્તિનાથે જ્યેષ્ઠ વદ ૧૨ ને રોજે સમાધિ લીધી હતી તથાપિ તન્નિમિત્ત પોષ વદ ૧૧ ને દિને યાત્રા ભરાય છે. આ રીતે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ, ચાંગદેવ તથા મુક્તાબાઈની તિથિ બરાબર પાળવામાં આવે છે અને સોપાનદેવ તથા નિવૃત્તિનાથની યાત્રા સમાધિના દિવસથી આગળ પાછળ ભરાય છે. આનું કારણ એ છે કે યાત્રાળુઓએ પોતાની સગવડ સાચવવાને માટે યાત્રાની તિથિ ફેરવી નાખી છે. આ રીતે જ્ઞાનેશ્વરચંચક અષ્ટમાસના અવકાશમાં અદ્રશ્ય થયું; તથાપિ મહારાષ્ટ્રમાં તેમના પ્રત્યેનો પ્રેમ અઘાપિ જેવો ને તેવો જ છે. આલંદીના પુરાતન સિદ્ધક્ષેત્રનું મહાત્મ્ય પૂર્વથીજ ઘણું હતું; પરંતુ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરના પુણ્ય ચરિત્રથી તથા વિશેષતઃ ત્યાં તેમની સમાધિ થયેલી હોવાથી તે અર્વાચીન કાળમાં સુપ્રસિદ્ધ થયું છે. આલંદીમાં ઇંદ્રાયણી (ઇંદ્રસ્યઅયનં યસ્યામ્ અર્થાત્ જેને તીરે ઇંદ્રના તપની જગ્યા છે) નદી છે અને તેના તીર પર શ્રી સિદ્ધેશ્વરનું પુરાતન સ્થાન છે. ત્યાં સિદ્ધેશ્વરની વામ બાજુએ અબ્જનવૃક્ષની છાયા નીચે એક બે શુક્રા અર્થાત્ સમાધિસ્થાન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. આ શુક્રામાં તેઓ સમાધિ લેતા હતા.

આલંદી ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરની સમાધિ સિવાય બીજાં પણ જોવા લાયક ઠેકાણાં છે. જે વિષે વિસ્તાર કરતાં લંબાણુ થાય તેમ હોવાથી તેનાં નામ માત્ર વાંચકોની જાણ માટે નીચે આપીએ છીએ:—

૧ સમાધિનો ભવ્ય સભામંડપ. ૨ વિઠોબા રખુમાઈનું દેવળ.

જ્ઞાનેશ્વરનું દેવળ. તેની આગળનો નકશીદાર મંડપ. ૪ લક્ષ્મણનાથ ને કેસરીનાથની સમાધિ. ૫ પૂર્વ પશ્ચિમ સિદ્ધેશ્વરનું અતિ પુરાણું મંદિર. ૬ મુક્તાબાઈનું દેવળ. ૭ જ્ઞાનેશ્વરનો રથ. ૮ અબ્જન વૃક્ષ. ૯ હૈમતરાવ બાવાનો મઠ. ૧૦ સુવર્ણ પીપળો (જેની જ્ઞાનેશ્વરનાં માતૃશ્રીએ પોતાના સ્વામી કાશી સિધાબ્યા પછી પ્રદક્ષિણા કરી હતી તે.) ૧૧ ગરૂડ અને હનુમાનની મૂર્તિ. ૧૨ ઈદ્રાયણીનો ઘાટ. ૧૩ ગોપાળપર. ૧૪ જ્ઞાનેશ્વરજીએ ચલાવેલી ભીંત. ૧૫ બહિરોળા, ચાંગદેવ અને પાદુકા. ૧૬ વિશ્રાંતિવટ (જેનો નીચે જ્ઞાનેશ્વરજીએ ઉપદેશ કર્યો હતો.) ૧૭ ઈદ્રાયણીના કાંઠાપરનું સમુદ્રતીર્થ ચક્રતીર્થ, ભાગીરથી કુંડ, મનકર્ણિકા કુંડ, કુબેર-ગંગા (જાણુજા ખેટની પાસે.) ૧૮ પુંડલિકનું દેવાલય. ૧૯ રામમંદિર. ૨૦ વિષ્ણુમંદિર. ૨૧ ચંદુલાલનું નગારખાનું. ૨૨ પંચનું નગારખાનું. ૨૩ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું નગારખાનું.

પ્રકરણ ૮ મું-અંથો ઇત્યાદિ.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના ચાર અંથો પ્રસિદ્ધ છે. ભાવાર્થદીપિકા અથવા જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ, હરિપાઠના અભંગ અને ચાંગદેવ પાસઘી એ સિવાય તેમના રચેલા સાતસેં આઠસેં અભંગ છુટા છવાયા મળી આવ્યા છે. તેમણે યોગવાસિષ્ઠ ઉપર ટીકા કરી હતી એમ નામદેવ મહારાજે સમાધિના આરંભમાં કહેલું છે. પણ તે અંથ કયાંય મળી આવતો નથી. જેથી તે કાળને આધીન થઈ ગયેલો હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

જ્ઞાનેશ્વરી-આ અંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષાના અંથોના ઇતિહાસમાં પ્રથમ આવે છે, તેમ યોગ્યતામાં પણ તે અંથનું પદ સર્વથી પ્રથમ છે. એમાંથી ખેતી, જ્યોતિષ, પાકશાસ્ત્ર, શિકાર વગેરે ધંધા વિષેની વિવિધ માહિતી મળી આવે છે. એકંદરે ધર્મઅંથ તરીકે, કાવ્ય તરીકે, વ્યવહારનીતિના અંથ તરીકે કે જમ્મે તે જુઓ, પણ જ્ઞાનેશ્વરીના સિદ્ધાસનને ડગાવે એવો એકે અંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં દૃષ્ટિએ આવશે નહિ. કોઈક જ્ઞાનેશ્વરીમાંના સિદ્ધાન્ત અને પ્રતિપાદન શૈલી જોઈને ડોલશે, તો કોઈક તેમાંનું ભાષાગૌરવ, પદલાલિત્ય અને ઉપમાચાતુર્ય જોઈને છક્ર થઈ જશે. કોઈ તેમાંનાં દૃષ્ટાન્તોની ઉત્તમ યોજના અને તેદ્વારા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે દર્શાવી આપેલા વ્યવહારજ્ઞાનને જોઈને ચક્રિત થશે, તો કોઈક તેમની અમર્યાદ સુરભક્તિ અને તેમની વાણીમાં રહેલો અદ્ભુત

પ્રેમરસ જોધને આનંદિત થશે. કોઈક કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાના સિદ્ધાન્તો-શાસ્ત્ર અને વ્યવહારનો ઉત્કૃષ્ટ સંયોગ ખેસે એવી રીતે-એમાં સંકળાયલા જોધને સંતુષ્ટ થશે. વળી કૃષ્ણ, અર્જુન, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સંજય એમના સ્વભાવનાં આખેહુખ ચિત્ર જેવાં ‘જ્ઞાનેશ્વરી’ માં દર્શાવી આપ્યાં છે તેવાં ગીતાપરની ખીજી કોઈ પણ ટીકામાં મળી આવશે નહિ.

પોતાનો અસાધારણ પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા અને પૂજ્યભાવ વ્યક્ત કરવાને માટે ‘વારકરી’ લોક જ્ઞાનેશ્વરીને ‘આઈ’ અર્થાત્ ‘માતા’ એ નામથી સંબોધે છે; અને નિવૃત્તિનાથને ‘નિવૃત્તિરાંય શ્રીગુરૂ’ સોપાન-દેવને ‘સોપાનકાકા’ તથા મુક્તાખાધને ‘ખાઈસાહેબ’ એમ કહે છે.

આ અંથના અધિકારી વિષે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે અંથમાંજ કહેલું છે કે-“ શ્રોતા કે વાંચક જો અધિકારસંપન્ન હોય તોજ તેને અંથની આંતર રચના સમજાય છે, નહિ તો વિષયી જીવ તો કેવળ તેમાંના અર્થગૌરવ, પદલાલિત્ય અને ઉપમાચાતુર્ય ઇત્યાદિ ઉપરજ મટકાં માર્યા કરે છે.” અર્થાત્ જ્ઞાનેશ્વરી જેવા આધ્યાત્મિક અંથનો ખરો મર્મ તો પરમાર્થની ભૂખવાળા મુમુક્ષુઓનેજ લોગ્ય થાય તેમ છે. જેમને પ્રભુ-ભક્તિની દહે લાગી છે; જેમને આત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા ઉપજી છે; સ્થળ વિષયબળમાંથી જેમનો મોહ ટળી ગયો છે; જેમની આંતર વિવેકશક્તિ ખીલેલી છે; અને નીતિ તથા સદ્ગુણના પંથમાં અન્ય સામાન્ય જનો કરતાં જેઓ આગળ વધેલા છે; એવા અંતર્મુખ વૃત્તિવાળા મનુષ્યોજ આવા અંથના અધિકારી છે.

‘અમૃતાનુભવ’ આ વેદાન્તવિષયક અંથ જ્ઞાનેશ્વરે પૈઠણથી આ-લંદીમાં આવ્યા પછી રચીને તે તેમણે શ્રી ગુરૂ નિવૃત્તિનાથને ખતાવ્યો હતો, જે જોધને તેમણે તે અંથનાં બહુ વખાણ કર્યા હતાં; અને જ્ઞાનેશ્વરને કહ્યું હતું કે ‘જ્ઞાનરાજ તને ધન્ય છે.’ રામદાસ મહારાજના કટ્યાણ નામના શિષ્યે આ અંથપર કરેલી ‘શિવ કટ્યાણી’ નામની ઓવીબદ્ધ મહારાષ્ટ્રીય ટીકા સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી એકનાથ મહારાજે પણ આ અંથપર ઓવીબદ્ધ ટીકા કરેલી છે એમ સાંભળ્યું છે; પણ તે ટીકા હજી પ્રસિદ્ધીમાં આવી હોય એવું જાણવામાં નથી. આ અંથમાં મંગળાચરણના પહેલા પાંચ શ્લોક સંસ્કૃતમાં છે. બાકીનો સર્વ અંથ મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં ઓવીબદ્ધ છે. તેમાં પ્રકરણો દશ હોઈ ઓવીની સંખ્યા ૮૦૬ ની છે. આ અંથ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના પૂર્ણ ઉદ્દગારરૂપ છે, સિદ્ધ વાણી છે. કહેવાય છે કે આ અંથ જેવો અધ્યાત્મ અંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિરલજ છે. આ અંથની રચના જ્ઞાનેશ્વરી પછી થયેલી છે

અને તેના નામ પ્રમાણે તે અનુભવના અમૃતરૂપજ છે. આ અંથના મનનથી અભ્યાસીને અતિ આનંદ થાય તેમ છે; પરંતુ તે મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાં હોવાથી તે ભાષાના જ્ઞાતાકારાજ સમજી શકાશે.

જ્ઞાનેશ્વરી, અમૃતાનુભવ અને યાંગદેવ પાસથી તથા અભંગો સિવાય બીજો પણ એક નાનો અંથ જ્ઞાનેશ્વરજીએ લખેલો છે. (આ અંથનું નામ મરાઠી પુસ્તકમાં ન હોવાથી તે અત્ર આપી શકાયું નથી) એ અંથમાં નીચલાં છ પ્રકરણો છે.

૧. જગતની ઉત્પત્તિનો કેમ. ૨. જીવ અને આત્માના લેહનું કારણ. ૩. પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર પ્રકારની વાણીની ઉત્પત્તિ. ૪. ત્રણ પ્રકારના અહંકારનું નિરૂપણ; અને તેમાંથી ઇદ્રિયોની અને વિષયોની ઉત્પત્તિ. ૫. શરીરમાંનાં છ ચક્ર, તેના દેવ અને વર્ણનું વર્ણન, પંચ મહાભૂતનો સ્વભાવ, તેમજ દેહમાંના દશ વાયુનાં નામ અને તેમનાં કાર્ય. તથા ૬. ઇડા, પિંગળા અને સુષુમ્ણા એમનું નિરૂપણ યોગસંપ્રદાયના આધારે અતિ સુંદર રીતે કરેલું છે.

જ્ઞાનપટ અને સોપાનપટ—રમત ગમતના શોખીન મનુષ્યોના હિતાર્થે—તેમને રમત ગમતની સાથે સુખોધની પ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી—જ્ઞાનેશ્વર અને સોપાનદેવે એકેક રમત કાઢી છે. જ્ઞાનેશ્વરની રમતનું નામ ‘જ્ઞાનપટ’ અને ‘સોપાનદેવ’ ની રમતનું નામ ‘સોપાનપટ’ છે. તેમાં કામ ક્રોધાદિ શત્રુઓના ઘરમાં જે જીવનો દાવ પડે તેની અધોગતિ થાય છે; અને સદ્ગુણોના ઘરમાં દાવ પડે તે જીવની ઉચ્ચ ગતિ થાય છે એમ સ્પષ્ટ કરેલું છે.

પ્રથમ આપણે ‘જ્ઞાનપટ’ ની રમત કેમ રમવી તે વાત લઈએ. તે રમત પાસાથી અથવા કોડીથી રમી શકાય છે. જો કોડીએ રમવાનું હોય તો સાત કોડી લેવી અને તેના દાવ નાખવા. જેટલી ચતી પડે તેટલા દાવ સમજવા. પાસામાં પણ તેમજ સમજવું. જેટલા દાવ આવે તેટલામા ઘરમાં-પટમાંના ખાનામાં પ્રથમ ૧ થી ગણી આપણી કાંકરી અથવા પ્યાદું મૂકવું. તે પછી અનુક્રમે દાવ આવતા જાય તેમ તેમ તે કાંકરી આગળ ચલાવતા જવું. એવી રીતે કાંકરી આગળ ચાલતાં જો સર્પસુખમાં એટલે જે ખાનામાં સર્પનું મુખ હોય ત્યાં જઈને ઉભી રહે, તો તેજ વખતે વધુ કાંઈ પણ પાસા નાખ્યા સિવાય તેને એકદમ ત્યાંથી નીચે પડવું પડે છે. નીચે એટલે તે સર્પનું પૂછડું જે ખાનામાં હોય તે ખાનામાં આપણી કાંકરી આવી પડે છે. જેમકે ચૌદમું ઘર એટલે અવિવેકવાળા ખાનામાં આપણી કાંકરી આવે તો તે ત્યાંથી એકદમ પાંચમા એટલે

મહાપાતકવાળા ખાનામાં ઉતરી જાય. પછી વળી પાછું દાવ પડે તેમ તેમ આગળ વધવું પડે છે. સર્પમુખવાળા ખાનાં આ પટમાં ક્રમસર ૧૪-૧૬-૨૨-૨૫-૪૨-૭૨-૭૩ અને ૭૫ છે. તેમાંના કોઈ ખાનામાં કાંકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી તે સર્પ-પૂછવાળા ખાનામાં આવી પડે છે. તેવીજ રીતે જો ૫૬ માં ઘરમાં કાંકરી આવી પહોંચે તો ત્યાંથી સીડીવાટે એકદમ ૮૦ માં ઘરમાં એટલે તે વૈકુંઠવાળા ખાનામાં ચડી જાય છે. તે ખાનામાં આવ્યા પછી જો ૧ દાવ પડે તો તે ૮૫ માં ઘરમાં એટલે મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે. પણ જો તે દાવ સરખો ન પડે તો ૮૦ થી માંડી ૮૪ સુધીના ઘરમાં તે ફર્યા કરે છે. એવી રીતે ફરતાં ફરતાં ૮૦ માં ઘરમાં આવે અને ૧ દાવ પડે તો તે મોક્ષમાં જાય. જ્યાં સુધી એ દાવ ન આવે ત્યાં સુધી એ પાંચ ઘરમાંજ કાંકરી ફર્યા કરે છે. આવી રીતે આ રમતમાં પાર ઉતરે તે પ્રાણી મોક્ષમાં જાય છે એ ખતાવવાને ખાતર મોક્ષમાર્ગ ઉચ્ચસ્થાને ખતાવેલો છે. અવિવેક, દ્વેષ, દુષ્ટમોહ, જ્ઞાનમોહ, અહંકાર, તામસ અહંકાર, રાજસ અહંકાર અને ક્રિયાશક્તિ એમાં જે પહોંચે એટલે કે એમાં જે લપટાયા છે તે અનુક્રમે મહાપાતક, ક્રોધ, સમુદ્ર, સંસાર, સ્થૂલ દેહ, ક્રોધ અને શૂન્યમાં આવી પડે છે. આ ઘરોને સર્પ-મુખ અને સર્પપૂછનારૂંપે રમતપટમાં ખતાવેલાં છે. તેનું કારણ પણ એજ છે કે તે સર્પ જેવાં દુઃખદાયક અને અધોગતિમાં નાખનારાં છે. વળી જે સમાધિમાં પહોંચે છે તે ત્યાંથી સીધોજ સીડીવાટે વૈકુંઠમાં ચડી જાય છે. ત્યાંથી મોક્ષમાં પહોંચે છે અને જ્યાં સુધી મોક્ષમાં ન પહોંચે ત્યાં સુધી બ્રહ્મલોક, સત્યલોક અને તપલોકમાં તે ફર્યા કરે છે.

સોપાનપાટ—આ રમત પણ જ્ઞાનપટની પેઠેજ પાસા અથવા કોડીથી રમી શકાય છે. કોડીએ રમવાનું હોય તો સાત કોડી લેવી અને તેના દાવ નાખવા. દાવ આવતા જાય તેમ તેમ પહેલા ખાનાથી ક્રમસર આપણી કાંકરી અથવા પ્યાદું ચલાવતા જવું. તેવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં જો તે કાંકરી સર્પમુખવાળા ખાનામાં પહોંચે તો ત્યાંથી એકદમ સર્પપૂછવાળા ખાનામાં ઉતરી પડે છે. પછી વળી દાવ નાખી ત્યાંથી ફરીથી ચાલવું. આવી રીતે જ્યારે જ્યારે સર્પમુખમાં પહોંચે ત્યારે ત્યારે સર્પપૂછવાળા ખાનામાં ઉતરી પડે છે. એવાં સર્પમુખવાળાં ખાનાં આ પટમાં ૧૨-૧૬-૨૪-૨૬-૫૨-૫૫-૬૧-૬૩ અને ૭૨ નંબરનાં છે. તે ઘરમાં-એટલે ખાનામાં-પહોંચે ત્યારે ક્રમસર સર્પપૂછવાળાં ખાનાં કે જે આ પટમાં ૮-૪-૭-૬-૩૫-૨-૩-૪૪ અને ૬ નંબરનાં છે તેમાં આવી પડે છે. આવીજ રીતે જ્યાં સીડી શરૂ

થતી હોય તે ખાનામાં કાંકરી જઈ પહોંચે તો ત્યાંથી એકદમ ઉપર-એટલે કે સીડી જે ખાનામાં પૂરી થતી હોય તે ખાનામાં ચડી જ-વાય છે. તેમાં શરૂ થતી સીડીવાળાં ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૧૦-૧૭-૨૦-૨૨-૨૭-૨૮-૩૭-૪૫ અને ૫૪ નંબરનાં છે; અને સીડી પૂરી થાય છે તે ખાનાં આ પટમાં અનુક્રમે ૨૩-૫૬-૬૬-૬૬-૪૧-૬૦-૬૭-૫૦ અને ૬૮ નંબરનાં છે. આવી રીતે આ રમત રમાય છે.

આ રમત ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે સારાં કર્મનું પરિણામ સાફ આવે છે અને ખૂરાં કર્મનું પરિણામ ખૂરૂં આવે છે. ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, કુસંગ, અધર્મ, હિંસા, અહંકાર, દુર્બુદ્ધિ અને તામસગુણના ધરમાં જે જાય એટલે કે એમાં જે લપટાય તે મત્સર, લોભ, મદ, કામ, નરક, માયા, ક્રોધ, અવિદ્યા અને મોહમાં જઈ પડે છે. તે બધાં સર્પ જેવાં વિકરાળ અને અધોગતિ કરનારાં છે; માટે પટમાં તે તે સ્થાન સર્પ-મુખ તથા સર્પપૂછરૂપે બતાવેલાં છે. તેથી ઉલટું જ દેવી સંપત્તિ કે જે આગળ વધવામાં સીડીરૂપ છે જેથી તેને સીડીવાળા ખાનામાં રક્ષા, અને સ્થાન આપેલું છે. તપ, દયા, દાન, ધર્મ, પરમાર્થ, સુધર્મ, જ્ઞાન, સર્વ રક્ષા અને ભક્તિના ધરમાં જે પહોંચે, એટલે કે એ સંપત્તિ જેનામાં આવે તે સ્વર્ગ, સત્ય, બ્રહ્મ, આનંદ, જન, સુખુદ્ધિ, શિવ, તપ અને વૈકુંઠ લોકને પામે છે.

જ્ઞાનપટમાં મોક્ષવાળા ૮૫ નંબરના ખાનામાં કાંકરી પહોંચે તેની રમત પૂરી થાય છે. સોપાનપટમાં આનંદલોક, શિવલોક, વૈકુંઠ કે બ્રહ્મલોક એ ચારમાંથી કોઈ પણ ખાનામાં પહોંચે એટલે તેની રમત પૂરી થાય છે.

આ બેઉ પટની રમતમાં ચોપટ કે શેત્રંજની પેઠે એકના ધરમાં બીજાની કાંકરી જાય તો પ્રથમવાળાની કાંકરીને મારી પાડે કે ઉઠાડી મૂકે તેવું હોતું નથી, પણ સર્વ રમનારની કાંકરી એકી વખતે એકજ ખાનામાં સાથે રહી શકે છે. કારણ કે આ રમત કાંઈ દુનિયાની લૌકિક રમતો જેવી નથી કે એકના ધરમાં બીજો જતાં તેને મારી પાડે કે ઉઠાડી મૂકે. આ તો મોક્ષમાર્ગની રમત છે અને મોક્ષમાર્ગ-મણુના ધરનો માર્ગ-એવો તો વિશાળ છે કે એકી વખતે બધી દુનિયાનાં માણસો તે માર્ગે જાય તોપણ સંકડાસ તેમજ મારામારી કરવાની જરૂર પડે તેમ નથી. પણ ઉલટો એક બીજાને તેથી વધુ આનંદ, વધુ સહેલાઈ મળે છે. દેવી માર્ગની આ દિવ્યતા હોઈ સર્વ માટે તે માર્ગ ખુલ્લો છે.

જે કોઈ અવગુણરૂપ સર્પના મુખમાં પડે તેજ આ માર્ગમાંથી પતિત થાય તેમ છે. દુનિયાના માપવાળા પદાર્થોમાંજ સ્વાર્થી લોકોને એક ખીજાથી વધુ એળવવા માટે રાગ દ્રેષ ક્રોધ ઇ. કર્ષણ પડે તેમ છે. સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ સામર્થ્ય અને સર્વ મહત્તાઓના અમુટ લંકાર સ્વરૂપ પરમાત્માના માર્ગમાં તેવું છેજ નહિ. એમ સમજાવવા માટેજ આ પદમાં આવો ક્રમ ગોઠવેલો જણાય છે. જે દેવી સંપત્તિનાં સ્થાનોમાં જાય તેને સીધી મળી જાય છે; જેથી તેનો માર્ગ ટુંકો થઈ ત્વરાએ તે ઉચ્ચ સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. જે આસુરી સંપત્તિરૂપ દુર્ગુણના ઘરમાં આવી પડે છે તેને એકદમ તેના પરિણામે નીચે અધોગતિમાં આવી પડવું પડે છે. મતલબ કે દેવીથી ઉન્નતિ અને આસુરીથી અવનતિ, એ તત્ત્વ આ રમત રમનારના મનપર વારંવાર ઈસતું જાય છે; અને તેથી અન્ય પ્રકારની રમતો કરતાં આ રમતથી ઘણોજ લાભ થાય છે.

આ રમત મહાત્મા પુરૂષની પ્રસાદી છે. શ્રી જ્ઞાનેશ્વરજી મહારાજ તથા તેમના નાના ભાઈ સોપાનદેવજીએ કહાડેલી આ રમતમાં ઘણું ઉંડું રહસ્ય સમાયલું છે. મહાત્મા પુરૂષોની રમત ગમત પણ ઉંચી જાતની અને આત્મોન્નતિમાં મદદ કરનારીજ હોય છે તેનો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. ગમતની સાથે જ્ઞાન આપે અને ઉંચી જાતના સંસ્કારો પાડે એવી આ રમત, જીવનની રમતમાં સજ્જનોને પરમ સહાયક, આગળ વધારનારી અને સત્ય જીવનમાં ઉન્નત કરનારી નીવડો; એ શુભેચ્છાપૂર્વક આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશું.

પ્રકરણ ૯ મું—ઉપસંહાર.

અત્યાર સુધીનાં પ્રકરણોથી વાંચનારને જણાશેજ કે જ્ઞાનેશ્વર કેવા જગન્માન્ય અને કેટલી યોગ્યતાવાળા સત્પુરૂષ હતા. તેમના અસામાન્ય અંતઃ, તેમની એકધારી રસિક વાણી તથા તેમની જ્ઞાનનિષ્ઠા, એ સર્વ ઉપરથી જ્ઞાનેશ્વર તે ખરેખર જ્ઞાનેશ્વરજી હતા એમજ કહેવું પડે છે. જેઓ તેમના સમકાલીન સંતોને પરમ વંદનીય થઈ રહ્યા હતા; જેમની મહત્તાનાં ગાન આજે છસે વર્ષ થયાં તુકારામ, એકનાથાદિ સંતો મુક્ત કંઠે ગાતા આવ્યા છે અને જેઓ અખિલ સંત મંડળમાં કેવળ અગ્રગણ્ય થઈ રહ્યા છે; તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને દક્ષિણ દેશમાં વિષ્ણુના અંશાવતાર માનવામાં આવ્યા છે તે યથાર્થજ છે.

પોતાના જ્ઞાનના લાભ સર્વને આપેલા એ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું જન્મ સુધીનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. તેમના દિલમાં દયા, ક્ષમા, શાંતિ ઇત્યાદિ ગુણો પૂર્ણ વિકાસ પામ્યા હતા; તેને લીધે તેમને દેવ કહેવામાં પણ કશું જ ખોટું નથી. જ્યાં એવા દૈવી સફળતા વાસ કરે છે, તેવા પુરુષને મનુ આદિએ પણ દેવની ઉપમા આપેલી છે. નામદેવ, તેમના ઘરનાં માણસો, જનાબાઈ, વિસોબા ખેચર, સાંવતા માળી, ગોરો અને રાકો કુંભાર, જગમિત્ર, ચાખો મેળો, બંકો મહાર, ચાંગદેવ, નરહરિ સોની અને ખુદ જ્ઞાનેશ્વરના બંધુ ભગિનીના જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને માટે જે આદરમય ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે; તે લક્ષમાં લેતાં એમ લાગે છે કે આ સર્વ મહાત્માઓ જ્ઞાનેશ્વરને પોતાનો આત્માજ માનતા હતા. તેઓ તે સર્વના આનંદના, ઉત્સાહના અને પ્રીતિના ભંડાર સ્વરૂપ હતા. તેઓ તેમના આનંદના આનંદ, ચૈતન્યના ચૈતન્ય અને પ્રેમના પ્રેમરૂપ હતા. જ્ઞાનેશ્વરનાં વચનમૌક્રિકવડે સર્વનાં હૃદય ઉલ્લસિત થતાં હતાં. સર્વ ભક્તો શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પ્રતિના પ્રેમથી ઘેલા બની જતા હતા. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું દર્શન કરવાને માટે હબરો લોક દૂર દૂરથી આવતા હતા; અને તેમનાં ચરણપર મસ્તક મૂકી કૃતાર્થ થતા હતા. તેમના મુખમાંથી સવતી સરસ્વતીના ઓઘમાં જેમણે શુદ્ધ ચિત્તે સ્નાન કર્યું તેમનાં પાપ, તાપ, દૈન્ય દૂર થયાં છે. નામદેવે કહ્યું છે કે ‘જે જે દિવસ ઉગ્યો તે તે શ્રી જ્ઞાનેશ્વરદેવે સફળ કર્યો.’

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સંસ્કૃત ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાતા હતા; એ અઠારમા અધ્યાયની પ્રથમ દશ ઓવી જોતાં માત્રમ પડી આવે છે. નાશકના વે. શા. સં. રા. રા. ગણેશશાસ્ત્રી બુવા લેલે, એઓ તે ઓવીઓ જોઈને ઓલી ઉઠ્યા હતા કે અહો ! આતો બહુ મહાન પંડિતે રચેલા અનુક્રુપ છંદજ છે ! જ્ઞાનેશ્વર મહારાજની અલંકારશાસ્ત્રમાં નિપુણતાની પણ પુષ્કળ સ્તુતિ કરીને તેમને મરાઠી ભાષાના ‘વેદવ્યાસ’ તરીકે તેમણે જણાવ્યા હતા.

જ્ઞાનેશ્વરી જેવા અપૂર્વ ગ્રંથની રચના માત્ર પંદર વર્ષ જેટલી સ્વરૂપ વયમાં કરવી; એ એકજ વાર્તા તેના કર્તાની અસાધારણ મહત્તા દર્શાવી આપવાને પૂરતી છે.

આ ચરિત્રમાંની કેટલીક અમાનુષિક વાતો અધ્યાત્મવિદ્યાના ઉંડા અભ્યાસી અથવા તો શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો સિવાય બીજા વાંચકોને કંઈક અતિશયોક્તિવાળી લાગે તો તેના ઇલાજ નથી. મહાન અને લોક-

માન્ય સાધુ પુરૂષોનાં ચરિત્રોમાં અમાનુષિક અમત્કારિક ઘટનાઓ દષ્ટિ-
ગોચર થવાનીજ. ભરતખંડનાજ નહિ પણ અન્ય દેશના અન્ય ધર્મના
સ્થાપકો તથા સંત મહાત્માઓનાં ચરિત્રોમાં પણ એવી અનેક ઘટનાઓ
સમાયલી જણાશે.

श्रीभगवान्.

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા.

અધ્યાય ૧ લો.

શ્રીગણેશાય નમઃ । શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું મંગલ.

ૐ નમોજી આદ્યા વેદ ગીતાપાદ્યા

જય જય સ્વસંવેદ્યા આત્મારૂપા ।

હે ઓમકાર, હે આદિરૂપ, જેનું વેદોએ વર્ણન કર્યું છે એવા આપને નમસ્કાર હો. સ્વયં આપજ આપને જાણવાવાળા છો. હે આત્મરૂપ, આપનો જયજયકાર હો. હું નિવૃત્તિનાથનો દાસ કહું છું તે હે દેવ, સાંભળો. સર્વ અર્થને અને બુદ્ધિને પ્રકાશ કરવાવાળા ગણેશ આપ છો. આ અખિલ વેદ તે આપની સુંદર મૂર્તિ છે; અને વેદના અક્ષર આપના નિર્દોષ શરીરને શોભાવે છે. સ્મૃતિઓ આપનાં અવયવ છે. આપના એ વેદરૂપી શરીરના લાવ જોવામાં આવે તો અર્થની સુંદરતા, એ આપના લાવણ્યની ખાણ છે. અઢાર પુરાણ આપનાં મણિભૂષણ છે; પ્રમેય રત્ન છે અને તત્ત્વ વિદ્યા એ કુંદન છે. ઉત્તમ પદ્મલાલિત્ય આપનાં રંગીન વસ્ત્ર છે અને અલંકાર એ ઉન્નત જરીના તાર છે. કાવ્ય અને નાટક કે જે જોતાંજ સાન-દાશ્વર્ય થાય છે તે આપની રૂમરૂમ કરવાવાળી નાની નાની ધુધરીયો છે અને તેમાં જે અર્થ રહેલો છે તે તેનો મંજુલ ધ્વનિ છે. અનેક પ્રકારના તત્ત્વાર્થ અને તેની કુશલતાને સારી રીતે જોવામાં આવે તો તે તત્ત્વાર્થોનાં ઉત્તમ પદ એ કાવ્યાદિ ધુધરીયોની વચ્ચમાં ચમકવાવાળાં રત્ન લાગે છે. વ્યાસાદિક ઋષિઓની બુદ્ધિ આપની કટિમેખલાને શોભાવે છે; અને તેનું તેજ જાણે કટિવસ્ત્રના પદ્મવને ઝળકાવી રહ્યું છે. ૪૮ શાસ્ત્રો છ હાથરૂપ છે અને તેમના લિન્ન લિન્ન અભિપ્રાયો એ પૃથક્ પૃથક્

હસ્તમાંનાં નિરનિરાળાં આયુષોરૂપ છે. તર્કશાસ્ત્ર ફરસીરૂપ છે. ન્યાય-
શાસ્ત્ર અંકુશરૂપ છે અને વેદાંતશાસ્ત્ર એ ઉત્તમ રસયુક્ત મોહકરૂપે શોભે
છે. વાર્તિકકારનાં વ્યાખ્યાનોથી ખોતાની મેળેજ ખંડિત થયેલો બૌદ્ધ-
મત તે બાણે એક હાથમાં ખંડિત દાંત હોય તેની પેઠે શોભે છે અને
કલ્યાણકારક વરદાયક જે હસ્ત તે સત્કારવાદ કિંવા પ્રહ્મવાદ રૂપે છે.
જેથી ધર્મ તથા પ્રતિષ્ઠાની સ્થાપના થાય છે તે એ મૂર્તિનો
અભય હસ્ત છે. જેમાં કેવળ મહાયુગરૂપ પરમાનંદ ભરેલો છે એવો જે
અતિ નિર્મળ વિવેક, તે સ્ત્રીધી મુંઢરૂપે છે; તેમજ ઉત્તમ સંવાદ એ
સ્ત્રીધા શુભ્ર દાંત છે. જ્ઞાનદષ્ટિ એ સૂક્ષ્મ નેત્રરૂપ છે. પૂર્વ અને ઉત્તર
મીમાંસા કાનને ઠેકાણે શોભે છે. બોધામૃત ગંડસ્થળમાંથી નીકળતા
મહરૂપ છે અને તેનું સેવન કરનારા મુનિઓ બ્રમરૂપે છે. એકજ
તાત્પર્યવાળા દ્વૈત તથા અદ્વૈત સિદ્ધાંત ગંડસ્થળને ઠેકાણે શોભે છે અને
તેમાંના તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ પ્રમેયો, તે એ ગંડસ્થળપરનાં પરવાળાં
રૂપે દીપે છે. જ્ઞાનમહરંદથી પરિપૂર્ણ એવાં ઉપનિષદો આ ગંડસ્થળ-
પરનાં પ્રકુલ્લ સુગંધિ પુષ્પોની સમાન છે. ઝંકારમાંનો અંકાર એ બે
ચરણ છે. ઉકાર એ વિશાળ ઉદર છે અને મકાર એ સર્વ અવયવો-
માં શ્રેષ્ઠ મસ્તકરૂપે છે. એ ત્રણે એકત્ર થતાં તેમાં શબ્દપ્રહ્મનો સમા-
વેશ થઈ ઝંકારનું સ્વરૂપ બન્યું. તે આદિ બીજને હું શ્રી ગુરુ-કૃપાથી
નમસ્કાર કરું છું. હવે અપૂર્વ વાણીમાં વિહાર કરનારી, ચાતુર્ય,
અર્થ અને કળાની સ્વામિની અને વિશ્વને સુખ કરનારી શ્રી સરસ્વતી
દેવીને હું નમસ્કાર કરું છું. હૃદયમાં સદાય વાસ કરનાર સદ્ગુરૂની
કૃપાથીજ હું સંસારરૂપી મહાપુરમાંથી બહાર નિકળ્યો છું અને
વિવેક ઉપર મારી વિશેષ પ્રીતિ ચોંટી છે. જે પ્રમાણે આંખમાં અમુક
અંજન આંજતાં ભૂમિગત દ્રવ્યોની શોધ લાગે છે; કિંવા ચિંતામણિ
હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે સદાય મનના સર્વ મનોરથ પરિપૂર્ણ થાય છે;
તે પ્રમાણે શ્રી ગુરૂ નિવૃત્તિનાથની કૃપાથી મારી (જ્ઞાનેશ્વરની) સર્વ ઇચ્છા-
ઓ હંમેશાં સફળ થાય છે. માટે શાણા હોય તેમણે શ્રી ગુરૂની સેવા
કરવી જેથી તેમના મનની સર્વ ક્રમના સિદ્ધ થશે. જે રીતે વૃક્ષના મૂળમાં
જલસિંચન કરવાથી શાખા અને પાંદડાં આપોઆપ વિકાસ પામે છે;
કિંવા સર્વ તીર્થનું ફળ માત્ર એક સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી મળે છે; અથવા
અમૃતરસનું સેવન કરવાથી સર્વ રસોનું સેવન કર્યા બરાબર થાય છે;
તેવીજ રીતે ઇચ્છિત કામના પૂર્ણ કરનારા જે શ્રીગુરૂ, તેમને હું પુનઃ
પુનઃ અભિવાદન કરું છું. હવે સર્વ કૌતુક ઉત્પન્ન કરનારી અથવા

વિચારરૂપ વૃક્ષોનાં અપૂર્વ ઉપવન જેવી ગહન કથા શ્રવણ કરે. આ કથા સર્વસુખદાયક તથા સર્વાર્થસિદ્ધિદાયક મહાન ભંડાર કિંવા નવરસ પ્રપૂર્ણ અમૃતસિંધુજ છે; તે મોક્ષનું સ્થાન છે, સર્વ વિદ્યાનું મૂળ છે. કિં બહુના સર્વ શાસ્ત્રો તેનેજ આશ્રયે છે. તે સર્વ ધર્મનું મૂળ, સર્વજનોનો આત્મા અને સરસ્વતીના લાવણ્ય રત્નનો ભંડાર છે. કિંવા સાક્ષાત્ સરસ્વતી શ્રી વ્યાસના મસ્તિષ્કમાં પ્રવેશી કથાનું મિષ કરી આ ત્રિભુવનમાં પ્રકટ થયાં છે. માટે આ કથા સર્વ કાવ્યોનો રાજા અને સર્વ ગ્રંથોનો નેતા છે; અને આ કથામાંથીજ નવરસને વિશેષ પોષણ તથા શોભા મળ્યાં છે. આ કથાથી શબ્દરૂપી લક્ષ્મીને શાસ્ત્રીયત્વ પ્રાપ્ત થયું છે અને આત્મગોષમાં દ્વિગુણ કોમળતા આવી છે. આ કથાથી ચાતુર્યમાં હહાપણની, તત્ત્વાર્થમાં આસ્વાદની અને સુખમાં સૌભાગ્યની વૃદ્ધિ થઈ છે. માધુર્ય ને મધુરતા, શૃંગાર ને સૌંદર્ય અને યોગ્ય વસ્તુને શ્રેષ્ઠતા આ કથાથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ કથાથી કદાને કૌશલ્યની પ્રાપ્તિ થઈ અને પુણ્યનો પ્રતાપ અધિક વૃદ્ધિને પામ્યો. આ કથા વડેજ જન્મે-જયના પ્રહ્લાદ્યાના દોષ નિર્મૂળ થયા. અને ક્ષણભર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોતાં જણાય છે કે આ કથાથીજ શૃંગારાદિક રસોને વિશેષ શોભા અને ગુણોને સહગુણોનું વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું. જેમ સૂર્યોદય થતાંજ ત્રિલોક-પર પ્રકાશ પડે છે, તેમ વ્યાસના મુખમાંથી આ કથા નીકળતાંજ સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થઈ શોભવા લાગ્યું. કિંવા ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં વાવેલું ખીજ જેમ સહેલાઈથી વિસ્તારને પામે છે, તેમ આ ભારતની કથામાં સર્વ વિષયો વિસ્તારપૂર્વક શોભી રહ્યા છે. જેમ નગરમાં વાસ કરવાથી મનુષ્ય ચતુર બને છે, તેમ વ્યાસ મુનિની વાણીના પ્રકાશથી સર્વ જગત્ જ્ઞાનમય બની ગયું છે. જેમ યૌવનકાળમાં સ્ત્રીના શરીરમાં લાવણ્યતા વિશેષ ખીલી રહે છે; જેમ વસંત-ઋતુનું આગમન થતાં બગીચામાં પ્રથમ કરતાં કંઈ ઓરજ વનશ્રી ખીલી ઉઠે છે; જેમ સુવર્ણની લગડી દેખાવમાં સાધારણ લાગે છે; પરંતુ તેનો અલંકાર બન્યા પછી તેની શોભા ઓરજ જણાય છે; તેમજ શ્રી વ્યાસમુનિનાં વચ્ચનોથી અલંકૃત બનવાના કારણે આ કથાને અતિ-શય ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ઇતિહાસે પણ તેનો આશ્રય લીધો એટલુંજ નહિ પણ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના હેતુથી સર્વ પુરાણોએ નમ્ર ભાવે આ મહાભારતના આખ્યાનમાં પ્રવેશ કરી, જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે. એટલા માટેજ એમ કહેવાયું છે કે “જે વાત મહાભારતમાં નથી તે ત્રિલોકમાં નથી” અને “ત્રિજગત્ એ વ્યાસનું ઉ-

વિછેડ છે.” જગતમાં આવી જે સુરસ કથા છે અને જે પરમાર્થના મહાન સાધન રૂપ છે, તે કથા વૈશંપાયન યુનિએ નૃપરાજ જનમેજયને કહી છે. તે અદ્વિતીય ઉત્તમ, પવિત્ર અનુપમ અને અતિ કલ્યાણકારક કથા શ્રવણ કરે. ભારત એ એક કુમળ છે અને શ્રી ભગવાને પોતે અર્જુનને કહેલા ગીતાવિષય તેમાંનો પુષ્પરેણુ છે. અથવા બ્યાસે વેદરૂપ સમુદ્રનું બુદ્ધિરૂપ રવૈયાથી મંથન કરી તેમાંથી ગીતારૂપી અનુપમ નવનીત (માખણ) કાઢ્યું છે. એ માખણને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિની વિચારરૂપી મંદ ઝાળ આપી ઉકાળવામાં આવતાં તેનું ઉત્તમ ઘી બન્યું છે. વૈરાગ્યવાન સદા સર્વદા જેની ઇચ્છા કરે છે, સંતો નિત્ય જેનું સેવન કરે છે અને પ્રહાનિષ્ઠ સુદ્ધાં જેમાં વિહાર કરે છે; જે ભકતોને શ્રવણ કરવા યોગ્ય અને સર્વ જગતને પરમપૂજ્ય છે, તેનો ભીષ્મપર્વમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેને ‘ભગવદ્ગીતા’ કહેવામાં આવે છે. પ્રહ્મા અને શંકર પણ તેની સ્તુતિ કરે છે અને સનકાદિક અતિ આદરથી તેનું સેવન કરે છે. જે પ્રમાણે ચક્રોર પક્ષીનાં બચ્ચાંઓ શરદ પૂર્ણિમામાં ચંદ્રપ્રકાશના કુમળા કુમળા અમૃત-કણોનું ઉલ્લસિત ચિત્તે પ્રાશન કરે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રોતાએ ચિત્તની એકાગ્રતા કરી આ ભગવદ્ગીતા શ્રવણ કરવી. આ ગીતામાંના જ્ઞાનનો મૌનપૂર્વક વિચાર કરવો, ઇદ્રિયોને વશ રાખી તેનો અનુભવ લેવો અને તેનું રહસ્ય સમજી લેવું. જે પ્રમાણે જમર કમલદલને જાણવા ન હેતાં તેમાંના પુષ્પરેણું સેવન કરે છે, તે પ્રમાણે આ અંથનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવું. ચંદ્રપ્રકાશ થતાંની સાથેજ કમલિની વિકસિત થઈ પોતાનું સ્થાન છોડ્યા સિવાયજ જેમ ચંદ્રને પ્રીતિપૂર્વક આલિંગન દેવાનું સુખ લે છે, તેમ ગાંભીર્યથી જેનું મન સ્થિર થયું છે એવો મનુષ્ય સહજેજ આ કથાનું રહસ્ય અનુભવે છે. અરે! જે શ્રોતાઓ અર્જુનના જેવી યોગ્યતા ધરાવતા હોય તેવા સંતો કૃપા કરી મારા કહેવા તરફ લક્ષ આપશો. હું આ પ્રમાણે નિર્ભયતાથી જે કંઈ કહું છું અને વિનંતી કરું છું તેનું કારણ એ છે કે, હે પ્રભુ! આપનાં હૃદય ગંભીર છે. જેમ માતાપિતાનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે, બાળકના બોબડા તોતડા શબ્દોથી પણ સંતુષ્ટ બને છે, તેજ પ્રમાણે સજ્જનોએ મારો અંગીકાર કર્યો છે અને મને પોતાનો ગણ્યો છે; અને તેથી કરીને હવે મારી ‘ખાત્રીયોની ક્ષમા કરશો’ એવી પ્રાર્થના કરવાની પણ શી આવશ્યકતા છે? મારો અપરાધ તો બીજોજ છે અને તે એ કે હું ગીતાના અર્થ સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું અને આપને તે સાંભળવાની પ્રાર્થના કરું છું. એ કાર્ય કેટલું કઠિન છે તેનો વિચાર

કર્તા વગરજ એ કાર્ય કરવાનું વ્યર્થ ધૈર્ય મને ઉત્પન્ન થયું છે. બાકી સૂર્યના પ્રકાશ આગળ ખદોતનો તે શો હિસાબ ? ટીટોડો જેમ પોતાની ચાંચથી સમુદ્ર ખાલી કરવા તત્પર થયો હતો, તેમજ હું પણ ગીતાનું મહત્ત્વ નહિ જાણતો હોવા છતાં તેનો અર્થ કરવાને તૈયાર થયો છું. સાંભળો, આકાશને ઢાંકી દેવું હોય તો આકાશથી વિશેષ મોટા થવુંજ જોઈએ; અને એ દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આ કામ અશક્યજ લાગે છે. ગીતાર્થની મહત્તાનું સ્વયં શંકરે વર્ણન કર્યું, ત્યારે શ્રી પાર્વતીજીએ કુતૂહલતાપૂર્વક પ્રશ્ન કરતાં શ્રી મહાદેવે કહ્યું હતું કે, હે દેવી જેમ તમારૂં સ્વરૂપ હંમેશ નવીનજ જાણાય છે તેમ ગીતાતત્ત્વ પણ સદા નવીનજ છે. જેની યોગનિદ્રામાંથી વેદ પ્રકટ થયો છે તે સર્વેશ્વરે પોતે જાતે અવસ્થામાં આ ગીતાનું કથન કર્યું છે. આવી અગાધ ગીતા આગળ વેદ પણ સ્તબ્ધ બની જાય, ત્યાં હું એક છુદ્ધ મતિમંદ તરણા જેવોજ છું. એ અપાર ગીતાર્થનો પાર શી રીતે પામી શકાય ? સૂર્યના તેજને કોણ ઉજ્જ્વલ બનાવી શકે તેમ છે ? મચ્છરની મુઠીમાં ગગન શી રીતે સમાઈ શકે ? પરંતુ આ સંબંધમાં મને એક આધાર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથીજ હું બોલવાનું ધૈર્ય ધારી રહ્યો છું. શ્રી શુરૂ મને અનુકૂલ છે. નહિ તો, હું તો મૂર્ખજ છું. જો કે મેં અવિવેક કર્યો છે; તથાપિ આપ સંતોની કૃપારૂપ જ્યોતિ તો પ્રકાશિત છે ને ? પારસમણીમાં લોખંડને સુવર્ણ બનાવવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે; મૃત મનુષ્યને પણ અમૃતસિદ્ધિથી જીવન-લાલ મળે છે; અને સરસ્વતીની કૃપા થાય તો મૂંગાને પણ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે; એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? એ તો વસ્તુની સ્વાભાવિકજ શક્તિ છે. કિંવા જેની માતાજ કામધેનુ હોય તેને સાડા આ જગતમાં ફર્લલ જેવું શું હોય ? આમ હોવાથીજ હું આ અંથનું વિવરણ કરવાનું સાહસ કરું છું. એમાં જે કંઈ ન્યૂનતા લાગે તે પુરી કરી લેશે અને ચતિરેક જણાય તે ત્યજ દેશે, એવી આપને હું વિનંતી કરું છું. આપ મને જેવી શક્તિ આપશે તેવુંજ હું બોલીશ. જેમ કાષ્ઠપૂતળી સૂત્રધાર નચાવે તેમજ નાચે છે, તેમ હું આપ સાધુ જનોનો અનુગૃહિત તથા આજ્ઞાને લીધે આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી આપ આપની ઇચ્છાનુસારજ મને આ કાર્યમાં ચલવશે.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શ્રી શુરૂ નિવૃત્તિનાથે કહ્યું કે, આપું કહેવાની કંઈજ આવશ્યકતા નથી. તું તારે અંથ તરફજ લક્ષ્ય આપ. આપું વચન સાંભળી નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રી જ્ઞાનદેવ અત્યંત આનંદિત બની બોલ્યા કે, હવે શાંત ચિત્તે શ્રવણ કરો. (૮૪)

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમૈ તા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ દ્રુપદુર્જન સંજય ॥૧॥

શ્લોકાર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્ર બોલ્યા—હે સંજય ! ધર્મક્ષેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં મુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી એકત્ર થએલા મારા અને પાંડુના પુત્રોએ પછી શું કર્યું ? (૧)

ટીકાઃ—પુત્ર-પ્રેમથી મોહિત બની ધૃતરાષ્ટ્ર પૂછવા લાગ્યા કે, હે સંજય ! કુરુક્ષેત્રનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવો. (૮૫)

સંજય ઉવાચ । દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાદ્રોણં વ્યૂઠં દુર્યોધનત્તદા ।

આચાર્યપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત ॥૨॥

પश्यैતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તીં ચમૂમ્ ।

વ્યૂઠાં દુઃપ્રત્યુષ્ટે તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥૩॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય કહે છે—પાંડવસૈન્યની વ્યૂહરચના જોઈ દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યની નિકટ જઈ તેમને કહેવા લાગ્યો, (૨) હે શુરુદેવ ! આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દુષ્ટના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કરેલી પાંડવની પ્રચંડ સેનાની આ વ્યૂહરચના જુઓ. (૩)

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યા—જે પ્રમાણે મહાપ્રલયને વખતે કાળ પોતાનું પ્રચંડ મુખ પહોળું કરીને સર્વ વસ્તુઓને ઝસવાને તત્પર થઈ રહ્યો હોય છે, તે પ્રમાણેજ પાંડવનું સૈન્ય ખળભળાટ કરી રહ્યું છે. આ પ્રકારે પાંડવોનું સર્વ સૈન્ય તૈયાર થઈ ઉભું છે તેને કોણ રોકનાર છે ? જે પ્રમાણે કાળકૂટ વિષ ઉછળતાં તેનું શમન થઈ શકતું નથી, કિંવા વડવાનલ પ્રજ્વલિત થઈને પ્રલયના વાયુનું જોર થતાં તે સમુદ્રમાંના પાણીનું શોષણ કરી આકાશ પર્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે પાંડવનું ભયંકર સૈન્ય નાના પ્રકારની વ્યૂહરચનાથી તૈયાર કરેલું હોવાથી અત્યંત ભયંકર લાગતું હતું. પરંતુ જેમ ગજસમૂહને નીરખી સિંહ તેને તુચ્છ સમજે છે તેમ દુર્યોધને પાંડવોના સૈન્યને તુચ્છ માન્યું. પછી તે દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈ બોલ્યા—પાંડવોનું સૈન્ય કેવું ઉછળી રહ્યું છે તે તો જુઓ ! બુદ્ધિમાન દુષ્ટપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એ સૈન્યની એવી અમત્કારિક સરસ રચના કરી છે કે તે હાલતા ચાલતા ડુંગરીગઢ જેવું લાગે છે. તમે જે ધૃષ્ટદ્યુમ્નને વિદ્યાનો ભંડાર બનાવ્યો તેણે આ સૈન્યરૂપી સમુદ્ર વિસ્તાર્યો છે તે જુઓ ! (૮૫)

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટશ્ચ દ્રુપદશ્ચ મહારથઃ ॥૪॥

શ્લોકાર્થઃ—એ સેનામાં મોટાં ધનુષ્યો ધારણ કરનારા તથા યુદ્ધમાં લીમ તથા અર્જુનના જેવા પરાક્રમી યુયુધાન, વિરાટ અને મહારથી દ્રુપદ છે. (૪)

ટીકાઃ—તદુપરાંત, શસ્ત્ર તથા અસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને ક્ષાત્રધર્મમાં નિપુણ એવા અનેક મહાન્ યોદ્ધાઓ છે; કે જેઓ યોગ્યતા અને પુરૂષાર્થમાં લીમ તથા અર્જુન સમાન છે. મહા યોદ્ધાઓમાં યુયુધાન રાજા, વિરાટ રાજા તથા શ્રેષ્ઠ મહારથી દ્રુપદ રાજા પણ આવ્યા છે. (૬૮)

ઘૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।

પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥૫॥

યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।

સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ—ઘૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશિરાજ, પુરુજિત, કુંતિભોજ તથા નરશ્રેષ્ઠ શૈબ્ય; (૫) શૂરવીર યુધામન્યુ, પરાક્રમી ઉત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના પુત્રો; એ સર્વ મહારથીઓ પણ એ સેનામાં છે. (૬)

ટીકાઃ—જુઓ આ ચેકિતાન, ઘૃષ્ટકેતુ, પરાક્રમી કાશિરાજ, નૃપશ્રેષ્ઠ ઉત્તમૌજા તથા શૈબ્ય પણ આવેલા છે. આ કુંતિભોજને જુઓ, પણ પેલો યુધામન્યુ દેખાય છે તથા આ પુરુજિત આદિક રાજાઓ આવ્યા છે તેમને જુઓ. (૧૦૦) દુર્યોધન કહે છે, અહો દ્રોણાચાર્ય ! સુભદ્રાના અંતઃકરણને આહ્વાદ આપનારા પેલા અભિમન્યુને જુઓ. વળી આ દ્રૌપદીના પુત્રો સર્વે મહારથી છે તે જુઓ. અહો ! અગણિત વીર યોદ્ધાઓ અત્રે એકત્રિત થયા છે. (૨)

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિષોત્તપ્તઃ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥૭॥

ભવાન્મીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિર્તિજયઃ ।

અન્ત્યામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદક્ષિણૈશ્ચ ॥૮॥

શ્લોકાર્થ:—અહો દિગ્ગ્રેષ્ઠ! હવે આપણા સૈન્યમાં જે મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિ છે તેમનાં નામો પણ આપની ગણ મારે કહી બતાવું છું તે શ્રવણ કરો. (૭) પ્રથમ તો આપ પોતે, પછી ભીષ્મ, કર્ણ, રણવિજયી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ અને સૈમદત્તિ (ભૂરિશ્રવા). (૮)

ટીકા:—હવે આપણા સૈન્યમાં મુખ્ય જે મહાવીર છે તે કહું છું. શૌર્યમાં અને બળમાં પ્રત્યક્ષ સૂર્ય સમાન એવા ગંગાનંદન ભીષ્મ, શત્રુરૂપી હસ્તીને સાક્ષાત્ સિંહવત્ ભાસનાર પરાક્રમી કર્ણ; આવા એકાદ યોદ્ધાના મનમાં પણ એવો વિચાર આવે કે આ વિશ્વનો સંહાર કરવો છે, તો અવશ્ય તેનો વિદ્વાત કરી નાખે. દૂર શા મારે જવું ? માત્ર કૃપાચાર્યનોજ દાખલો લો ને ! શું આ કાર્યને મારે તેઓ એકલા બસ નથી ? પેલો ઉલો વિકર્ણ વીર, અને તેથી થોડે દૂર ઉલેલા અશ્વત્થામાને બુલ્યો; પ્રત્યક્ષ કાળને પણ તેમની ભીતિ લાગે એમ છે. યુદ્ધમાં સદૈવ વિજય મેળવનારો સૈમદત્તિ તેમજ—(૭)

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्र रणाः सर्वे युद्धक्षिप्रास्तः ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—એ સિવાય પણ ઘણા વીરો મારે મારે જીવપર ઉદાર થયા છે. એ સર્વે યોદ્ધાઓ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા અને યુદ્ધકળામાં કુશળ છે. (૬)

ટીકા:—જેમના શૌર્યનો પાર બ્રહ્મદેવ પણ ન પામી શકે એવા અન્ય પણ પુષ્કળ વીરો છે. આ યોદ્ધાઓ શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ છે અને અસ્ત્રવિદ્યાના તો સાક્ષાત્ અવતારજ છે. વધુ શું કહું ? એમને લીધેજ અસ્ત્રવિદ્યા જગતમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામી છે. આખા જગતમાં એમની ખરાબરી કરી શકે એવા બીજા યોદ્ધા નથી. તોપણ તેમણે મારેજ પક્ષ સ્વીકાર્યો છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન કેવળ પતિ-ચિંતનમાંજ હોય છે, તેમ આ સર્વ યોદ્ધાઓનું ધ્યાન મારા વિજયમાંજ લાગેલું છે. એઓ એટલા તો નિસ્ત્રીમ સ્વામીભક્ત છે કે આપણા કાર્યને મારે તેઓ પોતાના પ્રાણને પણ તુચ્છ સમજે છે. એઓ યુદ્ધકળામાં પૂર્ણ નિષ્ણાત અને કીર્તિ પામેલા વીર યોદ્ધાઓ છે. વધારે તે શું બોલું ? આ પ્રમાણે આપણા સૈન્યમાં સર્વતોપરિ પરાક્રમી એટલા બધા યોદ્ધાઓ છે કે તેમની ગણના કરવી અશક્ય છે. (૧૪)

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

પર્યાસં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:—ભીષ્મપિતાએ જેનું રક્ષણ કર્યું છે એવું અમારું સૈન્ય અપરિમિત છે અને ભીમદ્વારા સંરક્ષિત થયેલું પાંડવોનું સૈન્ય માત્ર ગણત્રીનુંજ છે. (૧૦)

ટીકા:—સર્વ ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ અને યોદ્ધાઓમાં પ્રતાપી એવા જે ભીષ્મપિતા તેમની પાસે આ સર્વ સૈન્યનું આધિપત્ય છે. તેમણે આ સૈન્યની વ્યૂહરચના એવી તો સરસ કીધી છે કે બાણે કિલ્લાજ ન બાંધ્યા હોય ! પ્રથમ તો સમુદ્ર પોતેજ દુસ્તર અને તેને વડવાનલની સહાય મળે; કિંવા પ્રલય કાળના અગ્નિને મહાવાયુની સહાયતા પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી બાકીજ શું રહે ? એજ પ્રમાણે આપણા સૈન્યને ભીષ્મની સહાય છે એટલે તો પછી આપણા સૈન્યની સામે કોણ યુદ્ધ કરી શકશે ? આપણા આવા સૈન્યની આગળ પાંડવનું સૈન્ય ખરેખર તફન તુચ્છ છે; અને તેમાં વળી તેણે ઢાંડની ગણનામાં ખપતા ભીમ-સેનનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું છે.” આટલું બોલી દુર્યોધન ચૂપ રહ્યો. (૨૦)

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—તમે સર્વ નિયુક્ત કરેલી પોતપોતાની જગ્યાએ ઉભા રહી ભીષ્મપિતાનુંજ ચોતરફથી રક્ષણ કરો. (૧૧)

ટીકા:—ત્યાર પછી ફરીને તે સર્વ સેનાપતિઓ પ્રત્યે બોલ્યો કે, તમે પોતપોતાનું સૈન્ય સંજન કરો. જેના તાબામાં અક્ષોહિણી સૈન્ય હોય તેણે પોતપોતાના સૈન્યના મુખ આગળ જઈ ઉભા રહેવું. જે મહારથી હોય તેણે પોતાનું સૈન્ય ઊંચી લેવું અને સર્વે જણે ભીષ્મપિતાની આજ્ઞામાં રહેવું. પછી તે દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યે બોલ્યો કે, તમે સર્વ સૈન્યપર દેખરેખ રાખો. વળી આ ભીષ્મને મારા જેવાજ ગણી તેમનું રક્ષણ કરજો; કારણ કે આપણા સર્વ સૈન્યનો આધાર તેમના પરજ છે. (૨૪)

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंसं दध्मौ प्रतापवान् ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—પછી દુર્યોધનના મનમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરવાને માટે કુરુકુલમાંના વૃદ્ધ અને મહાપ્રતાપી ભીષ્મપિતાએ સિંહની પેઠે ગર્જના કરી, પ્રચંડ સાદે શંખ વગાડ્યો. (૧૨)

ટીકા:—રાબ્દ દુર્યોધનનું ભાષણ સાંભળી બીષ્મને ઘણું સંતોષ થયો અને તેમણે સિંહનાદ કર્યો. આ નાદનો ખત્તે સૈન્યમાં પ્રતિધ્વનિ થયો અને તેના પ્રતિધ્વનિએ નભોમંડળ ગબ્બવી મૂક્યું. તે પ્રતિધ્વનિ થયો એટલામાંજ બીષ્મે વીરવૃત્તિથી ઉશ્કેરાઈને પોતાનો દિવ્ય શંખ વગાડ્યો. આ ખત્તે નાદ એકઠા થયા એટલે જાણે આકાશમંડળ પૃથ્વી-પર તુટી પડશે કે શું એવો ભાસ થઈને ત્રૈલોક્યના જીવોને ભીતિ લાગવા માંડી. ગગનમંડળમાં પ્રચંડ ગર્જનાઓ થવા લાગી, સમુદ્ર ઉછાળા મારવા લાગ્યા અને તમામ જગત્ ગભરાઈ જઈ કંપવા લાગ્યું. આ મહા નાદનો પ્રતિધ્વનિ પર્વતની શુક્રામાં થવા લાગ્યો અને તે સૈન્યમાં રણવાદો વાગવા લાગ્યાં. (૩૦)

તતઃ શંખાશ્ર મેર્યશ્ર પળવાનકગોસ્ત્વાઃ ।

સહસૈવામ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—ત્યાર પછી ઇતર યોદ્ધાઓએ શંખ, નોખત, ડંકા, મૃદંગ તથા ગોમુખ ઇત્યાદિ રણવાદો એકસાથે વગાડ્યાં અને તેથી પ્રચંડ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો. (૧૩)

ટીકા:—નાના પ્રકારનાં વાદ્યોનો ધ્વનિ એટલો તો કર્કશ અને ભયંકર હતો કે મહા બળવાન માણસોને પણ પ્રલયનો ભાસ લાગવા માંડ્યો. નોખત, લેરી, નિશાન, માંદળ, શંખ, ઝાંઝ, તતુડી ઇત્યાદિ અનેક રણવાદ્યોનો અવાજ અને યોદ્ધાઓનો રણકુલ્લોલ શરૂ થયો. કોઈ આવેશથી બુલ્લ કોકવા લાગ્યા, કોઈ એક બીજાનાં નામ લઈ મોટેથી હાંક મારવા લાગ્યા અને મદોન્મત્ત હસ્તીની પેઠે આમતેમ દોડવા લાગ્યા. ત્યાં કાયરોની તો વાતજ શી પૂછવી? તેઓ તો જાણે કુદ તુલુની પેઠેજ ઉડી ગયા. યમ સુદાંને પણ ભીતિ લાગી તેથી તે પણ તે તરફથી જાણે મુખ ફેરવતો હોય તેમ જણાયું. કેટલાકના તો ઉભા ઉભાજ જીવ ગયા. ભલભલાના દાંત ખંધાઈ ગયા અને નામકિત યોદ્ધાઓને પણ કંપારી છૂટી. આ પ્રચંડ વાદ્યધ્વનિ સાંભળી બ્રહ્મદેવ સુદાં વ્યાકુળ થયા અને ઇંદ્રાદિ દેવો તો “આજે પ્રલયકાળ આવ્યો કે શું?” એમજ બોલવા લાગ્યા. (૩૧)

તતઃ શૈત્તિર્હૃદયે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

પાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ઘનંજયઃ

પૌંડ્ર દમ્યૌ મહાશંઘં માન્દર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધૌષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—ત્યાર પછી જેને શુભ અર્થે જોડવામાં આવ્યા હતા એવા મોટા રથમાં બેઠેલા કૃષ્ણ અને અર્જુને દિવ્ય શંખ ફૂંક્યા. (૧૪) શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય નામનો, અર્જુને દેવદત્ત નામનો અને અતિ સાહસિક કાર્ય કરનાર ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો શંખ વગાડ્યો. (૧૫) કુંતીપુત્ર ધર્મરાજ તથા નકુલ, સહદેવે (કમશઃ) અનંતવિજય, સુધૌષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા. (૧૬)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે સ્વર્ગલોકમાં પણ ગલરાટ છૂટ્યો. હવે આ તરફ પાંડવસૈન્યમાં શું થયું તે સાંભળો. જે વિજયનું પ્રત્યક્ષ પિયેર અને તેજનો કેવળ ભંડાર છે, જેને ગરડના જેવા વેગવાળા ચાર અશ્વો ખેંચે છે; અને જે જાણે મેરૂ પર્વતને પાંખ ન આવી હોય તેવો શોભે છે એવા શ્રેષ્ઠ રથની પ્રલાથી દશે દિશાઓ ઝમકી રહી હતી. જે રથપર સાક્ષાત્ વૈકુંઠાધિપતિ સારથિ હતા તે રથનું વર્ણન કોનાથી થઈ શકે તેમ છે. સાક્ષાત્ શંકર સમાન હનુમાન્ તેના ધ્વજસ્તંભપર વિરાજતા હતા અને ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તે રથના સારથિ હતા. તે પ્રભુનો અદ્ભુત ભક્ત-પ્રેમ તો જુઓ ! કેવા પોતાના ભક્ત પાર્થનું સારથિત્વ કરી રહ્યા છે. સેવકને પાછળ રાખી પોતે આગળ બેઠેલા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનો પાંચજન્ય નામનો શંખ સહજ લીલાથી વગાડ્યો. સૂર્યનો ઉદય થતાંની સાથે નક્ષત્રોનો લોપ થાય છે, તેમ તે શંખના મહાનાદથી કૌરવોની સેનામાં થતો વાદધ્વનિ કોણ જાણે કયાંય લુપ્ત થયો. વળી અર્જુને પણ પોતાનો દેવદત્ત નામનો ગંભીરનાદવાળો શંખ વગાડ્યો. તે સમયે તે ઉભય શંખનો અદ્ભુત ધ્વનિ એકત્ર થવાથી બ્રહ્માંડના શતશઃ ટુકડા થશે કે શું એવી ભીતિ લાગવા માંડી. એટલામાં ભીમસેનને પણ આવેશ આવ્યો; અને તેણે મહાકાળની પેઠે ખગલળી ઉઠીને પોતાનો પૌંડ્ર નામનો મહા શંખ વગાડ્યો. તે શંખનો ભયંકર ધ્વનિ મહાપ્રલયના મેઘધ્વનિ જેવો લાગ્યો. એટલામાં ધર્મરાજે પોતાનો અનંતવિજય નામક શંખ વગાડ્યો; નકુલે સુધૌષ નામનો અને સહદેવે મણિપુષ્પક નામનો શંખ વગાડ્યો. આ નાદોથી યમની મુદ્રાં હિમ્મત મૂકાઈ ગઈ. (૫૦)

કાશ્યશ્ચ પાર્શ્વેજ્ઞઃ રિશ્વંડી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સ ત્યાંકશ્ચાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્પૃથક્ ॥૧૮॥

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં દયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પૃથ્વીપતે ! મહા ધનુર્ધારી કાશિરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકિ, દુપદ રાજા, દ્રૌપદીના પુત્રો અને મહાપરાક્રમી અભિમન્યુ, એ સર્વે જાણે પોતપોતાના શંખ વગાડ્યા. (૧૭, ૧૮) તે ભયંકર શંખનાદનો આકાશ અને પૃથ્વીમાં પ્રતિધ્વનિ થતાં હુર્યોધનાદિકનાં હૃદય ક્ષાટી ગયાં. (૧૯)

ટીકાઃ—દુપદ રાજા, મહાવીર કાશિરાજ, દ્રૌપદીના પુત્રો આદિ જે અનેક વીરો ત્યાં એકત્ર થયા હતા; તેમજ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, અજિત સાત્યકિ, નૃપશ્રેષ્ઠ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી અને વિરાટ તથા ઇતર જે જે સેનાનાયકો હતા; તેમણે પણ પોતપોતાના જુદા જુદા શંખ વગાડવા માંડ્યા. તે શંખના મહા ધ્વનિથી શેષ અને કુર્મ પણ ચોંકી ઉઠ્યા અને તેઓ પૃથ્વીનો ભાર નાંખી દેવાને તૈયાર થયા. ત્રણે લોક ડગમગવા લાગ્યા, મેરૂ અને મંદરાચલ હચમચવા લાગ્યા અને સમુદ્રનાં પાણી કૈલાસ પર્વત ઉછળવા લાગ્યાં. પૃથ્વી ઉંધી વળી જશે કે શું, આકાશ ધસી પડશે કે શું, એમ ભાસવા લાગ્યું; અને નક્ષત્રો છુટાં પડી જવા લાગ્યાં. સત્ય લોકમાં ‘પૃથ્વી ડૂબીરે ડૂબી, હવે દેવ નિરાધાર થયા’ એવી બૂમ પડી રહી. સૂર્ય જાણે થંભી ગયો; અને પ્રલયકાળની પેઠે ત્રૈલોક્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. આ દૃશ્ય જોઈ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે કદાચ સૃષ્ટિનો પ્રલય થશે એમ જાણી તે અદ્ભુત શંખનાદ બંધ કીધો. આથીજ આ જગત બચ્યું; નહિ તો કૃષ્ણાદિકે શંખ વગાડવાનો પ્રારંભ કીધો તેજ સમયે તેનો અંત આવવાનો હતો. હવે એ શંખનાદ બંધ થયો તથાપિ તેનો પ્રતિધ્વનિ હજી ગાજતો હતો; અને કૌરવ સૈન્યનો ગભરાટ ઓછો થયો ન હતો. જે પ્રમાણે સિંહની સહજ અટક્યાળથી ગજસમુદાયનું વિદારણ થાય છે; તે પ્રમાણે તે પ્રતિધ્વનિથી કૌરવોનાં હૃદય ભેદાઈ ગયાં. એ ધ્વનિ સાંભળી કેટલાક ઉભેલા તે નીચે પડ્યા અને એક બીજાને કહેવા લાગ્યા કે “હું સાવધ! સાવધ!” (૬૩)

અથ વ્યવસ્થિતાન્દ્રા ધાતરાષ્ટ્રાદિવજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમા મહીપતે ।

શ્લોકાર્થઃ—જેના ધ્વજપર હનુમાન વિરાજમાન છે એવા અર્જુનને યુદ્ધને માટે વ્યવસ્થિત થઈ ઉભા રહેલા દુર્યોધનાદિકને જોયા; અને શસ્ત્રનેા મારો ચાલુ થયો એટલે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડી (૨૦) હે રાજન્ ! તેણે કૃષ્ણને આ વચન કહ્યું.

ટીકાઃ—તે સ્થળે જે બલાદય મહારથીઓ હતા તેમણે સૈન્યને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું. પછી તેઓ મોટી તૈયારી કરી આગળ ધસ્યા અને બમણા આવેશથી કુચ કરવા માંડી. આ સમયે ત્રિભુવન ભયગ્રસ્ત થયું. તે ધનુર્ધારી વીરોએ શરોની એટલી ભયંકર વૃષ્ટિ કરી કે જાણે પ્રલયકાળની પર્જન્યવૃષ્ટિ ન થતી હોય ! આ દૃશ્ય જોઈ અર્જુનને સંતોષ થયો અને તેણે ગંભીર મુદ્રા કરી સૈન્યપર દ્રષ્ટિપાત કર્યો; અને કૌરવોને સન્ન થયેલા જોઈ તેણે પણ ધીમેથી પોતાનું ધનુષ્ય ઉચ્ચકયું. (૬૮)

અર્જુન ઉવાચ । સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥૨૧॥

યદ્દેક્ષાઽપિ યદ્યેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યોઃ—હે કૃષ્ણ ! મારો રથ બન્ને સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં લઈ જઈ, અહીંયાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા સર્વે જણને હું જોઈ શકું એવા સ્થળે ઉભો કરો. આ રણમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું ? (એ મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ.) અધર્મનિષ્ઠ દુર્યોધનને યશ અપાવવાને માટે જે યોદ્ધાઓ અત્રે આવ્યા છે તેમને મારે જોવા છે. (૨૧-૨૩)

ટીકાઃ—પછી અર્જુન બોલ્યોઃ—“ હે દેવ ! હવે જલદીથી આપણો રથ બન્ને સૈન્યની વચ્ચે લઈ જઈ ઉભો કરો; કે જેથી અહીંયાં યુદ્ધ કરવાને માટે આવેલા સઘળા યોદ્ધાઓપર એક દ્રષ્ટિપાત કરી લઉં. કારણ કે આ સર્વ એકત્રિત થયેલા યોદ્ધાઓમાંથી મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે; તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. આ ઉતાવળા અને દુષ્ટશુદ્ધિ કૌરવો બહુધા અંગમાં કૌવત ન હોવા છતાં પણ યુદ્ધ કરવાનો

આડખર કરે છે. એમને યુદ્ધ કરવાની હોસ છે ખરી, પરંતુ સમર ભૂમિમાં ટકવા જેટલું ધૈર્ય એમનામાં નથી.” એમ કહી સંજય આગળ બોલ્યો. (૭૩)

સંજય ઉવાચ । એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુહ્યદેએન્દ્ર ભારત

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ॥૨૪॥

ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।

ઉવાચ પાર્થ પશૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ॥૨૫॥

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વીંસ્તથા ॥૨૬॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયોરપિ ।

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ॥૨૭॥

કૃપયા પર્યાવિષ્ઠો લિપીલલિપ્તઃ સ્મૃત્ ।

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યો:—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બન્ને સૈન્યના મધ્ય ભાગે ભીષ્મ, દ્રોણ અને સર્વ રાજા સામે રથ લઈ જઈ ખડો કરી દીધો. પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા, “ અહીંયાં આવેલા કૌરવ સમાજનું અવલોકન કર. ” આ વખતે અર્જુને વડીલ પિતામહ, ગુરૂ, મામા, બંધુ, પુત્ર, પૌત્ર, શ્વશુર અને અન્ય સર્વ હિતકર્તાઓને બન્ને સૈન્યમાં ઉભા રહેલા દીઠા. (૨૪-૨૭) તે સર્વને જોઈ તે કંઈપણ આદ્ર થયો અને ખિન્નતાપૂર્વક બોલ્યો.

ટીકા:—હે રાજન ! શ્રવણ કરો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળતાં જ શ્રીકૃષ્ણે રથ લઈ જઈ બન્ને સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં ઉભો કર્યો અને જે સ્થળે ભીષ્મ દ્રોણાદિક આસ સંબંધી અને અનેક રાજાઓ સામે ઉભા છે, તે ઠેકાણે રથ ઉભો રહેતાં જ અર્જુન તે સૈન્યને નિહાળી જોવા લાગ્યો. પછી તે બોલ્યો “ હે દેવ ! જુઓ. આ તો સર્વ અમારો આસવર્ગ અને ગુરૂજન છે. ” આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ક્ષણભર આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે અર્જુનને આ વિચાર કોણ જાણે ક્યાંથી સૂઝ્યો ? અન્યના મનની વાત સહજ જાણનાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આગળ અર્જુનના મનની વાત કાંઈ ગુપ્ત રહે ? તોપણ તેઓ તે વખત એક શબ્દ પણ ન બોલતાં ચુપ રહ્યા. અર્જુને

પોતાના કાકા, મામા, માતામહુ, શુરૂ અને ખંધુને જોયા; તથા પોતાના ઇંદ્ર મિત્ર અને પુત્ર પૌત્રોને પણ જોયા. પોતાના શ્વશુરાદિ આસવર્ગને પણ તે સ્થળે એકત્રિત થયેલા જોયા. જેમણે તેના પર ઉપકાર કરેલા હતા અને સંકટ સમયે સંરક્ષણ કીધું હતું; એવા નાના મોટા સર્વને તથા પોતાના ગોત્રના માણસોને ખન્ને સૈન્યમાં યુદ્ધને માટે સજ્જ થઇને ઊભા રહેલા જોયા. (૮૪)

આ સમયે તેના મનમાં ગલરામણ ઉત્પન્ન થઈ અને આપો-આપ કંઠાણનો ઉદ્ભવ થયો; તથા ગ્લાનિ થવાથી વીરવૃત્તિ તેને છોડી ગઈ. જે સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન અને લાવણ્યવતી હોય છે, તેનાથી પોતાના તેજસ્વીપણાને લીધે અન્ય સ્ત્રીઓનું વર્ચસ્વ સહન થઈ શકતું નથી. જે પ્રમાણે નવીન સ્ત્રીના પ્રેમમાં લુબ્ધ થઈ, વિષથી પુરૂષ પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીને વીસારી દઈ ભ્રમિત થયેલા માણસની પેઠે આચરણ કરે છે; કિંવા જંમ તપશ્ચર્યાના યોગથી રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રસન્ન થતાં વૈરાગ્યશીલ પુરૂષની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ તેને વૈરાગ્યની સ્મૃતિ રહેતી નથી; તેજ પ્રમાણે અર્જુનના અંતઃકરણમાં કંઠાણનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે ભ્રમિત થયો અને તેનું ધૈર્ય જતું રહ્યું. વળી મંત્રજ્ઞાતા મંત્રોચ્ચાર કરવામાં ચૂક કરવાથી ભ્રમિત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન મહામોહથી વ્યાકુળ થયો; અને તેના હૃદયમાં રહેલી સ્વાભાવિક ધીરજનો નાશ થઈ તે ઠેકાણે દયાનો કુવારો છૂટ્યો. જે પ્રમાણે ચંદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી ચંદ્રકાંતમણિ દ્રવીભૂત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન કંઠાણથી અતિ આર્દ્ર થયો; અને ખિન્ન અંતઃકરણથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો.

અર્જુન ઉવાચ । દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ॥૨૮

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥૨૯॥

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાત્વક્ ચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્રોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—“હે કૃષ્ણ ! આ આસજનોને યુદ્ધને

માટે સજ્જ થયેલા જોઈને (૨૮) મારાં ગાત્રો શિથિલ થયાં છે, મુખ સુકાઈ ગયું છે, શરીરને કંપ થઈ રોમેરોમ ખડાં થયાં છે. (૨૯) ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી સરી જાય છે અને સર્વાંગમાં દાહ ખળે છે. હવે મારાથી અહીંયાં ઊભા રહી શકાતું નથી, માફ ચિત્ત ચક્રોળે ચઢ્યું છે. (૩૦)

ટીકા:—હે દેવ ! બુઝો ! મેં આ સર્વ સૈન્યસમુદાય જોયો, તો તેમાં મારા ગોત્રના માણસોજ જણાયા. એ સર્વે તો યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ઉભા છે ખરા, પરંતુ એમની સાથે યુદ્ધ કરવું શું ઉચિત છે ? આ વિચારથી મને કાંઈ સૂઝતું નથી. હું માંડે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો છું અને માંડે મન તથા બુદ્ધિ સ્થિર નથી. બુઝો, મારાં સર્વ અંગ કંપે છે તથા સર્વ ગાત્રો શિથિલ થઈ ગયાં છે. જાણે સર્વાંગે કાંટા લોકાય છે; અને મન અતિ સંતપ્ત થવાથી ગાંડીવ ધનુષ્ય ક્યારે સરી પડયું તેનું પણ ભાન રહ્યું નહિ. આસવર્ગના મોહથી માંડે હૃદય વજ્ર કરતાં પણ કઠિન અને અન્યને દાદ ન આપે એવું અતિ ભયંકર છે; પરંતુ એના કરતાંએ આ સ્નેહ અતિ બળવાન થઈ પડ્યો છે. જેણે યુદ્ધમાં શંકરને પણ જીત્યા હતા; અને જેણે નિવાત અને કવચ રાક્ષસોને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યા હતા; તે અર્જુન આ પ્રમાણે ક્ષણ-માત્રમાં મોહથી વ્યાપ્ત થયો. (૨૦૦) જામર ગમે તેવા સુકા કાષ્ટમાં છેદ પાડે છે; પરંતુ સુકોમળ કમળની કળિમાં તે બંદિવાન બની બાય છે. તે એ ઠેકાણે પ્રાણ પરિત્યાગ કરશે, પરંતુ તે કુમળી કળિને છેદીને બહાર નીકળવાની કલ્પના તેને સ્વપ્નામાં પણ આવશે નહિ. આજ પ્રમાણે આસવર્ગનો મોહ-મમતા છોડવી કઠિન છે. સંજય કહે છે:—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ મોહ એ પરમેશ્વરની માયા છે. બ્રહ્મદેવ પણ એ માયાને કળી શકે એમ નથી; તો અર્જુન તેથી વ્યાકુળ થાય એમાં શી નવાઈ ? અસ્તુ ! હે રાજા ! પછી પોતાના સર્વ આસવર્ગને જોઈને અર્જુનના મનમાંથી યુદ્ધ વિષયનું અભિમાન ગળી ગયું; અને તેને ઠેકાણે તેના મનમાં કંઈક શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. પછી તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે જોડ્યો:—હે દેવ ! મને લાગે છે કે હવે અહીંઆં ઉભાજ રહેવું જોઈએ નહિ. આ સર્વને મારવાનો વિચાર આવતાંજ માંડે મન અતિ વ્યાકુળ થાય છે અને વાચા બંધાઈ બાય છે. (૬)

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુદ્દ્યાપિ હત્વા સ્વજનમાહવે ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે કેશવ ! અહીંઆં કાંઈ વિપરીત થશે એવાં ચિન્હો દેખાય છે; અને યુદ્ધમાં સ્વજનનો ઘાત કરવાથી કદયાણુ થશે એમ મને લાગતું નથી. (૩૧)

ટીકા:—જ્યારે આ કૌરવોને મારવાને હું તત્પર થયો છું; તો

પછી ધર્મ રાજાદિનોજ વિધ્વંસ શા માટે ન કરવો ? આ સર્વે મારા ગોત્રના માણસોજ છે. માટે હે દેવ ! બળો આ યુદ્ધ. મને તો એ ઠીક લાગતું નથી. આવું મહાપાતક કર્યા વિના આપણું શું અટકી બેઠું છે ? હે દેવ ! અનેક રીતે વિચાર કરી જોતાં મને લાગે છે કે આ યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ ખરાબજ આવશે; અને જો યુદ્ધ ટાળીશું તોજ કાંઈક કલ્યાણ થશે. (૯)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥३४॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૃષ્ણ ! મને જય, રાજ્ય અને સુખની કાંઈ અપેક્ષા નથી. હે ગોવિંદ ! અમારે રાજ્ય લોગવીને શું કરવું છે ? (૩૨) કારણ કે જેમને માટે અમારે રાજ્યલોગ અને સુખની ઇચ્છા કરવાની છે તેવા આ યુદ્ધ, વડીલ, પુત્ર, માતામહ, મામા, શ્વશુર, પૌત્ર અને ઇતર સર્વ આસવર્ગ તો આ સ્થળે પોતાના પ્રાણ અને ધનપર ઉદાર થઈ તે યુદ્ધને માટે સજ્જ થઈ ઉભા છે. (૩૩, ૩૪)

ટીકા:—આવી રીતે જય મેળવવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી અને એવું રાજ્ય મેળવીને કરવું છે પણ શું ? આ સર્વેના વધથી પ્રાપ્ત થનારા આત્મલોગમાં આગ લાગે ! આવા સુખ કરતાં તો અમે ગમે તેવાં સંકટો સહન કરીશું અને પ્રસંગવશાત્ પ્રાણ સુદ્ધાં ખર્ચી નાખીશું. પરંતુ એમનો વધ કરી રાજ્યસુખ લોગવવાની ઇચ્છા મને સ્વપ્નમાં પણ આવનાર નથી. જો અમારા વડીલ વર્ગનું અમે અહિત ચિંતવીએ, તો પછી અમારા જન્મ અને જીવનનું શું પ્રયોજન ? કુળમાં પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા લોકો કરે છે તેનું કુળ શું આજ કે ? પુત્રે પોતાના કુળનો સંહાર કરવો એજ તેનું પરિણામ કે ? અરે અમારાથી વજ્ર જેવું કઠોર હૈયું શી રીતે થાય ? અરે આવો વિચાર મનમાંજ શી રીતે પ્રવેશી શકે ? ઉલટું આપણે તો બને તેટલું તેમનું ભલુંજ કરવું જોઈએ. અમે જે જે મેળવીએ તે સર્વનો તેઓ ઉપલોગ કરે એટલુંજ નહિ;

પરંતુ તેમના મુખને માટે તો અમારે જીવિત મુદ્દા આવારી નાખવું જોઈએ. અમારે કશે દિશાના રાજ્યને જીતીને પણ એમને સંતોષવા જોઈએ; તેને બદલે કર્મની કેવી વિપરીત ગતિ છે, કે અમે એકજ ગોત્રના માણસો પરસ્પર યુદ્ધ કરવાને માટે ઉદ્યુક્ત થયા છીએ. એ સઘળાએ સ્ત્રી, સંતતિ અને ધન એ સર્વને છોડીને તરવારની ધાર પર પોતાનો જીવ મૂક્યો છે. એમને શી રીતે માફ ? કોના પર શસ્ત્ર ઉગામું ? અને મારાજ આસજનનો ઘાત કેવી રીતે કરે ? એ કોણ છે તેની તમને ખબર નથી ? પેલા જે લીખ્મ અને દ્રોણ ઉભા છે, એમણે અમારા પર મહા ઉપકાર કર્યો છે. વળી આ અમારા કાકા, મામા, સસરા, ખંધુ, પુત્ર, પૌત્રાદિ છે; અને આણીમગ અમારા અતિ નિકટના સગા ઉભા છે. એમનો વધ કરવાની વાત માત્ર મુખમાંથી બોલવી એ પણ પાપજ છે. (૨૪)

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હૈ મધુસૂદન ! એઓ મારો પોતાનો વધ કરે તો પણ હું ત્રૈલોક્યના રાજ્યને વાસ્તે પણ તેમને મારવાની ઇચ્છા કરે નહિ, તો પછી પૃથ્વીના રાજ્યને માટે તો હું એમને શાનોજ માફ ? (૩૫)

ટીકા:—ઉલટપક્ષ મને ગમે તે કરે, કિંવા પ્રત્યક્ષ અમારો વધ કરે, તોપણ તેમને મારવાનો વિચાર અમારે કરવો ઘટે નહિ. ત્રિભુવનનું નિષ્કટક સામ્રાજ્ય કદાચ પ્રાપ્ત થાય તોપણ એ અનુચિત કાર્ય હું કરીશ નહિ. હૈ કૃષ્ણ ! જો એમનો વધ કરીએ તો પછી આલોકમાં અમારું નામ પણ કોણ સ્મરશે ? અને આપજ કહો કે આપનેજ હું મુખ કેવી રીતે દેખાડી શકું ? (૨૭)

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हतૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—હૈ જનાર્દન ! આ કૌરવોને મારીને અમને શું મુખ થનાર છે ? એઓ આતતાયી હોવાથી એમનો વધ કરવાથી અમને પાતકજ લાગશે. (૩૬)

ટીકા:—જો હું આ કુટુંબીઓનો વધ કરીશ તો હું મહાપાપી બનીશ અને પછી આપ મારા સારથિ હોવા છતાં પણ પાસે ઉભા રહેવાના નથી; અને આવા સંકટના સમયે પછી આપને ક્યાં શોધીશું ?

જેમ બાગમાં વહ્નિનો સંચાર થતાં કોકિલ પક્ષી એક ક્ષણ પણ ત્યાં રહેતું નથી; કિંવા તળાવમાં કાઠવ રહેલો જોઈને ચકોર પક્ષી તેનો ત્યાગ કરે છે; તે પ્રમાણે હે દેવ ! માઈં પુણ્ય કર્મી થતાંજ આપ આપની માયામાં મને ફસાવી આપ્યા જશો. (૩૨)

તસ્માન્નાર્હી વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રઽઽધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે અમારા બાંધવો આ કૌરવોને મારવા, એ અમારે માટે ઉચિત નથી. હે માધવ ! અમે અમારા આસજનોને મારીને શી રીતે સુખી થઈશું ? (૩૭)

ટીકા:—માટે એ કાર્ય હું કદિ પણ કરનાર નથી અને આ સમરાંગણમાં શસ્ત્ર પણ ધારણ કરનાર નથી; કારણ કે એ કૃત્ય અનેક પ્રકારે નિંદ્ય લાગે છે. હે કૃપણ ! જ્યારે આપ અમારાથી છૂટા પડો ત્યારે અમારી શી ગતિ થાય ? એ દુઃખથી તો અમારૂં હૃદય જ કાટી બંધ. માટે હે દેવ ! આ કૌરવોનો વધ કરી અમારે રાજ્યભોગ મેળવવાની વાત જ બંધ રાખો. (૩૫)

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદોહે ચ પાતકમ્ ॥૩૮॥

કથં ન જ્ઞે મસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યર્જિનાર્દન ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થઃ—“ લોભથી ચિત્તભ્રષ્ટ થવાને લીધે આ કૌરવો કુલ-ક્ષય કરવાથી લાગનારા દોષને અને મિત્રની સાથે વેર કરવાથી લાગનારા પાતકને જોઈ શકતા નથી. (૩૮) પરંતુ હે જનાર્દન ! કુલક્ષય કરવાથી લાગતું પાતક અમે સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે જોઈ શક્તા હોવાથી એ પાપમાંથી નિવૃત્ત થવાનો વિચાર અમારે શા માટે ન કરવો ? (૩૯)

ટીકા:—આ કૌરવો અભિમાનથી ઉન્મત્ત થયેલા હોવાથી યુદ્ધ કરવાને આવ્યા છે. તોપણ અમારે તો હિત જોવુંજ જોઈએ. અમારે અમારા આપ્તોનેજ શા માટે મારવા ? બહાણી બુજીને હળાહળ વિષ શા માટે પીવું ? અરે ! રસ્તે ચાલતાં જો અકસ્માત્ સિંહ સામો આવે તો આપણે બીજી બાજુએ હડી રસ્તો ચકવી આપ્યા જવું, એજ શ્રેયસ્કર છે. ખુરલા અજવાળાને ત્યજી પૂર્ણ અધકારમય કુવામાં જઈ પડવાથી

શું લાભ ? સામે અગ્નિને જોયા છતાં પણ જો આપણે દૂર નહિ બંધએ તો તે આપણને ભસ્મીભૂત કરી દેશે. તેજ પ્રમાણે આ મૂર્તિમંત દોષ અમને લાગશે, એમ બાધ્યા છતાં પણ એ કામમાં શા માટે પ્રવૃત્ત થવું ? તદનંતર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો “હ દેવ ! આ પાતકનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે તે જુઓ.” (૪૨)

કુલક્ષયે પ્રણश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થઃ—કુલક્ષયથી સનાતન (વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા)

કુલાચાર નષ્ટ થાય છે; અને કુલાચાર નષ્ટ થવાથી સર્વ કુલ અધર્મથી વ્યાપ્ત થાય છે. (૪૦)

ટીકા:—જેમ કાષ્ઠની સાથે કાષ્ઠ ઘસવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈને સર્વ કાષ્ઠ ભસ્મ થઈ જાય છે; તેમ ગોત્રનાજ માણસો મત્સરથી એકમેકનો વધ કરે, તો તે મહાધોર દોષના યોગથી સર્વ કુલનો ક્ષય થાય છે. આ કુલક્ષયના પાપથી કુલધર્મનો લોપ થાય છે અને પછી તે કુલમાં અધર્મજ વ્યાપી રહે છે.

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टાसु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૃષ્ણ ! અધર્મથી કુલ વ્યાપ્ત થતાં કુલની સ્ત્રીઓ દુરાચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને હે વાષ્ણેય ! તેમનાં દુષ્ટ આચરણથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૧)

ટીકા:—આમ થયા પછી સારાસારવિચાર, યોગ્યાયોગ્ય આચરણ, કર્તવ્યકર્તવ્ય વિવેક સૌ દૂર થાય છે. અંધારામાં દૂરવાથી જેમ સરળ રસ્તામાં પણ ઠોકર વાગે છે; તેમ કુલક્ષયથી કુલધર્મ નષ્ટ થવાને લીધે પરંપરાગત ધર્મનો લોપ થઈ પાપજ પાપ પ્રવર્તિ રહે છે. મન અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ નષ્ટ થવાથી ઇંદ્રિયો કાંવે તેમ વર્તવા માંડે છે; અને તેથી કુલસ્ત્રીઓ પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ઉત્તમ તથા અધમનો સમાગમ થઈ, પ્રાક્ષણ શૂદ્રાદિ વર્ણોની ભેગભેગ થઈ જાય છે; અને પરિણામે બ્રહ્મ-ધર્મ નષ્ટ થાય છે. ૫૦ જેમ ચોક્કમાં મૂકેલા બલિપર કાગડાઓ ચાતરફથી તુટી પડે છે, તેમ આવા કુલમાં ચારે તરફથી મહાપાતકોનો પ્રવેશ થાય છે.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તોષ્ણેષ્વદ્યઃ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રભ વર્ણસંકર થવાથી કુળનો ઘાત કરનારા પુરુષને અને તે કુળને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે અને પિંડહાન તથા તર્પણાદિ ક્રિયા બંધ રહેવાને લીધે ઉભય પક્ષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે. (૪૨)

ટીકા:—પછી તે કુળને અને તેનો વધ કરનારને, ઉભયને નરકપ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે સકલ વંશ દૂષિત થવાથી પૂર્વજો પતન પામે છે. જે કુળમાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો બંધ પડે, તે કુળમાં પિતૃઓને તિલોદક કોણ અર્પણ કરશે? આવી સ્થિતિ થતાં પિતૃઓનું શું થશે અને તેઓ સ્વર્ગમાં શી રીતે રહી શકશે? તમની દશા પણ કુળની દશા જેવીજ થશે. જેમ સર્પે નખમાં ડાંખ દીધો હોય તોપણ તેની અસર શિયા પર્યંત સર્વાંગમાં વ્યાપી જાય છે, તે પ્રમાણે આસ-વર્ગનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારો દોષ વર્તમાન જીવંત કુળથી તે પૂર્વજો સુધીના સર્વને ખુડાડે છે. (૫૬)

દોષૈરેતૈઃ કુલગ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥૪૩॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતોલ્યનુરુદ્ધમ ॥૪૪॥

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્ ।

યદ્રાજ્યઃ સ્વભોમેન હંતું સ્વજનઃ દ્યતાઃ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ:—વર્ણસંકર પ્રભ ઉત્પન્ન કરનાર આ કુળવિધાતક પુરુષના દોષને લીધે પુરાતન જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. (૪૩) જેનો કુળધર્મ નષ્ટ થયો છે તે મનુષ્યને નક્કી નરકપ્રાપ્તિ થાય છે એમ આપણા સાંભળવામાં આવે છે. (૪૪) અરેરે ! અમે રાજ્ય-સુખના લોભથી અમારા બાંધવોને મારવાને ઉદ્વુકત થયા છીએ માટે અમે મહત્પાપ કરવાને તૈયાર થયા છીએ એમ કહેવામાં વાંધો નથી. (૪૫)

ટીકા:—હે કૃષ્ણ ! આમાં એક બીજું પણ મહાપાતક થાય છે કે, આ દોષથી લોકાચાર પણ નષ્ટ થાય છે. ઘરને આગ લાગી અગ્નિ ફેલાતાં તે બીજાં ઘરોને પણ બાળી ભસ્મ કરે છે; તેમ આવા કુળના સહવાસમાં જે લોકો આવે છે, તેમને પણ તેમના સંસર્ગના યોગથી પાપ લાગે છે. હે દેવ ! આ પ્રમાણે તે આખા કુળમાં નાના પ્રકારના દોષની ઉત્પત્તિ થવાથી તેને ભયંકર નરકવાસ લોગવવો પડે છે; અને

એકવાર નરકમાં પડ્યા પછી યુગોના યુગો સુધી પણ તેમાંથી છુટકો થતો નથી. કુલક્ષયને લીધે આવું મોટું પતન થાય છે. હે દેવ ! આટલી-વાર સુધી મેં બકબકારો કર્યો તોપણ, તેથી આપના મનને જરા પણ ત્રાસ થતો નથી ? આપનું હૃદય એવું કઠોર શા માટે થઈ ગયું છે ? કુલક્ષય કરીને જે શરીરને માટે રાજ્યસુખની ઇચ્છા કરવાની છે, તે શરીરને શુદ્ધિક બાણ્યા છતાં પણ અમારે કુલક્ષયનું પાતક બોદારી લેવાનું છોડવું નહિ કેમ ? આ સર્વ વડીલોનો વધ કરવાના હેતુથી મેં તેમના તરફ દ્રષ્ટિ ફેંકી છે, એ પણ શું નાનું પાતક છે ? (૬૪)

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शत्रोः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्મે क्षેમतरं भवेत् ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થ :—માટે નિઃશસ્ત્ર બની પ્રાણ સંરક્ષણાર્થે હું કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરીશ નહિ, અને તે છતાં પણ જો આ શત્રુધારી કોરવો મારો વધ કરશે તો તેથી પણ મારું અધિક કડ્યાણજ થશે. (૪૬)

ટીકા :—આવી રીતે જીવવું તેના કરતાં હાથમાંનાં શસ્ત્રો ફેંકી દઈ કોરવોનાં બાણ સહન કરવાં, એજ વધારે સાફ છે. તેમ કરતાં જો મરણ પ્રાપ્ત થયું તો તે પણ ઠીકજ છે; પરંતુ એમનો વધ કરી પાપ બોદારી લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારા સર્વ કુલનો ક્ષય કરી રાજ્ય મેળવવું, એ તો નરકને માટે તૈયારી કરવા બરાબર છે. (૬૭)

संजय उवाच । एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

विसृज्य सशरं चापं शोकसंविममानसः ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ :—સંજય બોલ્યો :—આ પ્રમાણે કહી શોકાકુલ અર્જુન ધનુષ બાણનો ત્યાગ કરી રથના પાછલા ભાગપર બેસી ગયો. (૪૭)

ટીકા :—સંજય બોલ્યો :—હે રાજા ! સમરાંગણમાં ઉભેલો અર્જુન આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી અત્યંત શોકગ્રસ્ત થયો અને રથપરથી નીચે ફેલી પડ્યો. જેમ કોઈ રાજકુમાર પદચ્યુત થયા પછી તેને કોઈ માન આપતું નથી; કિંવા રાહુ સૂર્યને ઘેરે છે ત્યારે તે નિસ્તેજ થઈ બાય છે; અથવા મહાસિદ્ધિના મોહથી વ્યાકુળ બનેલો તપસ્વી તપને ત્યજી દુઃખી થાય છે; તે પ્રમાણે અર્જુન રથની નીચે ઉતર્યા પછી અત્યંત દુઃખથી વિહીર્ણ થયેલો જણાયો. સંજય કહે છે :—હે રાજા ! પછી તેણે ધનુષબાણ ફેંકી દીધાં અને તેની આંખમાંથી એક સરખી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. હવે અર્જુનને દુઃખિત થયેલો જોઈને વૈકુંઠનાથ શ્રી કૃષ્ણ તેને કેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ કરે છે તે કથા સાંભળો; એમ નિવૃત્તિનાથના દાસ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૪૭)

અધ્યાય ૨ જો.

સંજય ઉવાચ । તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્ચૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

દિષોલંતપિદં વાક્યવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સંજય બોલ્યોઃ—આ પ્રમાણે કરૂણાથી વ્યાપ્ત થયેલા, અશ્ચૂર્ણ નયનવાળા અને ખિન્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે મધુસૂદન બોલ્યા. (૧)

ટીકાઃ—સંજય બોલ્યોઃ—મહારાજ ! અર્જુન શોકથી વ્યાકુળ થઈ રૂદન કરવા લાગ્યો. પોતાના સમસ્ત કુળને જોઈને તેના મનમાં વિલક્ષણ મોહ ઉત્પન્ન થયો; અને તેથી તેનું ચિત્ત, પાણીથી મીઠું ઓગળી જાય અથવા પવનથી વાદળાં વિખરાઈ જાય તેવી રીતે દ્રવી ગયું અને જંમ રાજહંસ કાદવમાં પડવાથી મ્લોન દેખાય તેમ અર્જુન મમતાથી વ્યાકુળ થઈ મ્લોન દેખાવા લાગ્યો. આ રીતે અર્જુનને મહામોહથી ગ્રસ્ત થયેલો જોઈને, લગવાન શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૫)

શ્રી ભગવાનુવાચ । કુતસ્ત્વા કર્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

ઉદાર્યષ્ટુપાચર્યપદગોર્તિદ્વચ્છુદ્ધ ॥ ૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન કહે છેઃ—હે અર્જુન ! બુદ્ધિવાન લોકોને માન્ય ન થનારો, સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આડે આવનારો અને કીર્તિનો નાશ કરનારો આ મોહ તને આ યુદ્ધ પ્રસંગે કયાંથી ઉત્પન્ન થયો ? (૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! જરા વિચાર તો કર કે આ સ્થળે તને આમ કરવું શોભે છે ? તું કોણ છે અને આ શું કરે છે ? તું અનુચિત ઘટના તરફ લક્ષ આપી કદિ ધૈર્ય છોડતો નથી અને માત્ર તારું નામ સાંભળીને પણ અપયશ બારેવાટ નાશી જાય તેમ છે; તું શૌર્યનો સાગર અને ક્ષત્રિયોનો મુકુટમણિ છે; અને તારા શૌર્યનો ડંકો ત્રૈલોક્યમાં વાગે છે. તે શંકરને જીત્યા, નિવાત કવચનો* ઉચ્છેદ કર્યો અને તારી કીર્તિને ગાંધર્વના સંગીતનો વિષય બનાવી મૂકી. (અર્થાત્ ગાંધર્વો ન્યાં ત્યાં તારી કીર્તિનું ગાન કર્યા કરે છે.) હે અર્જુન ! જેનાં

* નિવાત કવચ પ્રહ્લાદના બધું સંહાદનો પુત્ર થાય. એ સમુદ્ર તીરે રહેતો હતો અને ઈંદ્રથી પણ જીતાતો નહતો. અર્જુનને તેનો વધ કર્યો હતો.

પરાક્રમોની તુલના સમસ્ત ત્રિભુવનમાં પણ થઈ શકે નહિ; એવો જે તું તે આમ વીરવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરીને નીચે મોઢે રડવા બેઠો છે ! હે અર્જુન ! વિચાર કર ! શું કારણે તને આવો દીન બનાવી શકે છે ? અરે તિમિરે તે કદિ સૂર્યને વશ કર્યો છે ? પવનને કદિ મેઘનો ભય લાગ્યો છે ? અમૃતને કદિ મરણ નડ્યું છે ? કાળે કદિ અગ્નિનો આસ કીધો છે ? કદિ મીઠાથી પાણી પીગળ્યું છે ? કાળકૂટ વિષ અન્ય વસ્તુના સંસર્ગથી મરણ પામ્યું છે ? પ્રયંત્ર ભુંગળને કદિ દેડકાએ ગળ્યો છે ? શિયાળે કદિ સિંહની સામે ટક્કર લીધી છે ? એવી વિલક્ષણ ઘટનાઓ કદિ બની છે ? છતાં આજે તેં તે ઘટનાઓ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે ! હે અર્જુન ! આવી અનિષ્ટ બીના પ્રતિ લક્ષ નહિ આપતાં ધીરજ ધારણ કરી સાવધ થા. ઘેલછાનો ત્યાગ કરી ઉઠ અને ધનુષ ખાણુ ગૃહણ કર. સંગ્રામને સમયે કંડણનો શો ઉપયોગ ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:-હે અર્જુન ! તારૂં આવું વર્તન આજ પર્યંત સંપાદન કરેલી કીર્તિનો નાશ કરનારૂં અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન નાખનારૂં છે. (૨૦)

ક્લેબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતલ્લપ્યુપાપ્ણતે ।

ક્ષુદ્રં દયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિઃ પરંતપ ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! એવો નામદ્દ બનતો નહી. એ તને શોભતું નથી. હે શત્રુને તાપ આપનાર અર્જુન ! મનની આ ક્ષુદ્ર દુર્બલતાનો ત્યાગ કર અને યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થા. (૩)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન ! તું શોક નહી કરતાં ધીરજ ધર. તેં આજ પર્યંત જે કાંઈ સંપાદન કીધું છે, તેનો આથી નાશ થશે. તારૂં વાસ્તવ હિત શામાં રહેલું છે, તેનો વિચાર કર. આ કૌરવો શું હમણાંજ તારા સગા બની ગયા છે ? શું આ વાત પૂર્વે તને વિદિતજ ન હતી કે એ આસ છે ? તો પછી આ વ્યર્થ માથાફાડ શા માટે ? આ યુદ્ધ તારા આખા જન્મમાં શું પહેલ વહેલું જ છે ? તમારી વચ્ચે પરસ્પર કલહ તો સદૈવ ચાલ્યોજ આવે છે. ત્યારે હમણાંજ આ ભૂત શું ભરાયું ? આ તો બહુજ ખરાબ કહેવાય. આવો મોહ રાખીશ તો આજ પર્યંત મેળવેલી કીર્તિનો નાશ થશે અને લોક-પરલોકનાં સુખ નષ્ટ થશે. અંતઃકરણની આવી નિર્બલતા, એ કાંઈ કલ્યાણનું લક્ષણ નથી. યુદ્ધ પ્રસંગે આવી નિર્બલતા દાખવવી એ ક્ષત્રિયની દુર્ગતિનું લક્ષણ છે. આ પ્રમાણે તે દયાળુ મહાપ્રભુએ કરેલા અનેક વિધ બોધને શ્રવણ કરીને અર્જુન બોલ્યો:— (૨૬)

અર્જુન ઉવાચ । કથં માંષ્મનઃ સંસ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

દ્વિષુભિઃ તિયોત્સ્યામિ જાહાવરિસૂદન ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન કહે છે:—હે મધુસૂદન ! હું ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યપર કેવી રીતે બાણ છોડું ? હે શત્રુનું દમન કરનારા ! એઓ તો મારે પૂજા કરવાને યોગ્ય છે. (૪)

ટીકા:—હે દેવ ! આપજ વિચાર કરો. આનું નામ યુદ્ધ નથી, પરંતુ પ્રમાદ છે. આ તો અમે પૂજ્ય જનોનો ઉચ્છેદ કરવાને તત્પર થયા છીએ. વડીલોની સેવા કરી તેમને સર્વ પ્રકારે સંતુષ્ટ રાખવા બેઠાએ, તો પછી આપણા હાથે તેમનો વધ કેવી રીતે થઈ શકે ? હે દેવ ! સાધુસંતને નમસ્કાર અને પૂજા કરવા ને બદલે તેમની નિંદા શી રીતે થઈ શકે ? તો પછી આ તો અમારા કુલગુરૂ હોઈ સર્વદા પૂજ્ય છે. વળી ભીષ્મ અને દ્રોણનો તો હું અત્યંત રૂણી છું. હે દેવ ! જેમના પ્રત્યે અમે સ્વપ્નમાં પણ વૈર ધારણ કરી શકીએ નહિ; તેમનોજ પ્રત્યક્ષ ઘાત શી રીતે થઈ શકે ? જેમની પાસેથી શસ્ત્ર-વિદ્યાનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કીધું; તેમનોજ વધ કરવાનો ? બજો આ જીવ-તર ! હું દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય; મને ધનુર્વિદ્યા શીખવી તેમનીજ હસ્તા કરીને ઉપકારનો બદલો વાળું કેમ ? જેની કૃપાથી વરપ્રાપ્તિ થઈ; તેનીજ સાથે કૃતજ્ઞતા કરનાર ભસ્માસુર* મારે થવું કે ? (૩૮)

રૂઠ્ઠનહત્વા હિ મહાનુભાવાન્ શ્રેયો મોક્તું મૈક્ષ્યમપીહ લોકે ।

હસ્તાર્પણપાંશુરૂઠ્ઠનિહેવ મુંજીય મોગાન્ રુધિરપ્રાદેગ્ધાન્ ॥

શ્લોકાર્થઃ—ઉદાર અંતઃકરણવાળા ભીષ્મ દ્રોણાદિ ગુરૂજનોને મારવા કરતાં, આ લોકમાં ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરવો એજ મને કસ્યાણુકારક લાગે છે. શું ગુરૂજનોને મારી તેના રક્તથી ભરેલા અર્થ તથા કામથી યુક્ત ભોગો ભોગવતા આ જગતમાં બેસી રહેવું કે ? (૫)

ટીકા:—હે દેવ ! સમુદ્રની ગંભીરતાને પણ કદાચ ઉપર ઉપરની

* ભસ્માસુર રાક્ષસને શંકરે જેના મસ્તકપર હાથ ધરશે તેનું મૃત્યું થશે એવું વરદાન આપ્યું હતું. તે અસુરના મનમાં પાર્વતી વિષે મોહ ઉત્પન્ન થયો; તેથી તે શંકરનેજ ભસ્મીભૂત કરવાની ઇચ્છા કરી, તેમનાજ મસ્તકપર પોતાનો હસ્ત ધરવાને માટે, તેમની પૂઠે લાગ્યો હતો. છેવટે શ્રી વિષ્ણુએ મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરીને પેલા અસુરને મોહગ્રસ્ત કર્યો અને પછી યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તેનો હસ્ત તેનાજ મસ્તકપર ધરાવી, તેને ભસ્મ કર્યો.

કહી શકાય, પણ આ દ્રોણાચાર્ય તો વૈરનું નામ સુદ્ધાએ બાણતા નથી. અમાપ આકાશનું પણ કદાચિત્ માપ થઈ શકે; પરંતુ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય તો એટલું ઉદાર અને વિશાળ છે કે તેનું માપ કદિ પણ થઈ શકે નહિ. કદાચિત્ અમૃત પણ બગડી જશે અને વજ્ર પણ તુટી જશે; કિંતુ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ દ્રોણાચાર્યના હૃદયમાં વૈરનો આવિર્ભાવ થશે નહિ. માતાની માયા સર્વોપરી હોય છે; પરંતુ દ્રોણાચાર્ય તો મૂર્તિમંત કરુણારૂપ છે. દ્રોણાચાર્ય દયાના સાગર, સર્વ ગુણોના ભંડાર અને વિદ્યાના કેવળ મહાનિધિ છે. આ પ્રમાણે એઓ સર્વશ્રેષ્ઠ હોઈ અમારા પ્રત્યે પૂર્ણ કૃપાવંત છે. માટે એમનો ઘાત કરવાની કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં શી રીતે ઉદ્ભવે? આવા શ્રેષ્ઠ ગુરુજનોનો રણમાં ઘાત કરીને રાજ્યૈશ્વર્ય લોગવવાની કલ્પના મૃત્યુ થતાં પણ મને આવનાર નથી. કદાચ આ ગુરુજનો કરતાં રાજ્યોપલોગ શ્રેષ્ઠ હોય તો પણ ભલે; પરંતુ મને તો તે ભોગ કરતાં ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરવોજ ઠીક લાગે છે. દેશ ત્યાગ કરું; ગિરિકંદરમાં જઈ રહું; પરંતુ એમનાપર શસ્ત્ર તો ઉઠાવુંજ નહિ. હે દેવ! નવી ધારવાળાં બાણવતી એમના મર્મસ્થાનપર પ્રહાર કરી તેમના રક્તથી ભરેલા ભોગ ભોગવી શું કરવું? એવા ભોગ તે શી રીતે ભોગવી શકાય? આમ કહ્યા પછી અર્જુન શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો:—હે દેવ! સાંભળ્યું કે? પરંતુ અર્જુનના આ શબ્દો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને પસંદ પડયા નહિ. આ સ્થિતિ બોઈ અર્જુનના મનમાં લયનો સંચાર થયો; અને તે પુનઃ બોલ્યો:—હે દેવ! મારા કથન તરફ આપ શા માટે લક્ષ આપતા નથી? (૫૧)

**न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजाविष मस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः॥**

લોકાર્થ:—(યુદ્ધ અને ભિક્ષાટન એ ઉભયમાંથી) અમારે માટે શું અધિક શ્રેયસ્કર છે; તથા આ લોકોને અમારે જીતવા કે એ લોકોને અમારે પરાલભ કરવા દેવો; એમાંની કોઈ પણ બાબત હું સમજી શકતો નથી. જે કૌરવોને મારી અમે જીવવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે તો અમારી સામે યુદ્ધ કરવાને માટે સંજ્ઞ થઈને ઉભા રહ્યા છે. (૬)

ટીકા:—મારા મનમાં જે આવ્યું તે મેં આપને કહી સંભળાવ્યું. પરંતુ એમાં સાડું નરસું શું છે, તે તો આપનેજ વિદિત છે. અરે! અમારે જેમની સાથે વૈરની વાત સાંભળીને તત્કાળ પ્રાણ ત્યાગ

કરવા જોઈએ. તે કરવા રણભૂમિપર સંગ્રામ કરવાને માટે ઉભા છે, ત્યારે તેમને મારવા કે રણ છોડીને ચાલ્યા જવું; તેની મને સમજ પડતી નથી. (૫૪)

**કાર્પણ્યદોષોદતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં
ધર્મસંઘચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ
તન્મે શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭૭॥**

શ્લોકાર્થઃ—અજ્ઞાન દોષથી માફ અંતઃકરણ દૂષિત થયું છે અને માફ કર્તવ્ય શું છે તેની મને સમજ પડતી નથી. માટે હું આપને પૂછું છું કે, એમાં કલ્યાણકારક વાત કયી છે તેનો નિશ્ચય કરી મને કહો. હું આપનો શિષ્ય છું અને આપને શરણ આપ્યો છું, માટે મને ઉપદેશ કરો. (૭)

ટીકા:—અમને આ વખતે શું કરવું યોગ્ય છે તે વિચાર કરવા છતાં પણ સૂઝતું નથી; કારણ કે મોહથી માફ ચિત્ત વ્યાકુળ થયું છે. જે પ્રમાણે તિમિરથી નયનની દર્શનશક્તિનો નાશ થતાં, નિકટના પદાર્થ પણ જોઈ શકતા નથી; તેવી રીતે હે દેવ ! મારી સ્થિતિ થઈ છે. માફ મન બ્રાંતિથી ગ્રસ્ત થયું છે; તેથી માફ હિત શામાં છે, તેની મને સમજ પડતી નથી. માટે હે કૃષ્ણ ! આપ વિચાર કરીને, મને સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપો; કારણ કે અમારા ગુરૂ, બધું, પિતા, કુલદેવત અને સદા સંકટ સમયે રક્ષણ કરનાર આપજ છો. જે પ્રમાણે ગુરૂ શિષ્યને તરછોડતો નથી અને સમુદ્ર નદીઓનો પરિત્યાગ કરતો નથી; તેમજ હે દેવ ! આપજ વિચાર કરો કે, જ્યારે માતાજ પોતાના પુત્રને છોડીને ચાલી જાય, તો તે પુત્રનો બચાવ શી રીતે થાય ? હે દેવ ! અમારા સર્વતોપરિ આપજ છો અને અત્યાર સુધી હું જે બોલ્યો, તે જો આપને પસંદ પડયું ન હોય; તો હે પુરુષોત્તમ ! અમને જે ઉચિત અને ધર્મસમ્મત હોય તે કરવાનો ઉપદેશ જલદીથી આપો. (૬૩)

**ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્ યચ્છોકઃ છોષણમિન્દ્રિયાણામ્
અવાપ્ય ભૂમાવસપત્નમૃદ્ધં રાજ્યં સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥૮૧॥**

શ્લોકાર્થઃ—આ લોકમાં નિષ્કંટક અને સુસંપન્ન રાજ્ય તથા સ્વર્ગમાં દેવોનું આધિપત્ય, અર્થાત્ ઈંદ્રપદ મળે તોપણ મારી ઈન્દ્રિયોને શોષી લેનારો આ શોક કોઈ પણ ઉપાયે દૂર થશે એમ મને

લાગતું નથી. (૮)

ટીકા:—આ સર્વ ગોત્રજ્ઞેને જોઈને મારા મનમાં જે શોક ઉત્પન્ન થયો છે; તે આપના ઉપદેશ વિના કોઈ પણ ઉપાયથી નષ્ટ થનાર નથી. સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે કિંવા ઈંદ્રપદ મળે તોપણ મારા અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થયેલો આ મોહ દૂર થનાર નથી. જેમ શેકેલાં બીજ ગમે તેવી ઉત્તમ જમીનમાં વાવે, અને તેનાપર મન માન્યું પાણી સિંચે તોપણ તે ઉગતાં નથી; કિંવા જ્યાં આયુષ્યની દોરી તુટી હોય ત્યાં હરિનામ સિવાય ઇતર ઔષધનો કશો ઉપયોગ નથી. તે પ્રમાણે મને સર્વ રાજ્યલોગ અને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તોપણ, આ મોહમાંથી મુક્ત થવાને માટે મને તેનો જરા પણ ઉપયોગ નથી. હે કૃપાનિધે ! આવી સ્થિતિમાં તો તમારી કૃપાજ ઉપયોગી થઈ પડશે. ક્ષણભર બ્રાંતિ દૂર થતાં અર્જુન આ પ્રમાણે બોલ્યો; પરંતુ તેને પુનઃ મોહે ઘેરી લીધો. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ અર્જુનની આ સ્થિતિ વર્ણવતાં જણાવે છે કે, તેને મોહની લહરિ લાગી નહોતી; પરંતુ મહામોહરૂપી કાળ સર્પેજ તેને ઝસ્યો હતો. તેના હૃદયકમલમાં કાઝૂચનો પ્રવેશ થયો છે, એવી સંધિ સાધીને તેના મર્મસ્થાનમાં તેણે દંશ કીધો હતો. આથીજ લહરિપર લહરિ; આવી, અર્જુનની વ્યાકુળતા વૃદ્ધિગત થતી હતી. આવો કઠિન પ્રસંગ જોઈને જેની માત્ર કૃપાદ્રષ્ટિથી વિષનો નાશ થાય છે, એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી ગાડી તેનું રક્ષણ કરવાને માટે ધાઈ આવ્યા. હવે મોહથી વ્યાપ્ત થયેલા અને શ્રીકૃષ્ણની નિકટ બેઠેલા અર્જુનનું તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) રક્ષણ કરશે. આટલા માટેજ મેં મોહ સ્વરૂપ કાળ સર્પે અર્જુનને ઝસત કરી લીધો; એવું રૂપક આપ્યું છે. જે પ્રમાણે વાહળાંથી સૂર્ય આચ્છાદિત થાય છે, તે પ્રમાણે બ્રાંતિથી અર્જુન એ સમયે આચ્છાદિત થયો હતો. જેમ શ્રીખમ્ભતુમાં ડુંગરપર આગ લાગે છે; તે પ્રમાણે અર્જુન દુઃખથી જર્જર થઈ ગયો હતો. માટે બળતા ડુંગરપર જે પ્રમાણે નીલવર્ણનો જલપરિપૂર્ણ મેઘસમુદાય તુટી પડી તેને શાંત કરે છે; તે પ્રમાણે પ્રથમથીજ નીલવર્ણના અને કૃપામૃતરૂપી જલથી ભરેલા તે મહામેઘરૂપ શ્રી ગોપાળ તેનાપર કૃપા-મેઘની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. તેમની દંતપ્રભા બાણે વચમાં વચમાં વિદ્યુત ચમકતી ન હોય; તેવો પ્રકાશ આપી રહી હતી. તેમનું અંબીર ભાષણ બાણે મેઘગર્જના ન હોય તેની પેઠે શોભતું હતું. આવો શ્રી-કૃષ્ણ ભગવાનરૂપ મેઘ કેવી વૃષ્ટિ કરે છે; અને તે વર્ષાથી અર્જુનરૂપી પર્વત કેવો શાંત થાય છે, તથા તેને જ્ઞાનના નવા આંકુર કેવા કુટે

છે; તે કથા સાવધાનચિત્તે શ્રવણ કરો. એમ નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. (૮૦)

**સંજય ઉવાચ । एवमुक्त्वा पांकेशं च डाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९॥**

શ્લોકાર્થઃ—સંજય કહે છે:—હે શત્રુને તાપ દેનાર ! અર્જુન આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહી, હું હવે યુદ્ધ કરનાર નથી; એમ બોલી સ્તબ્ધ રહ્યો. (૯)

ટીકા:—સંજય ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો:—હે રાજા ! પુનઃ તે અર્જુન શોકયુક્ત અંતઃકરણથી કહેવા લાગ્યો કે, હે દેવ ! હવે આપ મને યુદ્ધ કરવા માટે લેશ પણ આગ્રહ કરશો નહિ. હું નિઃસંશય યુદ્ધ કરનાર નથી. આ પ્રમાણે બોલીને તે સ્તબ્ધ રહ્યો. અર્જુનને આ સ્થિતિમાં રહેલો જોઈ શ્રીકૃષ્ણ લગવાનને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. (૮૩)

तनुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે રાજા ! બન્ને સૈન્યની વચ્ચે ઉદ્વિગ્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યા. (૧૦)

ટીકા:—લગવાન પોતાના મન સાથે બોલ્યા:—આ પ્રસંગે આ અર્જુનને કોણ જાણે શું થયું છે ? શા ઉપાયે એને સમજાવી શકાય ? શું કરવાથી એના હૃદયમાં ધૈર્ય ઉત્પન્ન કરી શકાય ? જે પ્રમાણે માંત્રિક ભૂતના નિવારણનો વિચાર કરે છે અથવા રોગ અસાધ્ય જાણીને વૈદ્ય અમૃત તુલ્ય દિવ્ય ઔષધિની તત્કાળ યોજના કરે છે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ લગવાને મનમાં નિશ્ચય કરીને રોષયુક્ત લાપણ કરવાનો આરંભ કર્યો. જેમ માતાના કોષમાં ગુપ્તરૂપે સ્નેહ હોય છે કેવા ઔષધની કટુતામાં અમૃત રહેલું હોય છે; પરંતુ તે બહાર દેખાતું નથી અને ગુણમાંજ પ્રકટ થાય છે; તેમ ઉપરથી કોષયુક્ત પરંતુ અંતરમાં અતિ મમત્વથી ભરેલો ઉપદેશ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને આપવાનો આરંભ કર્યો. (૯૦)

श्रीभगवानुवाच । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे

गताः प्रपन्नाःश्च नाशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—જેનો શોક કરવો ઉચિત નથી તેનો

તું શોક કરે છે અને મહા પાંડિત્યની વાત કરે છે ! જે જ્ઞાની છે તે કાંઈ મૃત કે જીવંતનો શોક કરતા નથી. (૧૧)

ટીકા:—પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—આ મુદ્ધ પ્રશ્નને તે વચ્ચમાજી શું ઇદત્તીય ઉભું કીધું; તે એક આશ્ચર્ય થાય છે. તું પોતાને જ્ઞાની કહેવડાવે છે; પરંતુ અજ્ઞાનનો પશુવ તો હોડતો નથી. તને બાધ આપવાનો વિચાર કરે તે પૂર્વે તુંજ મોટી ડાહી લાડી વાતો કરે છે. જન્મથી અંધ હોય તેને વળી ગાંડપણ લાગે એટલે પછી જેમ જાવે તેમ તે દોડાદોડ કરી મૂકે; તેમાં શી નવાઈ ? આવા માણસોમાંનોજ તું એક લાગે છે. તું તારી પોતાની દશા તો જાણતો નથી અને ઠોરવને માટે શોક કરે છે; તેથી મને વારંવાર આશ્ચર્ય લાગે છે. હે અર્જુન ! આ વિધની જે અનાદિ રચના તે ખોટી છે ? આ ત્રેલોક્યનો પાલનકર્તા તુંજ છે ? આ જગતમાં કાંઈ એક ઇશ્વર છે, અને તે પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે; એમ જે કહેવાય છે તે વાત ખોટી છે ? શું જન્મ મૃત્યુ તેજ ઉત્પન્ન કર્યા ? અને જ્યારે તું ઇચ્છા કરશે ત્યારે તેનો નાશ થશે કેમ ? જો અમૂલ્યક અહંકારથી અસ્ત થઈ તું ઠોરવનો વાત કરવાનો વિચાર મનમાં આણશે નહિ; તો શું તે સર્વ ચિરંજીવજ રહેશે ? કિંવા તુંજ માત્ર મરનારો અને અન્ય સર્વ મરનારો ? આવી જ્ઞાતિને કદિ પણ ચિંતમાં પ્રવેશ કરવા દઇશ મા. આ જગત્ અનાદિ કાળથી વ્યાપ્યું આવે છે. (૧૦૦) મૂર્ખતાને લીધે આ વિવેક તું જાણતો નથી તેથીજ જે વાતને મનમાં સ્થાન પણ આપવું ન જોઈએ, તે વિષે વ્યર્થ ચિંતન કરી ઉલટો મને ડહાપણ શીખવે છે. આ તરફ જો ! જેઓ વિચારવંત છે તેઓ ઉત્પત્તિ અને નાશનો હર્ષ શોક કરતા નથી; કેમકે એ જ્ઞાતિજ છે. (૨)

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિશ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થ:—હું પૂર્વે કદિ ન હતો, કિંવા તું પણ કદિ ન હતો, અથવા આ રાજાઓ પણ ન હતા અથવા હવે પછી પણ આપણે સર્વે નહિ હઇશું એમ નથી. (૧૨)

ટીકા:—હે અર્જુન ! તમે, અમે અને આ સર્વ રાજાઓ વગેરે જે આ સ્થળે એકત્રિત થયા છે તે સર્વ આવા નિત્ય રહેશે, કિંવા સર્વેના નાશ પામશે; એ જન્મે જ્ઞાતિ છે. કેમકે ઉત્પત્તિ કિંવા નાશ આપનાજ યોગથી દેખાય છે. બાકી આત્મા તો વસ્તુતઃ અવિનાશીજ

છે. વારૂં ! પવનથી પાણીમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે કેને ઉત્પન્ન થયેલું માનવું ? અને પવન બંધ થતાં પાણી સ્થિર થાય છે ત્યારે કેનો નાશ થયેલો માનવો ? આનો વિચાર કર. (૭)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

શ્લોકાર્થ:—આત્માનો જે આ દેહ તેને જે પ્રમાણે બાલ્ય, તારૂણ્ય અને વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને મટી જાય છે; પરંતુ તે અવસ્થાની સાથે કાંઈ દેહ જતો કે આવતો નથી; તે પ્રમાણે આત્માને અન્ય દેહોની પ્રાપ્તિ અને ક્ષય થાય છે; પરંતુ આત્મા નાશ પામતો નથી. એમ સમજી જ્ઞાનીઓ દેહાંતરપ્રાપ્તિ માટે ભ્રમમાં પડતા નથી. (૧૩)

ટીકા:—જળી શરીર એકજ હોવા છતાં વય પરત્વે તેમાં પણ ફેરફાર માલુમ પડે છે; એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. એજ શરીરમાં આપણે બાલપણ જોઈએ છીએ; પછી બાળપણ જઈ તારૂણ્ય આવે છે; પરંતુ આવા પ્રત્યેક ફેરફારની સાથે કાંઈ દેહનો નાશ થતો નથી. તેજ પ્રમાણે આત્માને માટે પણ અસંખ્ય શરીરો બદલાયા કરે છે, એવું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ તારી પેઠે મોહથી દુઃખી થતા નથી. (૧૦)

मात्रास्पर्शास्तु कौतये शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ ૧૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયો અને વિષયો સાથેનો સંબંધ, એ શીત તથા ઉષ્ણ અને સુખ તથા દુઃખ આપે છે; તે વિષય-સંબંધ, ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન છે; અર્થાત્ અનિત્ય છે. માટે હે ભારત ! તેને મિથ્યા સમજી સહન કર. (૧૪)

ટીકા:—આ વાત લક્ષમાં ન આવવાનું કારણ ઇંદ્રિયાધીનતા છે. ઇંદ્રિયોએ મનુષ્યનું અંતઃકરણ વિષયો તરફ વાળ્યું છે, તેથી આ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇંદ્રિયો વિષયનું સેવન કરે, એટલે સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી અંતઃકરણ સુખ દુઃખમાં ગુંથાઈ જાય છે. વિષયો અસ્થિર હોવાથી તેમાં કદી દુઃખ તો કદી સુખ માલુમ પડે છે. હવે શબ્દ વિષયની વ્યાસિ ભુજો ! કર્ણદ્વારા નિંદા સાંભળી દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્તુતિ સાંભળી સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્શ વિષયના બે શુભા મુદુતા અને બીજો કડિનતા છે; અને તે ત્વચાપર લાગ-

વાથી સુખ કિંવા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે રૂપ વિષયનાં પણ બે લક્ષણો સુંદરતા અને કદૃપતા છે. નયનદ્વારા જોવાથી આ વિષય પરત્વે સુખ કિંવા દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે. આજ રીતે સુગંધ અને દુર્ગંધ એવા બે ગુણ ગંધ વિષયના છે. દ્રાણદ્રિયદ્વારા તે સંતોષ કિંવા અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. તેજ પ્રમાણે રસના બે પ્રકાર-દ્વારા પ્રીતિ અને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે વિષયોનો સંગજ બ્રહ્મ કરનાર વસ્તુ છે. ઇન્દ્રિયોને વશ થવાથી શીતોષ્ણની બાધા વગળે છે; અને માણસ આપોઆપજ સુખ દુઃખને આધીન થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોને સ્વભાવજ એવો છે કે, તેને વિષયો સિવાય બીજા કશામાં સુંદરતા જણાતી નથી. પરંતુ તે મૃગજલ જેવા કિંવા સ્વપ્નમાં ભોગવેલા એવંચર્ય જેવાજ છે. માટે હે પાર્થ ! તેનો સંગ ન કરતાં ત્યાગજ કર. (૨૨)

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ૧૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! જે સુખ દુઃખને સમાન (મિથ્યા) માનનારા વિવેકી પુરૂષને આ વિષય સંબંધ બાધા કરી શકતો નથી; તે પુરૂષ મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય બને છે. (૧૫)

ટીકા:—જે પુરૂષ આ વિષયોને આધીન થતો નથી તેને સુખ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ થતી નથી તથા તેનો ગર્હવાસનો ફેરો મટી જાય છે. હે અર્જુન ! જે આ વિષયોનો દાસ નથી બનતો, તેને અવિનાશી સમજ. (૨૪)

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે અસત્ એટલે મિથ્યા છે, તે સત્ અર્થાત્ ખરું કદિ પણ થનાર નથી; અને જે સત્ છે, તેનો કદિ પણ નાશ થનાર નથી. આ સત્ અને અસતના સિદ્ધાંતને માત્ર તત્ત્વવેત્તાઓએજ જાણ્યો છે. (૧૬)

ટીકા:—હવે હે અર્જુન ! તને એક બીજી વાત હું કહું છું. આ વાત સંબંધે વિચાર કરવાથી પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ જગતમાં સર્વવ્યાપક એવું જે એક ગૂઢ ચૈતન્ય છે, તેનો તત્ત્વજ્ઞ લોકો સદૈવ સ્વીકાર કરે છે. રૂઢ અને પાણી એકત્ર કરવામાં આવ્યાં હોય, તો પણ જે પ્રમાણે રાજહંસ તેને જિન્ન કરે છે; અથવા જેમ ચતુર

લોક મિત્ર ધાતુને અગ્નિમાં તપાવી શુદ્ધ કાચન બુદ્ધ પાડે છે; કિંવા બુદ્ધિના યોગે દહિં તું મંથન કરી માખણ બુદ્ધ કાઢવામાં આવે છે; અથવા ભુસું અને ધાન્ય એકત્ર હોવા છતાં પવનથી તેને છૂટાં પાડી શકાય છે; તેજ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી પ્રપંચબળનો સહજ નાશ થાય છે; અને જ્ઞાનીને માટે પછી સાત્ર યથાર્થ તત્ત્વ-પ્રદાન શેષ રહે છે. માટે જ્ઞાનીને અનિત્ય વસ્તુમાં સત્ય બુદ્ધિ રહેતી નથી. કારણ કે સત્ અને અસત્ એ ઉભયનું સ્વરૂપ તેમની બાજુમાં હોય છે. (૩૨)

અવિનાશિ તુ તદિદિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશસ્વરૂપસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—જે ચૈતન્યથી સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તે નાશ પામનાર નથી; એમ સમજ. આવા નાશરહિત ચૈતન્યનો વિધ્વંસ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. (૧૭)

ટીકા:—ખરા ખોટાનો વિચાર કરતાં જણાશે કે જે અસાર છે, તે ખાંતિ છે; અને જે સાર છે, તે સ્વભાવતઃજ નિત્ય અવિનાશી છે. જેમાંથી આ ત્રેલોક્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેને નામ, રૂપ, રંગ આદિ કોઈ પણ લક્ષણો નથી. તે સદૈવ સર્વવ્યાપક હોઈ જન્મ મરણથી અતીત છે; તેનો નાશ કરવા બાંધો, તોપણ તે થતો નથી. (૩૫)

અંતવંતં હમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુચસ્વ ભારત ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—અવિનાશી, અમાપ અને નિત્ય એવા આત્માનો જે દેહ છે તે નાશવંત છે, એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે; માટે હે ભારત ! તું યુદ્ધ કર (૧૮)

ટીકા:—હે અર્જુન ! શરીર માત્ર સ્વભાવથીજ નાશવંત છે, માટે તું યુદ્ધ કર. (૩૬)

ય એનં વેત્તિ હંતારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—આત્મા મારે છે અને આત્મા મરે છે, એમ જે સમજે છે તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આત્મા કોઈને મારતો નથી અને કોઈથી મરતો પણ નથી. (૧૯)

ટીકા:—તું દેહનું અભિમાન ધરીને તથા શરીરપર દ્રષ્ટિ રાખીને

કહો છે કે, હું મારનાર છું અને કોણ મરનાર છે; પરંતુ હે અર્જુન ! તું ખરી વાત સમજતો નથી. યથાર્થ વિચાર કરતાં તને વિદિત થશે કે, તું મારનારો પણ નથી અને તેઓ મરનારો પણ નથી. (૩૮)

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥
वेदाविनाશिनं नित्यं य एनममृतममृतम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ આત્મા કદિ પણ ઉત્પન્ન થતો નથી અને કદિ પણ મરતો નથી. એ પૂર્વે જન્મ પામી પુનઃ મૃત્યુ પામશે એમ છે જ નહિ. એ જન્મરહિત, નિત્ય, શાશ્વત અને અનાદિ છે; અને શરીરનો વધ થવા છતાં એનો નાશ નથી. (૨૦) હે પાર્થ ! આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત અને અવિકૃત જાણે છે; તે અન્યને કૌંવી રીતે તથા કોનાદ્વારા મરાવશે તથા મારશે ? (માટે તે સરાવનાર પણ નથી અને મારનાર પણ નથી.) (૨૧)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના વિષયો સ્વપ્નમાંજ ખરા ભાસે છે; પરંતુ જાગૃતાવસ્થામાં તેમાંનું કાંઈજ રહેતું નથી; તે પ્રમાણે આ સર્વ માયેક છે અને તું વ્યર્થ બ્રમમાં પડ્યો છે. અરે ! જે પ્રમાણે મનુષ્યની છાયાપર કસાયેલો શસ્ત્રપ્રહાર દેહને નથી લાગતો; કિંવા પાણીથી લારેલું પાત્ર ઉધું નાંગતાં તેમાંનું સૂર્યગ્રિહ નાશ પામેલું જણાય છે પણ તેથી ખરો સૂર્ય નાશ પામતો નથી; અથવા ઘરમાંના આકાશનો આકાર ઘરના જેવોજ છે; પરંતુ ઘરનો નાશ થતાં તે આકાશ નાશ પામતું નથી; તેજ પ્રમાણે શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો કદિ નાશ થતો નથી. માટે બાપુ ! તું વ્યર્થ બ્રાતિથી બ્રમિત થઈશ મા. (૪૩)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही॥

શ્લોકાર્થ:—જે પ્રમાણે પુરૂષ જૂનાં વસ્ત્ર ઉતારી નવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે; તેજ પ્રમાણે આત્મા જૂનાં શરીરોનો ત્યાગ કરી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. (૨૨)

ટીકા:—મનુષ્ય જે પ્રમાણે છૂલું થયેલા વસ્ત્ર ફેંકી ફર્ષ નવાં

વસ્ત્ર પરિધાન કરે છે; તે પ્રમાણે આ ચૈતન્યનાથ-આત્મા એક દેહનો ત્યાગ કરી અન્યનો સ્વીકાર કરે છે. (૪૪)

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लેदयत्यग्निः न शोषयति मारुतः ॥ ૨૩ ॥

अच्छेद्योऽप्रलयोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ—એ આત્માને શસ્ત્ર ખડિત કરી શકતાં નથી, અગ્નિ ભસ્મ કરી શકતો નથી, પાણી ભીંજવી શકતું નથી, પવન સુકવી શકતો નથી. (૨૩) એ ખડિત થઈ શકતો નથી, ભસ્મીભૂત થઈ શકતો નથી, ભીંજઈ શકતો નથી અને સુકાઈ શકતો પણ નથી. એ તો અવિનાશી, સર્વવ્યાપી, સ્થિર, અચલ અને શાશ્વત છે. (૨૪)

ટીકાઃ—આ આત્મા જન્મ-મરણરહિત હોઈ સ્વતઃસિદ્ધ નિત્ય છે. વળી તે ઉપાધિરહિત હોઈ અત્યંત શુદ્ધ છે; માટે શસ્ત્રાદિકથી એનો ઘાત થઈ શકતો નથી. એ પ્રલયકાળનાં પાણીમાં ડૂકતો નથી, એ અગ્નિથી ભસ્મ થઈ શકતો નથી, તેમજ વાયુમાં પણ એને સુકવવાની શક્તિ નથી. માટે હે અર્જુન ! એ નિત્ય, ક્રિયારહિત તથા શાશ્વત હોઈ સર્વ સ્થળે પરિપૂર્ણ હારેલો છે. (૪૭)

अव्यक्तोऽयमचित्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ ૨૫ ॥

શ્લોકાર્થઃ—એ આત્માને આકાર નથી; ચિત્તદ્વારા એતું ચિંતન થઈ શકતું નથી; વળી તે વિકારરહિત કહેવાય છે. માટે આત્માને આ પ્રકારનો સમજ્યા પછી તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. (૨૫)

ટીકાઃ—આત્મા તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દેખાતો નથી. ધ્યાન તો તેનો મેળાપ કરવાને માટે સદા તલપતુંજ રહ્યું છે. હે અર્જુન ! એ આત્મા મનથી સદા દુર્લભ, સાધનથી સદા અસાધ્ય, અનંત અને શ્રેષ્ઠ છે. એ ત્રિગુણાતીત, અનાદિ, વિકારરહિત, સ્વરૂપાતીત અને વસ્તુ-માત્રના સ્વરૂપમાં વ્યાપ્ત છે. હે અર્જુન ! આ રીતે આત્મા સર્વ-વ્યાપી છે એમ તેં જાણ્યું કે તત્કાળ તું શોકરહિત થશે. (૫૧)

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

તથાપિ ત્વં મહાવા ૧ નૈનં શોચિત્ મહંસિ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—હવે આત્મા નિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને નિત્ય નાશ પામે છે એવો જો તારો મત હોય; તો પણ હે અર્જુન ! તે માટે તારે આવો શોક કરવો યોગ્ય નથી. (૨૬)

ટીકા:—અથવા હે અર્જુન ! એમ ન જાણતાં એ નાશવંતજ છે એમ જો તું માને, તોપણ તારે શોક કરવાનું કારણ નથી. કારણ કે જેમ ગંગાનાં પાણીનો પ્રવાહ અખંડ છે, તેમ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો પ્રવાહ એક સરખો ચાલ્યાજ કરે છે ! આત્માને તો આ ત્રણે અવસ્થા સદા સરખીજ છે; અને પ્રાણી માત્રને તો આ ત્રણે અવસ્થા કોઈ વેળા છોડતી નથી. માટે એ રીતે પણ આ સર્વને માટે તારે શોક કરવાનું પ્રયોજનજ નથી. સ્વભાવથીજ આ સર્વ ક્રમ અનાદિ ચાલ્યો આવે છે. જો આ વાત તારા લક્ષમાં ન આવતી હોય તોપણ પ્રાણી માત્ર જન્મમરણને આધીન છે; એ વાત તો તું સમજે છેજ. માટે જન્મમરણને મટાડી શકાય એમ નથી, એવું સમજીને પણ તારે શોક કરવાનું પ્રયોજન નથી. (૫૮)

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્મા અપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિત્ મહંસિ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ:—જે ઉત્પન્ન થાય છે તે નિઃસંશય મૃત્યુ પામે છે; અને જે મરે છે તે નક્કી પુનર્જન્મ પામે છે. માટે એ ઘટના અપરિહાર્ય છે; તેથી તેને માટે તારે શોક કરવો ઉચિત નથી. (૨૭)

ટીકા:—જેનો જન્મ થયો તેનું મૃત્યુ થનારજ છે, અને જેનું મરણ થયું છે તેનો પુનર્જન્મ થનાર છે; એ પ્રમાણે આ ઘટમાળ એક સરખી ચાલુજ છે. અથવા સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત જેમ આપો-આપ નિત્ય થયા કરીને કદી અંધ રહેતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ જગતમાં જન્મમૃત્યુ પણ મટાડી શકાય તેમ નથી. છેવટે મહા પ્રલયકાળે આ ત્રલોક્યનો પણ સંહાર થાય છે; માટે ઉત્પત્તિ અને અંત અપરિહાર્ય છે. જો તને આવી સમજ પડી હોય તો હે અર્જુન ! તું શોક શા માટે કરે છે ? જાણી બુજીને ઘેલો કાં થાય છે ? હે પાર્થ ! વળી એક બીજી વાતનો વિચાર કરતાં પણ તારે દુઃખ ધારણ કરવાનું કશું પ્રયોજન નથી. (૬૩)

અવ્યક્તા િને મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અજ્ઞાનમિદમન્યેવ તત્ર કા પરિદેવતા ॥૨૮॥

આશ્ચર્યવત્પરં તિ કશ્ચિદેનમાશ્ચયવદ્ તિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ ૧ ત્વાપ્યેનં વૈદનચૈવ કશ્ચિતા ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત ! સર્વ ભૂતો પ્રથમ અવ્યક્ત અર્થાત્ અસ્પષ્ટ સ્થિતિમાં હોય છે; તદનંતર વચ્ચે તે વ્યક્ત સ્થિતિમાં આવે છે અને અતે અવ્યક્ત સ્થિતિમાં લય પામે છે. ત્યારે તે માટે શોક તે શો કરવો ? (૨૮) કોઈ આત્માને આશ્ચર્યવત્ બુદ્ધિ છે, કોઈ તેને આશ્ચર્યવત્ વર્ણવે છે, કોઈ તેને આશ્ચર્યવત્ સાંભળે છે અને કોઈ તેના શુભાનુવાદ શ્રવણ કરીને પણ તેને બહુતો નથી. (૨૯)

ટીકાઃ—આ સર્વ પ્રાણીઓ ઉત્પત્તિ પૂર્વે નિરાકાર હતાં અને જન્મ લીધા પછી આકારને પ્રાપ્ત થયાં. તે જ્યારે લય પામે છે ત્યારે પણ, તે નિઃસંશય અન્ય સ્થિતિમાં નહીં જતાં પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ અર્થાત્ અવ્યક્ત સ્થિતિનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હવે મધ્યમાં તેમનું જે સ્વરૂપ દેખાય છે, તે નિદ્રાઅસ્ત મનુષ્યના સ્વપ્ન સમાન હોઈને માયાના યોગથીજ દેખાય છે. કિંવા જળને પવનનો સ્પર્શ થતાં તે જે પ્રમાણે તરંગ રૂપે દેખાય છે; કિંવા લિન્ન લિન્ન લોકોની ઇચ્છા પ્રમાણે સુવર્ણ જેમ નાનાવિધ અલંકાર રૂપે થાય છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ માયાના યોગથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે એમ સમજ. જેમ આકાશમાં વાદળાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ જગત્ દ્રશ્યાકારમાં આવ્યું છે. માટે તે અક્ષય્ય બ્રહ્મ પ્રતિજ લક્ષ આપ, કે જે બ્રહ્મ ઉપર સાધુને પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી વિષયો તેને છોડી જાય છે; જે બ્રહ્મને માટે તે વનવાસી કિંવા વૈરાગ્યસંપન્ન થાય છે; જે બ્રહ્મપર દ્રષ્ટિ રાખીને મનનશીલ પુરૂષો બ્રહ્મચર્યાદિ વ્રતો તથા તપો આચરે છે; જે બ્રહ્મ તરફ શુદ્ધ ચિત્તે જોતાં જોતાં કેટલાક લોકો અંતરમાં નિશ્ચિન થઈ સર્વ સંસારને વિસરી જાય છે; જેનો શુભાનુવાદ ગાતાં ગાતાં કેટલાકના ચિત્તને ઉપરતિ થાય છે અને અતે તે તેમાંજ નિમગ્ન થઈ જાય છે. જેના સ્વરૂપનું વર્ણન સાંભળી મનુષ્ય શાંત થઈને દેહાભિમાનથી નિવૃત્ત થાય છે; અને અનુભવ લઈને તો મનુષ્ય તદ્દપજ બની જાય છે. નહીંઓનો સર્વ ઓધ સમુદ્રમાંજ જઈને મળે છે અને તેમાં સ્થાન ન મળવાથી તેના પાછા ફરવાની વાત કોઈ દિવસ સાંભળવામાં આવી નથી. તેજ પ્રમાણે યોગીઓની બુદ્ધિ એક વેળા તેના તરફ વળી એટલે તે તેમાં તદ્દપ થઈ જાય છે; અને એવા તદ્દપ થયેલા યોગીઓ

પુનઃ સંસારમાં આવતા નથી. (૭૬)

દેહી નિત મવચ્ચોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુઃર્હસિ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! સર્વ દેહોમાં વિદ્યમાન એવો જે આત્મા તેનો કદિ પણ વધ થઈ શકતો નથી; માટે સર્વ ભૂતોને માટે શોક કરવો તને ઉચિત નથી. (૩૦)

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વત્ર સર્વના અંતરમાં વ્યાપ્ત અને પ્રયાસ કરવાથી પણ જેનો ઘાત થતો નથી એવું જે એક ચૈતન્ય છે; તેજ જગદૂપ બનેલું છે એ વાત લક્ષમાં રાખ. આ ચૈતન્યના સ્વભાવાનુસારજ સર્વ ઘટનાઓ બને છે અને નાશ પામે છે. ત્યારે હવે તુંજ કહે કે શોક શાને માટે કરવો ? હે પાર્થ ! આ સરળ વાત તારા મનમાં કેમ ન આવી ? એકંદરે આ શોક કરવો એ તને યોગ્ય નથી. (૭૩)

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धિ युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षત્રियस्य न विद्यते॥૩૧॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્વધર્મની દ્રષ્ટિથી જેતાં પણ તારે કંપિત થવું યોગ્ય નથી; કારણ કે ધર્મયુદ્ધ પ્રાપ્ત થવું એના કરતાં અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ ક્ષત્રિયોને કલ્યાણકારક નથી. (૩૧)

ટીકા:—અરે અર્જુન ! તું વિચાર કેમ કરતો નથી ? આ તે તું શું લઈ બેઠો છે ? જે સ્વધર્મના પાલનથી મનુષ્ય તરે છે, તેને તો તું તદ્દન વિસરી ગયો છે. કદાચ કૌરવોનું કાંઈ વિપરીત થાય અથવા તારા સંબંધમાં કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવે, કિંવા આ સર્વ જગતનો પણ નાશ થાય તોપણ સ્વધર્મ તો કદાપિ તજવોજ નહિ. તેનો ત્યાગ કરીને તારા મનમાં જે દયા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે દ્વારા તારે ઉદ્ધાર થશે કે ? હે અર્જુન ! યદ્યપિ તારૂં હૃદય દયાથી આર્દ્ર થયું છે, તો પણ તે દયા આ યુદ્ધને પ્રસંગે અનુચિત છે. ગાયનું દૂધ ઉત્તમ છતાં કેટલાક વ્યાધિને માટે તે વર્જ્ય હોય છે. તે જે નવા તાવવાળાને આપવામાં આવે તો તે વિષવત્ થઈ પડે છે. તેજ પ્રમાણે જે એક માણસ બીજાનું કાર્ય આવરે તો તેના હિતનો નાશ થાય છે. માટે હવે સાવધ થા ! વ્યર્થ શોકાકુલ થઈશ માં અને જે ક્ષત્રિયધર્મના આવરણથી કોઈ પણ કાળે દોષ લાગતો નથી, તે સ્વધર્મકૃત્ય પ્રત્યેજ

લક્ષ આપ. જેમ યોગ્ય ભાગે ચાલવાથી કદિ પણ અનિષ્ટની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિંવા દિવ્ય પ્રકાશમાં ચાલવાથી ઠેસ વાગતી નથી; તેમ હે અર્જુન ! જે સ્વધર્મના પથે ચાલે છે તેની સર્વ મનોકામના પૂર્ણ થાય છે. માટે તમને-ક્ષત્રિયને સંગ્રામ સિવાય કોઈ પણ કાર્ય આવે પ્રસંગે ઉચિત નથી. મનમાં કપટ ન રાખતાં સામસામા ઉભા રહી એક બીજાપર પ્રહાર કરી યુદ્ધ આદરવું એજ આ પ્રસંગે તારો ધર્મ છે. વધારે શું કહેવું ? (૯૦)

॥૬॥ યોગ્ય ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! સહજ પ્રાપ્ત થયેલો આ યુદ્ધ પ્રસંગ, એ તો પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગનું જ દ્વાર છે ! આવું યુદ્ધ તો ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૨)

ટીકા:—હે અર્જુન ! આ યુદ્ધ તને પૂર્વ પુણ્યથીજ પ્રાપ્ત થયું છે. જાણે તારા સર્વ ધર્મનો ભંડારજ ખુલ્લી ગયો છે ! અરે આને તે યુદ્ધ કહેવું કે મૂર્તિમંત સ્વર્ગનોજ ઉદય થયેલો કહેવો ? જાણે તારા ગુણોની કીર્તિ સાંભળીને પ્રત્યક્ષ કીર્તિ દેવીજ તારાપર અતિ આસક્ત થઈને, તને વરમાળા આરોપવાને આવી હોય તેમ લાગે છે. ક્ષત્રિયોને પુષ્કળ પુણ્ય કર્યાં હોય ત્યારેજ આવે. યુદ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રસ્તે જતા એકાદ વટેમાર્ગીને ચિંતામણિ મળી જાય; કિંવા બગાસું ખાવાને મુખ પહોળું કરતાં તેમાં અકસ્માત અમૃતજિંદુ આવી પડે; તેમ તમને આ યુદ્ધ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. (૯૫)

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ:—એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધનો ત્યાગ કરશે, તો આ લોકની કીર્તિ અને પરલોકના સાધન-સ્વધર્મનો નાશ થશે અને પાપનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. (૩૩)

ટીકા:—જો તું આવા આ સંગ્રામનો ત્યાગ કરીને વ્યર્થ વસ્તુનોજ શોક કરતો બેસી રહીશ, તો પોતાની હાનિ પોતાને હાથેજ કરવા જેવું થશે. જો આ રણમાં આજે તેં શસ્ત્ર ફેંકી દીધાં, તો વડીલોપાન્નિત કીર્તિનો નાશ કીધો એમજ સમજજે. વળી પૂર્વજોની કીર્તિનો નાશ થશે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તારી કીર્તિનો પણ નાશ થશે, સર્વ

જમત તારી નિંદા કરશે અને મોટા દોષો તને શોધતા ચાલ્યા આવશે. જેમ પતિરહિત સ્ત્રી સર્વથા અપમાન પામે છે, તેજ પ્રમાણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર પણ અપમાનને પાત્ર બને છે. અથવા જેમ રણમાં પ્રેત પડકારે એટલે ચારે તરફથી ગીધડાઓ તેને ફેંદી ખાવા મંડી બંધ છે; તેજ પ્રમાણે સ્વધર્મહીન મનુષ્યના અંગમાં મહા દોષો વ્યાપી તેનો નાશ કરી દે છે. (૨૦૦)

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—વળી સર્વ લોક નિરંતર તારી અપકીર્તિજ ગાશે, અને સંભાવિત પુરૂષને અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ અધિક દુઃખકર છે. (૩૪)

ટીકા:—માટે તું જે પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષત્રિયધર્મનો ત્યાગ કરીશ તો તને પાપ લાગશે; અને કદ્યાંતે પણ અપયશનું કલંક ભૂસાશે નહિ. જ્યાં સુધી અપકીર્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધીજ સુર પુરૂષો જીવવું ઉચિત સમજે છે. આમ હોવાથી હવે રણમાંથી પાછો શી રીતે જવું? તું તો જાણે દયાને લીધે રણમાંથી પાછો ફરીશ, પણ આ સર્વ એ વાતને માનશે નહિ. આ કૌરવો તને ચારે તરફથી ઘેરી લઈને તારા પર શરવૃષ્ટિ કરશે અને હે અર્જુન! પછી તારા દયાળુપણથી કાંઈ તારે છુટકો થશે નહિ. એમ કરતાં વખતે મહા કષ્ટે અહીંઆથી તારે છુટકો થયો, તો પણ એ પ્રકારે જીવવું એ તો મરણ કરતાં પણ ખરાબ છે. (૫)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ૩૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ સર્વે મહારથીઓ તું ભયથી નાશી ગયો છે એમજ માનશે; અને પછી સર્વને બહુ માન્ય થયેલો એવો તું હલકો પડીશ. (૩૫)

ટીકા:—વળી એક 'ખીજી વાતનો તે' વિચાર કર્યો નથી. તું અહીંઆ ખૂબ સજ્જ થઈને સુદ્ધ કરવા આવ્યો છે, પણ જ્યારે દ્યાર્દ્ર થઈને પાછો જવાને નીકળીશ; ત્યારે હે અર્જુન! તુંજ કહે કે આ તારા વૈરી કૌરવો તને દયા આવી છે એ વાત ખરી માનશે કે? (૭)

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

नंदं तस्मै सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ૩૬ ॥

લોકાર્થ:—તારા સામર્થ્યની નિંદા કરી તારા શત્રુઓ ન બોલવાના ધણુ બોલ તારા સંબંધે બોલશે; આથી અધિક દુઃખકારક બીજી શી વસ્તુ હોઈ શકે ? (૩૬)

ટીકા:—આ લોકો કહેશે કે અર્જુન અમારાથી જીને નહાસી ગયો. અરે ! તારાપર આવું કલંક આવે એ શું સારી વાત કે ? હે ધનુષારી ! લોકો અનેક પ્રયત્નો કરીને કિંવા પ્રાણ આપીને પણ જે કીર્તિને સંપાદન કરે છે; તે આકાશ જેવી અનુપમ કીર્તિ વગર અડચણે પ્રાપ્ત કરવાની તક તને અનાયાસે મળી ગઈ છે. તારી કીર્તિ અને તારા ગુણો ત્રણે લોકમાં ઉપમારહિત છે. દેશદેશાંતરના રાજા-રજવાડાઓ તારી સ્તુતિ કરે છે અને તારાં કીર્તિગાન ગાય છે; તે સાંભળી યમ પણ તારાથી ડરે છે. તારી કીર્તિના મહિમા ગંગાનાં પાણી જેવાં નિર્મળ અને ગહન છે; અને એ કીર્તિ સાંભળીને જગતના મહાન યોદ્ધાઓ સુદ્ધાં ચકિત બની બંધ છે. આવો તારા અદ્ભુત શૌર્યનો મહિમા સાંભળી સર્વ કૌરવો પોતાના જનપર ઉદાર થયા છે. જેમ સિંહની ગર્જના સાંભળી ગજરાજને પણ પ્રલયકાળજ ઉલટયો હોય એમ લાગે છે; તેમ આ સર્વ કૌરવોને તારો ડર લાગે છે. પર્વત જેમ વજ્રને અને સર્પ ગરૂડને નમે છે તેમ આ કૌરવો તારી સમક્ષ નીચું માથું કરી આલે છે. માટે હવે જો યુદ્ધ ન કરતાં પાછો ફરીશ, તો તારું એ મહત્ત્વ નષ્ટ થશે અને તને હીનતા લાગશે. વળી કદાચ તું જવાને તૈયાર થશે, પરંતુ એ તને જવા દેશે કે ? એ તો તને પકડી આણીને તારી કુંજતીજ કરશે અને તારા સાંભળતાં તારી અતિશય નિંદા કરશે. પાછળથી આમ મર્મલેદક શબ્દો સાંભળીને અંતઃકરણ વિદીર્ણ થવાનો પ્રસંગ આવે, તેના કરતાં અત્યાદેજ શૌર્યથી યુદ્ધ શા માટે ન કરવું ? જો તું આ લોકોને જીતશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય લોગવશે. (૧૯)

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

લોકાર્થ:—યુદ્ધમાં મરણ પામશે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થશે અને જય મળશે તો પૃથ્વીનું રાજ્ય લોગવશે. માટે હે અર્જુન ! યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને ઉઠ. (૩૭)

ટીકા:—અથવા આ રણમાં યુદ્ધ કરતાં તું મુઓ તો સહજે સ્વર્ગમુખ લોગવશે. માટે હે અર્જુન ! હવે આમ બેસી ન રહે. ઉઠ

અને હસ્તમાં શસ્ત્ર ધારણ કરી યુદ્ધનો આરંભ કર. સ્વધર્મના આચર-
ણથી પૂર્વના દોષો નાશ પામે છે; તેને બદલે તેથી પાતક લાગશે
એવો ભ્રમ તને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયો? તુંજ કહે કે નાવમાં બેસનારો
માણસ કદિ બે છે? અથવા સ્વચ્છ માર્ગમાં ચાલનારાને કદિ ઠેસ
વાગે છે? વિષની સાથે દૂધનું સેવન કરવાથી જેમ મૃત્યુ થાય છે તેમ
ફળની આશાથી સ્વધર્મનું આચરણ કરવાથી દોષ લાગે છે. માટે હે
અર્જુન! નિષ્કામ થઈ ક્ષત્રિય-ધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કર; એટલે પાત-
કનો લેશ પણ તને સ્પર્શ કરશે નહિ. (૨૫)

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ:—સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય તથા
પરાજય, એ સર્વને સમાન ગણીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા એટલે તને
પાપ લાગશે નહિ. (૩૮)

ટીકા:—સુખ પ્રાપ્ત થતાં કુલાઈ જવું નહિ અને દુઃખની પ્રાપ્તિ
થતાં ખેદ કરવો નહિ. આ સમરાંગણમાં જય મળશે કિંવા મરણ થશે;
એ ભવિષ્યના વિચાર અત્યારે કર્યા કરીશ નહિ. સ્વધર્માનુસાર વર્તતાં
જે ઇષ્ટાઈષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય, તે શાંત વૃત્તિથી સહન કર. વળી આ રીતે
મનનો નિશ્ચય થયો એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ દોષોત્પત્તિ થતી નથી.
માટે હવે તું નિશ્ચયપૂર્વક યુદ્ધનો આરંભ કર. (૨૯)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंध प्रहास्यसि ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ! અત્યાર સુધી તને સાંખ્ય એટલે જ્ઞાન
કિંવા તત્ત્વવિચારનો બોધ આપ્યો. હવે કર્મયોગ, કે જેથી કર્મબંધન
નષ્ટ થાય છે, તે વિષે બોધ આપું છું તે શ્રવણ કર. (૩૯)

ટીકા:—અત્યાર પર્યંત જ્ઞાનયોગ વિષે તને સંક્ષિપ્ત બોધ
આપ્યો. હવે બુદ્ધિયોગ વિષે કહું છું તે સાંભળ. હે અર્જુન!
પુરૂષ બુદ્ધિયોગને પ્રાપ્ત થતાં તેને કર્મબંધનની બાધા નડતી નથી.
જેમ અંગપર વજ્રકવચ ધારણ કરવાથી શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વચ્ચે પણ મનુષ્ય
અબાધિત રહી શકે છે. (૩૨)

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ:—આ યોગમાં આરંભેલાં કાર્ય મધ્યમાંજ બંધ પડે, તોપણ તેથી કરેલાં કર્મો નાશ પામતાં નથી વા તેને અડચણ કિંવા સંકટ નહતાં નથી; અને આ કર્મોના નાના સરખા અનુભવથી પણ મહદ્ લાયમાંથી રક્ષણ મળે છે. (૪૦)

ટીકા:—તે પ્રમાણે આ યોગ આચરતાં આ લોકોનાં સુખ નષ્ટ થતાં નથી અને મોક્ષમાં પ્રત્યવાય નહતો નથી. આ યોગમાં પૂર્વ કરેલાં કર્મોના નાશ થતો નથી. મનુષ્યે નિષ્કામ બુદ્ધિ અનુસાર કર્મ કરવાં, પરંતુ ફળની ઇચ્છા રાખવી નહિ. જેમ ભૂત ભુવાને પીડા કરી શકતું નથી, તે પ્રમાણે જેને સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને ઉપાધિ નહી શકતી નથી. જે બુદ્ધિને પાપ-પુણ્યની બાધા થતી નથી, જે અતિ સૂક્ષ્મ અને નિશ્ચલ છે, અને સત્ત્વ, રજ તથા તમ એ ત્રણે ગુણો જેમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી એવી સુબુદ્ધિ; હે અર્જુન ! પુણ્ય-યોગે કોઇને પ્રાપ્ત થાય તો તે સંસારના સર્વ લાયનો નાશ કરે છે. (૩૭)

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ કર્મયોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એકજ છે; અને અનિશ્ચિત પુરુષોની બુદ્ધિ અનેક ભેદોવાળી તથા અનંત હોય છે. (૪૧)

ટીકા:—જેમ દીપકની જ્યોતિ નાની સરખી હોવા છતાં પણ તે મોટો પ્રકાશ આપે છે, તેજ પ્રમાણે આ સદ્બુદ્ધિ અદ્વય હોય તોપણ તેને થોડી સમજશો નહિ. હે અર્જુન ! વિવેકીઓ સદા એ સદ્બુદ્ધિનીજ ઇચ્છા કરે છે, કેમકે સદ્બુદ્ધિ જગતમાં અતિ દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ઇંદ્ર પૃથ્વીની પેઠે પારસમણિ કાંઈ પુષ્કળ મળતા નથી, કિંવા અમૃતનું એક બિંદુ પણ મહા સદ્ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાંજ પર્યવસાન (પરિણામ) પામનારી સદ્બુદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ છે. જે પ્રમાણે ગંગાજળનું પર્યવસાન નિરંતર સમુદ્રજ છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ વિના અન્ય કાંઈ સિદ્ધિ નથી એવી તો આ એક નિષ્કામ બુદ્ધિજ છે. એ વ્યતિરિક્ત ઇંદ્ર બુદ્ધિ તે દુર્બલ છે. તે દુર્બુદ્ધિમાં સદૈવ વિકારજ ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચારી લોકોજ તેમાં ખેલે છે. આથી હે અર્જુન ! તે લોકોને સ્વર્ગ, સંસાર અને નરકાવસ્થાનીજ પ્રાપ્તિ થયા કરે છે. આત્મસુખ તેમને મળતું નથી. (૪૪)

યામમં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવંત્યાવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષજ્ઞાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

ટીકાકાર્થઃ—હે અર્જુન ! વેદના માત્ર અર્થવાદમાંજ રત થયેલા અને કર્મવ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઈ છેજ નહિ એમ બોલનારા અવિચારી લોકો અને વિષયલોભમાં તત્પર તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિને હેતુ ધરનારા લોકો લોભ અને ઐશ્વર્ય મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટ ક્રિયાનાં વર્ણનથી ભરેલી અને જન્મ તથા કર્મરૂપી ફળને આપનારી જે પુષ્પિત (ખાદ્યતઃ મોહક દેખાતી) વાણી બોલે છે; તે વાણીને જેનું ચિત્ત વશ થયું છે, એવા લોભ અને ઐશ્વર્યને માટે તત્પર રહેલા લોકોના મનમાં નિશ્ચયાત્મક અર્થાત્ આત્મતત્ત્વવિષયક કિંવા કર્મયોગવિષયક બુદ્ધિ હોતીજ નથી. (૪૨-૪૪)

ટીકાઃ—આવા લોકો વેદના આધાર બતાવી કર્મમાર્ગનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત કરે છે; પરંતુ તેઓ કર્મનાં ફળપર આસક્તિ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે મૃત્યુલોકમાં જન્મ લઈને યજ્ઞાદિક કર્મો કરવાં અને આદહાદદાયક સ્વર્ગસુખનો ઉપલોભ લેવો. હે અર્જુન ! આવી દુર્બુદ્ધિયુક્ત મનુષ્યો સદૈવ એમજ કહે છે કે સ્વર્ગસુખવ્યતિરિક્ત અન્ય સુખો સુખ આપનારાં છેજ નહિ. આવા લોકો કેવળ લોભની ઇચ્છાથી આસક્ત હોવાને લીધે તેઓ કેવળ ફળપરજ દ્રષ્ટિ રાખીને કર્મ કરે છે. વળી અનેક પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો વિધિયુક્ત કરી અત્યંત દક્ષતાપૂર્વક ધર્માચરણ કરે છે. પરંતુ હે અર્જુન ! તેઓ એકજ વાત બહુ ખોટી કરે છે. તે એ કે તેઓ મનમાં સ્વર્ગેચ્છા રાખે છે અને યજ્ઞલોકતા જે ઈશ્વર તેને વિસરી બાય છે. જેમ કપૂરમાં અગ્નિ મૂકી તેને નકામું બાળી દેવામાં આવે, કિંવા મિથ્યાન્નમાં હળાહળ વિષ ભેળવવામાં આવે, કિંવા દૈવયેગે મળેલા અમૃતકુંડને ભત મરી ફેંકી દેવામાં આવે, તેમ આવા લોકો પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને સકામ-પણથી બગાડી નાંખે છે. અત્યંત શ્રમથી પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી

સંસારની ઇચ્છા શા માટે કરવી ? પરંતુ આ લોકોના લક્ષમાં આ વાત આવતી નથી. જે પ્રમાણે કોઈ ઉત્તમ રસોઈએ નાના પ્રકારનાં પકવાન તૈયાર કરી દ્રવ્યની લાલચે બજારમાં વેચે છે; તે પ્રમાણે આવા અવિચારી લોકો સુખોપલોગને માટે ધર્મને શુભાવે છે. માટે હે પાર્થ ! વેદના અર્થવાદમાં નિમગ્ન થયેલા લોકોના મનમાં સદૈવ દુર્બુદ્ધિનોજ વાસ હોય છે એ વાત લક્ષમાં રાખ. (૫૫)

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્તૈગુણ્યો ભવાર્જુન ।

નિર્દંદ્રો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! વેદમાં સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનુંજ પ્રતિપાદન છે, માટે તું ગુણાતીત થા. તું અને મારું એ દંદનો પરિત્યાગ કર. નિત્ય શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણથી સ્થિર થા. યોગ-ક્ષેમ અર્થાત્ નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે ? તેની ચિંતા છોડી દે અને આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર કર. (૪૫)

ટીકા:—તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે વેદ ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજઃ અને તમ)થી પરિપૂર્ણ છે. ઉપનિષદ ભાગ:સાત્ત્વિક છે. એમ હે ધનુર્ધર ! બ્રાહ્મીના ભાગમાં કર્મ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સર્વે રજઃ અને તમ એ ગુણોથી યુક્ત હોઈ કેવળ સ્વર્ગસૂચકજ છે. તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે એ સ્વર્ગસુખ દુઃખનાંજ કારણો છે; તેથી તું કદિ પણ તારા મનને તેમાં પેસવા દઈશ નહિ. આ ગુણુત્રયની ત્રિપુ-ટીનો ત્યાગ કર અને અહંમયતા છોડી દે, તથા કદિ પણ અંતરમાં આત્મસુખને વિસરીશ નહિ. (૫૬)

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—નાના જળાશયમાં જે સ્નાન-પાનાદિક કર્મો જેમ તેમ કરીને થાય છે; તે સર્વે કાર્ય મોટા જળાશયમાં રહેલાઈથી થાય છે. તેજ પ્રમાણે વેદોનાં જે પૃથક પૃથક રૂપ તે બ્રહ્મજ્ઞાનીને સહજેજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૬)

ટીકા:—વેદમાં પુષ્કળ વાતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ આપણે તો જે માર્ગ હિતાવહ હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. જેમ સૂર્યોદય થવાથી પુષ્કળ માર્ગો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ તે સર્વે માર્ગોપર મનુષ્ય એક સાથે આક્રમણ કરી શકતો નથી; અથવા સર્વ પૃથ્વી પાણીથી ભરેલી હોય, તોપણ આપણે તો ઉપયોગ

પુરતુંજ પ્રાણી લઈ શકીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ વેદા-
ર્થનો વિચાર કરી માત્ર અપેક્ષિત શાશ્વત પ્રહાનોજ સ્વીકાર કરે છે. (૬૩)

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

માર્ગાલ્લેહર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું કર્મનોજ અધિકારી છે. ફળનો
અધિકારી બનીશ નહિ અને ફળની ઇચ્છા પણ કરીશ નહિ. તથા
કર્મ ન કરવાનો પણ આગ્રહ કરીશ નહિ. (૪૭)

ટીકા:—માટે હે પાર્થ ! મેં અનેક દૃષ્ટિથી સર્વે વાતોનો વિચાર
કરી જોયો, તો મને એમજ લાગ્યું કે તારે તારા કર્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ
કરવો નહિ. તારે કર્મફળની ઇચ્છા ન રાખતાં તેમજ નિષિદ્ધ કર્મનો
અંજીકાર ન કરતાં નિષ્કામભાવે સત્કર્મ આચરવાં જોઈએ. (૬૬)

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય ! કર્મની આસક્તિ અને કર્મનું કર્તૃત્વ
છોડી, ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને કર્મ કર. આરંભિત કર્મ પાર પડે
વા ન પડે તેનો હર્ષ કે શોક કરીશ નહિ. યોગનો આશ્રય લઈ કર્મ
કર. ગુણ હુઃખમાં સમતા થવી એનેજ યોગ કહે છે. (૪૮)

ટીકા:—હે અર્જુન ! યોગયુક્ત થઈ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ
કરી મનપૂર્વક કર્મ કર. આરંભેલું કાર્ય હૃવયોગે પાર પડ્યું તો તેથી
કુલાઈ જતા નહિ, અને સિદ્ધ ન થયું અથવા અપૂર્ણ રહ્યું તો તેને
માટે શોક પણ કરીશ નહિ. કર્મ કરતાં જો તે પાર પડ્યું તો ઠીકજ
છે; પરંતુ કદાચિત વિધ્ન આવીને તે અપૂર્ણ રહ્યું તોયે હર્ષરેચ્છા
બળવત્તર ગણી રૂઢુંજ માનવું. જેટલાં કર્મો બને તે સર્વે હર્ષરને
અર્પણ કરવાં; એટલે પછી પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા માનવાનું કશું પ્રયો-
જનજ નથી. કર્મ કરતાં સાડું માડું જે કાંઈ પરિણામ થાય તે પ્રત્યે
મનોધર્મ સમાન રાખવો; એનું નામજ યોગ સ્થિતિ એમ શાસ્ત્ર
પુરૂષો વહે છે. (૭૨)

દૂરેણ સ્થવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદનંજય ।

બુદ્ધો શરણમસ્તુ કૃપણાઃ ફલે તવઃ ॥૪૯॥

બુદ્ધિર્યજ્ઞો જહાતાં ઝમે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ઇન્ધિરને અર્પણ કરીને કરેલાં કર્મો કરતાં ફળના હેતુથી કરેલાં કર્મો અતિ ન્યૂન યોગ્યતા ધરાવે છે; માટે બુદ્ધિયોગનું જ શરણુ ગ્રહણ કર. કર્મના ફળની ઇચ્છા ધરનારા લોકો અતિ દીન હોય છે. (૪૯) જે પુરૂષ બુદ્ધિયોગથી યુક્ત હોય છે, તે કર્મનાં ફળ જે પાપ અને પુણ્ય, તેનાથી આ લોકમાં જ મુક્ત થાય છે. માટે સમત્વ-બુદ્ધિયોગને સાધ્ય કરી લે. કર્મનું કૌશલ્ય ઇન્ધિરને કર્મ અર્પણ કરવામાં જ છે. (૫૦)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેમાં મન અને બુદ્ધિનું એક્ય થાય છે અને જ્યાં ચિત્તની સમતા થાય છે ત્યાંજ યોગનો સાર છે. હે પાર્થ ! આ બુદ્ધિયોગ અને કર્મયોગની વિચારપૂર્વક તુલના કરતાં જણાય છે કે (અહંકારયુક્ત અને ફલેચ્છાયુક્ત) કર્મયોગની યોગ્યતા ઘણી ઓછી છે. પરંતુ કર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં જ બુદ્ધિયોગ સાધ્ય થાય છે. આ રીતની કર્મસિદ્ધિનેજ યોગ કહેવામાં આવે છે. માટે હે અર્જુન ! બુદ્ધિયોગમાંજ ચિત્ત સ્થિર કર અને મનમાંથી ફલની આશાને દૂર કર. જેઓ બુદ્ધિયોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમનીજ મનોકામના સિદ્ધ થાય છે; અને તેઓજ પાપ અને પુણ્ય એ ઉભયના બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. (૭૭)

કર્મજં બુધ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થ:—માટે સમત્વ-બુદ્ધિયુક્ત પુરૂષો જ્ઞાની હોવાથી કર્મ-ફલની આશા છોડી, જન્મબંધનથી મુક્ત થઈ સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત એવા (પરબ્રહ્મ) પદને પામે છે. (૫૧)

ટીકા:—હે અર્જુન ! બુદ્ધિયોગયુક્ત પુરૂષો કર્મ કરવા છતાં ફળની ઇચ્છા રાખતા નથી. એટલે તે જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે. હે ધનુર્ધર ! પછી તેઓ બ્રહ્માનંદથી પરિપૂર્ણ એવા અવિનાશી પદને પામે છે. (૭૯)

યદા તે મોહકલિલં બુધ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યાતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી પાતકને તરી જશે, ત્યારેજ તું સાંભળવાની અને સાંભળેલી વિષયો આખતોથી વિરક્ત થઈશ. (૫૨)

ટીકા:—જ્યારે તું મોહના ત્યાગ કરશે અને જ્યારે તારા મનમાં વૈરાગ્ય પ્રવેશ કરશે, ત્યારેજ તને નિદોષ અને ગહન આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ તારૂં અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારે ઇચ્છારહિત બનશે અને તું અચ્યુતપદને પ્રાપ્ત થઈશ. વળી આ પદની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે પછી ભવિષ્યના વિચાર અને ભૂતકાળના બનાવ, એ બધું આપોઆપજ દૂર રહી જશે. (૮૨)

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુધ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ:—વેદનાં નાના પ્રકારનાં વાક્યો શ્રવણ કરી ભ્રમમાં પડેલી તારી બુદ્ધિ જ્યારે બ્રાંતિચક્રમાંથી નીકળી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થશે ત્યારે તું યોગને પ્રાપ્ત થશે. (૫૩)

ટીકા:—ઇન્દ્રિયના સંસર્ગથી જે બુદ્ધિ અચ્ચલ થયેલી હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી સ્થિર થાય છે. એ પ્રમાણે સમાધિ સુખમાં જ્યારે તારી બુદ્ધિ સ્થિર થશે, ત્યારે તને સર્વ યોગ-સ્થિતિ સાધ્ય થશે. (૮૪)

અર્જુન ઉવાચ । સ્થિતઃ ક્ષસ્ય કા માષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતઃ કિં પ્રમાણેત દૃષ્ટ્વા સીત વ્રજેત કિમ્ ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે કેશવ ! જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ યોગસ્થ બની છે, તે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષનાં લક્ષણ કેવાં છે ? તે શું બોલે છે ? કેમ બેસે છે અને કેમ ચાલે છે ? (૫૪)

ટીકા:—પછી અર્જુન બોલ્યો:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે કૃપાનિધે ! તું જે વાત પૂછુંછું તેના ખુલાસો કૃપા કરીને કરજો. આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! તને જે યોગ્ય લાગે તે આનંદપૂર્વક પૂછ. આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો:—સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવો ? તેને કેવી રીતે ઓળખવો ? તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો. જેમને સ્થિરબુદ્ધિ-વાળા કહેવામાં આવે છે અને જે નિરંતર સમાધિસુખ ભોગવે છે, તેમને કયાં લક્ષણોથી ઓળખવા ? હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! તે કેવી સ્થિતિમાં હોય છે, અને કેવું વર્તન રાખે છે એ કૃપા કરીને કહો. આ સાંભળી પણ શુંબૈર્યસંપન્ન પરબ્રહ્માવતાર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલવા લાગ્યા. (૬૦)

શ્રીમગવા-વાચ । પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્

આત્મન્યૈવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યાઃ—હે અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ વાસનાઓને નિઃશેષ ત્યજી દે છે અને આત્મામાંજ સંતુષ્ટ બને છે, ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. (૫૫)

ટીકાઃ—શ્રી ભગવાન કહે છેઃ— હે અર્જુન ! સાંભળ ! મનની અતિ ઉત્કટ ભોગેચ્છા આત્મસુખમાં વિદ્ધ ઉત્પન્ન કરે છે. જે સદા તૃપ્ત હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હોય છે, અને જેના ચોગથી મનુષ્ય વિષયોમાં જર્મ ફસાય એવા જે કામ, તેની જેના મનમાં પૂર્ણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ હોય; અને જેનું મન આત્મસંતોષમાં અર્થાત્ સ્વાનંદમાં રમમાણ હોય છે, તે પુરૂષને સ્થિરબુદ્ધિ જાણવા. (૬૩)

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિમમનાઃ મુક્ષેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થઃ—જેનું મન દુઃખપ્રાપ્તિથી ખેદ પામતું નથી અને જેને સુખની ઇચ્છા નથી; કામ, ક્રોધ અને ભય એ વિકારો જેના અંતઃકરણમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે, એવા જે મુનિ તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. (૫૬)

ટીકાઃ—નાના પ્રકારનાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થયા છતાં જેના મનમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો નથી અને જે વિષય સુખની ઇચ્છામાં ફસાઈ રહેતો નથી, તે સત્પુરૂષના અંતઃકરણમાંથી કામ અને ક્રોધ આપો-આપજ દૂર થાય છે; વળી તે પૂર્ણ પુરૂષ ભયનું તો નામ સુદ્ધાં જાણતો નથી. આ પ્રકારે જે સંસાર અને લેહથી રહિત થયેલો હોય છે, તેજ પુરૂષને સ્થિરબુદ્ધિ સમજવો. (૬૬)

યઃ સર્વત્રાનભિસ્તેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ વિષયો પ્રત્યેનું જેનું મમત્વ નષ્ટ થયું છે, અને જેને સારા કે માઠા વિષયો પ્રાપ્ત થતાં તેથી હર્ષ કેવા શોક થતો નથી, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજવું. (૫૭)

ટીકાઃ—જે પ્રમાણે ચંદ્રમાને પ્રકાશ સર્વને એક સરખો પ્રકાશ આપે છે, તેમ જે સર્વની સાથે સમાન દ્રષ્ટિવાળો છે, તથા ભૂત માત્ર

પ્રતિ દયાવાન હોઈ જેની બુદ્ધિમાં કદિ હોદ થતો નથી, જેને સાર થવાથી ગર્વ થતો નથી અને જેને ખૂર થતાં દ્રેષ પણ થતો નથી, એવો જે હર્ષશોકરહિત પુરૂષ આત્મવિચારમાં નિમગ્ન રહે છે, તેને હે અર્જુન ! સ્થિરબુદ્ધિવાળો બાણ. (૩૦૦)

યથા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીંદ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

શ્લોકાર્થ:—જે પ્રમાણે કાચળો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનાં અવયવોને સંકોચી લે છે; તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે પોતાની ઇન્દ્રિયોને સર્વ વિષયોમાંથી પાછી ખેંચીને અંકુશમાં રાખે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ એમ બાણવું. (૫૮)

ટીકા:—કાચળો જ્યારે આનંદમાં હોય છે ત્યારે તે પોતાના હાથપગ પ્રસારે છે, અને જ્યારે ઇચ્છે ત્યારે તેને પાછા સંકોચી લે છે. તે પ્રમાણે જેની ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન થઈ વશ રહે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે એમ સમજ. (૨)

વિષયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વ નિવર્તતે ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થ:—આહાર ન કરનાર પુરૂષના વિષય નહિ થવા છતાં તેની વાસના તો અવશેષ જ રહે છે; પરંતુ પ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર થતાં તો તે વાસનાનો પણ લોપ થાય છે. (૫૯)

ટીકા:—હે અર્જુન ! બીજી એક ચમત્કારિક વાત તને કહું છું તે શ્રવણ કર. કેટલાક યોગસાધકો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી વિષયોનો ત્યાગ કરે છે અને શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે; પરંતુ વાસનાનું દમન કરતા નથી; તેથી તેઓ અનેક રીતે આ વિષયોમાં ફસાઈ પડે છે. કોઈ વૃક્ષનાં પાંદડાં અને કુંપળો ચુંટી નાંખવામાં આવે પણ તેના મૂળમાં જે જલસિંચન કર્યા કરવામાં આવે, તો પછી તે વૃક્ષનો નાશ શી રીતે થશે ? જે પ્રમાણે જળના બળથી તેને અન્ય સ્થળે ફાંટા કુટે છે, તે પ્રમાણે વાસનાદ્વારા અંતઃકરણમાં વિષય પણ અધિકાધિક પુષ્ટ થાય છે. બહારના વિષયો ન્યૂન થઈ શકે છે, પરંતુ વાસના કમી કરી શકાતી નથી. કારણ કે તેના સિવાય આ શરીર ચાલી શકતું નથી. પરંતુ હે અર્જુન ! યોગસાધક જ્યારે પરપ્રજ્ઞનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્તિ અનુભવ લે છે, ત્યારે એ વાસનાનું નિયંત્રન પણ સહજે થઈ શકે છે. જ્યારે

માણસને સ્વયં પ્રવૃત્તિવાળો અનુભવ થાય છે, ત્યારે શરીરના વ્યવહાર પણ બંધ થાય છે અને ઇદ્રિયોના વિષયોની વિસ્મૃતિ થાય છે. (૯)

યત્તૌ હ્યપિ કૌતિય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।

હન્દ્રિયાણિ પ્રમયીનિ હરંતિ પ્રસર્ગ મનઃ ॥૬૦॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! બળવાન ઇદ્રિયો, તેનો નિગ્રહ કરવાને મથતા વિદ્વાન મનુષ્યના મનને પણ પરાણે પોતા તરફ ખેંચી જાય છે. (૬૦)

ટીકા—હે અર્જુન ! જેઓ ઇદ્રિયોને વશ કરવાને માટે રાત્રિ-દિવસ પ્રયત્ન કરે છે, તેમને પણ તેઓ આધીન થતી નથી. જે માણસ નિરંતર અભ્યાસમાં લાગ્યો રહીને યમ નિયમનો લાંડાર બની જાય તથા મનને મૂઠીમાં લઈને ચાલે, તેને સુદ્ધાં એ ઇદ્રિયો વ્યાકુળ કરી નાંખે છે; એવા એનો પ્રતાપ છે. જે પ્રમાણે માંત્રિકને ભૂત ભૂલાવો અવશવી દે છે, તેમ એ વિષયો શિદ્ધિસિદ્ધિ રૂપે યોગીઓને પ્રાપ્ત થઈ ઇદ્રિયોદ્વારા તેમને પણ બ્રષ્ટ કરે છે. આવે વખતે મન વિષયોમાં ગુંથાઈ જઈને અભ્યાસમાં નિર્બળ બની જાય છે. આવી આ ઇદ્રિયોની પ્રબળ શક્તિ છે. (૧૪)

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થઃ—માટે તે સર્વ ઇદ્રિયોને વશ કરી જાની પુરૂષોએ મારામાંજ પોતાનું મન સ્થિર કરવું. જેની ઇદ્રિયો સ્વાધીન હોય છે તેને નિશ્ચળબુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજવા. (૬૧)

ટીકા—માટે હે પાર્થ ! સર્વે વિષયોની ઇચ્છા છોડીને જે ઇદ્રિયોને વશ કરે છે અને જેનું અંતઃકરણ વિષયના સુખના ભ્રમમાં પડતું નથી; તેજ યોગનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાને પાત્ર છે. કારણ કે તે સદા આત્મજ્ઞાનયુક્ત રહે છે અને અંતઃકરણમાં મને કદિ વિસરતો નથી. જો કોઈ માત્ર બાહ્ય વિષયોને છોડી કર્મેન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી બેસી રહે અને વિષયેચ્છા તેમની તેમ રહે, તો તે જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટતો નથી. થોડું પણ વિષયના કલ્પવાથી તે શરીરમાં પ્રસરી જીવનનો નાશ થાય છે, તે પ્રમાણે મનમાં વિષયોની થોડી પણ ઇચ્છા રહેવાથી તે સર્વ શુભ વિચારોનો નાશ કરે છે. (૨૦)

આપત્તો વિપાત્સઃ સંગસ્તે પચાપતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ॥૬૩॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરૂષના મનમાં વિષયો ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; અને પ્રીતિમાંથી કામ (ઉત્કટ ઇચ્છા) ઉપજે છે. આ કામની આડે ક્રોધ હરકત આવતાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્રોધમાંથી મૂર્ખતા, મૂર્ખતામાંથી સ્મૃતિવિનાશ, સ્મૃતિવિનાશમાંથી બુદ્ધિવિનાશ અને બુદ્ધિવિનાશમાંથી પુરૂષના સર્વસ્વનો નાશ થાય છે. (૬૨, ૬૩)

ટીકાઃ—અંતઃકરણમાં વિષયોનું સ્મરણ પણ થયું તો વિરકતને પણ તેની ઉપર પ્રીતિ ઉપજે છે અને તેમાંથી ઇચ્છા અર્થાત્ કામ ઉત્પન્ન થાય છે. કામ ઉત્પન્ન થયો એટલે ક્રોધ તો મૂર્તિમંત હોયજ છે; અને ક્રોધની સાથે અવિચાર રહેલો હોય છેજ. જે પ્રમાણે દીપકની જ્યોતિ પવનથી ખુઝાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે અવિચારને લીધે સ્મૃતિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. સંધ્યાનો સમય થતાંજ અંધકાર સૂર્યપ્રલાને અસ્ત કરે છે, તેવીજ દશા સ્મૃતિનો નાશ થતાં મનુષ્યની થાય છે. પછી અજ્ઞાનને લીધે તેની બુદ્ધિ કેવળ અંધ બની જાય છે. વળી તે સર્વ વસ્તુથી વિમુખ થઈ તેને કોઈ પણ માર્ગ મુઝતો નથી. જન્મધંધને નાસવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં; તે આમતેમ ભાગવા લાગે છે તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! અજ્ઞાનને લીધે બુદ્ધિ આડીવાટે ભ્રમણ કરવા લાગે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિનો ભ્રંશ થતાં તે ગોટાળામાં પડી જાય છે અને તેનું સર્વ જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જતાં જે પ્રમાણે દેહ પ્રેતરૂપ બને છે, તેવી સ્થિતિ બુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી જીવની બને છે. માટે હે અર્જુન ! સાંભળ ! જે પ્રમાણે બળતણને અગ્નિની એક ચીજીગારી લાગી તેનો ભડકો થતાં તે અગ્નિ ત્રિભુવનનો પણ નાશ કરવાને સમર્થ થાય છે; તે પ્રમાણે અંતઃકરણમાં ચલિચિત્ પણ વિષયનું સ્મરણ થયું એટલે તે મહા અનર્થની ઉત્પત્તિ કરે છે. (૩૦)

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રીતિ અને દ્વેષનો પરિત્યાગ કરી જેણે પોતાની ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં આણી છે, તે પુરૂષ વિષયોનું સેવન કરે તોપણ તેના

અંતઃકરણની પ્રસન્નતા મટતી નથી. (૬૪)

ટીકા:—મનમાંથી સર્વ વિષયો દૂર કર્યા એટલે રાગ અને દ્વેષ આપો આપજ નષ્ટ થાય છે. રાગ અને દ્વેષ ટળ્યા પછી ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય તોપણ તે બાધક નિવડતી નથી. આકાશમાંથી સૂર્ય પોતાનાં કિરણરૂપી કરથી જગતની વસ્તુઓને સ્પર્શ કરે છે, તોપણ તેના સંસર્ગદોષથી લિપ્ત થતો નથી. તે પ્રમાણે જે વિષય પ્રત્યે ઉદ્દાસીન, આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન અને કામ ક્રોધથી અલિપ્ત હોય છે, તથા જે વિષયમાં પણ પોતાના સ્વરૂપ સિવાય અન્ય વસ્તુનું દર્શન કરતો નથી, ત્યાં પછી વિષય શી વસ્તુ છે ? અને તેને શી રીતે બાધ કરી શકે ? જો પાણીમાં પાણી યુક્તું હોય કિંવા અગ્નિથી અગ્નિ બળતો હોય તોજ પૂર્ણતાએ પહોંચેલો પુરૂષ વિષયસંસર્ગથી બગડે. આ પ્રમાણે જે સ્વતઃ સર્વરૂપ બની રહ્યો છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ તું નક્કી સમજ. (૩૦)

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં નાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસે હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ:—ચિત્તને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે, અને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા પુરૂષની બુદ્ધિ શીઘ્ર આત્મામાં સ્થિર થાય છે. (૬૫)

ટીકા:—જ્યાં ચિત્તમાં સદા પ્રસન્નતા હોય છે, ત્યાં સાંસારિક દુઃખોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. જેના ઉદરમાંજ અમૃતનો ઝરો ઉત્પન્ન થયો, તેને ક્ષુધા તૃષ્ણાની પીડા ટળી જાય છે. તેમ જેનું હૃદયજ પ્રસન્ન હોય છે તેનાં સર્વ દુઃખો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આવા મનુષ્યની બુદ્ધિ આપોઆપજ પરમાત્મસ્વરૂપમાં પહોંચી જાય છે. જેમ વાયુરહિત સ્થળે દીપકની જ્યોત લેશ પણ હાલતી નથી તેમ જેની બુદ્ધિ સ્થિર હોય છે, તે આત્મસ્વરૂપના યોગમાંજ નિશ્ચલપણે જોડાઈ રહે છે. (૪૧)

નાસ્તિ બુધ્ધિરક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

શ્લોકાર્થ:—જેનું અંતઃકરણ સ્વસ્થ હોતું નથી તેને આત્મજ્ઞાનની બુદ્ધિ હોતી નથી; જેને આત્મભાવ નથી; તેને શાંતિ હોતી નથી અને જેને શાંતિ હોતી નથી તેને સુખ ક્યાંથી હોય ? (૬૬)

ટીકા:—આ યેગયુક્તિનો વિચાર જેના અંતઃકરણમાં હોતો નથી, તેને શબ્દાદિક વિષયો પોતાના પાશમાં રસ્ત કરી લે છે. હે પાર્થ !

આવા માણસની બુદ્ધિ કદિ સ્થિર રહેતી નથી અને બુદ્ધિસ્થિતિની ઇચ્છા પણ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. હે અર્જુન ! જ્યારે તેના અંતઃકરણમાં સ્થિરતાની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી, ત્યારે પછી તેને શાંતિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? જેવી રીતે પાપીઓની તરફ મોક્ષ અંખીને પણ જોતો નથી તે પ્રમાણે જ્યાં શાંતિનો લેશ પણ નથી ત્યાં સુખ ભલે-ચૂકે પણ જતું નથી. અગ્નિમાં શેકેલાં બીજ જો ઉગે, તો જ શાંતિહીન મનુષ્યને સુખની પ્રાપ્તિ થાય. માટે મનનું અનિયમિતપણું, એ જ દુઃખનું કારણ હોઇને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ પણ કરવો જ જોઇએ. (૪૭)

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमિवांभसि ॥૬૭॥

શ્લોકાર્થ :—સ્વચ્છદે વિહરતી ઇન્દ્રિયોની પાછળ પાછળ જેનું મન ભટકે છે, તેની બુદ્ધિને સમુદ્રમાં વાયુ જેમ નાવને ખેંચી લઈ જાય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો હરી લે છે. (૬૭)

ટીકા :—જે પુરૂષ ઇન્દ્રિયોની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે, તે પોતે ભલેને સમજે કે હું વિષયરૂપ સાગરને તરી ગયો છું; પરંતુ વાસ્તવમાં તે તરી ગયો નથી. જેમ એક નાવ સમુદ્ર તરી કિનારે આવી હોય, એટલામાં વાવાઝોડું થવાથી તોફાનમાં જઈ પડે છે; તેમ સિદ્ધ થયેલો પુરૂષ માત્ર ગમ્મતને ખાતર પણ ઇન્દ્રિયોનું લાલન કરે તો તે પુનઃ સંસારદુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે એમ તું સમજ. (૫૦)

तस्माद्यस्य महाहो निगृह्यतां सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ :—માટે હે મહાબાહો ! જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વિષયો-માંથી પાછી વાળી તેના સંયમ કરે છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એમ સમજ. (૬૮)

ટીકા :—માટે હે ધનંજય ! ઇન્દ્રિયો પોતાને સ્વાધીન થઈ એટલે, તેથી અધિક સાર્થકતા તે આ જીવનમાં બીજી શી હોઈ શકે ? જ પ્રમાણે કાચબો પોતાનાં પ્રસારેલાં અવયવો સ્વેચ્છાથી સ્વતઃજ સંકોચી લે છે, તે પ્રમાણે જેની ઇન્દ્રિયો સ્વાધીન અને આજ્ઞાપાલક હોય છે, તેનીજ બુદ્ધિ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી સમજ. હે અર્જુન ! હવે જ્ઞાનીને ઓળખવાનું એક સૂક્ષ્મ ચિહ્ન તને કહું છું તે સાંભળ. (૫૪)

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥૬९॥

શ્લોકાર્થ:—સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એજ રાત્રિ છે. સર્વ ભૂતોની જે રાત, તે કાળે યોગી પુરૂષ જાગે છે (સ્વરૂપાનુભવરૂપી જાગૃતિ લોગવે છે); અને જ્યારે સર્વ ભૂતો (વિષયરૂપી) જાગૃતિ લોગવે છે ત્યારે તે તેને રાત્રિ જ સમજીને ઉઘે છે. (૬૬)

ટીકા:—સર્વ પ્રાણીઓને અજ્ઞાત રહેલા આત્મસ્વરૂપનું જેને પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે, અને જે વ્યાવહારિક વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે મનુષ્યો જાગૃત રહી મહા પરિશ્રમ સેવે છે તે વિષયપ્રાપ્તિ પ્રતિ જે નિદ્રિત રહી અલક્ષ્ય કરે છે, તેજ મનુષ્ય હે અર્જુન ! ઉપાધિરહિત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગંભીર અને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજ. (૫૬)

**આર્પમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।
તદત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી**

શ્લોકાર્થ:—ચારે તરફ પાણીથી ભરેલા અને પોતાની મર્યાદા ન હોડનારા સમુદ્રમાં જેમ સર્વ નદીઓ આદિ પ્રવેશ કરે છે, તે પ્રમાણે સર્વ મનોરથો જેનામાં પ્રવેશ કરે છે તેનેજ શાંતિ મળે છે. જે વિષયોની ઇચ્છા કરે છે તેને શાંતિ મળતી નથી. (૭૦)

ટીકા:—હે પાર્થ ! વળી એક અન્ય પ્રકારથી પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય ઓળખી શકાય છે. સમુદ્રમાં જેમ સદૈવ પરિપૂર્ણતા હોય છે, તેમ આવા પુરૂષના અંતઃકરણમાં પણ પરિપૂર્ણતાનો વાસ હોય છે. વર્ષાઋતુમાં નદીઓના ભરપૂર પ્રવાહો તેમાં ભળે છે, તોપણ તે કચિત્ત્વદિન પામતો નથી કિંવા પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી; કિંવા ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીઓનાં પાણી ખૂટી જાય છે ત્યારે પણ તે ચાતકચિત્ત ઉભો થતો નથી. તે પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષ પણ રિદ્ધિસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં ઉલ્લાસ પામતો નથી અને તેની અપ્રાપ્તિ થતાં તે અસંતુષ્ટ થતો નથી. સૂર્યના ઘરમાં દીપક સજગાવવામાં આવે તો જ શું પ્રકાશ થાય ? અને નહિ તો શું તે અંધારે અથડાય છે ? તેજ પ્રમાણે સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરૂષની પાસે રિદ્ધિસિદ્ધિ આવી તોયે શું અને ગર્હ તોયે શું ? તેની તે જરા પણ દરકાર કરતો નથી. કારણ કે તેનું અંતઃકરણ મહાસુખમાં-પરમાત્મસુખમાં નિમગ્ન હોય છે. જે પોતાના ગૃહનાં સૌંદર્યને ઇંદ્રલુપન કરતાં પણ અધિક માને છે, તે એકાદ ભિલ્લની ઝુંપડી જોઈને શું મોહિત થશે ? જે અમૃતને પણ ન લેખવતો હોય તે શું કાંઈ પીશે ? તેજ પ્રમાણે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયેલ પુરૂષ શું રિદ્ધિસિદ્ધિથી પ્રસન્નતા સેવશે ? હે અર્જુન ! ચમત્કાર તો એ છે કે જે

પુરૂષને સ્વર્ગનાં સુખની પણ અપેક્ષા નથી: તેની સન્મુખ સામાન્ય રિદ્ધિ-સિદ્ધિની તો વિસાતજ શી? વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં લોકો કહે છે કે, સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્યોની પાસે રિદ્ધિસિદ્ધિ હોવી જ જોઈએ; એ કેવી આશ્ચર્યકારક વાત! (૬૫)

વિહાય સામાન્ય: सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય સર્વ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી, નિસ્પૃહ થઈ, હું અને મારું એ દ્વંદ્વ છોડી નિરહંકારી રહે છે, તેને શાંતિ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭૧)

ટીકા:—આ પ્રમાણે આત્મબોધથી સંતુષ્ટ થયેલો અને પરમા-નંદથી પુષ્ટ થયેલો પુરૂષજ સ્થિરબુદ્ધિવાળો છે એમ તું સમજ. આવો માણસ હુંપણું છોડી સર્વ મનોરથોનો ત્યાગ કરી જગતમાં વિચરે છે. (૬૭)

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥૭૨॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આવી સ્થિતિનેજ બ્રહ્મસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય જ્યારે સર્વ કર્મ છોડી બ્રહ્મરૂપ બને છે ત્યારે તેને મોહ થતો નથી. આવી સ્થિતિમાં જેનું મરણ થાય છે, તેને જન્મ-મરણરહિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭૨)

ટીકા:—આવી નિસ્સીમ બ્રહ્મસ્થિતિનો અનુભવ જ્યારે નિષ્કામ પુરૂષ લેવા લાગે છે, ત્યારે તે અનાયાસેજ પરબ્રહ્મ (આત્મસ્વરૂપ) ને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પુરૂષોને દેહના અવસાનકાળે થનારી વ્યથા સ્વરૂપમાં લાગતાં અટકાવતી નથી. સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે:—હે રાજન્! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ એજ સ્થિતિનું વર્ણન અર્જુનને કહી સંભળાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું આવું કથન સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યો; આ યુક્તિ મને ઠીક ઉપયોગી થઈ પડશે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુએ સર્વ કર્મોનો જ નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધદ્વારા ‘મારા યુદ્ધકાર્ય’ નો પણ લોપ થાય છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું ભાષણ સાંભળી અર્જુન અતિ હર્ષિત થયો. હવે તે શંકા કરી ગહન પ્રશ્નો પૂછે છે. એ સંવાદ અત્યંત સુરસ, અર્વ ધર્મોનો લંકાર કિંવા વિવેકનો અમ-યાદ નિધિ છે. આ સંવાદનું નિરૂપણ જગદીશ્વર સ્વતઃ કરશે, અને તે વાત નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેવ કહી સંભળાવશે. (૭૫)

અધ્યાય ૩ જો.

અર્જુન ઉવાચ । જ્ઞાયસો ચેત્કર્મણસ્તે મતાબુદ્ધિર્જનાદઃ ।

તત્ કિં કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન ઓલ્યોઃ—હે જનાર્દન ! કર્મયોગ કરતાં બુદ્ધિ યોગ ઉત્તમ છે; એવો જો તમારો મત હોય તો પછી હે કેશવ ! મને આ ઘોર કર્મ કરવાને શા માટે પ્રવૃત્ત કરો છો ? (૧)

ટીકાઃ—જ્ઞાનદેવ કહે છેઃ—અર્જુને કેવા પ્રકારે શંકા કરી તે સાંભળો. પછી અર્જુન ઓલ્યોઃ—હે કમલાપતે ! તમે જે કહ્યું તે મેં લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યું છે. હે અનંતસ્વરૂપ ! કર્મ અને કર્તા એવો ભેદ જ નથી. આવોજ જો આપનો નિશ્ચિત મત હોય તો પછી હે હૃષીકેશ ! આપ મને સંગ્રામ કરવાનો આગ્રહ શા માટે કરો છો ? આ ભયંકર કર્મજાળમાં મને ફાસાવતાં આપને સંકોચ કેમ થતો નથી ? સર્વ કર્મોનો આપજ નિષેધ કરો છો; તો પછી મારે હાથે આવાં હિંસાત્મક કર્મ શા માટે કરાવો છો ? હે હૃષીકેશ ! આપ કર્મને મહત્ત્વ નથી આપતા અને મારે હાથે આવી ભયંકર હત્યા કરાવો છો; તેનો આપજ વિચાર કરો. (૫)

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિં મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

શ્લોકાર્થઃ—તમે અગ્રહંબગ્રહં વત્તી જાણે મારા મનમાં ભ્રમ પેદા કરતા હો એમ મને લાગે છે. મારે એક નિશ્ચિત વાત કહો કે જે દ્વારા હું મારું કલ્યાણ સાધી લઉં. (૨)

ટીકાઃ—હે દેવ ! તમેજ જ્યારે આ પ્રમાણે ઓલવા લાગ્યા ત્યારે અમે અજ્ઞાનીઓએ શું કરવું ? આંવો અજ્ઞાનાત્પાદક અને સંદિગ્ધ ઉપદેશ જો કરવામાં આવે તો પછી તેમાં અને ભ્રમમાં ભેદ શો ? હવે તો આપની પાસે આત્મબોધ મેળવવાની મારી મંગ્છા પૂર્ણ થઈ ચૂકી ! વૈદ્ય જ્યારે રોગીના ઔષધમાં વિષ નાંખે તો પછી રોગીનું સંરક્ષણ શી રીતે થાય ? આપનો ઉપદેશ મને તો અંધ મનુષ્યને આડા માર્ગમાં લાવી મૂકવા જેવો ક્રિયા મર્ફટને દારૂ પાવા જેવો લાગે છે. હે દેવ ! હું મૂળથીજ અજ્ઞાની અને તેમાં વળી આ

મોહથી ગ્રસ્ત થયો; અને તે માટેજ તમને વિવેકની વાત પૂછી. આપની તો એકેએક વાત અદ્ભુતજ નિવડી ! એ ઉપદેશમાં તો મને ચારેગમ ગોટાળોજ લાગ્યો ! હે દેવ ! શરણાગતની સાથે આ પ્રમાણે વર્તવાનું કારણ શું ? અમે મન વાણી ને કાયાથી આપના બોલવાપર શ્રદ્ધા સાર્પીએ અને તમે અમને આવો ભ્રમભય ઉપદેશ આપો તો પછી અવધિજ થઈને ! જ્યારે આપ સ્વયં આવો ઉપદેશ કરો; એટલે અમારું તો કંટ્યાણુજ થઈ ચૂક્યું ! હવે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તો આશાજ શી ! એટલુંજ નહિ પરંતુ મારા મનની સ્થિરતાનો નાશ થયો અને મન વિશેષ ભ્રમમાં પડી ગયું ! હે કૃષ્ણ ! આપની લીલા અમે પામર મનુષ્યો કાંઈ જાણી શકતા નથી. આ ઉપદેશને જહાને જે આપ મારા મનનો ભાવ જાણવા ઇચ્છતા હો તો કોણ જાણે ? મને આપ ફસાવો છો કે ગૌઠાર્થ સહિત બ્રહ્મસ્વરૂપ સમજાવો છો; તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. માટે હે દેવ ! સાંભળો. મને ગૌઠાર્થમાં ન કહેતાં ગામડીયાને પણ સમજ પડે એવી ભાષામાં સ્પષ્ટ કહી બતાવો. હે કૃષ્ણ ! હું અતિશય મંદબુદ્ધિ છું; માટે મને સ્પષ્ટ સમજાય તેવી રીતે નિશ્ચયાત્મક વાત કહો. રોગનો નાશ કરવો એ તો જાણે આપ ધનો હેતુ હોય છે જ; પરંતુ તે સ્વાદિષ્ટ અને રુચિકર પણ હોવું જોઈએ. તે પ્રમાણે સર્વ અર્થથી પરિપૂર્ણ અને (આચરવાને) યોગ્ય એવું તત્ત્વ આપ મને કહી સંભળાવો. વળી હું એટલું માગી લઉં છું કે જે રીતે મારા મનને તેનો પૂર્ણ બોધ થાય તે રીતે મને કહેજો. હે દેવ ! આપના જેવા ગુરુ મળવા છતાં મારે મારા મનની ઇચ્છા પરિતૃપ્ત શા માટે ન કરી લેવી ? મારે કેાનો ભય ધરવો ? તમે તો મારી માતા છો. દૈવયોગે દ્વંડ્વતી કામધેનુ પ્રાપ્ત થાય તો પછી ઇચ્છિત વસ્તુ માગવામાં ઊભુપ શા માટે રાખવી ? ચિંતામણિ હાથમાં આવી પડતાં આકાંક્ષિત પદાર્થો માગી લેવામાં ‘લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવતાં મોહું ધોવા જવા’ જેવો વ્યવહાર શા માટે આચરવો ? અમૃત સિંધુને કિનારે ઉભા રહી અમૃતપાન ન કરતાં તૃપાથી તરફડીએ, તો પછી અમૃતનિધિ પાસે જવાનો શ્રમજ શા માટે લેવો ? તેજ પ્રમાણે હે કમલાપતે ! જન્મોજન્મ આપની ઉપાસના કરતાં કરતાં જ્યારે આપ મળ્યા છો તો પછી હે પરમેશ્વર ! અમારી ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુ શા માટે ન માગી લેવી ? હે દેવ ! આજે મારી મનોકામના પરિપૂર્ણ કરવાનો દિવસ ઉગ્યો છે. આજે મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ મારાં પૂર્વ પુણ્યો ફળી મારા સર્વ મનોરથની સિદ્ધિ થઈ છે. કારણ કે પરમ

કલ્યાણધામ અને સર્વ દેવોના દેવ એવા જે આપ તે મને સ્વાધીન થયા છો. જે પ્રમાણે માતાનું સ્તનપાન કરવામાં બાળકને વેળા કવેળા જોવાની હોતી નથી; તે પ્રમાણે હે દેવ! હે કૃપાનિધે! હું આપને મારી મૃચ્છાનુરૂપ મને ગમે તે પ્રશ્નો પૂછીશ. માટે હે દેવ! આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય અને ષરલોકમાં હિતકારક હોય એવી એક નિશ્ચિત વાત કહો. (૩૧)

શ્રીમદ્વા-વાચા લોકેઽસ્મિન્દ્વિધા નિષ્ઠાઃ પ્રાપ્તામયાનય જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે નિષ્પાપ અર્જુન! સૃષ્ટિના આરંભમાંજ મેં આ લોકમાં આચરવા યોગ્ય બે પ્રકારના માર્ગો બતાવ્યા છે. સાંખ્યો (સાંખ્ય-વિચાર કરનારાઓ) ને જ્ઞાનયોગ અને યોગીઓ-કર્મ કરનારાઓને કર્મયોગ. (૩)

ટીકા:—અર્જુનનાં આવાં વચન સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા:—હે અર્જુન! મેં તને જે કહ્યું તે સંશ્લેષમાં કહ્યું છે. મશ્વિરાર્પણ કર્મમાર્ગનું નિરૂપણ કરતાં હું પ્રસંગાનુસાર જે જ્ઞાનમાર્ગનો મહિમા વર્ણવી ગયો, તેમાં મારો હેતુ શો હતો તે નહિ સમજતાં તું વ્યર્થજ્ઞ શ્લોભ પામ્યો છે. વળી હવે ધ્યાનમાં રાખજે કે ઉક્ત ઉભય માર્ગો મારાજ બતાવેલા છે. હે વીરશ્રેષ્ઠ! આ પૃથ્વીપર એ ઉભય માર્ગો અનાદિસિદ્ધ છે અને મારામાંથીજ ઉદ્ભૂત થયેલા છે. જડ અને ચૈતન્ય વિષે વિચાર કરનારા લોકો જેનું આચરણ કરે છે; અને જેથી પ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થઈ તત્ક્ષણજ તેમાં તદ્રૂપ બની જવાય છે; તે સંપ્રદાયનું નામ જ્ઞાનયોગ છે. બીજાને કર્મયોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગમાં તત્પર એવા મુમુક્ષુજનો ક્રમેક્રમે (જ્ઞાન થયા પછી) મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. તૈયાર મળેલા અને સંધીને તૈયાર કરેલા અન્નથી જેમ એક સરખીજ તૃપ્તિ થાય છે; તેમ આ ઉભય માર્ગોનું સાક્ષાત્ અને પરંપરાગત પર્યવસાન એકજ હોય છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ વહેતી નદીઓ લિન્ન જણાય છે; પરંતુ છેવટે સમુદ્રમાં ભળીને એકત્રજ થાય છે તે પ્રમાણે આ બન્ને સંપ્રદાયો એકજ લક્ષ્યના સૂચક છે. એના અવલંબનનો આધાર ઉપાસકની પાત્રતાપર છે. પક્ષી એકજ ઉડ્યનની સાથે વૃક્ષના ફળને ગ્રહણ કરે છે; પરંતુ તે ફળ તેજ વેગથી મનુષ્ય શી રીતે ગ્રહણ કરી શકશે વાડ? તે તો ધીમે ધીમે આ ડાળીપરથી પેલી ડાળીપર, એમ જતો જતો ક્રમે ક્રમેજ ફળની પ્રાપ્તિ જઈ પહોંચશે. તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાનમાર્ગે ચાલે છે એવા જ્ઞાનીઓ વિહંગમ માર્ગે સત્વર મોક્ષની

પ્રાપ્તિ કરી લે છે; અને ઇતર યોગીઓ કર્મમાર્ગે ચાલી વિહિત વર્ણ-
શ્રમ ધર્મનું આચરણ કરી ક્રમે ક્રમે મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪૪)

ન કર્મણામનારંભાન્ને પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મનું આચરણ ન કરવાથી પુરુષને કર્મશૂન્યત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; તેમજ કેવળ કર્મસંન્યાસથી પણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. (૪)

ટીકા:—જો કોઈ પણ મનુષ્ય આરંભથી જ વિહિત કર્મેના ત્યાગ કરી જ્ઞાનવાનની પેઠે નિષ્કર્મ (કર્મરહિત) થવાની ઇચ્છા કરે તો તે નિઃસંશય તેવા બની શકતોજ નથી. હે અર્જુન ! જે વિહિત કર્મે કરવાનાં હોય તેનો પરિત્યાગ કરી મનુષ્ય કૃતાર્થ થઈ શકે છે; એમ બોલવું એ કેવળ મૂર્ખતા છે. નદી પરિપૂર્ણ ભરેલી હોય અને સામે કિનારે જવું હોય તો નાવ વિના શી રીતે જવાશે ? કિંતા ક્ષુધા તૃપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે રસોઈ તૈયાર કરીને અથવા તૈયાર હોય તે પ્રાશન ન કરે; તો તેની ક્ષુધા શી રીતે શાંત પડશે ? જ્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થયો નથી ત્યાં સુધી તો વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિ પુઠે લાગેલીજ રહેવાની. જ્યાં આપણું મન ઇચ્છારાહિત થઈ ગયું એટલે પછી આત્મસંતોષ થઈ સર્વ ખટપટ આપોઆપજ બંધ થશે. માટે હે પાર્થ ! જેને પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેવા દરેકને માટે વિહિત કર્માચરણ ત્યાજ્ય નથી. વળી શું આપણી ઇચ્છાથી જ કર્મનો સ્વીકાર વા ત્યાજ્ય થઈ શકે છે કે ? ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મના સ્વીકાર વા ત્યાગની વાત બોલવી એ કેવળ બકવાદ સમાન છે. વાસ્તવિક વિચાર કરી જોતાં જણાશે કે આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. (૫૨)

ન हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

શ્લોકાર્થ:—કારણ કે કોઈ પણ પ્રાણી કર્મ કર્યા સિવાય એક પણ પણ સ્વસ્થ રહી શકતો નથી. પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો મનુષ્યો પાસે બળાત્કારે કર્મે કરાવે છે. (૫)

ટીકા:—જ્યાં સુધી આ સર્વ પ્રપંચ માયાને આશ્રયે છે ત્યાં સુધી સત્વ, તમ અને રજ એ ગુણોને આધીન જ સર્વ વ્યાપાર હોય

છે. માટે આપણે કર્મના સ્વીકાર કરી શકીએ છીએ કેવા તેના ત્યાગ કરી શકીએ છીએ; એમ કહેવું એ અજ્ઞાનસૂચક છે. વિહિત કર્મોના ઘૂણા કેવા ત્રાસથી ત્યાગ કરવાથી મન-ઇન્દ્રિયોના કર્મો કરવાનો સ્વાભાવિક ધર્મ શું નષ્ટ થશે ? વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી શું શ્રવણેન્દ્રિય પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ ભૂલી જાય છે ? કેવા આંખ પોતાની દર્શનશક્તિ ગુમાવે છે ? અથવા દ્રાણેન્દ્રિય પોતાનો પ્રકૃતિસિદ્ધ ધર્મ વિસરી જાય છે ? અથવા પ્રાણપાન વાયુની ગતિ બંધ થાય છે ? મન સંકલ્પ-વિકલ્પ ત્યજી દે છે ? કેવા શ્રુધા તૃષ્ણાનો હાસ થાય છે ? અથવા શું તેથી સ્વપ્ન અને જાગૃત અવસ્થાનો નાશ થાય છે ? કેવા પગ ચાલવાનું કામ વિસરી જાય છે ? અને તેથી શું જન્મમરણ બંધ થાય છે ? જો આ બધા વ્યાપાર બંધ થયા નથી તો પછી ત્યાગ તે શાનો કર્યો ? માટે દેહધારી કર્મોના ત્યાગ કદિ પણ કરી શકતો નથી. કર્મ એ માયાના ગુણોને આધીન હોવાથી હું કર્મોના સ્વીકાર કરીશ વા તેનો ત્યાગ કરીશ એમ કહેવું વ્યર્થ છે. આપણે રથમાં સ્વસ્થ બેઠા છીએ, તોપણ રથને આધીન હોવાથી રથની સાથે સાથે આપણે પણ અવસ્ય ગતિ કરીએજ છીએ. વૃક્ષનું શુષ્ક પત્ર નિશ્ચેષ્ટ હોવા છતાં પણ વાયુના વેગથી ઉડી આકાશમાં ભ્રમણ કરે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિને આધીન હોવાથી તથા કર્મેન્દ્રિયોના વિકારોને લીધે નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિએ પહોંચેલો પુરૂષ પણ નિત્ય શારીરિક કર્મો કરે છે. માટે જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો સંસર્ગ છે ત્યાં સુધી કર્મોના ત્યાગ કદિ પણ થઈ શકતો નથી. એમ છતાં પણ જે કર્મન્યાયની વાત કરે છે તે કેવા વ્યર્થ દુરાગ્રહનેજ સેવે છે. (૬૩)

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મહામૂર્ખ પુરૂષ કર્મેન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને ઇન્દ્રિયોના વિષયનું ચિંતન કર્યા કરે છે; તે દાંભિક-દુરાચારી કહેવાય છે. (૬)

ટીકાઃ—વિહિત કર્મોના ત્યાગ કરી તથા કર્મેન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરીનેજ માત્ર જે પુરૂષ કર્મથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખે છે; તેનાથી કર્મોના ત્યાગ થઈ શકતો નથી. કારણ કે તેના મનમાં કર્મ કરવાનો સ્વભાવ શેષ રહે છે. તથાપિ તે ઉપર ઉપરથી કર્મોત્તીત થયો છું એમ બતાવે છે. આવો પુરૂષ ચોકષો દાંભિક છે. હે પાર્થ ! આવા

પુરૂષ અદરથી સદૈવ વિષયાસક્ત હોય છે એમ તું નિઃસંશય જાણ. હે અર્જુન! હવે પ્રસંગાનુસાર તને ખરા ઇચ્છારહિત મનુષ્યનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કર. (૬૭)

યસ્તિવદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેદ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭૮॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ હે અર્જુન! જે મનુષ્ય મનવટે ઇન્દ્રિયાનું નિયમન કરીને આસક્તિ ન રાખતાં, કર્મેદ્રિય દ્વારા કર્મયોગનું આચરણ કરે છે તેજ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ છે. (૭૮)

ટીકા:—જેનું અંતર નિશ્ચલ અને પરમાત્મપરાયણ રહેવા છતાં બહારથી પણ લોકાચાર પ્રમાણે વર્તે છે; તેમજ જે ઇન્દ્રિયોને આજ્ઞા કરતો નથી, વિષયોની ભીતિ રાખતો નથી તથા જે જે પ્રસંગે જે જે કર્મો ઉપસ્થિત થાય તેના ત્યાગ કરતો નથી; વળી જે કર્મેદ્રિયોને કર્મ કરતાં શેકતો પણ નથી તેમ તેના વિકારોને વશ પણ થતો નથી; તે વાસનાથી વ્યાકુળ થતા નથી અને તેને મોહની બાધા નડી શકતી નથી. કમળપત્ર જેમ રાત્રિદિવસ પાણીમાં રહેવા છતાં પાણીથી ભીંજાતું નથી, તે પ્રમાણે તે સંસારમાં રહી ઇતર જનોના જંગ્મો ભાસે છે. જે પ્રમાણે પાણીની સંગતિથી સૂર્ય ગિળાં પાણીમાં હોય એમ ભાસે છે તેજ પ્રમાણે ઉપરથી જોતાં તે મનુષ્ય સાધારણ લાગે છે; પરંતુ તેની આત્મસ્થિતિ જોતાં તે તેવો હોતો નથી. જે મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય તથા નિરપૃહ હોય તેજ મુક્ત છે એમ તું સમજ. હે અર્જુન! તેજ યોગી અને જગતમાં તેજ સ્તુતિને પાત્ર છે. માટેજ તું એવો થા એમ હું તને કહું છું. તું તારા મનનું નિયમન કર અને અંતરમાં સ્થિર થા. (પછી) ભલે ને ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપારો કરતી રહે. (૭૯)

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયો હ્યકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધ્યેદકર્મણઃ ॥૮૦॥

શ્લોકાર્થ:—તું વિહિત કર્મોને આચર. કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં એજ શ્રેયસ્કર છે. કર્મ કર્યા સિવાય તારા શરીરનો નિર્વાહ સુદ્ધાં થશે નહિ. (૮૦)

ટીકાર્થ:—આ સંસારમાં કર્મરહિત થવું જ્યારે અસંભવિતજ છે તો પછી શાસ્ત્રવિરુદ્ધ શા માટે વર્તવું? માટે જે જે કર્મો યોગ્ય હોય અને સમયાનુસાર પ્રાપ્ત થયાં હોય તે તે કર્મ તું નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર. હે

અર્જુન ! વળી એક બીજું કૌતુક એ છે કે; નિષ્કામબુદ્ધિથી કરેલાં કર્મો સહજેજ કર્મપાશમાંથી અર્થાત્ સંસારમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરે છે. જે મનુષ્ય અધિકાર પ્રમાણે સ્વધર્માચરણ કરે છે તે એ આચરણનાજ પ્રભાવથી નક્કી મોક્ષ પામે છે. (૮૦)

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવંધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય ૨ તત્સંગઃ સમાચર ॥૧૧॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા યોરોવાચ યજ્ઞાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! ધર્મચરણ બુદ્ધિ સિવાય કરેલાં કર્મોથી તો જીવ ઉલટો બંધનમાં પડે છે. માટે કર્તાપણાનું અભિમાન છોડીને ધર્મચરણ બુદ્ધિથીજ તું કર્મ કર. (૯) સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં યજ્ઞની સાથે પ્રભુને ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મદેવ તેમના પ્રત્યે બોલ્યાઃ—તમે સ્વધર્મરૂપ યજ્ઞથી ધર્માચરણ કરો એટલે એ યજ્ઞ તમારા ધર્મિષ્ઠ મનોરથ પૂર્ણ કરશે. (૧૦)

ટીકા :—સ્વધર્માચરણ એજ નિત્યયજ્ઞ છે એમ તું સમજ ! એથી કરીને પાપ પ્રવેશી શકતું નથી. પ્રાણી જ્યારે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી હુકમો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે જન્મમરણના ફેરામાં ફસાઈ પડે છે. માટે જે સ્વધર્માનુસાર કર્મો કરવારૂપ અખંડ યજ્ઞ કરે છે તેને તે કર્મ બંધનરૂપ થતું નથી. આ સર્વ જગત કર્મનાં બંધનથી બંધાયલું છે; તેનું કારણ નિત્યકર્મનો અભાવજ છે. હવે હે પાર્થ ! તને આ સંબંધે એક કથા કહું છું. જે સમયે બ્રહ્મદેવે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; તે સમયે તેમણે પ્રાણી અને તેમને આચરવાના ધર્મો એ ઉલ્લેખને સાથે સાથેજ ઉત્પન્ન કર્યા; પરંતુ ધર્મો ગહન હોવાથી મનુષ્યો તેને સમજી શક્યા નહિ. આથી તેમણે બ્રહ્મદેવને પ્રાર્થના કરી કે; હે દેવ ! અમારે આ સંસારમાં તરવાનો ઉપાય શો છે ? ત્યારે બ્રહ્મદેવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે :—તમારા વર્ણધ્રમ અનુસાર તમારો ધર્મ અમે પૂર્વેથીજ નક્કી કર્યો છે. એ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરશો એટલે તમારો હેતુ સહજ સફળ થશે. તમે માત્ર ઉપર ઉપરથીજ વ્રતનિયમાદિ, અપવાસ અને તીર્થયાત્રાને શ્રમ કરશો નહિ. યોગાદિકનાં માત્ર બાહ્ય સાધનો તેમજ સકામ આરાધના તથા મંત્ર-તંત્રાદિક અનુષ્ઠાન કરવાના નાદે કદી પણ ચઢશો નહિ. તેમજ પરમાત્મા સિવાય ઇતર દેવોને ભજશો નહિ; પરંતુ સુખપૂર્વક તમારા સ્વધર્મનું આચરણ કરો. જે પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી નિષ્કામ બુદ્ધિથી

પોતાના પતિની સેવા કરે છે તે પ્રમાણે તમે તમારા ધર્મનું નિષ્કામ ભાવથી આચરણ કરો. સ્વધર્મ એજ એક તમારો યજ્ઞ છે, માટે તેનું જ આચરણ કરો. માટે હે બંધુઓ! તમે જે સ્વધર્માનુસાર ચાલશો તો તે સ્વધર્મ કામધેનુની પેઠે ફલદ્રૂપ થઈ તમારો કદિ પણ પરિત્યાગ કરશે નહિ. (૯૪)

देवान् भावयताज्जेन ते देवा भावयंतु वः॥

परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞવડે તમે દેવોની આરાધના કરો એટલે દેવો તમારાપર પ્રસન્ન થશે; અને આ પ્રમાણે તમે પરસ્પરને પ્રસન્ન કરી તમારૂં ઉત્તમ કલ્યાણ સાધી શકશો. (૧૧)

ટીકા:—આ સ્વધર્માચરણથી સર્વ દેવતા સંતુષ્ટ થશે અને તેઓ તમને ઇચ્છિત ફળ આપશે. આ પ્રમાણે સ્વધર્માચરણરૂપી પૂજાથી તમે સર્વ દેવગણનું પૂજન કરશો; એટલે તો તમને અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી આપશે અને પ્રાપ્ત વસ્તુનું સંરક્ષણ કરશે. આ રીતે જ્યારે એક બીજાનો પ્રેમ પરસ્પર વધશે ત્યારે તમે જે કાંઈ કરવા ઇચ્છશો તે સહજે સિદ્ધ થઈ શકશે અને તમારી સર્વ મનોકામના પરિપૂર્ણ થશે. તમારી વાણી સિદ્ધ થશે તથા તમે અન્યને આજ્ઞા કરનારા થશો; તેમજ મહારિક્ષિ નિરંતર તમારી આજ્ઞા માગશે. વસંતઋતુ આવતાંજ જેમ વનની શોભા, ફળ અને પુષ્પચુકત સૌંદર્યસહિત આપોઆપ આવી હાજર થાય છે; તેમ મૂર્તિમંત દેવજ સર્વ સુખો સાથે તમને ભોળાતું આવશે. (૧૦૧)

इष्टान् भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञ भाविताः॥

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—યજ્ઞથી દેવોની પૂજા કરતાં તેઓ સંતુષ્ટ થઈ તમને ઇચ્છિત ભોગો આપશે. દેવતાએ આપેલા ભોગોને જેઓ તેમને અર્પણ કર્યા વિના પોતેજ ભોગવે છે તેમને ચોરજ સમજવા. (૧૨)

ટીકા:—હે બંધુઓ! એ પ્રમાણે નિષ્કામ ભાવથી અને એક નિષ્ઠાથી તમે સ્વધર્માચરણ કરશો તો તમે અશ્વર્યવાન થશો. સકળ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં જે વિષયસેવનના રસીઆ માણસો વિષયલપટ થઈ ઇદ્રિયોને આધીન વર્તે છે; અને જે દેવે તેમને સંપાત્તે આપી છે તેને સ્વધર્માનુસાર ભજતા નથી. તેમની અંતે દુર્ગતિજ થાય છે. જે

અગ્નિમાં આહુતિ આપતો નથી, દેવનું પૂજન કરતો નથી, સારા બ્રાહ્મણો વગેરેને ભોજન કરાવતો નથી, જે ગુરુભક્તિથી કંટાળે છે, અતિથીનો આદર સત્કાર કરતો નથી અને પોતાની જાતિને સંતુષ્ટ કરતો નથી, જે શ્રીમંતાઈથી ગર્વિષ્ઠ બનીને કેવળ વિષયાસક્તિમાં રચ્યો પરચો રહે છે; તેને મોટા સંકટો આવીને ઘેરે છે. આથી તેનું ઐશ્વર્ય નાશ પામે છે અને અવશિષ્ટ રહેલા ભોગો પણ તેનાથી ભોગવી શકાતા નથી. જેનું આયુષ્ય ખૂટયું હોય એવા શરીરમાં જે પ્રમાણે ચૈતન્ય રહેતું નથી; અથવા જેમ હૃતભાગ્યના ઘરમાં લક્ષ્મી ટકતી નથી; તે પ્રમાણે સ્વધર્મનો લોપ થયો એટલે પછી સર્વ સુખ નષ્ટ થયું એમજ સમજવું. જે પ્રમાણે દીપક બુઝાતાંજ પ્રકાશનો નાશ થાય છે; તેમ બ્રહ્મદેવ કહે છે કે, હે પ્રબંજનો ! જે કોઈ સ્વધર્મનું આચરણ છોડે છે; તેનું સ્વાતંત્ર્ય ખરેખર નાશ પામે છે. જે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરશે તેને કાળ શિક્ષા કરશે અને તેને ચાર સમજી તેનું સર્વસ્વ હારી લેશે ! પછી રાત્રિ થતાં સ્મશાનમાં જેમ ભૂત-પિશાચાદિ દોડદોડી કરે છે; તે પ્રમાણે તેની પાસે સર્વ સંકટો દોડી આવી તેને ચાતરફથી ઘેરી લે છે. ત્રૈલોક્યનાં સર્વ દુઃખો અને સહસ્ર પ્રકારનાં પાતકો તથા સકલ કષ્ટો તેની પાસે આવી તેને વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. તે ઉન્મત્ત મનુષ્યની આવી સ્થિતિ થયા પછી તે ગમે તેટલું રૂઢન કરવા લાગે. તોપણ તે સંકટો તેને કદપ સુધી છોડી જતાં નથી. માટે તમે સ્વધર્મ છોડશો નહિ અને ઇન્દ્રિયોને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેશો નહિ. જે પ્રમાણે મત્સ્ય પાણીમાંથી બહાર નીકળતાં તરતજ મરણ પામે છે; તેમ સ્વધર્મ છોડવાથી તમારી સ્થિતિ પણ તેવીજ થશે. માટે બ્રહ્મદેવ કહે છે કે:-તમારે સર્વેએ પોતપોતાનાં ઉચિત કર્મો કરવાને સદા તત્પર રહેવું જોઈએ. (૧૮)

■ જ્ઞાપિત્રાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ જે ગ્રહણ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. વળી જે પુરૂષ પોતાને માટેજ અન્ન સંધીને ખાય છે તે તો પાતકનુંજ લક્ષણ કરે છે. (૧૩)

ટીકા—જે માણસ નિષ્કામ બુદ્ધિથી વિહિત કર્મોનું આચરણ કરવામાં પ્રાપ્ત સંપત્તિનો ઉપયોગ કરે છે; જે ગુરુ, આત્મ અને અગ્નિની પૂજા કરે છે; ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોની સેવા કરે છે; પોતાના પિતૃ-ઓની શ્રાદ્ધતિથિ આદિ પાળે છે; અને એ રીતે વિહિત કર્મોચરણ તથા

પંચ મહાયજ્ઞાન કરાન જ અવશિષ્ટ રહે તેનું કુટુંબસહ સેવન કરે છે તેનાં સર્વ પાતકોનો નાશ થાય છે. અમૃતના સેવનથી જેમ મહા રોગોનું નિવારણ થાય છે, તે પ્રમાણે યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું સેવન કરવાથી સર્વ પાતકો નષ્ટ થાય છે. જેમ પ્રદ્ધનિષ્ઠ પુરૂષને જરા પણ ભ્રાંતિ થતી નથી, તેમ યજ્ઞાવશિષ્ટ અન્નનું પ્રાશન કરનાર મનુષ્યને દોષો લાગતા નથી. માટે સ્વધર્મવટે સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય વિહિત માર્ગેજ અર્થવું અને અવશિષ્ટ ભાગનો સુખેથી ઉપલોગ લેવો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:-હે પાર્થ ! ખરો માર્ગ આ છે. એ માર્ગને છોડી મનુષ્યે બીજા રસ્તે ચાલવું નહિ. જે પુરૂષ શરીરને જ આત્મા સમજી તથા વિષયોનું સેવન એજ લોચ વસ્તુ એમ માનીને સત્ય તત્ત્વ જાણતો નથી; જે ભ્રાંતિમાં રહી આ સર્વ સાહિત્યો યજ્ઞને માટેજ છે એમ સમજતો નથી અને અહંકારબુદ્ધિને લીધે જેની દ્રષ્ટિ વિષયલોગપરજ ચોટી રહેલી હોય છે; જે મન ગમતાં પકવાન્નો તૈયાર કરી સ્વતઃજ તેનું સેવન કરે છે; તે પાપી છે અને પાતકનું જ લક્ષણ કરે છે એમ તું જાણ. આ સર્વ સંપત્તિ કેવળ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનું હવન દ્રવ્ય છે; એમ સમજી તે સ્વધર્મ યજ્ઞદાતા પ્રભુને અર્પણ કરવી જોઈએ. તેને બદલે મૂર્ખ લોકો પાતાને માટેજ નાના પ્રકારના પદાર્થો તૈયાર કરાવે છે. જેના વડે યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે અને ઇશ્વર સંતુષ્ટ થાય છે; તેવું જે અન્ન તે કાંઈ સામાન્ય પદાર્થ નથી. માટે એ અન્નને સાધારણ વસ્તુ ન માનતાં પ્રદક્ષિણ છે એમ તું સમજ. કારણ કે એ સર્વ જગતનું જીવિત છે. (૩૩)

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્યજ્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્યજ્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥૧૪॥

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

ત માત્સવંગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

ટીકાકાર્થઃ—અન્નથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અન્ન વરસાદથી ઉત્પન્ન થાય છે. યજ્ઞ કરવાથી વરસાદ વરસે છે અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મથી છે. (૧૪) કર્મ વેદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વેદની ઉત્પત્તિ પરમેશ્વરમાંથી છે એમ તું જાણ. એટલા માટે સર્વગત જે વેદ તે સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞમાં નિરંતર વાસ કરે છે. (૧૫)

ટીકાઃ—અન્નથી પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે અને વરસાદથી અનાજ પાકે છે. વરસાદની ઉત્પત્તિ યજ્ઞથી અને યજ્ઞની ઉત્પત્તિ કર્મ

માથી થાય છે. કર્મની ઉત્પત્તિ વેદરૂપ બ્રહ્માંથી અને વેદની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થાય છે. માટે આ સર્વ જગત પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. પરંતુ હે અર્જુન! કર્મની મૂર્તિ જે યજ્ઞ તેમાં વેદરૂપી બ્રહ્મ નિરંતર વાસ કરે છે. (૩૭)

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुत्तिष्ठतां यः ।

अद्यारंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! આ પ્રકારે ચાલુ રહેલા ચક્રને અનુસરીને જે મનુષ્ય આ જગતમાં વર્તતો નથી તેનું જીવન વ્યર્થ છે. તે ઇન્દ્રિય-લેપટ પાતકી પોતાનું આયુષ્ય વૃધાજ ગુમાવે છે.

ટીકા:—હે ધનુર્ધર ! આ પ્રમાણે આ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનો મૂળ પાયો તને સંશ્લેષમાં કહી સંભળાવ્યો. જે ઉન્મત્ત પુરૂષ ઉચિત એવા સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનું આ લોકમાં આચરણ કરતો નથી, તેમજ જે દુરાચારી ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી તૃપ્ત કરવામાંજ સમય ગાળે છે; તે આ પૃથ્વીપર કેવળ પાપથી ભરેલો અને ભારરૂપજ છે એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે ક્વબતે આવેલો મેઘ નિરુપયોગી થઈ પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! ઉન્મત્ત પુરૂષનાં સર્વ કર્મો નિષ્ફળ થાય છે. જેનાથી સ્વધર્માનુષ્ઠાન બની શકતું નથી તેનું જીવિત બકરાના ગળામાં આવેલા સ્તનની પેઠે વ્યર્થ છે. માટે હે પાંડુકુમાર ! આ સ્વધર્મ કોઈએ ત્યજ્યો નહિ; પરંતુ સર્વ-ભાવથી તેનું જ આચરણ કરવું. શરીરની સાથે જ કર્તવ્ય કર્મ પ્રાપ્ત થઈ આવ્યાં છે; તો તે ઉચિત કર્મોનો ત્યાગ શા માટે કરવો ? હે સવ્યસાચી ! આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયા છતાં વિહિત કર્મો કરતાં જેને કંટાળો આવે છે તેને મૂર્ખ સમજ. (૪૫)

‘સ્वात्मेरातेरेव स्यात्तत्तत्तश्च मानवः ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિદ્યતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે પોતાના આત્મામાંજ રમે છે તથા જે આત્મસુખથી તૃપ્ત અને આત્માનંદથીજ તુષ્ટ છે; તેને કાંઈ પણ કર્તવ્ય કર્મ કરવાનું નથી. (૧૭)

ટીકા:—જે પુરૂષ આત્મસ્વરૂપમાંજ નિમજ્જ હોય છે, તે શારીરિક ધર્મ પાળતો હોવા છતાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. તે આત્મ-બોધવડે સંતુષ્ટ થયેલો હોવાથી કૃતકાર્ય થયેલોજ હોય છે. માટે તે સહજે કર્મબંધનથી મુક્ત રહે છે. (૪૭)

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેને કશ્ચન ।

ન ચાસ્ય સર્વભૂતેષુ કશ્ચિદર્થવ્યપાશ્રયઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—આ લોકમાં કર્મ કરવાથી તેને બિલકુલ લાભ થતો નથી તેમજ કર્મ ન કરવાથી તેને કંઈ હાનિ પણ થતી નથી. વળી કોઈની પાસેથી તેને કોઈ પણ વસ્તુ મેળવવાની હોતી નથી. (૧૮)

ટીકા:—જે પ્રમાણે તૃપ્તિ થઈ એટલે તેનાં સાધનો આપો-આપજ નષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપાનુભવ પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મોના પાશ પણ છુટી જાય છે; હે અર્જુન ! જ્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધીજ આ સાધનોનું આચરણ કરવું પડે છે. (૪૯)

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—આ કારણથી કૃણની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને તું નિત્ય વિહિત કર્મ કર. નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ કરનાર પુરુષના ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૯)

ટીકા:—માટે સદા કૃણની આશા છોડી તું ઉચિત સ્વધર્માચરણ કર. હે પાર્થ ! આ જગતમાં જેઓ નિષ્કામ બુદ્ધિથી સ્વધર્મ પાળે છે તેઓ ખરેખર મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૧)

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લેહસંલેહસાંસિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—જનકાદિક જ્ઞાનીઓ કર્મ કરીનેજ મુક્ત થયા હતા અને તારે પણ લોકહિત પ્રત્યે દ્રષ્ટિ રાખી કર્મ કરવાં તેજ ઉચિત છે. (૨૦)

ટીકા:—કર્મોનાં લેશ પણ ત્યાગ ન કરતાં જનકાદિક મોક્ષપદને પામ્યા હતા. માટે હે પાર્થ ! તું કર્મમાં આસ્થા રાખ. એથી એક બીજો પણ લાભ છે; અને તે એ છે કે, આપણને કર્મ કરતા જોઈને લોકો પણ તે માર્ગે ચાલશે અને તેથી અનાયાસે તેમનાં દુઃખો નષ્ટ થશે. જેઓ નિષ્કામ બની કૃતાર્થ થયા છે તેમને માટે પણ લોકોપર ઉપકાર કરવાનું કર્તવ્ય શેષ રહ્યુંજ છે. આંધળાની પલટણનો દેખતો દોરનાર જે પ્રમાણે તેમનાજ માર્ગમાં ચાલે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓએ સ્વતઃ ધર્માચરણ કરી અજ્ઞાની જનોને ધર્મમાર્ગ બતાવવો જોઈએ. અરે ! જે જ્ઞાની લોકો આબું વર્તન ન કરે તો અજ્ઞાની લોકો સ્વધ-

માચરણુ પ્રતિ શી રીતે વળશે અને તેમને આ માર્ગ શી રીતે સૂઝશે ? (૫૭)

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદ્-વર્તતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જે જે કર્મો કરે છે તે તે કર્મો બીજા માણસો પણ દેખાદેખી કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જે જે માર્ગ નિશ્ચિત કરે છે તેનું લોકો અનુકરણ કરે છે. (૨૧)

ટીકાઃ—આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષો જે જે આચરણ કરે છે તેનેજ બીજા લોકો ધર્મ સમજીને તેજ પ્રમાણે ચાલે છે. આમ હોવાથી અતોને પણ કર્મનું આચરણ કરવું પડે છે. (૫૮)

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાસમવાસવ્યં વર્તેત્તે વર્તેત્તે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પાર્ય ! ત્રેલોક્યમાં મારે કાંઈ કરવાનું નથી તેમજ મને કાંઈ અપ્રાપ્ય નથી. તથાપિ હું પણ લોકોપકારાર્થે કર્મ કરું છું. (૨૨)

ટીકાઃ—હું અર્જુન ! હવે અન્યની વાત શા માટે કરું ? હું પોતેજ આ ધર્માચરણ કરું છું. શું મને કાંઈ દુઃખ આવી પડ્યું ? કિંવા કાંઈ અપેક્ષા રહી ગઈ ? તને સુવિદિતજ છે કે મારા જેટલા ગુણ અને ઐશ્વર્યથી સંપન્ન આ જગતમાં અન્ય કોઈ છેજ નહિ. સાંદીપનિ ગુરૂના મૃત પુત્રને મેં આણી આપ્યો એ પરાક્રમ તો તું જાણે છેજ. હું આવો સમર્થ છું તથાપિ હું પણ મૂળે મોટે કર્મ કર્યજ જાઉં છું. (૬૩)

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।

મમ વર્ત્મા-વર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્ય સર્વશઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પાર્ય ! જો હું આજસ ત્યાગી કર્મ ન કરું તો આ સર્વ લોકો સર્વશે મારા માર્ગને અનુસરીને ચાલવા લાગશે અર્થાત્ તેઓ પણ કર્મ કરશે નહિ. (૨૩)

ટીકાઃ—લોકકલ્યાણના ઉદ્દેશથી હું સ્વધર્માચરણ એવી રીતેજ કરું છું કે, જાણે સકામી મનુષ્ય કર્મ ન કરતો હોય ! સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર આપણા પરજ છે; માટે આપણે તેમને કર્મબ્રહ્મ થવા દેવાં જોઈએ નહિ. (૬૫)

उत्सीदे रिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्तुं स्याः पहन्यामिमाः प्रजाः॥२४॥

શ્લોકાર્થ:—જો હું કર્મ ન કરું તો સર્વ પ્રજાનો નાશ કરવાનો દોષ મનેજ લાગે. પ્રજાને વર્ણસંકર કરવાનો આદેશ પણ મારા પરજ આવે, અને સર્વ પ્રજાનો વિનાશક પણ હુંજ કહેવાઉં. (૨૪)

ટીકા:—જો હું આત્માનંદમાંજ રહું અને ધર્માચરણ ન કરું તો પ્રજાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે વર્તન બેઠાને તે ઉપરથીજ લોકો પોતાને અનુસરવાના માર્ગો સમજી લે છે. એ જે વાસ્તવિક સંપ્રદાય છે, તે હવે. જો હું ધર્માચરણ ન કરું તો અવ્યવસ્થિત થઈ જાય. માટે જે સમર્થ અને સર્વજ્ઞાનસંપન્ન હોય તેણે વિશેષ કરી કર્મનો ત્યાગ કરવો ઘટે નહિ. (૬૮)

सक्तः कर्मण्याविद्वानो यथा कुर्वति भारत ।

कुर्यातिद्रास्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुलोकसंग्रहम् ॥२५॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! જેમ અવિદ્વાન્ લોકો કર્મફલમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે, તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન્ લોકોએ લોકકલ્યાણાર્થે ફલેચ્છારહિત થઈ કર્મ કરવાં બેઠાં. (૨૫)

ટીકા:—ફલની ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષ જે પ્રમાણે કર્માચરણ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરૂષે પણ કર્મો કરવાં બેઠાં. હે પાર્થ ! લોચસમુદાયનું સંરક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. માટે નેતાઓએ સન્માર્ગે ચાલી ધર્માચરણમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ કરાવવી બેઠાં. (૭૧)

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां वर्तमानं हि ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचर ॥२६॥

શ્લોકાર્થ:—વિદ્વાન્ મનુષ્યે ફલની ઇચ્છાથી કર્મ કરનાર અજ્ઞાન મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભેદ પેદા કરવો નહિ; પરંતુ પોતે નિષ્કામબુદ્ધિથી કર્માચરણ કરી તેમનામાં કર્મ કરવાની અભિરૂચિ ઉત્પન્ન કરવી. (૨૬)

ટીકા:—તેજ પ્રમાણે કર્માચરણથી જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું ન હોય એવા પુરૂષને નૈકર્મ્ય-પ્રદાસ્થિતિનો બોધ આપવો નહિ. દ્રારણ કે હે ધનુર્ધર ! જે બાળકને સ્તનપાન કરતાં પણ હજી નથી આવડતું તે પકવાણ શી રીતે જમી શકશે ? માટે નિષ્કામભાવે સત્કર્મ કરવાને પણ જે અશક્ત છે; તેની આગળ જ્ઞાનમાર્ગનું મહત્ત્વ મસ્કરીમાં પણ

વર્ણવશા નહિ. તેને તો સત્કર્મ કરવાનોજ આધ કરવો અને સત્કર્મોની પ્રશંસા કરવી; તથા નિષ્કામ થયેલા પુરૂષોએ પણ સત્કર્મ કરી બતાવવાં. વર્ણુશ્રમ ધર્મના રક્ષણને માટે કર્મનું આચરણ કરનારને કર્મ-બંધન પુરતું નથી. બહુરૂપી રાજ-રાણીનો વેશ લે છે; પરંતુ તેના મનમાં પોતે રાજ-રાણી હોવાની ભાવના સુદલ ઉપજતી નથી. તેમ લોકોને માર્ગ બતાવવા સાફજ તે સત્કર્મ કરે છે. (૭૬)

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે થાય છે; પરંતુ જે મૂઢમતિ હોય છે તેજ અહંકારથી એમ માને છે કે સર્વ કર્મો હુંજ કરું છું. (૨૮)

ટીકા:—હવે એજ કર્મો અજ્ઞાનીઓને કેવી રીતે બાધક થાય છે તે હું કહીશ. હે અર્જુન ! જે અન્યનો બે.જે આપણા મસ્તકપર ઉચ્ચકીએ તો આપણી ગરદન વાંકી વળે કે નહિ ? તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોજ સારાં માઠાં કર્મોની ઉત્પત્તિ કરે છે; છતાં મૂર્ખ માણસો તે સર્વ હું જ કરું છું એમ કહી તેનો ભાર પોતે વહેંચી લે છે. આવા દેહાભિમાની પુરૂષની આગળ નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિની વાત કરવી નહિ. કારણ કે તેને અનધિકારને લીધે પરમાર્થ તત્ત્વની સમજ પડનાર નથી અને કર્મથી પણ તે જાણ થવાનો. હવે તારું હિત શામાં છે તે હું તને કહું છું; માટે લક્ષ્ય દર્શને શ્રવણ કર. (૮૦)

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થઃ—હે મહાબાહો ! ગુણ-કર્મના વિભાગનું તત્ત્વ જાણનાર પુરૂષ તો ગુણોજ ગુણો પ્રત્યે વર્તી રહ્યા છે એમ સમજી ગુણકર્મમાં આસક્ત થતા નથી. (૨૮)

ટીકા:—જ્યાંથી સર્વ કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકૃતિમાં અહંતા મમતાનો ભાવ જ્ઞાનીઓમાં ખિલકુલ હોતો નથી. જ્ઞાનીઓ દેહાભિમાન છોકોને ગુણકર્મથી પર ધર્મ દેહનાં કર્મમાં રક્ત સાક્ષિ ભાવજ રાખે છે. માટે સૂર્ય જે પ્રમાણે જગતપર પ્રકાશ નાખતો હોવા છતાં જગતના વ્યાપારથી લેપાતો નથી; તે પ્રમાણે પુરૂષ દેહ ધારણ કરે છે તો પણ દેહનાં ગુણકર્મથી બંધાતો નથી. (૮૩)

પ્રકૃતેર્ગુણસમૂહાઃ સર્જન્તે ૫ ણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સન્નવિદો મંદાન્ ૬ યદ્વાદિદ ઇવચાલયેત્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રકૃતિના ગુણોથી જે મોહિત થયા હોય છે તેઓજ ગુણથી થયેલાં કર્મોમાં આસક્ત થાય છે. આવા અદ્યક્ષ તથા મંદ-બુદ્ધિવાળા લોકોના મનમાં જ્ઞાનીએ બુદ્ધિ-ભેદ-સંશય ઉત્પન્ન કરવો નહિ. (૨૯)

ટીકા:—જે મનુષ્ય પ્રકૃતિને આધીન થઈને વર્તે છે અને ગુણમાં અહંતામમતા ધરાવે છે તેજ કર્મથી લિપ્ત થાય છે. ઇન્દ્રિયોજ ગુણોને આધીન થઈ પોતપોતાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન રહે છે; છતાં પણ અજ્ઞ મનુષ્ય તે અન્યનાં કર્મોને ‘હુંજ કરું છું’ એમ અવળું માને છે. (૮૫)

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—હા અર્જુન ! વિચારપૂર્વક સર્વ કર્મો મનેજ અર્પણ કર; કર્મફળની આશા રાખ નહિ; કર્તૃત્વાભિમાન છોડ અને શોક-રહિત થઈ યુદ્ધ કર. (૩૦)

ટીકા:—માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી તે સર્વ મને અર્પણ કરવાં અને ચિત્તવૃત્તિને સદૈવ આત્મસ્વરૂપમાં લીન કરવી. આ કર્મોને હું કર્તા છું અને ફળને માટે હું અમુક કર્મ કરું છું એવું અભિમાન તું મનમાં ઉત્પન્ન થવા દઈશ નહિ; અને સર્વ ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી યથાપ્રાપ્ત ભોગો ભોગવજે. હવે હાથમાં ધનુષ્ય લઈ આ રથ-પર બેસ અને આનંદપૂર્વક વીરવૃત્તિનો સ્વીકાર કર. જગતમાં તું તારી કીર્તિ વધાર, સ્વધર્મનો મહિમા ફેલાવ અને દુષ્ટોનો ભાર આ પૃથ્વીપરથી ઓછો કર. હે પાર્થ ! હવે તું નિઃશંક થઈ યુદ્ધ તરફ લક્ષ આપ અને અન્ય વાત છોડી દે. (૯૧)

યે મે મતમિદં નિત્યમતિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવંતોઽનસૂયંતો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—જે લોકો શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ધૃણુરહિત થઈ મારા આ મતનું નિત્ય અનુષ્ઠાન કરે છે; તેઓ સુદ્ધાં કર્મબંધનમંથી મુક્ત થાય છે. (૩૧)

ટીકા:—હે મહાન! આ મારા નિર્બાધ મતનો જેઓ આદરથી સ્વીકાર કરે છે તથા તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરે છે; તેઓ પણ સર્વ કષ્ટો કરવા છતાં નિઃકર્મ છે એમ તું જાણ. માટે મેં બતાવેલો માર્ગ નિઃસંશય આચરણ કરવા યોગ્ય છે. (૯૩)

ये त्वेत्तदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूर्धास्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ:—જે મારા મતની નિંદા કરી તેનું અનુષ્ઠાન કરતા નથી; તે લોકો સર્વ-જ્ઞાનવિહીન મૂર્ખ, નષ્ટ અને ચિત્તબદ્ધ છે એમ તું જાણ. (૩૨)

ટીકા:—એમ છતાં જેઓ દેહપાશમાં લુબ્ધ થઈ ઈન્દ્રિયોનાં લાડ લડાવી મારા મતનો ત્યાગ કરે છે, જે તેને સામાન્ય સમજીને તેનો ઉપહાસ કરે છે, કિંવા એ તો માત્ર સ્તુતિવાક્ય છે એમ જણાવે છે; તેઓ મોહરૂપી મધનું પાન કરીને ભસિત થયેલા, વિષ્ણુરૂપી વિષ્ણુથી વ્યાપ થયેલા અને અજ્ઞાનરૂપી કીચડમાં અથડાતા મનુષ્યો છે એમ જાણ. જેમ પ્રેતના હાથમાં પરીક્ષા અર્થે રત્ન આપવું વ્યર્થ છે; કિંવા જનમાંથી કહે કે દિવસ ઉગ્યો તો લોક તેનું કહેવું માનતા નથી; અથવા જે પ્રમાણે ચંદ્રજ્યોતિ કાગને ઉપયોગી થઈ પડતી નથી; તે પ્રમાણે મૂર્ખ માણસોને આ વિચાર રૂચતો નથી. હે પાર્થ! જે મનુષ્ય પરમાર્થથી વિમુગ્ધ હોય તેની સાથે જાણણ સુદ્ધાં કરવું જોઈએ નહિ. કારણ કે જે પ્રમાણે પતંગથી દીપકની જ્યોતિ સહન થઈ શકતી નથી; તે પ્રમાણે તે તમારું કથન સહન કરી શકશે નહિ અને ઉલટી તેની નિંદા કરશે. પતંગ દીપકને આલિંગન દેવા જાય કે અચૂક તેનું મરણ થાય છે; તે પ્રમાણે વિષયનું આચરણ એ આત્મઘાતજ છે. (૨૦૧)

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्याति॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ:—જાની સુદ્ધાં પોતાની પ્રકૃતિને અનુસરીને વર્તે છે, અને સર્વ પ્રાણી પણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ વર્તેલાં હોય છે. એટલે પછી એમાં નિગ્રહનું શું ચાલી શકે તેમ છે? (૩૩)

ટીકા:—માટે કોઈ પણ વિચારવાનું મનુષ્યે આ ઈન્દ્રિયોના લાડ-કોડ મશ્કરીમાં પણ પૂરા પાડવાનું સાહસ કરવું નહિ. અરે સર્પની સાથે ખેતી શકશે કે? કિંવા વ્યાઘ્રને સહવાસ સાડું પરિણામ લાવશે

કે ? અથવા હલાહલ વિષ પ્રાશન કરતાં તે છરવાશે કે ? સહજે પણુ અગ્નિ લાગે છે તો ભડકો થાય છે; તેજ પ્રમાણે કૌતુકને સાડ પણુ ઇન્દ્રિયોનું લાલન કરવાથી તેની વિષયલોહુપતા વધે છે અને પછી તેનો અવરોધ કરી શકાતો નથી. માટે હે અર્જુન ! આ પરાધીન (યુધાધીન) શરીરને માટે વિષયોપલોઝ મેળવવાની ખાસ ખટપટ શા માટે કરવી ? તથા પુષ્કળ યત્ન કરી અને સર્વ વસ્તુ સંપાદન કરીને આ દેહનું લાલન શા માટે કર્યા કરવું ? વળી અત્યંત પરિશ્રમવડે પુષ્કળ સંપત્તિ મેળવીને તથા સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને કેવળ દેહનુંજ યોષણુ શા માટે કર્યા કરવું ? આ પંચતત્ત્વનું શરીર અતે પંચતત્ત્વમાં મળી જતાં તો આપણી કરેલી સર્વ મહેનત વ્યર્થજ નજે. માટે કેવળ શરીરનું યોષણુ કર્યા કરવામાં આયુષ્ય ખર્ચી નાખવું નહિ. (૬)

इन्द्रियस्येन्द्रियायै रागद्वौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ :—વિષયો પર રાગ અને દ્વેષ કરવો એ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મજ છે. માટે આપણે એ રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ. કારણ કે તે આપણો ઘાત કરે છે. (૩૪)

ટીકા :—વિષયોના યથેચ્છ સેવનથી તત્ક્ષણ તો આપણા ચિત્તનું સમાધાન થાય છે એ વાત ખરી; પરંતુ સારા વેશવાળા હુંટારાનો સંઘાત થતાં તે ગામનો સીમાડો ઉલ્લંઘતાં સુધીજ સ્વસ્થ રહેશે; અને જંગલમાં પ્રવેશતાંની સાથેજ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરશે; તેવું જ આ સમાધાન છે. હે અંધુ ! વછનાગ ખાતાં પ્રથમ મિષ્ટ લાગે છે; પરંતુ પરિણામે તે નાશકારક નિવડે છે. તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોમાં વસતો કામ વિષયસુખની દુરાશા ઉત્પન્ન કરે છે. મત્સ્ય ગળમાં ખોસેલા માંસના ટુકડામાંથી જ્રમમાં પડે છે; પરંતુ માંસના ગર્ભમાં રહેલો કાટો મારો પ્રાણ હરશે એ વાત તે સમજી શકતું નથી. તેમજ વિષયસુખની અભિલાષાનું પરિણામ સમજવું. પાર્શ્વ જેમ મૃગને પકડવાની તક સાધી ચારે તરફથી તેને ઘેરી લે છે; તેજ પ્રમાણે આ વિષયસુખની અભિલાષા પણુ માણસને ચારે તરફથી ઘેરી લે છે. માટે હે પાર્થ ! કામ ક્રોધને વિઘાતક સમજી તેનો સંગ તું કરીશ નહિ અને એના કારણરૂપ વિષયોને આશ્રય પણુ ન આપીશ. તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરીશ નહિ તેમજ આત્મજ્ઞાનની જ્યોતિ યુગાવા દર્શિ નહિ. (૧૮)

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—અન્ય ધર્મોની અપેક્ષાએ આપણો ધર્મ કદાપિ ઉતરતો લાગે, તોપણ આપણે માટે તો તેજ કલ્યાણકારક છે. સ્વધર્માચરણ કરતાં મત્યુ આવે તો તે પણ કલ્યાણકારક છે; પરંતુ પરધર્મ તો એ કરતાં પણ વધારે ભયંકર છે. (૩૫)

ટીકા:—અરે! આપણો ધર્મ આચરવો કઠિન હોય તોપણ તેનુંજ આચરણ કરવું ઉત્તમ છે. અન્યનો ધર્મ સારો દેખાતો હોય તોપણ પ્રત્યેક જણે પોતાનાજ ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણ દરિદ્રી હોય તો શું તેણે શૂદ્રના ઘરનાં પકવાન્નો ખાવાં કે? તેમ જ વાત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી તેની ઇચ્છા પણ શા માટે કરવી? વળી વગર ઇચ્છાએ તે મળી શકતી હોય તોપણ તેનો સ્વીકાર શા માટે કરવો? લોકોની મોટી મોટી હવેલીઓ જોઈને શું આપણે આપણાં ઘાસનાં છાપરાં તોડી પાડવાં કે? આપણી સ્ત્રી ગમે તેવી કદરૂપી હોય, છતાં આપણા ઉપસોગને માટે તેજ યોગ્ય હોય છે. તેમ આપણો ધર્મ ગમે તેવો કઠિન અને દુર્ઘટ હોય, તોપણ તેજ આપણો પરલોકનો મિત્ર છે. દૂધ અને ખાંડ એ બન્ને પદાર્થ મિષ્ટ છે, પણ કૃમિના વ્યાધવાળાને તો તે અહિતકરજ છે. એમ છતાં પણ રોગી જો તેનું સેવન કરે તો પરિણામે તે તેને દુઃખદ નિવડશે. માટે જે કાર્ય અન્યને માટે ઉચિત, પણ આપણને અનુચિત હોય તે કદિ પણ કરવું નહિ. સ્વધર્મનું આચરણ કરતાં આપણો જીવ જાય તો આપણને બન્ને લોકમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવાધિદેવ શ્રી શારંગપાણીનું આ પ્રમાણે કથન સાંભળી અર્જુન બોલ્યો. હે દેવ! મારી એક વિનંતિ છે કે, આપે હમણાં મને જે કહ્યું તે મેં અક્ષરથઃ સાંભળ્યું છે; પણ હવે મારે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા છે. (૩૬)

અર્જુન ઉવાચ । અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય બલાદિવ નિયોજિતઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે કૃષ્ણ! ત્યારે જીવને વિષયોની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ કોની પ્રેરણાથી બલાત્કારે ઉત્તેજિત થઈને તે પાપાચરણ કરે છે? (૩૬)

ટીકા:—હે દેવ! સનીઓ સુદ્ધાં સ્થિતિપ્રપ્ત થઈને તે ભૂલભરેલા માર્ગે શા માટે જાય છે? તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ એડી દેવા જેવું શું છે અને ગ્રહણ કરવા જેવું શું છે; તે સારી પેઠે જાણે છે. છતાં પણ

તેઓ પરમર્થનું આચરણ શા માટે કરે છે ? એમ મનુષ્યથી ધાન્ય અને દેાતરાં છુટાં પાડી શકાતાં નથી તે બરાબર છે; પરંતુ દેખતા મનુષ્યથી પણ દાણા અને ભુસું છુટાં પાડવાનું કાર્ય શા માટે થઈ શકતું નથી ? જેઓ સર્વસંગ પરિત્યાગ કરે છે, તેઓજ યુનઃ સંગ કરીને પણ તૃપ્ત થતા નથી; તેમજ વનવાસ કરનારા લોકો પણ પ્રાણ વ્યાવહારિક લોકોનાં આચરણ કરે છે. તેઓ વાસ્તવમાં પાપથી અલિપ્ત રહેવાની ઈચ્છા કરે છે; પરંતુ જાણે કોઈ બળાત્કારે તેમને પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત કરતું ન હોય એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેઓ જે વિષયોની ભીતિ રાખે છે; તેજ વિષયો તેમના જીવનની સાથે સંલગ્ન થઈને રહે છે. આ વિષયોથી અલિપ્ત રહેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરે છે તોપણ તેમાં ફસાઈ પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓના વિષયસેવનમાં કોઈના બળાત્કાર દેખાય છે; તો આ બળાત્કાર કોનો છે ? તે કૃપા કરીને મને કહો. (૩૮)

ભગવાન વાચ । કામ एष क्रोध एष रजोगुणसंस्त्वः ।

नाशनो महाबाहो विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ—એ કામ અને ક્રોધ છે. તેઓની ઉત્પત્તિ રજ્જેશુભમાંથી છે. એ ઉભય સદા અતૃપ્ત અને અધાર પાતકી છે. તેઓ જગતમાં સ્વાભાવિક રીતે વૈરી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ. (૩૭)

ટીકાઃ—તે પછી સર્વના હૃદયમાં વાસ કરનાર અને યોગીઓના નિર્હેતુક મિત્ર એવા શ્રી પુરુષોત્તમ બોલ્યાઃ—હૃદયમાં વાસ કરનારા આ કામ અને ક્રોધજ પુરુષને પાપાચરણમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તેમનામાં દયાનો લેશ પણ રહેતો નથી. વધારે શું કહું ? મનુષ્યોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય એમનામાં યમના જેટલું છે. આ કામ અને ક્રોધ જ્ઞાનરૂપી દ્રવ્યભંડાર વિપર રહેતા નાગ, વિષય શુદ્ધિમાં રહેતા વાઘ અને ભજન માર્ગ ઉપર આક્રમણ કરનારા ફર મારાઓ છે. વળી તે દેહરૂપી કિલ્લાપરના પ્રચંડ પાપાણુ અને ઇન્દ્રિયરૂપી ગામનો કિલ્લો છે. તેમજ જ્ઞાતિ, અજ્ઞાનાદિ ઉત્પન્ન કરવામાં એમની પ્રબળતા વિશેષ છે. એ મનમાં રહેલી આસુરી સંપત્તિ અને રજ્જેશુભનાં બાળક છે અને અવિદ્યાથીજ એમની તૃપ્તિ થાય છે. એમનું મૂળ તો રજ્જેશુભમાં છે; પરંતુ તમોશુભના પણ તેઓ અત્યંત લાકડકા છે. માટે તમોશુભ તેમને પોતાનું સર્વસ્વ (પ્રમાદ અને મોહ) અર્પણ કરેલ છે. એઓ

જીવનના શત્રુ છે; માટે મૃત્યુના નગરમાં એમને સારો આદરસત્કાર મળે છે. તું ચંમકાર વર્ણવીએ ? એમની ક્રુધા આગળ આ સંમતિ વિધિ તો એક કોળીયા જેટલું પણ નથી અને આશાજ તેમના સર્વ વ્યાપારો નિષ્ણાએ છે. જેની મુઠીમાં ચૈદ્ર જીવનનો તો પત્તો પણ ન લાગે એવી જે જ્ઞાતિ, તે તો એમની પ્રિય નાની ભગિની છે. આ એકલી જ્ઞાતિ પણ રમતાં રમતાં ચવાણા તરિક્કા ત્રેલોડ્યનો તો કાળીઓ કરી જાય તેવી છે. વળી તૃષ્ણાની મુદ્દિનો આધાર પણ એના દાસીપણ ઉપરજ છે. વળી મોહ અને અહંકાર જે અખિલ જગતને નચાવી રહ્યા છે; તે પણ એની સાથે સંબંધ રાખે છે. જે દંભ સત્યના કોષળાને ફાટી નાંખીને તેમાં અસત્યનો કચરો ભરી દે છે; તે દંભને પણ એણેજ જગતમાં ફેલાવ્યો છે. એણે પતિવ્રતા શ્રીરૂપી શાંતિને લુંટી લઇને અને માયારૂપી વેશ્યાને શૃંગારીને તેના દ્વારા સાધુસમુદાયને બ્રહ્મ કર્યો છે. એણે વિવેકને પદબ્રહ્મ કર્યો, વૈરાગ્યનું ચામડું ઉતાર્યું અને ઉપશમને જીવતોજ ગરદન માર્યો છે. એણે સતોષરૂપી નંદન વનનો નાશ કર્યો, ધૈર્યરૂપી કિલ્લો જમીનદોસ્ત કર્યો અને આનંદરૂપી છોડ સમૂળો ઉખેડી નાખ્યો છે. વળી એણે જ્ઞાનરૂપી છોડની જડ કાઢી, સુખનું તો નામનિશાન પણ રહેવા નથી દીધું. એણેજ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં ત્રિવિધ તાપનો અગ્નિ સળગાવી મૂક્યો. એની ઉત્પત્તિ શરીરની સાથેજ હોવાથી તે જીવનની સાથે આતપ્રેત ગુંથાઈ રહ્યો છે; પરંતુ શોધ કરતાં જડતો નથી. એ અસ્ત્વરૂપનો પડોશી અને જ્ઞાનની પંક્તિમાંજ વસે છે; માટે એ જગતનો લંચ કરવાને પ્રવૃત્ત છે તોપણ કોઈ એનો પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. એ પ્રાણીઓને નિર્જલ સ્થળે ડૂબાવે છે, અગ્નિ વિના બાળીને ભસ્મ કરે છે અને ખબર ન પડે એમ ગળી જાય છે. એ શસ્ત્ર વિના પ્રહાર કરે છે, દોરા વગર બાંધે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને તો હોડ કરીને જમીનદોસ્ત કરે છે. એ કાદવ વિનાજ ખારત કરી દે છે, પાશ વિનાજ બંધન કરી દે છે અને તે દેહના અંતરમાં એટલે તો ઉઠે ઉતરેલ હોય છે કે, તેની સમામતા ખીંચું કોઈ પણ કરી શકતું નથી. (૫૯)

ધૂમેનાગ્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃત્તો ગર્ભસ્તથા તેનદર્શાવૃત્તય ॥૩૮॥

હોઝર્થ:—જે પ્રમાણે ધૂમાડાથી અગ્નિ, મંજથી દર્પણ તથા ઓરથી ગર્ભ વિંટાયેલો હોય છે; તે પ્રમાણે શુદ્ધ જ્ઞાન આ કામથી

દંકાયેલું હોય છે. (૩૮)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે સર્પ ચંદનનાં થડને વિંટાઈ રહે છે, કિંવા જેમ ચોર ગર્ભની આંખુબાંજુ આવેલી હોય છે, તેમજ જ્ઞાન, કામ ક્રોધથી આવૃત્ત હોય છે. પ્રભા વિના સૂર્ય, ધૂમ સિવાય અગ્નિ અને મળા વિના દર્પણ વિદ્યમાન હોતાં નથી. તે પ્રમાણે કામક્રોધરહિત શુદ્ધ જ્ઞાન આપણી દષ્ટિએ કદિ પડતું નથી. (૬૨)

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌતેય દુષ્પૃષ્ટાઽપલ્લે ચ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! જ્ઞાનની સાથે સદા વૈર રાખનાર અને અગ્નિની પેઠે સદા અતૃપ્ત રહેનાર કામથી જ્ઞાન નિરંતર આવૃત્ત હોય છે. (૩૯)

ટીકા:—યદ્યપિ જ્ઞાન એ પોતે શુદ્ધ છે તથાપિ તે કામ ક્રોધથી આચ્છાદિત હોય છે. માટે પ્રથમ કામ ક્રોધને છૂટ્યા પછીજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. માટે એ કામ ક્રોધને છૂટવા એજ પ્રથમ મુશ્કેલી છે. કારણ કે તેને છૂટવાને માટે જે જે સાધનો આણવામાં આવે છે, તે જેમ અગ્નિમાં લાકડાં પડતાં તે વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે કામ ક્રોધને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. (૬૫)

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानं च्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ:—ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામનાં નિવાસસ્થાન છે. એમનીજ સહાયથી કામ જીવાત્માના જ્ઞાનને આવૃત્ત કરી તેને મોહમાં ફસાવી પાડે છે. (૪૦)

ટીકા:—જીતવાનાં જે સાધનો છે તેના વડે ઉલટી કામ ક્રોધને સહાય મળવાથીજ યોગીઓને પણ તે જીતી લે છે. માટે એ કામ ક્રોધ અજિતજ છે એમ તને લાગશે; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ છેક એવી નથી. હે અર્જુન ! આવા સંકટમાંથી મુક્ત થવાનો પણ એક ઉત્તમ માર્ગ છે. જે એ માર્ગ સાથે તો હું તે તને કહું છું. (૬૭)

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ:—માટે હે અર્જુન ! તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને જીત અને

શાસ્ત્રોક્ત તથા સ્વાનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ મહા પાપી કામને તું ભારી નાંખ. (૪૧)

ટીકા:—એનું મૂળ ઠેકાણું ઇન્દ્રિયોમાં છે અને ઇન્દ્રિયોદ્ધારણ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. માટે એ ઇન્દ્રિયોનેજ પ્રથમ સર્વ પ્રકારે જીત. (૬૮)

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ:—હેહ કરતાં ઇન્દ્રિયો સૂક્ષ્મ, ઇન્દ્રિયો કરતાં મન સૂક્ષ્મ, મન કરતાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ અને બુદ્ધિ કરતાં પરમાત્મા સૂક્ષ્મ છે; એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૪૨)

ટીકા:—એમ કરવાથી મનની તીવ્ર પ્રવૃત્તિ કુંડિત થશે અને બુદ્ધિ સુક્ત થશે. આથી આ દુષ્ટો સ્થાનબ્રહ્મ થશે. (૬૯)

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्य त्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो नमरूपं दुरासदः ॥૪૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો ! એ પ્રમાણે બુદ્ધિ કરતાં આત્માને સૂક્ષ્મ બાણીને આત્માથીજ આત્માનું સંયમન કર અને અજિત કામને જીતી લે. (૪૩)

ટીકા:—આ પ્રમાણે અંતઃકરણમાંથી કામ ક્રોધને સ્થાનબ્રહ્મ કીધા એટલે તે મુઆ એમ સમજ. જે પ્રમાણે સૂર્યકિરણ વિના મૃગજલ દ્રષ્ટિએ પડતું નથી; તે પ્રમાણે રાજ અને દ્વેષ જ્યારે નષ્ટ થશે ત્યારે બ્રહ્મ રૂપી સ્વરાજ્ય તરતજ હાથમાં આવશે. પછી આપણું સુખ આપણેજ લોગવવામાં શી હરકત છે ? ગુરૂ શિષ્યની ગુહ્ય વાત તે આજ છે અને જીવ બ્રહ્મનું એકજ પણુ આજ છે. નિવૃત્તિના દાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે બાપુ ! આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઉત્તમ તૈયારી કરી તમે કૃષ્ણ અને અર્જુનનો હવે પછીનો સંવાદ સાંભળો. (૭૬)

અધ્યાય ૪ થો.

ગીતાશાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ અધ્યાયપર વ્યાખ્યાન કર્યા પછી શ્રોત્રેન્દ્રિયના સુભાગ્યનું વર્ણન કરવાના મિષથી મુમુક્ષુ જનની અંતરમાં રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે મહારાજશ્રી જ્ઞાનદેવ કહે છે:—

આને કાનનેા ભાગ્યોદય થયો; કારણકે ગીતાનું યથાર્થ શ્રવણ થવું એ વાત સ્વપ્નવત્ ભાસતી હતી તે આને પ્રત્યક્ષ-સત્ય થઈ. મૂળમાં તો આત્મવિચારની વાત અને વળી તેમાં જગત્પિતા કૃષ્ણ તેના પ્રતિપાદક તથા ભક્ત શિરોમણિ અર્જુન શ્રોતા, એટલે પછી પૂછવું જ શું? સુગંધ અને માધુર્ય એકત્ર બને તો જેવો આનંદ થાય છે તેવો આનંદ આ ગીતારૂપી કથામૃતથી થાય છે. શ્રોતાઓના સુદૈવનો મહિમા તે શું વર્ણવવો? તમારા અનંત જન્મોના જપતપનાં ફળ આને પ્રાપ્ત થઈ અમૃતમય જંગાજ મળી ગઈ છે; માટે સર્વ દ્વિધ્યોએ પોત-પોતાનાં કર્મ છોડી શ્રવણદ્રિયના સ્થળે એકત્ર થઈ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ રૂપી ગીતામૃતનું પાન કરવું. ત્યારે સંત મંડળીએ જ્ઞાનેશ્વર પ્રત્યે કહ્યું. હવે તારી વાગ્દેશ અને વિશેષ વર્ણન સમાપ્ત કરી, કૃષ્ણ તથા અર્જુન શું બોલતા હતા તે કહે એટલે થયું! સંત મંડળના આવા આગ્રહથી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા:—સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવા લાગ્યો કે:—દેવી સંપત્તિથી યુક્ત એવા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ અતિ પ્રેમથી બોલ્યા. તમે પૂછશો કે અતિ પ્રેમથી બોલ્યા એ શા પરથી સમજાયું? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, જે ગુહ્ય શ્રી કૃષ્ણે પોતાના પિતા વાસુદેવ, માતા દેવકી અને બંધુ બળરામને પણ કહ્યું નહોતું; તે અર્જુનની આગળ પ્રકટ કર્યું. નિરંતર સન્નિધ રહેનારી લક્ષ્મી દેવીને પણ જે પ્રેમનો લાભ મળ્યો નહોતો; તે પ્રેમ આને શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનપર ખાલી કરી નાખ્યો. ચમત્કાર શું વર્ણવું? સનકાદિક પણ આવા પ્રેમને પાત્ર થયા નહોતા. ત્યારે અર્જુને કેટલાં સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યો કર્યા હશે? મને તો એમજ જણાય છે કે ઉભયની સ્થિતિ ભિન્ન છે તોપણ ઉભય એક રૂપજ છે. નહિતર જે ભગવાન યોગીઓને પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. વેદથી પણ પ્રતિપાદિત થતા નથી અને ધ્યાનથી પણ દુર્ગોચર થતા નથી; જે ભગવાન આત્મસ્વરૂપ, અનાદિ અને અવિક્ષિય છે; તે અર્જુન-પર શી રીતે આટલા કૃપાવંત થયા? તે સમજ શકાતું નથી. (૧૫)

ભગવાનુવાચ । इमं विवर्त्तते योगं प्रोक्तवानहमव्ययः ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—આ નાશરહિત કર્મયોગ પૂર્વે મેં સૂર્યને કહી સંભળાવ્યો હતો. સૂર્યે મનુને કહી હતો અને મનુએ ઋક્ષાકુને કહી સંભળાવ્યો હતો. (૧)

ટીકા:—પછી શ્રી કૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—આ કર્મયોગ

મેં અગાઉ સૂર્યને કહી સંભળાવ્યો હતો; પરંતુ તે બનાવને પુષ્કળ દિવસ વહી ગયા છે. પછી સૂર્યે આ સર્વ યોગ વૈવસ્વત મનુને કહ્યો અને મનુએ તેનું આચરણ કરી ધૃત્વાકુ નામક પોતાના પુત્રને તેનો ઉપદેશ કર્યો. આવી પરંપરા મૂળથી ચાલી આવે છે. (૧૮)

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स तस्मिन्नेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આવી પરંપરાથી આ યોગ રાજર્ષિઓની બાણમાં આવ્યો; પરંતુ તેજ યોગ પુષ્કળ કાળ વ્યતીત થયા પછી આ લોકમાંથી નષ્ટ થયો. (૨)

ટીકા:—પછીથી બીજા પાણુ કેટલાક રાજર્ષિઓને આ યોગ વિદિત હતો; પરંતુ ત્યાર પછી આજ પર્યંત કોઈ તેને બાણતો નથી. કારણ કે પ્રાણી માત્રની પ્રીતિ વિષયસેવનમાં હોવાથી તથા દેહપરજ વિશેષ પ્રેમ હોવાથી આત્મબોધ વિસારે પડ્યો છે. આસ્તિક્ય બુદ્ધિ આટે માગે જવાથી વિષયસુખનેજ ઇતિકર્તવ્ય માનીને લોકો જીવની પેઠેજ વિષયરૂપી ઉપાધિપર પ્રેમ કરવા લાગ્યા. જે ગામમાં લોકો દિગંબર રહેતા હોય, તે ગામમાં હંચાં વસ્ત્રોનો શો ઉપયોગ? જન્મમાંધને સૂર્ય શા કામનો? બહેરાના ગામમાં સંગીતશાસ્ત્રીને કોણ માન આપશે? શિયાળને ચંદ્રજ્યોતિનાં દર્શનથી શું આનંદ થવાનો હતો? ચંદ્રોદય પૂર્વેજ જે અંધ અને છે એવા કાગડા ચંદ્રને શી રીતે ઓળખી શકે? એજ પ્રમાણે જેણે વૈરાગ્યનું દ્વાર સુદ્ધાં જોયું નથી અને જેને વૈરાગ્યનું નામ સુદ્ધાં માહિત નથી; તે મૂર્ખને મારી પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે? આ વ્યામાહ શી રીતે વધ્યો તે તો કોણ બાણ? પરંતુ તેથી કશો કાળ વ્યર્થ ગયો અને આ લોકમાંથી આ યોગ હુમ થયો છે. (૨૬)

स एवायं मया तेज्य यौगः प्रोक्तः पुरातनः ।

मत्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

શ્લોકાર્થ:—તેજ પુરાતન યોગ મેં તને આજે કહી સંભળાવ્યો. તું મારો ભક્ત અને સખા છે, માટેજ એ ઉત્કૃષ્ટ રહસ્ય મેં તને કહી સંભળાવ્યું. (૩)

ટીકા:—હે કુતી સુત! ખરેખર તેજ યોગ આજે મેં તને કહી સંભળાવ્યો છે; તે ભૂલીશ નહિ. આ યોગ મારો પ્રાણ છે; પરંતુ તે

તારાથી શુભ શા માટે રાખવા? તું મારા અત્યંત પ્રિય ભક્ત છે; કેવળ પ્રેમની મૂર્તિ છે; ભક્તિનો સાગર છે; મિત્રતાનો પ્રાણ છે; વિદ્યાસનું સ્થળ છે; માટેજ હમણું આપણે યુદ્ધને માટે તત્પર થયા છીએ તોપણ ક્ષણભર તેના પ્રત્યે અલક્ષ્ય કરીને તારું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ. (૩૧)

અર્જુન ઉવાચ । અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિવચતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યા:—હે કૃષ્ણ ! તમારો જન્મ આધુનિક કાળમાં થયો છે અને સૂર્ય તો પ્રાચીન કાળનો છે; તો તમે પ્રથમ તેને યોગની વાત કહી એનો અર્થ શું ? (૪)

ટીકા:—તે વેળા અર્જુન બોલ્યા:—હે કૃપાનિધે ! હે શ્રી હરિ ! માતા પોતાનાં બાળક પર પ્રેમ કરે તેમાં આશ્ચર્ય તે શું ? આપ સંસાર તાપથી તમ થયેલાને માટે છાંયો અને દીન જનોની માતા છો. હે દેવ ! માતાને પાંગળાં છોકરાં થાય છે તો તેમને જીવતાં સુધી કદ વેઠવું પડે છે. અમે તમારી આગળ તમારી મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકીએ ? હવે હું જે કાંઈ પૂછું તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપો અને જરા પણ ગુસ્સો લાવશો નહિ. હે અનંતસ્વરૂપ ! ભૂતકાળમાં યોગનો બોધ આપ્યાની વાત આપ કહો છો તેની મને સમજ પડતી નથી. સૂર્ય કોણ હતા તેની આપણા બાપદાદાએને સુદ્ધાં બબર નથી, તો તમે તેને ક્યારે અને કેવો ઉપદેશ આપ્યો ? સૂર્ય તો ઘણા પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને આપણે તો હમણાંના છીએ; માટે આ વાતમાં મને વિરોધ માલમ પડે છે. હે દેવ ! તમારી લીલામાં અમને કાંઈ સમજ પડતી નથી. માટે આપ બોલું કહો છો એમ પણ અમારાથી એકદમ શી રીતે કહી શકાય ? માટે હું સમજું એવી રીતે એ વાત કૃપા કરીને કહો. (૪૦)

ભગવાનુવાચ । બહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્ય પરંતપ ॥૫॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે શત્રુને તોપ આપનાર અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે. આ સર્વનું સ્મરણ મને છે, તને નથી. (૫)

ટીકા:—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! જે વેળા સૂર્ય હતો તે વખતે આપણે નહોતા એવી તારા મનમાં શંકા આવી

તેનું કારણ એજ છે કે, તારા અને મારા પુષ્કળ જન્મો થઈ ગયા છે. તને તારા જન્મોનું સ્મરણ રહ્યું નથી અને હે અર્જુન! મેં જે જે વેળા જે જે અવતાર લીધા હતા તે સર્વે અવતારોનું મને સ્મરણ છે. (૪૩)

अजोऽपि सन्नव्यत्मा ३ तानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥૬॥

શ્લોકાર્થ:—હું જન્મમૃત્યુરહિત અને સર્વ ભૂતોનો નિયંતા હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરીને મારી માયાથી જન્મ લઉં છું. (૬)

ટીકા:—મને ભૂતકાળની સર્વ વાતોનું સ્મરણ છે. હું જન્મ-રહિત છતાં માયાથી અવતાર ધારણ કરું છું. માટે અવ્યયત્વ એથી નષ્ટ થતું નથી; કેમકે અવતાર અને તેની સમાપ્તિ એ પણ માયાના યોગ-થીજ લાસે છે. એથી મારા સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ થતો નથી. છતાં 'હું કર્મા-ધીન છું' એમ લોકોને જે લાસે છે તે બ્રાતિને લીધેજ લાસે છે. વાસ્ત-વમાં હું કર્માધીન છુંજ નહિ. એકજ વસ્તુ કાચના યોગથી બે સ્થળે દિસે છે; પરંતુ તેથી શું કાંઈ વસ્તુ એકની બે બની જાય છે? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! હું નિરાકારજ હોઈ માયિક દ્રષ્ટિએજ જગત્કાર્યને માટે માયાનો સ્વીકાર કરી નટની પેઠે અવતારના વેશ ધારણ કરતો દેખાઉં છું. (૪૮)

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું. (૭)

ટીકા:—પ્રત્યેક યુગમાં ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાનો ક્રમ અનાદિ કાળથી આવ્યો આવે છે. જ્યારે જ્યારે અધર્મથી ધર્મનો નાશ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું માટે જન્મરહિતપણું અને નિરાકારપણું વિસરી જાઉં છું. (૫૦)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थां संभवामि युगे युगे ॥૮॥

શ્લોકાર્થ:—સાધુજનોનું રક્ષણ કરવાને માટે, દુષ્ટોનો સમૂળો નાશ કરવાને માટે અને ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર લઉં છું. (૮)

ટીકા:—વળી ભક્તોનું સંરક્ષણ કરવાને માટે હું દેહ ધારણ

કરી અજ્ઞાનરૂપી તિભિરનો નાશ કરે છે; અધર્મની મર્યાદા તોડે છે; દોષના દસ્તાવેજો ફાડી નાખે છે અને સંપુર્ણનો ઉપર સુખના ઝુંડા ફરકાવે છે. દૈત્યકુળનો નાશ કરે છે; સન્નમોને માન વશાત્ છે અને ધર્મ તથા નીતિને સંલગ્ન કરી દઉં છે. અવિવેક રૂપી કાળજીને કાઢી નાખી વિવેક રૂપી હીપકને તેજ કરે છે. આવો સમય જોઈ યોગીઓને તો આનંદની દિવાળીજ લાગે છે. આ સુખથી સર્વ જગત્ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે; ત્યાં ત્યાં લોકો ધર્મનું આચરણ કરે છે અને ભક્તો સર્વશુભથી અલંકૃત થઈ જાય છે. હે અર્જુન ! જ્યારે મારો અવતાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પાપનો પર્વત વિહીર્ણ થઈ જાય છે અને પુણ્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે. આવાં કાર્યોને માટે હું પ્રત્યેક યુગમાં અવતાર ધારણ કરે છે; પરંતુ જેઓ મને ઉપર કદા પ્રમાણે ઓળખે છે તેમનેજ જગતમાં જ્ઞાની સમજવા. (૫૭)

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આવી રીતે મારો જન્મ અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે. આ વાત જે યથાર્થ જાણે છે તે દેહત્યાગ પછી પુનઃ જન્મ પામતા નથી; પરંતુ મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬)

ટીકા:—મારૂં અજન્મપણું ક્રિયમં શોષી જન્મ લેવો અને અકર્તૃત્વ છતાં કર્મો કરવાં, એ વાતને જે નિઃશંકપણે સમજે છે તેજ પરમમુક્ત છે. આવું જ્ઞાન ધરાવનારો દેહસંજ્ઞધથી આલતા દેખાય છે તોપણ વસ્તુતઃ તેઓ આલતા નથી; અને તે દેહમાં હોવા છતાં પણ વિમુક્ત હોય છે. તે મૃત્યુ પછી મારા સ્વરૂપમાં આવી મળે છે. (૫૯)

वातराग भयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मत्वमागताः ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—જેમ ક્રમ, ભય અને ક્રોધ એ દોષ નહિ થયા છે અને જે મારા સ્વરૂપમાં ભળી જઈ મારાજ આશ્રયે રહ્યા છે; એવા જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થઈલા પુરુષો જ્ઞાનીઓ મારો સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા છે. (૧૦)

ટીકા:—વધી સામાન્યતા: જે ભૂત અને ભવિષ્યની બાબતોનો શોચ કરતા નથી; તેમજ જે વાસનારહિત હોય છે; જે ક્રોધને માગે વિચરતા નથી; જે વિષયપ્રીતિથી રહિત હોય છે; જે નિરંતર મારી

પ્રાપ્તિને લીધે પોતાનાં અહોભાગ્ય માને છે; જેઓ મારીજ સેવાને માટે જીવે છે; જે જ્ઞાનથીજ સંતોષ પામે છે; જે તપતા, તેજના કિંવા જ્ઞાનના ભંડાર છે; તે તીર્થને પણ પવિત્ર કરનાર તીર્થ છે. તે અનાયાસેજ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને હું અને તે એકજ થઈ જઈએ છીએ. તેનામાં અને મારામાં જરા પણ ભિન્નભાવ રહેતો નથી. પિત્તાળમાંનો વિકાર સંપૂર્ણ નીકળી જાય, એટલે પછી સુવર્ણની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આમતેમ દોડાદોડ કરવાની શી જરૂર? તેજ પ્રમાણે જે યમનિયમાદિમાં નિષ્ણાત થાય છે અને જ્ઞાનથી શુદ્ધ થયા હોય છે; તે મારા સ્વરૂપ બની જાય એમાં શંકા નથી. (૬૫)

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्य.॥

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

શ્લોકાર્થ:—જેઓ જે જે ભાવનાથી માંડે ભજન કરે છે, તેમની તે તે ઇચ્છા તેજ ભાવનાથી હું પૂર્ણ કરું છું. હે અર્જુન! સર્વે લોકો સર્વ પ્રકારે મારા માર્ગમાંજ ચાલનારા છે. (૧૧)

ટીકા:—જેઓ જે જે ભાવનાથી મને ભજે છે, તે તે ભાવનાથીજ હું તેમને ફળ આપું છું. મનુષ્ય માત્રની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવતઃજ માંડે ભજન કરવા તરફ છે; પરંતુ જ્ઞાનના અભાવે તેઓ હું સર્વ ભૂતોથી અભિન્ન હોવા છતાં મારામાં ભેદની કલ્પના કરે છે. હું નામરહિત હોવા છતાં મને અનેક નામો આપે છે અને હું શબ્દાતીત હોવા છતાં મને કોઈ દેવ અને કોઈ દેવી કહીને યોદ્ધાવે છે. હું સર્વ કાળે અને સર્વ સ્થળે એક સરખો છતાં મારામાં તેઓ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઉત્તમ, મધ્યમ, વગેરે ભેદ માને છે. (૭૦)

कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મનાં ફળ લોચવવાની ઇચ્છા રાખનારા લોકો આ લોકમાં દેવતાનું પૂજન કરે છે. કારણ કે આ મૃત્યુલોકમાં એ પ્રકારનાં કર્મથી ફળની સિદ્ધિજલદી થાય છે. (૧૨)

ટીકા:—પછી મનમાં અનેક હેતુ ધારણ કરી જેને જે ફાવે તે ઉપચારવડે તે અનેક દેવ આની તેની ઉપાસના કરે છે. આ પ્રકારેજેને જે ઇચ્છા હોય છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે તેનાજ કર્મનાં ફળ છે એમ તું નક્કી બાણ. ખરું જોતાં એમાં આપનાર અને લેનાર

કર્મ વિના બીજું કંઈ છેજ નહિ. આ લોકમાં કર્મ વડેજ ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ જમીનમાં જે બાતનું ધાન્ય વાવીએ તેથી બીજું બાતનું ધાન્ય ઉત્પન્ન થતું નથી; કિંવા દર્પણ સામે ધરેલી વસ્તુ સિવાય અન્ય વસ્તુ તેમાં જણાતી નથી; કિંવા હે અર્જુન ! કુંગરની બીજમાં આપણા બોલેલા શબ્દોનોજ પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! પ્રત્યેક ઉપાસનાનો હુંજ આધારભૂત હોવાથી પ્રત્યેકને તેની ભાવના પ્રમાણેજ ફળ મળે છે. (૭૬)

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—ગુણ કર્મના વિભાગાનુસાર ચાર વર્ણ મેં ઉત્પન્ન કરી છે. હું આ વર્ણોના કર્તા છું તોપણ હું અકર્તા અને અવિકારી છું એમ તું જાણ. (૧૩)

ટીકા:—હે અર્જુન ! સર્વે લોક એકજ છે; પરંતુ ગુણ અને કર્મના યોગથી તેમાં ચાર વિભાગ સહજે થઈ રહ્યા છે. માટે હે પાર્થ ! હું આ વર્ણભેદનો સ્થાપક જરા પણ નથી. (૮૦)

न मां कर्माणि लिपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મ મને બંધ કરતાં નથી અને કર્મનાં ફળ પ્રત્યે મને આસક્તિ પણ નથી. મને જે આવે જાણે છે તેને પણ કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. (૧૪)

ટીકા:—આ વર્ણભેદ મારી સત્તાથી થયેલો છે તોપણ મેં તે કીધો નથી એમ જે જાણે છે; તેજ કર્માતીત થાય છે. (૮૨)

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं: पूर्वतरं कृतम् ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—હું કર્મ કરવા છતાં અકર્તા છું એમ જાણીનેજ પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ કર્મો કીધાં હતાં. માટે તમે પણ તેમની પેઠેજ કર્મ કરો. (૧૫)

ટીકા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે જે મુમુક્ષુઓ થયા તેમણે મને આવે જાણીનેજ કર્મ કર્યાં હતાં; અને જે પ્રમ.ણે શેકેલાં બીજ વાવવાથી મુદ્દલ ઉગતાં નથી; તેજ પ્રમ.ણે તેમનાં નિષ્ક્રમ કર્મોજ તેમની મોક્ષ-પ્રાપ્તિનાં કારણ થયેલાં છે. હે અર્જુન ! વળી એક વાત એવી છે કે

આ કર્મ છે કે અકર્મ છે, તેના વિચાર પોતાનાજ મનથી નિશ્ચય કરવો એ બુદ્ધિવાનને માટે પણ કઠિન કાર્ય છે. (૮૪)

किं कर्म किमर्थं कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬

શ્લોકાર્થ:—કર્મ એટલે શું ? અને અકર્મ એટલે શું ? એ નક્કી કરવામાં મહાન દુરદશી લોકો પણ મોહમાં પડ્યા છે. માટે કર્મ એટલે શું ? તે તને જણાવું છું. તે જાણવાથી તું સંસાર દુઃખમાંથી મુક્ત થઈશ. (૧૬)

ટીકા:—કર્મ એટલે શું ? અને અકર્મ એટલે શું ? તે સંબંધે વિચાર કરતાં વિદ્વાનો પણ ભ્રમમાં પડ્યા છે. જે પ્રમાણે ખોટું નાણું ખરા જેવું લાગવાથી શરાફની આંખ ભ્રમમાં પડે છે; તે પ્રમાણે માત્ર સંકલ્પદ્વારા સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે, તેવા પણ નૈષ્કર્મ્યના ભ્રમમાં પડી કર્મપાશમાં બંધાઈ જાય છે. કર્માકર્મની વિચારણામાં મોટા મોટા જ્ઞાનીઓની પણ રેવડી તાણાતાણ થઈ જાય છે; તેા પછી અજ્ઞાનીઓની તો વાતજ શી ? માટે તેના સંબંધમાં કહું છું તે સાંભળ. (૮૮)

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનું તત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવું જોઈએ. કારણ કે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ કઠિન છે. (૧૭)

ટીકા:—ધર્મમાં જીવનાં કર્માનુસાર વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવાનો જે સંકલ્પ, તેનું નામ કર્મ છે. તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજી લેવું જોઈએ. પછી જે કર્મ વર્ણાશ્રમને યોગ્ય અને વેદોક્ત હોય તેનાં અનુષ્ઠાન, પ્રકાર અને ફળનું સુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. હવે જેને માટે કર્મનો નિષેધ પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે તે પરમાત્મા આપણું સ્વરૂપજ છે. અઃવી રીતે યથાર્થ દૃઢ નિશ્ચય થયો એટલે પુરૂષ સ્વાભાવિક રીતેજ કર્મમાં લિપ્ત થશે નહિ. હવે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કર્માકર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન ધરાવનાર પુરૂષનાં લક્ષણો વર્ણવું છું તે સાંભળ. (૬૨)

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

સ તદિમાન્ મનુષ્યે સ યુક્તઃ કૃત્ત્વકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—જે કર્મમાં અકર્મને અને અકર્મમાં કર્મને બુદ્ધિ છે તે સર્વ મનુષ્યોમાં યુદ્ધિમાન, યોગી અને સર્વ કર્મોભિ કર્તા છે. (૧૮)

ટીકા:—જે કુળની આશા ન રાખતાં કર્મનું આચરણ કરે છે અને પોતાને અકર્તા બાણે છે, આત્મજ્ઞાનવડે જેનાં કર્તવ્યો નષ્ટ થયાં હોય છે; તે લોકદષ્ટિએ સર્વ કર્મો ઉત્તમ રીતે કરે છે અને તેજ ખરો જ્ઞાની છે. જે પ્રમાણે એક મનુષ્ય નદીના કાંઠાપર ઉભો રહી પોતાનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોતી વખતે ‘હું પાણીથી ભિન્ન છું’ એમ સમજે છે અથવા નાવમાં બેસીને જનારા માણસને કાંઠાપરનાં વૃક્ષો દોડતાં હોય એમ જણાય છે તોપણ તે વૃક્ષને અચલજ માને છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં તે સર્વ તદ્દન ખોટાં છે અને કર્મરહિત પરમાત્માજ પોતાનું સ્વરૂપ છે એમજ જ્ઞાની બાણે છે. સૂર્ય અચળ છતાં ઉદય અને અસ્તથી તે આપણને ચાલતો જણાય છે; તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ પોતે કર્મ કરતો નથી એમ બાણે છે તે મનુષ્યના જેવો દેખાવા છતાં પણ મનુષ્ય નથી અને પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ છે એમ સમજવું. જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડેલું હોય છે તોપણ તેમાં સૂર્ય હોતો નથી; તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય મનુષ્યકોટિમાં દેખાવા છતાં તેને મનુષ્યત્વનો સ્પર્શ થતો નથી. (૧૦૦) આવો પુરૂષ કાંઈ જોતો નથી તોપણ અગ્નિલ વિશ્વને બુદ્ધિ છે; કાંઈ કરતો નથી તોપણ બધુંજ કરે છે અને કશાનો ઉપલોગ લેતો નથી તોપણ સર્વ વસ્તુને લોગવે છે. તે એકજ ઠેકાણે બેસે છે તોપણ તે સર્વત્ર ગમન કરે છે. વધારે શું કહું ? તે સર્વ વિશ્વરૂપજ બન્યો છે. (૨)

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जितः ।

ज्ञानामिदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—જેનાં સર્વ કર્મોના આરંભ સંકલ્પથી અને ફલેચ્છાથી રહિત હોય છે, તેને માટે જ્ઞાની જનો એમ કહે છે કે; આ મનુષ્યનાં સર્વ કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી બળીને ભસ્મીભૂત થયાં છે. (૧૯)

ટીકા:—જે પુરૂષને કર્માચરણને માટે ખેદ થતો નથી અને કર્મકુળની ઇચ્છા પણ જેને ઉદ્ભવતી નથી; તેમજ અમુક કર્મ હું કરીશ અને અમુક શરૂ કરેલાં કામને પાર પાડીશ, એવો સંકલ્પ પણ જેના મનને સ્પર્શ કરતો નથી; જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં જેણે પોતાનાં સર્વ

કર્મેનિ ભક્ત્ય કર્મ છે; એવો પુરુષ મનુષ્યરૂપે પરબ્રહ્મ છે એમ તું સમજ. (૫)

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કમળ્યા પ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થઃ—જે કર્મના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરે છે અને આત્મા-નંદમાં તૃપ્ત થઈ અન્ય વિષયનો આશ્રય લેતો નથી, તે સર્વે કર્મો કરતો હોવા છતાં વસ્તુતઃ કાંઈજ કરતો નથી. (૨૦)

ટીકાઃ—જે શરીર પ્રત્યે હિદાસીન હોય છે અને ફલપ્રાપ્તિ વિષે નિષ્કામ હોય છે, તેમજ જે નિરંતર આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન હોય છે; વળી હે પાર્થ ! જે સંતોષના મુખ્ય ગૃહમાં બેસી આત્મબોધનું ચક્રવાળ નૃમતાં કદિ ધરાવે નથી. (૭)

નિર શીર્યતપિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિશ્રઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ ઈર્વજ્ઞાનોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૨૧॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ઠો દંદ્રાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવાંસૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે આશાનો પરિત્યાગ કરીધો છે, પોતાનું ચિત્ત અને બુદ્ધિને સ્વાધીન રાખી છે અને એવી રીતે નિસ્પૃહ થઈને સર્વ સંગ્રહનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે શરીરનિર્વાહાર્થે (ભિક્ષાટનાદિક) કર્મો કરે તોપણ તેને તે કર્મેના દોષ લાગતો નથી. (૨૧) અનાયાસે મળે તેમાં સંતોષ માનનાર હું અને માડું એ દંદ્રથી અતીત, મત્સરરહિત અને કર્મ પૂર્ણ કિંવા અપૂર્ણ રહે તેમાં હર્ષ કિંવા બેદ ન કરનાર પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મો કરવા છતાં પણ કર્મબંધનથી લિપ્ત થતો નથી. (૨૨)

ટીકાઃ—જે અહંકાર સહિત આશાનો પરિત્યાગ કરીને અધિકાધિક પ્રેમથી બ્રહ્મસુખની મધુરતાનું આસ્વાદન લે છે, જે વેળાએ જે મળે તેમાં સુખ માને છે અને જેને આ માડું અને ધીજાનું એવો ભેદ નથી; તે જે જે દેખે છે કિંવા શ્રવણ કરે છે તે સ્વરૂપ તે પોતે જ બની રહે છે. તે પગવતી ચાલે છે, મુખવતી બોલે છે અને શરીરના જેટલા વ્યાપારો કરે છે; તે સર્વ સ્વરૂપ સ્વતઃજ બની જાય છે. વધુ શું કહું ? જગતમાં આત્મસ્વરૂપ સિવાય જેને અન્ય કાંઈ દેખાતું નથી, તેને કોઈ પણ કર્મદ્વારા કોઈ પણ જાતની બાધા શી રીતે થઈ

શકશે ? મત્સર ઉપજવા જેટલો દ્વેષભાવજ જેનામાં નથી, તે નિર્મત્સર છે એમ શું વાણીથી કહેવાની જરૂર છે ? તે સર્વ પ્રકારે મુક્ત છે, તે સર્વ કર્મ કરતો હોવા છતાં કર્મરહિત છે તે સચ્ચુ દેખાય છે, તોપણ ગુણાતીત છે; એમાં જરા પણ સંશય નથી. (૧૪)

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यत्तथाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—જેણે સર્વ સંગને તજેલો છે અને જે ધર્માધર્મના બંધનમાંથી મુક્ત છે; તથા જેનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં સ્થિર થયું છે; તે જો યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કર્મ કરતો હોય તોપણ તેનાં તે કર્મ ફળસહિત નાશ પામે છે. (૨૩)

ટીકા:—તે દેહધારી હોવા છતાં પણ નિર્ગુણ છે. તેને પરબ્રહ્મની કસોટી પર ચઢાવતાં તે તેના જેવોજ શુદ્ધ દેખાય છે. આ શુદ્ધ હોવા છતાં તે જો યથાવિધિ યજ્ઞાદિક કર્મોનું આચરણ કરે છે, તો તેનાં સર્વ કર્મો તેનામાંજ લયને પામે છે. જે પ્રમાણે આકાશમાં કવખતે ચઢી આવેલાં વાદળાં વૃષ્ટિ કર્યા સિવાય આપોઆપ વિલય પામે છે; તે પ્રમાણે તે વેદવિહિત કર્મો યથાવિધિ કરે છે, તોપણ તે કર્મોમાં તેને દ્વેષભાવ ન હોવાથી તે તેનામાંજ લય પામે છે. (૧૮)

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म विब्रह्मभौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:—હોમનાં સાધન, હોમનું દ્રવ્ય, અગ્નિ, હોતા અને હવન ક્રિયા, એ સર્વ બ્રહ્મવેત્તાની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મજ છે; અને બ્રહ્મરૂપી કર્મમાં તદ્દાકાર થઈ રહેલા તે બ્રહ્મવેત્તાને પ્રાપ્ત થનારૂં ફળ પણ બ્રહ્મ જ છે. (૨૪)

ટીકા:—આ હું અને આ બીજો એવો ભિન્નભાવ તેની બુદ્ધિમાં હોતો નથી; માટે તે જે જે ઈષ્ટ યજ્ઞ કરે છે તેનાં હોમ-દ્રવ્યો અને મંત્રો એ સર્વ આત્મસ્વરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મસ્વરૂપજ સમજે છે. માટે હે અર્જુન ! એવી સમબુદ્ધિ જેના અંતઃકરણમાં વ્યાપી રહી હોય છે તે કર્મ કરે છે તોપણ વસ્તુતઃ નિષ્કર્મજ છે. જેની અવિવેકરૂપ બાહ્યાવસ્થા સમાપ્ત થઈને વિરક્તિ સાથે જેનાં લગ્ન થાય છે; તે પછી જીવ-બ્રહ્મૈક્યરૂપ યોગાગ્નિની ઉપાસનાજ આરભે છે. (૨૨)

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

બ્રહ્મામાવપરે યજં યજેન્વોપૃક્ષતિ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—અન્ય કેટલાક યોગીઓ દેવ યજ કરે છે; અને અન્ય કેટલાક બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં આત્મવડેજ આત્માનો હવન કરે છે. (૨૫)

ટીકા:—જે રાત્રિદિવસ યજ કરનાર હોય છે તેઓ ગુરુવાક્ય રૂપી અગ્નિમાં મનસહિત અજ્ઞાનનો હવન કરે છે. હે અર્જુન! જેને આત્મ-સુખની ઇચ્છા હોય તેણેજ આ યોગાગ્નિનું યજન કરવું અને તેનેજ દેવયજ કહેવામાં આવે છે. હવે જે સ્વકર્મદ્વારા ઇશ્વરાધન કરે છે, તેના સંબંધમાં વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. (૨૫)

શ્રોત્રાનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમામિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદાન્નિપયાનન્ય ઇન્દ્રિયામિ જુહતિ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક શ્રોત્રાદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયનો હવન સંયમરૂપી અગ્નિમાં કરે છે; અને અન્ય કેટલાક શબ્દાદિ પંચ વિષયોનો હવન ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં કરે છે. (૨૬)

ટીકા:—કેટલાક આત્મસંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમ કરનારા લોકો કાયિક, વાચિક અને માનસિક આ ત્રણ યુક્તિમંત્રોવડે પવિત્ર ઇન્દ્રિય-રૂપી દ્રવ્યથી હવન કરે છે. કોઈક વૈરાગ્યરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સંયમ રૂપી સ્થળ બનાવી ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિને સળગાવે છે. તે ઇન્દ્રિયાગ્નિમાંથી વૈરાગ્યરૂપી જ્વાળા નીકળે છે કે તરતજ વિષય-વિકાર રૂપી કાષ્ઠ ભડભડાટ બળવા માંડે છે; અને અંતઃકરણ પંચકર્માનો આશારૂપી ધૂમ્ર નષ્ટ થાય છે. પછી ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિ જેમાં સળગી રહ્યો છે એવા કુંડમાં વિષયોની મહાન્ આહુતિ અપાય છે. (૨૬)

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગામૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ:—બધી અન્ય કેટલાક જ્ઞાનથી પ્રદીપ્ત થયેલા મનો-નિગ્રહરૂપી અગ્નિમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં અને પ્રાણોનાં કર્મોની આહુતિ આપે છે. (૨૭)

ટીકા:—હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે કોઈક પોતાના સર્વ દોષોનું શોધન કરે છે; તો કોઈક હૃદયરૂપી ગોળીમાં વિવેકરૂપી રવેયો મૂકે છે અને તેને ધૈર્યરૂપી ભારથી દાબી શાંતિરૂપી રત્નજ્યુથી ખેંચીને ગુરુ-વાક્યરૂપી મંત્રથી મંથન કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી

મંથન કરવાથી તત્કાળ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રથમ ચિદ્ધિ સિદ્ધિના મોહરૂપી ધૂમ્રનો નાશ થાય છે અને પછી અગ્નિની સૂક્ષ્મ ચિત્તુચારી ઉત્પન્ન થાય છે. પછી યમનિયમથી શુદ્ધ થયેલું મન સળગી ઈકતાં મોટી જ્વાળા ઉત્પન્ન થઈને, વાસના રૂપી સન્નિધિને અનેક પ્રકારના મોહ-રૂપી વૃત્તનું લેપન કરી તેને ભસ્મીભૂત કરી દેવામાં આવે છે. તત્પશ્ચાત્ જીવરૂપી હીક્ષિતે જ્ઞાનરૂપી પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયકર્મોની આહુતિ આપી, અતે પ્રાણકર્મરૂપ ‘સવા’ નામક યજ્ઞપાત્રસંહિત અગ્નિમાં પૂર્ણાહુતિ આપ્યા પછી પ્રજ્ઞાનંદમાં સહજ અવલૂય સ્નાન થઈ શકે છે. પછી સં-માગ્નિમાં ઇન્દ્રિયાદિક હોમદ્રવ્યોનો હવન કરતાં શેષ રહેલા આત્મસુખ-નોજ પુરોહિત (ચક્ષુની પ્રજ્ઞાથી) તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે યજ્ઞ કરી કેટલાકો ત્રિભુવનમાં મુક્ત થયા છે. આ યજ્ઞક્રિયા નાના પ્રકારની હોય છે; પણ તેની અભિમ કૃણપ્રાપ્તિ એકજ ભતની છે. (૩૬)

દ્રવ્યયજ્ઞસ્તપાયજ્ઞ યાગ લાક્ષણ્યસ્વરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સાંસ્કૃતિકાઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક દ્રવ્યદાનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક તપશ્ચર્યા સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક યોગસ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક વેદાધ્યયન રૂપે યજ્ઞ કરે છે; કેટલાક જ્ઞાન સંપાદનના સ્વરૂપે યજ્ઞ કરે છે અને કેટલાક મતધારણના રૂપે યજ્ઞ કરે છે. આવા હીર્ષોદોગી લોકો અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે. (૨૮)

ટીકા:—એકને ‘દ્રવ્યયજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે, એકને ‘તપોયજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે અને વળી એક ‘યોગયજ્ઞ’ કહેવાય છે. આ સર્વ યજ્ઞો મેં પૂર્વે તને કહ્યાજ છે. કોઈ શબ્દમાં શબ્દનોજ હોમ કરે છે, તેને ‘વાગ્યજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનથી બ્રહ્મવા ચોગ્ય હોય, તે જ્ઞાનવડે પ્રાપ્ત કરી લેવાના યજ્ઞને ‘જ્ઞાનયજ્ઞ’ કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! આ સર્વ યજ્ઞો વિકટ છે. આ યજ્ઞો કરવામાં મહા પ્રયાસ કરવો પડે છે. ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખનારાનેજ તે સાધ્ય થઈ શકે છે. આવા લોકો તેને સાધ્ય કરવાની કળામાં કુશળ અને પારંગત હોય છે તથા યોગસમૃદ્ધિથી લાગ્યવાન થયેલા હોય છે. માટે તે પોતાના અંતરસ્વરૂપમાંજ આત્મહવન કરે છે. (૪૩)

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેજ્ઞાનં તથાસ્વરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણઃ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ:—તેજ પ્રમાણે કેટલાક અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુનો પૂરક કરે છે; કેટલાક પ્રાણવાયુમાં અપાન વાયુનો રેચક કરે છે અને કેટલાક પ્રાણ તથા અપાન એ ઉભય વાયુનો કુંભક કરે છે. આવા લોકને પ્રાણાયામપરાયણ યોગીઓ કહેવામાં આવે છે. (૨૯)

ટીકા:—કેટલાક અપાનવાયુરૂપ અગ્નિમાં પ્રાણવાયુરૂપ દ્રવ્યનો હવન કરે છે, કેટલાક અપાનવાયુને પ્રાણવાયુમાં મેળવે છે અને કેટલાક બંને વાયુનો નિરોધ કરે છે. આવા મનુષ્યોને ‘પ્રાણાયામી’ કહેવામાં આવે છે. (૪૫)

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—બીજા કેટલાક આહાર નિયમિત કરી પ્રાણમાંજ પ્રાણનો હવન કરે છે. આ સર્વ યજ્ઞને જાણનારા યોગીઓ યજ્ઞથી પાપોનો નાશ કરે છે. (૩૦)

ટીકા:—કેટલાક હઠયોગ કરી આહારને છૂટી, પ્રાણવાયુરૂપી અગ્નિમાં ત્વરાથી પ્રાણનો હવન કરે છે. આ પ્રકારે મોક્ષપ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા કરનારા સર્વ લોકો ઉપર બતાવેલા યજ્ઞકર્તાઓ છે. તેઓ પોતાના યજ્ઞદ્વારા પોતાના કામ-કોષાદિક વિકારો નષ્ટ કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે; અને પછી અગ્નિ તથા યજ્ઞ કરનાર એવો દ્વૈતભાવ તેમના મનમાં નહિ રહેતાં યજ્ઞ કરનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ યજ્ઞક્રિયાની પણ સમાપ્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સર્વ કર્મોનો અને કર્તવ્યોનો નાશ થતાં ચિત્તમાં અજ્ઞાનનો તેમજ કામનાનો પ્રવેશ થતો નથી અને દ્વૈત-દોષનો પણ સંસર્ગ થતો નથી. (૫૦)

ઋશિદામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ રનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુત્સ્ય ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે કુરુકુલપ્રેષ્ઠ! યજ્ઞનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ લેનારા લોક સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞ ન કરનારાને તો આ લોકની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી તો પછી પરલોકની તો વાતજ શી? (૩૧)

ટીકા:—એવું જે અનાદિસિદ્ધ તથા શુદ્ધ યજ્ઞને પરિણામે અવશિષ્ટ રહેનારૂં જ્ઞાનસ્વરૂપ, તે બ્રહ્મ છે. તેનું બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકો અહં બ્રહ્મસ્મિ-‘હું બ્રહ્મ છું’ એ મંત્રથી સેવન કરે છે; તેઓ અમર બને છે અને સદૃશ

પ્રજ્ઞાત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. જેનાથી આ યજ્ઞચરણ થતું નથી; જેને વિર-
ક્તિ વરમાળા આરોપતી નથી; જેનાથી આત્મસંયમ થઈ શકતો નથી;
જે જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં યોગ યાગ કરતો નથી; તેનો હે અર્જુન ! આ
લોકમાંજ કશેા ઢંગ ધડો નથી તો પછી પરલોકની તો વાતજ શી ? (૫૪)

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

तान्सर्वानिवा ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ:—આ પ્રમાણે જે અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદમાં બતા-
વેલા છે, તે સર્વે કર્મોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું સમજ. તને
આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તું મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે. (૩૨)

ટીકા:—આ પ્રકારે જે તને પુષ્કળ (દ્વાદશ) પ્રકારના યજ્ઞો
કહી સંભળાવ્યા તે સંબંધે વેદમાં અતિ વિસ્તૃત અને સુંદર વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ તેની સાથે આપણે શું કામ છે ? તેમાંનો
સાર એજ છે કે, આ સર્વ યજ્ઞો કર્મથીજ સિદ્ધ થાય છે. (૫૬)

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે શત્રુને તાપ આપનાર ! દ્રવ્યથી સાધ્ય થનારા
યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે; કારણકે હે પાર્થ ! સર્વ કર્મની જ્ઞાન-
માંજ પરિસમાપ્તિ થાય છે. (૩૩)

ટીકા:—હે અર્જુન ! વેદ જેનું મૂળ છે, જેમાં બ્રાહ્મ ક્રિયાની
ખટખટ ઝાઝી છે અને જેનું અપૂર્વ ફળ સ્વર્ગ છે; તે તો દ્રવ્યયજ્ઞ
છે. સૂર્યની આગળ નક્ષત્રોનું તેજ લોપ પામે છે; તે પ્રમાણે તે યજ્ઞ
જ્ઞાનયજ્ઞની બરાબરી કરી શકતો નથી. આત્મસુખનો ભંડાર મેળવવાને
જે જ્ઞાનનું અંજન કરીને યોગીજનો રાત્રિદિવસ બગૃત રહે છે; જે
જ્ઞાન સર્વ કર્મનું પ્રાપ્ય સ્થાન છે; જે જ્ઞાન પ્રજ્ઞાબોધની ખાણ છે; જે
આત્મપ્રાપ્તિની ક્ષુધાથી ક્ષુધાતુર થયેલા સાધકોની તૃપ્તિનું સ્થાન છે;
જ્યાં કર્મની ઈચ્છા શમી જાય છે અને સર્વ પ્રવૃત્તિ બંધ થઈ જાય
છે; જેના યોગથી ઈદ્રિયો વિષયસેવનને વિસરી જાય છે; જ્યાં મનનું
મનપણું મૂકાઈ જાય છે; જ્યાં શબ્દોનો ભંડાર ખૂટી જાય છે અને
જ્યાં અંતરમાં રહેલા પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે; જ્યાં વૈરાગ્યના કારિ-
દ્રવ્યનો વિલય થાય છે; જ્યાં વિવેકની ઉત્કંઠા તુટી જાય છે અને જ્યાં
અનાયાસે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે; (૬૩)

તાદિદિ ણિપાતેન પરિપ્રથેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદારૈનઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થઃ—તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓને નમસ્કાર કરી તેમની સેવા કરવાથી તથા તેમને પ્રશ્ન કરવાથી તેઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે. (૩૪)

ટીકાઃ—એવું જે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તે મેળવાની જે તને ઇચ્છા હોય તો તું બ્રહ્મજ્ઞાનસંપન્ન સંતની સેવા કર. જ્ઞાની સંત જ્ઞાનનું ઘર હોય છે અને સેવા એ તે ઘરનો ઉમરો હોય છે. માટે હે અર્જુન ! તું સેવા કરીને એ જ્ઞાનને સ્વાધીન કરી લે. શરીર, મન અને આત્માથી સર્વ પ્રકારે ગર્વરહિત બની તેમની સેવા કરવી. સેવાથી પ્રસન્ન થયા પછી પ્રશ્ન કરવાથી તે કૃપાપૂર્વક ઉપદેશ કરશે. આ ઉપદેશ પામેલા અંતઃકરણમાં પુનઃ સંસારની વાસના ઉપજતી નથી. (૬૭)

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ દ્રક્ષ્યત્યાત્મન્યથો મયિ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાંડુપુત્ર ! તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ આવો મોહ તને થશે નહિ; અને એ જ્ઞાનના યોગથી આ સર્વ ભૂતોને તું તારામાં અને મારામાં જોઈશ. (૩૫)

ટીકાઃ—આ ઉપદેશથી ચિત્ત જ્યારે નિઃસંશય અને નિર્વિકલ્પ થશે ત્યારે તું અવશ્ય તારી જાત સુદ્ધાં સર્વ ભૂતોને મારા અખંડ સ્વરૂપમાં જોશે. હે પાર્થ ! આ રીતે જ્યારે સત્પુરૂષોની કૃપા થશે, ત્યારે તારા અંતઃકરણમાં જ્ઞાનનો ઉદય થઈ મોહરૂપી અંધકારનો સર્વથા નાશ થશે. (૭૦)

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વં જ્ઞાનપ્લવ્વેન વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થઃ—તું સર્વ પાપીઓ કરતાં અતિપાપી હુઈશ, તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે સકળ પાપરૂપી સમુદ્રને અનાયાસે તરી જશે. (૩૬)

ટીકાઃ—તું પાતકનો કે બ્રાંતિનો સાગર અથવા જમનો પર્વત હશે, તોપણ જ્ઞાનની શક્તિ આગળ એ સર્વ તુચ્છ છે. જ્ઞાનમાં એવું ઉત્તમ સામર્થ્ય હોય છે. જે પરમાત્મ જ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથેજ ‘આ વિશ્વ સત્ય છે’ એવા પ્રકારનો જમ નષ્ટ થાય છે; તે જ્ઞાનની આગળ મનના અજ્ઞાનની શી વિસાત ? આ જગતમાં જ્ઞાન સમાન ઈતર

કોઈ પણ વસ્તુ નથી. (૭૪)

यथैषांसि समिद्धोऽग्निमस्मसात् .स्तेऽर्जुन ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્ .સ્તે તથા ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રભવલિત થયેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ઠને ભસ્મીભૂત કરી દે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાંખે છે. (૩૭)

ટીકા:—પ્રલયકાળનું ‘વાવાઝોડું’ એક વાદળીને વિખેરી નાંખવાનું કામ શું કઠિન સમજશે કે ? કિંવા પવનની સહાયથી જે પાણીને પણ ખાળી નાંખે છે એવો પ્રલયકાળનો અગ્નિ શું ઘાસ અને કાષ્ઠથી યુગ્માઈ જશે કે ? (૭૬)

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થઃ—કારણ કે આ જગતમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર કોઈ પણ વસ્તુ નથી. વળી યોગથી યુક્ત થયેલો પુરૂષ કાળે કરીને તે (આત્મવિષય) જ્ઞાન સ્વતઃજ મેળવી શકે છે. (૩૮)

ટીકા:—આપણે જ્ઞાનના સંબંધમાં જેમ જેમ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ તેના જેવી પવિત્ર વસ્તુ અન્ય કોઈ પણ દીકામાં આવતીજ નથી. જે પ્રમાણે ચૈતન્યની ભેડી નથી, તે પ્રમાણે આ લોકમાં જ્ઞાનની ખરાબરી કરી શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. જે સૂર્યની ખરાબરી તેના પ્રતિબિંબનું તેજ કરી શકે; કિંવા જે આકાશને બાથમાં લઈ શકાય; અથવા જે પૃથ્વીના જેટલી વજનદાર કોઈ વસ્તુ હોય; તેજ હે પાંડુકુમાર ! જ્ઞાનને બીજાની ઉપમા આપી શકાય. ઘણી ઘણી રીતે વારંવાર વિચાર કરી ભેથે તોપણ જ્ઞાનના જેટલી પવિત્રતા અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં જણાઈ નહિ. જેમ અમૃતનો સ્વાદ કહેવો હોય તો તે ‘અમૃત જેવો’ એમજ કહેવું પડે છે; તેમ જ્ઞાનને જ્ઞાનનીજ ઉપમા છે ! “આપ કહો છો તે ખરૂં છે, પણ તે જ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત કરવું ?” એવો પ્રશ્ન અર્જુન પૂછશે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—હે કિરીટી ! જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો જે ઉપાય હું તને હવે કહી બતાવનાર છું તે પ્રત્યે લક્ષ આપ. (૮૫)

श्रद्धावाँलभते ज्ञानं तत्परः संयतोऽग्रः ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥૩૯॥

શ્લોકાર્થ:—પરમવિશ્વાસુ, જ્ઞાનને ઇચ્છનાર અને જીતેન્દ્રિય પુરૂષને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ ઉત્તમ શાંતિ મળે છે. (૩૯)

ટીકા:—આત્મસુખની મિષ્ટતાથી જેનું મન સર્વ વિષયોમાંથી ઉપરામ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોની પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી, જે ઇચ્છાને ઉઠવા દેતો નથી; જે વાસનાને ઉત્તેજન આપતો નથી પરંતુ તેનો નિરોધ કરે છે; જે શ્રદ્ધાનો ઉપભોગ લઈ સંતોષ માને છે; તેની પાસે શાંતિથી ભરેલું જ્ઞાન શોધતું આવે છે. આ જ્ઞાન મનમાં સ્થિર થયું એટલે શાંતિનો અંકુર ફુટી આત્મબોધનો વિસ્તાર થાય છે. આવી શાંતિમાં પોતાનું ને પારકું એ વાતનો તો અભાવજ હોય છે. આવી રીતે જ્ઞાનના મહિમાનું જેટલું વર્ણન કરીએ તેટલું આશું જ છે. (૬૧)

અજઞ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંઞ્ચિન્નસંશયઃ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવૃણ્ણન્તિ ધનંજય ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ:—અજ્ઞાન, અવિશ્વાસુ અને સંશયયુક્ત પુરૂષ નાશ પામે છે અને તે શંકાશીલ પુરૂષ આલોક, પરલોક તથા મોક્ષસુખને પણ પામતો નથી. (૪૦) હે અર્જુન! યોગદ્વારા જેણે સર્વ કર્મોના સંન્યાસ કર્યો છે, જ્ઞાનદ્વારા જેના સંશયોનો નાશ થયો છે અને જેને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે; તે પુરૂષને કર્મ બંધન કરી શકતાં નથી. (૪૧)

ટીકા:—જે માણસને આવા જ્ઞાનપર પ્રીતિ નથી તેનું જીવન શા કામનું? તેના કરતાં તો મરણ સારું! જેમ વસ્તી વિનાનું ઘર તથા પ્રાણુ વિનાનું શરીર નકામું છે; તેમ જ્ઞાનહીન મનુષ્યનું જીવન પણ નકામું છે. કેમકે તેનું જીવન નિરંતર મોહથી યુક્ત રહે છે. સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હશે તો પણ તેને તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે. પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાની જેને લાગણી સુદ્ધાં થતી નથી તે તો સંશયરૂપી અગ્નિમાંજ પડ્યો એમ સમજવું. કારણ કે અમૃત ઉપર પણ અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મનુષ્યનું મરણ તદ્દન નિકટ હોય છે. તેજ પ્રમાણે જે વિષય સુખમાંજ આનંદ માને છે અને જ્ઞાન-

પ્રાપ્તિના સબંધમાં ખેદરકાર હોય છે, અથવા તો જે સંશયઘ્ન હોય છે તે પણ નિઃસંશય બ્રહ્મ થાય છે; અને આલોક અને પરલોકના સુખથી વંચિત થાય છે. જેને કાળજીવર લાગુ પડ્યો હોય છે તે જે પ્રમાણે શીતળતા અને ઉષ્ણતા સમજી શકતો નથી અને સૂર્યપ્રકાશ તથા ચંદ્રપ્રકાશને સમાનજ દેખે છે; તે પ્રમાણે સત્ય, અસત્ય, અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ, હિત, અહિત, આદિને શંકાશીલ પુરૂષ સમજી શકતો નથી. જે પ્રમાણે જન્મોદયને રાત્રિ તથા દિવસ સમજતાં નથી, તે પ્રમાણે સંશયી પુરૂષને કોઈપણ વસ્તુની સાચી ઓળખાણ હોતી નથી. માટે સંશય કરતાં અધિક ભયંકર પાતક બીજું કોઈ નથી. પ્રાણીઓનો નાશ કરનારી એ એક જાળ છે. માટે તું તેનો સંગ તજી પ્રથમ તેને છૂટ. એનું સ્થાન જ્ઞાનના અભાવમાં હોય છે. જ્યારે અજ્ઞાનનો ગાઢ અંધકાર હોય છે ત્યારે આ સંશય મનમાં વિશેષ વૃદ્ધિગત થાય છે. તે વિશ્વાસને તો નામમાત્ર પ્રવેશવા દેતો નથી. તે માત્ર મનમાં જ ભરાઈ રહે છે એમ નહિ; પરંતુ બુદ્ધિને પણ ઘસિત કરે છે અને આમ થયું એટલે મનુષ્યને ત્રણે લોક સંશયવાનજ દેખાવા લાગે છે. (૫)

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

चित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठोक्तिं भारत ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ:—માટે હે અર્જુન ! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયના આ સંશયનો જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી વધ કરી કર્મયોગનું અવલંબન કર અને યુદ્ધને માટે તત્પર થા. (૪૨)

ટીકા:—સંશય આટલો બળવાન છે તોપણ તેને સ્વાધીન કરવાનો એક ઉપાય છે. જે જ્ઞાનનું ખડ્ગ હાથમાં હશે તો તેનો સર્વથા નાશ થશે. માટે હે પાર્થ ! મનમાં રહેલા સંશયને નિર્મૂલ કરવાને જલદીથી તત્પર થા. સંજય બોલે છે:—હે રાજા ! સાંભળ. જ્ઞાનીજનોના નાથ, જ્ઞાનદીપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આવી રીતે મહાકૃપા કરીને અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—ત્યારે અર્જુન હવે આ સર્વ પૂર્વાપર કથા વિષે વિચાર કરી પ્રશ્ન કરે છે. હવે તે કથાની સંકલના, અભિપ્રાયની શોભા અને રસની મધુરતા વર્ણવવામાં આવશે. જેના શબ્દમાધુર્યપરથી બાણે આઠે રસ ઓવારી નાંખીએ ! જે સજ્જનોની બુદ્ધિનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે, જે શાંતિ રસનો ઝરોજ છે અને જે સમુદ્ર કરતાં પણ ગંભીર હોઈ અર્થપૂર્ણ છે; તે કથા હવે શ્રવણ કરેા. જેમ સૂર્યખિંબ બગલમાં સમાઈ જાય એવું નાનું લાગે છે; પરંતુ તેનો પ્રકાશ ત્રિભુવનમાં પણ સમાઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે

આ શબ્દોના અર્થની વ્યાપ્તિ અતિ વિસ્તૃત છે. જેમ કદપવૃક્ષ કામી-
જનોની કામના પૂર્ણ કરે છે તેમ આ વાણી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કર-
વાને સમર્થ છે. માટે એ પ્રત્યે લક્ષ આપો. હે શ્રોતાજનો ! તમને એ
સિવાય વિશેષ શું કહેવું ? તમે જાણોજ છો એટલે એકાગ્ર મન કરી
બરાબર લક્ષ આપવું એજ મારી વિનંતિ છે. જેમ એકાદ સ્ત્રી સુંદર,
ચુણ્ણવાન અને કુલશીલવતી હોવાથી પતિવ્રતા હોય છે; તેમ આ વાણીમાં
સર્વ અલંકાર અને શાંતિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂળમાં તો ખાંડપર પ્રીતિ
હોય અને વળી તેજ ઔષધ તરીકે આપવામાં આવી હોય; એટલે પછી
તેને આનંદપૂર્વક વારંવાર શા માટે ન ખાવી ? મલયગિરિનો સુગંધી
અને મંદ પવન વાતો હોય, તેમાં વળી અમૃતની મિષ્ટતા ભળે અને
સૌભાગ્યવશાત્ તેમાંથી પંચમ સુર જેવો મધુરો નાદ નીકળવા લાગે;
તો તે વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે સર્વ અંગ શીતળ થઈ જાય છે, તેમાંની
મિષ્ટતાથી જીવ્હાને સંતોષ થાય છે અને તેમાંનો મધુર સ્વર સાંભ-
ળવાથી કાનને તૃપ્તિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે આ કથા સાંભળવાથી શ્રવ-
ણેન્દ્રિયને પરમ સંતોષ થશે; અને સંસાર દુઃખોથી કાંઈ પણ વિકાર
ઉત્પન્ન ન કરતાં આપોઆપ તેનો નાશ થઈ જશે. જો મંત્રથીજ
શત્રુનો નાશ થતો હોય તો પછી કમ્ભરમાં કટાર શા માટે બાંધવી ?
તેમજ જો દૂધ સાકરથી રોગની નિવૃત્તિ થતી હોય તો પછી કડવા
લીમડાનું સેવન શા માટે કરવું ? તેજ પ્રમાણે મનને દુઃખ ન દેવું પડતાં
અને ઇન્દ્રિયોનું દમન ન કરવું પડતાં કેવળ આ કથાના શ્રવણમાંજ પ્રત્યક્ષ
મોક્ષ રહેલો છે. માટે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, તમારા મનમાં જેટલી
ઉત્કંઠા હોય તેટલી ઉત્કંઠાથી આ ગીતાર્થને શ્રવણ કરો. (૨૨૪)

અધ્યાય ૬ મો.

અર્જુન ઉવાચ ॥ સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ ત્વયોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે કૃષ્ણ ! તમે એકવાર કર્મના
ત્યાગની પ્રશંસા કરો છો અને વળી પાછા કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો;
ત્યારે એ ઉભયમાં જે એક કલ્યાણકારક હોય તે નિશ્ચયપૂર્વક મને
કહો. (૧)

ટીકા:—પછી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યા:—અહો આ તમારું બોલવું કેવું ? સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ તમે પૂર્વે વારંવાર કહ્યું છે અને હવે કર્મ કરવાનો આગ્રહ શા માટે કરો છો ? હે અનંત સ્વરૂપ ! આરું તમારું દ્વિઅર્થી કથન મારા જેવા અજ્ઞાન મનુષ્યથી જોઇએ તેવી રીતે સમજી શકાતું નથી. માટે હે દેવ ! એક તત્ત્વનો બોધ આપવાની ઇચ્છા હોય તો એકજ માર્ગ બતાવવો ઘટે. અન્ય માર્ગ બતાવવાની શી જરૂર છે ? મેં આપને વિનંતિ કરી હતી કે પરમાર્થનો બોધ ગૃહાર્થમાં આપશો નહિ; પરંતુ હે દેવ ! તે ભૂતકાળની વાત રહેવા દો અને જેમાંથી ઉત્તમ માર્ગ કયો ? તેજ મને સ્પષ્ટ સમજાવો. જે માર્ગ અંતર્પર્યંત સંગે રહી અચુક ફળ આપી શકે એવો હોય અને જે આચરવામાં સુલભ હોય; તેજ માર્ગ બતાવો. જેમ સગવડ-કારક અને સુખાવહ વાહન હોય તો નિદ્રાનો ભંગ ન થતાં પુષ્કળ માર્ગ કપાય છે; તેમ જે સુલભ માર્ગ હોય તેજ મને કહી બતાવો. આ પ્રમાણે અર્જુને કહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણદેવ અતિ પ્રસન્ન થઇને બોલ્યા:—તું કહે છે તેવો માર્ગ તને બતાવું છું; તે સાંભળ ! જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે; જે પ્રારબ્ધવાન પુરૂષને કામધેનુ જેવી માતા મળે, તેને રમવા માટે જોઇએ તો ચંદ્ર સુદાં મળશે. ઉપમન્યુપર શ્રી શંકર પ્રસન્ન થઇ ગયા, ત્યારે તેમણે તેને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્યભાતને બદલે આખો ક્ષીર-સમુદ્ર નહોતો આપી દીધો ? તેજ પ્રમાણે ઔદાર્યના ભંડારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા, તો તેને સુખર્તુ કેન્દ્ર કેમ ન મળે ? કિંવા શ્રી લક્ષ્મીકાંત જેવો જેનો સ્વામી હોય, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુ માગે એમાં શું આશ્ચર્ય ? માટે અર્જુને જે જે માગ્યું તે તે સુપ્રસન્ન વદને શ્રીકૃષ્ણે આપ્યું તે સંબંધી વિસ્તાર હવે થાય છે. (૧૪)

ભગવાન વાચ । સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ ઉભય મોક્ષદાયક છે; પરંતુ તે ઉભયમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. (૨)

ટીકા:—ભગવાન કહે છે:—હે કુંતીમુત ! કર્મયોગ અને કર્મ-ત્યાગ એ બન્ને મોક્ષદાયક છે. તથાપિ જે પ્રમાણે મ્હી અને હોક-રાંને જલાશયો તરી જવાને નાવ એક સુલભ સાધન થઈ પડે છે; તે

પ્રમાણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સર્વેને સંસાર રૂપી સમુદ્ર તરી જવાને માટે કર્મયોગ એ ખરેખર મુલક સાધન થઈ રહે છે. એનું આચરણ કરતાં અનાયાસે કર્મત્યાગનું ફળ મળે છે. આજ કારણથી હું તને કર્મસંન્યાસ કરનારનાં લક્ષણ કહીશ. એટલે કર્મયોગ અને સંન્યાસ-યોગ એ ઉભય એકજ છે એવી તને સહજે ખાતરી થશે. (૧૮)

ક્ષેયઃ સ નિત્યસંન્યાસો યો ન દેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દન્દો હિ મતવાહા સુખં વંધાત્પ્રચ્યતે ॥૩૥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! જે પુરૂષ કશાનો દેષ તેમજ અભિલાષ કરતો નથી, તેને નિત્ય સંન્યાસીજ જાણવો. કારણ કે તે દંદરહિત થઈ સંસારબંધનમાંથી મુખેથી મુક્ત થાય છે. (૩)

ટીકાઃ—જે ગઈ શુભરીતું સ્મરણ કરતો નથી અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; જે મેરૂની પેઠે અંતરમાં સ્થિર હોય છે અને હે પાર્થ જેના અંતઃકરણમાં હું અને મારું ભૂલાઈ ગયું હોય છે; તે નિત્ય સંન્યાસી છે એમ જાણુ. જેની સ્થિતિ આવી થઈ છે, જેની વિષયેચ્છા ગઈ છે તથા જે નિઃસંગ થયો છે; તેને અખંડ આત્મ-સુખની પ્રાપ્તિ સહજે થાય છે. આવા માણસોને ગૃહાદિક છોડવાની કશી જરૂર નથી. કારણ કે તેના મનમાં એવી પૂર્ણ ભાવના હોય છે કે, આ વસ્તુઓની સાથે મારે લેશ પણ સંબંધ નથી. અગ્નિ ખુગાઈ ગયા પછી શેષ રહેલી રાખ રૂમાં પણ રાખી શકાય છે. તેમ જેની બુદ્ધિમાં અહંતા મમતાનો વિકાર નથી તે સંસારમાં રહ્યા છતાં કર્મબંધનથી બંધાતો નથી. તાત્પર્ય કે જ્યારે મનની કલ્પના નષ્ટ થાય છે ત્યારેજ સંન્યાસ સાધ્ય થઈ શકે છે. આ કારણથીજ કર્મત્યાગ તથા કર્મયોગ એ બન્ને સમાન છે. (૨૫)

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

કમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોવંદતે ફલમ્ ॥૪૥

શ્લોકાર્થઃ—સાંખ્ય અને યોગ આ બન્ને માર્ગ જુદા છે એમ અજ્ઞાનીઓજ કહે છે. જ્ઞાનીઓ તેમ કહેતા નથી. કારણ કે ઉભય પૈકી એકનું પણ અનુદાન ઉત્તમ રીતે કરનારાને બન્ને યોગનાં ફળ મળે છે. (૪)

ટીકાઃ—હે પાર્થ ! અજ્ઞાની મનુષ્ય જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગની વ્યવસ્થા શી રીતે સમજી શકશે ? સ્વાભાવિક અજ્ઞાનને લીધે તેઓ એમ બોલે છે કે આ બન્ને યોગ જુદા છે; પણ વસ્તુતઃ દીપકના

પ્રકાશ કાંઈ લિન્ન લિન્ન હોય છે ? જેમણે સમ્યગ્ જ્ઞાનદ્વારા પરબ્રહ્મ-રૂપના તત્ત્વને બ્રહ્મ્યું છે તે આ બન્ને યોગ એકજ છે એમ માને છે. (૨૮)

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

શ્લોકાર્થ:—જે પદ જ્ઞાનીઓને મળે છે તેજ પદ યોગીઓને પણ મળે છે; માટે સાંખ્ય તથા યોગ એ ફળદ્રુપતા એકજ છે, એમ જે સમજે છે તેજ ખરો જ્ઞાની છે. (૫)

ટીકા:—જ્ઞાનયોગદ્વારા જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ વસ્તુ કર્મ યોગદ્વારા પણ મળે છે. આ પ્રકારે એ ઉભયમાં સાહુજિક એકયજ છે. આકાશ અને પોલાણમાં જેમ ભેદ નથી તેમજ જ્ઞાનયોગ અને કર્મ-યોગમાં પણ ભિન્નત્વ નથી. જે જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગમાં ભિન્નભાવ જોતો નથી તેજ આ જગતમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જુએ છે અને આત્મ-સ્વરૂપ પણ તેજ જુએ છે. (૩૧)

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नोति योगतः ।

योगरक्तो निर्बन्ध न विरेणाधिगच्छति ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો ! કર્મયોગ સિવાય કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત કરવો મહા દુર્ઘટ છે. કર્મયોગયુક્ત મુનિને સંન્યાસ ત્વરિત પ્રાપ્ત થાય છે. (૬)

ટીકા:—હે પાર્થ ! જે કર્મયોગના માર્ગથી મોક્ષરૂપી પર્વતપર ચઢે છે, તે તે પર્વતના બ્રહ્મરૂપી શિખરપર વગર દુઃખે પહોંચે છે. વળી જે કર્મયોગનું આચરણ નથી કરતો તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે બ્યર્થજ શ્રંકાં મારે છે; તેને સાચો સંન્યાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. (૩૩)

योगयुक्तो विजितात्मा जितेंद्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

શ્લોકાર્થ:—જે કર્મયોગીઓનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થયાં હોય છે, જેણે દેહ અને ઈન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખી છે અને જેનો આત્મા સર્વ ભૂતોનો આત્મા બની રહ્યો છે; તે પુરૂષ કર્મ કરે છે તોપણ તેથી બદ્ધ થતો નથી. (૭)

ટીકા:—જેણે પોતાનું મન પ્રાંતિમાંથી છોડવી તથા ગુરૂવાક્યથી શુદ્ધ કરી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર કીધું છે; જ્યાં સુધી મીઠું સમુદ્રમાં

પડયું નથી ત્યાંસુધી તે બિન્ન દેખાય છે; પરંતુ સમુદ્રમાં પડતાંની સાથેજ તે સમસ્ત સમુદ્રમાં પ્રસરી જાય છે; તેજ પ્રમાણે સંકલ્પ વિકલ્પમાંથી નીકળી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં બળી ગયેલું મન જુદું દેખાય છે, તોપણ તે ત્રિભુવનમાં વ્યાપ્ત હોય છે. પછી તેનામાં ‘હું કર્તા’ ‘આ કર્મ’ તથા ‘મારે અમુક કાર્ય કરવાનું છે’ આવા વિચારોનો સ્વભાવતઃજ અભાવ થઈ જઈ, તે મનુષ્ય સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ અકર્તા બની રહે છે. (૩૭)

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।

पश्यन् ण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्प्रपन्नश्च नृणां स्वपन्श्च सन् ॥ ૮ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થ:—યોગયુક્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પોતે જોતો, સાંભળતો, સ્પર્શ કરતો, ગંધ લેતો, ખાતો, ગમન કરતો, નિદ્રા લેતો, શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરતો, બોલતો, મળ ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખની ઉઘાડ ઢાંક કરતો હોવા છતાં, ‘ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાયજ છે’ એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને ‘હું કાંઈજ કરતો નથી’ એમ માને છે. (૮, ૯)

ટીકા:—કારણ કે હે પાર્થ ! તેને પોતાના દેહમાં ‘હું પણ’ નું સ્મરણજ રહેતું નથી, તો પછી ‘હું કર્તા છું’ એવું અભિમાન તો તેને ક્યાંથીજ હોય ? આ પ્રમાણે શરીરનો ત્યાગ કરેલો ન હોવા છતાં તે યોગયુક્ત પુરૂષના અંગમાં નિરાકાર બ્રહ્મના ગુણો આવે છે. બાકી તો ઈતર મનુષ્યોની પેઠે તે પણ શરીરધારીજ હોય છે અને સર્વ વ્યવહાર કરતો નજરે પડે છે. તે નેત્રથી જુએ છે, કાનથી સાંભળે છે, તો પણ શરીરભાવમાં લિપ્ત થતો નથી એ ચમત્કાર તો જો ? તે સ્પર્શ થયેલો સમજી શકે છે, તે નાકદ્વારા વાસ લે છે, સમયોચિત ભાષણ પણ કરે છે, તે લોભન કરે છે, નાંખવાનું નાખી દે છે, ઊંધ આવતાં સુખેથી નિદ્રા લે છે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે તેમજ જે જે વખત જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે કરે છે. એકે એકે કાર્ય તે શું ગણી બતાવું ? શ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રિયા કરવી, આંખ મીંચવી, ઉઘાડવી ઇત્યાદિ સર્વ ક્રિયાઓ તે કરતો હોય છે; પરંતુ હે પાર્થ ! તે સદા કૃતકૃત્ય આત્મામાં પોતાપણું અનુભવી ચૂકેલો હોવાથી કોઈ પણ

શુભાશુભ ક્રિયાથી લેપાતો નથી. જ્યારે તે આતિરૂપી શબ્દમાં બંધતો હતો ત્યારે તે સ્વપ્નભાવમાં ફળી પોતાની ભાતનું જાન ભૂલ્યો હતો; પરંતુ હવે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ભગૃતિ આવવાથી તે કર્તા રહ્યો નથી. (૪૭)

મનઃપ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા કરોતિ ચઃ ।

લિપ્યતે ન સ પાપેન પત્રપત્રમિવાંમસા ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય ફળની ઇચ્છા ત્યાગી સર્વ ક્રિયા બ્રહ્મ-ર્પણ બુદ્ધિથી કરે છે, તે કમળપત્ર જેમ પાણીમાં હોવા છતાં ભીંભતું નથી તેમ (કર્મ કરતો હોવા છતાં તબજન્ય) પાપોથી લિપ્ત થતો નથી. (૧૦)

ટીકા:—તેની ઇદ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ખરી; પરંતુ દીપકના પ્રકાશથી કરાતાં કાર્યો જેમ દીપકને બંધનકારક થતાં નથી અથવા તો જે પ્રમાણે કમળ જળમાં હોવા છતાં ભીંભતું નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞાની સર્વ કર્મો કરતો હોવા છતાં પણ કર્મબંધનોથી બંધાતો નથી. (૫૦)

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—યોગી શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો શુદ્ધાં ક્ષાસક્રિતિ છોડીને કેવળ આત્મશુદ્ધિને માટે કરે છે. (૧૧)

ટીકા:—જે કર્મમાં બુદ્ધિનું નામ પણ હોતું નથી અને જે કામમાં મનનો અંકુર પણ ઉઠતો નથી; એવો જે વ્યાપાર તે ‘ દેહ વ્યાપાર ’ છે. આ કરતાં પણ વિશેષ સ્ફુટ કરીને સમજાવું છું કે; જે પ્રમાણે નાનાં બાળકના વ્યાપાર મન કિંવા બુદ્ધિના અભાવસહિત થાય છે તે પ્રમાણે જ યોગીઓના દેહવ્યાપાર પણ થાય છે. આ પ્રકારે પંચતત્ત્વથી બનેલું શરીર જ્યારે નિદ્રાગ્રસ્ત હોય છે ત્યારે મન એક-લું જ સ્વપ્ન વ્યાપાર કરે છે. હે અર્જુન ! વળી આ એક બીજો અમત્કાર સાંભળ. વાસનાની શક્તિ એટલી બધી છે કે તે દેહને બંધર પણ ન પડવા દેતાં મનને સુખ દુઃખ લોગવાવે છે. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ થયા વિના જે વ્યાપાર થાય છે તે માત્ર મનનો જ વ્યાપાર બાણવો. યોગી લોકો આ મનોવ્યાપાર પણ કરે છે; પરંતુ તેઓ તે કર્મથી બંધાતા નથી. કારણ કે તેમણે દેહના અહંકારનો ત્યાગ કરેલો હોય છે. જે વખતે એકાદ મનુષ્યનું મન બ્રમિષ્ઠ થયેલું

હોય છે કેવા ભૂતનું વળગણુ વળગેલું હોય છે, ત્યારે તેના ઇદ્રિયોના સર્વ વ્યાપાર અવ્યવસ્થિતજ હોય છે; અને તેની સાથે મન બુદ્ધિનો સંબંધ નહીં હોવાથી જ્યારે જામનો નાશ થાય છે ત્યારે તેને તેનું સ્મરણ પણ રહેતું નથી. સામે આવેલા માણસને તે દેખી શકે છે; કેઈ હાંક મારે તો તે સાંભળી શકે છે તથા સ્વતઃ બોલી શકે છે; પરંતુ તેનામાં જ્ઞાનનો તો અભાવજ હોય છે. (તેનું ચિત્ત સ્વસ્થાન પર હોતું નથી.) જ્ઞાન જે જે કર્યો નિષ્કાસ્ય હોય છે તે તે ફક્ત ઇદ્રિયોનાં કર્મ તું સમજ. જે કર્યો જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે સર્વ બુદ્ધિનાં કર્યો છે એમ તું સમજ. યોગી જનો અકર્તાપણાની બુદ્ધિને આગળ રાખી કર્મનું આચરણ કરે છે; તેથી તેઓ મુક્તજ હોય છે. બુદ્ધિથી લઈને દેહ પર્યંત તેની બુદ્ધિમાં અહંકારની સ્મૃતિ સુદ્ધાં હોવી નથી; માટે તે કર્મ કરતો હોવા છતાં પણ શુદ્ધજ હોય છે. ‘ કર્મનો કર્તા હું છું ’ એવી ભાવના ન રાખતાં જે કર્મ કરે છે તેજ નિર્કર્મ છે, એવું શુદ્ધદારા પ્રાપ્ત થતું તત્ત્વ તે બાણ છે. જે શબ્દોથી પ્રતિપ્રાદન થઈ શકતું નથી તે તત્ત્વ મેં તમને કહ્યું; તેથી શાંતિરસ એટલો વધી પડ્યો છે કે તેનું પાત્ર ઉભરાઈ ગયું છે અને તે બહાર ઢાળાઈ જાય છે. એ શાંતિરસ સાંભળવાને અધિકારી કોણ છે ? નાશવંત વિષયસુખમાં આસક્તિરૂપી દારિદ્ર્ય જેનું નષ્ટ થયું છે એવો જે વૈરાગ્યસંપન્ન છે તેજ. (પછી શ્રોતાઓ જ્ઞાનેશ્વરને કહે છે) “અરે, આ વિષય તો પૂરો કરો. કથાની સંકલના તોડી ન નાંખો. મનથી સમજવું જે કઠિન છે અને ચત્ત કરવા છતાં પણ જે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થતું નથી; તે તત્ત્વ દેવની અભુક્તથી તમે અમને કહ્યું. જે બોલી શકતું નથી તે જ્યારે શબ્દોદ્ધારા વ્યક્ત થયું, ત્યારે હવે બીજું શું બોલ્યો ? પરંતુ એ વાત હવે રહેવા દઈ કથા કહી સાંભળાવો. ” શ્રોતાઓની આવી ઉત્કટ ઇચ્છા જોઈને નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર બોલ્યા:—જે જે બાણને સંવાદ તમે આપી વાર સુધી સાંભળ્યો, તે વિષે મનન કરી મુનઃ તેજ સાંભળો. મમ્મી શ્રી કૃષ્ણ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા:—પૂર્ણ બ્રહ્મ-નિષ્ઠનાં ચિન્હો કેવાં છે તે હું કહું છું; તે તરફ બરાબર લક્ષ આપ. (૭૦)

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ ક્ષામન્ત્વત્કાલે ફલે સત્કો નિવશ્યતે ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થઃ—આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ કર્મફળનો ત્યાગ કરી ચિરશાંતિ મેળવે છે; અને આત્મનિષ્ઠ ન હોય એવો પુરૂષ વાસનાથી પ્રેરિત થઈ

ફલાસક્ત થવાથી બદ્ધ થાય છે. (૧૨)

ટીકા:—જે આત્મજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ બરેલો હોય છે અને કર્મ-ફલ ઉપરથી જેની આસક્તિ ઉઠી ગઈ હોય છે; તેનેજ આ જગતમાં શાંતિ વરમાળા આરોપે છે. હે અર્જુન ! અન્ય માણસો ફલાસક્તિ-રૂપી ગાંઠથી ફલોપલોગની ખુંટી સાથે સંબન્ધ બંધાયેલ જાય છે. (૭૨)

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યા તે સુખં વશી ।

નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—પરમાર્થ જ્ઞાનયુક્ત પુરૂષ મનથી સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરીને, આ નવ દ્વારવાળા દેહરૂપ નગરમાં કાંઈ પણ ન કરતાં તથા કાંઈ પણ ન કરાવતાં આનંદથી રહે છે. (૧૩)

ટીકા:—જે પુરૂષ કર્મફલની ઇચ્છા રાખનારની પેઠેજ સર્વ કર્મો કરે છે; પરંતુ તે કર્મોના હું કર્તા નથી એમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે; તે પુરૂષની યોગ્યતા તે શી વર્ણવવી? તે પુરૂષ જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ નાંખે છે ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિ સુખમય બની જાય છે; અને તે જે કાંઈ કહે છે તે યોધરૂપ બની રહે છે. માત્ર ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો એટલે નવદ્વારયુક્ત દેહમાં રહેવા છતાં પણ તે તેમાં ન રહેવા બરાબરજ છે; અને તેને માટે સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ તે ન કરવા સમાનજ છે. (૭૫)

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુઃ ।

ન મંફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:—ઈશ્વર જીવનાં કર્મો, તેનું કર્તાપણું અને ફળોનો સંબંધ એ વસ્તુઓને ઉત્પન્ન કરતો નથી; પરંતુ એ સર્વ માયાનોજ ખેલ છે. (૧૪)

ટીકા:—ઈશ્વર પણ ખરી રીતે અકર્તા હોઈને તેનામાં માયાનું આરોપણ કરવાથીજ જગતનો કર્તા કહેવાય છે; પરંતુ એમ કહેવાથી કરીને તે કોઈ પણ જાતનાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. કારણ કે તે ઉદાસીન હોવાથી કોઈ પણ કર્મ તેને સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેની યોગાનિદ્રાનો જરાપણ ભંગ થયા વિના અને તેનું અકર્તાપણું પણ જરા ઘટ્યા વિના તે મહાભૂતોના પ્રચંડ સમુદાયો ઉત્પન્ન કરી દે છે. પ્રાણી માત્રમાં તે રહેલો છતાં તે કશામાં બધોજ સમાઈ ગયેલો નથી; અને આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા લયને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું જ્ઞાન સુદ્ધાં તેને હોતું નથી. (૭૯)

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિમુઃ ।

અજ્ઞાનના તં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—ઈશ્વર કોઈનું પાપ અને પુણ્ય પોતાના શિરપર લેતો નથી; પરંતુ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનથી આવૃત થયેલું હોવાને લીધે સર્વ જીવો માહુમાં પડે છે. (૧૫)

ટીકા:—પાપ અને પુણ્ય તેની પાસે હોવા છતાં તે તેને ભેતો નથી અને તેનો સાક્ષી સુદ્ધાં થતો નથી. તો પછી બીજી તે વાતજ શી કરવી ? તે દેહની સાથે ખેલે છે; પરંતુ તેથી તેનું નિરાકારપણું ખંડિત થતું નથી. તે ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે એમ જોયો જાહે છે તે અજ્ઞાનને લીધેજ જાહે છે. (૮૨)

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તૈષામાાં ત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—જેમનું એ અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નષ્ટ થયું છે; તેમનું તે સૂર્ય સમાન ઉજ્જ્વળ જ્ઞાનજ પરબ્રહ્મનો પ્રકાશ કરે છે. (૧૬)

ટીકા:—આ અજ્ઞાન જ્યારે સમૂળું નષ્ટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાંતિ-રૂપી તિમિરનો નાશ થાય છે. આમ થતાં ઇશ્વરનું અકર્તાપણું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે; અને “હું”પણુ સ્વભાવતઃ મૂળથીજ અકર્તા છું” એમ તે માને છે. આમ જ્યારે ચિત્તમાં વિવેકનો પ્રકાશ પડે છે ત્યારે તેને આ ત્રિલોકમાં ભેદ જેવું કશું જણાતું નથી અને તે સ્વાનુભવદ્વારા સર્વ જગતને મુક્તજ સમજે છે. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થતાં બીજી દિશાઓનું તિમિર પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમ ચિત્તમાં વિવેકનો ઉદય થતાં અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો સર્વ સ્થળેથી નાશ થાય છે. (૮૬)

તદ્બુદ્ધિયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્ય નરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્તકલ્મષાઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—તે પરબ્રહ્મમાંજ જેમની બુદ્ધિ રમણુ થઈ છે; તેજ જેમનો આત્મા છે; તેનામાંજ જેમની પૂર્ણ નિષ્ઠા છે; જે તત્પરાયણુ-બ્રહ્મપરાયણુ થયા છે અને આત્મજ્ઞાનવડે જેમનાં સર્વ પાપો ધોવાઈ ગયાં છે; તે જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી મુક્ત થાય છે. (૧૭)

ટીકા:—આત્મજ્ઞાનમાં જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ રહી છે અને જે પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપ માને છે; તેમજ જે રાત્રિદિવસ બ્રહ્મપરાયણુ થઈને

પોતાની પ્રજ્ઞાસ્થિતિ પૂર્ણ પણે કાયમ રાખે છે; તેને આવું સર્વવ્યાપક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સર્વ પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિ ઉપજે એ કહેવાની જરૂર નથી. આવા પુરૂષ પોતાની જ ચેટ સર્વ વિષયને પણ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ બંને ક્રિયામાં શું આશ્ચર્ય છે? જેમ સુશાય સહેજ કોતકને માટે પણ હસિદ્ધિએ અનુભવ લેતું નથી; વિવેક જ્ઞાતિને ઓળખતો સુદ્ધાં નથી; સૂર્ય સ્વપ્નમાં એ અંધકારના સ્વરૂપને જોતો નથી; અમૃત મૃત્યુની વાર્તા પણ સાંભળતું નથી; ચંદ્ર ઉજ્જ્વલતાને અણુતો સુદ્ધાં નથી; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીને પ્રાણી માત્રમાં લેદ દેખાતો નથી. (૬૨)

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમં શેનઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—જ્ઞાતા-આત્મનિષ્ઠ પુરૂષ વિદ્યા વિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, શ્વાવ અને ચાંચલ એ સર્વમાં પ્રજ્ઞા બુદ્ધિથીજ બુદ્ધિ છે. (૧૮)

ટીકા:—પછી આ મચ્છર છે અને આ ગજરાજ છે; આ બ્રાહ્મણ છે અને આ અત્યજ છે; આ મારો પુત્ર છે અને આ અન્યનો છે; એવો લેદલાવ તેનામાં રહેતો નથી. આ ગાય અને આ કુતરો; આ મોટો અને આ નાનો; એવો દ્વેષલાવ તેની બુદ્ધિમાં આવતો નથી. જાગૃત થએલા પુરૂષને સ્વપ્ન આવતું નથી. જ્યાં દેહમાં હુંપણું રહ્યું હશે ત્યાંજ લેદલાવ દ્રષ્ટિએ પડશે. જ્યાં લેદલાવ સર્વાંશે નષ્ટ થયો છે ત્યાં ભિન્નતા જ્ઞાની હોય? (૬૫)

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्माण ते स्थिताः॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—જેનું મન સમત્વમાં સ્થિર થયું છે, તે આ લોક-માંજ જન્મ અને મરણને છૂટી લે છે. પ્રજ્ઞા દોષરહિત અને સમ હોવાથી ઉક્ત પુરૂષ પ્રજ્ઞામાં સ્થિત થાય છે. (૧૯)

ટીકા:—નિરંતર જેની દ્રષ્ટિ સર્વત્ર સમાન છે, તે સ્વતઃજ અદ્વિતીય પ્રજ્ઞ છે અને પોતાને અદ્વય પ્રજ્ઞ માનવું એજ સમદ્રષ્ટિનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેણે વિષયસંગ છોડ્યો નથી અને ઇંદ્રિયોને દંડ કીધો નથી; અને સંપૂર્ણ લોગ લોગવવા છતાં વાસના વિરહિત થઈ અકર્તૃત્વનો અનુભવ લીધો છે; જેણે લોકાશ્રયથી વર્તી સર્વ લૌકિક વ્યવહાર કરવા છતાં લૌકિક દશમાં રહેલા અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે પુરૂષ

પિશાચ જે પ્રમાણે સૂઈ લોકમાં હોવા છતાં રેખાતો નથી; તે પ્રમાણે શરીરમાંથી હોવા છતાં લોકોથી અપ્રાપ્તો નથી. પવન વડે પાણીમાંજ પાણી ઉછાળા મારે છે; પરંતુ તેને જે પ્રમાણે બીજા લોકો પાણીથી બિન્ન 'તરંગ' એવું નામ આપે છે; (૧૦૦) તે પ્રમાણે જેનું મન સર્વત્ર સમતાને પ્રાપ્ત થયું છે; તેનું શરીર અને નામ બીજા લોકોના જેવુંજ હોવા છતાં તે સાક્ષાત્ પ્રહ્મજ છે. ભગવાન કહે છે; હે અર્જુન ! હવે જે પુરૂષને આવી સમદ્રષ્ટિ થઇ હોય છે તેનાં લક્ષણો સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ. (૨)

ન પ્ર જ્યેત્ત્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરબુદ્ધિરસમૂહો બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઇ છે, જેનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે પ્રહ્મમાં સ્થિર થયો છે; આવો પ્રહ્મવેત્તા પુરૂષ ઇષ્ટ વિષય પ્રાપ્ત થયા છતાં સુખ માનતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં દુઃખી થતો નથી. (૨૦)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સૃગજળના પૂરથી પર્વત ઘસડાઇ જતો નથી; તે પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જે તેનાથી વિકાર પામતો નથી તેજ ખરો સમદ્રષ્ટિવાળો છે. શ્રી હરિ કહે છે: “હે અર્જુન ! આવો સમદ્રષ્ટિનું તત્ત્વ બાળ્યનારો પુરૂષ પોતેજ પ્રહ્મપુરૂષ છે.” (૪)

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ યત્સુખઃ ।

સ બ્રહ્મયાગઃ ક્ષાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—જે પુરૂષનું મન બ્રહ્મ વિષયમાં આસક્ત હોતું નથી તેનેજ આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને એવો પ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત સ્નાતરજ અક્ષય સુખ મેળવે છે. (૨૧)

ટીકા:—જે આત્મસ્વરૂપને છોડી કદિ પણ ઈન્દ્રિયાધીન થતો નથી, તે વિષયોનું સેવન ન કરે તે એમાં આશ્ચર્ય પણ શું હોય ? આત્મસુખની પૂર્ણતાને લીધે તેનું અંતઃકરણ સ્વાભાવિકજ સંતુષ્ટ હોય છે. માટે તે બહાર પગ કાઢતોજ નથી. (ઈન્દ્રિયો તરફ તેનું મન વળતું નથી.) જે ચકોરપક્ષીએ અંદ્રવિકાસી કમળપત્રમાં ઉત્તમ (ચંદ્ર) કિરણોનું લોહન કીધું હોય છે, તે શું રેતી ખારો કે ? હવે વિષયસુખમાં કેણુ ફસી જાય છે; તેનો પણ કૈાતુકને આતર વિચાર કરી જો. (૯)

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखानय एव ते ।

आद्यंतवतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

શ્લોકાર્થ:—કેમકે હે અર્જુન ! જે વિષયોના ભોગ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ઉત્પત્તિ અને નાશને આધીન હોવાથી દુઃખનાંજ કારણ છે; માટે જ્ઞાની પુરૂષો તેમાં રમમાણ થતા નથી. (૨૨)

ટીકા:—જે પ્રમાણે દરિદ્રી માણસ બહુ ભુખ્યો થવાથી અનાજનાં છોડાં સુદાં ખાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જેણે આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ લીધો નથી તેજ માણસ ઇન્દ્રિયોદ્વાર મળતા સુખમાં આસક્ત થાય છે. જે પ્રમાણે તૃષાતુર હરણો જામથી ખરા પાણીને ભૂલીને મૃગજાળની પાછળ જ દોડી જાય છે; તે પ્રમાણે જેણે આત્મસુખનો અનુભવ લીધો નથી; તેનેજ વિષય સુખ સારું લાગે છે. વિષયમાં સુખ નથીજ. તથાપિ ક્ષણભર માની લઈએ કે વિષયમાં સુખ છે; તો પછી વિદ્યુતથી થતા ચમકારાના પ્રકાશથી જગતનો વ્યાપાર શા માટે ન ચાલે ? જો પવન, વર્ષા અને ઉષ્ણતાનું નિવારણ વાદળોની છાયાથીજ થઈ જાય, તો પછી ત્રણ મજલાનાં ઘરો બાંધવાનું પ્રયોજન શું ? વછનાગને જે પ્રમાણે મિષ્ટ કહેવું અજ્ઞાન છે; તે પ્રમાણે વિષયમાં સુખ છે એમ કહેવું એ પણ અજ્ઞાનજ છે. ભૌમગ્રહને ‘મંગળ’ની સંજ્ઞાથી ઓળખવા છતાં વસ્તુતઃ તે મંગળકારક નથી; કિંવા મૃગજાળને જળ કહેવા છતાં તે વાસ્તવિક જળ નથી; તે પ્રમાણે વિષયોપભોગમાં સુખ છે એમ કહેવું વ્યર્થ છે. નાગની ફેણની છાયા તે ઉદરને ક્યાં સુધી સુખાવહ થશે વાડ ? હે અર્જુન ! ગળની સાથે લગાડેલા માંસને મત્સ્ય જ્યાં સુધી મોં લગાડતું નથી ત્યાં સુધીજ ઠીક છે; તે પ્રમાણે વિષયસુખનો જ્યાં સુધી અનુભવ લીધો નથી ત્યાં સુધીજ સારું છે. હે કિરીટી ! જે વિરક્તની દ્રષ્ટિથી વિષયસુખને જોવામાં આવે તો તે પાંડુ રોગથી થયેલી પુષ્ટતા જેવું વૃથા લાગે છે. (પાંડુરોગી અશક્ત હોવા છતાં પણ પુષ્ટ જેવો દેખાય છે.) માટે વિષયોપભોગમાં જેને સુખ કહેવામાં આવે છે તે આદિથી લઈને અંતર્પર્યંત દુઃખ દુઃખ અને દુઃખજ છે એમ તું સમજ. ખિચારા મૂર્ખ જનોને તેનું સેવન કરવા સિવાય બીજો માર્ગજ સૂઝતો નથી. તેનું હાર્દ ન સમજવાને લીધેજ તેમનાથી વિષયોપભોગમાં ફસી જવાય છે. પડમાં રહેનારા કીડાને પડની ઘૂણા કદિ આવી છે કે ? વિષયરૂપી કાઢવમાંનાં દેડકાં અથવા વિષયોપભોગરૂપી જાળનાં મત્સ્ય જેવાં પ્રાણીઓ વિષયસુખનો પરિત્યાગ શી રીતે કરી શકે ? એટલા માટે જે

વિષયોદ્ધાર થતાં દુઃખનેજ સુખ માને છે, તે સર્વે અજ્ઞાન એ સત્યજ્ઞાન છે એમ લોકોને બતાવે છે. માટે હે અર્જુન ! વિચાર કરીને જોતાં વ્યક્ત થાય છે કે વિષયસુખ એ અનિષ્ટનું મૂળ છે. માટે તું કદિ ભૂલેગૂકે પણ એ માર્ગે જઈશ માં. વિરક્ત પુરૂષ વિષયસુખને વિષ સમાન ગણી દૂરથીજ તેનો ત્યાગ કરે છે; અને તે નિસ્પૃહ હોવાથી વિષયોનાં સુખરૂપી દુઃખ તેને પ્રિય લાગતાં નથી. (૨૮)

શક્નોતીૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥૨૩॥

લોકાર્થઃ—દેહપતન પૂર્વે આ લોકમાં જે પુરૂષ કામ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા વેગને સહન કરવાને સમર્થ થાય છે; તેજ યોગી છે અને ખરે સુખી પણ તેજ છે. (૨૩)

ટીકાઃ—જેમને અંતરમાં આત્મસુખનો લાભ થયો છે તે તો વિષયોની વાત સુદાં જાણતા નથી; પરંતુ આ આત્મસુખનો ઉપલોગ લેવાની રીત જુદી છે. પક્ષી ફળપર ચંચુપ્રહાર કરે છે ત્યારે ત્યાં લોકતા, લોચ્ય વસ્તુ અને લોગ એ ત્રિપુટી હોય છે; પરંતુ આત્મસુખનો અનુભવ લેનાર તો લોકતૃત્વ સુદાં વિસરી જાય છે. આત્મસુખનો ઉપલોગ લેવાને માટે જે એક પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે અહંકારનો નાશ કરે છે અને પછી દ્રઢતાથી સુખને આલિંગન દે છે; અને તે આલિંગનની ઉત્સુકતામાં પોતેજ સુખરૂપ બની જાય છે. જે પ્રમાણે પાણીમાં પાણી ભળી જવાથી તેમાં ભિન્નતા દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી; કિંવા આકાશમાં વાયુ બંધ પડ્યા પછી આકાશ અને વાયુ એવો ભેદ નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે આત્મસુખનો અનુભવ લેનારની વૃત્તિ અને આત્મા એક સ્વરૂપજ બની જઈ તેમાંથી સુખ સુખ અને સુખ સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિજ થતી નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે દ્વૈતભાવનો નાશ થઈ એકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ એકત્વને જાણનાર સાક્ષી તે વળી અન્ય કોણ હોય ? (૩૫)

યોઽતઃસુખોઽતરારામસ્તથાંતર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગ્ચ્છાતે ॥૨૪॥

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણ-પયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

ચિન્મયો યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—જે યોગી અંતરમાં સુખી છે, જે કૃતકૃત્ય બની આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થયો છે અને જેના હૃદયમાં પ્રહ્લનો પ્રકાશ થયો છે; તે પ્રહ્લસ્વરૂપ બની શાંત પ્રહ્લમાંજ નિર્વાણ પામે છે. (૨૪) જેનાં પાપો નષ્ટ થયાં છે, જેનો દ્વેષભાવ નિર્મૂળ થયો છે, જેણે પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે અને જે સર્વ પ્રાણી માત્રના હિતને માટે તત્પર હોય છે; એવો ઋષિ અવશ્ય શાંત પ્રહ્લને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૫)

ટીકા:—માટે એ સર્વ રહેવા દઈશું. કારણ કે અનુભવ સિવાય ન કહી શકાય એવી વાત કહે શો ક્ષયદો ? આત્મસ્વરૂપને અનુભવનારજ તેનાં લક્ષણો સમજે છે. આત્મસુખથી જે પરિપૂર્ણ હોય છે; જે સ્વસ્વરૂપમાં નિમગ્ન રહે છે; તે મારા સ્વરૂપને પામેલા છે અને પ્રહ્લાનંદના સાક્ષાત અવતારજ છે એમ હું સમજું છું. તેઓ આનંદના અંકુર અને આત્મ-બોધનાં કીડાસ્થાનજ છે. તે વિચારોનું ગામ અને પરપ્રહ્લનો સ્વભાવ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રહ્લવિદ્યાના અલંકારરૂપજ છે. તેઓ સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ છે અને ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે. મહારાજ જ્ઞાનદેવ આવા પુરૂષનું વર્ણન કરવાના પૂર્ણ જ્ઞેશમાં હતા એટલામાં શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિદાસ બોલ્યા કે; એ વાત હવે રહેવા દે. એવા પુરૂષોનું તું કેટલુંક વર્ણન કરશે ? તું બ્યારે સાધુ પુરૂષોની સ્તુતિ કરવા લાગે છે ત્યારે તને સુખ્ય કથાનું સ્મરણ રહેતું નથી અને અન્ય પ્રસંગોનું વર્ણન કર્યા કરે છે. પરંતુ હવે એ વર્ણન રહેવા દે અને ગીતાર્થરૂપી હીપક પ્રકટાવીને સાધુ જનોના હૃદ-ચમદિરમાં મંગલહાયક જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર. આ પ્રમાણે નિવૃત્તિદાસ ગુરૂનો ઇસારો થતાં જ્ઞાનદેવજી બોલ્યા:—કૃષ્ણ શું બોલ્યા ? તેનુંજ વર્ણન હવે સાંભળો. હે અર્જુન ! જેણે આત્મસુખના જલાશયમાં તળીયા સુધી ડુબકી મારી છે; તેઓજ સ્થિર થઈને આત્મસ્વરૂપ બન્યા છે. કિંવા જે આત્માના નિર્મળ પ્રકાશથી પોતામાંજ વિશ્વને જુએ છે; તે દેહધારી હોવા છતાં પણ પરપ્રહ્લ છે. જે વિષયોની ઇચ્છાથી રહિત હોય છે, તેજ ખરેખરા અત્યુત્તમ, અવિનાશી અને અમર્યાદ એવા પ્રહ્લસુખના અધિકારી થાય છે. આ સુખ મહર્ષિને માટેજ રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય છે; વિરક્તને લાગેજ આ સુખ આપે છે અને તે નિઃશંક હોવાને માટેજ પરિપક્વ થઈ રહ્યું હોય છે. (૪૭)

ગમક્રોધી દત્તાનાં યતીનાં વતચેતસાહ ।

અભિતો વ્રહ્મનિર્વાણં વર્તેતે વિદિતાત્મનઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—જે કામ ક્રોધરહિત હોય, જેણે ચિત્તને સ્વાધીન

કર્તુ હોય તથા જે આત્મસ્વરૂપને બહુલો હોય; એવો યોગી જીવતાં તેમજ દેહાંત પછી પણ શાંત પ્રજ્ઞસ્વરૂપજ હોય છે. (૨૬)

ટીકા:—જેમણે પોતાના મનને વિષયોથી ઉપરામ કરી જીવ્યું હોય છે; તેઓ અનાત્મભાવમાં નિદ્રિત થયા પછી નિઃસંશય પુનઃ જાગૃત થતા નથી. હે પાંડુકુમાર ! તેવા પુરૂષજ આત્મજ્ઞાનીઓનું ધ્યેય જે કેવલ્ય પરબ્રહ્મપદ, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે આવા શી રીતે થાય છે અને દેહમાં રહેવા છતાં બ્રહ્મત્વ શી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે? એ પ્રશ્નો તું પૂછશે; માટે હું તને સંક્ષેપમાં તે કહી સંભળાવું છું. સંભળ ! (૫૦)

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્વાહ્યાંશ્રક્ષુશ્રૈવાંતરે બ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરારિણૌ ॥૨૭॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:—શબ્દાદિક બાહ્ય વિષયોને બહાર રાખી; ભૃકુટિમાં દ્રષ્ટિ સ્થાપન કરી; નાસિકામાં સંચાર કરનારા પ્રાણાપાન વાયુને એકત્ર કરી; ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિને પોતાને સ્વાધીન કરી; ઇચ્છા, ભય તથા ક્રોધને નષ્ટ કરી જે યોગી મોક્ષપરાયણ બને છે તેને સદા મુક્તજ બોલ્યો. (૨૭, ૨૮)

ટીકા:—વૈરાગ્યની સહાયથી વિષયોને બહાર કાઢી જે અંતરમાં પોતાનું મન એકનિષ્ઠ કરે છે; ઇડાપિંગળાને છોડી સુષુમ્ણામાં પ્રાણ લાવી; લલાટચક્રમાં સ્વરૂપ તરફ દ્રષ્ટિ પાછી ફેરવી તેને સ્થિર કરે છે; ડાબા અને જમણા નાસિકાદ્વારમાં શ્વાસને ઘેરી પ્રાણ અને અપાન વાયુને એકત્રિત કરી ચિત્તને ચિદાકાશમાં લાવે છે; પછી ગંગા જે પ્રમાણે રસ્તામાંનાં સારાં માઠાં સર્વ પ્રકારનાં પાણીને ખેંચી જઈ સમુદ્રમાં એક કરી નાખે છે અને પછી એ પાણી અલગ કરી શકાતાં નથી; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! જ્યારે ચિદાકાશમાં પ્રાણના નિરોધથી મનનો લય થાય છે ત્યારે વાસનાનો વિચાર પણ આપોઆપજ લોપ થાય છે. વળી ત્યારે મનરૂપી પટપર આલેખાયલું સંસારરૂપી ચિત્ર પણ આપોઆપ ફાટી જાય છે. જે પ્રમાણે સરોવર સુકાઈ ગયા પછી તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી; તેજ પ્રમાણે જ્યાં અતઃકરણનોજ લોપ થઈ જાય છે ત્યાં અહંકારાદિ રહીજ શી રીતે શકે? માટે જે એકવાર બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન થયો તે પછી શરીરધારી હોવા છતાં પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ બની રહે છે. (૫૭)

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ યજ્ઞ અને તપનો લોકતા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર અને સર્વ ભૂતોનો હિતકર્તા એવો જે પ્રભુ તે હુંજ છું; એમ જે બાણે છે તે શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૬)

ટીકા:—કેટલાક લોકો જીવંત દશામાંજ બ્રહ્મ બની રહે છે એમ હું પૂર્વે કહી ગયો છું. તે આ યોગ માર્ગે ચાલવાથીજ તેવી દશાને પ્રાપ્ત થયા હોય છે. આવા લોકો યમનિયમના પર્વતો ઓળંગી ગયા હોય છે અને અભ્યાસના સાગરને તરી ગયા હોય છે. આવા લોકોજ ઉપાધિરહિત થઈ, પ્રપંચનું ખર્જ સ્વરૂપ સમજી સ્વતઃ સત્ય બ્રહ્મ-સ્વરૂપ બની રહે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રી કૃષ્ણે યોગયુક્તિ પ્રદર્શિત કરી ત્યારે અર્જુન માર્મિક જ્ઞાતા હોવાથી તેને ઘણો ચમત્કાર લાગ્યો. અર્જુનની આવી સ્થિતિ જોઈ તેના મનનો ઉદ્દેશ બાણી લઈ શ્રી કૃષ્ણ પાર્થ પ્રત્યે હાસ્ય વદનથી બોલ્યા:—મેં જે તને કહ્યું તે પરથી તારૂં ચિત્ત પ્રસન્ન શા માટે થયું વારૂં? ત્યારે અર્જુને પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—હૈ દેવ ! સામાના મનના વિચારો બાણી લેનારના આપ શિરોમણિ છે; માટે આપે મારા મનનો અભિપ્રાય સારી રીતે બાણી લીધો છે. હૈ દેવ ! હું જે આપને વિચારપૂર્વક પૂછવાનો હતો તે આપે અગાઉથીજ બાણી લીધું છે. માટે હવે આપ જે કાંઈ કહો તે વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહેજો. બાકી યોગશાસ્ત્રનો જે માર્ગ આપે બતાવ્યો તે ઉડા પાણીમાં તરી જવા કરતાં છાછરા પાણીમાંથી જવા જેવો સુલભ છે. વળી જ્ઞાન-યોગ કરતાં અષ્ટાંગયોગ અમારા જેવા નિર્જીજાને માટે વિશેષ સુગમ છે. તે યોગ કાલાવધિએ સાધ્ય થાય તેવો હશે; તોપણ હૈ દેવ ! તે યોગ એકવાર પુનઃ કહી બતાવો. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—તને એ યોગ ઠીક લાગતો હોય તો તે કહેવામાં મારૂં શું જાય છે ? હૈ અર્જુન ! તું જે પ્રમાણે સાંભળે છે તેજ પ્રમાણે આચરે છે; માટે મારે ન્યૂનતા શા માટે રાખવી ? આ કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ પ્રતિ ઉપદેશ કરી શ્રી જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યા:—પ્રથમ તો માતાનું દયાળુ ચિત્ત અને તેમાં સ્વબાલક નિમિત્ત થયું; એટલે પછી તેના સ્નેહની અદ્ભુતતા કોણ વર્ણવી શકે ? તે સ્નેહને કારણેયરસની વૃદ્ધિ કિંવા અદ્ભુત સ્નેહની સૃષ્ટિજ કહીશું તો પણ ચાલશે. અસ્તુ ! ભગવાનની કૃપા-દ્રષ્ટિનું વર્ણન કરવાનું કોનામાં સામર્થ્ય છે ? તે દ્રષ્ટિ અમૃતરસથી

પરિપૂર્ણ થઈ, કિંવા પ્રેમરસ પીને ઉન્મત્ત થઈ કે કોણ જાણે કેમ થયું ? તે અર્જુનના પ્રેમપાશમાં એવી સપડાઈ ગઈ કે તેમાંથી પછી બહાર નીકળવાની તેનામાં શક્તિજ રહી નહિ. આ સંબંધમાં જે કાંઈ વિસ્તાર કરીશું તે વિષયાંતરમાં ગણાશે; અને તો પણ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેના સ્નેહનું પુરું વર્ણન તો શબ્દદ્વારા થઈ શકશેજ નહિ. તે અર્જુન પર અત્યંત મોહિત થઈને કહે છે કે;—“હે અર્જુન ! જે જે પ્રકારે તારા મનને બાંધ થાય તે તે પ્રકારે વિનોદ સહિત હું તને યોગમાર્ગ બતાવીશ. યોગનાં નામો શું શું છે, તેના ઉપયોગ કયા કયા છે અને તેનું આચરણ કરવાને માટે કોણ કોણ અધિકારી છે; એવી જે જે બાબતો ઉચિત હશે તે સર્વ હું તને કહી સંભળાવીશ.” એમ કહી શ્રી હરિએ જે જે વાતો સંભળાવી તેનું વર્ણન આવતા અધ્યાયમાં આવે છે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે; દ્વૈતને કાયમ રાખી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે યોગ કહ્યો તે હું સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવું છું. (૧૮૦)

અધ્યાય ૬ ટો.

પછી સંજય કૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યો:—હે રાજા ! હવે ભગવાન યોગ સંબંધે પોતાનો જે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે તે સાંભળો. નારાયણે અર્જુનને જ્ઞાનરસની ભૂખ લાગીને પારણાં કરાવ્યાં એવા પ્રસંગે આપણે પણ અતિથિ થયા; એ ભાગ્યનું મહત્ત્વ શી રીતે વર્ણવી શકાય ? જે પ્રમાણે તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીથી ભરેલું પાત્ર ઓછા આગળ લાવે અને મોઢે માંડતાંજ તેને પાણીને બદલે અમૃત મળી જાય; અથવા એકાદ મૂંઝવણ વસ્તુ થોડામાંજ મળી જાય; તેમ આજેતમને અને મને સહજમાંજ પરમાત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ કૃતરાષ્ટ્ર સંજય પ્રત્યે બોલ્યો:—હું તને બ્રહ્મરસને માટે કાંઈ પૂછતો નથી. આ પરથી સંજયે જાણી લીધું કે કૃતરાષ્ટ્રનું મન તો માત્ર પોતાના પુત્રનીજ હકીકત સાંભળવાને ઉત્કંઠિત થયું છે. આથી તે વિસ્મિત થઈ બોલ્યો કે; રે ! રે ! આ વૃદ્ધ કૃતરાષ્ટ્ર પુત્રવાત્સલ્યથી કેવળ ઘેલો થયો છે; નહિ તો અત્યાર સુધીનો કૃષ્ણાર્જુનનો ઉત્તમ સંવાદ એને રૂચે નહિ ? પરંતુ એ સંવાદની મધુરતા એ શું જાણી શકે ? જે જન્મથી જ અંધ છે, તે સૌંદર્યને શી રીતે જાણી શકે ? આમ જાણી સંજય વધારે બોલ્યો નહિ; પરંતુ તે પોતે શ્રી કૃષ્ણ અને

અમુનના સંવાદથી અતિ સતુષ્ટ થયો. હવે તે મર્યાદાથી મુક્તસ્થાને પોતાનું કથન પોતાના અભિપ્રાય સહિત કહી બતાવશે. ક્ષીરસાગરનું મંથન કરતાં જે પ્રમાણે અમૃતની પ્રાપ્તિ થઈ હતી; તે પ્રમાણે ગીતાનો પણ અધ્યાય ઉત્તમ છે અને તે બુદ્ધિના વિકાસને માટે બહુજ બાણવા યોગ્ય છે. એ અધ્યાય ગીતાના સારરૂપ છે અને વિવેકરૂપી સમુદ્રનો સામો કાઠો છે; અથવા બાણે યોગસંપત્તિનો ભંડારજ ખુલ્લો હોય તે પ્રમાણે લાગે છે. જે આદિમાયાનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, જેના સંબંધમાં વેદને પણ મૌન ધારણ કરવું પડે છે અને જેની સહાયથી ગીતારૂપી વહિને અંકુર કુટયા છે; તે પણ અધ્યાય સર્વ અલંકારાદિ સાહિત્યાં ગોથી પરિપૂર્ણ છે. એ અધ્યાયનું હું વર્ણન કરું છું તે ચિત્ત દઈને સાંભળો; એવી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ સંતોને પ્રાર્થના કરે છે. મારા શબ્દો છેકજ પ્રાકૃત છે; પરંતુ તે એવા મીઠા લાગશે કે અમૃતને પણ હરાવી દેશે. આ શબ્દોની મુદ્દતા આગળ સમસ્ત્વરદ્વારા થતો આનંદ પણ ન્યૂન લાગશે; કિંવા તેની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવાને માટે કાનમાંજ જીભા કુટી નીકળશે અને ઈંદ્રિયો પરસ્પર કલહ કરવા લાગશે. કલહ શા માટે કરશે? તેનો પ્રત્યુત્તર એ છે કે; શબ્દ વિષય કાનનો હોવા છતાં જીભા કહેશે કે એ રસ મારો છે; અને નાકને પણ ભ્રમ થશે કે એ શબ્દ વિષય નથી પરંતુ ગંધ વિષય છે; એટલે તે કહેશે કે એ મારોજ છે. વળી હાવભાવ જોઈ આંખને પણ એમ લાગવા માંડશે કે એ શબ્દ નથી પરંતુ રૂપની ખાણજ છે. જ્યારે શબ્દોની સંકલના જાકવાઈ વાક્યો બહાર પડશે ત્યારે ઈંદ્રિયોને પાછળ રાખી મનજ આગળ થશે; અને પોતાના બાહ્ય પ્રસારી તે વાક્યને આલિંગન દેવાને દોડશે. આ પ્રમાણે સર્વ ઈંદ્રિયો પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખટખટ કરશે; પરંતુ શબ્દ તો સર્વને સમાન રીતે શાંત કરશે. જે પ્રમાણે સૂર્ય એકલો સર્વ જંગલના વ્યવહારને પ્રવૃત્ત કરે છે; તે પ્રમાણે શબ્દની વ્યાપ્તિ પણ અતિ વિશાળ અને અલૌકિક બાણજે. જેઓ તેનો અર્થ સમજે છે, તેમને તો તેમાં ચિંતામણિ સમાન ગુણો દેખાય છે. આ શબ્દોનાં મોટાં મોટાં પાત્રો બનાવી તેમાં મોક્ષરસ પીરસીને નિષ્કામી જનોને માટે આ અંશરૂપી જીભાની આપવામાં આવી છે. આ જીભામાં પ્રકાશને માટે જેઓ મિત્ર નથી આત્મજ્યોતિની મશાલ બનાવી, તેના પ્રકાશમાં ઈંદ્રિયોને સમજ પડવા લીધા વિનાજ પીરસેલાં પકવાન્નોનું સેવન કરશે; તેનેજ ખરો લાભ થશે. માટે હવે શ્રવણનું સાધન જે કાન તેને ત્યાંની શ્રોતાએ મનદ્વારાજ ઉપયોગ લેવો. પ્રથમ શબ્દરૂપી

છાલ કાઢી નાખી, તેમાંનું તત્ત્વ જે બ્રહ્મ તે સ્વરૂપ થઈ બધું પછી સુખેથી સુખની મિષ્ટતાનો આસ્વાદ લેવો. મન બ્યારે આટલું સૂક્ષ્મ થશે ત્યારેજ આ બોધનો બરાબર ઉપયોગ થશે; નહિ તો સર્વ કથા મુગાએ કહી અને બધિરે સાંભળી એમજ થશે. પરંતુ હવે આ વાત બધે રાખીશું. શ્રોતાની ચિકિત્સા કરવાનો આ સમય નથી. જેઓ સ્વભાવથીજ નિષ્કામ હોય તેજ આ ઉબાળીના અધિકારી છે. જેમણે બ્રહ્મ-જ્ઞાનની પ્રીતિને લીધે સ્વર્ગ અને સંસારને ચોવારી નાખ્યાં છે; તેમના સિવાય બીજાને આ શબ્દોની રસિકતા સમજાશે નહિ. જેમ કાગડો ચંદ્રનાં શાંત કિરણોનો ઉપલોગ લઈ શકતો; નથી તેમ પ્રાકૃતજનો આ ગીતા ગ્રંથનો રસ લઈ શકતા નથી. જેમ માત્ર ચકોર પક્ષીજ અંદ્રકિરણોનો ઉપલોગ લઈ શકે છે; તેમ નિષ્કામીઓનેજ માટે ગીતાગ્રંથ આનંદનું સ્થાન છે. અજ્ઞાનીઓને તો એ પરગામ સમાન ભાસે તેમ છે. આ વિષયપર પ્રસંગાનુસાર હું જે કંઈ બોલ્યો તેની સજ્જનોએ ક્ષમા કરવી. હવે શ્રીરંગે અર્જુનને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે વિષેજ વર્ણન કરીશ. એ ઉપદેશને બુદ્ધિ પણ કવચિત્તજ સમજી શકે છે; માટે મારાથી પણ તેનું વર્ણન મહા મુશ્કેલીએ થાય તો થાય; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ નિવૃત્તિ મહારાજના કૃપાહીપકના પ્રકાશથી સમજીનેજ હું બોલીશ. ગુરૂકૃપાનું ઐશ્વર્ય શી રીતે વર્ણવવું? એના વડેજ ઇંદ્રિયાતીત વસ્તુ દ્રષ્ટિ સિવાયજ દેખી શકાય છે. જે દેવયોગે પારસમણિ હાથ આવે, તો જે સુવર્ણ કિમિયાગરોને પણ મળતું નથી તે લોખંડમાંથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; તેજ પ્રમાણે જે ગુરૂની કૃપા થાય તો પ્રયત્ન કરતાં શું ન સિદ્ધ થઈ શકે? જ્ઞાનદેવ કહે છે કે આવી જે સદ્ગુરૂની કૃપા તે મારાપર પૂર્ણ છે. તેથીજ હું બોલીશ અને નિરાકાર વસ્તુ સુગમ કરી બતાવીશ; અને જે વસ્તુ ઇંદ્રિયાતીત છે તેને ઇંદ્રિયલોગ્ય બનાવી દઈશ. યશ, લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ છ ગુણો જે શ્રીકૃષ્ણમાં વાસ કરે છે અને એટલા માટે જેને લગવાન કહેવામાં આવે છે તથા જેણે સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કર્યો છે; તે પોતાના મિત્ર પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા કે; હવે ચિત્ત દઈને સાંભળો. (૩૮)

મગવાન્વાચ। અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરર્મિર્ન ચાક્રિયઃ ॥૧૧

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન કહે છે:—જે અગ્નિનું સેવન અને વિહિત કર્મો કરતો નથી, તેજ કેવળ સંન્યાસી અને યોગી છે એમ

નથી; પરંતુ જે કર્મનાં ફળની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરી વિહિત કર્મો કરે છે તે પણ સંન્યાસી અને યોગી છે. (૧)

ટીકા:—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હે પાર્થ ! યોગી અને સંન્યાસી એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ માનીશ નહિ; કારણ કે થોડા વિચાર કરતાં તે એકજ છે એમ સમજાય છે. માત્ર નામોજ એ છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ભેદ નથી. માટે જે યોગ છે તેજ સંન્યાસ છે. જે પ્રમાણે એકજ માણસને જુદાં જુદાં નામોથી બોલાવવામાં આવે છે; કિંવા જુદા જુદા માર્ગોથી એકજ સ્થળે પહોંચાય છે; અથવા એકજ પાણી જુદાં જુદાં પાત્રોમાં ભરવાથી જળમાં ભેદ થતો નથી; તેજ પ્રમાણે સંન્યાસ અને યોગમાં ભેદ નથી. હે અર્જુન ! જે પુરૂષ કર્મો કરીને તેનાં ફળની ઇચ્છા રાખતો નથી; તેનેજ આ જગતમાં સર્વની બુદ્ધિથી યોગી સમજવામાં આવે છે. પૃથ્વી વૃક્ષાદિકોને ઉત્પન્ન કરી તે માટે કાંઈ અહંકાર દાખવતી નથી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળની પણ ઇચ્છા રાખતી નથી; તેજ પ્રમાણે પોતાની સ્થિતિ અને પ્રકૃતિને અનુરૂપ જે જે કર્મો કરવાનો પ્રસંગ જે જે કાળે આવે; તે સર્વ યથાવિધિ કરવા છતાં યોગી પોતામાં કર્તાપણુની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી તેમજ ફળની આશા પ્રતિ વળવા દેતો નથી. હે પાર્થ ! જે પુરૂષ આવો હોય તેજ સંન્યાસી છે અને તેજ યોગી છે. આવી નિષ્કામતા ઉપજ્યા વિના જે કોઈ વિહિત કર્મોને પ્રતિબાધક સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે; અને પછી પાછો પ્રકૃતિને વશ થઈ અન્ય કર્મો કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; તે એક લેપ ધોઈ નાંખી બીજા લેપ લગાડવા જેવી વ્યર્થજ ખટપટમાં પડે છે અને વ્યર્થ પીડા ભોગવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો બોલે પ્રથમથીજ સર્વનાં શિરપર લાદવામાં આવેલો હોય છે; પરંતુ જે ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ ન પાળતાં વગર અધિકારેજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે; તે એક ભારને ફેંકી દઈ તરતજ બીજા બોલે પરવશપણે પોતાના શિરપર લે છે. શ્રોતસ્માર્ત હોમાદિ કર્મોનું આચરણ છોડ્યા વિના કર્મોની મર્યાદા ઉલ્લંઘવામાં ન આવે તો આપણી પાસે યોગસુખ સહજે આવે છે. (૫૧)

यं संन्यासोऽस्ति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

ટીકાકાર્થ:—હે અર્જુન ! જ્ઞાતાઓ જેને યોગ કહે છે તે સંન્યાસજ છે એમ તું સમજ. કારણ કે સંકલ્પનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કર્યા વિના યોગી થઈ શકાતું નથી. (૨)

ટીકા:—સાંભળ. જે સંન્યાસી છે તે યોગીજ છે. એવા એક-વાક્યતાનો ધ્વજ આ જગતમાં અનેક શાસ્ત્રોએ ફરકાવ્યો છે. જે પુરૂષમાં ત્યાગવૃત્તિથી સંકલ્પનો લોપ થાય છે તેનેજ યોગનો સાર જે પ્રજ્ઞ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. (૫૩)

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ૩ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે મુનિને ધ્યાનયોગ પ્રાપ્ત કરવો હોય, તેને માટે વિહિત કર્મોનું આચરણ એજ સાધન છે; અને યોગપ્રાપ્તિ થયા પછી જ તેને પૂર્ણત્વ મળવાને માટે કર્મનિવૃત્તિરૂપી સાધન કહેલું છે. (૩)

ટીકા:—આ પ્રકારે જેને યોગ રૂપી પર્વતનાં શિખરપર જવાની ઇચ્છા હોય, તેણે કર્મનો સુલભ માર્ગ ચૂકવો નહિ, આ કર્મ માર્ગે પ્રયાણ કરવાની શરૂઆત થતાં પ્રથમ તે પર્વતનાં ચમ નિયમરૂપી પગ-થીઆં ચઢવાં પડે છે. પછી આસનની વાટે થઈ પ્રાણાયામ રૂપી ટેકરી ઉપર જવું પડે છે; ત્યાર પછી પ્રત્યાહારમાં તો નિરાધારજ જવું પડે છે. આ સ્થળે તો યુદ્ધિના પગ પણ લપસી પડે છે. આ કઠિન માર્ગે પ્રયાણ કરતાં તો હઠયોગીઓ સુદ્ધાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા છેવટ સુધી પાળી શકતા નથી. અભ્યાસના બળથીજ આ પ્રત્યાહારરૂપી કઠિન આકાશ માર્ગમાં તો દૃઢ વૈરાગ્યના ટેકાથીજ મનુષ્ય ધીમે ધીમે ચાલી શકે છે. વળી વાયુરૂપી અશ્વની પીઠપર બેસીને પણ માર્ગ-ક્રમણ કરવું પડે છે; અને તે કાર્ય ચિત્તને સ્થિર કરવાની વિસ્તૃત જગાપર આવ્યા પછી ધ્યાનમગ્ન થવાય ત્યાં સુધી ચાલુ રાખવું પડે છે. પછી જે સ્થળે સાધ્ય અને સાધન એક બની જાય છે; જે સ્થળે માર્ગક્રમણની દોડાદોડી અને પ્રકૃતિની અસ્વસ્થતા સમાપ્ત થાય છે; ત્યાં પહોંચતાંજ સર્વ પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે અને પાછળનું કશુંજ સ્મરણ રહેતું નથી. એવી સમ અવિકાર ભૂમિમાં સમાધિનો લાભ થાય છે. આ ઉપાયથી જે યોગારૂઢ થાય છે તે નિઃસંશય પરિપૂર્ણ બની જાય છે. હવે આવા પુરૂષનાં લક્ષણો તને કહું છું તે સાંભળ. (૬૧)

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंनसी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે યોગી વિષયોમાં અને કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી અને સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેને યોગારૂઢ કહેવામાં આવે છે. (૪)

ટીકા:—જેને આત્મજ્ઞાન થયું હોય છે તેનાં ઇન્દ્રિયરૂપી ઘરોમાં વિષયોનું આવવું જવું બંધ થયું હોય છે. સુખ અને દુઃખની ટક્કરોથી તેનું મન સંલિત થતું નથી. વિષયો મૂર્તિમંત થઈને તેની સમક્ષ ઉભા રહે તોપણ તેનાપર તેની અસર થતી નથી. આવા પુરુષની ઇન્દ્રિયો કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થતાં તેના કૃપાની તેના હૃદયમાં ઈચ્છા હોતી નથી. દેહના વ્યાપાર ચાલવા છતાં જે નિર્દિતાવસ્થાવત્ ઉદાસીન હોય છે; તેનેજ મંદિરા ચીમ સ્થાન્ય મંથો છે એમ તું સમજ. યોગીઓની આવી સ્થિતિ સાંભળી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે:—હે અનંત સ્વરૂપ ! આપ જે કહે છો તે સાંભળીને મને નવાઈ લાગે છે; પરંતુ એ યોગીઓને એવી યોગ્યતા કિણ આપે છે તે મને કહેા. (૬૬)

उद्धरेदात्मनात्मानं न त्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

શ્લોકાર્થ:—આપણે આપણા આત્માથીજ આત્માનો ઉદ્ધાર કરી લેવો. આત્માને અધોગતિએ લઈ જવો નહિ; કારણ કે આત્માજ આત્માનો હિતકર્તા અને આત્માજ આત્માનો શત્રુ છે. (૫)

ટીકા:—ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ હસીને બોલ્યા:—તારી વાત સાંભળી મને આશ્ચર્ય લાગે છે. આવી અદ્વૈત સ્થિતિમાં તે કોણ કોને શું આપી શકે ? મનુષ્ય જ્યારે પ્રાતિરૂપી શય્યાપર પ્રબળ અજ્ઞાનથી નિદ્રિત હોય છે ત્યારેજ તે જન્મમૃત્યુનાં દુષ્ટ સ્વપ્નાં લોગવે છે. પછી અકસ્માત જાગૃત થતાં તેનાં જન્મમરણરૂપી સર્વ સ્વપ્નાં વ્યર્થ થાય છે અને હું નિત્ય ચેતનરૂપ છું એવો તેને નિશ્ચય થાય છે. આ નિશ્ચય પણ તેને પોતાનેજ થાય છે; માટે જીવિતાવસ્થા અને મૃતાવસ્થા એ ઉભયનો આધાર તેના પોતાનાપરજ છે. માટે હે ધનંજય ! દેહનું વૃથા અભિમાન ધરી મનુષ્ય પોતેજ પોતાનો ઘાત કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. (૭૦).

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य तेनात्मवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे तेनात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

શ્લોકાર્થ:—જેણે આત્માવડે આત્માને જીત્યો છે, તેના આત્માનો બંધુ અર્થાત્ હિતકર્તા તેનો આત્માજ છે; અને જેણે આત્માને જીત્યો નથી, તેનો આત્માજ તેનો શત્રુ થાય છે. (૬)

ટીકા:—વિચાર કરીને અહંકાર છોડયો એટલે પછી આપણું મૂળ સ્વરૂપ અનુભવમાં આવે છે અને સહજે પોતાનું કલ્યાણ થઈ રહે

છે. જે મુશોભિત શરીરમાં અહંભાવ ધારણ કરે છે; તે કોશેટામાં રહેતા રેશમના કીડાની પેઠે પોતેજ પોતાનો શત્રુ થાય છે. હતભાગીને લાલનો પ્રસંગ આવતાં આંખ મીચીને ચાલવાનું મન થાય અને તે લાલને ચુમાવે; કિંવા કોઈ મનુષ્ય ‘હું ખોવાઈ ગયો છું’ એવો ખોટો ભાવ ધારણ કરીને દુઃખી થાય છે; તેમ પોતાના બ્રહ્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થતાં ‘હું દુઃખી છું’ એવો ભ્રાસ માણસોને થાય છે. પરંતુ આથી તેનું બ્રહ્મત્વ નષ્ટ થતું નથી. સ્વપ્નની તરવારનો પ્રહાર થતાં કોઈ ખરેખર મરે છે કે ? પોપટને પકડવાને માટે વૃક્ષપર દોરી બાંધીને ટાંગેલી નળીના એક છેડાપર બ્યારે પોપટ બેસે છે ત્યારે તેના ભારથી તે ઉલટી ફરી જાય છે. આ વખતે તેણે ઉડી જવું જોઈએ; પરંતુ તે તેમ ન કરતાં હુંજ ફરી ગયો છું એવી શંકા મનમાં લાવી તેનળીને છોડતો નથી. તે નિરર્થક ડોક હલાવ્યા કરે છે અને વક્ષઃસ્થળ તથા પગવતી ભેરથી તે નળીને હાળી, ચાંગવતી મજબૂત પકડી રાખી બંધન-મુક્ત થવાને માટે પોકાર પાડે છે. આમ હું બંધાયો છું એવી વૃથા સમ-જથી તે બાણી જોઈને બંધનમાં પડે છે. આવી રીતે જે અવળી માન્ય-તાથી નિરર્થક ફસાઈ પડે છે તેને કોઈ બીજા બંધવાને ગયા હતા વાડ ? માટે મનમાં જેણે સંકલ્પોને વધારી મૂક્યા છે તે પોતેજ પોતાનો શત્રુ છે; અને જે વૃથાભિમાની નથી તે આત્મજ્ઞાની અર્થાત્ પોતેજ પોતાનો મિત્ર છે. (૮૦)

જિતાત્મનઃ પ્રજ્ઞાંતસ્ય પરમાત્મા સમાગ્નિઃ ।

શીતોષ્ણસુસ્વદુઃસ્વેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥૭૧॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનં સાત્મા કૂટસ્થો વિંજતોંદ્રિઃ ।

યુક્તં દંતુર્યત યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થઃ—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેના મનને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે; તે જીવ પરમાત્મસ્વરૂપજ છે. બ્યારે યોગી પોતાની ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખે છે; બ્યારે તે બ્રહ્મજ્ઞાન તથા આત્મ-સાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત હોય છે; બ્યારે તે મૃત્તિકા, પાષાણ અને સુવર્ણને એક સરખાં સમજે છે; બ્યારે શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ તથા માન અને અપમાનને સમાન માને છે તથા નિર્વિકાર સ્વરૂપમાં મનને સ્થિર રાખે છે; ત્યારે તેને યુક્ત કહેવામાં આવે છે. (૭, ૮)

ટીકા:—જેણે પોતાના મનને જીત્યું છે અને જેની સર્વ વઃસ-

નાઓ શાંત થઈ છે, તેને બીજાની પેઠે પરમાત્મા દૂર હોતા નથી. સુવર્ણનો મેલ તાવીને કાઢી નાંખ્યો એટલે જેમ તે ઉત્તમ સુવર્ણ બની જાય; તે પ્રમાણે મનમાંના સંકેદો નષ્ટ થતાં તરતજ જીવને પ્રજ્ઞાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘટાકાશને ઘટનો નાશ કર્યા પછી મહાકાશને મળવા માટે દૂર નથી જવું પડતું. તે પ્રમાણે દેહના ખોટા અહંકારનો નાશ થયો એટલે મનુષ્ય પરબ્રહ્મ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં શીતળતા કિંવા ઉષ્ણતા, સુખ કિંવા દુઃખ, માન અથવા અપમાનનું

મનુષ્યને લાન રહેતું નથી. સૂર્ય જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેને પ્રકાશ દેખાય છે; તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય સ્વતઃ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ હોવાથી તેને જે જે વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડે છે તે તે સર્વે પ્રજ્ઞારૂપ જાણે છે. મેઘ-વૃષ્ટિની ધારા જે પ્રમાણે સમુદ્રનો અનાદર પામતી નથી; તેજ પ્રમાણે જે પ્રજ્ઞારૂપ બની ગયો છે; તેને શુભાશુભ કર્મો પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન લાગતાં નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસાર સંબંધે વિચાર કરતાં તેને સંસાર મિથ્યા જાણે છે અને જે જ્ઞાનથી સંસારનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થયું; તે જ્ઞાન પણ તેને પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે. આવો નિશ્ચય થયો એટલે હું વ્યાપક છું કે અવ્યાપક એ વિચારો પણ આપોઆપ શમી જાય છે; કારણ કે તેનો દ્વેષભાવ સર્વાંશે નષ્ટ થયેલો હોય છે. આવી રીતે શરીરમાં રહ્યા છતાં જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને જીતી છે, તેનામાં સહજેજ પ્રજ્ઞાત્વની યોગ્યતા આવે છે. આવો મનુષ્ય સહજેજ જિતેન્દ્રિય અને યોગી છે; કારણ કે તેનામાં અદ્ય અને મહાન એવો ભેદ નથી. તે શુદ્ધ સુવર્ણના મેડ જેવડા પર્વતને અને મૃત્તિકાના એકાદ ઢેકાને સરખાંજ માને છે; અને પૃથ્વી કરતાં પણ અધિક મૂલ્યવાન રત્નને કેવળ પાષણ માનવા જેટલો નિરીચ્છ હોય છે. (૯૩)

સુહૃન્મિત્રાર્યુત્તાસીનઃ વ્યસ્થદેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સુહૃદ્ (પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વિના ઉપકાર કરનાર) મિત્ર, (સહવાસથી પ્રેમ રાખનાર) શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દેષને પાત્ર, આત્મ, સાધુ અને પાપી એ સર્વ પ્રત્યે જે યોગીની સમ-બુદ્ધિ હોય છે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ યોગી છે. (૯)

ટીકા—તેના અંતરમાં આ આત્મ અને આ શત્રુ અથવા આ ઉદાસીન અને આ મિત્ર એવી કલ્પના ક્યાંથી આવે ? હુંજ જગત્-સ્વરૂપ છું એવો જેના અંતરમાં બાધ થયો છે; તેને વળી બંધુ કેણુ અને

દેવી કોણ ? પછી હે અર્જુન ! તેની દ્રષ્ટિમાં મોટો અને નાનો એવો ભેદ ક્યાંથી હોય ? પારસમણિથી થયેલા સોનાની કસોટી કરવાની શી જરૂર હોય ? તે જે સુવર્ણ બનાવે છે તે સર્વોત્તમજ હોય છે. તે પ્રમાણે તે યોગીની બુદ્ધિ નિરંતર ચરાચરમાં એકત્વનેજ અનુભવે છે. વિશ્વમાંના પદાર્થોથી અલંકારો પુષ્કળ આકારના હોય છે, તો પણ તે એક પરબ્રહ્મરૂપી સુવર્ણનાજ બનેલા છે; આવું શુદ્ધ અને ખરૂં તત્ત્વ સમજેલા તેઓ ચિત્રવિચિત્ર રચનાઓથી બ્રમમાં પડતા નથી. વસ્તુ તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતાં જે પ્રમાણે તે તાંતુમય દેખાય છે; તે પ્રમાણે તેને બ્રહ્મવ્યતિરિક્ત જગતમાં અન્ય કાંઈ જણાતું નથી. (૧૦૦) આવી રીતે સર્વ વિશ્વને જે બ્રહ્મથી ભરેલું બુઝે છે તેજ સમબુદ્ધિવાળો છે. જેનું નામ તીર્થરાજ છે; જેનું દર્શન કરતાં અંતઃકરણમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે; જેની સંગતિથી અહંકારવડે બ્રમિત થયેલા પુરૂષનો બ્રમ દૂર થઈ તે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે; જેનું વચન ચેતન આપનારૂં છે અને જેની દ્રષ્ટિ મહાસિદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુ છે; તથા સ્વર્ગાદિ સુખો તો જેની રમત માત્ર છે; એવા બ્રહ્મવેત્તા મનુષ્યનું સહજ સ્મરણ કરતાં પણ તે પોતાની યોગ્યતા આપણને આપે છે. વધારે શું કહું ? તેની સ્તુતિ કરતાં પણ આપણું કંઠ્યાણ થાય છે. (૪)

યોગી યુંજીત સતતમાત્મ નં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिभ्रः ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગીઓએ એકલાજ એકાંતમાં વાસ કરી પોતાનું મન અને પોતાનો દેહ સ્વાધીન રાખી, કોઈની પણ આશા કે કાંઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરી સતત આત્મધ્યાન કરવું. (૧૦)

ટીકાઃ—કદિ પણ અસ્ત ન થાય એવો જ્ઞાનસૂર્ય જેના હૃદયમાં ઉદય થયો છે; તે હમેશાં બ્રહ્માનંદમાં નિમગ્ન રહે છે. હે પાર્થ ! આવી બ્રહ્માકાર વૃત્તિવાળો પુરૂષજ અદ્વિતીય છે અને તેજ ત્રણે લોકમાં અસંગ્રહી છે એમ જાણ. આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણે યોગીઓનાં અદ્ભુત લક્ષણોને પોતાના કરતાં પણ અધિક બતાવ્યાં. જે સર્વ જ્ઞાની લોકોમાં શ્રેષ્ઠ છે; જે સર્વ દ્રષ્ટાઓની દ્રષ્ટિનો પ્રકાશક છે; જેના કેવળ સંકલ્પથી વિશ્વની રચના થાય છે; શબ્દ બ્રહ્મરૂપ વેદો પણ જેના યશનું વર્ણન કરવાને માટે પુરતા નથી; જેના સ્વરૂપ તેજથી સર્થ અને અંદ જગતને પ્રકાશ આપે છે; એવા શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુના કેટલા ગુણ તું જાણી શકશે ? માટે હવે તેની પ્રશંસા પુરી કરે છું. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત

એવા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પણ જે સાધુઓનાં લક્ષણ વર્ણવે છે તે હું વર્ણવી શકતો નથી; પરંતુ કાંઈ બોલવું જોઈએ માટે બોલવાને તત્પર થયો હતાં. જે બ્રહ્મવિદ્યા દ્વેતનો નાશ કરે છે, તે જો સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવીશ તો બહાલા અર્જુનની પ્રીતિ નાશ પામશે. એમ ધારી બ્રહ્મજ્ઞાન વિષે સ્પષ્ટ ન બોલતાં પડદાથી બોલી અર્જુનના મનને પરસ્પર પ્રેમનો ઉપલોગ લેવાને માટે અલગ રાખ્યું. જે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ના દરવાજામાં આવી પહોંચ્યા છે અને જે મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે આતુર થઈ રહ્યા છે; તેમની દ્રષ્ટિ જે અર્જુનના બાહ્ય પ્રેમને લાગશે અને કદાચ અર્જુન ‘હું પણ’ ભૂલી જઈ ‘હું તેજ આ અને આ તેજ હું’ એવો અભેદ મર્મ સમજી જઈ તે પ્રમાણે વર્તવા લાગશે; તો પછી હું એકલો શું કરીશ? તો પછી હું કોને જોઈને મારાં નયનોને શાંત કરીશ? કોના આગળ ફાવે તેમ બોલીશ? કિંવા કોને આનંદ-પૂર્વક દ્વેદ આલિંગન આપીશ? જે અર્જુનનું અને માફે એકથ થયું, તો જે મારા મનમાં ન સમાઈ શકે તેવી વાત હું કોના આગળ પ્રકટ કરીશ? આવા આવા સંકટપ વિકટપો કરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સાધુનાં લક્ષણો વર્ણવી વ્યંગાર્થમાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો અને અર્જુનનું મન તે તરફ વાળ્યું. શ્રોતાઓને આ વાત અશક્ય જેવી લાગશે; પરંતુ આ વાત લક્ષમાં રાખજો કે અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના સુખની જીવંત પ્રતિમાજ છે. એકાદ વંઝા સ્ત્રીને ખરે સમય વીતી ગયા પછી એકજ છોકરું થાય તો તે જે પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પ્રેમની પુતળી બનીને નાચવા લાગે છે; તેવીજ આ વખતે શ્રીકૃષ્ણની સ્થિતિ થઈ. પણે યુદ્ધ પ્રસંગ કેવો અને આ બ્રહ્મઉપદેશ ક્યાંથી? પરંતુ એ સ્થળે ભગવાનના પોતાના પ્રેમની પ્રતિમા જે અર્જુન તેની આગળ નૃત્યજ કરે છે. સાર એજ કે અર્જુન એ શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રીનું ઘર કિંવા સુખથી શૃંગારેલું મનને જોવાનું દર્પણજ હતાં. અર્જુન ભક્તિરૂપી બીજ વાવવાને માટે ઉત્તમ ક્ષેત્રરૂપ હોવાથીજ તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની કૃપાને પાત્ર થયો હતો. નવ પ્રકારની ભક્તિમાં જે સખ્ય નામની આઠમી ભક્તિ છે તેને અર્જુન મુખ્ય આદર્શ છે. ભગવાન પાસેજ હોવા છતાં તેનું વર્ણન ન કરતાં હું તેના સેવકનું વર્ણન કરું છું એનું કારણ શું? કારણ એ કે અર્જુન ભગવાનનો લાડકો સેવક છે, એટલે તેની પ્રશંસા તેને સર્વશે રૂચશે. જે પતિવ્રતા પોતાના પતિની પ્રેમપૂર્વક સેવા કરે છે અને પતિની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે; તે પતિવ્રતા સ્ત્રીની તેના પતિ કરતાં પણ વિશેષ પ્રશંસા શું નથી કરવામાં આવતી? આથીજ મને અર્જુનની વિશેષ પ્રશંસા કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું; કારણ કે ત્રિભુવનમાં તે સર્વ સૌભાગ્યને

પાત્ર બની રહ્યો છે. જેના પરની પ્રીતિની ઘેલછામાં નિરાકાર અને નિરીચ્છ પ્રદર્શને પણ સાકાર બનીને તેની (અર્જુનની) સાથે સખ્ય કરવાની તેને ઉત્કંઠા થઈ; તેની પ્રશંસા ન કરીએ તેટલી ઓછી છે. ત્યારે શ્રોતાઓ બોલ્યા:—કેવી સુંદર વાણી ! બાણે નાદપ્રદ્ધ અને સૌંદર્યપર વિજય મેળવીનેજ આવી હોય ! લાખા હો તો આવીજ હો. કેવી મધુરી જ્ઞાનરૂપી આંદની ચમકી રહી છે ! અને કેવી ભાવાર્થરૂપી શીતલતા પ્રસારી રહી છે ! શ્લોકાર્થરૂપી કમલિની કેવી સ્વાભાવિક વિકાસ પામી રહી છે ! આ પ્રમાણે કથનના પ્રભાવથી શ્રોતાઓ અંતરમાં પ્રસન્ન થઈ ડોલવા લાગ્યા. શ્રોતાના હૃદયના આવા ભાવો બાણી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા:—હૈ શ્રોતાજનો ! આ તરફ લક્ષ આપો. શ્રી કૃષ્ણરૂપી જે દિનકરે પાંડવ કુલમાં પ્રકાશ પાડ્યો, તે કૃષ્ણ કોણ છે ? કેવો છે ? જેને દેવકીએ પોતાના ઉદરમાં નવ મહિના રાખ્યા; યશોદાએ અતિ કષ્ટથી જેનું લાલનપાલન કીધું; તે તો આખરે પાંડવનેજ ઉપયોગી થઈ પડયા. અરે ! પુષ્કળ સેવા તથા વિનંતિ કરવી, એટલો સુદ્ધાં પ્રયાસ તે લાગ્યવાન અર્જુનને કરવો પડ્યો નહિ ! હવે એ વાત રહેવા દો. હવે આગળ કથાભાગ કહું છું.

અર્જુને લાડથી કહ્યું:—હૈ દેવ ! આપે સંતોનાં જે લક્ષણો વર્ણવ્યાં તે મારા અંગમાં વસતાં નથી. હું ખરેખર અયોગ્ય અને અપૂર્ણ છું. પણ તે છતાંએ આપના આ કથનથી મારામાં યોગ્યતા આવે તેમ છે. આ તમે જેમની વાત કહી તે હું સમજી શકતો નથી; તોપણ તે સાંભળવાથી તેની સ્તુતિ કરવાનું મન થાય છે. તો પછી આ યોગ્યતા જેનામાં હશે તેના પોતાના આનંદનો તો પારજ શું હશે ? હૈ પ્રભો ! મારામાં આવી યોગ્યતા આવશે ખરી ? ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ હસીને બોલ્યા:—હા, તને હું પ્રદક્ષસ્વરૂપ બનાવી દઈશ. અંતરમાં સંતોષની પ્રાપ્તિ નથી થતી ત્યાંસુધીજ ચારે તરફ સુખની ન્યૂનતા દેખાય છે; પરંતુ તે પ્રાપ્ત થયા પછી સુખની ન્યૂનતા રહે છે ? તેજ પ્રમાણે જે સર્વેશ્વરનો સંપૂર્ણ સેવક બને છે તે સહજે પ્રદક્ષસ્વરૂપ થઈ શકે છે. અર્જુન સુદેવરૂપી કુળોના ભારથી કેટલો નમી ગયો છે ? જે પશ્ચર હબારો જન્મ સુધી ઈન્દ્રને પણ મળવા દુર્લભ છે, તે અર્જુનને એવા તો આધીન થઈ ગયા કે અર્જુનનો એક પણ બોલ નીચો પડવા દેતા નથી. અર્જુને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે વાત કરી તે ઉપરથી કૃષ્ણ ભગવાનના મનમાં વિચાર થયો કે; એની બુદ્ધિના ઉદરમાં વૈરાગ્યનો ગર્ભ રહ્યો છે એ વાત તો નક્કીજ છે. અર્જુન એ નૂતન વૃક્ષ

હોવા છતાં પણ વેરાચ્ચ રૂપી વસંતના બહારથી “અહં બ્રહ્માસ્મિ” રૂપી મોરથી પરિપૂર્ણ આચ્છાદિત થઈને ઝુકી રહ્યો છે. માટે એને મોક્ષ રૂપી ફળની પ્રાપ્તિ ત્વરિત થશે; કારણ કે એ વિરક્ત થયો છે. હવે અર્જુન જે જે અનુષ્ઠાન કરશે તેનું તેને ત્વરિત ફળ મળશે; માટે જો તેને અભ્યાસ કરવાનું કહીશું તો તેથી હઠી જનાર નથી. આમ વિચાર કરી શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! હવે તને જે યોગમાર્ગ બતાવીશ તે સર્વે માર્ગોનો રાજા છે; માટે તું તેને સાંભળ. એ યોગ એવો છે કે જેનાં પ્રવૃત્તિ રૂપી વૃક્ષની નીચે કોટચાવધિ મોક્ષફળો નજરે પડે છે. આ માર્ગના શ્રી શંકર અધ્યાપિ પ્રવાસી છે. અન્ય યોગી જનો પ્રથમ આડા માર્ગે ચાલવા લાગ્યા; પરંતુ અતે તેમને પણ અનુભવથી આજ માર્ગ હાથ લાગવાથી તેઓ અજ્ઞાનરૂપી બીજા માર્ગો છોડી આત્મ-બોધના આ સરળ માર્ગેજ ચાલવા લાગ્યા. પૂર્વે મહર્ષિઓ આ માર્ગે ચાલવાથીજ તેઓ સાધકના સિદ્ધ બન્યા હતા. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને પણ આ માર્ગથીજ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત થયું. આ માર્ગે ચાલવાનો વિચાર આવતાંજ તૃષા અને ક્ષુધાનો લય થઈ જાય છે અને રાત્રિ દિવસનું ભાન રહેતું નથી. આ માર્ગે ચાલતાં મનુષ્ય જે ઠેકાણે પગ મૂકે છે તે ઠેકાણે જાણે રત્નની ખાણજ ઉત્પન્ન થાય છે; અને કદાચ તે આડી વાટે જાય તોપણ તેને સ્વર્ગસુખની તો અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પૂર્વ દિશાએ આવેલા સ્થાનથી નીકળી (પ્રવૃત્તિથી શરૂઆત કરી) પશ્ચિમના સ્થાને આવી પહોંચે છે. (નિવૃત્તિસ્થાને આવી લાગે છે.) પરંતુ હે ધનુર્ધર ! આ માર્ગે નિશ્ચિત રહી ચાલવું જોઈએ. વળી આ માર્ગે ચાલતાં જે જે સ્થળે મનુષ્ય જાય છે, તે તે સ્થળ તે પોતેજ બની જાય છે; પરંતુ એ સૌ વાત તારા અનુભવમાં આપોઆપજ આવશે. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! ત્યારે આપ મને યોગશાસ્ત્ર ક્યારે કહેશો ? ઉત્કંઠા રૂપી સમુદ્રમાં બુડેલો જે હું તેને આપ ક્યારે બહાર કાઢશો ? શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનનાં આવાં વચ્ચેનાં સાંભળી બોલ્યા:—હું જાતે તને મારી ઇચ્છાથી કહું છું તોપણ તું પ્રશ્ન પૂછવાની આટલી ઉતાવળ શા માટે કરે છે ? (૬૨)

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છ્રિતં નાતિનીં ચંલાજિનુશોભણ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—યોગીએ પવિત્ર પ્રદેશમાં પોતાનું આસન રાખવું. પ્રથમ દર્શ, તેનાપર મૃગચર્મ અને તેનાપર વસ્ત્ર પાથરવું અને તેપર

સ્થિર થઈ બેસવું. આ આસન આતે ઉચું પણ નાહું અને આતે નીચું પણ ન હોવું જોઈએ. (૧૧)

ટીકા:—હવે હું તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહું છું; પરંતુ જ્યારે એના અભ્યાસ કરવામાં આવશે ત્યારેજ તે ઉપયોગી થઈ પડશે. એવી રીતે અભ્યાસ કરવાને માટે પ્રથમ એક એવું સ્થળ શોધી કાઢવું જોઈએ કે; ત્યાં બેઠા એટલે ઉઠવાનું મનજ ન થાય અને તેને જોતાંજ વૈરાગ્યની દ્વિગુણ વૃદ્ધિ થાય. આવી જગ્યાપર પૂર્વે સત્પુરુષોના વાસ થએલો હોવો જોઈએ. આ સ્થળથી મનના સંતોષને સહાય મળવી જોઈએ અને ધૈર્યની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. વળી અભ્યાસ કરવાને ઉત્તેજન મળે અને મનને અનુભવની વરમાળા આરોપાય એવી યોગ્યતા તે જગ્યામાં હોવી જોઈએ. હે પાર્થ ! તે સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે તેની નિકટ જતાં પાખંડી પુરુષને પણ તપશ્ચર્યા કરવાની ઉત્કંઠા થઈ આવે અને તેના મનમાં તે માટે આસ્થા પણ ઉત્પન્ન થાય. વળી એકાદ સકામ વાટે ચાલતાં આકસ્મિક પણ તે સ્થળે પહોંચે તો તેને ત્યાંથી જવાનું મન ન થાય. આ પ્રમાણે જેને તે સ્થળે રોકાવાની ઇચ્છા ન હોય, તેને પણ તે જગ્યા રોકી બેસાડી દઈ તેનામાં વૈરાગ્યવૃત્તિ ઢંઢોળીને જાગૃત કરે. એકાદ રાજા કેવા વિલાસી પુરુષને પણ તે જગ્યા જોતાં એમજ લાગે કે, આપણું રાજપાટ અને ભોગવિલાસ છોડીને આ સ્થળે રહીએ તો ઠીક. આ પ્રમાણે જે સ્થાન ઉત્તમ અને અતિ શુદ્ધ હોય તે સ્થળે બ્રહ્મા-નંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સાધકે એક બીજી વાત લક્ષમાં રાખવાની એ છે કે તે સ્થળે માત્ર સાધકની વસ્તી હોવી જોઈએ; બીજા મનુષ્યોના વસવાટ કે આવજા જોઈએ નહિ. આવા સ્થળે જેનાં મૂળો સુદ્ધાં અમૃત જેવાં મિષ્ટ હોય અને જે કુળોથી યુક્ત હોય એવાં વૃક્ષોનું ગીચ જંગલ હોવું જોઈએ. ત્યાં પગલે પગલે પાણીના ઝરા હોવા જોઈએ અને તેનું પાણી વર્ષાઋતુમાં પણ નિર્મળ રહે. આવા ઝરા પાર ઉતરવાને અને પાણી કાઢવાને સહેલા હોવા જોઈએ. વળી તે ઠેકાણે સૂર્યની ઉષ્ણતા સૌમ્ય હોવી જોઈએ અને સૂર્યકિરણો પ્રકાશમય હોય, તોપણ તેથી તાપ ઉત્પન્ન થાય એવાં તે સખ્ત હોવાં ન જોઈએ. તે સ્થળે વાયુ મંદ અને શીતલ આવતો હોવો જોઈએ. ત્યાં બહુધા ગરબડ તો હોવીજ ન જોઈએ. વળી ત્યાં કુતરાં ન હોવાં જોઈએ; પરંતુ થોડા પ્રમાણમાં પોપટ અને જમર હોવા જોઈએ. તે સ્થળે બતકો, હંસ, બે ચાર ચક્રવાક પક્ષીઓ તથા એકાદ કોકિલ પણ આવીને બેસે તો ફિકર નહિ. મોર ત્યાં નિરંતર

પડ્યા પાથયાં નહિ રહેતા હોય; પરંતુ કદિ કદિ આવજા કરતા હોય તો તેની કાંઈ હરકત નથી. પરંતુ હે પાંડુકુમાર ! અવશ્યમેવ આવી એક જગ્યા શોધી કાઢવી જોઈએ. વળી તે જગ્યામાં એક શુભ શુદ્ધ અને એકાદ શિવાલય પણ હોવું જોઈએ. વળી આ ઉભયમાંથી જે આપણને પસંદ પડે તે સ્થળે બહુધા એકાંતવાસ કરી બેસવું. આવી સર્વ સગવડો જોઈ સ્થળ પસંદ કરવું અને પછી તે સ્થળે ચિત્ત સ્થિર થાય છે કે નહિ તે તપાસવું. મન સ્થિર થયા પછી ત્યાં આસન માંડવું. તે આસનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રની ગડી, તેની નીચે કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ અને તેની નીચે સાચ દર્ભનું આસન રાખવું જોઈએ. આ આસન કોમળ, એક સરખું અને આપોઆપ એક સ્થળે રહે એવી વ્યવસ્થાપૂર્વક જોડેવું હોવું જોઈએ. આ આસન અતિ ઉચ્ચ હશે તો તેથી અંગ ડગમગ થશે; અતિ નીચું હશે તો ભૂમિ-દોષથી તેને પીડા થશે; માટે તેને અતિ ઉચ્ચ કિંવા અતિ નીચ ન રાખતાં એક સરખું રાખવું. આવી રીતે આસનની યોજના કરવી જોઈએ. (૮૫)

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયધિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને ચંડ્યાણોપપાત્યધિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તે આસનપર બેસી, મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોને જીતી, અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે યોગાભ્યાસ કરવો. (૧૨)

ટીકા—પછી તે સ્થળે મનની એકાગ્રતા કરી સહશુરનું સ્મરણ કરી આત્મસુખનો અનુભવ લેવો. તે સ્થળે અહંભાવ નષ્ટ થઈ અષ્ટ સાત્ત્વિકભાવ અંતર્બાહ્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી આદરપૂર્વક સહશુરનું સ્મરણ કરવું. વિષયોનું સ્મરણ સુદ્ધાં રહે નહિ, ઇન્દ્રિયોની વિષયેચ્છા સર્વશે નષ્ટ થઈ જાય અને મનની અસ્વસ્થતા મટી જઈ તે હૃદય સાથે બરાબર જોડાઈ જાય; આવી રીતે સહજ જૈકય સાધ્ય થાય ત્યાં સુધી ચોલવું અને મનને આવો બોધ થયા પછીજ આસનપર બેસવું. ત્યાર પછી અંગનો અંગથી અને પ્રાણાપાન વાયુનો પ્રાણાપાન વાયુથી નિરોધ કરવો. આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ પાછાં પગલાં ભરે છે, સમાધિ સહજ સાધ્ય થાય છે અને આસનપર બેસતાંજ સર્વ અભ્યાસ સુલભ થાય છે. હવે હું મુદ્રાનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. પેટને જંઘા સુધી લાવી આસન કરવું. એક પગ ઉપર બીજો પગ આડો રાખી પગના છેડાને શુદ્ધસ્થાનની સાથે અડકાડી સ્થિર અને

સુદૃઢ રાખવો. જમણા પગ નીચે રાખી, તે વડે વૃષણથી ગુદાસ્થાન પર્યંત રહેલી રેખાને વચ્ચે દબાવવી. ત્યાર પછી ડાબા પગને જમણા પગપર સ્વાભાવિક રીતે મૂકવો. અપાનદ્વાર અને શિશ્નની વચ્ચે જે ચાર આંગળનું અંતર છે તેની આગળ પાછળની દોઢ દોઢ આંગળ જગા છોડી મધ્યમાં રહેલી એક આંગળ જગાને શરીરને અદ્વર ઉંચકી રાખી પગની એડીના છેડાવતી દબાવવી. શરીરને ઉંચકી રાખ્યું છે એમ જણાવા ન હેતાં પીઠની કરોડના અંતિમ ભાગને ઉંચકવો અને બન્ને પગના ઘુંટણને બરાબર રાખવાં. પછી હે પાર્થ ! એ શરીર ઘુંટણનાં અગ્રપર આધાર વિના પોતાની મેળેજ રહે છે. હે અર્જુન ! આ મૂળબંધ નામક આસનનાં લક્ષણો છે. એનુંજ વજ્રસન એવું એક ગોણું નામ છે. આવી રીતે મૂળબંધની મુદ્રા સાધ્ય થઈ એટલે શરીરના નીચલા ભાગનો વાયુનો રસ્તો બંધ થાય છે અને ભીતર રહેલો અપાનવાયુ ઉપર ચઢવા માંડે છે. (૨૦૦)

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—સાધકે પોતે સ્થિર થઈ મસ્તક અને ગરદનને બરાબર સ્થિર રાખવાં અને નાસિકાગ્રપર દૃષ્ટિ રાખી આમ તેમ ન જોતાં યોગાભાસ કરવો. (૧૩)

ટીકા:—પછી ડાબા પગપર બે હાથ સહજ દડીઆને આકારે થઈ જાય છે અને સ્કંધ ઉંચી થાય છે. પછી શરીર સ્થિર રહેવાથી શિરકમળ અંદર પેસે છે અને આંખની પાંપણો મીંચાવા લાગે છે. ઉપરની પાંપણો નીચે આવે છે અને નીચલી પાંપણો પ્રકુલિત થવાથી મોટી થાય છે. એમ થવાથી ડાબા અર્ધા ઉઘડેલા અને અર્ધા મીંચા-યેલા રહે છે. આવી રીતે દૃષ્ટિ અંદરની અંદર રહે છે અને બહુ બહાર આવે તો નાસિકાગ્ર સુધીજ આવે છે. દૃષ્ટિ અંદરની અંદર કાયમ થઈ પુનઃ બહાર આવતી નથી; તેથી તે નાસિકાગ્રપર સ્થાયી થાય છે. આથી અન્ય દિશા તરફ જોવાની કિંવા ઐશ્વર્ય જોવાની ઇચ્છા આપોઆપ બંધ થાય છે. પછી ગળાની નળી અંદર પેસી જાય છે અને હૃડપટ્ટી ગળાની નીચેના ખાડાને અડકે છે તથા છાતીને સુદૃઢ રીતે દાબી રાખે છે. પછી કંઠમણિ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે. આવી રીતે જે મુદ્રા બને છે તેને ‘ જળબંધ બંધ ’ કહેવામાં આવે છે. નાભિ કુલી આવે છે, પેટ સપાટ થઈ જાય છે તથા હૃદયકોષ ભીતર પ્રસરે છે.

હે અર્જુન ! શુદ્ધાકારના ઉપરના ભાગમાં અને નાભિના નીચેના ભાગમાં આ પ્રમાણે જે સુદ્રા અને છે તેને 'વોદિયાણા બંધ' કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે શરીરના બાહ્ય અંગથી અભ્યાસક્રમ શરૂ થયો. (૧૦)

પ્રશાંતાત્મા વિગતમીર્ઘચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગીએ અંતઃકરણ શાંત રાખી, નિર્ભય બની, પ્રહ્લયર્થ વ્રત પાળી, મનઃસંયમ કરી, માફ ચિંતવન કરી, મત્પરાયણ બની ધ્યાનસ્થ રહેવું. (૧૪)

ટીકા:—એમ થયું એટલે આંતર મનોવિચારનું બળ નષ્ટ થાય છે અને મનોવિકાર આપોઆપ નિર્મૂળ થાય છે. ક્ષુધા કયાં ગઈ અને નિદ્રાનું શું થયું તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં રહેતું નથી. 'મૂલ બંધ' થી રોકાયેલા અપાનવાયુ પાછો ફર્યો એટલે તે સહજે ઉપર જઈને આંતરડાંને કુલાવે છે. તે ક્ષોભ પામી બળવત્તર થાય છે અને જ્યાં જ્યાં અટકે છે ત્યાં ત્યાં અવાજ કરે છે અને જઈ જઈને લિંગચક્રની સાથે અથડાય છે. પછી આવી રીતે નિરોધ પામેલો વટોળીઓ પેટમાં ચારેગમ દોડાદોડ કરીને જ્યાં ત્યાં બળભળાટ કરી મૂકે છે; અને બાડ્યાવસ્થાથી સંચિત થયેલા દુર્ગંધી મળને બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ વાયુ પેટમાંજ દોડાદોડ કરીને અટકતો નથી; પરંતુ કોઠામાં પ્રવેશે છે અને પિત્ત કફનો નાશ કરે છે. તે સસ ધાતુની ખાણ ઓળંગી જાય છે, મેદના પર્વતો તોડીને ચૂર્ણ કરી નાંખે છે અને હાડમાંના રસને ચોટેલી મજ્જાને બહાર કાઢી નાંખે છે. પછી તે નાડીઓને છૂટી પાડે છે, અવયવોને શિથિલ કરે છે અને યોગસાધન કરનારાના હૃદયમાં ભીતિ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ આથી જરા પણ ખડીવું જોઈએ નહિ. તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તરતજ તેનો નાશ કરે છે. વળી તે જળતત્ત્વવાળા પદાર્થો અને પૃથ્વીતત્ત્વવાળા પદાર્થોને એકત્ર કરી દે છે. પરંતુ હે અર્જુન ! એટલામાં બીજી તરફ શું બને છે તે હવે આપણે જોઈશું. પ્રથમ આસનની ઉણ્ણતાથી કુંડલિની નામની શક્તિ જાગૃત થાય છે. જે પ્રમાણે નાગણનાં લાલચોળ અચ્ચાંઓ શુંચળાં વળીને સૂતાં હોય; તે પ્રમાણે કુંડલિની નાનાં નાનાં આડાં શુંચળાં વાળીને નીચું મોં કરીને નિદ્રિત થયેલી હોય છે. તે વિદ્યુત્તલતાનાં કંકણ કિંવા અભિજ્જવાલાની ઘડી અથવા ઘસીને ચક્રચક્રિત કરેલા સુવર્ણના વેદની પેઠે નાલિસ્કંદમાં લપાઈને બેઠેલી હોય છે. પરંતુ તે 'મૂળ-

બંધ' ની ચીમટી લાગવાથી જાગૃત થાય છે. જાણે નક્ષત્ર ખરી પડયું ન હોય ? કિંવા જાણે સૂર્ય આસનબ્રહ્મ ન થયો હોય ? તે પ્રમાણે ચક્રચક્રાટ ભારતી, કિંવા જાણે પ્રકાશનાં બીજને અંકુરજ કુટ્યો હોય તેવો ઝગઝગાટ કરતી કુંડલિની પોતાની આગસ મરડી પોતાનાં ગુંછ-જાંઓ સ્ત્રીધાં કરી નાલિકમળપર વેલની પેઠે ઉભી રહે છે. તે સાહ-જિક રીતેજ ઘણા દિવસોથી ક્ષુધાતુર હોય છે. તેમાં વળી તેને જાગૃત કર્યાનું નિમિત્ત થયું એટલે તે મુખ ફાડીને આવેશ સહિત બરાબર સીધી ઉભી રહે છે. હે કિરીટી! પછી તે હૃદયકમળની નીચે ભરાયેલા પવનને જોરથી ખાઈ જાય છે. એ પછી મુખમાંની જવાળાદારા ઉપર નીચેના માંસાદિકના આસ કરી તેને ખાવા મંડે છે. જે ઠેકાણે માંસ હોય તેનો તો તે સહજ આસ કરે છે અને પછી શેષ રહેલા ભાગોનો પણ આસ કરે છે. પછી પગનાં તળીઆં અને હાથની હથેલીનું શોધન કરે છે. ઊર્ધ્વભાગોનો નાશ કરે છે અને પ્રત્યેક અંગ ઉપાંગ તથા પ્રત્યેક સાંધાની ઝડતી લઈ નાંખે છે. પોતાની મૂળ જગા ન છોડતાં તે નખમાંનું સત્ત્વ પણ કાઢી નાંખે છે અને ત્વચાનું ક્ષાલન કરી અસ્થિ તથા શિરાઓને એકત્ર કરી નાંખે છે. ત્યાર પછી તે અસ્થિની નળી-ઓમાંના રસને બહાર લાવી શિરામાંના ગર્ભને શુષ્ક કરી નાંખે છે. આથી બહારના વાળોનાં મૂળ કપાઈ જાય છે. ત્યાર પછી તે સપ્ત-ધાતુના સાગરમાં પોતાની તૃષાની નિવૃત્તિ કરે છે અને શરીરના પ્રત્યેક ભાગને તદ્દન શુષ્ક કરી નાંખે છે. નાસિકાદ્વારમાંથી નીકળીને પ્રાયઃ બાર આંગળના વિસ્તારમાં જે વાયુ પ્રસરે છે, તેની ગળચી પકડીને તેને અંદર ઘુસાડી દે છે. આ વખતે પ્રાણ અને અપાન એ ઉભય પ્રકારના વાયુ આકુચિત થાય છે. પ્રાણ અપાનને દાબી રાખે છે અને આ ઉભયનાં આલિંગન સ્થળે ચક્રોના પડદા અવશિષ્ટ રહે છે. પ્રાણ અને અપાન એ ઉભય વાયુ તેજ વખતે એકત્ર થઈ જવાનો સાંભવ છે; પરંતુ કુંડલિની ક્ષણભર ગભરાઈને તે ઉભયને કહે છે કે;—તમે પાછા જાઓ; અહીં આં તમારું શું કામ છે ? હે અર્જુન ! સાંભળ. તે શરીરમાંના સર્વ પૃથ્વીમય (જડ) ભાગને સ્વાહા કરી જાય છે અને લેશ પણ અવશિષ્ટ રહેવા દેતી નથી. વળી તેજ પ્રમાણે તે સર્વ જળમય ભાગને પણ લુછીને ચાટી જાય છે. આ રીતે તે બે ભૂતોને ખાઈ તૃપ્ત થયા પછી સૌમ્ય થઈ સુષુપ્ત્વા નાડીની પાસે શાંતપણે રહે છે. તે સ્થળે તૃપ્તિના આવેશમાં તે મુખદ્વારા જે લાળને ઓઢી નાંખે છે, તે લાળ રૂપી અમૃતના યોગથી પ્રાણનું સંરક્ષણ થાય છે. તેમાંનો વિષ-

રૂપી અગ્નિ બહાર નીકળી જાય છે અને શરીરનો સર્વ દાહ શાંત થાય છે. આથી શરીરમાંથી પૂર્વ જતું રહેલું સામર્થ્ય પુનઃ આવવા માંડે છે; નાડીની પ્રવૃત્તિ બંધ થાય છે અને વાયુના સર્વ વ્યાપારો અટકી પડે છે; અર્થાત્ શરીરના ધર્મ નાશ પામે છે. ઈડા અને પિંગળા એક થઈ જાય છે, ત્રણે અંથી છૂટી પડી જાય છે અને છએ ચક્રની કળીઓ ખુલે છે. પછી ચંદ્ર અને સૂર્યનામક વાયુ તો શોધ્યાજ નહતા નથી; બુદ્ધિનો વિકાસ થતો અટકે છે અને નાકમાં શેષ રહેલો સુગંધ કુંડલિની સાથે સુષુમ્ણામાં પ્રવેશે છે. તે વખતે બૃકુટીચક્રમાં આવેલો ચંદ્રામૃતનો તળ ભાગ ધક્કા વાગવાથી ધીમે ધીમે વાંકો થાય છે અને તેમાંનું અમૃત કુંડલિનીના મુખમાં પડવા લાગે છે. આથી તે અમૃત-રસથી પ્રપૂર્ણ થઈ સમસ્ત શરીરમાં અમૃત પ્રસારે છે અને આ અમૃત આણુવાયુની સહાયથી સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે. તમ કરેલા મુસમાંથી મીણુ નષ્ટ થયા પછી જે પ્રમાણે રેહેલા રસથી તે મુસ પ્રપૂર્ણ થઈ જાય છે (મુસનો આકાર રસને પ્રાપ્ત થાય છે), તેજ પ્રમાણે તે શરીર એટલું તેજસ્વી બને છે કે જાણે મૂર્તિમંત તેજનો અવતાર થયો હોયની ! ઘણી વાર એમ બને છે કે સૂર્ય અબ્રહ્મણથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે; પરંતુ જ્યારે તે આચ્છાદન નીકળી જાય છે ત્યારે તે પૂર્વની પેઠે પ્રકાશવા લાગે છે. તેજ પ્રમાણે શરીર પર ત્વચ્ચાતું નિરર્થક ઢાંકણ હોય છે તે જ્યારે છાલની પેઠે નીકળી જાય છે; ત્યારે તે શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું અથવા રત્નરૂપ બીજને કુટેલા અંકુર જેવું તેજસ્વી દેખાય છે. તેના પ્રત્યેક અવયવની કાંતિ અપૂર્વ તેજને ધારણ કરે છે. જાણે સંધ્યાકાળના આકાશના રંગમાંથી તે શરીર બનાવ્યું ન હોય ! કિંવા આત્મચૈતન્યના તેજની પ્રતિભાજ ગોઠવી દીધી ન હોય ! કિંવા કુંકુમથી ભરેલી મૂર્તિ અથવા આત્મરસથી પ્રપૂર્ણ મૂર્તિમંત શાંતિજ હોયની ! એવી શોભા તે શરીર ધારણ કરે છે. તે આનંદ રૂપી ચિત્તનો રંગ, કિંવા પરબ્રહ્મ સુખનું સ્વરૂપ અથવા સંતોષરૂપી વૃક્ષનો શોષો છે કે શું ? એવો તેનો ભાસ થાય છે. તે સુવર્ણ ચંપાની પૂર્ણ વિકસિત કળિ કિંવા અમૃતનું પુતળું અથવા મૃદુતાનો ભંડારજ હોયની ! તેમ ભાસે છે. જે પ્રમાણે શરદ ઋતુની પૂર્ણિમાનાં શાંતિપ્રદ ચંદ્રખિંબો શોભે છે; કિંવા મૂર્તિમંત તેજ આસનારૂઢ થઈ શોભે છે; તે પ્રમાણે કુંડલિની જ્યારે અમૃતપ્રાશન કરે છે ત્યારે તેનું શરીર અત્યંત તેજથી પ્રકાશવા લાગે છે. અરે ! આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તે શરીરથી યમ સુદાં ડરે છે; વૃદ્ધાવસ્થા પાછાં પગલાં ભરે છે; તાડકથના મદ્દ હુમ

થાય છે અને પુનઃ માત્યાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. વયમાં તે બાળક જેવડાજ લાગે છે; પરંતુ અતિશય પરાક્રમ કરે છે અને તેનામાં અનુપમ ધૈર્ય હોય છે. બાળે સુવર્ણ વૃક્ષને નવા મોર આવી નિત્ય નવી નવી રત્ન-કલિઓ કુટતી ન હોય ! તે પ્રમાણે તે પુરૂષને નવા નવા નખો નીકળે છે અને તે સતેજ દેખાય છે. તેને દાંત પણ નવીન આવે છે; પરંતુ તે અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે અને બાળે બન્ને બાજુએ રત્ન-પંક્તિજ શોભતી ન હોય ! તે પ્રમાણે તે પ્રકાશે છે. સર્વેગે રોગનાં અગ્રે સૂક્ષ્મ માણિક્ય-પાંખડીઓની પેઠે સતેજ દેખાય છે. હાથ પગનાં તળીઆં કમળવત્ રક્ત દેખાય છે અને આંખના ડોળા સ્વચ્છ તથા તેજસ્વી દેખાય છે. વધારે શું વર્ણન કરીએ ? જે પ્રમાણે મોતી પરિપક્વ દશાને પ્રાપ્ત થતાં કુલવાથી છીપમાં માતાં નથી, તેથી છીપના સાંધા તુટી બાય છે; તે પ્રમાણે દ્રષ્ટિ પાંપણની વચ્ચે ન માતાં તે દૂર સુધી પહોંચી બહાર નીકળી પડતી હોય એમ દેખાય છે. તે દ્રષ્ટિ અર્ધીજ હોય છે; પરંતુ ગગન મંડળને વ્યાપ્ત કરી દે છે. હે અર્જુન ! સાંભળ. તેના દેહની સુવર્ણ જેવી કાંતિ થાય છે, તો પણ તે વાયુ જેવું હલકું હોય છે. કારણ કે તેમાં પાણી અને પૃથ્વીનો ભાગ જરા પણ રહેતો નથી. પછી તેને સમુદ્રપારની વસ્તુઓ દેખાય છે; તે સ્વર્ગમાં ચાલતી મસલતો પણ સમજી શકે છે અને મૂળાના મનના ભાવ પણ સમજી શકે છે. તે વાયુરૂપી અશ્વપર સ્વાર થઈ શકે છે; પાણીપર ચાલી શકે છે અને એ રીતે પ્રસંગાનુસાર તેને અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુનો હસ્ત ગ્રહણ કરી હૃદયાકાશનાં પગથીઆં કરી સુષુમ્ણાના દાદરેથી હૃદયમાં આવેલી અને જીવાત્માને શોભા આપનારી જે કુંડલિની જગદંબા તે જગદ્બીજનો ગર્ભ જે જીવ તેપર આચ્છાદન કરે છે. તે નિરાકાર બ્રહ્મની સાકારમૂર્તિ, પરમાત્મા શિવનું સંપુષ્ટ અને ઝંકારની તો સાક્ષાત્ જન્મભૂમિજ છે. વધારે શું કહેવું ? તે કુંડલિની બાલા હૃદયમાં બાગૃત થઈ એટલે અખંડ ઝંકાર ધ્વનિ થવા લાગે છે. બુદ્ધિ તે કુંડલિનીની પાસે રહેતી હોવાથી તેના કાનમાં કિંચિત્ ઝંકારધ્વનિ બાય છે. ઘોષની કુંડીમાં ધ્વનિ તથા નાદરૂપી ઝંકારના આકારનાં રેખેલાં રૂપો નીકળે છે. આ વાતો કલ્પનાથીજ બાળી શકાય છે; પરંતુ તે સમયે કલ્પના કરનારજ ક્યાંથી આણવો ? માટે તે હૃદયાકાશમાં કેવી ગર્જના થાય છે તે સમજી શકાતું નથી. હે અર્જુન ! હું તને એક વાત કહેતાં વિસરી ગયો છું. આ વાત એ છે કે જ્યાં સુધી પ્રાણ, અપાન પ્રભૃતિ વાયુનો

નાશ થતો નથી ત્યાં સુધી હૃદયાકાશમાં અવાજ થાય છે. તે અખંડ
અંકારના મેઘગળ ના જેવા ધ્વનિથી હૃદયાકાશ ધમધમી રહે છે એટલે
પ્રક્ષરંધ્રનું દ્વાર સહજ ઉઘડી જાય છે. કમળમાંનાં પોલાણની પેઠે
હૃદયાકાશમાં જે અવકાશ હોય છે ત્યાં ચૈતન્ય અર્ધાતરે વસે છે. તે
હૃદયાકાશને ઘેર કુંડલિની પરમેશ્વરી પરોણી આવ્યાથી તેજસ્વની
મિજબાની આપવામાં આવે છે. તે વખતે બુદ્ધિરૂપી શાક સહિત પાત્ર
પીરસીને, જેમાં દ્વૈતનો છાયો પણ ન હોય એવી મિજબાની આપવામાં
આવે છે. કુંડલિની પોતાની કાંતિનો પરિત્યાગ કરી વાયુરૂપ બને છે
તે વખતે તે જાણે પ્રત્યક્ષ વાયુ પૂતળી પોતાનાં પીતાંબર કાઢીને મૂળ
સ્વરૂપમાં ઉભી હોયની એવી લાગે છે ! કિંવા દીપકજ્યોતિ પંવન
લાગવાથી ભુગર્ભ જાય છે; અથવા વિદ્યુદ્ભૂતા ગગનમાં ચમકારો મારીને
ઝટ વિદ્યુત થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તે હૃદયકમળ પર્યંતની સુવર્ણની
જાડી કાંખી જેવી સતેજ કિંવા તેજસ્વી પાણીના ઝરા પ્રમાણે વહેતી
હોય તેવી દિસે છે. પછી તે હૃદયરૂપી પોકળ ભૂમિમાં અકસ્માત્
સમાઈ જાય છે; તે વખતે કુંડલિની શક્તિનું રૂપ શક્તિમાંજ લય પામે
છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી પણ તે શક્તિજ કહેવાય છે; બાકી
વસ્તુતઃ તે પ્રાણજ છે. પરંતુ તે વખતે ધ્વનિ, કળા, જ્યોતિ એનો
નાશ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી મનઃસંયમ, વાયુનું અદ્ધર રહેવું કિંવા
ધ્યાન ધરવું એ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. તથા કલ્પના કરવી, કલ્પનાનો
ત્યાગ કરવો એ ખટખટ પણ નાશ પામે છે. આવા વ્યાપારો બંધ
થાય છે. માટે કુંડલિની એ કેવળ પંચ મહાભૂતોને વાટી નાંખવાનું
સુશળજ છે. શરીરનો શરીરથી નાશ કરવો, એ યોગશાસ્ત્રના સ્વામી
જે શંકર તેણે રચેલા સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય છે. તેનો હેતુ શ્રી મહા-
વિષ્ણુએ પ્રદર્શિત કર્યો છે. (જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે) તે મહાવિષ્ણુના
સંકેતથી અશિષ્યો છોડી, વસ્ત્રની યથાર્થ ગડી ઉઠેલીને, શ્રોતાજ આ
માલના ગ્રાહક છે એમ સમજી મેં તે તેમની સમક્ષ સાદર કર્યો છે. (૬૨)

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિતમનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રકારે સર્વકાળ પોતાનું અંતઃકરણ સમાધિમાં
સ્થિત કરી મનેનિષ્ઠ કરનાર યોગીને, મોક્ષ એજ જેનું પરમ રૂપ
છે એવી મારા સ્વરૂપમાં રહેલી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫)

ટીકાઃ—જ્યારે શક્તિનું તેજ નષ્ટ થાય છે ત્યારે દેહ એટલું

સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરે છે કે તે લોકોને દેખાતો પણ નથી. શરીર પૂર્વવત્ સાવચવ છતાં તે કેવળ વાયુમયજ હોય છે. જે પ્રમાણે કેળાની છાલ કાઢી નાંખીને કેવળ ગર્ભભાગનેજ ઉલો રાખવામાં આવે; કિંવા જે પ્રમાણે આકાશને અવચવો કુટે; તેજ પ્રમાણે તેનાં અવચવો હોય છે. આ પ્રમાણે શરીર બન્યા પછી તેને “એચર” એટલે આકાશમાં સંચાર કરનાર કહેવામાં આવે છે. અને આતું શરીર પ્રાપ્ત થયા પછી તેનો દેહ લોકોને આશ્ચર્યકારક લાગે છે. આવો યોગી ચાલી જવા પછી પાછળ જે પગલાં પડે છે, તે પ્રત્યેક પગલાંની આગળ અણિમાદિક સિદ્ધિઓ બે હાથ બેડીને ઉભી રહે છે.

પરંતુ તે સિદ્ધિઓનું તેને શું કામ છે ? હૃદયમાં પૃથ્વીને ઉદ્ધક ખાઈ જાય છે, ઉદ્ધકને અગ્નિ સ્વાદા કરે છે અને હૃદયમાંના અગ્નિનો વાયુ નાશ કરે છે. પાછળ માત્ર વાયુ અવશિષ્ટ રહે છે, તે શરીરની આકૃતિનોજ હોય છે; પરંતુ તે પણ કેટલીક વારે નીકળીને બ્રહ્મરંધ્ર આકાશમાં જઈ મળે છે. તે વખતે કુંડલિની નામ નષ્ટ થઈ તેને માતૃ એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે માતૃ બ્રહ્મમાં ભળી જાય ત્યાં સુધી તેની શક્તિ કાયમજ રહે છે. પછી તે જળાંધર બંધને છોડી, કાંકીમુખ (કંઠસ્થાન) ને ફેડી બ્રહ્મરંધ્ર રૂપી આકાશના પર્વત પર પ્રવેશ કરે છે. તે ઝંકારની પીઠપર પગ મૂકી પશ્ચાતી વાચાની ભૂમિકાને પાછળ મૂકી દે છે. પછી ઝંકારમાંની અર્ધવર્તુલાકાર માત્રાને પાછળ નાંખી જે પ્રમાણે નદી સાગરને મળે છે તે પ્રમાણે તે બ્રહ્માકાશમાં જઈ મળે છે. પછી બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિર થઈ “હું બ્રહ્મ છું” એવી ભાવના રૂપી બાહુ પ્રસારી તે પરબ્રહ્મને ભેટી પડીને તેમાં એક રૂપ થઈ જાય છે. જે પ્રમાણે સમુદ્રનું પાણી મેઘ રૂપ બની પછી જમીનપર વર્ષા નદી માગે પુનઃ સમુદ્રનેજ આવી મળે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! દેહ નિમિત્તે જીવાત્મા બ્રહ્મપદમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી હું ભિન્ન છું અને આત્મા ભિન્ન છે; કિંવા અમે ઉભય એકજ છીએ; એવો વાદવિવાદ અવશિષ્ટ રહેતોજ નથી. આકાશ આકાશમાં મળે છે એ સત્યનો જે અનુભવ લેશે તેનેજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. માટે ત્યાંની વાતો શબ્દોદ્ધારા બ્યક્ત કરી શકાતી નથી. હે અર્જુન ! વાસ્તવિક કહીએ તો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાનો ગર્વ ધરનારી જે વાણી તેને તો એનો પત્તો સુદ્ધાં લાગતો નથી. ભૂકુટિના અંતરમાં મકારનો પણ પ્રવેશ થતો નથી; તેમ એકલા પ્રાણવાયુને પણ આકાશમાં જતાં સંકેત પડે છે. તે નાહુ ત્યાં ગયા પછી તદાકાર થાય છે, ત્યારે તેનો મહિમા વર્ણવવાને

શબ્દોનો ભંડાર પણ ખૂટી જાય છે. આ વખતે આકાશતત્ત્વ પણ સંકોચ પામે છે. જે અવ્યક્ત સ્થિતિના ઉડાણમાં મહાકાશનો પણ પત્તો લાગતો નથી ત્યાં શબ્દોની બિચારાની શી વાત ? એ બ્રહ્મ અક્ષરની મર્યાદામાં આવી શકે કિંવા શ્રવણ કક્ષામાં મૂકી શકાય એમ નથી; એ વાત તું ત્રણ વાર સત્ય બાણજે. જે વખતે એનો અનુભવ મળે છે તે વખતે અનુભવ લેનાર તેમાં તદ્દપ થઈ જાય છે. પછી ત્યાંની સ્થિતિ બાણવાનું કાર્ય એમ આપોઆપજ અટકી પડે છે. માટે હે ધનુર્ધર ! એ વિષે ગમે તેટલું બોલીએ તે સર્વ વ્યર્થ છે. આ પ્રમાણે સર્વ કથન આપોઆપ બંધ પડે છે; સર્વ સંકડોપો શમી જાય છે અને તેથી ત્યાં વિચારોની પણ દાદ લાગતી નથી. તે બ્રહ્મસ્વરૂપ કેવું છે ? તે સહજ સ્થિતિનું સૌંદર્ય અને સમાધિ અવસ્થાનું તારૂણ્ય છે. તેને આદિ નથી અને તેનું માપ કરી શકાતું નથી. તે વિશ્વનો આધાર અને યોગ રૂપ વૃક્ષનું ફળ છે; અને આનંદનું તો કેવળ જીવન છે. ત્યાં આકાશની સીમા આવી જાય છે; અર્થાત્ તે મોક્ષની કેવળ સ્થિતિ હોવાથી તે સ્થળે આદિ અને અંતનો લય થઈ જાય છે. તે બ્રહ્મ પંચમહાભૂતોનું મૂળ કારણ અને મહા તેજોનું તેજ છે. હે પાર્થ ! તેજ બ્રહ્મ માટે મૂળ સ્વરૂપ છે. સાધુવૃદ્ધોપર નાસ્તિકોએ જ્યારે અત્યાચાર કર્યો ત્યારે તેજ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ આ સ્વરૂપમાંથી આકારને પ્રાપ્ત થઈ. હે અર્જુન ! આવું એ મહાસુખ અવર્ણનીય છે; પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી જે પુરૂષો અવ્યાહત પ્રયત્નો કરે છે; તે પુરૂષોજ તે સુખને પામે છે.

મેં જે અષ્ટાંગ યોગનાં સાધનો બતાવ્યાં તે જેઓ સ્વતઃ સાધ્ય કરે છે; તેઓ પણ મારીજ યોગ્યતાએ પહોંચે છે. આવા યોગીઓનાં શરીરો તેમની દેહાકૃતિ રૂપી પાત્રમાં બાણે પરબ્રહ્મ રસજ ન લરી કાઢ્યો હોય તેવાં સતેજ લાગે છે. જ્યારે અંતરમાં આ અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સર્વ વિશ્વનો અસ્ત થઈ જાય છે. આ કથન સાંભળી અર્જુન બોલ્યો:—હે પ્રભો ! આપે જે માર્ગ બતાવ્યો તેનો દ્રઢ અભ્યાસ કરનારાઓ ખરેખર બ્રહ્મપદને પામે છે. હે દેવ ! આપે કહેલી વાત સાંભળતાંજ ચિત્તમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી તેનો અનુભવ લેનારને તદ્દપતા શા માટે પ્રાપ્ત ન થાય ? પરંતુ મારી યોગ્યતા કમી હોવાને લીધે આપે જે કહેા છે તે પ્રમાણે હું કરી શકીશ નહિ; માટે મારી યોગ્યતા પ્રમાણે મારાથી જે કંઈ બની આવે તે સંબંધે હું આપને પૂછું છું. મહારાજ ! આપે જે

યોગસાધન બતાવ્યાં તે મેં સાંભળ્યાં; પરંતુ ગમે તે માણસ એનો અભ્યાસ કરે તો તેને એ યોગની પ્રાપ્તિ થશે ? કિંવા યોગ્યતા વિના એ પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ એમ છે ? શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“ હે અર્જુન ! આવા પ્રશ્નો તું શા માટે પૂછે છે ? આ યોગાભ્યાસ તો જાણે ખરેખર મોક્ષદાતાજ છે; પરંતુ કેઈ સાધારણ પણ શું અધિકારની યોગ્યતા વિના પ્રાપ્ત થશે કે ? પરંતુ જેને યોગ્યતા કહેવામાં આવે છે તે પ્રાપ્તિની પૂર્વે સમજી શકાતી નથી. અધિકારી થયા પછી કાર્ય આરંભવામાં આવે તોજ તે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આ સ્થળે તેની કાંઈ અડચણ નથી. વળી યોગ્યતાની કાંઈ એકાદ ખાણ હોય છે કે ? જે થોડીશી વિરક્તિ કે ધર્માચરણ ધારણ કરી દેહના ધર્મનું વ્યવસ્થિત નિયમન કરશે તે શું અધિકારી નહિ થશે કે ? આ યુક્તિથી તો એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે એટલી યોગ્યતા તો તારામાં છેજ. ” શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે અર્જુનનું તે સમયનું સંકટ ફેડયું. પછી તે બોલ્યા:—“ હે પાર્થ ! આ યોગપ્રાપ્તિની આવી વ્યવસ્થા છે; પરંતુ અવ્યવસ્થિત મનુષ્યને કદિ પણ તેની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. (૪૪)

નાલ્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ત્દગંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬॥

ટીકાકાર્થ:—હે અર્જુન ! અતિશય ખાનાર યોગસાધન કરી શકશે નહિ અને બિલકુલ ન ખાનારથી પણ થઈ શકશે નહિ; તેજ પ્રમાણે અતિ નિદ્રા લેનાર અને સદૈવ જાગૃત રહેનારથી પણ યોગ-સાધન થઈ શકશે નહિ. (૧૬)

ટીકા:—જે જીવ્હા કિંવા નિદ્રાને સર્વથૈવ આધીન થયેલો છે; તેને આ યોગનો અધિકારી કહી શકાતો નથી. અથવા દુરાચરણના આવેશમાં જે ક્રુધા અને તૃષ્ણાનો નિરોધ કરીને અતિ અદ્ય પ્રમાણમાં ખાય છે અને લેશ પણ નિદ્રા ન લેતાં પ્રબળ અભિમાન ધારણ કરે છે; તેનું શરીર સુદ્ધા તેને આધીન રહેતું નથી તો પછી તેનાથી યોગ તે શી રીતેજ સાધી શકાય ? મ.ટે ખાનપાનનું અતિ સેવન કરવાની કિંવા સર્વથે તેનો ત્યાગ કરવાની પણ ઈચ્છા રાખવી નહિ; અર્થાત્ સર્વ કાર્ય મધ્યમસર રાખવાં. (૪૮)

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુ સ્વહા ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—જેના આહારવિહાર યુક્ત છે, જેના કર્માચરણ-વ્યાપાર યોગ્ય રીતે ચાલે છે અને જેની નિદ્રા તથા બ્રહ્મતિ પ્રમાણુસર હોય છે; તે પુરુષનો યોગ તેનાં હૃઃખોનો નાશ કરે છે. (૧૭)

ટીકા:—અન્ન ગ્રહણુ તો કરવું; પરંતુ તે યુક્તિથી નિયમિત રીતે કરવું. તેજ પ્રમાણે જે જે કર્મો કરવાં તે તે સર્વે યુક્તિથી પ્રમાણુસરજ કરવાં. ભાષણુ પરિમિત હોવું જોઈએ; વ્યાયામ પણ શરીરને માફક આવે તે પ્રમાણેજ કરવો જોઈએ; અને નિદ્રા તથા બ્રહ્મચરણ પણ હૃદયસરજ કરવું જોઈએ. આથી શરીરમાંની રજ્જાદિક સંપત્તિ ધાતુઓ તથા કક્ષ વાતાદિક આપોઆપ સમતોલ રહેશે. આ પ્રકારે યુક્તિથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં આવે એટલે તે પોતાની મેળેજ સંતોષની વૃદ્ધિ કરે છે. (૫૨)

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે યોગીનું ચિત્ત-એકાગ્ર થયેલું ચિત્ત આત્મા-માંજ સ્થિર રહે છે અને જ્યારે તે સર્વ વાસનાઓ પ્રત્યે નિઃસ્પૃહ-નિરીક્ષ્ય બને છે; ત્યારે તેને ‘યુક્ત’ કહેવામાં આવે છે. (૧૮)

ટીકા:—આ પ્રમાણે બાહ્યેન્દ્રિયોની સ્થિતિ નિયમિત કરી એટલે અંતરમાં સુખ ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્યને સહજે યોગપ્રાપ્તિ થાય છે. જે પ્રમાણે ભાગ્યેદય થયો એટલે ઉદ્યોગને નિમિત્તે સર્વ સંપત્તિ આપો-આપ ઘેર ચાલી આવે છે; તે પ્રમાણે જે નિયમશીલ છે તે વિનોદને ખાતર યોગાભ્યાસ તરફ વળે તો પણ તેને આત્મસ્થિતિનો અનુભવ મળે છે. માટે હે અર્જુન ! જે ભાગ્યશાળી પુરુષને યુક્તિની સહાય મળે છે; તે મોક્ષ સામ્રાજ્યને શોભાપ્રદ થઈ પડે છે. (૫૬)

यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योग मात्मनः ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—આત્મવિષયક યોગ કરનાર સ્થિરચિત્ત યોગીને વાયુ વિનાના સ્થળમાં રહેલા સ્થિર દીપકની ઉપમા લાગુ પડે છે. (૧૯)

ટીકા:—નિયમિત કાર્ય કરનારને જે યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો એવી સંધિને ગંગા અને યમુનાના સંગમ પર આવેલા પ્રયાગ તીર્થ સમાન સમજવી. તે આત્મસ્વરૂપી પ્રયાગ તીર્થમાં જે મનુષ્યનું મન ક્ષેત્રસંન્યાસવત્ કાયમ રહે છે; તેજ મનુષ્યને તું યોગી

બાણ; અને તેના ચિત્તને વાયુ વિનાના સ્થળમાં રહેલા કીપકની ઉપમા લાગુ પડે છે. હવે તારા મનને ભાવ બાણી હું તને જે વાત કહું છું તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. તું યોગની ઈચ્છા રાખે છે; પરંતુ અભ્યાસ પ્રતિ તારું લક્ષ્ય નથી. તો તે અભ્યાસ કઠિન હોવાની ભીતિ લાગે છે કે કેમ ? હે પાર્થ ! એવી ભીતિ રાખવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે આ હુચ્ચી ઇન્દ્રિયો તે અભ્યાસ સંબંધે ખોટોજ ડાળ બતાવી ભીતિ ઉત્પન્ન કરે છે ! જે ઔષધ જીવનને આગળ લાંબાવે છે તે ઔષધને સુદૃઢ જીવ શત્રુ સમજતી નથી કે ? તેજ પ્રમાણે કલ્યાણને માટે જે ઇષ્ટ, તે સદૈવ ઇન્દ્રિયોને અનિષ્ટકારક લાગે છે. બાકી આ યોગ-સાધન જેટલું અન્ય કોઈ સહેલું અને સાદું સાધન આ જગતમાં છેજ ક્યાં ? (૧૩)

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવન ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यन्नाત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦॥

सुखमात्यंतिकं यत्तद्गुणग्राह्यत्वादिभिर ।

वेत्ति यत्र न चૈવાયં स्थિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—યોગાભ્યાસથી સંયમિત થયેલું ચિત્ત બ્યારે કર્મથી નિવૃત્ત થાય છે અને બ્યારે તે પોતાના આત્મામાં પોતાના સ્વરૂપને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે (૨૦) તથા બ્યારે તે અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય એવું તથા ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ ન કરી શકાય એવું અપાર સુખ અનુભવે છે; ત્યારે તે સ્થિર થયેલો યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી ચ્યુતજ થતો નથી. (૨૧)

ટીકા:—માટે આસનના બળથી જે ખરો અભ્યાસ કરવાનું મેં જણાવ્યું; તે દ્વારાજ આ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ શકશે. આ યોગસાધનથી બ્યારે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ થઈ બાંધ છે ત્યારે આપોઆપજ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ સાધ્ય થઈ શકે છે. સદૈવ મનઃપ્રવૃત્તિની દોડધામ બહાર તરફજ હોય છે; તે બ્યારે બંધ પડે છે અને ચિત્તને આત્મદર્શન થાય છે ત્યારે તેને “આત્મતત્ત્વ હું જ છું” એવી પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રતીતિ થતાંની સાથેજ તે સુખસિંહ સનપર આરૂઢ થાય છે અને પછી આત્માનંદમાંજ લય પામે છે. જેના કરતાં અધિક કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ અને જેને ઇન્દ્રિયો કદિ બાણી શકતીજ નથી; એવું જે આત્મસ્વરૂપ અર્થાત્ બ્રહ્મ-સ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહે છે. (૧૮)

યં લब्ધ્વા चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यर्निश्चितो न दुश्चेन रुणापि विचास्यते ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—તે સુખ કરતાં અધિક લાભ તેને અન્ય કોઈ લાગ-
તોજ નથી; અને તે સુખની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખના દુઃખરો તેનાપર
તુટી પડે તો પણ તે હામગતો નથી. (૨૨)

ટીકા:—આવી સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થયા પછી મેરુ પર્વત કરતાં પણ
પ્રચંડ દુઃખો તેના શરીર આવી પડે, તોપણ તેના ચિત્તને ક્ષોભ થતો
નથી. કિંવા શસ્ત્રથી દેહને છિન્ન વિચ્છિન્ન કરી નાખવામાં આવે અથવા
અગ્નિમાં નાખવામાં આવે, તોપણ મહાસુખમાં નિમગ્ન થયેલું તેનું
ચિત્ત ભગૃત થતું નથી. આ પ્રમાણે આત્મસુખમાં નિમગ્ન થયા પછી તેને
દેહની સ્મૃતિ રહેતી નથી; અને આવું અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મસુખ પ્રાપ્ત થવાથી
બીજી વાતોની તેને વિસ્મૃતિ થાય છે. (૭૧)

तं विद्याद् : स्वसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—જેમાં દુઃખનો ચત્કિચિત્ત સંચાર થતો નથી તેનેજ
યોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગ પ્રયત્નથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી સાધ્ય
કરવો. (૨૩)

ટીકા:—સંસારના પંખમાં ફસાયેલું મન જે બ્રહ્મસુખની મિષ્ટતાથી
સંસારસુખની વાતજ ભૂલી જાય છે. જે સુખ યોગનું બૂધજ છે, સંતો-
ષનું સામ્રાજ્ય છે અને જેને માટે સર્વ જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે; એવું
જે બ્રહ્મસુખ તે અભ્યાસના યોગથી મૂર્તિમંત દેખાવા લાગે છે; અને
તેમ થતાંની સાથેજ યોગી તદ્દપ બની જાય છે. (૭૪)

संकल्पं भवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानरक्षतः ।

मनसर्वेन्द्रियत्राणं विनियन् संतततः ॥ ૨૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ વાસનાનો સર્વાશે
ત્યાગ કરી મનથીજ સર્વ ઈન્દ્રિયોને સર્વ બાબુથી છુતવી. (૨૪)

ટીકા:—તથાપિ હે અર્જુન ! એક રીતે આ યોગ સુલભ છે.
સંકલ્પની સંતતિ જે કામ ક્રોધાદિક, તેના નાશ કર્યાથી તે સંકલ્પને
ન્યારે સંતતિશેષક થશે ત્યારેજ તે વશ થશે. વિષયો લય પામ્યા છે
એવી વાત આ સંકલ્પે સાંભળી કિંવા તેણે ઈન્દ્રિયોને નિયમિતપણે

વર્તતાં જોઈ એટલે તેનું હૃદય ફાટી જાય છે અને તે પ્રાણ છોડે છે ! આ રીતે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં સંકલ્પની યાત્રા સમાપ્ત થાય છે અને ધૈર્યના મંદિરમાં બુદ્ધિ સુખપૂર્વક વાસ કરે છે. (૭૭)

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥ ૨૫

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ ૨૬ ॥

શ્લોકાર્થ:—તથા ધૈર્યયુક્ત બુદ્ધિથી ધીમે ધીમે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવું. આ પ્રમાણે મનઃસ્થૈર્ય પ્રાપ્ત કરી કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન કરવું નહિ. (૨૫) આ અસ્થિર અને ચંચલ મન જે જે સ્થળે જાય ત્યાંથી તેને નિઃકલ્પદ્વારા વાળી લાવી આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત કરવું. (૨૬)

ટીકા:—બુદ્ધિને ધૈર્યનો આશ્રય મળ્યો એટલે તે મનને ધીમે ધીમે બ્રહ્માનુભવની વાટે લાવી બ્રહ્મસ્વરૂપમાં તેની સ્થાપના કરે છે. આ માર્ગદ્વારા બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. વળી જો આ માર્ગ સાધ્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો એથી સુલભ એક બીજો માર્ગ સાંભળ. સાધકે પ્રથમ એક નિયમ યાદ રાખવો કે કરેલો નિશ્ચય કદિ પણ છોડવો નહિ. આવા નિશ્ચયથી જ્યારે ચિત્ત સ્થિર થાય ત્યારે તેને ખુશીથી સ્વતાંત્ર વર્તન કરવા દેવું. આવી રીતે સ્વતાંત્ર થયા પછી તે જ્યાં જ્યાં જશે, ત્યાં ત્યાંથી નિઃસંશય તેને પાછું વાળી શકાશે અને એ રીતે તેને સ્થિરતાનો અભ્યાસ થઈ જશે. (૮૨)

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે યોગીનું ચિત્ત સંતોષ પામ્યું છે, જેનો રજો-ગુણ નષ્ટ થયો છે તથા જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તથા નિષ્પાપ થયો છે તેને બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૭)

ટીકા:—એક વખતના એવા અનુભવ પછી એજ પ્રકારે અનેક વેળા તે સ્થિર દશાને પ્રાપ્ત થતાં તે સહજ આત્મસ્વરૂપની નિકટ આવશે અને તે આત્મસ્વરૂપને જોઈ તેમાં તદ્દપ થશે. પછી અદ્વૈતમાં દેવ ડૂબી જશે અને એક્યના તેજથી ત્રૈલોક્ય પ્રકાશિત થશે. આકાશમાં હિપ્પના થયેલાં વાહનાં. જ્યારે નષ્ટ થાય છે ત્યારે જ્યાં ત્યાં શુદ્ધ

આકાશજ દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્ત જ્યારે બ્રહ્મમાં લય પામે છે ત્યારે ત્રૈલોક્ય સહજ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે. (૮૬)

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિમતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે નિરંતર આત્મયોગ કરનાર પાપરહિત યોગી, જેમાં બ્રહ્મનો અનુભવ અંતર્ભૂત છે એવું અત્યંત સુખ અનાયાસે મેળવે છે. (૨૮)

ટીકા:—મનમાંના સંકલ્પ વિકલ્પો છોડી જેઓ આ સુલભ યોગસ્થિતિનો પુષ્કળ અનુભવ લઈ સુખી થયા છે; તેઓ તે સુખના સંસર્ગથી પરબ્રહ્મપદે પહોંચી ગયા છે. મીઠું જેમ પાણીમાં ભળી જયા પછી તે પાણીને છોડી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જીવ અને બ્રહ્મનું એક્ય થયા પછી તે પૃથક્ પૃથક્ થઈ શકતા નથી. પછી જીવને બ્રહ્માનંદના મંદિરમાં મહા સુખની દિવાળીનો અનુભવ વારંવાર મળ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે યોગી પોતાનાજ પગ પોતાની પીઠપર નાંખીને ચાલે છે. જો આવો કઠિન યોગપ્રયોગ તારાથી સાધ્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો તને એક બીજો ઉપાય બતાવું છું. (૯૦)

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ તાત્પરિનિ ।

દૈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ—જેની સર્વત્ર સમદ્રષ્ટિ છે એવો યોગયુક્ત પુરુષ સર્વ ભૂતોમાં પોતાના આત્માને અને પોતાના આત્મામાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે. (૨૯) જે સર્વ ભૂતોમાં મને જુએ છે અને મારામાં સર્વ ભૂતોને જુએ છે; તેની દ્રષ્ટિથી હું દૂર થતો નથી અને મારી દ્રષ્ટિથી તે દૂર થતો નથી. (કારણ કે ઉભય એક સ્વરૂપ છીએ.) (૩૦)

ટીકા:—હું સર્વેના દેહમાં છું અને સર્વે દેહો મારામાં છે એ વિશે તો વાદજ નથી. આ રીતે જગત અને ઈશ્વર એકત્રીત છે; પરંતુ સાધકની બુદ્ધિએ આ તત્ત્વને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. હે અર્જુન ! જે એકત્વ ભાવથી સર્વ ભૂતોમાં હું વ્યાપક છું એમ માનીને મને ભજે છે; વ્યક્તિઓનાં અનેકત્વને લીધે જેના અંતઃકરણમાં અનેકત્વ

ઉત્પન્ન થતું નથી અને જે સર્વ સ્થળે કેવળ હુંજ વ્યાપક છું એમ માને છે; તે અને હું એકજ છીએ એમ કહેવું વ્યર્થ છે. કારણ કે હે ધનંજય ! એમ ન કહેવામાં આવે તોપણ તેનું અને માફ સ્વરૂપ એકજ છે. જે પ્રમાણે દીપક અને પ્રકાશ એમાં એકત્વ હોય છે; તે પ્રમાણે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું. જે પ્રમાણે રસનું અસ્તિત્વ પાણીના યોગે અને અવકાશ (પોલાણ) નું અસ્તિત્વ આકાશના યોગે હોય છે; તે પ્રમાણે તે યોગી મારાજ સ્વરૂપથી સ્વરૂપવાન દેખાય છે. (૯૭)

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—જે યોગી એક નિષ્ઠાથી સર્વ ભૂતોમાં રહેલો જે હું તેને ભજે છે; તે સર્વ પ્રકારે વર્તતો હોવા છતાં પણ મારા સ્વરૂપમાં જ સ્થિત હોય છે. (૩૧)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં તંતુ મળી ગયેલા હોય છે, તે પ્રમાણે જે ઐક્યદ્રષ્ટિથી સર્વ સ્થળે મારી વ્યાપ્તિ બુદ્ધિ છે; કિંવા અલંકારો અનેક હોય છે પરંતુ તે સર્વે એકજ સુવર્ણમાંથી બનેલા હોય છે, એવી દ્રષ્ટિથી જેઓ ઐક્યરૂપી અડગ પર્વતને બુદ્ધિ છે; જેણે એવા અદ્વૈતપ્રકાશથી અજ્ઞાનરાત્રિને પ્રકાશમય બનાવી દીધી છે; (૪૦૦) તે પંચ ભૂતાત્મક શરીરમાં રહેવા છતાં પણ તેને સ્વસ્વરૂપમાં ભળી જતાં લેશ પણ પ્રતિબંધ નડતો નથી. તેને સ્વાનુભવથી માફ વ્યાપકત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; માટે તેને કોઈ વ્યાપક ન કહે તોપણ તે વ્યાપકજ છે. તેણે જો કે શરીર ધારણ કર્યું હોય છે, તોપણ શરીર સાથે તેને લેશ પણ સંબંધ હોતો નથી. આ વાત શબ્દોદ્ધારા વ્યક્ત કરી શકાય એમ નથી; માટે તેનું વર્ણન શી રીતે કરું ? (૩)

आत्मोपन्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥૩૨॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે યોગી પોતાની પેઠેજ સર્વને પણ સુખ અને દુઃખ થાય છે એવી સમદ્રષ્ટિથી સર્વને બુદ્ધિ છે; તે મને પરમ માન્ય છે. (૩૨)

ટીકા:—જે જગતને પોતાના સમાનજ માને છે; જે સ્વાનુભવ દ્વારા ત્રેલોક્ય હુંજ એમ જાણે છે; તેને શરીર હોય છે એ વાત ખરી

અને તે સુખ હુઃખ ભોગવે છે એમ લોકો સુદાં કહે છે; પરંતુ મારા મનથી તો તે પરબ્રહ્મજ છે. માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી પોતાના આત્મામાંજ સર્વ વિશ્વને જોઈ શકાય તથા પોતેજ વિશ્વરૂપ બની શકાય, તે સમદષ્ટિની તું ઉપાસના કર. એટલા માટેજ મેં તને પુષ્કળ પ્રસંગે કહ્યું છે કે સમદષ્ટિ કરતાં આ જગતમાં અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુ નથી. (૧૦)

અર્જુન ઉવાચ । યોઽયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्मादहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥૩૪॥

લોકાર્થઃ—હે મધુસૂદન ! તમે જે આ સમત્વયોગ કહ્યો તે મનના ચાંચલ્યને લીધે મારાથી નિરંતર પાળી શકાશે એમ મને લાગતું નથી. (૩૩) હે કૃષ્ણ ! મન અતિ ચાંચલ અને કોઈ પણ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ ન થવા દેનાર બળવાન અને અલેદ્ય છે. તેનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુને અટકાવવા સમાન હુઃસાધ્ય છે એમ હું માનું છું. (૩૪)

ટીકા—પછી અર્જુન શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યે બોલ્યો:—હે દેવ ! આપે દયા આણી સમત્વનો માર્ગ બતાવ્યો; પરંતુ મનના ચાંચળ સ્વભાવને લીધે હું નિભી શકું એમ નથી. એ મન કેવું અને કેવડું છે તે જાણી શકાતું નથી અને તેની પ્રવૃત્તિને માટે ત્રૈલોક્ય પણ નાનું પડે છે. માટે માંકડા (વાંદરા) ને સમાધિ લાગવી, કિંવા પ્રચંડ વાવાઝોડાને ‘ સ્થિર થા ’ કહેતાંજ તેની સ્થિરતા થવી એ ઘટના જેમ અશક્ય છે; તેમ મનને સ્થૈર્ય પ્રાપ્ત થવું પણ અસંભવિત છે. એ મન બુદ્ધિને ઠગે છે, નિશ્ચયને તોડી નાંખે છે અને ધૈર્યને હાથતાળી આપી છટકી જાય છે. એ મન વિચારને બ્રમિત કરે છે, સંતોષને ખંડિત કરે છે અને એક સ્થળે નિરાંતે બેઠેલા માણસને દશ દિશામાં બ્રમણ કરાવે છે, એને ગોંધી રાખવા જતાં તે ઉછળીને બહાર પડે છે અને નિગ્રહ કરવા જતાં ઉલટો નિગ્રહજ તેને સહાયભૂત થાય છે. આવું જે મન તે શું પોતાનો સ્વભાવ છોડશે કે ? મન જો સ્થિર રહે તો આપણને સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ તે આવું ચાંચળ હોવાથી સ્થિર થવું દુર્ધટ છે. (૧૭)

મંગલાત્ત્વાચ । અસંશયં મેવાદ્યો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી લગવાન કહે છે:—હે મહાબાહો! મન ચંચળ હોવાથી તેનો નિગ્રહ કરવો એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે એ વાત હું નિઃસંશય માનું છું. પરંતુ હે અર્જુન! વૈરાગ્ય અને અભ્યાસના યોગે તે પણ સ્વાધીન થઈ શકે છે. (૩૫)

ટીકા:—ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—તેં જે કહ્યું તે સત્યજ છે. મનનો સ્વભાવ ચંચળ છે; પરંતુ તેને વૈરાગ્યને આધારે અભ્યાસના માર્ગપર લાવવામાં આવે, તો તે કાળે કરીને અવશ્ય સ્થિર થશે. કારણ કે આ મન એક ઉત્તમ સહયુષ્ઠ એ ધરાવે છે કે, જેની એને ચટક લાગે છે તેમાંજ નિરંતર રહેવાને ઇચ્છે છે; માટે વિનોદને ખાતર પણ તેને આત્મસુખ પ્રતિ વાળવું જોઈએ. (૨૦)

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽપ્યુપપ્રાપ્તઃ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનોનિગ્રહ કરવાનો અભ્યાસ કરતો નથી તેને યોગ પ્રાપ્ત થતો નથી. જે અંતઃકરણને વશ કરી મનોનિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેનેજ પ્રયત્નવડે તે પ્રાપ્ત થાય છે એવો મારો મત છે. (૩૬)

ટીકા:—જેનામાં વૈરાગ્ય નથી અને જે અભ્યાસ પણ કરતો નથી; તેનું મન કદિ પણ વશ થઈ શકનાર નથી. વળી જે યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ વિગેરેનો અભ્યાસ કરતા નથી; જેને વૈરાગ્યનું સ્મરણ પણ થતું નથી અને જે કેવળ વિષયરૂપી જળમાં મત્સ્યની પેઠે ડૂબી રહ્યા છે; અને આવી રીતે વિષયલંપટ થયેલા મનને યુક્તિની ચીમટીજ કદિ લગાવતા નથી; તેનું મન નિશ્ચિત શી રીતે થશે વાડ? માટે મનોનિગ્રહ કરવાના જે ઉપાય છે તેનો તું આરંભ કર. પછી જોઈએ તો વાડ તે કેમ વશ નથી થતું? શું યોગસાધનો સર્વે બોટાં છે? પરંતુ આપણે તેનો અભ્યાસજ કરતા નથી એમ કહે. જે યોગસાધનનું બળ હોય તો મનના ચાંચલ્યની વિસાત શું? શું યોગબળથી મહત્ત્વાદિઃ સ્વાધીન નથી થતાં? આ સાંભળી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ! આપ જે કહો છો તે સત્ય છે. ખરેખર યોગબળની સમક્ષ મનના ચાંચલ્યનું બલ ટકી શકનાર નથી. પરંતુ એ યોગ કેવો છે? તથા તેને કેવી રીતે બાંધવો? એ વાત મને વિદિત નહોતી તેથી કરીને આટલા દિવસ મન

એ નિગ્રહ ન કરી શકાય એવું છે એમ હું કહેતો હતો. હે પુરુષોત્તમ ! આપના પ્રસાદથી મારા આખા જન્મમાં આજેજ મને એ વાતનો પરિચય થયો. (૨૯)

अर्जुन उवाच । अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ૩૭

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ૩૮

एतन्मे संशयं कृष्ण छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ૩૯

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે કૃષ્ણ ! જે સાધક શ્રદ્ધાવાન છતાં વિશેષ યત્ન કરતો નથી; તેનું મન યોગમાંથી ચ્યુત થયા પછી તે યોગસિદ્ધિને ન પામતાં કયી ગતિને પામે છે ? (૩૭) હે કૃષ્ણ ! બ્રહ્માર્ગમાં સ્થિર ન થતાં મોહવશ થયેલો યોગી કમ માર્ગ અને યોગ-માર્ગ એ ઉભયથી બ્રહ્મ થઈ છુટાં પડેલાં વાદળાંની પેઠે નાશ પામતો નથી ? (૩૮) હે કૃષ્ણ ! મારા આ સંશયનું નિઃશેષ છેદન કરવાને આપજ યોગ્ય છો. આપ વિના બીજો કોઈ આ સંશયનું છેદન કરવાને સમર્થ નથી. (૩૯)

ટીકા:—પરંતુ હે પ્રભો ! વળી એક સંશય સહજ ઉત્પન્ન થયો છે. એ સંશયની નિવૃત્તિ કરવાને આપના વિના અન્ય કોઈ સમર્થ નથી. માટે હે ગોવિંદ ! જે કોઈ મનુષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ભક્તિ-યુક્ત અંતઃકરણથી શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવા લાગે; અને ઇન્દ્રિયરૂપી આગમાંથી નીકળી મોક્ષરૂપી ધામમાં જવાને માટે ભક્તિરૂપી માર્ગ ચાલે; પછી મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત ન થાય અને પાછા પણ ફરી ન શકાય એવી સ્થિતિમાં તેનો આયુષ્યરૂપી સૂર્ય મધ્યમાંજ અસ્ત થાય તો તેની શી વલે થાય ? કવખતે ચઢી આવેલું નાનું પાતળું વાદળું જેમ ટકતું પણ નથી અને વૃષ્ટિ પણ કરતું નથી; તેમ તે ઉભય લક્ષ્યથી વંચિત થાય અર્થાત્ મોક્ષ તો દૂર રહ્યો, પરંતુ શ્રદ્ધાના બળપર સંસાર વ્યવહાર પણ ચૂકે. આ પ્રમાણે ઉભય લક્ષ્યની પ્રાપ્તિથી જે વંચિત રહે તેની શી ગતિ થાય ? તે કહો. (૩૬)

મગવાનુવાચ । પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્થાય વિદ્યતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદ્દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે પાર્થ ! આવો યોગબ્રહ્મ પુરુષ આ લોક અને પરલોકથી વંચિત રહેતો નથી. બાપુ ! સત્કૃત્યો કરનાર પુરુષ કદિ પણ દુર્ગતિને પામતો નથી. (૪૦)

ટીકા:—ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—હે પાર્થ ! જેને મોક્ષપ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે; તેની અન્ય ગતિ છે જ નહિ. માત્ર તેને મધ્યમાં વિશ્રાંતિ લેવી પડે છે એજ ! પરંતુ તે વિશ્રાંતિમાં તેને જે સુખ મળે છે તે દેવને સુદાં મળતું નથી. જે તે અભ્યાસનાં કદમ ત્વરાથી મૂકે અર્થાત્ ત્વરાથી અભ્યાસ કરે, તો દિવસ (આયુષ્ય) નો અસ્ત થયા પૂર્વે પણ મોક્ષ રૂપી આમમાં પહોંચેજ. પરંતુ જે તેનો વેગ તેટલો ન હોય તો તેને વિસામો પણ લેવોજ પડે છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં મોક્ષ-પ્રાપ્તિ તો તેને માટે નક્કી છે. (૪૦)

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ:—યોગબ્રહ્મ પુરુષ મહત્પુણ્યદ્વારા પ્રાપ્ત થનાર જે ઇદ્રાદિક લોક ત્યાં જઈ તથા ત્યાં અનેક વર્ષો સુધી રહી, પછી (મૃત્યુ લોકમાં) પવિત્ર તથા શ્રીમંત પુરુષના કુળમાં જન્મ પામે છે. (૪૧)

ટીકા:—અરે આ કૌતુક તો જે ! જે લોકની પ્રાપ્તિ કરવાને સો યત્ન કરનાર ઇદ્રને પણ આયાસ કરવા પડે છે; તે લોક આ મોક્ષસ્થ પુરુષને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ત્યાંના સફળ અને અપ્રતિમ લોભ લોગવતાં તેને કંટાળો આવે છે. તે દિવ્ય લોગમાં પણ પછી ત્યાં તેને સુખ થતું નથી અને તે નિરંતર પ્રભુને જે હાથ જોડી એવો પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે; હે ભગવન્ ! આ લોગનું વિદ્યન મારા માર્ગમાં ક્યાંથી આવ્યું ? પછી તે પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામે છે; પરંતુ તે એવાજ કુળમાં જન્મ પામે છે કે જે સર્વ ધર્મોનું પિયર હોય. અહીંયાં તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના પૂર્વ જન્મનાં બીજને અંકુર કુટે છે. જે કુલ નીતિ માર્ગે ચાલનાર હોય; સત્ય અને સુમધુર ભાષણ કરનાર અને શુદ્ધોક્ત રીતે વર્તનાર હોય; જે કુલમાં નિત્ય વેદની ધૂની ચાલી રહી હોય અને સ્વધર્માચરણ જે કુળનો વ્યવસાય તથા સારાસાર વિચાર જેનો મંત્રો હોય; જે કુલની

ચિંતા ઇશ્વરને વરેલી હોય છે; અને જે કુળમાં વડીલાની પૂજા કરવામાં આવે છે; આવી રીતે જે કુલમાં સર્વ પુણ્યો એકત્રિત થયાં હોય અને જ્યાં સર્વ સુખોની સમૃદ્ધિ હોય તે કુલમાં યોગબ્રહ્મ પુરૂષનો જન્મ થાય છે. (૪૮)

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म भवेद्वरम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

શ્લોકાર્થ:—અથવા બુદ્ધિમાન યોગીના કુલમાંજ આ યોગબ્રહ્મ પુરૂષ જન્મે છે. કારણ કે આવા પ્રકારનો જન્મ પણ આ લોકમાં અતિ દુર્લભ છે. (૪૨) આવા યોગીના ઘરમાં જન્મ થયો એટલે પૂર્વ જન્મની યોગબુદ્ધિનો તેનામાં વિકાસ થાય છે, અને તે યોગસિદ્ધિને માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરે છે. (૪૩)

ટીકા:—અથવા જે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં હવન કરનાર, અધ્યાત્મ સિદ્ધાંતમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મરૂપી ગામના વતનદાર હોય; જે ‘એકમેવાદિતીયમ્’ એ સિદ્ધાંતમાં નિત્ય નિમગ્ન રહી ત્રિભુવનનું રાજ્ય હોગવે છે અને સંતોષરૂપી વનમાં કોકિલા જેવો સુંદર ધ્વનિ કાઢે છે; જે વિચારરૂપી વૃક્ષનાં મૂળ પાસે બેસી બ્રહ્મરૂપી નિત્ય કૃપાનું સેવન કરતા હોય છે; એવા યોગીના કુલમાં તે યોગબ્રહ્મ પુરૂષ જન્મ લે છે. તેનો જન્મ થયા પછી નાની વયમાંજ તેના આત્મામાં આત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડે છે; અને જે પ્રમાણે સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં તે ચારે તરફ પ્રભા ફેંકે છે; તે પ્રમાણે પ્રૌઢ વયની રાહ ન એતાં જ્ઞાન તેને બાળવયમાંજ વરે છે. પૂર્વ જન્મે સિદ્ધ થયેલી બુદ્ધિના યોગે તેને સર્વ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના મુખમાંથી સર્વ શાસ્ત્રો સ્વયંમેવ નીકળવા લાગે છે. આવા ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લેવાની કામના દેવના મનમાં સુદાં હોય છે અને તેટલા માટે તેઓ નિત્ય જપહોમ કરે છે. હે પાર્થ ! દેવ પણ જેની સ્તુતિ કરે એવા આ મૃત્યુલેહકના ઉત્તમ કુળમાં યોગબ્રહ્મ પુરૂષ જન્મ પામે છે. (૫૬)

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः

जिज्ञासुरापि योगस्य शस्त्रमस्मात्तिवर्तते ॥ ४४ ॥

શ્લોકાર્થ:—ઉત્તમ કુળમાં જન્મ પામ્યા પછી તે પરતંત્ર હોય તોપણ પૂર્વાભ્યાસના બળે યોગ તરફ વળે છે; અને તે યોગનો માર્ગ જિજ્ઞાસુ હોય તો પણ તેને વેદાચરણનાં કૃણ કરતાં વિશેષ કૃણ મળે છે. (૪૪)

ટીકા:—વળી પૂર્વ જન્મમાં આયુષ્યના અંતકાળે જે સફળપુદ્ધિ તેનામાં હતી તે તેને આ જન્મમાં પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો પુરૂષ ભાગ્યવાન હોય અને વળી પગપાળો હોય; તેમાં વળી તેની આંખમાં અંજન કરવામાં આવે એટલે તેને જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલું દ્રવ્ય સહજ જડી આવે છે; તે પ્રમાણે તે યોગબ્રહ્મ પુરૂષની પુદ્ધિ ગુરુમુખ સિવાય ન સમજી શકાય એવા વિષયોમાં સહજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તેની ઇદ્રિયો આપોઆપજ તેના મનને સ્વાધીન બની જાય છે. મનનું પ્રાણવાયુની સાથે એકય થાય છે અને પ્રાણવાયુ સિદ્ધાકાશમાં મળે છે. અન્ય વાતનું તો ગમે તેમ પરંતુ યોગાભ્યાસ તો તેને અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે અને સમાધિ તો તેનું ઘર પૂછતી આવે છે. તેને જોતાં એવોજ ભાસ થાય છે કે જાણે યોગસ્થ શંકર કિંવા વૈરાગ્યરૂપી સિદ્ધિનો મૂર્તિમંત અનુભવજ પ્રકટ થયો છે કે શું ! કિંવા સંસારમાપક ચંત્ર અથવા અષ્ટાંગ યોગસાહિત્યનો ભંડારજ પ્રકટ થયો છે કે શું એવો ભાસ થાય છે. જાણે સૌગંધ્યે ચંદનનું રૂપ ધારણ કર્યું હોય તેમ સાધકદશાના યોગથી તે એટલો તો યોગધૈર્યયુક્ત થયેલો હોય છે કે; સંતોષની મૂર્તિ કિંવા સિદ્ધિના ભંડારમાંથી કાઢેલી દિવ્ય પ્રતિમા જેવો તે લાગે છે. (૬૪)

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધાકિલ્બિષઃ

અનેકજન્મસંસિદ્ધજાતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ નિયમપૂર્વક પ્રયત્ન કરનાર સર્વ પ્રકારનાં પાતકોમાંથી મુક્ત થયેલો અને અનેક જન્મોથી એજ પ્રયત્ન કરતો આવેલો યોગી પરમગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૫)

ટીકા:—કારણ કે કોટ્યવધિ વર્ષો થયાં હજારો જન્મોના પ્રતિબંધ દૂર કરી તે આત્મસિદ્ધિના કિનારાપર આવી પહોંચેલો હોય છે. માટેજ તેને સર્વ સાધનો સ્વભાવતઃ પ્રાપ્ત થાય છે; અને પછી તે સહજ વિચારના સિંહાસનપર આરૂઢ થાય છે. તે પછી વિચાર કરવામાં પ્રબલ એવો જે વિવેક તે પણ પાછળ રહી જાય છે; અને જેનો વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ છે એવું જે પ્રજ્ઞા તે તો તે પોતેજ

બની બધ છે. આ વખતે મનનાં વાદળાં દૂર થાય છે; તથા ઈંકારના અર્ધજિંદુમાં પ્રભુવ વિહુસ થાય છે. આવી રીતે તેને વર્ણવી ન શકાય તેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી વાણીવ્યાપાર તો બંધજ થઈ બધ છે. સર્વ પ્રકારની ગતિને અતિ આપનાર જે નિરાકાર પરબ્રહ્મ તેનીજ મૂર્તિ તે બની રહે છે. તેણે પાછળના જન્મોમાં અંતઃકરણરૂપી જળ-માંના વાસનારૂપી વિશ્લેષનું અને પાપરૂપી મળનું નિવારણ કરી નાખ્યું હોય છે; તેથી તરતજ તેની લગ્નઘટિકા ડૂબી બધ છે. અને તદ્દપતાની સાથે તેનાં શુભ લગ્ન થઈ તે અભેદને પ્રાપ્ત થાય છે. વાદળાં નષ્ટ થયાં એટલે તેઓ જે પ્રમાણે આકાશ રૂપ બની રહે છે; તે પ્રમાણે (વિશ્લેષો દૂર થયા એટલે) જેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે અને જેમાં તે પુનઃ લય પામે છે; તે બ્રહ્મતું સ્વરૂપ તે શરીરમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે. (૭૩)

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

શ્લોકાર્થ:—તપસ્વી, જ્ઞાની તથા કર્મ કરનાર કરતાં યોગી અધિક શ્રેષ્ઠ છે; માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા. (૪૬).

ટીકા:—જે લાલની આશાથી કર્મનિષ્ઠ પુરૂષ પોતાના બાહુબળના ભરોંસાપર કર્મમાર્ગના પ્રવાહમાં ભુસ્કો મારે છે; કિંવા જે એક વસ્તુને માટે જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાનરૂપી કવચ ધારણ કરી સમરાંગણમાં આવી પ્રપંચરૂપી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરે છે; અથવા જેની પ્રાપ્તિને અર્થે તપસ્વી નિર્જન અને વિકટ પર્વતના બિહામણા માર્ગોમાં પ્રવાસ કરે છે; જે ભક્તોનાં ભજનનું અધિષ્ઠાન છે અને જે સર્વ પ્રકારે સર્વને પૂજ્ય છે; અને જે સાધકોનું સિદ્ધ તત્ત્વ છે એવું જે કૈવલ્ય-પદ તે તે પોતેજ બની બધ છે. માટેજ તે કર્મનિષ્ઠોને વંધ, જ્ઞાની-ઓને વિચારણીય અને તપસ્વીઓને ગુરૂ છે. જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભયના સંજમ સ્થળે તેના મનનું એકય થયેલું હોવાથી, તે દેહ-ધારી હોવા છતાં પણ આવી યોગ્યતા પામે છે. માટે હે અર્જુન ! આજ કારણથી ‘ તું યોગી થા ’ એમ હું તને નિત્ય કહું છું. (૮૧)

योगिनामपि सर्वेषां मद्गते-।तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे उक्ततमो मतः॥४७॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ યોગીઓમાંથી પણ મારી સાથે જે શ્રદ્ધા-

પૂર્વક એકય પામી મને ભજે છે, તે મને પરમ માન્ય છે. (૪૭)

ટીકા:—અરે ! યોગી એટલે દેવનો દેવ, મારાં સર્વ સુખનો સાગર અને મારો પ્રાણ છે એમ સમજ. તે ભક્ત, ભક્તિ અને ભગવાન એ ભક્તિની ત્રિપુટી મનેજ સમજે છે. હે સુભદ્રાપતે ! પછી તેની અને મારી પ્રીતિ વર્ણવી શકાય એમ નથી. એમજ સમજ કે તે એટલે પ્રત્યક્ષ હુંજ છું. આવી રીતના પ્રેમના ઐક્યની તુલનાને માટે ઉપમા જોઈએ તો હું દેહ અને તે આત્મા; આ સિવાય બીજી ઉપમા ઘટી શકે એમ નથી. સંજય કહે છે:—હે રાજા ! ભક્તરૂપી ચકોરનો ચંદ્ર કિંવા સર્વ ત્રિભુવનના પતિ અને ગુણના સાગર જે શ્રીકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે બોલ્યા. એટલે પૂર્વથીજ યોગનું ઐશ્વર્ય સાંભળવાની ઉત્કંઠા ધરનાર પાર્થની ઉત્કંઠા બમણી થઈ. શ્રી યદુનાથને અર્જુનનો એ મનોભાવ જાણી આનંદ થયો અને તેઓ મનમાં કહેવા લાગ્યા કે; ‘ હું જે કહું છું તેનાં બરાબર પ્રતિબિંબ અર્જુનના હૃદયરૂપી દર્પણમાં પડી રહે છે. ’ હવે તેઓ આનંદના આવેશમાં આગળ કથા કહેશે. આ કથામાં શાંતિરસનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે અને જ્ઞાનરૂપી બીજને અંકુર કુટશે. જે જ્ઞાનબીજ ઉગવાને માટે સત્ત્વગુણની વૃષ્ટિ થઈ; આધ્યાત્મિક તાપનાં ઢેકાં પીગળી જઈ ચતુર શ્રોતાનાં ચિત્તરૂપી ક્ષેત્ર તૈયાર થયાં; તથા કાંચન સરખાં અવધાનની બાપ્પ આવી છે; આવી સર્વ સામગ્રીને તૈયાર જોઈ શ્રી નિવૃત્તિનાથને જ્ઞાનરૂપી બીજ વાવવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ. મહારાજ કહે છે:—એ બીજ વાવવાને માટે શ્રી સદ્ગુરુએ અતિ વિનોદની સાથે ચાહાંને ઠેકાણે મારી યોજના કરી અને મારાં મસ્તકપર હાથ મૂક્યો; અર્થાત્ ચાહાંમાં બીજ નાખ્યાં. એ માટેજ મારા મુખમાંથી જે કાંઈ નીકળે છે તે સતોનાં મનને રૂચે છે. અસ્તુ ! હવે શ્રીરંગ જે કાંઈ બોલ્યા તે હું આગળ વર્ણવીશ. પરંતુ તે બોલ માનસિક શ્રવણે દ્રિયથી સાંભળજો; બુદ્ધિની આંખથી તેમાંનાં તત્ત્વને જોજો અને પછી ચિત્તદ્વારા તે સંબંધે ઉહાપોહ કરજો. તેને લક્ષ્યના હસ્તથી હૃદયમાં સંચિત કરો એટલે તે સજ્જનોનાં મનને મુક્તિ કરશે. આ શબ્દોવડે નિત્ય આત્મપ્રાપ્તિ થશે; સંકટમાંથી મુક્તિ થશે અને જીવને સુખની પ્રાપ્તિ થશે. હવે શ્રી મુકુંદ વિનોદપૂર્વક અર્જુનને જે સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન આપશે, તે હું તમને ઓવીરૂપે કહી સંભળાવીશ. (૪૯૭)

અધ્યાય ૭ મો.

મંગવા-વાચ । મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુજન્મ । શ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યાસિ તત્ત્વૃણુ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

લોકાર્થઃ.—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે અર્જુન ! મારામાં મનને આસક્ત કરી અને કેવળ મારેજ આશ્રય ધરી, યોગાભ્યાસ કરીને નિઃસંશય માફે સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણવાનો પ્રકાર કહું છું તે સાંભળ. (૧) હું તને તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનસહિત પૂર્ણ રીતે કહું છું. આ પ્રકાર જાણ્યા પછી આ લોકમાં અન્ય કાંઈ જાણવાનું રહેતું નથી. (૨)

ટીકા:—હે શ્રોતાજનો ! પછી શ્રી અનંત પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા:— અરે ! તું નિશ્ચયપૂર્વક યોગજ્ઞાનસંપન્ન થયો છે. હવે હું તને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રપંચજ્ઞાનસહિત એવી રીતે બતાવીશ કે તેના યોગથી, જે પ્રમાણે હથેલીમાંના રત્નનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ શકે છે તે પ્રમાણે તું મને સંપૂર્ણ રીતે જાણાજશે. પ્રપંચજ્ઞાનને શું કરવું છે ? એવો સંશય તારા મનમાં હોય તો તો તેનેજ પ્રથમ બરાબર જાણવું જોઈએ. જ્ઞાનનો તો સાક્ષાત્કાર થતાંજ બુદ્ધિની નજર કુઠિત થાય છે; અને જેમ નદીના કિનારાપર નાવનું લંગર નાખ્યું એટલે તે હાલતી નથી; તેમ જ્યાં બુદ્ધિ પ્રવેશ કરી શકતી નથી, વિચારના પગ પાછા પડે છે અને તકનો નાદ ઉતરી જાય છે; તેનેજ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! શેષ સર્વ પ્રકારના પ્રપંચ જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; અને એ પ્રપંચને સત્ય માનવો એનું નામજ અજ્ઞાન સમજ. હવે એ સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થશે; વિજ્ઞાન સમૂળ ભસ્મીભૂત થશે અને મૂર્તિ-મંત જ્ઞાન પ્રકટ થશે. જેના યોગથી વસ્તાના શબ્દો ખુટી જાય છે, શ્રોતાની ઇચ્છા કમી થઈ જાય છે અને અમુક વસ્તુ મોટી અને અમુક નાની એવો ભેદ રહેતો નથી; જે વડે મનના સર્વ હેતુઓ પૂર્ણ થાય છે; તે શુભ તત્ત્વ હવે હું તને કહી સંભળાવું છું. (૬)

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—હજારો મનુષ્યોમાંથી કોઇકજ મારી પ્રાપ્તિને માટે પ્રયાસ કરે છે; અને મારે માટે યત્ન કરનારા સિદ્ધોમાંથી પણ એકાદજ મને સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખે છે. (૩)

ટીકા:—અરે ! ખરેખર, હજારો મનુષ્યોમાંથી માત્ર એકાદ મનુષ્યનેજ આ જ્ઞાનની ઇચ્છા હોય છે; અને આવી ઇચ્છાવાળા અનેકમાં પણ કોઇકજ મને જાણનારો મળે છે. હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે મનુષ્યથી ભરેલા ત્રિભુવનમાં લાખોમાંથી કોઇકજ માણસ સમરાંગણને માટે લાયક હોય છે; અને તેવા અનેકોમાં પણ જ્યારે તલવારના ધાવ પારીરપર પડે છે ત્યારે તો એકાદજ મનુષ્ય નહીં રહીને વિજયશ્રીનેા અધિકારી થાય છે; તે પ્રમાણે મારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સંખ્યાથી આસ્થાના પૂરમાં કોટયાવધિ લોકો ભુસ્કા મારે છે; પરંતુ સામે તીર તો એકાદ માણસજ જઈ શકે છે. માટે આ સામાન્ય વાત નથી પણ અતિ મહાન છે. પરંતુ તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. હમણાં તો તને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ. (૧૪)

મૂળશ્લોકોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઇતીયં મે મિત્રા પ્રકૃતિરિદ્રા ॥ ૪ ॥

શ્લોકાર્થ:—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા આઠ ભાગમાં વિભક્ત થયેલી મારી પ્રકૃતિ છે. (૪)

ટીકા:—હે ધનંજય ! સાંભળ. જે પ્રમાણે આપણા અંગનો પડછાયો હોય છે તે પ્રમાણે આ મહદાદિ તરવો એ કાર્યરૂપે મારી માયા છે. એનેજ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. એના પૃથક્ પૃથક્ આઠ પ્રકાર છે. એ આઠ પ્રકારમાંથીજ ત્રૈલોક્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. જળ, તેજ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પ્રકૃતિના આઠ પ્રકારો છે. (૧૮)

અપરેયામતસ્ત્વન્નાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો ! એ તો મારી અપરા અર્થાત્ જોણુ પ્રકૃતિ છે. એનાથી ભિન્ન એવી જે મારી જીવભૂત પ્રકૃતિ તે એનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજ. આ જગતને જીવરૂપી પ્રકૃતિનેજ આધાર છે. (૫)

ટીકા:—હે પાર્થ ! આ આઠ ભાગની જે સામ્યસ્થિતિ અર્થાત્

એકીકરણુ તે મારી પરમ પ્રકૃતિ છે. તેજ પરમાત્મામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથીજ તેને “જીવભૂતા” એવી સંજ્ઞા મળી છે. એ પ્રકૃતિ અચેતનને જીવન અર્પે છે, જ્ઞાનને ચેતન્ય અર્પે છે અને મનને શોક મોહાદિ અનુભવ કરાવે છે. એના સાન્નિધ્યથી બુદ્ધિમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને એ અહંકારના કૌશલ્યથી જગતને ધારણુ કરે છે. (૨૧)

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—આ ઉભય પ્રકૃતિ સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણુ છે એમ તું સમજ. (માટે) હું સર્વ વિશ્વનો ઉત્પત્તિકર્તા અને સંહારકર્તા છું. (૬)

ટીકા:—આ સૂક્ષ્મ (પરા) પ્રકૃતિ જ્યારે સ્વેચ્છાથી સ્થૂલ પ્રકૃતિની સાથે સંયુક્ત થાય છે, ત્યારે સૃષ્ટિમાં પ્રાણીઓની ટંકશાળ શરૂ થાય છે. આ ટંકશાળમાં સ્વયં ચાર પ્રકારના સિદ્ધા (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ) પડવા માંડે છે. એમાં પંચમહાભૂતોની યોગ્યતા તો સમાનજ હોય છે; પરંતુ માત્ર જાતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેમાં ચારાશી લક્ષ જાતિ હોય છે; અને તે જાતિની ઉપજાતિ કેટલી છે તેની તો ગણતરીજ નથી. આવી રીતના અનેક પ્રકારના સિદ્ધાઓથી નિરાકાર—શૂન્ય—અવ્યક્તનો ગર્ભ ભરાઈ જાય છે. આ પ્રકારે પંચમહાભૂતના એક સરખા અનેક સિદ્ધાઓ બને છે અને તેની વૃદ્ધિનો હિસાબ પ્રકૃતિ (માયા) જ રાખે છે. આ સિદ્ધાપર છાપ મારી તેનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે અને પછી તેને પાછા પણુ ખેંચી લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કર્માનુસાર ખંડના મંડના કરવાની માયાની પ્રવૃત્તિ છે. હવે એ રૂપકને મૂકી દઈશું. તું સ્પષ્ટ સમજી શકે એવી રીતે કહું તો આ પ્રકૃતિજ પ્રાણીઓનાં નામરૂપનો વિસ્તાર કરે છે; અને પ્રકૃતિ મારામાંજ લય પામતી હોવાથી જગતની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની સાથે લયનું કારણુ પણુ હુંજ છું. (૨૮)

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोતं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય ! મારા સિવાય જગતનું કારણુ અન્ય કોઈ નથી. સૂત્રમાં જે પ્રમાણે મણુકા પરોવેલા હોય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત મારામાંજ ઓતપ્રોત શુંથાયેલું છે. (૭)

ટીકા:—આ દ્રશ્ય જગત મૃગજલ જેવું છે ! મૃગજલનું મૂળ જોવા જઈએ તો તે કેવળ સૂર્યકિરણ નહિ; પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૂર્યજ છે. તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે પ્રકૃતિમાંથી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તે પ્રકૃતિ અને સૃષ્ટિ એ ઉભય દેખાય છે તો પણ અસત્યજ છે; એવો નિશ્ચય થતાં તેનું અધિક્ષાન તત્ત્વ હું જ છું એમ સમજાય છે. આ પ્રકારે જે ઉત્પન્ન થાય છે, દેખાય છે અને લાય પામે છે તે સર્વ મારામાંજ છે. જે પ્રમાણે સૂત્રને આધારે મણકા રહેલા છે; તે પ્રમાણે આ વિશ્વ મારે આધારે છે. સુવર્ણના મણકા કરીને સુવર્ણના તારમાં જ પરાવ્યા હોય, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ અંતર્બાહ્ય મારાથીજ વ્યાપ્ત છે. (૩૨)

रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય ! સર્વ જળમાં રસ તે હું છું; સૂર્ય અને ચંદ્રમાં પ્રભા તે હું છું; સર્વ વેદોમાં પ્રણવ (ઐકાર) તે હું છું; આકાશમાં શબ્દ અને પુરૂષમાં પરાક્રમ તે હું છું. (૮) તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ઉત્તમ ગંધ તે હું છું; અગ્નિમાં તેજ તે હું છું; સર્વ ભૂતોમાં જીવન તે હું છું અને તપસ્વીઓમાં તપ તે પણ હું જ છું. (૯)

ટીકા:—માટે પાણીમાં જે રસ છે કિંવા પવનમાં જે સ્પર્શ છે; અને સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં જે પ્રકાશ છે તે હું જ છું એમ સમજ. તેજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં રહેલો સ્વાભાવિક સુવાસ અને આકાશમાં રહેલો શબ્દ તે હું છું. વળી વેદમાં જે ઐકાર છે તે પણ હું જ છું. મનુષ્યમાં રહેલું મનુષ્યત્વ —અહંભાવનું સત્ત્વ-પૌરુષ તે હું જ છું. તેજને અગ્નિ એવું જે ઉપનામ છે તે દૂર કર્યું. એટલે ત્યાં જરા સ્વરૂપમાં હું જ પ્રકાશી રહ્યો છું. આ જગતમાં અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓ જન્મ લઈને પોતપોતાની જાતિ અનુસાર અન્નાદિને આધારે જીવે છે. કોઈ પવનનું સેવન કરીને રહે છે; કોઈ ઘાસપર ઉપજીવિકા ચલાવે છે; કોઈ અન્નપ્રાશન કરીને જીવે છે અને કોઈ માત્ર પાણી પર પોતાનું જીવન નિભાવે છે. આ પ્રકારે સકળ પ્રાણીમાં તેની પ્રકૃતિ અનુસાર જે પૃથક્ પૃથક્ જીવન દેખાય છે તે સર્વ હું જ છું. (૩૬)

પાડીને તે તને ક્યાં સુધી કહું ? સારાંશ કે વસ્તુ માત્ર મારા-
માંથીજ વિસ્તાર પામી છે એમ સમજ. (૫૨)

ये चैव सात्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—જે સાત્વિક, રાજસ અને તામસ વિકારો છે તે
મારાથીજ ઉત્પન્ન થયા છે એમ તું સમજ. પણ તેમનામાંજ હું આવી
રહેલો નથી, તેઓ મારામાં છે. (૧૨)

ટીકા:—જે સત્વ ક્રિયા રજ, તમ આદિ વિકારો છે તે સર્વ
મારા સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થએલા સમજ; પરંતુ તેઓ મારામાંથીજ
ઉત્પન્ન થયા છે તોપણ હું તેમનામાં નથી. જે પ્રમાણે સ્વપ્ના ખાડામાં
બગૃતિ ડૂબતી નથી; ક્રિયા જે પ્રમાણે બીજ રસથી ભરેલું હોય છે
અને તેમાંથી અંકુર કુટી અંતે કાષ્ઠની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પછી
તે કાષ્ઠમાં બી રહેતું નથી; તેજ પ્રમાણે સત્વાદિ સર્વ વિકારો મારા-
માંથીજ ઉત્પન્ન થએલા છે તોપણ તેમાં હું નથી. ખરેખર આકાશમાં
જે વાદળાંની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમાં શુદ્ધ આકાશ હોતું નથી; ક્રિયા
વાદળાંમાં પાણી હોય છે પરંતુ પાણીમાં વાદળાં હોતાં નથી; પછી
પાણીનાં ઘર્ષણથી તેજ (વિજળી) ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે તેજમાં
પાણી હોતું નથી; અગ્નિમાંથી જે ધમાડો ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં અગ્નિ
હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે સત્વાદિક સર્વ વિકારો મારામાંથી ઉત્પન્ન
થયા છે તોપણ હું તેમાં હોતો નથી. (૫૬)

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परःख्ययः ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—આ ત્રિગુણાત્મક વિકારોથીજ સર્વ જગત મોહમાં
પડ્યું છે; માટે તે ગુણોથી અતીત અને અવિનાશી એવો જે હું તેને
તં ઓળખતું નથી. (૧૩)

ટીકા:—તથાપિ જેવી રીતે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી લીલ
પાણીને આચ્છાદિત કરી દે છે; ક્રિયા અગ્નિના આચ્છાદનથી આકાશ
ઢંકાર્ધ બન્ય છે; ક્રિયા સ્વપ્ન અસત્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે તે નિદ્રાના
યોગથી સત્ય ભાસીને આપણું જ્ઞાન ભૂલાવી દે છે; અથવા આંખમાં
પાણીનો મોતીઓ બંધાઈને આપણી દષ્ટિને બંધ કરે છે; તેજ પ્રમાણે
મારામાં ભાસતી સત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી

મારી માયા પદ્ધતી પેઠે જીવને મારાજ સ્વરૂપની આડે આવે છે. અથી પ્રાણીઓ મને ઝોળખતાં નથી અને મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં હોવા છતાં મારા સ્વરૂપમાં ભળતાં નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં મોતી પાણીમાં પાછાં મળતાં નથી; અથવા મૃત્તિકામાંથી જનાવેલો ઘટ કાચો હોય ત્યાંસુધી મૃત્તિકામાં મળે છે, પરંતુ તેને પકવ્યા પછી તે તેમાં ભળતો નથી; તેજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓ મારાજ અવયવો છતાં માયાના યોગે જીવપણુને પામવાથી મારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છતાં મદૂપ બનતાં નથી; અને મારાં હોવા છતાં મને ઝોળખતાં નથી. ‘હું’ અને ‘મારું’ એવી બ્રાંતિથી તેઓ વિષયાંધ થયેલાં છે. (૬૭)

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

શ્લોકાર્થ:— કારણ કે અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મક એવી મારી માયા દુસ્તર છે. જેઓ મારે શરણે આવે છે તેઓજ એ માયાને તરી બળ છે. (૧૪)

ટીકા:—ત્યારે હવે હે ધનંજય ! મહત્ત્વાદિ જે મારી માયા, તેને તરીને મદૂપ કેવી રીતે બની શકાય ? જે માયા નદી નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપી પર્વતના તુટેલા ભાગમાં હતી ત્યારે પ્રથમ સંકટરૂપી જલને ઉદ્ધય થયો; અને તેમાં પંચ મહાભૂતનો નાનો સરખો પરપોટો ઉદ્ભવ્યો; જે નદી સહિના વિસ્તાર રૂપી પ્રવાહથી અને કાળગતિના વેગથી કર્મ તથા મોક્ષના ઉંચા કાંઠા ઉલ્લંઘીને ચાલી બળ્ય છે; જે સત્ત્વાદિ ગુણરૂપી મેઘની વૃષ્ટિથી ભરાઈને બ્રાંતિરૂપ મહાપૂરથી ચમનિયમ રૂપી વિશાળ શહેરોને પણ ઘસડી બળ્ય છે; જેમાં દ્વેષરૂપી વમળો પડી જે મત્સરરૂપી વલણથી વહે છે; જેમાં ઉન્મત્તતા આદિ પ્રચંડ મત્સ્યો તરફડે છે; જેમાં પ્રપંચરૂપી લેહના પ્રવાહો ચાલે છે અને કર્માકર્મના પુરમાં સુખદુઃખરૂપી કચરો તરતો તરતો જઈને કાંઠાપર નીકળી બળ્ય છે; જેમાં વિષયસુખરૂપી દ્વીપપર કામરૂપી મોનાંઓ અથડાય છે અને ત્યાં જીવસમુદાય રૂપી શીણ મોટા પ્રમાણમાં દેખાય છે; અહં-કારરૂપી પ્રવાહ અને વિદ્યા, ધન તથા સામર્થ્ય એ ત્રણ મહના બુદ્ધિસાથી ત્યાં વિષયતરંગો ઉછાળા મારે છે; ઉદ્ધય અને અસ્તના પુરથી જન્મ મરણના પાવાણું તુટી પડી તે ઠેકાણે શરીરરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે; જેમાં મોહ અને બ્રાંતિરૂપી મત્સ્યો

ધર્મ ધરી માંસને સ્વાહા કરી જાય છે; તે સ્થળે અજ્ઞાનરૂપી પ્રચંડ વમળો ઉત્પન્ન થાય છે; જ્ઞાતિરૂપી ડહોળાયેલું પાણી અંધશ્રદ્ધારૂપી કાઠવમાં પડે છે અને રત્નેશુભના ખડખડાટથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રચંડ ગર્જના ઉઠી જાય છે; આવા આ તમોરૂપી પ્રવાહ તથા સત્વરૂપી સ્થિર પાણીનું તળાવ તરી જવું બહુ કઠિણ છે. વધારે શું કહું ? આ માયા નદી મહા વિનાશકારિણી છે. ખરેખર એમાંના જન્મમૃત્યુના પૂરપ્રવાહના જોશથી સત્યલોકના કિલ્લા તણાઈ જાય છે અને પ્રહ્લાંડરૂપી પાપાણે તુટીને ગળડી પડે છે. એ પૂરના પ્રવાહમાં હજી સુધી કોઈના પગ લાગતા નથી. અરે ! આવું આ માયાપૂર શી રીતે તરી શકાશે ? વળી અહીંયાં એક બીજો ચમત્કાર છે. આ નદી તરવાના જે જે ઉપાયો વગર સમજે ચોક્કસ તે સર્વ અપાયકારકજ નીવડે છે. કોઈ માણસ ડહાપણના બળપર એમાં ભુસ્કો મારે તો તેનો પત્તો લાગતો નથી. કોઈકનો જ્ઞાનરૂપી ખાખોચિઆમાંજ ગર્વ ગળી જાય છે; કોઈ વેદવ્રતીના ત્રાપાપર બેસીને તેને અહંકારના પત્થર બાંધી આ નદી તરી જવાને નીકળ્યા; તે ઉલટા મદ્દરૂપી મત્સરના પ્રચંડ મુખમાં બિલકુલ ગેપ થયા છે. કોઈ તારૂણ્યના બળપર કમર કમ્પી વિષયની પાછળ પડ્યા તો તેને વિષયરૂપી મગરેજ ચાવી નાખ્યા. પછી તે વૃદ્ધાવસ્થાના તરંગમાં તણાતા જતાં મતિભ્રંશરૂપી બાળમાં સપડાઈ જાય છે અને તેથી ચારે તરફથી જખમી થઈ શોકરૂપી પાપાણુપર અથડાય છે. પછી કોષરૂપી વમળમાં પડીને જરાક ડોકું ઉંચું કરવા લાગે એટલે આપત્તિરૂપ ગીધડાઓ તેને ચારે તરફથી ટોચી ટોચીને ખાવા માંડે છે. પછી તેઓ દુઃખરૂપી કાઠવમાં ફસી પડી મરણરૂપી રેતીમાં રોળાય છે ! આ પ્રકારે જે એ વિષયનો પલ્લવ પકડીને તેની પાછળ જાય છે; તેમનું જીવન વ્યર્થ થાય છે. કેટલાક યજ્ઞાદિક ક્રિયારૂપી માટલું પેટતળે રાખીને જાય છે; પરંતુ તે સ્વર્ગ-મુખરૂપી બખોલ આગળ અટકી રહે છે. કેટલાક મોક્ષપ્રાપ્તિની આશાથી કર્મરૂપ બાહુબળપર ભરેસો રાખે છે; પરંતુ તેઓ પણ કર્તવ્યાકર્તવ્યના વમળમાં સપડાઈ જાય છે. જે નદીમાં વૈરાગ્યરૂપી નાવ ચાલતું નથી અને જ્યાં વિવેકરૂપી ત્રાપાનો પણ થાગ લાગતો નથી; તે નદી શા ઉપાયે તરી જવાશે વાડ ? એ નદી તરવી અશક્ય છે; પરંતુ જીવ પોતાના અંગબળથી એ નદી ક્યારે તરી જશે ? જ્યારે પથ્ય ન પાળનારની વ્યાધિ ટળશે; જ્યારે સાધુ દુર્જનની બુદ્ધિ બાણવાને સમર્થ થશે; જ્યારે વિષયાસક્ત પુરુષ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં તેનો

ત્યાગ કરશે; જ્યારે ચોરોની સભા ભરાશે; અથવા મત્સ્ય ગળને ગળી શકશે; જ્યારે બીકણ મનુષ્ય પિશાચનું સ્થળ ઉદ્ભવીને જશે; જ્યારે હરિણબાળક પારધિની બાળમાં નહિ સપડાશે; જ્યારે કીડી મેઠુ પર્વત ઓળંગી જશે; ત્યારેજ જીવ પોતાનાં ડહાપણથી માયા નદી તરીકે સામે પાર જઈ શકશે. માટે હે પાંડુસુત ! જે પ્રમાણે વિષથી પુરુષ સ્ત્રીને જીતી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જીવ આ માયારૂપ નદી તરીકે શકતો નથી. પરંતુ જે અનન્ય ભાવથી મારે શરણે આવે છે તેજ આ હુસ્તર નદીને સહજ તરીકે શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે આ કાંઠે હોવા છતાં પણ માયારૂપી જળ નષ્ટ થાય છે. જેને સદ્ગુરુરૂપી નાવિક મળ્યો હોય; જેણે પ્રહસાક્ષાત્કાર રૂપી સદ મજબૂત રીતે પકડ્યો હોય; જેને આત્મનિવેદનરૂપી નૌકા હસ્તગત થઈ હોય; જે અહંભાવનો બોળે ફેંકી દઈ વિકલ્પરૂપી પવનનું તોફાન ચુકવી અને સ્ત્રી પુત્રાદિ પ્રતિના પ્રેમરૂપી પાણીના પ્રવાહને ટાળીને જીવાત્માના ઐક્યરૂપી ઘાટપર ઉતરે છે; આ ઘાટપર જેને આત્મબોધ રૂપી નૌકા પણ હાથ લાગે છે અને જે તે દ્વારા નિવૃત્તિને પેલેપાર જઈ પહોંચે છે; આવા લોકો વૈરાગ્ય-રૂપી હૃદયેસાંઓવડે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એ ભાવના બળથી મુક્તિ તટપર અવસ્થ અચૂક આવી પહોંચે છે. આ ઉપાયવડે જે મને ભજે છે તેજ આ માયારૂપી નદીને તરીકે ભય છે; પરંતુ આવા ભકતો ઘણા હોતા નથી; કોઈ વિરલજ હોય છે. (૧૦૨)

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો િજ્ઞાસુ રર્થાર્થી જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—માયાએ જેનું જ્ઞાન નષ્ટ કર્યું છે તથા આસુરી પ્રકૃતિનો જેણે આશ્રય લીધો છે; એવા મૂર્ખ નરાધમ મારે શરણે આવતા નથી. (૧૫) હે કુરુકુળશ્રેષ્ઠ ! આર્ત (રોગાદિકથી પીડિત), જિજ્ઞાસુ (ભગવત્તત્ત્વ બાણવાની ઇચ્છા રાખનાર), અર્થાર્થી (લોભેચ્છુ) અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના લોકો મને ભજે છે. (૧૬)

ટીકા—કારણ કે તે એક સિવાય ઇતર સર્વ પ્રાણીઓમાં અનાદિકાળથી અહંકાર રૂપી ભૂતનો સંચાર થવાને લીધે તેઓ આત્મ-સ્વરૂપને વિસરી ભય છે. તે વખતે તેને નિયમરૂપી વચનું જ્ઞાન રહેતું

નથી; અધોગતિની લાજ લાગતી નથી અને વેદબાહ્ય વર્તણૂક રાખવામાં તે તત્પર હોય છે. હે અર્જુન ! તેઓ આ શરીરરૂપી ગામમાં જે કાર્ય કરવાને માટે આવે છે તે કાર્ય ન કરતાં, ઈન્દ્રિય-સંસુદાયરૂપી રાજમાર્ગ પર અહંમમતાની ખડખડ કરવાને માટે કામ-ક્રોધાદિક વિકારોનો સમુદય એકત્રિત કરે છે; અને દુઃખ તથા શોકના ઘાવ પડવા છતાં તેમને તેની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી; તેઓ માયાથી અસ્ત હોય છે તેથી મને છાડી દે છે; પરંતુ માત્ર ચાર પ્રકારનાં માણસોજ માડું ભજન કરીને આત્મહિત સાધે છે. આ ચારમાંના પ્રથમને આર્ત, બીજાને ગિજાસુ, ત્રીજાને અર્થાર્થી અને ચોથાને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે. (૧૦૯)

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

શ્લોકાર્થ:—તેમાં જ્ઞાની એ નિરંતર મારામાં રત રહી એક-નિષ્ઠાથી મારી ભક્તિ કરે છે તેથી તે શ્રેષ્ઠ છે. આવા જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે. (૧૭)

ટીકા:—આર્ત એ દુઃખ નિવારણાર્થે મને ભજે છે; મુમુક્ષુ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે; અને ત્રીજો જે અર્થાર્થી તે દ્રવ્યાદિ પ્રાપ્તિને માટે મને ભજે છે; પરંતુ ચોથો જે જ્ઞાની છે તેને એવું કશું મેળવવાનું નહિ છતાં પણ તે મને ભજે છે; માટે તે જ્ઞાની પુરૂષ મારો ખરો ભક્ત છે. તેના જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભેદભેદરૂપી અંધકારનો નાશ થાય છે અને પછી તે મારી સાથે એકય પામી માડું સ્વરૂપ બની રહે છે અને તેની ભક્તિ પણ તેવીજ સ્થિર હોય છે. સ્ફાટિક મણિ જે પ્રમાણે ઉદકમય દેખાય છે તેવોજ જ્ઞાની ઇંતરની દ્રષ્ટિથી દેખાય છે; પરંતુ આ કૌતુક કાંઈ વર્ણવી શકાય એમ નથી. જે પ્રમાણે આકાશમાં પવન શાંત થયો એટલે તેનું પવનપણું કાંઈ ભિન્ન લાગતું નથી; તેજ પ્રમાણે તે મમરૂપ બની જાય છે, લોપણ તેની ‘ભક્ત’ એ સંજ્ઞા નષ્ટ થતી નથી. જે પવનને હલાવી જોઈએ તો તે મગન થી ભિન્ન દેખાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ તે અને ગગન એક સ્વરૂપજ છે. તેજ પ્રમાણે તે શારીરિક કર્મોદ્ધાર મારો ભક્ત છે એમ ભાસે છે; પરંતુ સ્વાનુભવ યોગે તો તે મદૂપજ હોય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના પ્રકાશદ્વારા હુંજ તેનો આત્મા છું એમ તે જાણે છે; તેથી હું પણ તેનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેને મારો આત્માજ ગણું છું. જે જીવપણાની સામે પારનાં

(આત્મસ્વરૂપનાં) લક્ષણો સમજી જઈ તેને નિત્ય વ્યવહારમાં આચરે છે તે શું દેહધારી હોવાથી મારાથી ભિન્ન થશે કે? (૧૧૮)

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ ।

આસ્થિતઃ સ હિયુક્તાત્મા મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ—એ સર્વેજ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ તેમાંએ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે એમ હું માનું છું. કારણ કે તે મારામાં ચિત્ત રાખી મનેજ સર્વોત્તમ ગતિ માનીને મારો આશ્રય લે છે. (૧૮)

ટીકાઃ—પોતાના હિતને માટે તો ગમે તે મનુષ્ય મારી ભક્તિ કરે છે; પરંતુ હું તો માત્ર જ્ઞાની ઉપરજ પ્રીતિ રાખું છું. દૂધની આશાએ તો સર્વે લોક ગાયને દામણ બાંધે છેજ; પરંતુ તે પોતાના વાછરડાને તો દામણ વિના દૂધ પીવા દે છે. કારણ કે વાછરડો અન્ય કોઈ વાત બાણતો નથી; પરંતુ તે તનમન પ્રાણથી પોતાની માતાનેજ ઓળખે છે; અને જે વસ્તુ બુદ્ધિએ તેને પોતાની માતાજ માને છે. આ રીતે તે વાછરડો અનન્ય ભક્ત હોય છે; તેથી ગાય પણ તેનાપર તેવીજ પ્રીતિ કરે છે. જ્ઞાની સિવાય જે ઇતર ભક્તો તને કહી બતાવ્યા તે પણ મને પ્રિય તો છેજ. તેમને મારા સંબંધે જ્ઞાન થાય છે એટલે પછી પુનઃ સંસાર તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતા નથી. જે પ્રમાણે નદી સમુદ્રને મળી એટલે તે પાછી ફરી શકતી નથી; તેજ પ્રમાણે જેના અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિમાંથી અનુભવરૂપી ગંગા નીકળી મને મળે છે તે મદૂપજ બની જાય છે. એનું વર્ણન કેટલીવાર કરું વારૂ? જેને જ્ઞાની કહેવામાં આવે છે તે કેવળ મારો પ્રાણ છે; એ કહેવું તો ન જોઈએ. પરંતુ એ ન બોલવાની વાત પ્રસંગોપાત તને કહી સંભળાવી. (૧૨૬)

બહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાની પુરૂષને અનેક જન્મો પછી ‘સર્વ વસ્તુવાસુદેવ રૂપ છે’ એવી પ્રતીતિ થઈ મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. એવો મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. (૧૯)

ટીકાઃ—જે વિષયરૂપી ઘાઠા જંગલમાંથી કામ કોષાદિક સંકટો ટાળીને સદ્વાસનાના પર્વતપર ચઢી આવ્યો છે; પછી હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન! જે સાધુની સંગતિથી સત્કર્મના સરળ માર્ગમાં, દુરાચરણના આડમાર્ગને છોડીને અને ક્લાશ્યાની બેડી પગમાં ન ઘાલીને સંકટો

જન્મ ભક્તિ વાટે ચાલ્યો છે; એવો જે જ્ઞાની ભક્ત તે કૃપાના હેતુને શું હિસાબમાં ગણશે ? આ પ્રમાણે શરીર સંબંધી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં ઉપાધિરહિત થઈ એકલા વાટે ચાલતાં સહજે કર્મક્ષય થઈ જ્ઞાનોદય થાય છે. તેજ વળતે ગુરૂકૃપા રૂપ ઉપકાળ થાય છે અને પછી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં સુકુમાર કિરણો પ્રસરે છે. આ વળતે સમદ્રષ્ટિનું અૈશ્વર્ય તેની દ્રષ્ટિએ પડે છે અને તે જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ નાખે છે, ત્યાં ત્યાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુ તેની દ્રષ્ટિએ પડતીજ નથી. તે સ્વસ્થ બેસે છે ત્યારે પણ તેને હુંજ દેખાઉં છું. વધારે શું કહું ? તેને મારા સિવાય અન્ય કોઈ દેખાતુંજ નથી. જે પ્રમાણે પાણીમાં ડૂબેલા ઘડાની અંદર અને બહાર પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે તે મારી અંદર અને હું તેની અંતર્બાહ્ય સર્વ દિશાએ છું. આ પ્રમાણે તેને સર્વત્ર જ્ઞાનનો ભંડારજ દેખાય છે. તે જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ થઈને જ્યાં જ્યાં સંચાર કરે છે ત્યાં ત્યાં તેને 'હુંજ વિશ્વ છું' એમ ભાસે છે. આ સર્વ વિશ્વમાં વાસુદેવ ભરેલો છે, એવો તેને અનુભવ થયા કરતો હોય છે; તેથી તે સર્વ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને જ્ઞાની પણ તેજ છે. હે ધનુર્ધર ! જેની અનુભવરૂપી વખારમાં સર્વ ચરાચર વિશ્વ સંચિત થયેલું છે એવો આ મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. તેના સિવાય પણ હે અર્જુન ! અનેક મનુષ્યો મને ભજે છે; પરંતુ તેમની ભક્તિ કેવળ વિષય સુખાશાને લઈને હોય છે. કારણ કે આશાતિમિશ્રી તેની દ્રષ્ટિ વિષયાંધ થયેલી હોય છે. (૧૩૮)

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાયાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થઃ—જુદી જુદી કામનાથી જેનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું છે અને જે અજ્ઞાની પોતપોતાના સ્વભાવને આધીન થયા છે; તે જે જે દેવતાના જે જે ઉપાસનાના નિયમ હોય, તે તે નિયમનું અવલંબન કરી હું—આત્મરૂપ વાસુદેવથી ભિન્ન એવા ઇતર દેવતાઓને ભજે છે. (૨૦)

ટીકા—વળી કૃપાની ઇચ્છાથી તેમના હૃદયમાં કામનો પ્રવેશ થવાને લીધે તેના સંસર્ગથી જ્ઞાનરૂપી દીપક ગુગાઈ જાય છે. આથી તેને અંતર્બાહ્ય અંધકાર ઘેરે છે; માટે હું તેની પાસે હોવા છતાં પણ તે મારાથી વચિત રહે છે; અને પછી તે સર્વ ભાવથી ઇતર દેવતાને ભજવા લાગે છે. પ્રથમ તો તે માયાને આધીન હોય છે અને વળી તેમાં કૃપાપ્રાપ્તિને માટે દીન થાય છે. પછી પૂછવુંજ શું ? તે કેટલાક

નિયમો રચે છે. અમુક અમુક દેવને અમુક અમુક ઉપચારોથી પ્રસન્ન કરવા એવી વિધિ નક્કી કરે છે. અમુક અમુક વેળાએજ દેવને ઉપચાર દ્રવ્યો અર્પણ કરવાં એવો નિર્ણય ઠરાવે છે અને એ પ્રમાણે તેની ઉપાસના ચાલે છે. (૧૪૨)

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાર્વિત્તમિચ્છાંત ।

તસ્ય તસ્યાદ્દલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧

શ્લોકાર્થઃ—જે જે ભક્ત જે જે દેવતા પ્રત્યે ભક્તિ રાખી તેની શ્રદ્ધાથી આરાધના કરવાની ઇચ્છા રાખે છે; તેની તે તે દેવતા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા હુંજ સ્થિર કરું છું. (૨૧)

ટીકા—પરંતુ જે જે કૃણને માટે જે જે દેવતાની ઉપાસના કરે છે; તેની તે ઇચ્છા હુંજ પૂર્ણ કરું છું. પ્રત્યેક દેવ કિંવા દેવી હુંજ છું; પરંતુ તેને આવી શ્રદ્ધા નહિ હોઇને દેવતાઓ પ્રત્યે તેમનો બુદ્ધો બુદ્ધો ભાવ હોય છે. (૧૪૪)

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ ગુણાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—તે તેવી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઇને તે દેવતાની આરાધના કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને પછી મેંજ નિર્માણ કરેલી તેની કામના પૂર્ણ થાય છે. (૨૨)

ટીકા—પછી તેને જે જે દેવતાપર શ્રદ્ધા હોય, તે તે દેવતાનું પોતાની કાર્યસિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી તે યથાવિધિ પૂજન કરે છે. આ પ્રમાણે જે જે કૃણની ઇચ્છા રાખે છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તે સર્વ મારામાંથીજ મળે છે. (૧૪૬)

અન્તવતુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ—(પરંતુ અન્ય દેવતાને ભજનારા તે) અલ્પબુદ્ધિ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થતાં તે કૃણ નાશવંત હોય છે. દેવતાના ભક્ત દેવતાને જઈ મળે છે; અને મારા ભક્તો મને આવી મળે છે. (૨૩)

ટીકા—પરંતુ તે ભક્ત મને ઓળખતા નથી; કારણ કે તે આશાના પાશમાંથી મુક્ત થતા નથી; અને એજ કારણથી નાશવંત એવાં ઈષ્ટિત કૃણો તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. કિંબહુના આ પ્રકારનું એ

માત્ર સંસારનું સાધનજ છે. તેનો ફળભોગ તો સ્વપ્નમાંના ક્ષણિક સુખ જેવોજ હોય છે. તેનું મનગમતું દૈવત ગમે તે હોય પરંતુ તે તે દેવતાનું પૂજન કરે છે એટલે તે દેવત્વજ પામે છે. તન મન અર્પણ કરી જે મારી ભક્તિને માર્ગે લાગે છે તે દેહાંતે મારી સન્નિધ આવે છે. (૧૫૦)

अव्यक्तं व्यक्तमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमः ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:—મારો ઉત્કૃષ્ટ, અવિનાશી અને અત્યુત્તમ ભાવ ન બાણનારા અજ્ઞાની લોકો, હું અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ મને દેહધારી માને છે. (૨૪)

ટીકા:—પરંતુ આ પ્રાણી તેમ કરતાં નથી અને તેઓ નિરર્થક પોતાનું હિત બગાડી (ઇતર દેવતાનાં પૂજનથી અસ્પ ફળપ્રાપ્તિ કરી લઈ) હથેળીમાંના પાણીમાં તરવા જેવું કરે છે. અમૃતથી ભરેલા સમુદ્રમાં બુડવાનું થાય તો પછી મોઢું દાબી રાખીને મનમાં બાબોચીઆમાંના પાણીની સ્મૃતિ શા માટે રાખવી ? અમૃતનિધિમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ હાથે કરી મરવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરવો ? અમૃતમાં આનંદથી અમૃતરૂપજ શા માટે ન બની જવું ? તેજ પ્રમાણે હે ધનુર્ધર ! ફલાશારૂપી પિંજરૂં ફેંકી દઈ અનુભવ રૂપી પંખીએ (ચિદાકાશમાં સંચાર કરી) ચિદાકાશ (ભગવત્સ્વરૂપ) ના સ્વામી શા માટે ન બની રહેવું ? તે ચિદાકાશ એટલું વિશાળ છે કે, ગમે તેટલે ઉંચે ઉડવાનો આપણે મનમાં વિચાર રાખીએ તો પણ તે સાધ્ય થઈ શકે છે. હું માપી ન શકાઉં એવો હોવા છતાં પણ મને માપની મર્યાદામાં શા માટે ઘાલવામાં આવે છે ? મને નિરાકારને સાકાર શા માટે માનવામાં આવે છે ? હું સિદ્ધ છું તો પછી મને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધનથી ક્ષીણ શા માટે થવું જોઈએ ? પરંતુ હે અર્જુન ! વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો મારું ઉપર્યુક્ત કથન જીવોને બહુધા રૂચતુંજ નથી એમ જણાય છે. (૧૫૭)

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—યોગમાયાથી આવૃત એવો જે હું તે સર્વને સ્પષ્ટ

દેખાતો નથી. આ મૂઠ લોડો જન્મ ન પામનાર અને અવિનાશી એવા મને જાણતા નથી. (૨૫)

ટીકા:—તેઓ યોગમાયાના પડદાથી આંધળા થયેલા હોવાથી તથા તેમનામાં દેહબુદ્ધિનું પ્રાબલ્ય હોવાને લીધે તેઓ મને જોઈ શકતા નથી. બાકી હું જેમાં ન હોઉં એવી એક પણ વસ્તુ છે કે ? કહે તો ખરો કે કોઈ પણ પાણી રસવિરહિત છે કે ? પવન કોને સ્પર્શ કરતો નથી ? આકાશ ક્યાં હોતું નથી ? એજ પ્રમાણે સમસ્ત વિશ્વ મારાથીજ ભરપૂર છે. (૧૬૦)

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં સઘળાં ભૂતોને હું જાણું છું; પરંતુ મને કોઈ જાણતું નથી. (૨૬)

ટીકા:—આ જગતમાં જેટલાં પ્રાણીઓ થઈ ગયાં છે, તે સર્વે માં હુંજ હોયો; અધુના જેટલાં પ્રાણીઓ છે તેમાં પણ હુંજ છું; અને ભવિષ્યમાં જે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થનાર છે તે પણ મારાથી લિન્ન હશે નહિ. પરંતુ એ માત્ર કહેવામાંજ છે. વસ્તુતઃ કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી અને કોઈ વિલય પામતું નથી. જે પ્રમાણે રજ્જુના સર્પ સંબંધે તે શ્યામ, લીલો કે પીળો એવી કોઈજ કલ્પના કરી શકાતી નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર મિથ્યા હોવાથી તત્સંબંધે કોઈ પણ પ્રકારની કલ્પના થઈ શકતી નથી. હે પાંડુ સુત ! આ પ્રકારે હું સદા અખંડ વ્યાસ છું. પ્રાણી માત્રની પાછળ જે સંસાર લાગેલો છે તેનું કારણ જુદું છે. માટે તે સંક્ષિપ્ત વાત કહું છું તે સાંભળ. અભિમાન અને શરીર એ બે વચ્ચે પ્રીતિ બંધાઈ. (૧૬૫)

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે પરંતપ અર્જુન ! ઇચ્છા અને દ્વેષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખ દુઃખરૂપ મોહથી સર્વ ભૂતો ભ્રમિત થઈને ઉત્પત્તિ સમયે મહા ગોટાળામાં સપડાઈ જાય છે. (૨૭)

ટીકા:—એ ઉભયની પ્રીતિદ્વારા ઇચ્છારૂપ કન્યા ઉત્પન્ન થઈ અને તે પોતાના કામરૂપી પૂર્ણ તારૂણ્યમાં આવી એટલે દ્વેષની સાથે તેનાં લગ્ન થયાં. આ ઉભયદ્વારા (સુખ દુઃખ:રૂપ) દ્વંદ્વમોહ નામક પુત્ર

ઉત્પન્ન થયો. પછી તેના અહંકાર માતામહે તેની સેવા કરી તેને ઉછેર્યો અને મોટો કીધો. આ દ્વંદ્વમોહ નિરંતર ધૈર્યને પ્રતિકૂલ હોય છે અને ઇન્દ્રિયદમનને અહિતકર્તા હોય છે. કારણ કે તે આશારૂપી દ્વધથી પુષ્ટ થયેલો હોય છે. હે ધનુર્ધર ! અસંતોષ રૂપી મધથી ઉન્મત્ત થવાને લીધે તે વિષયસેવનથી કંટાળતો નથી. તે શુદ્ધ ભક્તિની વાટપર વિકલ્પોના કાંટા પાથરી પછી તેમાંથી કુમાર્ગના આડા માર્ગ કાઢે છે. આથી પ્રાણીમાત્ર ભ્રમિત થઈ સંસારરૂપી અરણ્યમાં અથડાય છે અને તેમને મહાદુઃખોના સપાટા સહન કરવા પડે છે. (૧૭૧)

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થઃ—પરંતુ પુણ્ય કર્મનાં યોગથી જેનાં પાતકો લય પામ્યાં છે; તે દૃઢ નિશ્ચયી પુરૂષ સુખદુઃખના મોહમાંથી મુક્ત થઈ મને ભજે છે. (૨૮)

ટીકા:—આ પ્રમાણે વિકલ્પોના તીક્ષ્ણ પરંતુ નિષ્ફળ કાંટા ભેઈ, જેમાંથી મતિભ્રમના પાશ ઉત્પન્ન થાય છે તેને જે માનતા નથી: એકનિષ્ઠ ભક્તિનાં કદમ ભરી જે સીધા ચાલી વિકલ્પોના ભાલા સરખા કાંટાને છુંદીને છિન્ન બિન્ન કરી નાખે છે, તે મહા પાતકનાં અરણ્યમાંથી આટ્યા બીજ છે. પછી પુણ્ય માર્ગે ધમધમ કરતા ચાલી માર્ગે સાન્નિધ્ય થાય છે; અને એવી રીતે વાટપાડુઓ (કામક્રોધાદિક) ના હાથમાં સપડાતા નથી. (૧૭૪)

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મારા આશ્રયથી જરા અને મૃત્યુથી મુક્ત થવાને માટે યતન કરે છે તેઓજ તે બ્રહ્મને બાણે છે; અને સર્વ અધ્યાત્મક તથા સર્વ કર્મને પણ બાણે છે. (૨૯).

ટીકા:—વળી હે પાર્થ ! જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થવાનાં જે સાધનો છે; તેને ગ્રાસ કરવાની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેના તે સંબંધી પ્રયત્નો કોઈ પણ કાળે ફલરૂપ થઈ તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે; અને પરિપક્વ થયેલાં ફળના રસની પેઠે તે પૂર્ણતાને પામે છે. તે વખતે મારા જીવનને ધન્ય છે એમ તેને લાગી તે સમસ્ત વિશ્વમાં આનંદ, આનંદ અને આનંદનુંજ દર્શન કરે છે. પછી તેની આત્મ-

જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અને તેનાં કર્મો પોતપોતાને સ્થાને વિરમી તેનું મન શાંત થઈ જાય છે. હે ધનંજય ! આ રીતે તેને આત્મજ્ઞાનનો લાભ થાય છે; કારણ કે તેના આ પરમાર્થરૂપી વ્યાપારમાં મૂડી હુંજ હોઈ છું. તેને સમદ્રષ્ટિ રૂપી વ્યાજ મળે છે; તેની ઐક્યરૂપી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેને લેહરૂપી દૈત્યની તો પ્રતીતિ પણ રહેતી નથી. (૧૭૯)

સાધિમૂતાધિદેવં માં સાધિયજ્ઞં ચ યે વિદુઃ ।

પ્રયાણકાલેઽપિ ચ માં તે વિદુર્યુક્તચેતસઃ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થઃ—જે (યોગી) અધિભૂત, અધિદેવ અને અધિયજ્ઞ સહિત મને જાણે છે તે સ્વસ્થચિત્ત પુરૂષ મરણકાળે પણ મને જોળખે છે. (૩૦)

ટીકા:—જેણે અનુભવના હસ્તથી માયાવશ મનને વશ કરી મને સ્પર્શ કર્યો છે; જેણે જ્ઞાનના બળથી મને અધિયજ્ઞ (પરમાત્મા) તરીકે જોળખ્યો છે; તેને શરીરના વિયોગથી દુઃખ થતું નથી. બાકી આયુષ્યની દોરી તુટવાની અણીપર આવતાં પ્રાણીઓને જે ગભરાટ પેદા થાય છે તે જોઈને જીવતા જીવને પણ પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યા જેવું નથી લાગતું કે ? પરંતુ જે મારામાં કેવી રીતે અને કેટલું ઐક્ય પામ્યો છે તેનું તો વર્ણન કરવું અશક્ય છે. કારણ કે તે મરણના કઠિન પ્રસંગે પણ મારા સાન્નિધ્યથી દૂર થતો નથી. આ તત્ત્વ કહી સંભળાવતી વખતે શ્રીકૃષ્ણના મુખના શબ્દ રૂપી કુખીની નીચે અર્જુનની અવધાનરૂપી અંજલી નહોતી; કારણ કે તેનું ચિત્ત ગત ૨૯ માં શ્લોકના અર્થના ચિંતનમાં રોકાયું હતું. તે ઠેકાણે પ્રજ્ઞપ્રતિપાદક વ્રાક્યો રૂપી કૃણો અર્થરૂપી પુષ્કળ રસથી ભરેલાં હતાં અને તેનો ભક્તિરૂપી સુવાસ આરે તરફ પ્રસર્યો હતો. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણની કૃપા રૂપી મંદ વાયુના યોગથી શ્રીકૃષ્ણરૂપ વૃક્ષપરનાં વચનરૂપી કૃણો અર્જુનના શ્રવણરૂપી જોળામાં સહજ આવીને પડ્યાં. તે કૃણો વેદાંત સિદ્ધાંતનાં જ બનેલાં તથા પરમાનંદરૂપી ખાંડથી તેની આસણી કરવામાં આવી હતી. આ રીતે તૈયાર થયેલાં નિર્મળ કૃણોના અર્થરૂપી ગર્ભ (જ્ઞાનનો) લાભ લેવો એવી ઇચ્છા અર્જુનને ઉત્પન્ન થઈ, અને તે વિસ્મયકારક અમૃતના ઘુંટડા ભરવા લાગ્યો. આ મુખને લીધે અર્જુનના અંતઃકરણમાં આનંદના એટલા તો ઉભરા આવવા લાગ્યા કે તે સ્વર્ગસુખ ભોગવનારને પણ તુચ્છ માનવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે

તે કૃણુ બાહ્ય સ્વરૂપ જોઈને તેનો આનંદ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો; એટલે તે વખતે તે કૃણનો આસ્વાદ લેવાની જીભને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. આથી તે તરતજ અનુમાનરૂપી હસ્તપર શ્રીકૃષ્ણ-વાક્યરૂપી કૃણો લઈ અનુભવ-રૂપી સુખમાં ડપાડપ મૂકવા લાગ્યો; પરંતુ વિચારરૂપી જીભ તેનો આસ્વાદ લઈ શકશે નહિ અને હેતુરૂપી દાંત તેને ચાવી શકશે નહિ, એમ જાણી સુભદ્રાપતિ અર્જુન તેને મોં લગાડતાં અચકાયો. પછી તે આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો:-અહો ! પાણીમાં દ્રષ્ટિજોયર થતાં નક્ષત્રોનાં જેવાં આ અક્ષરોનાં સૌંદર્યથી અક્ષરોને કૃણ સમજી હું કેવો ફસાઈ પડ્યો. આ કાંઈ અક્ષરોનાં પદો નથી; પરંતુ કેવળ આકાશની ગડી છે અને એમાં મારી જુદી ગમે તેટલી ફળકીઓ મારે તોપણ તેનો યાગ લાગે એમ નથી. (જે આ કૃણ ચાખી શકાય એમ ન હોય તો) પછી તે જાણી શી રીતે શકાશે ? એવો અર્જુને વિચાર કરી પુનઃ ચાહવેન્દ્ર શ્રીકૃષ્ણ તરફ નજર કરી. પછી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરી કે; હે દેવ ! આ જે એકત્ર થયેલ સાત પદો છે તેનો કદિ પણ કોઈએ સ્વાદ લીધો નથી એ મોટી આશ્ચર્યકારક વાર્તા છે. બાકી લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી ન શકાય તો કેવળ સાધારણ શ્રવણના બળપર અનેક સાધારણ સિદ્ધાંતોનો તાત્પર્યાર્થ કહી બતાવી શકાય કે ? નહિંજ. વળી તેમાં હે દેવ ! આપનું આ કથન કાંઈ સાધારણ નથી. શ્રવણેન્દ્રિયરૂપી ઝરૂખામાંથી શબ્દરૂપી કિરણોએ અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો એટલામાં તે મને વિસ્મયતા પ્રાપ્ત થઈ મારું લક્ષ જુટી ગયું. તે શબ્દોના અર્થ સમજવાની મને અતીવ ઉત્કંઠા છે; એમ કહેવામાં જે વખત ચાલ્યો જાય છે તે પણ મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. માટે હે દેવ ! તે મને ત્વરાથી કહી સંભળાવો. આ પ્રમાણે પાછળના પ્રત્યંતરને લઈ ભવિષ્યના અભિપ્રાયપર દ્રષ્ટિ રાખી અને વચ્ચમાં પોતાની સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી અર્જુને પૃચ્છા કરી. અર્જુનની પ્રશ્ન કરવાની શૈલિ કેવી છે તે તો જુઓ ! તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરી શ્રીકૃષ્ણના હૃદયને પ્રેમાલિંગન દેવાને તત્પર થયો છે. અહો ! શ્રીગુરુને જે વખતે પૃચ્છા કરવાની હોય છે તે વખતે આવીજ રીતે પૂછવું પડે છે. મર્યાદા સહિત કેવી રીતે પૂછવું, એ રીત તો ફક્ત સવ્યસાચી અર્જુનજ જાણે છે. હવે તે કેવી રીતે પ્રશ્ન કરે છે તથા તેનો ઉત્તર શ્રીહરિ કેવી રીતે આપે છે, અને તેનું વર્ણન સંજય કેવા પ્રેમથી કરે છે તે કહેવામાં આવશે; માટે તે તરફ બરા-

બર લક્ષ આપ્યો. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, આવી સુંદર રીતે બોલેલું સાંભળવાથી બોલવુંજ બંધ થાય છે; માટે તે શ્રવણ કરો. (૨૧૦)

અધ્યાય ૮ મો.

**अर्जुन उवाच । किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥**

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે પુરુષોત્તમ ! તે બ્રહ્મ એટલે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત શાને કહે છે ? અને અધિદેવ એટલે શું ? (૧)

ટીકા:—પછી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! સાંભળ્યું કે ? મેં જે પૂછ્યું તેનો ઉત્તર મને વિસ્તારપૂર્વક આપો. બ્રહ્મ કોણ છે ? કર્મ કોને કહે છે ? અથવા અધ્યાત્મ શાને કહેવામાં આવે છે ? અધિભૂત એટલે શું ? અને આ જગતમાં અધિદેવત કોણ છે ? એ હું સારી પેઠે સમજી શકું એવી રીતે કહો. (૩)

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नि तात्मभिः ॥२॥

શ્લોકાર્થ:—હે મધુસૂદન ! આ દેહમાં અધિયજ્ઞ કહેવાય છે તે કોણ અને કેવો છે ? અને જેણે અંતઃકરણને જીત્યું છે એવો યોગી મરણકાળે તમને કેવી રીતે બોળખે છે ? (૨)

ટીકા:—હે દેવ ! અધિયજ્ઞ તે શું ? વળી આ દેહમાં તે શી વસ્તુ છે ? એ વાત અનુમાનથી બરાબર લક્ષમાં આવતી નથી. હે શારંગપાણિ ! જેણે અંતઃકરણ સ્વાધીન કર્યું છે તે અંતકાળે તમને કેવી રીતે બોળખી શકે છે એ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. (જ્ઞાનેશ્વર કહે છે) બુઝો, ચિંતામણિના મંદિરમાં એકાદ દેવી મનુષ્ય નિદ્રા લે અને તે ઉઘમાં લવારો કરે તો તેનો તે લવારો સુદ્ધાં વ્યર્થ જતો નથી; તેજ પ્રમાણે ‘મને આપ કહો.’ અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા:—તેં જે પ્રશ્ન કર્યા તેના પ્રત્યુત્તર બરાબર લક્ષ-પૂર્વક સાંભળ. કિરીટી કામધેનુનો વાછરડો છે અને તેનાપર કદપતરનો મંડપ આવી રહ્યો છે; તેથી તેના મનમાં સર્વ હેતુઓ સિદ્ધ થાય

એમાં શી ત્રવાઈ ? શ્રીકૃષ્ણ જેનાપર ક્રોધિત થઈને જેનો સંહાર કરે છે તે સુદ્ધાં બ્રહ્મસ્વરૂપને પામે છે; તેા પછી કૃપાદષ્ટિથી જેને ઉપદેશ કરે તેને શી પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે ? જે વેળા કૃષ્ણ હુંજ છું એવો નિશ્ચય થાય છે, તે વેળા આપણું અંતઃકરણ પણ કૃષ્ણરૂપ બને છે; પછી સંકલ્પરૂપી આંગણમાં (આપણા મનમાં જે જે સંકલ્પોનો ઉદ્ભવ થાય તે તે પૂર્ણ કરવાને માટે) રિદ્ધિસિદ્ધિ આવીને બે હાથ બેડીને ઉભી રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારનો જે નિસ્સીમ પ્રેમ તે એક અર્જુન-માંજ છે; માટે તેની ઈચ્છા સદૈવ પરિપૂર્ણ થાય છે. આ કારણથી અર્જુન હવે પોતાના મનમાં જે જે પ્રશ્નો ઉદ્ભૂત થશે તે તે મને પૂછશે; એમ બાણી શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મેળેજ ઉત્તરોત્તર પાત્ર પીર-સીને અર્જુન સમક્ષ મૂક્યું. સ્તનપાન કરી દૂર ખેલતા બાળકને ભૂખ લાગી છે એ વાત તેની માતાજ બાણે છે. નહિ તો તેને માગ્યા પછી દૂધ પાતાં શું થાય ? અર્થાત્ કૃપાળુ સહજુરના હૃદયમાં પોતાના શિષ્ય પ્રતિ આવો પ્રેમ હોય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી ! અસ્તુ ! હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે કાંઈ બોલ્યા તે સાંભળો. (૧૪)

મગવા-વાચ । અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વમાવોઽધ્યાત્મઃ વ્યતે ।

મૂતમાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥૩॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—બ્રહ્મ અવિનાશી અને શ્રેષ્ઠ છે. સ્વભાવ (બ્રહ્મના શરીરમાં હોવાનો ભાવ) તે આધ્યાત્મ; અને પ્રાણીની ઉત્પત્તિનું કારણ એવો જે વિસર્ગ તે કર્મ કહેવાય છે. (૩)

ટીકા:—પછી સર્વેશ્વર બોલ્યા:—જે આ કુટેલા આકારમાં (દેહમાં) ઓતપ્રોત ભરેલો છે અને જે કદિ પણ નાશ પામતો નથી; જેનું સૂક્ષ્મપણું જોતાં તે શૂન્ય છે એમજ લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી અને જે આકાશના ગર્ભમાંથી પણ ગાળી શકાય એટલો સૂક્ષ્મ છે; આવો જે વિરલ છે અને જે પ્રાપ્ત્યિક જ્ઞાનની ચાળણીમાંથી હલાવ્યા છતાં પણ ગળી શકતો નથી; તેને ‘પરબ્રહ્મ’ કહેવામાં આવે છે. તેનો આકાર અર્થાત્ શરીર જન્મ પામ્યા છતાં પણ તે શરીરના ધર્મો બાણતો નથી અને તે શરીર નાશ પામ્યા છતાં પણ તે કદિ નાશ પામતો નથી.; હે સુભદ્રાપતે ! બ્રહ્મની આત્મસ્વરૂપમાંજ નિરંતર આવી જે સહજ સ્થિતિ હોય છે, તેને આધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે. નિર્મળ આકાશમાં નાનારંગનાં અબ્રો એકાએક કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જે પ્રમાણે સમગ્ર શકાતું નથી; તેજ પ્રમાણે તે નિરાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રકૃતિ અહંકારાદિ લેદથી

બ્રહ્માંડનો આકાર રચાવા લાગે છે. પરંતુ કલ્પનાતીત શુદ્ધ બ્રહ્મની એક કરવા માટે આપાત્ર એવી ભૂમિમાં હું અનેક પ્રકારનો થઈશ એવા સંકલ્પનો અંકુર કુટે છે; અને તરતજ બ્રહ્માંડના પુષ્કળ આકારોનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રત્યેક આકાર જે આપણે તપાસીને જોઈએ તો તે તેજ ઝીળથી અર્થાત્ બ્રહ્મથીજ પરિપૂર્ણ ભરેલો છે એમ દેખાય છે. વળી તે પ્રત્યેક આકારમાં કેટલા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને નાશ થાય છે, તેની ગણના પણ કરી શકાતી નથી. પછી તે બ્રહ્માંડના ગોળાના પ્રત્યેક અંગમાંથી અસંખ્ય આદિ સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે. અસ્તુ ! આવી રીતે સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થાય છે. પરંતુ અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ સિવાય માત્ર એકલો બ્રહ્મજ સર્વત્ર ભરેલો છે; અને જ્યારે તે અનેકત્વનું પૂર આણે છે ત્યારેજ તે અનેક સ્વરૂપે ભાસે છે તેજ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમ વિશ્વની રચના કારણ ન હોવા છતાં પણ વ્યર્થ શા માટે થાય છે અને તેમાં ન્યૂનાધિકતા શા માટે આવે છે, તેની કાંઈ સમજ પડતી નથી. ચારે તરફ દષ્ટિ ફેંકતાં લક્ષ્યાવધિ ભ્રાંતિ-ઓ ઉત્પન્ન થએલી માલૂમ પડે છે. તદ્વ્યતિરિક્ત નાના પ્રકારના જીવોની ગણના થઈ શકે એમ નથી. આ સર્વની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે ? તો તેનો જવાબ એજ કે માયામાંથી. માટે મૂળ (આદિ) માં કર્તાનું પણ ઠેકાણું નથી અને અંતમાં કારણનું પણ ઠેકાણું નથી; છતાં પણ વચ્ચે કાર્યની આપોઆપજ વૃદ્ધિ થાય છે. અવ્યક્તમાં કર્તા સિવાય પણ પ્રત્યક્ષ દેખાતો આકાર ઉત્પન્ન કરવાનો આવો જે વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે, તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. (૨૬)

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષશ્ચાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહભૂતાં વર ॥૪॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પુરુષશ્રેષ્ઠ ! નાશવંત એવો જે ભાવ (વસ્તુ) તેને અધિભૂત કહેવો; (સમષ્ટિગત હિરણ્યગર્ભ તથા વ્યષ્ટિગત તેજસ) પુરુષને અધિદૈવત કહેવો; અને આ દેહમાં (કેવળ સાક્ષીભૂત) રહેનારને અધિયજ્ઞ કહેવો; અને ત હુંજ છું. (૪)

ટીકા:—હવે ‘અધિભૂત’ કોને કહેવામાં આવે છે તે હું સંક્ષેપમાં કહું છું. જે પ્રમાણે વાહણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે; તે પ્રમાણે જેનું અસ્તિત્વ દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જે વિદ્યમાન નથી; તેને પંચ મહાભૂતો એકત્ર મળીનેજ રૂપ આપે છે. જે પંચ મહાભૂતોને આશ્રયે રહે છે; જે તેનાજ સંયોગથી દષ્ટિએ પડે છે

તથા વિયોગથી વિનાશ પામતાં જણાય છે; એવાં જે નામરૂપ, તેને ‘અધિભૂત’ કહેવામાં આવે છે. પછી અધિદેવત એટલે જીવ એમ સમજવું. આ જીવ પ્રકૃતિજન્ય લોગોનો ઉપલોગ લે છે. જે બુદ્ધિનો દ્રષ્ટા છે, ઇન્દ્રિયરૂપ દેશનો અધિપતિ છે અને જે શરીરને અંતઃકાળે મનોરથરૂપી પક્ષીઓનું વિશ્રામ લેવાનું વૃક્ષ છે, જે પ્રત્યક્ષ બીજો પરમાત્માજ છે; પરંતુ અહંકારરૂપી નિદ્રામાં પડેલો હોવાથી જેને સ્વપ્નની ખટપટને લીધે સંતોષ અને શોક પણ થાય છે; અને જેને સ્વભાવતઃજ જીવ કહેવામાં આવે છે, તથા જે પંચભૂતાત્મક શરીરનો મુખ્ય દેવતા છે તેને ‘અધિદેવત’ કહેવામાં આવે છે. હવે હે. પાંડુ-કુમાર ! આજ શરીરરૂપી આમમાં જે શારીરિક ઉપાધિનો લય કરે છે તે ‘અધિયજ્ઞ’ હું છું. બાકી અધિદેવ તથા અધિભૂત એ સર્વ ખરે-ખર હુંજ છું. સો ટચનું સોનું હીનપ્રતિના સુવર્ણ સાથે મળવાથી શું તે હલકું સોનું થતું નથી કે ? તથાપિ તેનું ઉત્તમપણું કમી થતું નથી અને પેલું હીનત્વ પણ ન્યૂન થતું નથી. જ્યાં સુધી ઉત્તમ સોનું હીનપ્રતિના સોનાની સાથે એકત્ર હોય છે, ત્યાં સુધીજ તે હલકું ગણાય છે; તેજ પ્રમાણે અધિભૂતાદિ સર્વ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી આવૃત થયાં છે, ત્યાં સુધીજ તે પૃથક્ છે. જ્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર થઈ સેદ્ધભાવ નષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને ભિન્ન માનવાં ઉચિત નથી. કેશની વેણી કરી તે પર સ્ફટિકની શિલા મૂકવામાં આવે, તો ઉપર ઉપરથી જોતાં તે શિલા ખંડિત માલૂમ પડે છે; પછી તે કેશની વેણી કાઢી નાંખતાં શિલામાંનો કાપ ક્યાં ગયો તે પણ સમજાતું નથી. આથી શું એમ કહેવાશે કે પહેલાં શિલા ખંડિત હતી અને હવે તેને જોડી દેવામાં આવી છે ? ના, કદિ નહિ. તે તો મૂળથીજ અખંડિત હતી; છતાં કેશની સંગતિથીજ ખંડિત ભાસતી હતી. કેશ એક બાજુએ કાઢી નાંખ્યા એટલે તે પૂર્વે જેવી હતી તેવીજ દેખાવા લાગી; તેજ પ્રમાણે અહંભાવ નષ્ટ થયો એટલે મૂળનું ઐક્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપે દેખાય છે; અને જ્યાં એ ઐક્યની પ્રતીતિ થાય છે તે અધિયજ્ઞ હુંજ છું. જે હેતુ મનમાં ધારણ કરીને મેં તને પૂર્વે (ચતુર્થ અધ્યાયમાં) ‘સર્વ યજ્ઞો કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે’ એમ કહ્યું હતું, તેજ આ અધિયજ્ઞ છે. એ સર્વ જીવોનો વિશ્રામ છે અને પ્રજ્ઞાસુખનો ભંડાર છે. હે અર્જુન ! હવે હું તને તે સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવું છું. પ્રથમ વૈરાગ્ય રૂપી કાષ્ઠ અડકી, ઇન્દ્રિયસંયમ રૂપી અગ્નિ સળગાવી તેમાં વિષયરૂપી

દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે. પછી વજ્રસનરૂપી ભૂમિકા શુદ્ધ કરી તે પર મૂળબંધ મુદ્રાની ઓટલી કરવામાં આવે છે; અને તે પર શરીરનો મંડપ ઉભો કરવામાં આવે છે. તે ઠેકાણે ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ અમિના કુંડમાં ઇન્દ્રિયરૂપ હોમદ્રવ્યો નાખી યોગમંત્રથી હવન કરવામાં આવે છે. તે પછી મન તથા પ્રાણના નિગ્રહરૂપી હોમદ્રવ્યોની તૈયારીથી ધૂમ વિનાનો નિર્દોષ એવો જે જ્ઞાનાગ્નિ તેને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ સાહિત્યો જ્ઞાનમાં સમર્પિત થયા પછી તે જ્ઞાન પ્રદાનમાં લય પામે છે અને પછી સર્વથા શુદ્ધ પ્રદાન એજ કેવળ રહે છે. તેનેજ અધિયજ્ઞ અર્થાત્ પ્રદાન સમજવો. એ વાત શ્રીકૃષ્ણ કહે છે એટલામાંજ મહાપુરુષિવાન અર્જુન તે સમજી ગયો. અર્જુન પ્રદાનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજી ગયો છે એમ જાણી શ્રીકૃષ્ણદેવ બોલ્યા:— તું અતીવ ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં આવાં વચનો સાંભળી અર્જુનને સંતોષ થયો. તૃષાતુર બાલકની તૃષાતૃપ્તિથી તૃપ્ત થવાની કિંવા શિષ્યની કૃતાર્થતાથી કૃતાર્થ થવાની રીત માતા અથવા સદ્ગુરુજી જાણે છે. માટે અર્જુનની પૂર્વેજ શ્રીકૃષ્ણના અંગમાં અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થઈ સમાતા નહોતા; પરંતુ તેમણે વિવેકથી તેમની ગતિને રોકી અને પોતે પૂર્ણતા પામેલા સુખના સૌગંધ્ય જેવા કિંવા શીત થએલા અમૃતના તરંગ જેવા કોમળ અને સુમધુર શબ્દો બોલવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા:—શ્રાતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન! સાંભળ! બાપુરે! માયા બળી ગઈ એટલે તેને બાળનારૂં જ્ઞાન પણ બળી જાય છે. (૫૮)

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્નૃત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫૯॥

શ્લોકાર્થ:—વળી જે અંતકાળે મારૂં સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહ છોડે છે, તે મારાં સ્વરૂપમાં મળી જાય છે એમાં શંકા નથી. (૫)

ટીકા:—મેં જેને અધિયજ્ઞ કહ્યો, તે અધિયજ્ઞ રૂપે મને જે મૂળથીજ જાણે છે તથા પ્રાણાંત સમયે પણ જાણે છે; તે દેહને મિથ્યા માની પ્રદાનરૂપ બની જાય છે. જે પ્રમાણે ઘર આકાશથી ભરેલું હોય છે અને આકાશમાંજ રહેલું હોય છે; તેજ પ્રમાણે અનુભવરૂપી ઘરમાં તેની નિશ્ચયરૂપી ઓરડી હોય છે. માટે તેને પ્રદાન વ્યતિરિક્ત દેહાદિકનું સ્મરણ રહેતું નથી. આ પ્રકારે જે અંતર્બાહ્ય ચિત્તને લીધે મદ્ભાવ બની રહ્યો છે; તેનાં પંચ મહાભૂતોરૂપી પ્રાંચ ઉપરથી તે ન જાણે

એવી રીતેજ ખરી પડે છે. શરીર જીવંત હોવા છતાં પણ તે તેની સ્પૃહા રાખતો નથી; તો પછી તેના પડવાથી તેને શી રીતે દુઃખ થશે ? આ અનુભવને કેવળ ઐક્યભાવથી શુંથી તેને અવિનાશી-પણાના હૃદયમાં નાખવામાં આવ્યો છે અને તેને પૂર્ણનિદ્રા સમુદ્રમાં ધોવામાં આવ્યો છે; માટે તે કામાદિક મળથી મલિન થતો નથી. પાણીમાં ઘડો ડૂબાવતાં તેની અંદર અને બહાર પાણીજ હોય છે; પરંતુ દૈવગતિથી પાછળથી કુટી જાય છે તો શું ઉદ્ધકનો નાશ થાય છે કે ? સર્પ પોતાની કાંચળી ઉતારી નાખે કિંવા મનુષ્ય ઉજ્જ્વલતા (બકારા) ને લીધે શરીરપરથી કપડાં કાઢી નાખે, તો શું તેથી તેનાં અંગને કાંઈ નુકશાન થાય છે કે ? તેજ પ્રમાણે ઉપર દેખાતું મિથ્યા શરીર નાશ પામે તોયે બ્રહ્મ તો સર્વત્ર ભરેલોજ છે. આ તત્ત્વમાં જે યુદ્ધિ નિપુણ થઈ, તો પછી ભય કોનો છે ? સાધારણ નિયમ એવો છે કે મરણ સમયે અંતઃકરણમાં જેનું સ્મરણ હોય છે તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે એકાદ ભયભીત મનુષ્ય વાયુની પેઠે પલાયન કરતાં માર્ગમાં એકાએક કૂપમાં પડી જાય છે; આ સ્થિતિમાં કૂપમાં પડવા પૂર્વે દોડવાના વેગનો અવરોધ કરી તેનાથી પડવાનો ભય ટાળી શકાતો નથી તેથી તેને કૂપમાં પડવુંજ પડે છે; તેજ પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે જીવની સમીપ જે વસ્તુ ઉભી રહે છે; તેજ વસ્તુનું રૂપ મરણ પછી તેને ધારણ કરવું પડે છે. આ ઘટના કોઈ પણ ઉપાયદ્વારા ટાળી શકાતી નથી. (૭૨)

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥૬૧॥

ટીકાકાર્થ:—અથવા હે કૌંતેય ! તે જે જે ભાવના મનમાં ધારણ કરી અંતે શરીર છોડે છે, તે તે ભાવનાથીજ યુક્ત થઈને તે પુનર્જન્મ લે છે. (૬)

ટીકા:—મનુષ્ય ભગૃત હોય છે તે વખતે તેના મનમાં જે કલ્પના આવે છે તેજ કલ્પના નિદ્રામાં ખડી થાય છે. તેજ પ્રમાણે જીવંત હાથમાં અંતઃકરણમાં જે પ્રત્યે પ્રીતિ હોય છે, તદ્વિષયક પ્રીતિજ અંતકાળે વૃદ્ધિગત થાય છે; અને મરણ સમયે જે વાતનું સ્મરણ હોય છે તેનીજ ગતિને તે મરણ પછી પામે છે. (૭૪)

तस्मात्सर्वे कालेषु माम-स्मर युद्धय च ।

मय्यपितमनो-द्धિर्ममिवैष્યस्यસंशयम् ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ:—માટે હે અર્જુન ! મન અને બુદ્ધિ મને અર્પણ કરી સદૈવ માંડે ચિંતન કર અને યુદ્ધ કરવાને તત્પર થા; એટલે તું મનેજ આવી મળીશ એમાં શંકા નથી. (૭)

ટીકા:—માટે તું માંડેજ સ્મરણ કર્યા કર. આંખ જે બુદ્ધિ, કાન જે સાંભળે કિંવા મન જેનું ચિંતન કરે અને વાચ્યા જે બોલે, તથા હૃદયમાં જે ભાસે તથા બાહ્ય દ્રષ્ટિથી દેખાય તે સર્વ હુંજ છું એમ સમજવું; એટલે પછી સર્વત્ર હુંજ છું એમ તને સહજ જણાશે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ મદૂપજ છે એ વાત તારું મન ગ્રહણ કરશે એટલે દેહપાત થયા છતાં પણ તું મરશે નહિ. તો પછી યુદ્ધ કરવામાં તને લાયક શો છે ? તું મન અને બુદ્ધિ ખરેખર મારાં સ્વરૂપનેજ અર્પણ કરશે ત્યારે મદૂપ થશે; એ હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. આ કેવી રીતે થશે એવો શંકાય જે તારા મનમાં આવે, તો પ્રથમ તેનો અભ્યાસ કરીને અનુભવ લે અને પછી જે મારા કહેવા પ્રમાણે ન બને તો મારાપર નારાજ થજે. (૮૦)

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુષ્ઠિત્વત્ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! પોતાનું ચિત્ત અન્યત્ર ન જવા દેતાં અભ્યાસનાં સાધનથી એકાગ્ર કરીને જે માંડે ચિંતન કરે છે; તે પ્રકાશાત્મક પરમપુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે. (૮)

ટીકા:—ઉત્તમ રીતે ચિત્ત અને અભ્યાસની સંકલના બેડી દેવામાં આવે (મનપૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે) તો જે પ્રમાણે લંગડો માણસ ઉઘોગથી પર્વતપર ચઢી શકે છે; તે પ્રમાણે નિરંતર શ્રદ્ધાવિચારનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ચિત્તને આત્માનો છંદ લાગે છે. પછી શરીર રહો કે બાહ્ય—તેની સ્પૃહા રહેતી નથી. નાના ગતિને પામનારું એવું જે ચિત્ત તે આત્માને વરશે, એટલે પછી શરીર રહું કે ગયું તેનું સ્મરણ કેણુ રાખશે ? નદીના પ્રવાહથી પાણી ધૂ ધૂ અવાજ કરતું સમુદ્રને મળવા જાય છે તે વખતે પાછળ શું ધ્યાન છે તે તરફ તે પાછી દ્રષ્ટિ ફેરવે છે કે ? નહિજ. તે તો સમુદ્રમાં મળીને સમુદ્રરૂપજ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ચિત્ત આત્મસ્વરૂપ થયું એટલે જન્મ મરણનું આવાગમન ટળી જાય છે; કારણ કે ત્યાં પરમાનંદજ ભરેલો છે. (૮૫)

કર્ત્ત્વિ પુરુષપદ્મશાંસતારપણોત્પ્તીયાંસપદ્મસરસેઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપમાતિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૧॥

પ્રયાણકાલે મન્સાદૃલેન ભક્ત્યા યુક્તો યોગબલેન ચૈવ ।

ભુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સતં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

શ્લોકાર્થઃ—જે અંતકાળે નિશ્ચલ મન કરી, ભક્તિયુક્ત બની યોગબળથી અગ્નિચક્રમાં પ્રાણને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થિર કરે છે; તથા સર્વજ્ઞ, અનાદિ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વના પોષક, અચિંત્યરૂપ, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી અને તમોગુણથી અલિપ્ત એવા દિવ્ય પરમ પુરુષનું નિરંતર ચિંતન કરે છે; તે તે દિવ્ય પરમ પુરુષને જઈ મળે છે. (૯, ૧૦)

ટીકાઃ—જેનું અસ્તિત્વ નિરાકાર છે, જેને જન્મ મરણ છેજ નહિ અને જે સર્વવ્યાપકતાથી સર્વને ભુજે છે; જે આકાશની પૂર્વે વિદ્યમાન હોય; જે પરમાણુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે; જેના સાન્નિધ્યથી વિશ્વના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે; જેમાંથી આ સર્વની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેની સહાયથી આ સર્વ વિશ્વ ભગૃત રહે છે અને જે વિષે કશું અનુમાન થઈ શકતું નથી; તે અચિંત્યજ છે. જેમ ક્ષુદ્ર કીડીથી કદિ પણ અગ્નિના અંગારા ખાઈ શકાતા નથી; જેમ તેજમાં અંધકારનો પ્રવેશ થતો નથી; જે સૂર્યરૂપ નિર્મળ કણોનો રાશિ છે અને જે જ્ઞાનીઓને નિત્ય પ્રકાશ આપે છે; જેના વિષે અસ્ત એવું ઉપનામ પણ નથી; તે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને જાણી મરણકાળ સમીપ આવતાં જે એકાગ્ર ચિત્તે તેનું સ્મરણ કરે છે; પદ્માસન વાળી ઉત્તર દિશા તરફ મુખ કરી યોગાભ્યાસક્રમમાં પ્રાપ્ત થયેલું સુખ અંતઃકરણમાં સંચિત કરી, અંતઃકરણમાં એકાગ્રચિત્તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિના ઉમળકાથી સ્વયંભૂ બ્રહ્મને સ્વરિત મળવાને માટે સંપાદન કરેલા યોગદ્વારા સુષુપ્તના નાડીના મધ્ય માર્ગે અગ્નિસ્થાનમાંથી થઈ બ્રહ્મરંધ્રમાં જવાને નીકળે છે; જેનામાં પ્રાણ અને ચિત્તનો સંસર્ગ નિરર્થક બાહ્યતઃજ દેખાય છે; જેના પ્રાણનો લય આકાશમાં થાય છે; પરંતુ મનની સ્થિરતાથી જે બંધાયેલો હોય છે અને જેનું અંતઃકરણ ભક્તિયુક્ત થયું છે અને વળી જે યોગબળથી તૈયાર થઈ પોતાનું મન પોતાને સ્વાધીન રાખી શકે છે; તે યોગી ચિત્ત અને મનને જુકુટિમાં વશ કરી, જે પ્રમાણે ઘંટાનો નાદ ઘંટામાંજ લય પામે છે તે પ્રમાણે જુકુટિમાંજ ઉભયનો લય કરે છે. બ્રહ્મ

નીચે રાખવામાં આવેલો દીપક ક્યારે જુગાઈ જાય છે તે સમજ શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે કેવળ પરબ્રહ્મ જેને પરમ પુરુષ કહેવામાં આવે છે તેના-મારા સ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. (૯૯)

**यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति ह्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सग्रेहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥**

શ્લોકાર્થ:—વેદવેત્તા જે તત્ત્વને અક્ષર કહે છે; કામ ક્રોધ રહિત સંન્યાસી જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જેની પ્રાપ્તિને માટે બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે; તે પદ હે અર્જુન ! તને સંક્ષેપમાં કહું છું. (૧૧)

ટીકા:—જે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનો અંત છે અને સકળ જ્ઞાનના નિધિરૂપ વિદ્વાનો જેને અક્ષર કહે છે; જે પવનના વંટોળીઆની સમક્ષ માત્ર ગગનજ અડગ રહી શકે છે; તેની આગળ વાદળાંઓ કેવી રીતે નભી શકે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીઓ જેને સમજી શકે છે તે જ્ઞાનની મર્યાદામાં આવતી હોઈને તેને ‘ક્ષર’ (નાશવંત) કહેવામાં આવે છે; અને જે જાણી શકાતું નથી તેનેજ ‘અક્ષર’ (અવિનાશી) કહેવું છે. આ અક્ષર (બ્રહ્મ) માયાતીત હોઈ સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. વિષયેચ્છા છોડી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી, દેહરૂપી વૃક્ષની નીચે ઉદાસીન વૃત્તિથી બેઠેલા વિરક્ત પુરુષ પણ સદૈવ જેની વાટ જોતા રહે છે અને જે સદા નિરિચ્છ લોકોને પ્રિય હોય છે; જેનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગીજન બ્રહ્મચર્યાદિ સંકટોને ગણુતા નથી તથા નિદુરપણાથી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરે છે; જેનો અંત નથી અને જેનું જ્ઞાન વેદને પણ પ્રાપ્ત થયું નથી; તે પદને જેઓ મારા ઉપયુક્ત કથન પ્રમાણે દેહ છોડે છે તે પ્રાપ્ત કરે છે. માટે હે પાર્થ ! તે વિષે વળી એકવાર પુનઃ તને કહું છું. ” ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:—“ હે ગુરો ! હું હમણાંજ આપને પૂછવાનો હતો; પરંતુ આપે સહજ મારાપર કૃપા કરી; માટે આપ કહેવાની શરૂઆત કરો. વળી જે કહેવું હોય તે માત્ર સાદી ભાષામાંજ કહેજો. ” આ સાંભળી ત્રિભુવનદીપ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—“ હું ક્યાં તને ઓળખતો નથી ? તને સંક્ષેપમાંજ કહું છું. માટે મનની બહાર હિંડવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિને ડાબી હૃદયમાં સ્થિર કર. (૧૧૧)

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

भूर्भ्यां ध्यायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

શ્લોકાર્થ:—જે સર્વ દારોનો નિરોધ કરી મનને હૃદયમાં સ્થિર કરી, કપાળમાં બ્રુકુટિના મધ્યભાગમાં પોતાના પ્રાણ વાયુને નિશ્ચલ કરી યોગ્યાભ્યાસમાં સ્થિર થાય છે. (૧૨)

ટીકા:—પરંતુ જ્યારે ઇન્દ્રિયોનાં દારો નિગ્રહને લીધે બંધ થાય છે ત્યારેજ આ ક્રિયા બને છે. આમ થયું એટલે સહજ મન સ્વાધીન થઈ હૃદયમાં સ્વસ્થ થાય છે. જે પ્રમાણે જેના હાથ પગ ભાંગી ગયા હોય તે પોતાનું ઘર છોડી શકતો નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! ચિત્તની સ્થિરતા થઈ એટલે પ્રાણાયામથી ઝંકારનું ધ્યાન કરવું અને પ્રાણવાયુને ક્રમે ક્રમે બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત આણવો. પછી અકાર ઉકાર અને મકાર એ ત્રણે અર્ધ માત્રામાં મળે ત્યાં સુધી ધારણા શક્તિના બળથી પ્રાણવાયુને બ્રહ્માકાશમાં મળે ન મળે એવા પ્રયોગથી ધરવો. અર્થાત્ ત્યાં સુધી તે વાયુને મસ્તકાકાશમાં સ્થિર કરવો; પછી ઝંકારનો અને તેનો સંયોગ થતાં મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેમાં તે રમ-માણ થાય છે. (૧૧૬)

ઓમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામ-સ્મરન્ ।

યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનો વાચક ઝં એ એકાક્ષર ઉચ્ચારી માફ સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહને ત્યાગ કરી નીકળી જાય છે; તે ઉત્તમ ગતિને પામે છે. (૧૩)

ટીકા:—આમ થતાંની સાથેજ ઝંકારનું સ્મરણ બંધ થાય છે અને તે વખતે પ્રાણનો અંત આવે છે. પછી ઝંકારાતીત બ્રહ્માનંદ સ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રણવરૂપી એકાક્ષરવડે મારા પરમ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે દેહ ત્યાગ કરે છે; તે નિઃસંશય મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! કદાચિત તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે “ મરણ સમયે આપનું સ્મરણ કેમ કરીને કરવું ? જીવિ-તનું સુખ નષ્ટ થઈ ઇન્દ્રિયો સંકટમાં પડી, અંતર્બાહ્ય મૃત્યુ ચિન્હો પ્રકટ થાય છે ત્યારે ઉઠીને એસે કોણ ? ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કોણ કરે ? અને અંતઃકરણમાં ઝંકારનું સ્મરણ કોણ કરે ? બાપુરે ! આવા સંશ-યને કદિ પણ તું તારા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપીશ નહિ. જે મારી નિત્ય સેવા કરે છે તેના અંતકાળે હું તેના દાસ બનીને રહું છું. (૧૨૩)

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૪॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાંગતાઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાર્થ ! જે યોગી એકાગ્ર ચિત્તે સદા સર્વદા માઈ સ્મરણ કરનાર અને નિરંતર સંતોષી હોય છે, તેને હું સહજ પ્રાપ્ત થાઉં છું. (૧૪) પરમસિદ્ધિને પામેલા મહાત્માઓ મને પ્રાપ્ત થયા પછી દુઃખનું સ્થાન અને અશાશ્વત એવા જન્મને પામતા નથી. (૧૫)

ટીકાઃ—જે વિષયોને તિલાંજલિ આપી, વિષયેચ્છાનો નિરોધ કરી મનેજ હૃદયમાં રાખી તે સુખનો ઉપલોગ લે છે; તેને તે સંતોષના ઉમળકામાં ક્ષુધાદિકની સુદ્ધાં સ્મૃતિ રહેતી નથી. તો પછી નેત્રાદિકનો ત્યાં હિસાબજ શું ? આવી રીતે સદૈવ અંતઃકરણ મારામાં તદ્દલીન કરી તથા મદૂપ બની જેઓ મારી સેવા કરે છે, તેજે અંતઃકાળસમયે માઈ સ્મરણ કરે તોજ હું તેમને પ્રાપ્ત થાઉં; તો પછી તેમણે પૂર્વે જે મારી ઉપાસના કરી તેનો શું ઉપયોગ ? સંકટને સમયે એકાદ ગરીબ મનુષ્ય પણ દીનતાથી ‘ હે દેવ ! મારી વ્હારે ધાઓ ’ એવી મને વિનંતિ કરે તો તેનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે મારે નથી જવું પડતું ? તો પછી જેઓ મારા ભક્ત છે; તેમની મરણ સમયે હું સંભાળ ન લઇ શકું તો પછી તેઓ મારી ભક્તિ શા માટે કરશે ? માટે આવા સંશયનું સ્મરણ સુદ્ધાં કરશો નહિ. તે જે વેળાએ સ્મરણ કરે છે તે વેળાએ હું તેને પ્રાપ્ત થાઉં છું. તેની ભક્તિરૂપી ઉપકારનો જોજો મારાથી સહન થઇ શકતો નથી. આ પ્રકારે હું ઋણી બચો છું એમ બાણી એ ઋણમાંથી મુક્ત થવાને માટે હું મારા ભક્તોની અંતકાળે સેવા કરું છું. દેહની વ્હાનિનો સ્પર્શ મારા ભક્તોનાં સુકુમાર શરીરને ન થાય એટલા માટે હું તેમને અંતકાળે આત્મજોધરૂપી પાંજરામાં રાખું છું. તે પાંજરાપર મારા સ્મરણનો આદ્હાદકારક અને શીતળ પડદો રાખું છું. આ પ્રકારે જેની બુદ્ધિ મારા પ્રત્યે સ્થિર હોય છે તેને હું મારા સ્વરૂપમાં લાવું છું. માટે દેહના અંતકાળનું દુઃખ મારા ભક્તોને કદિ પણ થતું નથી અને તેમને હું સુખપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં આણું છું. આત્માપરથી દેહરૂપી આચ્છાદન કાઢી નાખીને તથા મિથ્યા અહંકારની ધૂળ ખંખેરી નાખીને ભગવતપ્રાપ્તિની વાસનાથી તેમને મદૂપ કરું છું; અને ભક્તને પણ દેહમાં પ્રેમ ન રહે-

લાથી તે તેનો ત્યાગ કરે છે. તે વખતે દેહ છુટી જાય છે એમ સુદાં તેને લાગતું નથી. તેમજ દેહનાં અંત સમયે ભગવત્પ્રાપ્તિ કરવી અને ઇશ્વરસાન્નિધ્ય કરવું એવી પણ તેના મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી નથી. કારણકે પૂર્વથીજ તે મદૂપ થયેલો હોય છે. વળી તેના શરીરરૂપી પાણીમાં આત્મા છે એમ દેખાય છે ખરું; પરંતુ તે દેખાવું પ્રતિબિંબ પ્રભાણે મિથ્યા હોય છે. ચાંદરણું બહાર દેખાય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તેની સ્થિતિ અંદ્રમામાંજ છે. આવા બોધથી જે મારી સાથે યુક્ત થયો છે તેની નિકટજ હું હંમેશાં છું; માટે તે મરણ પછી પણ નિઃસંશય મદૂપજ બને છે. જે શરીર કલેશરૂપી વૃક્ષોનું વન છે; જે તાપત્રયરૂપી અગ્નિની ધગધગતી સગડી છે; જે મૃત્યુરૂપી ગીધડાનો બલિ છે; જે દારિદ્ર્યને વધારે છે; જે મૃત્યુના લયમાં વૃદ્ધિ કરે છે; જે સર્વ દુઃખનો બહાર છે; જે ખરાબ બુદ્ધિનું મૂળ છે; પૂર્વજન્મનાં ખરાબ કર્મોનું જે ફળ છે; જે જ્ઞાતિનું કેવળ સ્વરૂપજ છે; જે સંસારનો આશ્રમ છે; જે અહંકારાદિ વિકારોનું ઉપવન છે; જે સર્વ પ્રકારના વ્યાધિથી પીરસાયેલું પાત્ર છે; જે કાળે ચાવી નાખેલો ઉચ્છિષ્ટ ખીચડો છે; જે આશાનું અંગબળ છે; જે સ્વભાવતઃ જન્મ મરણને આપ ચડાવે છે; જે જ્ઞાતિથી પરિપૂર્ણ છે; જે ખરાબ કલ્પનાથી આતપ્રેત શુંથાયેલું છે; કિંબહુના જે વિંછીઓનું નિવાસ સ્થાનજ છે; જે વ્યાઘ્રની જાળ છે; જેને વેશ્યા સાથે મૈત્રી છે (અર્થાત્ જે મનને વેશ્યાની પેઠે મોહમાં ફસાવે છે); જે વિષયપ્રતીતિ કરવાનું ઉત્તમ યંત્ર છે; જે ચક્ષુષીની દયાનું સ્થાન છે; જે વિષય રૂપી શીતળ જળનો ઘુંટડો છે; જે સ્નેહભાવથી વર્તનારા ચોરના મજબૂત આવાસન સમાન છે; જે કોઠગસ્ત મનુષ્યના આલિંગન જેવું છે; જે મહાવિષધારી સર્પના અંગ જેવું સુવાળું છે; જે પારધિના સાહજિક ગાયન જેવું સુમધુર છે; જે વૈરીના આદરાતિથ્યની મિજબાની તથા દુર્જને કરેલી આગતાસ્વાગતા સમાન છે; વધુ શું કહું ? જે પ્રત્યક્ષ અનર્થનો સમુદ્રજ છે; જે સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વપ્ન છે; જે મૃગજળ પરિપૂર્ણ વન છે; અને જે ધૂળની રજથી ભરેલું આકાશ છે; એવું જે શરીર તે મદૂપ થયેલા પુરુષને પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી. (૧૫૧)

આબ્રહ્મભુવનાલોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતૈય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! બ્રહ્મલોક પર્યંતના સર્વ લોક ઉત્પત્તિ

તથા વિનાશને આધીન છે; પરંતુ હે કૌંતેય ! માત્ર મારી પ્રાપ્તિ થયા પછી પુનઃ જન્મ થતો નથી. (૧૬)

ટીકા:—પ્રજ્ઞાત્વનો ધમંડ રાખનાર પ્રજ્ઞાદેવ સુદ્ધાં પુનર્જન્મના ફેરામાંથી નિવૃત્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ જે પ્રમાણે મૃત મનુષ્યના પેટમાં હુણતું નથી; કિંવા જાગૃત થયા પછી કોઈ સ્વપ્નમાંના મહા-પૂરમાં બૂડતું નથી; તે પ્રમાણે જે મને પામેલા છે તે સંસારથી લિપ્ત થતા નથી. ચૌદ ભુવનનું જે શિખર, સપ્તચિરંજીવમાં જે અગ્રેસર અને તૈલોક્ય રૂપ પર્વતનું મસ્તક એવું જે પ્રજ્ઞાભુવન, તેના એક પ્રહર પર્યંત પણ એક ઇંદ્રનું આયુષ્ય ટકતું નથી અને એક દિવસમાં તો ચૌદ ઇંદ્રનો પાર આવી જાય છે. (૧૫૫)

સહસ્રયુગપર્યન્તમહર્યદ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાંતાં તેઽગેરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—કેમકે સહસ્ર વેળા ચાર યુગો વ્યતીત થાય ત્યારે પ્રજ્ઞાદેવનો એક દિવસ થાય છે; અને પછી તેટલાજ કાળની તેની રાત્રિ થાય છે. આ વાત દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા લોકોજ જાણે છે. (૧૭)

ટીકા:—ચાર યુગો હજાર વાર જાય ત્યારે પ્રજ્ઞાદેવનો ખરેખરો પુરો એક દિવસ થાય છે; અને તેજ પ્રમાણે ચાર હજાર યુગોની એક રાત્રિ થાય છે. આવો મોટો દિવસ અને આવી મોટી રાત્રિ જ્યાં છે ત્યાં જે જાગ્યવાન પુરૂષો વસે છે તે મરતા નથી; પરંતુ રાત્રિ દિવસ જીવે છે. તે સ્વર્ગ લોકના ચિરંજીવી છે. જ્યાં સ્વતઃ ઇંદ્રની દશા એવી છે કે એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્ર થાય છે, તો પછી દેવગણની તો પ્રતિષ્ઠાજ શી વર્ણવવી ? પરંતુ જેઓ પ્રજ્ઞાદેવના આઠ પ્રહરને પોતાની દ્રષ્ટિથી જીવે છે તેનેજ (પ્રજ્ઞાદેવના) દિવસ અને રાત્રિને જાણનારા કહેવામાં આવે છે. (૧૫૬)

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે ઽલોચન્તે તત્રેવાજ્ઞાનંહૃદયે ॥૧૮॥

ભૂતગ્રામઃ સ એવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ વાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—દિવસ આવતાં અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિને ઉદય થાય છે અને પુનઃ રાત આવતાં તેજ અવ્યક્તમાં તેમનો જાય થઈ

જાય છે. (૧૮) હે પાર્થ ! તેજ સર્વ ચરાચર વસ્તુનો આ સમુદાય પરતંત્ર હોવાથી પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થઈ રાત આવતાંજ લય પામે છે અને દિવસ આવતાંજ પુનઃ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૯)

ટીકા:—તે બ્રહ્મલોકમાં જ્યારે દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિરાકારમાંથી સાકાર એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે કે, તેનું માપ કરી શકાતું નથી. પછી તે દિવસના ચાર પ્રહરો સમાપ્ત થતાં આ વિશ્વ નષ્ટ થાય છે અને પુનઃ પહેા ક્ષાયો એટલે અગાઉની પેઠે આ વિશ્વ ભરાવા માંડે છે. શરદ ઋતુના પ્રારંભમાં વાદળો આકાશમાંથી નષ્ટ થાય છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુને અંતે પાછાં તે ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવના દિવસના પ્રારંભમાં આ ભૂતસૃષ્ટિનો સમુદાય એકત્રિત થાય છે અને તે ચાર યુગો હજાર વાર વ્યતીત થાય ત્યાં સુધી રહે છે. પછી બ્રહ્મદેવની રાત્રિનો સમય થતાં આ વિશ્વ નિરાકારમાં લય પામે છે અને પૂર્વોક્ત કાળ વ્યતીત થયા પછી પૂર્વવત્ ઉદય પામે છે. આવી રીતે વિશ્વની રચના થાય છે એમ કહેવામાં મારો ઉદ્દેશ બ્રહ્મદેવના દિવસ અને રાત્રિમાં વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે; એ તત્ત્વ તને સમજાવવાનોજ છે. તેની મહત્તા કેટલી છે ? તે બ્રહ્મદેવ સૃષ્ટિના બીજનો બંડાર છે તોપણ તે જન્મ મરણની મર્યાદામાં આવી ગયો છે. હે ધનુર્ધર ! આ ત્રેલોક્યસૃષ્ટિ સત્યલોકનો પ્રસાર છે અને બ્રહ્મદેવનો દિવસ ઉગતાંની સાથે તે ફેલાવા માંડે છે. પછી જ્યારે રાત્રિનો સમય આવે છે ત્યારે તે આપોઆપજ અવ્યક્તમાં લય પામે છે; અને આ પંચભૂતાદિક બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી સહજ જ્યાંના ત્યાંજ વિલય પામી જાય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષ બીજરૂપમાં સમાવિષ્ટ થયેલું હોય છે; કિંવા મેઘ આકાશમાં વિલીન થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જેમાં-પ્રકૃતિમાં-પુષ્કળ વસ્તુનો સમાવેશ થાય છે તેને ‘સામ્ય’ કહેવામાં આવે છે. (૧૯૯)

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ સચરાચરનો નાશ થયા છતાં પણ જે નાશ પામતો નથી, તે તે અવ્યક્તથી પર, ઈદ્રિયોથી અગોચર તથા અવિનાશી એવો બીજો ભાવ (વસ્તુ) છે. (૨૦)

ટીકા:—તે સામ્યમાં ન્યૂનાધિક કશું દેખાતું નથી તેથી તેને ‘ ભૂત ’ કહેવામાં આવતું નથી. જે પ્રમાણે દ્રવ્યનું દહિં થયા પછી તેનું (દ્રવ્યનું) નામ તથા રૂપ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આકાશનો નાશ

થવા સાથે જગતનું જગત્વ નાશ પામે છે; પરંતુ જેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થઈ છે તે સ્થળે તો તે જેવુંને તેવું (તેના મૂળ સ્વરૂપમાં) જ હોય છે. આ વખતેજ તેને ‘અવ્યક્ત’ કહેવામાં આવે છે; અને સાકાર હોય છે તે વેળા તેનેજ વ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. આ એક બીજાની પ્રતીતિ કરાવનારાં આ બે નામોજ છે. વાસ્તવિક જોવા જતાં એકે વસ્તુ નથી. જે પ્રમાણે રૂપાના ભાગી નાંખેલા આકારને લગડી કહેવામાં આવે છે; પછી તેના દાગીના બનાવવામાં આવતાં તે લગડી નાશ પામે છે; તેજ પ્રમાણે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એ બન્ને વિચારો પ્રહ્મ સંબંધેજ થવા છતાં તે પ્રહ્મ વ્યક્ત પણ નથી; તે ઉત્પન્ન પણ થતો નથી અને નાશ પણ પામતો નથી; પરંતુ તે ઉભય સ્થિતિથી અતીત અને અનાદિસિદ્ધ છે. તે પ્રહ્મ વિશ્વાકાર થઈને રહે છે; પરંતુ વિશ્વનો લય થતાં તેનો લય થતો નથી. જેમ અક્ષરો ભૂસી નાખવામાં આવે તોપણ તેનો અર્થ ભૂસાઈ જતો નથી; ઉદકપર તરંગ આવે છે અને જાય છે, પરંતુ ઉદક તો કાયમજ રહે છે; તે પ્રમાણે ભૂતો નાશ પામ્યા છતાં અવિનાશી પ્રહ્મ તો સ્થાયીજ રહે છે. કિંવા અલંકારોનો નાશ કરવામાં આવતાં કાંઈ સુવર્ણનો નાશ થઈ જતો નથી; તે પ્રમાણે મૃત્યુ પામનાર શરીરમાં તો અમર છે. (૧૭૮)

अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निर्वर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—જે અવ્યક્ત ભાવ અક્ષર સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ છે તેનેજ પરમગતિ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં જ્ઞાની ગયા પછી પુનઃ પાછા આવતા નથી; તેજ માફે પરમ ધામ છે. (૨૧) હે પાર્થ ! જેમાં સર્વ ભૂતોનો સમાવેશ થાય છે અને જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

ટીકા—જેને કૌતુકથી અવ્યક્ત કહેવામાં આવતાં તેની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ લાગતું નથી; કારણ કે જે મન અને બુદ્ધિને ગમ્ય થતો નથી; જેને આકાર પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જેનું નિરાકારપણું જતું નથી અને આકારનો નાશ થયા છતાં પણ જેની નિત્યતામાં ખામી આવતી નથી; માટે જેને ‘અક્ષર’ (નાશ ન પામનાર) કહે-

વામાં આવે છે, તેને અક્ષર કહેવાથીજ યોગ થાય છે. આથી આગળ કોઈ પણ વસ્તુનો વિસ્તાર જણાતો નથી અને આનુંજ નામ પરમગતિ છે. પરંતુ તે આ શરીરમાં વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ નિદ્રિતાવસ્થામાં છે; કારણ કે તે વ્યાપાર કરાવતો પણ નથી અને કરતો પણ નથી. હે મહાવીર અર્જુન ! નહિતર શરીરના સર્વ વ્યાપારોમાં એક પણ વ્યાપાર બંધ રહેતો નથી; દશે ઇંદ્રિયોના વ્યાપાર ચાલુજ રહે છે. વિષયરૂપી બબ્બર ઉઘડી, મનના ચૌટાપર વ્યાપાર શરૂ થયા પછીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ દુઃખોનો હિસ્સો અંતઃકરણને પ્રાપ્ત થાય છે. રાજ્ય સુખેથી બિંધતો હોય તે વખતે કાંઈ તેના રાજ્યમાંના વ્યાપાર અટકતાં નથી. પ્રજા પોતાની પ્રાસિની ઇચ્છાથી વ્યાપાર કરીજ ભાય છે. તે પ્રમાણે બુદ્ધિની જ્ઞાનશક્તિ, મનની ગ્રહણ અને ત્યાગશક્તિ, ઇંદ્રિયોની ક્રિયાશક્તિ અને પ્રાણવાયુની સ્ફુરણશક્તિ, આ સર્વ દેહવ્યાપારો કરવામાં ન આવતા હોવા છતાં પણ પોતાની મેળેજ ચાલે છે. જે પ્રમાણે સૂર્ય ચલાવતો નથી તોપણ તેના પ્રકાશથી લોકત્રયના વ્યવહાર ચાલે છેજ; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે શરીરમાં સ્વસ્થ છે માટે તેને પુરુષ કહેવામાં આવે છે એમ તું સમજ. માયારૂપી પતિવ્રતાના એકપત્નીવ્રતમાં પડવાને લીધે તેને પુરુષ એ નામ પ્રાપ્ત થયું છે; પરંતુ વેદોએ પુષ્કળ ઉપાયો કર્યા છતાં જેનું આંગણું સુદ્ધાં દ્રષ્ટિએ પડયું નથી અને જેમાં આકાશનો સમાવેશ થયો છે એમ જાણીનેજ યોગી લોકો તેને જીવ અને પ્રકૃતિથી અતીત ગણે છે; તે એકનિષ્ઠ ભક્તોનો શોધ કરતો તેને ઘેર આવે છે. જે એકનિષ્ઠ ભક્ત કાયા, વાચા અને મને કરીને અન્ય કાંઈ પણ વસ્તુ જાણતો નથી તેની એકનિષ્ઠાનો પાક આપનાર તે ઉત્તમ ક્ષેત્ર છે. હે પાંડવ ! આ ત્રૈલોક્ય ભગવદ્ગુપ્ત છે એવો જેનો સાચો મનોભાવ છે તે આસ્તિક ભક્તનો તે આશ્રમજ છે. જે નિરભિમાની-ઓનો વૈભવ છે, જે શુણ્યાતીતોનું જ્ઞાન છે; જે નિઃસ્પૃહ જનોનું સુખોપભોગ લેવાનું સ્થાન (રાજ્ય) છે; જે સંતોષી જનોનું લોભન; જે સંસારની ચિંતા ન રાખનાર શરણાગતનું માતૃપેટ, અને જે ભક્તિને માર્ગે ચાલનારાની મોક્ષ ગામની સરળ વાટ છે; હે ધનંજય ! આવા એક એક શુણ્ણને વર્ણવી વર્ણવ કેટલું કરે ? પરંતુ જે સ્થળે જતાં મનુષ્ય તદ્ગુપ્તા પામે છે તે સ્થાન એજ છે. ઠંડીથી જે પ્રમાણે જીનું પાણી ઠંડું થાય છે; કિંવા સૂર્ય ઉગતાં તિમિર પ્રકાશરૂપ થાય છે; તે પ્રમાણે હે પાંડુકુમાર ! અજ્ઞાન અને તેનું કાર્ય જે જગત તે પરમાત્મારૂપી ગામમાં જતાં પોતેજ મુક્ત સ્વરૂપ બની રહે છે. જે

પ્રમાણે કાષ્ઠને અગ્નિમાં નાખતાં તે પોતેજ અગ્નિસ્વરૂપ બની જાય છે અને તેના પાછા વર્ગ પાડવા જતાં તેનું કાષ્ઠત્વ દ્રષ્ટિએ પડતું નથી; કિંવા જે પ્રમાણે ખાંડ થયા પછી પુનઃ ચાતુર્યથી તેની શેરડી કરી શકાતી નથી; એક વખત પારસમાણેના સ્પર્શથી લોખંડનું સુવર્ણ કરવામાં આવ્યું, એટલે પછી બીજો એવો કયો પદાર્થ છે કે જે તેનું ગયેલું લોખંડપણું પાછું આણી આપે ? માટે ધીનું જે પ્રમાણે પુનઃ ખરેખરે રૂઢ થતું નથી; તે પ્રમાણે જેમાં ભળી જવાથી પુનઃ જન્મ નથી તેજ માટે ખરેખર ઉત્તમ સ્થળ છે. આ શુદ્ધ તત્ત્વ તને અધુના સ્પષ્ટ કરીને કહું છું. (૨૦૩)

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—હૈ ભરતરેષ ! જે કાળે યોગી મરણ પામવા છતાં પુનઃ જન્મ પામતો નથી; અને જે કાળે મરણ પામવાથી પુનઃ જન્મ પામે છે તે કાળ હું તને કહી બતાવું છું. (૨૩)

ટીકા:—તેજ પ્રમાણે દેહાવસાન થયા પછી જે સ્વરૂપને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે, તે શુદ્ધ તત્ત્વ અન્ય એક પ્રકારે સમજવું સુલભ છે. અકસ્માત્ એવી ઘટના બને છે કે જે યોગી અકાળે દેહ છોડે છે તેને પુનઃ દેહ ધારણ કરવો પડે છે. માટે શાસ્ત્રોક્ત શુદ્ધ દેહનું અવસાન થાય, તો તત્ક્ષણે તે યોગી બ્રહ્મ થાય છે. બાકી અકાળે દેહાવસાન થવાથી પુનઃ જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. એજ પ્રમાણે મોક્ષ અને પુનર્જન્મ એ ઉભય કાળને આધીન છે. આ કાળ વિષે પ્રસંગોપાત તને વાત કહું છું. માટે હૈ મહાવીર અર્જુન ! તે તું સાંભળ. મરણ થતાં પંચમહાભૂતો પોતપોતાને રસ્તે જાય છે; પરંતુ બુદ્ધિને પ્રાંતિ ગળી જતી નથી; સ્મરણ શક્તિ અંધ બની જતી નથી અને મન પણ મરણ પામતું નથી. આવો એ સર્વ જ્ઞાનસમુદાય પ્રકાશિત હોય છે અને તેને આગળ અનુભવેલા બ્રહ્મભાવનો યોગ હોય છે. વાયુ કિંવા પાણીથી જ્યારે દ્વીવાનો પ્રકાશ બુઝાઈ જાય છે, ત્યારે આપણી આંખ સારી હોવા છતાં પણ તેને કાંઈ દેખાય છે કે ? તેજ પ્રમાણે દેહાવસાનની વખતે વાયુ વૃદ્ધિ પામવાથી શરીર કુદ્ધથી વ્યાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિનું તેજ બુઝાઈ જાય છે. તે વખતે પ્રાણજ હોતો નથી તો પછી મન, બુદ્ધિ હોવા છતાં પણ તે શું કરી શકે ? કેમકે અગ્નિ સિવાય દેહમાં ચૈતન્ય રહેતું નથી. શરીરમાંનો જઠરાગ્નિ નષ્ટ

થવાથી દેહ રહેતો નથી; પરંતુ માત્ર કાદવજ રહે છે. આ વખતે સાધક પોતાનું આયુષ્ય અંધારામાં અથડાતો હોય તે પ્રમાણે નિર્ગમન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ગત અભ્યાસનું સ્મરણ રાખી દેહ છોડી સ્વરૂપમાં જાળવું, એ કેવી રીતે બની શકે વાડ ? તે વખતે તો દેહના કંઈના કાદવમાં ચૈતન્ય રૂપી જવાથી પાછળ અને આગળના બનાવોનું સ્મરણ પણ નષ્ટ થાય છે. માટે પૂર્વે જે યોગાભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય છે, તેનું સ્મરણ પણ મરણ આવવા પૂર્વેજ નાશ પામે છે. અંધારામાં રાખેલી વસ્તુ સંપાદન થયા પહેલાં દીપકનો નાશ થાય તે પ્રમાણે આ ઘટના થાય છે. આ સર્વનું તાત્પર્ય એજ છે કે જ્ઞાનનું મૂળ કારણ જઠરાગ્નિ છે અને મરણ સમયે તેને જઠરાગ્નિની પૂર્ણ સહાય હોય છે. (૨૧૯)

અમિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષષ્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ—અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ તથા ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં મરણ પામેલા પ્રજ્ઞવેતાઓ પ્રજ્ઞને જઈ મળે છે. (૨૪)

ટીકા:—શરીરની અંદર જઠરાગ્નિની જ્યોતિનો પ્રકાશ અને બહાર ઉત્તરાયણના છ મહિના પૈકી કોઈ પણ મહિનાનો શુકલપક્ષનો દિવસ હોય. (રાત્રિ ન હોવી જોઈએ). આ પ્રકારે સર્વ ઉત્તમ સંયોગ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે જે પ્રજ્ઞાભ્યાસી પુરુષ પોતાની દેહ મૂકે છે તે પ્રજ્ઞ-સ્વરૂપમાં મળી બીજા છે. હે ધનુર્ધર! સાંભળ. આ કાળના યોગમાં (તત્કાલાભિમાની દેવતાઓનું) એવું વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય છે. માટે મોક્ષપ્રાપ્તિને સાડ સ્વસ્વરૂપમાં લગવાનો આ સરલ માર્ગ છે. આ માર્ગમાં જઠરાગ્નિ એ પ્રથમ ભૂમિકા છે; અગ્નિનું સતેજપણું એ બીજી ભૂમિકા, દિવસ એ ત્રીજી ભૂમિકા, શુકલપક્ષ એ ચોથી ભૂમિકા અને ઉત્તરાયણના છ માસ પૈકીનો એક માસ એ નિસરણીનું છેક ઉપરનું પગથીડું છે. આ ક્રમે ચાલવાથી યોગી મોક્ષસિદ્ધિરૂપી ઘરને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ઉત્તમ કાળ છે એમ સમજ અને એનેજ શાસ્ત્રમાં અગ્નિ-રાહિ માર્ગ કહેવામાં આવે છે. હવે યોગી સાધકના મરણને માટે અયોગ્ય કાળ કયો, તે પ્રસંગાનુસાર તને કહું છું. સાંભળ. (૨૨૫)

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષષ્માસા દક્ષિણાયનમ્ ।

તત્ર ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા દક્ષિણાયનના છ મહિનામાં મરણ પામનાર યોગી ચંદ્રલોકનો ઉપલોગ લઈ આગળ ન જતાં પાછો આવે છે. (૨૫)

ટીકા:—મરણ સમયે કંઈ વાતાદિ દોષનો અતિ ઉછાળો થવાથી અંતઃકરણમાં અંધારૂં વ્યાપી જાય છે; સર્વ ઇંદ્રિયોની ગતિ કુઠિત થાય છે; સ્મૃતિને ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે; મનમાં ઉન્માદનો સંચાર થાય છે અને પ્રાણ રૂંધાય છે; જઠરાગ્નિ ખુઝાઈ જાય છે અને ચારે તરફ તેનો ધૂમ પ્રસરી જાય છે. આથી શરીરમાં રહેલું જ્ઞાન આચ્છાદિત થાય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્રની આડે ઘન અને વારિથી ભરેલાં વાદળાં આવવાથી નહિ અંધારૂં અને નહિ પ્રકાશ એવી ઝાંખી ઝાંખી સ્થિતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે તે મરતો પણ નથી અને સાવધ પણ રહેતો નથી. જીવિતની સ્થિતિ આવી થાય છે અને આયુષ્ય મરણની વાટ જીએ છે. આ પ્રકારે મન, બુદ્ધિ અને ઇંદ્રિયોની ચારે તરફ અતિશય ધૂમ ફરી વળે છે, ત્યારે આખા જન્મમાં મેળવેલા સર્વ લાભોનો નાશ થાય છે. જે વખતે હાથમાં જે હોય તે જાય છે તે વખતે બીજો લાભ થશે એમ કહીજ કેમ શકાય? માટે મરણ સમયે આવી (પતિત) દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે દેહની આંતર સ્થિતિ હોય છે અને બહાર કૃષ્ણપક્ષનું પખવાડીઉં હોય છે; તથા તેમાં વળી દક્ષિણાયનના છ મહિના પૈકી એક મહિનો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જન્મ મરણના ફેરામાં નાખનારા સર્વ યોગો જેના મરણ સમયે એકત્રિત થાય છે, તેને કાને મોક્ષપ્રાપ્તિની વાત ક્યાંથી પડે? આ વખતે જે યોગીનું દેહાવસાન થાય છે તે યોગી હોવાને લીધે ચંદ્રલોક પર્યંત જઈ શકે છે; પરંતુ પછી તેને પાછા ફરી જન્મમરણના ફેરામાં પડવું પડે છે. હે પાંડવ! મેં જે મરણને માટે અયોગ્ય કાળ દર્શાવ્યો, તે આજ છે એમ સમજ. જન્મ મરણના આમમાં લઈ જનારો ધૂમમાર્ગ આજ છે. આ સિવાયનો બીજો જે અર્ચિરાદિ માર્ગ છે, તે રાજમાર્ગ છે અને તે સુલભ, અતિ ઉત્તમ અને અત્યંત સહેલો છે તથા તે મોક્ષ પર્યંત ગયેલો છે. (૨૩૭)

શુદ્ધિ ગતી હ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥२६॥

શ્લોકાર્થ:—જગતની શુદ્ધ અને કૃષ્ણ એવી બે ગતિ શાશ્વત માનવામાં આવી છે. એક ગતિથી જનારને પાછું આવવું પડતું નથી.

અને બીજી ગતિથી તેને પાછું આવવું પડે છે. (૨૬)

ટીકા:—આવા આ બે માર્ગ છે. એક સરલ અને બીજો વક્ર; અને તે અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવ્યા છે. માટે હે મહાવીર! તે તને બુદ્ધિપુર:સર બતાવવામાં આવ્યા. કેમકે તે માર્ગ પૈકી ઉત્તમ કયો અને અધમ કયો એ તું સમજી શકે; અને ખરો ખોટો માર્ગ ઓળખી પોતાનું હિત સાધવાને માટે હિત અને અહિત સંબંધે પણ વિચાર કરે. ઉત્તમ નાવ જોયા છતાં પણ કોઈ ઉંડા દરિયામાં બુસ્કો મારશે કે? કિંવા કોઈ રાજ-માર્ગ છોડીને આડવાટે જશે કે? જે વિષ તથા અમૃતને ઓળખે છે, તે અમૃતનો ત્યાગ કરશે કે? તેજ પ્રમાણે જે સરળ માર્ગ જુએ છે, તે આડમાર્ગે જશે નહિ. માટે પ્રથમ ખરા ખોટાની તપાસ કરવી. આ પરીક્ષા કરતાં બરાબર આવડી એટલે મનુષ્ય કદિ પણ સંકટમાં આવી પડતો નથી. તે સિવાય મરણ સમયે આ માર્ગની પ્રાપ્તિ થવી અતિ દુર્લભ છે; અને આ સમયે જો તેની પ્રાપ્તિ ન થઈ તો આખો જન્મ અભ્યાસ કરેલો વ્યર્થ થઈ પડે છે. યોગી અચિરાદિ માર્ગ મૂકીને ક્રમ માર્ગમાં સપડાઈ જાય છે, તો તે જન્મમરણના ફેરામાં ફસી પડે છે અને પુનઃ પુનઃ તેનું આવાગમન થયા કરે છે. આવાં આ મોટાં સંકટો જોઈ તે એકવાર શી રીતે દૂર થાય, તેના ઉપાય દર્શાવવાને ખાતર પ્રસ્તુત ઉભય યોગમાર્ગોનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. યોગી એક માર્ગે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજો માર્ગે જન્મમરણના ફેરામાં આવી પડે છે; પરંતુ દેહાવસાન સમયે (પ્રારબ્ધાનુસાર) જેને જે પ્રાપ્ત થાય તે પરથી મોક્ષ કિંવા જન્મ મૃત્યુ એનો નિર્ણય થાય છે. (૨૪૬)

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥२७॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન! આ બે માર્ગ જાણનારો યોગી કોઈ દિવસ મોહમાં પડતો નથી; માટે સર્વ કાળ તું યોગયુક્ત થા. (૨૭)

ટીકા:—અકસ્માત કયી વેળાએ શું પ્રાપ્ત થશે એનો કાંઈ નિયમ છે? માટે આ વાત રહેવા દઈશું. પરંતુ દેહાંતે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે કયો માર્ગ છે? તે સંબંધે આપણે વિચાર કરીશું. જ્ઞાનીઓ તો દેહ રહો કિંવા જાઓ. અમે કેવળ બ્રહ્મજીએ એમજ સમજે છે. રત્નજીમાં સર્પનો ભાસ રત્નજીનું સત્યત્વ જણાતાં નષ્ટ થાય છે. મારાપર

તરંગો આવે છે અને જાય છે એવો ભાસ પાણીને કહિ થાય છે કે ? તેને તો ગમે ત્યારે જોઈએ પણ પાણીનું પાણીજ હોય છે. તરંગ ઉત્પન્ન થવાથી કાંઈ તે જન્મ પામતું નથી કિંવા તરંગોનો નાશ થતાં કાંઈ. તે મૃત્યુ પામતું નથી. તે પ્રમથ્ણે જે દેહમાં રહી દેહ સહિત બ્રહ્મ થાય છે, તેનામાં દેહનું ઉપનામ સુદ્ધાં રહેતું નથી. વળી ક્યારે કોનો નાશ થાય છે ? જ્યારે દેશકાળ ઈત્યાદિ આપણેજ બની રહ્યા છીએ ત્યારે પછી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગની શોધ શા માટે કરવી ? વળી શોધ કરવા કોની પાસે કેવી રીતે જવું ? જે વખતે ઘટ કુટે છે તે વખતે તેમાંનું આકાશ બરાબર રસ્તો હાથ લાગે તોજ આકાશને મળે છે અને નહિ તો નથી મળતું કે ? વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તે ઘટના આકારનોજ નાશ થાય છે. બાકી ઘટાકાશ એ ઘટ નિર્માણ થયા પૂર્વે મૂળથીજ આકાશરૂપે છે. આવા જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી હું બ્રહ્મજ છું એવા અનુભવયુક્ત યોગીને સારા અને માઠા માર્ગનું સંકટ નડતું નથી. માટે હે પાંડુકુમાર ! તું યોગયુક્ત થા. આ યોગથી તને સદૈવ આપોઆપ બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે. પછી દેહ ગમે ત્યાં હો વા જાઓ; પરંતુ તેથી નિષ્પ્રતિબંધ તથા નિત્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાં કાંઈ ત્રુટિ પડનાર નથી. તે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જન્મ પામતો નથી, સૃષ્ટિના અંતમાં મૃત્યુ પામતો નથી તથા સૃષ્ટિની સ્થિતિમાં સ્વર્ગ અને સંસારસુખના મોહમાં કદિ ફસાતો નથી. આ બોધથી જે યોગી સાવધ હોય છે, તેનેજ આ બોધની ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે તે વિષયોપલોગનું અતિક્રમણ કરીને (વિષયોપલોગ ઉલ્લંઘીને) બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભળી જાય છે. હે અર્જુન ! ઈદ્રાદિક દેવોને સ્વર્ગમાં નિરંતર સર્વ પ્રકારનાં સુખનો લ્હાવો મળે છે; પરંતુ તેઓ એવારી નાંખેલા પદાર્થોની પેઠે તેને ત્યાજ્ય ગણી તેનાથી દૂર નાસે છે. (૨૧૦)

**वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रतिष्ठम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥**

શ્લોકાર્થ:—(બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ, અધિ-
જ્ઞા અને મરણસમયે ભગવચ્ચિંતનનું માહાત્મ્ય) એ સમજ્યા પછી
વેદ, યજ્ઞ, તપ અને દાનદ્વારા થતી જે પુણ્યફલપ્રાપ્તિ કહી બતાવી છે;
તે સર્વ પુણ્યપ્રાપ્તિનું અતિક્રમણ કરીને યોગી આદ્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ
સ્થાનનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. (૨૮)

ટીકા:—વેદનું અધ્યયન કરી વૈદિક બંની જવામાં આવે અથવા

ચર કરી પુણ્યક્ષેત્રમાં પાક તૈયાર કરવામાં આવે, કિંવા તપ તથા દાન કરી સર્વ પુણ્ય સંયુક્ત કરવામાં આવે; આ પ્રકારનાં સર્વ પુણ્યોનું વૃક્ષ ફળના ભારથી લચી પડે તોયે નિર્મળ બ્રહ્મની બરાબરી તેનાથી થઈ શકતી નથી. જેને ત્રાજવામાં મૂકતાં જે નિત્યાનંદની તુલનામાં નાનું દેખાય છે અને જેની પ્રાપ્તિને માટે વેદ્યશાદિ સાધનો કરવાં પડે છે; જેથી કંટાળો આવતો નથી અને જેની સમાપ્તિ થતી નથી; જે ભોગવનારની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરે છે અને જે મહાસુખ (બ્રહ્મસુખ) નો કનિષ્ઠ બંધુજ છે; એવું જે સ્વર્ગસુખ છે તે બાહ્ય રીતેજ સુખ તરીકે દેખાય છે અને તે મરણ પશ્ચાત્તજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સુખ શત વર્ષો પર્યંત ચર કરવાથી પણ સાધ્ય થતું નથી; પરંતુ તેને યોગીશ્વર પોતાની દિવ્ય દ્રષ્ટિનાં અનુમાન અને કૌતુકથી જુએ તો તેને બ્રહ્મસુખ કરતાં વજનમાં હલકું લાગે છે. પછી હે અર્જુન ! તે સ્વર્ગાદિક સુખોનાં પગથીઆં કરી-વસ્તુતઃ તેની પાયામાલી કરી-તે બ્રહ્મપદપર આરૂઢ થાય છે.” સ્થાવર જંગમના મુખ્ય સ્વામી બ્રહ્મદેવ અને શંકર જેવાને પણ જે આરાધનીય છે; જે યોગીઓની ભોગ્ય વસ્તુ છે; જે આદ્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; જે પરમાનંદની કેવળ મૂર્તિ છે; જે વિશ્વાંતર્ગત સર્વ પ્રાણીનું જીવન છે; જે સકળ જ્ઞાનનો આત્મા છે; જે ચાદવોના કુલદીપક છે; એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તેઓ અર્જુન પ્રત્યે આ પ્રમાણે બોલ્યા. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે;—કુરુક્ષેત્રની જે કથા સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે તે હવે આગળ સાંભળો. (૨૭૧)

અધ્યાય ૯ મો.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે:—હે શ્રોતાજનો ! સાંભળો ! હું પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક સ્પષ્ટ કહું છું કે તમે કેવળ આ તરફ લક્ષ આપશો તો સર્વ સુખોને પાત્ર થશો. પરંતુ આપ સર્વજ્ઞાની સભા સમક્ષ આ શબ્દો હું કાંઈ ગર્વપૂર્વક ઉચ્ચારતો નથી. તમે લક્ષ આપો એમ મારી તમારા પ્રત્યે લાડઘેલી વિનંતિ છે. કારણ કે આપના જેવા સુસંપન્ન ભંડાર પ્રાપ્ત થતાં ‘લાડકપણ’ નામની જે વૃત્તિ છે, તેના ‘લાડકોડ’ પણ પૂર્ણ થાય છે અને મનોરથની સુદ્ધાં ઇચ્છા તૃપ્ત થાય છે. આપની કૃપાદ્રષ્ટિની શીતળતાના બહારથી પ્રસન્નતાના છોડ લીલા છંમ બની ગયા છે; અને તેની શીતળ છાયા નીચે પરિશ્રમિત થયેલો

જે હું તે વિશ્રાંતિ લઉં છું. મહારાજ ! આપ તો સુખામૃતના નિધિ છો; તેથી હું મારી ઈચ્છા પ્રમાણે તેમાં વિહાર કરી ઠંડા થાઉં એવી આપ આજ્ઞા કરમાવો. આ સુખામૃતનો આસ્વાદ લેવાને માટે તમને વિનંતિ કરતાં હું તો પછી મારે તૃપ્ત ક્યાં થવું વાંડે ? બાળકના તોતડા બોલોથી અને આડાચવળા ચાલવાથી જે પ્રમાણે માતા આનંદ પામે છે; તે પ્રમાણે આપ મારા પ્રત્યે પ્રસન્ન છો એટલા માટેજ હું આપને વિનંતિ કરું છું. નહિતર આપના જેવા સર્વજ્ઞ શ્રોતાઓને મારા શબ્દોમાંથી કાંઈ નવીન સમજવાનું છે કે ? સરસ્વતીના પુત્રને તે પાઠ શિખવવા પડે ? પતંગીડી ગમે તેવડું મોટું હોય પરંતુ તેનો પ્રકાશ સૂર્ય જેટલો પડશે કે ? અમૃતરૂપી પાત્રમાં પીરસવાને યોગ્ય બીજી પાકસિદ્ધિ કયી છે ? શીતળ કિરણોના રાશિ ચંદ્રને પંખાવતી પવન નાખવો, કિંવા સુસ્વરને સંગીત સંભળાવવું અથવા દાગીનાને અલંકાર પહેરાવવો એ કાર્ય ક્યાંય બની શકે ખરું કે ? પરિભલને વળી અન્ય પુષ્પનો સુગંધ લેવાની શી જરૂર ? સમુદ્ર ક્યાં સ્નાન કરવા જશે ? વળી આ આકાશ બીજા શામાં સમાશે ? તેમજ જેથી તમારી ઈચ્છા તૃપ્ત થાય અને તમે બોલી ઉઠો કે “વાહ ! ઠીક વ્યાખ્યાન થયું !” એવું સુયોગ્ય વક્તૃત્વ કોનું છે ? ન્યાય તો બંધો કહે છે—એ બનવું અસંભવિત છે; તથાપિ ભક્તિથી આવી ઘટનાઓ બને છે એમ મહારાજ કહે છે. માટે શું સર્વ જગતને પ્રકાશમય બનાવનાર સૂર્યની આરતી રૂની વાટ સળગાવીને ન ઉતારવી કે ? કિંવા વરૂણને બોબલીભર પાણીનો અર્ધ ન આપવો કે ? હે સન્નનો ! આપ તો પ્રત્યક્ષ શંકરનાજ અવતાર છો અને હું તો કેવળ ભક્તિથીજ આપની પૂજા કરું છું; માટે આપ મારા બોલરૂપી બિલ્વપત્રોનો સ્વીકાર કરશો. નાનું બાળક બાપના પાત્રની પાસે જમવા બેસી પોતાની યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ પ્રેમથી બાપના મોંમાં કોળીઓ આપે છે અને બાપ પણ તે કોળીઓ લેવાને માટે પોતાનું મોં આગળ કરે છે; તેજ પ્રમાણે હું આપની સાથે બાળકની પેઠે વિનોદાત્મક વર્તન રાખું છું, તો મારા વર્તનથી આપને આનંદજ થવો જોઈએ એવો પ્રેમનો શુભ છે; અને આપ સંતજનોએ ‘મારાપણા’નું અભિમાન રાખી મને અનેક વખત ‘મારો’ કહ્યો છે; તેથી મારા આ ધાણ્યથી આપને વિષાદ થનાર નથી. અહો ! વાછરડો માથું મારે છે ત્યારે જે પ્રમાણે ગાયને અધિકજ પાન્ડો છુટે છે તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય અત્યંત પ્રિય હોય છે

તેના ક્રોધથી પ્રેમ દ્વિગુણ વૃદ્ધિને પામે છે. માટે મુજ બાળકના તોતડા શબ્દોથી આપનું નિદ્રિત કૃપાળુપણું જગૃત થશે એમ જાણીનેજ હું બોલ્યો હતો. બાકી ચંદ્રકિરણોને કોઈએ ક્ષેત્રમાં રોપીને પકવ્યાં છે કે ? કેવા પવનને કુંકવા માટે કોઈ ગતિ આપે છે કે ? તેમજ આકાશ કોઈની બાથમાં આવ્યું છે કે ? સાંભળો, પાણીને પાતળું કરવું પડતું નથી અને માખણ તૈયાર થયા પછી પણ કોઈ રવિથી મંથન કર્યા કરતું નથી; તેજ પ્રમાણે આપ લોકોને જોઈને માફ વ્યાખ્યાન લજ્જાશીલ થઈને બહાર નીકળી પડે છે. અસ્તુ ! જેની આગળ વેદોનો ગતિ કુંઠિત થવાથી તે પોતાની શર્યાપર નિદ્રા લે છે એવા ગીતાર્થને મરાઠી ભાષામાં સ્પષ્ટ કરવાનો મારામાં અધિકાર છે કે ? વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ ભવિષ્યની આશાથી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ; અને તે આશા એ છે કે આપની સમક્ષ ગમે તેવું બોબડું તોતડું બોલીને આપની પ્રીતિ સંપાદન કરવી. માટે હવે ચંદ્ર કરતાં પણ વિશેષ શીતોત્પાદક અને અમૃત કરતાં પણ અધિક જીવન દેનાર અવધાનથી મારા મનોરથને પુષ્ટિ આપો. કારણકે જ્યારે આપની કૃપાદ્રષ્ટિરૂપી વૃષ્ટિ મારાપર પૂર્ણ રીતે થશે, ત્યારે મારી બુદ્ધિરૂપી ભૂમિમાં સકલાર્થરૂપી ધાન્ય પાકશે. બાકી આપ જો ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરશો, તો અંકુરિત થયેલું જ્ઞાન પણ શુષ્ક થઈ જશે. વકતૃવરૂપી પક્ષીને અવધાનરૂપી ચારો મળશે તો તેના પ્રત્યેક અક્ષરરૂપી અવયવને અર્થરૂપી પુષ્ટિ મળશે. અર્થ એ શબ્દ બહાર પડવાની વાટ જુએ છે. શબ્દ બહાર પડતાંની સાથેજ તેમાંથી અર્થ ઉપર અર્થ નીકળે છે અને બુદ્ધિને નાના પ્રકારના અભિપ્રાયો સૂઝવા લાગે છે. માટે સંવાદરૂપી અનુકૂલ પવન વાવા લાગતાં વકતાના હૃદયકાશમાં શાસ્ત્રસિદ્ધાંતરૂપી મેઘ ભરાઈ આવે છે; અને જો શ્રોતાઓનું દુર્લક્ષ હોય તો વકતૃવનો જામેલો રસ પણ બગડી જાય છે. અહો ! ચંદ્રકાંત મણિને પ્રસ્વેદ છુટે છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ તેમ કરવાની શક્તિ માત્ર એક ચંદ્રમાંજ છે. માટે શ્રોતા સિવાય વકતાની કાંઈ કિમ્મતજ નથી. ‘અમને મિષ્ટ બનાવીને પ્રાશન કરો’ એવી વિનંતિ તાંદુલને બાનારાઓ પ્રત્યે કરવી પડે છે કે ? તેજ પ્રમાણે દોરીવાળી પુતળીઓને ‘અમને ઉત્તમ રીતે નચાવજો’ એવી વિજ્ઞાપિ સૂત્રધાર પ્રત્યે કરવી પડે છે કે ? તે સૂત્રધાર પુતળીઓને જે નચાવે છે તે શું તેમના સ્વાર્થને માટે નચાવે છે ? નહિજ. તે પોતાની કુશળતા બતાવવાને માટેજ તેમને નચાવે છે; તે પ્રમાણે હું તો એક પુતળી છું. આપ જેમ બોલાવશો તેમ બોલીશ.

માટે મારી પાસે એમ બોલાવો અને તેમ બોલાવો એવી ખટખટ મારે કરવાની શી જરૂર ? તે વખતે ગુરૂ શ્રી નિવૃત્તિરાજ કહે છે:—“તારે આટલું વ્યાખ્યાન શા માટે કરવું જોઈએ ? તારો સર્વ અભિપ્રાય અમે સમજી ગયા છીએ. માટે હવે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે કહ્યું હોય તે શ્રોતાઓને કહી સંભળાવ એટલે થયું.” આ વચનો સાંભળી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ સંતોષ પામી મહાદુહાસથી બોલ્યા:—ઠીક મહારાજ ! સાંભળો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા કે:—(૩૩)

ભગવાનુવાચ । इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥૧૥॥

પ્રલોકાર્થ:—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હવે જે જાણવાથી તું આ અશુભ સંસારમાંથી મુક્ત થઈશ, તે અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન નિર્ભક્ષર એવા તને હું વિજ્ઞાનસહિત કહું છું. (૧)

ટીકા:—હે અર્જુન ! મારા અંતઃકરણમાંનું અતિ ગુહ્ય જ્ઞાન તને પુનઃ કહી સંભળાવું છું. તને હું શા માટે કહું છું ? કારણ એજ કે તું સમજી છે અને કેવળ આસ્થાની મૂર્તિ છે. સ્તનમાં દૂધ સંચિત થયેલું છતાં સ્તન પોતે તેનો આસ્વાદ લઈ શકતું નથી; અને તેનું અનન્ય ભાવથી પાન કરનારા વત્સનીજ માતાને ઈચ્છા હોય છે. વળી કોથળામાંથી બી કાઢીને તૈયાર કરેલી જમીનમાં ઓરવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જશે એમ કહેવાશે કે ? એટલા માટેજ પ્રશસ્ત અંતઃકરણનો, શુદ્ધ બુદ્ધિનો, નિંદા ન કરનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્ત હોય તો તેને ગુપ્ત વાત પણ આનંદથી કહેવી જોઈએ. હવે તને તે ગુહ્ય પ્રાપ્તિચક્ર જ્ઞાનસહિત બ્રહ્મજ્ઞાન કહું છું. પરંતુ ખરૂં અને ખોટું નાણું ભેળું થઈ જતાં તેને ભુટું કરવામાં આવે છે; કિંવા રાજહંસ પોતાની આંચની સાણસી કરી ક્ષીર અને નીર પ્રથક્કર કરે છે; તે પ્રમાણે આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના સ્પષ્ટ વિભાગ કરીને હું તને બતાવું છું. ક્ષેત્રરાં અને ધાન્ય ઉપણવાને માટે પવન આગળ ધરવામાં આવે છે એટલે સહેજ ધાન્ય અને ક્ષેત્રરાં ભુદાં થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે તે જ્ઞાન જાગતાંની સાથેજ સંસારનો નાશ થઈ મોક્ષપદ પર સુસુષ્ક જનને પટ્ટાભિષેક થાય છે. (૪૬)

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदं तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥૨॥

શ્લોકાર્થ:—એ જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનનો રાજા, સર્વ ગુહ્યોમાં શ્રેષ્ઠ છે, ઉત્કૃષ્ટ છે, પવિત્ર છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવી શકે એવું, ધર્માનુકૂળ, સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત થનારું અને અવિનાશી છે. (૨)

ટીકા:—જે જ્ઞાન સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનમાં મુખ્ય છે; જે જ્ઞાન સર્વ ગુહ્યોનો સ્વામી છે; જે જ્ઞાન પવિત્ર વસ્તુઓનો રાજા છે; જે જ્ઞાન ધર્મનું અધિષ્ઠાન છે; જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ છે અને જેની પ્રાપ્તિ થતાં પુનર્જન્મ લેવાનું કારણ રહેતું નથી; એવું જે બ્રહ્મજ્ઞાન તે ગુરૂના સુખમાંથી હજી વાક્યદ્વારા બહાર આવે ન આવે એટલામાંજ શિષ્યના હૃદયમાં સ્વયમેવ રહેલો બ્રહ્મ સહજ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેજ પ્રમાણે સુખની ભૂમિકાએ ચઢતાં જેનો લેટો થાય છે; અને તે લેટા પછી તેનાવડે થનારા સુખનો જેમાં લય થાય છે; જેની પ્રાપ્તિના આ કાંઠા-પર ઉભા રહેવા છતાં પણ ચિત્ત આનંદયુક્ત થાય છે; એવું આ જ્ઞાન રહેલું અને સુલભ હોઈ તે સ્વયં પરબ્રહ્મ રૂપજ છે. વળી આ જ્ઞાનમાં બીજા ગુણો એ છે કે તે એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી કદિપણ નષ્ટ થતું નથી. વારંવાર તેનું આસ્વાદન-અનુભવ લેવા છતાં પણ તે જ્ઞાન ન્યૂન થતું નથી અને એનો અભાવ કે કંટાળો પણ આવતો નથી. હે ચતુર અર્જુન! હવે તું કદાચ એવી શંકા કરશે કે એ જ્ઞાન એવી અપ્રતીમ વસ્તુ હોવા છતાં પણ તે સર્વ લોકોને મળ્યા વિના શી રીતે રહી? અર્થાત્ લોકો એટલી બધી ઉત્તમ વસ્તુ તરફ શા માટે જોતા નથી? જે લોકો થોડા સરખા ધનને માટે પણ આગમાં ફૂદકો મારવાને આગળ પાછળ જોતા નથી, તેઓ આવી સહજે પ્રાપ્ત થનારી આનંદ-કારક અને સુખાવહ મિલકત કેમ નહિ મેળવતા હોય? જે જ્ઞાનરૂપ વસ્તુ આટલી બધી પવિત્ર, રમણીય, સુખાવહ, જાણવાને સુલભ, પૂર્ણ રીતે ધર્માનુકૂળ અને આત્મામાંજ પ્રાપ્ત થનારી; અને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છે, તે છતાં પણ લોકોના હૃદયમાં આવ્યા વિના એ વસ્તુ શી રીતે રહી ગઈ? આ શંકાને માટે અવકાશ છે ખરો; પરંતુ તું આવી શંકા કદિ પણ લાવીશ નહિ. (૫૬)

અશ્રદ્ધાના: પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્મનિ ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે પરંતપ! આ (આત્મજ્ઞાનરૂપી) ધર્મપર શ્રદ્ધા ન રાખનાર પુરુષને મારી પ્રાપ્તિ ન થતાં મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાંજ તે પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. (૩)

ટીકા:—એ કે ગાયનું દુગ્ધ પવિત્ર, મિષ્ટ અને તદન નિકટ જ હોવા છતાં પણ તેનો ત્યાગ કરી બગાઈ રક્તનું સેવન નથી કરતી કે ? કમળના કંદનું અને દેડકાનું વાસ્તવ્ય એકજ સ્થળે હોવા છતાં કમળમાંના મકરંદનું સેવન તો બહારથી આવીને બ્રમરજ કરે છે; અને દેડકાના નશીબમાં તો કાદવજ ચુંથવાનું લખેલું હોય છે. અભાગીયાના ઘરમાં અગણિત દ્રવ્ય ભરેલું હોય છે; પરંતુ તે ત્યાંજ બેસીને ઉપવાસ કરીને દરિદ્રાવસ્થા ભોગવતો હોય છે. તેજ પ્રમાણે પ્રાણી માત્રના સકળ સુખનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવો હું સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં હોવા છતાં, તે અજ્ઞાની જીવોની વિષયોપરજ વાસના લાગી રહેલી હોય છે. અત્યંત મૃગજલ દ્રષ્ટિએ પડતાં મોઠામાં રહેલો અમૃતનો ઘુંટડો કોઈ થુંકી નાખે; કિંવા છીપ મળતાં ગળામાં ખાંધેલો પારસ-મણિ તોડીને ફેંકી દે; તેવુંજ એ કાર્ય અનુચિત છે. જેના મનપર અહંતામમતાની શિલા રહેલી છે, તે મને પ્રાપ્ત ન થતાં જન્મ મરણના બે કાંઠાની વચ્ચે ડબુકીમાં ખાયા કરે છે. (૬૨)

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तं त्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥૪॥

શ્લોકાર્થ:—હું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છું અને સકળ વિશ્વ મારાથી વ્યાપ્ત છે. મારામાં સર્વ ભૂતો છે; પરંતુ હું તેમનામાં સ્થિત નથી. (૪)

ટીકા:—હું કેવો છું ? સૂર્યની પેઠે કદિ દેખાય અને કદિ ન દેખાય તેવો હું નથી. આ સર્વ જગત મારા નિર્જુલ સ્વરૂપનોજ વિસ્તાર છે. જેમ દૂધ સહજ જામે એટલે તે દહિં થાય છે; કિંવા જેમ ખીજમાંથી વૃક્ષ થાય છે; અથવા સુવર્ણમાંથી અલંકારો થાય છે; તેજ પ્રમાણે હું નિર્જુલનો જે વિસ્તાર તેજ આ સકળ વિશ્વ છે. માફ એ સ્વરૂપ જ્યારે અવ્યક્ત હોય છે ત્યારે નિરાકાર હોય છે; પણ પછી તે સૃષ્ટિ રૂપે વિસ્તાર પામીને આકાર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે નિર્જુલ હોવા છતાં પણ સાકાર થયેલો જે હું, તેણેજ આ ત્રૈલોક્યની રચના કરી છે. મહત્ત્વથી લઈને દેહ પર્યંત આ સર્વ ભૂતો જે પ્રમાણે પાણીમાં શીણ જણાય છે; તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો આભાસ માત્ર છે. પરંતુ શીણ પાણીનુંજ બનવા છતાં તેમાંથી શોષવા છતાંય પાણી હાથમાં આવતું નથી; કિંવા હે અર્બુન ! સ્વપ્નમાં જીવો અનેક રૂપો ધારણ કરે છે તે બધાંજ જગૃત થતાં નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે આ સર્વ ભૂતો મારામાં જણાય છે તોપણ હું તેમનામાં નથી. આ

ઉપપાદન મેં તને પૂર્વે (અ. ૭ સ્વો. ૧૨) કહ્યું છે. માટે હું તે વાત અહીં આં બોલીશ નહિ. હવે તારી દ્રષ્ટિનો પ્રવેશ મારા ચાર્થ સ્વરૂપમાં થવા દે. (૭૦)

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ।

ભૂતમૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતમાવનઃ ॥૫॥

^૧લોકાર્થઃ—અને ભૂતો મારામાં નથી, એવી મારી ઇશ્વરી અદ્ભુત ઘટના જો. હું ભૂતોનો ધારણ કરનારો હોવા છતાં ભૂતોમાં હું રહેતો નથી, અને મારો આત્મા ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને સંરક્ષણ કરે છે.

ટીકા:—માયાથી પર એવા મારા સ્વરૂપને કલ્પનાથી પર થઈને જોવાથી “ મારામાં સર્વ ભૂતો છે, ” એવું મેં જે તને કહ્યું છે તે પણ મિથ્યા છે એમ તને જણાશે. સંકલ્પરૂપી સંધ્યાકાળમાં જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઓસિત હોય એવા ઝઝકળામાંજ હું અખંડ હોવા છતાં, ભૂતો મારાથી પૃથક્ દેખાય છે. જેમ માળામાંથી સર્પની જ્ઞાંતિ દૂર થવાથી માળાજ અવશિષ્ટ રહે છે; તેમ તે સંકલ્પની સંધ્યા વ્યતીત થઈ એટલે માઈ અખંડિત સ્વરૂપજ અવશેષ રહે છે. લેદની પ્રતીતિનું કારણ માત્ર દ્રષ્ટાનો સંકલ્પજ છે. ગાગર, મટકાં વગેરે શું જમીનમાંથી નીકળે છે ? કુંભારની બુદ્ધિથીજ તે સર્વ તૈયાર થાય છે. સમુદ્રના પાણીમાં શું તરંગોની ખાણ છે ? શું તે કૃત્ય પવનનું નથી ? કપાસના ગર્ભમાં શું કાપડની ગાંસડીઓ ભરી મૂકી છે ? વાપરનારની સમજ શક્તિજ કપાસમાંથી કાપડ બનવાનું કારણ છે. સુવર્ણમાંથી દાગીના બનવાથી કાંઈ સુવર્ણપણું નષ્ટ થતું નથી. એ તો જોનારની કલ્પનાથીજ તે દાગીના દેખાય છે. શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ કિંવા દર્પણમાં દેખાતું સ્વરૂપ એ આપણા બોલવાનું અને જોવાનુંજ પરિણામ છે કે તે મૂળથીજ ત્યાં હોય છે ? તેજ પ્રમાણે મારા નિરુપાધિક સ્વરૂપમાં ભૂતોની કલ્પનાને લીધેજ ભૂતોનો આભાસ થાય છે. તે કલ્પના કરનારી પ્રકૃતિ શાંત થઈ એટલે માઈ નિરુપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપજ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કુદડી ફરતાં આપણને ચક્કર આવે છે ત્યારે આપણી ચારેગમના ડુંગર વગેરે ફરતા માલમ પડે છે; તે પ્રમાણે આપણા મનમાં કલ્પના ઉત્પન્ન થવાથી અખંડ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભૂતોનો ભાસ થાય છે. આ કલ્પનાનો ત્યાગ કરીને જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે તો હું ભૂતોમાં છું અને ભૂતો મારામાં છે એવી કલ્પના સ્વપ્નામાં સુદાં આવતી નથી. માટે હે પ્રિય-

તમ ! હું સૃષ્ટિનો આત્મા કિંવા અસત્ સૃષ્ટિનો આધાર છું એ કલ્પના પણ મિથ્યાજ છે. જે પ્રમાણે સૂર્યના કિરણમાં વાસ્તવિક નહિ પરંતુ વૃથાજ મૃગજળ દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે મારા નિર્જુષ સ્વરૂપમાં સર્વ ભૂતો હોવાની કલ્પના લોકો કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ હું પણ તેમાં છું એવી કલ્પના સુદ્ધાં કરે છે. આ પ્રકારે હું ભૂતોની ઉત્પત્તિ કરું છું એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં ભૂતો અને હું એકજ વસ્તુ છીએ. જે પ્રમાણે સૂર્ય અને સૂર્યપ્રભા ઉભય એકજ વસ્તુ છે; તે પ્રમાણે મારા અને ભૂતોના સંબંધમાં સમજવું. આ મારો ઐશ્વર્ય-યોગ તું બરાબર સમજ્યો ને ? તો હવે કહે વાડ ! કે હું તથા પ્રાણી માત્રમાં જરા પણ ભેદ ને અવકાશ છે ? સર્વ પ્રાણીઓ મારાથી અને હું તેમનાથી જરાયે ભિન્ન નથી. (૮૮)

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—જે પ્રમાણે સર્વગામી પ્રચંડ વાયુ સદા આકાશમાં હોય છે; તે પ્રમાણે સર્વ ભૂતો મારામાં છે, એમ તું સમજ. (૬)

ટીકા:—આકાશનો જેટલો વિસ્તાર છે તેટલો પવન ભરાઈ રહેલો છે; પરંતુ તેને હલાવવામાં આવે ત્યારેજ તે આકાશથી પૃથક્ ભાસે છે. તે પ્રમાણે પ્રાણી મારામાં છે એવી કલ્પના મનમાં આવે છે ત્યારેજ મારામાં ભૂતો છે એમ ભાસે છે. તેજ કલ્પનાના અભાવમાં સર્વત્ર હુંજ છું એમ જણાય છે. અર્થાત્ ભૂતોનું અસ્તિત્વ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ થતાં ભાસે છે અને કલ્પનાનો લય થતાં તેનો પણ લય થાય છે. કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનજ સમૂળ નાશ પામ્યું એટલે પછી ભૂતોનું અસ્તિત્વ કિંવા નાસ્તિત્વ કયાંથી ભાસશે ? આ અનુભવરૂપી સમુદ્રમાં એક તરંગ બનીને રહેવાથી તુંજ સર્વત્ર ભરેલો છે એમ તને દેખાશે. શ્રીકૃષ્ણદેવ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! આ જે જ્ઞાન મેં તને બતાવ્યું તેનો કાંઈ પ્રકાશ તારા મનમાં પડ્યો કે ? ત્યારે હવે હું અને વિશ્વ એ બે વસ્તુઓ છીએ એવું જે સ્વપ્ન તને આવ્યું હતું તે ખોટું ઠર્યું કરી ? પરંતુ તારી બુદ્ધિને પુનઃ જે કલ્પનારૂપી નિદ્રા આવશે, તો પાછો તું લેદરૂપી સ્વપ્નમાં પડશે અને અલેદ બોધ નષ્ટ થઈ જશે. માટે આ કલ્પનારૂપી નિદ્રાનું નિકંદન કાઢી સદા બગૃતાવસ્થાજ ચાલુ રહે, એવું જે જ્ઞાનનું એક તત્ત્વ છે તે તને હવે

કહું છું. હે ધનંજય! ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે અવસ્થાનું કારણ કેવળ માયાજ છે. (૯૭)

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७८॥

શ્લોકાર્થ:—હ અર્જુન! સર્વ ભૂતો કલ્પને અંતે મારી પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે; અને કલ્પના પ્રારંભમાં હું પુનઃ તેમને ઉત્પન્ન કરું છું. (૭).

ટીકા:—આ માયાને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અને તે બે પ્રકારની છે એમ તને પૂર્વે (અ. ૭ શ્લો. ૪, ૫) કહ્યુંજ છે. એક તો લેહલાવથી આઠ લાગમાં વિલક્ત છે અને બીજી જીવરૂપ છે. હે પાંડવ! આ પ્રકૃતિનો સર્વ વિષય તેં પૂર્વે સાંભળ્યોજ છે; માટે તે વિષે પુનઃ પુનઃ બોલવાનું પ્રયોજન નથી. મહા પ્રલયને અંતે આ સર્વ ભૂતો મારી પ્રકૃતિરૂપી અવ્યક્તમાં લય પામે છે. ગ્રીષ્મઋતુના અંતિમ ભાગમાં જે પ્રમાણે ઘાસ બીજ સહિત સુકાઈ જાય છે; કિંવા વર્ષા-કાલ સમાપ્ત થયા પછી શરદઋતુમાં આકાશનાં સર્વ અગ્નિ આકાશમાંજ લય પામે છે; અથવા આકાશમાં પોલાણમાં જે પ્રમાણે વાયુ ઉપજી આવીને વિલીન થાય છે; કિંવા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો પાણીમાંજ નષ્ટ થાય છે; અથવા મનુષ્ય જાગૃત થતાં તેના મનમાંનાં સ્વપ્નો મનમાંજ શમી જાય છે; તે પ્રમાણે મહા પ્રલયને અંતે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિમાંજ જઈ મળે છે. પછી સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પુનઃ તેમને હુંજ નિર્માણ કરું છું એવું શાસ્ત્રમાં જે કથન છે, તે સંબંધે ખરી સ્થિતિ શું છે તે તને કહું છું શ્રવણ કર. (૧૦૫)

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवશं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

શ્લોકાર્થ:—હું મારી પોતાની પ્રકૃતિનું અવલંબન કરી સ્વભાવતઃજ પરાધીન એવો આ સર્વ ભૂતસમુદાય પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન કરું છું. (૮)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન! મારી પ્રકૃતિનો જ્યારે હું સહજ અંગીકાર કરું છું, ત્યારે વસ્તુ વસ્તુનાં જે પ્રમાણે તંતુ સમવાયી અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ બને છે; અને પછી તે વસ્તુવાના વ્યાપારમાં

નાની નાની ચોકડીઓ તૈયાર થઈને પછી વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે; તે પ્રમાણે આ પંચમહાભૂત રૂપી કાર્યનું ઉપાદાન કારણ એ પ્રકૃતિજ હોય છે. જે પ્રમાણે મેળવણી નાંખવાથી દૂધ જામવા માંડે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ પણ સૃષ્ટિમાંના આકારો ધારણ કરવા લાગે છે. જે પ્રમાણે પાણીના યોગથી બીજને અંકુર કુટી તેમાંથી વૃક્ષ થાય છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિનો પ્રસાર થાય છે. ફલાણું શહેર અમુક રાજાએ વસાવ્યું એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તેમાં રાજાના હાથને કાંઈ મહેનત પડે છે કે ? જેવી રીતે મનુષ્ય સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે તેવી રીતે હું પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરું છું. હે પાંડુસુત ! સ્વપ્નાવસ્થામાંથી જાગૃતાવસ્થામાં આવતાં થાક લાગીને પગ દુખે છે કે ? કિંવા તે સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તેને કાંઈ શ્રમ પડે છે કે ? કહેવાનું એજ છે કે આ ભૂતસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં મને કાંઈ શ્રમ પડતો નથી. જે પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞામાં રહેલી પ્રજા પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે પોતપોતાના વ્યાપાર ચલાવે જાય છે; તે પ્રમાણેજ માત્ર મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ છે. બાકી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ સર્વ વ્યાપાર તેનાજ છે. પૂર્ણિમાના ચંદ્રને જોતાંજ સમુદ્રમાં અપાર ભરતી આવે છે; પરંતુ હે અર્જુન ! તે માટે ચંદ્રને કાંઈ શ્રમ પડે છે કે ? લોખંડ જડ હોવા છતાં પણ લોહચુંબક નિકટ હોય તો તે હાલે છે; ત્યારે શું લોહની પાસે રહેવામાં લોહચુંબકને કાંઈ પરિશ્રમ પડે છે ? આ પ્રમાણે હું પ્રકૃતિનો અંગીકાર કરું છું એટલે આપોઆપજ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થવા લાગે છે. હે પાંડવ ! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાય પ્રકૃતિને આધીન છે. જે પ્રમાણે બીજમાંથી વેલી પત્રો આદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભૂમિ સમર્થ છે; અથવા બાલપણ, તારુણ્ય તથા વૃદ્ધપણ એ અવસ્થાઓનું દેહજ મુખ્ય કારણ છે; કિંવા આકાશમાં મેઘપક્ષિત ઉત્પન્ન થવામાં જે પ્રમાણે વર્ષાકાલ કારણ છે; કિંવા સ્વપ્નનું કારણ જે પ્રમાણે નિદ્રા છે; તેજ પ્રમાણે હે નરેન્દ્ર ! આ સર્વ પ્રાણીસમુદાયનું પ્રકૃતિ એ મુખ્ય કારણ છે. સ્થાવર જંગમનું, સ્થૂલ સૂક્ષ્મનું, અને વધારે શું કહું ? આ સર્વ જગતનું મૂળ કારણ પ્રકૃતિજ છે. માટે પ્રાણીની ઉત્પત્તિ અને પાલન કર્તૃત્વ મારી પાસે આવતું નથી. (મારામાં નથી). પાણીમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ વેલીના વિસ્તાર જેવો લાગે છે. તેની ઉત્પત્તિ કાંઈ ચંદ્રે કીધી નથી; તેજ પ્રમાણે આ કર્મે મારામાંથી ઉત્પન્ન થવા છતાં તે મારાથી દૂર જ છે. (૧૨૩)

ન ચ માં તાનિ કર્માણિ નિબઘ્નન્તિ ધનંજય ।

ઉદાસીનવ । સીનમસક્તં તેષુ કર્મસુ ॥૧૥॥

શ્લોકાર્થ:—(જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે) કર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન મુરખની પેઠે આસક્તિ વિનાનો જે હું, તેને તે કર્મો બદ્ધ કરતાં નથી. (૯)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવવા માંડતાં તેને મીઠાનો બંધ અટકાવી શકતો નથી; તે પ્રમાણે મારામાં લય પામનારાં સર્વ કર્મો મને કેવી રીતે બંધનકર્તા થઈ શકશે? જ્યારે ધમનો ગોટો વાતા પવનને હરકત કરી શકશે, કિંવા સૂર્યબિંબમાં અંધકારનો સંચાર થશે, ત્યારેજ તે મને બાંધી શકશે. વધારે શું કહું? જે પ્રમાણે પર્વતના ગર્ભમાંના દ્રવ્યને પર્જન્યની અતિવૃષ્ટિ પણ બાધા કરી શકતી નથી, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિનાં કર્મોથી મને લેશ પણ બાધા થઈ શકતી નથી. પ્રકૃતિનાં કાર્યનું હુંજ કારણ છતાં ઉદાસીનની પેઠે હું કાંઈજ કરતો અને કરાવતો નથી. જે પ્રમાણે ઘરમાં રાખેલો દીપક કાંઈને અંશુક કાર્ય કર કિંવા ન કર એવી આજ્ઞા ફરમાવતો નથી. અને કોણ શું વ્યાપાર કરે છે તે પણ જાણતો નથી, તે તો માત્ર સાક્ષીભૂત હોઈ ગૃહકૃત્યની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત થાય છે; તેજ પ્રમાણે હું સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ કર્મોમાં ઉદાસીન છું અને સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપ્ત છું. આ એકજ અભિપ્રાય ખરો છે. પુનઃ પુનઃ પુષ્કળ પદ્ધતિથી શું કહું? હે સુભદ્રાપતે! આ વાતાબરાબર લક્ષમાં રાખ. (૧૩૦)

મધ્યાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચર ।

હેતુનાડનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય! મારી અધ્યક્ષતા નીચે આ ત્રિગુણાત્મક માયા આ ચરાચર ઉત્પન્ન કરે છે; અને એજ કારણથી વિશ્વ ફરતું રહે છે. (૧૦)

ટીકા:—મારામાંથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે તોપણ હું ભૂતોમાં હોતો નથી; એ મારી અદ્ભુત કૃતિ આ જ્ઞાનના પ્રકાશથી બરાબર જોઈ લે. પ્રાણીઓ મારામાં નથી અને હું તેમનામાં નથી, એ માફ મુખ્ય તત્ત્વ તને પ્રકટ કરીને બતાવ્યું છે; માટે તું તારી ઈદ્રિયોનાં દ્વારો બંધ કરી તે ન જાણે એવી રીતે તારા હૃદયમાં આ તત્ત્વનો ઉપસોગ લે. હે પાર્થ! આ વેદાંતસિદ્ધાંતનું રહસ્ય જ્યાં સુધી હસ્તગત થયું નથી; ત્યાં સુધી માફ ખરૂં તત્ત્વ કદિ પણ કળી શકાતું નથી. જે પ્રમાણે જુસામાં હાથ નાંખતાં દાણાનો એક કણ સુદાં હાથ લાગતો

નથી; તે પ્રમાણે વેદાંતતત્ત્વ બહુલા વિના માફ સત્ય સ્વરૂપ બાણી શકાશે નહિ. બાકી અનુમાનના બેરપર મનુષ્યને ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એમ લાગે છે, તે તો વ્યર્થજ છે. મૃગજળના સિંચનથી પૃથ્વી કદિ પણ ભિંબાઈ છે ? મત્સ્યને પકડવાને માટે પાણીમાં જે બળેા પ્રસારવામાં આવે છે, તેમાં ચંદ્રભિંબ પણ સપડાઈ ગયેલું દેખાય છે; પરંતુ તે બળ પાણીમાંથી બહાર કાઢી ખંખેરતાં તેમાંથી ચંદ્રભિંબ નીકળે છે ? તેજ પ્રમાણે અમને અનુભવ થયો છે એમ શબ્દ તથા વાણીના યોગે કેટલાક લોકો ઉપર ઉપરથી ખતાવે છે; પરંતુ સત્ય યોધાની કસોટીનો સમય આવે છે ત્યારે તેનું વાચાળ જ્ઞાન નિરુપયોગીજ ઠરે છે. (૧૩૬)

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

શ્લોકાર્થ:—મેં મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો હોવાથી મૂર્ખ લોકો મારી અવજા કરે છે; કારણ કે હું સર્વ ભૂતોનો સ્વામી એવું જે માફ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તેનું જ્ઞાન તેમને હોતું નથી. (૧૧)

ટીકા:—કિંબહુના આ સંસારનો ડર રાખી તું જે મારી પ્રાપ્તની ખરી ઇચ્છા ધરાવતો હોય, તો તને મેં જે તત્ત્વ ખતાવ્યું તે તારા લક્ષમાં પૂર્ણ રીતે ઠસાવ. આંખમાં કમળો થવાથી મનુષ્ય ચંદ્રકિરણને પીળાં કહે છે; તે પ્રમાણે મારા નિર્મળ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેને દોષ દેખાય છે. તાવથી મુખ કટુ થઈ જવાથી મનુષ્યને દૂધ પણ વિષ સમાન કટુ લાગે છે; તે પ્રમાણે હું મનુષ્ય ન હોવા છતાં પણ લોકો મને મનુષ્ય માને છે. માટે હે ધનંજય ! હું વારંવાર કહું છું કે આ આભપ્રાયને કદિ પણ વિસરીશ મા. માત્ર સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી જોવું એ તો વ્યર્થજ છે. જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાંના અમૃતથી કોઈ અમર થતું નથી; તે પ્રમાણે મને જે સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી જુએ છે, તે વસ્તુતઃ મને જેતાજ નથી. અજ્ઞાની લોકો સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી મને જોયાની વાત કરે છે; પરંતુ એ પ્રકારથી તેઓ મારે વિષે જે જ્ઞાન મેળવે છે, તે તો ઉલટું યથાર્થ જ્ઞાનની આડેજ આવે છે. જે પ્રમાણે નક્ષત્રોનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોઈ, તેને મોતીજ સમજી તે લેવાને માટે હંસપક્ષી આકાશમાંથી નીચે આવી પાણીમાં તુટી પડીને પ્રાણ ગુમાવે છે; તેવુંજ પરિણામ એવા જ્ઞાનનું આવે છે. મૃગજળને ગંગા સમજી તેની પાછળ દોડવાથી તે મળશે ખરૂં ? બાવળને કદ્દપવૃક્ષ સમજી તેને સેવ્યાથી શો ફાયદો ? લીલા સર્પને નીલમણીનો હાર સમજી પકડવામાં આવે; ખરફના કક-

હાને રત્ન સમજી ઉઘડી લેવામાં આવે; અંગારાને દ્રવ્યબાંડાર સમજી પછેડીમાં ખાંધી લેવામાં આવે; કૂવામાંના પોતાનાજ પડછાયાને પોતાનો શત્રુ સાચો સિંહ સમજી સિંહ બુરકો મારીને પ્રાણુ ગુમાવે; તે પ્રમાણે હું જેવો સાકાર પ્રપંચમાં દેખાઉં છું, તેવોજ સાકાર હું મારા સત્ય સ્વરૂપમાં છું એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનીને જેઓ વર્તે છે; તેઓ ચંદ્રને બદલે તેના પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબને પકડવા પડનારની પેઠે કસી પડે છે. માણસ જે સ ખાઈને અમૃતના લાભને ઇચ્છે તે કેમ બને ? તેજ પ્રમાણે મને અવિનાશીને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થૂલાકારજ માને છે તેને હું કેવી રીતે દેખાઈ શકીશ ? કોઈ પશ્ચિમ સમુદ્રના તટપર જવાને માટે પૂર્વ દિશામાં આવેલા સમુદ્રની વાટે જવા લાગે, તો તેને પશ્ચિમનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થશે ? કિંવા હે મહાવીર ! ક્રૌતરાને ખાંડવાથી તેમાંથી ધાન્યની નિષ્પત્તિ થશે કે ? તેજ પ્રમાણે આ વિસ્તાર પામેલા જગતને જાણવાથી નિર્દોષ એવો જે હું તે શું જણાઈશ કે ? શીણ પીવાથી શું પાણીનો સ્વાદ આવશે કે ? લોકો માયામોહિત મનોવૃત્તિથી સંસારમાંજ હું છું એમ બ્રાંતિથી માનીને, ત્યાંની જન્મ મરણાદિ સ્થિતિ મને પણ વળગેલી છે એમ વૃથાજ સમજે છે. નામરહિત, ક્રિયારહિત તથા દેહરહિત એવો જે હું તેને લોકો નામધારી, કર્મકારી અને દેહધર્મોથી યુક્ત એવો સમજે છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ એવી કલ્પના કરે છે કે મને નિરાકારને આકાર છે; નિરુપાધિકને ઉપચાર છે; કર્તવ્યરહિતને વ્યવહાર છે; જાતિરહિતને જાત; ગુણાતીતને ગુણ; પરિમાણાતીતને પરિમાણ છે તથા સર્વવ્યાપકને સ્થાન છે. જે પ્રમાણે સુતેલો માણસ સ્વપ્નમાં વનશોભા જુએ છે; તેજ પ્રમાણે મને કર્ણુરહિતને કાન, નેત્રરહિતને નેત્ર, ગોત્રરહિતને ગોત્ર, નિરાકારને રૂપ, અવ્યક્તને વ્યક્તિ, નિરીચ્છને ઇચ્છા અને નિત્યતૃપ્તને ક્ષુધા તૃષ્ણા હોવાની મિથ્યા કલ્પના લોકો કરે છે. સદાય નિર્લેપ અને સર્વ જગતને વસ્ત્ર પરિધાન કરાવનાર એવા મને તેઓ વસ્ત્ર પહેરાવે છે; નિરાકારને અલંકાર પહેરાવે છે; જગતના ઉત્પન્ન કરનારાને અન્યનો ઉત્પન્ન કરેલો માને છે; સ્વતઃસિદ્ધની પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા કરે છે; અને હું નિત્ય સર્વત્ર હોવા છતાં તેઓ મારું આવાહન વિસર્જન કરે છે ! હું નિરંતર નિરાકાર સ્વતઃસિદ્ધને તેઓ આદ્ય, તારુણ્ય અને વૃદ્ધાવસ્થા લાગુ પાડે છે ! અને અદ્વૈતને દ્વૈત, અકર્તાને કર્તા અને કાંઈ નહિ ખાનારને ખાનારો માને છે; મને ગોત્ર ન હોવા છતાં લોકો મારાં કુળનું વર્ણન કરે છે; હું નિત્ય હોવા છતાં હું મરું છું એમ માનીને મારા મરણનો શોક કરે છે; તેમજ હું સર્વના

અંતઃકરણમાં વસી રહેલો હોવા છતાં મને અમુકનો શત્રુ અને અમુકનો મિત્ર માને છે ! નિબનંદમાં નિમગ્ન રહેનાર એવા મને તેઓ ધ્વંષી કરનારો માને છે, અને હું સર્વ સ્થળે સમાન રીતે વ્યાપ્ત હોવા છતાં મને એકદેશી કિંવા એક સ્થળે વાસ્તવ્ય કરનારો માને છે ! હું સર્વ સ્થાવર જંગમનો આત્મા હોવા છતાં મને એકનો સંરક્ષક અને એકનો સંહાર કરનાર માનીને સર્વત્ર મારી પ્રસિદ્ધિ કરે છે ! આ પ્રમાણે સર્વ છુદ્ધ મનુષ્યધર્મ મને વળગેલા છે એવું તેમનું વિપરીત જ્ઞાન છે. તેઓ મૂર્તિને દેવ માનીને ભાવથી ભજે છે અને પછી તે ભાંગી જતાં તેમાંનું દેવત્વ નષ્ટ થયેલું માની તેનો ત્યાગ કરે છે. મને તેઓ આ પ્રમાણે મનુષ્યજ્ઞ માનતા હોવાથી તેમનું તે જ્ઞાનજ સત્ય જ્ઞાનની આડે આવે છે. (૧૭૧)

મોધારા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીપાસુરાં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થઃ—તે મૂર્ખાઓની આશા, કર્મો તથા જ્ઞાન એ સર્વ વ્યર્થજ હોય છે; તેઓ વિચારશૂન્ય બને છે અને મોહમાં નાંખનારા રાક્ષસી તથા આસુરી સ્વભાવનોજ આશ્રય કરે છે. (૧૨)

ટીકા:—સારાંશ કે મારે વિષે જેમની આવી સમજ હોય છે તેમનો જન્મ, જે પ્રમાણે કાળ સિવાયનો મેઘ, મૃગજળના તરંગો, મૃત્તિકાપર ચિતરેલા ઘોડેસ્વાર, બહુગરના અલંકાર કિંવા સંધ્યાકાળે દ્રષ્ટિગોચર થતાં નગરો વ્યર્થ છે; તે પ્રમાણે વ્યર્થજ છે. યુવર સીધો વધે છે તોપણ તે અંદરથી પોકળ હોઈ તેને કૃળ આવતાં નથી; ખડકાને ગળે વધેલા સ્તનમાંથી દૂધ નીકળતું નથી; અથવા લોધરના વૃક્ષને કૃળ આવે છે તો પણ તે કોઇથી લઇ શકાતાં નથી; તે પ્રમાણે તે મૂર્ખનું જીવન પણ વ્યર્થજ છે. તેનાં કર્મોને પણ ધિક્કાર છે ! તે મૂર્ખનું શાસ્ત્રાધ્યયન પણ માંકડાના હાથમાં આવેલા નાળીએર કિંવા આંધળાના હાથમાં આવેલા મોતી સમાનજ છે. કિંબહુના તેનું શાસ્ત્રાધ્યયન નાનાં બાળકના હાથમાં આપેલાં શસ્ત્રો અથવા અપવિત્ર મનુષ્યને બીજસહિત શિખવેલા મંત્રો પ્રમાણે નિરર્થક છે. હે ધનંજય ! જેનું ચિત્ત યથાર્થ જ્ઞાનસંપન્ન નથી, તેનું સર્વ જ્ઞાન તથા આચરણો વ્યર્થ છે. આ અજ્ઞાન અથવા તમોગુણરૂપી રાક્ષસી સંખુદ્ધિનો અને જ્ઞાનનો નાશ કરનારી ચક્ષિણીજ છે. અજ્ઞાન મનુષ્યો પ્રકૃતિના પંખમાં ફસાઈ અંતે તમોગુણના મુખમાં સપડાઈ

જાય છે. પછી આ તામસી પ્રકૃતિ આશારૂપી લાળમાં હિંસારૂપી જીભડાને પલાળી, અસંતોષરૂપી માંસના લોચા નિરંતર ચાબ્યા કરે છે. તે અનર્થરૂપી કર્ણ પર્યંત ઓઠ ચાટતી ચાટતી બહાર નીકળે છે; તે ભૂલરૂપી પ્રચંડ પર્વતની અંધકારમય ગુફા છે; તેની દ્વેષરૂપી દાઢી જ્ઞાનને ચાવી ચાવીને ભૂંકે કરી નાખે છે અને તે અગસ્ત્ય ઋષિના કુંભના આવરણના જેવાં સ્થૂલબુદ્ધિ લોકોનાં મનપર ફરી વળેલાં આચ્છાદન રૂપ છે. આવી રાક્ષસી પ્રકૃતિના સુખમાં જેઓ આસ રૂપ થઈ પડે છે તેઓ બ્રાંતિરૂપી કુંડમાં ડૂબી જાય છે. આ પ્રમાણે જે અજ્ઞાનના અંધારરૂપમાં પડે છે તેને વિચારરૂપી હાથની સહાય મળતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે કયાં જાય છે તેનો પણ પત્તો લાગતો નથી. આ નિષ્કુળ કથા હવે રહેવા દઇશું. કારણ કે મૂર્ખોનું વર્ણન કરતાં વાણી પણ ક્ષીણ થઈ જશે. કૃષ્ણ આ પ્રમાણે બોલ્યા એટલે અર્જુન બોલી ઉઠ્યો:—ઠીક ! ઠીક ! ! શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પુનઃ કહેવા લાગ્યા:—“જેનું વર્ણન કરવાથી વાણીને સુખ થાય છે તે સાધુની કથા હવે સાંભળ. ” (૧૮૭)

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવી પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજન્ટ્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા મૂતાંદમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—હો અર્જુન ! જેમણે દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કર્યો છે એવા મહાત્માઓ તો હું ભૂતોનો આદિ અને અવિનાશી છું એમ જાણીને એકનિષ્ઠાથી મનેજ ભજે છે. (૧૩)

ટીકા:—જે સાધુના નિર્મળ અંતઃકરણમાં હુંજ સદાય વસી રહેલો છું; અને ઉદ્ધમાં પણ વૈરાગ્ય જેની સેવા કરે છે; જેની પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છામાં પણ ધર્મનુંજ રાજ્ય હોય છે અને જેનું મન સદા સદિચારોનેજ પુષ્ટિ આપે છે; જે જ્ઞાનરૂપી ગંગામાં સ્નાન કરી અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ થયા છે; જે પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી તૃપ્ત થયા છે અને જેનું શરીરજ બાણે શાંતિને પલ્લવ કુટયા ન હોય એવું થયું છે; તેજ પ્રમાણે તેનું શરીર પણ બાણે બ્રહ્મના શરીરનો અંકુર કિંવા ધૈર્યરૂપી મંડપનો સ્તંભજ ન હોય તેવું અને આનંદના સમુદ્રમાં ડૂબાવીને કાઢેલા કુંભની પેઠે આતપ્રોત આનંદરૂપી જલથી ભરેલું હોય છે; તેને ભક્તિની એટલી પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે કે તે મોક્ષને પણ ‘પાછળ હઠ’ એમ કહે છે, અને તેની સહજ લીલામાં પણ નીતિ અગૃહ હોય છે. તેણે પોતાનાં સર્વ અવયવોમાં શાંતિ રૂપી અલંકારો,

ધારણ કર્યા છે અને પોતાના ચિત્તથી મને—સર્વવ્યાપકને પણ આવૃત કરી દીધો છે. આવા જે મહાત્માઓ છે તે ભગવદ્ભક્તિને અનુકૂળ રહેનારી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિના પણ શણગાર—ભાગ્યરૂપજ છે. તેઓ સર્વદ્રવ્ય વસ્તુઓને પણ માફજ સ્વરૂપ બાણી દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતા પ્રેમથી મને ભજે છે; છતાં તેમના મનોધર્મે દ્વૈતનો સ્પર્શ સુદ્ધાં કરેલો હોતો નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે જેઓ મદૂપ બની મારી સેવા કરે છે, તે સેવાની આશ્ચર્યકારક વાત કહેવાની છે તે સાંભળ. (૧૯૬)

સતતં કર્તિયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વદા ભક્તિયુક્ત અને સ્વીકૃત અભિપ્રાય પ્રમાણે બરાબર ચાલનારા તે મહાત્માઓ સતત માફં કર્તન કરી, ઇન્દ્રિયદમન અને નમસ્કાર કરી મારીજ ઉપાસના કરે છે. (૧૪)

ટીકા—તેમણે હરિકીર્તનમાં પ્રેમથી નૃત્ય કરીને પ્રાયશ્ચિત્તના સર્વ વ્યાપારો નષ્ટ કર્યા છે અને પાપનું તો નામ સુદ્ધાં રહેવા દીધું નથી. યમ અને દમ એમની તો તેમણે દયાજનક દશા કરી દીધી હોય છે. તીર્થોનાં સ્થાન દૂર કર્યાં હોય છે અને યમલોકના સર્વ વ્યાપારો બંધ કરી નાખ્યા હોય છે. યમ તેમને કહે છે કે;—નિયમન કોનું કરવું ? દમ કહે છે કે;—જીતું કોને ? અને તીર્થો કહે છે કે;—ક્ષાલન કોનું કરું ? કારણ કે પાપ તો આવા પુરુષમાં જરા સરખું રહ્યું હોતું નથી. આ પ્રમાણે તેઓ મારા નામના ઘોષથી સંસારનાં સર્વ દુઃખ નષ્ટ કરે છે અને સર્વ જગત બ્રહ્મસુખથી ગાજી રહે છે. આવો પુરુષ સૂર્યપ્રકાશ સિવાયજ લોકોને પ્રકાશ આપે છે; અમૃત વિનાજ તેમને જીવન આપે છે અને યોગ વગરજ કૈવલ્યદર્શન કરાવે છે. તેને રાજા અને રાંકનો લેહ નથી; નાના મોટાનો લેહ નથી; સમગ્ર જગતને માટે તે આનંદના ભંડારરૂપ બની રહે છે. વૈકુંઠમાં તો માત્ર કોઈકજ જઈ શકે છે; પરંતુ આવો પુરુષ તો જ્યાં જાય ત્યાં વૈકુંઠજ બનાવી દે છે. આ પ્રમાણે નામભજનના મહિમાથી તે સમગ્ર વિશ્વને પવિત્ર કરી દે છે. સૂર્ય ઉજ્જવલ છે ખરો; પરંતુ તેનામાં અસ્ત થવાનો દોષ છે; અને ચંદ્ર તો વળી મહિનામાં એક વખતજ સંપૂર્ણ હોય છે, પણ આ ભક્ત તો સદા પૂર્ણ હોય છે. મેઘ ઉદાર છે; પરંતુ તે પણ ખાલી થઈ જાય છે તેથી તે ભક્તની ઉપમા માટે બસ

નથી; કેમકે તે તો નિઃસંદેહ કૃપાયુક્ત શંકરનીજ મૂર્તિ છે. મારા જે નામનો એક વખત ઉચ્ચાર થવા સાડા હજારો જન્મ સુધી મારી સેવા કરવી પડે છે, તે માડું નામ જેની વાચા સમક્ષ નિરંતર પ્રેમથી નૃત્ય કરે છે, (મારા જે નામનો આવો મહીમા છે) તે હું વૈકુંઠમાં નથી હોતો, એકાદ વખત સૂર્યબિંબમાં પણ નથી દેખાતો અને યોગીઓના મનનું પણ ઉલ્લંઘન કરી બાઈ છું; પરંતુ હે પાંડવ ! જે મારા નામનો અત્યંત ઘોષ કર્યા કરે છે, તેની પાસે તો હું અવશ્યજ હોઈ છું. તે મારા ગુણથી અહાહા ! કેવો તૃપ્ત રહે છે ! કેવો દેશ અને કાળને વિસરી જાય છે ! કીર્તનમુખથી તે સ્વયં પોતામાંજ સુખી બની રહે છે. કૃષ્ણ, વિષ્ણુ, હરિ, ગોવિંદ, એ શુદ્ધ નામોની સંકલનાથી અને આત્મા તથા અનાત્માના વિચારથી પૂર્ણ થયેલા પ્રબંધ તે સ્પષ્ટ અને ઉચ્ચ સ્વરે ગાયા કરે છે. વિશેષ શું વર્ણન કરું ? હે પાંડુપુત્ર ! અનેક પ્રકારે તે મારા ગુણાનુવાદ ગાતા ચરાચરમાં ઘૂમ્યા કરે છે.

હે અર્જુન ! કેઈ મહાયત્નથી પંચ પ્રાણ અને મનને જીતી લઈ બાહ્યતઃ ચમનિયમની વાડ કરીને અંદર વજાસનરૂપી કિલ્લો બનાવે છે; તથા ત્યાં પ્રાણાયામની તોષા ગોઠવે છે અને કુંડલિની ઉર્ધ્વમુખ થતાં તેના પ્રકાશમાં મન પવનની સહાયથી ચંદ્રામૃતનું સરોવર સ્વાધીન કરી લે છે. એ વેળાએ પ્રત્યાહાર પણ પોતાનું પરાક્રમ બતાવીને કામકોષાદિ વિકારોનો સહકુટુંબ નાશ કરી દે છે અને ઈન્દ્રિયોને પણ બાંધી જકડી હૃદયમાં લઈ જાય છે. એટલામાં ધારણા રૂપી ઘોડેસ્વારો આક્રમણ કરી પંચ મહાભૂતોને એકત્ર કરે છે અને સંકટપની ચતુરંગી સેના (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર) નો નાશ કરી નાખે છે. એમ થતાં ધ્યાન વિજય વિજય કહી ડંકો બજાવે છે અને તન્મયતારૂપી એકછત્ર ચળકતું નજરે પડે છે. પછી સમાધિરૂપી લક્ષ્મીનો અખંડ આત્માનુભવરૂપી સિંહાસન ઉપર ઐક્યરૂપી રસ વડે રાજ્યાભિષેક થાય છે. હે અર્જુન ! માડું ભજન આવા મહિમાવાળું છે. હવે કેટલાક બીજા પણ માડું કેવું કેવું ભજન કરે છે તે સાંભળ. વસ્ત્રમાં જેમ ખડું જોતાં તંતુજ તંતુ હોય છે; તેમ આ જગતમાં સર્વત્ર હુંજ રહેલો છું એવી તેની માન્યતા હોય છે. પ્રજ્ઞાથી લઈને કીડી સુધીનાં સર્વને તે મારાં સ્વરૂપજ માને છે અને નાનું મોટું, સજીવ નિર્જીવ વિગેરે જે કાંઈ જુએ છે તેને માડુંજ સ્વરૂપ સમજીને સાષ્ટાંગ કરે છે. તે પોતાની ઉત્તમતાને મનમાં ન લાવતાં.

તેમજ સામાની યોગ્યાયોગ્યતા જોવા ન બેસતાં, વસ્તુ માત્રને નમન કરવામાંજ પ્રસન્ન રહે છે. જેમ ઉચ્ચે સ્થાનેથી પડતું પાણી ઢોળાવ તરફજ વહેવા લાગે છે; તેમ ભૂત માત્ર દૃષ્ટિએ પડતાંજ તેને નમન કરવાનો તેમનો સ્વભાવ હોય છે. કૃણ પામેલા વૃક્ષની શાખાઓ જેમ સ્વભાવતઃ પૃથ્વી તરફ ઝૂકતી રહે છે, તેમજ તે સર્વ પ્રાણીમાત્રને નમન કરતા રહે છે. તે નિરંતર ગર્વરહિત હોઈને નમ્રતાજ તેમની અપ્રુટ સંપત્તિ હોય છે; અને સર્વ કર્મ તેઓ મને જય જય મંત્રથી અર્પણ કર્યા કરે છે. નમન કરતાં કરતાં તેમના મનમાંથી માન અને અપમાનનો વિચારજ જતો રહે છે; તેથી તે સહેજે સહેજે મદ્દૃષ્ટ બની રહે છે. આ પ્રકારે મારા રૂપ થવા છતાં પણ તેઓ નિરંતર મારીજ ઉપાસના કર્યા કરે છે. હે અર્જુન ! આ એકશ્રેષ્ઠ ભક્તિનું વર્ણન થયું. હવે જે ભક્ત જ્ઞાનયજ્ઞથી મારી ભક્તિ કરે છે તે વિષે સાંભળો. પરંતુ હે કિરીટ ! એ ભજનની યુક્તિ તમે બાણોજ છે; કેમકે તેનું વર્ણન પ્રથમ હું કરી ગયો છું. ત્યારે અર્જુને કહ્યું; હા જી, સત્ય છે. એ પ્રભુની કૃપાજ થઈ છે; પરંતુ અમૃતના પીરસણને શું કોઈ બસ કહે તેમ છે ? આ વચનથી શ્રીકૃષ્ણ તેને ઉત્સુક બાણી આનંદિત ચિત્તે ડાલવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે:-હે પાર્થ ! શાખાસ ! એક વાર કહેલી વાત ફરી કહેવી ઠીક નથી પડતી; તો પણ તારી ઉત્સુકતા મને ફરી કહેવામાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ત્યારે અર્જુને કહ્યું; શું કહો છો ? ચકોર વિના શું ચાંદની નથી રહી શકતી ? પરંતુ તેનો સ્વભાવજ છે કે જગતને શાંતિ આપવી; એટલે જે પણ ચાંદનીનું સેવન કરે તેને શાંતિ મળેજ છે. એ શાંતિ લેવા સાડ ચકોર સ્વધૃત્તાથી જેમ ચંદ્ર તરફ વારંવાર ચાંચ ધરે છે; તેમ હે પ્રભુ ! હે કૃપાસિંધુ ! હું પણ આપ દયાસાગર પ્રત્યે જેટલી પણ વિનંતિ કરું તેટલી ઓછીજ છે. મેઘ પોતાની શ્રેષ્ઠતાથી આખા જગતની તૃષા ફર કરે છે. તેને મન ચાતકની તૃષા શા લેખામાં ? પરંતુ ગંગાજળની માત્ર એકજ અંજલિની ઇચ્છા હોય તોપણ ગંગા તો સદા વહ્યાજ કરે છે; તેજ પ્રમાણે મારી ઇચ્છા થોડી હોય કે વધુ હોય તોપણ પ્રભુએ તો નિરૂપણ કરવું જ જોઈએ. ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું; હવે વધુ બોલવાનું રહેવા દે. વધુ સ્તુતિ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તું જે સારી રીતે સાંભળી રહ્યો છે, તેજ મારા વક્તૃત્વને પ્રોત્સાહક થાય છે. એ પ્રકારે અર્જુનનું સન્માન કરી શ્રીહરિએ હવે પોતાના વક્તૃત્વનો આરંભ કર્યો. (૨૩૮)

જ્ઞાનયજ્ઞેન चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखः ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—જ્ઞાનયજ્ઞથી પૂજન કરનારા કેટલાક લોક એક રૂપે, ભિન્ન ભિન્ન રૂપે તથા અન્ય અનેક પ્રકારે, સર્વતોમુખ એવો જે હું તેની ઉપાસના કરે છે. (૧૫)

ટીકા:—જ્યાં પ્રજ્ઞાજ બહુરૂપે થાય છે, તેને જ્ઞાનયજ્ઞ કહે છે. ત્યાં આદિ સંકેતપૂર્ણ યજ્ઞસ્તંભ હોય છે; પંચ મહાભૂત જ્યાં યજ્ઞમંડપ છે; દ્વૈતભાવરૂપી પશુ છે; પાંચે મહા ભૂતોના વિશેષ ગુણરૂપ જે ઈંદ્રિયો અને પ્રાણ તે યજ્ઞનાં સાહિત્ય છે; અજ્ઞાનરૂપી ધૃત છે; જ્યાં મન-બુદ્ધિરૂપી કુંડમાં જ્ઞાનાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરાય છે; જ્યાં સમતારૂપી સુંદર વેદી છે; વિવેક બુદ્ધિની કુશળતા જ્યાં મંત્રરૂપે છે; શાંતિ જ્યાં સ્તુત્ અને સ્તુવા (હવન પાત્રો) છે; તથા જીવ યજ્ઞ કરનાર છે. તે જીવ અનુભવરૂપી પાત્રથી વિવેકરૂપી મહા મંત્રદ્વારા જ્ઞાનાગ્નિરૂપ અગ્નિહોત્ર-વડે લેહભાવની આહુતિ આપીને તેનો નાશ કરે છે. અજ્ઞાનનો નાશ થતાં યજ્ઞ કરનાર તથા યજ્ઞન ક્રિયા પણ ત્યાંને ત્યાંજ રહી જાય છે; અને પછી જીવ આત્માનંદ રૂપી રસમાં અવલૂથ સ્નાન કરે છે. એ સમયે તેને ભૂતો, વિષયો અને ઈંદ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન નથી જણાતાં; પરંતુ આત્મબુદ્ધિના કારણે તે સર્વને એકજ જાણે છે. જેમ હે અર્જુન ! જાણત થયા પછી મનુષ્યને જ્ઞાન થઈ જાય છે કે સ્વપ્નમાં જોયેલી ચિત્ર વિચિત્ર સેના પોતેજ બન્યો હતો; અર્થાત તે સેના યથાર્થમાં સેના ન હતી, કિંતુ તે સર્વ તે પોતેજ બન્યો હતો. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની મનુષ્ય પણ સર્વ વિશ્વમાં એકત્વજ જુએ છે અને પોતાના જીવભાવને પણ વિસરી જઈને તૃણથી પ્રજ્ઞા પર્યંત આત્માનેજ ભરેલો માને છે. કેટલાક આ પ્રકારે જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારી ભક્તિ કરે છે. જો કે જગતમાં અનાદિ કાળથી કાર્ય-કારણ પદાર્થ એક બીજાથી ભિન્ન જણાય છે અને સઘળાં નામરૂપ ઇત્યાદિ પણ જગતમાં ભિન્ન ભિન્નજ દેખાય છે; તથાપિ તે સર્વના અધિષ્ઠાન બ્રાહ્મણમાં ભક્તોનું જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન નથી હોતું. જેમ અવયવ જુદા જુદા છતાં તે સર્વ એકજ શરીરના હોય છે; ડાળીઓ નાની મોટી છતાં પણ તે એકજ વૃક્ષની હોય છે; કિરણ પુષ્કળ હોવા છતાં તે સર્વ એકજ સૂર્યનાં હોય છે; તેજ પ્રમાણે અનેક વ્યક્તિઓ, અનેક નામો તથા અનેક પ્રકારના સ્વભાવો વિશ્વમાં

વિદ્યમાન છતાં પણ તે લિન્ન લિન્ન ભૂતોમાં એક અલિન્ન એવો જે હું તેને જ રહેલો જાણું છે. હે પાંડવ ! આવી રીતે જાણીને જે ઉત્તમ જ્ઞાનયજ્ઞ કરે છે, તેમના જ્ઞાનમાં લિન્નભાવ પ્રવેશી શકતો નથી. જ્યારે અને જે સ્થળે તે જે વસ્તુને જુએ છે, તે તે વસ્તુ મારા સિવાય અન્ય કાંઈજ નથી એવો તેના મનનો નિશ્ચય હોય છે. પાણીમાંનો પર-પોટો જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તે પાણીરૂપજ છે. તે નષ્ટ થાય અથવા રહે તોપણ તે પાણીરૂપજ હોય છે. પવનથી મૃત્તિકાનાં રજકણ ઉંચે ઉડી જાય, તોપણ તેઓ કાંઈ પૃથ્વી ધર્મથી છુટતાં નથી; અને પુનઃ જ્યારે નીચે પડે ત્યારે પણ તે પૃથ્વીરૂપજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ગમે તે ભાવનાથી ગમે તે થાઓ કિંવા ન થાઓ, પરંતુ તે સર્વ હુંજ છું એવી તેના મનની વૃત્તિ થઈ ગઈ છે. હે અર્જુન ! મારા સ્વરૂપની જેટલી વ્યાપકતા છે, તેટલોજ વિશાળ તેનો અનુભવ છે; માટે જગત અનેક સ્વરૂપોથી ભરેલું દેખાશે, ત્યારે પણ તે અનેક સ્વરૂપે હુંજ છું એમજ તેઓ માનતા હોય છે. જે પ્રમાણે સૂર્યખિંબ સર્વને પોતાની સન્મુખ એક સરખુંજ દેખાય છે; તે પ્રમાણે તે જ્ઞાની જ્ઞાનથી વ્યાપક હોવાને લીધે એક સરખોજ હોય છે. હે અર્જુન ! તેના જ્ઞાનમાં અંતર્બાહ્ય એવો ભેદ હોતો નથી. આકાશમાં સર્વત્ર ભરેલા વાયુની પેઠે હું જેમ સર્વત્ર રહ્યો છું તેમ તે પણ સર્વત્ર રહેલો છે અર્થાત્ બન્નેનું માપ સરખું છે. આવો બોધ જેને પ્રાપ્ત થયો હોય છે, તે ભજનકર્મ ન કરે તોપણ તે ભજન કર્યાજ કરે છે. સર્વ સ્થળે ઉપાસના ચાલુ છતાં પણ જેમને હું અપ્રાપ્ત છું; તેમની ઉપાસના માટે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધેજ અટકી પડી હોય છે. આ પ્રમાણે યોગ્ય જ્ઞાનયજ્ઞથી જે મારી ઉપાસના કરે છે તે ભક્તો વિષે મેં તને કહ્યું. સદા સર્વકાળે જે જે કર્મો થાય છે તે તે દ્વારા મારી સહજ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; પરંતુ મૂર્ખાઓને માટે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હું તેમને પ્રાપ્ત થતો નથી. (૨૬૪)

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहम भौषधम् ।

मंत्रोऽहमहमेवाज्यम अग्निरहं हुतम् ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—અગ્નિહોત્રાદિ શ્રોતયજ્ઞ, વૈશ્વદેવાદિક સ્માર્તયજ્ઞ, પિતૃને અર્પણ કરેલું સ્વધાનામક અન્ન, ઔષધ, મંત્ર, હોમ દ્રવ્ય, અગ્નિ અને હવનકર્મ હુંજ છું. (૧૬)

ટીકા:—તે યથાર્થ જ્ઞાનનો મનુષ્યના મનમાં ઉદય થતાં તેને માટે

મુખ્ય વેદ હુંજ બનું છું. તેને માટે વિધિ અને અનુષ્ઠાન પણ હુંજ છું. કર્મમાંથી પ્રકટ થનારો જે યજ્ઞ તે પણ હુંજ છું. અર્પણ મંત્ર, કવ્ય આપવાનો મંત્ર, નાના પ્રકારની ઔષધિ, ઘૂતા, સમિધા, હોમ દ્રવ્ય, ઋત્વિજ, અગ્નિ અને અગ્નિમાં હવન કરવાની વસ્તુઓ પણ તેને માટે હુંજ છું. (૨૬૮)

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ—આ જગતનો પિતા, માતા, પ્રાણીઓને કર્મફળ આપનાર, (પિતામહ એટલે) બ્રહ્મદેવનો પિતા, બાણવા યોગ્ય વસ્તુ, જગતને પાવન કરનારી વસ્તુ, પ્રણવ અને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદ પણ હુંજ છું (૧૭)

ટીકાઃ—જેના સંગથી અષ્ટવિધ પ્રકૃતિ જગતનો પ્રસવ કરે છે, તે જગત-પિતા હું છું. અર્ધનારીનટશ્વર સ્વરૂપમાં પુરુષ તેજ સ્ત્રી અને સ્ત્રી તેજ પુરુષ છે, તેમ સ્થાવર જંગમની માતા પણ હુંજ છું; અને ઉત્પન્ન થયેલું જગત જે સ્થળે રહે છે તથા જેના યોગથી પ્રાણી માત્રનું રક્ષણ થાય છે તે પણ નિઃસંશય મારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ ઉભય જેના અંતઃકરણોપાધિરહિત સ્વરૂપમાં અર્થાત્ નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે (વિશ્વનો માતામહ) ત્રિભુવનમાં હુંજ છું. હે અર્જુન ! સર્વ જ્ઞાનમાર્ગો જે ગામમાં આવી મળે છે અને ચારે વેદનાં ચૌટાંમાં જેને બાણવા યોગ્ય કહેવામાં આવે છે; જે સ્થળે પુષ્કળ પ્રકારના મતો ઐક્યતાને પ્રાપ્ત થયા છે; જ્યાં શાસ્ત્રોને એક બીજાની સાથે ઓળખાણ થઈ છે અને જ્યાં ભૂલેલાં જ્ઞાન એકત્ર થયાં છે; જે સ્થાનને પવિત્ર કહેવામાં આવે છે; બ્રહ્મરૂપી બીજનો જે અંકુર છે અને પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એ ચતુર્વિધ વાચાના ધ્વનિના આકારનું જે મંદિર છે; તે ઝંકાર પણ હુંજ છું. તે ઝંકારના ગર્ભમાંથી જ, ઓ અને મ્ એ અક્ષરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્પત્તિ પછી ત્રણ વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે, માટે ઋક્, યજુર્ તથા સામ એ ત્રણ વેદ પણ હુંજ છું. એ પ્રમાણે વેદની વંશપરંપરાયણ હુંજ છું એમ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૨૭૬)

ગતિર્મર્તા પ્રમુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—કર્મકૃણ, જગતનું પોષણ કરનાર, સ્વામી, સાક્ષી, વસતિસ્થાન, શરણાગતનો રક્ષક, નિરપેક્ષ મિત્ર, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, નિધિ અને અવિનાશી બીજ હું છું. (૧૮)

ટીકા:—આ સર્વ સ્થાવર જંગમ વિશ્વ જે પ્રકૃતિના ગર્ભમાં રહેલું છે, તે પ્રકૃતિ શ્રમ પામવાથી જે સ્થળે વિશ્રાંતિ લે છે તે અંતિમ સ્થાન હું છું; અને જેને લીધે એ પ્રકૃતિ જીવે છે, જેના આશ્રયથી વિશ્વ પ્રસવે છે અને જે પ્રકૃતિને સ્વાધીન થઈ સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ગુણોનો ઉપલોગ લે છે, તે વિશ્વલક્ષ્મીનો પતિ હું છું; અને હે અર્જુન ! સર્વ ત્રેલોક્યનો સ્વામી પણ હું છું. આકાશે સર્વ સ્થળે રહેલું; વાયુએ ક્ષણ માત્ર પણ સ્વસ્થ ન રહેલું; અગ્નિએ બળવું; મેઘે વૃષ્ટિ કરવી; પર્વતે પોતાની જગ્યા છોડવી નહિ; સમુદ્રે પોતાની મર્યાદા ઓળંગવી નહિ; પૃથ્વીએ સર્વ ભૂતોનો ભાર વહન કરવો; એ સર્વ આજ્ઞા મારીજ છે. મારા બોલાવ્યાથી વેદ બોલે છે; મારા ચલાવ્યાથી સૂર્ય ચાલે છે; સર્વ જગતનો ચાલક જે પ્રાણુ તે પણ મારા હલાવ્યાથીજ હાલે છે. મારીજ આજ્ઞાથી ભૂતોને કાળ સ્વાહા કરી બય છે; હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે આ સર્વે જેની આજ્ઞા શિરસાવંધ ગણી પોતપોતાનાં કર્મો કરે છે, એવો સમર્થ જગતનો નાથ તે પણ હું છું; અને આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળે રહી સાક્ષીભૂત રહેનારો પણ હું છું. હે પાંડવ ! આ પ્રમાણે નામરૂપમાં જે સર્વત્ર ભરેલો છે અને જે પોતેજ નામરૂપનો આધાર છે, તે પણ હું છું. જે પ્રમાણે તરંગો પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તરંગોમાં પાણી હોય છે; તે પ્રમાણે મારામાં જગત અને જગતમાં હું છું. આ રીતે જગતનું વસતિ-સ્થાન હું છું. જે એકનિષ્ઠાથી મારે શરણે આવે છે તેને હું જન્મ મરણથી મુક્ત કરું છું; મારે શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર એકલો હું છું. પ્રકૃતિના પૃથક્ ગુણોને લીધે હું એક હોવા છતાં અનેકપણાથી જગતનાં પ્રાણી માત્રમાં પ્રાણરૂપે (જીવંત) છું. સૂર્ય જેમ સમુદ્ર કે ખાખોચીઈ ન જોતાં સર્વમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે; તેમ બ્રહ્મદેવથી માંડીને શુદ્ધ કીડી પર્યંત પ્રાણી માત્રનો હું પરમ મિત્ર છું. હે પાંડવ ! આ ત્રિભુવનનું જીવન હું છું અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય પણ હું છું. બીજમાંથી વૃક્ષ અને શાખા ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી તે સમસ્ત વૃક્ષનો બીજમાં સમાવેશ થાય છે; તે પ્રમાણે જે આદિ સંકલ્પમાંથી સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુનઃ તે જગત જે આદિ સંકલ્પમાં લય પામે છે, તે અબ્યક્ત વાસ-

નારૂપી જગતખીજ સંકલ્પનો પણ કલ્પને અંતે જ્યાં લય થાય છે તે સ્થાન હુંજ છું. જ્યારે આ સર્વ નામ રૂપો લય પામે છે; વર્ણ અને આકાર નષ્ટ થાય છે અને ભતિના લેહ રહેતા નથી; ત્યારે પુનઃ જગતને નિર્માણ કરવા માટે સંસ્કારરૂપી વાસનાશક્તિ ખારણુ કરી જે ઠેકાણે હેવ રહે છે તે ઠેકાણું પણ હુંજ છું. (૨૯૫)

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચાહમર્જન ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! સૂર્ય રૂપે તાપ હુંજ પાડું છું; પર્જન્યને અટકાવનાર અને છોડનાર હુંજ છું; અમૃત હુંજ છું; મૃત્યુ હુંજ છું; અને સત્ અર્થાત્ સદા વિદ્યમાન-રહેનારી વસ્તુ (કારણ) તથા અસત્ એટલે તેનું (કાર્ય) પણ હુંજ છું. (૧૯)

ટીકા:—હું સૂર્ય રૂપે જે વખતે તપ થાઉં છું, તે વખતે જગત સુકાવા લાગે છે અને પુનઃ ઇંદ્રરૂપે વૃષ્ટિ કરું છું ત્યારે તે પુનઃ સમૃદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠનું ભક્ષણ કરે છે ત્યારે તે કાષ્ઠજ અગ્નિરૂપ બની જાય છે; તે પ્રમાણે મરનાર અને મારનાર બંને મારાંજ સ્વરૂપ છે. આ માટે મૃત્યુને લાગે જે જે રૂપો આવ્યાં છે તે પણ મારાંજ રૂપો છે અને ન મરનારાં રૂપો તો સ્વભાવતઃ જ મારાં છે. હવે વધારે શું કહું ? સર્વ તને એકદમજ કહી દઉં છું કે સત્ તથા અસત્ અર્થાત્ ખરાં તથા ખોટાં એવાં બંને પ્રકારનાં રૂપો મારાંજ છે એમ તું જાણ. હે અર્જુન ! જ્યાં હું નહિ હોઉં એવું કોઈ પણ ઠેકાણુંજ નથી; છતાં પણ પ્રાણીઓનું કેવું દુર્ભાગ્ય છે કે જેથી તે મને જોતાં નથી. જે પ્રમાણે તરંગો પાણી વિના સુકાઈ જાય કિંવા સૂર્યકિરણ દીપકના પ્રકાશ વિના ન જોઈ શકે, તે પ્રમાણે સર્વરૂપે હુંજ હોવા છતાં તે મને ઓળખતાં નથી એજ મહત્ આશ્ચર્ય છે. આ સકળ વિશ્વમાં અંતઃખર્ષિ હુંજ ભરેલો છું અને આ જગત મદ્રૂપજ છે; પરંતુ જીવોનાં કર્મો એવાં તો આડે આવે છે કે તેઓ મનેજ 'નથી' એમ કહે છે. અમૃતના કૂપમાં પડયા છતાં બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેને કેવો અભાગી કહેવો ? હે કિરીટ ! અન્નને માટે દોડતા અંધ મનુષ્યને ચિંતામણિ મળતાં દ્રષ્ટિ ન હોવાને લીધે જે પ્રમાણે તેને પગથી ખસેડી નાંખે છે; તે પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન ન હોય તેમની ઉપર્યુક્ત અંધ મનુષ્યના જેવીજ સ્થિતિ થાય છે. માટે જ્ઞાન વિના જે જે કર્મો કરવામાં આવે તે તે સર્વ ન કર્યા સમાનજ છે. અંધ મનુષ્યને ગરૂડની

પાંખ મળે તો પણ તે તેનો શો ઉપયોગ કરી શકવાનો હતો ? તેજ પ્રમાણે યથાર્થ જ્ઞાન સિવાય સત્કર્મો વ્યર્થ બન્ય છે. (૩૦૬)

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે ।

તે પુણ્યમાસાદ્ય સુરેન્દ્રલોકમશ્રન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવમોગાન્

શ્લોકાર્થ:—ત્રણ વેદને બાળુનારા, સોમપાન કરનારા અને તેના યોગથી નિષ્પાપ થયેલા યાજ્ઞિકો યજ્ઞદ્વારા માંડે પૂજન કરી સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે મારી પ્રાર્થના કરે છે; અને તે દીક્ષિત પુણ્ય ફળરૂપી સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાં દેવના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. (૨૦)

ટીકા:—અરે અર્જુન ! વર્ણવિહિત ધર્મોનું આચરણ કરી જે પોતેજ વિધિમાર્ગની કસોટી બને છે; (વેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યથા-વિધિ આચરણ કરે છે) તે યજ્ઞ કરવા માંડે છે એટલે ત્રણ વેદ સંતોષ પામી ડાલવા લાગે છે અને તેની સમક્ષ ક્રિયા પણ ફળ સહિત આવીને ઉભી રહે છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞમાંનું સોમપાન કરનારા યજ્ઞકર્તાઓ (દીક્ષિત) જેઓ પોતેજ યજ્ઞસ્વરૂપ બને છે, તેઓ નામ માત્રનુંજ પુણ્ય પરંતુ વાસ્તવમાં પાપજ એકદુનું કરે છે. તે કેવી રીતે પાપ કરે છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે ઋક્, યજુષ્ અને સામ એ ત્રણ વેદને બાળી સેંકડો યજ્ઞથી તેઓ માંડે યજ્ઞન કરે છે; પરંતુ મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા નહિ રાખતાં તેઓ ક્ષુદ્ર સ્વર્ગપ્રાપ્તિનીજ ઇચ્છા કરે છે. હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે એકાદ હતભાગી મનુષ્ય કદગતરૂની નીચે એસી ઝોળીને તૈયાર કરી ભિક્ષા માગવાને નીકળે; તે પ્રમાણે તેઓ સેંકડો યજ્ઞોદ્વારા માંડે યજ્ઞન કરી સ્વર્ગસુખનીજ ઇચ્છા કરે છે. માટે એ પુણ્ય નથી, પરંતુ ખરેખર પાપજ છે. મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છોડી સ્વર્ગસુખની ઇચ્છા કરનારને અજ્ઞાની લોકો પુણ્યવાન કહે છે; પરંતુ જ્ઞાનીઓ તો તેમને જન્મ મરણના ફેરામાં પડનારા અને હીન દશાને પ્રાપ્ત થયેલાજ માને છે. સહેજ વિચાર કરતાં નરકનાં દુઃખોની તુલનામાંજ સ્વર્ગપ્રાપ્તિને સુખ કહી શકાશે; પરંતુ આ ઉભયથી વ્યતિરિક્ત અખંડ આનંદદાયક અને નિર્દોષ એવું જે સુખ તે તો માંડે સ્વરૂપજ છે. હે મહાવીર અર્જુન ! સ્વર્ગ અને નરક એ બન્ને આડમાર્ગ છે અને તે ચોરોની વાટ છે. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ પુણ્યાત્મક પાપથી થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ પાપાત્મક પાપથી થાય છે; પરંતુ જેના યોગથી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે તેનેજ તું શુદ્ધ પુણ્યકર્મ સમજ. હે પાંડુસુત ! પ્રાણી મારા-

માંજ રહેતો હોવા છતાં જે કર્મને લીધે તેને મારાથી વચિત રહેવું પડતું હોય, તે કર્મને પુણ્ય કહેતાં જીભ ન કપાઈ જાય ? પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દઈશું. આ પ્રમાણે તે દીક્ષિત મારું યજ્ઞ કરી સ્વર્ગ-લોગની ઇચ્છા કરે છે. પછી જે પુણ્યથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી એવાં પાપાત્મક પુણ્ય કરીને તે હાંસે હાંસે સ્વર્ગમાં જાય છે. જ્યાં અમરત્વ એજ સિંહાસન છે; જ્યાં ઐરાવત સરખાં વાહન છે; જ્યાં અમરાવતી એ પાટનગર છે; જ્યાં આષ્ટ મહાસિદ્ધિના ભંડારો ભરેલા છે; જ્યાં અમૃતના કોઠારો પરિપૂર્ણ છે; જ્યાં કામધેનુનાં ટોળાંનાં ટોળાં છે; દેવોના આકરોને આલવાને માટે ચિંતામણિખચિત માર્ગો છે અને વિલાસને માટે કદપતરૂનાં ઉપવનો બનાવેલાં છે; જ્યાં ગંધર્વો ગાયન કર્યા કરે છે અને રંભા જેવી અપ્સરાઓ નૃત્ય કર્યા કરે છે; જ્યાં વિલાસિની સ્ત્રીઓમાં ઉર્વશી મુખ્ય છે; જ્યાં મદન શયનગૃહમાં નોકરી કરે છે; જ્યાં ચંદ્ર માંજવાનું કાર્ય કરે છે; જ્યાં વાયુ સરખા બોલાવતાં વાર હાજર થાય એવા દાસો છે; જ્યાં ઈંદ્રને આશીર્વાદ આપવાને માટે બૃહસ્પતિ જેવા મુખ્ય પ્રાદ્ધાણ છે અને જ્યાં સ્તુતિપાઠક હબરો દેવ છે; જ્યાં લોકપાળ સરખા વિજયવંત સરદારો છે અને જ્યાં ઉચ્ચૈશ્રવા નામક ખાસ અધ્યક્ષ છે; ઈંદ્રલોકના આવા આવા દિવ્ય લોગ જ્યાં સુધી પુણ્ય પહોંચે ત્યાં સુધી સકામ યજ્ઞ કરનારા લોગવે છે. (૩૨૭)

તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે

મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा

लभन्ते ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—તે તે વિસ્તીર્ણ સ્વર્ગ લોકનો ઉપલોગ લઈ પુણ્ય સમાપ્ત થતાં પાછા મૃત્યુ લોકમાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં કેવળ વૈદિક કર્મ કરનારા કામુક લોકો જન્મ મૃત્યુના આવાગમનમાં પડે છે. (૨૧)

ટીકા:—પછી તેમનાં પુણ્યની પૂંજી સમાપ્ત થતાં વારજ ઈંદ્ર-પણાનાં ઐશ્વર્યપરથી ઉતરી પુનઃ તેઓ મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. વેશ્યાની પાછળ ગમે તેટલું દ્રવ્ય વેરનારને પણ ભિખારી થયા પછી તે ઘરમાં પેસવા દેતી નથી; તેવીજ સ્વર્ગસુખ માટે

યજ્ઞ કરનારની સ્થિતિ અતિ લજ્જાસ્પદ થાય છે. આ પ્રમાણે મારી વિસ્મૃતિ કરીને પુણ્યમાર્ગના આચરણથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરી લે છે, તેઓ અમરત્વના લાભને શુભાવે છે અને મૃત્યુલોકમાં પાછા આવે છે. પછી માતાના ઉદરરૂપી શુદ્ધામાં વિષ્ણુના થરમાં નવ માસ સુધી ઉકળી પાકીને જન્મ પામી મરણ પામે છે. અરે ! જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં મળેલો ભંડાર ભગૃતાવસ્થામાં આવતાં નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે જ યજ્ઞકર્તાઓનું સ્વર્ગ-સુખ તું સમજ. હે અર્જુન ! ધાન્ય કાઢી લીધા પછી ફેલારાંને ફેંકી દેવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે મનુષ્ય વેદાર્થજ્ઞાની થાય તો પણ મને બળ્યા વિના તેનો જન્મ વ્યર્થ થાય છે; અર્થાત ત્રણે વેદોક્ત ધર્મો મારા વિના કેવળ નિરર્થક છે. માટે હવે મનેજ ઓળખ; અન્ય કોઈ પણ વસ્તુને મનમાં આણીશ નહિ; એટલે તું સુખી થશે. (૩૩૪)

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभिरुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—જે લોકો એકનિષ્ઠ બની માંડે ચિંતન કરી મારી ઉપાસના કરે છે; એવા સર્વદા મારી સાથે યુક્ત થયેલા નિષ્કામ ભક્તોનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું. (૨૨)

ટીકા:—જેણે પોતાનું ચિત્ત સર્વ ભાવોવડે મનેજ અર્પણ કર્યું છે; ગર્ભમાંનો જીવ કોઈ પણ ઉદ્યોગ કરવાનું બહુતો નથી તે પ્રમાણે જેને મારા સિવાય અન્ય કંઈજ ઠીક લાગતું નથી; અને જેણે પોતાના જીવનને સર્વભાવે મારા પરાયણજ બનાવી દીધું છે; તેની સેવા હું પોતે કરું છું. પાંખ વગરનાં બાળ પક્ષીઓના જીવનને માટે પક્ષિણી અત્યંત પરિશ્રમ કરે છે; કિંવા માતા પોતાની ભૂખ તરસને વિસારીને પોતાના દૂધમલ બાળકને માટે સુખકારક ઉપાયો યોજે છે; તેજ પ્રમાણે પોતાનો સર્વ જોભે મારાપરજ નાખનારનાં સર્વ કાર્યો હુંજ કરું છું. તેને મારી સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્ય કરવાની ઇચ્છા થાય કિંવા મારી સેવા કરવાની ઇચ્છા થાય, તે તે વારંવાર મારે પરિતૃપ્ત કરવી પડે છે અને તેને જે આવી મળે છે તેનું સંરક્ષણ પણ હુંજ કરું છું. હે પાંડવ ! જે સર્વ પ્રકારે મારા પરાયણજ હોય છે તેનો યોગક્ષેમ ચલાવવાનું મારાપરજ આવી પડે છે. (૩૪૩)

येऽप्यन्यद्वत्तान्भक्ता यजन्ते श्रद्धयांन्वताः ।

तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—અને અન્ય દેવતાની ભક્તિ કરનારા જે લોકો પ્રદ્યાયુક્ત થઈ તે દેવતાનું યજન કરે છે તે સુદ્ધાં, હે અર્બુન ! માફેજ યજન કરે છે; પરંતુ તેમનું આચરણ અવિધિપૂર્વક (અજ્ઞાનપૂર્વક) હોય છે. (૨૩)

ટીકા:—મને સર્વવ્યાપકને ન ભજતાં જે અજ્ઞાની લોકો અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર એમને ઇશ્વર ગણી ભજે છે, તેમનું પૂજન પણ માફેજ પૂજન છે; પરંતુ તેમનું આ પ્રકારનું પૂજન વિધિપૂર્વક નહિ હોતાં મૂલભરેલું હોય છે. વૃક્ષોની શાખા, પત્રો આદિ બીજાંમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં પાણી તો મૂળમાંજ સીંચવું પડે છે. દશે ઇંદ્રિયો એકજ દેહની હોઈને તેમણે સેવન કરેલા વિષયો એકજ સ્થળે તૃપ્તિ કરવાવાળા છતાં ઉત્તમ સ્વયંપાક કરી કાનમાં મૂકવામાં આવે છે કે ? શું પુષ્પોને આંખપર બાંધવામાં આવે છે કે ? અન્ન મુખથીજ પ્રાશન કરવું જોઈએ અને સુવાસ તો નાકથીજ લેવો જોઈએ; તેજ પ્રમાણે મારી પૂજા પણ મારી ભાવનાથી અને મારી પ્રીતિ અર્થેજ કરવી જોઈએ. કર્માચરણને માટે જ્ઞાન એ નેત્રરૂપ છે અને તે જ્ઞાન નિર્દોષ હોવું જોઈએ. (૩૫૦)

अहं हि सर्वज्ञात्मां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:—હુંજ સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા અને સ્વામી છું; પરંતુ આ અન્ય દેવતાના ભક્તો મને તત્ત્વતઃ જાણતા નથી માટે, તેઓ મુખ્ય યજ્ઞરૂપને ચુકી જાય છે. (મારી પ્રાપ્તિ તેમને થતી નથી.) (૨૪)

ટીકા:—હે અર્બુન ! હુંજ આ સર્વ યજ્ઞોનો આદિ અને અંત હોવાથી જેઓ અજ્ઞાનને લીધે ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેઓ પણ, ગંગાનું પાણી દેવ અને પિતૃને નામે ગંગામાંજ અર્પણ થાય છે તે પ્રમાણે મારી વસ્તુ મનેજ અર્પણ કરે છે; પરંતુ તે જુદા જુદા ભાવથી થતું હોવાને લીધે હે પાર્થ ! તેઓ મને નહિ પામતાં જ્યાં જેની ભાવના હોય છે ત્યાંજ તે જાય છે. (૩૫૪)

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन्ऽऽप्ति पितॄव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥

શ્લોકાર્થ:—દેવોની ઉપાસના કરનારા દેવલોકમાં જાય છે; પિતૃ-

લક્ષ્મણે પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે; (ક્ષુદ્ર દેવતાદિના) ભૂતોના પૂજકોને ભૂતોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને માફ લગ્ન કરનારાને મારી પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૫)

ટીકા:—મન, વાચા અને ઇન્દ્રિયોવડે દેવોને લગ્નનારા દેવલોકને પામે છે; પિતૃનાં વ્રતો કરનારને પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય છે; અને વેતાળ, પિશાચ તથા ક્ષુદ્ર દેવોને સાધવા બરણ મારણાદિ ઘાતક મંત્રો સાધવાવાળાને શરીરાંતે પિશાચયોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકારે તેમના સંકલ્પ પ્રમાણે તેમનાં કર્મો તેમને ફળ આપે છે. જેઓ દૃષ્ટિથી મનેજ જુએ છે; કાનથી માફ જ શ્રવણ કરે છે; મનથી મારોજ વિચાર કરે છે; વાચાથી માફ જ વર્ણન કરે છે; સર્વાંગે અને સર્વ સ્થળે મનેજ નમસ્કાર કરે છે; દાન પુણ્ય વગેરે સર્વ કાંઈ મારોજ માટે કરે છે; મારા વિષેજ અધ્યયન કરે છે; મારાથીજ અંતર્બાહ્ય તૃપ્ત થાય છે; જેઓનું આયુષ્ય મારે માટેજ ખર્ચાય છે; જેમને મારા સિવાય અન્ય કશાની ઇચ્છા હોતી નથી; જેઓ મારોજ મહિમા ગાતા અને સમજાવતા ફરે છે; જેઓ મારી ઇચ્છાથીજ સકામ છે; જેઓ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથીજ સપ્રેમ છે; જે મારીજ ભ્રમણા આડે જગત તરફ લાગતો પણ નથી; મારા જ્ઞાનને માટેજ શાસ્ત્રનું અધ્યયન જે કરે છે; અને જેનો ગુરૂમંત્ર મારી પ્રાપ્તિ માટેજ હોય છે; આ પ્રકારે જેઓ પોતાના સર્વ વ્યવહારોમાં મારા સિવાય અન્ય કોઈની ઇચ્છા કે ચિંતન કરતા નથી; તેઓ મરણ પહેલાં મદૂપ બની જાય છે, તો પછી મૃત્યુ પછી તો બીજે જવાનાજ ક્યાં છે ? માફ જગ્ન કરનારા અને મનેજ સર્વ પ્રકારે અર્પણ થઈ રહેનારા, દેહ છતાં તેમજ દેહ પડ્યા પછી પણ મનેજ પામે છે. હે અર્જુન ! મારામાં પોતાપણું અર્પણ કર્યા વિના અન્ય કોઈ પણ ઉપચારથી મારો પત્તો લાગતો નથી. મારા વિષે જ્ઞાન ધરાવવાનું અભિમાન ધરનારને મારા સંબંધે જરા પણ જ્ઞાન હોતું નથી. ‘પોતે કૃતાર્થ થયો છે’ એમ જે દર્શાવે છે તેની કૃતાર્થતામાં ન્યૂનતા સમજવી. ‘હું મુક્ત થયો છું’ એમ જે કહે છે તે મુક્ત થયોજ નથી એમ સમજવું. હે કિરીટિ ! ‘મેં યજ્ઞ કર્યો’ ‘મેં ધર્માચરણ કર્યું’ ‘મેં તપ કર્યું’ આવા આવા ધર્મંડ જેઓ રાખે છે; તેઓ પણ લવલેશ મારી પ્રાપ્તિ કરતા નથી. જ્ઞાનબળમાં વેદ કરતાં કોઈ અધિક છે કે ? કિંવા સહસ્રગુણી શેષ કરતાં કોઈ સરસ વક્ત્ર છે કે ? પરંતુ તે શેષ પણ જેના પાદ નીચે પડી જાય છે અને તે વેદ પણ જેને વિષે ‘નેતિ, નેતિ’ કહે છે અર્થાત્ એમને કહીજ મૌન રહે છે;

એવો જે હું તેને આવા અભિમાની લોકો શી રીતે પ્રાપ્ત કરશે ?
અરે ! સનકાદિક પણ પરમાત્મ સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરતાં ગભરાઈ ગયા
છે. તપસ્વીઓમાં મહાદેવથી અધિક કોણ ? પરંતુ તેમણે પણ અભિ-
માન છોડી પરમાત્માનું પાદોદક અર્થાત્ ભાગીરથીને પોતાના મસ્તકપર
ધારણ કરી છે. સંપન્નતામાં લક્ષ્મી કરતાં કોણ અધિક છે ? તેના
ઘરમાં સિદ્ધિ સરખી તો દાસી છે. તે દાસી રમતાં રમતાં જે ઘર
બનાવે છે તેનું નામ અમરપુરી છે અને ઇંદ્રાદિક દેવો તે ઘરમાંનાં
પુતળાં છે. પછી તે દાસીને તે ઘર ન ગમવાથી જ્યારે તે તેને ભાગી
નાખે છે ત્યારે ઇંદ્ર રંક બની જાય છે; અને તે (દાસી) જે વૃક્ષ તરફ
દ્રષ્ટિ નાખે છે તે વૃક્ષ કદપવૃક્ષ બની જાય છે. આવું તો જેના ઘરની
દાસીનું સામર્થ્ય છે; તે પટ્ટરાણી લક્ષ્મીની પણ આ ઠેકાણે (પરમાત્મ
સ્વરૂપમાં) પ્રતિક્ષા નથી. હે અર્જુન ! જ્યારે તેણે પણ મનોભાવથી
સેવા કરી અને સર્વ અભિમાનનો પરિત્યાગ કર્યો ત્યારેજ તે પગ ધોવાના
અધિકારને પ્રાપ્ત થઈ ! માટે મહત્તાને ત્યજી વિકૃતાનું અભિમાન મૂકી
જ્યારે જગતમાં નમ્રતા ધારણ કરવામાં આવે છે, ત્યારેજ મારી પ્રાપ્તિ
થાય છે. હે કિરીટી ! સૂર્યના તેજ આગળ ચંદ્રપ્રકાશનો પણ લોપ
થાય છે, તો પછી પતંગીઆએ પોતાના તેજનો ધમંડ શા માટે
રાખવો ? તેજ પ્રમાણે જ્યાં લક્ષ્મીનું ઐશ્વર્ય અને શંભુનું તપ પણ
કશી વિસાતમાં નથી; ત્યાં પછી અજ્ઞાની અને ક્ષુદ્ર જીવોનો શું હિસાબ ?
માટે સર્વ દેહાભિમાન છોડીને તથા સંપત્તિના મદનો પરિત્યાગ
કરીને મનુષ્યે પોતાનું સર્વસ્વ મારીપરથી આવારી નાખવું જોઈએ. (૩૮૧)

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થઃ—જે મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને પાણી ભક્તિપૂર્વક
અર્પણ કરે છે; તે શુદ્ધચિત્ત ભક્તે ભક્તિપૂર્વક આપેલી વસ્તુઓ હું
સ્વીકારું છું. (૨૬)

ટીકા:—પછી ૨૬ ભક્તિથી મને અર્પણ કરવાનાં નિમિત્તથી ગમે
તે વૃક્ષનાં ગમે તે ફળ મારી સમક્ષ મૂકે, તેને હું સ્વતઃજ એ હાથ
લાંબા કરી ગ્રહણ કરું છું અને તેની ડીચને પણ ન તોડતાં તેનું
આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. ભક્તિભાવથી જો મનુષ્ય મને પુષ્પ પણ
અર્પણ કરે તો તેને સુંઘવાને બદલે હું મૂખમાંજ મૂકી દઉં છું. વધારે
શું કહું ? પુષ્પો તો શું પણ વૃક્ષનાં પત્ર સુદ્ધાં પછી તે ગમે તે

વૃક્ષનાં હો અને તાળાં હો કે શુષ્ક હો ! પૂર્ણ ભક્તિભાવથી આપવામાં આવે તો એકાદ ક્ષુધિત મનુષ્યની પેઠે તેને પૂર્ણ ભક્તિભાવથી અમૃત તુલ્ય માનીને ખાવા માંડું છું. કદાચ ઝાડનાં પત્ર ન મળે ને પાણી મળે તો પાણી પણ જો મને ખરા મનોભાવથી અર્પણ કરવામાં આવે, તો તેને પણ હું કૌસ્તુભ મણિ કરતાં પણ તેજસ્વી અલંકાર પ્રમાણે માનું છું. કર્પૂર, ચંદન, કૃષ્ણાશુર એવાં સુગંધિ દ્રવ્યોનો મહામેરૂ કરીને તથા દગલા-બંધ વાટેા સળગાવીને સૂર્યની દીપમાળા સળગાવ્યા જેવુંજ તે કાર્ય છે. વળી તે કાર્ય ગરૂડ જેવાં વાહનો, કદપતરનાં ઉઘાનો અને કામ-ધેનુનાં ટોળાંઓ મને આપ્યા સમાન છે. મને અમૃતથી પણ મિષ્ટ પકવાન્નો અર્પણ કરવા કરતાં ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી અર્પણ કરેલા આ ખોખા જેટલા પાણીથી સંતોષ થાય છે. હે કિરીટિ ! વધારે શું કહું ? મને અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી થોડાક પઉંઆના દાણાની ગઠડી રંક સુદામા પ્રીતિથી બગલમાં મારીને લાવ્યા અને તે ગઠડીની ગાંઠો મેં છોડી; એ શું તું નથી બાણતો ? હું તો ફક્ત ભક્તિનેજ ઓળખું છું. જગતમાં તે નાનો કે મોટો હોય એ વિચાર મનમાં આણતો નથી. મારા પ્રત્યે જેનો અનન્ય ભાવ ચાંટ્યો તેના ઘરનો હું પડેણોજ છું. બાકી પત્ર, પુષ્પો, ફળ, એ તો માત્ર નિમિત્તોજ છે; નિષ્કલંક ભક્તિ એજ મારી પ્રાપ્તિનું સુખ્ય સાધન છે; માટે હે અર્જુન ! સાંભળ. તું તારી બુદ્ધિને સ્વાધીન કરી નિરંતર તારા મનોરૂપ મંદિરમાં મારૂં સ્મરણ કર્યા કર. (૩૬૭)

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यસિ कौंतेय तत्કुरुष्व मदर्पणम् ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું જે કાંઈ કરે છે, જે ભક્ષણ કરે છે, જે હવન કરે છે, જે દાન કરે છે અને જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર. (૨૭)

ટીકા—એટલા માટે તું જે જે કાંઈ વ્યાપાર કરે; જે જે ઉપલોગ લે; યજ્ઞોથી જે મારૂં યજન કરે; સત્પાત્રને દાન કરે; અનુચરોને વેતન આપે; અને જે જે તપ આદિ સર્વ સાધનો તથા વ્રતો કરે; તે અને તારા હસ્તથી સહજ રીતે થતાં અન્ય પણ સર્વ કર્મો તું મનેજ અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી ભક્તિપુરઃસર કર. તે કરવા વિષેનું તારા મનમાં સ્મરણ કે અભિમાન રાખીશ નહિ; પરંતુ નિરહંકારથી અને નિષ્કામ બુદ્ધિથી સઘળાં શુભ કર્મ કરીને તે મને અર્પણ કર. (૪૦૧)

શુભાશુભફલેરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:—આ પ્રમાણે સર્વ કર્મો મને અર્પણ કર્યા પછી શુભ તથા અશુભ ફળ આપનારાં કર્મબંધનથી તું મુક્ત થઈશ; અને આ રીતે સંન્યાસ યોગથી તારૂં અંતઃકરણ યુક્ત થતાં તું કર્મબંધનથી મુક્ત થઈને મારામાં આવી મળીશ. (૨૮)

ટીકા:—પછી જે પ્રમાણે અગ્નિમાં શેકેલાં બીજને અંકુર કુટતાં નથી; તે પ્રમાણે મને અર્પણ કરેલાં શુભાશુભ કર્મોની ફલપ્રાપ્તિ તને થનાર નથી. જો એ કર્મો તને વળગ્યાં હશે તો તે સુખ દુઃખ રૂપે ફળી-ભૂત થશે અને તે સુખ દુઃખ લોગવવાને માટે તારે જન્મ ધારણ કરવા પડશે; પરંતુ તેજ કર્મો જે વખતે મને અર્પણ કરવામાં આવશે, તેજ વખતે જન્મ અને મરણનો ફેરો ટળી જઈ સર્વ દુઃખોની પણ આપોઆપ નિવૃત્તિ થઈ જશે; માટે હે અર્જુન ! આ સુલભ સંન્યાસ યુક્તિનો પ્રયોગ અત્યારથીજ કર. ‘થાય છે’ ‘કરૂં છું’ એમ કહીને વખત શુભાવીશ નહિ. આ યુક્તિદ્વારા કર્મના બંધનમાં ન પડતાં તથા સુખ દુઃખના સાગરમાં ન ડૂબતાં તું અનાયાસેજ મારા સુખરૂપ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન થઈ રહીશ. (૪૦૬)

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ चाप्यहम् ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થ:—હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન ભાવે રહેલો છું; મારો કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર નથી; પરંતુ જે મને ભક્તિથી ભજે છે તે વિશેષભાવે મારામાં રહ્યો છે અને હું પણ તેનામાં વિશેષભાવે છું. (૨૯)

ટીકા:—હું સમાન રૂપે સર્વ ભૂતોમાં વ્યાપી રહેલો હોઈને (વિશેષ રૂપે તો) જેઓ મન, વાણી અને શરીરવડે મારી ઉપાસના કરે છે તથા જેઓ અહંતા મમતા રાખતા નથી તેમનામાંજ છું. જેમનું ચિત્ત સંપૂર્ણ મારામાં હોય છે તેમનાજ હૃદયમાં હું વિશેષરૂપે હોઈ છું. જે પ્રમાણે બીજમાં વડનું પ્રચંડ વૃક્ષ હોય છે અને વૃક્ષમાં બીજ હોય છે; તે પ્રમાણે મારામાં અને તેનામાં માત્ર નામનોજ અંતર હોઈને આંતર વસ્તુનો વિચાર કરી જોતાં તે અને હું એકજ છીએ. જેમ માગીને આલેલા દાગીના કેવળ દેખાવ માટેજ પહેરાય

છે; તે પ્રમાણે તે પણ ઉદાસીનપણાથી દેહને ધારી રહે છે. જે પ્રમાણે પવનની સાથેજ પુષ્પનો વાસ ચાલ્યો જઈને તે વાસરહિત રહે છે, તે પ્રમાણે આયુધ્યની મુદત પુરી કરવાને માટેજ તેની દેહ ટકી રહે છે; કેમકે હે પાંડવ ! મારી ભક્તિને લીધે તેનું સર્વ અભિમાન મારામાં ગળી ગયેલું હોય છે. (૪૧૪)

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—અત્યંત દુરાચારી પણ જો એકનિષ્ઠાથી માફે ભજન કરવા માટે, તો તેને સાધુજ સમજવો જોઈએ; કારણ કે તેના વિચારો ઉત્તમ હોય છે. (૩૦)

ટીકા:—આવા પ્રેમપૂર્ણ ભજનને લીધે તે ગમે તે જાતિનો હોય તે; પણ તેને શરીર પુનઃ પ્રાપ્ત થતું નથી અને હે મહાવીર ! તે સર્વથી મોટો પાપી હોય તોપણ તેણે પોતાના આયુધ્યનો અંત ભક્તિમાર્ગમાં આણ્યો છે. અંતકાળે મનની જેવી વૃત્તિ હોય છે તેવીજ ગતિ નવા જન્મમાં પ્રાપ્ત થતી હોવાથી પોતાના આયુધ્યનો અંતિમ કાળ જે મારી ભક્તિમાં વ્યતીત કરે છે; તે પૂર્વ વયમાં દુરાચરણ કરનારો હોય તોપણ તેને સર્વોત્તમજ સમજ. એકાદ મનુષ્ય મહાપુરમાં નદીને આ કાંઠેથી ભુસ્કો મારે અને સર્વ મનુષ્યને તે મરણ પામ્યો એમ લાગે; પરંતુ તે પેલેપાર નીકળે તો જે પ્રમાણે તેનું ડૂબી જવું વ્યર્થ થાય છે; તેજ પ્રમાણે પૂર્વ વયમાં કરેલાં પાતકો ઉત્તર વયમાં કરેલી ભક્તિથી નાશ પામે છે. માટે પાપાચરણ કરનાર પશ્ચાત્તાપરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરી જો સર્વભાવથી મારે શરણે આવે, તો તેને અને તેના યોગથી નિષિદ્ધ કર્મને પણ નિર્મલત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; તેનું કુળ પવિત્ર થાય છે અને જન્મધારણનું ખરૂં કુળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસનું કુળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; તેને તપ આચરવાનો યશ મળે છે અને તેને યોગસાધનની સર્વોત્તમ સિદ્ધિ મળે છે. હે પાર્થ ! વધારે શું કહું ? એકનિષ્ઠારૂપી પેટીમાં મનોબુદ્ધિના સર્વ વ્યાપારો ભરી તેને મારા સ્વરૂપમાંજ તે મૂકી રાખે છે. આ પ્રકારે જેનો અખંડ પ્રેમ મારા પ્રત્યેજ હોય છે તે નિશ્ચિતજ સર્વ કર્મોથી મુક્ત થાય છે. (૪૨૪)

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः गणह्यति ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તે જલદીથી ધર્માત્મા થાય છે અને સદાની શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (સારાંશ) મારો ભક્ત કદિ પણ નાશ પામતો નથી એ તું નિશ્ચયપૂર્વક બાણ. (૩૧)

ટીકા:—તે કેટલાક અવકાશ પછી મારા સરખો થશે એવી કંદાચિત્ તારી સમજ હશે; પરંતુ જે અમૃતમાં વાસ કરે છે તેને મૃત્યુ ક્યાંથીજ હોય ? જે વખતે સૂર્ય હોતો નથી તે વખતને જેમ રાત કહેવામાં આવે છે; તેમ જે જે કાર્ય મારી ભક્તિરહિત થાય તે તેમહાપાપ છે. હે પાંડુસુત ! તેના ચિત્તનો જ્યારે મારી સાથે યોગ થાય છે, ત્યારે તે ખરેખર મારા સ્વરૂપનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. એક દીપકથી બીજે દીપક સળગાવ્યા પછી તેમાં પહેલો દીપક કયો તે કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જે સર્વભાવથી મને ભજે છે તે મદૂષજ બની રહે છે. પછી તેને મારી સ્થિતિ, મારી કાંતિ અને મારી નિત્યશાંતિ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. વધારે શું કહું ? તે મારા જીવનથીજ જીવંત છે. હે પાર્થ ! વારંવાર તેની તેજ વાત કેટલીક વાર કહું ? જેને મારી પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેણે મારી ભક્તિ વિસરવી નહિ. એમાં કુળ ઉત્તમ હોવાની તેમજ ઉત્તમ ભક્તિની પણ જરૂર નથી તો પછી વિદ્વતાની આવશ્યકતા તો હોયજ શાની ? વળી એમાં શરીરનું રૂપ, વયની પ્રતિષ્ઠા કે સંપત્તિના ડોળની પણ જરૂર નથી; કેમકે જો મારી ભક્તિ ન હોય તો એ બધુંજ વ્યર્થ છે. દાણા વગરનાં કણસલાંના ઢગેઢગ હોય અથવા સુંદર શહેર ઉજ્જયંત હોય તે શું કામનાં ? સરોવર મોટું પરંતુ તે શુષ્ક હોય; રાતમાં એક દુઃખી મનુષ્યને તેવોજ સંકટથી ઘેરાએલો બીજો મનુષ્ય મળે; અથવા વાંઝીયાં પુષ્પોથી એકાદ વૃક્ષ લગી ગયેલું હોય તો તેનો શો ઉપયોગ ? એજ પ્રમાણે સર્વ વૈભવ, કુળ અને ભક્તિનું મહત્ત્વ વ્યર્થ છે. શરીર સર્વ અવયવોથી યુક્ત હોય પરંતુ તેમાં જીવ ન હોય; તેજ પ્રમાણે મારી ભક્તિ વિના મનુષ્યનું જીવન વ્યર્થ છે. અરે ! એમ તો પૃથ્વીપર પાપાણુ પણ અનેક પડેલા છે. વળી ફાફડાનાં વૃક્ષો-કાંટાવાળાં વૃક્ષો પણ પુષ્કળ હોય છે; પરંતુ સજ્જનોએ તેમને નિષિદ્ધજ માન્યાં છે; તેજ પ્રમાણે જેઓ મારી ભક્તિ કરતા નથી તેમનાથી પુણ્ય છેદુંજ રહે છે. લીમડો લીંબોળી-ઓના ભારથી નમી જાય તોપણ તેથી કાગડાઓને સુકાળ થાય છે; તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ ન કરનાર મનુષ્ય પાપ એકઠાં કરવાને માટેજ જીવે છે. પડ્ડસથી ભરેલું અન્નપાત્ર ચોટામાં મૂકવાથી તે કૃતરાંનાજ ઉપયોગમાં આવે છે; તે પ્રમાણે પુણ્ય માર્ગનું આચરણ નહિ કર-

નારા ભક્તિહીન મનુષ્યનું જીવન દુઃખનુંજ જાણી થાય છે. માટે કુળ ઉત્તમ ન હોય કેવા ભક્તિનો અત્યંત પણ હોય અથવા દેહ પશુની પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેની પણ ફિકર નહિ; પરંતુ હૃદયમાં ભક્તિ હોવી જોઈએ. આદે જ્યારે જગેન્દ્રને પકડયો ત્યારે તેણે દીનપણથી માફ સ્મરણ કર્યું, તેથી તે વખતે તે મને પ્રાપ્ત થયાથી તેનું પશુત્વ વ્યર્થ થયું. (૪૪૨)

**मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥**

શ્લોકાર્થ:—સ્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર ઇત્યાદિ અને પાપયોનિમાં જેનો જન્મ થયો હશે તેને સુદ્ધાં હે કૌંતેય ! મારો આશ્રય કરવાથી ઉત્તમ ગતિ મળે છે. (૩૨)

ટીકા:—અધમાધમ અને જેનું નામ પણ લેવું ઉચિત નહિ એવી પાપયોનિમાં જેમનો જન્મ અને મૂર્ખ એવા કે પ્રત્યક્ષ પાપાણુ, પરંતુ જે મારામાં સર્વભાવે દ્રઢ હોય છે; જેની વાણીથી મારા નામનું ઉચ્ચારણ થાય છે; જેની દ્રષ્ટિ મારાં સ્વરૂપનું દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાય છે; જેના મનમાં મારા સિવાય અન્ય સંકલ્પ હોતો નથી; જેના કર્મ મારા ગુણાનુવાદ શ્રવણ કર્યા કરે છે; જેના સર્વ અવયવોમાં મારી સેવા એજ આભૂષણ છે; જેની બુદ્ધિને વિષય દેખાતા નથી પણ હુંજ દેખાઉં છું; આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તોજ જે જીવે છે, નહિતર મરે છે. હે પાંડવ ! આમ જે સર્વ પ્રકારે મનેજ પોતાનું જીવન સમજે છે તે પાપયોનિમાં જન્મેલો હોય અને શાસ્ત્રનાં નામ પણ સાંભળ્યાં ન હોય તોપણ તે મારાથી ઓછા નથી. જુઓ, ભક્તિનાજ બળથી દૈત્યોએ દેવને પણ પાછળ હટાવી દીધા અને પ્રલ્હાદની ભક્તિના મહિમાને માટે મારે નૃસિંહ અવતાર ધારણ કરવો પડ્યો. હે કિરીટ ! જે પ્રલ્હાદે મારી પ્રાપ્તિને માટે સદૈવ અનંત સંકટો સહન કર્યા તે પ્રલ્હાદના ચરિત્રનું વર્ણન કરવામાં આવતાં, મારી પ્રસન્નતાથી જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રાપ્તિ તે વર્ણનથી થાય છે. બાકી તે દૈત્યકુળમાં જન્મેલો હતો; પરંતુ ઇંદ્રને સુદ્ધાં તેનાથી અધિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું નથી, માટે મારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે એક ભક્તિજ સાધુ સાધન છે. ભક્તિ વગેરે કાંઈ પણ તેમાં પ્રતિબંધ રૂપ નથી. રાજઆજ્ઞાનો શિક્ષો આમહાના દુકડાપર પડે તોપણ તે દુકડાથી સર્વ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ

થાય છે અને તે અક્ષરે સિવાય સોના રૂપાની પણ તેટલી કિંમત થતી નથી; કેમકે રાજ-આજ્ઞા એજ મુખ્ય છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે મન અને બુદ્ધિ મારા પ્રેમથી યુક્ત થાય છે, ત્યારેજ મહત્તા અને જ્ઞાન શોભે છે. કુળ, જાત અને વર્ણથી નહિ પણ હે અર્બુન ! ફક્ત મારી લક્ષિતથીજ જીવન સાર્થક થાય છે. આ મારી લક્ષિત ગમે તે મનુષ્ય સાચા મનોભાવથી કરે તો તે ગમે તે જાતનો હોય તેની ચિંતા નહિ. જ્યાં સુધી નાળાંચો ગંગામાં મળ્યાં નથી ત્યાં સુધીજ તેને નાળાં, ઝરણાં આદિ નામથી ઓળખવામાં આવે છે; પરંતુ તે ગંગામાં મળી ગયાં એટલે તો ગંગા સ્વરૂપજ બની રહે છે. કાષ્ટ જ્યાં સુધી અગ્નિમાં નાખવામાં આવ્યાં નથી, ત્યાં સુધીજ તેને ખેર, ચંદન આદિ નામો હોય છે; તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી મદૂપતા પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યાં સુધીજ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, સ્ત્રી, શૂદ્ર, અત્યજ ઇત્યાદિ નામો હોય છે. સમુદ્રમાં મીઠું નાખી દેવામાં આવતાં તે સમુદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે; તેજ પ્રમાણે મનોભાવપૂર્વક મારે શરણે આવવાથી જાતિ, વ્યક્તિ વગેરે ભેદ નષ્ટ થાય છે. જ્યાં સુધી સમુદ્રમાં ભળ્યાં નથી ત્યાં સુધીજ નદ, નદી, પૂર્વવાહિની, પશ્ચિમવાહિની આદિ ભેદ હોય છે; તેજ પ્રમાણે કોઈ પણ રીતે મારાપર ચિત્ત ચોટયું એટલે પછી તેને મદૂપતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. અરે ! પારસમણિને તોડી નાખવાના હેતુથી પણ જે લોખંડ તેનો સ્પર્શ કરે છે; તો લોખંડનું સુવર્ણ બની જાય છે. પાંડવો અને યાદવોને સગપણના સંબંધથી અને વસુદેવાદિકને મમતાથી માફ સાયુજ્ય મળ્યું નહોતું કે ? હે ધનુર્ધર ! નારદ, ધ્રુવ, અકૂર, શુક અને સનતકુમારને જે પ્રમાણે હું લક્ષિતથી પ્રાપ્ત થયો છું, તેજ પ્રમાણે ગોપીને વિષય બુદ્ધિથી, કંસને ભીતિથી તથા શિશુપાલદિકને વૈર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયો છું. અરે ! હું એક નિર્વાણનું સ્થાન છું; માટે મને ગમે તે માર્ગે લક્ષિતથી, વિષયબુદ્ધિથી, વિરક્તિથી અથવા વૈરથી, ગમે તે નિમિત્તે માફ ચિંતન કરવામાં આવે તો મદૂપ થવું એ તેના હાથમાંજ રહેલું છે; માટે હે અર્બુન ! પાપયોનિમાં જન્મ પામેલા કિંવા વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી, એ મારી લક્ષિત કરે તો તે પણ મારા સ્વરૂપને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૭૪)

किं नर्वाहणाः पुण्या भक्ता जर्षयस्तथा ।

आनत्यमरं सं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

લોકાર્થ:—તો પછી પુણ્યવાન થઈ મારી ભક્તિ કરનારા પ્રાણીઓ અને રાજર્ષિની તો વાતજ શી કરવી ! તું અશાશ્વત અને દુઃખદાયક એવા આ મૃત્યુ લોકમાં જન્મ પામ્યો છે તેથી તું માફ ભજન કર. (૩૩)

ટીકા:—સ્વર્ગ જેની જાગીર છે; જે મંત્રવિદ્યાનું પિયર છે; જે સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ છે; જે પૃથ્વીપરના દેવ છે; જે તપશ્ચર્યાના મૂર્તિમંત અવતાર છે; જેના યોગથી સર્વ તીર્થોનું દૈવ ઉદય પામ્યું છે; જેમાં યજ્ઞોનો અખંડ વાસ છે; જે વેદોનાં મજબૂત કવચો છે; અરે જેની દ્રષ્ટિ પડતાં મંગળની વૃદ્ધિ થાય છે; જેમની આસ્થા અને આર્દ્રતાથી સત્કર્મોનાં પ્રચાર થાય છે અને જેના નિશ્ચયથી સત્ય જીવંત રહે છે; જેના આશીર્વાદથી અગ્નિને આયુષ્ય મળે છે; જેની પ્રીતિને લીધે સમુદ્રે અગ્નિને પોતાના હૃદયમાં આશ્રય આપ્યો; જેની પ્રીતિને માટે મેં લક્ષ્મીને ખસેડીને દૂર કરી અને કૌસ્તુભમણિને ગળામાંથી કાઢીને હાથમાં રાખ્યો; અને જેની ચરણરજની પ્રાપ્તિને માટે મેં માફ વક્ષઃસ્થળ આગળ ધર્યું; હે નરેન્દ્ર ! મારી શાંતતા કાયમ રહે એટલા માટે જેના પાદનું ચિન્હ અઘાપિ હું મારા હૃદયપર રાખીને ફરું છું; હે મહાવીર ! જેનો કોપ, કાળ, અગ્નિ અને ફરતું વસતિ-સ્થાન છે; જેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધિઓ અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે; એવા પૂજ્ય પ્રાણીઓ મારી ભક્તિ કરે તો તે મદૂપ થાય એ સમર્થન કરવાની શી જરૂર છે ? ચંદનની પાસે આવેલા લીમડાને ચંદનસ્પર્શિત વાયુ સ્પર્શ કરે છે, તો તેથી તેને પણ દેવના મસ્તકપર સ્થાન મળે છે; તો પછી ચંદનને ત્યાં સ્થાન નહિ મળે એવી શંકાજ શા માટે કરવી જોઈએ ? શંકરે વિષપ્રાશન કર્યા પછી તેના દાહનું શમન કરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે મસ્તકપર નિરંતર અર્ધચંદ્રને ધારણ કર્યો; તો પછી દાહનું શમન કરનાર અને પૂર્ણ તથા સુવાસમાં ચંદ્રથી અધિક એવું જે ચંદન તે સર્વોગે ધારણ શા માટે ન કરવું ? રસ્તાપરનો કાદવ જેમાં નાખી દેવામાં આવતાં તે સહજજ સમુદ્રમાં જઈને મળે છે તે ગંગાને સમુદ્ર સિવાય બીજી ગતિ છે કે ? જેમને ગતિ, જ્ઞાન તથા સંરક્ષણ હુંજ એક છું તેવા રાજર્ષિ તથા પ્રાણીઓને ભક્તિ તથા મુક્તિનું સ્થાન માત્ર હુંજ છું. શતાવધિ છિદ્રવાળી નાવમાં બેસી નચિંત શી રીતે રહેવું ? શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ વચ્ચે ઉઘાડા અંગે શી રીતે ફરવું ? પાપાણુવૃષ્ટિ થવા છતાં પણ ઢાલ શા માટે ન ધરવી ? રોગ થવા છતાં ઔષધ સેવવામાં

ઉદાસીનતા શા માટે રાખવી ? હે અર્જુન ! ચારે તરફ દાવાનલ લાગ્યા છતાં તેમાંથી બહાર શા માટે ન નીકળવું ? તેજ પ્રમાણે ઉપદ્રવયુક્ત જે આ મૃત્યુલોક, તેમાં જન્મ્યા છતાં માણં લજન શા માટે ન કરવું ? અરે ! જે માણં લજન ન કરતો હોય એવા મનુષ્યના અંગમાં એને કશું સામર્થ્ય છે અને તેના ઘરમાં એવી કયી વસ્તુની સમૃદ્ધિ છે કે તેથી તે નચિંત રહે તો ચાલી શકે ? મને ન લજતાં વિદ્યા, તારૂણ્ય આદિ દ્વારા તેને સત્ય સુખ પ્રાપ્તિ થશે એવો તેને શું ભરોંસો છે ? બાપુ રે ! સર્વ લોચ્ય વસ્તુઓ જે દેહના સુખને માટે છે; તે દેહ તો આ મૃત્યુલોકમાં કાળના સુખમાં સપડાએલો છે ! અરે ! આ મૃત્યુલોકના અતિમ મનુષ્યરૂપી બળરમાં દુઃખીરૂપી માલ ભરેલો છે અને મૃત્યુની ધૂન લાગી રહી છે; માટે હે પાંડુસુત ! આવા દુઃખરૂપી બળરમાં જીવને સુખકારક નીવડે એવી કયી વસ્તુ ખરીદી શકાશે ? ખુઝાઈ ગએલા અગ્નિની અવશિષ્ટ રહેલી રાખને કુંકતા બેસી રહેવાથી દીવો સળગશે કે ? અરે ! વિષના છોડને વાટી તેમાંથી રસ કાઢીએ તો તેને શું અમૃત કહી શકાશે કે ? અને તે રસનું સેવન કરવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થશે કે ? આ વિષસેવનમાંથી તો કેવળ મહા દુઃખનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે; પરંતુ તે છતાંય અજ્ઞાનીઓથી તેનું સેવન કર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. પગના જખમપર મસ્તક છેદીને બાંધવું જેટલું ઈષ્ટ છે તેટલીજ ઈષ્ટ આ મૃત્યુલોકની ઘટનાઓ છે. આ મૃત્યુલોકમાં સુખની વાર્તા કોઈના સુખમાંથી નીકળતી હોય તો ભલે નીકળે; પરંતુ અગ્નિ શય્યાપર શયન કરવાથી સુખયુક્ત નિદ્રા કદિ આવે ખરી કે ? અરે ! જે મૃત્યુલોકનો ચંદ્ર ક્ષયરોગી છે; જ્યાં મૂળમાં ઉદયજ અસ્તને માટે થાય છે; જ્યાં દુઃખજ સુખનો સ્વાંગ ધારણ કરીને ફુનિયાને છેતરે છે; જ્યાં કલ્યાણનો અકુર કુટયો ન કુટયો એટલામાંજ તેનાપર અકલ્યાણનું આચ્છાદન આવી પડે છે; જ્યાં મૃત્યુ તો ઉદરમાંના ગર્ભની સુદ્ધાં શોધ કરે છે; જ્યાં ચિંતન ન કરવા યોગ્ય વસ્તુનું મનુષ્ય ચિંતન કરે ન કરે એટલામાંજ ચમદ્ધત આવી ટોટો પકડીને લઈ જાય છે અને ક્યાં લઈ જાય છે તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી; અરે ! સર્વ રસ્તાઓ શોધી વળ્યા છતાં મૃત્યુના સુખમાંથી પાછા આવવાનો માર્ગ હાથ લાગતો નથી અને જે સ્થળે મૃત્યુ પામેલા લોકોની કથા એજ પુરાણો ગણાય છે; ત્યાંના અવર્ણનીય મહિમાનું વર્ણન બ્રહ્માના આશુપ્ય પર્યંત ગાવામાં આવે તોપણ તે થાય એમ નથી; જે મૃત્યુલોકની સ્થિતિ આવી અનિત્ય છે; ત્યાં જન્મ લેનારા

લોકોનું નશ્વિતપણું જોઈનેજ આશ્ચર્ય થાય છે ! જે પરલોકના લાભને માટે જેઓ કોડી પણ ખર્ચતા નથી તેઓ સર્વ પ્રકારે હાનિ કરનાર વસ્તુઓમાં કોટવધિ ધન ખર્ચે છે. અને વિષયસુખમાં પુષ્કળ ફસી પડેલો હોય છે; તેને જ્યાં સુખી માનવામાં આવે છે અને મહાલોભી યાને જ્ઞાની માનવામાં આવે છે; જેનું આયુષ્ય થોડું હોય અને જેની શક્તિ તથા બુદ્ધિ કમી થઈ ગઈ હોય તેને ‘વડીલ, શ્રેષ્ઠ, માતામહ, પિતામહ’ કહીને પગે પડવામાં આવે છે; જ્યાં નાનાં છોકરાં મોટાં થાય તેમ લોકો ખુશી થાય છે; પરંતુ જેમ જેમ દિવસ બીય છે તેમ તેમ ઉલટું તેનું આયુષ્ય કમી થતું બીય છે તે માટે કોઈ શોક કરતું નથી. મનુષ્યો દિવસાનુદિવસ કાળની નજીક પહોંચતાં બીય છે, છતાં જન્મતિથિ ઉજવીને આનંદ માને છે; અરે ! તેઓ કોઈનું મૃત્યુ થતાં રૂદ્ધન કરે છે, પરંતુ દરરોજ પોતાનું આયુષ્ય ટુંકું થતું બીય છે એ વાત તો સ્મરણમાં પણ લાવતા નથી; તેના શું ચમત્કાર વર્ણવવો ? દેડકાને સર્પ ગળે છે તોપણ તે મરણની કલ્પના સુદ્ધાં મનમાં આણતો નથી અને પુનઃ પોતાના સુખમાં જીવજંતુઓને ગળતો ચાલ્યો બીય છે ! મનુષ્ય કોણ બાણે કોના લાભને માટે પોતાની ઇચ્છા વધારે બીય છે ! કેટલી શોચનીય દશા ! મૃત્યુ લોકનો વ્યવહાર તદ્દન વિપરીત અને અનિષ્ટ છે એ કેટલીકવાર કહું ? હે અર્જુન ! આવા મૃત્યુલોકમાં તું જન્મ પામ્યો છે એ કેટલી અપાયકારક ઘટના છે ! આ મૃત્યુલોકમાં સર્વ ઘટના ઉંધીજ બનતી ચાલી બીય છે. હે અર્જુન ! તું અહીંયાં ચદચ્છાથી જન્મ્યો છે; માટે અંગ ખંખેરીને વેગળો થા અને જેના યોગથી તું મારા અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા ભક્તિમાર્ગને ત્વરિત ગ્રહણ કર. (૫૧૬)

મન્મના ભવ મદ્ધક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! તું મારામાં મન રાખ; મારો ભક્ત થા; મારું યજ્ઞન કર અને મનેજ નમસ્કાર કર. આ રીતે મારામાં ચિત્તને સ્થિર કરી મત્પરાયણ થશે એટલે તું મને-પરમેશ્વરને આવી મળશે. (૩૪)

ટીકા—તું તારું મન મદૂપ કરી મારી ભક્તિમાં પ્રેમ ધર અને સર્વ સ્થળે હુંજ છું એમ સમજી મને નમસ્કાર કર. મનમાંના સર્વ સંકલ્પો નષ્ટ કરી જે મારી પ્રતિજ્ઞા લક્ષ રાખે છે, તેજ મારું નિર્મલ

ચળન કરનાર કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તું મારા પરાયણ થશે ત્યારે તરતજ તું મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશે. આ મારા મનની ગુહ્ય વાત મેં તને કહી છે. તે વાત જો બરાબર ગ્રહણ કરશે તો તું સુખી બનશે. ભકતોની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર કલ્પવૃક્ષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા:—હે શ્રોતાઓ ! સાંભળો ! પાડો જે પ્રમાણે મહા-પ્રવાહની પણ પરવા ન રાખતાં તેમાં બેસે છે તે પ્રમાણે આ કૃષ્ણા-ર્જુન સંવાદ સાંભળીને વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વસ્થ બેઠો. તે વખતે ડોકું હલાવી સંજય બોલ્યો:—મહાહા ! આજે અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ; પરંતુ આ ભલો માણસ અહીં હોવા છતાં પણ બીજા ગ્રામમાં ગયો હોય તેમ લાગે છે, પણ એ મારો સ્વામી હોવાથી આ પ્રકારે બોલવાથી મારી વાણી દૂષિત થશે; પરંતુ કરવું શું ? એનો સ્વભાવજ એવો પડ્યો ! પણ મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસમુનિએ શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ ધૃતરાષ્ટ્રને કહેવાને મારી યોજના કરવાથી મારાં તો ભાગ્યજ ઉઘડી ગયાં છે. મનમાં આવો નિશ્ચય કરી મહા આયાસથી બોલતાં બોલતાં સંજયને એવો અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ* ઉત્પન્ન થયો કે તે તેને રોક્ષી શક્યો નહિ. તેની વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને નખથી શિખા પર્યંત રોમાંચ ખડાં થયાં; નયનો અર્ધ ઢંકાયેલાં રહ્યાં અને તેમાંથી આનંદાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. અંતરમાં આનંદના ઓધ છૂટવાથી શરીર કંપવા લાગ્યું; સર્વ રોમ-રંધ્રમાંથી નિર્મળ પ્રસ્વેદનાં ખારિક બિંદુઓનો ઉદ્ભવ થવાથી, મોતીથી ભરેલો જલોજ પહેર્યો છે કે શું એવો ભાસ થવા લાગ્યો. આ મહા-નંદથી જીવદશા નષ્ટ થવાને લીધે વ્યાસે સોંપેલું કામ અપૂર્ણ રહેશે કે શું એમ તેને ક્ષણભર લાગ્યું; એટલામાં શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદનો ઘોષ ધૂ ધૂ કરતો આવીને તેના કર્ણપટ પર અથડાયો. આ પ્રમાણે થતાંજ તેને પુનઃ દેહભાન આવ્યું અને તે પોતાને સોંપાયેલું કામ કરવાને તત્પર થયો. પછી તરતજ નયનાશ્રુ તથા સર્વ શરીરનો પરસેવો લુછી નાખીને તે ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ બોલ્યો:—મહારાજ ! સાંભળો ! પૂર્વાર્ધના જ્ઞાનનો પાક સંજયના અંતઃકરણને મળી ગયો છે; હવે ઉત્તરાર્ધના જ્ઞાનના પાકને માટે સંજયનું અંતઃકરણ તૈયારજ છે. અને તેથી શ્રોતા-ઓને પણ સિદ્ધાંતરૂપી પાકનો સુકાળ થશે. અહો ! સ્વદેપ લક્ષ્ય આપશે

*આ અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવ આ પ્રમાણે છે. સ્તંભઃ સ્વેદોઽથ રોમાંચઃ સ્વરમંગોઽથ વેપથુઃ । વૈવર્ણ્યમશ્રુપ્રલયમિત્યષ્ટૌ સાત્ત્વિકા મતાઃ ॥

અર્થાત—હૃદય ભરાઈ આવવું, પ્રસ્વેદ થવો, રોમાંચ, ગદ્ગદ વાણી થવી, કંપ થવો, નિસ્તેજ થવું, અશ્રુ નીકળી પડવો, આ આઠ સાત્ત્વિક ભાવ કહેવાય છે.

તોપણ આનંદના દમ ઉપર વિરાજમાન થશે; કારણ કે શ્રવણ દ્વિયને સુદૈવે માળા આરોપી છે, માટે ઈશ્વર વિભૂતિનાં જે સ્થળો છે તે સર્વ સિદ્ધ પુરૂષોના રાજા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને દર્શાવશે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે તે કથા શ્રવણ કરો. (૫૩૫)

અધ્યાય ૧૦ મો.

હે ગુરો ! નિર્મળ પ્રહ્લાજ્ઞાનનો યોધ આપવામાં ચતુર, વિદ્યારૂપી કમળને વિકસિત કરનાર અને પરા વાણીના અર્થ રૂપી પ્રમદા સાથે વિલાસ કરનાર એવા આપને નમસ્કાર હોજે ! સંસારરૂપી અંધ-કારનો નાશ કરવામાં સૂર્યની પેઠે અપાર સામર્થ્યવાન તથા તરૂણ તુર્યાવસ્થાની સાથે વિલાસ કરનાર એવા આપને નમસ્કાર હોજે ! સર્વ જગતનું પાલન કરનાર, કલ્યાણરૂપી રત્નના ભંડાર, સભજનરૂપી વનના ચંદન સમાન અને આરાધનીય એવા જે આપ તેમને મારા નમસ્કાર હોજે ! ભક્તનાં ચિત્તરૂપી ચક્રોરના ચંદ્ર, આત્માનુભવીઓના રાજા શ્રુતિજ્ઞાનના સમુદ્ર અને મદનના ગર્વનો નાશ કરનારા એવા આપને મારા નમસ્કાર હોજે ! પ્રેમીઓના ભજનને પાત્ર, સંસારરૂપી હાથીનાં ગંડસ્થળને ફેડનાર અને જગતની ઉત્પત્તિ સ્થાન, એવા આપને મારા નમસ્કાર હોજે ! હે ગુરો ! આપની કૃપારૂપી ગણેશનો પ્રસાદ મળે છે તો બાળકને પણ સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન થાય છે. ગુરૂની ઉદાર વાણી જ્યારે અભય વચન આપે છે ત્યારે નવેરસના સમુદ્રનો પણ પાર પામી શકાય છે. જ્યારે આપના પ્રેમરૂપી સરસ્વતી મૂકજનનો સ્વીકાર કરે તો તે પણ અંધરચનાની બાળતમાં બૃહસ્પતિ સાથે પણ હોડ કરી શકે છે. વધારે શું કહું ? જેનાપર આપની કૃપા-દષ્ટિ થાય છે, કિંવા જેના મસ્તકપર આપનો વરદ હસ્ત મૂકાય છે; તે જીવ છતાં પણ જીવ ઈશ્વરની સમાન બની રહે છે. આવો જે ગુરૂકૃપાનો મહિમા, તેનું વર્ણન કઈ વાચાના સામર્થ્યથી હું કરી શકું ? સૂર્યના અંગને તે વળી સ્વચ્છ કરવાનું હોય ! કદપતરને પુષ્પો આવે એવી ઇચ્છા કરવી પડતી નથી. (કારણ કે તે સર્વદા રૂણદૂષજ છે.) ક્ષીરસાગરને તે શી વસ્તુની મીઠાણી કરાવવી ? કર્પૂરને અન્ય કયી વસ્તુનો સુવાસ આપો શકાશે ? ચંદનને કયી વસ્તુનું લેપન કરી શકાય ? અમૃતને તે શી રીતે પકાવવું ? આકાશના ઉપર તે મંડપ આંધવાનું

બની શકશે ? તેજ પ્રમાણે શ્રી ગુરૂના મહિમાને બાણવાનું સાધન જ ક્યાં છે ? એ વાત બાણીનેજ મેં મોન રહીને ગુરૂને નમસ્કાર માગ ક્યાં છે ! જો હું બુદ્ધિના બળથી ગુરૂના સામર્થ્યનું વર્ણન કરી શકું તો તે નેવનાં પાણી મોઢે ચઢાવવા જેવીજ વાત છે. ઉત્તમ સુવર્ણપર રૂપાનો ઢાળ ચઢાવવાની પેઠેજ શ્રીગુરૂની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય નિરર્થક છે, માટે ગુરૂચરણમાં એ હસ્ત ને ત્રીભું મસ્તક મૂકવું એજ યોગ્ય છે. પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા:—હે સ્વામિન્ ! આપે મારાપર કૃપાદષ્ટિ કરવાથીજ કૃષ્ણાર્જુનસંવાદરૂપી સંગમમાં હું પ્રયાગના વટવૃક્ષ સમાન વિસ્તાર કરવાને સમર્થ થયો છું. આપ કૃપાદષ્ટિથી શું નહિ કરી શકો ? પૂર્વે ઉપમન્યુએ દુધ માગતાં શંકરે જેમ સમસ્ત ક્ષીર સમુદ્ર તેની સમક્ષ મૂકી દીધો હતો, કિંવા ધ્રુવે રૂસણું લીધું તો તેને અચળપદ-રૂપી મીઠાઈ આપી શ્રીવિષ્ણુએ તેને મનાવ્યો; તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ-વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ અને સકલ શાસ્ત્રોનું વિશ્રાંતિસ્થાન એવી જે અધ્યાત્મ વિદ્યારૂપી ભગવદ્ગીતા, તેનું એવીરૂપે વર્ણન કરવાની આપે મને શક્તિ આપી છે. જે શબ્દોના રાનમાં એક પણ સફળ અક્ષર સાંભળવામાં આવતો નહોતો, તેજ વાણીને આપે કંપલતા કરી મૂકી છે; જે બુદ્ધિની ગતિ દેહ બહાર પહોંચતી નહોતી, તેજ બુદ્ધિને આપે બ્રહ્માનંદના ભંડારરૂપ બનાવી મૂકી છે; અને મારા મનને ગીતાર્થરૂપી મહાસાગરમાં બાણે જળશય્યાજ બંધાવી આપી છે. આ પ્રમાણે ગુરૂની એકે એક કૃતિ અગાધ હોવાથી મારાથી તેમના અપાર સામર્થ્યનું વર્ણન શી રીતે થઈ શકશે ? માટે મહારાજ ! હું થોડું ઘણું ધૃષ્ટતાથી જે કાંઈ બોલું તે માટે મને ક્ષમા કરશો. અત્યાર પર્યંત આપના કૃપાપ્રસાદથી મેં ભગવદ્ગીતાના પૂર્વ ખંડનું એવીબદ્ધ વર્ણન આનંદથી કર્યું, પ્રથમ અધ્યાયમાં અર્જુનને ખેદ; દ્વિતીય અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગના ભેદ દર્શાવ્યા છે; તૃતીય અધ્યાયમાં કેવળ કર્મ મહિમાજ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે; ચતુર્થમાં તેનું જ્ઞાન સહિત પ્રતિ-પાદિત કરવામાં આવ્યું છે; અને પંચમમાં યોગતત્ત્વ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે. તેજ યોગતત્ત્વ પદ અધ્યાયમાં આસન વિધિથી લઈને જીવૈક્ય પર્યંત સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે અષ્ટાંગયોગ સ્થિતિ અને યોગબ્રહ્મે મળતી ગતિ એ સંગ્રહે પણ પદ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછી સપ્તમમાં પ્રકૃતિનો ઉપક્રમ તથા પરિહાર બતાવી તે પછી ચાર પ્રકારના ભક્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પછી સાત પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટીકરણ કરી મરણકાળની સ્થિતિ વગેરે અદ્વિત

અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પછી અગાધ વેદમાં જેટલું જ્ઞાન છે તે સર્વ મહાભારતના એક લક્ષ સ્લોકમાં આવે છે; અને મહાભારતમાં ભરેલું સર્વ જ્ઞાન કૃષ્ણાર્જુન સંવાદ રૂપી ગીતાના સાતસે સ્લોકમાં છે; તથા ગીતાનું સર્વ જ્ઞાન એકલા નવમ અધ્યાયમાં આણવામાં આવ્યું છે; માટે નવમ અધ્યાયનું જ્ઞાન સમજવાને બધાં અર્જુન પણ અશક્ત થયો, તો પછી તેને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવવાનો ગર્વ હું શા માટે ધારણ કરું? અહો! ગોળ અને સાકરના ગાંગડા એકજ રસમાંથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તોપણ તેની મિષ્ટતામાં ભેદ હોય છે. (તેજ પ્રમાણે ગીતાના સર્વ અધ્યાયમાં બ્રહ્મતત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તોપણ) કેટલાક અધ્યાયોમાં બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે; કેટલાકમાં પોતામાંજ બ્રહ્મનું સ્થળ દર્શાવવામાં આવ્યું છે; અને કેટલાકમાં બ્રહ્મને બાણવા જતાં મનુષ્ય પોતેજ બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ગીતાના અનેક અધ્યાયો છે; પરંતુ નવમ અધ્યાય તો અવર્ણનીય છે. પ્રભો! તેનું વર્ણન મેં જે કાંઈ કર્યું એ આપનુંજ સામર્થ્ય છે. અહો! વસિષ્ઠે શાટીનામે વસ્ત્રવતી સૂર્યને પ્રકાશ યાડયો; વિદ્યામિત્રે પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; રામચંદ્રે સમુદ્રપર પાષાણનો સેતુ બાંધી સર્વ સૈન્ય પાર ઉતાર્યું; માતૃતિએ જન્મતાને વારજ આકાશમાં ઉડુચન કરી સૂર્યને ફળની પેઠે હસ્તમાં ધર્યો; અને અગસ્ત ઋષિએ એકજ આચમનથી સમુદ્ર પ્રાશન કર્યો; તેજ પ્રમાણે આપે મારા જેવાં મૂક મનુષ્ય પાસે અનિર્વાચ્ય બ્રહ્મનું વર્ણન કરાવ્યું છે; જેમ રામ રાવણનાં યુદ્ધને રામ રાવણનાં યુદ્ધનીજ ઉપમા છે (અર્થાત્ તે અનુપમ છે.) તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણનું નવમ અધ્યાયનું કથન પણ અનુપમજ છે. જે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ગીતાનું ખરૂં રહસ્ય સમજ્યા છે તેજ એનો નિર્ણય બાણે છે. આ પ્રકારે નવ અધ્યાયોનું મેં યથામતિ વર્ણન કર્યું છે; હવે અહીંઆંથી ઉત્તર ખંડનો પ્રારંભ થાય છે તે સાંભળો. એ ઉત્તર ખંડના પ્રારંભના અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને સુખ્ય અને ગૌણ વિભૂતિનું વર્ણન કહી સંભળાવશે, તેની ઉત્તમ રસભરિત કથા હું આપને કહું છું. ભાષાના સુંદરપણાથી શાંત રસ શૃંગાર રસને છતી લેશે અને ઓવીઓ અલંકાર શાસ્ત્રના આભૂષણરૂપે દીપી નીકળશે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ અને તે પરની આ મરાઠી ટીકા વાંચવાથી તેનો ખરો અર્થ મનમાં ઉતરશે, ત્યારે મૂળ ગ્રંથ કયો તેની પણ સમજ પડનાર નથી. જે પ્રમાણે શરીરના સૌંદર્યથી શરીરજ અલંકારને શોભાવે છે, તે સ્થળે કોણ કોને શોભા આપે છે, તેનો

નિર્ણય થઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે સંસ્કૃત અને ભાષાંતર બેઉ એકજ અંશના ભાવાર્થનું વર્ણન કરી એક સ્થળે કેવી રીતે શોધે છે તે તમે નિર્મળ બુદ્ધિથી સાંભળો. કોઈ પણ ભાવ પ્રકટ કરતાં બ્યારે રસની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યારેજ ચાતુર્ય ને શોધા આવે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષાનું સૌંદર્ય તથા તાદૃશ્ય લૂંટી તેના યોગથી અગણિત ગીતા તત્ત્વની રચના કરવામાં આવી છે. જે સ્થાવરજંગમનો પરમ ગુરુ છે અને જે ચતુર જનનાં ચિત્તને આનંદ આપનારો છે. તે ચાહવેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ શું બોલ્યા તે સાંભળો. “હે અર્જુન ! શ્રવણ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે તારૂં અંતઃકરણ યોગ્ય છે. (૪૯)

**શ્રીમદગ્નિ-વાચ । મૂય એવ મ તાવાહા શ્રુણુ મે પરમં વચઃ
યત્તેહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥**

શ્લોકાર્થઃ—ભગવાન બોલ્યા:—હે મહાબાહો ! પુનરપિ મારાં પરમ વચન સાંભળ. તું મારાં ભાષણથી સંતુષ્ટ થાય છે, માટે તારૂં હિત થાય એવી ઇચ્છાથી આ હું તને કહું છું. (૧)

ટીકા:—મેં ગતાધ્યાયમાં જે કાંઈ કહ્યું તેમાં મારાં કથન પ્રતિ તારૂં લક્ષ ક્યાં સુધી છે તે જોયું; તેથી મારી ખાત્રી થઈ કે તારૂં ધ્યાન પરિપૂર્ણ છે. મટકામાં થોડું પાણી રેડી પ્રથમ ખાતરી કરવામાં આવે છે કે પાણી ગળે છે કે નહિ; તે પછીજ તેને પરિપૂર્ણ ભરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમ મેં તને થોડું કહી સંભળાવ્યું પછી મારો બોધ તું ગ્રહણ કરી શકે છે એવી ખાત્રી થઈ; તેથી તમે વધારે સંભળાવવું એમ મને લાગવા માંડયું. જે ચાકરને રાખ્યા પછી તેની કસોટીને માટે તેના આવવા જવાના માર્ગમાં ગમે તે વસ્તુ નાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુ લઈને પોતાની પાસે ન રાખતાં સ્વામીને સ્વાધીન કરે, તો તેને ખબરથી બનાવી દેવામાં આવે છે; તેમ હે અર્જુન, તું પણ મારી પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી મારા જ્ઞાન લંડારનો સ્વામી થયો છે.” હું જરને જોઈને મેઘ જેમ ભરાઈ આવે છે, તેમ કૃપાસાગર શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને જોઈ આ પ્રમાણે બોલ્યા:—હે અર્જુન ! પૂર્વે કહેલો અભિપ્રાય તને પુનઃ કહું છું. પ્રતિ વર્ષે અનાજ વાવવાથી પાક સારો આવતો બય તો પુનઃ અનાજ વાવવાનો કંટાળો આવતો નથી, અથવા હે પાંડુ સુત ! જે પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી તાપ આપવાથી સુવર્ણનો કસ વધે છે, તેથી સોની તેને અધિકજ શુદ્ધ કરે છે, તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! મારો અભિપ્રાય કહેવામાં હું તારાપર જરાપણ ઉપકાર કરતો નથી;

પરંતુ મારા સ્વાર્થનેજ માટે કથન કરું છું. જે પ્રમાણે બાલકને અલં-
કાર પહેરાવતાં બાલકને તો શું પણ તેની માતાનેજ તેના સૌંદર્યથી
સુખ થાય છે, તેજ પ્રમાણે જેમ જેમ તારું હિત સાધ્ય થતું જશે તેમ
તેમ મારુંજ સુખ અનેકગણું વૃદ્ધિ પામતું જશે. હે અર્જુન ! હવે
આપણે આ અલંકારી ભાષા રહેવા દઈશું. ખરી વાત એમ છે કે મારો
તારાપર અત્યંત પ્રેમ હોવાથી હું તારી સાથે ગમે તેટલું બોલું તો
પણ મને તૃપ્તિ થતી નથી. હે માર્તિંક અર્જુન ! મારાં અત્યુત્તમ
વાક્યો શ્રવણ કર. એ વાક્યો નથી પરંતુ પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ એ વાક્યો
રૂપે તને આલિંગન દેવાને માટે આવ્યા છે. હે કિરીટી ! તું મને વસ્તુતઃ
જાણતો નથી. આ જે વિશ્વ તને દેખાય છે તે સર્વ હું જ છું. (૬૩)

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨૥॥

શ્લોકાર્થઃ—દેવગણોને તથા મહર્ષિઓને પણ મારી ઉત્પત્તિ
જ્ઞાત નથી; કારણકે હું સર્વ પ્રકારે દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિ
કારણ છું. (૨)

ટીકા:—આ મારું સ્વરૂપ જાણવામાં વેદની વાણી પણ કુંઠિત થઈ
છે; મન અને પ્રાણની ગતિ પણ ખુટી ગઈ છે; અને મારાં તેજની
આગળ રાત્રિ થયા સિવાયજ સૂર્ય અને ચંદ્ર અદ્રશ્ય થયા છે. અરે !
જે પ્રમાણે ઉદરમાંનો ગર્ભ પોતાની માતાનું સ્વરૂપ જાણવાને અસમર્થ
હોય છે, તે પ્રમાણે મારામાં રહેલા દેવો મને સર્વથા જાણવાને સમર્થ
નથી; જળચરો જે પ્રમાણે સમુદ્રનો અંત જાણતા નથી તથા મલ્લિકા
જે પ્રમાણે આકાશને ઓળંગી શકતી નથી, તે પ્રમાણે મહર્ષિઓનું
જ્ઞાન પણ મને જાણી શકતું નથી. હું કોણ છું ? કેવડો છું ? શામાંથી
ઉત્પન્ન થયો ? આ વાતનો નિર્ણય કરતાં તેમને યુગોના યુગો વહી
ગયા છે. કારણકે હે અર્જુન, આ સર્વ મહર્ષિઓ, દેવો અને ઇંદ્ર
પ્રાણીઓનું મૂળ હું હોવાથી મને જાણવાનું કાર્ય તેમને માટે કઠિન
થઈ પડે છે. પર્વતપરથી નીચે આવેલું પાણી પુનઃ ઉપર ચઢે અથવા
વૃક્ષને કાપી નાખ્યા છતાં તેનાં મૂળો પુનઃ ચોટે, તોજ મારામાંથી
ઉત્પન્ન થઈ મારામાં રહેલું જગત મને જાણી શકે. જે વૃક્ષમાંનો ગર્ભ
વૃક્ષ તથા વનને વીંટાઈ વળે અથવા તરંગમાં સમુદ્ર સમાઈ જાય,
અથવા તો પરમાણુમાં જગત સમાઈ જાય તોજ મારામાં ઉત્પન્ન
થએલા છવો, મહર્ષિઓ કિંવા દેવો મને જાણી શકશે. આ પ્રમાણે

મને જાણવો એ કઠિન છે. તોપણ જે કોઈ ભૂલે ચૂકે પણ પ્રવૃત્તિનો માર્ગ છોડી ઇદ્રિયોને વશ કરે છે; અને એ રીતે દેહને પાછળ મૂકીને (દિહભાવ છોડીને) જે પંચમહાભૂતોનું અતિક્રમણ કરીને તેની આગળ નીકળી જાય છે. (૭૩)

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥૩॥

ટીકાકાર્થ:—જે મને ઉત્પન્ન ન થનારો અનાદિ તથા સર્વ લોકોનો અધિપતિ જાણે છે તે મનુષ્યોમાં જ્ઞાની થઇ સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત થાય છે. (૩)

ટીકા:—મનની આવી સ્થિતિ સ્થાયી થયા પછી જ નિર્મળ આત્મપ્રકાશમાં જ્ઞાન ચક્ષુવડે મારાં ઉત્પત્તિરહિત સ્વરૂપને જે જુએ છે; હું સવેના આરંભથી અગાડિને અને સર્વ લોકોનો મહેશ્વર છું એવું મારું સ્વરૂપ જે જાણે છે; તે પાપાણમાં જેવો પારસમણિ કિંવા રસોમાં જેવું અમૃત તે પ્રમાણે મનુષ્યોમાં મારો અંશ છે એમ તું સમજ. તે જાણતાં ચાલતાં જ્ઞાનની કેવળ મૂર્તિ છે અને તેના અવયવો તો જાણે સુખના અંકુરજ છે; લોકદષ્ટિથી તેનું જે મનુષ્યત્વ જણાય છે તે તો કેવળ ભ્રમજ છે. અરે કર્પૂરમાં ઓચિંતો હીરો પડે અને તેનાપર પાણી પડે તો શું તે હીરો કર્પૂરની પેઠે પીગળી જશે કે ? તે પ્રમાણે તે મનુષ્યલોકમાં સાધારણ મનુષ્યની પેઠે તે વસે છે, તોપણ તે માયાની બાધાને તો જાણતોજ નથી; કારણકે પોતાનોજ નાશ થશે, એવી ભીતિથી પાપ તેની પાસે આવતાંજ નથી. જેમ સર્પ તો બળતા ચંદનવૃક્ષનો ત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનીગ્નિના પ્રકાશવડે જે મને ઓળખે છે તેનો સર્વ સંકલ્પો ત્યાગ કરે છે. મને કેમ જાણવો એમ તારા મનમાં આવતું હોય તો હું કેવો છું અને મારા ધર્મ કયા છે; તે તું સાંભળ. એજ ધર્મ જુદાં જુદાં પ્રાણીઓમાં તેમની તેમની પ્રકૃતિના જેવા બનીને સમગ્ર જગતમાં પ્રસરેલા છે. (૮૨)

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।

सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥૪॥

अहिंसां समतां दृष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥૫॥

શ્લોકાર્થ:—બુદ્ધિ, જ્ઞાન, અસંમોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, વિનાશ, ભય, અભય, (૪) અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ તથા અપયશ એ સર્વ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના પ્રાણીઓના ભાવ મારા વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૫)

ટીકા:—આ વિકારોમાં પ્રથમ બુદ્ધિ છે. પછી અમર્યાદ જ્ઞાન, નિર્મોહતા, સહનશીલતા, ક્ષમા તથા સત્ય; પછી મનોનિગ્રહ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એ ઉભય છે. અને હે અર્જુન! જગતમાંનાં સુખ દુઃખ તથા જન્મ મરણ એ સુજ પરમાત્માના ભાવરૂપ સ્વરૂપમાં છે. હે પાંડુસુત! ભીતિ અને નિર્ભયતા, અહિંસા અને સમતા, સંતોષ તપ અને દાન, યશ, તેમજ અપકીર્તિ, એ ભાવો જે સર્વત્ર દૃષ્ટિએ પડે છે તે સર્વ મારા વડેજ ભૂતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂતો જેમ નિરનિરાળાં છે તેમ તે વિકાર પણ બિન્ન બિન્ન છે એમ સમજ. તેમાંથી કેટલાક મારા જ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે અને અજ્ઞાનને લીધે જેમ પ્રકાશ તથા અંધકાર સૂર્યવડેજ ઉત્પન્ન થાય છે; પ્રકાશ ઉદયથી સાથે અને તિમર અસ્તની સાથે દૃષ્ટિએ પડે છે; તેજ પ્રમાણે મારું જ્ઞાન થવું કિંવા ન થવું એ પ્રાણીઓનાં પોતાનાંજ કર્મનું ફળ છે. એટલા માટેજ તેમનામાં જુદા જુદા ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! આ સર્વ જીવસૃષ્ટિને મારાજ ભાવોથી ભરેલી સમજ. હવે જે આ પૃથ્વીના પાલક છે અને જેની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ લોકો વર્તન કરે છે એવા બીજા એકાદશ ભાવો છે, તે તને કહું છું. (૯૧)

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે હમાઃ પ્રજાઃ॥૬॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રાચીન (ભૃગુ આદિક) સાત મહર્ષિ (સાવર્ણીદિક) ચાર મનુ, એ મારા સામર્થ્યથી યુક્ત એવા મારા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેમનામાંથીજ જગતનાં આ સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઇ છે. (૯)

ટીકા:—સર્વ જીવોથી યુક્ત અને મહર્ષિઓમાં પ્રસિદ્ધ એવા જે કશ્યપાદિક પ્રખ્યાત સાત ઋષિઓ થયા છે, અને ચૌદ મનુઓમાં સ્વાયં-ભુવાદિ મુખ્ય જે ચાર છે તે તને કહું છું. હે ધનુર્ધર! એવા આ એકાદશ ભાવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને માટે મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. ન્યારે લોકોની વ્યવસ્થા થઈ નહોતી અને ત્રિભુવનની રચના થઇ

નહોતી ત્યારે પંચમહાભૂતોનો સમુદાય કિયારહિત સ્તબ્ધ હતો; ત્યારે આ સસ ઋષિ અને ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે લોક રચના ઉત્પન્ન કરીને તેમાં મનુષ્યોને શ્રેષ્ઠ બનાવ્યાં. માટે આ એકાદશ વ્યક્તિ રાજા સમાન હોઈ ઇતર સર્વ જન તેમની પ્રજા છે; અને આ રીતે આ સર્વ વિશ્વવિસ્તાર મારોજ છે એમ તું સમજ. પ્રથમ બીજ એકલુંજ હોય છે, પછી તે વૃદ્ધિગત થતાં તેને અંકુર કુટે છે, અંકુરમાંથી થડ બને છે અને થડમાંથી શાખાઓ કુટે છે; ડાળીઓમાંથી અનેક પાંખડીઓ કુટી તેને કોમલ પહોવ આવે છે; અને તેનાં પાંદડાં થયા પછી તેને પુષ્પો અને ફળો આવે છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત વૃક્ષ બને છે; પણ ખરું જોતાં તે સર્વ બીજરૂપજ છે; તેજ પ્રમાણે મૂળ હું એકલોજ હતો; મારામાંથી મનની ઉત્પત્તિ થઈ અને મનમાંથી સસઋષિ તથા ચાર મનુ ઉત્પન્ન થયા. તેમાં ઇંદ્રાદિ અષ્ટ લોકપાલ ઉત્પન્ન કર્યા, લોકપાલોએ અનેક પ્રકારના લોકો ઉત્પન્ન કર્યા અને લોકોમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ખરેખર સર્વ વિશ્વરૂપે હુંજ વિસ્તરેલો છું; પરંતુ આ વાત જોયો આ યુક્તિવડે સમજી શકે છે તેઓજ મારે ખરે રહસ્ય સમજી શકે છે. (૧૦૩)

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

લોકાર્થઃ—આ મારો વિસ્તાર અને તેને ઉત્પન્ન કરવાનું ચાતુર્ય જે ખરેખર જાણે છે; તે પૂર્ણ જ્ઞાની થાય છે એમાં સંશય નથી. (૭)

ટીકા—માટે હે સુભદ્રાપતે ! આ મારા (વીસ) ભાવ અને (એકાદશ) વિભૂતિથી સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે. માટે બ્રહ્માથી લઈને કીડી પર્યંત મારા સિવાય અન્ય કોઈજ નથી. આ રીતે જે મારા સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે તેનેજ સત્ય જ્ઞાનની જાગૃતિ થઈ છે અને તેટલા માટેજ ઉત્તમ અને અધમ એવા ભેદ તેને સ્વપ્નમાં પણ દૃશ્ય થતા નથી. હું, મારી વિભૂતિ અને મારી વિભૂતિથી યુક્ત થયેલાં પ્રાણી એ સર્વેને એકજ તે જાણે છે. જે આવા જ્ઞાનયોગથી સાચા મનોભાવપૂર્વક મદૂષ થયો છે, તે કૃતાર્થ થયો છે એમાં સંશય નથી. કારણ કે હે અર્જુન ! અભેદ દૃષ્ટિથી જે મને જાણે છે તેના જાણના છંદથી હું તેના પાશમાં બદ્ધ થાઉં છું; માટે જે મારી અભેદભાવથી ભક્તિ કરે છે

તેને કંઈપણ ન્યૂનતા રહેતી નથી અને, આવી ભક્તિ કરતાં જો તે મરણ પામે તોપણ તેને હાની થતી નથી એમ પણ અધ્યાયમાં મેં કહ્યું છે જ. આ અલેહ ભક્તિ કેવી હોય છે એ બાણવાની જો તને ઇચ્છા હોય તો કહું છું તે સાંભળ. (૧૧૧)

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

શ્લોકાર્થ:—હું સર્વનો ઉત્પાદક છું અને મારાથીજ સર્વ જગત પ્રવૃત્ત થાય છે, એમ બાણી જ્ઞાતાજનો શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ મને ભજે છે.

ટીકા:—હે અર્જુન! આ સર્વ જગતનો ઉત્પન્નકર્તા અને પાલનકર્તા પણ હું જ છું; અને જેમ પાણીના અનેક તરંગોને આશ્રય પણ પાણીનો જ હોય છે અને તેનું જીવન પણ પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વમાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ નથી. આ પ્રકારે મને સર્વવ્યાપક બાણી જે ખરી ઉત્કંઠાથી અને પ્રેમભાવથી સર્વ સ્થળે મને ભજે છે અને દેશકાળ વર્તમાન આદિથી હું લિન્ન નથી એમ જે બાણે છે; તે વાયુ જેમ આકાશરૂપ હોઈને આકાશમાંજ સંચાર કરે છે, તેમ આત્મજ્ઞાની મને સર્વવ્યાપકને મનમાં રાખી સુખપૂર્વક ત્રિભુવનમાં કાળક્રમણ કરે છે; અને જે જે પ્રાણી દૃષ્ટિએ પડે છે, તેને તેને ઈશ્વર માને છે એજ ખરો ભક્તિયોગ છે, એમ તું સમજ. (૧૧૮)

मच्चित्ता मद्वत्प्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च॥९॥

શ્લોકાર્થ:—(જ્ઞાની પુરૂષ) મારામાં ચિત્ત રાખી અને મારામાં જીવ પરોવી એક બીજને મારે વિષે યોધ કરી તથા મારું કીર્તન કરી સર્વકાળ સંતુષ્ટ રહે છે અને મારામાં રમમાણ થાય છે. (૯)

ટીકા:—આગળ કહ્યું તેમ જે ચિત્તથી મદૂપજ થયા છે અને મારાજ યોગથી જેના પ્રાણ તૃપ્ત છે; તથા જેને જ્ઞાનના નાદમાં જીવંત-પણાતું તથા મરણનું પણ ભાન હોતું નથી; તે પછી યોધના બળપર વિનોદથી સંવાદસુખમાં નાચવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં એક બીજ વચ્ચે આપ-લેનો વ્યવહાર પણ જ્ઞાનનોજ હોય છે. જેમ નિકટ રહેલાં તળાવો પાણીથી ભરાઈ ગયા પછી તેમાંનાં પાણી એક બીજ સાથે ઉછળી ઉછળીને મળી જાય છે; જેમ તરંગો તરંગોનેજ આશ્રયે નાથે તેમ જ્ઞાનીઓના મળવાથી બ્રહ્માનંદરૂપી તરંગો એક બીજ

સાથે મળે છે; ત્યારે જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશી જ્ઞાનનાજ અલંકાર ધારણ કરે છે. જેમ સૂર્ય સૂર્યનાંજ આવારણાં લે કિંવા ચંદ્ર ચંદ્રને આલિંગન આપે અથવા યોગ્યતામાં સમાન એવા બે પ્રવાહ એક બીજામાં મળે; તેમ તેમની એકતારૂપ સંગમથી પૂર આવી તેમાં અદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવરૂપ કચરો તરી આવ્યો એટલે તે જ્ઞાતા સંવાદરૂપી ચોતરાના ગણપતિ બની જાય છે. તેઓ પ્રદ્યાનંદના આવેશમાં દેહરૂપી ગ્રામની બહાર આવી જઈ મારી પ્રાપ્તિના તૃપ્તિસૂચક ઉદ્ગારોથી ગર્જનાઓ કરવા લાગે છે. ગુરૂ શિષ્યમાં એકાંતમાંજ ને એકાક્ષરી મંત્ર કહેવાવો ભેદ એ તે સર્વ જણુ મેઘની પેઠે ત્રિલોકમાં ગર્જના કરીને કહે છે. જેમ કમળની કળી વિકસિત થયા પછી પોતામાં રહેલા મકરંદને ગુપ્ત રાખી શકતી નથી અને રાય રંક સર્વને પોતાના સુવાસની મિજબાની પિરસે છે; તે પ્રમાણે તે સર્વત્ર મારા ગુણુ કથી કથનના આવેશમાં સ્તબ્ધ રહી, જીવભાવ તથા દેહભાવ એ ઉભયને વિસરી જાય છે; અને આવા પ્રેમાવેશમાં તે રાત્રિ દિવસનું ભાન ભૂલી જાય છે. આ પ્રકારે ને આત્મત્વથી મારું પરિપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે; (૧૨૯)

તેષાં સતતયુક્તાનાં મજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयान्ति ते ॥૧૦॥

ટીકાકાર્થ:—આ પ્રમાણે સદૈવ મારા સ્વરૂપમાં મળી જવાને તત્પર તથા પ્રીતિપૂર્વક મને લજનાર એવા ને જ્ઞાની હોય છે તેને હું ને બુદ્ધિના યોગથી પ્રાપ્ત થઈ શકું એવો બુદ્ધિયોગ આપું છું. (૧૦)

ટીકા:—તેને હે અર્જુન! મારે ને કાંઈ આપવાનું હોય છે તેનોજ માર્ગ તેણે પકડેલો હોય છે. કારણકે હે અર્જુન! તે ને માર્ગે મારી પાસે આવવાને નીકળે છે તે માર્ગની દૃષ્ટિથી જોતાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ એ તો આડમાર્ગ જેવા ભાસે છે. તેણે મારી ને લક્ષિત કરી તે લક્ષિતને લીધે તેને કાંઈ આપવું એમ મને લાગે છે; પરંતુ મારે ને કાંઈ તેને આપવાનું હોય છે તે તો તે લક્ષિતે સ્વતઃજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધેલું હોય છે. હવે મારી લક્ષિતનું ને પ્રેમસુખ તેને વૃદ્ધિગત કરવું અને મારા એવા લક્ષતપર કાળની દૃષ્ટિ ન પડે એટલા માટે પ્રયાસ કરવો એજ મારું કર્તવ્ય છે. હે કિરીટી! લાડકાં છોકરાં જેલતાં હોય ત્યારે માતા તેમનાપર પ્રેમદૃષ્ટિ રાખી તેની પાછળ પાછળ દોડે છે, તથા તેને રમવાને એક એકથી નવીન સુવર્ણ સરખા પદાર્થ કરી મૂકે છે; તે પ્રમાણે મારા લક્ષિતોના ઉપાસના સંપ્રદાયનું પોષણ

મારે કરવું પડે છે. જે સંપ્રદાયની વૃદ્ધિ કરવાથી મારા ભક્તો મને સહજ આવીને મળે છે, તે સંપ્રદાયનું સંરક્ષણ કરવું-ખાસ કરી તેની વૃદ્ધિ કરવી એ મને ખુબ ગમે છે. ભક્તોનો મારા પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી મને પણ તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે મારે ઘેર પ્રેમી ભક્તોની ઘણી ન્યૂનતા છે. મેં ઉપલક્ષ્ય લક્ષિત કરનારાઓને માટે સ્વર્ગ અને મોક્ષ એવા બે પદાર્થ ઉત્પન્ન કર્યા છે અને માફ શરીર લક્ષ્મીસહ શેષને સ્વાધીન કર્યું છે; પરંતુ બાહ્ય શરીર ઉપરાંત જે એક અત્યુત્કૃષ્ટ આત્મસુખ છે, તે તો કેવળ પ્રેમાળ ભક્તોને માટેજ રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે. હે અર્જુન ! પ્રેમાળ ભક્તોને હું એટલા નિકટ રાખું છું એ વાત કહેવા જેવી નથી; પરંતુ એ અનુભવથીજ બાણી શકાય એવી છે. (૧૪૦)

તેષામવા-કમ્પાયમ-મજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ—તેનાપર અનુગ્રહ કરવાને માટેજ તેની બુદ્ધિમાં વાસ કરી, સુપ્રકાશિત જ્ઞાનદીપકના યોગથી તેના અજ્ઞાનજન્ય અધ-કારનો હું નાશ કરું છું. (૧૧)

ટીકાઃ—આત્મા જે હું તેની લક્ષિત એજ જીવનનું પ્રયોજન માની જેણે મારા સિવાય ઇતર વસ્તુઓ વ્યર્થ માની છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનીઓને માટે હું કર્પૂરની મશાલ સળગાવી મશાલચી બનીને તેની આગળ ચાલું છું; કારણ કે અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં વિસ્તરેલા ગાઢ તિમિરનો નાશ કરી તે ભક્તોને માટે હું નિરંતર જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરું છું. પ્રેમાળ ભક્તોને પ્રિય એવા પુરૂષોત્તમ જ્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે અર્જુને કહ્યું:—“હે દેવ ! મારા સર્વ મનોરથો તૃપ્ત થયા છે. આપે મારાપરથી સંસારરૂપી કચરો સારી પેઠે ખંખેરી કાઢ્યો; અને હે પ્રભો ! તેને લીધે હું પુનર્જન્મના અધનથી મુક્ત થયો છું. અહો ! મારો જન્મ મેં ખુબ મારી નજરે બોયો અને માફ જીવન મારા હસ્તમાં આવ્યું છે એમ મને લાગે છે. હે પ્રભો ! આજે મારા જીવનનું સાર્થક થયું છે અને મારા ભાગ્યનો ઉદય થયો છે. હવે આ વચનરૂપી સૂર્યથી મારા અંતર્બાહ્ય અજ્ઞાનાધિકારનો નાશ થયો છે; માટે હે પ્રભો ! આપનું યથાર્થ સ્વરૂપ મને દેખાવા લાગ્યું છે. (૧૪૮)

મર્જન ઉવાચ । પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં વિવ્યમાદૈવમજં વિમુમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન યોદ્ધો:—હે દેવ ! આપ સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ, ઉત્તમ સ્થાન અને પરમ પવિત્ર છો. આપ સર્વઠા સર્વત્ર વાસ કરનાર, તેજસ્વી, સર્વ દેવોના આદિ, ઉત્પત્તિરહિત અને સર્વવ્યાપક છો એમ ઋષિજનો કહે છે. (૧૨)

ટીકા:—માટે હે કૃષ્ણ ! આપ પરબ્રહ્મ છો અને સર્વ મહા-ભૂતોનું વિશ્રાંતિસ્થાન હોઇ પવિત્ર અને સર્વ જગતના નાથ છો. આપ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એઓના પરમ દેવતા છો. હે દેવ ! પરમ્પ્રી-સમું તત્ત્વ જે પુરુષ તે આપજ છો અને માયાથી અતીત જે દિવ્ય-ભાવ તે આપજ છો. હે સ્વામી આપ અનાદિસિદ્ધ હોઇ આપને જન્માદિ ધર્મ નથી; આપ આ સર્વ ગુણોથી યુક્ત છો એવી સમજ મને હમણું પડી છે. આપજ ત્રણે કાળના ચાલક છો; આપ જીવકાળના મુખ્ય દેવતા છો; અને આપજ બ્રહ્માંડના આશ્રયભૂત છો એમ હવે મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું. (૧૫૨)

આહુસ્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—આપ એવા છો એમ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ એ સર્વ ઋષિ મહર્ષિ કહે છે; અને આપ પોતે પણ મને એમજ કહો છો. (૧૩)

ટીકા:—અને બીજી પણ એક રીતે એ વાત સત્ય હોવાની પ્રતીતિ થાય છે; અને તે એ છે કે પૂર્વે આપના સંબંધમાં એવીજ વાત અનેક ઋષિઓએ કહી છે. તેમણે કહેલી વાતની સત્યતા હવેજ મને સમજાઇ. એ સૌ આપની કૃપાનોજ મહિમા છે. બાકી નારદ મુનિ મારે ઘેર સદૈવ આવે છે તે સુદ્ધાં એજ વાતનું ગાન કર્યા કરે છે; પરંતુ આજ સુધી હું તેનો અર્થ સમજતો નહોતો. માત્ર તે ગાયનથી થતો સંગીતનો આદહાદજ હું ભોગવતો હતો. મહારાજ ! અધોના આમમાં સૂર્ય સ્વતઃ પ્રકટ થાય તોપણ તેમને માત્ર ઉજ્જ્વલતાનીજ પ્રતીતિ થાય છે અને પ્રકાશનો અનુભવ થઇ શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે નારદ એ અધ્યાત્મગાન કરતા હતા ત્યારે તેની રાગરાગણી-નુંજ માધુર્ય મને આનંદ આપતું હતું; પરંતુ અન્ય કાંઇ હું સમજતો

નહતો. તેજ પ્રમાણે અસિત અને દેવલના મુખથી પણ આપના આજ પ્રકારના શુભાનુવાદ હું સાંભળતો હતો; પરંતુ તે વખતે મારી ખુદ્ધિ વિષયરૂપી વિષથી વ્યાપ્ત થઈ હતી. વિષયરૂપી વિષનો મહિમાજ એવો છે કે પરમાર્થ મિષ્ટ હોવા છતાં પણ તે જીવને કટુ લાગે છે અને વિષય કટુ હોવા છતાં તે મિષ્ટ લાગે છે. બીજા ઋષિઓ વિષે શું કહું? પરંતુ સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યાસમુનિ પોતે પણ અમારા રાજમહાલયમાં આવીને આપના સ્વરૂપનું એવુંજ વર્ણન કરતા હતા; પરંતુ એકાદ અજ્ઞાની માણસને અંધારામાં ચિંતામણિ મળતાં તે તેને આંગણમાં ફેંકી દે છે અને દિવસ ઉગતાં તે ચિંતામણિ છે એમ તેને ઓળખે છે; તેજ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ! વ્યાસાદિક ઋષિનાં વચન જ્ઞાનરૂપી રત્નોની ખાણ હોવા છતાં આપના ઉપદેશરૂપી સૂર્ય સિવાય તેને મેં ફેંકી દીધાં હતાં. (૧૬૨)

સંપ્રીત્તં તં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દમ્પા ન દાનવાઃ॥૧૬૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે કેશવ! આપ આજે મને કહો છો, તે સર્વ હું સત્ય માનું છું. ભગવન! દેવો અને દૈત્યો પણ આપનું સ્વરૂપ સમજી શક્યા નથી. (૧૬૩)

ટીકા:—હવે આપનાં વાક્યરૂપી કિરણો મારા હૃદયમાં ફેલાઈ ગયાં છે અને ઋષિએ આપેલા જ્ઞાનની અપ્રતીતિ દૂર થઈ છે. હે મહાનાજ! તેમનાં વચનરૂપી જ્ઞાનનાં બીજા મારા હૃદયરૂપી પોકળ જમીનમાં પડ્યાં હતાં તે હવે આપના કૃપારૂપી ખાતરથી તેને એક વાક્યતારૂપી રૂળો આવ્યાં છે. હે અનંત! નારદાદિક સંતોનાં ભાષણરૂપી નદીઓ આપના તથા મારા વચ્ચેના સંવાદરૂપી સમુદ્રમાં મળી છે. હે પ્રભો! હે સદ્ગુરો! મેં જન્મ જન્માંતરે જે જે પુણ્યો કર્યા હશે તે સર્વેએ આપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી છે અને તે સર્વે ઋષુ-મુક્ત થયાં છે. બાકી પુણ્ય વચના મનુષ્યોદ્વારા આપના શુભાનુવાદ મારે કર્ણે પડતા હતા; પરંતુ જ્યાં સુધી આપે મારાપર કૃપા કરી નહોતી ત્યાં સુધી હું તેનું રહસ્ય સમજ્યો નહોતો. અર્થાત્ જ્યારે ભાગ્ય અનુકૂળ થાય છે ત્યારેજ કરેલા ઉદ્યોગો સફળ થાય છે; તે પ્રમાણે શુરૂરૂપા થાય છે ત્યારેજ શ્રવણ કરેલું અને અધ્યયન કરેલું સર્વ ખરૂં છે એવો અનુભવ થાય છે. માળી સદાય જીવતોડ મહેનત કરીને વૃક્ષને વારિ સિંચન કરે છે; પણ તેને ઋતુ આવ્યા સિવાય રૂળ

આવતાં નથી. અહો ! જ્યારે વિષમજ્વર ઉતરે છે ત્યારેજ જેમ મિષ્ટ વસ્તુ મિષ્ટ લાગે છે; આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારેજ જેમ ઔષધને સાફ ગણવામાં આવે છે; કિંવા ઇંદ્રિયો, વાંચા અને પ્રાણમાં જ્યારે ચૈતન્ય આવીને સંચાર કરે છે ત્યારેજ જેમ તેનું સાર્થક થાય છે; તેજ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અથવા યોગાદિકનો અભ્યાસ કર્યા છતાં પણ જ્યારે શુદ્ધની કૃપા થાય છે ત્યારેજ તેનું સાર્થક થાય છે. આ પ્રમાણે અનુભવની કેદમાં આવી અર્જુન સંતોષથી નૃત્ય કરતો દેવ પ્રત્યે બોલ્યો કે:—આપના કથનની પ્રતીતિ હવે મને થઈ છે; માટે હે કેવલ્યપતિ ! મને ખરેખર એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે દેવ અને દાનવની યુદ્ધિ આપને બાણી શકે એમ નથી. હે દેવ ! આપનાં કથનનો અનુભવ ન હોવા છતાં જે પોતાના જ્ઞાનથી આપને બાણવાની વાત કરે છે તે કદિ આપને બાણી શકતો નથી, એવી મારી ખાત્રી થઈ છે (૧૭૫)

સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

ટીકાકાર્થ:—હે પુરુષોત્તમ, હે ભૂતભાવન, હે ભૂતેશ; હે દેવ, હે જગત્પતે, આપ આપનાજ સામર્થ્યથી આપને બાણી છે. (૧૫)

ટીકા:—જેમ આકાશનું મહત્ત્વ આકાશજ બાણ છે, કિંવા પૃથ્વીનું માપ જેમ પૃથ્વીજ બાણ છે; તેમ હે લક્ષ્મીપતે ! આપની સર્વ શક્તિ આપજ બાણી શકો છો. બાકી આપની શક્તિ બાણવાને ગર્વ વેદાદિક વ્યર્થજ કરે છે. અહો ! મનની ગતિને પાછળ કેવી રીતે રોકવી ? પવનને શી રીતે પકડવો ? બાહુવડે માયારૂપી સાગર કેવી રીતે તરવો ? તેજ પ્રમાણે આપને બાણવા અતિ દુર્ઘટ છે. મહારાજ ! આપનું જ્ઞાન આપનેજ છે અને તે અન્યને આપવાને પણ આપજ સંમર્થ છો. માટે હવે એકવાર મારી સાંભળવાની ઉત્કંઠા પૂરી કરો. હે પ્રાણી માત્રના ઉત્પાદક ! હે સંસારરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ ! હે સર્વ દેવોના પૂજ્ય જગદ્દાધિપતે ! આપની મહત્તાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે અમે આપની પાસે ઉભા રહેવાની પણ યોગ્યતા ધરાવતા નથી; પરંતુ તે કારણને લીધે જો અમે આપને વિનંતિ ન કરીએ તો અમારા માટે બીજો ઉપાયજ રહેતો નથી. ચારે તરફ સમુદ્ર અને નદીઓ ભરેલાં હોય તોપણ ચાતકને મન તો તે શુષ્કજ છે ! જ્યારે વૃષ્ટિ થાય ત્યારેજ તેની તૃષા તો શાંત થાય છે. તેજ પ્રમાણે હે કૃષ્ણ ! જગતમાં શુદ્ધ સર્વત્ર છે તોપણ મારી ગતિતો

આપજ છે. અસ્તુ. હવે આપની વિભૂતિ કહી સંભળાવો. (૧૮૪)

વૃન્દસ્યરોષેણ દિવ્યા હ્યાત્મવિમૂતયઃ।

યાભિર્વિમૂતિભિર્લોકાનિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ॥૧૬।

શ્લોકાર્થ:—જે વિભૂતિના યોગથી આપ આ લોકોમાં વ્યાપી રહ્યા છો તે આપની સર્વ અફલુત વિભૂતિઓ મને કહી સંભળાવો. (૧૬)

ટીકા:—મહારાજ ! આપની અનંત વિભૂતિઓમાંથી જેટલી વ્યાપક, શક્તિવાન અને સતેજ હોય, તે સર્વ આપ મને કહી સંભળાવો. હે અનંત ! આપની જે વિભૂતિ ત્રણે લોકમાં વ્યાપી રહી છે, તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ મને કહો. (૧૮૬)

‘ કથં વિદ્યામઃ યોગં સ્ત્વાં સદા પરિચિન્તય- ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ વિન્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭।

શ્લોકાર્થ:—હે યોગિન્ ! આપનું સતત ચિંતન કરનાર હું આપને શી રીતે જાણી શકું ? અને હે ભગવન્ ! કયો કયો વસ્તુમાં મારે આપનું ધ્યાન ધરવું ? (૧૭)

ટીકા:—હે મહારાજ ! હું આપને શી રીતે જાણી શકું ? અને સદા કેવી રીતે આપનું ચિંતન કરું ? સર્વ કાંઈ આપજ છો એમ કહીએ તો આપનું ચિંતનજ થઈ શકશે નહિ. માટે પૂર્વે (૪-૫-૬ શ્લોકમાં) સંક્ષેપમાં આપે જે વિભૂતિ કહી, તેનો વિસ્તાર ફરી એકવાર કહો. જે જે વિભૂતિઓમાં આપનું ચિંતન કરવામાં શ્રમ પડે નહિ એવી આપની પ્રાપ્તિની જે યુક્તિ હોય તે મને સ્પષ્ટ કરીને કહો. (૧૮૮)

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિમૂર્તિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્સિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્॥૧૮।

શ્લોકાર્થ:—હે જનાર્દન ! તે તમારો યોગ અને વિભૂતિ મને પુનઃ વિસ્તારપૂર્વક કહો; કારણ કે તમારું અમૃતમય ભાષણ ગમે તેટલી વાર સાંભળવા છતાં મને તૃપ્તિજ થતી નથી. (૧૮)

ટીકા:—હે ભૂતપતે ! મેં તમને જે વિભૂતિ માટે કહ્યું તે મને કહો. તે ને તે પુનઃ પુનઃ શું કહેવી ? એમ હે જનાર્દન ! તમે મનમાં ભાવશો નહિ. કારણ કે જગતમાંનાં સાધારણ અમૃતપાનને માટે પણ ‘ હવે બસ થયું ’ એમ કોઈ કહેતું નથી. જે અમૃત હળાહળ વિષનો સંગો ભાઈ છે, તેનું મરણની ભીતિથી દેવોએ પ્રાશન કર્યું તોપણ

બ્રહ્મદેવના એક દિવસમાં ચૌદ ઈંદ્રનો લય થાય છે ! એ દૌહિક અમૃત તો માત્ર એક ભતનો ક્ષીર સાગરમાંનો રસજ છે; એને જે અમૃતનું નામ મળ્યું છે તે તો માત્ર આભાસવત્ છે; તોપણ તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી. એવા તુચ્છ અમૃતનો જ્યારે આટલો મહિમા છે ત્યારે આપનું કથન તો ખરેખરું પરમામૃતજ છે ! એ તો મંદરાચલ ન હલાવતાં અને ક્ષીરસાગરનું મંથન ન કરતાં સહજ પ્રાપ્ત થનાર અનાદિ, સ્વાભાવિક અને સ્વયમેવ છે. વળી એ પ્રવાહી પણ નથી અને ઘટ્ટ પણ નથી. એમાં નથી મિષ્ટતા કે નથી સુવાસ; અને સ્મરણ કરતાંની સાથેજ ગમે તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જેની વાત સાંભળતાંને વારજ સર્વ સંસાર મિથ્યા ભાસવા લાગે છે અને નિત્યતાનો વાસ અનાયાસેજ થાય છે; જન્મ મૃત્યુના સંબંધ સમૂલ નષ્ટ થાય છે અને અંતબાહ્ય મહાસુખની વૃદ્ધિ થવા લાગે છે; તેનું દેવયોગે જો સેવન કરવામાં આવે છે તો તે મનુષ્યને તદ્દરૂપ બનાવી દે છે. આવું જે આપનું પરમામૃત, તેનું પાન આપ મને કરાવો છો ત્યારે મારાથી બસ થયું એમ નથી કહી શકાતું. પ્રથમ તો આપનું નામજ મને પ્રિય છે; તેમાં વળી આપનો લેટો થયો અને સહવાસનો લાભ મળ્યો; વળી આપ આનંદપૂર્વક મને તે ઉપદેશામૃત પાવા લાગ્યા; એટલે હવે એ સુખ કેના જેવું છે તે મારાથી કહી શકાતું નથી. માટે હવે આપના મુખે આપની વિભૂતિ એકવાર ફરીથી સાંભળવા ઇચ્છુ છું. આપના મનમાં એમ આવે કે એકવાર કહેલું કથન વારંવાર શું કહેવું ? પરંતુ હે મહારાજ ! સૂર્યનો પ્રકાશ કદિ વાસી થયો છે ? અગ્નિને અપવિત્ર કહી શકાશે ? અખંડ પ્રસાદિત જંગોદકને વાસી કહેવાશે કે ? આપે આપના મુખદ્વારા જે વચન કહ્યાં છે તેને મૂર્તિ-મંત નાદબ્રહ્મરૂપેજ મેં જાણ્યાં છે. જાણે કે હર્લલ ચંદનપુષ્પનો હું સુવાસ લઈ રહ્યો છું. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી શ્રી કૃષ્ણ સર્વાંગે ડાલવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, “ આ પાર્થ હવે ભક્તિ અને જ્ઞાનનો આકારજ થયો છે.” આ પ્રમાણે પોતાના ભક્તનો આનંદ બેઠું દેવને પણ પ્રેમનો ઉમળકો આવ્યો; પરંતુ તેનો પ્રતિરોધ કરી તેઓ બોલવા લાગ્યા. (૨૦૫)

**શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ । હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિમૂતયઃ । પ્રાધાન્યતઃકુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ।**

સ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ—બાપુ અર્જુન ! ઠીક છે.

મારી મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિ હું તને કહી બતાવું છું; કારણ કે મારી વિભૂતિના વિસ્તારનો અંત નથી. (૧૯)

ટીકા:—પોતે બ્રહ્મદેવના પિતા છે એ વાત જ્ઞાત છતાં પણ તેનું સ્મરણ ન રહ્યાથી ભગવાન બોલ્યા:—હે તાત અર્જુન ! તમે બહુ સાદું કામ કર્યું ! ભગવાને અર્જુનને તાત કહ્યો તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું પ્રયોજન નથી; કારણ કે ભગવાન નંદપુત્ર બન્યા નથી ! વિશેષ પ્રેમને લીધે જ એવું બને છે. પછી ભગવાન બોલ્યા; હે ધનુર્ધર ! સાંભળ. હે સુભદ્રાપતે ! તેં જે વિભૂતિઓ વિષે પૂછ્યું છે તે અગણિત છે. તે મારીજ વિભૂતિઓ છે છતાં તેની ગણના મારી બુદ્ધિથી પણ થઈ શકતી નથી. જે પ્રમાણે મનુષ્યથી પોતાના અંગપરનાં રૂંવાટાં ગણી શકાતાં નથી, તે પ્રમાણે મારાથી મારી વિભૂતિઓ પણ ગણી શકાતી નથી. હું કેવો અને કેવડો છું તે વાતની મને પોતાનેજ સમજ પડતી નથી. માટે મારી પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓ છે તેજ સાંભળ. હે કિરીટી ! તેને બાણવાથી ઈંતર સર્વ વિભૂતિઓ બાણવામાં આવશે. જેમ બીજા હાથમાં આવતાં વૃક્ષજ હાથમાં આવ્યા જેવું થાય છે; કિંવા બાગ હાથમાં આવવાથી ફળો અને ફુલો પણ આપોઆપ હાથમાં આવે છે, તેમ તે વિભૂતિઓને બાણવાથી સર્વ વિંધ બાણવા જેવું થાય છે. હે ધનુર્ધર ! ખરેખર તો મારા વિસ્તારનો અંતજ નથી ! ગગન જેવા અમારા પદાર્થો પણ મારામાં સમાઈ જાય છે. (૨૧૪)

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च तानामन्त एव च ॥२०॥

બોધાર્થ:—હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભૂતોના અંતરમાં રહેલો આત્મા હું છું; અને સર્વ ભૂતોનો આદિ, મધ્ય તથા અંત પણ હું જ છું. (૨૦)

ટીકા:—હે ગુડાકેશ તથા ધનુર્વિદ્યામાં શિવના જેવા નિષ્ણાત અર્જુન ! સાંભળ. પ્રત્યેક પ્રાણીઓના અંતરમાં અંતઃકરણ પણ હું જ છું; અને પ્રાણીમાત્રની બાહ્ય બાબતોએ પણ માંડેજ આચ્છાદન છે; અને પ્રાણીમાત્રના આરંભમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં પણ હું જ છું. જેમ મેઘની નીચે, ઉપર, અંદર તથા બહાર સર્વત્ર આકાશજ છે અને તે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાંજ રહે છે; અને પછી તે લય પામે છે ત્યારે પણ આકાશજ થઈને રહે છે, તે પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે ગતિ હું જ છું. આ પ્રમાણે માંડે અનંતવ અને વ્યાપકત્વ મારી વિભૂતિના યોગથી સમજ

શકાય છે. માટે હૃદયનેજ કાન બનાવીને આગળ સાંભળ. હે સુભદ્રા-
પતે ! હવે તને જે વિભૂતિઓ સંભળાવવાનું કહું હવું તે કહું છું,
શ્રવણ કર. (૨૨૦)

આં ત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મં ચિર્મરુતામસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—દ્વાદશ આદિત્યોમાં વિષ્ણુ તે હું; પ્રકાશવંતોમાં
કિરણવંત સૂર્ય તે હું; મરૂદગણોમાં મરીચિ તે હું અને નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર
તે હું છું. (૨૧)

ટીકા:—પછી કૃપાવંત શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—બાર આદિત્યોમાં
વિષ્ણુ હું છું; તેજસ્વી વસ્તુઓમાં કિરણવંત સૂર્ય હું છું; ઓગણ-
પચાસ મરૂદગણોમાં મરીચિ હું છું અને આકાશમાંનાં નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર
હું છું. (૨૨૨)

વેદાનાં સામવેદસ્મિ દેવાનામસ્મિ વાસવઃ ।

ઇંદ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવોમાં ઇંદ્ર હું છું,
ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું; અને પ્રાણીઓમાં ચેતન્ય હું છું. (૨૨)

ટીકા:—શ્રી ગોવિંદ બોલ્યા:—વેદોમાં સામવેદ હું છું. દેવોમાં
મરૂદગણુ જે ઇંદ્ર તે હું છું; ઇંદ્રિયોમાં અગ્નિયારમું જે મન તે હું છું
અને તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રમાં જે મૂળ જીવકળા તે હું છું. (૨૨૪)

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશ્વરિણામહઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—રૂદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું;
અષ્ટ વસુઓમાં અગ્નિ હું છું; અને પર્વતોમાં મેરૂ હું છું. (૨૩)

ટીકા:—સર્વ રૂદ્રોમાં મહાનનો શત્રુ જે શંકર તે હું છું. યક્ષ
રાક્ષસોમાં શંકરનો મિત્ર જે ધનવાન કુબેર તે હું છું; અષ્ટ વસુમાં
જે અગ્નિ તે હું છું અને સર્વ શિખરધારી પર્વતોમાં ઉચ્ચ એવો
જે મેરૂ પર્વત તે હું છું. (૨૨૭)

પુરોધસાં ચ મુર્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સનાનીનામઃ સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

મહર્ષીણાં મૃગુરહં પાપાસ્યેવમહાર્ણવ ।

યજ્ઞાનાં જપયત્ત્વમ્ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! પુરોહિતોમાં મુખ્ય જે બૃહસ્પતિ તે હું છું એમ બાણ. સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું અને જલાશયોમાં સમુદ્ર હું છું. (૨૪) સપ્ત મહર્ષિઓમાં ભૃગુ હું છું. વાણીમાં ઝંકાર હું છું; યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું; અને અચલ વસ્તુઓમાં હિમાલય પણ હું છું. (૨૫)

ટીકા:—ઈંદ્રનો જે સચિવ, સર્વ જ્ઞાનનો જે આદિ પીઠ અને જે પુરોહિતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો બૃહસ્પતિ તે હુંજ છું. હે અર્જુન ! જે શંકરના વીર્યથી, અગ્નિના સંગથી કૃત્તિકાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો અને જે ત્રિભુવનના સર્વ સેનાપતિઓમાં મુખ્ય છે એવો જે કાર્તિકસ્વામી તે હું છું. સર્વ સરોવરોમાં જલનિધિ હું છું અને મહર્ષિઓમાં તપોરાશિ જે ભૃગુ તે હું છું. સર્વ વાણીમાં જે એકાક્ષરવડે વ્યવહાર ચાલે છે તે સત્ય એકાક્ષર ઝંકાર હું છું; સર્વ યજ્ઞોમાં કર્મત્યાગદ્વારા ઝંકારાદિથી ઉત્પન્ન થનાર જે જપયજ્ઞ તે હું છું; જેને સ્નાનાદિક કર્મોની અપેક્ષા નથી અને જેનાં નામથી ધર્મ તથા અધર્મ પવિત્ર થાય છે અને વેદમાં જેને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે; એવો જે જપયજ્ઞ તે હું છું. સ્થાવર પર્વતોમાં પુષ્કરરાશિ જે હિમાલય તે હું છું. (૨૩૪)

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગન્ધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ૨૬ ॥

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

એરાવતં ગજેન્દ્રાણાં નરાણાં ચ નરાધિપમ્ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—સર્વ વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; અને દેવર્ષિમાં નારદ હું છું; ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ હું છું; અને સિદ્ધોમાં કપિલમુની હું છું. (૨૬) અશ્વોમાં ક્ષીર સાગરમાંથી નીકળેલો ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ હું છું, ઉત્તમ હાથીઓમાં એરાવત હું છું અને નરોમાં રાજા હું છું એમ બાણ. (૨૭)

ટીકા:—કદંબવૃક્ષ, પારિજાત તથા ચંદન પણ ગુણમાં શ્રેષ્ઠ હોવાની વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ આ સર્વ વૃક્ષોમાં જે પીપળાનું વૃક્ષ છે તે હું છું; હે પાંડવ ! સર્વ દેવર્ષિઓમાં નારદ

ઋષિ હું છું એમ જાણ; અને સર્વ ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ નામનો જે ગંધર્વ છે તે પણ હું છું. હે જ્ઞાનનિધિ ! સર્વ સિદ્ધોમાં કપિલાચાર્ય હું છું; સર્વ પ્રખ્યાત અશ્વોમાં ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો અશ્વ હું છું; રાજાને ભૂષણ આપનારા હાથીઓમાં જે ઐરાવત તે હું છું; દેવોએ ક્ષીરસાગરનું મંથન કરી સર્વ રસોમાં ઉત્તમ એવું જે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું તે હું છું; સર્વ લોકો આજ્ઞાધારક બની જેની સેવા કરે છે એવો જે સર્વનો રાજા, તે પણ મારી વિશેષ વિભૂતિ છે. (૨૩૯)

આયુધાનામહં વજ્રં ધેનૂનામસ્મિ કામધુક્ ।

પ્રજનશ્ચાસ્મિ કંદર્પઃ સપ્તાણાણાસ્મિ વાસુકિઃ ॥૨૮॥

અનન્તશ્ચાસ્મિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામસ્મિ ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥૨૯॥

શ્લોકાર્થઃ—આયુધોમાં વજ્ર નામનું આયુધ હું છું; ગાયોમાં કામધેનુ હું છું; પ્રજા ઉત્પન્ન કરનાર જે મદન તે હું છું; સર્પોમાં વાસુકિ હું છું. (૨૮) નાગોમાં નાગરાજ અનંત હું છું; જલદેવતાઓમાં વરુણ હું છું; પિતરોમાં અર્ચમા નામનો પિતર હું છું; અને નિયમન કરનારાઓમાં યમ હું છું. (૨૯)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેણે સૌ યજ્ઞો પરિપૂર્ણ કર્યા છે એવા ઇંદ્રના હસ્તમાં રહેલાં આયુધોમાં શ્રેષ્ઠ જે વજ્ર તે હું છું. શ્રી વિષ્ણુ બોલ્યા કે, સર્વ ગાયોમાં જે કામધેનુ તે હું છું અને પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કરનારાઓમાં જે મદન તે હું છું. હે કુંતીસુત ! સર્પકુળનો નાયક જે વાસુકિ તે હું છું અને સર્વ નાગોમાં શ્રેષ્ઠ જે અનંત (શેષ) તે પણ હું છું. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—સર્વ જલદેવતાઓમાં પશ્ચિમ દિશાનો પતિ જે વરુણ તે હું છું. સર્વ પિતૃગણોમાં પિતૃદેવતા જે અર્ચમા તે હું છું; આ વાત ખરેખર (તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિથી) સત્ય છે. જે લોકોનાં શુભ-શુભ કર્મો લખે છે, જે પ્રાણીઓના મનની અને શરીરની ગતિ લે છે તથા જે કર્માનુસાર લોકોનાં કૃણ આપે છે તે નિયામકોમાં પ્રાણીઓનાં કર્મોનો સાક્ષીભૂત જે યમ-ધર્મ તે હું છું; એમ રમાપતિ આત્મારામ બોલ્યા. (૨૪૬)

પ્રહ્લાદશ્ચાસ્મિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ હું છું; ગણત્રી કરનારાઓમાં કાળ હું છું પશુઓમાં સિંહ હું છું અને પક્ષીઓમાં ગરૂડ હું છું. (૩૦)

ટીકા:—અરે દૈત્યકુળમાં જે પ્રહ્લાદ તે હું છું એમ સમજ; અને તેથીજ તે દૈત્યોના સ્વભાવથી લિપ્ત થયો નથી. શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ કહે છે:—નાથ કરનારા સર્વ પદાર્થોમાં જે મહાકાળ તે હું છું; અને સર્વ જનાવરોમાં વાઘ કિંવા સિંહ તે હું છું એમ સમજ. હે અર્જુન! સર્વ પક્ષીઓમાં ગરૂડ પક્ષી હું છું; મારેજ તે મને પોતાની પીઠપર વહન કરી શકે છે. (૨૪૯)

પવનઃ પ તા માસ્મ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

શ્લોકાર્થ:—પવિત્ર કરનારી વસ્તુઓમાં વાયુ હું છું; શસ્ત્રધરોમાં રામ હું છું; જળચરોમાં મકર હું છું અને નદીઓમાં લાગીરથી હું છું.

ટીકા:—હે ધનુર્ધર! જે એક ઘડીથી પણ ઓછા વખતમાં આ પૃથ્વીની તથા સાત સમુદ્રની પ્રદક્ષિણા કરે છે, એવો વેગવાનોમાં શ્રેષ્ઠ જે વાયુ તે હું છું; અને હે અર્જુન! સર્વ શસ્ત્રધરોમાં શ્રીરામ હું છું. જે રામે ત્રેતાયુગમાં સંકટમાં પડેલા ધર્મનો પક્ષ ઝડપી કરી કેવળ એક ધનુષ્યવટે વિજયશ્રીને એકછત્રી કરી મૂકી હતી; પછી સુવેલાચલપર ઉભા રહી લંકાધીશ રાવણના મસ્તકની પાંક્ત ગગનમાં જય-ઘોષ કરનારા ભૂતોને બલિ તરિકે અર્પણ કરી હતી; જે રામે દેવોને માન પ્રાપ્ત કરી આપ્યું, ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને સૂર્યવંશમાં પ્રતિ સૂર્ય તરિકે ઝળકયા; તે શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓમાં સીતાપતિ રામ તે હુંજ છું. પુરુષવંત જળચરોમાં મકર હું છું. સર્વ પ્રવાહિત નદીઓમાં ગંગા કે જેને લાગીરથ સ્વર્ગમાંથી આણીતો હતો. તેવામાં જહનુ ગળી ગયો અને પુનઃ સાથળમાંથી બહાર કાઢી, તે ત્રૈલોક્યની સર્વ નદીઓમાં સુખ્ય બાહ્લી હું છું, એમ હે અર્જુન! તું જાણ. આ પ્રમાણે સદિમાંની મારી એકે એક વિભૂતિનું વર્ણન કરવા બેસું તો હજાર જન્મોમાં અર્ધી વિભૂતિઓનું વર્ણન પણ થઈ શકશે નહિ. (૨૫૮)

सर्गाणामादिरंतश्च मय्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो घाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! હું સૃષ્ટ પદાર્થોના આદિ, મધ્ય અને અંત છું; સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મા અનાત્માનો ભેદ દર્શાવનારી જે અધ્યાત્મવિદ્યા તે હું છું; વાદવિવાદમાં તત્ત્વ બાણુવાની ઇચ્છાથી કરેલો વાદ હું છું; (૩૨) અક્ષરોમાં અ અક્ષર હું છું; સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું; અક્ષય કાળ હું છું; અને સર્વ બાબુથી ક્રમોનાં કૃણ આપનાર હું છું. (૩૩)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સર્વ નક્ષત્રો વીણી લેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં આકાશની પોટલી બાંધવામાં આવે તો તે સર્વ હાથમાં આવે છે, કિંવા પૃથ્વીના પરમાણુઓની ઝડતી લેવી હોય તો ભૂગોળનેજ કાપમાં મારી લેવો જોઈએ; તે પ્રમાણે મારો વિસ્તાર જોવો હોય તો મનેજ બાણી લેવો જોઈએ. શાખા, કૃણા અને કુલો એ સર્વને સામટાં લઈ લેવાં હોય તો જે પ્રમાણે વૃક્ષનેજ ઉખાડી લેવું જોઈએ; તે પ્રમાણે મારી સર્વ વિભૂતિઓ બાણુવાની ઇચ્છા થાય તો માફ નિર્ગુણ (ઉપાધિ-રહિત) સ્વરૂપજ બાણી લેવું જોઈએ. બાકી હે અર્જુન ! મારી લિપ્ત લિપ્ત વિભૂતિઓ કેટલીક તું સાંભળશે ? માટે એકવાર સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું એમ તું બાણુ. હે કિરીટી ! હું સર્વ સૃષ્ટિનો આદિ મધ્ય અને અંત છું. જે પ્રમાણે વસ્ત્રમાં આડા અને ઉભા તંતુજ ભરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે સર્વત્ર હુંજ વ્યાપક છું એમ જે બાણુ છે તેણે મારી વિભૂતિઓ બાણીને શું કરવું છે ? પરંતુ પોટલી તારી યોગ્યતા નથી માટે એ વાત હવે રહેવા દઈએ. હે સુલદ્રાપતે ! મારી વિભૂતિઓ કયી છે તે તું સાંભળ. સર્વ વિદ્યાઓમાં આત્મજ્ઞાન આપી મોક્ષ પમાડનારી વેદાંતવિદ્યા હું છું. અરે ! સર્વ શાસ્ત્રો સમ્મત થઈને કહે છે કે વક્તામાં વાદ કદિ ખૂટતો નથી—આ વાદ હુંજ છું. વિચાર કરતાં જે ઉલટો વૃદ્ધિંગત થાય છે અને જેથી શ્રોતાઓના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે અને તે તર્કપર વક્તાઓનાં મુશ્કાવ્ય ભાષણો થાય છે, એવો જે ઉહાપોહ અને ચર્ચાચુકત વાદ તે હું છું; અને અક્ષરોમાં જે મૂળ અક્ષર અક્ષર તે હું છું. સમાસોમાં દ્વંદ્વ સમાસ હું છું એમ તું બાણુ; અને મહિકાથી લઈને પ્રહસદેવ પર્યંત સર્વને અસનાર જે કાળ તે પણ હું છું. મેરૂમંદરાદિક સહિત જે પૃથ્વીને ઓગાળી નાખે છે અને પ્રલયકાળે જળમય થએલા જગતને જે તેને તેજ સ્થળે હજમ કરી ભય છે; હે કિરીટી ! પ્રલયકાળના તેજને જે આલિંગન દે છે; સર્વ પવનને જે ગળી ભય છે અને જેના ઉદરમાં આકાશ પણ સમાવિષ્ટ થઈ ભય છે; એવો અપરિમિત કાળ તે હું છું એમ લક્ષ્મીની

સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. પછી તેઓ પુનઃ બોલ્યા:—સદ્દિને ઉત્પન્ન કર્તા હું છું. (૨૭૩)

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાદ્મદ્રવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીણાં સ્તાંતર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા

શ્લોકાર્થ:—સર્વને હરણ કરનાર મૃત્યુ હું છું; ઉત્પન્ન થનાર ભાગ્યવાન પ્રાણીઓનું ભાગ્ય હું છું; સ્ત્રીવર્ગમાં કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધૃતિ (ધૈર્ય) અને શાંતિ હું છું. (૩૪)

ટીકા:—ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણી માત્રનો ધારણ કરનાર હું જ છું; સર્વનું જીવન હું જ છું અને અતે સર્વનો સંહાર પણ હું જ કરતો હોવાથી મૃત્યુ પણ હું જ છું એમ તું સમજ. હવે સ્ત્રી જાતિમાં મારી સાત વિભૂતિ છે તેનું હું પ્રેમસહિત વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. હે અર્જુન ! નિત્ય નવીન એવી જે કીર્તિ તે મારીજ મૂર્તિ છે. ઔદાર્યયુક્ત જે સંપત્તિ તે પણ હું જ છું. ન્યાયના સિંહાસનપર બેસીને વિવેકના માર્ગપર ચાલનારી જે વાણી તે પણ હું જ છું. પદાર્થ જોવામાં આવતાં જે સ્મૃતિ થઇ આવે છે, તે સ્મરણશક્તિ પણ હું છું. આ લોકમાં સ્વહિતને અનુકૂળ રહેનારી જે બુદ્ધિ તે હું છું તથા આ ત્રિભુવનમાં ધૃતિ પણ હું છું અને ક્ષમા પણ હું છું. સંસાર-રૂપી ગર્જનેનો નાશ કરવામાં સિંહ જેવા શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે સ્ત્રી જાતિમાં જે સાત શક્તિ છે તે સર્વ હું જ છું એમ તું સમજ.

બૃહત્સામ તથા સામ્નાં ગાયત્રી છન્દસામહમ્ ।

માસાનાં માર્ગશીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—સામોમાં બૃહત્સામ હું છું; છંદોમાં ગાયત્રી છંદ હું છું; માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું; અને ઋતુઓમાં વસંત-ઋતુ હું છું. (૩૫)

ટીકા:—શ્રી રમાપતિ કહે છે:—હે મિત્રદ્રેષ ! વેદોપૈત્રી સામ-વેદાંતર્ગત બૃહત્સામ હું છું; સર્વ છંદોમાં ગાયત્રી નામનો જે છંદ છે તે મારું સ્વરૂપ છે; સર્વ મહિનાઓમાં મુખ્ય એવો જે માર્ગશીર્ષ માસ તે પણ હું છું; અને ઋતુઓમાં પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરનાર જે વસંતઋતુ તે પણ હું જ છું. (૨૮૬)

દ્યુતં છલયતામરિઃ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહઃ ॥

વૃણામ્ વારુદેવાઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કવાંનાશના કવિઃ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થઃ—કસાવનારાઓમાં દૂત હું છું; તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું; જય હું છું; ઉદ્યોગ હું છું; સાત્ત્વિકોમાં સત્ત્વ હું છું; (૩૬) યાદવોમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં અર્જુન હું છું; મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું; અને કવિઓમાં ઉશના હું છું. (૩૭)

ટીકા:—હે શાણા અર્જુન ! અન્યને કસાવવાના જે પ્રકાર છે તેમાં દૂત નામનો જે પ્રકાર છે તે મારી વિભૂતિ છે; તેથીજ ભર ચકલાપર ભુગારૂપી ચોરી ચાલતી હોય તોપણ કોઈ તેની નિવૃત્તિ કરતું નથી. સર્વ સતેજ પદાર્થોમાં જે તેજ છે તે હું છું અને સર્વ આરંભેલાં કાર્યોમાં જેની ઇચ્છા હોય છે તે જય હુંજ છું. દેવગ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—સર્વ ઉદ્યોગોમાં નીતિયુક્ત જે ઉદ્યોગ છે તે હુંજ છું. સત્ત્વવાળાઓમાં સત્ત્વ હું છું અને યાદવોમાં જે શ્રીમંત છે તે હું છું, જે દેવકી તથા વસુદેવને માટે જન્મ ધારણ કરી યશોદાની કન્યાને સાટે ગોકુળમાં ગયા હતા અને જેણે સ્તનપાન કરવાના નિમિત્તથી પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ હર્યા હતા તે હું છું. હજી બાળપણની કળિ તો વિકસિત થઈ નથી એટલામાંજ જેણે પૃથ્વીને દૈત્યરહિત કરી અને હસ્તપર ગોવર્ધન પર્વત ધારણ કરી ઇંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યો; જેણે યમુનામાંના કાલીય નાગનું મર્દન કરી લોકોના દુઃખનું નિવારણ કર્યું અને બ્રહ્મદેવે ગોપ બાળકો તથા વાછરડાંઓનું હરણ કર્યું તે વખતે તે સર્વેને નવાં ઉત્પન્ન કરી તેને જેણે ગાંડો બનાવી દીધો; બાલદશાના આરંભમાંજ જેણે કસ્યાણૂરાદિક મહાન મહાન યોદ્ધાઓને સહજ માર્યા; યાદવ વંશમાં આવી જેની કૃતિ છે તે હુંજ છું. સોમવંશીય પાંડવોમાં જે અર્જુન છે તે હું છું એમ તું સમજ, માટે તારો અને મારો પ્રેમભાવમાં અંતર પડતો નથી. તેં સંન્યાસી બની મારી ભગિની સુભદ્રાનું હરણ કર્યું તોપણ તારે વિષે મારા મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો નહિ; કારણ કે તારૂં અને મારૂં સ્વરૂપ એકજ છે. વળી સર્વ મુનિઓમાં ગ્રેષ્ઠ એવા જે વ્યાસમુનિ તે હું છું; તથા સર્વ કવિઓમાં ગ્રેષ્ઠ એવા જે ઉશનાચાર્ય તે હું છું એમ યાદવગ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા. (૨૯૫)

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

શ્લોકાર્થ:—દમન કરનારાઓમાં દંડ અર્થાત્ શિક્ષા તે હું છું; જય મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની નીતિ હું છું; ગુહ્ય વાતોમાં મૌન હું છું અને જ્ઞાનવતોનું જ્ઞાન તે પણ હું છું. (૩૮)

ટીકા:—અરે, શિક્ષામાં જે અનિવાર્ય શિક્ષા, શીડીથી લઈને બ્રહ્મદેવ પર્યંત સર્વને સમાન શાસન કરે છે તે હું છું એમ સમજ. સારાસારવિચાર કરી જે ધર્મ શાસ્ત્રને અનુસરીને રચવામાં આવ્યું હોય છે, તે નીતિશાસ્ત્ર હું છું. હે બળવાન અર્જુન ! સર્વ ગુહ્ય વાતોમાં મૌન હું છું; માટે મૌન ધારણ કરનાર સમક્ષ બ્રહ્મદેવ સુદ્ધાં અજ્ઞાની ઠરે છે. અરે, જ્ઞાનીઓમાં જે જ્ઞાન છે તે હું છું એમ સમજ. હવે વિભૂતિવિસ્તાર રહેવા દઈશું; કારણ કે ગમે તેટલું કથન કરીશું તોપણ વિભૂતિઓનો અંત આવનાર નથી. (૨૯૯)

યચાપિ સર્વભૂતાનાં बीजं तदहमर्जुन ।

न तदास्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्તरो मया ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ ભૂતોનું બીજ હું છું; મારા સિવાય રહી શકે એવાં ચરાચર ભૂતો કોઈજ નથી. (૩૯) હે શત્રુઓને તાય આપનાર ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓનો અંત નથી, આ જે વિભૂતિઓનો વિસ્તાર છે તે મેં તને સંક્ષેપમાં કહી સંભળાવ્યો. (૪૦)

ટીકા:—હે અર્જુન ! કદાચ જલવૃષ્ટિનાં બિંદુઓની ગણના થઈ શકશે કેવાં પૃથ્વીપરનાં તૃણોની ગણતરી થઈ શકશે, પરંતુ સમુદ્રપરના તરંગોની ગણતરી તો કદિ પણ થઈ શકશે નહિ; તેમજ મારી ગુણવિશેષ વિભૂતિની ગણતરી પણ કદિ થઈ શકશે નહિ. હે અર્જુન ! તે છતાં પણ મેં તને મારી મુખ્ય મુખ્ય પંચોતેર વિભૂતિઓ ગણી બતાવી, પરંતુ મારી એ વિભૂતિઓ બાળવાની તારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ તે મને સામાન્ય લાગી; કારણ કે મારી વિભૂતિઓનો કેટલો વિસ્તાર છે તે કહી શકાતુંજ નથી. હું તે કહી કહીને કેટલીક કહીશ વાડ ? એટલા માટે હું તને એકવાર મારું તત્ત્વ કહું છું કે,

જે બીજમાંથી ભૂતોનો અંકુર ફૂટે છે તે બીજ હું છું; માટે કુદ્ર કે મહાત એવું કાંઈ પણ ન માનતાં, ઉચ્ચ નીચ એ સર્વ ભાવનો પરિત્યાગ કરી, સર્વ વસ્તુઓને મારારૂપજ તું માન. હે અર્જુન ! આ કરતાં પણ વિશેષ સર્વસાધારણ એવું એક લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. આ લક્ષણના યોગથી તું મારી વિભૂતિને ઓળખી શકશે. (૩૦૬)

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम् ॥ ૪૧ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે જે વસ્તુ ઐશ્વર્યયુક્ત કિંવા શોભાયુક્ત વા થોડા ઘણા પ્રભાવથી યુક્ત હોય, તે તે મારા તેજના અંશમાંથીજ થઈ છે એમ તું જાણ. (૪૧)

ટીકા:—હે ધનંજય ! જે જે સ્થળે સંપત્તિ અને દયાનું વાસ્તવ્ય છે, તે તે સ્થળે મારો અંશ છે એમ તું જાણ. (૩૦૭)

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ:—અથવા હે અર્જુન ! આ જે પુષ્કળ વાતો મેં તને કહી, તે સાંભળવાથી તને શું લાલ છે ? આ સર્વ જગત મેં માત્ર મારા એક અંશથી વ્યાપ કરેલું છે એટલું સમજીશ એટલે થયું. (૪૨)

ટીકા:—આકાશમાં એકજ સૂર્યમાંથી સર્વત્ર પ્રભા ફેલાય છે, તેમ મારી એકલાનીજ આજ્ઞા સર્વ જનો પાળે છે એવો મને એકલો માનીશ નહિ અને નિર્ધન પણ ગણીશ નહિ. બીજાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે કામધેનુને પોતાની સાથે કાંઈ સાંભરી લાવવી પડે છે ? ગમે તે વેળા ગમે તે માણસ ગમે તે વસ્તુની માગણી કરે તે વસ્તુ તે એકદમ આપે છે; તેજ પ્રમાણે મારી વિભૂતિના અંગમાં સર્વ ઐશ્વર્ય ભરેલું છે. મારી વિભૂતિને ઓળખવાની એજ યુક્તિ છે એમ તું જાણ. હે અર્જુન ! જેની આજ્ઞા સર્વ લોકોદ્વારા શિરસામાન્ય કરાતી તારી દ્રષ્ટિએ પડે, તે વિભૂતિ તે તું મારોજ અવતાર સમજ. આ સામાન્ય અને આ વિશેષ એવો ભેદ માનવો એ મહા દોષ છે; કારણ કે આ સર્વ વિશ્વમાં હુંજ એકલો વ્યાપ છું. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ સામાન્ય અને વિશેષ એવો ભેદ કદાપી મિથ્યાજ આપણી બુદ્ધિને કલંકશા માટે લગાડવું ? ઘૃતનું વ્યર્થ મંથન શા માટે કરવું ? અમૃતને ઉકાળીને અધુર વરાળમાં શા માટે

ઉઠાવી દેવું ? વળી વાચુને જમણું અને ડાણું અંગ છે કે ? સૂર્ય-
ખિંબનો આગલો અને પાછલો ભાગ જોવા જતાં આપણીજ દ્રષ્ટિ નષ્ટ
થશે; તે પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં સાધારણ અને વિશેષ એવો ભેદ
નથી; અને હે સુભદ્રાપતે ! મારી જે દૂરની અનંત વિભૂતિઓ છે તે
તું કેટલીક ગણશે ? માટે હવે મારી વિભૂતિ બાણવાની ઇચ્છા રહેવા
દે. મારા માત્ર એકજ અંશથી આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; માટે સર્વત્ર
હુંજ છું એમ અલેક્ષ્યુદ્ધિથી મને ભજ. જ્ઞાનરૂપી વનમાં વસંત-
ઋતુની પેઠે આનંદ આપનાર અને વિરકતોને એકાંતમાં સહવાસ
આપનાર સકલૈશ્વર્યસંપન્ન શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા.
ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:-હે પ્રભો ! ‘ મારી વિભૂતિઓમાં ભેદ માનીશ
નહિ ’ એમ જે આપે કહ્યું તે આપની મહત્તાને ભૂષણવહજ છે; કારણ
કે જો ભેદ માનવામાં આવે તો ભેદ ભિન્ન અને તેનો ત્યાગ કરનાર
અમે ભિન્ન એમ થયું. શું સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં જગતને એમ
કહે છે કે, ‘ અંધારાને એક બાજુ લઈ લો ? ’ (કારણ કે સૂર્ય ઉદિત
થતાંની સાથે અંધકારનો આપોઆપજ નાશ થાય છે; તે પ્રમાણે
ઈશ્વરમય સર્વ જગત છે એવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાંની સાથે ઈશ્વરને
બાણનાર પણ તદ્રૂપજ થઈ જાય છે) પરંતુ હે દેવ ! આ બાબ-
તમાં આપને અવિચારી કહીએ તો અધિક પ્રસંગ થશે. હે પ્રભો !
ફક્ત તમારું નામ કોઈ એકવાર મુખથી ઉચ્ચારે કિંવા કર્ણુદ્વારા
સાંભળે તો તેના મનનો એક ખરેખર નાશ પામે છે; તો જ્યારે
તમે પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મજ સુદૈવયોગે મારા હાથમાં આવ્યા છો તો પછી
તમારા અમારામાં ભેદભાવ ક્યાંથીજ રહી શકે અને તેને કોણ ક્યાં
જોઈ શકે ? ચંદ્રખિંબના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરનારને શું ઉજ્જુતા લાગશે ?
અને જો એમ કોઈ કહે કે તેને ત્યાં ઉજ્જુતા લાગી, તો તેને ગાંઠો
ગણવામાં નહિ આવે કે ? પરંતુ હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપ મોટા છો, માટે
આપને છાજે તેવું બોલો ! અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણને
અતિશય સંતોષ થયો અને તેઓ અર્જુનને અંતઃકરણપૂર્વક આલિંગ-
ન દઈ બોલ્યા:-મારા બોલવાપર તું કોપ લાવીશ મા. ભેદકથનના
આશમાં મેં વિભૂતિઓનું જે વર્ણન કર્યું તે અલેક્ષભાવે તારા મનમાં
ઠસ્યું કે નહિ, તે જોવા માટે ક્ષણભર બાહ્ય રીતે હું તે પ્રમાણે
બોલ્યો તો મારી વિભૂતિ વિષે તને ઉત્તમ બોધ થયો છે એમ જણાયું.
ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:-હે દેવ ! એ આપનું આપ બોલ્યું; પરંતુ મને
તો એમજ દેખાય છે કે આ વિશ્વમાં સર્વત્ર આપજ ભરેલા છો.

આ રીતે અર્જુને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી એમ સંજય કહેતો હતો ત્યારે પણ રાજા દુતરાષ્ટ્ર મૌનજ થઈને બેઠો હતો. આ દ્રશ્ય જોઈ સંજયના મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થયો અને તે મનમાં બોલ્યો:—સહજે લાભપ્રાપ્તિ થતાં તેને લત્તાપ્રહાર કરવો એ શું આશ્ચર્યકારક નથી ? દુતરાષ્ટ્ર રાજાની જ્ઞાનદ્રષ્ટિ સચેત છે એમ હું ધારતો હતો; પરંતુ વસ્તુતઃ એની બાહ્યદ્રષ્ટિની પેઠે જ્ઞાનદ્રષ્ટિ પણ અધન છે. પણ હવે આપણે દુતરાષ્ટ્રની વાત રહેવા દઈશું. અર્જુને પોતાની યોગ્યતા વધારી; પણ એક ઈતર વાત વિષે તેના મનમાં ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ; તેથી તે બોલ્યો:—સર્વ જગત ઇશ્વરમય છે એવી જે મારા અંતઃકરણમાં પ્રતિતિ થઈ છે, તે મારી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થવી જોઈએ. તે અધિક દૈવવાન હોવાથી એવી ઇચ્છા કરવા લાગ્યો કે આજ બન્ને આખોથી મારે સકલ વિશ્વરૂપ જોવું. આજે અર્જુન તો બસ કલ્પતરૂની શાખાજ બની રહ્યો છે, માટે તેને વાંઝીઆં પુખ્તો કદિ આવનારજ નથી; કારણ કે તેના મુખમાંથી જે જે વાતો નીકળે છે તે તે શ્રીકૃષ્ણ ખરી કરે છે. જે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પ્રહ્લાદનાં કથન પ્રમાણે વિષ સુદ્ધાં પોતેજ બન્યા હતા, તે સહશુરરૂપે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયા છે; માટે નિવૃત્તિહાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે:—વિશ્વરૂપ વિષેના પ્રશ્નનો પ્રારંભ પાર્થ કેવી રીતે કરે છે તે કથા હવે આગળ આવશે. (૩૩૫)

અધ્યાય ૧૧ મો.

હવે એકાદશ અધ્યાયમાં જે શાંત અને અદ્ભુત રસથી પરિપૂર્ણ કથા કહી છે, તેમાં પાર્થને લગવાનું વિશ્વરૂપ દ્રષ્ટિએ પડશે. આ પ્રસંગે શાંત રસને ઘેર અદ્ભુત રસ અતિથી આવેલો હોવાથી તેની સાથે ઈતર રસોને પણ પંક્તિલાલ મળ્યો. વધૂવરના લગ્નમાં જે પ્રમાણે જાનૈયાઓને પણ વસ્ત્રાલંકારોનો તથા ફરવા હરવાનો લાલ મળે છે, તે પ્રમાણે લાવાના સુખાસનપર સર્વ રસોને વરઘોડામાં ફરવાનો અને સૌંદર્યનો લાલ મળ્યો; પરંતુ તે સર્વમાં શાંત અને અદ્ભુત રસ તો એવા શોભ્યા કે જાણે શંકર અને વિષ્ણુ પ્રેમભાવથી એક બીજાને આલિંગન આપી રહ્યા ન હોય ! અમાવાસ્યાને દિવસે જેમ સૂર્ય અને ચંદ્રનાં બિંબો એકજ વખતે મળતાં હોય તેમ આ અધ્યાયમાં શાંત અને અદ્ભુત રસનું ઐક્ય થયું છે. જેમ ગંગા અને

યમુના એ બન્ને નદીના ઓઘ પ્રયાગ આગળ મળ્યા છે તે પ્રમાણે
 શાંત અને અદ્ભુત એ બન્ને રસ એકત્ર મળી એકાદશ અધ્યાય સાક્ષાત્
 પ્રયાગજ બન્યો છે. આ અધ્યાય સાંભળવાથી સર્વ મુમુક્ષુ જન પવિત્ર
 થાય છે. આ ઉભય રસના સંગમમાં ગીતારૂપી ત્રીજી સરસ્વતી ગુપ્ત
 છે અને બન્ને રસ ગંગા યમુનાના ઓઘની પેઠે મૂર્તિમંત છે; માટે
 બંધુઓ ! એકાદશ અધ્યાય એ ત્રિવેણીસંગમનો યોગ છે એમ
 સમજો. આ પ્રસંગે શ્રવણેન્દ્રિયનાં દ્વારથી આ તીર્થમાં પ્રવેશ કરવો
 અતિ સુલભ બન્યો છે. જ્ઞાનદેવ કહે છે:—આ આટલો સુલભ માર્ગ
 મારા ગુરૂ નિવૃત્તિનાથે કર્યો છે. આ ગીતારૂપી તીર્થનું સંસ્કૃત ભાષા-
 રૂપી તીર દુસ્તર હોવાથી તેને તોડી નાખી તથા ભાષારૂપી પગથીઆને
 સુલભ ઓવારો કરી, શ્રી નિવૃત્તિદેવે કેવળ ધર્મભંડારજ ખુલ્લો મૂકી
 દીધો છે. માટે ફાવે તેણે આ તીર્થમાં ભક્તિભાવથી સ્નાન કરવું;
 અને જે પ્રમાણે પ્રયાગમાં માધવનું દર્શન થાય છે, તે પ્રમાણે અહીંઆં
 શ્રી ભગવાનના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરવું અને જન્મ મરણરૂપી સંસારને
 તિલાંજલિ આપવી. વધારે શું કહું ? આ અગિઆરમા અધ્યાયમાં
 સર્વ રસો મૂર્તિમંત ઉભા છે અને તે સ્થળે જગતનાં શ્રવણ સુખની
 રેલછેલ ચાલી રહી છે. આ ઠેકાણે શાંત અને અદ્ભુત રસ પ્રત્યક્ષ
 દેખાય છે અને ઇતર રસોની શોભા પણ દૃષ્ટિએ પડે છે; પરંતુ એ
 ઉપમા સુદ્ધાં ક્ષુલ્લકજ છે. અરે ! આ સ્થળે તો પ્રત્યક્ષ મોક્ષસુખજ
 પ્રાપ્ત થાય છે. આ અગિઆરમો અધ્યાય સ્વતઃ દેવનું વિશ્રાંતિ સ્થાન
 છે. ભાગ્યવાનોનો મુકુટમણિ અર્જુન આવી જગ્યાએ સુદ્ધાં આવી
 પહોંચ્યો છે; પરંતુ આ ઠેકાણે એકલો અર્જુનજ આન્યો છે એમ શા
 માટે કહેવું જોઈએ ? ગીતાનો અર્થ પ્રાકૃત ભાષામાં આલુવાથી ગમે તે
 મનુષ્યને એના ઉપલોગનો સુકાળ થયો છે; એટલા માટે મારી વિનંતિ
 છે કે આપ સજ્જનો આ તરફ લક્ષ આપો. આપ સંતોની સભા
 સન્મુખ આટલી છૂટથી બોલવું મને ઉચિત નથી; પરંતુ આપ મને
 પ્રેમથી આપના બાળક પ્રમાણે ગણજો. અહો ! પોપટને આપણેજ
 ભણાવીએ છીએ અને આપણાજ ભણાવેલા શબ્દો જ્યારે તે બોલે છે
 ત્યારે આપણે મસ્તક ડોલાવીએ છીએ. માતાને પોતાનાં બાળક પાસે
 કરાવેલું કુતુહલ જોઈ આનંદ નથી થતો ? તેજ પ્રમાણે હે પ્રભો !
 હું જે જે કંઈ બોલું છું તે આપેજ મને શીખવ્યું છે; માટે હે દેવ !
 આપનુંજ કથન આપ શ્રવણ કરો. માફ ભાષણ એ આપેજ રોપેલું
 એક મિષ્ટ વિદ્યા વૃક્ષ છે; માટે શ્રવણરૂપ પાણીનું તેનાપર સિંચન કરીને

તેને વૃદ્ધિંગત કરે. પછી આ વૃક્ષને નવરસાદિ પુષ્પો આવી તે ઝુકી પડશે, તથા પુષ્કળ પ્રકારના અર્થરૂપી ફલના ભારથી તે નમી પડશે; અને આપની એવી કૃતિથી સર્વ જગતને સુખપ્રાપ્તિ થશે. આ વચ્ચેના સાંભળીને સંતજનો પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા:—“અમે આપનાં કથનથી સંતોષ પામ્યા છીએ. હવે અર્જુન શું બોલ્યો તે કહો.” ત્યારે નિવૃત્તિના દાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા:—કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ હું પ્રાકૃત પ્રાણી શી રીતે કહીશ ? પરંતુ આપે મને શક્તિ આપી છે તેથી હું કહી શકીશ. અહો ! વનવગડામાં ઝાડપાલો ખાનાર વાંદરાઓ પાસે રામે લંકાધીશ રાવણનો પથ્થુ પરાભવ કરાવ્યો; અર્જુન પાસે કૃષ્ણ લગવાને કૌરવના અગ્નિઆર અશ્વોદિણી સૈન્યને જીતાવ્યું. જગતમાં સમર્થ પુરૂષ જે કરવાનું મનમાં આણે તે ન થાય એમ છેજ નહિ; તેજ પ્રમાણે આપ પણ સમર્થજ છો એટલે કૃપા કરીને મારા સુખદ્વારા ગીતાર્થ બોલાવશો. હવે વૈકુંઠ નાયક શ્રીકૃષ્ણના સુખમાંથી ગીતાનો જે ખરો ભાવાર્થ નીકળ્યો તે હું તમને કહું છું. ધન્ય ધન્ય તે ગીતા ગ્રંથને ! કારણ કે વેદ જે પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે પરમાત્મા આ ગીતાના વક્તા છે. જે ગીતાશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ શંકરની બુદ્ધિને પણ સ્વાધીન થતું નથી, તે ગીતાશાસ્ત્રના મહત્ત્વને હું શી રીતે વર્ણવું ? માટે તે ગીતાશાસ્ત્રને જીવભાવથી વંદન કરવું એમાંજ શોભા છે. અસ્તુ ! પછી અર્જુને વિશ્વરૂપ જોવાની પોતાના મનની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણની સાથે આતુર્યથી બોલવાનો કેવો ઉપક્રમ કર્યો તે સાંભળો. આ સર્વ જગત ઈશ્વરરૂપજ છે એવી પ્રતીતિને પ્રાપ્ત થએલો અર્જુન એવી ઇચ્છા ધરાવતો હતો કે મને બાહ્યદ્રષ્ટિથી પણ ઈશ્વરપ્રતીતિ થાય, પરંતુ આ વાત સ્પષ્ટ કહેવાની તેની હિમ્મત ચાલી નહિ; કારણ કે દેવને એકદમ એમ કેમ કહેવાય કે આપ મને આપનું ગુહ્ય વિશ્વરૂપ બતાવો ? તેણે વિચાર કર્યો કે પૂર્વે કોઈ પણ પ્રિય ભક્તે જે વાત પૂછી નથી, તે મારાથી એકાએક કેવી રીતે પૂછી શકાય ? હું જો કે શ્રીકૃષ્ણદેવ સાથે મિત્રતા ધરાવું છું, પણ શું લક્ષ્મી કરતાં પણ હું વિશેષ પ્રિય છું ? લક્ષ્મીમાતા સુદ્ધાં તે વાત પૂછતાં કરી હતી ! મેં એમની ઝમે તેવી સેવા કરી હશે તોપણ મારાથી ગરૂડની બરાબરી થઈ શકે ? પણ તે ગરૂડે સુદ્ધાં વિશ્વરૂપની વાત છેડી નહોતી ! હું શું સનકાદિકો કરતાં પણ વિશેષ પ્રિય હઈશ ? પરંતુ તેમને સુદ્ધાં આ એટલા સુઝી નહોતી ! તેમજ શું હું ગોકુળનાં ભાવિક ગોપગોપીઓ કરતાં દેવને વિશેષ પ્રિય છું ? પરંતુ તે ગોકુળનાં લોકોને પણ હું તો એક બાળક છું એમ

સમજાવીને બ્રમમાં નાખ્યાં હતાં; અને અંબરીષ રાજાને માટે દશવાર મર્જવાસ લોગવ્યા, પરંતુ પોતાનું વિશ્વરૂપ કોઈને પણ ન બતાવતાં ગુપ્તજ્ઞ રાખ્યું. માટે આવી ગુહ્ય વાત મારાથી શી રીતે પૂછી શકશે? પરંતુ નહિ પૂછું તો ભગવાનનું વિશ્વરૂપ જોયા સિવાય મને એન પણ પડનાર નથી; એટલુંજ નહિ પણ તેમ કર્યા સિવાય હું જીવંત રહીશ કે નહિ એ વાત પણ સંદિગ્ધજ છે. માટે હવે પૂછવાની શરૂઆત તો કરવીજ, પછી ભલે દેવની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે એમ વિચાર કરી અર્જુન બીતો બીતો બોલવા લાગ્યો; પરંતુ તે એવી બુબ્બીથી બોલ્યો કે, દેવ એક એ પશ્ચોત્તરમાંજ તેને વિશ્વરૂપ બતાવી દે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને માટે આમ કરે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? વાછરડાને જોતાંની સાથે ગાય પ્રેમાવેશમાં આવી જાય છે, તો પછી વાછરડાનું મુખ તેનાં સ્તનની સાથે સ્પર્શ કરે ત્યારે શું તે પાનહો ચારશે કે? જે પાંડવનું સંરક્ષણ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રાનો અને વનોમાં પણ ધાયા હતા, તે અર્જુન પ્રશ્ન કરે એટલે ઉત્તર આપ્યા વિના શું તે રહી શકશે કે? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સ્વભાવથીજ પ્રેમની મૂર્તિ છે અને તે પ્રેમને અર્જુન-રૂપી લક્ષ્ય મળ્યું, એટલે લેદલાવ રહી શકેજ કેમ? માટે અર્જુને પૂછતાંની સાથેજ દેવ આપોઆપ વિશ્વરૂપ ધારણ કરશે; માટે હવે તે પ્રસંગનો આરંભ સાંભળો. (૪૩)

अर्जुन उवाच । मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

गत्वाप्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હો ભગવન! મારાપર અનુગ્રહ કરવાને માટે આપે મને જે અધ્યાત્મ નામક પરમ ગુહ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તેના યોગથી મારો સર્વ મોહ નષ્ટ થયો છે. (૧)

ટીકા:—ત્યાર પછી પાર્થ બોલ્યો—હો કૃપાનિધે! આપે મને શબ્દાતીત ગુહ્ય રહસ્યનું નિરૂપણ કરી બતાવ્યું. જ્યારે પંચમહાભૂતો બ્રહ્મમાં દીન થાય છે અને જીવ તથા માયા લય પામે છે; ત્યારે પરમાત્મા જે સ્વરૂપમાં રહે છે તે અંતિમ સ્વરૂપને કૃપણની પેઠે હૃદયમાં સંગૃહી રાખ્યું હતું અને વેદોથી પણ ગુપ્ત રાખ્યું હતું તે આજે મારી સમક્ષ આપે હૃદય ખોલીને પ્રકટ કર્યું છે. જે અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે શ્રી શંકરે પોતાનું ઐશ્વર્ય છોડી સ્મશાનમાં વાસ કર્યો; તે જ્ઞાન હે પ્રભો! આપે મને ક્ષણમાત્રમાં આપ્યું છે; પરંતુ જે એમ કહેવામાં આવે તો પછી આપની સાથે ઐક્ય પામવાનો શો ઉપયોગ? (ઐક્ય

થયા પછી લેવડદેવડની વાત કેવી ?) પરંતુ મહા મોહના પૂરમાં મને ગળા સુધી રૂબેલો ભેઈ આપેજ ભુસ્કો મારીને મને બહાર કાઢ્યો છે. આપના સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ વસ્તુ નથી; પરંતુ અમારાં કર્મોનું પ્રાણદાય તો ભુજો કે, અમે ‘દેહ હું છું’ એવા બ્રમમાં પડી આપનાથી ભિન્ન છીએ એમ માનીએ છીએ. હું આ જગતમાં અર્જુન નામનો મનુષ્ય છું એવું દેહાભિમાન રાખતો હતો; તથા કૌરવોને મારા કુટુંબી ગણતો હતો; તેમજ એમને મારીશ તો તેથી થનારાં પાતકને માટે કોણ બાંહે શું શું શિક્ષા થશે એવાં ખરાબ સ્વપ્નો ભેતો હતો; પરંતુ હે પ્રભો ! આપે મને ભગૃત કર્યો છે. હે દેવ ! હે લક્ષ્મીપતે ! ગંધર્વનગરીની વસ્તી છોડી હું ઉદકની ઇચ્છાથી મૃગજળ પીતો હતો; અથવા કપડાંના કરેલા સર્પનો સ્પર્શ થતાં ખરો સર્પ કરડ્યો એવા બ્રમથી મને તેના વિષની લહરીઓ સાચી જણાતી હતી. આ પ્રમાણે હું વ્યર્થ મરણભયના પૂરમાં તણાનારને આપે બહાર કાઢવાનો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. કૃપમાં માફ પોતાનું જ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એમ ન સમજતાં તેમાં ભુસ્કો મારનારા સિંહને રોકીને કોઈ તેનું રક્ષણ કરે; તે પ્રમાણે હે અનંત ! અજ્ઞાનસાગરમાં રૂખતો અટકાવીને આપે માફ સંરક્ષણ કર્યું છે. બાકી અત્યાર પર્યંત મારો તો એવોજ નિશ્ચય હતો કે ભલે સપ્ત સમુદ્ર એકત્ર થાય; કિંવા આ સર્વ જગત રૂખી બન્ય અથવા આકાશ તૂટી પડે; તોપણ કુટુંબીઓની સાથે યુદ્ધ ન જ કરવું. આવા અહંકારના યોગથી મેં આગ્રહરૂપી જળમાં રૂખડી મારી હતી; પરંતુ આપ નિકટ હતા તો સાફ થયું. બાકી તેમાંથી મને કોણે બહાર કાઢ્યો હોત ? વાસ્તવિક રૂપે શરીર હું નહિ હોવા છતાં હું અર્જુન નામક કોઈ વ્યક્તિ છું એમ માની, ભળતાંજ માણસોને ગાત્રજો સમજી હું મહા મૂર્ખ અને ગાંડો બની ગયો હતો; પરંતુ આપે માફ રક્ષણ કર્યું ! પૂર્વે લાક્ષાગૃહમાં બળતાં તેમાંથી બહાર કાઢી આપે માફ સંરક્ષણ કર્યું હતું, ત્યારે તો કેવળ દેહનોજ ભય હતો; પરંતુ આ અન્ય લાક્ષાગૃહમાં તો માફ ચૈતન્ય પણ નાશ પામતું હતું, તેમાંથી આપે મને બહાર કાઢ્યો છે. દુરાગ્રહરૂપી હિરણ્યાક્ષ દૈત્ય, મારી બુદ્ધિરૂપી પૃથ્વીને બગલમાં મારીને મોહરૂપી સમુદ્રના ઉડા તળીઆમાં લઈ ગયો હતો; એટલામાં આપના યોધના સામર્થ્યથી હું એકદમ શુદ્ધિમાં આવ્યો. આ તો આપને બીજી વખત વરાહાવતારજ ધારણ કરવો પડ્યો. આવા આપના ઉપકાર અપાર છે, તે મારી એક વાણીથી હું શી રીતે વર્ણવી શકું ? આપે મારા માટે પાંચે પ્રાણ

અર્પણ કર્યા છે તે હે દેવરાયા ! આપનો શ્રમ વ્યર્થ ગયો નથી; પરંતુ આપને યશની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને મારા અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ થયો છે. હે મહારાજ ! આનંદ સરોવરમાંનાં કમળ જેવાં આપનાં આ મેત્રો જેના પર કૃપાદષ્ટિ કરે છે; તેની સાથે મોહનો મેળાપજ શ્રી રીતે થઈ શકે ? મહારાજ ! મૃગજલની વૃદ્ધિ વડવાનળને શું કરી શકવાની હતી ? તેમ હે દાતાર ! હું આપના કૃપામંદિરમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પૂર્ણ અનુભવ લઉં છું એટલે મારા મોહનો નાશ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ખરેખર આપના ચરણનો સ્પર્શ કરીને કહું છું કે હું ઉદ્ધાર પામ્યો છું. (૬૮)

મવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે કમળપત્રાક્ષ ! ચરાચરની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ ઉભય વિસ્તારપૂર્વક મેં આપના શ્રીમુખે સાંભળ્યાં; તેમજ આપનો અવિનાશી મહિમા પણ સાંભળ્યો. (૨)

ટીકા:—હે કમલનયન ! હે કોટિ સૂર્યના પ્રકાશવાળા ! હે મહેશ ! આજે મેં આપનાદ્વારા આ પ્રમાણે સાંભળ્યું. આ સર્વ ભૂતો જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય પામે છે એવી જે માયા, તે દેવે મને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવી છે; તે માયાની ઝડતી લઈ પરમાત્માનું મૂળસ્થાન પણ ખતાવી દીધું છે કે જેના યશને પરિધાન કરીને વેદ વસ્ત્રયુક્ત થાય છે; જે વેદ ઉત્પન્ન થઈ અસ્તિત્વ લોગવે છે અને જેમાંથી ધર્મ જેવાં રત્નો નીપજે છે; તે સૌ આપના ચરણના આશ્રયથી જ જાને છે. હે દેવ ! આપનું જે અગાધ માહાત્મ્ય સર્વ માર્ગોદ્ધારા બાણુવા યોગ્ય છે અને જે આત્માનુભવથીજ પરિપૂર્ણ બાણી શકાય છે; તે આપે મને ઉત્તમ રીતે ખતાવ્યું છે. જેમ વાદળાં નદી યતાંજ સૂર્યમંડળ દષ્ટિગોચર થાય છે; કિંવા હાથવડે લીલ ખસેડતાંજ સ્વચ્છ જળ નજરે પડે છે; કિંવા જેમ ચંદનનાં વૃક્ષને સર્પોએ દીધેલા આંટા ફર થાય છે ત્યારે તેને આલિંગન દર્શી શકાય છે; અથવા પિશાચ ફર થયા પછી તરતજ દ્રવ્ય હસ્તગત થાય છે; તેમ જ્ઞાનની આડે આવેલી માયા શ્રીકૃષ્ણદેવે બાણુએ હઠાવી દીધી એટલે મને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હે દેવ ! આપની અગાધ શક્તિનો મને પૂર્ણ ભરોસો છે; પરંતુ મને એક બીજી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે. જો લગ્ન કરીને તે હું આપની સમક્ષ દર્શાવું નહિ તો પછી કોની આગળ

દર્શાવું ? કારણ કે આપના સિવાય અન્ય સ્થળજ મને ક્યાં માહિત છે જે ? મત્સ્ય જો જળનો ભાર માનીને બહાર આવવાનો વિચાર કરે કિંવા બાળક જો માતાની પાસે સ્તનપાન કરવામાં લજ્જા ધારણ કરે તો, હે શ્રી હરિ ! તેને બચવાનો કોઈ ઉપાય રહે ? માટે સંકોચ ન ધરતાં મનમાં આવે તે વાત આપને પૂછી નાખું છું. આ પ્રમાણે અર્જુન બોલ્યો કે તરતજ શ્રી કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે, તારૂં એ કથન હવે રહેવા દે અને તને શી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે તે મને કહે. (૮૦)

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે પરમેશ્વર ! આપે આપના વિષે જે વર્ણન કર્યું તે સત્યજ છે; પરંતુ હે પુરુષોત્તમ ! આપનું તે વ્યાપકરૂપ જોવાની મને ઇચ્છા છે. (૩)

ટીકા:—પછી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! આપે કહેલી વાતનો અનુભવ થવાથી મને શાંતિ થઈ છે. હવે જેની ઇચ્છાથી આ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ તથા લય થાય છે અને જેને આપ પોતાનું સ્વરૂપ કહેા છો; તે આપનું મુખ્ય સ્વરૂપ કૃપા કરીને દેખાડો. જ્યાંથી આપ દેવોનાં કાર્યને માટે દિલુજ, ચતુર્ભુજ ઇત્યાદિ રૂપો ધારણ કરીને આવો છો; ક્ષીરસમુદ્રમાં શેષશયનના આરામથી મત્સ્ય રૂપાદિ અવતાર ધારણ કરી સર્વ અવતારકૃત્યોની સમાપ્તિ થયેથી હે ગાર્હી શ્રીકૃષ્ણ ! જે સ્થળે આપ પુનઃ જાઓ છો; ઉપનિષદો જેના ગુણાનુવાદ ગાય છે; યોગી-જન હૃદયમાં રાખી જેનું ધ્યાન ધરે છે અને જેને સનકાદિક આલિંગન દઈ રહે છે; એવા જે આપના અગાધ વિશ્વરૂપની કીર્તિ અમે સાંભળીએ છીએ, તે જોવાને માટે હે દેવ ! મારું મન અતિ અધીર થઈ રહ્યું છે. આપે મારો સંકોચ દૂર કરી મારી ઇચ્છા પૂછી તેથી હું કહું છું કે, મારી આજ એક બલવત્તર ઇચ્છા છે. આપનું સર્વ વિશ્વરૂપ મારી દૃષ્ટિથી જોવું એજ મારા મનની આતુરતા છે. (૮૮)

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

શ્લોકાર્થ:—હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! તે આપનું રૂપ હું જોઈ શકીશ એમ જો આપને લાગતું હોય તો આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને બતાવો. (૪)

ટીકા:—પરંતુ હે શારંગધર ! બીજી વાત એ છે કે આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારામાં યોગ્યતા છે કે નહિ ? તે મને પોતાને સમજાતું નથી; અને એનું કારણ પૂછો તો તે જોજ છે કે શું રોગી પોતાના રોગનું નિદાન સમજી શકે છે ? હે મહારાજ ! જેમ આસક્તિ પ્રબળ થવાથી મનુષ્ય પોતાની યોગ્યતા વિસરી બાય છે, કિંવા તૃપ્તાતુરને તેની તૃપ્તા શાંત કરવાને માટે સમસ્ત સમુદ્ર પણ અપૂર્ણ લાગે છે; તેજ પ્રમાણે મારી ઇચ્છા પણ મારા સ્વાધીનમાં રહી શકતી નથી. માટે માતા જેમ પુત્રની ઇચ્છા યોગ્ય હોય તો તે પુરી કરે છે, તેમ હે જનાર્દન ! મારા અધિકારનો વિચાર કરી આપ આપનું વિશ્વરૂપ બતાવવાનો આરંભ કરો. જો મારો અધિકાર હોય તો મારાપર કૃપા કરો અને અધિકાર ન હોય તો ના કહો. પંચમ સ્વરના ઉત્તમ સંગીતવદે બહેરાને શું આનંદ થનાર હતો ? એકલા ચાતકનેજ તૃપ્તા હોય છે; છતાં પણ મેઘ તો સર્વનેજ માટે વૃષ્ટિ કરે છે અને તે વર્ષા ખડકપર પડે છે ત્યાં તો વ્યર્થજ બાય છે. ચંદ્રપ્રકાશથી ચંકોરનેજ અમૃતપ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ ચંદ્ર સર્વ કોઈને પોતાનો પ્રકાશ આપે છે; તેમ આપ પણ વિશ્વરૂપ બતાવશે એવી મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. આપ પાત્રતા કિંવા અપાત્રતાનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ પ્રત્યે સરખા ઉદાર છો. મોક્ષ સમાન આપનું પવિત્રધામ અસુરોને પણ મળી શક્યું છે. મોક્ષ એ દુષપ્રાપ્ય વસ્તુ છતાં તે પણ આપના ચરણની સેવા કરે છે; અને તેને જ્યાં જવાની આજ્ઞા કરો ત્યાં જઈને તે દાસ પ્રમાણે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. જે પૂતના સ્તનમાં વિષ ચોપડીને મારવાના હેતુથી આવી હતી, તેને પણ આપે સનકાદિકની બરાબર સાયુજ્યસુક્તિ આપી હતી. હે મહારાજ ! રાજસૂય યજ્ઞમાં ત્રિભુવનના દેવો, ઋષિઓ તથા રાજાઓ એકત્ર થયા હતા તે સ્થળે જેણે આપને હુર્વાકયો કહી આપનું અપમાન કર્યું હતું, તે મહા અપરાધી શિશુપાલને પણ આપે સાંસ્થ્ય સુક્તિ પ્રદાન કરી હતી; અને હે ગોપાળ કૃષ્ણ ! ઉત્તાનપાદ રાજાના પુત્ર ધ્રુવમાં અચળ પદની ઇચ્છા હતી કે ? પિતાના અંકપર બેસવાનું સુખ મળે એજ ઇચ્છાથી તે વનમાં આવ્યો હતો, પરંતુ આપે તેને ચંદ્ર સૂર્યાદિક કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સ્થાને સ્થાપિત કર્યો. આ પ્રમાણે દુઃખી જનોને ઉદારતાપૂર્વક દાન આપનારા એક આપજ છો. અભામિલે મૃત્યુ સમયે પુત્ર મિષે નારાયણ નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી તેને તમે સુક્તિ આપી હતી. હે પ્રભો ! જે ભૃગુઋષિએ આપના હૃદય-

પર લાત મારી તેનું ચરણચિન્હ આપે આપના હૃદયપર ભૂખણ તરીકે મંત્રીને ધારણ કર્યું છે; આપના વૈરી શંખાસુરના શરીરને આપે આપના હાથમાં ધારણ કર્યું છે. આ પ્રમાણે અપકાર કરનારના ઉપર પણ આપ ઉપકારજ કરો છો અને અપાત્ર પ્રત્યે પણ આપ ઔદાર્ય દર્શાવો છો; આપને દાન આપવાથી આપ ખલિના દ્વારપાળ બની ગયા. જે ગણિકા આપને પૂજતી નહોતી અને આપના શુભાનુવાદ પણ સાંભળતી નહોતી; તેણે પોપટને બોલાવવા સાંજે આપના નામથી હાંક મારી એટલે આપે તેને વૈકુંઠસુખની પ્રાપ્તિ કરી આપી. આવાં ક્ષુદ્ધલક કારણોથી પણ આપ સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવી આપો છો, તો શું મને બીજો ઉત્તર આપશો ? જે કામધેનુ પોતાના દૂધની અધિકતા વડે જગતના સંકટોની નિવૃત્તિ કરે છે, તેનાં પોતાનાંજ વાહરડાં ઉપવાસી રહેણે તેથી મેં જે વિનંતિ કરી છે તે પુરી પડે નહિ એમ કહિ બનનાર નથી; માટે વિશ્વરૂપ બોવાની યોગ્યતા મને આપો. આપનું વિશ્વરૂપ હું મારી આંખોથી જોઈ શકીશ એમ જો આપની ખાત્રી થાય તો હે દેવ ! આપ મારી મંછા તૃપ્ત કરો. અર્જુને આવી વિનંતિ કરી ન કરી એટલામાંજ પડગુણૈશ્વર્યનો રાજ જે શ્રીકૃષ્ણ તેનાથી રહેવાયું નહિ. અર્જુન જાણે વર્ષાઋતુ અને શ્રીકૃષ્ણ જાણે વર્ષાકાળે ઉત્પન્ન થતા કૃપામૃતયુક્ત મેઘ જેવા દેખાવા લાગ્યા; અથવા અર્જુન વસંતઋતુવત્ અને શ્રીકૃષ્ણ તેમાં મંજુલ શબ્દ કરનાર કોકિલ જેવા લાસવા લાગ્યા. પૂર્ણ ચંદ્રભિંબને જોઈને જેમ ક્ષીરસાગરમાં ભરતી આવે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણનું હૃદય પ્રેમથી ઉછાળા મમવા લાગ્યું. પછી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્નતાના આવેશમાં મોટા ધ્વનિથી બોલી ઉઠ્યા:-હે પાર્થ ! જો, જો; મારાં અગણિત રૂપો જો. અર્જુનના મનમાં દેવનું એક વિશ્વરૂપ બોવાનો વિચાર હતો, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે તો સર્વ વિશ્વરૂપ બતાવી દીધાં. ધન્ય છે પ્રભુના ઔદાર્યને ! એ ઔદાર્ય અપરિમિત હોવાથી તે ચાચકોને તેમની માગણી કરતાં પણ હજારો ગણ આપેજ જાય છે. અહો ! જે ગુહ્ય વિશ્વરૂપ શેષની બે સહસ્ર આંખોને પણ બતાવ્યું નહોતું, જેનાથી વેદો પણ વંચિત છે, અને લક્ષ્મીથી પણ જે સુપ્ત રાખ્યું હતું; તે વિશ્વરૂપ હવે અનેક પ્રકારે પ્રકટ કરીને પ્રભુ પાર્થ પ્રત્યે દેખાડવા લાગ્યા. ધન્ય છે તે અર્જુનના લાગ્યને ! કોઈ મનુષ્ય ભગૃતાવસ્થામાંથી સ્વમાવસ્થામાં જાય છે ત્યારે જેમ તે પોતેજ સ્વમની સૃષ્ટિ બની રહે છે, તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ અનેક અવસ્થા રૂપે બની રહ્યા. પ્રભુએ એકદમ પોતાનું સર્વ એગબળ

પ્રકટ કર્યું; પરંતુ અર્જુનથી એ રૂપ જોઇ શકાશે કે નહિ તેનું સ્મરણ સુદ્ધાં ન રહેવાથી તેઓ પ્રેમાવેશમાં એકદમ ‘મારા રૂપને જો’ એમ બોલી ઉઠ્યા. (૧૨૨)

**શ્રી ભગવાન વાચ । પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सह-
स्रशः । नानाविधानि विद्याने नानावर्णा तीनि च ॥**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બે.લ્યા:—હે પાર્થ ! અનેક પ્રકારનાં, અનેક વર્ણનાં, અનેક આકારનાં અને અલૌકિક એવાં મારાં સેંકડો હજારો રૂપો જો. (૫)

ટીકા:—હે અર્જુન ! તેં મને એકજ વિશ્વરૂપ બતાવવા કહ્યું હતું તેથી તે એકજ તને બતાવું તેમાં આશ્ચર્ય શું ? માટે હવે મારા સ્વરૂપમાંજ સર્વ જગત ભરેલું બતાવું છું તે તું જો. મારાં રૂપો કેવાં છે ? કેટલાંક કૃશ, કેટલાંક સ્થૂળ, કેટલાંક ઠીંગણાં, કેટલાંક ઉંચાં, કેટલાંક બાં, કેટલાંક પાતળાં અને કેટલાંક અમર્યાદ છે; કેટલાંક વિસ્તૃત, કેટલાંક નિષ્કપટી, કેટલાંક ઉદ્યોગ કરનારાં, કેટલાંક સ્વસ્થ બેસનારાં, કેટલાંક તીવ્ર પ્રેમયુક્ત અને કેટલાંક તીવ્રબુદ્ધિનાં છે; કેટલાંક મસ્ત, કેટલાંક સાવધ, કેટલાંક સુંદર, કેટલાંક ગંભીર, કેટલાંક ઉદાર, કેટલાંક કૃપણ, કેટલાંક કોપી, કેટલાંક શાંત, કેટલાંક ઉત્તમ મદથી યુક્ત, કેટલાંક નિરૂપયોગી, કેટલાંક આનંદયુક્ત, કેટલાંક મોટેથી ગર્જના કરનારાં અને કેટલાંક એક શબ્દ પણ ન બોલનારાં છે; કેટલાંક સૌમ્ય, કેટલાંક લોભી, કેટલાંક વિરક્ત, કેટલાંક ભગૃત, કેટલાંક નિદ્રિત, કેટલાંક સંતોષી, કેટલાંક દુઃખી, કેટલાંક પ્રસન્ન, કેટલાંક નિઃશસ્ત્ર, કેટલાંક શસ્ત્રધારી, કેટલાંક ઉગ્ર, કેટલાંક સ્નેહાળ, કેટલાંક ભયંકર; કેટલાંક ચિત્ર વિચિત્ર, કેટલાંક સમાધિસ્થ, કેટલાંક ઉત્પત્તિની લીલામાં નિમગ્ન, કેટલાંક પ્રીતિથી પાલન કરનારાં, કેટલાંક કોપથી સંહાર કરનારાં અને કેટલાંક સાક્ષીભૂત; આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં, પુષ્કળ અને દિવ્ય, તેજસ્વી તથા લિજ્જ લિજ્જ વર્ણનાં મારાં રૂપો છે. કેટલાંક તમ સુવર્ણ જેવાં પીતલવર્ણનાં, કેટલાંક આકાશના સૂર્યાસ્ત સમયના સુશોભિત વર્ણ જેવાં, કેટલાંક રક્તવર્ણનાં, કેટલાંક અતિ સુંદર, કેટલાંક માણિક્ય-અચિત પ્રહ્લાંક જેવાં સુશોભિત, કેટલાંક અરૂણોદયના જેવાં રક્તવર્ણનાં, કેટલાંક શુદ્ધ સ્ફટિકના જેવાં સ્વચ્છ અને શુકલવર્ણનાં, કેટલાંક કૃષ્ણનીલ મણિના જેવાં લીલાં, કેટલાંક કાજળ જેવાં કાળાં, કેટલાંક રક્ત જેવાં લાલ, કેટલાંક તમ કરેલાં સુવર્ણ જેવાં, કેટલાંક નવા મેઘ જેવાં સ્થામ-

વર્ણનાં, કેટલાંક ચંપાનાં પુષ્પ જેવાં પીળાં, કેટલાંક લીલાંછમ, કેટલાંક તમ કરેલાં ત્રાંખાના જેવાં લાલ અને કેટલાંક ચંદ્ર જેવાં અતિ શુભ્ર, આવાં મારાં નાના પ્રકારનાં રૂપો જો. જેવા એના રંગો ભિન્ન ભિન્ન છે, તેવી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓ પણ છે. આ આકૃતિઓ એવી તો સુંદર છે કે તેનાં સૌંદર્ય આગળ સ્વતઃ મદન પણ લાગીને શરણે આવે. કેટલાંક નક્ષત્રની પેઠે રેખેલાં, કેટલાંક તેજઃપુંજ તથા કેટલાંક એવાં મનોહર છે કે જાણે શૃંગારલક્ષ્મીનો લંકારજ ખુલ્લો ન થઈ ગયો હોય ! કેટલાંક આદ્ર, કેટલાંક લીપણ, કેટલાંક અતિ વિકાળ, કેટલાંક ઉચ્ચ ગરદનવાળાં અને કેટલાંક પ્રચંડ મસ્તકવાળાં તથા ભયંકર છે. હે સુલદ્રાપતે ! આ પ્રમાણે મારા રૂપની સેંકડો આકૃતિઓનું અવલોકન કરતાં પાર આવે તેમ નથી. આ એક એક રૂપના એક એક અવયવમાં આખું જગત ભરેલું છે તે જો. (૧૪૦)

પશ્યાદિત્યાન્વસૂત્રદ્રાનશ્વિનો મરુતસ્તથા ।

વન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પશ્યાશ્ચર્યાણિ ભારત ॥ ૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત ! ખાર આદિત્ય, આઠ વસુ, અગિયાર રૂદ્ર, બે અશ્વિનીકુમાર, યોગણપચાસ મરૂદગણ અને પૂર્વે કદિપણ જોયાં નહિ હોય એવાં અનેક આશ્ચર્યકારક રૂપો મારામાં છે. (૬)

ટીકાઃ—મારી દ્રષ્ટિ ઉઘડતાંની સાથે આદિત્યાદિ દેવોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મીચતાંની સાથે સર્વ દેવો લય પામે છે. મારા મુખમાંના શ્વાસોર્ધ્વાસથી સર્વ જ્વાલામય થઈ અષ્ટ વસુનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાય છે; અને મારી બ્રહ્મકુટિ એકત્ર થતાં એકાદશ રૂદ્રગણ ઉત્પન્ન થએલા દ્રષ્ટિએ પડે છે. મારી સૌમ્ય મુદ્રામાંથી અસંખ્ય અશ્વિનીકુમારો ઉત્પન્ન થાય છે અને હે પાંડવ ! મારા કર્ણમાંથી અનેક વાયુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે મારા એક એક અવયવની લીલામાંથી દેવ અને સિદ્ધનાં કુળો ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં અપાર અને વિશાળ રૂપો આ સ્થળે જુઓ. જે રૂપોનાં વર્ણન કરતાં વેદોની પણ વાણી કુંઠિત થઈ; અને જે રૂપો જોવાને માટે કાળનું આયુષ્ય પણ અત્ય ગણાયું; અને જે રૂપોનો છેડો બ્રહ્મદેવના હાથમાં પણ આવ્યો નથી; અને જેનાં નામ ત્રણ વેદોએ પણ કદિ સાંભળ્યાં નથી; એવાં મારાં અનેક રૂપો આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ જો; અને તેના દર્શનદ્વારા આશ્ચર્યકારક લીલાનો તથા મહાસિદ્ધિનો ઉપલોગ લે. (૧૪૭)

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

શ્લોકાર્થ:—હે ગુડાકેશ ! ચરાચરસહિત આ સર્વ જગત અને અન્ય જે કંઈ તું જોવા ઇચ્છે તે સર્વ આજે મારા દેહમાં એક સ્થળે એકત્રિત થએલાં જો. (૭)

ટીકા:—હે કિરીટી ! આ રૂપોનાં રોમનાં મૂળમાં જે સૃષ્ટિ રહેલી છે તે જો. બાણે કદપતરનાં થડની પાસે કુમળું કુમળું ઘાસ ન ઉગ્યું હોય તેવોજ ભાસ થાય છે ! જેમ બારીમાંથી આવતાં કિસ્મોમાં પૃથ્વીના પરમાણુઓ ઉડતાં દેખાય છે, તેમ આ રૂપોના પ્રત્યેક અવયવના સાંધામાં બ્રહ્માંડના અનેક સમુદાયો બ્રમણ કરે છે. એ એક એક અવયવમાં સર્વ બ્રહ્માંડ ભરેલાં છે તે જો અને જો તને કદાચિત વિશ્વની પેલીમેર જોવાની પણ ઇચ્છા થાય, તો તેમ કરતાં પણ કાંઈ સંકટ પડનાર નથી. તને જે ગમે તે તું આ મારા શરીરમાં સુખેથી જોઈ લે. આ પ્રમાણે તે વિશ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પ્રેમથી બોલ્યા પછી પોતાનું સ્વરૂપ અર્જુન જુએ છે કે નહિ, તેની તપાસ કરતાં તેમને જણાયું કે તે તો સ્વસ્થ બેસી રહ્યો છે. એ શા માટે આમ સ્વસ્થ બેઠો છે તેનું કારણ તપાસતાં તેમને તે તેમનું વિશ્વરૂપ જોવાની આશામાં જેવો નિમગ્ન હતો, તેવીજ સ્થિતિમાં હમણાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થયો. (૧૫૩)

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ તારાં આ ચક્ષુઓ વડે તું મને જોઈ શકનાર નથી; માટે હું તને દિવ્ય ચક્ષુ આપું છું અને પછી તું મારી ઇશ્વરી શક્તિ જો. (૮)

ટીકા:—પછી શ્રી કૃષ્ણ સમજી ગયા કે મેં એને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું તે એનાથી જોઈ શકાયું નથી. આવા વિચારથી દેવ હસ્યા અને અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—‘મેં તો તને વિશ્વરૂપ બતાવ્યું; પરંતુ તેં તો જોયુંજ નહિ !’ આ સાંભળી બુદ્ધિમાન અર્જુન બોલ્યો:—મહારાજ, એ દોષ કોનો છે ? તમે બગલા કને ચંદ્રામૃતપાનનો પ્રયત્ન કરાવો છો. મહારાજ આપ દર્પણને લુછી સ્વચ્છ કરીને તે અંધ મનુષ્યને બતાવવા માગો છો; અને હે હૃષીકેશ ! બધીરની આગળ ગાયન ગાઓ છો. હે શારંગધર ! આપ પપ્પપરાગનો ચારો બ્રમરને ન નીરતાં

દેડકાને નીચે છે; અને તે વ્યર્થ જાય તો પછી કોધ કોનાપર કરશે ? જે વિશ્વરૂપ ઇદ્રિયોને અગોચર છે એમ શાસ્ત્રો વર્ણન કરે છે; અને જેને કેવળ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ જ જોઈ શકે છે; તે આપે મારાં ચર્મચલુઓની સમક્ષ મૂકી દીધું, તો હું તેને શી રીતે જોઈ શકું ? પરંતુ તમારી આ ચુક વિષે જરા પણ ઉચ્ચાર ન કાઢતાં સ્વસ્થ બેસવું એજ ઠીક એમ ધારી હું સ્વસ્થજ બેઠો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી દેવ બોલ્યા:—ખાપુ અર્જુન ! તારૂં બોલવું મને માન્ય છે. તને જો વિશ્વરૂપ ખતાવવું હતું તો મારે તને પ્રથમ તે જોવાનું સામર્થ્ય આપવું જોઈતું હતું; પરંતુ પ્રેમના આવેશમાં તને જ્ઞાનદ્રષ્ટિ આપવાનું વિસ્મરણ થયું. ખેડ ક્યાં સિવાય બીજા વાવવાથી વ્યર્થ જાય છે, તેમ તને વિશ્વરૂપ ખતાવવાની મારી ખટપટ વ્યર્થ ગઈ; માટે હવે તને એવી દ્રષ્ટિ આપું છું કે, જેના યોગથી તું મારું વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ. પછી હે પાંડવ ! તે દ્રષ્ટિથી મારો સર્વ (અઘટિત ઘટનારૂપ) ઐશ્વર્ય યોગ જોઈ તેને પૂર્ણ અનુભવમાં આણ. જે માત્ર વેદાંતથીજ જાણવા યોગ્ય છે અને જે સકળ લોકોનું આદિકારણ છે; અને જે સર્વ જગતને વંદનીય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા. (૧૬૪)

સંજય ઉવાચ। એવમુક્ત્વા તતો રાજન્ મહાયોગેશ્વરો હરિઃ।

દર્શયામાસ પાર્થાય પરમં રૂપમૈશ્વરમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય બોલ્યો:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે બોલીને પછી મહા યોગેશ્વર કૃષ્ણે પાર્થને પોતાનું પરમશ્રેષ્ઠ વિશ્વરૂપ ખતાવ્યું. (૯)

ટીકા:—સંજય બોલ્યો:—હે કૌરવકુળના ચક્રવર્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! મને વારંવાર એજ આશ્ચર્ય થાય છે કે આ ત્રણે લોકમાં કોઈ લક્ષ્મી કરતાં અધિક ભાગ્યશાળી છે કે ? કિંવા આ જગતમાં શ્રુતિ સિવાય અન્ય કોઈ સંકેતથી વર્ણન કરનાર છે કે ? કિંવા જેને હાસત્વ કહેવામાં આવે છે તે એક શેષ સિવાય અન્ય કોઈનાં અંગમાં છે કે ? અહો ! ભગવાનની પ્રાપ્તિને માટે યોગીના જેવી આઠે પ્રહર સેવા કરનાર ગરુડસમાન ઇંતર કોઈ છે કે ? પરંતુ તે સર્વ તો એક બાબુએ રહી ગયા અને જે દિવસે પાંડવોનો જન્મ થયો તે દિવસથી સર્વ કૃષ્ણસુખ પાંડવોનેજ પ્રાપ્ત થયું છે; તથાપિ પાંચે પાંડવમાં જે પ્રમાણે કામાતુર પુરૂષને કોઈ સ્ત્રી પોતાને સ્વાધીન કરી લે છે, તે પ્રમાણે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ સહજ સ્વાધીન થયા છે. ભણાવેલો પોપટ

પણ જેનું ન બોલે કેવા બોલ કરવાને કેળવેલું પણ પણ જેવી આજ્ઞામાં ન રહે, તેવા બોલો શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા અને તેવી આજ્ઞામાં તેઓ રહેતા હતા. કોણ જાણે અર્જુનને તે કેવુંક દેવ અનુકૂળ થયું હશે ! આજે પૂર્ણબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય ભોગવવાને માત્ર ભાગ્યવાન અર્જુનનાંજ નયનો યોગ્ય છે; માટેજ તેના બોલ મુખમાંથી નીકળતાંનીવારજ શ્રીકૃષ્ણ ઝડપી લે છે. અર્જુન કોધિત થાય છે તોપણ દેવ સ્વસ્થતાથી સહન કરે છે અને તે રૂસણું લે છે તો તેને સમજાવે છે. શું દેવ અર્જુનની પાછળ ગાંડા થયા છે ? નહિ તો શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતાનું વર્ણન થવું પણ અશક્ય છે. જે સમર્થ શુકાચાર્યે બાર વર્ષ પર્યંત માતાના ઉદરમાં રહી વિષયને જીત્યો, તે શુકાચાર્ય એમના વિષય (રાસકીડા)નું વર્ણન કરી કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છાથી એમના સ્તુતિપાઠક બન્યા ! હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા જે યોગીઓનું સમાધિ ધન છે તે અર્જુનને સ્વાધીન થયા એ જોઈ મને મહાન ચમત્કાર લાગે છે ! આટલું બોલી સંજય પુનઃ ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે બોલ્યો:—હે રાજા ! આમાં ચમત્કાર પણ શો ? શ્રીકૃષ્ણ જેનો અંગીકાર કરે તેનો આવોજ ભાગ્યોદય થાય; માટે તે દેવાધિદેવે પાર્થને કહ્યું કે, ‘હું તને દિવ્યદ્રષ્ટિ આપું છું. તેના યોગથી તું અખંડ વિશ્વરૂપ જોઈ શકીશ.’ શ્રીકૃષ્ણના મુખમાંથી હજી તો આ અક્ષરો પુરા નીકળ્યા નથી એટલામાંજ એકદમ અર્જુનનું અજ્ઞાન નષ્ટ થવા લાગ્યું. જ્ઞાનેશ્વર કહે છે:—‘તને દિવ્ય દ્રષ્ટિ આપું છું’ એ અક્ષરો નહોતા; પરંતુ બ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય દર્શાવનાર જ્ઞાનરૂપી મશાલજ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને માટે પ્રદીપ્ત કરી હતી, પછી દિવ્યદ્રષ્ટિનો પ્રકાશ પડતાંની સાથેજ અર્જુનની જ્ઞાનદ્રષ્ટિ ચાતરફ ફેલાઈ. આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું ઐશ્વર્ય અર્જુનને બતાવ્યું. ભગવાનના સર્વ અવતારો જે વિશ્વરૂપ સમુદ્રના તરંગો છે; જેના તેજરૂપી સૂર્યકિરણોને લીધે આ સર્વ જગત ભાસે છે; જેની અનાદિ સિદ્ધ સત્સ્વરૂપ ભૂમિકાપર સ્થાવર જંગમરૂપ ચિત્રો ઉઠે છે; એવું જે પોતાનું નિજ સ્વરૂપ તે શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું. પૂર્વે બાલવયમાં બચ્ચારે શ્રીકૃષ્ણે એક વખત મૃત્તિકા ખાધી હતી ત્યારે યશોદાએ કોધિત થઈને તેમને હાથમાં પકડયા હતા. આ વખતે શ્રીકૃષ્ણે જાણે બીતાં બીતાં બગાડું ખાવાના નિમિત્તે યશોદાને ચોદે ભુવન બતાવી દીધાં હતાં; કેવા મધુવનમાં બાળક ધ્રુવના મનમાં દેવની સ્તુતિ કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ હતી, પરંતુ સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી તે ન આવડવાથી દેવે તેના ગાલને પોતાના શંખનો સ્પર્શ કરાવ્યો કે તરતજ વેદ પણ જેવી

સ્તુતિ કરી ન શકે તેવી સ્તુતિ તે કરી શકયો. હે રાજા ! શ્રી હરિએ ધનંત્ય ઉપર તેવોજ અનુગ્રહ કર્યો એટલે માયા ક્યાં ગઈ તેનો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ. એકદમ અશ્વર્ય તેજનો પ્રકાશ પડ્યો અને સર્વ વસ્તુઓ ચમત્કારમયજ દેખાવા લાગી અને તેનું ચિત્ત આશ્ચર્યનિમગ્ન થયું. નદીના કિનારે માર્કંડેય ઋષિએ સંધ્યા કરતાં દેવને એવી વિનંતિ કરી કે મને આશ્ચર્ય બતાવો, ત્યારે પૃથ્વીથી આકાશ પર્યંત સર્વ જળજળજ થઈ રહ્યું અને તેમાં તે એકલોજ તરવા લાગ્યો; તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપના કૌતુકમાં પાર્થ નિમગ્ન થયો. તે બોલ્યો:—“આ સ્થળે કેવડું મોટું આકાશ દ્રષ્ટિએ પડતું હતું તે કોણ બાણે ક્યાંય ગયું ! તેજ પ્રમાણે સ્થાવર જંગમ મહાભૂતો પણ ક્યાં ગયાં ! દિશાનો તો પત્તોજ લાગતો નથી; આકાશ અને પાતાલ ક્યાં ગયાં તે પણ સમજાતું નથી; અને જાગૃત થએલા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં જોએલા પદાર્થો દ્રષ્ટિએ પડતા નથી, તે પ્રમાણે આટલા વખત સુધી દ્રષ્ટિએ પડતી સૃષ્ટિ નષ્ટ થઈ છે; અથવા સૂર્યના તેજથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર અને તારાઓ નષ્ટપ્રાય થાય છે, તે પ્રમાણે સૃષ્ટિની સર્વ રચના વિશ્વરૂપથી નષ્ટ થઈ જણાય છે. આ વખતે અર્જુનના મનમાંથી મનનું અસ્તિત્વજ ભુંસાઈ ગયું, અને બુદ્ધિ બુદ્ધિને વશ કરી શકી નહિ અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સર્વ પાછી ફરીને હૃદયમાં ભરાઈ બેઠી ! સ્તબ્ધતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ અને એકાગ્રતા પોતામાંજ એવી તલ્લીન બની ગઈ કે બાણે સર્વ વિચારસમૂહોપર કોઈએ મોહાસ્ત્રજ નાખ્યું હોય ! આ પ્રમાણે તે આશ્ચર્યયુક્ત થઈ ચારે તરફ જોવા લાગ્યો તો તેને પોતાની સમક્ષ જે નાની ચંદુર્ભૂજ મૂર્તિ હતી, તેજ વધીને પુષ્કળ રૂપે ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ છે એમ તેને દેખાયું. જેમ વર્ષાકાળના મેઘ કિંવા પ્રલયકાળના સૂર્યનું તેજ એકદમ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે ભગવાને કોઈ પણ બાબતે પોતાના સિવાયનું કોઈ પણ સ્થાન રહેવા દીધું નહિ. પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ જોઈને અર્જુનને પરમ સંતોષ થયો; પરંતુ ક્ષણાર્ધમાં નેત્ર ઉઘાડીને બુદ્ધિ છે તો વિશ્વરૂપ તેના જોવામાં આવ્યું. વિશ્વરૂપ જોવું એવી જે અર્જુનની ઇચ્છા હતી, તે આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પરિતૃપ્ત કરી. (૧૬૬)

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्गुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकाद्यताम्रधम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થ:—તે વિશ્વરૂપમાં અનંત સુખો, અનંત નેત્રો, અનંત

અફલુત દર્શનીય પ્રકારે, અનંત સુપ્રકાશિત અલંકારો તથા ઉગ્રામેલાં અનંત ચક્રચક્રીત આયુષો હતાં. (૧૦)

ટીકા:—પછી અર્જુને એ સ્વરૂપમાં પુષ્કળ મુખો જોયાં. તે બાણે શ્રી વિષ્ણુના રાજમહેલ હોય અથવા લાવણ્યશ્રીના ભંડારજ ખુલ્લા થયા હોય તેવાં દીપતાં હતાં. કિંવા આનંદરૂપી વનજ ખીલી ગુલઝાર બની રહ્યાં હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. બાણે સૌદર્શને રાજ્યાધિકાર મળ્યો હોય તેવાં શ્રીહરિનાં આદહાદકારક મુખો અર્જુને જોયાં; અને તેજ પ્રમાણે કેટલાંક મુખોમાં બાણે કાંઈ ભયંકર કાળ રાત્રિનાં સૈન્યોજ ઉફલવ્યાં હોય તેવો દેખાવ દ્રષ્ટિગોચર થયો. બાણે મૃત્યુનેજ મુખો ઉત્પન્ન થયાં હોય; ભયનાજ કિલ્લા ઉભરી નીકળ્યા હોય; અથવા પ્રલયાગ્નિના કુડોજ સળગી ઉઠ્યા હોય, તેવાં અફલુત અને ભયંકર મુખો પણ અર્જુને તે સ્થળે જોયાં; તેમ અનેક સૌમ્ય અલંકાર યુક્ત તથા ચમત્કારીક મુખો પણ જોયાં. તે તેને જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો; પરંતુ તેના પત્તો લાગ્યો નહિ, માટે તે કાર્ય છોડી દઈ તેની આંખો ક્યાં છે તે કૌતુકથી જોવા લાગ્યો; ત્યારે નાના પ્રકારના રંગનાં કમળનાં વનોજ બાણે વિકસિત થયાં હોય એવી સૂર્યના તેજના જેવી ચમકતી આંખોની હારની હારોજ તેની દ્રષ્ટિએ પડી. તેમાં અતિ શ્યામવર્ણના મેઘ સમુદાયમાં કદપના અંત સમયે જેવી વિજળી ચમકે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મટિની નીચે પીળા વર્ણનાં નેત્રો અગ્નિની પેઠે ચમકતાં હતાં; તે એકજ રૂપમાં જુદાં જુદાં અનેક આશ્ચર્ય જોઈને તેમાં અનેકરૂપ ભરેલાં છે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ. પછી આ વિશ્વ-રૂપના પગો કયી તરફ છે, મુકુટ કયી તરફ છે તથા બાહુદંડ કયી તરફ છે તે કૌતુકથી જોવાની તેની ઇચ્છા વૃદ્ધિગત થતી ગઈ. શું ભાગ્યવાન પાર્થના મનોરથ કદિ વિક્ષણ થાય કે? શંકરના ભાથામાંથી કદિ નિષ્કળ બાણો જડે કે? કિંવા બ્રહ્મદેવની વાચામાં કદિ નિરર્થક શબ્દસમુદાય મળશે કે? કદિજ નહિ; તેમ અર્જુને તે અપાર વિશ્વ-રૂપને જોયું. જે રૂપનો થાગ વેદોને પણ લાગ્યો નહોતો, તેનાં સર્વ અવયવો અર્જુને પોતાની બન્ને આંખોથી એક સાથે જોયાં. જે વિશ્વ-રૂપ નાનાં રત્નોના અલંકારથી શોભાયમાન હતું, તેનાં ચરણોથી લઈને મુકુટપર્યંત અર્જુને તેનું સર્વાંગ જોયું. પરબ્રહ્મ પોતેજ સ્વરૂપ ધારણ કરે અને તેનાપર પરબ્રહ્મરૂપીજ અલંકારો પહેરે તો પછી તેની શોભામાં શી મણી રહે લૂટી જાય મહા તેજથી સૂર્ય અને ચંદ્રનાં મંડળો પ્રકાશિત થાય છે તે મહા તેજનું પણ જે જીવન છે, તેજ બ્રહ્મને બ્રહ્મરૂપી

અલંકાર ધારણ કર્યા પછી જાણવાની કોની શક્તિ છે ? પરંતુ અર્બુ-
નને તો તે રૂપ પણ દ્રષ્ટિએ પડ્યું. પછી તે પોતાની જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી
વિશ્વરૂપના હસ્ત જોવા લાગ્યો તો તે સાદા સરળ દ્રશ્ય થયા અને તેમાં
કદપાંતની જ્વાળાઓને લેદનારાં શસ્ત્રો ચમકતાં હતાં એવો દેખાવ
દ્રષ્ટિએ પડ્યો. પોતેજ અંગ, તે પર ધારણ કરેલા અલંકારો પણ
પોતેજ, પોતેજ હાથ, પોતેજ હથીઆર, પોતેજ જીવ અને શરીર પણ
પોતેજ, અરે વધારે શું ? ચરાચર વિશ્વ પણ પોતે પરમાત્માજ છે,
એવું દ્રશ્ય અર્બુને જોયું. તે રૂપના પ્રકાશની પ્રખરતાને લીધે નક્કરો
પણ છિન્નલિન્ન થઈ ગયાં અને અગ્નિ પણ હારીને સમુદ્રમાં પ્રવેશ-
વાને તૈયાર થયો. જાણે હળાહળ વિષનાં તરંગોજ ઉછળતા ન હોય,
કિંવા મહા વિદ્યુતનાં અરણ્યોજ ઉફ્ફલ્યાં ન હોય એવાં આયુધો
હાથમાં ગ્રહણ કરીને અન્યને મારવાને માટે જાણે અપરિમિત હાથો
ઉગામ્યા હોય એવું દ્રશ્ય અર્બુનની દ્રષ્ટિએ પડ્યું. (૨૧૭)

દિવ્યમાલ્યાંવરઘરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુખમ્ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—અંગપર સુપ્રકાશિત પુષ્પો અને વસ્ત્રો હતાં; તથા
અંગને સુગંધી દ્રવ્યોનું લેપન કરવામાં આવ્યું હતું. આવા સર્વ
આશ્ચર્યોથી ભરેલા તથા સર્વ જાણુએ મુખવાળા, વિશ્વરૂપ ધારણ કર-
નાર અંતરહિત દેવને અર્બુને જોયા. (૧૧)

ટીકા:—તે હાથમાંનાં અસંખ્ય શસ્ત્રોના લયથી અર્બુને પોતાની
દ્રષ્ટિ ફેરવી લીધી અને પછી કંઠ તથા મુકુટ તરફ જોવા લાગ્યો; તો
તેને એમ લાગ્યું કે કદપતરની ઉત્પત્તિ આમાંથીજ થઈ છે કે શું ?
મહાસિદ્ધિના અધિષ્ઠાનરૂપ લક્ષ્મી શ્રમિત થતાં જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે;
એવાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ કમળોનો સુવાસ લગવાન લેતા હોય એવું તેની
દ્રષ્ટિએ પડ્યું. મુકુટપર પુષ્પોના ગુચ્છ એકપર એક આવી રહ્યા છે
અને કંઠમાં અવર્ણનીય પુષ્પમાળા ઝુલી રહી છે. જાણે સ્વર્ગપર સૂર્ય
તેજ પથરાયલું હોય કિંવા મેરૂપર્વત સુવર્ણથી મઢેલો હોય તેજ
કુમ્ભરની ચારે બાજુ પીળું પીતાંબર ઝળકી રહ્યું હતું. જાણે મહાદેવને
કર્પૂરવડે લિપ્ત કરીએ; કેલાસ પર્વતને પારાવતી લીંપી દઈએ; ક્ષીર-
સાગરને શુભ સ્વચ્છ જળથી આચ્છાદિત કરી દઈએ; અથવા ચંદ્રની
ગલી ઉઠેલીને આકાશને તેનો છુરખો પહેરાવીએ; તે પ્રમાણે સર્વાંગે
અતિ શુભ અંદનનો લેપ દ્રષ્ટિગોચર થયો. જેના પ્રકાશથી તેજને પણ

તેજ મળે છે અને બ્રહ્માનંદ આનંદિત થાય છે; જેના સૌગંધ્યથી સૌગંધ્યમય વસ્તુ સુગંધીવાળી થાય છે; નિર્લેપ પરમાત્મા પોતેજ જે ગંધનો અનુલેપ કરે છે અને મદન પણ જેનું લેપન સર્વાંગે કરે છે; તે સૌગંધ્યના મહત્ત્વનું વર્ણન કોણ કરી શકશે? આ પ્રમાણે એક એક અલંકારની શોભા જોઈ અર્જુન બ્રમમાં પડયો; તેમજ દેવ બેઠા છે કે સુતા છે તથા તે ક્યાં છે તેની પણ તેને સમજ પડી નહિ. આંખ ઉઘાડીને તે આમતેમ જોવા લાગ્યો તો તેને સર્વ વસ્તુઓમાં વિશ્વરૂપ ભરપૂર દેખાયું; આથી તેણે તે તરફ ન જોતાં સ્વસ્થ બેસવાનો વિચાર કરી આંખો મીંચી, તો અંતરમાં પણ તેને વિશ્વરૂપજ દ્રષ્ટિગોચર થયું! સામે ભયંકર મુખો જોઈ ભીતિથી પાછળ જોયું તો ત્યાં પણ વિશ્વરૂપનાં મુખ, હાથ અને પગ અગાઉની માફકજ દેખાવા લાગ્યાં! અહો! અરે! જોવાથી જણાય એમાં તો આશ્ચર્યજ શું, પરંતુ નહિ જોવા છતાં પણ જણાય છે એ તો નવાઈ જુઓ! અનુબ્રહ્મનો કેવો પ્રભાવ છે કે પાર્થના જોવામાં અને ન જોવામાં પણ શ્રીકૃષ્ણ વ્યાપી રહ્યા છે. અર્થાત્ અર્જુન એક આશ્ચર્યના પૂરમાં પડી પાછો કિનારે આવે છે, તેટલામાંજ વળી બીજા ચમત્કારના મહાસાગરમાં જઈ પડે છે. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અસાધારણ કુશળતાથી વિશ્વરૂપ દેખાડી સર્વત્ર તેનાજ દર્શનમાં ડૂબાવી દીધો. તે સ્વભાવતઃ વિશ્વતોમુખ છે અને એજ જોવા માટે અર્જુને પ્રાર્થના કરી હતી તેથી તે સર્વત્ર વિશ્વરૂપમાંજ ડૂબી ગયા. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે દ્રષ્ટિ આપી હતી તે એવી નહતી કે, દીપક યા સૂર્યપ્રકાશમાંજ જોઈ શકાય અથવા આંખ બંધ કરવાથી દેખાવું બંધ પડી ભય માટે અર્જુનને આંખો ઉઘાડી હોય ત્યારે, બંધ હોય ત્યારે તથા અંધારામાં પણ તે દિવ્યદ્રષ્ટિવડે દેખાતું હતું; એમ હસ્તિનાપુરમાં સંજયે કૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું તથા ઉમેર્યું કે હે રાજા! સાંભળ્યું કે? નાના અલંકારથી ભરેલું તથા જેને સર્વ બાજુએ આંખો છે એવું વિશ્વરૂપ પાર્થે જોયું.

દિવિ સૂર્યસહસ્રસ્ય ભવેદ્ગુણપદુત્થિતા ।

યદિ માઃ સદૃશી સા સ્યા । સસ્રસ્ય મહાત્મનઃ ૧૨

શ્લોકાર્થ:—આકાશમાં એક ક્ષણવારમાં સહસ્ર સૂર્યોની પ્રભા પ્રસરે તો તે કેટલેક અંશે વિશ્વરૂપની પ્રભા જેવી દેખાય. (૧૨)

ટીકા:—હે રાજા! તે વિશ્વરૂપને શાની ઉપમા આપવી? પ્રલય-કાળે દ્વાદશ સૂર્ય એકત્ર મળે, તેમ સહસ્રાવધિ સૂર્યો એકજ વેળા

ઉદય પામે તોપણ તે વિશ્વરૂપના તેજની ખરાબરી કરી શકશે નહિ સર્વ વિજ્ઞાનીઓ એકત્ર કરીએ તથા પ્રલયકાળના અગ્નિનાં સર્વ સાહિત્યો જમાવી તેમાં તેના કરતાં દશ ગણું મહા તેજ ભેળવીએ, તો તે વિશ્વરૂપના તેજની થોડે અંશે ખરાબરી કરી શકે; પરંતુ તેની સંપૂર્ણ ખરાબરી થવી એ તો અસંભવિતજ છે. આવું તે શ્રી હરિના મહિમાવાળું સર્વાંગતેજસ્વી વિશ્વરૂપ વ્યાસની કૃપાથી મારી દ્રષ્ટિએ પડયું.

તત્રૈકસ્યં જગત્ત્સં પ્રવિભક્તમનેકથા ।

અપર્યદેવદન્ત્ય શરીરે પાંડવસ્તદા ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—નાનાવિધ વિભાગોથી લિન્ન લિન્ન થએલું સર્વ જગત તે દેવાધિદેવનાં શરીરમાં એકત્રિત થયું છે; એવું દ્રશ્ય અર્જુને તે સમયે બેયું. (૧૩)

ટીકા:—વળી તે વિશ્વરૂપમાં સર્વ જગત એક બાબુએ રહેલું દેખાતું હતું. જેમ સમુદ્રનાં પાણીપર લિન્ન લિન્ન પરપોટા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; કિંવા આકાશમાંનાં અખોમાં જેમ ગંધર્વનગર દ્રશ્ય થાયછે; પૃથ્વીપર કીડીઓનાં ટેકરાવાં (ઘર) અથવા ડુંગરપર સૂક્ષ્મ માટીની કણ હોય છે, તે પ્રમાણે તે સમયે દેવાધિદેવ શ્રીકૃષ્ણનાં શરીરમાં અર્જુને સર્વ જગત બેયું. (૨૪૪)

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનંજયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાંજલિરભાષત ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:—તે વખતે ધનંજય આશ્ચર્યથી ચક્રિત થયો અને તેના અંગપર રોમાંચ ખડાં થયાં; અને તે નમસ્કાર કરીને તથા હસ્ત બેઠીને દેવપ્રત્યે બોલ્યો. (૧૪)

ટીકા:—વિશ્વ પૃથક્ અને આપણે પૃથક્ એવું જે તેનામાં થોડું દૈત હતું, તે પણ હવે નષ્ટ થયું તથા અર્જુનનું મન સહજ વિરામ પામી ગયું. તેના અંતરમાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, બાહ્ય ગાત્રો લીલાં પડયાં અને નખથી શિખા પર્યંત રોમાંચ ખડાં થયાં. વર્ષાઋતુની શરૂઆતમાં પર્વતપરનો સર્વ મળ વહી ગયા પછી ત્યાં ઘાસ ઉગી ઉઠે છે તેમ અર્જુનનાં સર્વાંગપર રોમાંચ ખડાં થયાં; ચંદ્રકિરણોનો સ્પર્શ થતાં જેમ ચંદ્રકાંત મણિને પ્રસ્વેદ છુટે છે, તેમ અર્જુનના શરીર પર સ્વેદબિંદુઓ કુટી નીકળ્યાં. કમળની કળિમાં ભ્રમર સપડાય એટલે તે કલિકા કપિત થવા માંડે છે, તેમ અંતર સુખની લહરીઓને લીધે અર્જુન

કંપવા લાગ્યો. કર્પૂર કાઢવાનો પ્રયાસ કરતાં કર્પૂર કેળીનાં પડો ઉકે-
લાઈ કર્પૂરના કણો બહાર પડવા માંડે છે, તેમ અર્જુનની આંખોમાંથી
આનંદાશ્રુની ધારાઓ છુટવા લાગી. સમુદ્ર ભરેલો હોવા છતાં પણ
ચંદ્રોદય થતાંની સાથે તેમાં ભરતી આવે છે, તેમ આંતરસુખના
તરંગોથી તે વારંવાર ડોલવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના હૃદયમાં અષ્ટ
સાત્વિક ભાવોની એક બીજામાં સ્પર્ધા થવા માંડી અને અર્જુનને
બ્રહ્માનંદની રાજ્યપ્રાપ્તિ થઈ. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદસુખની પાછળ
દેવ અને હું એવું દ્વૈત કાયમ રહેવાને લીધે અર્જુન શ્વાસોચ્છ્વાસ
છોડીને એક દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો; અને જે બાબતોએ દેવ બેઠા હતા તે
બાબતોએ વળી મસ્તક નમાવીને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. (૨૫૪)

**अर्जुन उवाच । पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा
भूतदिव्येतरांश्च । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च
सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥**

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! તમારા દેહમાં મને
સર્વ દેવ, લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમુદાય, કમળનાં
આસનપર બેઠેલા સર્વ પ્રજ્ઞના સ્વામી બ્રહ્મદેવ, રૂદ્ર, સર્વ ઋષિઓ
તથા દિવ્ય સર્પો દેખાય છે. (૧૫)

ટીકા:—અર્જુન બોલ્યો:—હે પ્રભો ! આપનો જયજયકાર થાઓ.
હું સામાન્ય જીવ પણ વિશ્વરૂપ જોઈ શકું એ આપની મારાપર મોટી
કૃપા થઈ છે અને તેના યોગથી મને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. સર્વ
સૃષ્ટિને આપનોજ આશ્રય છે એમ મેં આજે મારી દ્રષ્ટિથી જોયું. હે દેવ !
પર્વત ઉપર જેમ સ્થળે સ્થળે શ્યાપદોની ગુફાઓ હોય છે; તેમ આ
આપના શરીરમાં સેંકડો ઇંદ્રયંદ્રાદિ લોક મારી દ્રષ્ટિએ પડ્યા છે. અહો !
આકાશમાં બેઠેલા સમુદાય દેખાય કિંવા પ્રચંડ વૃક્ષપર પક્ષીઓના
માળા દ્રષ્ટિએ પડે; તેમ હે શ્રી હરિ ! આપનાં આ વિશ્વરૂપી શરીરપર
દેવો સહિત સ્વર્ગ દેખાય છે. હે પ્રભો ! પંચ મહાભૂતો તથા તેમાંથી
ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીમાત્ર, એ સર્વને હું આપના શરીરમાં જોઈ છું.
તેજ પ્રમાણે આપના આ શરીરમાં સત્યલોક પણ છે અને ત્યાં બ્રહ્મ-
લોક પણ છે. બીજી તરફ જોઈએ તો કૈલાસ પણ દેખાય છે. પાર્વતી
સહ શ્રીશંકર આપના શરીરના એક ભાગમાં દેખાય છે. હે હૃષીકેશ !
આપને યોતાને પણ આપના આ શરીરમાં હું જોઈ છું. કશ્વપાદિ

ઋષિનાં સર્વ કુળો તથા સર્પો સહિત પાતાળ પણ આપના વિશ્વરૂપમાં દેખાય છે. કિંબહુના ! હે ત્રેલોક્યપતે ! આપના આ એક એક અવ-યવરૂપી ભીંત ઉપર ચૌદ ભુવનો ચિત્રની પેઠે આલેખાએલા જેવાં દેખાય છે ! અને તે ભુવનમાં જે જે પ્રાણીઓ છે તે પણ એ ચિત્રમાં દેખાય છે. આવું આપનું અલૌકિક મહત્ત્વ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. (૨૬૫)

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽ-
न्तान्तं न मय्यं न नस्तवां दं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ।

નાન્તં ન મય્યં ન નસ્તવાં દં પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપમ્

શ્લોકાર્થ :—હે વિશ્વેશ્વર ! હે વિશ્વરૂપ ! આપને અનંત બાહુ, અનંત ઉદરો, અનંત મુખો તથા અનંત નેત્રો હોઈ સર્વ બાજુએ આપને અનંત રૂપો છે એમ હું જોઉં છું; પરંતુ આપનો આદિ, મધ્ય તથા અંત મને દેખાતો નથી. (૧૬)

ટીકા :—આપે આપેલાં દિવ્ય ચક્ષુના બળથી આપના બાહુ-દંડમાં આકાશના અંકુરો ફુટ્યા છે કે શું એમ લાગ્યું. તેજ પ્રમાણે હે દેવ ! આપના હાથ એકજ સમયે સર્વ વ્યાપારો કરતા જણાય છે; તથા આકાશમાં જેમ પ્રહ્લાંડના ભાંડારો ઉઘડ્યા હોય તેમ આપનાં અપાર ઉદરો દેખાય છે. આપનાં હબરો મસ્તકોનાં કોટચવધિ મુખો, બાજુ પરપ્રહારૂપી વૃક્ષ, વદનરૂપી રૂપોથી લગી પડ્યાં હોય તેમ દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે આપની વિશ્વમૂર્તિપર જ્યાં ત્યાં મુખો દેખાય છે અને નેત્રોની પણ અનેક પંકિતઓ દેખાય છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગ, પાતાળ, ભૂમિ, દિશા કિંવા આકાશ એ સર્વ નષ્ટ થઈ આ સર્વ કાંઈ આપનામયજ દેખાય છે. કોઈ પણ સ્થળે કૌતુકને માટે પણ એકાદ પરમાણુ જેટલી જગા આપ વિનાની દેખાતી નથી. આ પ્રકારે આપે સર્વને વ્યાપી દીધાં છે. ચોડા વખતપર નાના પ્રકારનાં અપરિમિત મહાભૂતોથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત હતું તે સર્વ, હે અનંત ! આપ-નાથી વ્યાપ્ત થએલું દેખાય છે. આપ ક્યાંથી પ્રકટ થયા, આપ એકા છો કે ઉભા છો; ક્યાં માતાના ઉદરમાં હતા, આપની કેવડી મોટી આકૃતિ છે, આપનું રૂપ કેટલું છે, વય કેટલી છે, આપની પેલી મેર ગું છે અને આપનું અધિષ્ઠાન શું છે; એ હું જોવા લાગ્યો તો મેં આપનેજ સર્વત્ર જોયા. આપનું અધિષ્ઠાન આપજ છો; આપ કોઈમાંથી ઉત્પન્ન થયા નથી પણ આપ જન્મરહિત તથા સ્વયંભૂ છો. હે દેવ ! આપ ઉભેલા પણ નથી અને બેઠેલા પણ નથી; આપ ઉંચા પણ નથી અને ઠીંગણા પણ નથી; આપની ઉપર અને નીચે પણ આપજ છો.

હે દેવ ! આપના રૂપને ફક્ત આપનીજ ઉપમા ઘટી શકે છે. આપનું વય પણ આપનાજ જેટલું છે; હે દેવાદિદેવ ! આપની પીઠ પણ આપજ છો અને આપનું પેટ પણ આપજ છો. વધારે શું કહું ? હે અનંત ! હું વારંવાર જોઈ ચુક્યો છું કે આપના જેવા આપજ છો; પરંતુ આપના વિશ્વરૂપમાં મને એકજ ઉણપ લાગે છે કે તેને આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણ નથી. મેં સર્વ સ્થળે તેની તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ તેનો મને પત્તો લાગ્યો નહિ; માટે આદિ, મધ્ય અને અંત એ ત્રણે આપનાં રૂપને છેજ નહિ એમાં સંશય નથી. હે આદિમધ્યાંતરહિત શ્રી પ્રભુ ! હે અપરિમિત જગદીશ ! ખરેખર મેં આવું આપનું વિશ્વરૂપ જોયું. આપના વિશ્વરૂપમાં સંકટો લિન્ન લિન્ન મૂર્તિઓ ઉભી છે, તેથી આપે અંગપર નાના પ્રકારના રંગોનાં આભૂષણ ધારણ કર્યો હોય એમ દેખાય છે. આપના વિશ્વરૂપ રૂપી પર્વત ઉપરની ભાત ભાતની પૃથક્ પૃથક્ મૂર્તિઓ, તે વૃક્ષ અને વેલીની પેઠે શોભે છે અને મૂર્તિઓ પર જે અલંકારો છે તે ફળો તથા ફુલો જેવાં લાગે છે. હે દેવ ! આપ જાણે મહા સમુદ્ર છો અને મૂર્તિ રૂપ તરંગોથી ઉછાળા મારતા દેખાઓ છો; કિંવા આપ એક ઉત્તમ વૃક્ષ છો અને મૂર્તિ રૂપી ફળોથી લચી પડેલા દેખાઓ છો. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ભૂતોથી ભરેલી છે કિંવા આકાશ જેમ નક્ષત્રોથી વ્યાપ્ત છે, તેમ આપનું વિશ્વરૂપ મૂર્તિથી ભરેલું દેખાય છે. જે એક એક મૂર્તિમાંથી ત્રેલોક્ય ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તેવી મૂર્તિઓ તો આપનાં રૂપપરન્મં એક રોમની ખરાબર છે. એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરનારા આપ કોણ છો અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? તે જો હું જોવા લાગ્યો તો મારા સ્પર્શિ રૂપેજ આપ મને ભાસ્યા; માટે હે મુકુન્દ ! આપ સર્વદા સર્વ-વ્યાપક છો, પરંતુ ભકતોપર અનુગ્રહ કરવાને માટેજ સગુણ રૂપ ધારણ કરો છે, એમ મને લાગે છે. આપની તે ચતુર્ભુજ સ્થામ મૂર્તિ જોતાં મન તથા આંખ કેવી તૃપ્ત થાય છે ! તેને આલિંગન દેવું હોય તો તે જો હાથની બાથમાં પણ પકડી શકાય છે. હે વિશ્વને ધારણ કરનારા દેવ ! આવું મનોહર રૂપ આપ ભકતો પર કૃપા કરવા માટેજ ધારણ કરો છો; પરંતુ અમારી દ્રષિત દ્રષ્ટિથી આપને અમે સામાન્ય મનુષ્યના જેવાજ જોઈએ છીએ. આપે દિવ્યચક્ષુ આપીને મારી દ્રષ્ટિનો દોષ નષ્ટ કર્યો છે તેથીજ આપનો યથાર્થ મહિમા દ્રષ્ટિએ પડ્યો છે; રથની મકરાકાર ધુસરીના પાછલા ભાગપર જે આપ બેઠા હતા, તેજ આપે આવડું અમાપ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, એમ મેં હવે પાકી રીતે જાણ્યું. (૨૯૩)

પિતૃત્વં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમન્તમ્
પરગાદે ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં તન્મન્તારાજાનલ્પાર્જુન તિમ્મમેયઃ

શ્લોકાર્થ:—હે ભગવન ! જેનાં મસ્તકપર કિરીટ છે અને જેના હસ્તમાં ગદા અને ચક્ર છે, તથા જે તેજઃપુંજ અને સર્વ પાબુથી દેહીપ્યમાન છે, પ્રદીપ્ત અગ્નિની તથા સૂર્યની પ્રભા જેવી જેની પ્રભા છે, અને જેની ગણના થઈ શકતી નથી, તથા જે કોઈથી ભેષ શક્તતા નથી, એવા આપને હું ભેઉં છું. (૧૭)

ટીકા:—હે શ્રીહરિ ! આપે મસ્તકપર જે સુકુટ ધારણ કર્યો હતા તેજ સુકુટ આ છે; પરંતુ તેનાં તેજ અને આકારમાં જગીન આસ્માનનો ફરક છે, એજ મોટું આશ્ચર્ય છે ! ઉપલા હાથમાંનું ચક્ર પણ આજને ? કારણ કે હે વિશ્વભૂતે ! તેને અટકાવીને તમે પકડતા હતા તે નિશાન અઘાપિ કાયમજ છે. બીજા હાથમાં જે ગદા પકડતા હતા તે આજને ? હે ગોવિંદ ! નીચેના બે હાથો અશ્વોની લગામ ધરવાને માટે નિઃશસ્ત્ર રહેતા હતા તે આજ કે ? અને હે વિશ્વેશ ! વિશ્વરૂપ જેવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટેજ આપે એકદમ આ વિશ્વરૂપ ધારણ કર્યું એ હું બાણું છું; પરંતુ હે દેવ ! આપનાં આ રૂપથી આશ્ચર્ય પામવાની મારી યોગ્યતા નથી. આ આશ્ચર્યથી મારું મન ચકિત થઈ જાય એમાં નવાઈ શું ? આ તમારું વિશ્વરૂપ અહીંઆં છે કે નહિ એવો વિચાર કરવાનો સુદાં અવકાશ નથી. તે રૂપના તેજનો ચમત્કાર એવો છે કે તે સર્વત્ર ભરેલું દેખાય છે. આ રૂપના તેજની એવી અલૌકિક તીવ્રતા છે કે તેની સમક્ષ અગ્નિની દ્રષ્ટિ પણ ગાંખી થઈ જાય છે અને સૂર્ય પણ કાજળના જેવો શ્યામ પડી જાય છે; તથા એમ લાગે છે કે સર્વ દ્રષ્ટિ મહા તેજના મહોદધિમાં ડૂબી જઈ છે; કિંવા કલ્પાંત સમયની વિજળીએ સર્વ આકાશને ઘેરી લીધું છે; અથવા પ્રલયકાળના તેજની જ્વાળાએ આકાશ વ્યાપ કરી લીધું છે. આવું આપનું તેજ હવે તો મારી દિવ્યદ્રષ્ટિથી પણ ભેષ શકાતું નથી. તે તેજ અધિક પ્રખર હોવાથી શરીરમાં દાહ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની તરફ જોતાં મારાં દિવ્ય ચક્ષુને પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય છે. અહો મહારાજ ! પ્રલયકાળનો જે કાળાગ્નિ રૂદ્રમાં ગુપ્ત હોય છે, તે પ્રલયરૂદ્રની કલિકાજ બાણે વિકસિત થઈ હોય એવું આપનું તેજ લાગે છે; તેજ પ્રમાણે આપના પ્રસારેલા વિશ્વરૂપના તેજના વન્દિમાં પંચમહાભૂતાત્મક શરીરો બળીને પ્રજ્ઞાંડના કોલસા થાય છે.

આપના રૂપની વ્યાસિને તમે આપના તેજનો અંત નથી, એવું આ આપનું અદ્ભુત રૂપ મેં યાવજ્જન્મ જોયું નથી. (૩૦૬)

ત્વમક્ષરં પરમં વૉ તવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનં ।

ત્વમવ્યયઃ શાઃ તથમગોષ્ઠા સનાતનત્તં પુરુષો મતો મૌ ।

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો ! જાણુવા યોગ્ય એવા જે અક્ષર નામના પરબ્રહ્મ તે આપ છો; આપ વિશ્વને મહા આધારભૂત છો; આપ અવિનાશી હોઈ સનાતન ધર્મના રક્ષક છો; અને આપ ચિરકાળ રહેનાર પુરૂષ છો, એ વાત મને માન્ય છે. (૧૮)

ટીકા:—હે દેવ ! આપ પરબ્રહ્મ હોઈ સાઠાત્રણ માત્રાના ઈંકારથી પણ અતીત છો. આપનું સ્થાન શોધી શોધીને કૃતિ થાકી ગઈ પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આપનામાં પ્રાણીમાત્ર લય પામે છે અને આપ વિશ્વ સંચિત કરવાનું સ્થાન હોઈ ગહન અવ્યય તથા અવિનાશી છો. આપ ધર્મના જીવન છો; અનાદિ સિદ્ધ છો અને નિત્ય તવા છો; તથા છત્રીસ તત્ત્વથી પણ અતીત હોઈ સાઠત્રીસમા પુરૂષ છો અને આ જગતના ઈશ્વર છો. (૩૦૬)

અત્રાદિમધ્યાન્તમનન્તવીર્યમનન્તવાઃ શશિસૂર્યદિપ્તિઃ ।

પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતાશવકત્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તં ।

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો ! જેને આદિ મધ્ય અને અંત નથી; જેની શક્તિનો પાર નથી; જેને અનંત હસ્તો છે; સૂર્ય અને ચંદ્ર જેની આંખો છે; પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેનું મુખ છે; અને જે પોતાનાં તેજથી આ વિશ્વને તપ કરે છે; એવા આપને હું જોઉં છું. (૧૯)

ટીકા:—આપ આદિ, મધ્ય અને અંતરહિત હોઈ આપનું પરાક્રમ અપાર છે. આપને ચારે બાજુએ અસંખ્ય હાથ તથા પગ છે; ચંદ્ર અને સૂર્ય આપની આંખો છે અને તે શાંતિ તથા કોપની લીલા દર્શાવે છે. આપ તમેરૂપી નેત્રવડે એકને શિક્ષા કરો છો અને કૃપારૂપી નેત્રવડે બીજાનું પાલન કરો છો. ખરેખર, આવા અનેક પ્રકારે આપ મારી દ્રષ્ટિએ પડો છો. જેમ પ્રલયાગ્નિ સળગતાં ચેતરક પ્રકાશ પડે છે, તેમ આપનું મુખ અતિ પ્રખર દીપ્ત છે. પર્વતપર દાવાનળ સળગતાં જેમ પર્વતપરના સર્વ પદાર્થો સળગી ઉઠે છે અને મોટી મોટી જ્વાળાઓ ઉઠે છે; તેમ તમારી દાઢ અને જીભ દાંતને ચાટતી હોય તેમ લાગે છે. તમારી આ મુખની અગ્નિની ઉજ્જ્વળતાથી તથા

તમારા વિશ્વરૂપના તેજથી સર્વ ભસ્મીભૂત થઇ નાશ પામે છે. (૨૧૪)
द्यावापृथिव्योरि मन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मना।

ત્રેલોકાર્થ:—હે મહાત્મન! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ અંતર તથા સર્વ દિશા કેવળ આપેજ વ્યાપ્ત કરી મૂકી છે. આપનું આ અદ્ભુત ઉગ્ર રૂપ જોઇને આ સર્વ ત્રેલોક્ય અતિશય ભયભીત થયું છે.

ટીકા:—સ્વર્ગ, પાતાળ, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ તેમજ દશે દિશા અથવા સર્વ દિશાચક્ર, એ સર્વ એક આપથીજ વ્યાપી ગયાં છે, એવું હું કૌતુક જોઉં છું; આકાશ સહિત સર્વ વિશ્વ આપના ભીષણરૂપમાં રૂખે છે કે શું? કિંવા આપના અદ્ભુત રૂપના રસના પાત્રમાં ચૌદે ભુવનો સપડાયાં છે કે શું? એવું આપનું રૂપ આશ્ચર્યકારક છે, તે કેવી રીતે જોઇ શકાય? આપના ભવ્યરૂપની પ્રાપ્તિની કલ્પના કરી શકાતી નથી; આપના રૂપનું તેજ પણ સહન કરી શકાતું નથી અને આપના રૂપના દર્શનથી જગતને સુખની પ્રાપ્તિ થવી તો એક બાબુએજ રહી, પરંતુ એથી વિરુદ્ધ તે મહા કષ્ટથી પ્રાણ ધારણ કરી રહે છે. હે દેવ! આવું આપનું અદ્ભુત રૂપ જોઇ ભીતિની ભરતીઓ કેમ આવે છે તે સમજાતું નથી. કારણકે ભીતિથી થતા દુઃખના તરંગોમાં ત્રેલોક્ય રૂખે છે. આપ મહાત્માના દર્શનથી ભય અને દુઃખની પ્રાપ્તિ શા માટે થવી જોઇએ? પરંતુ આપના આ રૂપને જોઇને સુખ કદિ મળશેજ નહિ એમ મને લાગે છે. જ્યાં સુધી આપનું રૂપ જોયું ન હતું ત્યાં સુધી જગતને સંસારસુખજ ઉત્તમ લાગતું હતું; પરંતુ આપનું રૂપ જોવાથી વિષયવાસના પણ છૂટી ગઇ છે અને ત્રાસ પણ ઉત્પન્ન થયો છે. વળી આપના આ ભયંકર વિશ્વરૂપને જોઇને તેને એકદમ લેટી શકાશે કે? અને જો લેટી ન શકાતું હોય તો આવા દુઃખમાં કેવી રીતે રહી શકાય? જો પાછળ હટીએ તો અનિવાર્ય જન્મ મરણરૂપી સંસાર દુઃખ દે છે; અને આગળ જઇએ તો આ પ્રચંડ વિશ્વરૂપને લેટી શકાતું નથી. આવી રીતે બંને તરફથી સપડાઇને બિચારું ત્રેલોક્ય ચગદાઇ મરે છે; આપનું વિશ્વરૂપ જોવાની મારી તીવ્ર ઉત્કંઠાનું ફળ આખરે આવુંજ આવ્યું છે. જે પ્રમાણે એકાદ મનુષ્ય અગ્નિમાં દાઢી જવાથી દાહનું શમન કરવા માટે સમુદ્રમાં ધાયો જાય અને સમુદ્રના પ્રચંડ તરંગો જોઇને તેને વિશેષ ભીતિ લાગે, તેવી આ જગતની સ્થિતિ થાય છે. આપને જોઇને જગત તરફડવાજ લાગે છે. (૩૨૫)

અમી હિ ત્વાં રસંધા વિશન્તિ કોચીતાઃ
પ્રાણલયોઽગૃણંતિ સ્વસ્તાં રક્ત્વા મપિસિદ્ધસંધાઃ
ત્વાન્ત ત્વાંસ્તુતિભિઃ પ્લક્લાભેઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો ! બ્રહ્માર ઉતારવાને માટે અવતરેલા દેવોના અંશરૂપી કેટલાક યોદ્ધાઓ આપના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે છે; કેટલાક લયલીત થઈ, હાથ જોડી, આપની સ્તુતિ કરે છે; તથા મહર્ષિ અને સિદ્ધના સમુદાય 'સ્વસ્તિ' શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી, સંપૂર્ણ સ્તુતિવડે આપનું સ્તવન કરે છે. (૨૧)

ટીકાઃ—હવે જગતથી પર થએલા એવા જ્ઞાની પુરુષોના સમુદાયોની થએલી સ્થિતિ જુઓ. તમારા અંગના તેજથી એ પુરુષો સર્વ કર્મોનાં બીજ બાળી ભસ્મ કરીને સફલાવથી આપના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. કેટલાકે આપના આ રૂપને જોઈને લયલીત થઈ, આપમાંજ સર્વ વિશ્વને આરોપી, આપ સમક્ષ હાથ જોડી આપની પ્રાર્થના કરે છે કે, હે દેવ ! અમે અજ્ઞાન સમુદ્રમાં પડી, વિષયબળમાં લુપ્ત થયા છીએ અને સ્વર્ગસુખ તથા સંસાર એ ઉભયની વચમાં સપડાયા છીએ; આવા સંકટમાંથી આપ સિવાય અમને કોણ છોડાવશે ? માટેજ હે દેવ ! અમે સર્વ ભાવે આપને શરણે આવ્યા છીએ, એમ તેઓ કહે છે અને કશ્યપાદિ મહર્ષિ તથા કપિલાદિ સિદ્ધ અને વિદ્યાધર આદિ ગંધર્વમંડળ પણ “આપનું કલ્યાણ થાઓ” એમ કહી આપની પ્રાર્થના કરે છે. (૩૩૧)

રુદ્રાતિલા વસવોયેચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતશ્રાવ્યપાઞ્ચ
ગન્ધર્વયક્ષારાસસિદ્ધસંધા વીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાૈવ સર્વૌ ॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો ! રુદ્ર, આદિત્ય, વસુ, સાધ્ય, (રુદ્રગણ) વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મરુત, પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ, અસુર તથા સિદ્ધના સમુદાયો સર્વથા વિસ્મિત થઈ આપના રૂપ પ્રતિ ટગર ટગર જોયા કરે છે. (૨૨)

ટીકાઃ—અગ્નિઆર રુદ્ર, બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, સાધ્યનામક સર્વ દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમાર તથા ઓગણપચાસ મરુદ્ગણ એ સર્વ પોતાના વૈભવથી; તેમજ પિતર, ગંધર્વ, યક્ષ તથા સર્વ રાક્ષસગણ, ઇદ્રાદિક મુખ્ય દેવ તથા સર્વ સિદ્ધ, એ સર્વ પોતપોતાના લોકમાંથી

લીન ઉત્કંઠાથી આપનું વિશ્વરૂપ જુઓ છે તે જુઓ; અને હે પ્રભો ! આપને જોઈને ક્ષણે ક્ષણે મનમાં આશ્ચર્ય પામીને તેઓ આપની સમક્ષ પોતાનાં મસ્તક અવનત કરે છે. તે સર્વ મંજુલ શબ્દથી સ્વર્ગમાં આપનો જયજયકાર ગાય છે અને બે હાથ જોડી મસ્તક નમાવી આપને નમસ્કાર કરે છે. તે દેવનાં નમ્રતારૂપી વૃક્ષની વાડીમાં અષ્ટ સાત્વિકભાવરૂપી વસંતઋતુ ખીલીને તથા તે વૃક્ષને કરસંપુટરૂપી પલ્લવ કુટીને આપની પ્રાપ્તિ તેને ફળરૂપે થઈ છે. (૩૩૭)

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ।

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો ! આપનું અનેક મુખવાળું, અનેક નેત્રવાળું, અનેક હસ્તવાળું, અનેક સાયળવાળું, અનેક પગવાળું, અનેક પેટવાળું, અનેક દાઢવાળું વિકરાળ તથા વિશાળરૂપ જોઈ સર્વ લોકો અત્યંત ભયભીત થયા છે; અને હું પણ ભયભીત થયો છું. (૨૩)

ટીકા:—જાણે તેનાં નેત્રોનું ભાગ્યજ ઉદય પામ્યું હોય તેમ આપના અગાધ વિશ્વરૂપને જોઈને તેનાં મુખનો સુદૃઢ આજે ઉદિત થયો છે. એ ત્રૈલોક્યવ્યાપ આપનું સ્વરૂપ જોઈને દેવો પણ ચકિત થયા છે; કારણ કે એ સ્વરૂપ ગમે ત્યાંથી જોતાં પ્રત્યેક શ્રેક્ષ્ણને પોતાની સામે દેખાય છે. આ પ્રમાણે એ રૂપ એકજ, વિચિત્ર અને ભીષણ છે. એને પુષ્કળ મુખો અને પુષ્કળ નેત્રો છે; એને અનંત હાથો છે અને તેમાં શસ્ત્રો ધારણ કર્યા છે. તેજ પ્રમાણે તેને અનંત ઉત્તમ બાહુ, પાય તથા ઉદર છે અને તે નાના વર્ણોથી યુક્ત છે, તથા તેનું પ્રત્યેક મુખ જાણે ગ્રાસ કરવાને ધાતું હોય તેવું દેખાય છે. મહાકલ્પને અંતે કોષિત થએલો યમ જ્યાં ત્યાં પ્રલયાગ્નિની હોળીઓ પ્રસારી મૂકે, કિંવા શંકરનાં સંહારક ચંત્રો તથા પાત્રો, પ્રલય ભૈરવનાં મંડળો, અથવા વધ કરનારી જગદંબાની વિભૂતિઓ સંહાર કરવાને માટે આવી હોય તેમ જ્યાં ત્યાં આપનાં પ્રચંડ મુખો દેખાય છે; અને ગુફામાં જેમ સિંહ માતો નથી, તેમ આપના દાંતો મુખમાં ન સમાતાં ભયંકર દેખાય છે. પ્રલય રાત્રિના તિમિરમાં સંહારક પિશાચો નીકળી પડ્યા હોય તેમ પ્રલયકાળના સંહારના રક્તવડે તમારી દાઢો ખરડાએલી છે. વધારે શું કહું ? કાળ જેમ યુદ્ધને આમંત્રણ કરે, કિંવા સર્વ સંહારમાં જીવોનો નાશ થાય, તે પ્રમાણે તમારા મુખમાં અત્યંત ભયંકરપણું દેખાય છે. શું કહું ? આ સર્વ જગત અત્યંત દીન જણાય

છે. જે કોઈ જગતપ્રતિ કિંચિદ્ દૃષ્ટિ નાંખી જોશે તેને તે દુઃખરૂપી યમુના નદીના કાંઠાપર ઉભાં રહેલાં વૃક્ષ સમાન જણાયે. તમારા આ મહા મૃત્યુરૂપી સાગરમાં જગતનું આયુષ્યરૂપી નાવ ચોકરૂપી તોફાનથી હેલકારા ખાય છે. હે દેવ ! કદાચિત આપ એમ કહેશો કે ‘તને લોકોની ભીતિ માટે ચર્ચા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? અધુના જે વિશ્વરૂપ જોયું, તેનું તું તારે ધ્યાન ધરી સુખોપલોગ લે.’ લોકોની ભીતનું તો માત્ર મેં બહાનું જ બતાવ્યું છે અને વાસ્તવમાં તો મારાજ હાંબ ગગડી ગયા છે. પ્રલયકાળનો રૂદ્ર પણ મારાથી ખીચે છે; મારી ભીતિથી મૃત્યુ લપાઈ જાય છે; પરંતુ આવો બળવાન છતાંયે હું તમારું સ્વરૂપ જોઈને કંપું છું. પરંતુ હે પ્રભો ! આપનું આ ભયંકર રૂપ કે જે આપના ઉચ્ચ તેજવડે ભયને પણ લય પમાડે છે, તેને વિશ્વરૂપ કહેવું એ શું ચમત્કાર નથી ? એ તો ખરેખર સંહારક દેવીજ છે. (૩૫૨)

**नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशाल
नेत्रम्। दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं
न विन्दामिशमं च विष्णो ॥ २४ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે વિષ્ણો ! આકાશ પર્યંત પહોંચેલા, પ્રકાશમાન, અનેક વર્ણો યુક્ત, પ્રસરેલાં મુખવાળા, તથા પ્રદીપ્ત વિશાળ નેત્રોવાળા આપના આ સ્વરૂપને જોઈને મારો અંતરાત્મા ભયભીત થઈ ગયો છે. મારું ધૈર્ય રહેતું નથી અને મને શાંતિ પણ વળતી નથી. (૨૪)

ટીકા—આપનાં કેટલાંક કોઘિત મુખો જાણે મહાકાળની સાથે સ્પર્ધા કરતાં હોય અને જાણે તેમણે પોતાની વિશાળતાવડે આકાશને પણ હરાવી દીધું હોય એમ દેખાય છે. તે વિશાળ આકાશમાં પણ સમાઈ શકતાં નથી; તેને ત્રિભુવનનો પવન પણ પહોંચી શકતો નથી. ઉલટાં તેજ પોતાની ઉજ્જ્વલતાથી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી સર્વત્ર ભડકા કરે છે ! વળી તે પ્રત્યેક મુખમાં રંગ રૂપનો ભેદ છે; અને પ્રલયકાળનો અગ્નિ પણ તે મુખોની જ સહાયથી પૃથ્વીનો પ્રલય કરતો હશે એવો ભાસ થાય છે. તેનું એટલું તેજ હોય છે કે તેથી ત્રૈલોક્ય બળીને સાંખ થઈ જાય. તે મુખમાં ખીજાં પણ મુખ છે અને તેમાં પણ દાંત તથા દાઢો છે. જાણે વાયુને ધનુર્વાત થયો કિંવા સમુદ્રમાં મહાપુર આવી તે મચાદા છાડી વહેવા લાગ્યો કે શું ? અથવા વડવાનળની સહાયથી વિષરૂપ અગ્નિ જગતનો સંહાર કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે કે

શું ? અગ્નિ હળાહળ વિષનું પાન કરતો હોય કિંવા સ્વતઃ મૃત્યુજ સંહાર કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય, તે પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપનું તેજ પ્રખર હોઈ તેને અન્ય મુખો પણ લાગેલાં છે. પરંતુ તે મુખો કેવડાં મોટાં છે ? આકાશ મધ્યમાંથી તૂટીને જાણે તેમાં આંતરો પડ્યો હોય તેવાં તે પ્રચંડ દેખાય છે; કિંવા હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસ પૃથ્વીને બગલમાં મારીને જે વખતે પાતાળમાં જવાને નીકળ્યો તે વખતે હાટકેશ્વરે (સસ પાતાળના મહાદેવના અવતારે) જેમ પાતાળનું વિવર ઉઘાડ્યું હતું; તે પ્રમાણે તમારાં આ મુખો પ્રસરેલાં છે અને તેમાં જીવંત આવેશપૂર્વક લબઝે છે; સમસ્ત વિશ્વ પોતાના એક આસને માટે પણ પુરતું થઈ પડનાર નથી એમ જાણી તે બેપરવાઈથી તેને બક્ષી જતી નથી. પાતાળના નાગના કુંક્રાડાથી જે પ્રમાણે વિષજવાળા નીકળી આકાશને સ્પર્શે છે, તે પ્રમાણે આ મુખની ગુફામાં જીવંત જાસે છે ! જાણે પ્રલયકાળની વિજળીઓને એકત્રિત કરી ગગનના કિલ્લા શૃંગારવામાં આવ્યા હોય, તેમ ઓછોની ઉભય બાજુએ દાદોના આંકડા પ્રખર દેખાય છે; અને કપાળના ભાગની બખોલમાં ભયને પણ બીવડાવનાર ડોળાઓ આવી રહ્યા છે. તે ડોળા જાણે મહામૃત્યુનો પ્રવાહ અધારામાં છુપાઈને બેઠો હોય તેવા દેખાય છે. આ પ્રમાણે ભીતિનું કૌતુક કરીને આપ શી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખો છો તે હું સમજી શકતો નથી; પરંતુ મને તો મરણની ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. હે દેવ ! મને વિશ્વરૂપ જોવાની જે તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ હતી તેણે પોતાનું કૃણ આપ્યું. અને તે રૂપ જોઈને જે તૃપ્તિ આંખોને થવી જોઈતી હતી તે થઈ છે. હે દેવ ! મૃત્તિકાના શરીરનો નાશ થાય તેની સ્પૃહા નથી; પરંતુ મારું તો ચૈતન્ય પણ રહેશે કે નહિ તે સમજાતું નથી. મનને પણ તાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને બુદ્ધિને ભીતિ થઈ અભિમાનની પણ વિસ્મૃતિ થઈ છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ઈંદ્રિયોથી ભિન્ન એવો જે આનંદ સ્વરૂપ નિશ્ચય આત્મા તેને પણ કંપારી છુટવા માંડી છે. હે દેવ ! વિશ્વરૂપના સાક્ષાત્કારની શી વાત કરવી ? જેના દર્શનથી મારું જ્ઞાન પણ પલાયનમઃ કરી ગયું; અને તમારો તથા મારો જે ગુરૂ શિષ્યનો સંબંધ છે તે પણ રહેશે કે નહિ, તે સંશય છે. હે દેવ ! વિશ્વરૂપના દર્શનથી વ્યાકુળ થએલા અંતઃકરણને શાંત કરવાનો યત્ન હું કરું છું. પ્રથમથીજ મારી અને ધૈર્યની વચ્ચે રસણું લાગ્યું હતું, તેમાં વળી આ વિશ્વરૂપ જોઈ એટલે પૂછવુંજ શું ? તમે મને ઉપદેશના ગોટાળામાં ઠીક નાખી દીધો ! મારો જીવાત્મા વિશ્રાંતિને માટે બિચારો

ચારે તરફ દોડી રહ્યો છે; પરંતુ ક્યાંય તેને વિશ્રાંતિસ્થાન મળતું નથી. આ પ્રમાણે તમારા આ વિશ્વરૂપી મહાભારીના દર્શનથી સ્થાવર જંગમાદિ સૃષ્ટિમાંની સર્વ વસ્તુનું જીવન નષ્ટ થયું છે. હું પણ જો તમારે શરણે નહિ આવું તો જીવતો શી રીતે રહીશ ? (૩૭૪)

**दण्डाकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काला-
नलसंनिभानि। दिशो न जाने न लभे च
शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥२५॥**

શ્લોકાર્થ:—હે દેવાધિદેવ ! હે જગન્નિવાસ ! પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવી પ્રદીપ્ત અને લયંકર એવી દાદોથી વિકરાળ બનેલાં તમારાં મુખો જોતાંજ હું દિશાઓને પણ ઓળખી શકતો નથી અને મને એન પડતું નથી; માટે આપ મારાપર કૃપા કરો. (૨૫)

ટીકા:—મહા લયનું કોઈ આખું પાત્ર કુટી આંખો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ દેખાય, તેમ તમારાં અતિ વિકરાળ પ્રચંડ મુખો પ્રસરેલાં દેખાય છે; અને તેની અંદર દાંત તથા દાદો એટલાં બધાં છે કે તે મોંઢાની વચ્ચે માતાં પણ નથી; અને જાણે ચારે તરફથી પ્રલયકાળનાં શસ્ત્રોની ઘટ્ટ વાડ કરી લીધી હોય એવો ભાસ થાય છે. મૂળે તક્ષક નાગ, અને વળી તેના મુખમાં બીજું વિષ ભરવામાં આવે; કિંવા અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ભૂતોનો સંચાર થાય, અથવા પ્રલયાગ્નિની સાથે આગ્નેયાસ્ત્ર પણ પ્રકટાવવામાં આવે; તે પ્રમાણે તમારાં વિશાળ મુખોમાંથી મહાન જ્વાળાઓ બહાર ઉછળી આવે છે, અને જાણે અમારાપર મરણરૂપી જળનાં પૂરોજ ચઢી આવતાં હોય એમ લાગે છે. બ્રહ્માંડનો નાશ કરનાર પ્રલયાગ્નિ ઉદ્ભવે અને તેને પ્રલયકાળનો પ્રચંડ પવન સહાય આપે, તેના જેવાં તમારાં આ સંહારક મુખો જોઈને માઈ ધૈર્ય તદ્દન ખુટી ગયું છે; હું ગાંડો થઈ ગયો છું; દિશાઓ પણ ભૂલી ગયો છું અને મને પોતાને પણ વિસરી ગયો છું. આપનું વિશ્વરૂપ મેં જોયું ન જોયું એટલામાં તો તેનાવડે ઉપજનારા સુખના રામજ રમી ગયા. માટે હે મહારાજ ! તમારા આ પ્રચંડ સ્વરૂપને હવે આકુચિત કરી દ્યો. આવી રીતે આપ મને બીવરાવશે એવી પ્રથમ ખબર હોત તો વિશ્વરૂપ જોવાનું મેં ઇચ્છ્યું હોત ખરું ? માટે હવે આ આપના વિશ્વરૂપ રૂપી પ્રલયાગ્નિથી મારો પ્રાણ બચાવો. હે અનંત ! આપ જો અમારા ખરેખરા ઈશ્વર હો, તો મારા મરણને અટકાવી મારા

જીવનનું રક્ષણ કરો અને આ સંહારક વિશ્વરૂપને સંકુચિત કરો. હે દેવાધિદેવ ! સર્વ વિશ્વનું વસતિસ્થાન એવા આપ સર્વ જગતનું પાલન કરવાને બદલે ઉલટો તેનો સંહાર કરવા માગો છો ? માટે હે દેવ-રાયા ! ત્વરિત પ્રસન્ન થઈ આપની આ માયા સંકોચી લ્યો, સંકોચી લ્યો અને મને આ મહા દુઃખમાંથી ઉગારો. આ વિશ્વરૂપને જોઈને હું અતિ લયલીત બની ગયો છું ! અમરાવતીપર રાક્ષસોએ છાપો માર્યો ત્યારે તેમનો પરાલવ મેં એકલાએ કર્યો; હું કાળના મુખમાં પણ જવાને બીતો નથી; પરંતુ હે દેવ ! આપનું આ વિશ્વરૂપ તો તેથી પણ અધિક લયંકર છે. આપ મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક લયંકર થઈ સકળ વિશ્વ સહિત અમારો આસ કરવાને ઉપસ્થિત થયા હો એમ લાગે છે. પ્રલયકાળનો સમય આવ્યા વિનાજ આપ જગતના રક્ષણકર્તા હોવા છતાં તેનું ભક્ષણ કરવાને તત્પર થયા છો, તેથી ત્રિભુવનનાં સો વર્ષો આજેજ પુરાં થઈ ચૂક્યાં છે ! અહા દૈવ ! તારી ગતિ કેટલી વિપરીત ! વિશ્વરૂપના દર્શનથી શાંતિ થવાને બદલે ઉલટી તેનાથી વિધ્નોનીજ ઉત્પત્તિ થઈ ! અરેરે દેવ ! હવે તો આ વિશ્વ કેવળ ડૂબ્યુંજ ! કારણ કે તુંજ તેને ઓસવા લાગ્યો છે હે દેવ ! શું આપજ અનેક મુખો પ્રસારી આ સર્વ સૈન્યને ચારે તરફથી ભક્ષી રહ્યા નથી. ? (૩૬૧)

**अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राःसर्वे सहैवाव-
निपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र-
स्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः॥ ॥२६॥**

શ્લોકાર્થ :—અને હે પ્રભો ! આ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સર્વ પુત્રો રાજાઓના સમુદાય સહિત, તેમજ ભીષ્મ, દ્રોણ, તથા કર્ણ તેમજ અમારા મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સહિત. (૨૬)

ટીકા :—અહો ! કૌરવકુળના વીરો તથા અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો આવા આજ છે ને ? અહાહા ! એ તો આ ગયા ! આ ગયા ! પરિવાર સહિત એ તો તમારા મુખમાં પ્રવેશતા બન્ય છે; અને જે દેશે દેશના રાજાઓ તેમને સહાય કરવાને આવેલા તેમના છેલ્લા રામ રામ કહેવાને માટે પણ કોઈ પાછો ફરી શકતો નથી ! આવી રીતે આપ સર્વને ગળી નાંચ્યો છો. વળી આ રણમાં તમે મહા ઠાકવાળા મોટા મોટા ગજોના સમુદાયને પણ કોળીઆ પેઠે મુખમાં ગટાગટ ઉતારી નાંચ્યો છો. બંદુકો તથા તોપોનો મારો ચલાવનારાઓનાં—પાયદળ સેનાનાં

હુંડનાં હુંડ તમે મુખમાં ચાવી બાંધ્યો છો. કૃતાંતના મુખમાંનું એક અક્ષ પશુ સર્વ વિશ્વનો નાશ કરવાને સમર્થ છે, એવાં કોટયવધિ અશ્વોને પશુ તમે ગળી બાંધ્યો છો. ચતુરંગ સેના, અશ્વ બેઠેલા રથો, એ સર્વને દાંતનો પશુ સ્પર્શ ન થવા દેતાં તમે ગટ દહને ગળી બાંધ્યો છો ! હે દેવ ! આથી તમને શું સંતોષ થાય છે ? અહો ! ભીષ્મ જેવા સત્યવાદી તથા શૌર્યનિપુણને તથા દ્રોણ જેવા બ્રાહ્મણને પશુ આપે તો આસી નાખ્યા ને ? અરેરે ! સૂર્યપુત્ર મહાવીર કર્ણ તે પશુ ચાદ્યો; અને હવે અમારા પક્ષનાઓને પશુ કચરાની પેઠે ઉડાવવા માંડ્યા ! હાય દૈવ ! આ તે પ્રભુના પ્રસાદથી એકાદ અજબ ઘટના બની રહી છે કે પછી ખરેખરજ હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરીને બિચારા જગતના સંહારનું કારણ થયો છું ? પૂર્વે પ્રભુએ થોડી ઘણી પોતાની વિભૂતિઓ કહી બતાવી તેટલાથીજ સંતોષ ન પામતાં મેં વિશ્વરૂપ જેવાનો દુરાગ્રહ સેવ્યો ! લોકો કહે છે કે ભોક્તવ્ય કદિ પશુ છુટતું નથી અને બુદ્ધિ પશુ તેવીજ બની જાય છે એ વાત સત્યજ છે. લોકોના મરણનો દોષ મારાપર આવે એવોજ વિધિનો લેખ હશે તે કાંઈ મિથ્યા થાય ? પૂર્વે સદુદ્ગમંથન સમયે હાથમાં અમૃત આવ્યા છતાં પશુ દેવોએ મંથન બંધ ન કરતાં ઇચ્છાને વૃદ્ધિગત કરી ત્યારે છેવટે તેમના હાથમાં હળાહળ વિષ આવ્યું ! પરંતુ તે સંકટ પશુ મારા સંકટ કરતાં તો ઓછુંજ. કેમકે દેવોનું તે સંકટ તો શિવે દૂર પશુ કીધું. પરંતુ આ વિશ્વરૂપનો પ્રકાર તો વિપરીતજ છે ! આ કાંઈ અગ્નિને સહાય કરનારો પવન નથી; પરંતુ સાક્ષાત્ તેને પ્રદીપ કરનારોજ પવન છે, તો તેનો પ્રતિરોધ કોણ કરી શકે ? સર્વત્ર જે વિષ પ્રસર્યું હોય તેને કોણ પ્રાશન કરી શકે ? મહાકાળની સાથે લડવાનું કોનામાં સામર્થ્ય છે ?

જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે:—અર્જુન આ પ્રમાણે દુઃખથી વ્યાપ્ત થઈ મનમાં ને મનમાંજ શોક કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે દેવના મનનો અભિપ્રાય સમજી શક્યો નહિ. હું મારનાર અને આ કૌરવો મરનાર, એવા જે મોહથી તે વ્યાપ્ત થયો હતો તે મોહ નષ્ટ કરવાને માટેજ શ્રી અનંતે તેને વિશ્વરૂપ આવું બતાવ્યું; અને કોઈ કોઈને મારતો નથી, પરંતુ સર્વનો સંહાર કરનાર હુંજ છું એમ તેમણે તે વિશ્વરૂપવડે અર્જુનને દર્શાવ્યું. પરંતુ અર્જુન આ શુદ્ધ નહિ સમજવાથીજ વ્યર્થ વ્યાકુળ બની મનમાં ભીતિ ધરવા લાગ્યો. (૪૦૬)

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ દંष्ट્રાકરાલાનિ
મયાનકાનિ । કેચિદ્વિલમા દશનાન્તરેષુ
સંદ્રશ્યન્તે ચૂણેતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્લોકાર્થ:—આ યોદ્ધાઓ વિકરાળ દાઢવાળાં આપનાં મુખોમાં
ત્વરાથી પ્રવેશે છે. તેમાંના કેટલાક આપના દાંતમાં સપડાએલા દેખાય
છે અને કેટલાકનાં મસ્તકોનો ચુરેચુરો થઈ ગએલો દેખાય છે. (૨૭)

ટીકા:—અર્જુન પુનઃ યોદ્ધા:—અહો આકાશમાં જેમ વાદળો
નષ્ઠ થાય તેમ શિરપેચ તથા કવચ સહવર્તમાન ઉભય પક્ષની સેનાઓ
તમારા મુખમાં નષ્ઠ થઈ. મહા પ્રલયને સમયે ચમનો કોપ થતાં તે જેમ
એકવીસે સ્વર્ગને પાતાળ સહવર્તમાન ગળી જાય; અથવા દૈવ પ્રનિકુળ
થતાં જેમ સંગ્રહ કરનારનું ઐશ્વર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ રહીને તે પોતે
મરી જાય; તે પ્રમાણે કર્મની ગતિ તો જુઓ, કે આ એકત્રિત થએલાં
સૈન્યો એકદમ આ મુખમાં પ્રવેશી જાય છે અને તેમાંથી એક પણ
પાછું નીકળતું નથી ! ઊટના મુખમાં અશોક વૃક્ષની ડાળીઓ ચવાય
તેમ આ સર્વ લોકો આ મુખમાં ચવાય છે. મસ્તકોનો મુકુટ સહવ-
ર્તમાન દાઢોના ચીપીઆમાં સપડાઈને કેવો આટો થઈ જાય છે ! એ
મસ્તકો દાંતોના મધ્ય ભાગમાં રત્નની પેઠે ચમકે છે અને તેનો ભુકો
જીભને તથા તાળવાંને લાગી, તેના રક્તથી ડાઢો પણ ખરડાઈ ગઈ
છે ! આ વિશ્વરૂપ કાળે જે બળવાન લોકોનાં શરીરો ઝસ્યાં છે, તેમનાં
અસ્થિપિંજર જીવિત્વનો નાશ કરીને ખાસ રાખી મૂક્યાં છે.

પછી અર્જુન પુન યોદ્ધા:—શું ચમત્કાર છે ? આ જગતમાં જન્મ
લેનારને મુલા શિવાય આરોજ નથી, માટે સર્વ જગત આ વદનરૂપી
કૂપમાં પડીને આપોઆપજ ફૂળી મરે છે. આ સર્વ સૃષ્ટિ આપો
આપજ આ મુખ તરફના માર્ગે જાય છે અને આ પરમાત્મા એકજ
સ્થળે રહી સર્વ જગતને સહજે ગળે છે. બ્રહ્મદેવ સરખા પણ આ
વિશ્વરૂપના સર્વથી ઉંચા મુખમાં પડે છે અને ઇતર પ્રાણી તો જ્યાં
ઉદ્ભવ પામે છે ત્યાંજ નાશ પામે છે; પરંતુ આ વિશ્વરૂપના સપા-
ટામાંથી તો નિઃસંશય કોઈ પણ છુટતું નથી. (૪૨૨)

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्र-रेखाभिमुखा
द्रवन्ति। तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति
वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પ્રભો ! જે પ્રમાણે નદીઓના મોટા મોટા પ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ દોડી જાય, તે પ્રમાણે આ મૃત્યુલોકના વીરો પણ આ તમારાં પ્રભવલિત મુખમાં પ્રવેશે છે. (૨૮)

ટીકા:—જે પ્રમાણે મહા નદીઓના પ્રવાહો સહજ સમુદ્ર તરફ વળે છે, તે પ્રમાણે સર્વ જગત ચારે તરફથી આવી તમારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે; તથા સર્વે પ્રાણીઓ આયુષ્યરૂપી માર્ગથી રાત્રિ દિવસ રૂપી પગથીઆં દ્વારા ત્વરાથી તમારાં મુખમાં આવી મળવાનો યોગ સાધે છે. (૪૨૪)

**यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशन्ति नाशाय
समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशन्ति
लोकाः ।**

શ્લોકાર્થ:—હે પ્રભો ! જે પ્રમાણે નાશ પામવાને માટે પતંગ મહાવેગથી પ્રભવલિત અગ્નિમાં પડે છે; તેજ પ્રમાણે આ સર્વ લોક પણ તમારાં મુખમાં નાશ પામવાને માટેજ મહા વેગથી પ્રવેશ કરે છે.

ટીકા:—દાવાનળ સળગેલા પર્વતની ગુફામાં પતંગ દોડી જાય, તેમ સર્વ લોકો તમારાં મુખમાં આવી પડે છે; અને તપ્ત થયેલા તવાપર પાણી પડતાં તે બળીને ભસ્મ થાય, તેમ જે જે તમારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમનાં નામરૂપ પણ સર્વથેવ જુસાઈ જાય છે. (૪૨૬)

**लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्तालो गन्समग्रान्व-
दनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३० ॥**

શ્લોકાર્થ:—હે વિષ્ણો ! સર્વ બાબુથી પ્રભવલિત એવાં મુખો વડે સર્વ લોકોને સ્વાહા કરીને તમે વારંવાર જીલો ચાટો છો; અને તમારી ઉગ્ર પ્રભા સંપૂર્ણ જગતને વ્યાપ્ત કરીને પોતાના પ્રખર તેજ વડે તેને તપાવે છે. (૩૦)

ટીકા:—અને આ પ્રમાણે સર્વ જગતનું ભક્ષણ કર્યા છતાં પણ આપની ક્રુધા ઓછી થતી નથી ! આપની જઠરાગ્નિ આટલી પ્રદીપ્ત શી રીતે થઈ ? એકાદ રોગિષ્ઠ મનુષ્ય સાબો થયા પછી તેને ઉગ્ર ક્રુધા લાગે, કિંવા એકાદ બિખારી દુષ્કાળમાં સપડાય, તે પ્રમાણે સર્વ જગતનો લય કરવા છતાં પણ અદ્યપિ તમે જીલ ચાટો છો ! આજ

કારણથી તમારા મુખ આગળ ખાવાની એક પણ વસ્તુ રહેવા પામી નથી. આપની આ અપાર ક્ષુધાનો મહિમા શી રીતે વર્ણવવો ? સમુદ્રનો ઘુંટડો કરી બાઉ કે પર્વતને ઓહીમાં કરી બાઉ કે આ સર્વ પ્રહાંડને દાઢ નીચે દાણીને કુચો કરી નાખું; સર્વ દિશાઓ ગળી બાઉ કે ચાંદરણીને ચાટીને સફાવટ કરી મૂકું, શું ખઉ અને શું રહેવા દઉં, આ પ્રકારનું તમારું આધરાપણું છે ! અતિભોગ ભોગવતાં જેમ કામની વૃદ્ધિ થાય, કિંવા અગ્નિમાં કાષ્ટ નાખો તેમ તેમ તે વિશેષ પ્રદીપ્ત થાય, તે પ્રમાણે સર્વ જગતને ખાવા છતાં પણ તમારાં મુખો બસ ખાઉં ખાઉંજ કરી રહ્યાં છે ! જેમ દાવાનળમાં કોઠ નાખવાથી તે સંતુષ્ઠ થતો નથી, તે પ્રમાણે આપનું આ એકજ મુખ એટલું પ્રસરેલું છે કે તેની જીભને આ ત્રિભુવન પણ પુરતાં થઈ પડતાં નથી ! માત્ર તમારા આ એક મુખનીજ આવી સ્થિતિ છે તો પછી તમારાં આ અગણિત મુખોને માટે તેટલાં ત્રિભુવનો ક્યાંથી આણવાં ? તેને માટે પુરતું ખાવાનું તો મળતું નથી; તો પછી તે સર્વને ઉત્પન્ન શા માટે કર્યાં ? ચારે તરફ દાવાનળ સળગી ઉઠે અને તેની વચ્ચે હરણો સપડાઈ બચ તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત તમારા આ વદનરૂપી જ્વાલાની મધ્યે સપડાઈ ગયું છે. વિશ્વની સ્થિતિ એવી થઈ છે કે તમે તેના દેવ નથી, પરંતુ આ વિશ્વરૂપે તેના યમ થઈનેજ આવ્યા છો, કિંવા જગતરૂપી જલચરને માટે તમે વદનરૂપી કાળબળજ પ્રસારેલ છે. માટે તમારાં વિશ્વરૂપની તેજરૂપી બળમાંથી સ્થાવર જંગમ કોઈપણ વસ્તુ ક્યાંથી બચી શકે ? આ તમારાં મુખો નથી; પરંતુ જગતને આવૃત્ત કરનાર લાક્ષાગૃહજ છે ! પોતાના પ્રખર તેજથી પ્રાણી માત્રનાં અંગ કેવો દાહ પામે છે, તે વાત અગ્નિ સમજતો નથી, તોપણ જેને તેનો સ્પર્શ થાય છે તેનો તો પ્રાણ ગયા શિવાય રહેતોજ નથી; કિંવા પોતાની તીક્ષ્ણ ધારથી પ્રાણીનું મરણ કેમ થાય છે; તે શસ્ત્ર બાણતું નથી. અથવા વિષનું સેવન કરવાથી લોકોના પ્રાણ કેવી રીતે હરાઈ બચ છે તે વાત વિષ પોતે બાણતું નથી; તે પ્રમાણે તમારા મુખના વિશાળપણાની તમને સ્મૃતિ નથી; પરંતુ આપના આ આણી તરફના મુખથીજ સર્વ જગત નાશ પામ્યું છે. હે દેવ ! જેને સર્વના આત્મા કહેવામાં આવે છે, તે આપ એકજ છો અને સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપક પણ છો, તો પછી અમારો નાશ કરવાને શા માટે પ્રવૃત્ત થયા ? મેં તો મારા જીવની આશા છોડીજ છે અને આપ પણ સંકોચ ન રાખતાં આપના મનમાં જે કાંઈ હોય તે ખુશીથી પ્રકટપણે કહો. હજી પણ આપ

પોતાના વિશ્વરૂપની ઉચ્ચતા કેટલી વધારશે ? હે દેવ ! આપમાં જગતનું પાલન કરવાની જે શક્તિ છે તેનું તો સ્મરણ કરો; અને નિદાન મારાપરતો કૃપા કરો. (૪૪૩)

**आख्याहि मे को भवा-प्ररूपा नमोस्तु ते देव-
वर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न
हि जानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥**

શ્લોકાર્થ:—હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો. આપ પ્રસન્ન થાઓ. આવું ઉચ્ચરૂપ ધારણ કરનારા આપ કોણ છો તે મને કહો. સર્વના આદિ જે આપ તેમને વિશેષ બાણવાની હું ઇચ્છા કરું છું. આપનો હેતુ મારાથી કાંઈજ સમજી શકતો નથી. (૩૧)

ટીકા:—અહો વેદવંધ, ત્રિભુવનના આદ્ય, વિશ્વવંધ મહારાજ ! મારી એક પ્રાર્થના સાંભળો. આ પ્રમાણે બોલી અર્જુને ભગવાનના ચરણપર મસ્તક મૂક્યું અને કહ્યું, કે “હે દેવાધિદેવ ! સાંભળો. સંતોષ પામવાને માટે ‘વિશ્વરૂપ બતાવો’ એવી મેં આપને વિનંતિ કરી, અને તમે તો એકદમ ત્રિભુવનને ગળી જવાના હેતુથી મહા ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું; તો આપ કોણ છો ? આવાં ભયંકર મુખો આપે શા માટે ધારણ કર્યા ? તેમજ આ સર્વ હાથોમાં શસ્ત્રો શા માટે ગ્રહણ કર્યા ? વારંવાર કોધિત થઈ, ગગન કરતાં પણ ઉચ્ચ બનીને તથા આંખો લાલચોળ કરીને આપ મને ભય શા માટે પમાડો છો ? હે દેવ ! ભયંકરતામાં આપ ચમની પણ સ્પર્ધા કરતા હો એવું શા માટે કરો છો ? આવું ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં આપનો શા હેતુ છે ? અર્જુનનાં આ વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—હું કોણ છું અને શા માટે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરી આવડો મોટો થયો છું એ તારૂં પૂછવું છેને ? તો સાંભળ. (૪૫૦)

**श्रीभगवानुवाच । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । ऋतेऽपि त्वां न
भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताःप्रत्यनीकेषु योधाः ॥**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—જગતનો ક્ષય કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાળ હું છું. પ્રાણીઓનો સંહાર કરવાને માટે હું અહીં આં પ્રવૃત્ત થયો છું. ઉભય સૈન્યોમાં જે યોદ્ધાઓ ઉભા છે, તે સર્વ એક

તારા સિવાય જીવંત રહેનાર નથી. (૩૨)

ટીકા:—હું ખરેખરે કાળ છું; લોકોનો સંહાર કરવા માટેજ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રસર્યો છું; અને હવે હું સર્વ વિશ્વને ગળી જઈશ. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો:—અરેરે ! પાછળના સંકટથી ત્રાસીને એની પ્રાર્થના કરી તો ઉલટું અધિક ભયંકર સંકટ પ્રાપ્ત થયું. પોતાના આવા કઠોર ભાષણથી અર્જુન ખિન્ન થશે એમ ધારી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રતિ પુનઃ બોલ્યા કે, પરંતુ એક બીજી વાત પણ છે; અને તે એ કે—‘હે પાંડવ ! તમે આ સંહારરૂપી સંકટમાંથી ક્ષેમ-કુશળ બહાર નીકળશો’ આ વચનો સાંભળતાંજ અર્જુનના જીવમાં જીવ આવ્યો. તે મૃત્યુરૂપી મહામારીના સપાટામાંજ સપડાયો હતો; પરંતુ ઉપર્યુકત વચનો સાંભળતાંજ તે પુનઃ સાવધ થયો અને શ્રી-કૃષ્ણના બોલો લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. દેવ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! અરે ! તમે પાંડવો તો મારાજ છો, એ વાત લક્ષમાં રાખ. બાકી તો આ સર્વ જગતને ગળવાને માટેજ હું પ્રાપ્ત થયો છું. પ્રલયકાળના પ્રચંડ અગ્નિમાં માખણનો લોંઘો નાખવાથી જેમ તે નાશ પામે છે, તેમ તેં મારા મુખમાં આ સર્વ જગતને ગળેલું જે જોયું છે; તેજ પ્રમાણે આ સર્વ જગતનો તેમાં નાશ થશે એમ તું નિઃસંશય સમજ. આ સ્થળે એકત્ર થએલા સર્વ યોદ્ધાઓ વીરવૃત્તિના બળપર મહા દંભથી બોલે છે કે યમ પણ અમારા આગળ તુચ્છ છે ! તેઓ કહે છે કે અમે સૃષ્ટિપર પ્રતિસૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાને, હોડમાં મૃત્યુને પણ મારવાને, જગતનો સંહાર કરવાને અને સર્વ પૃથ્વીને ગળી જવાને, આકાશને ઉભું ઉભું બાળી મૂકવાને અને બાણોથી પવનને હાલવા પણ ન દેવાને સમર્થ છીએ. આવી ચતુરંગ સેનાના બળપર કૃતાંતની સાથે પણ જે સ્પર્ધા કરે છે; તથા પરાક્રમના ગર્વથી જે ફાટી ગયા છે; શસ્ત્ર કરતાં પણ જેના બોલ અતિ તીક્ષ્ણ તથા અગ્નિ કરતાં પણ અધિક દાહક છે, અને સંહાર કાર્યમાં જેની આગળ હળાહળ વિષ તો મિષ્ટ ગણાય છે; એવા વીરો પણ ગંધર્વ નગરીના ભંડાર, આકાશનાં ગુંછળાં અથવા ચિત્રમાંનાં પુતળાં જેવા નિર્જીવ છે એમ તું સમજ. અરે ! જેવું મૃગજળનું પૂર આવે, ચીંથરાનો સર્પ કરવામાં આવે, અથવા અલંકાર પહેરાવીને જેમ પુતળી ઉભી કરવામાં આવે તેવાં આ સૈન્યો છે. (૪૬૫)

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्मुड्क्ष्व

**રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ । મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ નિમિ-
ત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિ ॥ ૩૩ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—માટે હે અર્જુન. તું ઉઠ, યશ મેળવ અને શત્રુને
શત્રુત્વે સર્વ રાજ્યનો ઉપલોભ લે. આ લોકોને તો મેં ક્યારનાએ
મારી મૂક્યા છે. તું માત્ર નિમિત્તરૂપે આગળ થા. (૩૩)

ટીકા—માફી જે બળથી શરીરની ચેષ્ટા ચાલે છે, તે સર્વને
તો મેં પૂર્વેથીજ ગ્રસી મૂક્યું છે. હવે આ સર્વ સૈન્ય કુંભારના ઘરના
પૂતળાંની પેઠે નિર્જીવ છે. કળસૂત્રી પુતળીઓને નચાવનારી દોરી
તૂટતાં ગમે તે માણસના સ્પર્શથી તે ઉથલી પડે છે, તેમ આ સર્વ
સૈન્યનો આકાર તોડી નાખતાં કાંઈજ વાર લાગનાર નથી. માટે હે
અર્જુન ! સત્વર ઉભો થા અને શુદ્ધિમાં આવ. તેં ઉત્તરની ગાયો
શત્રુઓ લઈ જવા લાગ્યા તે સમયે શત્રુનાં સર્વ સૈન્યપર મોહનાસ્ત્ર
ફેંકી, વિરાટના ડરકણ કુમારની પાસે તેમનાં વસ્ત્ર હરણ કરાવ્યાં હતાં,
તેજ સૈન્ય હવે તે વેળા કરતાં પણ નિકૃષ્ઠ થયું છે અને અનાયાસે
રણમાં આવ્યું છે, તો તેનો સંહાર કર અને ‘એકલા અર્જુને શત્રુ-
ઓને શત્રુ’ એવો યશ પ્રાપ્ત કર. આ યશ કાંઈ લૂપ્તો નથી, પરંતુ
તેની સાથે રાજ્યની પણ પ્રાપ્તિ થશે; હે સવ્યસાચિન ! તું નિમિત્ત
માત્ર થઈ શત્રુઓનો સંહાર કર. (૪૭૧)

**દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि
योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युद्धयस्व जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥ ૩૪ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને ઇતર પરાક્રમી
યોદ્ધાઓને તો મેં પ્રથમજ માર્યા છે. એને તું માર; ખિન્ન થા મા;
યુદ્ધ કર, રણમાં તું શત્રુને શત્રુશે. (૩૪)

ટીકા—તું દ્રોણની ભીતિ ધરીશ મા; ભીષ્મનો લય રાખીશ
મા; અને કર્ણ ઉપર શસ્ત્ર શી રીતે ઉગામું એમ યોદ્ધીશ મા; અને
જયદ્રથને મારવાને માટે શી યોજના કરવી ? તેનો પણ વિચાર
કરીશ મા. એ વ્યતિરિક્ત બીજા નામાંકિત યોદ્ધાઓને પણ ભીત પર
ચિતરેલા સિંહની પેઠે નિર્જીવ સમજ. તે સર્વ પોતાથી લુછાઈ જશે, તો
પછી હે અર્જુન ! આ યુદ્ધને માટે એકત્ર થએલા ઇતર સાધારણ યોદ્ધા-
ઓની તો વિસાતજ શી ? એ તો સર્વ હવે ભાસ માત્રજ છે, ખરેખર

તો મેં તેમને ગ્રસ્તા દીધાજ છે. જ્યારથી તે સઘળાઓને મારા સુખમાં ગએલા લાગ્યા, ત્યારથીજ તેમનાં આયુષ્યની પરિસમાપ્તિ થઈ ચુકી છે. એ તો હવે ખાલી ખોળીઆ સમાન છે. માટે સત્વર ઉઠ અને મેં જેને માર્યા છે તેનો તું સંહાર કર. નકામો શોક સંકટમાં ડૂબી રહીશ નહિ. જે પ્રમાણે એક નિશાન તાકીને આપણેજ કૌતુકથી તેને ભેદીએ છીએ, તે પ્રમાણે આ સર્વનો નાશ કરવાને માટે તું નિમિત્ત માગ થા. અરે, જે તારી સાથે વેર કરતા હતા તેને તો ઉફલવતાંની સાથેજ આ વિશ્વરૂપી વ્યાઘ્રે ગ્રસ્તા છે. તો હવે યશ સહિત રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી તું તેનો ઉપલોગ લે. સ્વભાવતઃ ઉન્મત્ત, સર્વ જગતમાં બલવાન તથા દુષ્ટ અને વિષ આપે એવા ભાર્યમંથ તેને તો અનાયાસે ચપટીમાં ચાવી દીધા છે; આવી આ વાત, હે અર્જુન, જગતનાં વાક્યપટ પર લખી રાખ અને વિજય સંપાદન કર. (૪૮૧)

સંજય ઉવાચ । एतच्छ्रुत्वा वचनं करुणस्रज्जाजलि-

वैपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा भूय एवाह
कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય બોલ્યો:—કેશવનું આવું ભાષણ સાંભળી, ચરચર કાંપતો કિરીટી હાથ ભેડી શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરી, નમ્રતાપૂર્વક બીતો બીતો ગદ્ગદિત અંતઃકરણ સહિત પુનઃ બોલ્યો. (૩૫)

ટીકા:—જ્ઞાનદેવ કહે છે:—આ પ્રમાણે આ સર્વ કથા સંજયે મનોરથહીન વૃત્તરાષ્ટ્રને કહી. સત્ય લોકમાંથી ગંગાને ઓઘ નીકળ્યા પછી જે પ્રમાણે ખળખળ ધ્વનિ કરે છે તે પ્રમાણે ગંભીર વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા; કિંવા મેઘવૃષ્ટિ જે પ્રમાણે એકદમ ગડગડાટ કરે છે, અથવા સમુદ્રમંથન સમયે ક્ષીરાગ્ધિ જેમ મંદરાચળની રવીથી ખળ-ભળી ઉઠ્યો હતા; તે પ્રમાણે અનંતસ્વરૂપ, વિશ્વના મૂળ, શ્રી કૃષ્ણ ગંભીર વાણીથી વાક્ય બોલ્યા, તે અર્જુને થોડાં સાંભળ્યાં, પણ તેથી તેના સુખની કિંવા દુઃખની વૃદ્ધિ થઈ, તે કાંઈ સમજી શકાયું નહિ; પરંતુ તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. તે અતિ નમ્રતાથી નમી, બે હાથ ભેડી વારંવાર શ્રીકૃષ્ણના ચરણપર મસ્તક મૂકવા લાગ્યો; અને કાંઈક બોલવા જતો હતો એવામાં તેનો કંઠ રૂધિર ગયો. હે શ્રોતા જનો ! આ સ્થિતિ સુખથી થઈ કે દુઃખથી તેનો આપજ વિચાર કરો. પરંતુ દેવના બોલવાથીજ અર્જુનની આવી સ્થિતિ થઈ, એમ શ્લોકમાંના

પદના અર્થપરથી હું કહું છું. પછી બીતાં બીતાં તેણે ભગવાનના ચરણપર પુનઃ મસ્તક મૂક્યું અને તે બોલ્યો:—હે મહારાજ ! આપે એમજ કહ્યું કે હું કાળરૂપ હોઇને આ સર્વને મેં જે આસી નાખ્યા છે તે તો કેવળ મારો ખેલજ છે. (૪૯૦)

**अर्जुन उवाच । स्थाने हृषीकेश तव पङ्क्त्यां जगत्प्र-
हृष्यत्य-रज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो
द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः॥३६॥**

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે હૃષીકેશ ! આપની વિશેષ કીર્તિથી સર્વ જગત આનંદ પૂર્ણ થાય છે અને આપનાપર પ્રેમ કરે છે; તેમજ રાક્ષસો ભયભીત થઈ દશ દિશા તરફ દોડાદોડ કરે છે અને સર્વ સિદ્ધોના સમુદાય આપને નમસ્કાર કરે છે, તે યોગ્યજ છે.

ટીકા:—મેં તમારું એ કથન સત્ય માન્યું હોત; પરંતુ તમે કાળરૂપ પરમેશ્વરે આમ શાંતિના સમયમાં જગતનો પ્રલય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એ તો મને ઠીક લાગતું નથી. કોઈ મનુષ્યના અંગમાંથી તારૂં પથ કાઢી લઈ તેમાં વૃદ્ધાવસ્થા શી રીતે મૂકી શકાશે ? માટે તમે જે કરવાનું કહો છો તે બહુધા અસંભવિત છે. બુદ્ધો, હે અનંત ! દિવસના ચાર પ્રહર પુરા કર્યા સિવાય ખરે ખપોરેજ કદિ સૂર્ય અસ્ત પામે કે ? આપ જે અખંડિત કાળ છો, તેને પણ ત્રણ અવસ્થાઓ હોય છે; અને તે પ્રત્યેક પોતપોતાના સમયમાંજ બળવાન હોય છે. જે સમયે ઉત્પત્તિ થવા લાગે, તે સમયે સ્થિતિ અને લયનો અભાવ હોય છે; સ્થિતિના સમયમાં ઉત્પત્તિ તથા લયનું કાંઈ ચાલતું નથી; અને લયના સમયમાં ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનો આપોઆપ અભાવ હોય છે; આ અવસ્થાઓ અનાદિ અને અનિર્વાર્ય છે. માટે આજે આપે જગતની સ્થિતિના સમયે તેને આર્યું; એમ જે કહો છો એ મને રૂચતું નથી. ત્યારે દેવ સંજ્ઞાથી બોલ્યા:—અરે ! આ ઉભય સૈન્યોનું આયુષ્ય તો મેં તને પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપ્યું તેમ ખુટી ચુક્યુંજ છે. બાકી બીજા લોકો તો યથાકાળેજ મરણ પામશે. એમ તું સમજ. આટલી વાત શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા એટલામાંજ અર્જુને સર્વ સૈન્યને પૂર્વ-વત્ તે સ્થળે દીધું. પછી તે બોલ્યો:—હે દેવ ! આપ વિશ્વના આલોક અને સૂત્રધાર છો અને તેથીજ આ જગત પૂર્વ સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું છે. હે શ્રી હરિ આપ દુઃખસાગરમાં ડૂબેલાઓને બહાર કાઢો છો

એવી આપની કીર્તિનું સ્મરણ જગતના માણસો કરી રહ્યા છે તથા આપની કીર્તિનું વારંવાર સ્મરણ કરીને આનંદ સમુદ્રના તરંગોમાં આળોટે છે. હે દેવ ! આ જગત પોતાના જીવનને માટે આપ ઉપર પ્રીતિ કરે છે અને જે દુષ્ટ છે તેનો તો આપ નાશજ કરતા હોવાથી હે હૃષીકેશ ! ત્રિલુવનમાંના રાક્ષસોને આપનો લયજ લાગે છે; અને તેથી તેઓ આપનાથી દશે દિશામાં દૂર ભાગી બચે છે. બાકી દેવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ, યક્ષ, કિંબદુના સર્વ સ્થાવર જંગમ આપને જોઈને હર્ષ-યુક્ત બની આપને વંદન કરી રહ્યાં છે. (૫૦૬)

**कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्तदेवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्॥३७॥**

શ્લોકાર્થ:—હે મહાત્મન્ ! હે અનંત ! હે દેવાધિદેવ ! આપ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્મદેવના પણ ઉત્પત્તકર્તા છો, તો પછી તે આપને શા માટે નમસ્કાર ન કરે ? હે જગન્નિવાસ ! જે સત્ અને અસત્ છે તેથી અતીત જે અવિનાશી બ્રહ્મ તે આપ છો. (૩૭)

ટીકા:—હે નારાયણ ! શા કારણથી રાક્ષસો આપને નમસ્કાર ન કરતાં દૂર નાસે છે ? પણ એ આપને પૂછવાનું કશું પ્રયોજન નથી; કારણ કે સૂર્યોદય થતાં અંધકાર શી રીતે રહેશે ? સ્વપ્રકાશનું મુખ્ય સ્થાન જે આપ તે દ્રષ્ટિગોચર થતાં નિશાચરો સહજ નાશ પામે છે. હે શ્રીરામ ! આટલા દિવસ હું એ વાત સમજ્યો નહોતો; પરંતુ હવે આપનો અલૌકિક મહિમા મારી દ્રષ્ટિએ પડ્યો છે. જ્યાંથી અનેક સૃષ્ટિની પંક્તિઓ અને પ્રાણી માત્રની વેદીઓ સમસ્ત વિશ્વમાં પ્રસરે છે, તે માયાનું આદિ સ્થાન આપની ઇચ્છાજ છે. આપ નિરંતર અગ-ણિત સત્ત્વોથી પરિપૂર્ણ છો, આપ અમાપ અને અનંત ગુણોથી ભર-પૂર છો. આપ દેવોના પણ દેવ છો. હે સદાશિવ ! આપ સકલ બ્રહ્માંડના નિવાસસ્થાન છો અને અવિનાશી છો; અને હે દેવ ! વ્યક્ત પણ આપ છો અને અવ્યક્ત પણ આપજ છો, તથા તેનાથી અતીત એવું જે જ્ઞેય તત્ત્વ છે તે પણ આપજ છો. (૫૧૩)

**त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूपा।**

શ્લોકાર્થ:—આપ આદિ દેવ છો અને પુરાણ પુરુષ છો; આપ આ વિશ્વનું લયસ્થાન છો; આપ જ્ઞાતા છો; આપ જાણુવા યોગ્ય વસ્તુ

છો અને આપ પરમપદ છો. હે અનંતરૂપ ! આપ આ સર્વ જગતમાં વ્યાપક છો. (૩૮)

ટીકા:—આપ પુરૂષ અને પ્રકૃતિના આદિકારણ છો અને મહત્તરવની સીમા પણ આપજ છો. આપના પૂર્વની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. આપજ સર્વ વિશ્વના ચાલક છો અને સર્વ જીવોનું અધિક્ષાન છો, તથા ભૂત અને ભવિષ્યના જ્ઞાતા છો. શ્રુતિનાં નેત્રને જે સ્વરૂપથી સુખ થાય છે તે લેહરહિત એવા આપનુંજ સ્વરૂપ છે; અને જે માયાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તેને પણ આપનોજ આશ્રય છે; માટે આપ સર્વ સૃષ્ટિનું આશ્રય સ્થાન હોઈ પરમ શ્રેષ્ઠ છો અને બ્રહ્માંડના અંતકાળે માયા પણ આપનામાંજ લય પામે છે; કિંબહુના હે દેવ ! આ સર્વ જગત આપેજ વિસ્તાર્યું છે. એટલે અનંત સ્વરૂપ એવા જે આપ તેનું વર્ણન કોણ કરી શકશે ? (૫૧૮)

વાયુર્યમોઽમિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥
નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત એવ સર્વ ।
અનન્તર્વર્ણાપિતાદિત્મસ્ત્વં સર્વં સમાગ્રોષિ તતોઽસિ સર્વઃ

શ્લોકાર્થ:—વાયુ, ચમ, અગ્નિ, વરૂણ, ચંદ્ર, કશ્યપાદિ પ્રજાપતિ તથા બ્રહ્મદેવના પિતા પણ આપજ છો. આપને સહસ્રધા નમસ્કાર હો; અને પુનઃ પુનઃ પણ નમસ્કાર હો. (૩૯) હે સર્વરૂપ પરમેશ્વર ! આપને આગળ અને પાછળ સર્વ બાબુએ નમસ્કાર હો. જેનાં બળનો અને પરાક્રમનો પાર નથી, એવા આપ છો અને આપેજ સર્વ જગતને વ્યાપ કરી રાખેલું છે; માટે આપજ સર્વ સ્વરૂપ છો (૪૦)

ટીકા:—જેમા આપ ન હો એવી આ જગતમાં કયી વસ્તુ છે ? અને જ્યાં આપ ન હો એવું કયું સ્થાન છે ? માટે આપ જ્યાં જ્યાં હો, ત્યાં ત્યાં મારા આપને નમસ્કાર હો. હે શ્રી અનંત ! આપજ વાયુ છો; આપજ શાસન કરનાર ચમ છો; પ્રાણીમાત્રમાં રહેલો જઠરાગ્નિ પણ આપજ છો; આપજ વરૂણ, ચંદ્ર તથા સૃષ્ટિ નિર્માણ કરનાર બ્રહ્મદેવ છો; અને બ્રહ્મદેવને ઉત્પન્ન કરનાર પણ આપજ છો. હે શ્રી જગન્નાથ ! આ સિવાય પણ બીજી આપની જે જે વિભૂતિ સાકાર હોય કિંવા નિરાકાર હોય, તેને મારા નમસ્કાર હો. આ પ્રમાણે અબ્બુને પ્રેમ ભરેલા હૃદયે નમસ્કાર કર્યા; અને પુનઃ પુનઃ તે “હે પ્રભો !

આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો” એમ બોલવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પ્રતિ બરાબર દ્રષ્ટિ દેહીને પુનઃ તે “હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો.” એમ બોલવા લાગ્યો. એકે એક અવયવ તરફ દ્રષ્ટિ નાખી ચિત્તમાં સમાધાન પામી તે પુનઃ “હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો” એમ બોલવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે શ્રી અનંતમાં અદ્ભુત રૂપો આશ્ચર્યથી જોતો જઈને “નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો” એમ તે બોલવા લાગ્યો. આ કરતાં અધિક સ્તુતિ શી કરવી તે પણ સંજો નહિ અને સ્વસ્થ પણ બેસી શકાય નહિ, એવી સ્થિતિ અર્જુનની થઈ અને તેણે પ્રેમલાવથી કેટલીક અધિકાધિક સ્તુતિ કરી તે કહી શકાતું નથી. આ પ્રમાણે તેણે હબરોવાર નમસ્કાર કર્યા અને તે પુનઃ શ્રીહરિ પ્રત્યે બોલ્યોઃ—મારી સન્મુખ જે આપ દેખાઓ છો તેને મારા નમસ્કાર હો. આપને પીઠ અને પેટ છે કે નહિ તે એવાનું મારે શું કામ છે ? તથાપિ હે સ્વામી ! મારી પાછળ પણ આપ હોવાથી ત્યાં પણ આપને મારા નમસ્કાર હો. આપના લિન્નલિન્ન અવયવોની ગણતરી કરી શકાતી નથી; માટે સર્વ સ્વરૂપ જે આપ તેના સર્વાંગને નમસ્કાર હો. હે અનંત બળના ભંડાર ! હે અમિત પરાક્રમી ! હે સર્વત્ર સમરસ રહેલા, હે સર્વવ્યાપી ! આપને નમસ્કાર હો. આકાશમાં સર્વત્ર અવકાશજ અવકાશ છે; તેમ સર્વ સ્થળે આપજ વ્યાપી રહેલા હોવાથી સર્વ કાંઈ આપજ છો. આમ સર્વત્ર આપજ કેવળ ભરેલા છો; અને જે પ્રમાણે ક્ષીરસાગરમાં તરંગો પણ દૂધનાજ આવે છે, તે પ્રમાણે હે દેવ ! સર્વ પદાર્થો આપનુંજ રૂપ હોઈ આપથી લિન્ન નથી એવી મને પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે; માટે હવે સર્વત્ર અને સર્વ કાંઈ આપજ છો. (૫૩૬)

**સસ્રેતિ મત્વા પ્રસમં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સસ્રેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે પ્રભો ! આપનો આ માહુમા ન જાણતાં હું આપને મિત્ર સમજી હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા ! આવું અમયાદાથી અથવા પ્રીતિથી હું જે ઉદામ લાપણુ બોલ્યો છું; (૪૧)

ટીકાઃ—પરંતુ હે પ્રભો ! આપને મેં એવા જાણ્યા ન હતા. તેથી હું આપની સાથે સગપણના સંબંધની વર્ત્યો હતો. મારા હાથે એ ઘણુંજ અયોગ્ય થયું છે. મેં અમૃતનો ઉપયોગ લીંપવામાં કર્યો અથવા વાછરડાના બદલામાં કમધેનુને આપી દીધી છે. પારસનો પહાડ હાથ લાગતાં તેને તોડીને ઘરનો પાયો પુર્યો છે; અને કલ્પતરુને

અપીને તેની વાડ બનાવી છે. ચિંતામણિની ખાણ હાથ લાગી તો તેના પત્થરો ગોદ્રણમાં ઘાલીને પક્ષી ઉરાડવામાં આવે તેજ પ્રમાણે આપની સાથેના અતિ સ્નેહનો ખરો ઉપયોગ ન કરી લેતાં મેં આપને દૂર કર્યા. આ આજનુંજ પ્રકટ ઉદાહરણ જીવો કે આ યુદ્ધ એવડું શું મહત્વનું કે મેં આપ પરબ્રહ્મને મારા સારથિ બનાવ્યા ! હે કૃપા-સાગર ! કૌરવની પાસે અમે આપને ફૂત બનાવીને દોડાવ્યા હતા. આ પ્રમાણે હે જગદીશ્વર ! અમે અમારા કામને માટે આપનો ઉપયોગ કર્યો. યોગીઓનું સમાધિસુખ એવા આપને મેં મૂર્ખે ઓળખ્યા નહિ અને આપની સાથે વિનોદ કર્યા કર્યો. (૫૪૩)

**यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विगरशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥**

લોકાર્થ:—વળી હે અચ્યુત ! ખેલતાં, સૂતાં, બેસતાં અને જમતાં મેં આપને મોઢે કિંવા અન્ય લોકોની સમક્ષ મરકરીમાં જે આપનું અપમાન કર્યું, તે માટે હું આપને અનંત સ્વરૂપને ‘ક્ષમા કરો’ એવી પ્રાર્થના કરું છું. (૪૨)

ટીકા:—આપ વિશ્વના આદિ કારણ છો, આપની પૂર્વે કોઈ પણ થયું નથી; એવા જે આપ સલામાં બેઠા હો ત્યારે આપને સગા ગણીને હું આપની સાથે વિનોદથી બોલતો હતો. આપને ઘેર આવતો ત્યારે આપની બરોબરનું માન મેળવતો હતો અને જો મને બરાબર માન આપવામાં ન આવતું તો સ્નેહસંબંધને લીધે હું રીસાઇને પાછો આવતો હતો; અને હે શારંગપાણિ ! આપ મારા ચરણો પકડીને મને મનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જેમ ફાવે તેમ મેં આપનો ઉપમર્દ કર્યો હતો. શાણપણના ધમ્મંડથી હું આપની સામે પીઠ કરીને પણ બેઠો છું; હે શ્રીકૃષ્ણ ! એ સર્વ મારી ચૂકજ થઈ. હે દેવ ! આપની સાથે પટાબાણ ખેલતાં, અખાડામાં કુસ્તી કરતાં, અને સોગટાં ખેલતાં આપનો તિરસ્કાર કરી આપની સાથે લડ્યો પણ છું. વળી જે ઉત્તમ વસ્તુ હોય તે મેં પ્રથમ લીધી છે. વળી આપ સર્વજ્ઞને શીખામણ આપી છે. તેમજ આપ અમારા શું સગા થાઓ છો એવી પૃચ્છા પણ કરી છે. આ રીતે ત્રિભુવનમાં પણ ન સમાય એવા અપરાધ મારે હાથે થયા છે; પરંતુ આપનાજ ચરણનો સોગંદ છે કે. એ સર્વ અબાણપણાને લીધેજ થયું છે. હે ફેવ ! આપ લોજન સમયે પ્રેમભાવે માફ સ્મરણ કરતા, પરંતુ હું નિર્દયક રિસાઈ બેસતો; આપના અંતઃપુરમાં ખેલતાં પણ મને સંકોચ

થતો નહોતો, અને શય્યાપર પણ આપની પાસેજ હું નિદ્રા લેતો હતો. હું આપને 'કૃષ્ણ' કહીને યોલાવતો અને બીજા ચાહવોના જેવાજ માનતો હતો; અને જ્યારે આપ જવા માંડતા ત્યારે હું સોગંદ ખાધને આપને રોકતો હતો. અતિ પરિચયને લીધે અનેક વેળા હું આપના આસનપર બેઠો છું અને આપના શબ્દનો અનાદર કર્યો છે. માટે હે અનંત ! આવી અમર્યાદાની બીજી કેટલીક વાતો આપને કહું ? હું સર્વ અપરાધોનો ભંડારજ છું; માટે હે પ્રભો ! આપની સમક્ષ કિંવા પીઠ પાછળ મારે હાથે જે કાંઈ અપરાધ થયા હોય તે સર્વની માતાની પેઠે ક્ષમા કરો. આતુર્માસમાં નદીના મેલા પાણીનો પણ સમુદ્ર અંગીકાર કરે છે; તેમ પ્રીતિથી તથા ભૂલથી મેં આપની વિરુદ્ધ જે જે ભાષણો કર્યાં છે, તે તે હે સુકુંદ ! ક્ષમા કરો. હે દેવ ! આપની સહનશક્તિના પ્રતાપથીજ આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રનો ભાર સહન કરી શકે છે. હે પુરુષોત્તમ ! આપને જેટલી પ્રાર્થના કરું એટલી થોડી છે. માટે હે અતકર્થ કૃષ્ણ ! હવે હું આપને શરણે છું; મારા સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરો. (૫૬૦)

**પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચસ્સ્ય ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ
ગુરુર્ગરીયાન્ । ન ત્વત્સમોઽસ્ત્યમ્યધિકઃ કુતો-
ઽન્યો લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવ ॥૪૩॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે દેવ ! જેનું સામાર્થ્ય અનુપમ છે એવા આપ આ ચરાચર જગતના ઉત્પાદક તથા અતિ શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય એવા ગુરુ છો. આપ સમાન આ ત્રૈલોક્યમાં અન્ય કોઈ નથી; તો પછી આપનાથી અધિક તો કયાંથીજ હોય ? (૪૩)

ટીકા:—હે શ્રી કૃષ્ણ ! હવેજ મેં આપનો મહિમા યથાર્થ બોલ્યો. હે દેવ ! આપજ આ ચરાચરનું ઉત્પત્તિસ્થાન છો. આપજ વિષ્ણુ, શંકરાદે સર્વ દેવોના પરમ દૈવત છો; અને તે બ્રહ્મદેવને વેદ ભણાવનાર મૂળ ગુરુ આપજ છો. હે શ્રી રામ ! આપ ગંભીર છો અને સર્વ ભૂતો પ્રત્યે આપની સમદ્રષ્ટિ છે. આપ સર્વ ગુણોમાં અપ્રતિમ અને અદ્વિતીય છો. આપની બરોબરીનો બીજો કોઈ નથી; કારણ કે આપે જે આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમાં સર્વ જગતનો સમાવેશ થાય છે. આવા જે આપ તેની બરોબરીનો બીજો કોઈ છે, એ બોલવું લબ્ધ-સ્પદ છે; તો પછી આપનાથી બીજો કોઈ અધિક છે એમ તો કહેવાયજ કેમ. સર્વ ત્રિલુપ્તનમાં આપ એકજ રહેલા હોઈ, આપની બરો-

બરીનો કિંવા આપનાથી અધિક બીજો કોઈજ નથી; આપનો મહિમા અગાધ છે અને તેનું વર્ણન કરવાને હું અસમર્થ છું. (૫૬૬)

**તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે
ત્વામહમીશમીડયમ્ । પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્ત્રેવ
સસ્ત્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાયા િસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥**

શ્લોકાર્થ:—માટે હે દેવ ! સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી, સ્તુત્ય અને સમર્થ એવા આપને પ્રસન્ન થવા માટે હું પ્રાર્થના કરું છું; જેમ પિતા પુત્રના અપરાધ, મિત્ર મિત્રના અપરાધ અને પુરૂષ પોતાની પ્રિયાના અપરાધ સહન કરે છે; તે પ્રમાણે આપ મારા અપરાધ સહન કરવાને યોગ્ય છો. (૪૪)

ટીકા:—આ પ્રમાણે બોલી અર્જુને ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા અને આ વખતે તેને અષ્ટ સાત્વિક ભાવ ઉત્પન્ન થયા. પછી તે ગદ્ગદ થઈને કહેવા લાગ્યો:—પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ અને મને અપરાધરૂપી સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢો. આપ જે સર્વ વિશ્વના સંબંધી છો તેમને હું ન યોગબળી શક્યો. આપ વર્ણન કરવાને યોગ્ય હોવા છતાં પણ, સભામાં આપ પ્રેમથી મારું વર્ણન કરતા હતા ત્યારે ઉલટો હું કોષિત થઈને અધિક અધિક બડબડાટ કરતો હતો. હે સુકુંદ ! મારા હાથથી આવા જે અમર્યાદ અપરાધ થયા છે તેમાંથી મારું રક્ષણ કરો. આપની પ્રાર્થના કરવાની પણ યોગ્યતા મારામાં નથી; માટે નાનાં ભાળકો પિતાની સાથે લાડથી બોલે તેમ કહું છું કે, હે પ્રભો ! પુત્રના હાથે પુત્રકળ અપરાધ થયા હોય તોપણ પિતા દ્વેષભાવ છોડીને તેને સહન કરે છે, તેમ મારા અપરાધો આપ સહન કરો. હે દેવ ! મિત્રની ઉદ્દતાઈ મિત્ર શાંતિથી સહન કરે છે, તેમ મારા અપરાધ આપ સહન કરો. મિત્ર પાસે સન્માન મેળવવાની કોઈ અપેક્ષા કરતું નથી, તેમ આપે અમારું ઉચ્છિષ્ટ ઉઠાવ્યું છે, તેની ક્ષમા કરો. જેમ પ્રિય સ્નેહીનો મેળાપ થતાં વીતેલાં સંકટો તેને કહેવામાં સંકોચ થતો નથી; અથવા જેણે પોતાનાં તન, મન અને આત્મા સુદ્ધાં પોતાના પતિને અર્પણ કર્યા છે એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિને મળતાં જે પ્રમાણે પોતાના મનની વાત તેને કહ્યા સિવાય રહી શકતી નથી; તે પ્રમાણે હે પ્રભો ! મારા અપરાધો ક્ષમા કરવા માટે મેં આપને વિનંતિ કરી; પરંતુ એક બીજી વાત પણ કહેવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે.

અદૃષ્ટપૂર્વ દૃષિતોઽસ્મિ દૃક્ષ્વા મયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનોમે ।
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ:—હે દેવાધિદેવ ! હે જગન્નિવાસ ! પૂર્વે કદિ ન જોએલા એવા આપના વિશ્વરૂપને જોઈને મને હર્ષ થયો છે; અને ભયથી માફ મન અતિ વ્યાકુળ થયું છે. માટે હે દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ અને આપનું તે પૂર્વ રૂપ મને બતાવો. (૪૫)

ટીકા:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપની સાથે મૈત્રી કરીને ‘મને વિશ્વરૂપ બતાવો’ એવો આગ્રહ મેં સેવ્યો હતો, તે અત્યંત દયાળુતાથી આપે તૃપ્ત કર્યો. આંગણમાં કદપતર વાવવાની અને કામધેનુનાં વાછરડાં રમાડવા દેવાની મારી હોંસ આપે પુરી કરી. મને રમવાને માટે પાસાને બદલે નક્ષત્રો અને દડાને બદલે ચંદ્ર મેળવવાની આકાંક્ષા હતી તે આપે જાણે માતાની પેઠે પૂર્ણ કરી. જે અમૃત થોડું સરખું મેળવવું અશક્ય છે તેની આપે પુરા ચારે મહિના જાણે વૃષ્ટિ કરી. ઉત્તમ રીતે જમીન તૈયાર કરીને તેના પ્રત્યેક ભાગમાં ચિંતામણિ જાણે આપે વાવ્યા. આ પ્રમાણે હે પ્રભો ! આપે મારા સર્વ લાડકોડ પુરા કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું; જે વિશ્વરૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું તેની વાત સુદ્ધાં શંકર તથા બ્રહ્મદેવે સાંભળી નથી; તો પછી તેને તેમજ દ્રષ્ટિથી તો ક્યાંથીજ જોયું હોય ! ઉપનિષદને પણ જેનો ભેટો થયો નથી, એવું આપનું આંતર રૂપ આપે મને પ્રત્યક્ષ બતાવ્યું. કદપના આદિથી આજ પર્યંતમાં મારા જેટલા જન્મો થઈ ગયા છે, તે સર્વ જન્મોમાં આવું રૂપ કદિ જોયું કે સાંભળ્યું નથી. આ વિશ્વરૂપની છાયામાં સુદ્ધાં બુદ્ધિની કદપના પહોંચી નથી શકતી, તો પછી મનમાં તો તેની સ્મૃતિ હોયજ ક્યાંથી ? આવી સ્થિતિમાં તે વિશ્વરૂપ નજરે જોવાની તો વાતજ શી કરવી ? હે દેવ ! આપનું વિશ્વરૂપ જોઈને માફ મન પ્રકુલિત થઈ ગયું છે; પરંતુ હવે એવી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે કે આપની સાથે વાર્તાલાપ કરીને તથા આપને આલિંગન દઈને આપની સમીપતાને દહાવો લઉં. તે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા છતાં આપની આવી સ્થિતિમાં આપના કયા મુખની સાથે વાર્તાલાપ કરવો ? અને કોને આલિંગન દેવું ? કારણ કે આપનાં રૂપો તથા મુખોનો તો પાર નથી. જેમ પવન સાથે દોડવું કિંવા ગગનને આલિંગન દેવું બની શકતું નથી, જેમ અગાધ સમુદ્રમાં જળકીડા થઈ શકતી નથી, તેમ આપના વિશ્વરૂપનો ઉપલોગ ન લઈ શકતાં ઉભટી તેની મને ભીતિ

લાગે છે; માટે હે દેવ ! એ સ્વરૂપને આપ આટોપી લેા. જેમ કૌતુકથી ચરાચરનું અવલોકન કરીને પણ પાછું ઘેરજ જવાનું મન થાય છે, તેમ આપનું ચતુર્ભુજ રૂપજ અમારું વિશ્રાંતિસ્થાન છે. મેં સર્વ યોગનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તે વડે મને એનુંજ દર્શન થયું છે; અને શાસ્ત્રોનો વિચાર કરતાં પણ તેજ સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થાય છે. અમે સર્વ યજ્ઞો કર્યા, તો તેની ફલપ્રાપ્તિમાં પણ એજ રૂપ છે; અને એજ રૂપને માટે તીર્થો કરવાં પડે છે. જે જે પુણ્યદાન અમે કરીએ છીએ તેની ફળપ્રાપ્તિ આપનું ચતુર્ભુજ રૂપજ છે આ પ્રમાણે તે ચતુર્ભુજ રૂપ પ્રત્યે મારા મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે; અને તે જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉદ્ભવી છે. માટે મારી એ ઉત્કંઠા સત્વર પૂર્ણ કરો. હે મનની વાત જાણનાર જગન્નિવાસ ! હે પરમપૂજ્ય દેવાધિ-દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ ! પ્રસન્ન થાઓ. (૫૮૯)

**किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥४६॥**

શ્લોકાર્થ:—હ સહસ્રબાહો વિશ્વમૂર્તે ! મસ્તકે સુકુટ અને હસ્તમાં ગદા તથા ચક્ર ધારણ કર્યા હોય એવી આપની મૂર્ત જોવાની મારી ઇચ્છા છે; માટે આપ તેજ ચતુર્ભુજ રૂપવાળા થાઓ. (૪૬)

ટીકા:—હે દેવ ! જેના આગળ ઈંદ્ર નીલમણિ પણ જાણે પડી જાય છે એવા આપના અંગની કાંતિનું કયાં સુધી વર્ણન કરું? આપની કાંતિને લીધેજ નીલકમળમાં તથા આકાશમાં પણ નીલતા આવે છે. જેમ મરકતમણિમાં સૌગંધ્ય આવે કિંવા આનંદને હાથ કુટે, તે પ્રમાણે પ્રભુનાં ઘુટણથી મદનને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુએ મસ્તકપર ધારણ કરેલા સુકુટને મસ્તકનાં સૌંદર્યથી વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાય છે અને અંગની પ્રભાથી શૃંગારને શોભા મળે છે. ગળામાં ધારણ કરેલી વૈજયંતી માળા ઈંદ્રધનુષ્યના મધ્ય ભાગમાં આકાશના વાદળ સમાન શોભે છે; રાક્ષસોને પણ મોક્ષપદ આપનારા પ્રભુના હાથમનાં ગદા તથા ચક્ર કેટલાં સૌમ્ય હોય છે ! માટે હે પ્રભો ! આવી આપની સર્વ શોભા જોવાને હું ઉત્સુક છું; માટે હવે તે રૂપ ધારણ કરો. જો તે રૂપ પાછું દ્રષ્ટિગોચર ન થાય તો પછી આ વિશ્વરૂપની કિંમત પણ ઓછીજ સમજાઈ છે. માટે હવે આ વિશ્વ-રૂપ સંકોચી લઈ ચતુર્ભુજનું મોહિનીરૂપ ધારણ કરો. (૬૦૮)

श्रीममवानुवाच । मया प्रसन्नेन तवा नेदं रूपं परं

**દર્શિતમાત્મયોગાત્ । તેજોમં વિમનન્તમાદ્યં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥૪૭॥**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! તારા સિવાય પૂર્વે અન્ય કોઈએ પણ દીધું નથી એવું માફ આ દિવ્ય, સર્વવ્યાપક, અપાર, સર્વના મૂળરૂપ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ મેં પ્રસન્ન થઈને મારા યોગસામર્થ્યથી મેં તને દેખાડ્યું. (૪૭)

ટીકા:—અર્જુનનું આવું બોલવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને મહદ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ બોલ્યા:—તારા જેવો અવિચારી મનુષ્ય મેં જોયો નથી. તને જે ઉત્તમ લાભ થયો છે, તેથી આનંદ ન પામતાં ભીતિથી બીકણની પેઠે શું બોલે છે ? હું પ્રસન્ન થાઉં છું ત્યારેજ માફ આ સ્વરૂપ દેખાડું છું. તારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટેજ આટલું બધું ધ્યાન રચ્યું છે. માફ મન તારી પ્રેમભક્તિથી જ આટલું બધું વેળું બની ગયું, અને માફ જે પરમ ગુહ્ય વિશ્વરૂપ તેનો ધ્વજ ઉભો કર્યો એ માફ અખંડ અને અનાદિ સ્વરૂપ હોઈ, એમાંથીજ કૃષ્ણાદિક અવતાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ સ્વરૂપ કેવળ જ્ઞાનતેજથી બનેલું વિશ્વ-ભય, અનંત અને અચલ હોઈ, સર્વ વસ્તુનું આદિકારણ છે. હે અર્જુન ! તારા સિવાય અન્ય કોઈએ તે સાંભળ્યું પણ નથી અને જોયું પણ નથી; કારણ કે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી.

**ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુચ્ચૈઃ ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ।**

શ્લોકાર્થ:—હે કુરૂચ્છ ! આ મૃત્યુલોકમાં તારા સિવાય કોઈને પણ આ પ્રકારનું માફ વિશ્વરૂપ વેદાધ્યયન, યજ્ઞાચરણ, દાન, કર્મ-ચરણ, તેમજ ઉચ્ચ તપશ્ચરણથી પણ દ્રષ્ટિગોચર થવું શક્ય નથી. (૪૮)

ટીકા:—આ સ્વરૂપની શોધ કરતાં કરતાં વેદો પણ મુંઝા બની ગયા છે; યજ્ઞ પણ સ્વર્ગપર્યંત જઈ પાછા વળ્યા. સાધકોએ યોગા-ભ્યાસ છોડી દીધા અને અધ્યયન કરનારા પણ આ સ્વરૂપ સુલભ-તાથી પામી શકતા નથી. પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત થયેલાં સત્તકર્મો પોતાની શ્રેષ્ઠતાના ભ્રમથી દોડાદોડ કરે તોયે તે મહાશ્રમથી સત્યલોક પર્યંતજ આવી શકે છે; તપસ્વીઓએ એનું ઐશ્વર્ય જોઈને ઉભાં ઉભાંજ પોતાનું ઉચ્ચપણ છોડી દીધું; આ પ્રમાણે તપાદિ સાધન કરનાર પણ એથી દૂર રહ્યા છે. આવું જે વિશ્વરૂપ તારી દ્રષ્ટિએ સહજમાં પડ્યું; તેવી રીતે

આ મનુષ્ય લોકમાં બીજા કોઈને પણ થાય તેમ નથી. આજે આ જગમાં ધ્યાનસંપત્તિને પાત્ર એવો તું એકજ માણસ છે. બ્રહ્મદેવના નશીબમાં પણ આ વિશ્વરૂપદર્શનનો લાભ નથી. (૬૨૨)

**મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃશ્ય રૂપં
ધો મીદૃશ્મમેદમ્ । વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ**

પુનસ્ત્વં તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૧॥

‘લોકાર્થઃ’—હે અર્જુન ! આ માફે આવું ઘેર રૂપ જોઈને તને ભય અને મૂઢતા ન થાઓ. તું હવે ભયરહિત થઈ પ્રેમપૂર્વક માફે આ રૂપ પુનઃ બરાબર રીતે જો. (૪૯)

ટીકા:—માટે વિશ્વરૂપદર્શનના લાભથી ધન્યતા માન. એનાથી ભય ન પામ. એના કરતાં કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ. અમૃતથી ભરેલો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થતાં તેમાં ડૂબી મરવાના ભયથી કોઈ તેનો ત્યાગ કરશે ? કિંવા સુવર્ણના ડુંગરને અત્યંત મોટો ધારીને કોઈ તેને છોડી દેશે ? ચિંતામણિ પ્રાપ્ત થતાં, તેને અંગપર ધારણ કરવાથી બોલે લાગશે એમ બાણી કોઈ તેને ફેંકી દેશે ? કામધેનુ પ્રાપ્ત થતાં, આપણાથી તેનું પોષણ થઈ શકશે નહિ એમ ધારી કોઈ તેને ત્યજશે ? ચંદ્ર ઘેર આવે તો ઉષ્ણતાનો ભય લાવીને કોઈ તેને બહાર કાઢી મૂકશે ? ‘તું અજવાળું પાડે છે માટે દૂર જા’ એમ કોઈ સૂર્યને કહેશે ? તેજ પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ આજે તારા જોવામાં સહજે આવ્યું છે, છતાં તને આવો ગભરાટ શા માટે થાય છે ? પણ અર્જુન ! તું અજ્ઞાની હોવાથી કાંઈ સમજતો નથી. તને શું કહેવું ? તું અંગને છોડી છાયાને ઇચ્છે છે. તું સાકાર ચતુર્ભુજ રૂપપર પ્રીતિ કરે છે; યરંતુ તે માફે સત્ય સ્વરૂપ નથી. માટે હે પાર્થ ! હજી પણ તે રૂપની આસ્થા છોડ અને વિશ્વરૂપ પ્રતિ અનાસ્થા ધરીશ મા. એ રૂપ યદ્યપિ વિકાળ અને વિસ્તૃત છે, તોપણ તેમાં તું સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખ. જે પ્રમાણે કૃપણ પોતાનું મન દ્રવ્યના ભંડારમાં રાખી માત્ર શરીર-થીજ જગતના વ્યવહાર કરે છે, કિંવા માળામાં રહેલાં પાંખ કુટચો વિનાનાં પોતાનાં બચ્ચાંમાં જીવ રાખીને પક્ષિણી આકાશમાં બ્રમણ કરે છે; અથવા ગાય ડુંગરપર ચરે છે તોપણ તેનો જીવ ઘેર બાંધેલા વાછરડામાંજ લાગેલો હોય છે, તે પ્રમાણે તારો પ્રેમ વિશ્વરૂપમાં કાયમ રાખ અને મનના સુખોપલોભ માટેજ મારી ચતુર્ભુજ મૂર્તિનું ધ્યાન ધર. હે પાંડવ ! વારંવાર આ મારાં વાક્યો સ્મરણમાં રાખ; અને આ

મારા સ્વરૂપથી તું તારો સહભાવ અન્ય સ્થળે જવા દર્શાવ નહિ. એ તો પૂર્વે કહિ બોલ્યું નહોતું, તેથી તને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે છોડી દે. પછી વિશ્વરૂપ ધારણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું હવે મારું પૂર્વનું ચતુર્ભુજરૂપ ધારણ કરું છું, તે તું સુખેથી જો. (૬૩૯)

સંજય ઉવાચ । इत्यर्जुनं वात्देवस्तथोक्त्वा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास

च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય બોલ્યો:—ભગવાન વાસુદેવે આ પ્રમાણે ભાષણ કરી પુનઃ પોતાનું રૂપ અર્જુનને બતાવ્યું; અને સૌમ્યરૂપ થઈ ભીતિ પામેલા અર્જુનને પુનઃ ધૈર્ય આપ્યું. (૫૦)

ટીકા:—આટલાં વાક્યો બોલી દેવે પુનઃ તરતજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું. પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એ તો દેવના ભક્તોપરના પ્રેમનો પ્રભાવ છે ! કોઈ વસ્તુ માગી લઈને પછી તેને ફેંકી દેવી અથવા રત્નમાં દૂષણ બતાવવું, અથવા એકાદ રૂપવાન કન્યાને જોયા પછી ‘મને એ ગમતી નથી’ એમ કહેવું એવો પ્રકાર આ થયો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પોતાનું જે ઉત્તમ વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, એના કરતાં તેનાપર વધુ પ્રીતિ તે શી હોઈ શકે ? સુવર્ણની લગડી ભાંગીને તેના મનગમતા દાગીના બનાવ્યા પછી તે જો મનને પસંદ ન પડે તો જેમ તેની પુનઃ લગડી બનાવવામાં આવે, તે પ્રમાણે પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણ રૂપ હતું તેનું, અર્જુનના પ્રેમને માટે વિશ્વરૂપ કરવામાં આવ્યું; પરંતુ તે તેના મનને રૂચ્યું નહિ; માટે પુનઃ કૃષ્ણરૂપ થયું. આ પ્રકારે શિષ્યની હઠ સહન કરનાર ગુરુ કોઈ પણ દેશમાં જોવામાં આવ્યો છે કે ? આ પ્રમાણે દેવ પોતાના ભક્તપર કેટલી પ્રીતિ રાખે છે તેનું વર્ણન પણ થઈ શકતું નથી; એમ સંજય બોલ્યો. પછી ભગવાને જે વિશ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું હતું, તેના પુનઃ તેજ કૃષ્ણરૂપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. જે પ્રમાણે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સર્વ જીવ-સ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે, અથવા બીજામાં વૃક્ષ સમાઈ જાય કિંવા સ્વપ્નનો વિચાર ભગૃતાવસ્થામાં નષ્ટ થાય; તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ પાછી ચતુર્ભુજ મૂર્તિ ધારણ કરી વિશ્વરૂપનો આકાર નષ્ટ કર્યો. જેમ સૂર્યની પ્રભા સૂર્યમાંજ લય પામે છે; મેઘ આકાશમાંજ લય પામે છે; સમુદ્રની ભરતીને સમુદ્રજ જેરવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ

ધારણ કર્યું. અર્જુનની રૂચિને માટે કૃષ્ણરૂપ આકૃતિમાં જે વિશ્વરૂપ વસ્ત્રની ગડી હતી, તે ઉઘાડીને બતાવવામાં આવી; પરંતુ તે વસ્ત્રની લંગાઈ, પનો અને રંગ બરાબર રીતે જોયા પછી, અર્જુનરૂપી આહુત્યને તે વસ્ત્રપર પ્રીતિ ન થવાથી પુનઃ તેની ગડી વાળી દેવામાં આવી. આ પ્રમાણે વિશ્વરૂપની અતિ વૃદ્ધિ થવાથી સર્વ જગત તેથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું; પરંતુ હવે તેજ રૂપ મોહક ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ બની ગયું. કિંબહુના, અનંતેજ પુનઃ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ડરી ગયેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું. એકાદ મનુષ્ય સ્વપ્નમાં સ્વર્ગે જઈ, એકા-એક ભગૃત થવાથી ચક્રિત થાય છે, તે પ્રમાણે અર્જુન ચક્રિત થયો; કિંવા શુરકૃપા થતાં વેંતજ સર્વ પ્રપંચજ્ઞાન લય પામી જેમ પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને જોવાથી અર્જુનની સ્થિતિ થઈ. અર્જુનના મનને એમ લાગ્યું કે આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિની આડે જે વિશ્વરૂપનો પડદો હતો, તે નષ્ટ થયો એ બહુ સાડું થયું. જે પ્રમાણે કાળને જીતવામાં આવે, કિંવા ભયંકર પવનમાંથી છુટકો થાય કિંવા સાતે સમુદ્ર તરી ગયા પછી આનંદનો ઉદ્ભવ થાય; તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપ જોયા પછી શ્રીકૃષ્ણરૂપ જોતાં અર્જુનના ચિત્તમાં અતિ આનંદ થયો. પછી સૂર્યાસ્ત થયા પછી આકાશમાં નક્ષત્રો પ્રકાશવા લાગે છે, તે પ્રમાણે વિશ્વરૂપ નષ્ટ થયા પછી અર્જુનને સર્વ લોકસમુદાય સહ-વર્તમાન પૃથ્વી દ્રષ્ટિગોચર થઈ. હવે તેને તેજ કુરુક્ષેત્ર માલૂમ પડ્યું તથા પોતાના અને શત્રુના સૈન્યમાં સર્વ ગોત્રજો એક બીજાપર શસ્ત્રા-સની વૃષ્ટિજ કરવા તૈયાર થઈ ઉભા છે; પોતાના રથ પાણુ તેજ ઠેકાણે ઉભો છે, અને ભગવાન લક્ષ્મીપતિ ધુસરીપર બેઠા છે તથા પોતે રથની નીચે ઉભો છે એમ નજરે પડ્યું. (૬૬૨)

अर्जुन उवाच । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमास्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः॥५१॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે જનાર્દન ! આ આપનું સૌમ્ય માનવરૂપ જોઈ હવે હું સાવધ થયો છું અને મારું મન પૂર્વવત સ્વસ્થ બન્યું છે. (૫૧)

ટીકા:—આ પ્રમાણે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુનના માગવા પ્રમાણે પ્રભુએ પોતાનું પૂર્વ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું; એટલે તેને જોઈને અર્જુન બોલ્યો:—હે મહારાજ ! બરેબર હવે હું બચ્યો છું. તેનું જ્ઞાન બુદ્ધિને છાડીને ભીતિથી અરણ્યમાં જવું રહ્યું હતું, અહંકારસહિત મન પલાયન

કરી ગયું હતું, ઇદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડ્યા હતા, વાચા બોલવું વિસરી ગઈ હતી, અને આ પ્રમાણે શરીરરૂપી આમમાં અવ્યવસ્થા ચાલી રહી હતી; તે સર્વ મટી જઈને હવે તેની ઇદ્રિયો પોતપોતાના વ્યાપાર કરવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ થવાથી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવરાયા ! આપે આ રૂપનું દર્શન મને કરાવ્યું એ રહતા બાળકપર કૃપા કરીને માતાએ સ્તનપાન કરાવવા જેવું છે. વિશ્વરૂપના સમુદ્રમાં જે હું હાથોપડે તરંગોનું પાણી કાપતો હતો તે હું હવે આપના આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિરૂપી તીરપર આવી પહોંચ્યો છું. હે દ્વારકાવાસી વીરશ્રેષ્ઠ ! આપે મને માત્ર દર્શન આપ્યું છે એટલુંજ નહિ; પરંતુ મારા જેવા શુષ્ક થઈ ગયેલા હૃદયપર મેઘવૃષ્ટિ કરી છે. હે મહારાજ ! તૃષાતુર થએલા મને હવે સહજે અમૃતસિંધુની પ્રાપ્તિ થઈ અને મરણની મારી ભીતિ દૂર થઈ છે. મારા હૃદયરૂપી આંગણમાં હર્ષરૂપી વેલીને રોપવામાં આવી તેથી મને આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટવાનસિ યન્મમ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

શ્લોકાર્થ :—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! જોવાને અતિ અશક્ય એવું જે મારું રૂપ તેં જોયું; તે રૂપને જોવાની દેવો સુદાં નિરંતર ઇચ્છા કરે છે. (૫૨)

ટીકા :—અર્જુનનું કહેવું સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—અરે આ શું ? વિશ્વરૂપપર પ્રેમ રાખીનેજ પછી આ ચતુર્ભુજ મૂર્તિને ભેટવા કેવળ શરીરદ્વારા આવ એમ જે મેં તને પૂર્વે શીખવ્યું હતું, તે તું વિસરી ગયો કે ? અરે ગાંડા ! અંધના સ્પર્શમાં સુવર્ણનો મેરુ પર્વત આવે તોપણ તેને તે સ્વરૂપજ લાગે; તેવુંજ તને થયું છે. બાપુ ! મેં જે વિશ્વરૂપ તને બતાવ્યું તે શંકરને તપ કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; અને હે કિરીટી ! અષ્ટાંગ યોગથી ક્ષીણ થનારા યોગીને પણ તે રૂપ જોવાને મળતું નથી. એ વિશ્વરૂપ જોવાનું રટણ કરવા પાછળ દેવોનું પણ આયુષ્ય ખપી જાય છે. ચાતક જે પ્રમાણે મેઘની વાટ જોતો આશ તરફ જોઈને બેસી રહે છે; તે પ્રમાણે ઉત્સુક થઈ દેવ અને મનુષ્યો જેની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આઠે પ્રકાર ઇચ્છા કરે છે, તો પણ તેમાથી કોઈએ જે સ્વરૂપ જોયું નથી તે વિશ્વરૂપ તેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે.

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય વંચિવા દ્રષ્ટું દૃષ્ટવં તામિ માં યથા ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તને જેવું માઈં દર્શન થયું છે, તેવું દર્શન વેદાધ્યયનથી, તપથી, ધનથી કિંવા યજ્ઞથી પણ કોઈને થઈ શકનાર નથી. (૫૩)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જો. જે વિશ્વરૂપ ન જોઈ શકવાથી આરે વેદો પણ પટશાસ્ત્રો સહિત પાછા ફર્યા છે, અને જે વિશ્વરૂપની સમક્ષ આવવાને મહાન તપ પણ સમર્થ થયું નથી; એવું માઈં વિશ્વરૂપ તેં આનાયાસે જોયું. તે રૂપ, દાનો તથા યજ્ઞો કરનારને પણ દ્રષ્ટિએ પડવું કઠિન છે. આવો જે હું તે ફક્ત એકજ ઉપાયથી પ્રાપ્ત થાઉં છું કે, જ્યારે અંતઃકરણ ભક્તિરૂપી જયગાળા મને આરોપે છે. (૬૮૫)

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંચિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ:—હે પરંતપ અર્જુન ! માઈં વિશ્વરૂપ બરાબર જાણવાનું, જોવાનું તથા તદ્દપ થવાનું માત્ર અનન્ય ભક્તિ એજ એક સાધન છે. (૫૪)

ટીકા:—પરંતુ તે ભક્તિ જે પ્રમાણે વર્ષાની ધારા આકાશમાંથી કુટી એટલે સીધી પૃથ્વીપરજ જઈને પડે છે; કિંવા ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ થયા પછી અન્ય સર્વ પ્રવાહો સાથે સમુદ્રમાંજ જઈને થોભે છે; તેમ સર્વભાવે મારા તરફજ અનન્ય વેગવાળી હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જે અદ્વિતિયકલાવથી સર્વત્ર સમાન પ્રેમ રાખે છે, તે મને પ્રાપ્ત થઈ મદૂપજ બની જાય છે. જે પ્રમાણે ક્ષીર સમુદ્ર કાંઠા ઉપર તેમજ મધ્યભાગમાં સર્વત્ર સરખોજ મિશ્ટ હોય છે, તે પ્રમાણે હું સર્વત્ર સરખોજ છું. મારાથી લઈને ક્રીડીપર્યંત કિંબહુના સ્થાવર જંગમ પ્રાણિમાત્રમાં મારા સિવાય બીજો ભાવ જેને ઉપજતો નથી તેજ મનુષ્ય માઈં વિશ્વરૂપ જાણવાને યોગ્ય છે. જ્યારે આવી ચિત્તવૃત્તિ થાય છે ત્યારેજ મારા વિશ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન થયું એટલે દર્શન પણ થાય છેજ. પછી જે પ્રમાણે કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ કાષ્ઠ સળગે છે ત્યારે કાષ્ઠનું નામ પણ ન રહેતાં તે અગ્નિરૂપ બની જાય છે; કિંવા સૂર્ય અને ચંદ્ર ઉદય પામતાં અંધકારથી પરિપૂર્ણ આકાશમાં સર્વત્ર પ્રકાશ થઈ રહે છે; તે પ્રમાણે મારા વિશ્વરૂપની પ્રતીતિ થતા મારા ભક્તાનો અહંકાર નષ્ટ થઈને તે મારારૂપજ

બની રહે છે. પછી “હું” અને “તે” એ સર્વ ભાવ ટળી જઈ સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું એવો ભાવ ચિત્તમાં દઢ થાય છે ત્યારેજ તે ભક્ત મારામાં ઐક્ય પામે છે. (૬૯૫)

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્વક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થઃ—હે પાંડવ ! મારીજ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી કામ કરનાર, મનેજ સર્વસ્વ માનનાર, ઉપાધિરહિત થઈ રહેનાર અને પ્રાણીમાત્રની સાથે વૈર ન કરનાર એવો જે મારો ભક્ત છે, તેજ મને પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા—જે મારી પ્રાપ્તિ અર્થેજ સર્વ કર્મ કરે છે અને જેને જગતમાં મારા સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રિય નથી; જે મનેજ આ લોક અને પરલોકના ફળરૂપ માને છે; જે જીવનનું ફળ પણ મનેજ માને છે; જે પ્રાણીઓને વિસરી મનેજ સર્વત્ર જુએ છે; અને તેથી નિર્વૈર થઈ જગતમાં જે જે વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડે, તેને ભજે છે; હે પાંડવ ! જે ભક્તાની વૃત્તિ આવી બને છે તેનું કંઈ પિત્ત ને વાતાત્મક શરીર જ્યારે નષ્ટ થાય છે ત્યારે તે પોતે મારારૂપજ બની જાય છે. સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! સર્વ જગત સમાવિષ્ટ થવાથી જેનું ઉદર વિશાળ થયું છે એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કરુણાયુક્ત વાણીથી આવું ભાષણ કર્યું. આનંદરૂપ સંપત્તિથી શ્રીમાન અને સમસ્ત જગતમાં શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવામાં ચતુર એવા અર્જુને, દેવની બન્ને મૂર્તિ નીહાળી નીહાળીને જોઈ; પરંતુ વિશ્વરૂપ કરતાં કૃષ્ણમૂર્તિમાંજ વિશેષ લાલ છે એવી તેની માન્યતા થઈ. અર્જુનની આ માન્યતાનો શ્રીકૃષ્ણ આદર કર્યો નહિ; કારણકે વ્યાપકરૂપ કરતાં એકદેશીય રૂપ અધિક નથી. પ્રસ્તુત વાત સિદ્ધ કરવાને માટે શ્રીકૃષ્ણ એક બે ઉત્તમ દ્રષ્ટાંતો આપ્યાં. તે સાંભળી અર્જુન પોતાના મનમાં એમ બોલવા લાગ્યો કે, ‘આ બન્ને રૂપોમાં ઉત્તમ રૂપ કયું, તે વિષે હવે પ્રશ્ન કરીશ.’ મનમાં આવો વિચાર કરી હવે તે શ્રીકૃષ્ણને કેવા પ્રશ્ન પ્રશ્ન કરે છે તે કથા સાંભળો. જ્ઞાન-દેવ કહે છે કે, જે કથા ઓવીપ્રબંધમાં વિનોદપૂર્વક કહેવામાં આવે તે આનંદયુક્ત અંતઃકરણથી સાંભળજો. સહ્લાવની અંજલિ ભરી ઓવીરૂપી ખીલેલાં પુષ્પોને વિશ્વરૂપના બને ચરણોપર મેં અર્પણ કર્યાં છે.

અધ્યાય ૧૨ મો.

હે શુર કૃપા ! તારો જયજયકાર થાઓ. તું નિર્મળ, ઉદાર અને નિરંતર અજ્ઞાનરહિત અને આનંદની વૃદ્ધિ કરનારી તરીકે તું પ્રસિદ્ધ છે. વિષયરૂપી સર્પે આલિંગન આપવાથી મૂર્છિત થએલા મનુષ્યનું વિષ તારા યોગથી ઉતરી જાય છે. તારા પ્રસાદરૂપી તરંગોનું પૂર આવે તો પછી સંસારના તાપથી કોને ત્રાસ થશે ? અને શોકથી કોણ પીડા પામશે ? હે સ્નેહમૂર્તિ ! તારાથી સેવકને યોગસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને ‘હું બ્રહ્મ થાઉં’ એવી જે સેવકની ઉત્કંઠા તે પણ તું પૂર્ણ કરે છે. ભક્તને તું તારા આધારશક્તિના અંકપર વિનોદથી ખેસાડી, હૃદયાકાશરૂપી પારણામાં સુવાડી ઉપદેશરૂપી હિંચકો નાખે છે. મનને વિષયોથી પરંગમુખ કરીને, આત્મજ્યોતિની ઓવારણી કરીને મન અને પવનને ખેલવાનાં પુતળાં કરીને સેવકને આત્મસુખનો ઉપભોગ આપે છે. અમૃતકળારૂપી દૂધ પાઈને, અનાહત નાદરૂપી હાલરડાં ગાઈને તથા સમાધિજ્ઞાન રૂપી ધુધરો હાથ આપીને જ્ઞાસુરૂપી ખાળકને તું આ સંસાર વૃત્તિમાંથી સુવાડી દે છે; (ઉપરામ કરે છે) માટે તું સાધકોની માતા છે અને તારા ચરણમાંથી જ્ઞાન માત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટેજ હું તારો આશ્રય છોડતો નથી. હે સફુર કૃપાદ્રષ્ટે ! જેનાપર તારી દયા થાય છે, તે સર્વ વિદ્યારૂપી સૃષ્ટિનો ઉત્પાદકજ થાય છે; માટે હે શ્રીમતિ અંબે ! હે સેવકના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારી કલ્પલતા ! આ ગીતાનો અર્થ કહેવાની મને આજ્ઞા આપ. હે માત ! આ મારા ગ્રંથમાં નવરસનો સાગર, અલંકારની ખાણ અને ભાવાર્થનો મેરુ નિર્માણ કર. દેશ-ભાષારૂપી જમીનમાં અલંકારરૂપી સુવર્ણની ખાણ ઉઘડાવ અને વિચારરૂપી લતાની ચોતરફ વાવણી કરાવ. સંવાદકળના નિધાનરૂપી સિદ્ધાન્તોના ગાદા બગીચા તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપ. પાખંડરૂપી ટેકરા અને વિતંડાવાદરૂપી આડમાર્ગોને તોડી, કુતર્કરૂપી હિંસક પશુઓનો નાશ કર. મને સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના શુભ ગાવાને તત્પર રાખ અને શ્રોતાઓને શ્રવણના રાજ્યાસનપર આરૂઢ કર. ભાષારૂપી નગરમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો સુકાળ કર અને સંસારમાં કેવળ બ્રહ્મસુખનોજ વહેવાર રહેવા દે. હે નિત્ય કૃપાદ્રષ્ટિ માત ! તું તારા કૃપારૂપી પલ્લવનું મારાપર આચ્છાદન કરશે એટલે આ પ્રમાણે ગ્રંથનિરૂપણાદિક સર્વ હું કરીશ. આટલી વિનંતિ

સાંભળતાંજ શ્રીગુરુએ કૃપાદ્રષ્ટિથી જ્ઞાનેશ્વર પ્રતિજ્ઞે કહ્યું કે ‘હવે વધારે કહેવાની આવશ્યકતા નથી. હવે ગીતાર્થ કહેવાનો પ્રારંભ કર.’ ત્યારે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે કહ્યું કે, ‘આ મર્યાદાદર્શક શબ્દોરૂપી મારાપર મહાપ્રસાદજ થયો છે તેથી હવે હું આનંદથી ગીતાર્થપરની કવિતા બોલીશ. તે પ્રતિ લક્ષ આપો.’ (૧૯)

અર્જુન ઉવાચ । एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां परुषास्ततः ।

ये चाप्यहरमव्यक्तं तेषां के योगावेक्षमः ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! આ પ્રમાણે એકનિષ્ઠ બની જે આપના સચ્ચ રૂપની ઉપાસના કરે છે; અને જે અવ્યક્ત, અવિનાશી તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે; તે બન્ને પ્રકારના ભક્તોમાંથી ભક્તિનું ખરું તત્ત્વ કોણ સમજ્યું છે ? (૧)

ટીકા:—સકલ વીરશિરોમણિ અને સોમવંશના વિજયધ્વજ રૂપ પાંડુપુત્ર અર્જુન બોલ્યો:—હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપે મને જે વિશ્વરૂપ બતાવ્યું, પણ તે અદ્ભુત હોવાથી મારા ચિત્તને ભોતિ ઉત્પન્ન થઈ; અને મને આપની આ સચ્ચ મૂર્તિનાં દર્શનની ટેવ હોવાથી મારા મનમાં તે પ્રત્યે ભાવ ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ હે દેવ ! આપે મારી માન્યતાને અનાદર કર્યો. માટે સાકાર અને નિરાકાર એ ઉભય રૂપો નિઃસંશય આપનાંજ છે. ભક્તિથી આપના સચ્ચરૂપની અને યોગથી નિર્ગુણરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ ! આપનીજ પ્રાપ્તિ કરવાને માટે આ બન્ને માર્ગો છે. સાકાર તથા નિરાકાર એ બે એમાં ઉમરાઓ છે. સુવર્ણની લગડીમાં જે કસ ઉતરે છે તેજ કસ તે લગડીમાંથી એક ટુકડો કાપી લેવામાં આવે તો તેમાંથી પણ ઉતરે છે; માટે આપના વ્યાપક અને એકદેશીય રૂપની યોગ્યતા સરખીજ છે. અમૃતના સમુદ્રમાં જે સ્વાદ રહ્યો છે, તે હથેળીભર અમૃતમાં પણ રહેલો છે; અને મારા મનનો અનુભવ ખરેખર એવોજ છે. પરંતુ હે દેવ ! આપે ક્ષણ ભર જે વ્યાપકરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તે આપનું ખરું સ્વરૂપ છે કે માત્ર લીલાજ છે, તે બહુવાની મારી ઈચ્છા છે. માટે જે પોતાનાં સર્વ કર્મો આપને માટેજ કરે છે, જેને મન આપના સિવાય બીજું વસ્તુ જગતમાં દ્રેષ્ટ નથી; અને જેણે પોતાના સર્વ મનોધર્મ આપની ભક્તિને વેચી દીધા છે; તથા આ પ્રમાણે હે શ્રી હરિ ! જે ભક્ત આપને હૃદયમાં ધારણ કરી આપની ઉપાસના કરે છે; અને જે ભક્ત આપના જ્ઞાનરથી પણ પર એવા અવ્યક્ત સ્વરૂપને ઉપાસે છે, કે જે

સ્વરૂપનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાતું નથી અને કોઈ પણ વસ્તુની સાથે જેની તુલના મંઈ શકતી નથી; જે સ્વરૂપ અવિનાશી, નિરાકર, સ્થળરહિત તથા નામરહિત છે; અને જ્ઞાની લોકો જેની 'સોહંમાવ' થી ઉપાસના કરે છે; એવા જ્ઞાનીઓમાં તથા ભક્તોમાં, હે શ્રીભગવંત ! ખરા યોગને કોણ જાણે છે તે મને કહો ! અર્જુનનાં આ વચ્ચનોથી જગદ્ગુપ્તે શ્રીકૃષ્ણ સંતોષ પામી બોલ્યા:—“વાહ વાહ ! પ્રજ્ઞ કરવાની શૈલી તેં ઉત્તમ રીતે સાધ્ય કરી છે !” (૩૪)

શ્રીભગવાન વાચ । મય્યાવેર મનોયે માં દિત્યદુષ્ટા ઉપાસતો

શ્રદ્ધયા પરોપેતાસ્ત મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરી નિત્યયુક્ત થઈ જે ઉત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી મને ભજે છે, તે ભક્તિ-યોગને ઉત્તમ રીતે જાણે છે એમ હું માનું છું. (૨)

ટીકા:—સૂર્યખિંબ અસ્ત થવાની સાથેજ તેનાં કિરણ પણ ચાલ્યાં જાય છે; કિંવા હે અર્જુન ! વર્ષા ઋતુમાં નદી જેમ અધિક વધે છે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરતાં જેનામાં નિત્ય નવી નવી શ્રદ્ધા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા સમુદ્રને મળ્યા પછી પણ જેનો પ્રવાહ આવ્યાજ કરે એવી જંગાની પેઠે જેના હૃદયમાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ ઉછાળા માર્યા કરે છે; તેમજ દિવસ અને રાત્રિનો વિચાર ન લાવતાં કાયા વાચા અને મનથી મારામાંજ ચિત્ત રાખી, જેઓ મારી ઉપાસના કરે છે; અને એ પ્રમાણે જે ભક્તો પોતાની જાતને મારામાંજ અર્પણ કરી દે છે, તેમનેજ હું પરમયોગયુક્ત સમજું છું. (૩૬)

યે ત્વં રમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥૩૧॥

સંનિયમ્યોન્નયત્રામં સર્વત્ર સમદ્ધયઃ ।

તૈ પ્રાન્વાન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—બ્રાહ્મી માત્રનું હિત કરવાને તત્પર અને સર્વત્ર સમદ્રષ્ટિવાળા એવા જે પુરૂષો સર્વ ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરીને અનિર્દેશ્ય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપી, અચિંત્ય, કૂટસ્થ, અચલ, સાશ્વત તથા નાશ-રહિત પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરે છે, તે મનેજ આવી મળે છે. (૩, ૪)

ટીકા:—અને હે અર્જુન ! બીજા જે મારા જ્ઞાની ભક્તો છે તે

‘અમે બ્રહ્મ છીએ’ એવી વૃત્તિ ધારણ કરી, નિરાકાર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. જે મનથી અચિંત્ય અને બુદ્ધિથી અગ્રાહ્ય છે તેને ઇન્દ્રિયો શી રીતે જાણી શકે ? જે ધ્યાનને માટે પણ ગૂઢ હોવાથી એક સ્થળે પ્રાપ્ત થતો નથી; અને જેને કોઈ પણ આકાર નથી; જે સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વરૂપે વ્યાપ્ત છે અને જેની પ્રાપ્તિ થતાં ચિંતન પણ આપોઆપ સ્તબ્ધ બની જાય છે; જે કદિ ઉત્પન્ન થયો પણ નથી અને નષ્ટ થવાનો પણ નથી; તેમજ જે છે એમ પણ નથી અને નથી એમ પણ નથી; જેની પ્રાપ્તિનો મનના હાથમાં કશો ઉપાયજ નથી; જે ચાલતો પણ નથી અને હાલતો પણ નથી; જે સમાપ્ત પણ થતો નથી અને દ્વિપિત પણ થતો નથી; એવા બ્રહ્મને જેણે સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરી લીધો છે; વૈરાગ્યરૂપી પ્રચંડ અગ્નિથી વિષયરૂપી સૈન્યને બાળીને જેઓએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને ધૈર્યથી વશ કરી લઈ આત્મસંયમના માર્ગમાં ઉલટાવી દઈને હૃદયગુહામાં પુરી દીધી છે; જેણે અપાન વાયુના દ્વારને આસનની બળવાન મુદ્રા લગાડી મૂળબંધનો મિનારો ઉભો કર્યો છે; આશાનો પાશ તોડી નાખીને તથા અધીરાઈનો કુંગર ફર કરીને નિદ્રારૂપી અંધકારનો જેણે નાશ કર્યો છે; મૂળબંધ આસનના જ્વાલાગ્નિથી શરીરમાંની સંસધાતુની હોળી કરીને જેઓ વ્યાધિનાં મસ્તક પટ્ટચક્રને અર્પણ કરે છે; તથા કુંડલિનીની મશાલને આધાર ચક્રપર પ્રકટાવીને તેના પ્રકાશથી શિખર પર્યંત જોઈ શકે છે; નવદ્વારની ચોક્કીમાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો ખીલો ઠોકી સુષુમ્ણા નાડીનો માર્ગ જે પુલ્લો કરી દે છે; જે પ્રાણશક્તિરૂપી ચામુંડાદેવીની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સંકલ્પરૂપી મેંદાંનો ભોગ આપીને મનોરૂપી મહિષાસુરનાં મસ્તકોનો બલિ આપે છે; જે ઇડા અને પિંગળા એ નાડીઓનું ઐક્ય કરી, અનુહત ધ્વનિની ગર્જના કરી, જીવનકલાના તળાવ પર્યંત જઈ પહોંચે છે; પછી સુષુમ્ણા નાડીના મધ્ય વિવરમાંના કોરેલા દાદરપરથી ઉપર ચઢી મસ્તકમાંના બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત પહોંચી જાય છે; ત્યારપછી મકારની કઠિન નિસરણીપર ચઢી, માયાને દબાવી, બ્રહ્મને જઈ મળે છે; આ પ્રભાણે જેઓ સર્વત્ર સમાન બુદ્ધિ રાખી, બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી લેવા માટે યોગાદિક કઠિન માર્ગને વખત ન ખોતાં સ્વાધીન કરી લે છે; આ પ્રકારે, હે અર્જુન ! જેઓ પોતાને નિરવયવ પરમાત્મામાં લીન કરે છે, તેઓ પણ મનેજ આવીને મળે છે. બાકી યોગના બળથી તેમને કાંઈ અધિક પ્રાપ્તિ થાય એમ નથી; ઉલટી તેમને અધિક યાતનાં લેજવની પડે છે. (૫૬)

કેશોગધે તરસ્તેષામવ્યકાસકચેતસા । અવ્યકા હિ ગતિર્દુઃસં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫૥॥

શ્લોકાર્થ:—નિર્ગુણ પ્રજ્ઞની ઉપાસના કરનાર દેહધારી પુરુષને ઉપાસનાનું કષ્ટ ભોગવવું પડે છે અને અવ્યક્ત ગતિ મહા પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

ટીકા:—પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણકર્તા, અનાશ્રિત અને અવ્યક્ત એવા જે પ્રજ્ઞ તેને ભક્તિ સિવાય પ્રાપ્ત કરી લેવાની જે ઇચ્છા કરે છે, તેને ઇદ્રાદિક પદોરૂપી લુંટારાઓ ઘેરે છે અને રિદ્ધિસિદ્ધિની ભેટી પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિની આડે આવે છે. કામક્રોધાદિ પુષ્કળ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિરાકાર પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તેને શૂન્ય વસ્તુ (આકાશ) ની સાથે યુદ્ધ કરવું પડે છે. તૃષાને તૃષાવડેજ તૃપ્ત કરવી પડે છે; ક્ષુધાને ક્ષુધાથીજ શાંત કરવી પડે છે અને નિરાકારની પ્રાપ્તિ માટે રાત્રિદિવસ વાયુનીજ ગણતરી કર્યા કરવી પડે છે. દિવસે તડકામાં સૂવું, ઈદ્રિયોના નિરોધરૂપી ઉપભોગ લેવો અને વૃક્ષોની સાથે મિત્ર-ભાવથી ખેલવું; ટાઢરૂપી આદરને ઓઢવી, ઉષ્ણતાથી આચ્છાદિત થવું અને વર્ષામાં ખેસવું; કિંબહુના હે અર્બુન, પતિ સિવાયજ રોજ સતી થવું પડવા જેવો આ યોગ છે. આ સ્થળે પતિનું કાર્ય નથી, કે કુલધર્મનું નિમિત્ત નથી; તોપણ મૃત્યુની સાથે નિત્ય નવી નવી લડાઈ કરવી પડે છે. આવું મૃત્યુથી પણ તીવ્ર જે વિષ છે તેને ગળી શકાશે કે ? ડુંગરને ગળવા જતાં મુખ ફાટી નહિ જશે કે ? માટે હે મહા-વીર ! આવું યોગસાધન કરવાને જે નીકળ્યા છે તેના નશીબમાં દુઃખ-રૂપી શુષ્ક ભાગજ લખેલો છે. બોખા માણસને લોખંડના ચણા ખાવાનો વખત આવે ત્યારે તેનાથી પેટ ભરાશે કે પ્રાણ જશે ? કોઈ મનુષ્ય પોતાના બાહુથી સમુદ્ર તરી ગયો છે કે ? કિંવા આકાશમાં કોઈ પગેથી ચાલ્યો છે કે ? સમરાંગણમાં ગયા પછી સામા ઘા ઝીલ્યા વગર સૂર્ય-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે કે ? માટે હે અર્બુન ! પાંગળો આદમી જેમ વાયુની સાથે હોડ કરી શકતો નથી, તેમ દેહાભિમાની જીવને નિરાકારની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ જે મનમાં ઇચ્છા ધારણ કરી અવ્યક્ત પ્રાપ્તિને માટે મહેનત કરે છે, તે કલેશનેજ પાત્ર થાય છે; અને હે પાર્થ ! જેણે ભક્તિમાર્ગેનો સ્વીકાર કર્યો છે તેને આવાં કષ્ટ શોષવાં પડતાં નથી. (૭૫)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ જે મત્પરાયણ થઈ, સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરે છે, અને માફ ધ્યાન ધરી અનન્ય ભાવથી મારી ઉપાસના કરે છે;

ટીકા:—જે વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રમાણે કરવાનાં સર્વ કર્મો કર્મેદિ-યોવડે સુખેથી કરે છે; વિધિનું પાલન કરીને અને નિષિદ્ધ કર્મોના પરિત્યાગ કરીને તથા સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરીને તેનો નાશ કરે છે; કર્મદ્વારા ઉત્પન્ન થતાં ફળો બાળીને ભસ્મ કરે છે; આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! સર્વ કર્મો મને અને જેમના કાયિક,વાચિક,માનસિક ભાવોની પણ મારા વિના અન્ય સ્થળે દોડ નથી હોતી; આ પ્રમાણે જે નિરં-તર મારી સેવા કરીને મત્પરાયણ રહે છે તેઓ મારા ધ્યાનના નિમિ-ત્તથી માફ નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે. એની પ્રીતિ, મારી સાથે વ્યવહાર કરીને બિચારી મુક્તિ અને ભકિતને પણ ફેંકી દે છે. આ પ્રમાણે અનન્યભાવથી જે મને પોતાનો જીવ, મન અને શરીર અર્પણ કરે છે, તેની સર્વ ઇચ્છા હું પરિપૂર્ણ કરું છું. તેની સર્વ ઇચ્છા મારેજ પરિતૃપ્ત કરવી પડે છે. (૮૨)

तेषामहं सद्दत्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसा ॥७॥

શ્લોકાર્થ:—તથા મારામાં જે પોતાનું ચિત્ત સમર્પણ કરી રહે છે એવા ભક્તનો, હે પાર્થ ! હું જન્મ મરણયુક્ત સંસારસમુદ્રમાંથી સત્વર ઉદ્ધાર કરું છું. (૭)

ટીકા:—હે પાર્થ ! જે બાલક માતાના ઉદરથી જન્મે છે, તે તેની માતાને કેટલો બધો પ્રિય હોય છે ? તેજ પ્રમાણે મારા ભક્તો ગમે તે અને ગમે તેવા હોય, પરંતુ તેમને હું પ્રિય છું અને મને તેઓ પ્રિય છે; અને તેને જે ત્રાસ દેતા હોય તેમનો નાશ કરવાની તો મેં પ્રતિજ્ઞાજ લીધી છે. મારા ભક્તોને સંસારની ચિંતા શા માટે હોવી જોઈએ ? શ્રીમંતની પત્ની કદિ દુકડા માગશે કે ? એજ પ્રમાણે મારા ભક્તો તે મારા કુટુંબીજનો છે એમ સમજી તેમનાપર કોઈ સંકટ આવી પડે તો તેની મનેજ લજ્જા ઉપજે છે. આ સ્પષ્ટિમાં મારા ભક્તોને જન્મ મૃત્યુના તરંગોમાં ફળતા જોઈ મારા મનમાં એમ થાય છે કે ભવસાગરમાં કોઈપણ ભયરહિત નથી. માટેજ હે અર્જુન !

રામકૃષ્ણાદિ અવતાર લઈ હું તેમને શ્રેષ્ઠ પહોંચી બાઈ છું. મારાં નામ-
રૂપી હબારો નૌકાઓ તૈયાર કરીને આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી હું તેમને
તારક બનું છું. જે ઉપાધિરહિત હતા તેમને મેં મારું ધ્યાન ધરવાનો
બોધ આપ્યો; અને પરિવારવાળાઓને નામરૂપી નૌકાપર બેસાર્યા છે.
કેટલાકના પેટ સાથે પ્રેમરૂપી તુમકું બાંધીને તેને મુક્તિરૂપી તટપર
આણ્યા છે. ઇશ્વરભક્ત નામ ધારણ કરનારા પશુ જેવાઓને પણ મેં
વૈકુંઠના રાજ્યાસન યોગ્ય બનાવ્યા છે. માટે મારા ભક્તોને કાંઈ પણ
ચિંતા કરવાની નથી. કારણ કે તેમને તારવાને હું સદા સબળ ઉભો હોઈ
છું; અને ન્યારથી ભક્ત પોતાની ચિત્તવૃત્તિ મારામાં સમર્પિત કરી
દે છે, ત્યારથીજ તેમનામાં મારો પ્રવેશ થાય છે. માટે હે ભક્તરાજ
ધનંજય ! હું તને ભક્તિમાર્ગ અહણ કરવાનો મંત્ર આપું છું. (૬૬)

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશ્ય ।

નિવ સિખ્યાસિ મય્યેવ અતઃ કર્ચ્વ ન સંશયઃ ॥૮૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! તું મારામાંજ મન રાખ; તથા મારા-
માંજ બુદ્ધિની સ્થાપના કર. એમ કર્યા પછી તું મારામાંજ વાસ કરશે
એમાં સંશય નથી. (૮)

ટીકા:—મન અને બુદ્ધિને નિશ્ચય સહિત મારા સ્વરૂપનાં વત-
નદાર કરી મૂક. એ બન્ને પ્રેમપૂર્વક મારા સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયાં
એટલે તું મનેજ આવી મળશે. કારણ કે, મન અને બુદ્ધિએ મારામાં
વાસ્તવ્ય કર્યા પછી, તારા અને મારા વચ્ચે દ્વેતભાવ રહેશે કે ? દીપક
બુગાઈ જતાં જેમ તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે, કિંવા સૂર્યગિંબ અદ્રશ્ય
થતાંની સાથે તેનો પ્રકાશ લય પામે છે; અથવા પ્રાણુ જવાની સાથે
ઈંદ્રિયો પણ ચાલી જાય છે; તે પ્રમાણે મન તથા બુદ્ધિ એકત્ર થઈને
જ્યાં જાય છે ત્યાં અહંકાર પણ આપોઆપ જાય છે. માટે મન તથા
બુદ્ધિ મારા સ્વરૂપમાં સ્થિર કર; એટલે તું પણ મારા સર્વવ્યાપકરૂપને
પ્રાપ્ત કરી શકશે. હે અર્જુન ! હું પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે મારા આ
બોલવામાં જરા પણ અસત્ય નથી. (૧૦૩)

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તત્તો મામિચ્છાત્ ધનંજય ॥૯૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય, જો તું તારું ચિત્ત મારામાં સ્થિર કર-
વાને સમર્થ ન હોય તો અભ્યાસના યોગથી મને પ્રાપ્ત કરી લેવાની
ઇચ્છા કર. (૯)

ટીકા:—અથવા જો તું મન અને બુદ્ધિ સહિત તારૂં ચિત્ત મારામાં સંપૂર્ણ રીતે અર્પણ કરવાને સમર્થ ન હોય, તો દિવસના આઠ પ્રહરમાં એક ક્ષણભર પણ મન અને બુદ્ધિને મને આપતો રહે. આમ કરવાથી જ્યારે જ્યારે તારા મનને મારા સુખનો અનુભવ થશે, તો તે ક્ષણે તેને વિષયો પ્રતિ અરૂચિ ઉત્પન્ન થશે. જેમ શરદ્ ઋતુનો પ્રારંભ થતાં જ નદીઓમાં પાણી કમી થવા લાગે છે, તેમ જેમ જેમ મારામાં ચિત્ત ગુંથાશે તેમ તેમ તે પ્રપંચમાંથી હઠતું જશે. અથવા પૌષ્ણિમા પછી ચંદ્ર જેમ દરરોજ ક્ષીણ થતો થતો અમાવાસ્યાએ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, તેમ હે અર્જુન ! તે ચિત્ત ધીમે ધીમે વિષયોપલોગ-માંથી નીકળીને મારામાં લાગતાં લાગતાં અંતે મદૂપજ થઈ જશે. જેને અભ્યાસયોગ કહે છે તે આજ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજ. એના દ્વારા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. અભ્યાસના બળથી કોઈ આકાશગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; કોઈ વાઘ, સર્પાદિને સુદ્ધાં નિર્વેર કરે છે; કોઈ વિષને પણ પચાવી જાય છે; કોઈ સમુદ્રપર ચાલે છે અને કોઈ તો અભ્યાસના યોગથી વેદોને પણ મહાત્ કરી દે છે; અર્થાત્—અભ્યાસ કરવાથી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થાય એમ નથી. માટે અભ્યાસના યોગથી તું મને આવી મળ. (૧૧૩)

અભ્યાસેऽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કમંપરમે ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ લક્ષ્યાન્તિ મવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:—અભ્યાસ કરવાનું પણ જો તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરતો જા. મારા ઉદ્દેશથી કર્મ કરશે તો તેથી પણ તને મોક્ષપ્રાપ્તિ થશે. (૧૦)

ટીકા:—કિંવા તારા અંગમાં અભ્યાસ કરવાની શક્તિ પણ ન હોય તો તારા આચરણનો જે ક્રમ હોય તેજ ચાલુ રાખ. ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીશ મા, લોગનો ત્યાગ કરીશ મા અને જાતિનું અભિમાન પણ છોડીશ મા. તું તારા કુલધર્મ અને કુળાચાર યથાવિધિ પાળ; જે કર્મો ઉચિત હોય તે કર; અને અનુચિત કર્મોનો પરિત્યાગ કર. આ પ્રમાણે સુખેથી વર્તવાની તને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા છે; પરંતુ મન વાણી અને કાયા દ્વારા જે કાંઈ વ્યાપાર થાય તે ‘હું કરું છું’ એમ સમજીશ મા. જે પરમાત્મા આ વિશ્વનો ચાલક છે તે કર્મનો કર્તા કોણ છે અને અકર્તા કોણ છે તે સારી રીતે જાણે છે. અમુક કર્મો ઓછાં થયાં કે અમુક અધિક થયાં એ વિષે ખેડ પામીશ નહિ. પોતાનો

અહુંભાવ પરમાત્મામાં ભેડી દઇ જે માર્ગે માળી પાણીને લઇ જાય છે તે માર્ગે તે નમ્રપણે ચાલ્યાં જાય છે; તેમ તું કર્તૃત્વાભિમાન છોડી દે. એમ કરવાથી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો બોલે મન બુદ્ધિ ઉપર પડતો નથી અને ચિત્તવૃત્તિ મારામાં અખંડ રહે છે, તથા કર્મનું શુભાશુભ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. હે અર્જુન ! વાટ સરળ છે કે વક્ર છે તે વિવેકી કાળજી કાંઈ રચનાં પેડાને હોય છે કે ? તેને તો જ્યાં જ્યાં લઈ જવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તે જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તે થોડાં છે કે પુષ્કળ છે, તેનો વિચાર ન કરતાં તે મનેજ એકનિષ્ઠાથી અર્પણ કર. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોના સંબંધમાં તું મારામાંજ ભાવના રાખશે તો શરીર ત્યાગ પછી મારા પદને પ્રાપ્ત થશે. (૧૨૪)

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

શ્લોકાર્થ:—હવે આ પ્રમાણે કરવાને પણ જો તું અસમર્થ હોય તો મનનો સંયમ કર; અને અનન્ય ભાવે મારે શરણે આવી સર્વ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કર. (૧૧)

ટીકા:—કિંવા, હે પાંડુકુમાર ! જો આ પ્રમાણે તારાથી મને કર્મો અર્પણ કરી ન શકાતાં હોય તો તું આ માર્ગ અહણુ કર. કર્મ કરવાને પ્રેરનારી જે બુદ્ધિ તેની પૂર્વે કિંવા પછી અથવા કર્માચરણની પૂર્વે કિંવા તેને અતે માફે સ્મરણ કરવું જો તને કઠિન લાગતું હોય, તો તે પણ એક બાબતુ સહેવા દે; અને તારી બુદ્ધિને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવામાં રોક અને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરે તે નિષ્કામભાવથી જ કર. જે પ્રમાણે વૃક્ષ કિંવા વેલીને ફળો આવતાંજ તેઓ તેનો ઉપભોગ નહિ કરતાં તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો કરે તેના ફળની આશા છોડી દે. મનમાં મને સ્મરીને કિંવા મને ઉદેશી કોઈ પણ કર્મ કરવાની ખટપટ ન કરતાં સર્વ કર્મોનાં ફળની આશા છોડી દે. જે પ્રમાણે ખડકપર વૃષ્ટિ થવાથી અને અગ્નિમાં બી વાવવાથી તે નિષ્ફળ થાય છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તે સર્વને સ્વપ્રવત્ત માન. અરે જે પ્રમાણે પિતા પોતાની કન્યા પ્રત્યે નિષ્કામ રહે છે, તે પ્રમાણે જે જે કર્મો તું કરે તેના ફળની કામના રાખીશ નહિ. જે પ્રમાણે અગ્નિની જ્વાળા આકાશમાં વ્યર્જી જાય છે, તે પ્રમાણે કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળોને જતાં કર. હે અર્જુન ! કર્મો કરીને તેના ફળની ઇચ્છા ન રાખવી એ માર્ગ સામાન્ય જેવો લાગે

છે, પણ સર્વ યોગોમાં તે યોગ શ્રેષ્ઠ છે. આ પ્રમાણે કર્મો કરીને તેનાં ફળનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે કર્મો પુનર્જન્મનાં કારણબૂત થતાં નથી. જે પ્રમાણે વાંસ એકવાર ફલિત થયા પછી પુનઃ ફળતો નથી. તે પ્રમાણે ઉક્ત માર્ગથી આ દેહની પુનર્જન્મની ભીતિ નિવૃત્ત થાય છે; કિંબહુના, જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ધ્યાન ધરી શકાય છે. ત્યાર પછી સર્વ મનોવૃત્તિ તથા સર્વ ધર્મ ધ્યાનને આલિંગન દે છે; અને સર્વ કર્મ આપોઆપ જ દૂર રહે છે. જ્યારે કર્મ આપોઆપ દૂર રહે છે ત્યારે ફળની ઇચ્છા પણ આપોઆપ નિવૃત્ત થઈ જાય છે; અને તેમ જતાં સર્વ શાંતિ સ્વાધીન થાય છે. માટે હે સુભદ્રાપતે ! શાંતિ ઉત્પન્ન કરવાનો આજ એક માર્ગ છે; માટે તારે પ્રથમ અભ્યાસજ કરવો જોઈએ. (૧૪૦)

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશેષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનંતરમ્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે; જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરતાં કર્મના ફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે કર્મફળના ત્યાગ પછીજ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૨)

ટીકા:—હે પાર્થ ! અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન કઠિન છે; અને જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન અધિક કઠિન છે. કર્મફળનો ત્યાગ એ ધ્યાન કરતાં પણ ઉત્તમ છે; અને ત્યાગ કરતાં પણ બ્રહ્મરૂપપ્રાપ્તિનું સુખ વિશેષ છે. હે મહાવીર ! બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો આજ માર્ગ છે અને એજ માર્ગથી જે શાંતિની પ્રાપ્તિ કરી લે છે; (૧૪૩)

અદેશા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરંકારઃ સમદુઃસ્વસુસ્વઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—જે કોઈનો પણ દ્વેષ કરતો નથી; જે સર્વ ભૂતોનો મિત્ર છે, જે દયાળુ છે; જે મમત્વશૂન્ય છે; જે નિરહંકાર છે; જેને સુખ અને દુઃખ એ ઉભય સમાન છે; જે ક્ષમાવાન છે; (૧૩)

ટીકા:—તે ભૂત માત્ર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી તથા ચેતન્યની પેઠે પોતાનું અને પારકું એવો ભાવ રાખતો નથી. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉત્તમ મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો અને અપાત્ર મનુષ્યનો ભાર સહન કરવો નહિ એવો ભેદભાવ રાખતો નથી; અથવા જે પ્રમાણે પ્રાણીને રાખનાર દેહમાં રહેવું અને રંકના દેહમાં ન રહેવું એવો ભાવ હોતો

નથી; કિંવા પાણીને જેમ ગોંચની તૃષા તૃપ્ત કરવી અને વાધને વિષ બની મારી નાખવો એવી ઇચ્છા રહેતી નથી; તેજ પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર સાથે જેની સમાન મૈત્રી છે, અને જે કૃપાને પણ આધાર-ભૂત થાય છે; તથા જેના મનમાં હું અને મારું એવો ભાવ ઉદ્ભવતો નથી; અને જેના મનથી સુખ દુઃખ બંને સરખાં છે; તેજ પ્રમાણે ક્ષમામાં જે પૃથ્વીસમાન છે અને સંતોષને જેણે પોતાના ખોળામાં સ્થાન આપ્યું છે; (૫૦)

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્ધી મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સર્વદા સંતુષ્ટ છે; જે સ્થિરચિત્ત છે; જેણે પોતાના મનનો સંયમ કર્યો છે; જેનો નિશ્ચય બળવાન છે; અને જેણે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ મને અર્પણ કર્યાં છે; એવો જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય લાગે છે. (૧૪)

ટીકા:—વૃષ્ટિ સિવાય પણ સમુદ્ર જેમ સદાકાળ ભરેલો રહે છે, તે પ્રમાણે જે ઉપાયો કર્યા વિના પણ સહજે આનંદમાં નિમગ્ન રહે છે; જે દ્રઢતાથી મનને સ્વાધીન રાખે છે; અને જેના નિશ્ચયના બળથી નિશ્ચયમાં ખરાપણું આવે છે; જેના હૃદયમંદિરમાં જીવ અને પરમાત્મા એ ઉભય એકજ આસનપર વિરાજે છે; એવો યોગસંપન્ન બનીને જે મન તથા બુદ્ધિને મારામાં સમર્પિત કરી દે છે; અને અંતરમાં ધ્યાનયોગથી તથા બાહ્ય રીતે અષ્ટાંગ યોગથી સિદ્ધ થયો હોય તોપણ જે પ્રેમપૂર્વક મારામાંજ તક્લીન રહે છે; હે અર્જુન! એવો જે મારો ભક્ત છે, તેજ યોગી છે અને તેજ સુકત છે. વધારે શું કહું? તે સ્ત્રી, અને હું પતિ હોઈ એટલો બધો તે મને પ્રિય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે; એમ કહેવું એ પણ અપૂર્ણજ છે. પ્રેમી ભક્તની વાત કેવળ બહુ જેવીજ છે અને શબ્દદ્વારા કહી સંભળાવવા યોગ્યજ નહિ છતાં પ્રેમજ એનો ઉચ્ચાર કરાવે છે; અને એટલા મારેજ હું એને એવી ઉપમા આપી ગયો. બાકી શું પ્રેમનું વર્ણન કરી શકાય ખરું? હે અર્જુન! હવે આ સર્વ વાત રહેવા દે; કારણ કે પ્રિય મનુષ્ય વિષે વાત નીકળતાં પ્રેમ દિશુથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં વળી જો શ્રોતા પણ પ્રેમી મનુષ્યજ હોય; તો તો પછી તેના માધુર્યને શાની ઉપમા આપી શકાયે? હે અર્જુન! તુંજ મારો પ્રિય છે અને શ્રોતા પણ તુંજ છે; અને વળી પ્રિય ભક્તો-

નીજ વાત નીકળી છે તેા હવે જે થવાનું હોય તે થાઓ, પરંતુ હું યોદ્ધીશજ; અને યોદ્ધાવાનો પ્રસંગ મળ્યો એને પણ હું મારું સફલા-
અજ સમજું છું. એમ કહી દેવ ડાલવા લાગ્યા. પછી તેઓ યોદ્ધા:-
જે ભક્તને હું હૃદયમાં સ્થાન આપું છું તેનાં લક્ષણો હવે કહું છું
તે સાંભળ. (૧૬૪)

य नान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।

हर्षामर्षमयोद्वेगैः को यः स च मे प्रियः॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—જેનાથી લોકોને ઉદ્વેગ થતો નથી અને લોકોના
સંસર્ગથી જેને સંતાપ થતો નથી, અને જે (વિષય સંબંધી) આનંદ,
ક્રોધ, ભય તથા ત્રાસથી મુક્ત હોય છે, તે મને પ્રિય હોય છે. (૧૫)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સમુદ્રની ગર્જનાથી જળચરો ભય નથી પામતાં,
અને જળચરોનો સમુદાય પુષ્કળ વધ્યા છતાં સમુદ્રને તેના કંટાળો
આવતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ ઉન્નત જગતથી જે ખેદ પામતો નથી
અને જેનાથી લોકોને પણ ત્રાસ થતો નથી; વધારે શું કહું? શરીર જે
પ્રમાણે અવયવથી કંટાળતું નથી, તેજ પ્રમાણે હુંજ સર્વેનો આત્મા
છું, એમ માનીને જે પ્રાણી માત્રથી કંટાળતો નથી; સમગ્ર જગતને
પોતાનું શરીર માનવાને લીધે જેને પ્રિય અને અપ્રિય એવો ભેદ
રહેતો નથી, અને આ પ્રકારે દ્વૈતભાવનો લોપ થતાં જેનામાંથી આનંદ
અને ક્રોધાદિ વિકાર નષ્ટ થાય છે; આ પ્રમાણે સુખ દુઃખ જેને બાધા
કરી શકતાં નથી; જે ભય, ઉદ્વેગ ઇત્યાદિકથી રહિત હોય છે; અને
આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જે મારી ભક્તિ કરે છે; તે મને
અતિ પ્રિય થઈ પડે છે. આ પ્રેમનું હું શું વર્ણન કરું? અરે તે તો
મારા પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. જે આત્માનંદથી તૃપ્ત થયો છે અને જે
રૂપાંતર લઈને જન્મ પામ્યો છે, તે પૂર્ણતારૂપી તરૂણ સ્ત્રીનો પતિજ
બની રહ્યો છે. (૧૭૧)

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभप रत्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—મારો જે ભક્ત નિરપેક્ષ, અંતબાહ્ય પવિત્ર, દક્ષ,
ઉદાસીન, નિર્ભય અને ફળની ઇચ્છાથી કોઈ પણ કર્મ ન કરનાર,
એવો હોય છે, તે મને પ્રિય થઈ પડે છે. (૧૬)

ટીકા:—હે અર્જુન ! તેનામાં કામતાનો સર્વથા હોય હોય છે અને તેની વૃત્તિમાં નિરંતર સુખની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. કાશીક્ષેત્ર મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી અપાવવાને માટે પ્રખ્યાત છે; પરંતુ ત્યાં દેહ પાડ્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી. હિમાલયમાં જવાથી દોષો ધોવાય છે, પરંતુ ત્યાં પણ હવા અનુકૂળ ન આવવાથી હાનિ થાય છે; પરંતુ સમજનના સમાગમથી કશીજ હાનિ ન થતાં પવિત્રતાજ પ્રાપ્ત થાય છે. પતિત-પાવની ગંગાનું ઉદક પણ પવિત્ર છે અને પાપ અને તાપ દૂર કરે છે; પરંતુ તેમાં ડૂબવાની ભીતિ હોય છે. પરંતુ ભક્તિરૂપી નદી જાંડી છતાં પણ મનુષ્ય જો તેમાં પ્રવેશ કરશે તો તે ડૂબશે નહિ અને પ્રાણની હાનિ પણ થશે નહિ અને તેને અવિચ્છિન્ન મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે. જે સંતોના સમાગમથી ગંગાનાં પાતક પણ નષ્ટ થાય છે, તે સંતના સમાગમની પવિત્રતા કેટલી હોવી જોઈએ ? માટે જે પોતાની પવિત્રતાથી તીર્થને પણ આશ્રય આપે છે, તે મનના સર્વ વિકારોને વિષેરી નાખે છે. તે સૂર્યની પેઠે અંતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય છે અને તેમને પોતાની દિવ્યદ્રષ્ટિવડે પ્રજ્ઞાતત્ત્વ દેખાય છે. જેમ આકાશ સર્વ-વ્યાપક છતાં પણ સર્વથી અલિપ્ત હોય છે તેમ તેમનું મન સર્વ કાંઈ સમજવા છતાં પણ વસ્તુથી લિપ્ત થતું નથી. પક્ષી જેમ પારધિના હાથ-માંથી છુટતાં નિર્ભય બને છે, તેમ તે સંસારની ચિંતાથી અલિપ્ત થઈ નિરિચ્છ બની રહે છે. મરેલા સુરદાને પોતાનું અંગ નાશું હોય તેની લજ્જા થતી નથી, તેમ જે નિરંતર સુખી હોય છે તેને કોઈ પણ વસ્તુ તુચ્છ લાગતી નથી; અને કોઈ પણ કર્મ કરવામાં તેના મનમાં કર્તૃત્વાભિમાન બિલકુલ હોતું નથી. અગ્નિ જેમ કાંઈ વિના આપોઆપ યુદ્ધાઈ જાય છે, તેમ મોક્ષના અંગભૂત ઉપશમ (શાંતિ) તેને પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે આત્મસ્વરૂપથી ઓતપ્રોત ભરેલો પુરૂષ દેવતાની પેલીમેર નીકળી ગયો હોય છે. છતાં ભક્તિદ્વારા ઉત્પન્ન થતું સુખ જોગવવાને માટે તે પોતેજ પોતાના જ ભાગ પાડે છે અને તેમાં એકનું નામ 'સેવક' રાખે છે, અને બીજાનું નામ 'દેવ' રાખે છે. આ પ્રકારે જે ભક્તિ ન કરનાર લોકોને ભક્તિમાર્ગનું આચરણ કરી બતાવે છે; તેના પરજ મારી પ્રીતિ હોય છે. તે માફે નિજ સ્વરૂપજ છે. તે મને મળે છે ત્યારે મને અત્યાનંદ થાય છે. તેને માટેજ હું અવતારો ધારણ કરું છું. તેનેજ માટે મારે અહીં આં વાસ કરવો પડે છે; અને તેનાપરથી હું પંચપ્રાણને પણ ઓવારી નાખું છું, એટલો તે મને પ્રિય હોય છે. (૧૮૬)

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भाक्तिमान् : स मे प्रियः ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—જે ઇષ્ટ વસ્તુના લાભથી હર્ષ પામતો નથી, તે ન મળવાથી ખેદ પામતો નથી, તેનો વિયોગ થવાથી શોક કરતો નથી, અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તથા શુભાશુભ ક્રમેનો ત્યાગ કરે છે, અને મારી ભક્તિ કરે છે; તે મને પ્રિય છે. (૧૭)

ટીકા:—જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિથી કોઈ પણ વસ્તુને ઉત્તમ માનતો નહિ હોવાથી તેને કોઈ પણ બીજા ઉપલોભથી સંતોષ થતો નથી, તે પોતેજ વિશ્વસ્વરૂપ હોવાથી દ્વેષભાવને વિસરી બાંધ છે; માટે તેના મનમાંથી દ્વેષ પણ નષ્ટ થાય છે. જે ખરેખર પોતાનીજ વસ્તુ છે તે કદાચ તે પણ નષ્ટ થનાર નથી એમ સમજીને તે ગત વસ્તુનો શોક કરતો નથી; જે સ્વરૂપ કરતાં ઉત્તમ વસ્તુ આ જગતમાં કોઈ પણ નથી તે સ્વરૂપ તે પોતેજ બની રહેવાથી તે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; તેને કોઈ પણ વસ્તુ સારી અથવા માઠી લાગતી નથી, અને જેમ સૂર્યની પાસે રાત્રિ તથા દિવસનો ભેદ લેશ પણ હોતો નથી; તેમ તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાનો કાળ ભજનમાં વ્યતીત કરે છે. આવા ભક્તના જેવી પ્રિય મને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ નથી. (૧૬૬)

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवाजितः ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—જે શત્રુ અને મિત્રની સાથે સરખી વર્તણૂક રાખે છે; જે માન અને અપમાનને સમાન માને છે; જે શીત અને ઉષ્ણ તથા સુખ અને દુઃખને સમાનજ ગણે છે; અને જે કોઈ પણ વસ્તુ પર આસક્તિ ધરાવતો નથી; (૧૮)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જેના મનમાં વિષમતાનો લેશ પણ નથી અને જે શત્રુ તથા મિત્ર ઉભયને સમાનજ માને છે; કિંવા હે અર્જુન ! જેમ દીપક ધરના માણસોનેજ પ્રમથ આપવો અને પરાયાને ન આપવો એવો ભેદભાવ રાખતો નથી; વૃક્ષ જેમ પોતાના પર ઘા મારનારને અને પોતાના રોપનારને એક સરખીજ છાયા આપે છે; શેરડી જેમ પોતાને પાણી પાવાવાળાને મિષ્ટ અને યંત્રમાં ઘાલીને પીલનારને કટુ સ્વાદ કદિ આપતી નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે શત્રુમિત્રમાં અને માન-અપમાનમાં સમબુદ્ધિ રાખે છે. આકાશ જેમ ત્રણે ઋતુમાં સમાન હોય

છે, તેમ તે શીતઋતુ અને ગ્રીષ્મઋતુને સરખીજ માને છે. હે અર્જુન ! મેઝપર્વત જેમ ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને દિશા તરફના વાયરાને સરખોજ માને છે, તેમ સુખ અને દુઃખમાં તે સમભુદ્ધિ રાખે છે. રાયથી રંકપર્યંત સર્વને ચંદ્રકિરણો જે પ્રમાણે એક સરખાંજ સુખકર હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રાણી માત્રને સમાન માને છે. સર્વ જગત પ્રત્યે પ્રાણી એક સરખોજ સ્વાદ આપે છે તેમ તે સર્વ પ્રત્યે સમાન રહે છે, અને તેથી ત્રણે લોક તેની ઇચ્છા કરે છે. જે અંતર્બાહ્ય થતા વિષયોના સંબંધને તેમજ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારા વિષયોના સંબંધને ચિંતવતો નથી, અને એકાંતમાં રહી પોતાના મનને મનમાંજ સ્થિર કરીને સુખ અનુભવે છે. (૨૦૬)

॥ ल्यानंदात् तिमौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः॥१९॥

શ્લોકાર્થ :—જેને નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે; જે મૌન ધારણ કરે છે; યદ્યચ્છયા જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેથીજ જે સંતુષ્ટ રહે છે; જેનું કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન નથી; જેની ભુદ્ધિ સ્થિર હોય છે અને જે મારી ભક્તિ કરે છે; તે મનુષ્ય મને પ્રિય છે. (૧૯)

ટીકા :—જે નિંદાથી કોષિત થતો નથી અને સ્તુતિથી કુલાઈ જતો નથી; આકાશ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં તેને કોઈ પણ વસ્તુને લેપ થતો નથી, તેમ જે નિંદા અને સ્તુતિને સરખીજ ગણીને સંસારમાં અને વનમાં સરખીજ વૃત્તિ રાખીને વિચરે છે; સંકલ્પવૃત્તિ ન હોવાથી સત્ય કે અસત્ય બોલવા છતાં પણ જેના મૌનનો ભંગ થતો નથી અને પ્રજ્ઞાસ્થિતિના ઉપલોગથી દૂર થતો નથી; વૃષ્ટિ ન થવાથી સમુદ્ર ઘટી જતો નથી, તેમ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર બને તો જે હર્ષ પામતો નથી, અને ન બને તો જે ખેદ પામતો નથી; વાયુ એક સ્થાને રહેતો નથી તેમ જે કયાંય પણ આશ્રય કરીને રહેતો નથી; જેમ વાયુ સર્વત્ર રહે છે, તેમ સર્વ જગત જેનું રહેઠાણ છે; આપું વિશ્વ માફં ઘર છે એવો જેનો પાકો નિશ્ચય થયો છે, કિંબહુના સ્થાવર જંગમ વિશ્વજ જે પોતે બન્યો છે; અને હે અર્જુન ! આવી પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા છતાં પણ જે મારા ભજનમાં પ્રીતિવાળો છે તેને હું મારા મસ્તકપર સુકુટની પેઠે ધારણ કરું છું. જે ઉત્તમ પુરૂષ આજળ મસ્તક નમાવડું એમાં તો આશ્ચર્યજ નથી; માટે ત્રણે લોકમાં વસતાં સીપુરૂષો જેનાં ચરણોનું તીર્થોદક લઈ પોતાને ધન્ય

માને છે એવો જે હું, તે તેને મસ્તકપર ધારણ કરું છું. જે પૂર્ણ શ્રદ્ધાને પાત્ર હોય તેનાપર કેવી રીતે પ્રેમ કરવો તે વાત શ્રી શંકર ગુરુ હોય તોજ સમજી શકાય એવી છે. પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. કારણ કે શંકરની સ્લાધા કરવા જતાં આત્મસ્તુતિ કરવા જેવું થશે. માટે હે અર્જુન ! આ દ્રષ્ટાંત આ સ્થળે યોગ્ય નથી. રહસ્ય સમજી લે કે મારા આવા ભક્તને હું મારા મસ્તકપર ધારણ કરું છું. તે એથી પુરૂષાર્થસિદ્ધિ જે મોક્ષ તેને હાથમાં લઈને ભક્તિમાર્ગે જતા જગતને ભક્તિનો પાઠ ભણાવતો હોય છે. તે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો પૂર્ણ અધિકારી હોવા છતાં મોક્ષની બાંધછોડ કરે છે, છતાં તે પાણી જેવો નમ્ર હોય છે. એટલા માટેજ હું તેને નમસ્કાર કરું છું; તેને મારા મસ્તકપર ધારણ કરું છું અને તેના પાદપ્રહારને અર્થાત્ શ્રી વત્સ-લાંચન ચિન્હને હું મારા હૃદયપર ધારણ કરું છું. તેના ગુણરૂપી અલંકારો હું મારી વાણીને ધારણ કરાવું છું; (તેના ગુણાનુવાદ ગાઉં છું) અને તેની કીર્તિરૂપી અલંકારો શ્રવણેન્દ્રિયને ધારણ કરાવું છું; (તેના યશ સાંભળું છું) આવા જે મારા ભક્તો છે તેને એવા માટે નેત્રરહિત એવો જે હું તે અવતાર લઈને તેને જોઉં છું અને મારા હસ્તમાંના કમળથી તેની પૂજા કરું છું. બે હસ્તોપર બીજા બે હસ્તો ધારણ કરી તેને આલિંગન આપવાને માટે હું અવતાર ધારણ કરું છું. તેની સંગતિના સુખાતિશયથી મને-નિરાકારને પણ દેહ ધારણ કરવો પડે છે. વધારે શું કહું ? તે મારો જીવ કિંવા પ્રાણજ છે ! તે મારો પરમ મિત્ર છે એમ કહેવામાં અતિશયોકિત શું છે ? એટલુંજ નહિ, પરંતુ જેઓ તેનાં ચરિત્રને શ્રવણ કરે છે તે પણ પ્રાણ કરતાં મને અધિક પ્રિય બને છે. હે અર્જુન ! તને આ જે સંપૂર્ણ યોગ કહી સંભળાવ્યો, તે ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાયોથી ભરેલો ભક્તિયોગ છે. આ યોગસ્થિતિનું મહત્ત્વ એટલું વિશેષ છે કે તેનાપર હું અત્યંત પ્રીતિ કરું છું અને તેને મારા મનમાં તથા મસ્તકપર ધારણ કરું છું.

ये तु धर्माभृतमिः यथोक्तं परोपासते।

શ્રદ્ધાના મત્પ મા મક્ષાસ્તીવ મે પ્રિયાઃ॥૨૦॥

સ્લોકાર્થ:—પણ મારાપર શ્રદ્ધા રાખી મત્પરાયણ થઈ મારા જે ભક્તો અત્યાર સુધી વર્ણવેલા ધર્માભૂતનું સેવન કરે છે, તે મને અતિશય પ્રિય છે. (૨૦)

ટીકા:—આ રમ્ય અને અમૃતવૃષ્ટિ કરનારી તથા ધર્માનુકૂળ

યોગની વાત સાંભળીને જે તેને અનુભવ હોય છે; તથા પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી જે તેને મનમાં ઠસાવે છે અને પૂર્ણ વિચાર કરી જે તેનું આચરણ કરે છે; તેને જેમ ઉત્તમ ક્ષેત્રમાં બી વાવવાથી ઉત્તમ પાક ઉતરે છે તેમ ઉત્તમ કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે. જે મને શ્રેષ્ઠ તથા સર્વસ્વ માની મારા પ્રત્યે પ્રેમ ધરે છે; તેજ આ જગતમાં મારો ખરો ભક્ત અને ખરો યોગી છે; અને હે પાર્થ ! તેના પ્રત્યે મારા હિલમાં અતિશય પ્રેમ હોય છે. જેને ભક્તિકથા અત્યંત પ્રિય હોય છે, તેજ આ જગતમાં ખરું લીધું છે; તેજ પુણ્ય ક્ષેત્ર છે અને તેજ પવિત્ર પુરુષ છે. હું તેનું ધ્યાન ધરું છું, તેજ મારું પૂર્ણ દેવત અને મારો ધનભંડાર પણ તેજ છે. વધુ શું કરું ? તેના દર્શન સિવાય મને સંતોષ થતો નથી. હે પાંડુસુત ! મારા પ્રેમાળ ભક્તની કથા જે કહે તેને મારો પરમ દેવતા માનું છું. (૨૩૮)

સંજય કહે છે:—સર્વ જગતને આનંદ આપનાર, સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર જે સુકુંદ તે આ પ્રમાણે બોલ્યા:—હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે નિર્મળ, નિષ્કલંક, લોકપર કૃપા કરનાર, શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર અને શરણાગતનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે, દેવોને સહાય કરવી એજ જેનું શીલ, લોકોનું લાલન કરવું એજ જેની લીલા અને શરણાગતનું સંરક્ષણ કરવું એજ જેનો ખેલ છે; જે ધર્મ અને પ્રીતિથી સરળ છે અને જે નિરૂપમ બળવાન હોવા છતાં પણ બળિના પ્રેમ-બંધનથી જે બદ્ધ છે, જે ભક્તજનોપર પ્રેમ ધરનાર ભક્તોને અન્નયાસે પ્રાપ્ત થનારા, સત્યથી ચાલનારને તારનારા અને સકળ કળાના ભંડાર છે; એવા ભક્તોના રાજા વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ભાગ્યશાળી અર્જુન પ્રત્યે બોલતા હતા અને અર્જુન સાંભળતો હતો. વળી સંજયે કહ્યું કે, હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! હવે પછીનો કથાનો પ્રકાર સાંભળો. જ્ઞાનદેવ કહે છે:—તેજ રસભરિત કથા પ્રાકૃત ભાષામાં કહું છું તે સાંભળો. હે શ્રોતાજનો ! મારે આપના જેવા સંતોને શરણે જઈ આપની સેવા કરવી, એજ મને મારા ગુરૂ નિવૃત્તિદાસે શીખવ્યું છે.

(૨૪૭)

અધ્યાય ૧૩ મો.

આત્મરૂપ ગણેશનું સ્મરણ કરી, સર્વ વિદ્યાઓનું આશ્રયસ્થાન એવા જે શ્રીગુરના ચરણ, તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જેમનું સ્મરણ કરતાં સર્વ વાચા શક્તિ સ્વાધીન થાય છે અને સર્વ વિદ્યા જીવ્હાએ આવે છે; તેજ પ્રમાણે લાપણમાં એટલું માધુર્ય આવે છે કે તેની સમક્ષ અમૃત પણ ફિક્કું પડી જાય છે અને મુખમાંથી નીકળતા પ્રત્યેક અક્ષરને રસ અનુકૂળ થાય છે; ગર્ભિત અર્થોની રેલછેલ ચાલે છે અને તે એક પછી એક રહસ્ય સૂઝવા માંડી આત્મજ્ઞાનનું હાર્દ સમજી શકાય છે; શ્રીગુરના ચરણોનું સ્મરણ જો નિરંતર રહેતું હોય તો જ્ઞાનનો આવો અભ્યુદય થાય છે તે ચરણોમાં હું નમસ્કાર કરું છું. (૫)

અર્જુન ઉવાચ । પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदिमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

શ્લોકાર્થ:—અર્જુન કહે છે:—હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ અને જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

ટીકા:—પછી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ક્ષેત્ર ઇત્યાદિને આપની પાસેથી સંપૂર્ણ રીતે જાણી લઉં, એવી મારી આકાંક્ષા છે. (૬)

श्रीभगवान्वाच । इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે કુંતીપુત્ર ! આ શરીરને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે અને જે એને જાણે છે તેને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો 'ક્ષેત્રજ્ઞ' કહે છે. (૨)

ટીકા:—હે પાર્થ ! સાંભળ. આ દેવને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે અને જે એ ક્ષેત્રને જાણે છે તેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. (૭)

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! સર્વ ક્ષેત્રોમાં જે ક્ષેત્રજ્ઞ તે પણ હુંજ

હું એમ બાણ; ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞ વિષેનું જે જ્ઞાન છે તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. (૩)

ટીકા:—અને જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે અને જે સર્વ ક્ષેત્રોનું પોષણ કરે છે, તે હુંજ હું એમ નિશ્ચયપૂર્વક બાણ. જે જ્ઞાનથી ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને યથાર્થ બાણી શકાય છે તેનેજ હું જ્ઞાન સમજું છું.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समारोह मे शृणु ॥૪॥

શ્લોકાર્થ:—તે ક્ષેત્ર શું, કયા પ્રકારનું અને કયા વિકારનું છે; અને તેના વડે કયાં કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે તથા તે ક્ષેત્રજ્ઞ કોણ છે અને તેનામાં શું સામર્થ્ય છે; તે સર્વ મારી પાસેથી સંક્ષેપમાં સાંભળ.

ટીકા:—આ શરીરને જે અભિપ્રાયથી ક્ષેત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે સર્વ અભિપ્રાય હું કહી સંભળાવું છું. એને ક્ષેત્ર શા માટે કહેવું? એ કેવી રીતે અને કયાં ઉત્પન્ન થાય છે? કયા કયા વિકારોથી એની વૃદ્ધિ થાય છે? એ સાડાત્રણ હાથનું નાનું સરખું છતાં કેટલું મહાન અને વિચારણીય છે? તથા ફલિત અને નિષ્ફળ ક્ષેત્ર કોનું છે? ઇત્યાદિ જે જે એના ગુણ છે તે ક્રમશઃ હું વર્ણવું છું, તે પ્રતિ તું લક્ષ આપ. એજ ક્ષેત્રને માટે શ્રુતિની ખડખડ નિરંતર ચાલુ છે; અને તર્કશાસ્ત્ર પણ એનોજ નિશ્ચય કરવા માટે સદૈવ ચર્ચા કર્યે બંધ છે. એજ વાતને વાટતાં વાટતાં ષટ્શાસ્ત્રો થાકીને બેઠાં છે; અને એટલા માટેજ અઘાપિ તેમનું ઐક્ય થયું નથી. આ ક્ષેત્ર વિષે એકમત સ્થાપન કરવાને માટે અખિલ જગતમાં શાસ્ત્રસંબંધયુક્ત ચર્ચા ચાલુ છે; પરંતુ અઘાપિ એક બીજાનાં મુખો મળ્યાં નથી અને ઐક્ય પણ થયું નથી. એનાજ સંબંધમાં યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ લડાવતાં લડાવતાં અંતે તેમનો પરાલપ થયો છે. એ ક્ષેત્ર કોનું છે તે કોઈ બાણતું નથી; પરંતુ તેને વિષે ધરવામાં આવતા ‘હુંપણા’નું મહત્ત્વ શું વર્ણવીએ? નિત્ય ઘેરે ઘેર એનીજ માથાફોડ ચાલી છે. નાસ્તિકોનું મુખ બંધ કરવાને માટે વેદ અતીવ પ્રબળ છે એવી સ્થિતિ બોધને પાખંડીઓ વેદ વિષે ભુઝાજ પ્રકારનો ખડવાદ કર્યા કરે છે. તેઓ કહે છે કે તમે વેદો નિર્મૂળ છો અને વ્યર્થ ખડખડારો કરનાર છો. જો આ વાતનો તમે અસ્વીકાર કરતા હો તો તેને સિદ્ધ કરવાનું અમે પ્રતિજ્ઞાસહ બીડું ઝડપીએ છીએ. આવા પાખંડીઓના સમુદોના સમુદો દ્રષ્ટિઓચર થાય છે. કોઈ વસ્તુવિહીન થઈ ફરે છે, કોઈ મુંડન કરાવી

ફરે છે, પણ તેમણે ઠરાવેલા સર્વ વિતંડાવાદ આપોઆપજ જમીન-
દોસ્ત થાય છે. આ ક્ષેત્ર મૃત્યુના પંજામાં સપડાઈ જશે એટલા માટે
યોગી આગળ પ્રગતિ કરે છે. જે મૃત્યુથી ભીતિ પામે છે તે એકાંતવાસ
સેવી યમ નિયમોનો સમુદાય એકત્રિત કરે છે. આજ ક્ષેત્રનાજ અભિ-
માનને લઈને શ્રી શંકરે રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો હતો અને તેને
ઉપાધિ સમજીને સ્મશાનવાસ કીધો હતો. આ ક્ષેત્રનું જ્ઞાન અવશ્ય
પ્રાપ્ત કરીશજ, એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ શંકરે વનમાં વાસ કરી, દશ
દિશાનેજ પોતાનાં વજ્ર માન્યાં; અને કામને યોગથી બ્રહ્મ કરનાર
જાણીને તેને બાળીને ભસ્મ કર્યો. આજ વસ્તુનો નિશ્ચય કરવાને માટે
બ્રહ્માને ચાર મુખો ઉત્પન્ન થયાં; પરંતુ તેમને પણ તેનું સંપૂર્ણ
જ્ઞાન થયું નહિ. (૨૬)

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

महासूत्रैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥૫॥

શ્લોકાર્થ:—આ ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞાન ઋષિઓએ વિવિધ પ્રકારે
કહેલું છે; ઋગ્વેદાદિ વેદોએ પૃથક્ પૃથક્ પ્રણાલીથી વર્ણવ્યું છે;
અને યુક્તિથી યુક્ત તથા નિશ્ચયાત્મક બ્રહ્મપ્રતિપાદક સૂત્રોદ્ધારા તથા
પદોદ્ધારા પણ વર્ણવાયલું છે. (૫)

ટીકા:—કર્મવાદી કહે છે કે આ સમગ્ર ક્ષેત્ર જીવના તાબામાં
છે અને તેની સર્વ વ્યવસ્થા પ્રાણને સોંપવામાં આવી છે; જે
પ્રાણને ઘેર તેના ચાર બંધુઓ (અપાન, વ્યાન, સમાન તથા ઉદાન)
અંગમહેનતથી પ્રયાસ કરે છે અને તેના પર દેખરેખ રાખનાર અધિ-
કારી મન છે; તે મનને ત્યાં પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પંચ કર્મેન્દ્રિયો
બળદની જોડ બનીને સત્રિદિવસ કાંઈ પણ જોડ્યા વિના વિષયરૂપી
ક્ષેત્રમાં મહેનત કરે છે. પછી કર્તવ્યની ઉજ્જ્વલતાને ચૂકવીને (વિહિત
કર્માચરણની સંધિ જોઈ નાખીને) તથા અન્યાયનાં બીજ વાવીને તેને
હુકમોનું ખાતર પુરે છે. આથી તેવાંજ ફળો આવીને કોટચવધિ જન્મ
પર્યંત જીવ દુઃખ ભોગવે છે; કિંવા વિહિત કર્માચરણરૂપી ઉજ્જ્વલતાને
સાધી લઈને સત્કર્મોરૂપી બીજ વાવીને કોટચવધિ જન્મપર્યંત સુખ
ભોગવે છે. પરંતુ સાંખ્ય મતવાદીઓ આ અભિપ્રાયનો સ્વીકાર કરતા
નથી. તેઓ કહે છે કે ક્ષેત્ર એ જીવને સ્વાધીન નથી. જીવ તો એક
વટેમાર્ગ છે અને તે બ્રમણ કરતો કરતો ક્ષેત્રમાં માત્ર અમુક સમયને
માટેજ વાસ કરે છે; અને પ્રાણ તો પહેરેગીર હોવાથી સર્વદા બ્રમણ

રહે છે. સાંખ્યમતવાદીઓ જે અનાદિસિદ્ધ પ્રકૃતિની સ્તુતિ કરે છે તે પ્રકૃતિની વૃત્તિ આ ક્ષેત્રમાં છે એમ તું બાણુ; અને તે પ્રકૃતિનાજ ઘરનાં સર્વ રાચરચીલાં હોવાથી ક્ષેત્રનો સર્વ વહીવટ તે ઘરમાંજ થયા કરે છે. એ ક્ષેત્રમાં મૂળ વાવણી કરનાર જે આ સૃષ્ટિના મુખ્ય ત્રણ ગુણો છે, તે તે પ્રકૃતિના ઉદરમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. એમાંનો રમે-ગુણ વાવણી કરે છે, સત્વગુણ સંરક્ષણ કરે છે અને તમોગુણ સર્વ પાકને એકઠો કરે છે. પછી મહત્તત્ત્વનાં ખજાં કરીને કાળનામક જખર-દસ્ત સાંભેલાવડે, ફાતરામાંથી જેમ દાણા છુટા પાડવામાં આવે, તેમ સંસારરૂપી ખજામાં જીવને રગડવામાં આવે છે, અને એટલામાંજ અવ્ય-કતરૂપ સંધ્યાકાળ-મરણ અનાયાસ આવી પ્રહોંચે છે. બુદ્ધિવાન સંકલ્પ-વાદીઓને આ વાત ન રચવાથી તેઓ કહે છે કે, તમારી આ કલ્પના કેવળ પ્રાકૃત છે. બ્રહ્મની આગળ વળી પ્રકૃતિનો શું હિસાબ ? આ ક્ષેત્રની ખરી વાત હું કહું છું તે સાંભળો. લયરૂપી પલંગપરની શૂન્યરૂપી શય્યાપર બલવાન સંકલ્પ ઉઘતો હતો, તે અકસ્માત બગૃત થયો અને તે પોતાના વ્યાપારમાં સર્વદા ઉઘમી હોવાથી તેણે પોતાની ઈચ્છાનુરૂપ ઘન પ્રાપ્ત કર્યું; અને તે સંકલ્પના નિરાકાર રૂપમાંથી ત્રિભુવન જેવડો સ્થૂળ બાગ અનેક પ્રકારના રૂપરંગવાળો ઉભો થયો. પછી લિન્નલિન્ન પંચમહાભૂતોને એકત્ર કરી ભૂતઆમના જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉફ્ફિજ એવા ચાર ઘાટ રચવામાં આવ્યા. પછી સૂક્ષ્મ પંચમહાભૂતના બુદ્ધા બુદ્ધા પેટાભેદવડે બંધ તૈયાર કરવામાં આવ્યા; અને તેની ઉભય બાજુએ કર્મ અકર્મના ઢગલા ખડકીને તેની વચ્ચે કેવળ પડતર જમીનનાં જ ખજાં બનાવ્યાં. પછી એજ સંકલ્પના યોગથી જન્મ મૃત્યુને આવવા જવા માટે સુલલ અને કદિ બંધ ન પડે એવી વાટ તૈયાર કરવામાં આવી. પછી તેજ સંકલ્પે અહંકારની સાથે ઐક્ય કરીને બુદ્ધિદ્વારા ચરાચરનો વ્યવહાર ચાલુ કર્યો. આ પ્રમાણે ચિદાકાશમાં સંકલ્પરૂપી શાખાની વૃદ્ધિ થવાથી સર્વ પ્રપંચનું મૂળ કારણ તે (સંકલ્પ) થયો. આ પ્રમાણે સંકલ્પવાદીઓનાં મુકતાફળો વિષે શ્રવણ કરી તે સ્થળે જે ઈતર (સ્વભાવવાદી) જનો હતા, તેઓ આગળ આવી બોલ્યા કે આપ મહા સમર્થ વિદ્વાન છો, તોપણ આપનો અભિપ્રાય આપની પાસેજ રાખો. પરબ્રહ્મના આમમાં સંકલ્પનું ગૃહ છે એમ જો માનવામાં આવે તો પછી સાંખ્યોની પ્રકૃતિને શા માટે ન માનવી ? એ પ્રકરણ શું છે તે અમેજ કહી શકીશું. આકાશનાં અબ્રોમાં પાણી કોણ ભરે છે ? આકાશમાંથી નક્ષત્રો નીચે

પડી જતાં નથી તેને કોનો આધાર છે ? આકાશરૂપી છત્ર ઝોલ ન ખાતાં એક સરખું ટટાર તણાએલું રહે છે તેને કોણે અને ક્યારે તાણ્યું ? પવનને નિરંતર વાવાની આજ્ઞા કોણે કરી ? શરીરપર જે રોમ દેખાય છે તેની વાવણી કોણે કરી ? સમુદ્ર કદિ ઘટતો નથી, તેમાં પાણી કોણે ભરે છે ? વર્ષાની ધારા કોણે ઉત્પન્ન કરે છે ? આ ઘટનાઓ પ્રમાણે તો ક્ષેત્ર એ સ્વભાવસિદ્ધજ છે. તેનો કોઈ પણ કર્તા નથી. જે એમાં પરિશ્રમ કરશે, તેને એ કૃણ આપશે અને જે પરિશ્રમ કરશે નહિ તેને કૃણ આપશે નહિ. એટલામાં બીજો એક (કાલ-વાદી) કોપિત થઈને બોલ્યો કે, તમે કહો છો તે સત્ય હોય તો આ ક્ષેત્રપર કાળની સત્તા કેમ ચાલે છે ? કાળનો સપાટો અનિવાર્ય છે એમ બહુ ઇચ્છતાં જે મિથ્યા અભિમાની છે, તે તેનો આદર ન કરતાં પોતાનાજ મતનું સમર્થન કરે છે. સિંહની શુક્રની પેઠે મૃત્યુ ભયંકર છે એમ સમજવા છતાં પણ જો તમે આ ક્ષેત્ર વિષે વ્યર્થ બકબકારો કરશો તો તેથી શું ફાયદો થશે ? આ કાળ મહાકલ્પની પણ પેઢી તરફ જઈને બ્રહ્મદેવનું સ્થાન જે સત્ય લોક તેને પણ પોતાના સપાટામાં લઈ લે છે. સ્વર્ગના અરણ્યમાં પ્રવેશ કરી નિત્ય નવાનવા અષ્ટ લોકપાળ ઉત્પન્ન કરે છે અને આઠ દિશાપર રહેલા આઠ ઐરાવતોનેા સંહાર કરે છે. એનાજ અંગવાયુથી જીવરૂપી મૃગ જન્મમૃત્યુના ખાડામાં પડી નિર્જીવ થઈ બ્રમણ કરે છે. એ કાળે પોતાના પંજા કેટલાં પ્રસાર્યા છે તે તો જુઓ ! જગતરૂપી ગજરાજને તો એણે તે પંજામાંજ પકડી રાખ્યો છે. માટે સર્વ ઉપર કાળની સત્તા કહેવાય છે તે સત્યજ છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! આ ક્ષેત્ર વિષે અનેક મતભેદ છે. ઋષિઓએ નૈમિષારણ્યમાં આવાં પુષ્કળ વાદવિવાદ કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે. વેદમાંના અનુષ્ટુપાદિ છંદોમાં પણ એ વિષે પુષ્કળ ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને અદ્યાપિ એ ક્ષેત્ર વિષે અર્વથી અંધારચવામાં આવે છે. વેદમાંનું બૃહત્સામ સૂત્ર કે જે જ્ઞાનદ્રષ્ટિએ જોતાં અતિ પવિત્ર છે, તે પણ ક્ષેત્ર એટલે શું તે સમજી શક્યું નથી; અને બીજા પણ પુષ્કળ દ્વંદ્વશી મહાકવિ આ ક્ષેત્ર વિષે વાદવિવાદ કરીને થાક્યા છે. એનું જ્ઞાન મેળવવું એટલું વિકટ છે કે તે કોણથી પણ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. માટે હવે એ ક્ષેત્ર એટલે શું એ વિષેનો સાધંત વિચાર હું તને કહી સંભળાવું છું. (૭૧)

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ॥६॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकार-दाहृतम् ॥७॥

શ્રેયોક્તિ—પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, મહત્ત્વ તથા દશ ઇન્દ્રિયો, મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના શબ્દાદિક પાંચ વિષયો, અને કર્મેન્દ્રિયોના વાગાદિ (વાણી આદિ) પાંચ વિષયો, (૬) ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, સંઘાત (સમુદાય), ચેતના તથા ધૈર્ય એ વિકારથી યુક્ત આ શરીર છે; તે મેં સંક્ષેપમાં કહ્યું. (૭)

ટીકા—પંચમહાભૂતો, અહંકાર, બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયો, એક મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ અને કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ મળી દશ વિષયો, સુખ, દુઃખ, દ્વેષ, સંઘાત, ઇચ્છા, ચેતના (આત્મસત્તા) અને ધૃતિ, આ રીતે આ ક્ષેત્રનાં છત્રીસ તત્ત્વો છે તે તને સર્વ કહી બતાવ્યાં. હવે મહાભૂતો ક્યાં, વિષયો ક્યાં, ઇન્દ્રિયો ક્યાં, એ વિષે પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરી તને કહું છું. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહાભૂતો છે એમ સમજ. અહંકારનું રૂપ હવે દ્રષ્ટાંત સહિત કહી બતાવું છું. ભગૃતાવસ્થામાં સ્વપ્ન જેમ શુષ્ક હોય છે; અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્ર જેમ શુષ્ક હોય છે; નાના બાળકમાં તારૂણ્ય જેમ શુષ્ક હોય છે; પુષ્પની કલિમાં સૌગંધ્ય જેમ શુષ્ક હોય છે; અને કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ શુષ્ક હોય છે, તેજ પ્રમાણે માયાના ઉદરમાં એ અહંકાર શુષ્ક હોય છે. જે પ્રમાણે હાડબર કુપથ્યનું બહાનું શોષે છે અને કુપથ્ય થતાંજ અંતર્બાહ્ય વ્યાપી બાય છે; તેમ પંચમહાભૂતોના સંયોગ થઈ દેહને આકાર બને છે, ત્યારે જે દેહને ચોતરફ ન્યાવે છે તેનેજ અહંકાર કહેવામાં આવે છે. આ અહંકારની ગમ્મત એવી છે કે તે જડની પાછળ પડતો નથી; પરંતુ ચેતનવાણીજ પાછળ લાગે છે અને તેનાપર નાના પ્રકારનાં સંકટો પાડે છે. યદુરાજ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હે અર્જુન ! હવે જોને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે તેનાં આ લક્ષણો છે. કામનું જોર ઉત્પન્ન થતાં જે ઇન્દ્રિયોની સહાયથી વિષયોના સમુદાયને જીતી લાવે છે; અને સુખ દુઃખની લૂંટનો જ્યારે જીવને અનુભવ હોવો પડે છે, ત્યારે સુખ અને દુઃખ એ ઉભયમાં વિશેષ યોગ્યતા કોની છે એ જોના યોગથી સમજી શકાય છે; આ સુખ છે, આ દુઃખ છે, આ પુણ્ય છે,

આ પાપ છે, આ સત્કાર્ય છે, આ દુષ્કાર્ય છે એ જાણવાનો વિવેક
 જેના યોગથી આવે છે; જેના યોગથી ઉચ્ચનીચને ઓળખી શકાય છે;
 નાનાં મોટાને જાણી શકાય છે; અને જેની દ્રષ્ટિથી જીવ વિષયોને
 ઓળખી શકે છે; જે જ્ઞાન તત્ત્વનું મૂળ છે, જે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ
 પામતી દશા છે, અને જે આત્મા તથા જીવ એ ઉભયની સંધિમાં
 વસે છે; તેજ હે અર્જુન ! બુદ્ધિ છે એમ સમજ. હવે અવ્યક્તનાં
 લક્ષણ સાંભળ. હે મહાબુદ્ધિમંત ! સાંખ્યોએ જેને “પ્રકૃતિ” એ સંજ્ઞા
 આપી છે તેનેજ તું હાલ “અવ્યક્ત” નામથી ઓળખ. અને પૂર્વે
 (સપ્તમ અધ્યાયમાં) સાંખ્ય તથા યોગ આ મતો પૈકી પ્રકૃતિના જે
 બે પ્રકારો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવ્યા છે; તેમાંની બીજી જે જીવ
 દશા તેનેજ, હે વીરશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! અવ્યક્ત એ પર્યાયથી ઓળખવામાં
 આવે છે. પ્રભાત યતાંની સાથે જેમ આકાશનાં નક્ષત્રો અદ્રશ્ય થાય
 છે; સૂર્યાસ્ત યતાંની સાથે પ્રાણી ભાતના વ્યાપાર બંધ પડે છે; દેહ
 નષ્ટ થયા પછી દેહથી લઇને વાસના પર્યંતના સર્વ વિકારો જેમ
 કર્મેષાં ગુપ્ત રહે છે; બીજના આકારમાં જેમ વૃક્ષ અંતર્ગત હોય છે,
 અથવા તંતુઓમાં જેમ વસ્ત્ર અંતર્ગત હોય છે; તે પ્રમાણે મહાભૂતો
 તથા ભૂતોનો સમુદાય પોતાનો સ્વૂળ ધર્મ છોડી જે સ્થળે સૂક્ષ્મ થઈ
 અંતર્ધાન પામે છે; તેજ હે અર્જુન ! અવ્યક્ત છે એમ તું સમજ. હવે
 સર્વ ઇન્દ્રિયોના ભેદ કહું છું તે સાંભળ. કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, નાક તથા
 જીહ્વા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. આ પાંચ પૈકી જેની સાથે બુદ્ધિ લગે
 છે તેનાદ્વારા તે સુખ દુઃખનો નિર્ણય કરે છે. વાચા, હસ્ત, પાદ,
 ગુહા અને શિશ્ન એ ઇન્દ્રિયોના બીજા પાંચ પ્રકાર છે, તેને કર્મેન્દ્રિયો
 કહે છે. પ્રાણની સ્ત્રી ક્રિયાશક્તિ કે જે આ શરીરમાં વાસ કરે છે તે
 પેલી પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દ્વારથી અંતર્બાહ્ય જવા આવવાનો વ્યાપાર
 કરે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—આ પ્રમાણે દશ ઇન્દ્રિયોનું વર્ણન કર્યું. હવે
 મન એટલે શું તે કહું છું. તે ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ એ ઉભયના સંગ-
 મમાં રજોગુણની ખાંધપર પ્રકાશે છે. જેમ આકાશમાં નીલવર્ણ તથા
 મૃગજળના તરંગો વ્યર્થ ભાસે છે; તે પ્રમાણે વાયુનો જે વ્યર્થ ચમ-
 કાટ તેજ મન છે; અને શુક તથા શોષિતનું એકય થઈ જ્યારે પાંચ-
 તત્ત્વોનો આકાર બને છે ત્યારે એક વાયુતત્ત્વના સ્થાનભેદથી પાંચ
 ઉપપ્રાણ એવા દશ પ્રકાર બને છે. પછી તે દશ ભાગ પોતપોતાના
 ધર્મના બળથી દેહના એક એક ભાગમાં વસે છે. તેમાં કેવળ ચાંચલ્ય
 રહેતું હોવાથી તેના અંગમાં રજોગુણનું જે બળ ઉત્પન્ન થાય છે; તે

બુદ્ધિના બાહ્ય ભાગપર અને અહંકારના મધ્ય ભાગમાં બળવાન થઈને રહે છે. તેનું “મન” એ નામ વ્યર્થ છે. બાકી તે મૂર્તિમંત કલ્પના રૂપજ છે. જેના યોગથી બ્રહ્મને જીવદશા સ્વીકારવી પડી, જે કોઈ પણ કાર્યનું મૂળ કારણ છે; જેના યોગથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે; જે સદૈવ અહંકારની સાથે સ્પર્ધા કરે છે; જેના યોગથી ઇચ્છાની વૃદ્ધિ થાય છે, આશા પ્રબળ થાય છે અને લયને સહાય મળે છે; જેમાં દ્વૈતભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; જેના યોગથી અજ્ઞાનને જોર મળે છે; જે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવે છે; જે એક ક્ષણમાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પણ કરે છે; જે મનોરથની ઉતરેડ ખડકે છે અને તેને પાછી પણ ઉતારી પાડે છે; જે બ્રમેનો લંડાર અને વાયુતત્ત્વનો અર્ક છે; અને જે બુદ્ધિનું કાંઈ પણ ચાલવા દેતું નથી અર્થાત તેનો નિરોધ કરે છે; તેનેજ હે અર્જુન ! મન કહેવામાં આવે છે એ નિઃસંશય છે. હવે વિષયોના ભેદ કેવા છે તે સાંભળ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો છે. જે પ્રમાણે પશુ લીલા ચારા તરફ દોડી બંધ છે તે પ્રમાણે આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દ્વારથી જ્ઞાન બહાર દોડી આવે છે. પછી સ્વર તથા વર્ણનો ઉચ્ચાર, વસ્તુનું ગ્રહણ અને પરિત્યાગ, ચાલવું અને મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ વિષયો છે. જેના યોગે ક્રિયા બહાર દોડી આવે છે; એવા આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અને કર્મેન્દ્રિયોના દશ વિષયો આ દેહમાં છે. હવે ઇચ્છા એટલે શું તે કહું છું. (૧૨૧)

પૂર્વે જે પદાર્થનો ઉપસોગ લીધો હોય તેનું જે સ્મરણ થવું; કર્ણપટપર શબ્દ અથડાતાંની સાથેજ જે વૃત્તિ પ્રકટ થવી; ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો મેળાપ થતાં કામનો ટેકો ગ્રહીને જે વૃત્તિ તરતજ ઉપજે છે; જે વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થવાથી મન આમતેમ બ્રમણ કરવા મંડી પડે છે અને બંધા જવું ન જોઈએ એવા સ્થળે ઇન્દ્રિયો મોં ઘાલે છે; જે વૃત્તિની સંગતિથી બુદ્ધિ ઉન્મત્ત બની બંધ છે અને જે વિષયોપર પ્રીતિ કરે છે; તે વૃત્તિને ઇચ્છા કહેવામાં આવે છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાંની સાથે ઇન્દ્રિયોને પોતાના ઉપસોગને માટે વિષયો મળતા નથી ત્યારે જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે. હવે સુખનું લક્ષણ એ છે કે તે પ્રાપ્ત થતાં જીવને બીજી સર્વ વસ્તુની વિસ્મૃતિ થાય છે. જે કાયા, વાચા અને મનને પોતાના સોગંદ આપી દેહની સ્મૃતિનો નાશ કરે છે; જે પ્રાપ્ત થતાંની સાથે પ્રાણ પાંગળો બની બંધ છે અને સાર્વિક વૃત્તિ પૂર્વ કરતાં દ્વિગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; જે ઇન્દ્રિયોની સર્વ

ધૃતિને હૃદયના એકાંતમાં ચાબડીને નિદ્રાચસ્ત કરે છે; વધારે શું કહું ?
 જીવને આત્માનો લાલ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે; તેનેજ સુખ કહેવામાં
 આવે છે, અને હે પાર્થ ! એવા લાલ વિનાની જે સ્થિતિ છે તેજ
 દુઃખ છે એમ સમજ. જ્યાં કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળે સુખ
 થતું નથી, અને કલ્પનાનો નાશ થતાંની સાથે તે સ્વાભાવિક રીતે
 પ્રાપ્તજ છે; માટે કલ્પના નષ્ટ થવી અને ઉત્પન્ન થવી એજ સુખ
 દુઃખનાં મૂળ કારણ છે. હવે હે અર્જુન ! અલિપ્ત અને સાક્ષીભૂત
 એવા બ્રહ્મ-ચૈતન્યની જે આ દેહમાં સત્તા છે, તેને ચેતના કહેવામાં
 આવે છે. આ શરીરમાં જે નખથી શિખપર્યાંત સર્વદા ભગૃત હોય
 છે અને ભગૃતિ, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થામાં જે સમાન
 અને વિકારરહિત હોય છે; જેના યોગથી મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિકને
 ચેતના મળે છે અને જે માયારૂપી વનને સર્વદા વસંત ઋતુવત્ પ્રકુ-
 હિત રાખે છે; અને જેનો જડ તથા ચેતન વસ્તુઓમાં અંશરૂપે એક
 સરખો સંચાર હોય છે, તેને ચેતના કહેવામાં આવે છે. રાબા પોતાના
 સૈનિકોને ઓળખતો નથી અને ફક્ત તેની આજ્ઞાથીજ સૈનિકો પર-
 ચક્રને જીતી લે છે; કિંવા ચંદ્રના યોગથી જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવે
 છે; લોહચુંબકના સાન્નિધ્ય માત્રથી જેમ લોખંડમાં ચંચલપણ આવે
 છે; સૂર્યનો પ્રકાશ માત્રજ જે પ્રમાણે સર્વ જીવો પાસે વ્યાપાર કરાવે
 છે; સ્તનને સુખ લગાડવા દીધા સિવાય કાચબી જેમ કેવળ નજરથીજ
 પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આ શરી-
 રમાં આત્માની સમીપતાથી જડવસ્તુઓમાં જે સ્ફુર્તિ ઉપજી આવે છે
 તેનુંજ નામ ચેતના છે. હવે ધૈર્યના લેદ શું છે તે સાંભળ. પંચતત્ત્વોને
 ભતિ સ્વાભાવથીજ એક બીજાની સાથે પ્રકટ વૈર હોય છે. જેમકે પાણી
 પૃથ્વીનો નાશ કરે છે. તેજ પાણીનું શોષણ કરે છે. તેજનું વાયુની
 સાથે યુદ્ધ ચાલે છે અને આકાશ વાયુને સહજે ભક્ષી બળે છે.
 જેમ આકાશ સર્વત્ર ભરેલું હોવા છતાં કદિ પણ કોઈ વસ્તુની સાથે
 ન ભળતાં સર્વથી અલિપ્તજ હોય છે; તેમ પંચમહાભૂતો એક બીજાથી
 વિરૂદ્ધ હોવા છતાં પણ દેહમાં એકત્ર રહે છે; અને ભિન્નભાવનો
 વિવાદ છોડી પોતાના ગુણોદ્વારા એક બીજાનું પોષણ કરે છે. આ
 પ્રમાણે વિરોધ છતાં પણ જેના યોગથી પાંચેમાં મૈત્રી થાય છે અને
 ધૈર્ય કાયમ રહે છે; તે ધૃતિને હું ધૃતિ કહું છું. અને હે પાંડવ !
 જીવની સાથે આ છત્રીસ તત્ત્વોનું જે એક્ય થાય છે તેનેજ સંઘાત
 કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ છત્રીસ લેદ તને સ્પષ્ટ રીતે કહ્યા

અને એ સર્વના સમુદાયનેજ ક્ષેત્ર નામ પ્રાપ્ત થયું છે. બાપુ અર્જુન ! રથના સર્વ લાગણી મળવાથી જે પ્રમાણે રથ નામની ઉત્પત્તિ થાય છે; જેમ પગથી લઇને મસ્તક પર્યંત સર્વ અવયવો મળીનેજ દેહ નામ ઉત્પન્ન કરે છે; હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એ સર્વના સમુદાયને જે પ્રમાણે સેના નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અક્ષરોના સમુદાયને જેમ વાક્ય કહેવામાં આવે છે; મેઘોના સમુદાયને જેમ અન્ન કહેવામાં આવે છે; સર્વ લોકોના સમુદાયને જેમ જગત કહેવામાં આવે છે; તેલ, વાટ અને અગ્નિ એકત્ર મળવાથી તે જેમ દીપક કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે આ છત્રીસ તત્ત્વો બ્યારે એક સ્થળે મળે છે ત્યારે તે સર્વના સમુદાયને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. અને સર્વ પ્રાણી જગતમાં રહીને જે પાપની કિંવા પુણ્યની કમાઇ કરે છે તેને પાક સમજીને મેં તેને વિનોદથી ક્ષેત્ર નામ આપ્યું છે. કોઈ આ ક્ષેત્રને દેહ પણ કહે છે. અર્થાત એને અનેક નામો છે, બ્રહ્મની આ બાબુએ બ્રહ્મથી લઇને સ્થાવર જંગમ પર્યંત જે જે વસ્તુ નિર્માણ થાય છે અને લય પામે છે તે સર્વ ક્ષેત્રજ છે. પરંતુ દેવ, મનુષ્ય, સર્પ એવી ભુદી ભુદી યોનિઓમાં જે નિર્માણ થાય છે તે સર્વ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોની સંગતિથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૫૯)

હો અર્જુન ! આ ગુણો વિષેનો વિચાર આગળ (ચૌદમા અધ્યાયમાં) કહીશ. આ સ્થળે તો તને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે તે કહું છું. ક્ષેત્રનાં સર્વ લક્ષણો વિકારસહિત તને કહી સંભળાવ્યાં; અને હવે જે દ્વારા ભોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉદાર જ્ઞાન વિષે કહું છું; તે સાંભળ. જે જ્ઞાનને માટે યોગી લોકો સ્વર્ગનો આડમાર્ગ ઓળંગીને આકાશને પણ ગળી જાય છે; તથા સિદ્ધિની ગરજ રાખતા નથી, રિદ્ધિની સ્પૃહા કરતા નથી અને કઠિન યોગસાધન આચરે છે; તપરૂપી કિલ્લા ઉઠ્ઠાવી, કોટચવધિ યજ્ઞો ઓવારી નાખી કર્મકાંડ રૂપી વલ્લીને ઉખેડી નાખે છે; પુષ્કળ પ્રકારના ઉપાસના માર્ગો સ્વિકારી જેને માટે કોઈ ખુલ્લા અંગથી ફરે છે; અને કેટલાક સુષુમ્ણાના ગુપ્ત માર્ગમાંજ પ્રવેશે છે; જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સર્વ ઋષિઓ મનમાં ઉત્કટ ઇચ્છા ધારણ કરીને વેદરૂપી વૃક્ષનાં પાનપર ચાલે છે; કેટલાક શુદ્ધસેવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થશે એવી ભુદ્ધિથી અનેક જન્મોને શુદ્ધસેવા પર ઓવારી નાખે છે; જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને જીવ તથા આત્માનું એક્ય થાય છે; જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોને વિષયની ઇચ્છા ધરવા જેવું નથી, કર્મોની આકાંક્ષાને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે અને મનની

ચિંતાને દૂર કરે છે; જે જ્ઞાનનો લાભ થવાથી દૈતનો અભાવ થાય છે અને અદૈતનો સુકળ થઈ રહે છે; જેના યોગથી ગર્વનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે; જે જ્ઞાન માયાનો પત્તો લાગવા દેતું નથી અને જેનામાં પોતા પારકાનો ભાવ પ્રવેશતો નથી; જે સંસારને સમૂળ ઉખેડી નાખે છે, સંકલ્પરૂપી કાદવને ધોઈ નાખે છે અને સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મનો મેળાપ કરાવી આપે છે; જેની પ્રાપ્તિ થતાં પ્રાણ પાંગળો બની જાય છે; જે જ્ઞાનની સત્તાથીજ જગતના સર્વ વ્યાપારો ચાલે છે; અને જેના પ્રકાશથીજ બુદ્ધિ પ્રૌઢ થઈ જીવ આનંદમય રહે છે; એવું જે જ્ઞાન તે પવિત્રતાનો ભંડાર છે અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં વિષયોથી આવૃત્ત થએલું મન નિર્મળ બને છે. આત્માને “હું જીવ છું” એવો જે ક્ષયરોગ લાગુ પડેલો છે, તે તેની પ્રાપ્તિથી લય પામે છે. તે જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં પણ હું સમજાવીને કહું છું; તો તે બરાબર સમજી લ્યો. બાકી તે આંખવડે દેખાય એવી વસ્તુ નથી. એ જ્ઞાન જ્યારે આ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોનાં આચરણપરથી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વૃક્ષોની પ્રકુલ્લતાથી જેમ વસંતઋતુનો પ્રારંભ સમજાય છે, તેમ ઈન્દ્રિયોના વ્યાપારપરથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થાય છે. વૃક્ષના મૂળમાં પાણી પહોંચ્યું એટલે જેમ શાખાઓમાં પણ પ્રકુલ્લતા જણાય છે; અંકુરની કોમળતા ઉપરથી જેમ જમીનની મૃદુતા પણ જણાઈ આવે છે; વર્તાણુંક ઉપરથી જેમ માણસનું કુળ જણાઈ આવે છે; આદરાતિથ્યપરથી જેમ સ્નેહભાવ જણાઈ આવે છે; એકાદ માણસનું દર્શન થતાંજ મન પ્રકુલ્લિત થવાથી તે કોઈ પુણ્ય પુરુષ છે એવું જેમ અનુમાન થઈ શકે છે; કેળમાં ઉત્પન્ન થએલું કપૂર જે પ્રમાણે તેની વાસપરથી ઓળખાઈ આવે છે; કિંવા અધારી કોટડીમાં રાખેલા દીપકનો પ્રકાશ જેમ બહારથી જણાઈ આવે છે; તે પ્રમાણે હૃદયમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી શરીરપર તેનાં જે લક્ષણો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે હવે કહી સંભળાવું છું; તે લક્ષ દહને ઉત્તમ રીતે સાંભળ. (૧૮૪)

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।

ॐ चार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ૮૫ ॥

શ્લોકાર્થ:—માનની ઈચ્છાનો લોપ, દાંભિકતાનો અભાવ, અહિંસા, ક્ષાંતિ, સરળતા, આચાર્યોપાસન, અંતર્બાહ્ય પવિત્રતા અને આત્મસંયમ. (૮)

ટીકા:—કોઈ પણ વિષયની જેને ઈચ્છા હોતી નથી અને લોકોનાં વખાણુ જેને અસહ્ય બોલ જેવાં લાગે છે; પોતાના ગુણોનું વર્ણન સાંભળીને, પોતાને સન્માન અપાતું નોંધને, વ્યાઘ્રે ઘેરેલાં હરિણની પેઠે કિંવા નદીના પૂરમાં અધવચ સપડાએલા મનુષ્યની પેઠે જે ગભરાઈ ભય છે અને પોતાની પાસે મોટાઇને આવવાં દેતો નથી; લોકો પોતાને પૂજ્ય માને એવો દેખાવ ન કરવો, પોતાની કીર્તિ ન સાંભળવી અને પોતે કોણ છે તેની લોકોને સ્મૃતિ પણ ન થાય એવી જેની ઈચ્છા હોય, તે પુરૂષ સત્કારનો અને આદરનો સ્વીકાર શાનોજ કરે ? કોઈ તેને નમસ્કાર કરે તો તે તેને મૃત્યુ સમાન લાગે છે ! બૃહસ્પતિના જેવી સર્વજ્ઞતા હોવા છતાં પણ જે પોતાનું મહાત્મ્ય વધવાની ભીતિથી પોતાનું શાણપણ અને શ્રેષ્ઠતા છુપાવે છે અને અતિ પ્રેમથી ગાંડપણ સ્વીકારે છે; જેને કીર્તિનો કંટાળો અને શાસ્ત્રોત્તરક ઉદાસીનતા હોઇને સ્વસ્થતાપૂર્વક બેસી રહેવાપરજ અતિ પ્રીતિ હોય છે; લોકો પોતાનું અપમાન કરે, આપ્તવર્ગ પોતાની સંગતિ કરે નહિ, એવી જેની ઈચ્છા હોય છે; યોગ્યતા પૂર્ણ હોવા છતાં પણ હીનતાજ જણાઇ રહે એટલા માટે જે તેજ ભતતું વર્તન બહુધા રાખે છે; પોતાનું જીવન તે એવું રાખે છે કે જેથી પોતાની હયાતી વિષે લોકો સંદેહમાં રહે. આ તે પોતાના પગવડે ચાલતો હશે કે વાયુની ગતિ વડે ધકેલાતો હશે ? એવો ભાસ થાય એવું તે પોતાનું વર્તન રાખે છે. પ્રાણી માત્રને પોતાથી ભય ઉત્પન્ન ન થાય, પોતાના અસ્તિત્વનો અને નામરૂપનો ભય થાય એવી જેની ઈચ્છા રહે છે; જે નિત્ય એકાંતવાસ સેવે છે અને નિર્જન સ્થળોથી જે આનંદ પામે છે; જે વાયુની મૈત્રી રાખે છે; જેને આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરવો પ્રિય લાગે છે અને વૃક્ષો જેને પ્રાણુ સમાનજ પ્રિય લાગે છે; આવાં લક્ષણો જેનામાં દેખાય તેજ જ્ઞાનની શય્યાપર વિરાજીત છે અને તેનેજ જ્ઞાન હસ્તગત થયું છે એમ તું સમજ. માટે અભિમાનરહિત મનુષ્યને આ લક્ષણોથી ઓળખવો. હવે અહાંભિકત્વ ઓળખવાનાં લક્ષણો બતાવું છું. અહાંભિકત્વ કૃપણના મન જેવું હોય છે; જીવ ભય તોપણ કૃપણ પુરૂષ દાટી મૂકેલા પૈસા કોઇને બતાવતો નથી. તેમ હે અર્જુન ! પોતાના પ્રાણુપર બાજી આવી પડે તોપણ તે પોતાનાં સુકૃત કોઇને કહી બતાવતો નથી. ખોડવાળી ગાય જેમ પોતાનો પાન્ડો ચોરી લે છે; વેશ્યા જેમ પોતાની પ્રાઈ વચ છુપાવે છે; ધનવાનને ચોરનો ભેટો થતાં ત જેમ પોતાની શ્રીમંતાઈ બતાવતો નથી; કુદીન કન્યા જેમ પોતાના

વિશેષ અવયવેને વસોથી ઢાંકી રાખે છે; અથવા બી વાવીને પછી તેને માટી વતી ખેડુત જેમ ઢાંકી દે છે; તેમ પોતે કરેલાં દાન અને પુણ્ય જે છુપાવે છે; જે પોતાના દેહને શણગારી સુશોભિત કરે નથી; જે લોકરંજનની કાળજી કરતો નથી અને પોતાનાં દાન ધર્મનાં ઢાલ વગાડતો નથી; કરેલા ઉપકારો ખોલી બતાવતો નથી; કરેલા અભ્યાસની ખડાઈ ઢાંકતો નથી અને પ્રતિષ્ઠાને બદલે પોતાની વિદ્યા વેચતો નથી; પોતાના ઉપભોગને માટે કૃપણ હોઇને પરોપકારની બાબતમાં બહુજ ઉદાર હોય છે. ઘરમાં દારિદ્ર્ય અને શરીરમાં ક્ષુધા હોવા છતાં પણ દાન કરવાનો પ્રસંગ મળતાં જે કંપવૃક્ષને પણ પાછળ હાંવી દે છે; વધારે શું કહું? જે સ્વધર્માચરણમાં ગંભીર હોઈ પ્રસંગ આવતાં અતિ ઉદાર બની જાય છે; આત્મચર્યામાં જે અતિ નિપુણ હોય છે અને જાણ બાબતમાં ગાંડા જેવો લાગે છે; કેળનાં વૃક્ષ હલકાં અને પોકળ છે તોપણ તેનાં ફળ માવાદાર અને અતિ રસાળ હોય છે; કિંવા મેઘ જોવામાં હલકો અને સહજ પવન આવતાં વેરાઈ જાય એવો લાગે છે પરંતુ વૃષ્ટિ વખતે તે ભારે દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે જેની પૂર્ણતા જોતાં સંતોષ થાય છે અને દરિદ્રતાનું સ્થાન પણ તેજ હોય છે. અસ્તુ; જેનામાં આવાં ઉત્તમ લક્ષણો દેખાય તેના હાથમાં જ્ઞાન આપ્યું છે એમ તું સમજ. જેને અદાલિકત કહેવામાં આવે છે તે એજ છે. (૨૧૬)

હવે અહિં સાનાં લક્ષણો સાંભળ. પુષ્કળ પ્રકારથી મતવાદીઓએ અહિંસાનું વર્ણન કર્યું છે તે સાંભળ. વૃક્ષોની સાખા કાપી તેજ વૃક્ષના થડની આસપાસ તેની વાડ કરવામાં આવે; કિંવા પોતાનોજ હાથ કાપી તેને રાંધી આપણી ક્ષુધાનું શમન કરીએ; અથવા મંદિર તોડી તેના સામાનવડે દેવના ગોખ ચણવામાં આવે; તે પ્રમાણે યજ્ઞાદિ કર્મમાં હિંસા કરીને પછી તેમાંથી અહિંસા ઉત્પન્ન કરવી એવો વિચિત્ર નિર્ણય કર્મકાંડકારોએ આપ્યો છે. કહે છે કે પર્જન્યના અભાવથી સર્વ સૃષ્ટિ ખળભળી ઉઠે છે, ત્યારે જળવૃષ્ટિને માટે યજ્ઞ કરવા જોઈએ; પરંતુ આ યજ્ઞોના મૂળમાં પશુની હિંસા પ્રકટ રીતેજ થાય છે; તો પછી તેનાથી અહિંસાનું પરિણામ શી રીતે મળશે? કેવળ હિંસાજ રોપવામાં આવે તો તે ઠેકાણે અહિંસા ઉગશે કે? પરંતુ હે અબુન! આ યાજ્ઞિકોની ઉત્કંઠા તો પરાકાષ્ઠાએજ પહોંચી છે! હે પાંડવ! સર્વ વૈદ્ય ગ્રંથો પણ એવાજ કથનથી પરિપૂર્ણ છે કે એક જીવનું રક્ષણ કરવાને માટે બીજા જીવનો નાશ કરવો. રોગોથી

અસ્ત થઈ જીવો સખડે છે, એ દ્રશ્ય ભેદ રોગરૂપી હિંસાના નિવારણને અર્થે ઔષધની યોજના કરવામાં આવે છે; તેને માટે એકાદ વૃક્ષનું મૂળ ખોદી લાવવામાં આવે છે; બીજા રોપાને સમૂળ ઉખેડી લાવે છે; એકાદ વૃક્ષને વચ્ચેથીજ કાપી નાખવામાં આવે છે; એકાદ અચંડ વૃક્ષની છાલ કાઢી નાખવામાં આવે છે; કોઈ સગર્ભ જીવોને પુટપાકમાં પકાવે છે; કોઈ અન્નતશત્રુ ખિચારા વૃક્ષના સર્વાંગે ઘાવ કરી તેમાંથી ચીકાશ કાઢી લે છે; આ પ્રમાણે હે ધનુર્ધર ! અનેક વનસ્પતિઓનું જીવન નષ્ટ કરી તેમને શુષ્ક કરી નાખવામાં આવે છે; અને સજીવ પશુના અંગમાં હાથ ધાલી તેના ઉદરમાંથી પિત્ત કાઢી લેવામાં આવે છે અને તે દ્વારા પીડિત થએલા પુષ્કળ જીવોનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. અહો ! વસ્તીને તોડીને તેનાં મંદિરો બાંધવામાં આવે; શાહુકારને રંડાવી સદાવ્રતો ઉઘાડવામાં આવે; ડોકાંએ વચ્ચો વીંટી નીચેનું અંગ નળ રાખવામાં આવે; ઘર તોડીને મંડપ બાંધવામાં આવે; શાલ-દુશાલા બાળી તાપણું કરવામાં આવે; હાથીને સ્નાન કરાવવામાં આવે; બળદને વેચી નાખી તેના દ્રવ્યવડે કોડ બાંધવામાં આવે; અથવા ખોપટને હાંકી કાઢ્યા પછી પાંજરું તૈયાર કરવામાં આવે; એનું નામ ત કર્મ છે કે ચેષ્ટા ? એથી તે હસવું કે રડવું ? કેટલાકો ધર્મસંપ્રદાય પ્રમાણે પાણી ગાળીને પીયે છે; પરંતુ ગળવાના કષ્ટથી પણ કંઈક જીવો મરે છે. કેટલાકો હિંસાની ભીતિથી ધાન્યને ન રાંધતાં ઉપવાસીજ રહે છે; પરંતુ તેથી પ્રાણ વ્યાકુળ થાય છે એ પણ એક પ્રકારની હિંસાજ છે. આ પ્રમાણે હે પ્રસન્ન મનવાળા અર્જુન ! કર્મકાંડમાં હિંસાનેજ અહિંસા કહી છે એ તું લક્ષમાં રાખ. અહિંસાનાં લક્ષણો કહી બતાવવાની જ્યારે મેં મનમાં ઇચ્છા કરી, ત્યારે મારી બુદ્ધિને એમ લાગ્યું કે આવા વિચિત્ર મતનું વર્ણન કરવું અને તે એટલા માટે કે એવી અહિંસાનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો. આથી મારે તેનું વર્ણન કરવું પડ્યું. તને પણ તે બરાબર સમજાય એવો પણ મારો ભાવ હતો. અને હે અર્જુન ! આપણો મત સ્થાપન કરવાને માટે પણ અન્યના મત વિષે વિચાર કરવો પડે છે. આવી નિરૂપણની રીત છે. હવે એ વિષે મારો જે મત છે તે સાંભળ. મારો તે મત સ્પષ્ટ રીતે કહીને પછી ખરી અહિંસાનાં લક્ષણો જણાવું છું.

અહિંસાનાં એ લક્ષણ દેખાય એટલે તેને સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું સમજવું. જેના અંગમાં અહિંસા વૃત્તિ આવી હોય છે, તેના આચરણ પરથી તે જણાય છે. જેમ સુવર્ણને કસોટીપર ચઢાવતાં તેનું મૂલ્ય

સમબંધ બધ છે, તેમ બ્યારે જ્ઞાન અને મનનો મેળાપ થાય છે ત્યારેજ મનમાં અહિંસા પ્રકટે છે. હે અર્જુન ! આ અહિંસા કેવી રીતે પ્રકટે છે તે સંભાળ. બગલો પાણીની લહેરોને હરકત ન પહોંચવા હતાં માત્ર પોતાના ખાદ્ય મત્સ્ય તરફજ નજર રાખીને વેગથી પાણીમાં ચાલે છે; કિંવા અંદરના કેસરનો ભાંગ થશે એવી ભીતિથી ભૂંગ જે પ્રમાણે કમળપર ધીમેથી પગ મૂકે છે, તેજ પ્રમાણે જે પુરૂષ પરમાણુમાં સુદ્ધાં અતિ સૂક્ષ્મ જીવો ભરેલા છે, એમ જાણી કરુણા અને સંભાળપૂર્વક પગ મૂકીને ચાલે છે; તે જે રસ્તે બધ છે ત્યાં કૃપાદ્રષ્ટિથી જોતો ચાલી કોઈ પણ પ્રાણીને ઉપદ્રવ ન થાય એટલા માટે પોતાના જીવ કરતાં પણ બીજા જીવોની ઘણી સંભાળ રાખે છે; એવી રીતે હે અર્જુન ! જેઓ સંભાળ રાખીને ચાલે છે તેની અહિંસાનું માપ શબ્દોદ્વાર કરી શકાતું નથી. બિલાડી પ્રેમથી બચ્ચાને સુખમાં પકડે છે ત્યારે દાંતનો સ્પર્શ પણ તેમને થતો નથી; જેમ મમતાળુ માતાની બાળકપરની દ્રષ્ટિમાં જેવી કામળતા જણાઈ આવે છે; અથવા કમળપત્રથી વાયરો ખાતાં જેમ નેત્રોને તે મધુર લાગે છે; તેમ તે જમીનપર પોતાનો પગ ધીમેથી ટેકવીને ચાલે છે; અને તે પગ કોઈ જીવને લાગે છે તોપણ તેને ત્રાસ ન થતાં સુખજ થાય છે. વળી હે અર્જુન ! ચાલતી વખતે જીવડું અથવા કીડી જણાય તો તે ધીમેથી પાછો ફરે છે. એમ સમજી ને કે જો અવાજ થશે તો તે પ્રાણીની નિદ્રાનો ભંગ થશે અને તેના સ્વાસ્થ્યને ધક્કો લાગશે. જીવનાશના ભયથી તે તૃણને પણ ઓળંગતો નથી તો પછી પ્રાણીની દરકાર ન રાખે એ તો બનેજ કેમ ? જેમ કીડી મેરૂને ઓળંગી શકતી નથી; ચામડાની મસક સમુદ્ર તરી શકતી નથી; તેમ કોઈ પણ પ્રાણીને તે હેલ્લંદીને જતો નથી. એવું તેનું વર્તન કૃપાદ્રુપી કુલકૃણોથી કૃણદ્રુપ થાય છે અને તેની વાણીમાં પણ મૂર્તિમંત દયા જોવામાં આવે છે. તે શ્વાસોચ્છ્વાસથી પણ બીજાને ત્રાસ આપતો નથી અને તેનું સુખ કેવળ પ્રેમનું પિયર જેવું લાગે છે. જેના દાંત જાણે માધુર્યને અંકુર કુટ્યા હોય તેવા ભાસે છે; સુખમાંથી અક્ષરો બહાર પડ્યા પૂર્વે તેની સુખસુદ્રાપર સ્નેહભાવ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; હૃદયમાં પ્રથમ દયા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી કૃપાથી પરિપૂર્ણ શબ્દો બહાર પડે છે. પ્રથમ તો તે એવું બોલવાનુંજ મન કરતો નથી કે જેથી કોઈને ખોટું લાગે. અને બોલવું પડે તો તે એવી રીતે બોલે છે કે જેથી કોઈના હૃદયમાં ખુચે નહિ, શંકા ઉત્પન્ન ન થાય, કોઈનું કાર્ય બગડે નહિ, કોઈને

હીતિ લાગે નહિ, કોઈ હુબકી જાય નહિ, કોઈને કલેશ ન થાય, કોઈને ગુસ્સો ન ચડે. આવો તેનો મનોભાવ રહે છે. કદાચિત્ કોઈની પ્રાર્થનાથી બોલવા લાગે તો તેનું બોલવું શ્રોતાને માત્માપના બોલની પેઠે આનંદદાયક થઈ પડે છે. જાણે નાદ બ્રહ્મ મૂર્તિમંત થઈ આવ્યા હોય, અથવા સ્વચ્છ ગંગોદક ઉછળ્યું હોય, કિંવા પતિવ્રતાને વૃદ્ધ પક્ષું પ્રાપ્ત થયું હોય; તે પ્રમાણે સત્ય, કોમળ, પરિમિત તથા મધુર એવા અમૃતના તરંગોના જેવા શબ્દો તેના મુખમાંથી નીકળે છે. વ્યાજ-સ્તુતિથી ભરેલા, વાદ ઉત્પન્ન કરનારા, બીજાને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારા નિંદા અને છળ ભરેલા, અન્યના હૃદયને ડંખે એવા, પ્રતિજ્ઞા, દંભ, કપટ, આશા, શંકા અને ડગબાજીવાળા શબ્દો તે બોલતો નથી તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની દ્રષ્ટિ સ્થિર હોઈ તેના કપાળમાં ક્રોધની કરચલીઓ પડતી નથી. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છે, તેને કદાચિત ત્રાસ થશે એમ જાણી તે બહુધા કોઈની તરફ જોતો પણ નથી. આંતરકૃપાના બળથી કોઈ તરફ જુએ છે, તો ચંદ્રબિંબમાંથી નીકળતી અમૃતધારા કોઈની દ્રષ્ટિએ પડતી નથી તોપણ ચક્રોર પક્ષીને તેની પ્રવીતિ થઈ આનંદ થાય છે; તેજ પ્રમાણે જે પ્રાણી તરફ તે પોતાની દ્રષ્ટિથી જુએ છે તેને આનંદ થાય છે તેની દ્રષ્ટિમાં જેટલો પ્રેમ છે તે કાચબો પણ જાણતી નથી. (કાચબીની કેવળ કૃપાદ્રષ્ટિથીજ તેનાં બચ્ચાં મોટાં થાય છે એટલું બધું તેની દ્રષ્ટિમાં પ્રેમપોષણનું સામર્થ્ય છે.) કિંબહુના, ભૂતમાત્ર તરફ આવી પ્રેમાળ દ્રષ્ટિથી તે જુએ છે. તેના હાથ પણ તેવાજ પ્રેમપોષક હોય છે. જે પ્રમાણે બ્રહ્મનિષ્ઠના મનોરથ પૂર્ણ થવાથી તેના હાથો કિયારહિત હોય છે; કર્મ કરવામાં અશક્ત એવો માણસ ને વળી તેણે કર્મને ત્યાગ કર્યો હોય; જેમ કાષ્ટ વિનાની છુઝાઈ ગયેલી આગ હોય; જેમ મુગો ને વળી મૌન લીધું હોય; તે પ્રમાણે તેના હાથને કંઈ પણ કરવાનું હોતું નથી અને તે અકર્તા બનીને પરબ્રહ્મપદે સ્થિત થયેલો હોય છે. રખેને જાણે પવનને ધકકો વાગશે કિંવા આકાશને નખ લાગશે, એમ ધારીને તે પોતાના હાથ પણ હલાવતો નથી; તો પછી શરીરપરથી માંખ ઉરાડવી, આંખમાં જતી રજકણોને દૂર રાખવી અને આંખોથી પશુપક્ષીઓને હીતિ બતાવવી; એ તો શી રીતે બને ? હે કિરીટી ! તેને દંડ કિંવા જોષ્ટિકા પણ પસંદ નથી, તો પછી શસ્ત્રોની તો વાતજ શી ? વિનાદને ખાતર પણ હાથમાં કમળ લઇને ફેરવવાથી અથવા યુગ્મનો હાર ઉછાળીને ઝીલવાથી તે કોઈ જીવને લાગી જઈ તેને ઈર્ષા થાય એમ

બાણીને હાથવતી તે ક્રિયા કરતો નથી. આંગપરનાં રોમને ઇન્દ્ર
શ્રમાની બી.તેથી જે આંગપર હાથ ફેરવતો નથી, અને આંગળીઓના
નમ્મ કપાવી નાખવાથી હિંસા થશે એમ બાણી તે તેને પણ વધારે
છે. પ્રથમ કોઈ ક્રિયા કરવીજ નહિ, પરંતુ જે પ્રસંગ આવી પડે તે
હાથ જોડવા સિવાય બીજો અભ્યાસજ તેને હોતો નથી; કિંવા તેને
હાથથી વ્યાપાર કરવાજ પડે તો તે માત્ર એજ કે હાથ ઉંચકીને
બીજાને અભય પ્રચન આપવું, પડી જતો હોય તેને આધાર આપવો
અથવા પીડિત આંગપર ધીમે રહીને હાથ ફેરવવો. આ ક્રિયાઓ પણ
તે મહા શ્રમથી કરે છે; તથાપિ ચંદ્રકિરણ પણ જેટલી કોમળતાથી
રોગીને સ્પર્શ ન કરી બાણે તેટલી કોમળતા તેના સ્પર્શમાં રહેલી
હોય છે. મલય પર્વતપરના પવનથી પીડિત મનુષ્યને આનંદ થાય
તેમ તેના કરસ્પર્શથી પણ આનંદ થાય છે; તેના હાથો સદૈવ
ક્રિયાથી સુકૃત હોય છે; પણ ચંદનની ડાળને ફળ નથી આવતાં તો
પણ કોઈ તેને નિષ્ફળ (વ્યર્થ) ગણી કાઢતું નથી; તેમ તેના અક્રિય
હસ્ત પણ નિષ્ફળ હોતા નથી. હવે એ વાક્યપાંડિત્ય રહેવા દઈશું. સર્વજ-
નનાં શીલ અને સ્વભાવ જેવાં હોય છે તેવાંજ આચરણ પણ તેના
હાથથી બને છે. (૨૬૨)

હવે તેનું મન કેવું છે એ વાતનું વર્ણન કરીશું. પરંતુ આજે
કાંઈ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે પણ મનનું નહિ તો કેનું છે ? શું
શાખા એ વૃક્ષ નથી ? શું પાણી વિના સમુદ્ર કયાંય અસ્તિત્વમાં છે ?
તેજ અને સૂર્ય શું પૃથક્ વસ્તુ છે ? અવયવ અને શરીર ભિન્ન છે ?
કિંવા પાણી અને મિષ્ટતા પૃથક્ છે ? માટે આગળ જે ઇન્દ્રિયોના બાહ્ય
વ્યાપાર કહી સંલગ્નાવ્યા તે પણ મનોવ્યાપારજ છે એમ તું સમજ. જે
બીજ જમીનમાં વાળ્યું હોય તેજ ઉપર વૃક્ષના રૂપમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય
છે; તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોદ્વારા જે વ્યાપાર થાય છે તે મનનીજ પ્રેરણાથી
થાય છે. મનમાં જે અહિંસાનો ઉદય ન થયો હશે તો ઇન્દ્રિયોદ્વારા
તે કેવી રીતે બહાર આવશે ? હે અર્જુન ! કોઈ પણ વૃત્તિ પ્રથમ
મનમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી જ તે વાચાથી, દ્રષ્ટિથી તથા
હાથથી કૃતિમાં આવે છે. જે વાત મનમાં ઉપજતી નથી તે સુખદ્વારા
બાહ્ય શકાશે કે ? બીજ સિવાય અંકુર ઉપજશે કે ? જેમ સૂર્યદ્વારા
સિવાય કળસૂત્રી પુતળી હાલતી નથી, તેમ મન જ્યારે વ્યાપાર કર-
વાને પ્રવૃત્ત થતું નથી, ત્યારેજ ઇન્દ્રિયો આપોઆપજ નિર્મળ બની
જાય છે. જે પાણી ગરણમાંથીજ સુકાઈ જાય છે તે નદીના ઓઘમાં

ક્યાંથી વહેશે ? પ્રાણુ ગયા પછી કાંઈ દેહથી વ્યાપાર થાય કે ? તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! મન એજ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનું મૂળ કારણ છે અને એજ સર્વ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ઈર્મ કરે છે. મનમાં જે ભાવ જે વખતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે તેજ વ્યાપાર ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અને છે; માટે જેમ પકવ ફળનો વાસ આપોઆપ ચારે તરફ પ્રસરે છે, તેમ મનમાં અહિંસા દેહ થવાથીજ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં અહિંસા દ્રષ્ટિએ પડે છે.

માટે ઇન્દ્રિયો મનનીજ સંપત્તિ વાપરીને અહિંસાને વ્યાપાર કરે છે. સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે તેથીજ ખાડીઓ ભરાઈ જાય છે; તેમ મનમાં આવેલી અહિંસાની ભરતીજ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે. વધારે શું કહું ? પંતુજ બાલકનો હાથ પકડીને તેની પાસે સુંદર અક્ષરો લખાવે છે, તે પ્રમાણે મનજ પોતાનામાં પૂર્ણ વિકાસને પામેલી દયાને, હસ્તપાદાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા અહિંસા ઉત્પન્ન કરે છે; માટે હે અર્જુન ! ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બનતી અહિંસાની ક્રિયા સર્વ મનનીજ છે એમ તું સમજ. આ પ્રકારે જેણે કાયા, વાચા, મનથી હિંસાને ત્યાગ કર્યો છે એવા પુરૂષને જ્ઞાનનો વિલાસી અને જ્ઞાનનું ધરજ સમજવે. વધારે શું કહું ? તે મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે. જે અહિંસા આપણે સાંભળીએ છીએ અને અંથના આધારથી જેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ, તે અહિંસાને પ્રત્યક્ષ જોવી હોય તો એવાજ પુરૂષનું દર્શન કરવું જોઈએ.

જ્ઞાનદેવ કહે છે કે :—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે જે વાત અર્જુનને કહી તે મારે તમને એક શબ્દમાંજ કહેવી જોઈતી હતી; પરંતુ તેના વિસ્તાર અતિ વધી ગયો તે માટે તમે મને ક્ષમા કરો. તમે કહેશો કે પશુ લીલું ઘાસ જોઈને બીજી જગ્યા ભૂલી જાય છે; કિંવા પક્ષી પવનના વેગમાં ઉપર અને ઉપરજ ઉડતું ચાંચું જાય છે, તેમ પ્રેમના આવેશમાં રસવૃત્તિ પ્રસરી ગઈ અને મારી ખુદિને હુંજ સ્વાધીન રાખી શક્યો નહ એવો પ્રકાર નથી. વિસ્તાર કરવાનું સ્પષ્ટ કારણ છે. ખાડી અહિંસા શબ્દ ત્રણજ અક્ષરોનો હોય તેનું વર્ણન થોડાજ શબ્દોમાં થઈ શકે એમ છે; પરંતુ હિંસાનેજ અહિંસા કહેનારા અંતરનું ખંડન કરવામાં આવે ત્યારેજ તેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. અહિંસા સંબધે જે ઉપલબ્ધ મતો છે તે જેવાને તેવાજ રહેવા દઈ જો હું અહિંસાનું વર્ણન કરીશ તો તે તમને ગળે ઉતરશે નહિ. રત્ન પરીક્ષકાના આમમાં વિકચને માટે જવું હોય તો ત્યાં શાકિઆમજ લઈને જવું જોઈએ અને ત્યાં સ્ફટિકની સ્તુતિ કરવી નહિ. સરસ્વતીની સમક્ષ કોઈ પણ ભાણુસમાં વકતૃત્વ કરવાની શક્તિ નથી. જે સ્થળે

હોટનોજ વિક્રય ઓછો થતો હોય તે સ્થળે કપૂરની વાસનો ભાવ કેણુ પૂછે ? માટે હે શ્રોતાજનો ! આ સભામાં હું મોટો વક્તા છું એવું જો અભિમાન હું ધરીશ, તો માફ બોલવું તમને રૂચનાર નથી. સામાન્ય અને વિશિષ્ટ વાત જો સમાન રીતેજ કહેવામાં આવે તો તેને તમે પોતાના કર્ણના આગળ પણ લઇ જશો નહિ. જો કોઈ પણ વસ્તુના વર્ણનમાં શંકાને અવકાશ રહે તો તમે જે મારા પ્રતિ લક્ષ આપો છો તે પાછે પગેજ પલાયન કરી જશો. જે પાણીપર શેવાળ પથરાએલી હોય છે તે પાણીની પાસે હંસ પક્ષી જાય છે કે ? કિંવા અંબ્રની પેલી તરફ જો ચંદ્રકિરણ સુંદર રીતે પ્રકાશતાં હોય તો શું ચક્રોરપક્ષી પોતાની ચાંચ પહોળી કરશે કે ? તે પ્રમાણે જો નિરૂપણ નિર્દોષ હશે નહિ તો તમે મારા પ્રતિ લક્ષ આપશો નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉલટા ખિન્ન થશો. અહિંસા વિષે જુદા જુદા અભિપ્રાયો અને આશ્વેપોતું નિરસન ન થાય તો તમને માફ વ્યાખ્યાન ગમશે નહિ. વળી માફ આ સર્વ પ્રતિપાદન તો તમે સંતજનો સદૈવ પ્રસન્ન રહો એટલા માટેજ છે. બાકી ખરેખર જોતાં તો તમે ગીતાના અર્થના પ્રેમી છો એમ જાણીનેજ મેં ગીતાના વ્યાખ્યાનને પકડી રાખ્યું છે. તે ગીતને મટે તમે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરશો; પરંતુ તેને છોડવી લાવશો. એ અંથ નથી, પરંતુ અમૂલ્ય અલંકાર છે. શું તમે એ અલંકારની ઘૂણા કરશો કે ? જો તેમ થશે તો ગીતાની અને મારી દશા એકજ થશે એમ તમે નિશ્ચયપૂર્વક સમજજો. તાત્પર્ય એ છે કે તમારા કૃપાપ્રસાદની મને આવશ્યકતા હોવાથીજ મેં ગીતાને એક નિમિત્ત તરીકે આગળ કરી છે. મટે તમારા જેવા રસિક શ્રોતાઓને રૂચે એવુંજ વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ. તેથીજ મેં અહિંસા વિષેના જુદા જુદા અભિપ્રાયો કહી સંસંગાવ્યા. આથી કથાનો વિસ્તાર થયો અને શ્લોકનો અર્થ બાબુ રહી ગયો, તે માટે મન-મળાડને આપ ક્ષમા કરો. જમતાં જમતાં આસમાં કાંકરો જાય તને કાઢી નાખવામાં જે વખત જાય, તે કાંઈ વ્યર્થ અએકો ગણી શકાય નહિ અને તેમ કરવામાં દોષ પણ ગણાય નહિ. પરગામથી પોતાનો છોકરો આવતો હોય તે ચોરોનો ભય ટાળવાનું આડમાર્ગે આવી વખત લગાડે, તો માતાએ તેનાપર ક્રોધે ભરાવું કે તે જીવતો ઘેર આવ્યો એટલા માટે તેનાપરથી અલાભલા ઉતારી શાખવી ? પરંતુ આ દૃષ્ટાંત આપવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; કેમકે મારા વધેલા વ્યાખ્યાનને માટે આપે મને પ્રથમથીજ શ્રમા કરી છે. ત્યારે

હવે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે શું બોલ્યા તે સાંભળો. (૩૩૮)

ભગવાન બોલ્યા:—હે જ્ઞાનોત્તમનયન અર્જુન ! સાવધ થા. તને હવે જ્ઞાનની સારી પ્રતીતિ કરાવી દઉં છું. જે સ્થળે આડંબર રહિત ક્ષમા વસે છે તેજ સ્થળે જ્ઞાન રહે છે એમ તું સમજ. અગાધ સરો- વરમાં કમળો કિંવા ભાગ્યવાનને ઘેર લક્ષ્મી પુષ્કળ હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આવા માણસની પાસે ક્ષમાની વૃદ્ધિ થાય છે. હવે આ ક્ષમાની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો કહી બતાવું છું, એટલે તે સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં આવશે. મનગમતા અલંકારનો બોલો જે ભાવનાથી સહન કરવામાં આવે છે, તેજ ભાવનાથીજ જે સર્વ વાત સહન કરે છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક આ ત્રણે પ્રકારનાં સંકટોનાં બુથનાં બુથ શિરપર આવી પડે તોપણ જે નીચો નમતો નથી; અને ઇષિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં જેટલો સંતોષ થાય તેટલોજ સંતોષ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થતાં પણ જેને થાય છે; જે માન અને અપમાન સહન કરે છે; જેનામાં સુખ અને દુઃખ બંને સમાઈ જાય છે; નિંદા કિંવા સ્તુતિ જેને ચળાવી શકતી નથી; ગ્રીષ્મ ઋતુથી જેને તાપ લાગતો નથી; શીત ઋતુથી જેને ઠંડી લાગતી નથી; ગમે તે સંકટની જેને ભીતિ લાગતી નથી; મૈત્ર પર્વતને જે પ્રમાણે પોતાના શૃંગનો ભાર લાગતો નથી, કિંવા યજ્ઞવરાહ જે પ્રમાણે દંતાગ્રે ધરેલી પૃથ્વીનો ભાર લાગે છે એમ કહેતો નથી; અથવા સ્થાવર જંગમ ભૂતોનો બોલો જેમ પૃથ્વીને લાગતો નથી; તેમ અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખો પ્રાપ્ત થાય તોપણ જેના અંતઃકરણમાં કદ થતું નથી; નદી અને નદના પ્રચંડ પ્રવાહોના પ્રવાહો ચાલ્યા આવે છે છતાં પણ તેને ક્યાં રાખીશું એવી ચિંતા ન કરતાં જે પ્રમાણે સમુદ્ર તેને પોતાના ઉદરમાં સહજે સમાવી દે છે; તે પ્રમાણે પોતાનાથી સહન ન થાય એવી કોઈ પણ વાત જેને લાગતી નથી તથા પોતે સર્વ વાત સહન કરે છે એવું અભિમાન પણ જે રાખતો નથી; દેહને જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વ સહેવા છતાં “હું સર્વ વાત સહન કરું છું” એવું અભિ- માન પણ જેને ઉત્પન્ન થતું નથી; આ પ્રકારની દંભરહિત ક્ષમા જે પુરૂષના અંતઃકરણમાં વાસ કરે છે, તે પુરૂષના સંયોગથી, હે અર્જુન ! જ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૩૯)

હે પાંડવ ! એવો જે પુરૂષ છે તે ખરેખર જ્ઞાનના આધારરૂપજ છે. હવે આર્જવ (સરલતા) નું વર્ણન કરું છું, તે સાંભળ. મનુષ્ય કોઈ પણ આચરણ કરે તોપણ જેમ પ્રાણ તેને અનુકૂળ થાય છે; કિંવા

સૂર્ય જેમ સારી અને માઠી વસ્તુનેા લેદલાવ ન ધરતાં સર્વત્ર એક સરખો પ્રકાશ છે; કિંવા આકાશ જેમ સર્વ વસ્તુને એક સરખી રીતે અવકાશ આપે છે; તે પ્રમાણે જેનું મન પ્રાણી પ્રાણી વચ્ચે લેદલાવ ધરતું નથી; અને સર્વ વસ્તુને સગપણવાળીજ ધારે છે, તેને પ્રત્યેક મનુષ્યની સાથે મૈત્રી હોય છે. પાણી જેવો જે નમ્ર હોય છે અને કોઈને પણ માટે જેને સંકોચ થતો નથી; પવનના વેગ જેવું જેના મનનું સરળપણું હોય છે અને જેને શંકા તથા ઇચ્છા નથી ઉપજતી; માતાના ખોળાપર બેસવામાં બાળકને શંકા આવતી નથી, તેમ જે બીજાને અભિપ્રાય દર્શાવવામાં સંકોચ કરતો નથી; હે ધનુર્ધર! વિકાસ પામેલા કમળથી જે પ્રમાણે પોતાનો સુવાસ ગુપ્ત રાખી શકાતો નથી, તે પ્રમાણે જે મનના વિચાર કરતાં જીદું બોલતો નથી; જે પ્રમાણે રત્નનું સૌંદર્ય દ્રગ્ગોચર થયા પૂર્વે તેનું તેજ દેખાઈ રહે છે; તે પ્રમાણે જેના મનની દોડ આગળ હોય છે અને વ્યવહાર પાછળ હોય છે; જેને શંકાશીલ થઈને વિચાર કરવાનું આવડતું નથી અને સદોદિત તૃપ્ત રહેવું એજ જેનો અભ્યાસ છે; અમુક કાર્ય કરવું અને અમુક ન કરવું એવો સંકલ્પ જેના મનમાં હોતો નથી; જે દ્રષ્ટિ કપટયુક્ત નથી અને જેનું બોલવું સદિગ્ધ નથી તથા જે કોઈની પણ સાથે ખરાબ બુદ્ધિથી વર્તતો નથી; જેની દશ ઇન્દ્રિયો તથા પંચ પ્રાણ સદાસર્વદા નિષ્કલંક પડી છે; અમૃતની ધારાની પેઠે જેનું મન સરળ હોય છે; કિંબહુના જે આ સર્વ લક્ષણોનું પિયેરજ હોય છે; હે વીર! આવો પુરૂષ મૂર્તિમંત આર્જવજ છે; અને તેનામાંજ જ્ઞાને પોતાનો ડેરા નાખેલો છે એમ જાણુ.

હે ચતુરશ્રેષ્ઠ! હવે હું તને ગુરૂભક્તિનું વર્ણન કરું છું, તે શ્રવણ કર. આ ગુરૂસેવા સર્વ ભાગ્યોની જન્મભૂમિ છે; કારણ કે શોકથી અસ્ત થએલા પુરૂષને પણ તે બ્રહ્મ સ્વરૂપ બનાવે છે. આવી જે ગુરૂસેવા તે વિષે હવે તને કરું છું, તે તરફ પૂર્ણ લક્ષ આપ. જે પ્રમાણે ગંગા પોતાનું સર્વ ઉદક લઈને સમુદ્રને મળે છે; કિંવા શ્રુતિ જે પ્રમાણે સર્વ અભિપ્રાયો સહિત બ્રહ્મપદમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે; અથવા પતિવ્રતા સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનું જીવિત અને ગુણવશુષુ એ સર્વ પોતાના પ્રિય પતિને અર્પણ કરે છે; તે પ્રમાણે જે પોતાનું સર્વસ્વ ગુરૂકુળમાં અર્પણ કરે છે અને જે પોતાને ગુરૂભક્તિનું ઘર બનાવે છે; જેવી રીતે વિરહિણી પતિવ્રતા નિરંતર પતિનુંજ ચિંતન કરે છે, તે પ્રમાણે જે દેહમાં ગુરૂનું ગૃહ હોય તેજ દેશ એમ જેના મનમાં નિરંતર યોગાયા કરે છે; તે દિશામાંથી આવેલા પવનને પણ જે સામે જઈને

નમસ્કાર કરે છે અને મારે ઘેર પધારો એવી પ્રાર્થના કરે છે; ખરી પ્રીતિથી ગાંડો બનીને જે દિશામાં ગુરૂ રહેતો હોય તે દિશા સાથે પણ વાર્તાલાપ કરવામાં જેને પ્રીતિ હોય છે અને જે પોતાના જીવને ગુરૂજીનો વતનદાર કરી મૂકે છે; વાછરડાને દામણ બાંધેલું હોવા છતાં તેનું સર્વ લક્ષ ગાય પ્રતિજ્ઞ લાગેલું હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ ગુરૂની આજ્ઞાને લીધેજ પોતાના ગ્રામમાં વસે છે; તથા જેને એમ લાગે છે કે આપણા ગળામાંથી આ ગુર્વાણા રૂપી જંધન ક્યારે નીકળશે અને ગુરૂનો મેળાપ ક્યારે થશે ? આવી ચિંતામાં જેને એક ક્ષણ એક યુગ કરતાં પણ મોટી ભાસે છે. તેવામાં જો તેના ગુરૂના ગ્રામમાંથી કોઈ આવે કિંવા સ્વતઃ ગુરૂજ એકાદ મનુષ્યને મોકલે તો જાણે મરેલાને નહું આયુષ્ય ન મળ્યું હોય ! કિંવા શુષ્ક થઈ ગયેલા અકુરપર અમૃતધારા ન પડી હોય ! અથવા માછલું ખાખોચીઆમાંથી સમુદ્રમાં ન આવ્યું હોય ! એકાદ કંગાળ મનુષ્યને દ્રવ્યનો ભંડાર હાથ ન લાગ્યો હોય ! કિંવા જન્મમાંધને એકાએક દ્રષ્ટિની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ! અથવા બિખારીને ઈંદ્રપદ ન મળ્યું હોય ! તે પ્રમાણે ગુરૂના કુળનું નામ સાંભળતાંજ તે એટલો તો આદહાદિત થાય છે કે, જાણે આકાશને પણ બાથમાં ધરી લે ! ગુરૂકુલ પ્રતિ આવી પ્રીતિ ધરાવનાર કોઈ પણ મનુષ્ય તારી દ્રષ્ટિએ પડે તો તું એમ સમજજે કે તેનામાં જ્ઞાન તો સેવક તરીકે રહેલું હોય છે. અંતઃકરણમાં અત્યંત પ્રેમયુક્ત થઈ જે શ્રીગુરૂની મૂર્તિની ધ્યાનોપાસના કરે છે; પોતાનાં શુદ્ધ હૃદય રૂપી મંદિરમાં શ્રીગુરૂની સ્થાપના કરીને પોતેજ પોતાની ભાવનાથી પૂજનું સાહિત્ય જે બને છે; અથવા જ્ઞાનરૂપી કિલ્લામાં આનંદરૂપી દેવાલય બાંધી તેમાં જે શ્રીગુરૂરૂપ શિવલિંગની સ્થાપના કરીને તે પર ધ્યાનરૂપી અમૃતથી અભિષેક કરે છે; બોધરૂપી સૂર્ય ઉદિત થતાં સાત્ત્વિક બુદ્ધિરૂપી ટોપલી સાત્ત્વિકભાવોથી ભરીને જે શિવરૂપી ગુરૂને અર્પણ કરે છે; ઉત્તમ સમય એજ શિવની પૂજના ત્રણે કાળ માની તેમાં જે દેહાભિમાનરૂપી ધૂપ બાળે છે; અને જે જ્ઞાનરૂપી દીપકથી ગુરૂરૂપી શ્રીશંકરની આરતિ ઉતારે છે; અખંડ ઐક્યરૂપી નૈવેદ્યને ગુરૂને સમર્પણ કરી પોતે પૂજારી બની, ગુરૂને શંકરને ઠેકાણે માની જે તેનું સ્તવન કરે છે, અથવા પોતાના અંતઃકરણની શય્યા કરી ગુરૂને પોતાનો પતિ માની જે તેના ઉપલોગ લે છે; અને એ રીતે પ્રેમના યોગથી જેની બુદ્ધિ ભરપૂર રહે છે; એકાદ વેળા મનમાં ગુરૂપ્રત્યેની પ્રીતિનો ઉભરો આવતાં તેનેજ ક્ષીરાગ્રિધ માને છે, ગુરૂધ્યાનથી ઉત્પન્ન થનાર

સુઅરૂપી શેષશ્યાપર ગુરુ એ બાણે વિષ્ણુજ નિદ્રાગ્રસ્ત થએલા છે અને તેના ચરણ સેવનારી લક્ષ્મી પોતે છે એવું જે સમજે છે; અને ગરુડ પણ પોતેજ બની બે હાથ બેડી ગુરુની સમક્ષ ઉભો રહે છે; અથવા પોતે ગુરુરૂપી વિષ્ણુની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર બ્રહ્મદેવ બની ગુરુમૂર્તિના પ્રેમથી પોતાના મનમાં જે ધ્યાનસુખનો અનુભવ લે છે; કોઈ વેળા ભક્તિપ્રેમથી ગુરુને માતારૂપ કદપી સ્તનપાનથી થતાં સુખનો અનુભવ લઈ તેના ખોળામાં આગોટે છે; કિંવા હે અર્જુન ! જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની નીચે ગુરુનેજ ગાય માની પોતે તેની પાછળ લાગેલો વાછરડો બને છે; ગુરુકૃપાના સ્નેહરૂપી ઉદકમાં રહેનારા મત્સ્યની ભાવના તે કોઈ વેળા કરે છે; ગુરુકૃપા એજ અમૃતની વૃષ્ટિ છે અને પોતે ગુરુસેવકરૂપી છોડ છે એવા જુદા જુદા સંકલ્પો જેના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે; તેના પ્રેમની અગાધતા તો જુઓ ! કોઈવાર તે આંખ અને પાંખ વિનાનું પક્ષીનું બચ્ચુંજ બની જાય છે, અને ગુરુને પક્ષિણી બનાવી તે પક્ષિણીની ચાંચમાંથી પોતે ચારો ગ્રહણ કરે છે; કિંવા ગુરુ એ તારક છે એમ માની પોતે તેનો પાલવ પકડે છે. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રમાં ભરતી આવવાથી તરંગોપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રેમના બગથી ગુરુધ્યાનના અનેક પ્રકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાંના કેટલાકનું વર્ણન કરું ? આવી રીતે ગુરુમૂર્તિને અંતરમાં ધારણ કરીને તે ધ્યાનસુખનો આનંદ લે છે. હવે તે શ્રીગુરુની બાહ્ય સેવા કેવી કરે છે તે સાંભળ. (૪૦૩)

તે મનમાં એવો નિશ્ચય કરે છે કે હું ગુરુની એટલી ઉત્તમ સેવા કરું કે જેથી ગુરુ સંતુષ્ટ થઈ ‘કાંઈ માગ’ એમ કહે. મારી શુદ્ધ સેવાથી ગુરુ પ્રસન્ન થશે ત્યારે હું એમ કહીશ કે, હે પ્રભો ! જેટલો આપનો પરિવાર છે અને જે જે આપની સેવા સામગ્રી છે તે સર્વ રૂપે હું એકલોજ બની જાઉં અને આપની સેવા કરું, એવો વર મને આપો. પછી શ્રીગુરુ કહેશે “ભલે તેમ થાઓ,” પછી હું તેનો સર્વ પરિવાર બનીને તેમની સર્વ પ્રકારે સેવા કરીશ. તેમના ઉપયોગમાં આવે એવી જે જે વસ્તુઓ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુ હુંજ બનીશ. ત્યારેજ ગુરુ સેવાનો ચમત્કાર દ્રષ્ટિએ પડશે, ગુરુકૃપા જો કે સર્વ ભક્તોની માતા છે, તોપણ તેને હું મારા શપથ આપીને મારી એકલાનીજ માડી કરી લઈશ; ગુરુપ્રેમને મારો સર્વ પ્રેમ આપી તેની પાસે એક પત્નીવ્રત ગ્રહણ કરાવીશ; અને ગુરુની પ્રીતિ પાસે મારામાંજ વાસ કરવા માટે સંન્યાસ લેવરાવીશ, પવન ગમે તેટલો વાય તોપણ તે

આરે દિશાની અંદરજ વામ છે; તે પ્રમાણે હું પીંજરું બની જઈ
 ગુરૂકૃપાને આરે તરફથી ઘેરી લઈશ. મારી સ્વામિની જે ગુરૂસેવા તેને
 હું મારા ગુણોરૂપી અલંકાર પહેરાવીશ. વધારે તો શું ? પરંતુ ગુરૂ-
 સેવાનું આનંદાદનજ હું બનીશ. (મારા સિવાય અન્ય કોઈને પણ
 ગુરૂસેવા કરવા દઈશ નહિ;) અને ગુરૂસ્નેહરૂપી વૃષ્ટિની નીચે
 હું પૃથ્વી બનીશ. આ રીતે નાના પ્રકારની કલ્પના તે પોતાના મનમાં
 કરે છે; અને કહે છે કે હુંજ ગુરૂનું નિવાસગૃહ બનીશ અને દાસ
 બનીને સેવા કરતો રહીશ. જતાં આવતાં ઓળંગવાના ઉમરા પણ હુંજ
 બનીશ અને દ્વારો તથા દ્વારપાળ પણ હુંજ બનીશ હું ગુરૂની પાદુકા
 થઈ, તે પાદુકા ગુરૂના ચરણોમાં પણ હુંજ પહેરાવીશ; અને છત્ર પણ
 હુંજ બનીને તેને ગુરૂના મસ્તક ઉપર પણ હુંજ ધરીશ. આ ઠેકાણે
 ખાડો છે, આ ઠેકાણે ટેકરો છે, એવો ગુરૂને ઇસારત આપનાર ઓખ-
 દાર પણ હુંજ બનીશ; અને ગુરૂપર ચમ્બર ઢાળનાર, ગુરૂને હાથનો
 આધાર આપનાર અને ગુરૂની આગળ દોડનાર હનુરીઓ પણ હુંજ
 બનીશ; ગુરૂની ઝારી હાથમાં ગ્રહનાર ચાકર હું થઈશ; અને અંજલિ
 ભરવા માટે ગુરૂને જળ પણ હુંજ આપીશ; ગુરૂની ચુંકદાની પણ હું
 બનીશ અને પાનદાન પણ હું બનીશ. ગુરૂને સ્નાન પણ હુંજ કરા-
 વીશ અને તેમના આસન, અલંકાર, વસ્ત્ર, ચંદનાદિક સર્વ પદાર્થ
 પણ હુંજ બનીશ; હું સ્સોઈઓ બનીને ગુરૂને ખાવાના પદાર્થો પીર-
 સીશ અને હુંજ ગુરૂની આરતિ ઉતારીશ. ગુરૂમહારાજ ભોજન કરે
 તે વખતે હુંજ તેની પંક્તિનો લાલ લઈશ અને આગળ થઈને તેમને
 પાનળીડું પણ હુંજ આપીશ. ગુરૂનો એઠવાડ હુંજ કાઢીશ, ગુરૂની
 શય્યા હુંજ ઝાડીશ અને ગુરૂની પાદસેવા પણ હુંજ કરીશ. ગુરૂનું
 સિંહાસન હુંજ થઈશ અને તેપર ગુરૂને આરૂઢ પણ હુંજ કરીશ. આ
 પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે હું ગુરૂની સેવા કરીશ. જે ચમત્કાર પ્રતિ ગુરૂનું
 લક્ષ જશે તે ચમત્કાર પણ હુંજ બનીશ. ગુરૂના શ્રવણરૂપી રણમાં
 શબ્દોના અસંખ્ય સમુદાય હુંજ બનીશ; અને જે સ્થળે ગુરૂના અંગનો
 સ્પર્શ થશે તે સ્થાન પણ હુંજ હોઈશ. શ્રીગુરૂનાં નયનો જે જે રૂપોનું
 પ્રેમથી અવલોકન કરશે તે સર્વ રૂપો હુંજ થઈશ અને તેમની જીભાને
 જે જે પદાર્થો ભાવશે તે તે સર્વ હુંજ થઈશ. હુંજ સુવાસરૂપ થઈ
 તેમની દ્રાણેન્દ્રિયની સેવા કરીશ. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને
 મનોગત સર્વ ગુરૂના ઉપયોગમાં આવતી વસ્તુઓ હુંજ બનીને સર્વ
 તરફથી તેમને સેવાથી ઘેરી લઈશ. (૪૩૦)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે:—જ્યાં સુખી આ દેહ છે ત્યાં સુખી તે ગુરૂની આવીજ સેવા કરીશ એમ તે કહે છે. દેહ પડ્યા પછી તેની શુદ્ધિ સેવા વિષે જે આસ્થા ધરે છે તે ચમત્કાર હવે સાંભળો. તે કહે છે કે:—આ શરીરની માટીને પૃથ્વીના તે ભાગમાં મેળવી દઈશ, કે જ્યાં શ્રીગુરૂના ચરણોનો સ્પર્શ થશે. મારા ગુરૂ વિનોદથી જે ઉદકને સ્પર્શ કરશે તે ઉદકમાં હું મારા શરીરમાંના જળ ભાગને ભેળવી દઈશ. જે દીપકથી લોકો શ્રીગુરૂની આરતિ ઉતારશે અથવા જે દીપક શ્રીગુરૂના મંદિરમાં પ્રકાશતા હશે, તે દીપકમાં હું મારા શરીરનું તેજ મેળવી દઈશ. જે સ્થળે પંખાથી તથા ચમ્મરથી શ્રીગુરૂને પવન નાખવામાં આવતો હશે તે સ્થળે હું મારા પ્રાણવાયુનો લય કરીશ. જે અવકાશમાં શ્રીગુરૂ પોતાના પરિવાર સહવર્તમાન હશે તે અવકાશમાં હું મારા શરીરમાંનો આકાશનો ભાગ મેળવી દઈશ. આ પ્રમાણે જીવંત અવસ્થામાં કિંવા મૃત્યુ પછી પણ હું શ્રીગુરૂની સેવા કર્યા વિના રહીશ નહિ; અને એક પગવાર પણ અન્યને ગુરૂ સેવા કરવા દઈશ નહિ. આ પ્રમાણે કદપોના કદપો પર્યંત ગુરૂસેવા કર્યા કરીશ. આ પ્રકારનાં ભાવના અને ધૈર્ય જેના મનમાં છે; તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ગુરૂની અપાર સેવા કરવા માટે રાત્રિ-દિવસ જોતો નથી કિંવા હવે બહુ થઈ એમ પણ કહેતો નથી. ગુરૂ કામ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેને એવી સ્ફુર્ણા આવે છે; કે તે ગગનના જેવડો મોટો થાય છે અને જે તે કામ એકદમ એકલોજ કરે છે. મનની દોડ કરતાં તેના અંગની દોડ વધારે હોય છે; અને તેની કામ કરવાની ઇચ્છા મનની સાથે સ્પર્ધા કરે છે. કોઈ પ્રસંગે તે ગુરૂના ખેલને માટે પોતાના જીવિતને પણ ઓવારી નાખે છે. તે ગુરૂની સેવાથી કૃશ થાય છે; ગુરૂના પ્રેમથી પુષ્ટ થાય છે; અને ગુરૂની આજ્ઞાનું નિવાસસ્થાનજ બની રહે છે. તે ગુરૂકુલના યોગથીજ પોતાને કુલીન માને છે; જે પોતાના ગુરૂબંધુના સૌજન્યવડે સુજન છે અને ગુરૂસેવા રૂપી વ્યસનથીજ નિરંતર વ્યસની બનીને રહે છે; ગુરૂના પરંપરાથી ચાલી આવેલા ધર્મ એજ તેના વર્ણાશ્રમ ધર્મ સ્થળી રહે છે; અને ગુરૂની સેવા એજ તેનું નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ બની રહે છે. ગુરૂ એજ તેનું ક્ષેત્ર છે; ગુરૂજ તેનું દેવત છે, ગુરૂજ માતા અને ગુરૂજ તેના પિતા છે; અને તે ગુરૂસેવા સિવાય અન્ય વસ્તુને ઓળખતોજ નથી. ગુરૂનું દ્વાર એજ તેના સર્વસ્વનો સાર છે; અને ગુરૂ સેવકપર તે પોતાના સગા બંધુની પેઠે પ્રેમ કરે છે. જેની વાણી રાત્રિદિવસ ગુરૂ નામનોજ જપ કર્યા કરે છે; અને તે ગુરૂવાક્ય

વ્યતિરિક્ત અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્રને હાથમાં ધરતો નથી; જે પાણીને ગુરૂના ચરણનો સ્પર્શ થયો હોય તે પાણી ગમે તેવું હોય તોપણ ત્યાં ત્રૈલોક્યનાં સર્વ તીર્થો તીર્થયાત્રા કરવાને આવતાં હોય એવું મહાન તીર્થ તે તેને માને છે. અકસ્માત્ શ્રીગુરૂનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ મળે તો તે લાલ આગળ જે સમાધિસુખને પણ તુચ્છ માને છે; શુરુ ચાલતા હોય ત્યારે તેની પાછળ પગથી જે રજકણો ઉડે છે તેને જે પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરે છે અને તે લાલની આગળ મોક્ષસુખને પણ જે તુચ્છ માને છે; તેની ગુરૂભક્તિનો મહિમા તે કેટલોક વર્ણવું ? તેનો પાર નથી. પરંતુ મારી બુદ્ધિને ગુરૂભક્તિનો ઉમળકો આવવાથી આટલું કહેવું પડ્યું. જેને આ ગુરૂભક્તિની ઇચ્છા હોય અને જેને આ ગુરૂભક્તિપર પ્રેમ હોય, તેને આ ગુરૂ એવા સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ મિત્ર લાગતી નથી. તે બ્રહ્મજ્ઞાનનું પિયરે કોઈ તેનાજ યોગથી જ્ઞાનને શોભા મળે છે. વધારે શું કહું ? ગુરૂ સેવા એ દેવ છે અને જ્ઞાન તેનો ભક્ત છે. જેને ગુરૂભક્તિપર ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે તેની પાસે જગતને પૂરી નાખે એટલું જ્ઞાન આવીને રહે છે. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે:—ગુરૂસેવાની મારા મનમાં અલિલાપા હોવાથી મેં તે વિષે લંબાણ વર્ણન કર્યું. બાકીતો હું હાથ હોવા છતાં હુંઠો, ભજનના સંબંધમાં અંધ, અને ગુરૂસેવામાં તો પાંગળા કરતાં પણ અધિક પાંગળો છું; અને ગુરૂનું વર્ણન કરવામાં મુંઝો તથા આળસુ છું. એટલા અવશ્યે મારામાં હોવા છતાં પણ ગુરૂ મને પોષે છે. ગુરૂભક્તિ પ્રાપ્ત થવા માટે મને ઉત્કટ ઇચ્છા છે તેથીજ મારે શરીરનું પોષણ કરવું પડે છે. મેં ગુરૂસેવા વિષે આટલું અમર્યાદ વર્ણન કર્યું, તે સહન કરી મને તમારી સેવા કરવાની સંધિ આપો, એટલે હું અંતર્યામિ ઉત્તમ રીતે કહી બતાવીશ. (૪૬૦)

હે સાધુજનો ! સાંભળો, સાંભળો ! જૂતોનો ભાર સહન કરનાર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન બોલે છે અને અર્જુન સાંભળે છે. કપૂર જેમ અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુદ્ધ હોય, તેજ ખરું શુચિત્વ કહેવાય છે. તે રત્નો પ્રમાણે અંતર્બાહ્ય નિર્મળ હોય છે અને સૂર્ય પ્રમાણે અંદર તથા બહાર સમાન હોય છે; કર્મના યોગથી તેની બાહ્ય શુદ્ધિ થઈ હોય છે અને જ્ઞાનના યોગથી અંતઃશુદ્ધિ થઈ હોય છે. આમ ઉભય પ્રકારે તે શુદ્ધ થયો હોય છે; વેદમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે મંત્રોચ્ચાર કરી, મૃત્તિકા તથા પાણીવડે બહારથી શુદ્ધ રહે છે. દર્પણને ધૂળવડે સ્વચ્છ કરી શકાય છે, કિંવા અરીઠાવતી વસ્ત્રના

હાથ નષ્ટ થાય છે; તેની પેઠે તે બહારથી નિર્મળ રહે છે અને અંતરમાં પણ જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોવાથી તેને અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ કહેવો જોઈએ. હે અર્જુન ! અંતર શુદ્ધ ન હોય તો બાહ્ય કર્મ એ માત્ર વિટંબનાજ છે; જે પ્રમાણે પ્રેતને અલંકારથી શૃંગારવામાં આવે; કિંવા ગાંડા માણસને તીર્થસ્નાન કરાવવામાં આવે; કડવી દુધીને ગોળ લપેટી દેવામાં આવે; ઉજ્જડ ઘરને તોરણ બાંધવામાં આવે; ઉપવાસી મનુષ્યના પેટપર અન્નનું લેપન કરવામાં આવે; વિધવાને કંકુ સિંદુરને ચાંદલો કરવામાં આવે; પોલા કળશને ઢોળ ચડાવી બહારથી ચક્રચક્રીત કરવામાં આવે; તે સર્વ જેમ વ્યર્થ છે અથવા તો ચિત્રમાંનું ફળ ગમે તેટલું ઉત્તમ દેખાય તોપણ તેમાં છાણજ ભરેલું હોય છે; તેવીજ સ્થિતિ એકલી બાહ્ય શુદ્ધિ કરનારની છે. મધ ભરેલી ગાગર લઈ જઈને ગંગામાં મૂકવામાં આવે તોપણ તે પવિત્ર થતી નથી. અંતરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતાં બાહ્ય શુદ્ધિનો લાભ આપોઆપજ થશે; પરંતુ માત્ર બાહ્ય કર્માચરણથી જ્ઞાન લાભ નજ થાય. બાહ્ય કર્મથી જે બહારથી નિર્મળ હોય અને જ્ઞાનથી જેનું અંતર નિર્મળ થયું હોય; તેનામાં અંદર અને બહાર એવો ભેદ રહેતો નથી; તેનામાં તો સર્વત્ર શુદ્ધિ હોઈ કેવળ શુચિત્વજ વાસ્તવ્ય કરે છે. અંતરમાં શુદ્ધ વાસના ઉત્પન્ન થતાં બહાર ઇન્દ્રિયોમાં તે એવી રીતે જણાઈ આવે છે કે જેમ સ્ફાટિકના ઘરમાં રહેલા દીપકનો પ્રકાશ અંદરની પેઠે બહાર પણ ઝગઝગાટ મારતો દેખાય છે. જેના યોગથી સંશય ઉત્પન્ન થાય, મિથ્યા વિકાર ઉપજી આવે તથા કુકર્મમાં પ્રવૃત્તિ થાય, એવા વિષયો તે સાંભળે, દેખે અથવા તેના ભેટો થાય, તોપણ તેના મનપર તેની બિલકુલ છાપ પડતી નથી. જેમ આકાશને મેઘનો રંગ ચડી જતો નથી, તેમ તેની ઇન્દ્રિયો વિષયોપભોગ લે છે તોપણ વિષયોના વિકારથી તેના મનપર કોઈ પણ પ્રકારની છાપ પડતી નથી. વાટે જતાં પવિત્ર વા અપવિત્ર સ્ત્રી મળતાં તેના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. આવી રીતે તે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવે છે; પરંતુ ઇન્દ્રિયોના વિકારોનું પ્રાબલ્ય પોતાના મનપર થવા દેતો નથી. એકાદ તરૂણ સ્ત્રી પોતાના પતિને પણ આલિંગન દે છે અને પુત્રને પણ આલિંગન દે છે; પરંતુ પુત્રને આલિંગન દેતી વખતે જેમ તેના મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થતી નથી, તેમ જેનું મન નિર્મળ હોય છે તથા જેનામાં ભલાં અને બૂરાં કર્મોના વિવેક હોય છે; તથા યોગ્યાયોગ્ય કર્મ બાણુવાનું જેનામાં જ્ઞાન હોય છે; તે જેમ પાણીમાં હીરો ભીંજતો નથી

અને આશ્ચર્યમાં રેતી થીજતી નથી, તે પ્રમાણે તેની મનોવૃત્તિ લેખા-
યમાન થતી નથી. હે પાર્થ ! આજ આચરણનું નામ શુચિત્વ
અથવા પવિત્રતા છે. જ્યાં એ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં જ્ઞાન હોય છે
એમ તું સમજ. (૪૮૪)

જેના મનમાં સ્થિરતા આવી હોય તે પુરુષ જ્ઞાનનું જીવનજ છે.
બાહ્ય રીતે દેહ ગમે તે કર્મ કરતો હોય છે તોપણ તેના મનની
સ્થિરતા કાયમ હોય છે. જેમ ગાય રાતમાં ચરવા જાય છે પણ તેના
ઘરમાં બાંધેલા વાછરડાપરનો પ્રેમ રાતમાં જતો નથી; અથવા પતિ-
વ્રતા સ્ત્રી સહગમન કરે છે છતાં જેમ તે વિષયલપટ હોતી નથી;
કિંવા કૃપણ દૂર જાય છે તોપણ તેનું ચિત્ત ઘરમાં દાટી મૂકેલા
દ્રવ્યમાંજ હોય છે; તે પ્રમાણે તે પુરુષના દેહના વ્યાપાર ચાલુ હોય
છે તોપણ તેનું ચિત્ત સ્થિરજ હોય છે. જેમ દોડતાં અગ્નિની સાથે
આકાશ દોડતું નથી; ફરતાં નક્ષત્રોની સાથે જેમ ધ્રુવ ફરતો નથી; હે
અર્જુન ! પ્રવાસીની સાથે જેમ રસ્તો ચાલતો નથી, કિંવા વૃક્ષો
જતાં આવતાં નથી; તે પ્રમાણે આ પંચભૂતાત્મક શરીર ઇન્દ્રિ-
યોના સંબંધથી વિષયોમાં પ્રવર્ત થાય છે, તોપણ તેનું મન વિકા-
રની લહરીથી ઢળતું નથી. જે પ્રમાણે વાવાઝોડાના સપાટાથી પૃથ્વી
હાલતી નથી, તે પ્રમાણે વિકારના યોગથી તેનું મન ડાલી જતું નથી.
દારિદ્ર્ય દુઃખથી તેને પીડા થતી નથી, ભીતિ તથા શોકથી તે વ્યાકુળ
થતો નથી અને દેહને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થતાં પણ તે ડરતો નથી. બલવત્તર
આશા, વાર્ધક્ય તથા સર્વાંગે વ્યાધિની વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પણ
જેનું ચિત્ત ચળતું નથી. નિંદા, અપમાન, દંડ, કાગ તથા લોભનો
દરોડો પડવા છતાં પણ તેના મનનો વાગ સુદાં વાંકો થતો નથી.
આકાશ તૂટી પડે કિંવા પૃથ્વી દ્રવી જાય તોપણ જેની ચિત્તવૃત્તિ
પાછી પલટાતી નથી. હાથી પુખ્તોના મારથી ઘાયલ થતો નથી, તે
પ્રમાણે ખૂંચે એવા શબ્દો સાંભળવા છતાં પણ તેનું મન ડંખાતું
નથી. ક્ષીરસાગરના તરંગોથી જે પ્રમાણે મંદરાચલ હાલતો નથી;
કિંવા દાવાનળની જ્વાલાથી આકાશ બળી જતું નથી; તેમ ઇન્દ્રિયો-
પર વિષય વિકારના ગમે તેટલા તરંગો આવે જાય તેથી તેનું મન
તૂટી પડતું નથી, કિંવા કદખાંતે પણ તે ધૈર્ય છોડતો નથી. હે સૂક્ષ્મ-
દ્રષ્ટિ અર્જુન ! જેને સ્થૈર્ય કહેવામાં આવે છે અને જે એ નામથી
પ્રસિદ્ધ છે, તેનાં એવાં લક્ષણો છે. (૫૦૦)

એ અવિનાશી સ્વૈર્ય જેના અંગમાં અંતર્બાહ્ય વ્યાપી રહ્યું છે તે જ્ઞાનનો પ્રકટ ભંડારજ છે ! હવે અંતઃકરણના નિગ્રહનાં લક્ષણો દ્રષ્ટાંતપૂર્વક કહી બતાવું છું. સર્પ જેમ પોતાને પીડનારનાં ગૃહને, યોદ્ધો પોતાના હથિઆરને, અથવા કુપણ જેમ પોતાની ગઢીને વિસરતો નથી, કિંવા જેમ એકના એક છોકરાપર માતા પોતાનો પ્રાણ આવારી નાખે છે કિંવા મધુમક્ષિકા મધુપર આસક્ત હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે પોતાનું અંતઃકરણ સંભાળીને તેને ઇંદ્રિયોના દારમાં પણ ઉછું રહેવા દેતો નથી. આપણે અંતઃકરણ સ્વાધીન રાખ્યું એ વાત કામરૂપી ભૂત સાંભળયે, અને આશારૂપી ડાકણ તેને પોતાના પાશમાં ફસાવયે એમ બાણી તે તેનાથી અતિ ડરતો રહે છે. જે પ્રમાણે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને તેનો સામર્થ્યવાન પતિ બહાર ફરવા ન દેતાં ઘરમાં ગોંધી રાખે છે, તે પ્રમાણે તે પોતાની મનોવૃત્તિઓને ઇંદ્રિયો કને જવા ન દેતાં અંતરમાંજ ગોંધી રાખે છે. જીવિતાવસ્થામાં દેહ ભરવા ધડે ત્યાં સુધી તે દેહને કૃશ કરી ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે. મનના દરવાજામાં પ્રત્યાહારની જગાએ તે યમ દમને સદાકાળ દારપાળ તરીકે પેહેરો ભરવા ઉભા રાખે છે. મૂળબંધ, વજ્રબંધ તથા બલંધરબંધ એ ત્રણેને સ્થિર કરી, ઇડા તથા પિંગલામાં રહેલી સુષુ-મ્ણામાં તે ચિત્તને સુરાડે છે—અર્થાત્ ચિત્તનો લય કરે છે. સમાધિની શય્યા આગળજ તે ધ્યાનને તો બાંધી રાખે છે અને તેનું ચિત્ત ચૈત-ન્યમાં એકય પામી બાય એ રિપે તે આતુર હોય છે. આવી જે ચિત્તની સ્થિતિ તેને અંતઃકરણનિગ્રહ કહેવામાં આવે છે; અને આવો અંતઃકરણનિગ્રહ જેનામાં હોય છે તેનામાં જ્ઞાનનો વિજયવજ્ર ફરકે છે એમ તું નિઃસંશય સમજ. જે સાધકની આજ્ઞાને તેનું મન સિર-સાવંધ માને છે તે મનુષ્યના આકારનો હોવા છતાં પણ મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે, એમ તું બાણ. (૫૧૨)

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजरारव्याधिदुःखदोषानुदर्शनः ॥ ૧ ॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયો પ્રત્યે વિરક્તિ, અહંતાનો અભાવ, તથા જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા તથા શરીરવ્યથા પ્રતિ દોષદ્રષ્ટિથી બેગું. (૫)

ટીકા:—જેના મનમાં વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય બગૃત રહે છે. ઓકેહું પુનઃ ખાવાની જેમ જીવ્હાને ઇચ્છા થતી નથી; અથવા પ્રેતને આલિંગન દેવાની મનુષ્યને ઇચ્છા થતી નથી; જેમ વિષ ખાવાની રૂચિ થતી

નથી કે બળતા ગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનું મન થતું નથી; વ્યાઘ્રની ગુફામાં જેમ વાસ્તવ્ય કરી શકાતું નથી; અને બળબળતા લોખંડના રસમાં ભૂસ્કો મારી શકાતો નથી અને જેમ અબગરનું ઓરીકું કરી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેને વિષયની વાર્તા ગમતી નથી તે ઇન્દ્રિયો અને વિષયોનો મેળાપજ થવા દેતો નથી. જેના મનમાં વિષય-સેવન પ્રત્યે અરૂચી છે; જેના મનનો શમદમ સાથે પ્રેમ રહે છે; જે સદૈવ તપ તથા મતો એક સરખી રીતે કર્યો જાય છે; અને જેને મનુષ્યની વસ્તીમાં આવવાથી પ્રલયકાળના જેવું દુઃખ થાય છે; જેને યોગાભ્યાસ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હોય છે અને જેને અરણ્યવાસ અતિ પ્રિય હોઇને લોકોમાં ભળવાનું તો નામ પણ જેનાથી સહન થઈ શકતું નથી; બાણની શય્યાપર સુવું અથવા પરુના કાદવમાં આળોટવું એના જેવા જે ઐહિક લોગોને સમજે છે; અને સ્વર્ગની વાત નીકળતાં પણ જે તેને કૃતરાના સહેલા માંસની પેઠે ગણે છે; જેને વિષયવૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે તે આવાં આચરણવાળા માણસને પ્રાપ્ત થયો હોય છે. આવો વિષયવૈરાગ્યજ આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે અને તેના યોગથીજ જીવ બ્રહ્માનંદનું સુખ લોગવવાને યોગ્ય બને છે. આ પ્રમાણે આલોક પરલોકના સુખોપલોગને જેને પૂર્ણ કંટાળો હોય છે તેનામાંજ જ્ઞાનનું વાસ્તવ્ય છે, એમ તું નિઃસંશય સમજ. (૫૨૪)

હવે નિરભિમાનનું વર્ણન દ્રષ્ટાંતપૂર્વક શરૂ થાય છે:—જે આસ્થા-પૂર્વક યજ્ઞ કરે છે તથા તલાવ, ઉપવન વિગેરે બંધાવવાનાં કર્મો કરે છે, પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનને લેશ પણ પેસવા દેતો નથી; વર્ણાશ્રમનાં ચોષક નિત્ય નૈર્મિત્તિક કર્મો કરવાં બાકી રહેતાં નથી, છતાં એ કર્મો મેં કર્યાં કિંવા એ કર્મોચરણથી મને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ એવો મિત્યાર જે મનમાં બિલકુલ લાવતો નથી; જે પ્રમાણે વાયુ સહજે સર્વત્ર ફરે છે કિંવા સૂર્ય નિરભિમાનથી સર્વત્ર પ્રકાશ પાડે છે; અથવા શ્રુતિ જેમ સ્વભાવથીજ સવને ઇષ્ટ હોય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે; કિંવા ગંગા અમુકજ ઠેકાણે જવનું મનમાં ન લાવતાં સહજ ઓઘંથા ચાલી જાય છે; તે પ્રમાણે જેનું વર્તન સહજ તથા અભિ-જ્ઞાન વિનાનું હોય છે; વૃક્ષને યથાકાળે ફળો આવે છે, પરંતુ વૃક્ષોને તેની સ્મૃતિ પણ હોતી નથી; તેની પેઠે કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મફળ વિષે જે વૃત્તિ ઉદાસીન હોય છે; માળામની દોરી કાઢી નાખવાથી તેનું ઐક્ય જેમ નષ્ટ થાય છે, તેમ જેણે મન, વાચા અને કર્મમાંથી અહંકારનો નાશ કર્યો છે; અજ્ઞને આકાશ સાથે સંબંધ ન હોવા છતાં

પણ તે જેમ આકાશમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તેમ દેહથી કર્માચરણ કરવા છતાં પણ જે તેનાથી અલિપ્ત રહે છે; દારૂડીઆને જેમ પોતાનાં અંગવસ્ત્રોનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી, કિંવા જેમ ચિત્રના હાથમાં આપેલા શસ્ત્રનો ઉપયોગ ચિત્રથી થઈ શકતો નથી; અને જેમ બળદની પીઠપર લાદેલાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ બળદ કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જે દેહમાં રહેવા છતાં પણ દેહ વિષે નિરભિમાન હોય છે તેનેજ નિરહંકાર કહેવામાં આવે છે; અને આ ચિન્હો જેનામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તેનામાં જ્ઞાનનો વાસ હોય છે, એમાં બિલકુલ શંકા નથી.

હવે દોષદર્શનનું પ્રકરણ ચલવીશું. જન્મ, મૃત્યુ, જરા, દુઃખ, વ્યાધિ, વાર્ષિક્ય તથા પાતકોની પ્રાપ્તિ પૂર્વેજ તેનાથી જે સાવધ હોય છે, તેનામાં દોષદ્રષ્ટિ આવેલી સમજવી. જે પ્રમાણે માંત્રિક પોતાને પિશાચ બાધા કરી ન શકે એટલા માટે પ્રથમથીજ વ્યવસ્થા કરે છે; યોગી જે પ્રમાણે પોતાને અન્ય મનુષ્યોનો ઉપસર્ગ લાગે નહિ એટલા માટે પ્રથમથીજ સાવચેતીના ઉપાયો યોજી રાખે છે; ભીંત બાંધનાર જે પ્રમાણે તે આગળ પાછળ લયી ન જાય તેનો અગાઉથીજ તજવીજ રાખે છે; અને સર્પના મનમથી જેમ જન્માંતરનું વૈર પણ નષ્ટ થતું નથી; તે પ્રમાણે જન્મ મરણનાં દુઃખો ધ્યાનમાં રાખી પુનર્જન્મ ન થવા દેવા માટે તે ઉદ્યોગ કરે છે. જે પ્રમાણે આંખમાં કાંકરીનું દુઃખ સહન થઈ શકતું નથી, કિંવા ઘાવમાં પ્રહાર સહન થઈ શકતો નથી. તે પ્રમાણે તે જન્મ મરણનાં દુઃખોને વિસરતો નથી. તે કહે છે કે. અરેરે ! હું મૂલદારમાં પરના જેવા પડેલા દુર્ગંધી વારિબિંદુમાંથી જન્મ્યો છું અને માતાનું સ્તનપાન કરતી વેળાએ મારા મુખમાં સ્તનનો પ્રસ્વેદ પણ ગયો છે ! આ પ્રમાણે તે જન્મ પ્રત્યે ધૃણા ધરે છે અને જન્મ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય એવાંજ કર્મો કરે છે. જે પ્રમાણે જુગારી દાવ હારી જતા તેનો નિકૃત્તિને માટે પુનઃ સાવધતાથી ખેત્રે છે; કિંવા પુત્ર પોતાના પિતાનું વૈવાળ્ય વિના જંપતો નથી; અથવા એકાદ માણસને કોઈ મરે તો તેના સહાયક તંતુ વૈર વાળે છે; તે પ્રમાણે તે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત ન થાય એટલા માટે સંભાળ પૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક તેની વાંસે લાગે છે. સંભાવિત મનુષ્યથી અપકીર્તિ સહન થઈ શકતી નથી, તેમ તેના મનમાંથી અમાંગત્વિક જન્મની કલ્પના નષ્ટ થતી નથી. મૃત્યુ કદપાંતે આવવાનું હોય તોપણ તે આજથીજ તેને માટે સાવધ રહે છે. હે અર્જુન ! નદીના મધ્ય ભાગમાં અતિશય ઊંડું પાણી છે એવી વાત સાંભળતાં તરનારો માણસ

કંઠાપર ઉભેલો હોવા છતાં પણ કમ્મરે તુમકાં સ્વાભાવિક રીતેજ બાંધે છે; કિંવા રહ્યાં જવા પૂર્વે અને ઘાવ થયા પૂર્વેજ જેમ સાવચેત મનુષ્ય દાહ બાંધે છે; કિંવા આવતી કાલના મુકામ પર કાંઈ દુર્ગો થશે એમ ધારીને આજથીજ સાવધ રહે છે; અથવા પ્રાણ જવા પૂર્વેજ ઔપચની યોજના કરે છે; તેની પેઠે સાવચેત મનુષ્ય પણ દરેક બાબતમાં પ્રથમથી ચેતીને સાધનની યોજના કરે છે. નહિતર બળતા ઘરમાં સપડાયા પછી ફૂલો ખોદવાનો પ્રયત્ન બર્થ બય છે, તેમ પાછળથી કરેલાં સાધન બહુજ ઓછાં કાર્યસાધક થાય છે. અરે! નદીના તલ પ્રદેશમાં જનાર પાપણની પેઠે જે સંસાર સાગરમાં ડૂબેલાજ રહે છે, તેની બુદ્ધિ આ જગતમાં કોણ સાંભળી શકે? માટે બલવંતની સાથે હાડવેર રાખનારો જેમ રાત્રિ દિવસ સસથી સજ્જ થઈને ફરે છે; કિંવા વિવાહને યોગ્ય થએલી કન્યા અત્ય સમયમાંજ અન્યને ઘેર જવાની હોવાથી તેનો બાપ તેને ઘરમાં હોવા છતાં પણ ન હોવા સમાનજ ગણે છે; અથવા સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યા પછી મનુષ્ય જે પ્રમાણે મરવાને સર્વદા તૈયાર હોય છે; તે પ્રમાણે તે જીવતો હોવા છતાં પોતાને મરેલોજ ધારે છે. જે આ પ્રમાણે જીવિત અવસ્થામાંજ પુનર્જન્મનું નિવારણ કરે છે અને આ દેહના મૃત્યુની સાથે સદાને માટે મૃત્યુનેજ મારી નાખે છે અને પોતે બ્રહ્મરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પ્રકારે જેને જન્મમૃત્યુનું દુઃખ રહ્યું નથી, તેને કદિ પણ જ્ઞાનની ન્યૂનતા હોતી નથી. (૫૫૪)

તેજ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થા આવ્યા પહેલાં તારૂણ્યમાં તે કહે છે કે:- આજે આ શરીર પુટ છે તે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં શુષ્ક કાચલી સમાન થઈ જશે. દૈવહીનની સર્વ ખટપટો બ્યર્થ બય છે, કિંવા મંત્રીરહિત રાજાની જેવી સ્થિતિ થાય છે, તેવીજ હાથપગ ચાલતા અટક્યા એટલે મારી સ્થિતિ થશે. પુષ્પોનો સુવાસ વેનાર મસ્તક ઉટના ઘુંટણ જેવું થઈ જશે. આપાદ માસની ઝડીમાં જેમ ઠોરોની ખરીઓ સહી બય છે તેવી મારા આ શરીરની સ્થિતિ થશે. જે આંખો સાંપ્રત કાળમાં કમળપત્રની સાથે સ્પર્ધા કરે છે, તેજ બલિષ્ઠમાં પાકેલાં પંડોળાંની પેઠે નિસ્તેજ બની રહેશે. આંખની બમરો સુકાયેલી છાલની પેઠે લટકશે અને છાતી આંખોમાંથી વહેતાં પાણીથી ભીંજઈ જશે. જે પ્રમાણે સરડો બાવળના વૃક્ષપર ચઢકેતર કરતો હોવાથી શુંદરવડે લપટાઈ બય છે, તે પ્રમાણે મોં શુકંથી ભરાઈ જશે; સ્વયંપાકના સુલ્લ પાસેની મોરી જેમ રાખથી ભરાઈ બય છે તેમ નાક લીંટથી ઉભરાઈ

જશે જે યોષને હું તાંબુલથી રંગુ છું અને હસતી વખત બતાવું છું તથા જેના યોગથી હું ઉત્તમ લાભલુ કરી શકું છું; એવા આ સુખથી લાભનો પ્રવાહ છુટશે અને દાંતની સાથે દાદ પણ તૂટી પડશે. કરજમાં ડુબેલા ખેડુત કિંવા શીતમાં બેઠેલા પશુની પેઠે જીભને ઉઠવા વારો આવશે નહિ. શુષ્ક તૃણ પવનથી ઉડી જાય, તેવી દશા માથું અને દાઢીના કેશને પ્રાપ્ત થશે અને નાનાં છોકરાં તેને ખેંચી કાઢવા માંડશે. અપાઠના મેઘથી જે પ્રમાણે પર્વતનાં શૃંગોમાંથી ઝરણાં ઝરે છે, તે પ્રમાણે દાંતોમાંથી પાણીનાં પૂર છુટવા માંડશે; સુખમાંથી શબ્દોચ્ચાર થશે નહિ અને કર્ણોદ્ધારા સાંભળી શકાશે નહિ. આ પ્રમાણે આ શરીરની સ્થિતિ વૃદ્ધ માંકડાનાં જેવી થશે. ખેતરમાં પક્ષીઓને ધીવરાવીને ઉરાડી મૂકવા માટે ઉભું કરેલું ઘાસનું ઓહું જે પ્રમાણે પવનથી હાલે છે, તે પ્રમાણે સર્વાંગ સહજ હાલવા લાગશે, પગમાં પગ વાગશે અને હાથમાં હાથ કંપવા લાગશે તથા સર્વ શરીરની આવી ચેષ્ટા થશે. મળમૂત્રનાં દ્વારો અશક્ત થશે અને કુટુંબીઓ મારા મશણની માનતા માનશે. જગત મારાપર યુક્તશે, મૃત્યુ સત્વર આવશે નહિ અને આસજનોને મારો કંટાળો આવશે. સ્ત્રીઓ મને પિશાચ કહેશે અને છોકરાંઓ મને જોઈ ભય પામશે. વધું શું કહું? હું સર્વ પ્રકારે લોકોની ધૂણાને પાત્ર થકશ. મારો ખાસીનો અવાજ આખી રાત સાંભળી સુતેલાં માણસો કહેશે કે આ ડોસો ક્યાં સુધી આમ ત્રાસ આપશે? આ પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાની સ્થિતિ તાડુણ-માંજ વિચારી લઈ તે આવવા પહેલાંજ તે વિષે તે મનમાં કાળજી રાખે છે, અને કહે છે કે એવી દશા પ્રાપ્ત થશે અને સાંપ્રત તાડુણના વિષયોપલોગો નષ્ટ થશે, તો પછી માફ હિત સાધવાને માટે મારી પાસે શું રહેશે? માટે તે કર્ણુબધિર થયાં નથી ત્યાં સુધીમાં સર્વ વાતો સાંભળી લે છે; અને પાંગળાપાણું આવે ત્યાં સુધીમાં તીથંચાત્રા કરી લે છે; દ્રષ્ટિ સાબુત છે ત્યાં સુધીમાં તે જોવા યોગ્ય વસ્તુને જોઈ લે છે; અને જ્યાં સુધી વાણી કાયમ છે ત્યાં સુધીમાં ઇશ્વરના ગુણાનુવાદ ગાઈ લે છે; પછળથી આપણા હાથો હુઠા થશે એમ જાણી તે સાબુત હોય ત્યાં સુધીમાંજ તે સર્વ દાનધર્મ કરી લે છે. પાછળથી મન નિર્જળ થશે એમ જાણીને અગાઉથીજ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનું ચિંતન કરી મૂકે છે; કાલે ચોર લુટશે, એમ જણાતાં આજેજ જેમ પોતાની સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરી દેવામાં આવે છે; કિંવા દીપક જુગાઈ જવા પૂર્વેજ ઘરમાંની સર્વ જાણસો વ્યવસ્થિત ગોઠવી દેવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે વૃદ્ધા

વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા પહેલાં તારૂંચ્યમાંજ સર્વ કર્તવ્યો બળવી લઈ જન્મ મૃત્યુને આપનરી સર્વ વસ્તુઓનો તે ઉકેલ કરી લે છે. આ વાટમાં પુષ્કળ દુઃખરે, કિંદાઓ વગેરે છે એમ બાણી, તથા પક્ષીઓ પોતા પોતાના માળામાં પાછાં જતાં હોય ત્યારે સંધ્યાકાળ થયો એમ સમજી, માણસ પોતાની સાથે કાંઈ પણ અવેજ નહિ લેતાં ખાલી હાથેજ જાય છે; તે પ્રમાણે વાર્ધક્ય પ્રાપ્ત થયા પછી ખાલી હાથે જવું પડશે એવે વિચાર કરીને જે તારૂંચ્યમાંજ સર્વ કર્તવ્ય કરી મૂકે છે, તે વૃદ્ધ કરતાં પણ વૃદ્ધ છે એમ શા માટે સમજવું નહિ ? ખંખેરી લીધેલા તલના છોડવા પુનઃ ખંખેરવાથી જેમ તલની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પ્રચંડ અગ્નિ પણ રક્ષાને બાળી શકતો નથી; તેમ જે વાર્ધક્યનો અગાઉથીજ વિચાર અને તૈયારી કરી રાખે છે તેને વાર્ધક્યથી હાનિ થતી નથી અને તેનામાંજ જ્ઞાનનો વાસ છે એમ તું સમજ. નાના પ્રકારના રોગોએ જ્યાં સુધી શરીરને ઘેરી લીધું નથી, ત્યાં સુધીજ તેનો વિનિમય આત્મજ્ઞાનમાં થઈ શકે છે. જેમ સર્પના મુખમાંથી પડેલો ગ્રાસ શાણા માણસો ત્યજી દે છે, તેમ જે વસ્તુના વિયોગથી દુઃખ તથા શોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વસ્તુનો પ્રેમ પ્રથમથીજ પરિત્યાગ કરીને તે ઉદાસીન વૃત્તિથી રહે છે; અને જે જે કર્મોના યોગથી પોતાને દોષ લાગે તે તે કર્મો કરતો નથી; તથા કર્મોદ્વિયોના માર્ગથી દોષ અંદર જાય નહિ એટલા માટે તે માર્ગના મુખ આગળ નિયમરૂપી પાષાણો મૂકી તે માર્ગોને બંધ કરે છે. આ પ્રમાણે જે વર્તે છે તેજ જ્ઞાનસંપન્ન પુરૂષ છે એમ તું સમજ. હવે હે અર્જુન ! તે જ્ઞાનવંતનું એક બીજું અલૌકિક લક્ષણ તને કહી સંભળાવું છું, તે સાલજ. (૫૬૩)

અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વત્ર ઉદાસીનતા; પુત્ર, સ્ત્રી, ગૃહ ઇત્યાદિ પ્રત્યે પૂર્ણ અનાસક્તિ; અને ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ પોતાના ચિત્તનું સમાધાન નિરંતર કાયમ રાખવું. (૧૦)

ટીકાઃ—તે પોતાના શરીર વિષે એવો ઉદાસીન હોય છે કે જેમ રસ્તે જતાં કોઈ બીજા પ્રવાસીનો સંઘાત મળ્યો હોય, કિંવા રસ્તે જતાં મળેલી વૃક્ષની છાયા જેટલી પણ આસક્તિ તે ઘર પ્રત્યે રાખતો નથી. જે પ્રમાણે વૃક્ષ પોતાની છાયાને માટે લોહપત્તા રાખતું નથી તેમ તેને ઓની લોહપત્તા નથી હોતી. સંતતિને તે તે ધર્મ-

જ્ઞાનમાં એકત્ર મળેલા પ્રવાસીઓની પેઠે કિંવા વૃક્ષની છાયામાં
મેઢેલાં આણીઓ પ્રમાણે માને છે. હે અર્જુન ! તે શ્રીમંત હોવા છતાં
પણ એવો તેના પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે કે, જેમ વટેમાર્ગી રસ્તામાં
જતાં ગાડાંઓ તરફ ઉદાસીન હોય છે. પિંજરામાંનો પોપટ જે પ્રમાણે
પાંખનારની આસા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પ્રમાણે જે વેદાજ્ઞાનું ઉદ્ધવન
કરતો નથી; તેમ સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર એ પ્રત્યે જે આસક્તિ પણ રાખતો
નથી, તે જ્ઞાનનું અધિકનજ છે એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે મહાન
સમુદ્ર ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુમાં સરખોજ રહે છે, તે પ્રમાણે જે લાલ
તથા હાનિ પ્રત્યે સમાન રહે છે તથા જે પ્રમાણે સૂર્ય ત્રણે કાળમાં
સમાનજ હોય છે; તે પ્રમાણે જેના મનમાં મુખ દુઃખથી લેદલાવ
ઉત્પન્ન થતો નથી અને જેના ચિત્તમાં સમતાની ન્યૂનતા થતી નથી,
તેનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વાસ કરે છે એમ તું બાણ. (૬૦૩)

મયિ ચાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—મારા પ્રત્યે અનન્ય ભાવયુક્ત નિર્દોષ ભક્તિ,
એકાંતવાસપર પ્રેમ અને લોકસમુદાયમાં રહેવા પ્રત્યે અપ્રીતિ. (૧૧)

ટીકા:—જેણે મન વાણી કાયાથી નિશ્ચય કર્યો છે કે પરમાત્મા
સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છેજ નહિ; જેનાં શરીર,
વાચા અને મને એવા કૃતનિશ્ચયના શપથ લીધા છે કે આ જગતમાં
મારા સિવાય (પરમાત્મા સિવાય) જેના યોગ્ય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ
મેળવવા યોગ્ય નથી; વધારે શું કહું ? જેણે પોતાનું મન મારા સ્વરૂ-
પમાં જોડ્યું છે તેણે મારા અને તેના એકયની શરૂઆત કરી છે. જે
પ્રમાણે પોતાના પતિની સન્મુખ જતાં સ્ત્રીના મનમાં શંકા આવતી
નથી, તે પ્રમાણે મારી સાથે એકય કરવામાં જેને લેશ પણ સંશય
આવતો નથી; જે પ્રમાણે ગંગા એકવાર સમુદ્રને મળ્યા છતાં પણ
પુનઃ પુનઃ તેનેજ મળે છે તે પ્રમાણે જે મારી સાથે એકય પમવા
જતાં પણ સર્વ ભાવવડે મનેજ ભજે છે; સૂર્યની પ્રભાનો સૂર્યોદયની
સાથે ઉદય થાય છે અને સૂર્યાસ્તની સાથે લય થાય છે, એ એકય
જેમ પ્રભાને શોભે છે; તેમજ પવનથી જે પાણી ઉછળીને ઉપર આવે
છે તેને લોકો તરંગ કહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક જોવા જતાં તે ખરેખર
પાણીજ હોય છે; તે પ્રમાણે જે એકનિષ્ઠ ચર્પન મારી સેવા કરે છે
તે મૂર્તિમંત જ્ઞાનજ છે. આવા મનુષ્યન પવિત્ર તીર્થો, ઉત્તમ તપો-

વનો તથા ગુફાઓમાં રહેવાનો પ્રેમ હોય છે. પર્વતની કંદરાઓમાં તથા સરોવરના તીરાપર રહેવા પ્રત્યે તેને વિશેષ પ્રેમ હોય છે, અને નગરનિવાસ પ્રત્યે અપ્રીતિ હોય છે. તેને એકાંતવાસ અતિ ગમે છે અને અનુબ્ધની વસ્તીમાં રહેવાનો કંટાળો હોય છે. આવો પુરુષ કૃપે જ્ઞાનની મૂર્તિજ છે. હે સુબુદ્ધિમંત ! જ્ઞાનના સ્પષ્ટીકરણને માટે હજી બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આગળ તને કહું છું. (૯૧૫)

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

તજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—અધ્યાત્મજ્ઞાનમા નિમગ્ન રહેવું, પારમાર્થિક જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવો, આ લક્ષણો જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરી આપનારાં છે; માટે એને જ્ઞાનની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે અને એથી જે વિપરીત તે અજ્ઞાન છે. (૧૨)

ટીકા:—પરમાત્મારૂપી વસ્તુ જે જ્ઞાનના યોગથી દેખાય છે, તેજ એક જ્ઞાન વિનાનાં સંસાર તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવી આપનારાં સર્વ-જ્ઞાન અજ્ઞાનજ છે, એમ જે પૂર્ણ રીતે સમજ્યો છે; અને તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ત્યજી સંસાર પ્રત્યે ઘુણા ધરે છે, તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં સદ્ભાવથી દુબકી મારે છે; જે પ્રમાણે વટેમાર્ગ જે સ્થળેથી અનેક માર્ગો ફુટતા હોય ત્યાં જરાબર તપાસ કરી આડમાર્ગ છોડી સરળ રાજમાર્ગે જાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનમાત્ર વિષે વિચાર કરી ઇતર જ્ઞાનનો પરિત્યાગ કરી જે પોતાનું મન તથા બુદ્ધિ અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે; તેજ પ્રમાણે ઇતર જ્ઞાન બ્રાંતિમૂલક હોવાથી જે પોતાની બુદ્ધિ મેડૂ પર્વતની પેઠે સ્થિર કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રતિજ વાળે છે; આકાશનાં નક્ષત્રોની પેઠે ધ્રુવ કદંધ પણ હાલતો નથી, તેમ અધ્યાત્મજ્ઞાનમાથી જેના નિશ્ચય હળી જતો નથી; તેનામાં જ્ઞાન અવશ્ય વાસ કરે છે એમા દોષ પણ સંશય નથી; અને આ પ્રકારે તેના મનમાં જ્ઞાન પૂર્ણ રીતે આંકત થયા પછી તે મદૂપજ બની રહે છે. પત્રાણીપર બેઠેલો મનુષ્ય જ્યાં સુધી જમવાનો પ્રારંભ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે જમવા બેઠો છે એમ કહી શકાતું નથી. તે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય છે પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાન મળ્યું નથી ત્યાં સુધી તેને જ્ઞાનની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી નથી. તત્ત્વજ્ઞાનથી જે જ્ઞેયરૂપી કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાપગ્જ તેની સરળ દ્રષ્ટિ રહે છે. બાકી જ્ઞાનનો લાભ થયા છતાં પણ જે જ્ઞેય વસ્તુ હસ્તગત ન થાય તો જાણનો લાભ

જેના છતાં પણ ન થવા સમાનજ છે, એમ હું સમજું છું. અંધ અનુભવના હસ્તમાં દીપક હોય તોપણ તેના શું ઉપયોગ ? તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો કેવળ નિશ્ચય આત્મદર્શન વિના વ્યર્થ છે. જે જ્ઞાનના પ્રકાશથી પરમાત્મા સુધી દ્રષ્ટિ ન પહોંચે તો તે જ્ઞાન આંધળું અને નિરર્થક છે. માટે જ્યાં જુએ ત્યાં પરમાત્માજ દ્રષ્ટિગોચર થાય એવી બુદ્ધિ નિર્મળ થવી જોઈએ. માટે નિર્દોષ જ્ઞાને દર્શાવેલા જ્ઞેયને જોયા કરે એવા જ્ઞાનથી જે સંપન્ન થયો છે અને જ્ઞાન જેટલું મોટું તેટલીજ જેની બુદ્ધિ પણ મોટી છે, તે પુરૂષ જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, એમ શબ્દોદ્ધારા દર્શાવવાની શી જરૂર છે ? (૬૩૧)

જેની બુદ્ધિ જ્ઞાનના પ્રકાશ સાથેજ જ્ઞેયને આલિંગન દે છે, તે હાથોહાથ પરતત્વની પ્રાપ્તિ કરી લે છે. હે અર્જુન ! એવો પુરૂષ જ્ઞાનરૂપ છે એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? સૂર્યને સૂર્ય કહેવાની જરૂર રહે છે કે ? (૬૩૩)

ત્યારે શ્રોતાઓ કહેવા લાગ્યા:—હવે રહેવા ઘો. જ્ઞાનવિષે અતિ-શયોકિત કરી ચાલુ પ્રકરણમાં વિદ્વન શા માટે નાખો છો ? અધ્યાત્મ જ્ઞાન વિષે વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ કરીને અમારું ઉત્તમ આહરાતિથ્ય તમે કર્યું છે. બીજા કવિ, કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કરતી વખત તે વસ્તુ વિષેજ સીધું વર્ણન ન કરતાં તેનાં ઉપાગો વિષે મહાન કૌતુકથી લાંબું લાંબું વર્ણન કરે છે; પરંતુ મિત્રોને જમવા બોલાવી સૌ જમવા બેસે એટલે તૈયાર કરેલું અન્ન તે જગ્યાએ થઇને લઈ જવામાં આવે અને પીરસવામાં ન આવે તો નિમંત્રિત મિત્રોનું અન્ય પ્રકારે ગમે તેટલું આહરાતિથ્ય કરવામાં આવે તોપણ તે જેમ વ્યર્થ જાય છે; અથવા અન્ય અનેક ગુણોવાળી ગાય દૂધ દોહતી વખત આંચળને હાથ અડકાડવા ન દેતાં લાતો મારે તો તેના અન્ય સર્વ ગુણ વ્યર્થ છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનના નિરૂપણ વખતે જ્ઞાન વિષે ન બોલતાં ઇતર કવિ અન્ય વિષયોપર અતિ વર્ણન કરે છે; તે પ્રમાણે ન કરતાં તમે અમને સત્ય જ્ઞાનની પૂર્ણ પ્રતીતિ કરાવી આપી એ ઠીક કર્યું ! જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે લોકો મહા સંકટો અમીને યોગાદિ સાધનો સાધે છે, એવા બુદ્ધિને તૃપ્ત કરી દેનારા જ્ઞાનનું વર્ણન તમે કર્યું છે. આ પ્રકારની અમૃતવૃષ્ટિની ઝડીઓ સદાકાળ લાગી રહે તોપણ તેનાથી કોઈ કંટાળશે કે ? પૌર્ણિમાના ચંદ્રની રાત્રિ એક યુગ પર્યંત પહોંચે તોપણ અંકોર તેના પ્રતિ બેતાં કંટાળશે કે ? તેજ પ્રમાણે તમારા જેવા સંસાર વંચના જ્ઞાનોપદેશ કરે તે સાંભળીને “હવે બહુ થયું” એમ કોણ

કહેશે ? જ્ઞાનવાન પરાણને ભાવિક ચતુર પીરસનારી મળતાં રસેઈ જ્યાની રાખવા માટે પીરસવામાં તે જરાપણ કસર રાખતી નથી; તેજ પ્રમાણે આજની કથાનો આ પ્રસંગ છે. કારણ કે અમને જ્ઞાન-શ્રવણ પ્રત્યે પ્રીતિ છે અને તમને તે કહેવા પ્રત્યે પ્રેમ છે. આથીજ તમારા વ્યાખ્યાનમાં ચારણણું બળ આવ્યું છે. તો ‘જ્ઞાન વિષયમાં તમે પણ પરિપૂર્ણ છો’ એમ કહ્યા વગર અમે શી રીતે રહી શકીએ ? હવે આપ આગળ બુદ્ધિના ગર્ભમાં જ્ઞાનનાં અઘાદશ લક્ષણની વિરૂદ્ધ જે અજ્ઞાન છે, તેનું વર્ણન કરો. (૬૪૭)

સંતોનાં આવાં વચન સાંભળ્યા પછી નિવૃત્તિ મહારાજના હાથ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા કે:-મારી પણ એજ ઈચ્છા હતી. એવામાં હે મુરો ! આપે પણ આજ્ઞા કરી; તો હવે બીજા શબ્દ નીકળવા દદશ નહિ. આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને જ્ઞાનનાં અઘાર લક્ષણો કહી બતાવ્યા પછી બોલ્યા “જેનામાં આ લક્ષણો દ્રષ્ટિગોચર થાય તેનામાં જ્ઞાન નિવાસ કરે છે, એવો મારો પોતાનો અભિપ્રાય છે અને જ્ઞાનીઓનો મત પણ એજ છે. મેં તને હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ રીતે તે જ્ઞાન બતાવ્યું. હે મહાબુદ્ધિમંત અર્જુન ! હવે જેને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે તેનું વર્ણન પણ લક્ષણો સહિત સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું. હે ધનંજય ! જ્ઞાનની સમજ પડયા પછી અજ્ઞાન સહજ સમજી શકાય છે. કારણ કે જ્ઞાનનો અભાવ તેજ અજ્ઞાન છે. દિવસની સમાપ્તિ થયા પછી રાત્રિનીજ પાળી આવે છે, કારણ કે ત્રીજો કોઈ પ્રકારજ સૃષ્ટિમાં નથી; તે પ્રમાણે જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં અજ્ઞાનનોજ વાસો છે; તથાપિ અજ્ઞાનનાં પણ કેટલાંક લક્ષણો તને કહી બતાવું છું. પોતાની પ્રતિષ્ઠાનીજ વાટ જોતો જે બેસી રહે છે અને લોકો તરફથી સત્કાર મળે તોજ સંતોષ પામે છે; તથા તેવું માન મળે તો ગર્વથી પર્વતનાં શિખર જેટલો જે કુલાઈ બાય છે અને કદિ પણ જેનો તે કુલારો મટતો નથી; આવા પુરુષમાં પૂર્ણ અજ્ઞાન વાસ કરે છે એમ તું સમજ. પીપળાને ચણપવીત સંસ્કાર કર્યા પછી તેને બાંધેલી દોરી અથવા દેવળમાંનું ચમ્પર જેમ સર્વના જોવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે લોકોમાં તે પોતાનાં કૃત કર્મોની પ્રસિદ્ધિ કરે છે. પોતાને આવડતી વિદ્યાની પોતાના મુખથી પ્રસિદ્ધિ કરે છે અને પોતાના હાથે બનેલાં સત્કૃત્યો લોકોને ઢાલ વગાડીને જણાવે છે; આ પ્રમાણે તે પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરવાની મહેનત નિત્ય કરે છે. પ્રહારથી સ્નાન, લેપન ઇત્યાદિ કરીને શરીરને શૃંગારે છે. પરંતુ આંદરથી કપટ છોડતો નથી. આવો માણસ અજ્ઞાનની ખણી

છે એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે રાતમાં દાવાનળ સળગવાથી સ્થાવર જંગમ સર્વ બળીને બરમીભૂત થાય છે, તે પ્રમાણે જેના સ્વાભાવિક અચરણથી પણ જગતને દુઃખ થાય છે; જે સહજે ભાષણ કરે તે પણ મનુષ્યનાં હૃદયને તીક્ષ્ણ ભાલાની અણીની પેઠે લેદી નાખે છે; અને જેની સર્વ યોજનાઓ ઇતર જનોને વિષ કરતાં પણ અધિક ઘાતક થઈ પડે છે; તેનામાં અજ્ઞાનનોજ વાસ છે. વધારે શું કશું ? તે અજ્ઞાનનું પિયેરજ છે ! અને તેનું જીવન હિંસાનું ઘરજ છે. ધમણા કુંકવાથી જેમ કુલે છે અને પવન નીકળી જતાં તરતજ દબાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જે લાલ થવાથી કુલાઈ જાય છે અને હાનિ થતાં દુઃખનિમજ્જ થઈ જાય છે; વાવાઝોડામાં સપડાયેલી ઘૂળ જેમ આકાશ પર્યંત ભંચે ઉડે છે, તે પ્રમાણે લોકો સ્તુતિ કરે તો જે હર્ષથી કુલાઈ જાય છે; ખોબલીલર પાણીથી પણ જેમ કાદવ ઢીલો થઈ જાય છે અને થોડો પવન વાતા સુકાઈ જાય છે, તેમ કોઈએ થોડી નિંદા કરી હોય તો જે માથું કુટે છે; આ પ્રમાણે જે માન અપમાનને સહન કરી શકતો નથી, તેનામાં પૂર્ણ અજ્ઞાનનો નિવાસ હોય છે એમ તું સમજ જે મનમાં કાંઈ હોય અને મુખદ્વારા કાંઈ બીજુંજ બોલી બતાવે છે અને એકને વચન આપી તેની વિરુદ્ધમાં બીજાને મદદ આપે છે; પારધિ દુષ્ટ બુદ્ધિથી જે પ્રમાણે મૃગાદિકને ચારો નીરે છે, તે પ્રમાણે બહારથી પ્રેમમય વર્તન બતાવી જે ઉત્તમ લોકોની સાથે પણ અંતઃકરણથી વૈર રાખે છે; શેવાળથી લિપ્ત થએલી શિલા ઉપરથી જે પ્રમાણે લીલીછમ દેખાય છે, કિંવા લીંબાળી પીળી દેખાય છે તે પ્રમાણે જેનાં કર્મો કેવળ બહારથીજ ઉત્તમ દેખાય છે, તે મનુષ્યમાં અજ્ઞાન નિઃસંશય છે એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી રાખ. ગુરુકુળનું નામ લેતાં જેને લાજ લાગે છે, ગુરુસેવાની જે વૃણા કરે છે અને ગુરુની પાસેથી પોતાને જે વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ હોય છતાં તે વાતને પણ જે માનતો નથી, આવા મનુષ્યનું નામ લેવું અને શૂદ્રના ઘરનું અન્ન સેવન કરવું સમાન છે; પરંતુ અજ્ઞાનનાં લક્ષણ કહેતાં નાછુટકજ તેનો ઉચ્ચાર કરવો પડ્યો. (૬૭૪)

માટે હવે ગુરુલક્ષ્મી નામ સૂર્યના તેજની પેઠે સર્વ અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરનાર હોવાથી તેનું નામ લઈ, વાચાથી થએલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું. આટલાથીજ ગુરુનિંદકના નામોચ્ચારણથી વાચાને લાગેલા મહાન દોષનું નિરસન થશે. ગુરુનિંદકના નામોચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થનારા મહાન ભયોને નિવૃત્ત કરવાનું સામર્થ્ય ગુરુલક્ષ્મી નામોચ્ચારમાં છે.

અસ્તુ ! હવે અજ્ઞાનનાં ઇંતર લક્ષણો પણ શ્રવણ કરો. જે આળસુ રહીને કર્મ કરતો નથી તથા મનમાં સંશય ભરેલો રહે છે, તે રાત્રીમાંના મૃત્તિકા અને કાંટાથી ભરેલા કુવાના જેવો છે. આ કૂપ કેવો હોય છે ? તેના મુખપર કાંટાવાળાં વૃક્ષો ઉગેલાં હોય છે અને અંદર પ્રાણીઓ પડીને મરી ગયેલાં હોવાથી તેમનાં અસ્થિ એકઠાં થયેલાં હોય છે; તે પ્રમાણે જે મનુષ્ય અંતર્બાહ્ય મલીન હોય છે, જે પ્રમાણે અન્ન ઉઘાડું છે કે ઢાંકેલું છે તે ન જોતાં કુતરાં તેને ખાય છે, તે પ્રમાણે જે ધનની ખાખતમાં પોતાનો પરાયાનો વિચાર રાખતો નથી, કુતરો જે પ્રમાણે સ્ત્રીસંગ કરતી વખતે એકાંત કિંવા ભરખબરનો વિચાર કરતો નથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો વિધિનિષેધ માનતો નથી. તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીસંગની ખાખતમાં નિર્લજ્જ હોય છે; કર્મનો વખત વીતી જાય કિંવા નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો રહી જાય તોપણ જેના મનમાં ખેદ થતો નથી; પાપાયરણ વિષે જે નિર્લજ્જ હોય છે અને પુણ્ય કર્મની કલ્પના પણ જેના મનમાં આવતી નથી; તથા જેના મનમાં અતિશય વિકલ્પો આવે છે અને જે દ્રવ્યપ્રાપ્તિ વિષે પાપ પુણ્યનો વિચાર કરતો નથી; તે કેવળ અજ્ઞાનનું જ પુતળું છે એમ તું સમજ. જે પ્રમાણે ઘાસની સળીપર કીડી ચઢતાં પણ તે નમી જાય છે, તે પ્રમાણે અલ્પ લાભને માટે પણ જેની બુદ્ધિનું સ્થૈર્ય ડગી જાય છે; ખાખચીઆમાં પગ પડવાથી જેમ તેમાંનું પાણી ગંદુ થઈ જાય છે, તેમ જે ભયનું નામ પણ સાંભળીને ગભરાઈ જાય છે; પાણીના પૂરમાં પડેલું તુમડું જેમ હવા જે તરફ ઘસડી જાય તે તરફ ચાલ્યું જાય છે, તેમ જે મનોરથના પૂરમાં તણાઈ જાય છે; પવનની સહાયથી જેમ ઘણ ગગનપર્યંત ઉચે ચડી જાય છે, તેમ જે દુઃખની વાત સાંભળીને વ્યાકુળ થઈ જાય છે; વાવાઝોડું જેમ ક્યાંય પણ સ્થિર હોતું નથી, તેમ જે ક્ષેત્ર, તીર્થ કિંવા નગરમાં ક્યાંય પણ સ્થાયી રહેતો નથી; ઉન્મત્ત થયેલા સરડાને જે પ્રમાણે નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે ચઢવા ઉતરવાનો નાદ લાગે છે; જે પ્રમાણે પાણીનું માટલું તેની ચારે તરફ આધાર મૂક્યા સિવાય સ્થિર રહેતું નથી; તે પ્રમાણે જે નિદ્રાકાળ સિવાય એક સ્થળે ન રહેતાં ચારે તરફ ભ્રમતો ફરે છે; જે માંકડાની પેઠે અતિચપળ છે, તેનામાં પરિપૂર્ણ અજ્ઞાન વસે છે. અને હે અર્જુન ! જેના અંતરમાં સંયમનો લેશ પણ હોતો નથી; જેમ વહેણમાં પૂર આવતાં તે રેતીના બંધને ગજકારતું નથી, તે પ્રમાણે જે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી ડરતો નથી; જે વ્રતો પાળતો

નથી, સ્વધર્મ ઉપર જે પગ મૂકે છે અને શાસ્ત્ર નિયમેનો ભંગ કરે છે; જેને પાપાચરણનો કંટાળો નથી, જેને પુણ્યાચરણ લેશ પણ જ્ઞાત નથી અને જે લાજની મર્યાદાને ખણી નાખે છે; જે કુળધર્મને ઓળખતો નથી, વેદની આજ્ઞા માનતો નથી અને જેને સારાં માઠાં કૃત્યોનો વિવેક હોતો નથી; જે પ્રમાણે આંકેલો ગોધો છુટો મૂકવાથી ફાવે ત્યાં સંચરે છે, કિંવા પવન ફાવે તેમ વાય છે અથવા રાતમાં ફાટેલા વહેવાનું પાણી જ્યાં ફાવે ત્યાં વહું જાય છે; અથવા અધ હસ્તી મદોન્મત્ત બને, કિંવા ડુંગરને દાવાનળ લાગે, તે પ્રમાણે જેનું મન વિષયો વિષે ઝેકેલું હોય છે; ઉકરડામાં શું નાખવામાં નથી આવતું ? આખલાને કોણ રોકે છે ? શહેરના દરવાજાના ઉમરાને કોણ ઓળખતું નથી ? જે પ્રમાણે અન્નક્ષેત્રમાં ગમે તે માણસ જઈને જમી શકે છે કિંવા સાધારણ મનુષ્યને અધિકાર મળતાં તે ફાવે તેમ કુલાઈ જાય છે, અથવા વણિકની દુકાને ગમે તે માણસ જાય છે; તે પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ ચંચળ છે તેનામાં સંપૂર્ણ અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે એમ તું સમજ. જે જીવિત દશામાં તેમ મૃત્યુ પછી પણ વિષયોની વાસના છોડતો નથી; અને આ લોકમાં એવાં આચરણ કરે છે કે જેથી સ્વર્ગમાં વિષયોપભોગ પ્રાપ્ત થાય; જેના સર્વ પરિશ્રમે વિષયોપભોગની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે અને જેને સકામ કર્મો સિવાય ઇતર કર્મો ગમતાં નથી; જે વિરક્તનું દર્શન થતાં સચેત સ્નાન કરે છે; જેમ કોઢીઅલ માણસને પોતાના કોદવાળા હાથવતી અન્ન ખાવામાં સંકેચ થતો નથી; તેમ વિષયોનો અતિરેક થયા છતાં જે તેનાથી કંટાળતો નથી અને કર્મકૃણ વિષે નિરિચ્છ થતો નથી; જે પ્રમાણે ગધેડીની પાછળ ગધેડો લાગતાં તે તેને લાતો મારીને તેનું નાક તોડી નાખે છે, તોપણ તે પાછો ન ફરતાં તેનીજ પુકે લાગે છે; તે પ્રમાણે જે વિષયોને માટે બળતા અગ્નિમાં પણ લુસ્કો મારવાને આધુપાધુ જોતો નથી, અને જે પોતાનાં એ વ્યસનને દૂષણ નહિ પણ ભૂષણજ માને છે; મૃગજળની લાલસાથી દોડતાં દોડતાં મૃગની છાતી તૂટી જાય તોપણ તેનો વેગ કમી ન થતાં ઉલટો વધે છે, પરંતુ એ મિથ્યા છે એમ તે માનતો નથી; તે પ્રમાણે જે જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત વિષયપ્રાપ્તિને માટે એકસરખો શ્રમ કરવા છતાં તે પ્રત્યે ઘૂણા લાવવાને બદલે પ્રેમજ વધારે છે; બાળપણમાં માતૃપિતા પ્રત્યે ઉન્મત્તતા હોય છે અને તેની સમાપ્તિ થતાં તાડણ્યમાં સ્ત્રીપ્રત્યેની બેલજા લાગે છે; સ્ત્રીનો ઉપભોગ પૂર્ણ થતાં વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે ત્યારે તેવોજ પ્રેમ

છોકરાં છેઆંપર રાખે છે. જન્માંધ જે પ્રમાણે ઘર છોડીને જતો નથી, તે પ્રમાણે જે છોકરાં છેઆંમાંજ કાલક્રમણ કરે છે; આ પ્રમાણે જેને મૃત્યુ પર્યંત વિષયો પ્રતિ તિરસ્કાર છૂટતો નથી, તેનામાં અજ્ઞાનનો પાર નથી એમ તું સમજ. (૭૧૨)

હવે અજ્ઞાનનાં બીજા કેટલાંક લક્ષણો કહી બતાવું છું. જે પોતાના દેહનેજ આત્મા સમજી કર્મ કરે છે; અને જે એકાદ કર્મનું આચરણ કરી જાતી થાય તો શોકમાં ડૂબી જાય છે કિંવા અભિમાનથી કુલાઈ જાય છે; દેવનો પ્રસાદ મસ્તકપર મૂકીને જેમ દેવનો પૂજારી ગર્વથી કુલે છે, તેજ પ્રમાણે જે વિદ્યાના અને વયના ગર્વમાં છાતી કાઢી ધમધમ ચાલે છે; આખા જગતમાં એકલો હુંજ શાણો અને હુંજ શ્રીમંત છું તથા મારા જેવું વર્તન બીજા કોનું છે ? મારી ખરોખરી કરી શકે એવો બીજો કોઈ નથી, હુંજ સર્વજ્ઞ છું અને એકલો હુંજ જગતમાં જ્ઞાતા છું, આ પ્રમાણે જે સર્વ વાતનું અભિમાન કરે છે; આધિયસ્ત માણસથી જે પ્રમાણે કોઈ પણ ભોગ સહન થઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે અન્યનો લાભ જેનાથી સહન થઈ શકતો નથી; દીપક જે પ્રમાણે માત્ર દીવેટને ખાઈ જઈને સ્નેહ (તેલ)ને ખાળી નાખે છે, અને તેને જે જગ્યાએ મૂક્યો હોય તે જગ્યાને કાળીમેશ બનાવી દે છે; તથા અંજલિલર પણ પાણી પડતાં તડતડ અવાજ કરે છે, પવનથી ઘુઝાઈ જાય છે અને ધરને લાગે છે તો એક તુણ પણ ખરાવા દેતો નથી; કોઈ સ્થળે થોડો ઘણો સરખો પ્રકાશ ફેંકે છે ત્યારે પણ ગરમી કર્યા વિના રહેતો નથી; આવા દીપકના અદ્ય ગુણોની પેઠે જેની પાસે વિદ્યા અદ્ય અને દોષો અધિક છે તેનામાં અજ્ઞાનનો વાસ છે ? (૭૨૨)

જે રોગીને નવજ્વર થયો હોય તેને ઔષધો તરીકે દૂધ આપવામાં આવે તોય તે તેના તાપનો કોપ કરનારું થઈ પડે છે; કિંવા સર્પને દૂધ પાવામાં આવે તો જંમ તેનું વિષ બની જાય છે; તે પ્રમાણે જેને ગુણોથી મત્સર, વિદ્યાથી અહંકાર, અને તપ તથા જ્ઞાનથી અપાર અભિમાન ચઢે છે તેનામાં અજ્ઞાનનો વાસ જાણવો. (૭૨૪)

અંત્યજને રાજ્યાસનપર આરૂઢ કરવામાં આવતાં જે પ્રમાણે તે અભિમાનથી કુલાઈ જાય છે, અથવા અજગર સ્તંભને ગળી જાય તો તે જેમ ધમપછાડ કરે છે; તે પ્રમાણે જેના અંગમાં ગર્વનો રાશિ ભરેલો છે; અને જેમ વૃક્ષનું જાડું થડ કઢિ પણ નમતું નથી, પાષાણ પડળતો નથી અને આરૂઢીના મંત્રથી જેમ વ્રણની વેદના શમતી નથી; તેજ પ્રમાણે જે ગુણીજનોને ગણકારતો નથી; આવા માણસમાં અજ્ઞા-

નથી વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ તને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. (૭૨૭)

હે ધનંજય ! જે પોતાની સંપત્તિ, ઘરખાર તથા દેહ ઇત્યાદિ પાછળજ લાગેલો રહી જન્મ મરણનાં કષ્ટ વિષે લેશ પણ વિચાર કરતો નથી; કૃતદ્વનની ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવતાં, અથવા ચોરને વ્યાપારને માટે લાડોળ ધીરવામાં આવતાં કિંવા નિર્લજ્જ મનુષ્યની સ્તુતિ કરવામાં આવતાં જે પ્રમાણે તે કરેલા ઉપકાર ભૂલી જાય છે; ખરાબ કુતરાના કાન અને પુંછડી કાપી લઈ તેને ઘરમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે, તોપણ તે ગળતા રક્તા સાથેજ પુનઃ તે ઘરમાં પ્રવેશ છે; સર્પના મુખમાં સપડાઈ ગળાતો હોવા છતાં પણ દેડકો માત્ર વિનોદને ખાતર પણ માખોને ગળવાનું વિસરી જતો નથી; તે પ્રમાણે અંગમાં ખજવાળ આવી નવ દ્વારો વહેતાં હોવા છતાં પણ જેના મનમાં પોતાની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી, કિંવા તે માટે ખેદ થતો નથી; માતાના ગર્ભાશય મધ્યે વિષ્ટાના થરમાં નવમાસ પર્યંત જે ખદખદે છે, જે તે ગર્ભમાંનાં તથા ઉદરમાંથી બહાર નીકળતી વેળાનાં હઃખોનું કાંઈ પણ સ્મરણ કરતો નથી; ખોળાપર બેસાડેલાં બાળકને મલમૂત્રના કીચડમાં આળોટતું એવા છતાં પણ જેને તે પ્રત્યે ઘૂણા ઉત્પન્ન થતી નથી કિંવા ત્રાસ થતો નથી; સાંપ્રત જન્મ વિષે તથા ભાવી જન્મ વિષે જેના મનમાં કાંઈ પણ વિચાર ઉત્પન્ન થતા નથી; અને તેજ પ્રમાણે પોતાના તારુણ્યના આવેશમાં લવિષ્યમાં આવતા મૃત્યુ વિષે જે કાંઈ પણ કાળજી રાખતો નથી; જીવિતપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને લવિષ્યમાં મૃત્યુ થનાર છે એ વિષે જે લેશ પણ વિચાર કરતો નથી; ખાખોચીડું ખુટનાર નથી એવી સમજથી જે પ્રમાણે તેમાંનાં મત્સ્ય સમુદ્રમાં જતાં નથી; કિંવા પારધિનાં ગાયનથી મુગ્ધ થઈ જે પ્રમાણે મૃગ પારધિ પ્રતિ જોતું નથી; અથવા મત્સ્ય જે પ્રમાણે માંસની અંદરનું ગળ નહિ જોતાં તે ખાવા જતાં મરે છે; દીપકની જ્યોતિથી હું બળીને ભસ્મ થઈશ એ વાત જેમ પતાંગને નથી સૂજતી; ઘર બળતું હોવા છતાં પણ એકાદ મૂર્ખ જેમ નિદ્રાના ઘેનમાં તે પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; કિંવા જે અન્નમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય તે અન્નને જેમ અમાણ્ય મનુષ્ય નિઃકરપણે ખાય છે; તે પ્રમાણે જીવનને રૂપે આ મૃત્યુજ આવીને જીવું છે એમ જે વિષયસુખના ઘેનમાં બાણતો નથી; અને પોતાના શરીરની પુષ્ટતા, રાત્રિ દિવસનો રોજગાર તથા વિષયસુખની શ્રેષ્ઠતાને જે સત્ય માને છે; પરંતુ બિચારો એમ સમજતો નથી કે વૈશ્યા

આપણાપર તનમન ઓવારી નાખે છે તે માત્ર જેમ આપણને લૂંટવા-
નેજ માટે હોય છે; વાટે ચોરનો ભેટો થતાં તેના તરફથી દેખાડાતી
મૈત્રી આપણા પ્રાણ લેવાને માટેજ હોય છે; અને માટીની પ્રતિભાને
સ્નાન કરાવી પૂજા કરવી એ જેમ તેનો નાશ કરવા સમાનજ છે,
પાંડુરોગથી મનુષ્ય લઠ્ઠ થાય તે મરવા માટેજ હોય છે; તે પ્રમાણે
જે આહાર અને નિદ્રામાં તક્લીન થઈ, તેનાથી આપણા નાશ છે એમ
સમજતો નથી; શૂળીપર ચઢાવવાને લઈ જવામાં આવતો મનુષ્ય
પોતાની સમક્ષ શૂળીને જોઈને તેની તરફ દોડવા માંડે તો તે પોતાના
પ્રત્યેક પગલાંથી મૃત્યુને વધુ અને વધુ સન્નિધ કરતો જાય છે; તે
પ્રમાણે દેહ જેમ જેમ વધે, આયુષ્ય જેમ જેમ વૃદ્ધિગત થતું જાય,
તથા મનુષ્ય જેમ જેમ વિષયસુખમાં નિમગ્ન થતો જાય તેમ તેમ
મૃત્યુ આયુષ્યને જીતે છે; અને મીઠું જે પ્રમાણે પાણીમાં નાખવાથી
પીગળી જાય છે તે પ્રમાણે વય વધતી જાય તેમ તેમ કાળ નિકટ
આવતો જાય છે, એ વાત વિષયોના જમમાં પડવાથી જે સમજતો
નથી; હે મહાબાહો અર્જુન! તે અજ્ઞાનરૂપી દેશનો રાજા છે એમ
કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. (૭૫૩)

જે પ્રમાણે તે આયુષ્યના મદમાં ભાવી મૃત્યુ વિષે વિચાર કરતો
નથી તે પ્રમાણે તે તારૂણ્યના જોમમાં ભાવી વૃદ્ધાવસ્થા વિષે પણ
કાળજી રાખતો નથી. ડુંગરના ઢાળપરથી ગાડી ગખડી પડતાં કિંવા
પર્વતના શૃંગપરથી પાષાણ તૂટી પડતાં જે પ્રમાણે તેને આગળ શું
હશે તેનું જ્ઞાન હોતું નથી; તે પ્રમાણે જે ‘ મને વાર્ધક્ય ઘેરશે ત્યારે
મારી શી સ્થિતિ થશે ’ તેનો વિચાર કરતો નથી; કિંવા રાતમાંના
વહેળામાં પૂર આવતાં જેમ તેને ઓળંગી શકાતું નથી; અથવા પાડાઓ
વચ્ચે ટક્કર ચાલતી હોય, તે વખતે તે કોઈને પોતાની નિકટ આવવા
દેતા નથી; તે પ્રમાણે જેના અંગમાં તારૂણ્યનો મદ ચઢેલો હોય છે
તે પુરૂષ અજ્ઞાનનું ધરજ છે. શરીરસંપત્તિ ઘટવા માંડે, તેજનો લોપ
થતો જાય, મસ્તક કંપવા લાગે, વાળ સફેદ થઈ જાય અને ડોકનો
કાંટો ઢીલો થઈ જાય, આવી સ્થિતિ થયા છતાં પણ જે આશાને
વધાર્યું જાય છે, તે પુરૂષ પણ અજ્ઞાનમાંજ ડૂબેલો છે. અંધ મનુષ્યને
જ્યાં સુધી સમક્ષ રહેલો સ્તંભ વક્ષસ્થળમાં વાગે ત્યાં સુધી તેને જેમ
તેની ખબર પડતી નથી; કિંવા પ્રમાદી મનુષ્ય નજર આગળ વૃક્ષ-
પરથી પડેલાં જાંબુને અન્ય મનુષ્ય લાવી તેના સુખમાં નાખે નહિ ત્યાં
સુધી તે મેળવવાની ખટપટ કરતો નથી; તે પ્રમાણે જે તારૂણ્યનો

ઉપલોગ લેતાં ભાવી વૃદ્ધાવસ્થા વિષે વિચાર કરતો નથી, તે કેવળ અજ્ઞાનની પ્રતિમાજ છે. (૭૬૦)

કોઈ અંધ વા કમ્મરમાંથી વાંકેા વળી ગએલો મનુષ્ય મળે તો જે તારૂણ્યના મૂઢમાં છકી જઈ તેની મરકરી કરે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં આપણી સ્થિતિ પણ એવીજ થવાની છે એમ વિચારતો નથી; અને મોતની નિશાની જે વૃદ્ધાવસ્થા તે પ્રાપ્ત થયા છતાં જે તારૂણ્યનો ધમંડ છોડતો નથી, તે પુરૂષ પણ અજ્ઞાનનું ઘર છે એમ તું નક્કી સમજ. વળી અજ્ઞાનનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ.

વ્યાધના અરણ્યમાંથી એકવાર ચરીને બળદ ભાગ્યવશાત્ ઘેર પાછો આવે તો વિશ્વાસ ધરીને પુનઃ પણ તેજ રાતમાં ચરવાને જાય છે; અથવા જે ઘરમાંની સંપત્તિ પર સર્પ બેઠેલો હોય તે ઘરનો ભંડાર એક વખત સર્પદંશ થયા વિના એકાદ મનુષ્ય લઈ આવે, તો તે પછી સંપત્તિ પર સર્પ બેસે છે એ વાત માનતો નથી; તે પ્રમાણે કેટલોક વખત સુધી પોતાનું શરીર નિરોગી રહ્યું એટલે ધમંડ રાખીને ભવિષ્યમાં રોગ આવશે એ વાત જે માનતો નથી; પોતાનો વૈરી બિંધ્યો હોય માટે હવે વૈરનો અંત આવ્યો એવા ભરોસાપર કોઈ માણસ સ્વસ્થ બેસી રહે છે, પરંતુ વૈરી જાગૃત થતાંજ પોતાનાં બાળ-બચ્ચાં સહિત પોતાનો જીવ ખુએ છે; તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી કુષ્ઠા અને નિદ્રા સારી હોય અને જ્યાં સુધી કોઈ પણ જાતનો રોગ લાગુ પડ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી જે તે વિષે કાળજી રાખતો નથી, અને સ્ત્રીપુત્રાદિ તથા સંપત્તિઆદિ અધિક મળતાં જાય તેમ તેમ જે વધારે મદાંધ થતો જાય છે; અને એક ક્ષણમાં સ્ત્રીપુત્રાદિનો વિયોગ થશે તથા એક ક્ષણમાં સંપત્તિનો નાશ થઈને રિપત્તિ આવશે, એવો જેને વિચાર આવતો નથી; તે અજ્ઞાની છે. અને હે અર્જુન ! જે આ મુર્યુલોકમાં ઇંદ્રિયોને ચથેચ્છ ચરવા દે છે, તેને પણ કેવળ અજ્ઞાન-રૂપજ સમજવો. જે તારૂણ્યના આવેશમાં સંપત્તિના મદથી સેવ્યા-સેવ્ય વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં એક સરખો તેનો ઉપલોગ લે છે, ન કરવા યોગ્ય કૃતિ કરે છે, અસંભાવ્ય કૃતિ કરવાની હામ ભીડે છે અને જે કાર્યનો વિચાર કરવો ન જોઈએ તેનો વિચાર જે નિરંતર પોતાના મનમાં આણે છે; જ્યાં પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ ત્યાં પહોંચી જાય છે, જે વસ્તુ લેવી ન જોઈએ તેની માગણી કરે છે, અને જે કાર્યનો વિચાર સુદ્ધાં કરવો ન જોઈએ કિંવા જેનો સ્પર્શ પણ કરવો ન જોઈએ, તેનો વિચાર અને સ્પર્શ જે કરે છે; જ્યાં જતું ન જોઈએ

ત્યાં જાય છે, જોવું ન જોઈએ તે જુએ છે, ખાવું ન જોઈએ તે ખાય છે અને આ પ્રમાણે વર્ત્ય ગણેલી કૃતિ કરવાથીજ જે આનંદ પામે છે; જેની સંગત કરવી ન જોઈએ તેની સોખત કરે છે, જ્યાં બિલકુલ સંબંધ રાખવો ન જોઈએ ત્યાં ઘાટો સંબંધ બાંધે છે અને જે માર્ગનું આચરણ કરવું ન જોઈએ તે માર્ગ આચરે છે; જે સાંભળવું ન જોઈએ તે સાંભળે છે, ખોલવું ન જોઈએ તે ખડે છે અને તે છતાં માસથી દોષ થશે એમ જે મનમાં પણ આણુતો નથી; પોતાના મનમાં જે કાર્ય આવે તથા પોતાને જે કાર્ય સુખાવહ લાગે તેજ કાર્ય કરવા તરફ લક્ષ હોવાને લીધે જે સારી માઠી કૃતિનો લેશ પણ વિવેક-વિચાર કરતો નથી; અને એ કારણથી ભગતીજ કૃતિનું આચરણ કરે છે; પરંતુ પોતાને હાથે પાપ થશે, કિંવા પોતાને નરકયાતના ભોગવવી પડશે, એ વિષે જે વિચાર કરતો નથી; એવા ધર્મજ્ઞ માણસોને લીધે જગતમાં અજ્ઞાન એટલું વૃદ્ધિગત થયું છે કે તે જ્ઞાનની સામે પણ બાથ ભીડી શકે છે. (૭૮૦)

અસ્તુ! જેના યોગથી તું અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે, એવાં તેનાં કેટલાંક ગીતો લક્ષણો તને કહી બતાવું છું, તે સાંભળ. જે પ્રમાણે જમરનું ચિત્ત નવવિકસિત કમળના કેસરપર આસકત હોય છે, તે પ્રમાણે જેની પ્રીતિ ગૃહમાં જડાએલી હોય છે; જેમ ખાંડના ઢગપર માખીઓ બણબણે છે તેમ જેનું મન સ્ત્રીપર આસકત હોય છે; દેડકો જેમ પાણીના કુંડમાંથી બહાર નીકળતો નથી, માખી જેમ વિષામાં લપટાયા પછી બહાર નીકળી શકતી નથી, કિંવા પંથુ કાઢવમાં સપડાયા પછી બહાર નીકળી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જેનું મન ઘરમાંથી દૂર ખસતું નથી અને જે મરણ પછી પણ પોતાના ઘરરૂપી દરમાં સર્પ થઈને વસે છે; એકાદ સ્ત્રી જેમ પોતાના આશક્ત ગળામાં હાથ નાખીને બેસે છે, તેમ જે પોતાની પર્ણકુટીને જીવ સાથે બાંધી રાખે છે; જે પ્રમાણે મધુના રક્ષણને માટે મધુમક્ષિકા સંકટ સહન કરે છે, તે પ્રમાણે જે ગમે તેવી યાતનાઓ વેડીને પોતાના ગૃહનું સંરક્ષણ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત થએલા એકના એક બાળક પર માતાપિતાનો જેટલો પ્રેમ હોય છે, તેટલો પ્રેમ જે ઘરપર રાખે છે; અને હે અર્જુન! જેને આ જગતમાં સ્ત્રી સિવાય અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ પ્રિય હોતી નથી; તેજ પ્રમાણે જે જીવભાવથી સ્ત્રીપર પ્રેમ કરે છે, અને આપણે કોણ છીએ તથા આપણું સાર્થક શાથી થશે એ વાત જે બલુતા નથી; જે પ્રમાણે સિદ્ધ પુરૂષનું ચિત્ત બ્રહ્મ

સ્વરૂપમાં લીધે થયા પછી તેના સર્વ વ્યવહારો બંધ પડી જાય છે; જે પ્રમાણે જેણે પોતાનું સર્વસ્વ સ્ત્રીને વેચ્યું છે, તે પોતાની હાનિ, લજ્જા, કિંવા લોકોએ કરેલી નિંદા પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી. જે પ્રમાણે માંકડું ગાડીના તાબામાં રહે છે, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીનીજ આરાધના કર્યા કરે છે, અને કૃપણ જે પ્રમાણે અતિશય કષ્ટ સહન કરીને તથા આપ્તમંડળનાં મન હુલાવીને પણ દ્રવ્યનીજ ગઠડી વધારતો જાય છે, તે પ્રમાણે દાન પુણ્ય ન કરતાં પોતાના વંશના ખીજ મનુષ્યો સાથે કપટ કરી જે પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિની વિષયેચ્છા તૃપ્ત કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી; તે કોને કોને દસાવે છે તે સાંભળ. તે પોતાના આરાધ્ય દેવતાની સેવા પણ ભાગ્યે કરે છે, ગુરૂને થાપ આપે છે અને માતાપિતા દ્રવ્ય માગે ત્યારે ‘શિલક નથી’ એમ કહે છે; પરંતુ સ્ત્રીને માટે ઉત્તમ વસ્તુઓ સવાઈ લઈ આવે છે. જે પ્રમાણે પ્રેમાળ ભકત પોતાના ઇષ્ટ દેવતાને ભજે છે, તે પ્રમાણે જે એકાગ્ર ચિત્તે સ્ત્રીની સેવા કરે છે; જેટલી ઉત્તમ અને મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય તે સઘળી સ્ત્રીનેજ અર્પે છે અને કુટુંબનાં ખીજાં માણસોને નિર્વાહ પુરતી જણસો પણ આપતો નથી; સ્ત્રી પ્રતિ કોઈ વક્ર દ્રષ્ટિથી જુએ કિંવા તેની વિરૂદ્ધ વર્તન કરે તો જેને યુગનો અંત થયા સમાન માહું લાગે છે; નાસુક થવાની લીતિથી જેમ કોઈ નાગના કસમનો ભંગ કરતા નથી, તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીના મનોરથ પુરા કરે છે; હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ? જેને સ્ત્રી એજ દેવતા છે એમ લાગે છે; અને જે તેનાથી ઉત્પન્ન થએલી સંતતિપર અધિક પ્રીતિ રાખે છે; તથા તેનાં જેટલાં આપ્તગોપ્તો હોય તેને પોતાના જીવ કરતાં પણ અધિક પ્રિય ગણે છે; તે અજ્ઞાનનું મૂળ છે અને તેનેજ લીધે અજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. વધારે શું કહું ? તે કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે. (૮૦૪)

અશાંત સાગરમાંની નૌકા પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ઉછળી ઉઠે છે; અને અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ઉચી નીચી થાય છે, તેમ જે નીચોવળી જાય છે, વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં નીચે અથડાય છે; હે મહાપુરુષમંત અર્જુન ! જેના ચિત્તમાં લાભાલાભથી વિષમતા ઉત્પન્ન થાય છે તે અજ્ઞાની છે. ધનને માટે જેમ કોઈ સ્ત્રી બહારથી વિરકિતનો વેશ ધારણ કરે; કિંવા વ્યભિચારિણી પોતાનું જ્ઞાનકર્મ ચાલુ રાખવાને માટે જેમ પતિનો અર્ધો ભાલ ઉઠાવી લઈ તેની કૃપા સંપાદન કરે છે; તે પ્રમાણે હે કિરીટી ! જે મારી ભકિતનો ડાળ બતાવી અંદરથી વિષયો પ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખે છે, અને છતાં વિષયપ્રાપ્તિ ન થાય તો ભકિત છોડી દઈ

‘ ઇશ્વર ખેડો છે ’ એવી નિંદા કરે છે; કણ્ઠી જેમ પોતાની ખેતી વધારે છે, તેમ એક મૂકીને બીજે એમ પુષ્કળ દેવોની સેવા કરે છે; અને પહેલા દેવના જેવોજ બીજા દેવનો પણ અનાદર કરે છે; જેની પાસે વિશેષ ઠાઠમાઠ હોય એવા ગુરૂપર શ્રદ્ધા રાખી જે તેની પાસેથી ગુરૂમંત્ર લે છે અને સાચા સંતનો ભાવ પણ પૂછતો નથી; પ્રાણીઓ સાથે જે કઠિન શબ્દો બોલી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે અને પાપાણની મૂર્તિપર વિશેષ પ્રેમ રાખે છે; તેમજ જેનાથી એકનિષ્ઠપણાથી ભક્તિ કરી સ્વસ્થ રહી શકાતું નથી; જે મારી મૂર્તિ ધરના એક ખુણામાં બેસારે છે અને પોતે બીજા દેવોની યાત્રા કરતો ફરે છે; જે રોજ તો મારી પૂજા કરે છે; કોઈ કાર્યપ્રાપ્તિને માટે કુલ દેવતાની પૂજા કરે છે; અને એકાદ પર્વણી આવતાં વળી કોઈ ત્રીબંજ દેવતાની પૂજા કરે છે; ઘરમાં મારી સ્થાપના હોવા છતાં જે ઇશ્વર દેવની પ્રાર્થના કરે છે, તથા શ્રાદ્ધકાળે પિતરોની પૂજા કરે છે; એકાદશીને દિને જે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરે છે, તેજ પ્રમાણે નાગપંચમીને દિવસે નાગની પૂજા કરે છે; ચતુર્થીને દિવસે જે ગણપતિની ભક્તિ કરે છે, તથા ચતુર્દશીને દિવસે દેવીની પૂજા કરીને ‘ હે અંબે ! હું તારો આશ્રિત છું ’ એવી પ્રાર્થના કરે છે; જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં બેઠાંએ તેનો ત્યાગ કરી નવરાત્રમાં નવચંડીનો પાઠ ઇત્યાદિ કરે છે; આદિત્યવારને દિવસે જે ભૈરવ ને મેલડી માતાના નામનો ખીચડો વહેંચે છે; અને સોમવારને દિવસે બિદ્વપત્ર લખને શંકરને ચઢાવે છે; આ પ્રમાણે અનેક દેવોની સેવા કરે છે; અને જેમ ગામમાંની વેશ્યા પ્રીતિ બતાવી સર્વેનું મન આકર્ષી લે છે, તે પ્રમાણે જે સદાકાળ વિષયપ્રાપ્તિને માટે બધાજ દેવોનું પૂજન કરે છે; આ પ્રમાણે ચારે તરફ દોડાદોડ કરી મૂકે છે તે અજ્ઞાનને અવતારજ છે. અને ઉત્તમ એકાંત સ્થળો, તપોવનો, તીર્થો, તથા તટોને બેઠને જેને અરૂચિ ઉપજે છે, તે પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે. જેને શહેરમાં રહેવાથી સુખ થાય છે, અનેક મનુષ્યોમાં બેસવા ઉઠવાનું ગમે છે અને લોકોની સ્તુતિ પ્રિય લાગે છે, તે પણ કેવળ અજ્ઞાનરૂપજ છે. આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એવી વિદ્યાને જે કાને પડવા દેતો નથી; ઉપનિષદો તરફ જે ભેતો નથી, યોગશાસ્ત્ર જેને ગમતું નથી અને અધ્યાત્મજ્ઞાન તરફ જેનું લક્ષ જતું નથી; આત્માનાત્મ-વિવેકરૂપી દીવાલને પાડી નાખીને જે ચથેચ્છ આચરણ કરવા માડે છે; જે કર્મકાંડને બાંધે છે, જેને સુત્રાણી કંઠે હોય છે અને જે બયોતિષમાં

તો એટલો નિપુણ હોય છે કે, તેનો એકે એક અક્ષર ખરો પડે; જે શિષ્યશાસ્ત્રમાં અતિ નિષ્ણાત હોય છે, પાકશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય છે અને બરણ, મારણ, ઉચ્ચાટન તથા વચીકરણ તો જેના હાથનો ખેલ હોય છે; જેનાથી કામશાસ્ત્ર પણ બચું નથી, જે મહાભારતનું પણ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે અને ધર્મ શાસ્ત્રો જેની સમક્ષ મૂર્તિમંત બિભાં હોય છે; જે નીતિશાસ્ત્રને ઉત્તમ પ્રકારે બાંહે છે, જે વૈદકશાસ્ત્ર-વિશારદ છે અને કાવ્ય તથા નાટકમાં જેની બરાબરી કોઈ કરી શકતું નથી; જે સ્મૃતિની ચર્ચા કરે છે, ગારુડીની મંત્રવિદ્યા બાંહે છે અને વેદનો કોષ તો બાંહે એનો સેવકજ છે ! જે વ્યાકરણમાં નિષ્ણાત છે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે પૂર્ણ છે; આ સર્વ ગુણોથી વિભૂષિત હોવા છતાં એક આત્મજ્ઞાનના સંબંધમાં જે જન્મબંધ હોય, તે બીજાં સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતોનો સ્તંભ હોય તોપણ બળો તેનું સર્વ જ્ઞાન ! આવો મનુષ્ય સર્વગુણસંપન્ન, પરંતુ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલા બાળકની પેઠે તેનું મુખ ભેલું ભેઈએ નહિ. (૮૩૫)

જે પ્રમાણે મોરના સર્વાંગપરની આંખોમાં સાચી દ્રષ્ટિ હોતી નથી, તેવીજ આવા મનુષ્યની સર્વ વિદ્યાઓ છે. મૃત મનુષ્યને જીવંત કરનારી જડીબુટ્ટિ એ પરમાણુ જેવડી પણ હોય તોપણ તેની આમળ માડું બરેલાં બીજાં મૂળીમાં જેમ રહે છે; ઉત્તમ ગુણો હોવા છતાં અદ્વપાત્ર જીવન પ્રાપ્ત થવું, કિંવા મસ્તક વિના અલંકાર અથવા વસ્ત્રવ્ય વિનાનો વરઘોડો, એ જેમ વિટંબનાજ છે તેમ હે પાર્થ ! એક અધ્યાત્મજ્ઞાન વિના બીજાં સર્વ શાસ્ત્રો અપ્રમાણુજ છે. માટે હે અર્જુન ! જે પદ્મમૂર્ખને આત્મજ્ઞાનનો નિત્યખાધ હોતો નથી, તે મનુષ્યનું શરીર અજ્ઞાનનું વૃદ્ધિગત થએલું બીજજ છે અને તેની વિકૃત્તા અજ્ઞાનની વેલજ છે. તે જે બોલે છે, તે અજ્ઞાનનાં ફૂલ છે અને તેનું પુણ્ય પણ અજ્ઞાનનુંજ ફળ હોય છે. કેમકે જેને અધ્યાત્મજ્ઞાનપર શ્રદ્ધા નથી, તેને કથોજ તત્ત્વાર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ શું કહેવાની જરૂર છે ? નહીના આ તરફના તીર સુધી પણ ન જતાં જે પાછો ફરે છે, તેને પેલી તરફના કાંકાની માહિતી શી રીતે મળશે ? કિંવા ઉમરા-માંજ જેનું મસ્તક કપાઈને અટકી પડે છે, તે ઘરમાં શું મૂકેલું છે તે શી રીતે બાંધી શકશે ? તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની સાથે ઝોળખાણુ નથી, તે તત્ત્વાર્થ શી રીતે ભેઈ શકશે ? અર્થાત્ આવા મનુષ્યને જ્ઞાનનું તત્ત્વ સમજાતું નથી, એ વાત વિશેષ કહી બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. ગર્જિણી સીને લોજન આપ્યું એટલે તેના

અર્જુનના બાળકને પણ તુલિ થાય છે; તે પ્રમાણે પૂર્વે જ્ઞાનનાં જે લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં, તેનાથી ઉલટાં જે લક્ષણો હોય તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજવાં. (૮૪૮)

અંધને આમંત્રણ આપવાથી તેની સાથે એક બીજો દેખતો માણસ આવે છેજ; તે પ્રમાણે જ્ઞાનનાં લક્ષણો સમજાવતાંની સાથે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો પણ આપોઆપ સમજી શકાય છે. છતાં પણ અમાનિત્વ પ્રકૃતિની વિરુદ્ધનાં અજ્ઞાનનાં લક્ષણો પણ કહી બતાવ્યાં; કેમકે જ્ઞાન અઘાદ્ય લક્ષણોને ઉલટાવવાથી સહજે તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો બની રહે છે. ગત બારમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના દ્વિતીય અર્ધમાં શ્રી મુકુટે કહ્યું છે કે, “ આ જ્ઞાનનાં લક્ષણો છે અને આથી ઉલટાં જે લક્ષણો છે, તે અજ્ઞાન છે. ” માટે આ પ્રકારે મેં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવી બતાવ્યાં. બાકી દ્વધમાં પાણી મેળવી દ્વધ વધારીને શું કરવું ? તેજ પ્રમાણે એક અક્ષર પણ ન છોડતાં અને વ્યર્થ બકબકારો પણ ન કરતાં, મૂળમાં જે અર્થ હતો તેજ મેં વિસ્તારપૂર્વક કહી બતાવ્યો છે. આ વખતે શ્રોતાઓ બોલ્યા:—હે કવિપોષક ! તારા હાથથી એવો તે શું મોટો અન્યાય થયો છે કે તું ક્ષમા ચાચે છે ? તને તો બાણે શ્રી સુરારિએ પોતેજ કહ્યું છે કે ‘ મેં જે અભિપ્રાય ગુપ્તપણે ઢાંકી રાખ્યા છે, તેને તું પ્રકટ કર. ’ દેવનું મનોગત તેં અમને સ્પષ્ટ રીતે કહી બતાવ્યું એમ બે અમે કહીએ તો તારૂં હૈયું ભારાઈ આવશે; માટે અમે આ સર્વ વાત છોડી દહએ છીએ. પરંતુ તેં અમને શ્રવણસુખથી ભરપૂર જ્ઞાનનોકા પ્રાપ્ત કરાવી આપી, તેથી અમને અતિ સંતોષ થાય છે. હવે એ પછી “ શ્રી હરિ શું બોલ્યા તે અમને સત્વર કહી સંભળાવ. ” એવું સંતોનું વાક્ય સાંભળતાંની સાથે નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ બોલ્યા કે સંભળો. દેવ એમ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! આ જે સર્વ લક્ષણો તેં સાંભળ્યાં તે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો હતાં. આ અજ્ઞાનભાગ તરફ દુર્લક્ષ કરી તું જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે તારો નિશ્ચય દઢ કર. ત્યારે તે શુદ્ધ જ્ઞાનના યોગે તને જ્ઞેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થશે. આ વચનો સાંભળતાંજ અર્જુને તે બાણવાની મનમાં ઇચ્છા કરી. ત્યારે સર્વજ્ઞના રાજા શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનનો મનોભાવ બાણી કહ્યું કે હવે જ્ઞેય વિષે સાંભળ.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વામૃતમશ્રુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાઽસદુચ્યતે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—જે જ્ઞેય અર્થાત્ બાણવાને યોગ્ય છે, જેને બાણવાથી

જીવને મોક્ષ મળે છે, તે વિષે હવે હું તને કહું છું. તે આદિરહિત પ્રજ્ઞને સત્ પણ કહી શકાય નહિ અને અસત્ પણ કહી શકાય નહિ.

ટીકા:—જેય ઓટલે પરમાત્મ વસ્તુ; તેને જેય કહેવાનું કારણ એજ છે કે તે જ્ઞાન સિવાય ઇતર કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત થતું નથી; અને તે સમજ્યા પછી મુમુક્ષુને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાનું રહેતું નથી; કારણ કે તેનું જ્ઞાનજ તેનામાં તૃપ્તિ આણે છે. જેને જાણવાથી મુમુક્ષુ સંસારનો પાર પામી નિત્યાનંદમાં નિમગ્ન થાય છે, તે જેય એવું છે કે તેને આદિ નથી અને તેને સહજજ પરબ્રહ્મ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. તે નથી એમ જો કહીએ તો તે વિશ્વરૂપે દ્રષ્ટિએ પડે છે; અને વિશ્વરૂપ કહીએ તો વિશ્વ તો માયારૂપ છે! તેને રૂપ, વર્ણ, આકાર નથી; તેમજ તે દેખાતું પણ નથી અને દેખતું પણ નથી. ત્યારે તે કોણ છે અને કેવું છે તે કોણ કહી શકે? અને કેવી રીતે કહી શકે? વાંડે ઠીક, તે નથી એમ કહીએ તો આ મહત્ત્વાદિ શા આધારે દેખાય છે? અને તેના સિવાય કોઈ પણ વસ્તુ દેખી શકાય ખરી? માટે તે વિષે ‘છે’ કે ‘નથી’ એમ કાંઈ કહી શકાતું નથી અને તે વિષે તો વેદની વાણી પણ મુંગી થઈ ગઈ છે. કારણ કે તેના સુધી વિચારથી પહોંચીજ શકાતું નથી. જે પ્રમાણે ઘડા, ગાગર, વિગેરે વાસણોમાં પૃથ્વીજ તે તે આકાર લઈને રહેલી છે, તે પ્રમાણે સર્વ જગતમાં તે બ્રહ્મજ ઓતપ્રોત ભરેલું છે. (૮૭૩)

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાત્મ્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:—આ જગતમાં તેને સર્વ બાજુએ હાથ તથા પાય છે; સર્વ બાજુએ નેત્રો, મસ્તકો તથા મુખો છે; સર્વ બાજુએ કાનો છે અને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે. (૧૪)

ટીકા:—સર્વ દેશોમાં, સર્વ કાળે, સ્વર્ગ તથા સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ દ્વારા જે ક્રિયા થાય છે તે તેનીજ સત્તાથી થતી હોવાથી તે ક્રિયા અથવા સત્તાસ્કુર્તિજ તેના હાથ છે. તે બ્રહ્મને એજ કારણથી ‘વિશ્વ-બાહુ’ કહેવામાં આવે છે કે સર્વત્ર, સર્વ પ્રકારે, સર્વદા તેજ ક્રિયા કરાવે છે; અર્થાત્ તેનીજ સત્તાસ્કુર્તિથી સર્વ ક્રિયા થાય છે. અને હે અર્જુન! તે સર્વત્ર એક સમયાવસ્થા કરીને હોય છે તેથીજ તેને વિશ્વામિ (વિશ્વપાદ) નામ પ્રાપ્ત થયું છે. જે પ્રમાણે સૂર્યને શરીર તથા નયનો એ અવયવો ભિન્નભિન્ન હોતાં નથી, તે પ્રમાણે જે સ્વપ્ર-

કારણી સર્વને જુએ છે, તેને નેત્રો ન હોવા છતાં પણ વેદોએ તેને મોટા શાસ્ત્રપણથી 'વિશ્વતશ્ચક્ષુ' કહ્યો છે; તે સર્વથી ઉચ્ચ તથા સર્વ પ્રકારે નિત્ય છે; તેથીજ તેને 'વિશ્વમૂર્ધા' કહેવામાં આવે છે. અગ્નિની જે મૂર્તિ છે તેજ તેનું મુખ છે; કેમકે તે અગ્નિદ્વારાજ સર્વ વસ્તુને ઉપલોગ લે છે. હે પાર્થ ! તેને જોજ કારણથી શ્રુતિએ 'વિશ્વતોમુખ' કહ્યો છે. અને આકાશ જે પ્રમાણે સર્વ વસ્તુમાં ચોતપ્રોત ભરેલું છે, તે પ્રમાણે શબ્દ માત્રનું તેને શ્રવણ થાય છે તેથીજ તે બ્રહ્માને આપણે 'સર્વત્ર સાંભળનાર' કહીએ છીએ. કારણ કે તે આ જગતની સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહ્યો છે. હે મહામતે ! હે અર્જુન ! શ્રુતિએ બ્રહ્માને 'વિશ્વતશ્ચક્ષુ' કહ્યો છે, તે પણ પરમાત્માને અવયવો છે એમ સિદ્ધ કરવાને માટે નહિ; પરંતુ પરમાત્માનું વ્યાપકત્વ સમજાવવાને માટે જ છે. નહિ તો ત્યાં નેત્ર, હસ્ત, પાંચ પ્રભૃતિ અવયવોની વાતજ ક્યાં છે ? એકાદ મોટો તરંગ નાના તરંગનો નાશ કરતો જણાય છે પરંતુ પાણીની દ્રાણથી મોટો તરંગ નાના તરંગથી ભિન્ન છે કે વાડ ? તે પ્રમાણે જો વસ્તુતઃ સર્વત્ર બ્રહ્મજ વ્યાપ્ત છે તો તેમાં વ્યાપ્યવ્યાપક-ભાવનો સંભવજ હોય ક્યાંથી ? ત્યારે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે શાસ્ત્રો વ્યાપ્યવ્યાપકભાવનું પ્રતિપાદન શા માટે કરે છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શિષ્યને યથાર્થ બોધ થવા માટેજ તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. જે પ્રમાણે હિસાબ કરતી વખત શૂન્ય બતાવવાને માટે વર્તુ-લાકૃતિ-મીંડું કાઢવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે અદ્વૈતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે દ્વૈતનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. નહિ તો હે અર્જુન ! ચોતરફ સુરશિષ્ય સંપ્રદાય બંધ પડી જાય અને અદ્વૈત વિષેનાં સર્વ ભાષણોની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય; માટે શ્રુતિએ દ્વૈતનો નિર્દેશ કરીને અદ્વૈતનુંજ પ્રતિપાદન કરવાનો રાજમાર્ગ શરૂ કર્યો છે. માટે હવે તેજ જ્ઞેય બ્રહ્મ આપણાં નેત્રોદ્વારા દેખાતા આકારોમાં કેવી રીતે વ્યાપક છે તે તું સંભળ. (૮૯૧)

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वमृचैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—તે સર્વ ઈન્દ્રિયાને તંમના વશથેનું જ્ઞાન કરાવનાર હોવા છતાં સર્વ ઈન્દ્રિયોથી રહિત છે; તે ક્યાંય પણ આસક્તિ ધરતો નથી છતાં સર્વને ધારણ કરે છે; તથા શુદ્ધરહિત છતાં શુદ્ધોનો ઉપ-લોગ લેનાર છે. (૧૫)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે અવકાશ (પોલાણ)માં આકાશ ભરેલું છે, કિંવા વસ્ત્રમાં તંતુ વસ્ત્રરૂપ થઈને રહે છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ આ વિશ્વમાં રહેલો છે. રસ જે પ્રમાણે ઉદકમાં ઉદકરૂપ થઈને રહે છે, તેજ જે પ્રમાણે દીપકમાં દીપકરૂપે રહે છે; સુગંધ જેમ કપૂરને રૂપે કપૂરમાં રહે છે અને ક્રિયા જે રીતે શરીરને રૂપે શરીરમાં રહેલી દેખાય છે; કિંબહુના, હે અર્જુન ! સુવર્ણ જે પ્રમાણે સુવર્ણના રવાને-રૂપે દ્રવ્યોચર થાય છે, તેજ પ્રમાણે તે જ્ઞેય બ્રહ્મજ આ સર્વ જગતનું આદિકારણ હોઈ સર્વમાં મૂર્તિમાન દેખાય છે. તે સોનું બ્યારે રવાને રૂપે હોય છે ત્યારે તે આપણને રવા જેવું જણાય છે તોપણ વસ્તુતઃ તે સુવર્ણજ છે. હે અર્જુન ! પાણીનો પ્રવાહ વકો હોય તો પાણી પણ વક દેખાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તે વક નથી; લોખંડ તપાવતાં તેનો જે લાલ આકાર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે વસ્તુતઃ અગ્નિનો આકાર નથી પણ લોખંડનોજ છે; ઘટના આકારમાં આકાશ ગોળ દેખાય છે અને મઠમાં ભેઈથું તો તે આપણને ચતુષ્કોણ દેખાયે; પરંતુ તે પોલના આકારો જેમ આકાશ નથી; તે પ્રમાણે જે બ્રહ્મ માયાના આકાર વિકારને લીધે આકાર વિકારરૂપે દેખાય છે; પણ વાસ્તવમાં તે આકાર વિકારરૂપે હોતું પણ નથી અને બન્ધું પણ નથી. હે અર્જુન ! તે બ્રહ્મ મન ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના જેવું તથા સત્તાદિ શુભોના જેવું બન્ધું હોય એવો ભાસ થાય છે; પરંતુ જે પ્રમાણે ગોળની મિષ્ટતા ગોળના આકારમાં હોતી નથી, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને શુભો એ બ્રહ્મનો આકાર નથી. હે કપિધ્વજ ! જે પ્રમાણે દ્વધની અવસ્થામાં ઘી દ્વધના આકારે હોય છે, પરંતુ તે દ્વધ ઘી હોતું નથી; ને પ્રમાણે બ્રહ્મ વિશ્વમાં ભરેલો છે, પરંતુ તે વિશ્વ નથી. સુવર્ણના અલંકાર બન્યા પછી આપણે તેને કુલ, વાંક, પ્રભૃતિ નામો ભઠ્ઠે આપીએ છીએ, બાકી તે છે તો સુવર્ણજ. આ પ્રમાણે ચોકળી ભાષામાં હે અર્જુન ! સમજી લે કે બ્રહ્મ એ શુભો તથા ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ છે. નામ, રૂપ, સંબંધ, ભતિ, ક્રિયા, ભેદ, એ સર્વ સંજ્ઞાઓ આકારનેજ છે, બ્રહ્મને નહિ. તે બ્રહ્મ કદિ શુભ થતો નથી અને તેને શુભની સાથે કશો સંબંધ પણ નથી; પરંતુ શુભોજ તેનામાં ભાસે છે. આ કારણથી હે અર્જુન ! અજ્ઞાનીઓ એમ સમજે છે કે એ શુભો બ્રહ્મમાંજ રહેલો છે. પરંતુ બ્રહ્મમાં શુભ છે એમ માનવું એ અજ્ઞ આકાશમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે માટે આકાશ તેને ધારણ કરે છે, કિંવા દર્પણમાં જે વસ્તુ દ્રવ્યોચર થાય છે તે દર્પણમાં રહે છે એમ કહેવા સમાન છે.

કિંવા સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં હોય તો સૂર્યનું અસ્તિત્વ પાણીમાં માનવું, અથવા સૂર્યસંસ્પર્શમાં મૃગજળનું અસ્તિત્વ માનવું, એના જેવી એ વાત છે. માટે ગુણ તથા પ્રજ્ઞ વચ્ચે સંબંધ ન હોવા છતાં પણ પ્રજ્ઞ ગુણને ધારણ કરે છે એવો જે નિશ્ચય છે તે બ્રામક તથા વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે ભિક્ષુક સ્વપ્નમાં રાજ્યનો ઉપલોગ લે તેજ પ્રમાણે નિર્ગુણ પ્રજ્ઞનો ગુણનો ઉપલોગ ભાન્તિ માત્ર અથવા કહેવા માત્ર છે. માટે પ્રજ્ઞ ગુણનો સંગ કરે છે અથવા ગુણનો ઉપલોગ લે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. (૯૧૨)

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तિકे च तत् ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—તે સર્વ ભૂતોની બહાર હોઈને અંદર પણ છે; તે સ્થિર હોઈને ચળ પણ છે; તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી બાહ્યી શકાતો નથી; તથા તે દૂર હોવા છતાં નિકટ પણ છે. (૧૬)

ટીકા:—હે પાંડુસુત ! અગ્નિના અંગારા લિન્નલિન્ન તથા અનેક આકારના હોય, તોપણ તેમાંની ઉષ્ણતા જે પ્રમાણે એકજ હોય છે, તે પ્રમાણે ચરાચર ભૂતોમાં એકજ પ્રજ્ઞ વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે જે અવિનાશી હોઈ સૂક્ષ્મ રીતે સર્વ જગતમાં વ્યાપ્ત છે તે જ્ઞેય છે. જે શરીરની બીતર પણ છે અને બહાર પણ છે; તેજ પ્રમાણે જે દૂર પણ છે અને નિકટ પણ છે અને જે એક અર્થાત્ અદ્વિતીય છે; ક્ષીરસાગરની મધુરતા કાંઠાપર થોડી અને મધ્ય ભાગે વિશેષ હોતી નથી, તે પ્રકારે જે સર્વવ્યાપક તથા પૂર્ણ છે; જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિજ એ સર્વ પૃથક્ પૃથક્ ભૂતોમાં તેની અખંડ વ્યાપ્તિ છે; હે શ્રીત્ યિરોમણે ! હજારો જુદા જુદા ઘડાઓમાં ચંદ્રબિંબ પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે, પરંતુ તેમાં જેમ લેદ હોતો નથી, અથવા મીઠાના પુષ્કળ કણોમાં એકજ ખારાશ રહેલી હોય છે, અથવા કરોડો સાંઠાઓમાં એકજ મિષ્ટતા રહેલી હોય છે. (૯૧૬)

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतमर्तु च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—તે પ્રજ્ઞ મૂળથી વિભક્ત નથી; પરંતુ પ્રાણી માત્રમાં વિભક્ત હોય તે પ્રમાણે દેખાય છે; અને તેજ સર્વ ભૂતોને ધારણ કરનાર તથા સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર છે. (૧૭)

ટીકા:—તે પ્રમાણે ભૂત માત્રમાં જે એકલાવે વ્યાપક છે; અને હે અર્જુન ! વિશ્વરચનાનું જે આદિ કારણ છે; માટે જે પ્રમાણે તરંગો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા સમુદ્રજ તરંગોનો આધાર છે, તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિનો જે હેતુ પણ છે અને આધાર પણ છે; બાહ્યાવસ્થા, તાદૃશ્યાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થાને જેમ એકજ શરીર આધારભૂત હોય છે, તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય એ ત્રણે અવસ્થાઓને જે આધારભૂત છે; દિવસના પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્ન-કાળ તથા સાયંકાળ એ ત્રણે કાળ વ્યતીત થાય તોપણ આકાશમાં જેમ ફેરફાર થતો નથી; તેમ હે પ્રિયતમ ! સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જેને આપણે બ્રહ્મદેવ કહીએ છીએ, સ્થિતિકાળે જેને આપણે વિષ્ણુ કહીએ છીએ અને લયકાળે જેને આપણે રૂદ્ર કહીએ છીએ, અને આ ત્રણે કાર્યો જ્યારે સમાપ્ત થાય છે ત્યારે જે શૂન્ય હોય છે તેને આપણે પ્રકૃતિ કહીએ છીએ; તથા આકાશનું શૂન્યત્વ ગળી જઈને ગુણ-ત્રયનો નાશ કરનાર જે પ્રકૃતિ રૂપી શૂન્ય, તેનો પણ જે નાશ કરે છે, તેને શ્રુતિએ મહા શૂન્ય કહ્યું છે; અને શ્રુતિનિર્દિષ્ટ એ મહા શૂન્ય તે આપણું જેય બ્રહ્મજ છે. (૯૨૬)

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—તે બ્રહ્મ ચંદ્ર સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપે છે; તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારની પેઠી બાબુએ છે એમ કહેવાય છે; તે જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે, જેયસ્વરૂપ છે તથા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે અને તેજ સર્વના હૃદયમાં વિદ્યમાન છે. (૧૮)

ટીકા:—જે બ્રહ્મ અગ્નિને ઉષ્ણતા આપે છે; જે ચંદ્રને અમૃત અને સૂર્યને તેજ આપે છે; જેના પ્રકાશથી તારાગણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ મહાતેજ તેજસ્વી થાય છે; જગતમાં જે મૂળ પદાર્થોનું પણ મૂળ અર્થાત્ આદિ છે; જે વૃદ્ધિની વૃદ્ધિ, બુદ્ધિની બુદ્ધિ અને જીવનો પણ જીવ છે; જે મનનું મન, નેત્રોનું નેત્ર, કાનોનો કાન અને વાચાની વાચા છે; જે પ્રાણનું જીવન, ગતિનો વેગ અને ક્રિયાનું કર્તૃત્વ છે; હે પાંડુકુમાર ! જેનાથી આકાર, વિસ્તાર અને સંહારને પોતપોતાનાં સ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાય છે; જે પૃથ્વીને ધારણ કરનાર છે, જે પ્રાણીઓનું જીવિત છે અને જેના યોગથી તેજ પ્રકાશ-માન થાય છે; જે વાયુને વાવાની શક્તિ આપે છે, જેમાં આકાશ

સમવિષ્ટ થાય છે, વધારે શું કરું ? સર્વ ભાસમાન વસ્તુઓ જેના આધારથી ભાસે છે. હે પાંડવ ! આ સર્વ જગતમાં જે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપે સર્વપણાથી રહ્યો છે અને જેનામાં દ્વૈતભાવનો જરા પણ પ્રવેશ જ નથી; જેનું દર્શન થતાંની સાથે દ્રશ્ય દ્રશ્ય અને દર્શન એ ત્રિપુટી પ્રકાસ્વરૂપમાં એક્યભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને પછી પાછો જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટી પણ તેજ બને છે અને જેના યોગથી પ્રકાશને કળી શકાય છે તે પણ તેજ છે. મૂળ સંખ્યા તેમજ ઉર્મેરાયલી સંખ્યા, બંને જેમ સરવાળાની એકજ સંખ્યામાં સમાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે જેની પ્રાપ્તિ થતાં સાધ્ય અને સાધક બંને એક બની રહે છે. હે અર્જુન ! પ્રકાશમાં દ્વૈતનો લેશ સંબંધ પણ રહેતો નથી. હવે આ વાત રહેવા દો. માત્ર એટલુંજ જાણવું પુરતું છે કે તે જ્ઞેય પ્રકાશ સર્વના હૃદયમાં વાસ કરે છે. (૬૩૯)

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त तद्विज्ञाय मद्भावायोपपत्ते ॥१९॥

શ્લોકાર્થ:—આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ વિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. એને જાણવાથી મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા:—આ પ્રમાણે હે પ્રિય મિત્ર ! તને ક્ષેત્ર એટલે શું તે દાખલા દલીલ સાથે સમજાવ્યું. તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તું ખુદલી આંખે બેઠ શકે એવી રીતે તને જ્ઞાન પણ સમજાવ્યું. વળી તારી યુદ્ધિની તૃપ્તિ થાય અને હવે બસ થયું એમ તું કહે ત્યાં સુધી અજ્ઞાનનાં લક્ષણોનું પણ કૌતુકથી નિરૂપણ કર્યું; અને હમણાંજ જ્ઞેય એટલે શું તે તને દ્રષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવ્યું. હે અર્જુન ! આ સર્વ વાતોનો વિચાર કરી, મારી પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરી જે માત્ર ભકતો મદૂપ થાય છે; દેહાદિક પરિવારનો ત્યાગ કરી જે પોતાના ચિત્તને મારા મધ્ય બનાવી દે છે; હે કિરીટી ! મારો ભક્ત એ પ્રકારે મને જાણીને પોતાનું ચિત્ત મને અર્પણ કરીને મદૂપ બની જાય છે. આવી રીતે મદૂપ થવાનો સૌથી સુલભ માર્ગ મેં મુમુક્ષુને માટે તૈયાર કરી રાખ્યો છે. ઉંચાણપર ચઢવાને માટે જેવી રીતે પગથીઆં કસ્વાં પડે છે, કિંવા ઉંડાં પાણી તરી જવાં હોય તો જેમ નાવમાં બેસવું પડે છે; બાકી, હે વીરોત્તમ ! સર્વત્ર આત્મા છે એમ જો તને કહેવા માંડું તો તે તને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે નહિ. માટે તારી યુદ્ધિ જડ છે એમ બેઠ તે એકજ પ્રકાશના ચાર વિભાગ કરી બતાવ્યા. જે પ્રમાણે જાગરને

જન્માદ્યું હોય તો આપણા આસના વીસ ભાગ કરી તેના મુખમાં વીસ વખત યોડું યોડું અન્ન આપવું પડે છે, તે પ્રમાણે મેં તને બ્રહ્મ ચાર પ્રકારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવ્યું. તારી અવધાન શક્તિ જોઈ એક ક્ષેત્ર, એક જ્ઞાન, એક રસ તથા એક અજ્ઞાન એવા તે બ્રહ્મના ચાર ભાગ કર્યાં. અને હે પાર્થ ! આટલું કર્યા છતાં પણ જો બ્રહ્મ તને સ્પષ્ટ રીતે ન સમજાય તો તને અન્ય પ્રકારથી સ્પષ્ટ કરી બતાવું છું. હવે તેના ચાર ભાગ ન કરતાં તથા તે એક છે એમ પણ ન માનતાં તેના આત્મા તથા અનાત્મા (પુરુષ તથા પ્રકૃતિ) એવા બે ભાગ કરી તને તે કહું છું. પરંતુ તું એક કાર્ય કર. હું જે માથું તે મને આપ, અર્થાત્ તું બરાબર કાન દઈ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ. શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં વચનો સાંભળી પાર્થના અંગપર શૌભાંચ ખડાં થયાં. આવી સ્થિતિ જોઈ દેવ બોલ્યા:—‘આના મનમાં આ વાત સંપૂર્ણ રીતે અંકિત થઈ છે.’ આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને પણ વેગ આવ્યો; પરંતુ તેને કાળુમાં રાખી તેઓ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! તને બ્રહ્મના પુરુષ તથા પ્રકૃતિ એવા બે ભાગ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળ. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જેમાં વર્ણન છે, તે માર્ગને ચોગી લોકો ‘સાંખ્યમાર્ગ’ કહે છે; અને જેનું પૂર્ણ વર્ણન કરવાને માટે મેં કપિલાવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક સાંભળ. (૯૫૯)

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્યયન્નાંતી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભય અનાદિજ છે, એમ તું સમજ; અને વિકાર તથા ગુણ એ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ તું સમજ. (૨૦)

ટીકા:—પુરુષ અનાદિ છે અને પ્રકૃતિ પણ તેની સાથે અનાદિ જ છે. જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિની ભેદી છે; જેમ છાયા એ રૂપ નથી, પરંતુ તે રૂપની સાથે લાગેલીજ હોય છે; હે ધનંજય ! જેમ બીજનું આરોપણ કર્યા પછી કણ અને ફાતરાં બન્નેની ઉત્પત્તિ સાથેજ થાય છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરુષ એ ઉભયનું અનાદિસિદ્ધ મુખ્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. તને જે ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે સર્વને પ્રકૃતિ સમજવી અને જેને ક્ષેત્રજ કહ્યો છે તેને પુરુષ સમજવો. એ નામો પૃથક્ પૃથક્ છે, પરંતુ એ દ્વારા નિરૂપણ કરવાની વસ્તુ ભિન્ન નથી, એ વાત વારંવાર લક્ષમાં રાખ. હે પાંડુસુત ! જે સત્તાને કદિ પણ ભ્રષ્ટ નથી

અને જે કેવળ ભાવરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ) છે; તે પુરૂષ છે અને તેની સત્તાસ્કુર્તિના યોગથી જે જે બને છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ છે. બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ઇત્યાદિ વિકારો તથા સત્ત્વ, રજ, તમ એ ત્રણે શુભો પણ પ્રકૃતિમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ દ્વારાજ સર્વ કર્મો થાય છે; માટે એ સર્વ પણ પ્રકૃતિજ છે. (૯૬૮)

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतु रच्यते ॥२१॥

લોકાર્થઃ—કાર્ય એટલે શરીર તથા કારણ એટલે તેર ઇન્દ્રિયો, એ સર્વની ઉત્પત્તિનું કારણ પ્રકૃતિ છે; અને પુરૂષ એ સુખ દુઃખના લોકતૃત્વનું કારણ છે. (૨૧)

ટીકા—તે પ્રથમ ઇચ્છા, ઇચ્છામાંથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિમાંથી અહંકારને ઉત્પન્ન કરે છે; અને તેથી તે ઇચ્છા તથા બુદ્ધિ ક્ષણપ્રાપ્તિને માટે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. ક્ષણપ્રાપ્તિને માટે જે ઉપાય કરવામાં આવે છે તેને હે ધનંજય ! કાર્ય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિજ પ્રબળ ઇચ્છાની સહાયથી મનને જાગૃત કરે છે અને તેના દ્વારા સર્વ વ્યવહાર કરાવે છે. માટે કાર્ય, કર્તૃત્વ તથા કારણ એ ત્રિપુટીનું મૂળ પ્રકૃતિજ છે, એમ સિદ્ધાંત રાજા શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણે એકત્ર થતાં પ્રકૃતિ ક્રિયારૂપ બને છે, પરંતુ જે શુભનું વિશેષ પ્રાપ્ત્ય હોય છે, તે પ્રકારનીજ તે ક્રિયા કરે છે. જે કર્મ સત્ત્વશુભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સત્કર્મ છે; જે કર્મ રજશુભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે મધ્યમ; અને જે કર્મ તમશુભમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે નિવિદ્ધ અર્થાત્ ધર્મવિરુદ્ધ કર્મ છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિવડેજ સારાં અને માઠાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના દ્વારા સુખદુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. માઠાં કર્મોમાંથી દુઃખ તથા સત્કર્મોથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે અને પુરૂષ તે ઉભયનો ઉપભોગ લે છે. જ્યાં સુધી સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં રહે છે ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કર્યા કરે છે અને ભોગ પુરૂષ ભોગવે છે. પ્રકૃતિ અને પુરૂષનો આ વ્યવહાર એટલો ચમત્કારિક છે કે સ્ત્રી રજે છે અને પુરૂષ સ્વસ્થ બેસીને ખાય છે. આ જરા ચમત્કાર તો બુદ્ધો કે સ્ત્રી અને પુરૂષનો કદિ સંબંધ થતો નથી, તોપણ સ્ત્રીમાં જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે ! (૯૮૦)

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् फलान् ।

કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—પુરૂષ પ્રકૃતિની સાથે સંબંધ રાખી પ્રકૃતિના ગુણોનો ઉપભોગ લે છે; અને તે ગુણોનો સંબંધજ પુરૂષના સારા કે માઠા જન્મનું કારણ બને છે. (૨૨)

ટીકા:—જે બ્રહ્મ નિરાકાર, ઉદાસીન, ઉપાધિરહિત, કેવળ એક, પ્રાચીન તથા વૃદ્ધોથી પણ વૃદ્ધ છે, તેનું ઉપનામ પુરૂષ છે. બાકી, વસ્તુતઃ તે સ્ત્રી છે કે નપુંસક છે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. તેને આંખ, કર્ણ, હાથ, પગ, રૂપ, વર્ણ કે નામ હોતું નથી. હે અર્જુન! એવો જે સર્વ અવયવથી રહિત છે તેજ પ્રકૃતિનો સ્વામી છે અને સુખદુઃખનો ભોક્તા છે. તે અકર્તા, ઉદાસીન અને અભોક્તા છે; માત્ર આ પતિવ્રતા પ્રકૃતિજ તેની પાસે ઉપભોગ ભોગવાવે છે. તે પ્રકૃતિ પોતાના ગુણ તથા રૂપની જરા સરખી હિલચાલ વડે અપૂર્વ ખેલો કરી બતાવે છે. તેથી તેને ગુણમયી એવું નામ પ્રાપ્ત થયું છે; કિંબહુના તે મૂર્તિમંત ગુણજ છે. એ પ્રતિષ્ઠા રૂપ તથા ગુણથી નવી બને છે અને પોતાના બુદ્ધસાવડે જડ વસ્તુઓ પાસે પણ કર્મ કરાવે છે. નામ, પ્રીતિ, ઇદ્રિયો તથા સર્વેના વ્યાપારનું કારણ એજ છે. વાસ્તવિક જોતાં મન એ નપુંસક છે તોપણ તેને તે ત્રણે લોકમાં હોડાવે છે. આ પ્રમાણે તેનાં કર્મો અલૌકિક છે. એ જમનો તો કેવળ મહા પર્વત છે. એ સ્વયમેવ વ્યાપ્તિ કરે છે અને અમર્યાદ વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. એ કામરૂપી વેલીનો મંડપ છે, મોહરૂપી વનની વસંતઋતુ છે અને એજ દેવી માયાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ શબ્દસૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે, નિરાકારને આકાર આપે છે અને સતત પ્રપંચની બાળ પાથર્યાં કરે છે. સર્વ કળાઓ એમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, સર્વ વિદ્યાઓ પણ એણેજ રચી છે; અને ઈચ્છા, જ્ઞાન તથા ક્રિયા એ પણ એનીજ સંતતિ છે. એ નાદની (છંદની) ટંકશાળ છે અને ચમત્કારનું ઘર છે. વધારે શું કહું? આ સર્વ જગત એનોજ ખેલ છે. જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એ સવારસાંજ છે. અસ્તુ! એજ જગતને અદ્ભુત મોહ પમાડે છે. એ અદ્વયની પ્રતિમા, અસંગની સંગિની, શૂન્યમાંજ વસનારી અને વિહરનારી છે. આવો એના સૌભાગ્યનો મહિમા છે, માટે એ અપ્રતિબદ્ધ બ્રહ્મને એ પ્રતિબદ્ધ કરે છે. વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં કોઈ પણ બતનો વિકાર હોતો નથી; પરંતુ એ પોતેજ સર્વ કાંઈ બને છે. તે સ્વયંભૂની ઉત્પત્તિ, તે નિરાકારનો આકાર, સ્થિતિ તથા સ્થળ પણ

એ પોતેજ બને છે. તે પોતેજ ઇચ્છારહિતની ઇચ્છા, તે પૂર્ણની તૃપ્તિ, તે કુલરહિતની ભતિ તથા યોત્ર બની જાય છે. તે અવર્ણનીયનાં લક્ષણ, તે અપારનું પ્રમાણ અને અમનસ્કનું મન તથા બુદ્ધિ પણ એ પોતેજ બને છે. તે નિઃસ્વરૂપનું સ્વરૂપ, તે નિર્વ્યાપારનો વ્યાપાર અને નિરહંકારનો અહંકાર પણ એ માયાજ બને છે. તે નામરહિતનું નામ, તે જન્મરહિતનો જન્મ અને કર્મ તથા ક્રિયા એ પોતેજ બની રહે છે. તે નિર્ગુણના ગુણ, તે અચરણના ચરણ, તે અશ્રવણના કાન તથા અચક્ષુનાં ચક્ષુ પણ બને છે. તે ભાવાતીતના ભાવ, નિરવયવના અવયવ, કિંબહુના પુરૂષના સર્વ વિકારો માયા પોતેજ બને છે. આ પ્રમાણે આ પ્રકૃતિ પોતાની સર્વવ્યાપકતાના કારણે તે અવિકારી પ્રદ્યને વિકારવશ કરે છે. જેમ અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ચંદ્રનો લોપ થાય છે, તેમ પ્રદ્યનું તેજ આ પ્રકૃતિની સમક્ષ હ્રુમ થઈ જાય છે. ઉત્તમ સુવર્ણની અંદર વાલકર પણ અન્ય ધાતુ મળે, તો તે સર્વ સુવર્ણનો કસ ઉતરી જાય છે; અથવા સદાચારી મનુષ્યને પણ સંધ્યાકાળે અભાવ્યા સ્થળે એકને બદલે બીજી વસ્તુનો ભાસ થઈ આવે છે; અથવા વાદળો જે પ્રમાણે બપોરે પણ સ્વચ્છ આકાશમાં નિખિડ અંધકાર ફેલાવી દબને સુદિનનો દુર્દિન કરી મૂકે છે; જે પ્રમાણે ગાયના ઉદરમાં દૂધ અને કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ ગ્રુમ હોય છે; અથવા જે પ્રમાણે ઉત્તમ રત્નો વસ્ત્રમાં વિંટાળેલાં હોય ત્યારે તેનું તેજ બહાર પડતું નથી; રાજા પરાધીન થવાથી કિંવા સિંહ રોગગ્રસ્ત થવાથી જેમ તેના તેજનો લોપ થાય છે; તે પ્રમાણે પુરૂષ પ્રકૃતિને આધીન થવાથી તેનું તેજ નષ્ટ થાય છે. મનુષ્ય નિદ્રાગ્રસ્ત થાય છે ત્યારે સહજે સ્વપ્નમાં સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના હોવાથી પુરૂષને સુખે ભોગવવા પડે છે. ઉદાસીન પુરૂષ પણ સ્ત્રીને આધીન થાય તો તે તેના છંદમાં બિલકુલ ગાંઠો બની જાય છે; તે પ્રમાણે તે પ્રદ્ય અજ અને નિત્ય છે તોપણ તે પ્રકૃતિને આધીન થાય છે ત્યારે તેને સુખસંમ લાગે છે અને તેને જન્મ મૃત્યુના ધા સહન કરવા પડે છે. પરંતુ હે અર્જુન ! તમ થએલા લોખંડપર ધા કરવામાં આવતાં તે ધા અગ્નિપરજ પડે છે એમ લોકો કહે છે; કિંવા પાણી હાલે છે ત્યારે તેમાંનાં પ્રતિબિંબો પણ હાલવા માંડે છે; દર્પણ પાસે હોવાથી તેમાં બીજું મુખ દેખાય છે, કિંવા કુંકુમની ઉપર રક્ષટિક મણિ મૂકવામાં આવે તો તેમાં પણ લાલી દેખાય છે; તે પ્રમાણે સુખની સંગતિથીજ જન્મરહિત પુરૂષ જન્મ લેતો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ વાસ્તવિક એવાં

તેમ બનતું નથી. પુરૂષ ઉત્તમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ લે છે એમ લાગે છે તે સંન્યાસીનું સ્વપ્નમાં શુદ્ધાદિ થતું અસત્ય હોય છે, તે પ્રમાણે કેવળ ભાસ માત્રજ છે; માટે જે પુરૂષ છે તેને જન્મ મૃત્યુ કે શ્વાસ ઇત્યાદિ કશુંજ થતું નથી; છતાં તેમ થતું લાગે છે તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિના શુભની સંગતજ છે. (૧૦૨૧)

ઉપદ્રષ્ટા મન્તા ચ મર્તા મોક્ષા મહેશ્વરઃ ।

૫ માત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્ રુપઃ પરઃ ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ—જેને સાક્ષીભૂત, પ્રકૃતિને અનુકૂળ રહેનાર, ધારણ કરનાર, ઉપલોગ લેનાર, પરમેશ્વર અને પરમાત્મા કહેવામાં આવ્યો છે, એવો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ આ દેહમાં વિદ્યમાન છે. (૨૩)

ટીકાઃ—આ પુરૂષ પ્રકૃતિમાં રહેલો છે; પરંતુ બુદ્ધિના વૃક્ષને આધાર આપવાને માટે ઉભો કરવામાં આવેલો. યાંબલો જે પ્રમાણે તે જાડના સર્વ વિકારોથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિથી અલિપ્ત હોય છે અને પ્રકૃતિ તથા તેની વચ્ચે જમીન આસમાનનો અંતર હોય છે. હે અર્જુન ! એ પુરૂષ પ્રકૃતિરૂપી નદીના તીરપર મેલુની પેઠે અચલ ઉભો છે અને એનું પ્રતિબિંબજ માત્ર નદીમાં પડેલું હોઈને તે પોતે તો નથી તે જળથી પલળતો; નથી ધોવાતો કે નથી તણાતો. માત્ર પ્રકૃતિનોજ જન્મ અને નાશ થાય છે અને પુરૂષ તો કાયમજ રહે છે; આથી એજ સર્વ જગતનો શાસ્તા છે. એના યોગથીજ પ્રકૃતિનું જીવન તથા સંરક્ષણ છે અને એનીજ સત્તાથી તે જગત નિર્માણ કરે છે, માટે એ એ પ્રકૃતિનો ભર્તા છે. હે કિરીટી ! અનંત સમયથી ચાલતી આવેલી સૃષ્ટિ કલ્પાંતકાળે જે પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, તે પ્રકૃતિનો એ સ્વામી છે; એજ બ્રહ્માંડનો સૂત્રધાર હોઈ પોતાની મહત્તાથી પ્રપંચને ચલાવે છે; અને આ દેહમાં જેને પરમાત્મા કહે છે તે પણ એજ છે એમ તું સમજ. હે પાંડસુત ! પ્રકૃતિથી પર એવો જે પુરૂષ કહેવામાં આવે છે, તે ખરેખર એજ છે. (૧૦૨૯)

ય एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ—જે આ પ્રમાણે પરમાત્માને તથા શુભસહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે સર્વ પ્રકારે કર્મો કરે છે તોપણ પુનઃ જન્મ પામતો નથી.

ટીકાઃ—જે આ પ્રમાણે આ પુરૂષને જાણે છે, તેમજ સર્વ શુભો

તથા સર્વ કર્મો પ્રકૃતિનાં છે એમ જાણે છે; હે ધનંજય ! જે પ્રમાણે શાણો મનુષ્ય આ રૂપ છે, આ તેની છાયા છે, આ (પુરૂષ) સત્યજ્ઞ છે, આ (પ્રકૃતિ) મૂળજ્ઞ છે, એવો નિર્ણય કરે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે પોતાના મનથી પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણે છે; તે શરીરથી સર્વ કર્મો કરે છે, તોપણ આકાશ જે પ્રમાણે ધળ ઉરાડવાથી મલીન થતું નથી તે પ્રમાણે તે પ્રકૃતિનાં કર્મોથી લિપ્ત થતો નથી. જીવિતાવસ્થામાં જે દેહના મોહને આધીન થતો નથી, તે દેહ પડ્યા પછી પુનઃ જન્મતો નથી; અર્થાત્ તે જન્મ મૃત્યુના પાશ-માંથી મુક્ત થાય છે. આ રીતનો અલૌકિક ઉપકાર પ્રકૃતિ પુરૂષનું યથાર્થ જ્ઞાન લોકોપર કરે છે. હવે એ વિવેકનો અંતઃકરણમાં સૂર્યની પેઠે ઉદય કરી દે એવા જે અનેક ઉપાયો છે તે શ્રવણ કર. (૧૦૩૬)

ધ્યાનેનાત્માનિ પર્યન્તિ કેચિ આત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંસ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક ધ્યાનના યોગથી શુદ્ધ થએલા મનથીજ પોતામાં આત્માને જુએ છે; કેટલાક સાંખ્ય વિચારથી અને કેટલાક કર્મયોગથી પણ પોતાના અંતરમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે (૨૫)

ટીકા:—હે સુભટ ! કેટલાક વિચારરૂપી સગડીમાં શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનરૂપી પુટો દઈ, આત્માપરથી અનાત્મરૂપી કાટ કાઢી નાખી આત્મરૂપ સુવર્ણ શુદ્ધ કરે છે; છત્રીસ પ્રકારના કસના ભેદને બાળી નાખી આત્મારૂપી શુદ્ધ સુવર્ણ મેળવી લે છે. હે અર્જુન ! કોઈ એ આત્માને આત્મજ્ઞાનની દ્રષ્ટિથી આત્મામાંજ જુએ છે; અને કેટલાક ભક્તિમાર્ગથી, કેટલાક સાંખ્ય-વિચારયોગથી અને કેટલાક કર્મયોગના આધારથી આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કરી લે છે. ચારમાંના જે પણ પ્રકારથી જેઓ મને પ્રાપ્ત થાય છે તેઓ આ સંસારરૂપી સાગરમાંથી તરી જાય છે. (૧૦૪૧)

અન્યે ત્વેવમજાનન્તઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરન્સ્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ આ પ્રમાણે જેને આત્મજ્ઞાન હોતું નથી, એવા બીજા લોકો ગુરુમુખથી આત્મજ્ઞાનનું શ્રવણ કરીને આત્માની ઉપાસના કરે છે; અને આ શ્રવણાનુરૂપ ઉપાસના કરનારાઓ પણ જન્મ મૃત્યુને તરી જાય છે. (૨૬)

ટીકા:—પરંતુ જેઓ આ પ્રમાણે કરે છે તેઓ અભિમાનનો પરિત્યાગ કરી એકનાજ વચનપર શ્રદ્ધા રાખે છે. જે પુરૂષ પ્રાણી માત્રનું હિત શામાં છે અને અહિત શામાં છે એ યથાર્થ જાણે છે; તથા હોઠોને હાનિ થતી જોઈ દયાર્દ્ર થાય છે તથા દુઃખિતોની ખબર લઈ તેમને સુખ આપે છે; તેવા પુરૂષના સુખમાંથી જે જે વચનો નીકળે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે આદર કરી, તેને સંપૂર્ણ રીતે શ્રવણ કરી મનુષ્યો તનમનથી તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે. તેમનાં વચનો શ્રવણ કરવાને માટે જીભ સર્વ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે અને તેમના શબ્દોપરથી જીવન પણ ચાલે નાખે છે. હે કપિધ્વજ ! આવા પુરૂષોના કહેવા પ્રમાણે જે વર્તે છે, તે અતે આ મૃત્યુરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્તમ રીતે બહાર નીકળે છે. આ પ્રમાણે પ્રદ્ધ વસ્તુ જાણવાના પુષ્કળ માર્ગો છે; પરંતુ આ સ્થળે તો તે સર્વનું મંથન કરીને સિદ્ધાંતરૂપી માખણજ તને આપું છું. હે અર્જુન ! તેથી તને સહજ આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થશે અને શ્રમ પણ પડશે નહિ. માટે હું તે સિદ્ધાંતનુંજ વિવેચન કરી, મતવાદીઓનું ખંડન કરી, કેવળ શુદ્ધ દ્વિતાર્થજ તને કહી સંભળાવું છું.

યાવત્સંજાતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ મરતર્ષભ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! કોઈપણ સ્થાવર અથવા જંગમ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. (૨૭)

ટીકા:—ક્ષેત્રજ્ઞ શબ્દથી મેં તને જે આત્મસ્વરૂપ કહ્યું અને ક્ષેત્ર નામથી જે પ્રકૃતિતત્ત્વ વર્ણવ્યું, તે બંનેના સંયોગથીજ આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ વાયુસંજથી જલમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા સૂર્યકિરણ અને મરૂભૂમિના સંયોગથી જેમ મૃગજળનું પૂર પ્રકટ થાય છે; અથવા પર્વન્યધારાથી પૃથ્વી પલ્લવતાંજ જેમ કોટયવધિ અંકુર ફૂટે છે; તેમજ આ સર્વ ચરાચરમાં જે કંઈ જીવ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ પ્રકૃતિ અને પુરૂષના સંયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણ. હે અર્જુન ! પુરૂષ અને પ્રકૃતિથી કોઈ પણ ભૂત વ્યક્તિ બિન્ન નથી (૧૦૫૬)

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વાવિનશ્યન્તં યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૮॥

લોકાર્થઃ—નાશવંત સર્વ ભૂતોમાં રહેલા છતાં તે પરમાત્મા નાશ પામતો નથી એમ જે બાણે છે, તેજ ખરો જ્ઞાની છે. (૨૮)

લોકાર્થઃ—વસ્તુ જે કે વસ્તુ નથી તથાપિ તે વસ્તુનું જ બનેલું છે; એમ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી પ્રકૃતિ (સાદિ) અને ઈશ્વરની એકતા સમજાવી એકજો પ્રાણીઓ પુષ્કળ છે અને તેઓ એકથી એક ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેઓના પ્રત્યેકના અનુભવ ભિન્ન ભિન્ન છે. એજ પ્રમાણે તેમનાં નામ પણ નિરનિરાળાં હોઈને વર્તન પણ ભિન્ન ભિન્ન છે; અને સર્વના વેષ પણ નાના પ્રકારના હોય છે. હે કિરીટી ! આવી અવસ્થા એકને બે તું એ સર્વને આત્માથી ભિન્ન બાણીશ તો કેટલી જન્મપર્વંત આ સંસારથી પાર પહોંચીશ નહિ. જેમ એકજ તુમડીના વેલાને લાંબાં, યોળ, વાંકાં ચુંકાં અને અનેક આકારનાં તુમડાં થાય છે તોપણ તે તુમડીનાંજ કહેવાય છે; અથવા જેમ એકજ ઘેરડીની વાંદ્રી અને સીધી તમામ ડાળોને ઘેરડીનીજ ડાળો કહે છે; તેવી રીતે માંડા અને ડાહ્યા સર્વ જીવમાત્રમાં આત્મરૂપી વસ્તુ તો એક અને સરલજ છે. નાના મોટા પ્રત્યેક અંગારામાં જેમ ઉજ્જ્વળતા સમાનપણેજ વહે છે, તેમ અનેક જીવરાશિમાં પરમેશ્વર સમાનજ છે. સમસ્ત આકાશમાંથી વૃષ્ટિ થયા કરે છે, પરંતુ હે વીર ! તેમાંનું પ્રાણી તો જેમ એકજ હોય છે, તેમજ આ ભૂતોના આકાર વિકાર ભુદા ભુદા છતાં પણ તેઓ સર્વમાં જે આત્મા રહેલો છે તે તો સમાન અને એકનો એકજ છે. પરંતુ ઘટ અથવા મઠમાંનું આકાશ ભુદા આકારનું હોય છે તોપણ આકાશ રૂપે તો તે એકજ છે; તે પ્રમાણે ભૂતો ભુદા ભુદા આકારનાં હોય છે, તોપણ તેમાં આત્મા તો એકજ છે. સુવર્ણના અલંકારો પુષ્કળ હોય છે; પરંતુ સર્વમાં સુવર્ણનો કસ તો એક સરખોજ હોય છે; તે પ્રમાણે ભૂતોના ભાસજ નાશવંત છે, અને તે સર્વમાંનો આત્મા અવિનાશી છે. આ પ્રમાણે વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ પરમાત્માને જીવથી પૃથક્ અને પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ જીવથી અભિન્ન જે જ્ઞાની જીવે છે, તેજ સર્વ જ્ઞાનીઓમાં સનેત્ર (દેખાતો) છે; અને આ પ્રમાણે જ્ઞાનનેત્ર જેનું ખુલે છે, તેજ પ્રશસ્ય જ્ઞાની છે. હે અર્જુન ! આ હું તેની સ્તુતિ કરું છું એમ તું સમજીશ નહિ. વધારે શું કરું ? પરમ ભાગ્યવાન પુરૂષ તેજ છે. (૧૦૬૮)

સમં પશ્યન્દિ સર્વત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૯

શ્લોકાર્થ:—એ પરમાત્મા સર્વ ભૂતોમાં સમાનપણે રહેલો છે એમ જાણીને જે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નાશ કરતો નથી, તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૯)

ટીકા:—આ શરીર ગુણ અને ઇન્દ્રિયોની કોથળી છે; એ વાત, પિત્ત અને કફ એ ધાતુઓથી ભરેલું છે; અને અધમ પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું મલીન મિશ્રણ છે; એ પ્રકટ પાંચ કાંટાવાળો વિંછીજ છે; એને પાંચ પ્રકારના અગ્નિ લાગેલા છે, તથા જીવરૂપી સિંહ શરીર-રૂપી કોમળ પાંજરામાં સપડાયેલો છે. જેવી રીતે સિંહને હરિણનો નાશ કરવામાં ઝાઝો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી, તે પ્રમાણે જીવને અનિત્ય શરીરાદિકનો નાશ કરવામાં કાંઈ અડચણ નથી; તોપણ શું ચમત્કાર વર્ણવું? કોઈ પણ નિત્યભાવની છુરી અનિત્ય દેહાદિકના ઉદરમાં ભારી તેનો નાશ કરતા નથી? તથાપિ હે અર્જુન! જે જ્ઞાની છે તે આ દેહમાં રહેલા છતાં પણ પોતાનો ધાત ન કરતાં અતે બ્રહ્મપદને જઈ મળે છે. યોગજ્ઞાનનાં મહત્ત્વથી કોટચત્રધિ જન્મો યોગંગી ‘અમે પુનઃ જન્મ ધારણ કરનાર નથી’ એમ કહી યોગી લોકો જે પદમાં ફગડી મારે છે, તે સ્થાન ક્યાં છે? તે સ્થાન અકાર અને નાહની પેલી તરફ છે; તે તુર્યાવસ્થાનું કેન્દ્ર છે; તેને પરબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે; અને ગંગાદિ નદીઓ જેમ સમુદ્રને જઈ મળે છે તથા ત્યાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ મોક્ષ સહ-વર્તમાન સર્વ ગતિઓ ત્યાંજ વિશ્રાંતિ મેળવે છે. જે પુરૂષ ભૂતોમાં વસ્તુતઃ વિષમ બુદ્ધિ રાખતો નથી, તે પુરૂષને તે પરબ્રહ્મનું સૌખ્ય આ દેહમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. દીપકો પુષ્કળ હોય પરંતુ તેમાંનું તેજ એકજ હોય છે; તે પ્રમાણે પરાપૂર્વથી અનાદિ એવો એકજ પરમાત્મા સર્વત્ર ભરેલો છે. હે પાંડુસુત! આ પ્રમાણે જે જીવ અને આત્મામાં સમત્વ રાખે છે તે જન્મ મરણના ફેસમાં પડતો નથી. જે કોઈ આ સામ્યરૂપી શય્યાપર સ્વસ્થતાપૂર્વક નિદ્રા લે છે તેને હું ભાગ્યવાન ગણી તેનું વારંવાર વર્ણન કરું છું. (૧૦૭૯)

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥૩૦॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રકૃતિના યોગથીજ સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાય છે; અને આત્મા તેનો કર્તા નથી એમ જે જુઓ છે તેજ ખરી જાણી છે. (૩૦)

ટીકા:—મન, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં સર્વ કર્મ પ્રકૃતિનાંજ છે એમ જે પૂર્ણતાથી જાણે છે; ઘરમાં રહેતાં માણસોજ ઘરમાંના સર્વ વ્યાપાર કરે છે અને ઘર પોતે કરતું નથી; તેમજ આકાશમાં અજ્ઞો દોડતાં દેખાય છે, પરંતુ આકાશ તો સ્થિરજ હોય છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિજ આત્માના પ્રકાશ વડે સુષોપ્તી યુક્ત થઈ પુષ્કળ ખેલો ખેલો છે અને આત્મા તો ચાંલલાની પેઠે સ્થિર હોઈને પ્રકૃતિનાં કરેલાં કર્મોથી અલિપ્તજ છે. આ પ્રકારના નિર્ણયનો જેના હૃદયમાં પ્રકાશ પડ્યો છે તે અકર્તા આત્માને અવશ્ય જોળખે છે એમ તું જાણ. (૧૦૮૩)

યદા ભૂતપૃથગભાવમેકસ્થમ-પश्यति ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે મનુષ્ય સર્વ ભૂતોની ભિન્નતાને એકજ પરમેશ્વરમાં રહેલી જુએ છે અને પરમેશ્વરમાંથીજ આ જગતનો વિસ્તાર થયો છે એમ જાણે છે, ત્યારેજ તે બ્રહ્મસંપન્ન થાય છે. (૩૧)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જ્યારે મનુષ્ય ભિન્ન ભિન્ન ભૂતોને એક રૂપેજ જુએ છે ત્યારે તે બ્રહ્મસંપન્ન થયો કહેવાય છે. જે પ્રમાણે પાણીમાંના સર્વ તરંગો, જમીનપરના પરમાણુના કણ, સૂર્યમંડલમાંનાં કિરણો, દેહમાંનાં સર્વ અવયવો, મનમાંના સર્વ ભાવો અને અભિ-માંથી નીકળતી સર્વ ચિજુગારીઓ, આ સર્વ વસ્તુઓ પોતાનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાનથી ભિન્ન દેખાય છે, તોપણ જે ભૂમિકામાંથી તે ઉત્પન્ન થઈ છે, તેની સાથે તેનું સામ્યજ હોય છે. તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર એકજ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, એવી જેના મનની ખરેખરી ખાત્રી થઈ છે તેનેજ બ્રહ્મરૂપી સંપત્તિનું વહાણ હસ્તગત થયું છે, એમ કહી શકાયે. પછી તે જ્યાં જુએ છે ત્યાં તેને સર્વ બ્રહ્મમયજ દેખાય છે. વધારે શું કહું ? તેને અપાર સુગની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ તથા પુરૂષની વ્યવસ્થા અનુભવસિદ્ધ દ્રષ્ટાતો આપી તને સમજાવી, તે તું સમજ્યો ને ? જે પ્રમાણે અમૃત હસ્તગત થઈ જાય, કિંવા દ્રવ્યભંડાર દ્રષ્ટિએ પડી જાય તેવાજ પ્રકારનો આ લાભ છે એમ તું માન. હે સુભદ્રાપતે ! આ અનુભવપરથી જો તું તારા મનમાં એક સ્થાયી વિચાર કરવા ઇચ્છતો હોય તો તું તે હમણાં કરતો નહિ; પરંતુ એનાપર તને ખીજા એક બે ગહન વિચારો કહવાના છે, તે મન લગાડીને સાંભળ. આ પ્રમાણે ભગવાને કહી

સંભળાવવાનો પ્રારંભ કર્યો, એટલે પોતાનું સર્વાંગ અવધાનમય કરી અર્જુન સંભળવાને તૈયાર થયો. (૧૦૯૨)

અનાદિત્વાભિર્નૃણત્વાત્પરમાત્માયમવ્ય :

શરીરસ્યાઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૨

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય ! આ પરમાત્મા અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી અવિનાશી છે; અને તેથી કરીને તે શરીરમાં હોવા છતાં પણ કશુંજ કરતો નથી અને કશાથી પણ લિપ્ત થતો નથી. (૩૨)

ટીકા:—જે પ્રમાણે સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં રહેવા છતાં જળથી લીધતું નથી; તે પ્રમાણે જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તે શરીરમાં હોવા છતાં સર્વ કર્મોથી અલિપ્ત છે, એમ તું જાણ. હે કિરીટી ! સૂર્ય પાણી ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે અને પશ્ચાત્ પણ હોતો તેવો ને તેવોજ કાયમ હોય છે; પરંતુ અજ્ઞાની લોકો તેનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં જોવામાં આવતાં તેનેજ સૂર્ય કહે છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં છે એ કથન સત્ય નથી. તે તો દેહ ઉત્પન્ન થવા પૂર્વે જ્યાં હોતો ત્યાંજ પાછળથી પણ હોય છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ દેખાય છે તે મિથ્યા છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં વાસ કરે છે એ કથન મિથ્યા છે. દેહ અને આત્મા વચ્ચે સંબંધ છે એમ કહેવું તે પણ વ્યર્થ છે. વાયુ અને વાલુકાની વચ્ચે ગાંઠ કદિ બાંધી શકાય છે કે ? કારણ કે એક અદ્રશ્ય અને બીજી જડ વસ્તુ છે. તેમજ આગ્નિ અને રૂ, એ ઉભયને એક દોરામાં કેવી રીતે પરાવી શકાય ? એકજ સ્થળેથી એક પુરૂષ પૂર્વ દિશા તરફ જવા નીકળે અને બીજો પશ્ચિમ તરફ જવા નીકળે, તેમના સંઘાત બને નહિ તેના જેવોજ એ સંબંધ અશક્ય છે. પ્રકાશ અને તેમિરનો અને મૃત અને જીવંતનો સંબંધ હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા અને શરીર વચ્ચે સંબંધ નથી એમ તું સમજ. રાત્રિ અને દિવસ, સુવર્ણ અને કપાસ, એની વચ્ચે જે પ્રમાણે સંબંધ હોતો નથી, તેજ પ્રમાણે આત્મા અને દેહ વચ્ચે સંબંધ નથી. વાસ્તવિક જોતાં શરીર એ પંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે અને કર્મની દોરીઓમાં ગુંથાયલું છે, તથા જન્મ મૃત્યુના ભવચક્રમાં ફર્યા કરે છે. કાળરૂપી આગ્નિના મુખમાં એને માખણના લોંદાની પેઠે મૂકવામાં આવ્યું છે અને માખની પાંખ હાલતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલા અદ્ય સમયમ એ શરીર નાશ પામે છે. આ દેહ અગ્નિમાં પડે છે તો તે રાખ થઈને ઉડી જાય છે અને કુતરાના મુખમાં સપડાય છે

તો તેની વિષ્ટા બને છે. હે કપિધ્વજ ! આ ત્રે પ્રકારના લયમાથી જો દેહ નિવૃત્ત થાય તો તે જ્યાં પડે ત્યાં તેની અંદર કીડાં તથા જંતુઓનાં ઢગલાના ઢગલા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે એ છેવટે અનિષ્ટજ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દેહની આવી ખૂરી દશા થાય છે તોપણ આત્મા તો નિત્યસિદ્ધ અને સ્વભાવથીજ અનાદિ છે. તે નિર્ગુણ હોવાથી પૂર્ણ પણ નથી અને અપૂર્ણ પણ નથી. ક્રિયાનો કર્તા પણ નથી અને અકર્તા પણ નથી; તેમજ કૃશ પણ નથી અને પુષ્ટ પણ નથી; તે નિરાકાર હોવાથી દ્રશ્ય પણ નથી અને અદ્રશ્ય પણ નથી; તે પ્રકાશમાન પણ નથી અને નિસ્તેજ પણ નથી; તે અદ્વ્ય પણ નથી અને અધિક પણ નથી. તે શૂન્ય હોવાથી ખાલી પણ નથી અને ભરેલો પણ નથી; તે કોઈ વસ્તુરહિત પણ નથી અને વસ્તુસહિત પણ નથી; તે સાકાર પણ નથી અને નિરાકાર પણ નથી; તે આત્મરૂપ હોવાથી આનંદમય પણ નથી અને દુઃખમય પણ નથી; તે એક પણ નથી અને અનેક પણ નથી; તે કોઈ વસ્તુથી સુકત પણ નથી અને કશાથી બદ્ધ પણ નથી; તે લક્ષણરહિત હોવાથી આટલો કિંવા તેટલો, સ્વયંભૂ કિંવા બનેલો અને બોલકણો કિંવા મુગો નથી. તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાથે ઉત્પન્ન થતો નથી અને સૃષ્ટિના સંહાર સાથે લય પામતો નથી; એ અસ્તિત્વ તથા નાસ્તિત્વ એ ઉભય સ્થિતિઓનું લયસ્થાન છે; એ અવ્યય હોવાથી એનું માપ થઈ શકતું નથી કિંવા વર્ણન થઈ શકતું નથી; એ વૃદ્ધિંગત પણ થતો નથી અને ન્યૂન પણ થતો નથી; એ ઉમેરાતો પણ નથી અને ખર્ચાતો પણ નથી. હે પ્રિયોત્તમ ! આવું જે આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે દેહમાં છે એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે મહાકાશમાં મહાકાશ સમાયલું કહેવા સમાન છે. એ આત્માની અખંડ વ્યાપક સ્થિતિમાં અનેક દેહાકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. દેહ ઉત્પન્ન થવાથી તે જન્મતો નથી અને દેહ મરવાથી તે મૃત્યુ પામતો નથી તે તો જેવો છે તેવોજ કાયમજ છે. જે પ્રમાણે આકાશમાં દિવસ અને રાત્રિ આવે છે અને જાય છે, તે પ્રમાણે આત્મસત્તામાં દેહ આવે જાય છે માટે આ શરીરમાં તે આત્મા કોઈ કરતો પણ નથી અને કરાવતો પણ નથી; તેમજ શરીરના કોઈ પણ વ્યાપારમાં લેપાતો નથી અને તેના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ કારણથી ન્યૂનાધિકતા થતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહના સર્વ વ્યાપારોથી અલિપ્ત હોય છે. (૧૧૧૬)

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યા નાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૩॥

શ્લોકાર્થ:—જેવી રીતે સર્વવ્યાપક આકાશ સૂક્ષ્મતાને લીધે કશાથી પણ લિપ્ત થતું નથી, તેવી રીતે સર્વ દેહોમાં અધિષ્ઠિત થએલો આત્મા દેહાદિકનાં કર્મથી લિપ્ત થતો નથી. (૩૩)

ટીકા:—હે અર્જુન ! આકાશનો પ્રવેશ ક્યાં નથી ? અર્થાત્ આકાશ સર્વત્ર છે; પરંતુ એને એનામાં રહેલી કોઈ પણ વસ્તુથી પીડા થતી નથી. તે પ્રમાણે આત્મા સર્વત્ર સર્વ દેહોમાં છે તોપણ દેહની કોઈ પણ ઉપાધિથી તે લિપ્ત થતો નથી. માટે વારવાર શુદ્ધ-તત્ત્વનું આ લક્ષણ તું ધ્યાનમાં રાખ કે, ક્ષેત્ર અર્થાત્ શરીર કિંવા તેના ધર્મ એનાથી ક્ષેત્રજ એટલે આત્મા તદ્દન ભિન્ન છે. (૧૧૨૨)

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! જેવી રીતે એકલો સૂર્ય આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે એક ક્ષેત્રજ સર્વ ક્ષેત્રોને પ્રકાશિત કરે છે. (૩૪)

ટીકા:—લોહચુંબકના સંસર્ગથી લોહ ખેંચાય છે; પરંતુ લોહ એ લોહચુંબક નથી. એજ ફરક આત્મા અને દેહમાં છે દીપકના પ્રકાશથી ઘનનો વ્યવહાર કરાય છે; પરંતુ દીપક અને ઘર વચ્ચે કોટિશઃ અંતર છે. હે કિરીટી ! કાષ્ઠના ગર્ભમાં અગ્નિ હોય છે; પરંતુ અગ્નિ કાંઈ કાષ્ઠ નથી. આ દ્રષ્ટિથી તું આત્માને જો. આકાશ તથા નીલતામાં કિંવા સૂર્ય તથા મૃગજળમાં જેમ અંતર છે, તેજ અંતર આત્મા તથા દેહની વચ્ચે તું જોશે. ગગનમાં રહેલો એકજ સૂર્ય જેમ જુદા જુદા સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરે છે; તે પ્રમાણે એકજ આત્મા સર્વ દેહોમાં પ્રકાશ પાડે છે એમ તને સમજશે. હવે આત્મા અને દેહના સંબંધમાં કોઈ શંકા રહેતી નથી. (૧૧૨૮)

ક્ષેત્રક્ષેત્રજગોરુપ્ત્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—જે આ પ્રમાણે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વચ્ચેના અંતરને તથા સર્વ ભૂતો પ્રકૃતિથી મુક્ત કેવી રીતે થાય છે તે તત્ત્વને જાણે

છે તે પ્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૫)

ટીકા:—હે શબ્દતત્ત્વસારજ્ઞ! તેજ બુદ્ધિને જ્ઞાનમય બ્રહ્મણી કે જેના યોગથી શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અંતરને સમજી શકાય. આ અંતરને સમજવા સારૂ ચતુર (સુમુક્ષુ) જન જ્ઞાનીઓના ઉમરા ઘસી નાખે છે; અને હે અર્જુન! એનેજ સમજવા માટે તેઓ શાંતિ-રૂપી સંપન્નિ સ્વાધીન કરી લઈ શાસ્ત્ર રૂપી દુગતી ગાયને પોતાને ઘેર પાળે છે. (નિત્ય શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે.) એનેજ સમજવાને માટે પુરૂષ યોગરૂપી આકાશપર ચઢી જવાની હામ ભીટે છે; શરીરદિકને તૃણપ્રાય માને છે અને સંતોની પાદુકા પોતાના મસ્તકપર ધારણ કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધનો દ્વારા અંતરમાં તેઓ નિશ્ચય કરી લે છે; અને શરીર તથા આત્મા વચ્ચેનો ખરો તફાવત તેમની દ્રષ્ટિએ પડે છે. આમ કહી ભગવાન યોગ્યા:—હું તેના જ્ઞાનની સ્તુતિ કરું છું. આ જે મિથ્યા પ્રકૃતિ મહાભૂતાદિ અનેક વસ્તુઓમાં ભિન્નતાથી વિસ્તાર પામી છે, જે શુકનલિકા ન્યાયે જીવોને નહિ વળગેલી છતાં વળગેલી હોય એમ જણાય છે, તેને તે જેવી છે તેવીજ જે બ્રહ્મણી લે છે; અને દોરડીમાંથી સર્પની મિથ્યાબ્રાન્તિનો લોપ થયેથી દોરડી તે દોરડીજ દેખાય છે; અથવા ચાંદીના બ્રમ્હો નાશ થતાં છીપ તે છીપજ જણાઈ રહે છે; તેમ આત્માથી ભિન્ન એવી પ્રકૃતિને જે અંતઃકરણપૂર્વક ભિન્ન બાજે છે, તેઓ પ્રજ્ઞરૂપજ બની રહે છે એવો મારો મત છે. જે પ્રજ્ઞ આકાશ કરતાં પણ વિશાળ છે; જે પ્રકૃતિથી પર છે અને જે પ્રાપ્ત થતાંજ સમ વિષમ ભેદ રહેતો નથી; જે પ્રજ્ઞમાં પ્રકૃતિના અનુરોધથી બનેલા આકાર નષ્ટ થાય છે, જીવપણાનો લય થાય છે અને દ્વૈતલાવનો લોપ થાય છે; જે અદ્વય છે; હે પાર્થ! તે પુરૂષ એ પરમતત્ત્વરૂપજ થાય છે કે જે રાજહંસ જેમ નીર અને ક્ષીરને જીવંત પાડે છે તે પ્રમાણે આત્મા અને પ્રકૃતિને ભિન્ન કરીને જીવ્યે છે.

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ આ પ્રમાણે અર્જુનને આત્મા તથા પ્રકૃતિ વિષે સંપૂર્ણ અનુભવ આપ્યો. એક વાસણમાંનું પાણી બીજા વાસણમાં રેડવામાં આવે, તેમ શ્રીહરિએ પોતાના હૃદયમાંનું આ જ્ઞાન અર્જુનના અંતઃકરણમાં રેડ્યું. પરંતુ જે નર છે તેજ નારાયણ છે, તો પછી જ્ઞાન કોણે કોને આપ્યું? પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન તરફ આંગળી કરીને ‘આ તે જ હું છું’ એમ યોગ્યા; પરંતુ આ વાત મને કોઈ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી કહેવાનું પ્રયોજન નથી. અસ્તુ! વધુ શું કહું? દેવે અર્જુનને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. ભગવાને આટલું

બધું કહ્યું તેપણ અર્જુન પોતાના મનમાં તુમ ન થતાં વિશેષ કહેવાને માટે કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. દીપકમાં જેમ જેમ તેલ પૂરવામાં આવે તેમ તેમ તે અધિક પ્રકાશ આપે છે; તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ જેમ જેમ વધારે કહેવા લાગ્યા તેમ તેમ અર્જુનના મનમાં શ્રવણેચ્છા વૃદ્ધિગત થતી ચાલી. જે પ્રમાણે એકાદ સુઘડ અને ઉદાર બાઈને ચતુર તથા રસજ્ઞ જમવાવાળો મળ્યો હોય તો તે બાઈને પીર-સવાની તથા તે જમનારને જમવાની હોંસ પેદા થાય છે; તેજ પ્રમાણે અર્જુનનો સાંભળવાનો ઉત્સાહ જોઈ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ચાર ગણી હોંસ ઉત્પન્ન થઈ. જે પ્રમાણે અનુકૂળ પવનથી મેઘ આકર્ષાઈ વૃદ્ધિ થાય છે, કિંવા ચંદ્રોદય થતાં સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, તે પ્રમાણે શ્રોતાની આદરબુદ્ધિથી વક્તાને બોલવાનું સ્ફુરણ આવે છે. (૧૧૫૨)

સંજય કહે છે:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ પ્રમાણે અર્જુનની સાંભળવાની ઇચ્છા જોઈ, દેવ પોતાના જે વક્તૃત્વથી સમગ્ર વિશ્વને આનંદમય કરી મૂકશે, તે વક્તૃત્વ તું સાંભળ. આ પ્રમાણે મહા-ભારતના ભીષ્મપર્વમાં શ્રી વ્યાસમુનિએ પોતાની અમર્યાદ બુદ્ધિથી જે કથા કહી છે, તે કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ ઉત્તમ મરાઠી ભાષામાં એવી છંદમાં કહું છું. હું કેવળ શાંતિરસનીજ કથા વર્ણવીશ; પરંતુ તે યુગારાદિ રસોથી ચઢતા પ્રકારની થશે. એવી પ્રેમાળ દેશી ભાષામાં એ કથા કહી શકે તે સાહિત્યને શિક્ષણ આપશે તથા પોતાના માધુર્યથી અમૃતને પણ ક્રિકકું પાડશે. જે ચંદ્રના ઉદયથી ચંદ્રકાંતમણિને પ્રસ્વેદ છૂટે છે, તે ચંદ્ર પણ મારી વાણીથી આર્દ્ર થશે અને રસ પણ બૂલો પડી જશે, તથા નાદનું તો નામ પણ મટી જશે; અજ્ઞાનીઓને પણ સાત્ત્વિકતાનો પાનો છુટશે અને અધિકારી તો શ્રવણ કરતાંજ સમાધિસ્થ થઈ જશે. આવી રીતે વાણીવિલાસનો વિસ્તાર કરીને વિશ્વને ગીતાના અર્થથી ભરી દઈશ અને જગતની ચોતરફ આનંદની વાડી રચી દઈશ. વિચારનું દૈન્ય પ્રીતી જશે, મન અને કાન સફળ થશે અને બ્રહ્મવિદ્યાની ખાણજ ખુલ્લી મૂકાઈ જશે. બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટિએ પડશે, સુખનો ઉદય થશે અને સર્વ જગતમાં આત્મજ્ઞાનનો સુકાળ થઈ જશે. શ્રી નિવૃત્તિદાસનો મારાપર અનુગ્રહ હોવાને લીધે હું હવે એવું ભાષણ કરીશ કે, આ સર્વ વાતોની આપને સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થશે. માટે પ્રત્યેક અક્ષરમાં કવિત્વ અને ઉપમાનું પૂર છોડી મૂકીશ અને પ્રત્યેક પદમાં અંથનો અર્થ પ્રકટ કરીશ; કેમકે એટલે સુધી મને મારા શ્રીમંત ગુરુએ પરિપૂર્ણ કર્યો છે. તેમનીજ કૃપાથી આપ જેવા સંત-

મંડળની સભામાં મારાં વચનોનો સમાવેશ થાય છે; મને ગીતાર્થ વર્ણનવાનો લાભ મળે છે. આપ જેવા સંતોના ચરણદર્શનથી મને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડતી નથી. હે પ્રભો ! સરસ્વતીને પેટ મુંઝાવળક ન અવતરે તેમાં ચમત્કાર તે શું છે ? લક્ષ્મીના હાથપર સામુદ્રિક ચિત્હોની ન્યૂનતા હોતી નથી; તે પ્રમાણે આપ સંતોની સમક્ષ આવનારો કોઈ પણ માણસ અજ્ઞાની રહે એમ બનીજ કેમ શકે ? માટે હવે હું નવે રસોની રેલછેલ કરી મૂકીશ. તો હે પ્રભો ! હવે મને અવસર આપો, હું ઉત્તમ પ્રકારે ગ્રંથનું નિરૂપણ કરીશ.

અધ્યાય-૧૪ મો.

હે શુરો ! હે સકલદેવોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે બુદ્ધિરૂપી પ્રાતઃકાલના સૂર્ય ! હે આનંદનો ઉદય કરનારા ! આપનો જયજયકાર થાઓ. આપ સર્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન છો અને સોહંભાવને શોભાવનારા છો; લોકોરૂપી તરંગના સમુદ્ર છો; આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દીનદયાળ ! હે કરુણાના સાગર ! હે બ્રહ્મવિદ્યા રૂપી વધૂના વહ્નમ ! જે કોઈ આપને જાણતું નથી તેનેજ વિશ્વ સત્ય ભાસે છે; આપને જાણનારને માટે સર્વ વિશ્વ આપરૂપજ બની રહે છે. નજરબંધીના ખેલમાં ગારુડી બીજની નજર બંધી કરે છે, પરંતુ તે પણ પોતાની જાતને છુપાવી શકતો નથી; પરંતુ આપની નજરબંધી તો તેથી પણ પ્રબળ છે; કારણ કે આપ તો આપની જાતને પણ છુપાવી રહ્યા છો ! મહારાજ ! આ જગમાં સર્વત્ર આપજ ભરેલા છો; પરંતુ તેમાં કોઈ જાની છે અને કોઈ માયાના સંપાટામાં ફસેલા છે. આ પ્રમાણે આપજ નિજ એવા આપને મારા નમસ્કાર હો. જગતમાં પાણીમાં જે મધુરો સ્વાદ છે તે આપને લીધેજ તેમાં આવ્યો છે અને પૃથ્વીમાં જે સહન કરવાની શક્તિ છે તેને આપનીજ શક્તિ કારણભૂત છે. ચંદ્ર અને સૂર્ય એ કેવળ પ્રચંડ છીપોની પેઠે નિસ્તેજ છે; પરંતુ ત્રણે લોકોમાં તેનો જે પ્રકાશ પડે છે તે આપના તેજની શક્તિનો પ્રભાવ છે. વાયુ પણ આપનીજ શક્તિથી ફરે છે; અને આકાશ પણ સંતાકુકડીના ખેલની પેઠે આપના એકાદ ખુણામાંજ લપાઈ રહ્યું છે. વધારે શું કહું ? સર્વ માયા આપમાંજ છે અને જ્ઞાન પણ આપની શક્તિથીજ ચારે તરફ અવલોકન કરી શકે છે; એટલુંજ નહિ, આપના સ્વરૂપનો પાર ન મળવાથી શુભિને પણ

વર્ણન કરવામાં પરિશ્રમ પડયો (૧૦)

વેદ વર્ણન કરવામાં ચતુર તો ખરો; પરંતુ જ્યાં સુધી આપનું દર્શન થયું નથી ત્યાં સુધીજ તે આપનું વર્ણન કરી શકે છે; આપનું દર્શન થતાંજ અમારી ને તેની દશા એકજ બની રહીને ઉભયને ચુપ બેસવું પડે છે. સર્વ જલમય થાય છે ત્યારે પ્રલયકાળના મેઘો ત્યાં શોધ્યા પણ નથી જડતા, તો પછી પાણીની એકાદ અંજલિ અથવા એકાદ મોટી નદીનો પણ ત્યાં પત્તો લાગી શકે કે ? સૂર્ય ઉદિત થતાંની સાથે ચંદ્ર જેમ પતંગીયા જેવો બની જાય છે, તેજ ઉપમા આપના સ્વરૂપની આગળ મને અને શ્રુતિને આપી શકાય છે. જ્યાં દ્વૈત સ્થાનબ્રહ્મ થઇને પરાસહિત વૈખરી-વાણી ચુપ રહી જાય છે, એવા આપનું વર્ણન કયા મુખથી કરી શકાય એમ છે ? માટે હવે આપની સ્તુતિ કરવાનું છોડી દઈ આપના ચરણપર મસ્તક ધરી દેવું એજ સારું છે. માટે હે ગુરુરાય ! આપ જેવા છો તેવાજ હું આપને નમસ્કાર કરું છું. મારો ગીતાર્થકથનરૂપી વ્યાપાર થવાને માટે આપ મારા શાહુકાર થાઓ. આપની કૃપારૂપી મુડીની થેલીની ગાંઠ છોડી મારી મતિરૂપી કોથળી ભરો; અને આપ મને જ્ઞાનથી ભરપૂર કાવ્ય બનાવવાનો મહાન લાલ કરાવી આપો. હું એ લાલ-નફામાંથી સુંદર વિચારરૂપી કષ્ઠાભૂષણો તૈયાર કરાવી સંતોના કાનને વિભૂષિત કરીશ મહારાજ ! ગીતાર્થરૂપી ભંડાર બહાર કાઢવાની મારા મનમાં જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તે સફળ કરવાને માટે આપનું સ્નેહરૂપી અંજન મારાં નેત્રોમાં આંજો. જેથી મારાં બુદ્ધિરૂપી નેત્રો ગીતાર્થરૂપી ધનનું નિરીક્ષણ કરી શકે. આપના કરૂણારૂપી સૂર્યબિંબનો નિર્મળ પ્રકાશ પાડો, કે જેથી મારી બુદ્ધિરૂપી વલ્લરી વૃદ્ધિંગત થઈ તેને કાવ્યરૂપી ફળો આવે. આપની કૃપાદ્રષ્ટિની એટલા ઔદાર્યથી વૃદ્ધિ કરો કે તેથી મારી બુદ્ધિ રૂપી ગંગામાં સિદ્ધાંતરૂપી મહા પૂર આવે. હે વિવેક-ધામ ! આપના પ્રસાદ ચંદ્રમા પાસે મારી સ્ફુર્તિ રૂપી પૌર્ણિમા કરાવો, કે જે પૌર્ણિમાનું અવલોકન કરતાંજ મારા જ્ઞાનસમુદ્રમાં રસિકતાની એવી ભરતી આવે કે જેથી સ્ફુર્તિનો પ્રવાહ ન સમાધ શકતાં નવે રસ ઉભરાઈ જગતમાં ફેલાઈ જાય. જ્ઞાનદેવ મહારાજનું આવું ભાષણ સાંભળી શ્રીગુરૂ નિવૃત્તિનાથ મહારાજ સંતુષ્ટ થઈ બોલ્યા કે;—તું સ્તુતિના મિષથી દ્વૈતનો વ્યર્થ વિસ્તાર કરે છે; માટે હવે આ વ્યર્થ સ્તુતિ રહેવા દે. જે જાણવાનો વિષય છે તેનું ઉત્તમ રીતે વર્ણન કરી ગીતાર્થ પ્રકટ કર; અને ઉત્કંઠાનો ભંગ થવા દઈશ નહિ. (૨૬)

જ્ઞાનદેવ મહારાજ બોલ્યા:—હે પ્રભો ! આપ આપના મુખેથી અંથ વર્ણન કરવાનું કહેા એટલીજ વાટ હું જોતો હતો. મોનું મુખીઉં મૂળેજ અમર અને વળી તેનાપર અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ એટલે પછી વાતજ શી કરવી ? હવે ગુરૂકૃપા થઈ એટલે હું ગીતાના મૂળ શ્લોકના પ્રત્યેક પદનું સવિસ્તર તથા સ્પષ્ટ વર્ણન કરીશ. એના શ્રવણથી મનના સર્વ સંશયો નષ્ટ થશે અને શ્રવણેચ્છા દ્વિગુણ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે. મારી વાણીમાંથી એવા મધુર અને ઉત્તમ શબ્દો નીકળે એટલીજ ગુરૂના ચરણ પાસે મારી યાચના છે. અસ્તુ ! પૂર્વે તેરમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એવી કથા કહી છે કે, આત્મા અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુણોના સંસર્ગથી આત્મા સંસારી બને છે; માયાની ઉપાધિથીજ એને સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે; અને તેના સંગરહિત (ગુણાતીત) થવાથી તે મુક્ત થાય છે. માટે હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે સંગરહિત એવા આત્માને પ્રકૃતિનો સંગ કેવી રીતે લાગી બાય છે ? આત્મા અને પ્રકૃતિનો સંયોગ થવો એટલે શું ? અને તેને સુખદુઃખાદિ ભોગ શા કારણે ભોગવવા પડે છે ? તે ગુણ કેવા છે અને કેટલા છે ? તે ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે ? અને ગુણાતીત પુરૂષનાં લક્ષણ શું છે ? આ સર્વ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવું એજ વિષય આ ચૌદમા અધ્યાયમાં છે; તો હવે તે વૈકુંઠનિવાસી વિદ્યેશ્વરો અભિપ્રાય શું છે તે સાંભળો. તેઓ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! શ્રવણ કરવાની સર્વ સામગ્રી સંચિત કરી તું આ જ્ઞાન ગ્રહણ કરી લે. પૂર્વે મેં તને એ જ્ઞાન અનેક પ્રકારે સમજાવ્યું છે; પરંતુ અઘાપિ તે તારા અનુભવરૂપી ઉદરમાં પ્રવેશ્યું નથી. (૪૦)

**શ્રીભગવાનવાચ । પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાન-
મુક્તમમ્ । યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—જે જ્ઞાનને બાણી સર્વ મુનિઓ જન્મ મરણથી છૂટી મોક્ષસિદ્ધિ પામ્યા છે; તે સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ એવું જે જ્ઞાન તે હું તને પુનઃ કહું છું. (૧)

ટીકા:—માટે બાપુરે ! મા શ્રુતિએ જે જ્ઞાનને પર કહ્યું છે તે તને હું પુનઃ કહું છું. એ જ્ઞાનને ‘પર’ કહેવાનું કારણ એજ છે કે આપણા જ્ઞાનને ભવ-સ્વર્ગાદિક પસંદ પડે છે; અને એજ કારણથી આત્મ-જ્ઞાનને સર્વ જ્ઞાન કરતાં ઉત્તમ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કારણ કે તે અગ્નિ રૂપ અને ઇતર જ્ઞાન એની સમક્ષ લૂણરૂપ છે. જે જ્ઞાનની મજબૂત

સંસાર અને સ્વર્ગની પેલી તરફ પહોંચતી નથી, તેને યજ્ઞ યાગાદિ ક્રમેજ ઉત્તમ લાગે છે અને તેને દ્વૈત સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુની પ્રતીતિ હોતી નથી. આવું સર્વ જ્ઞાન આ આત્મજ્ઞાનની સમક્ષ સ્વમ્-વત્ બની રહે છે. જે પ્રમાણે વાયુની પ્રચંડ લહેરોનો પણ આકાશમાંજ લય થાય છે; કિંવા સૂર્ય ઉદય થતાંજ જે પ્રમાણે ચંદ્રાદિ નક્ષત્રોના તેજનો લોપ થાય છે; અથવા જે પ્રમાણે પ્રલયકાળના પાણીમાં નદી, નદ વગેરેનો ભેદ રહેતો નથી; તે પ્રમાણે આ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથેજ ઇતર સર્વ જ્ઞાનો લય પામે છે. માટે હે અર્જુન ! એ જ્ઞાનને હું ‘ઉત્તમ’ કહું છું. હે પાંડુસુત ! આપણી અનાદિકાળની જે સુક્તિ કિંવા મોક્ષ, તે આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એનો અનુભવ થતાં સર્વ જ્ઞાતાઓ જન્મ મૃત્યુરૂપી સંસારને ઉચું ઠાકું કરવા દેતા નથી; અને વિવેકવટે મનની વિષયો તરફની દોડને અટકાવી સ્વાભાવિક વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ દેહધારી હોવા છતાં પણ દેહાભિમાની નહિ રહેતાં દેહ અને દ્વૈતને ઉલ્લંઘીને એકદમ મારી યોગ્યતાનેજ પામે છે. (૫૧)

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥૨॥

શ્લોકાર્થ:—આ જ્ઞાનનો આશ્રય ગ્રહણ કરી જે મારા સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિકાળે જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પણ પામતા નથી. (૨)

ટીકા:—કારણ કે, હે અર્જુન ! જે મારી નિત્યતાથી નિત્ય અને મારી પૂર્ણતાથી પરિપૂર્ણ થઈ રહે છે; અને જેમ હું નિરંતર અનંત, મહાનંદરૂપ અને સત્યસિદ્ધ છું, તે પ્રમાણે તે હોય છે. તેનામાં અને મારામાં લેશ પણ ભેદ રહેતો નથી. જેમ ઘટનો નાશ થતાં ઘટા-કાંશ મહાકાશરૂપ બને છે; કિંવા મૂલ દીપકમાંથી પ્રદીપ્ત કરેલી અનેક દીવેટો એકત્ર કરવામાં આવે એટલે તેનું તેજ મૂળ દીપકમાંજ મળે છે; તેમ હે અર્જુન ! દ્વૈતભાવ નષ્ટ થતાં હું અને તું એ ભેદ એકજ પક્ષિતમાં બેસી એકત્ર થઈ બંધ છે. આજ કારણથી સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થતાં તેને જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પામવું પડતું નથી. આ પ્રમાણે હે ધનંજય ! જે આત્મજ્ઞાનને અનુ-સરી મદ્દપ થયા છે, તે જન્મમરણાતીત છે. આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનનું મહત્ત્વ દેવે પોતાની રૂચિથી વર્ણવ્યું અને અર્જુનના મનમાં પણ રૂચિ

ઉત્પન્ન કરી. આથી અર્જુનની એવી સ્થિતિ થઈ કે તેનાં સર્વાંગને બાંહે કાનજ ફુટયા ! અર્થાત્ તે નખથી શિખાપર્યંત અવધાનરૂપ બન્યો. જે કથન આકાશમાં પણ સમાવિષ્ટ થઈ શકે નહિ તે અર્જુન અહણુ કરે છે એમ જોઈ દેવના અંતઃકરણમાં પણ પ્રેમનો આવેશ ઉત્પન્ન થયો, અને તેમની કથન કરવાની હોશ એટલી તો વધી ગઈ કે તે ગગનમાં પણ સમાઈ શકે નહિ. પછી ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! મારી વક્તૃતા આજે સફળ થઈ; કારણ કે મારી નિરૂપણની હોંશ પ્રમાણે તું ઉત્તમ શ્રોતા મળ્યો છે. માટે હવે હું એક હોવા છતાં ત્રિગુણરૂપી પારધિઓ દેહરૂપી પાશ નાખી મારી પાસે અનેક રૂપો શી રીતે ધારણ કરાવે છે; અને ક્ષેત્રના સંયોગથી મારામાંથી આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહું છું તે સાંભળ. મારા સંગ-રૂપી બીજથી પ્રાણી માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ કારણથી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે. (૬૬)

મમ યોનિર્મહદ્રક્ષ તસ્મિન્નર્મ દધામ્યહં ।

સંભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! મહદ્ પ્રજા (પ્રકૃતિ) એ માંડે ગર્ભ મૂકવાનું સ્થાન છે; તેમાં હું ગર્ભને મૂકું છું અને તેમાંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૩)

ટીકા:—આ માયા અથવા પ્રકૃતિ મહત્ત્વાદિકનું વિશ્રામસ્થાન અર્થાત્ લયસ્થાન છે, અર્થાત્ એ સર્વ જગત કરતાં મોટી છે; માટે એને ‘મહદ્પ્રજા’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમજ હે અર્જુન ! એના યોગથી વિકાર અને ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; માટે પણ એને મહદ્પ્રજા કહેવામાં આવે છે. અવ્યક્ત મતવાદીઓ એને અવ્યક્ત કહે છે, સાંખ્ય મતવાદીઓ એને ‘પ્રકૃતિ’ કહે છે અને હે પ્રાજ્ઞશિરોમણે ! વેદાંતીઓ એને ‘માયા’ કહે છે. બ્યર્થ કેટલુંક બોલવું ? અજ્ઞાન તે પણ એજ છે. હે ધનંજય ! આપણા આત્મસ્વરૂપની આપણને જે વિસ્મૃતિ થાય છે તેજ આ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. (૭૧)

બીજી વાત એ છે કે, જેમ હાથમાં દીપક લઈ તિમિરને શોધવા જમ્મએ તો તે જડતું નથી, તેમ આત્માનુભવ સમયે તે અજ્ઞાન દેખાતું નથી. દૂધને હલાવવાથી જે પ્રમાણે તેપર મલાઈ આવતી નથી અને સ્થિર રાખીએ તોજ તેપર મલાઈ આવે છે; કિંવા મનુષ્ય જે વખતે જાગૃદાવસ્થામાં કિંવા સ્વપ્નાવસ્થામાં હોતો નથી અથવા સમાધિસ્થ

પણ હોતો નથી, તે વખતે જેમ તેને ગાદ નિદ્રા આવે છે; કિંવા જ્યારે વાયુ ઉત્પન્ન થએલો હોતો નથી ત્યારે જેમ આકાશજ માત્ર હોય છે; તેજ પ્રમાણે ઇતર અવસ્થા વિનાની જે નિદ્રાવસ્થા તેજ અજ્ઞાન છે. દ્વરથી એકાદ વૃક્ષનું કુંડું દેખાય તે થાંભલો છે, કે પુરૂષ છે તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પરંતુ કોઈ વસ્તુ છે એવોજ ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે આત્માનું કેવળ સ્વરૂપ પણ જે સ્થિતિમાં ખરેખર દેખાતું નથી, તેમ બીજી અમુક વસ્તુ છે, એવો પણ નિશ્ચય થતો નથી. રાત્રિયે નહિ અને દિવસ પણ નહિ એવા ઉભયના સંધિક્ષણને જે પ્રમાણે સાયંકાળ કહેવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે આત્મા અને જગત વિષેના જ્ઞાનના અભાવવાળી સ્થિતિને અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આવી ઉભય વચ્ચેની અનિર્વચનીય સ્થિતિને ‘અજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે; અને તે અજ્ઞાનથી આવૃત્ત થએલા ચૈતન્યને ક્ષેત્રજ કહેવામાં આવે છે. પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન જાણતાં જે અજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે તે ક્ષેત્રજનું (જીવાત્માનું) રૂપ છે. (૮૦)

આ માયા અને ચૈતન્યના યોગને બરાબર લક્ષમાં રાખ; કારણ કે માયાનો એ કુદરતી સ્વભાવ છે. માયાના અનુરોધથી ચૈતન્ય પોતાનું આત્મસ્વરૂપ વિસરી જઈને પોતાને અજ્ઞાની જેવો સમજી અનેક રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. જે પ્રમાણે દરિદ્રી મનુષ્યને જમ થવાથી તે પોતાને રાજા કહે છે, કિંવા મૂર્છા પામેલો મનુષ્ય જે પ્રમાણે હું સ્વર્ગ જોઈ આવ્યો એમ કહે છે; તે પ્રમાણે દ્રષ્ટિ આત્મસ્વરૂપથી ખસી, એટલે જે જે વસ્તુ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તેને સૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે અને તે મારામાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય એકલો હોવા છતાં જેમ સ્વપ્નની પ્રાંતિથી પુષ્કળ વસ્તુ જુએ છે, તેજ પ્રકારે ચૈતન્યને આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થાય છે ત્યારે બને છે. આજ સિદ્ધાંત તને પુનઃ અન્ય પ્રકારે આગળ કહું છું. એ વાત તું ભૂલીશ નહિ કે માયા એ મારી સ્ત્રી છે અને તે આદ્યંતરહિત, તરુણ તથા અનિર્વચનીય શુભવાળી છે. અભાવ (કાંઈજ નહિ) એજ એનું રૂપ છે. એની આકૃતિ બહુ મોટી છે. એ અજ્ઞાનની સમીપ રહે છે અને જ્ઞાનથી દૂર નાસે છે; પરંતુ એ માયા મારા આત્મસ્વરૂપ પર સુતેલી હોવાથી આત્મસત્તાના સંલોગથી ગર્ભ ધારણ કરે છે. ત્યાર પછી એ જીવભૂતા પ્રકૃતિના ઉદરમાં પ્રાકૃત અષ્ટ વિકારરૂપી ગર્ભની વૃદ્ધિ કરે છે. આત્મા તથા પ્રકૃતિના સંયોગથી પ્રથમ બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેજ બુદ્ધિતત્ત્વમાંથી મન થાય છે. મનની સ્ત્રી મમતા છે અને તેમાંથી

અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેના યોગથી પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે; અને વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો ભૂતોની સાથે સંબંધ હોવાથી તે સંગથી વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો ઉદ્ભવ થાય છે. વિષય તથા ઇન્દ્રિયોનો ક્ષોભ થયો એટલે તેની પાછળ સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો રહેલા હોય છેજ; અને તેના યોગથી જેવી વાસના ઉપજી હોય તે પ્રમાણે જીવ ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે જન્મ ધારણ કરે છે. જે પ્રમાણે બીજ અને પાણીનો સંયોગ થતાં તેમાંથી અંકુર ફૂટી અંતે તે વૃક્ષમાં પરિણમે છે; તે પ્રમાણે મારા સંગથી પ્રકૃતિને અનેક પ્રકારના વિશ્વાંકુર ફૂટવા લાગે છે. હે સુમનઃપ્રેષ ! પછી તે ગર્ભ કેવું રૂપ ધારણ કરે છે તે સાંભળ. અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિભજ અને જરાયુજ આવા અંકુરો તેને સહજ ફૂટે છે. જેમાં આકાશ અને વાયુનો વિશેષ અંશ હોય છે એવા ગર્ભરસને અંડજ કહેવામાં આવે છે; આ એક તેનો અવયવ છે. તમ અને રજ એ ગુણોથી યુક્ત હોઈ જેમાં જળ અને તેજનો અધિક અંશ હોય છે, તેને સ્વેદજ કહેવામાં આવે છે. જેમાં જળ અને પૃથ્વીનો વિશેષ અંશ હોય છે અને જેમાં કેવળ તમોગુણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે ઉદ્ભિભજ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો જેમાં સમાન હોય છે અને જેમાં મન અને બુદ્ધિની બેડી હોય છે, તે જરાયુજ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્ભિભજ એવા ચાર દેહ અર્થાત્ બે હસ્ત અને બે ચરણતલ હોઈ, અષ્ટધા પ્રકૃતિ જેનું શિર હોય છે; પ્રપંચ એ જેનું મોઢું ઉઠર છે અને નિવૃત્તિ એ જેની પીઠ છે, તથા નાભિના ઉપરના ભાગમાં જેને આઠ દેવસર્ગ છે; જેને ઉપરના ભાગમાં સ્વર્ગલોક એ કંઠ છે, મૃત્યુલોક એ મધ્ય ભાગ છે અને પાતાળલોક એ કમરની નીચેનો ભાગ છે; આવું એક છોકરું આ માયાને અવતર્યું. ત્રણ લોકોનો વિસ્તાર આ બાળકનું પારણું છે. ચોરાશી લક્ષ યોગિ તે આ બાળકની આંજળીઓનાં ટેરવાં અને સાંધા છે અને એ બાળક દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતું બળ્ય છે. નાના પ્રકારના દેહો, અવયવો તથા નામોરૂપી અલંકારો પહેરાવી, માયા એ બાલકને મોહરૂપી સ્તનપાન કરાવી ઉછેરીને મોટું કરે છે. પૃથક્ પૃથક્ સૃષ્ટિઓ તેની આંગળીઓ છે અને ભિન્ન ભિન્ન શરીરો તેના વેદા છે. આવું એકનું એક વિશ્વરૂપી બાળક અજ્ઞાનરૂપી પ્રકૃતિને પેટે જન્મ લઈ પોતાને લાઘ્યવાન માને છે. બ્રહ્મા એ બાળકનો પ્રભાતકાળ છે, વિષ્ણુ એ મધ્યાહ્નકાળ છે અને સદાશિવ એ સાયંકાળ છે; અર્થાત્ એને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એવા ત્રણ

કાળો છે અને મહાપ્રલય એજ એની શરૂઆત છે. તેનાપર ખેલ ખેલીને એ નિરાંતે નિદ્રા લે છે અને પુનઃ કલ્પનો ઉદય થતાંની સાથે વિપરીત જ્ઞાનથી જાગી ઉઠે છે. હે અર્જુન ! આ રીતે મિથ્યાજ્ઞાનના વ્યવહારમાં કલગતિના યોગથી એ બાળક પગલાં ભરવા લાગે છે. સંકલ્પ એ જેનો પ્રિય સ્નેહી છે અને અહંકાર એ જેની શોભા છે, એવા આ બાળકને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાંની સાથેજ મરણ આવે છે. અસ્તુ ! હવે વિશેષ વર્ણન ન કરતાં એટલુંજ કહું છું કે આ પ્રમાણે માયા-માંથી આ વિશ્વ મારી સત્તાની સહાયથી ઉત્પન્ન થયું. (૧૧૫)

रूपोद्दिष्टु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म मद्योनिरहं बाजप्रः पिता ॥૧૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! ચોરાશી લક્ષ યોનિમાં જે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વનું કારણ મહદ્ બ્રહ્મ (પ્રકૃતિ) છે; અને તે પ્રકૃતિમાં બીજારોપણ કરનારો પિતા હું છું. (૪)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન ! હું બાપ, માયા એ આ અને વિશ્વ એ અમારું બાળક છે; માટે જુદાં જુદાં પુષ્કળ શરીરો જોઈને ચિત્તમાં લેદહાવ ન રાખવો જોઈએ; કારણ કે જગતમાં સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિ, મન, બુદ્ધિ, પ્રભૃતિ પંચેન્દ્રિયોમાંથીજ છે. શું એકજ શરીરને લિન્ન લિન્ન અવયવો નથી હોતા કે ? તે પ્રમાણે આ જગતમાં લિન્ન લિન્ન નામરૂપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ જેમ એકજ બીજમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વૃક્ષની લાંબી, આડી, જાડી અને પાતળી શાખાઓ હોય છે તેવોજ જગત અને મારા વચ્ચેનો સંબંધ છે. જેમ મૃત્તિકા-માંથી ઉત્પન્ન થએલો ઘટ મૃત્તિકાનું બાળક છે, કિંવા વસ્ત્ર એ રૂનાં બાળકનું બાળક છે; (કારણ કે રૂમાંથી સુતર બન્યા પછી વસ્ત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે;) અથવા સસુદ્રપર ઉત્પન્ન થતા અસંખ્ય તરબો, જે પ્રમાણે સસુદ્રનીજ સંતતિ છે; તેજ પ્રમાણે ચરાચરનો અને મારો સંબંધ છે. માટે અગ્નિ અને જ્વાળા જે પ્રમાણે એક અગ્નિનાંજ સ્વરૂપો છે, તે પ્રમાણે સર્વ કાંઈ હુંજ છું અને બીજાં સર્વ નામ, રૂપ તથા સંબંધ મિથ્યા છે. જગતની ઉત્પત્તિ થવાથી મારા સ્વરૂપનો લોપ થાય છે એમ જો કહીએ તો આ જગતને કોણ પ્રકાશિત કરે છે ? શું માણિક્યના તેજથી માણિક્ય લોપાઈ જાય છે કે ? સુવર્ણના અલંકારો બનવાથી શું સુવર્ણ નષ્ટ થાય છે કે ? કમલનો વિકાસ થતાં તેમાંનું કમલત્વ નાશ પામે છે કે ? હે અર્જુન ! અવયવ એ તેને

ધારણ કરનાર મનુષ્યનું આચ્છાદન જ છે કે અવયવી પોતે જ છે ? તેનો ઉત્તર આપ. ભુવારનાં બીં વાવવાથી કણસલાં આવે. તો તેમાં ઘટાડો થએલી માનવો કે વૃદ્ધિ થએલી માનવી ? માટે જગતને એક બાબુએ રાખી મને જોશે તો હું ભિન્ન દેખાઇશ નહિ; કારણકે હુંજ સર્વ જગદૂપ છું. હે વીર ! આ સત્ય અને નિશ્ચિત સિદ્ધાંતની પૂર્ણ ગાંઠ તું તારા મનમાં બાંધી રાખ. હવે હું પુષ્કળ શરીરોવડે ભિન્ન ભિન્ન દેખાઉં છું; તોપણ તે સર્વ શરીરોમાં હુંજ ગુણોથી બદ્ધ છું એમ તું સમજ. હે કપિધ્વજ ! જે પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પોતાના મરણનું દુઃખ ભોગવે છે; કિંવા કમળાવાળા મનુષ્યને દરેક વસ્તુ પીળી દેખાય છે; અથવા અજ્ઞ જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી દેખાય છે અને સૂર્ય અપ્રાચ્છાદિત થયો છે એમ પણ જે પ્રમાણે સૂર્યનાજ તેજથી દેખાય છે; કિંવા પોતાના વડેજ પડેલી પોતાની છાયા જોઈને કોઈ ડરે છે, પરંતુ પોતે જેમ તે છાયાથી ભિન્ન નથી; તેજ પ્રમાણે જગતમાં પુષ્કળ દેહો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ તે મારા સ્વરૂપમાંથીજ થએલા છે; એવો તેમનો અને મારો સંબંધ છે એ સારી રીતે લક્ષમાં રાખજે. મારા સ્વરૂપને બાધ્યા પછી જગતનો અને મારો જે સંબંધ છે તે પણ બાણવામાં આવી જાય છે. મારા સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થવાથીજ હું અને જગત ભિન્ન છીએ એવો ભ્રાસ થાય છે. હવે મારાજ ગુણોથી હું કેવી રીતે બદ્ધ થાઉં છું તે સાંભળ; અને ગુણો કેટલા છે અને તેના ધર્મો શું છે; તથા તેનાં સ્વરૂપો કેવાં છે અને તેનાં નામો શું છે; અને તે કયાંથી ઉત્પન્ન થયા તેનો મર્મ કહું છું તે પણ સાંભળ.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवृण्वन्ति महाबाहो देहे दे निमग्नयम् ॥૫॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે; તે આ દેહમાં અવિનાશી આત્માને બાંધી દે છે. (૫)

ટીકા:—સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણો છે અને પ્રકૃતિ તેની જન્મભૂમિ છે. તેમાં સત્ત્વગુણ ઉત્તમ, રજોગુણ મધ્યમ અને તમોગુણ કનિષ્ઠ છે. એ ત્રણે ગુણો એકજ અંતઃકરણમાં દેખાય છે; તેથી અંતઃકરણ પણ ત્રિગુણમય છે. જે પ્રમાણે એકજ દેહને બાહ્ય, તારણ્ય અને વાર્ધક્ય એ ત્રણ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય છે; કિંવા ઉત્તમ સોનામાં ભેગવાળું સોનું મેળવવાથી જેમ જેમ તેનું વજન વધે

છે, તેમ તેમ સોનું નિસ્તેજ દેખાય છે અને તેનો કસ કમી ઉતરે છે, જે પ્રમાણે આલસ્ય અક્ષતાં જગૃતિ નષ્ટ થઈ નિદ્રાની વૃદ્ધિ થાય છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાથી જે વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને સત્ત્વ, રજ અને તમ કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે જેના યોગથી વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની અને છે, તેને શુષ્ક કહેવામાં આવે છે. હવે તે આત્માને કેવી રીતે બંધન કરે છે, તે કહું છું. (૧૪૪)

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સ્વસંગેન બન્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનઘ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ:—હે નિષ્પાપ અર્જુન ! તેમાંનો નિર્દોષ અને પ્રકાશક એવો જે સત્ત્વશુષ્ક, તે નિર્મળ હોવાથી આત્માને સુખના અને જ્ઞાનસંબંધથી આ દેહમાં બાંધી દે છે. (૬)

ટીકા:—આ આત્માજ તુચ્છ જેવી ક્ષેત્રજ દશામાં પ્રવેશ કરે છે અને દેહનું અભિમાન ધારણ કરે છે, તેજ વખતે તેને અપશુકન થાય છે એમ તું સમજ. અપશુકનનું કૃગ એ છે કે આ દેહ મારો છે એવું અભિમાન ધારણ કરતાંની સાથે તેને જન્મથી લઈને મરણ પર્યંત સર્વ દેહધર્મનાં દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. ગલની સાથે લગાડેલું માંસ મત્સ્ય પકડે ન પકડે એટલામાંજ માછી ગલને હલાવી મત્સ્યને ગલમાં ફસાવી મારે છે; તે પ્રમાણે સત્ત્વશુષ્ક નામનો પારધિ સુખ અને જ્ઞાનરૂપી પાશથી જીવને બંધન કરે છે; અને પછી તે મૃગની પેઠે તરફડે છે, તે પ્રમાણે જીવ સત્ત્વશુષ્કના બંધનમાં સપડાયા પછી હું જ્ઞાની છું અને મારા જેવો આ જગતમાં કોઈ જ્ઞાતા નથી એવો મિથ્યા ધમંડ રાખે છે; આ પ્રમાણે તે આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતાં સુખને ગુમાવે છે. પછી કોઈ તેને વિદ્વાન કહીને માન આપે તો તે આનંદ પામે છે અને થોડા લાભથી હર્ષ પામે છે; તથા માને છે કે મારા જેવો આખા જગતમાં કોઈ સુખી નથી અને મારું કેવું મોટું ભાગ્ય છે ! આવી રીતે તે અષ્ટ સાત્ત્વિક ભાવોવડે અભિમાની થઈ જાય છે. આટલાથીજ કાંઈ આરો આવતો નથી; પરંતુ હું વિદ્વાન છું એવો ભૂત તેની પાછળ લાગે છે. આપણે પોતે જ્ઞાનરૂપ છીએ એ જ્ઞાન નષ્ટ થવાને માટે તેને ખેદ થતો નથી; પરંતુ વિષયજ્ઞાનના આવેશમાં તે ગગન જેટલો ફૂલે છે. જે પ્રમાણે એકાદ રાજા સ્વપ્નમાં ભિક્ષુક બની ભિક્ષા ચાચવાને નીકળે અને

તેને ઇતર બિશુકો કરતાં થોડી વધારે બિજ્ઞા મળે, તો તે પોતાને ઇદ્ર સમાન ગણે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! દેહાતીત આત્મા બ્યારે દેહાભિમાન થરે ત્યારે તેની સ્થિતિ તેવીજ થાય છે. પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રમાં તે નિપુણ હોય છે, યજ્ઞવિધામાં તે નિષ્ણાત બને છે, કિંબદ્ધના સ્વર્ગની સુદ્ધાં તે ખાતરી બાજે છે; અને મારા સિવાય આ જગતમાં અન્ય કોઈ જ્ઞાનવાન નથી તથા અશ્વર્થ રૂપી ચંદ્રને પ્રકાશિત કરવાને મારું ચિત્ત ગગનરૂપ છે એમ તે માને છે. આ પ્રમાણે સત્વગુણ જવાતમાને મુખ તથા જ્ઞાનના અછોડા (દારડી) વસી બળદની પેઠે પોતાના કાળુમાં આણે છે. હવે રમેશુણ પણ આ જીવને આ શરીરમાં કેવી રીતે બાંધે છે, તે તું સાંભળ. (૧૫૬)

રજો ગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવૃત્તાતિ કૌન્તેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥૭॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌતેય ! પ્રીતિ સ્વરૂપ જે રમેશુણ તે આસા અને આસક્તિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયો છે; તે આત્માને કર્મની આસક્તિથી આ દેહમાં બાંધી દે છે. (૭)

ટીકા:—આ શુણ્ધી જીવનું સદૈવ ચિત્તનું રંજન થાય છે અને કામના-ઇચ્છા સદૈવ બાગૃત રહે છે, એથી એને રબાશુણ કહેવામાં આવે છે. જીવમાં એનો થોડો પ્રવેશ થતાંજ તેને કામનાનો નાદ લાગે છે; અને પછી તેના મનની ઇચ્છાઓ પવનની પેઠે દોડવા લાગે છે. પછી અગ્નિકુંડમાં અગ્નિપર ઘી હોમવામાં આવતાં જે પ્રમાણે વબ્જિ ભડકી ઉઠે છે અને તેને નાની કે મોટી વસ્તુનું ભાન ન રહેતાં તે સર્વ વસ્તુનો ભક્ષ કરે છે; તે પ્રમાણે તેની ઇચ્છા પ્રબળ થતી ચાલી દુઃખદાયક ઘટના પણ તેને મુખદાયક લાગે છે; અને ઇદ્ર-લોકની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારે વિષયવાસનાની વૃદ્ધિ થતાં. મેરુપર્વત તેને હસ્તગત થાય તોપણ તે તેનાથીએ અધિક મોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કેટલીક વખત તે એક કોડીપરથી પણ પોતાનું જીવન ઓવારી નાંખવાને આગળ પાછળ ભેતો નથી; અને તૃણ જેવડી અદ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થય તોપણ તે પોતાને ભાગ્યવાન માને છે. આપણી પાસેનું દ્રવ્ય આજે પુરૂં થઈ જશે તો આવતી કાલે આપણી શી દશા થશે, એવો ભય ધરી જે તૃણના બળથી મોટા મોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરે છે; અને કહે છે કે જે આપણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે તો ત્યાં આપણને ખાવાનું શું મળશે ?

આટલા માટે તે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરે છે. પ્રતોપર પ્રતો કરે છે; ઇક્ષાપૂર્ત (કૂવા, તળાવ આદિ બાંધવાં, યજ્ઞયાગાદિ કરવાં એ) કર્મો કરે છે, કામ્ય (કામનિક) પ્રતો સિવાય ઇતર પ્રતોનું તે આચરણ કરતે નથી; જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મ ઋતુની આખરનો આષાઠ મહિનાનો પવન રાત્રિ દિવસ એક સરખો વાય છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તે આ પ્રકારના વ્યાપારમાં રાત્રિ દિવસ મચ્યો રહે છે. મત્સ્ય અને કામિની સ્ત્રીનાં નેત્ર-કટાક્ષ એ બંને બહુ ચંચળ હોય છે અને વિદ્યુત્ તેા અતિ ચંચળ હોય છે; પરંતુ રજોશુભ્રુની ચંચળતાની તુલનામાં તેની ચંચળતા ઓછી હોય છે; એવા અતિ વેગથી તે સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિને માટે અગ્નિમાં ભુસ્કો મારવાને પણ આગળ પાછળ ભેતો નથી. આ પ્રમાણે દેહમાં હોવા છતાં પણ દેહથી અલિપ્ત એવો રજોશુભ્રુ જીવ તૃષ્ણારૂપી સાંકળને પોતાના ગળામાં ભેરવે છે. આવી રીતે દેહમાં રહેનારો જે જીવ તેને રજોશુભ્રુનું મજબૂત બંધન થાય છે. હવે તમોશુભ્રુનાં લક્ષણો સાંભળ. (૧૭૩)

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥૮॥

શ્લોકાર્થ:—હ ભારત ! પ્રાણી માત્રને મોહિત કરી નાખનારો તમોશુભ્રુ અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ તું જાણ; તે આ દેહમાં આત્માને કર્તવ્યવેશુખતા, આલસ્ય અને નિદ્રાનાં બધેનોથી બાંધી લે છે. (૮)

ટીકા:—જનો પડદો આવવાથી મનુષ્યની વ્યવહારદ્રષ્ટિ પણ મંદ થાય છે; જે મોહરૂપી રાત્રિમાં કાળા વાદળ સમન હોય છે; અજ્ઞાનનો જેના ઉપર મોટો આધાર છે; જે સર્વ વિશ્વને મત્ત કરીને નચાવે છે; જે અવિચારનો મહામંત્ર છે અને મૂર્ખતારૂપી મધનું પાત્ર છે; વધારે શું કરું ? જીવને મોહ પમાડનાર તે એક મોહા-સ્વજ છે. હે પાર્થ ! તેનું નામ તમોશુભ્રુ છે અને દેહનેજ આત્મા માનનારને તે ઉપલાં લક્ષણોવડે આસી લે છે. આ તમોશુભ્રુ એકજ છે છતાં તે ચર કે અચર જેના અંગમાં વધવા લાગ્યા અટલે સત્ત્વ અને રજને દબાવી દે છે. એ સર્વ ઈદ્રિયોમાં જડત્વ આણે છે અને મનમાં મૂઢત્વ આણે છે. એના યોગથી આલસ્યની ઉત્પત્તિ થય છે. મનુષ્ય આજસ મરડે છે, તેનામાં કામ કરવાની રૂચિ રહેતી નથી અને જગાસાનાં તો વહાણ કાટે છે ! હે અર્જુન ! આવો મનુષ્ય આંખ

પૃથ્વી હોવા છતાં પણ દેખતો નથી; અને હાંક માર્યા છતાં પણ તે ઉઠતો નથી. એકાદ પ્રચંડ પત્થર જેમ એક બાબુથી બીજી બાબુએ ફરતો નથી; તેમ તે સૂનો એટલે પાસુંજ ફેરવતો નથી. પૃથ્વી પાતાળે ભર્યો કિંવા આકાશ તરી પડો; પરંતુ તેને ઉઠવાની ઇચ્છા સુદાં થતી નથી. તેને પોતાનાં અન્ધક કર્મોની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી; પરંતુ આખો-ટથા કરવાનીજ તેના મનમાં પ્રબળ વાંચ્છના હોય છે. હાથ ઉંચા કરી આંગળાંમાં આંગળાં ભેરવી તેને ડોકાંપર રાખી ઘુંટણ વચ્ચે માથું ઘાલી તે બેસી રહે છે; અને મનમાં નિદ્રાની પૂર્ણ ઇચ્છા ધરી, ઉંઘની લેહી આવતાં તેની આગળ સ્વર્ગને પણ તુચ્છ માને છે. અને બ્રહ્મદેવનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય અને હું આ પ્રમાણે કંઠતોજ નહું એ સિવાય તેને બીજી ઇચ્છા હોતી નથી. વાટે જતાં જો તેને નિદ્રા આવે છે, તો તે વખતે તેને કોઈ અમૃત આપે તોપણ તેના તે અસ્વીકાર કરે છે. બળાત્કારે તે એકાદ વ્યાપાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થય તોપણ, અધ મનુષ્ય પ્રમાણે તેનું કાર્ય જ્ઞાનશૂન્ય હોય છે. કારણકે કયી વેળાએ કેમ વર્તવું, કોની સાથે કેવી રીતે બોલવું, તથા કઈ વાત સાધ્ય છે અને કઈ અસાધ્ય છે તેનો તેને વિચાર હોતો નથી. પતાંગ જેમ એવી આકાંક્ષા રાખીને દાવાનલમાં જઈ પડે કે સમગ્ર અગ્નિને હું મારી પાંખોવતી સ્વાધીન કરી લઉંશ; તે પ્રમાણે તે નિષિદ્ધ કર્મમાં સાહસથી બંધાવે છે. કિંબહુના આવા પ્રમાદભરેલાં કર્મો કરવામાંજ તેને રસ પડે છે. આ પ્રમાણે તમાગુણ, નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદ એ ત્રણ પાશોવડે નિરૂપાધિ આત્માને બંધન કરે છે. જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ઠમાં ભગૃત હોય ત્યારે કાષ્ઠના આકારનોજ દેખાય છે, કિંવા ઘટમાં રહેલું આકાશ ઘટના આકારનુંજ લાગે છે; અથવા ભરેલા સરોવરમાં જેમ ચંદ્રનું બિંબ દેખાય છે, તે પ્રમાણે ગુણપાશોથી બદ્ધ થયા પછી જીવ ગુણોનાં લક્ષણો જેવો દેખાય છે. (૧૬૫)

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमात्रेण तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥૧૧॥

जस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ આત્માને સુખનો સંબંધ કરી આપે છે; રજોગુણ આત્માને કર્મનો સંબંધ કરી આપે છે; અને

તમોગુણ તો જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરી દઈ આત્માને કર્તવ્યવિમુખતાનો સંબંધ કરી દે છે. (૯) હે ભારત ! સત્ત્વગુણ એ રજ તથા તમ એ ગુણોને જીતીને વૃદ્ધિ ગત થાય છે; રજોગુણ સત્ત્વ અને તમ એ ગુણોને જીતીને વૃદ્ધિ પામે છે; અને તમોગુણ એ સત્ત્વ અને રજ એ ગુણોને જીતીને વધે છે. (૧૦)

ટીકા:—દેહમાં કફ અને વાતને પાછળ હઠાવી દઈ પિત્ત વૃદ્ધિ ગત થાય છે ત્યારે જેમ શરીર તમ થાય છે; કિંવા ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુ વ્યતીત થઈ ગયા પછી શીતઋતુ વ્યાપી રહે છે ત્યારે જેમ આકાશ ચોતરફ શીતળ થઈ રહે છે; અથવા જાગૃતિ અને સ્વપ્ન એ અવસ્થાનો લોપ થઈ, ગાઢ નિદ્રા આવતાં ચિત્તવૃત્તિ પણ ક્ષણભર તદ્દપ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે રજ અને તમ કરતાં સત્ત્વગુણ જ્યારે અધિક વધે છે, ત્યારે ‘હું સુખી છું’ એમ તે જીવ કહે છે. તેજ પ્રમાણે સત્ત્વ અને રજ એ ગુણોનો લોપ થઈ જ્યારે તમનું પ્રાબલ્ય થાય છે, ત્યારે સાહજિક રીતેજ પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે; તેજ રીતે સત્ત્વ અને તમ એ ગુણોને દાબી દઈ જ્યારે રજોગુણ જાગવત્તર થાય છે, ત્યારે દેહમાં રહેનારો જે દેહનો રાજા જીવાત્મા, તેને કર્મ વ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઈ સાડે લાગતું નથી. આ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકોદ્ધારા ત્રણ ગુણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. હવે આ સત્ત્વાદિ ગુણોની વૃદ્ધિનાં લક્ષણો પ્રેમપૂર્વક સાંભળ. (૨૦૩)

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ ઉપજાયતે ।

જ્ઞાનં યદા તદા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥૧૧॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।

રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥૧૨॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥૧૩॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥૧૪॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૃદયોનિ જાયતે ॥૧૫॥

♦લોકાર્થ:—આ દેહમાંની સર્વ ઈદ્રિયોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ થઈ ત્યારે સત્ત્વની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવું.(૧૧) હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! લોક, પ્રવૃત્તિ, કર્મોર્ભસ, ઉચ્છ્રંખલતા અને હચ્છા, એ ચિન્હો રજોશુણ્ની વિશેષ વૃદ્ધિ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે.(૧૨) વિવેકનો નાશ, ઉદ્વેગનો કંટાળો, દુર્લક્ષ અને મોહ એ ચિન્હો તમોશુણ્ની અધિક વૃદ્ધિ થતાં ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૩) સત્ત્વની વૃદ્ધિ સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો તે મહત્ત્વાદિક જાણનારને જે ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ઉત્તમ લોકમાં (બ્રહ્મલોકમાં) જાય છે. (૧૪) રજોશુણ્ની વૃદ્ધિ સમયે જો પ્રાણી મૃત્યુ પામે તો તે કર્મોર્ભામાં આસક્તિ ધરાવનાર લોકોમાં જન્મ પામે છે, અને તમોશુણ્ની વૃદ્ધિ સમયે મરણ થાય તો તે પશુ ઇત્યાદિ મૂઢ યોનિમાં જન્મ પામે છે. (૧૫)

ટીકા:—રજ અને તમને જીતીને જ્યારે સત્ત્વશુણ્ આ દેહમાં વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે આવાં લક્ષણો પ્રકટ થાય છે. વસંતઋતુમાં કમળોની સુગંધી ચારે તરફ પ્રસરે છે, તે પ્રમાણે તેનું જ્ઞાન અંતરમાં ન સમાતાં બહાર નીકળે છે. સર્વ ઈદ્રિયોમાં વિવેક પ્રસરી જાય છે અને જાણે કે હાથપગોને પણ નેત્રો કુટે છે. સત્કર્મ ક્યાં અને દુષ્કર્મ ક્યાં તે સહજે સમજી શકે છે અને વધારે વિચાર કરવાની આવશ્યકતા પડતી નથી. રાજહંસની ચાંચ ઝોળતાંજ જેમ દૂધ અને પાણીનું વર્ગીકરણ થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! તેની ઈદ્રિયોજ સત્કર્મ, દુષ્કર્મની પરીક્ષા કરી લે છે અને નિયમ તેની સેવા કરે છે. ન સાંભળવા સરખી વાત તેની શ્રવણે દ્રિયોજ શ્રવણ કરતી નથી; ન જોવા જેવી વસ્તુ તેની આંખો જોતીજ નથી; ઝોલવા જેવું ન હોય તે તેની જીભડા ઝોલતીજ નથી; તિમિર જે પ્રમાણે દીપક સન્મુખ આવી નહિ શકતાં નાશજ પામી જાય છે; તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ વ્યવહાર તેની ઈદ્રિયો કને આવતાજ નથી. જે પ્રમાણે નદી પર્વતોને કાળે ઉભરાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તેની યુદ્ધિ સર્વ શાસ્ત્રોમાં વૃદ્ધિને પામે છે. જે પ્રમાણે પૌર્ણિમાની રાત્રિએ સર્વ આકાશમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ પ્રસરી જાય છે, તે પ્રમાણે તેની વૃત્તિ સર્વ જ્ઞાનમાં વિકાસ પામે છે, વાસનાઓ સંકોચાઈ જાય છે અને તેનું મન પ્રવૃત્તિથી પાછું હઠે છે તથા તેજ મનને વિષયોનો કંટાળો આવે છે. આ રીતે સત્ત્વશુણ્ની વૃદ્ધિ થઈ તેનાં લક્ષણો દ્રષ્ટિગોચર થતાં તેનો કાળ થઈ જાય, તો જેમ દુષ્કાળના દિવસો ગયા પછી સારા દિવસો આવે, એટલામાં એકાદ મોટું પર્વ આવે, અને સ્વર્ગમાંના આપણા પૂર્વજો પ્રાહુણ આવે, તો આનંદનો

અતિરેક થાય છે; અથવા જેમ ઘરમાં પુષ્કળ સંપત્તિ હોય અને ઔદાર્યથી દાન પુણ્ય કરવામાં હાથ મોકળા હોય તો ઇહલોકમાં ક્ષીર્તિ અને પરલોકમાં સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ સહજે થાય છે; તેમ હે અર્જુન ! આ રીતનાં લક્ષણગુક્ત સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી મરણ થાય તો પછી સ્વર્ગ સિવાય બીજે ક્યાં તે જાય ? કારણ કે ઉત્તમ આચરણ કરનાર ભોગ ભોગવવાનું સ્થાન જે શરીર તેના ત્યાગ કરીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને તે પોતાની સાથે લઈ જાય છે, અને ત્યાં દીર્ઘકાળ સુખ ભોગવ્યા પછી પાછો કેવળ સત્ત્વનીજ મૂર્તિ બનીને પુનઃ જ્ઞાનીઓમાં જન્મ લે છે. હે ધનુર્ધર ! સિંહાસનારૂઢ રાજા જે ડુંગરપર બેઠેને ઉભો રહે તો તેને ત્યાં પણ કોઈ વાતની ન્યૂનતા રહે છે કે ? કિંવા બાપુરે ! એક ગામમાંથી બીજા ગામમાં લઈ જવામાં આવેલા દીપકનો પ્રકાશ ત્યાં પણ એક સરખોજ પડે છે; તેમ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થયા પછી જ્ઞાનનો અધિક વિકાસ થાય છે અને બુદ્ધિ વિચારસાગરમાં તરવા લાગે છે; તત્પશ્ચાત્ મહત્ત્વાદિક અનાત્મ પદાર્થો વિષે વિચાર કરી તે તે વિવેકસહિત આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. તેરમા અધ્યાયમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે છત્રીસ તત્ત્વોથી પૃથક્ સાડત્રીસમું, સાંખ્ય મત પ્રમાણે ચોવીસથી પૃથક્ પચ્ચીસમું, અને ત્રણે ગુણોથી ભિન્ન એવું ચોથું તત્ત્વ જે સર્વોત્તમ બ્રહ્મ, તે જેને પ્રાપ્ત થયું છે તેના કુળમાં તેને સર્વોત્કૃષ્ટ દેહપ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૨૫)

એ પ્રમાણે તમોગુણ અને સત્ત્વગુણને દબાવીને જ્યારે રમેગુણ વૃદ્ધિ પામે છે; તથા શરીરરૂપી ગામમાં પોતાના કાર્યની ગડબડ મચાવી દે છે; ત્યારે તેનાં લક્ષણો આવાં હોય છે. વટોળીઓ જેમ અનેક વસ્તુઓને ઉંચે ઉરાડી લઈ જાય છે, તેમ સર્વ ઈંદ્રિયો સ્વચ્છંદતાપૂર્વક વિષયો પ્રતિ દોડી જાય છે. પરસ્ત્રીગમન એ તેને નિષિદ્ધ કર્મ લાગતું નથી; અને બકરી ફાવે ત્યાં ચરે છે તેમ તે યથેચ્છ ભોગ ભોગવે છે. તેના લોભ એટલો બધો વધે છે કે જે વસ્તુ તેના સપાટામાં ન આવે તેજ તેનાથી બચી જાય છે. હે અર્જુન ! ગમે તે ઉદ્યોગ તેની સમક્ષ આવે તો તે કરવામાં તે આધું પાછું જોતો નથી. એકાદ પ્રચંડ મંદિર બાંધવું કિંવા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો, આવા દુર્ઘટ છંદની પાછળ તે લાગ્યો રહે છે. એકાદ શહેર વસાવવું કિંવા એકાદ મોટું તળાવ બાંધવું, અથવા વિસ્તીર્ણ બાગો બનાવવા, આ પ્રમાણે અગ્રાધ કૃત્યો તે માથે ઉઠાવે છે; અને આલોકપરલોકની તેની ઇચ્છા કદિ પણ ખુટતી નથી. સમુદ્રને પણ હઠાવી દે અને અગ્નિને પણ

વિસાતમાં ન ગણે એટલી તેની વાંચના પ્રબલ હોય છે. તેના મન કરતાં તેની ઇચ્છાની દોડ આગળ હોય છે અને તેની પ્રવૃત્તિને માટે સકળ વિશ્વ પણ પૂરું પડતું નથી. રમેશુણની વૃદ્ધિ થવાથી આવાં લક્ષણો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; અને આવી સ્થિતિમાં જો દેહાવસાન થાય છે તો ઇતર દેહમાં પણ આરાજ ગુણોથી સુક્ત થઈ તે મનુષ્ય-યોનિમાં જન્મ લે છે. એકાદ કંગાલ સર્વ સુખો વચ્ચે રાજમહાલયમાં જોસે તોપણ તે જેમ રાજ થઈ શકશે નહિ; જાન શ્રીમાનની જાનમાં જાય તોપણ તેને તો જેમ કડબજ ખાવા મળે છે; તેમ આવો માણસ જેમને વ્યાપારમાં રાત્રિદિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી એવાઓની પંક્તિમાં જન્મે છે; તાત્પર્ય કે તે રમેશુણના કૃપમાં ડૂબી મરે એવા કામ્ય કર્મ કરનારાના કુળમાં જન્મ લે છે. (૨૪૨)

તેજ પ્રમાણે રજ અને સત્ત્વગુણને નષ્ટપ્રાય કરીને તમોગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે દેહમાં તથા દેહબાહ્ય જે ચિન્હો દ્રગોચર થાય છે તે હવે લક્ષ દષ્ટ સાંભળ. તે વખતે મન અજ્ઞાનથી એટલું પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે કે જાણે ચંદ્ર અને સૂર્ય એ ઉભયથી રહિત અમાવા-સ્યાની રાત્રિજ ન હોય ! તેનું અંતઃકરણ સ્ફુર્તિહીન થઈ વિચારનું તો તેમાં નામ પણ રહેતું નથી. તેની બુદ્ધિ એવી જડ થઈ ગએલી હોય છે કે તેની આગળ પાપાણુ પણ ક્રોમળ ગણી શકાય અને સ્મૃતિ તો પલાયનમઃ કરી ગએલી જણાય છે. તેનું શરીર અંતર્માં અવિચારપ્રપૂર્ણ હોઈને તેના સર્વ વ્યાપારો મૂર્ખતાથી ભરેલા હોય છે. તેની ઇદ્રિયો સમક્ષ અનાચાર ઉભા રહેલા હોય છે અને મરતાં સુધી પણ તે અનાચારજ કર્યા કરે છે. જે પ્રમાણે ધુવડને તિમિરમય રાત્રિજ ઠીક દેખાય છે તે પ્રમાણે દુષ્ટ કર્મોનીજ તેના મનમાં ઉત્કંઠા હોય છે. નિષિદ્ધ કર્મો કરવાની તેને તીવ્ર અભિલાષા હોય છે અને તેની ઇદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ તેજ દિશા તરફ હોય છે. તે મધ ન પીવા છતાં બાનરહિત થાય છે; સન્નિપાત ન થવા છતાંજ લવારો કરે છે અને પ્રેમ-પાશમાં લુબ્ધ થયા વિનાજ ગાંડાની પેઠે ભૂલ્યો બ્રમે છે. તેનું ચિત્ત બાન ભૂલી જાય છે છતાં જો કાંઈ સમાધિનું લક્ષણ નથી. કેવલ મોહની શક્તિથી તે જ્ઞાનશૂન્ય બને છે. તમોગુણ પોતાની સર્વ સામગ્રી સંહિત પિકાસ પામે છે ત્યારે આવાં ચિન્હો દ્રષ્ટિગોચર થવા માંડે છે; અને જો આવી સ્થિતિમાં મરણ થાય તો ખીજ જન્મમાં પણ તે તમોગુણની સાથે જન્મ પામે છે. રાધને વાળ્યા પછી તે પોતાનું રૂપ તજી છોડવાની દશામાં આવે છે ખરી; પરંતુ તેને શાંત વિના અન્ય કુખો સી રીતે

આવી શકે? બધી આગ યુગાર્થે જાય, પરંતુ દીપકની એકે જ્યેષ્ઠ અવશિષ્ટ રહે, તોપણ તે સ્થળે બધીજ આગ વિદ્યમાન છે; તેમ જ પોતાના અંતરમાં તમોશુણ્નીજ ગઠડીઓ બાંધી મરે છે તે પુનઃ તમોશુણ્ની દેહનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. વધારે શું કહું? તમોશુણ્ની વૃદ્ધિ થયા પશ્ચાત્ત જ મૃત્યુ પામે છે, તે પુનઃ પશુ કિંવા પક્ષી અથવા વૃક્ષ કિંવા જીવ જંતુની યોનિમાં જન્મ પામે છે. (૨૫૬)

કર્મણઃ સુકૃતસ્યા : સાત્ત્વિનિર્મલં ફલમ્ ।

રજસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

શ્લોકાર્થઃ—પુણ્ય કર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મળ, રજોશુણ્નું ફળ દુઃખ, અને તમોશુણ્નું ફળ અજ્ઞાન છે, એમ કહેવાય છે. (૧૬)

ટીકા:—આજ કારણથી જે જે વસ્તુ સત્ત્વશુણ્માંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે ‘સુકૃત’ છે એમ શ્રુતિસમુદાય જણાવે છે. માટે સત્ત્વશુણ્થી સહજ સુખની અને નિર્મળ જ્ઞાનની અપૂર્વ પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી તેને સાત્ત્વિક (સત્કર્મ) ફળ કહેવામાં આવે છે. હવે રજોશુણ્માંથી જે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે તે કટુ ઈદ્રવરણાની પેઠે માત્ર બહારના દેખાવમાંજ સુંદર હોય છે, બાકી દુઃખજ આપ્યા કરે છે. અથવા લીંબોળી જે પ્રમાણે સુંદર દેખાય છે, પરંતુ ગર્ભમાં વિષના જેવી કટુ હોય છે તે પ્રમાણે રજોશુણ્માંથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળો અનિષ્ટકારક હોય છે. જેમ વિષનું મૂળીયું રોપાતાં તેમાંથી વિષનોજ અંકુર કુટે છે, તે પ્રમાણે જેટલાં તામસ કર્મ છે તેનાથી દુઃખ અજ્ઞાનજ ફળે છે. (૨૬૪)

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમો યો તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

શ્લોકાર્થઃ—સત્ત્વશુણ્માંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોશુણ્માંથી લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તમોશુણ્માંથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૭)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે દિવસનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનનું કારણ સત્ત્વશુણ્જ છે; અને જે પ્રમાણે અદ્વૈતપ્રાપ્તિને માટે આપણું સ્વતઃનું વિસ્મરણ થવું જોઈએ, તે પ્રમાણે લોભની ઉત્પત્તિને માટે રજોશુણ્ કારણભૂત હોય છે; અને હે જ્ઞાનવંત ! મોહ, અજ્ઞાન તથા પ્રમાદ એ ત્રિદોષ સમુદાયનું કારણ તમોશુણ્જ છે. હયે-લોભના આંમળાની પેઠે, અમે ત્રણે શુભો પૃથક્ પૃથક્ લઈ સ્પષ્ટ રીતે

સમજાવી દીધા. રજ અને તમ નરકનાં સાધનો માનવામાં આવ્યાં છે અને સત્ત્વ સિવાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકનાર નથી; માટે જે પ્રમાણે જ્ઞાનીએ ઇતર ભક્તિનો પરિત્યાગ કરી ચતુર્થ ભક્તિનો સ્વીકાર કરે છે, તે પ્રમાણે કેટલાક લોકો આજન્મ સાત્ત્વિકવૃત્તિ રાખવાનું વૃત્ત પાસણ કરે છે. (૨૭૦)

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये । तं न्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—જે સત્ત્વગુણી હોય છે તેઓ દેવયોનિ પામે છે; જેઓ રજોગુણી હોય છે તેઓ મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે; અને કનિષ્ઠ ગુણમાં રત થએલા તામસી પુરૂષો પશ્ચાદિ યોનિને પામે છે. (૧૮)

ટીકા:—આ પ્રકારે સાત્ત્વિક આચરણ કર્યા કરનાર દેહત્યાગ પશ્ચાત્ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરે છે. રાજસ આચરણ કરનાર મરણ પશ્ચાત્ મૃત્યુલોકની મનુષ્યયોનિમાં જન્મ લે છે; કે જે મૃત્યુલોકમાં સુખ અને દુઃખ ખીચડીની પેઠે એક સાથેજ ખાવાં પડે છે અને મૃત્યુ ટળતું નથી; તથા તમોગુણનાં આચરણ કરનારા દેહાંત પછી નરકભૂમિમાં જવાની સનદ મેળવે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે વસ્તુની સત્તાથી ત્રણે ગુણો તેનાં લક્ષણો સહિત તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંભળાવ્યા; પરંતુ એથી વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન ન થતાં તે ગુણો પોનેજ પોતાના ગુણલક્ષણ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. આપણે રાજા થયા પછી અને આપણાપર પરચક આવ્યું છે એવું હૃદય સ્વપ્નમાં જોનારો મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનો જય અને પરાજય પોતાનામાંજ જુએ છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને નર્ક એ ગુણોનીજ વૃત્તિના લેહ છે, બાકી ગુણદ્રષ્ટિને તટસ્થ રાખી જોતાં શુદ્ધ વસ્તુ તો જેમની તેમજ છે. (૨૭૮)

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुं पश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—જ્યારે જીવ, એ ગુણોથી બિન્ન નથી એમ જુએ છે અને પોતાને ગુણોથી અતીત સમજે છે, ત્યારે તે માત્ર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૯)

ટીકા:—પરંતુ હવે એ કથન રહેવા દઈ છું. માત્ર એટલીજ વાત લક્ષમાં રાખ કે, આ જગતમાં પ્રજાથી વ્યતિરિક્ત કંઈજ નથી.

એને માટે આગળ કહેલી વાત પુનઃ કહું છું તે સાંભળ. આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક સમજ કે બ્રહ્મનીજ સત્તાથી આ ત્રણે ગુણો સ્વભાવતઃ દેહના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે. કાષ્ટ સળગાવવામાં આવતાં જેમ અગ્નિ તેના આકારનો દેખાય છે, કિંવા ભૂમિ અને ઉદક એ ઉભયનો રસ જેમ વૃક્ષના રૂપમાં દ્રવ્યોચર થાય છે; (કારણ કે વૃક્ષમાં ભૂમિ અને ઉદક એજ બે તત્ત્વો હોય છે;) જેમ દૂધ બમી જતાં દહીંના આકારનું દેખાય છે; અથવા જેમ શેરડીના આહારથી મિષ્ટાન્ન વ્યક્ત થાય છે; તે પ્રમાણે અંતઃકરણ સહિત સૂક્ષ્મ દેહને આકારે એ ત્રણે ગુણોજ બને છે અને તેના પાશમાં પણ તેજ સપડાય છે. પરંતુ હે અર્જુન ! આટલો બધો ગોટાળો થવા છતાં પણ મોક્ષનો પ્રદેશ ન્યૂન થઈ જતો નથી. અર્થાત્ ત્રણે ગુણો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે દેહમાં રહી સંપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે, તોપણ જ્ઞાનીઓના ગુણાતીતપણામાં ન્યૂનતા આવતી નથી. આ પ્રકારની સહજ મળનારી મુક્તિ હવે તને સંભળાવું છું. કારણ કે તું જ્ઞાનરૂપી કમળપરને બ્રમર છે. ગુણોમાં જે ચૈતન્ય છે તે ગુણોના જેવું નથી, એવો જે સિદ્ધાન્ત તને પાછળ કહી ગયો તે આજ છે. માટે હે પાર્થ ! જ્ઞાનના બોધ પશ્ચાત્ ગુણસંસાર એવો મિથ્યા દેખાય છે કે જેવું બ્રહ્મત થયા પછી સ્વપ્ન મિથ્યા દેખાય. નદીના કંઠાપર ઉભો રહેલો માણસ પાણીમાં પ્રતિબિંબ જુએ છે, તેને પોતાનું સમજે છે; કિંવા નટ સ્ત્રીવેષ ધારણ કરે છે, તોપણ તે પોતાને ભૂલતો નથી; તે પ્રમાણે સ્વરૂપને બળુનારા જ્ઞાનીજનો પોતાના મૂળ સ્વરૂપને નહિ ભૂલતાં બાહ્યાંતર સર્વત્ર પોતાનીજ લીલા રહેલી સમજે છે. જે પ્રમાણે આકાશમાં ત્રણે ઋતુઓ થાય છે અને જાય છે પરંતુ તેથી તે અલિપ્ત રહે છે, તેમ ગુણોના વ્યવહાર ચાલુ રહેવા છતાં પણ જેનો અહંકાર આત્મસ્વરૂપપર જઈ બેસે છે; તે તે સ્થળેથી નિરીક્ષણ કરીને એમજ કહે છે કે હું કર્મ પણ નથી અને કર્તા પણ નથી; પરંતુ માત્ર સાક્ષીભૂત છું અને સર્વ ક્રિયાઓને ગુણજ ઉત્પન્ન કરે છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ગુણોદ્વારા જે લિન્ન લિન્ન કર્મો થાય છે, તે હું કરતો નથી પરંતુ તેનું કારણ ગુણજ છે. જે પ્રમાણે વનચોલાનું કારણ વસંતઋતુ હોય છે, પરંતુ તે તેનાથી અલિપ્ત હોય છે; તે પ્રમાણે સર્વ કર્મો કરવા છતાં પણ હું તેનાથી અલિપ્ત છું. અથવા, માત્ર એક સૂર્યોદયથી જેમ નક્ષત્રોનો હોય થાય છે, સૂર્યકાંત મહિમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, કમળો વિકસિત થાય છે, તિમિરનો નાશ થાય છે, આ સર્વ ઘટનાઓ બને

છે; પરંતુ સૂર્ય તો તેમના પ્રતિ દ્રષ્ટિપાત કરીને જોતો પણ નથી; તે પ્રમાણે મારીજ સત્તાથી સર્વ કર્મો થાય છે, તે છતાં હું આ દેહમાં માત્ર સત્તારૂપજ હોઈ અકર્તા છું. મારા પ્રકાશથી ગુણો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; મારીજ સત્તાથી ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે અને તે નષ્ટ થયા પશ્ચાત્ જે અવશિષ્ટ રહે છે તે પણ હુંજ છું. હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, તેને હે ધનંજય ! ઉત્તમ માર્ગ-દ્વારા ગુણાતીતતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૬૬)

गुणान्निष्ठात्तत्र त्रीन्देही देहसः द्ववान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विःकोऽमृतमश्नुते ॥૨૦॥

ટીકાકાર્થઃ—જીવ દેહથી ઉત્પન્ન થએલા ત્રણ ગુણોનો અતિક્રમ કરીને જન્મ, મૃત્યુ તથા વાર્ધક્યરૂપી દુઃખોથી મુક્ત થાય છે તથા મોક્ષને ભોગવે છે. (૨૦)

ટીકા—પછી તે નિર્ગુણ બ્રહ્મને અચુક રીતે જાણે છે; કારણ કે જ્ઞાનના યોગથી તેણે ત્યાંજ સ્થિતિ કરેલી હોય છે. કિંબહુના હે અર્જુન ! નદી જે પ્રમાણે સમુદ્રપણાને પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રમાણે તે મારાજ ભાવને પામે છે. જે પ્રમાણે નાલિકાપરથી ઉઠીને વૃક્ષની ઇતર શાખા ઉપર બેઠા પછી પોપટ બંધરહિત થાય છે, તે પ્રમાણે જે ગુણાતીત થાય છે તે ગુણોના પાશમાં ન સપકાતાં ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ પઢને જાણે છે. હે જ્ઞાનવંત ! જે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં પડી પ્રચંડ ધ્વનિથી ઘેરે છે, તે આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતાં જાગૃત થાય છે. હે અર્જુન ! તેના હાથમાંથી બુદ્ધિભેદરૂપી દર્પણ નીચે પડી જવાથી, તેમાં દેખાતાં પ્રકૃતિના આભાસરૂપ પ્રતિબિંબથી તે મુક્ત થાય છે. માટે હે વીર ! જ્યારે દેહાભિમાનરૂપી પવન વાતો બંધ થાય છે ત્યારે જીવ તથા ઇંદ્રિયરૂપી તરંગો આત્મસ્વરૂપરૂપી સાગરમાં ભળી જાય છે. જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુની છેવટે અબો આકાશમાં લય પામે છે અને પર્વ-ન્યવૃષ્ટિ કરતાં નથી; તે પ્રમાણે મદ્રૂપ થયા પછી તે દેહમાં હોય છે તોપણ દેહના ગુણોથી વિમ્મ થતો નથી. જેમ કાચનો મહાલય દીપ-કના પ્રકાશને રોકી શકતો નથી અથવા વડવાનજ જેમ સમુદ્રના પાણીથી ભુજાતો નથી; તે પ્રમાણે આવવા જવાવાળા ગુણોને ક્ષીણે તેનું શુદ્ધ જ્ઞાન મલિન થતું નથી. આકાશસ્થ ચંદ્રનું બિંબ પાણીમાં પડે છે, તોપણ તે જેમ પાણીથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તે દેહમાં રહેવા છતાં ગુણોથી બદ્ધ થતો નથી. તેના દેહમાં ત્રણે ગુણો

મમે તેટલી ધમાચકડી મચાવી મૂકે તોપણ તે તેમના પ્રતિ અહંતા-
મમતા ધારણ કરતો નથી. આટલી સ્થિતિ સુધી તે અંતરમાં નિશ્ચળ
હોય છે અને શરીરના વ્યવહારથી લેપાતો નથી. સર્પ જેમ કાંચળી
હતારીને હરમાં પેસે છે ત્યારે મારી કાંચળીનું શું થશે એવી ચિંતા
રાખતો નથી; તેમ ગુણાતીત જ્ઞાની પોતાના શરીર વિષે નચિંતે હોય
છે. કમળ જીર્ણ થતાં તેની આકાશમાં બળી ગયેલા સુગંધ જેમ પુનઃ
તે કમળમાં પ્રવેશતી નથી; તેમ જ્ઞાનીનો અહંમમભાવ ગુણોમાંથી
નિકળી ગયા પછી પાછો તેનામાં પેસી શકતો નથી. જન્મ, જરા, મરણ
ઇત્યાદિ વડુ ગુણો સંબંધ દેહ સાથેજ હોય છે; આત્મસ્વરૂપ બનેલા
જ્ઞાનીઓની સાથે તેનો સંબંધ હાતો નથી. ઘડો કુટીને તેનાં ઢીકરાં
થયા પછી તેમાંનું આમૃત (ઘટાકાશ) સ્વભાવથીજ મહદાકાશ બની
રહે છે; તેવી રીતે દેહબુદ્ધિ નષ્ટ થઈને આત્મસ્મૃતિ પ્રાપ્ત થાય એટલે
પછી આત્મસ્વરૂપ વ્યતિરક્ત કેઈ પણ વસ્તુ તેની દ્રષ્ટિમાં વસ્તુરૂપે
રહેતી નથી. આવા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનવાળો પુરૂષ દેહધારી હોય તોપણ તે
ગુણાતીત છે એમ હું કહું છું. મેઘની ગર્જના સાંભળી જે પ્રમાણે
ઘોરને આનંદ થાય છે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનાં આ ભાષણથી પાર્થને
અતિ આનંદ થયો. (૩૧૮)

અર્જુન ઉવાચ । કેલિંગૈસ્ત્રાન્ જ્ઞાનેતાનતીતો મવતિ પ્રભો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યો:—હે પ્રભો ! આ ત્રણે ગુણોને વંટા-
વીને આગળ ગએલા જીવને ક્યાં લક્ષણથી ઓળખવો ? તેના આચાર
કેવા હોય છે ? અને તે આ ત્રણ ગુણને કેવી રીતે ઓળંગી બાક છે ?

ટીકા:—હર્ષયુક્ત અંતઃકરણથી તે વીર અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે
બોલ્યો કે, ‘જેના હૃદયમાં આવો બોધ થયો છે, તેનાં લક્ષણો કેવાં
હોય છે ? ગુણાતીત હોવા છતાં તે કેવી રીતે વર્તે છે ? અને ગુણોનું
નિવારણ કેવી રીતે કરે છે ? હે દેવ ! હે કૃપાના ભંડાર ! એ સર્વ
મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો.’ અર્જુનના આ પ્રશ્નોના વડુશુભેશ્વર્યસંપન્ન
શ્રીકૃષ્ણ શું ઉત્તર આપે છે, તે હવે સાંભળો. તેઓ બોલ્યા:—હે અર્જુન !
તારા પ્રશ્નો તો આજ છેને ? ગુણાતીત શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી
તેનાં આચરણ શું છે ? એ પ્રશ્ન સંભવતોજ નથી. કારણ કે જેને
ગુણાતીત કહેવામાં આવે છે તે ગુણાધીન હોતો નથી; અથવા તે
ગુણોમાં વ્યવહાર કરતો દેખાય છે તોપણ તે ગુણોને વશ હોતો નથી.

પરંતુ શુભની વચ્ચે રહેવા છતાં તે શુભને આધીન છે કે નહિ એ કેવી રીતે બાબતું? તારા મનમાં આજ શંકા જો હોય તો તેનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. (૩૨૬)

શ્રીભગવાનુવાચ । પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાણ્ડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન, કર્મ-પ્રવૃત્તિ તથા અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તેનો દ્વેષ કરતો નથી, અને તે નષ્ટ થતાં તેની ઇચ્છા કરતો નથી; (૨૨)

ટીકા:—જો રજોશુભનું પ્રાબલ્ય થઈ, દેહમાં કર્મના અંકુર કુટી, તે પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં લીન થાય અને સફળતા મળે, તોપણ “કર્મ કરનારો હુંજ છું” એવું અભિમાન જેનામાં ઉત્પન્ન થતું નથી; અથવા નિષ્ફળ થતા જેની બુદ્ધિને મારું પણ લાગતું નથી; એજ પ્રમાણે બ્યારે સર્વશુભની પ્રબળતાથી સર્વ ઇદ્રિયોમાં જ્ઞાન ઓતપ્રોત ભરાઈ જાય છે, ત્યારે પણ આત્મજ્ઞાનના બળને લીધે તે સંતોષમાં કુલાઈ જતો નથી. વળી તમોશુભની વૃદ્ધિ થતાં તે મોહ અથવા ભ્રમથી લિપ્ત થતો નથી, અજ્ઞાનના સંસર્ગથી તે ખેદ પણ માનતો નથી; કિંવા અજ્ઞાનનો અંગીકાર પણ કરતો નથી. મોહ ઉત્પન્ન થતાં તે માનની ઇચ્છા કરતો નથી અને જ્ઞાનને સમયે તે જેમ કર્મનો આદર પણ કરતો નથી; તેમ કર્મ થઈ જાય તો હઃખ પણ માનતો નથી. પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ તથા સાયંકાળની જે પ્રમાણે સૂર્ય ગણના રાખતો નથી, તે પ્રમાણે તે દેહમાં ઉપજી મટ્યા કરવાવાળા શુભપ્રતિ લક્ષ આપતો નથી. આવા જ્ઞાનીને શું અન્યના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે? સમુદ્ર શું મેઘવૃષ્ટિનાં જલથી ભરાય છે કે? અથવા કામ કરવા છતાં હું કરું છું એવું અભિમાન તેને આવી શકે ખરું કે? શું હિમાલય ઠંડીની ભીતિ રાખે છે કે? આવા જ્ઞાનીને મોહ ઉત્પન્ન થાય તોપણ શું તેથી તેનું જ્ઞાન નષ્ટ થશે કે? અગ્નિ શું ઉન્હાળાથી બળી જાય છે કે? (૩૩૫)

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્ત્ત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—જે ઉદાસીનની પેઠે રહી શુભથી વિકાર પામતો નથી; અને શુભજ કર્તા છે એમ માની જે સ્થિર રહે છે અને કાંઈ કરતો નથી; (૨૩)

ટીકા:—તેજ પ્રમાણે ગુણગુણનું અધિષ્ઠાન પોતેજ હોવાથી તે આવે કિંવા બીજા તેથી તેને મુખ કિંવા દુઃખ થતું નથી. આવી રીતે જે નિશ્ચિત સમજે છે તે, જે પ્રમાણે કોઈ વટેમાર્ગ વાટે જતાં કોઈ હરકતને લીધે કોઈ જગાએ ઘેલી ગયો હોય, તે પ્રમાણે ઉદાસીન વૃત્તિથીજ દેહમાં વાસ કરે છે. જે પ્રમાણે રંજુભૂમિપરનું નિશાન, ગમે તેનો જય વા પરાજય થાઓ તોપણ તબક્કાન્ય દુર્વશોકથી અલિપ્ત હોય છે; તે પ્રમાણે આવો મનુષ્ય ગુણોનાં કર્મથી અલિપ્ત હોય છે. કિંવા શરીરમાંનો પ્રાણ, અન્ન પચાવતી વખતે તેનો સ્વાદ જોવા બેસતો નથી; અથવા અતિથિ જેમ જે કાંઈ પીરસો તે ખાય છે; અથવા ચોટાનો ચોટલો તેનાપર ગમે તે માણસ જઈને બેસે તોપણ તે ચોટલો જેમ ઉદાસીન હોય છે; તેમ તે કર્મથી ઉદાસીન હોય છે. હે અર્જુન ! મૃગજળના તરંગોથી જેમ મેરુ પર્વત ઢળી પડતો નથી, તેમ તં ગુણોના આવવા જવાથી અંતરમાં ડગતો નથી; વધારે શું કહું ? આકાશ કાંઈ પવનથી હાલ્યું છે કે ? કિંવા અંધકાર સૂર્યને કદિ ગળી શક્યો છે કે ? જે પ્રમાણે ભગૃત મનુષ્યને સ્વપ્ન દ્રશ્યની શકતું નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરૂષને ગુણો બાંધી શકતા નથી. તે નિઃસંશય ગુણોથી આવૃત્ત થતો નથી, પરંતુ દ્વરથી ગુણોના ખેલ ભુજે છે. તે ચિત્ર જોનારો ચિત્રથી ભુદો હોય છે તેમ ગુણોથી ઉદાસીન હોય છે અને ગુણો તેને મન ચિત્રોના જેવા પોતાના સ્વરૂપથી અલગ હોય છે. પછી ભલે સત્ત્વ ગુણ સત્કર્મોનું આચરણ કરે, કિંવા રાજોગુણ વિષયોની વાંચના ધરે, વા તમોગુણ મોહાદિક અજ્ઞાનના કૂપમાં પડે; પરંતુ તેથી તેને બાધા થતી નથી. પોતાનીજ સત્તાથી આ સર્વ ગુણોની ચેષ્ટા થાય છે એમ જે સમજે છે, તે સૂર્ય જેમ લોકવ્યવહારનો સાક્ષી બની તેનાથી અલિપ્ત હોય છે, ચંદ્રને લીધેજ સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ થાય છે; ચંદ્રકાન્તમણિને પ્રસ્વેદ છુટે છે; અને ચંદ્રવિકાસી કમલો ખીલે છે; આ ક્રિયાઓ જો કે ચંદ્રને લીધેજ થાય છે; તોપણ ચંદ્ર જેમ તે સર્વ ક્રિયાઓથી પર, ઉદાસીન અને અલિપ્ત હોય છે; કિંવા ગગનમાં પુષ્કળ પવન વાય છે અને સ્થિર થાય છે; તોપણ ગગન જે પ્રમાણે સદૈવ નિશ્ચિજ્ઞ હોય છે; તે પ્રમાણે ગુણો ગમે તેટલી ગરબડ કરે તોપણ તેના સપાટામાં ગુણાતીત મનુષ્યની ભુદ્ધિ સપડાતી નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુણાતીતનાં લક્ષણો તને કહી બતાવ્યાં. હવે તેનાં આચરણો કેવાં હોય છે તે સાંભળ.

સમદુઃસ્વસુખઃ સ્વસ્થઃ સમહોદાશ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરત્ત્વ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥૨૪॥

ટીકાકર્થ:—જે સુખ દુઃખને સમાન માને છે; આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે; મૃત્તિકા પાષાણ અને કાંચનને સરખા માને છે; પ્રિય અને અપ્રિયને સમાન ગણે છે; જે ધૈર્યવાન હોય છે અને નિંદા તથા સ્તુતિને સમાન માને છે; (૨૪)

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે વચ્ચની અંદર તેમ બહાર સત્ત્વ સિવાય અન્ય કાંઈ હોતું નથી; તે પ્રમાણે ને ચરાચરમાં મનેજ જુદું છે. જેમ ધૈર્યર શત્રુને અને ભક્તને એક સરખીજ મુક્તિ આપે છે; તેમ સુખ અને દુઃખમાં તે સમાન જુદા રાખે છે. બાકી દેહરૂપી જલમાં મનરૂપી મત્સ્ય ખેલે છે તેને સુખ અને દુઃખની બાધા તો સદાજે નડે છે, પરંતુ દેહ તથા મનમથી અહંતા મમતા જઈ આત્મામાં પેઠા પછી જેમ કણ્ઠસલામથી બીજ જુદું પડી જાય છે; કિંવા ગંગાને ઓધ સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી તેના બળબળ ધ્વનિ આપોઆપ બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ પામ્યા છે તે દેહમાં રહેવા છતાં પણ સુખ અને દુઃખમાં સમજુદિવાળો અને અલિપ્ત બની રહે છે. જેમ ધરના સ્તબ્ધ રાત્રિ અને દિવસ સરખાંજ છે, તેમ આત્માને સુખ અને દુઃખ ઉભય સરખાંજ છે. જેમ નિદ્રા-ગ્રસ્ત મનુષ્યને સર્પ અને ઉર્વશી અસરા બંને સરખાંજ છે, તે પ્રમાણે સ્વરૂપસ્થિત પુરુષને સુખ દુઃખમાં સમજુદિ હોય છે. તેને મન સુરભું અને ગોબર સરખાંજ છે; તથા રત્ન અને પાષાણમાં તેને કાંઈ પણ ભેદ હોતો નથી. સ્વર્ગનું સુખ ઘેર ચલ્યું આવે કિંવા ભક્ષણ કરવાને માટે વ્યાઘ્ર દોડી આવે; પરંતુ તેની આત્મજુદિનો ભંગ થતો નથી. મૃત મનુષ્યો જે પ્રમાણે જીવંત થતાં નથી અને શેકેલાં બીજ પુનઃ ઉગતાં નથી; તે પ્રમાણે તેની આત્મજુદિનો કશાથી પણ ભંગ થતો નથી. ‘આપ પ્રહારેવ છો’ એમ કહીને કોઈ તેની સ્તુતિ કરે, કિંવા ‘નીચ’ કહીને તેની નિંદા કરે; પરંતુ રાખને જેમ બળવાની કે જુઝાવણી ભીતિ નહોતી નથી; તે પ્રમાણે તેને નિંદા કિંવા સ્તુતિથી હર્ષ શોક થતો નથી. સૂર્યના ઘરમાં દીપક પણ હોતો નથી અને અંધારું પણ હોતું નથી; કારણકે તે સદોદિત સ્વયંપ્રકાશજ છે.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યત્ત્વ્યો મિત્રારિપત્નોઃ ।

સર્વાંશિષ્યાણામ્ ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥૨૫॥

ટીકાકર્થ:—જેને માન અપમાન સરખાં છે; મિત્ર અને શત્રુ

પણ સરખા છે; અને જાણે સર્વે આરંભાના પારત્યાગ કર્યો છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે. (૨૫).

ટીકા:—ઈશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવામાં આવે અથવા ચોર સમજી તેને દુઃખ દેવામાં આવે, કિંવા હાથી, ઘોડા, રથ, આદિ વતી તેને વેદિત કરી દહને રાજા બનાવવામાં આવે; તેની નિકટ આત્મ આવીને બેસે કિંવા શત્રુ આવેને બેસે; તથાપિ તે સૌને તે સરખાજી મળે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યનું તેજ રાત્રિ દિવસને જાણતું નથી અથવા આકાશ જેમ જગતુઓના આવવા જવાથી અલિપ્ત હોય છે, તે પ્રમાણે તેની ખુદિ વિષમતાને તો જાણતીજ નથી. વળી તેનું આચરણ એવું હોય છે કે તેથી કોઈ વ્યાપાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે કોઈ પણ કાર્યના આરંભ કરતો નથી; તે પ્રવૃત્તિ માર્ગથી દૂર રહે છે અને જ્ઞાનવાન હોવાથી તેનાં કર્મનાં ફળો બગી જાય છે. ઇશ્વરોક અને પરલોક વિષે તેના મનમાં કોઈ હેતુજ ઉપજતો નથી; પરંતુ જે જે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું તે સેવન કરે છે તેના મનને પાપાણ્ણી પેઠે મુખથી આનંદ થતો નથી અને દુઃખથી ખેદ થતો નથી; તેજ પ્રમાણે તેણે મનથી કતંવ્યાકર્તવ્ય વ્યાપારોને ત્યાગ કરેલો હોય છે. તને કેટલુંક સ્પષ્ટ કરીને કહું ? જેનાં આચરણે આવાં હોય તેજ ગુણાતીત છે, એમ તું જાણ. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—તે ગુણ અને ગુણના ધર્મને મનુષ્ય જે ઉપાયથી ઓળંગી જાય છે, તે સાબળ. (૩૭૦)

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

શ્લોકાર્થ:—અને જે એકનિષ્ઠ ભક્તિથી મારી સેવા કરે છે, તે આ ત્રણ ગુણોના ઉત્તમ પ્રકારે જીતી પ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાય છે.

ટીકા:—જે એકનિષ્ઠ ચિત્તથી અને ભક્તિયોગથી મારી સેવા કરે છે તે આ ગુણોનો નાશ કરી શકે છે. માટે હું કોણ છું, મારી ભક્તિ કેવી રીતે કરવી, અવ્યભિચાર ભક્તિ એટલે શું, આ સર્વ વાત તને સ્પષ્ટ કહેવી જોઈએ હે અર્જુન! સાંભળ. રતનનું તેજ અને રત્ન જેમ એકજ છે, તેવાં હું આ જગતમાં છું. અથવા પાતળાપણું અને પાણી, અવકાશ અને આકાશ મિષ્ટતા અને ખાંડ જે પ્રમાણે ભિન્ન નથી, પરંતુ એકજ છે; અગ્નિ અને જ્વાળા એકજ છે, કમળની પાંખડીઓ એજ કમળ છે; શાખાઓ, ફળો અને પાંદડાંઓ એજ વૃક્ષ

છે; શીતળતા અને શીતળતાનું સ્થાન હિમાલય તે ઉભય એકજ છે, અને જમ્બવેલું દ્રુધજ દહીં કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે વિશ્વના નામથી હુંજ પ્રકટ થયેલો છું. ચંદ્રની કળા ભેવી હોય તો જે પ્રમાણે તેને ચંદ્રમાંથી કાપી કાઢવી પડતી નથી; ધી ઠરી ભય છે તોપણ તે ધીજ કહેવાય છે; કંકણ ભાગીને લગડી ન બનાવવામાં આવે તોપણ તે જેમ સુવર્ણજ છે; વસ્ત્રમાંના તંતુ પૃથક્ કરવામાં ન આવે તોપણ તે તંતુ-મયજ છે અને ઘડો ભાગીને તેનો ભૂકો કરવામાં ન આવે તોપણ તે મૃત્તિકાજ છે; તે પ્રમાણે આ વિશ્વ જે રૂપમાં છે તે પણ હુંજ છું. આવી ઐક્યબુદ્ધિથી મને ભણવેા તેનેજ અવ્યભિચારી ભક્તિ કહે છે. માસમાં તથા વિશ્વમાં ચત્કિચિત્ ભેદ પણ માનવામાં આવે તો તે વ્યભિચારજ છે. એટલા માટે ભેદ ન માનતાં એકનિષ્ઠ ચિત્તથી, પોતાની પેઠે સર્વ કાંઈ મદ્દરૂપજ છે એમ સમજ; એટલે ભક્તપણાથી તું મારાથી ભિન્ન રહેશે નહિ. હે પાર્થ ! સુવર્ણની ટીલી સુવર્ણના દાઢીનાપર જડવામાં આવે તોપણ તે સુવર્ણજ છે; તેમ આપણાથી વિશ્વ ભિન્ન છે એમ તું માનીશ નહિ. કિરણો સૂર્યથીજ ઉપજેલાં હોઈ તેનાથી ભિન્ન નથી; તેજ પ્રમાણે મારી અને વિશ્વની વચ્ચે ઐક્ય ભણ. ભૂમિપરના રજકણો અને હિમાલયપરના હિમકણો જે પ્રમાણે ભૂમિ અને હિમાલયથી પૃથક્ હોતા નથી, તે પ્રમાણે સર્વ વિશ્વ મારારૂપ છે, એમ તું ભણ. તરંગ નાનો હોય તોપણ તે સમુદ્રથી ભિન્ન હોતો નથી, તે પ્રમાણે “હું” ઇશ્વરથી ભિન્ન નથી.” આ પ્રમાણે ઐક્યમાં દ્રષ્ટિ વિકાસ પામે છે; તેનેજ હું ભક્તિ કહું છું. વળી જ્ઞાનની ઉત્તમ સ્થિતિ તથા યોગનો સાર પણ એજ સ્થિતિને સમજો. સમુદ્ર અને મેઘ એ ઉભયની મધ્યમાં અખંડ ધારા લાગી રહેવાથી જેમ તે ત્રણે એક પાણીનુંજ રૂપ હોય છે; તેમ ભક્તિ, ભક્ત અને ભજન એ ત્રિપુટી પરમાત્મા રૂપજ છે. જેમ ફૂવાના મુખમાં રહેલા આકાશમાં અને મહા-દાકાશમાં ભેદ નથી, તે પ્રમાણે એવા ભક્તમાં અને પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. તેને સૂર્યની પ્રભા પ્રતિબિંબથી તે સૂર્ય પર્યંત જેમ એક સરખી સંકલિત હોય છે, તે પ્રમાણે અહંબ્રહ્મ વૃત્તિ થય્યા પછી બ્રહ્મ અને ભક્તમાં અંતર રહેતો નથી. કેમકે ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એવી મનની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે વૃત્તિસહિત તે આપોઆપ બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. હે પાંડવ ! જે પ્રમાણે મીઠાનો ગાંગડો સમુદ્રમાં ઓગળી મથા પછી તેની ઓગળવાની ક્રિયા આપોઆપ બંધ થઈ ભય છે; કિંવા ઘાસ બળી મથા પછી અગ્નિ પણ આપોઆપ ભુગર્ભ ભય છે;

તે પ્રમાણે જ્ઞાન લેદનો નાશ કરીને પછી પોતે પણ નથી રહેતું. તે વખતે હું તે તરફ અત્યંત મોટો છું અને આ તરફ ભક્ત દીન છે, એવું અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ દેવભક્તનું જે અનાદિસિદ્ધ ઐક્ય, તેજ કેવળ અવશિષ્ટ રહે છે. હે કિરીટી ! એવે સ્થળે “ ઐક્ય છે ” એમ બોલવું સુદ્ધાં શક્ય નથી. તેમ તેણે ગુણને જીત્યા છે, એમ કહેવું પણ શેષ રહેતું નથી. કિંબહુના, હે મર્મજ ! આ દશાનેજ પ્રજ્ઞત્વ કહેવામાં આવે છે; અને જે મારી અનન્યભાવે ભક્તિ કરે છે, તેનેજ તે પ્રજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આવાં લક્ષણોથી યુક્ત એવો જે મારો ભક્ત હોય છે, તેની એ પ્રજ્ઞતા પતિવ્રતા સ્ત્રી બની રહે છે. જે પ્રમાણે ગંગાનું પાણી વહેવા લાગતાં તેને સમુદ્ર સિવાય અત્યંતરજ નથી; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી મારી ભક્તિ કરે છે, તે પ્રજ્ઞત્વના સુકુટપરનો મણિ બને છે. હે પાર્થ ! આ પ્રજ્ઞત્વનેજ સાયુજ્ય યુક્તિ છે અને એનેજ ચતુર્થ પુરૂષાર્થ (મોક્ષ) કહે છે. પરંતુ મારી આરાધના એ પ્રજ્ઞત્વને પહોંચવાની નિસરણી છે; તે ઉપરથી એમ ન સમજી લેતો કે હું પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિનું સાધન છું. કેમકે પ્રજ્ઞ એ મારાથી પૃથક્ વસ્તુ છે એવી કલ્પના સુદ્ધાં તારા મનમાં આવવા દર્શન નહિ.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा ममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखादेष्वपि ह्यस्त्य च ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થ:—કારણ કે અવિનાશી અને નિર્વિકાર બ્રહ્મનું, સનાતન ધર્મનું અને અખંડ સુખનું સ્થાન હુંજ છું. (૨૭)

ટીકા:—હે પાંડવ ! જેને બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે, તે હુંજ છું; અને એ શબ્દોથી માંડેજ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ચંદ્ર અને તેનું મંડળ એ જે પ્રમાણે બે નથી, તે પ્રમાણે હે મર્મજ અર્જુન ! મારામાં અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. તે બ્રહ્મ નિત્ય, નિષ્કંપ, અનાવૃત્ત, ધર્મરૂપ, અપાર સૌખ્યદાયક તથા અદ્વિતીય છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરીને જ્ઞાન જે સ્વરૂપમાં લય પામે છે, તે સિદ્ધાંતપૂર્વક નિશ્ચિત થએલું સ્વરૂપ હુંજ છું. એકનિષ્ઠ ભક્તોના શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન શૂરવીર પાર્થ પ્રત્યે એ પ્રમાણે બોલ્યા; ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર સંજય પ્રત્યે બોલ્યો કે;—આ વાત વને કોણે પૂછી હતી ? વિના પૂછ્યે વ્યર્થ શા માટે કહે છે ? મારા પુત્રોના વિજયની વાત મને કહી મારી ચિંતાનું નિવારણ કર. ત્યારે સંજય પોતાના મન સાથે બોલ્યો: “ અરે તેમના વિજયની વાત તો હોય ત્યારેજ કહું ને ” વળી પણ સંજય વિસ્મિત મનથી પોતાને

આત ઉત્તમ વાત સાંભળવાને મળી છે એમ માની મનથી બોલ્યાઃ
 “દૈવમતિ કેવી વિચિત્ર છે ? આ ભાષને તો યુદ્ધનીજ વાત ગમે છે,
 માટે કે જાણુ ભગવાન સંતુષ્ટ થઈ, એના મનમાં વિવેકરૂપી ઔષધ
 પૂરી એનો મોહરૂપી મહારોગ નષ્ટ કરો.” સંજય આ પ્રકારે મનમાં
 વિચાર કરતો હતો એટલામાં તેનું ધ્યાન કૃષ્ણજીનું સંવાદ પ્રતિ
 આકર્ષાયું અને તેના મનમાં આનંદનું મહાપૂર આવ્યું. માટે હવે તે
 હર્ષયુક્ત થઈ શ્રી કૃષ્ણ શું બોલ્યા તે કહેશે. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ
 બોલ્યાઃ—તેના કથનનો ભાવ હું તમારા હૃદયમાં ઠસાવીશ, માટે હવે
 તે સાંભળો. (૪૧૫)

અધ્યાય ૧૫ મો.

હવે હું હૃદય રૂપી ખાગઠને ઉત્તમ રીતે સ્વચ્છ કરી તેપર શ્રી-
 ગુરૂની પાદુકાની સ્થાપના કરું છું; તથા એકતાની અંજલિમાં સર્વ
 ઇન્દ્રિયરૂપા પુષ્પકલિકાઓ લઈ શ્રીગુરૂની ઉપર ચઢાવું છું. અનન્ય
 ભાવરૂપી સ્વચ્છ ઉદ્ધતી સ્નાન કરવેલી ગુરૂનિષ્ઠાની વાસનારૂપી ચંદ-
 નનો લેપ કરું છું. પ્રેમરૂપી શુદ્ધ સુવર્ણનાં નૃપુર બનાવીને ગુરૂના
 મુકુમાર પગમાં પહેરાવું છું. એકનિષ્ઠ ભક્તિના કરડા બનાવી તેને
 ગુરૂના અંગુઠામાં પહેરાવું છું. અષ્ટભાવરૂપી વિકસિત પાંખડીઓવાળાં
 સારિવક ભાવરૂપી કમળો આનંદરૂપી સૌગંધ્ય સહિત તેમના ચરણમાં
 ભેટ મૂકું છું. અહંકારનો ઘૂપ કરી, નિરભિમાનનો દીપ ઓવારી નિરં-
 તર રહેતા ઐક્યભાનથી ગુરૂને આલિંગન દઉં છું. શરીર અને પ્રાણ
 એ ઉભયની પાદુકા કરી શ્રીગુરૂના ચરણમાં પહેરાવું છું અને ગુરૂના
 ચરણ ઉપરથી ભાગ અને મોક્ષને ઓવારી નાખું છું. આ પ્રકારની
 શ્રીગુરૂના ચરણ સેવાથી હું એવો પરમ ભાગ્યવાન થઈશ કે જેની
 પ્રાપ્તિથી મોક્ષ સહિત સર્વ અર્થોની યથેચ્છ પ્રાપ્તિ થશે; જેથી જ્ઞાનને
 એવું તેજ મળશે કે જેથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપમાં જઈ વિશ્રામ પામશે તથા
 વાણી અમૃતનો સાગર બની જશે; અને વ્યાખ્યાનમાં એટલી મધુરતા
 આવશે કે આદહાદહાયક પૈર્ણિમાના કોટચવધિ ચંદ્રો જાણે તે પરથી
 ઓવારી નાખીએ ! પૂર્વ દિશામાં સૂર્યોદય થવાથી પ્રકાશની દેલછેલ
 થઈ રહે છે, તેમ તે વાણી શ્રોતાના જ્ઞાનને પ્રકાશિત કરશે અને વેદ

પણ તેના આગળ જાઓ દેખાશે તથા મોક્ષ સુખમાં પણ અટકી શકા નહિ હોય. વસંતઋતુમાં જે પ્રમાણે વૃક્ષો પ્રકુલિત દેખાય છે તે પ્રમાણે શ્રવણસુખરૂપી મંડપમાં વાચારૂપી વલ્લરિ ચોતરફ પ્રસરી જશે. શું ચમત્કાર વર્ણવું ? જે પરમાત્માનો પતો ન લાગતાં વાણી મનસહિત પાછી ફરે છે, એવો પરમાત્મા તે વાણીને વશ થઈ રહેશે. જ્ઞાનદ્રારા જે બાણી શકાતો નથી અને ધ્યાનદ્રારા પણ જેને પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, એવો જે અકલ્પ્ય પરમાત્મા, તે તે વાણીના સહજ બોલવાથી આવશે. આવું જે ઐશ્વર્ય વાણીને પ્રાપ્ત થવાનું, તે કેવળ શ્રી ગુરુપદકમળપરાગની પ્રાપ્તિનોજ પ્રતાપ છે. (૧૭)

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ગદ્યગદિત થઇને બોલે છે:-વધારે શું કહું ? આ પ્રકારનું લાગ્ય આજે મારા સિવાય અન્ય કયાંય નથી. કેમકે હું મારા ગુરો એકનો એકજ નાનો બાળક છું; તેથી ગુરુકૃપાને અન્યપ્રાતે જવાનો અવકાશજ નથી. મેઘ જેમ એકલા ચાતઃ પક્ષી ઉપરજ પોતાના સર્વ જળની વૃષ્ટિ કરે, તેમ શ્રીગુરુએ મારાપરજ સર્વ કૃપા કરી છે. એ કૃપાને લીધેજ મારી નિર્માલ્ય વાણી બોલવા જતાં તેમાં ગીતા સરખું-માધુર્યયુક્ત વ્યાખ્યાન પ્રવેશ પામી જાય છે. પરંતુ એમાં વિશેષ આશ્ચર્ય તે શું છે ? પ્રારબ્ધ અનુકૂળ હોય છે ત્યારે રેતી પણ રતન બની જાય છે અને આયુષ્ય સમગ્ર હોય છે તો મૃત્યુ પણ પ્રેમ કરવા લાગે છે. જગદીશ્વરની કૃપા હોય છે ત્યારે આશ્રણમાં કાંકરા ઓરવામાં આવે તોપણ તેના અમૃત તુલ્ય ઓખા બની જાય છે; તે પ્રમાણે શ્રી ગુરુ જેનો અંગીકાર કરે છે તેનો સર્વ દુઃખરૂપ સંસાર મોક્ષરૂપ અર્થાત્ આનંદરૂપ બની જાય છે. જુઓ પાંડવોની હોન સ્થિતિની કથાને પણ શ્રી કૃષ્ણ પુરાણની કથામાં મૂકીને તેને જગતમાં વંદ્ય બનાવી મૂકી ! તે પ્રમાણે શ્રીગુરુ નિવૃત્તિ મહારાજે મારા અજ્ઞાનને જ્ઞાનની પંકિતમાં આણીને બેસાડી દીધું છે; પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો. એ વાત વધારે કરવાથી પ્રેમનો હિભરોજ ચડી આવે છે; પણ શ્રી ગુરુમાહાત્મ્યનું વર્ણન કરવાનું મારામાં બળજ કયાં બળ્યું છે ? માટે હવે ગુરુનાજ પ્રસાદથી અને આપ સંતોના ચરણના આશ્રયથી ગીતાનો અભિપ્રાય વર્ણવવા પ્રતિ વશું છું. (૨૮)

સૌદામા અધ્યાયના અંતિમ ભાગમાં મોક્ષદાતા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને એવો નિર્ણય કર્યો કે, જેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થઈ હોય તેનેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. શત યજ્ઞ કરનારનેજ જેમ સ્વર્ગની સંપત્તિ (ઉદ્ધપદ) પ્રાપ્ત થાય છે; જે બ્રહ્મ કર્મમાં શત જન્મો વ્યતીત કરે છે.

તેનેજ જેમ નિઃસંશય બ્રહ્મપદ મળે છે; કિંવા સૂર્યના પ્રકાશનો ઉપલેખ જેમ દેખતો મનુષ્યજ કરી શકે છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની હોય છે તેનેજ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ મળે છે. હવે એ જ્ઞાન મેળવવાની યોગ્યતા કેનામાં આવે છે તેની તપાસ જો કરીશું તો સમસ્ત જગતમાં માત્ર એકજ મનુષ્ય દ્રષ્ટિગોચર થશે. જે પ્રમાણે અંજન અંજવાથી ભૂમિગત દ્રવ્ય પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તે અંજનનો અધિકારી માત્ર પગપાળો મનુષ્યજ હોય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન મોક્ષ આપે છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ તેને માટે અંતઃકરણ એવું શુદ્ધ હોવું જોઈએ કે જેથી તે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરી શકે. એટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના વિવેચનથી એમ દર્શાવ્યું કે વૈરાગ્ય સિવાય જ્ઞાન ટકતુંજ નથી. હવે વૈરાગ્ય મનમાં શી રીતે પ્રવેશે એ વિષે પણ સર્વજ્ઞ શ્રી હરિએ વિચાર કર્યો છે. તે પ્રથમ દ્રષ્ટાંત આપીને કહે છે. જમવા બેઠેલો મનુષ્ય, ભોજનમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું છે એમ જાણતાંજ જેમ થાળીપરથી ઉડી જાય છે; તેજ પ્રમાણે સર્વ સંસારની અનિત્યતા સમજાય છે તે વખતે વૈરાગ્ય ના ના કહેવા છતાં પણ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે. હવે સંસારનું મિથ્યાત્વ કેવું છે તે આ પંદરમા અધ્યાયમાં વૃક્ષના રૂપકથી શ્રીભગવાન કહે છે. ઇતર વૃક્ષો ઉખડી પડતાં તે જેમ સુકાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ સંસાર વૃક્ષ સુકાતું નથી. આ પ્રમાણે કુશળતાથી સંસાર વિષે વૃક્ષનું રૂપક કહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મુમુક્ષુને જન્મ મરણનાં ચક્રમાંથી મુક્ત કરે છે. સંસારને મિથ્યા ઠરાવી અહંતા મમતા સ્વસ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય એજ આ અધ્યાયનો હેતુ છે. આ ઉત્તમ વિષય ગીતા શાસ્ત્રના આ અધ્યાયમાં છે, તેનું વર્ણન હું ખુલા હૃદયથી કરું છું તે આપ સાંભળો. (૪૪)

મહા આનંદના સમુદ્ર, સિદ્ધોના પૂર્ણચંદ્ર અને દ્વારકાના રાજા, શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કહ્યું:—અરે અર્જુન! આત્મસ્વરૂપને ઘેર જતાં માર્ગમાં જે વિશ્વાભાસ એટલે પ્રપંચ આડો આવે છે, તે વિશ્વાભાસ અર્થાત્ પ્રપંચ નથી પરંતુ એક પ્રપંચ વૃક્ષજ છે એવી કલ્પના કર. પરંતુ ઇતર વૃક્ષોનાં મૂળ નીચે અને શાખાઓ ઉપર હોય છે, તેવું આ વૃક્ષનું નથી; તેથી કેાઈથી પણ એનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સામાન્ય વૃક્ષના મૂળમાં કુવાડી મારવામાં આવે કિંવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે, તો વૃક્ષ ઉપરનો વિસ્તાર ગમે તેટલો હોય-તોપણ તે વૃક્ષ મૂળમાંથી ખંડિત થતાં શાખા સહવર્તમાન ઉથલાઈ પડે છે; પરંતુ આ વૃક્ષ તેવી રીતે ઉથલી પડે એટલું લીધું

નથી. આ વૃક્ષની ચમત્કૃતિ શી વર્ણવવી ? એનાં મૂળ ઉપર છે અને વિસ્તાર નીચે છે ! જે પ્રમાણે સૂર્યની ઉંચાઈ કેટલી છે તે કદી યકાતું નથી, પરંતુ તેનાં કિરણો નીચેની બાબુએ પ્રસરે છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ચમત્કારિક છે. વળી આ જગતમાં જેટલી વસ્તુઓ છે તે સર્વ આ વૃક્ષના ગર્ભમાં છે, અર્થાત્ આ વૃક્ષે તે સર્વ વસ્તુને બાપી દીધી છે. જે પ્રમાણે કલ્પતકાળે ઉદ્ભવી સર્વ આકાશ બ્રાહ્મ થઈ બળ્ય છે, કિંવા સૂર્યારત્રિ યત્તાં જે પ્રમાણે રાત્રિ તિમિરથી પરિપૂર્ણ થઈ બળ્ય છે; તે પ્રમાણે આ વૃક્ષ આકાશમાં ભરેલું છે. ચાખવા માટે એને કોઈ ફળ નથી; સુંઘવા માટે એને પુષ્પ નથી. જે કાંઈ છે તે માત્ર એ વૃક્ષજ છે. એનું મૂળ ઉપરની બાબુએ છે, તોપણ એને ઉખેડીને એવી સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યું નથી. હે અર્બુન ! એજ કારણથી એ સદૈવ લીલુંછમ રહે છે. વળી જેમ ઉપરના ભાગમાં એને મૂળ છે તેમ નીચેના ભાગમાં પણ એને પુષ્કળ મૂળો છે. પ્રખળતાથી એની શાખાઓ ચોતરફ પ્રસરેલી છે. હે અર્બુન ! સંસારરૂપી વૃક્ષને નીચેજ માત્ર ફાંટા ફુટેલા છે એમ નથી. ઉપર પણ એની અનેક શાખાઓ ફેલાયલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર અતિ પ્રચંડ છે. ગગન બાજુ એ વૃક્ષનો વેલો છે; પવનરૂપે પણ એ વૃક્ષજ વિસ્તાર પામેલું છે અને બ્રહ્મ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા કિંવા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણ અવસ્થાઓ તો બાજુ એ વૃક્ષનુંજ રૂપ છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના આકારે ઉપરની બાબુએ મૂળ અને નીચેની બાબુએ શાખાવાળું વિલક્ષણ વૃક્ષ ઉદય પામ્યું છે. હવે એની ઊર્ધ્વ બાબુ કયી, એના મૂળનું લક્ષણ શું અને નીચેની બાબુએ શાખા કયી કયી છે, અથવા આ વૃક્ષને નીચેની બાબુએ જે મૂળીઓ છે, તેમાંથી ઊર્ધ્વમુખ રાખી ક્યા ક્યા ફાંટા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા આ વૃક્ષને ‘અશ્વત્થ’ નામ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ સર્વનો, આત્મવેદનાં એની સાથે વિલાસ કરનાર શ્રીકૃષ્ણે નિર્ણય કર્યો; અને તેઓ અર્બુન પ્રત્યે બોલ્યા:—એ સર્વની પ્રતીતિ ઉત્તમ રીતે થાય એવી સ્પષ્ટ રીતે વિસ્તારપૂર્વક હું તને કહું છું. હે ભાગ્યવાંત ! આ નિરૂપણ સાંભળવાને તું યોગ્યજ છે, માટે હે ધૈર્યવાંત ! એકઅચિત્તે શ્રવણ કર. ચાલવીર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે પ્રેમરસપરિપ્લુત ભાષણ કર્યા પછી બાજુ એકાગ્રતાજ અર્બુનના રૂપે બની ગઈ. જેમ આકાશ ભેદું હોવા છતાં તેને દશ દિશાએ આલિંગન દીધું છે, તેમ અર્બુનનું શ્રોતૃત્વ એટલું વૃદ્ધિમત્ થયું કે દેવે ગમે તેટલું વર્ણન

કહું તોપણ તે તેને તો સ્વરૂપજ લાગ્યું ! શ્રીકૃષ્ણના ભાવણરૂપી સમુદ્રને એકજ આચમનમા એહીઆં કરી જનાર અગત્ય ક્ષતિ જેવું અર્જુનનું શ્રોતૃત્વ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણના સર્વ કથનનો એક કુટુંડો કરી જવાને અર્જુન પ્રવૃત્ત થયો. અર્જુનના હૃદયમાં શ્રવણ કરવાની આવી અમર્યાદ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થએલી એઇન શ્રીકૃષ્ણે પોતાને થએલો સંતોષ તેના પરથી એવારી નાખ્યો. (૭૧)

**શ્રીમગવાનુવાચ । ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रा रव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષનાં મૂળ—યડ ઉપર છે અને શાખાઓ નીચે છે, અને એને કદિ પણ નાસ થતો નથી એમ કહેવાય છે; છંદોબદ્ધ વેદ તે આ વૃક્ષનાં પત્રો છે; અને જે એ રહસ્યને જાણે છે તેજ વેદવિત્ અર્થાત્ વેદોનો જ્ઞાતા છે. (૧૭)

ટીકા:—પછી શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા:—હે ધનંજય ! બ્રહ્મ એ આ વૃક્ષનું ઊર્ધ્વ છે; (અહીં આ ઊર્ધ્વ એટલે ઉચ્ચ, ઉચ્ચ એટલે શ્રેષ્ઠ, શ્રેષ્ઠ એટલે સર્વોત્તમ, સર્વોત્તમ એટલે બ્રહ્મ એવો ઊર્ધ્વ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે;) અને આ વૃક્ષને લીધેજ તેને ઊર્ધ્વતા પ્રાપ્ત થઇ છે એમ કહેવું પડે છે. નહિતર જેમાં એકત્વ પણ ક્ષય પામી જાય છે, તેમાં તો મધ્ય, ઊર્ધ્વ અને અધ: એવો કોઇ ભેદજ રહેલો નથી. જે બ્રહ્મ, વાજિંત્રમાંથી સંભળાતા નાદની પૂર્વેના સંભળાય નહિ એવો નાદ છે; જે સર્વ સુગંધીઓના મૂળરૂપ સુગંધી ન શકાય એવો સુગંધ છે; જે વૃત્તિ વિનાજ અનુભવાતો સ્વરૂપાનંદ છે; જેને આ તરફ અને પેલી તરફ, આગળ અને પાછળ એવી મર્યાદા નથી; અને જે સ્વયં અદૃશ્ય હોવા છતાં તથા જેને મનુષ્યો નહિ જોઈ શકતા હોવા છતાં પણ જે સર્વ કોઇને દેખે છે; જેને ઉપાધિરૂપ દ્વૈતનો યોગ થતાંજ નામરૂપાદિ સંસાર પ્રકટ થાય છે; જે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વિના પણ કેવલ જ્ઞાનરૂપજ છે; જે સુખના પણ સારભાગથી ભરપૂર એવું આકાશ છે; જે કારણ પણ નથી અને કાર્ય પણ નથી; જે દ્વૈત પણ નથી અને અદ્વૈતપણુ નથી; જે પોતેજ પોતાને જાણે છે અને પ્રકાશિત કરે છે; આત્મ જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેજ આ સંસારવૃક્ષનું ઊર્ધ્વ છે. એ ઊર્ધ્વમાં આ સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા, તેના આરંભ વિષે કહું છું. (૭૬)

જે વાસ્તવમાં ન હોવા છતાં પણ માયા નામથી પ્રસિદ્ધ છે; વંધ્યા સ્ત્રીની સંતતિવાળી વાર્તાની પેઠે જે સત્ય પણ નથી અને

અસત્ય પણ નથી; જે વિચાર આગળ ટકી શકતી નથી; જેને અનર્થ કહે છે; જે બધું અનેક સિદ્ધાંતનો ખબરો છે; જે જગતરૂપી અણતું આકાશ છે; જે સમસ્ત નામરૂપાત્મક પદાર્થોના ઘડી વળેલા વસ્તુ જેવી છે; જે જગતરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; જે પ્રપંચરૂપી ચિત્ર આવે-ખવાની ભૂમે છે; અને જે વિપરીત જ્ઞાનરૂપી દીપકને પ્રકાશ આપવા-વાળી છે; આવી જે માયા છે, તે બ્રહ્મસ્તુમાં ન હોવા સરખી છે અને જેટલો જ્ઞાનવ્યવહાર દેખાય છે તે સર્વ પરમાત્મવસ્તુનો પ્રકાશ છે, એમ તું સમજ. મનુષ્યને નિદ્રા આવતાં જેમ તે જ્ઞાનશૂન્ય બને છે; કિંવા દીપકના આશ્રયથી રહેનાર કાળજ જે પ્રમાણે દીપકની પ્રભાને મંદ કરે છે; અથવા સ્વપ્નમાં પ્રિયતમની પાસે સુતંત્રી કલ્પિત તરૂં સ્ત્રી, તેને ઉદ્યમાંથી ભગૃત કરી આલિંગનભાસથી સકામ કરે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન ! બ્રહ્મસ્વરૂપમાં માયા પ્રકટ થઈ છે. એનેજ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે અને એ સ્વસ્વરૂપનું અજ્ઞાનજ આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે. સ્વસ્વરૂપનું જે અજ્ઞાન તે અજ્ઞાનજ આ જગતનો ઊર્ધ્વભાગનો પ્રથમ કંદ છે અને તેનેજ વેદાંત શાસ્ત્રમાં સંસાર રૂપી વૃક્ષનું બીજ કહેવામાં આવે છે. ગાઠ અજ્ઞાન અર્થાત્ સુષુપ્તિને બીજાંકુર ભાવ કહેવામાં આવે છે; અને તેનુંજ પરિણામ જે ભગૃતિ અને સ્વપ્ન, તેને ફલભાવ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે વેદાંત શાસ્ત્રમાં માયાના નિરૂપણની પદ્ધતિ છે; પરંતુ હવે તે રહેવા દો. હાલ તરત સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ અજ્ઞાન છે એટલું સમજ લે. નિર્મળ બ્રહ્મરૂપી આત્મામાં સહજ રહેલી જે માયા તેની નીચેની અને ઉપરની બાજુએ એ મૂળો નિકળી, તેને માયારૂપી ક્યારામાં પાણી મળવાથી તે મજબૂત થાય છે. પછી તેની નીચે અનેક દેહો ઉપજી તેને ચાર પ્રકારના અંકુરો ફૂટે છે અને તે બળવત્તર થાય છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ બળવાન થવાથી નીચેના અંકુરોને જોર મળે છે. પછી તે અંકુરમાંથી પ્રથમ જ્ઞાનરૂપી વૃત્તિ અર્થાત્ મહત્ત્વરૂપી એક અતિ સુકુમાર પાંદડું ફૂટે છે. તત્પશ્ચાત્ સત્ય, રજ, તમાત્મક અહંકાર રૂપી ત્રણ પાંદડાંનો અંકુર નીચેની બાજુએ ફૂટે છે. તેનેજ બુદ્ધિરૂપી બીજી ડાળી ફૂટી લેદની વૃદ્ધિ થાય છે; આથી મનરૂપી શાખાને બીનાશ મળતાં તે પ્રકુલિત થાય છે. આ પ્રમાણે મૂળ મજબૂત થતાં વિકલ્પરૂપી રક્ષના યોગથી, તેને ચિત્તચતુષ્ટયરૂપી ચાર સુકુમાર પાંખડીઓ ફૂટે છે. પછી આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પંચમહાભૂત રૂપી

સુંદર પાંચ શાખાઓ સીધી કુટી નીકળે છે; અને તેમાંથી શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેના વિષયરૂપી સુકુમાર વિચિત્ર પાંખડીઓ કુટે છે. પછી ચળદરૂપી અંકુર પ્રકટ થતાં જ કાન સાંભળવાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરે છે. ત્યાર પછી અંગ અને ત્વચારૂપી વેલ તથા પાંદડાં કુટી, તેને સ્પર્શરૂપી અંકુર આવે છે અને તેથી પછી નાના પ્રકારના વિકારોનું આધિક્ય થાય છે. પછી રૂપનું પાંદડું કુટે છે અને આંખ જામથી તેની સુંદરતા લૂંટવાને ઢોડે છે. પછી રસરૂપી ફળુઓ વેગથી કુટીને જીવ્હાને અપાર ઇચ્છા (અભખરો) ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે મંધરૂપી ફળુઓ કુટતાં નાકની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે અને લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને પંચમહાભૂતો એવી જે અદૃશ્ય પ્રકૃતિ, તે આ માયામાંથીજ તૈયાર થાય છે અને પ્રપંચના અંત સુધી પહોંચે છે. વધુ શું કહું ? આ વૃક્ષ આ આઠ પ્રકારે વિશેષ વિકાસ પામે છે. પરંતુ જે પ્રમાણે છીપમાં ભાસેલું રૂપ છીપના આકાર જેટલુંજ દેખાય છે, કિંવા સમુદ્રપર ઉત્પન્ન થતા તરંગો જે પ્રમાણે સમુદ્રથી મોટા હોતા નથી; તે પ્રમાણે અજ્ઞાનમૂલક જે આ જગદ્દરૂપી વૃક્ષના આકાર, તે પ્રદર્શ બને છે. (૧૦૭)

માટે આ સર્વ જગત્ અજ્ઞાનનો વિસ્તાર હોઇને તે પર તેનો પસારો ભાસે છે; એવી રીતે કે જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્ય એકલો હોઈ, જે જે જુએ છે તે તે સર્વ તે પોતેજ બને છે. પરંતુ આ સર્વ વાત હવે એક બાજુએ રહેવા દઈશું. આ પ્રમાણે આ આશ્ચર્યકારક વૃક્ષ વૃદ્ધિગત થાય છે અને એને મહત્તરવાદિક અંકુરો એની નીચેની બાજુએ કુટે છે; અને આ વૃક્ષને જ્ઞાતાઓ અન્યત્ર શા માટે કહે છે તે વિષે પણ તને કહું છું તે સાંભળ. શ્વા (શ્વ) નો અર્થ એવો થાય છે કે ‘આવડીકાલ સુધી પણ એ પ્રપંચરૂપી વૃક્ષની એક અવસ્થા રહેતી નથી.’ માટે એને ‘અન્યત્ર’ કહેવામાં આવે છે. (જે વસ્તુ એક ક્ષણભર પણ એક સરખી રહેતી નથી તેને સંસ્કૃતમાં અન્યત્ર કહેવામાં આવે છે.) જે પ્રમાણે એક ક્ષણમાં મેઘના નાના પ્રકારના રંગો બદલાય છે, કિંવા વીજ નિમિષ માત્ર પણ એક સ્થળે ટકતી નથી; કમળનાં હાલતાં પાંદડાંપર જે પ્રમાણે પાણી ઠરતું નથી; કિંવા વ્યાકુળ મનુષ્યનું ચિત્ત જે પ્રમાણે સ્થિર રહેતું નથી; તેવીજ આ સંસારરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે; અને પ્રત્યેક ક્ષણે તેના નાશ થાય છે; માટેજ એને ‘અન્યત્ર’ કહેવામાં આવે છે. જગદ્દરમાં ચીંપવાને અન્યત્ર કહેવામાં આવે છે, પરંતુ શ્રી

હરિનો આ સ્થળે તેવો અભિપ્રાય નથી. બાકી આ વૃક્ષને પીપલો કહેવાથી પણ હું તેનો મૂળ અર્થ સમજી ગયો હતો; પરંતુ આ વ્યાવહારિક વાતને માટે બોલવાનું મને કારણ ન હતું. માટે હવે આ અલૌકિક ગ્રંથ સાંભળો. સંસારરૂપી વૃક્ષ ક્ષણિક છે, માટેજ એને અધ્યત્થ કહેવામાં આવે છે. વળી આ વૃક્ષ અવ્યય એટલે નિત્ય એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એનો અર્થિત એવો છે કે, જે પ્રમાણે એક તરફથી સમુદ્રના પાણીનું વરાળના રૂપમાં સૂર્ય શોષણ કરે છે અને બીજી તરફથી મેઘો વૃષ્ટિ કરીને તેમાં પાણી ઉમેર્યા કરે છે; તેથી કરીનેજ તે પરિપૂર્ણ દેખાય છે; પરંતુ એ ભૂત ત્યાંસુધીજ ચાલુ રહે તેમ છે કે જ્યાં સુધી સૂર્યનું શોષણ અથવા તો નદીનું સમુદ્રમાં મળવું અને મેઘની વૃષ્ટિ, એમાંનું એકે અટકતું નથી. તેજ પ્રમાણે આ સંસાર-રૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય અતિ ત્વરાથી થયા કરે છે તેથીજ લોકો તેને અવ્યય સમજે છે. બાકી દાનશીલ પુરૂષ પુણ્ય કરી સર્વ પેસા ખર્ચી નાખતો જણાય છે, તે તેના ભાવી જન્મને માટે સંચયજ કરી રહ્યો છે; તે પ્રમાણે આ સંસાર વૃક્ષ અતિ વેગથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયને પ્રાપ્ત થતું રહેવાથીજ લોકને તે નિત્ય છે એવો ભ્રમ થાય છે. રથનું ચક્ર ભૂમિપર અતિ વેગથી ચાલે છે ત્યારે લોકોને તે સ્થિર હોય એમ ભ્રમે છે; તેમ કાળાંતરે એ વૃક્ષની પ્રાણીરૂપ શાખા સુકાઈને જ્યારે ગળી પડે છે ત્યારે તેને ઠેકાણે પાછા બીજ નવા અંકુરો કુટે છે. પરંતુ એક શાખા ક્યારે ગળી પડી અને તેને બીજી ક્યારે કુટી એ, જે પ્રમાણે આપાઠ મહિનામાં અજ્ર ઉપર અજ્ર ચઢી આવવાથી કયાં અજ્રો આવ્યાં અને કયાં એ સમજાતું નથી, તે પ્રમાણે કળી શકાતું નથી. પ્રલયકાળને અંતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની દેહરૂપી શાખાઓ ગળી પડે છે અને વિશ્વોત્પત્તિના વખતે નવીન કુટે છે. સંહારકાળનાં પ્રચંડ વાવાઝોડાંથી પ્રલયાંતે શરીરો પડે છે અને કલ્પના પ્રારંભમાં તે પાછા જુમખે ને જુમખે ઉગે છે. પછી એક મન્વં-તરની પાછળ દ્વિતીય મન્વંતર, આ પ્રમાણે સૂર્યવંશ, ચંદ્રવંશ ઇત્યાદિનો વિસ્તાર થાય છે; અને શેરડી જે પ્રમાણે પેરીએ ને પેરીએ વધતી જાય છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે. કલિયુગના અંતે ચારે યુગોનાં શરીરો નીચે પડે છે, (વૃક્ષની છાલ ઉખડી જાય છે) એટલામાં કૃતયુગનો પ્રારંભ થતાં પુનઃ ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે. ચાલુ વર્ષ પુરૂં થઈ જેમ તે નવાં વર્ષને આમંત્રણ કરે છે; જેમ પહેલાં દિવસની સમપ્તિ થાય છે કે બીજા દિવસને આરંભ

થાય છે તે સમજાતું નથી; જેમ પવનની હંદરકી ઉપર હંદરકી આવતાં કથી આવી અને કથી ગઈ તે સમજાતું નથી; તેજ પ્રમાણે આ સંસારનાં નિત્ય ફેટલાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે અને ફેટલાં લય પામે છે તે સમજાતું નથી. એક અંકુર હજી તૂટે ન તૂટે એટલામાં તો બીજા અનેક અંકુરો કુટી નીકળે છે, તેથીજ આ ભરૂંપી વૃક્ષ નિત્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. જે પ્રમાણે વેગથી વહેતા પાણીને ઠેકાણે પાછલું પાણી આવી પહોંચતું હોવાથી તેમાં સ્થિતતાનો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે આ જગત નાશવંત હોવા છતાં તેને સ્થિર માનવામાં આવે છે. આંખની પાંપણ ખુલે ન ખુલે એટલામાં તો કોઠ્યવધિ પ્રાણીઓનો જન્મ મૃત્યુનો વ્યાપાર થઈ ગયો હોય છે; પરંતુ સમુદ્રપર જે તરંગોપર તરંગો આવે છે તે નિત્ય ભાસે છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનીઓને સંસાર નિત્ય ભાસે છે. કાગડો પોતાની એક કીક્રીને એક ક્ષણમાં બંને આંખમાં ફેરવે છે, તેથી વાસ્તવમાં તેને એક આંખ હોવા છતાં લોકોને જે ભાસે છે; તે પ્રમાણે જગત અનિત્ય હોવા છતાં નિત્ય હોય એવો ભ્રમ થાય છે. કિંવા ભરૂંપી અતિ વેગથી ફરવા લાગતાં જેમ તે સ્થિર હોય એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે આ જગતનો પ્રકાર છે. હવે આ પુષ્કળ દ્રષ્ટાંતો રહેવા ઘો; એકાદ કુચાડી હાથમાં લઈને આપણી ચારે તરફ ફેરવવા માંડીએ તો જે પ્રમાણે તે અતિ વેગને લીધે મોટાં ચક્રને આકારે સ્થિર દેખાય છે; તે પ્રમાણે આ સંસાર-રૂપી વૃક્ષ સદૈવ નાશ પામે છે અને ઉત્પન્ન થાય છે, એ વાત ન સમજવાને લીધે લોકો ચેલછાથીજ તેને નિત્ય માને છે; પરંતુ આ સંસાર-રૂપી વૃક્ષનો વેગ એવો છે કે એક નિમિષ માત્રમાં તે કોઠ્યવધિ વેળા ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે. અજ્ઞાન સિવાય એનું બીજું કોઈ કારણ નથી અને એનું અસ્તિત્વ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે જે આ સંસાર-રૂપી વૃક્ષને પૂર્ણ રીતે બાણે છે, તેજ મનુષ્યને હું સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાતા કહું છું અને વૈદિક સિદ્ધાંતાનુસાર વંદનીય પણ તેજ છે. યેગીની સમગ્ર સમૃદ્ધિ તેને પ્રાપ્ત થએલી સમજવી. વધારે શું કહું ? તેનાજ યોગથી જ્ઞાનને પણ જીવન મળે છે. હવે આ પુષ્કળ કથન રહેવા ઘો. કારણ આ રીતે આ સંસારરૂપી વૃક્ષ અનિત્ય છે એમ જોણે બાણું છે, તેનું વર્ણન કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી. (૧૪૩)

અઘશ્રોર્ષ પ્રજાસ્તસ્ય શાસ્ત્રા ગુણપ્રવૃદ્ધા વિષયપ્રવાલાઃ

અવશ્ય - અન્યનુસંતતાને કર્મવિવર્ધીનિ મન્યલોકે

સ્તોત્રાર્થ:—તે વૃક્ષની શાખાઓ સત્વાદિ ગુણોથી વધેલી અને શબ્દાદિ વિષયોના પદ્મવથી યુક્ત હોઈને તે (સત્યલોક પર્યંત) ઉપર વથા (પાતાળ લોકપર્યંત) નીચે પ્રસરેલી હોય છે; તેમજ નીચે મનુષ્ય લોકમાં આ વૃક્ષના કર્મ સંબંધી મૂળો એક બીજામા ગુથાઈ રહેલાં છે.

ટીકા:—પછી આ પ્રપંચરૂપી વૃક્ષને નીચે શાખાઓ કુટ્ટી તે જમીનમાં જાય છે, અને પુનઃ તે શાખાઓમાંથી ઉપશાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ, ઉપર પણ સીધી શાખાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કાળીઓ નીચે આવે છે, તેને પણ મૂળીઓ કુટ્ટી નીચેની બાબુએ વેલ વધી પાંદડાં આવે છે. આ પ્રમાણે મેં જે પ્રારંભમાં કહ્યું છે તેનેજ સ્પષ્ટતર કરીને કહું છું તે સાંભળ. અજ્ઞાનરૂપી મૂળમાંથી અદ્ધા પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થઈને વેદરૂપી વિશાળ વનોનો ઉદ્ભવ થાય છે. પ્રથમ એ વૃક્ષના થડમાંથી સ્વેદજ, જરાયુજ, ઉકલિજ તથા અંડજ એવી ચાર પ્રચંડ શાખાઓ કુટે છે. આ શાખાઓ પૈકી પ્રત્યેક શાખા બળવત્તર થતાં તેમાંથી ચારાથી લક્ષ યોનિરૂપ કાંટાઓ કુટે છે; અને કાંટાઓને વળી જીવરૂપી ઉપશાખાઓ કુટે છે. આ સીધી શાખાઓમાંથી જે આડી ઉપ-શાખાઓ કુટે છે, તે લિન્ન લિન્ન જાતિઓ છે. પછી સ્ત્રી, પુરુષ તથા નપુંસક, એવા વ્યક્તિગત લેહો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ વિષયોના ભારથી એક બીજાપર જોડવાઈ જાય છે. જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં આક્ર-શમાં નરીન મેઘ છવાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે અજ્ઞાનને લીધે સવળા આકાર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ગુણજોભરૂપી પવન છુટતાં શાખાઓ પોતાના ભારથી નમી પરસ્પર ગુથાઈ જાય છે. તે ગુણો અતીવ વૃદ્ધિ પામવાને લીધે. આ ક્ષિર્વમૂળના વૃક્ષ નીચે ઉપર અને મધ્યમાં એવા ત્રણ પૃષ્ઠ કાંટા કુટે છે. રમેશુલનો લહેર છુટી તે જોરથી વાવા લાગતાં મનુષ્યજાતિરૂપી શાખા મજબૂત થાય છે. તે શાખાને ઉપર કિંવા નીચે શાખા ન કુટતાં મધ્યમાંજ (મૃત્યુલોકમાં) ચાર વર્ણોરૂપી ચાર આડા કાંટા જોરથી કુટી નીડળે છે. તે કાંટાઓને વિધિનિવેધરૂપી પત્રો તથા વેદવાક્યોરૂપી કુમળો પાલો આવે છે; અને અર્થ તથા કામનો વિસ્તાર થઈ આ લોકનાં ક્ષણિક સુખનો અંકુર કુટે છે. પછી પ્રવૃત્તિમાર્ગની વૃદ્ધિને માટે શુભાશુભ કર્મોના કેટલા કાંટા કુટે છે તેનો તો હિસાબજ નથી. એક તરફ લોગનો ક્ષય થતાં પાછળના દેહો શુષ્ક થઈ જઈને નીચે પડે છે તો બીજી તરફ નવા દેહોરૂપી કાંટા કુટે છે; અને પાંચ વિષયોની સહાયથી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ વિષય-રૂપી નવાં નવાં પાન નિત્ય આવે છે. આ પ્રમાણે રમેશુલનો પ્રચંડ

પવન છૂટવાથી મનુષ્યરૂપી શાખાનો સમુદાય જે સ્થળે વૃદ્ધિગત થાય છે, તેને મનુષ્યલોક કહેવામાં આવે છે. (૧૬૨)

તેજ પ્રમાણે આ રણેશુરૂપી પવન ક્ષણભર શાંત થતાં તમો-
શુરૂપી પવન મહા ભેરથી વાવા લાગે છે. પછી આજ મનુષ્યરૂપી
શાખાને કુકર્મની ડાળીઓ નીચે કુટવા લાગીને નીચે વાસનારૂપી
પદ્ધતિ કુટવા માંડે છે. અપ્રવૃત્તિ (ખરાબ માર્ગ)ના મજબૂત સીધા
સોટા નીકળી તેને પ્રમાદરૂપી પત્રો તથા શાખાઓ કુટે છે. ઝગ્ગેદ,
ચબુર્વેદ તથા સામવેદમાં જે નિષેધવચન છે, તેના અચભાગમાં
ડાલતા પદ્ધતિ છે. અર્થવેદમાં જે ભરણ મારણ નિર્દિષ્ટ કરેલાં છે
અને જેમાં પરપીડાને મુખ્ય ગણવામાં આવી છે, એવો ત્રણ પાંદડાનો
વાસનારૂપી વેલો પ્રસરે છે. પછી ખરાબ કર્મોનાં મૂળો મોટાં થઈ તેને
જન્મરૂપી પુકળ શાખાઓ કુટે છે. જમથી ખરાબ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત
જવાથી, ચાંડલાદિ નીચ યોગિનો મોટો ફાંટો કુટે છે અને મનુષ્યને
કર્મજાળની જાતિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. પશુ, પક્ષી, વ્યાઘ્ર,
કુકર, વિંછી, સર્પ આવા આડા ફાંટા અનેક કુટે છે. હે અર્જુન !
આ પ્રમાણે તે વૃક્ષના સર્વાંગપર નિત્ય નવા ફાંટા કુટી તેને નરક-
લોચની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને હિંસા આદિ વિષયો તથા ખરાબ સંજ-
તિના યોગથી અનેક જન્મો ધારણ કરવા પડે છે. આ પ્રમાણે વૃક્ષો,
વાંસ, લોખંડ, મૃત્તિકા તથા પાષાણ એ શાખાઓને પણ તેવાજ
ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે અર્જુન ! મનુષ્યથી સ્થાવર પર્યંત સર્વ
શાખાની વૃદ્ધિ અધોમુખથીજ હોય છે. માટે મનુષ્યરૂપી શાખા અધો-
મુખી શાખાઓનું મૂળ હોઈ; એનાથીજ આ સંસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ થાય
છે. બાકી હે પાર્થ ! ઉપર જતી શાખાનું મૂળ જોવા જતાં ઊર્ધ્વ
અને અધઃની વચ્ચે જે શાખા છે તેજ મનુષ્યજન્મ છે. પરંતુ તમો-
શુરૂ તથા સત્ત્વશુરૂની દુકર્મ તથા સત્કર્મથી ભરેલી શાખાઓ મધ્યમાં
અવેલી શાખાથી ઉપર તથા નીચે જાય છે. હે અર્જુન ! વેદત્રયરૂપી
પત્રો અન્ય કોઈ પણ શાખાને લાગુ પડતાં નથી; પરંતુ માત્ર મનુષ્ય
યોગિનેજ લાગુ પડે છે. માટે મનુષ્યરૂપી શાખા ઉપરનાં મૂળમથી
અધોગામિની થઈ વૃદ્ધિ પામી છે, તોપણ તેમાંથીજ કર્મવૃદ્ધિરૂપી
શાખા ઉત્પન્ન થાય છે; અને ઇતર વૃક્ષના સંપ્રદમાં એમ બને છે કે
શાખા વધે એટલે મૂળ દૃઢ થાય છે અને મૂળ મજબૂત થાય તેમ
શાખાનો વિસ્તાર વધે છે; તેજ પ્રમાણે આ શરીરના સંપ્રદમાં બને
છે, અર્થાત્ જ્યાં સુધી કર્મ શેષ રહ્યું છે ત્યાં સુધી શરીર છે અને

શરીર હોય છે ત્યાં સુધી કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. આટે મનુષ્યદેહજ અન્યકર્મરૂપી શાખાઓનું મૂળ છે એમાં સંશય નથી. (૧૮૨)

તમેાશુણુનું વાદળ સ્થિર થતાં સત્વશુણુનું વાદળ ભેરથી છુટે છે, ત્યારે મનુષ્યાકારરૂપી મૂળને સદ્રાસના રૂપી અંકુર કુટે છે અને તેને સુકૃતરૂપી માર આવે છે. પછી જ્ઞાનના તીક્ષ્ણબળના યોગથી એક ક્ષણમાં બુદ્ધિને ટીસીઓ કુટે છે. પછી બુદ્ધિરૂપી પાંખનો વિસ્તાર થઈ તેમાં સ્ફુર્તિના ફાંટા કુટે છે; તેના યોગથી બુદ્ધિને વિચાર સુએ છે. તે સ્થળે બુદ્ધિરસથી પરિશુદ્ધ નિષ્ઠારૂપી પાંદડાં સુશોભિત દેખાય છે અને સત્ત્વવૃત્તિના અંકુરો સીધા કુટી નીકળે છે. પછી સદાચારરૂપી પુષ્કળ અંકુરો સહજ કુટી નીકળી, તેના યોગથી ચારે તરફ વેદઘોષ ચાલે છે. શિષ્ટાચાર, વેદોક્ત આચરણ તથા નાના પ્રકારનાં યજ્ઞ યાગાદિ કર્મોરૂપી પર્ણોનાં પર્ણો કુટી નીકળે છે. આ પ્રમાણે યમદમરૂપી કણ-સલાં અને તપરૂપી શાખાઓ કુટે છે; તથા વૈસાંધ્યરૂપી કુમળી શાખાઓને પ્રેમથી છાતીએ લગાવે છે. વિશિષ્ટવ્રતો રૂપી પાંખો અને ધૈર્યરૂપી તીક્ષ્ણ મૂળીઓ કુટીને જન્મરૂપી વેગથી ઉપર જાય છે. મધ્યમાં વેદ-રૂપી પુષ્કળ પાંદડાંઓ કુટી તેના યોગથી સત્ત્વરૂપી પ્રચંડ પવન વાય છે, ત્યાં સુધી સુવિધાનો ચારે તરફ પ્રસાર થાય છે. પછી ધર્મરૂપી એક સીધી શાખા નીકળે છે અને તેને સ્વર્ગાદિક ફળોની ઉપશાખાઓ કુટે છે. બીજી એક ઉપરતિરૂપી લાલ શાખા નીકળી તેને ધર્મભક્ષ-રૂપી નવીન પદ્મલો કુલ્માજ કરે છે. પછી રવિ, ચંદ્ર ઇત્યાદિ શ્રેષ્ઠ ગ્રહો તથા પિતર, ઋષિ, વિદ્યાધર, એ રૂપી ઉપશાખાઓ કુટે છે. આ શાખા કરતાં ઉચ્ચ એવી બીજી શાખાઓ કુટી તેને ઈદ્રાદિ લોકોરૂપી ફળો પુષ્કળ આવે છે. પછી તે ફાંટાપર તપ અને જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ એવા મરીચિ, કસ્યપ ઇત્યાદિરૂપ બીજી ઉચ્ચ શાખા આવે છે. આ પ્રકારે માલિકાની રચના થતાં ઉપર શાખાનો વિસ્તાર થાય છે અને આ રક્ષનું થઈ નાનું હોવા છતાં પણ ઉપર તેને મોટાં ફળો આવે છે. તેનાપર બીજા જે ફાંટા કુટે છે તેને, હે અર્ચુન ! બ્રહ્મદેવ અને સિંધુ પર્યંત ઉપર શાખાઓ કુટે છે. ફળના ભારથી ઉપરની શાખાઓ નીચે નમી મૂળની સાથે આવીને ઝડે છે. ઇતર વૃક્ષોની પણ એવીજ સ્થિતિ છે કે શાખાઓને પુષ્કળ ફળો આવે છે એટલે તે નમીને જમીનને ઝડે છે; તેજ પ્રમાણે હે અર્ચુન ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ જે સ્થળેથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ મૂળ સ્થાનમાં તે પુનઃ જ્ઞાનની શુદ્ધિથી નમીને જાય છે. આટે બ્રહ્મા અને શિવની પેલી તરફ જીવનો વિસ્તાર પહોંચતો નથી.

ત્યાંથી પણ આગળ સર્વત્ર પ્રકાશનો દેશજ આવી રહેલો છે. પરંતુ હવે એ વાત રહેવા દો; આ પ્રક્રાદિક શાખાઓ, સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે ભિર્વમાં છે તેની યોગ્યતાએ પકાંચી શકતી નથી. વળી ઉપર જે નિવૃત્તિમાર્ગની સનકાદિકરૂપી શાખા છે તેને મૂળ તથા ફળ હોતાં નથી; પરંતુ તે પ્રકારરૂપજ બની રહેલી રાચ છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય-રૂપી શાખાથી ઉપરની બાજુએ જે પ્રક્રાદિરૂપ શાખાઓ છે, તે અતિ ઉચ્ચ હોય છે. હે પાર્થ ! ઉપરની જે પ્રક્રાદિરૂપ ઉચ્ચ શાખાઓ છે તે મનુષ્યરૂપી શાખામાંથીજ ઉત્પન્ન થયેલી છે, માટેજ તેને (મનુષ્ય-રૂપી શાખાને) મેં ઉપરની શાખાનું મૂળ કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જે અલૌકિક સંસારરૂપી વૃક્ષ ભિર્વમૂળ છે અને જેને નીચે અને ઉપર શાખાઓ ફુટેલી હોય છે, તેનું વર્ણન અને આ વૃક્ષને ઉપર અને નીચે મૂલ્યો હોય છે તે સંબંધે સર્વ વિવેચન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે આવું જે બળવાન વૃક્ષ છે તેને કયા ઉપાયોથી ઉખેડી નાખી શકાય છે તે કહું છું તે સાંભળ. (૨૦૯)

**न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अवस्थमेनं सुविरूढं लमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥३॥**

ટીકાકર્તા:—એ અધ્યત્થ વૃક્ષનું આ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેવું તેનું સત્ય સ્વરૂપ અનુભવમાં આવતું નથી; અને એને અંત, આદિ તથા સ્થિતિ પણ નથી. એવા આ મજબૂત મૂળવાળા વૃક્ષનું ૯૯ વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રથી છેદન કરીને, (૧)

ટીકા:—પરંતુ હે અર્જુન ! તારા મનમાં એવી શંકા આવશે કે આ આટલા મોટા પ્રચંડ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવાને માટે સાધનો કયાં છે ? કારણ કે જેની ઉપરની શાખાની વૃદ્ધિ પ્રક્રાલોક પર્યંત છે અને જેનું મૂળ નિરાકાર પ્રકાશમાં છે; જે વૃક્ષની નીચે ફુટેલા ફટા સ્થાવર જંજમના તંત્રપ્રદેશમાં પ્રવેશી ગયા છે અને જેના મધ્યભાગમાં મૃત્યુ-લોક ભરેલા છે; આ પ્રમાણે જે વૃક્ષ અતિ મજબૂત અને અબાધ છે તેનો નાશ કોનાથી થઈ શકે ? પરંતુ એવી ક્ષુદ્ર કદવના તું તારા મનમાં કદિપયુ લાવીશ નહિ ! આ વૃક્ષને ઉખેડી નાખવામાં શ્રમ તે શું પડે છે ? નાનાં બાળકને જે ‘બાક’ બતાવવામાં આવે છે તેને કુદી કાઢવો એમાં તે થી મોટી વાત છે ? આકાશમાં દેખાતા કિલ્લા તેથી વડે તોડી પાડવા પડે છે કે ? સસઙ્ગાનાં શિંગડાંને શું કાપી નાખવાં પડે છે ? જ્યારે આકાશપુષ્પનું અસ્તિત્વ હોય તોજ તેને

તોડવાની જરૂર પડે ને ! તેજ પ્રમાણે, હે અર્જુન ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષ ખડેજ નથી. તો પછી તેને ઉખેડી નાખવાની લીતિ શા માટે ધારણ કરવી જોઈએ ! મેં એ વૃક્ષનાં મૂળો અને શાખાઓ વિષે જે વર્ણન કર્યું તે તો વાંઝીઆનાં ઘરમાં પુષ્કળ છોકરાં હૈયાં છે એમ કહેવા સમાનજ છે. સ્વપ્નામાં કરેલું ભાષણ ભગૃત થયા પછી શા કામનું ! તેજ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષની કથા સ્વપ્નની સંતતિજ છે. નહિતર, જે પ્રમાણે મેં આ વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે જો આ વૃક્ષનાં મૂળો મજબૂત હોઈ એનો વિસ્તાર સત્ય હોય તો કેની માએ સુઠ ખાધી છે કે તેને ઉખેડી નાખે ? શું કુંક મારવાથી આકાશનો નાશ થાય છે કે ? માટે હે ધનંજય ! જે પ્રમાણે કાચળીના ઘીની મીઠાણાની રાજાને આપવી અશક્ય છે, તે પ્રમાણે મેં જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ માયાનું જ વર્ણન છે. બાપુ ! મૃગજળનું તળાવ તો માત્ર દૂરથી જુઓ તેજ ! તેનાં પાણીથી કાંઈ ડાંચર કિંવા કેળનાં વૃક્ષો ઉછરી શકતાં નથી. પ્રથમ અજ્ઞાનજ મિથ્યા છે, તો પછી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની શી કિમ્મત હોઈ શકે ? માટે સંસારરૂપી વૃક્ષ સર્વથેવ મિથ્યા છે; અને આ વૃક્ષને અંત નથી એમ કહેવું એ પણ એક પ્રકારે સત્યજ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય ભમૃત થયો નથી ત્યાં સુધી તેની નિદ્રાનો અંત આવ્યો એમ કહી શકાશે કે ? તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! જ્યાં સુધી બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી ત્યાં સુધી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થનો અંત આવનો નથી. જ્યાં સુધી પવન વાતો બંધ થયો નથી ત્યાં સુધી સમુદ્રપારના તરંગોનો નાશ થતો નથી. જ્યારે સૂર્યાસ્ત થાય છે ત્યારેજ મૃગજલનો દેખાવ નાશ પામે છે, કિંવા જ્યારે હીપક છુઝાઈ જાય છે ત્યારેજ તેનો પ્રકાશ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ જે અજ્ઞાન, તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ ત્યાં સુધી નાશ પામતું નથી. તેમજ એ અનાદિ છે એમ કહે છે તે પણ મિથ્યા નથી; પરંતુ ત્યાં લક્ષણને અનુરૂપજ છે. કારણકે સંસારરૂપી વૃક્ષમાં સત્યતા તો છેજ, નહિ તો પછી જે મૂળમાંજ નથી તેનો આરંભ શી રીતે થઈ શકે ? જે વસ્તુ ઉપજી હોય તેને આદિવાળી કહેવી શોભે છે; પરંતુ જે વસ્તુતઃ છેજ નહિ તેનો તે આદિ ક્યાંથી હોય ? જેનો જન્મજ નથી તેની માતા કેને કહેવી ? માટે આ વૃક્ષ અભાવરૂપજ છે; તેથીજ એને અનાદિ કહેવામાં આવ્યું છે. વાંઝીઆના છોકરાની તે જન્મપત્રિકા બની શકે કે ? આકાશમા લીલાપણું છે એમ શી રીતે કહી શકાશે ! હે અર્જુન !

આકાશકુસુમનું ડીંટું કોણ તોડી શકશે ? માટે જે સંસારરૂપી વૃક્ષને અસ્તિત્વજ નથી, તેનો મૂળારંભ ક્યાંથી હોય ? જે પ્રમાણે ઘટોત્પત્તિની પૂર્વે ઘટનો અભાવ સ્વાભાવિક રીતેજ અનાદિ હોય છે; તે પ્રમાણે સંસારવૃક્ષનું મૂળ જે માયા તે સહિત આ સંસાર અભાવ રૂપે અનાદિ છે. હે અર્જુન આ પ્રમાણે એ અભાવરૂપ છે તેથી તેને આદિ પણ નથી અને અંત પણ નથી, વ્યવહાર દશામાં તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; તે દેખાવ મૂળજલ જેવોજ અર્થ છે. કારણકે મૃગજળની ઉત્પત્તિ પણ એકાદ ગિરિમાંથી થતી નથી અને એકાદ સમુદ્રમાં તેનો લય પણ થતો નથી; એમ છતાં પણ તે મધ્યમાં દેખાય છે, માટે દેખાતી વખત પણ તે સત્ય હોતું નથી. આ પ્રમાણે સંસાર વૃક્ષ એ આદિકાળમાં પણ નથી, અંતમાં પણ નથી અને મધ્યમાં દેખાય છે ત્યારે પણ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ કાળે એનું અસ્તિત્વજ નથી; છતાં ચમત્કારિક વાત એજ કે એ ન હોવા છતાં પણ છે એવો ભાસ થાય છે. ઈંદ્રધનુષ્ય જે પ્રમાણે નાના પ્રકારના રંગોથી ભરેલું દેખાય છે; તે પ્રમાણે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અસ્તિત્વ અજ્ઞાની-એજ જુએ છે. (૨૪૦)

સંસારજ પોતાની સ્થિતિની વેળાએ અજ્ઞાનીની આંખોને ભ્રમમાં નાખીને તેની પાસે પોતાના સત્યત્વનો સ્વીકાર કરાવે છે. જે પ્રમાણે બહુરૂપી પોતાના આતુર્યથી લોકોની દ્રષ્ટિને ભ્રમમાં નાખે છે, તે પ્રમાણે સંસાર પણ અજ્ઞાનીઓને ભ્રમમાં નાખે છે; અને આકાશમાં નીલ રંગ નહિ હોવા છતાં પણ જેમ તેમાં નીલ રંગ દેખાય છે, તો શું તે રંગનું અસ્તિત્વ ખરૂં છે કે ? સ્વપ્નમાંના પદાર્થો મિથ્યા છતાં સત્ય દેખાય છે, તો તેથી શું તે સ્થાયી રહી શકે છે કે ? નહિજ. તે પ્રમાણે આ આભાસ માત્ર સંસારનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છેજ નહિ. તે દેખાય છે તોપણ એક ક્ષણભર પણ એક દશામાં રહેતો નથી. આ સંસાર સત છે એમ ધારીને તેને ગ્રહણ કરવા જઇએ છીએ તો તે હસ્તગત થતો નથી. માંકડું જેવી ચેષ્ટા કરે છે તેવુંજ પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે છે; પરંતુ તે અસ્તિત્વ સત્ય હોતું નથી. તરંગોની ત્વરા અને વિજના ચમકારા કરતાં પણ આ વિશ્વાભાસરૂપી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ અને લય વિશેષ વેગવાન હોય છે. શ્રીભ્રમજનુનો પવન સામેથી આવે છે કેવા પાછળથી આવે છે તે સમજી શકાતું નથી, તેવીજ આ મિથ્યા સંસારરૂપી વૃક્ષની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે આ વૃક્ષને આદિ, અંત, સ્થિતિ અને રૂપ નથી તો પછી તેને કોણેય નાખવાની ખટખટ શા માટે કરવી જોઇએ ?

હે અર્જુન ! આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધેજ આ વૃક્ષ મજબૂત થયું છે, માટે હવે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી એને કાપી નાખ એટલે થયું ! કારણ કે જેના અજ્ઞાનથી જે ભાસે છે તેનાજ જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે, અન્ય કશાથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે એનું છેદન કરવાને માટે માત્ર એક બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય જેટલા આસુરી ઉપાયો કરશે, તેટલો તું આ સંસારમાં અધિકાધિકજ ઘુંચવાઇ જશે. પછી તું કેટલી શાખાઓપર આવશે, તથા ઉપર અને નીચે આવેલા કેટલા કાંટાઓપર જશે તેનો નિયમ રહેનાર નથી. માટે એનું જે મૂળ અજ્ઞાન તેને તું પ્રથમથીજ છેદી નાખ. રજ્જુમાં ભાસેલા સર્પને મારવાને પુષ્કળ લાઠીઓ લાવવી તે જેમ મિથ્યા કાલક્ષેપ કરવા સમાનજ છે; મુગજળની મોટી નદી તરી જવાને માટે નાવ શોધવાની દોડાદોડ કરતાં જેમ એકાદ માણસ અરણ્યમાં આવેલા વહેણામાં સચમૂચ ડૂબી જાય; તે પ્રમાણે હે વીર અર્જુન ! આ મિથ્યા સંસારની નિવૃત્તિના ઉપાય શોધતાં મનુષ્ય ભ્રમમાં પડે છે; અને પોતાના ખરા જ્ઞાનનો લોપ થવાથી, તેના અંગમાં ‘સંસાર સત્ય છે’ એવું જે ભૂત ભરાયેલું હોય છે, તે વૃદ્ધિનેજ પામે છે. હે ધનંજય ! સ્વપ્નમાં લાગેલા અસિના પ્રહારનું ઔષધ જે પ્રમાણે જાગૃતિજ છે, તે પ્રમાણે જે સંસારની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનમાંથી થાય છે તેનું છેદન કરવાને માટે જ્ઞાનનુંજ ખડ્ગ છે; પરંતુ તે જ્ઞાનનું ખડ્ગ સરલતાથી વાપરી શકાય એવું બુદ્ધિમાં વૈરાગ્યનું બળ હોવું જોઈએ. વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ થતાં શ્વાનના એકેલા અન્નપર જેટલી પ્રબળ ત્યાગવૃત્તિ થાય છે તેટલી તીવ્ર ત્યાગબુદ્ધિ ત્રૈલોક્યના સર્વ ભોગોપર ઉત્પન્ન થવી જોઈએ. હે અર્જુન ! પદાર્થ માત્ર પ્રત્યે આટલો તીવ્ર અનાદર ઉત્પન્ન થાય એવો દ્રઢ વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ. પછી દેહની અહંતા-રૂપી મ્યાન વૈરાગ્યરૂપી ખડ્ગપરથી એકદમ કાઢી નાખીને વિચારયુક્ત બુદ્ધિરૂપી હાથમાં તે ગ્રહણ કરવું જોઈએ. પછી તે ખડ્ગને વિવેકરૂપી સરાણુપર ચઢાવીને તીક્ષ્ણ અણીદાર કરવું અને તેને અહમાત્મારૂપી પાણી ચઢાવવું. આટલું થયા પછી નિશ્ચયરૂપી મૂઠ્ઠા હાથમાં ગ્રહી તે ખડ્ગ એક બેવાર અજમાવી જોવું. પછી જ્ઞાનખડ્ગનું તથા આપણું નિદિધ્યાસથી ઐક્ય થયા પછી તે વૃક્ષ આપણી સમક્ષ ઉભું પણ રહેશે નહિ, તો પછી ઘાવ તે કોને મારવો ? તે આત્મજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્ર અદ્વૈત-પ્રભાના તેજથી ભવરૂપી વૃક્ષને કયાંય પણ શેષ રહેવા દેશે નહિ. શંકાનુના પ્રારંભનો પવન જે પ્રમાણે આકાશમાંના સર્વ ક્યારાનો નાશ કરે છે, અથવા જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં સર્વ અંધકારનો લય

થાય છે; કિંવા ભગૃત થતાની સાથે સ્વપ્નમાની ઘટનાઓ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનાનુભવરૂપી ધારની વીક્ષણતાથી સંસારરૂપી તરંગો નાશ થાય છે. તે વખતે જે પ્રમાણે ચંદ્રપ્રકાશ પડવાથી મૃગ-જળ દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી વૃક્ષના ઉપરનાં તથા નીચેનાં મૂળો તથા નીચે વધેલો સર્વ વિસ્તાર નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે હે વીરોત્તમ અર્જુન ! આત્મજ્ઞાનરૂપી ખડ્ગથી આ સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને મૂળસાહત છેદી નાખ. (૨૬૬)

**તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યં યસ્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ ભૂયઃ
તમેવ ચાદ્યં પુરુષં પ્રપદ્યે યતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૃતા પુરાણી ॥૪૧॥**

લોકાર્થઃ—પછી જે પદને પ્રાપ્ત થવાથી લોકો પુનઃ આવતા નથી, તે પદને શોધી કાઢવું જોઈએ. જેમાંથી અનાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલી આવી છે, તેજ આદ્ય પુરુષને હું શરણે છું એવી ભાવનાથી તે પદને શોધી કાઢવું જોઈએ. (૪)

ટીકા:—પછી ‘હદ’ અને ‘અહ’ વૃત્તિથી મુક્ત એવા આપણા સ્વરૂપને આપણે જોવું. પરંતુ જે પ્રમાણે ગમાર લોકો પોતાનું રૂપ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત કરીને દ્વૈતભાવથી બુઝે છે, તે પ્રમાણે આત્મામાં દ્વૈત ઉત્પન્ન કરીને તું તેને જોઈશ નહિ. હે અર્જુન ! પાણી મુકાડ જવાથી તેમાંનું પ્રતિબિંબ મુખ્ય બિંબની સાથે તાદાત્મ્ય પામે છે, અથવા ઘડો કુટી જવાથી તેમાંનું આકાશ મહદાકાશમાં મગી જાય છે; કિંવા કાષ્ટ નષ્ટ થવાથી તેમાંનો અગ્નિ સ્વસ્વરૂપમાં લય પામે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આપણામાંજ આપણા સ્વરૂપને જોવું જોઈએ. જે પ્રમાણે જીવ્હા પોતાનો સ્વાદ ચાખે કિંવા આંખો પોતાની કીકીને બુઝે; તેવુંજ આ આપણામાં આપણા સ્વરૂપને જોવું, એ છે; જેમ પ્રકાશ પ્રકાશમાં, આકાશ આકાશમાં, અથવા પાણી પાણીમાંજ હોય છે; તેમ આપણું સ્વરૂપ આપણામાંજ છે. તેને દ્રષ્ટા બન્યા વિનાજ દેખવું જોઈએ; જ્ઞાતા થયા વિનાજ જણવું જોઈએ. એ સ્વરૂપનેજ આદ્યપુરુષ કહેવામાં આવે છે. તેમાં ઉપાધિનો આશ્રય કરીને શ્રુતિ લાંબી લાંબી જીભ કાઢી નામરૂપનું બ્યર્થજ વર્ણન કરે છે. (૨૭૬)

આવા મહાન સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાને માટે સ્વર્ગ અને સંસારથી કંટાળી જે મુમુક્ષુ પુનઃ પાછા આવીશુંજ નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને યોગજ્ઞાન તરફ જવાને નીકળે છે; અને સંસારને હાથતાલી આપી વૈરાગ્ય સંપન્ન થઈ, કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર અત્યંત મહાન ઐશ્વર્ય જે

બ્રહ્મપદ તેને પણ તે ઓળંગી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં પણ હું વૈરાગ્યસંપન્ન કિંવા જ્ઞાનસંપન્ન છું એવું સૂક્ષ્મ અભિમાન રહેવાનો સંભવ છે; તેનો પણ ત્યાગ કરી જે વિચારવાન સુસુષુ પોતાના મૂળ ગૃહ પ્રતિ જાય છે. આ નિજસ્વરૂપમાં આટલો મોટો વિશ્વપરંપરાનો વેલો વધ્યો છે એમ સામાન્ય શાસ્ત્રો કિંવા લોકો કહે છે, પરંતુ એમ કહેવું વ્યર્થ છે. જે પ્રમાણે ભાગ્યહીન પુરૂષની આશાવલ્લી વૃદ્ધિંગત થતી જાય છે, તેજ પ્રમાણે નિજસ્વરૂપમાં વિશ્વપરંપરાની વલલરિના વિકાસનું કથન સમજી લેવું. કારણ કે પરમાત્મ વસ્તુનું અજ્ઞાન જ વિધના જ્ઞાનને અવકાશ આપે છે; અને તે અજ્ઞાનેજ કાલત્રયમાં જેનું અસ્તિત્વ નથી એવા હું તુંપણને સર્વ જગતમાં ફેલાવી દીધું છે. માટે હે અર્જુન ! આ રીતે વિશ્વની પણ પૂર્વે રહેલું જે બ્રહ્મ તેજ આપણું નિજ સ્વરૂપ છે, એવું જ્ઞાન થવું જોઈએ. જે પ્રમાણે ઠંડી ઠંડીનોજ વિષય બને, તે પ્રમાણે નિજસ્વરૂપદર્શનના સંબંધમાં પણ સમજવું. હે ધનંજય ! તે નિજપદ (આત્મસ્વરૂપ)ના દર્શનનું બીજું એક લક્ષણ એવું છે કે, એ દર્શન થતાં ત્યાંથી પાછા ફરી શકાતુંજ નથી. મહા પ્રલયકાળે જે પ્રમાણે સર્વત્ર જળ, જળ અને જળજ હોય છે, તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનના યોગથી સર્વત્ર પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મનું આત્મસ્વરૂપથી દર્શન કરે છે; તેનેજ તે આત્મસ્વરૂપનું દર્શન-તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૮૪)

**નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અજાત્માનત્યા
વિનિવૃત્તકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિમુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞે
ર્ગચ્છંત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥૫॥**

શ્લોકાર્થઃ—જેનું અભિમાન અને જેનો મોહ લય પામ્યાં છે, જેણે વિષયાસક્તિરૂપી દોષને છુટ્યો છે, જે આત્મચિંતનમાં સદૈવ રમ-આણુ હોય છે, જેમની સર્વ કામનાઓનો લય થયો છે અને જે સુખ દુઃખરૂપી દ્વંદ્વથી મુક્ત થયા હોય છે, એવા જ્ઞાતાઓજ તે શાશ્વત પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫)

ટીકાઃ—વર્ષાઋતુની આખરે જેમ મેઘ આકાશને છોડી જાય છે, તેમ જેના મનને મોહ અને અભિમાન આપોઆપ છોડીને ચાલ્યાં જાય છે; નિર્ધન કે નિષ્કુર મનુષ્યને તેનાં આપ્તો છોડી દે, તેમ વિકારો જેનાથી નાસ્તી જાય છે; કેળાં આવ્યા પછી કેળનું ઉત્તમૂલન થઈ જાય,

તેમ સ્વરૂપ લાભથી જેની ક્રિયાઓ ધીમે ધીમે મંદ પડવા માંડે છે; વૃક્ષને આગ લાગવાથી પક્ષીઓ તેનો ત્યાગ કરે, તેમ જેને સર્વ વિષયો છોડી બળ્ય છે; જે ભેદબુદ્ધિરૂપી ભૂમિપર સર્વ દોષ રૂપી અંકુરો ફુટે છે, તે ભેદબુદ્ધિનું નામ સુદ્ધાં જે બાણુતો નથી; સૂર્યોદય થતાં રાત્રિ આપોઆપ લય પામે, તેમ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી જેનું દેહ-વિષયક અભિમાન અજ્ઞાનસહિત નાશ પામે છે; આયુષ્યહીન મનુષ્યને જીવ એકાએક છોડી બળ્ય, તેમ મોહમાં નાખનારું દ્વૈત જેને છોડી બળ્ય છે; પારસમણિને જેમ લોખંડ દુર્લભ છે, કિંવા જેમ સૂર્યને તિમિર અપ્રાપ્ત હોય છે; તે પ્રમાણે જેનામાં દ્વૈતબુદ્ધિનો સદૈવ તોટો હોય છે; જે દેહાભિમાનને ધારણ કરવાથી સુખ દુઃખરૂપી દંદ્ર લાગુ થાય છે, તે દ્વૈત તો જેની સન્નિવૃત્તિ આવતુંજ નથી; જેમ બગૃત થયા પછી સ્વપ્નમાં મળેલાં રાજ્ય કિંવા મૃત્યુનો હર્ષ શોક થતો નથી અથવા જેમ ગરૂડની પાસે સર્પ આવતો નથી; તેમ સુખ દુઃખરૂપી પુણ્ય પાપને ઉત્પન્ન કરનારું દ્વૈત જેને દબાવી શકતું નથી; વિવેકી રાજહંસ અસાર પાણીને છોડી દઈ સત્ત્વવાન દ્વધનુંજ પાન કરે છે; સૂર્ય પૃથ્વીપર જળવૃષ્ટિ કરીને પાછો તેને કિરણદ્વારા શોષી લે છે; તેમ આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાથી જે બ્રહ્મ વસ્તુ ચારે તરફ વિખરાયો છે, તેને જે જ્ઞાનદ્રષ્ટિવડે એકત્ર કરી લે છે, વધારે શું કહું ? જેમ ગંગા સમુદ્રમાં મળવાથી તેનું ગંગાપણાનું નામ અને રૂપ સમુદ્રમાં લીન થઈ બળ્ય છે; તેમજ આત્મસ્વરૂપનો નિર્ધાર કબ્જાર જે વિચાર, તે પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તેમાંજ લીન થાય છે. જેમ સર્વત્ર આકાશ રહેલું હોવાથી તે એક આમથી બીજે આમ જઈ શકતું નથી; તેમ સર્વ વસ્તુ નિજસ્વરૂપ બનવાથી તેને કોઈ પણ પદાર્થની અભિલાષા રહેતી નથી. જેમ અગ્નિના ડુંગર પર કોઈ પણ બતનું બી ઉગતું નથી, તેમ જેના હૃદયમાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો છે તેના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ વિકાર ઉદ્ભવતો નથી. સમુદ્ર મંથન સમયે હીરસમુદ્રમાં નાખેલા મંદરાચલને તેમાંથી કાઢી લીધો એટલે તે સમુદ્ર સ્થિર થાય છે, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં તે કામવાસના શાન્ત થઈ બળ્ય છે. જે પ્રમાણે ચંદ્રષોડશ કળાથી પ્રકાશિત થયા પછી કોઈ પણ બાબતુએ કાળો દેખાતો નથી, તેમ આત્મપ્રાપ્તિ થવાથી તેના મનમાં કોઈ પણ ઈચ્છા ઉત્પન્નજ થતી નથી. આવી અનુપમ વાતો તમે કેટલી કહું ? જેમ વાયુની આગળ પરમાણુ ટકતો નથી, તેમ વિષયનું નામ પણ તેને ઝમતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં તત્ત્વ ઘળે.

જે ઉપર કહેલા વિગતોથી સહિત થયો હોય છે; તે પુરૂષ સુવર્ણમાં સુવર્ણ બળે તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપમાં ભળી જાય છે કે જે પદને કદિ પણ નાશ થતો નથી; જે દશ્યરૂપે દેખી શકાતું નથી; જે જ્ઞેય રૂપે જાણી શકાતું નથી; અથવા જેને અમુક તરીકે પીછાણી શકાતું નથી.

ન તદ્વાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ ।

યદ્ભૂતા ન નિવર્તન્તે તદ્વામ પરમં મમ ॥૬॥

શ્લોકાર્થ:—તે પદને પ્રકાશિત કરવાને સૂર્ય, ચંદ્ર કિંવા અગ્નિ સમર્થ નથી, અને જે પદને પ્રાપ્ત થએલા લોકો પુનઃ પછી આવતા નથી, તે મારું પરમધામ (ઉત્તમ પદ) છે. (૬)

ટીકા:—હીપક, ચંદ્ર અને સૂર્યના પ્રકાશથી જે આ સર્વ જગત પ્રકાશિત થાય છે અને દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે સર્વ પરમાત્મ વસ્તુના અજ્ઞાનને લીધેજ દ્રષ્ટિએ પડે છે. જેમ જેમ છીપતું છીપપણું લુપ્ત થતું જાય છે, તેમ તેમ આંદીનું રૂપ પ્રકટ થતું ચાલે છે; કિંવા જેમ જેમ રજ્જુનો લોપ થતો જાય છે તેમ તેમ સર્પનું રૂપ પ્રકટનું જાય છે; તેજ પ્રમાણે જે ચંદ્ર સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે, તે તે સર્વ તેજોના તેજરૂપ સર્વત્ર સમાનપણે ભરપૂર રહેલી પરમાત્મવસ્તુને લીધેજ છે અને તેની છાયારૂપજ છે. વસ્તુઓને તેજ અને ગતિ આપનાર માત્ર બ્રહ્મજ છે. અને આ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે ચંદ્ર સૂર્ય સહવર્તમાન સમય જગતનો લોપ થાય છે. જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રો સહિત ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય છે, કિંવા જાગૃત થતાંની સાથે જેમ સ્વપ્નનો પસારો લય પામી જાય છે, અથવા સંધ્યાકાળ થતાં મુગ્ધગ્ધ નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે જે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર થતાં કોઈ પણ ચીજનો આભાસ રહેતો નથી; તેજ મારું મુખ્ય નિજ સ્થાન છે. તે સ્થળે જે પહોંચી જાય છે તે, પાણી સમુદ્રમાં મળી ગયા પછી પાણું નદીમાં આવતું નથી તે પ્રમાણે સંસારમાં પાછા આવતા નથી. મીકાની બનાવેલી હસ્તિની સમુદ્રમાં છુડાડયા પછી પાછી બહાર નીકળતી નથી, કિંવા આકાશમાં પહોંચેલી અગ્નિજ્વાલા નીચે પાછી આવતી નથી; અથવા જેમ તમ કરેલા લોખંડપર નાખેલું પાણી પાણું મળી શકતું નથી; તે પ્રમાણે જે પુરૂષ શુદ્ધ જ્ઞાનદ્વારા મારામાં ઐક્ય પામે છે, તે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે. (૩૨૦)

ભગવાનનું આવું કથન સાંભળી બુદ્ધિરૂપ પૃથ્વીનો રાજા અર્બુન બ્રાહ્મણો:—હે પ્રભો! આજે આપે મારાપર કૃપા કરી છે; પરંતુ મારી

એક પ્રાર્થના છે તે પ્રતિ લક્ષ આપો. જેઓ આપના સ્વરૂપમાં મળ્યા પછી પાછા આવતા નથી, તે પૂર્વે આપના સ્વરૂપથી ભિન્ન હતા કે એકરૂપજ હતા? જો તે અનાદિ સિદ્ધ ભિન્ન હોય તો તે પાછા આવતા નથી એ કહેવું યથાર્થ નથી. કારણ કે જમર પુષ્પમાંના મકરંદનું એવન કરે છે તે શું પુષ્પજ બની જાય છે કે? લક્ષ્ય (નિશાન)થી ભિન્ન એવું જે બાણ, તે છોડવામાં આવતાં જે પ્રમાણે લક્ષ્યને એટીને પુનઃ નીચેજ પડે છે, (લક્ષ્યમાં એક્ય પામતું નથી) તે પ્રમાણે તે પાછા આવતા હોવાજ જોઈએ. માટે તમારા સ્વરૂપમાં મળ્યાથી પાછું આવી શકાતું નથી એ કહેવું સચુક્તિજ નથી. વળી તમે તેજ તે, એમ જો વસ્તુતઃ હોય તો કોણ કોને જઈ મળે છે? શસ્ત્ર શું પોતાનુંજ પોતે છેદન કરી શકે છે કે? માટે હે દેવ ! તમારા સ્વરૂપની સાથે જેનું એક્ય થયું છે, તેને તમારો સંયોગ કિંવા વિયોગ થાય છે એમ શ્રી રીતે કહી શકાય? અવયવ અને શરીર એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ શ્રી રીતે કહી શકાશે? જે પ્રથમથીજ તમારા સ્વરૂપથી ભિન્ન છે તેઓ કદિ પણ તમારા સ્વરૂપમાં એક્ય પામશે નહિ; તો પછી તે પાછા આવે છે કિંવા નથી આવતા એવો વ્યર્થ શબ્દોચ્ચાર શા માટે કરવો જોઈએ? હે સર્વત્ર સુખવાળા શ્રીકૃષ્ણ ! આપના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી કોણ પાછા આવતા નથી તે મને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવો.

અર્જુનની આ શંકા સંભળી તેના જ્ઞાનને માટે સર્વજ્ઞ શિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણ સંતુષ્ટ થયા. તે જોલ્યા:- હે મહામતિ ! મને પ્રાપ્ત થયા પછી જે પાછા આવતા નથી, તે જીવો મારાથી ભિન્ન અને અભિન્ન પણ કહી શકાય. ઉંડા વિવેકથી જોવામાં આવે તો મારા અને તેમના સ્વરૂપમાં ભેદજ નથી; અને ઉપર ઉપરથી જોવામાં આવે તો તે મારાથી પૃથક્ પણ દેખાય છે. પાણીપર ઉઠતા તરંગો જેમ પાણીથી ભિન્ન દેખાવા છતાં વસ્તુતઃ તે એકજ પાણીજ હોય છે; કિંવા સુવર્ણના અલંકારો સુવર્ણથી પૃથક્ દેખાવા છતાં ત્રિચારપૂર્વક જોતાં તે સુવર્ણજ છે; તે પ્રમાણે, હે કિરીટી ! જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જોતાં તે મદ્મજ છે; અને તેનામાં અને મારામાં જે ભિન્નત્વ દેખાય છે તે અજ્ઞાનને લીધેજ છે. વાસ્તવિક પરમાત્મદ્રષ્ટિથી જોતાં ભિન્નાભિન્નત્વનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે એટલું પણ દ્વેત મારામાં ક્યાં છે? સૂર્યબિંબ સર્વ આકાશને પોતાના ઉદરમાં સમાવી દે તો તેનું પ્રતિબિંબ પછી શેમાં દેખાય? અને કિરણો કોના પર પડે? કિંવા હે અર્જુન ! કદપાંતનાં પાણીથી સર્વ સદિ જલમય થઈ જાય તો પછી ખાગ્નેયીયાં ભરાયાં કે ન ભરાયાં એવો

પ્રશ્ન કયાંથી ઉદ્ભવે ? અક્રિય એકરસ એવો જે હું તેને અંશ કયાંથી હોય ? પાણી સીધું હોવા છતાં પણ જેમ પ્રવાહના એકને લીધે વાંકું વહેવા લાગે છે; કિંવો પાણીની ઉપાધિથી જે પ્રમાણે બીજો સૂર્ય દેખાય છે; આકાશ જેમ ઘટ અને મઠની ઉપાધિથી ગોળ તથા ચતુષ્કોણ દેખાય છે; નિદ્રાની ઉપાધિથી સ્વપ્નમાં જેમ મનુષ્ય રાત્રી બની જાય છે ત્યારે જેમ તેની પ્રજા ઇત્યાદિ પણ જેમ તે પોતેજ બની રહે છે; કિંવા ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણમાં લેગવાણું સોનું મેળવવાથી તે કસમાં કમી ઉતરે છે; તે પ્રમાણે જ્યારે મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ સ્વભાવાથી આચ્છાદિત થાય છે; ત્યારે અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને લીધે હું કોણ છું એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થઈને વિચારસંતે હું દેહજ છું એવો નિશ્ચય થાય છે. (૩૪૨)

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષ્ટાન્નાંદ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ—મનુષ્ય લોકોમાં મારોજ સનાતન જીવરૂપી અંશ છે. તે પ્રકૃતિમાંની પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મનને આકર્ષે છે. (૭)

ટીકા—આ પ્રકારે શરીર સહવર્તમાન આત્મા છે એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે જીવ મારો અંશ છે એમ ભાસે છે. પવનને લીધે સમુદ્રપર તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તે જે પ્રમાણે સમુદ્રને એક નાનો અંશ હોય એમ ભાસે છે; તેમ હે પાંડુસુત ! દેહને અહંકાર ઉત્પન્ન થતાં તે જડ દેહનો ચાકક આ મૃત્યુલોકમાં હું પોતેજ જીવરૂપે બનું છું. તેજ જીવની દ્રષ્ટિથી જે આ સર્વ વ્યાપાર ચલે છે તેને જીવલોક (સૃષ્ટિ) કહેવામાં આવે છે. જન્મ અને મૃત્યુને સત્ય માનવામાં આવે છે તેજ દશાને હું જીવલોક કિંવા સંસાર કહું છું. આવા જીવલોકમાં જે પ્રમાણે ચંદ્ર પાણીથી પૃથક્ હોવા છતાં પણ પાણીમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડવાથી તેમાં હોય એવો ભાસે છે, તે પ્રમાણે મારા સંબંધમાં પણ સમજવું. હે અર્જુન ! સ્ફટિકમણિને કુંકુમ ઉપર મૂકવાથી પ્રેક્ષકને તે રક્ત વર્ણનો દેખાય છે, તથાપિ તે કાંઈ તે વર્ણનો હોતો નથી; તે પ્રમાણે મારું અનાદિત્વ નષ્ટ થતું નથી અને અક્રિયત્વ પણ ખંડિત થતું નથી; તથાપિ મને કર્તા, લોકતા, આદિ જે કહેવામાં આવે છે તે કેવળ જ્ઞાંતિ છે, એમ તું સમજ. કિંમહુના આ પરમ વિશુદ્ધ આત્મા પ્રકૃતિની સાથે એકય પામીને પ્રકૃતિની ઉપાધિથીજ તેના ધર્મમાં પોતાને બાંધી લે છે. પછી મન તથા શ્રોત્રાદિ

પાંચ ઇન્દ્રિયો, જે પ્રકૃતિથી કપજેલી અને પ્રકૃતિનીજ હોય છે તેને પોતાની માનીને તે કર્મમાં પ્રવૃત થાય છે. જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં સંન્યાસી સ્તતઃજ પોતાનું કુટુંબ બનીને સંસારનો ઠાઠ જમાવી દે છે અને તેના મોહથી સંસારનાં સુખદુઃખ ભોગવે છે; તે પ્રમાણે પોતાની વિસ્મૃતિ થવાથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકૃતિમય માની તેના અનુરોધથી તેનાંજ કર્મો કરવાને ઉદ્યત થાય છે. તે મનરૂપી રથપર બેસી, શ્રવણેન્દ્રિયના દ્વારથી બહાર નીકળી, શબ્દરૂપી અરણ્યમાં સંચાર કરે છે. પ્રકૃતિની લગામ હાથમાં ધરીને કોઈવાર તે ત્વચાના દ્વારથી સ્પર્શરૂપી ઘોર વનમાં જાય છે, તો કોઈક વેળા નેત્રનાં દ્વારથી બહાર પડી રૂપવિષયના ડુંગરપર સ્વચ્છદે હિંદે છે; કિંવા હે સુભટ ! કોઈવાર જીહ્વાના દ્વારથી બહાર પડી રસની ગુફામાં પ્રવેશી જાય છે. વળી મારો અંશ જે આ જીવ, તે કોઈવાર નાકના દ્વારથી બહાર પડી સુગંધના અરણ્યમાં ભટકે છે. આ પ્રમાણે દેહ અને ઇન્દ્રિયોનો નાશક જીવાત્મા મનની સાથે મળીને પંચેન્દ્રિયના વિષય જે શબ્દાદિક તેનો ઉપભોગ લે છે. (૩૬૦)

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ ।

મૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥૮॥

°લોકાર્થઃ—જ્યારે શરીરસ્વામી શરીર પ્રાપ્ત કરી લે છે અને પછી તેને છોડી જાય છે, ત્યારે તે વાયુ જે પ્રમાણે પુષ્પાદિકમાંથી સૌખ્ય લઈ જાય છે, તે પ્રમાણે મન તથા ઇન્દ્રિયોને પોતાની સાથે લેતો જાય છે. (૮)

ટીકા:—પરંતુ જીવનું કર્તૃત્વ કિંવા ભોક્તૃત્વ ત્યારેજ દ્રષ્ટિએ પડે છે કે જ્યારે તે એકાદ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જે પ્રમાણે એકાદ શ્રીસંપન્ન તથા વિલાસી પુરૂષનું ઐશ્વર્ય જ્યારે તે એકાદ રાજમહાલયમાં રહેવાને આવે છે ત્યારેજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તે પ્રમાણે જ્યારે જીવ દેહ ધારણ કરે છે ત્યારેજ જીવના અહંકારનો વિકાસ કિંવા વિષયેન્દ્રિયોની ધામધૂમ દ્રષ્ટિએ પડે છે. અથવા જ્યારે જીવ દેહનો ત્યાગ કરી જાય છે ત્યારે તે પોતાની સાથે નિત્ય રહેતી મન તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી સંપત્તિને લેતો જાય છે. જે પ્રમાણે અતિથિ ભોજન કરવાને આવે ત્યારે તેનું અપમાન કરી તેને પાછો કાઢવામાં આવે તો તે જજમાનનું પુણ્ય પોતાની સાથે લઈ જાય છે; કિંવા જે પ્રમાણે દોરી કાઢી નાખવાથી કળસૂત્રી પુતળાંઓનો નાશ થાય છે; અથવા

સૂર્ય અસ્ત થતાં લોકોની દ્રષ્ટિને પોતાની સાથે લેતો જાય છે; મધુ શું કહ્યું ? પવન જે પ્રમાણે પોતાની સાથે પુષ્પમાંનો સુગંધ લેતો જાય છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જીવ દેહને છોડીને પોતાની સાથે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠું મન લેતો જાય છે, (૩૬૭)

**શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।
અધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૧॥**

શ્લોકાર્થ:—તે જીવ કર્ણ, નેત્ર, ત્વચા, જીહ્વા, ગ્રાણ તથા મનનો આશ્રય કરીને વિષયોનો ઉપભોગ લે છે. (૮)

ટીકા:—પછી તે સંસારમાં વા સ્વર્ગલોકમાં જ્યાં જ્યાં અને જેવા જેવા દેહ ધારણ કરે છે, ત્યાં ત્યાં મન વિગેરે છ ઈન્દ્રિયોનો પસારો પુનઃ ફેલાય છે. હે અર્જુન ! દીપક ઓલવાતાં જે પ્રભુ તે પોતાના તેજની સાથે નષ્ટ થાય છે; પરંતુ પુનઃ પ્રદીપ્ત થતાંની સાથે સાથે પાછો તેવીજ રીતે પ્રકાશે છે. માટે હે અર્જુન ! આ પ્રકારના વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીઓની દ્રષ્ટિમાં એમ લાગે છે કે, આત્માજ આ દેહમાં આવ્યો અને તેજોજ વિષયોનો ઉપભોગ લીધો અથવા તેજ આ દેહ છોડી ગયો. બાકી જન્મ લેવો અને મૃત્યુ થવું કિંવા ક્રિયા કરવી અથવા વિષયોનો ઉપભોગ લેવો એતો વાસ્તવમાં પ્રકૃતિનાજ ધર્મો છે. અજ્ઞાનીઓજ એને આત્માના ધર્મો માને છે. (૩૭૨)

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં વાપિ ભુંજાનં વા ગુણાન્વિતમ્ ।

વિમૂઢા નાન્વપશ્યન્તિ પશ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥૧૦॥

યતન્તો યોગેન્દ્રશ્ચૈનં પશ્યંત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—દેહથી વિયુક્ત કિંવા દેહમાં નિવાસ કરનાર, શબ્દાદિ વિષયોનો ઉપભોગ લેનાર અથવા સુખદુઃખાદિકથી યુક્ત રહેનાર જે જીવ, તેનું સત્સ્વરૂપ મૂઢજન્મેને દેખાતું નથી; પણ જેને જ્ઞાનચક્ષુ હોય છે તેનેજ તે દેખાય છે. (૧૦) ચત્ત 'કરનારા યોગીઓ પોતાનામાં સ્થિત રહેલા જીવને (આત્માને) જુએ છે; અને જે શાસ્ત્ર સંસ્કારરહિત તથા અવિચારી હોય છે, તેને યત્નો વડે પણ જીવનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી.

ટીકા:—તેઓ દેહ ઉત્પન્ન થઈ તેમાં ચેતન આવું કે તેને લોકો આત્મા ગણી કાઢે છે. તેજ પ્રમાણે હે સુભદ્રાપતે ! તેની સંન-

સ્થિતિ ઈદ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું સેવન કરે છે તેને તેઓ “જીવ ઉપલોભ લે છે,” એમ કહે છે. અરે ! શરીર ક્ષીણ થઈ લોભ લોભ-વળ આપોઆપ બંધ પડે છે અને દેહ પડીને નષ્ટ થાય છે, એટલે “જીવ ગયો” એવું તેઓ ઊભરાણુ કરી મૂકે છે. હે પાંડવ ! વૃક્ષ હાલતાં હોય ત્યારેજ પવનનું અસ્તિત્વ માનવું અને જે સ્થળે વૃક્ષો ન હોય તે સ્થળે પવનનો લોપ માનવો કે ? કિંવા સામે આરસી રાખીને તેની અંદર આપણું રૂપ ભેઈએ ત્યારેજ શું આપણું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે કે ? તેની પૂર્વે શું આપણો અભાવ હોય છે કે ? અથવા તે આરસી એક બાબુપર મૂકીએ અને આપણું રૂપ ભેતા અટકીએ તો શું આ જગતમાંથી આપણે નષ્ટ થયા એમ માનવું કે ? મારે આવવું જવું એ આરસીના પ્રતિબિંબનું છે, આપણું નથી. ગડ-ગડાટનો શબ્દ એ આકાશનોજ શુભ છતાં જેમ લોકો તેને વાદળનો કહે છે; અથવા અગ્નિ દોડતાં હોય છે ત્યારે ચંદ્ર સ્થિર હોય છે તો પણ લોકો ચંદ્રનેજ દોડતો કહે છે; તે પ્રમાણે મોહથી અંધ થએલા લોકો દેહ દિપન્ન થાય અને નાશ પામે એટલે અવિક્રિય આત્માજ જન્મે છે અને નષ્ટ થાય છે એવું મની બેસે છે. આ વ્યવહારમાં આત્મા તો આત્મસ્વરૂપમાંજ સ્થિત હોય છે, તથા કર્તૃત્વ લોકર્તૃત્વ ધર્મ દેહના છે એમ ભેનારા વિચારવાન લોકો ઉપલા લોકો કરતાં બુદ્ધાજ પ્રકારના હોય છે. દેહ એ તો જીવને રહેવાની કોથળીજ છે, એમ તેઓ જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભેઈ શકતા હોવાથી તેમની આંખો તેમાં લિપ્ત થઈ જતી નથી. જે પ્રમાણે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પુષ્કળ અગ્નિ આકાશને આચ્છાદિત કરી દે તોપણ તેમાંથી સૂર્યકિરણો બહાર આવ્યા વિના રહેતાં નથી, તેમ જ્ઞાનની પ્રભાથી જેની સ્ફુર્તિ સ્વરૂપનાં નિવાસ-સ્થાન પર્યંત પહોંચી છે તે જ્ઞાની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ આત્માને અકર્તાજ માને છે. નક્ષત્રોથી ભરેલું આકાશ સમુદ્રમાં દેખાય એટલે તે કાંઈ ઉપરથી તટી પડી નીચે આવ્યું હોતું નથી, પરંતુ પોતાના સ્થાનમાંજ હોય છે અને સમુદ્રમાં જે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે મિથ્યા છે; તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં કર્તા લોકતા તરીકે દેખાય છે તોપણ તે અકર્તાજ છે. તરંગોને લીધે ચંદ્રમાં ચાંચલ્ય જણાય છે, તોપણ તે તો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિરજ હોય છે; કિંવા આબો-ચીઆના પાણીમાં સૂર્ય દેખાય છે અને પાછો પાણી સૂકાઈ જતાં દેખાતો બંધ થાય છે; તે બંને વખતે તે તો સદ્વાની પેઠે પોતાના સ્થાનમાં હોય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાનીજનો દેહનો જન્મ અને મૃત્યુ થવા

છતાં મને અવિકારીજ બાણ છે. માટીના ઘટ અથવા મઠ તૈયાર કરવામાં આવે ત્યારે અને પુનઃ તેને લાગી નાખવામાં આવે ત્યારે પણ તે ઘટમઠમાં દેખાતું આકાશ નો જેમનું તેમજ કાયમ રહે છે; તે પ્રમાણે અખંડ આત્મ સત્તાના આધાર પર અજ્ઞાન દ્રષ્ટી કલ્પિત એવા દેહોજ ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે; તથા આત્મા તો વૃદ્ધિ પણ પામતો નથી અને ક્ષીણ પણ થતો નથી; કિંવા એટલા કરાવનો પણ નથી; અને કરતો પણ નથી; એમ જે સમજે છે તેનેજ યથાર્થ આત્મજ્ઞાન થયું છે. મનુષ્ય જમે તેટલું બીજું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે અને તેની બુદ્ધિ પરમાણુની પણ ઝડપી લઈ નાખે; તથા તે સકલ શાસ્ત્રમાં નિપુણ થાય તો પણ તે મનુષ્યના મનમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ ન થયો હોય તો મારી-સર્વાર્થમાની સાથે કદિ પણ તે તાદાત્મ્ય કરી શકશે નહિ તેજ પ્રમાણે મોઢામાં જમે તેટલો વિવેક ભર્યો હોય અને અંતઃકરણમાં જો વિષયોનું ચિંતન હોય તો, હે અર્જુન! તેને કદિ પણ મારી પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહિ. સ્વપ્નમાં સર્વ યથો મુખગત થાય તોપણ તેના ચે ગથી સંસારમાંથી મુક્ત થઈ શકાશે કે? કિંવા ઘરમાં રહેલા વડિલોપાશ્વિત યથોનું રક્ષણ કરીને તેને એક ખુણામાં મૂકી રાખ્યાથી તેનું પરિશીલન કહ્યું એમ કહેવાશે કે? અથવા આંખ મીંચીને મોટીને નાક આગળ લાવવામાં આવે તો તેની કિંચિત આક્રી શકાશે કે? તેજ પ્રમાણે ચિત્તમાં અભિમાન રાખી, મુખદ્વારા સર્વ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી જવામાં આવે અને આવા કોલ્લંઘન જન્મે વ્યતીત થઈ બંધ તોપણ મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ. હવે હું એકજ હોવા છતાં પ્રાણી માત્રમાં મારી વ્યાપ્તિ કેવી રીતે છે, તે તંન સ્પષ્ટ રીતે સમજાવું છું; માટે સાંભળ. (૩૯૬)

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽસ્થિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચામૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

સ્થોકાર્થ:—સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ સર્વ જગતને પ્રતક્ષિત કરે છે અને જે આસ્ર તથા ચંદ્રમાં પણ છે, તે તેજ માઈ છે એમ તું સમજ. (૧૨)

ટીકા:—જે તેજવડે સૂર્ય સહિત સર્વ વિશ્વરચના દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે તેજ આદિથી અંતઃસુધી માઈ છે. હે પાંડુસુત! સૂર્યનાથી પ્રાણીનું શોષણ થઈ ગયું પછી પુનઃ પૃથ્વીમાં જે હીનાશ આવે છે, તેને લાવનારી જે ચંદ્રની પ્રભા તે પણ મારી છે; અને દહન તથા પાત્રન કરવાવાળી અગ્નિમાં રહેલી જે અપાર ઉષ્ણતા, તે પણ મારીજ છે.

મામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

જ્ઞામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા સાત્મકઃ ॥

શ્લોકાર્થઃ—અને હું આ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી મારા પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ ભૂતોને ધારણ કરું છું; તથા રસાત્મક ચંદ્ર બની સર્વ ઔષધીનું પોષણ કરું છું. (૧૩)

ટીકા:—હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશી તેને આધારભૂત થયો છું; માટેજ સમુંદ્રના અથાક પાણીમાં રહેવા છતાં તે પિગળી જતી નથી; અને એ પોતાના પૃષ્ઠ ભાગપર જે અપરિમિત ચરાચર ભૂતો ધારણ કરે છે, તેને પણ હુંજ તેમાં પ્રવેશીને ધારણ કરું છું. હે પાંડુસુત! હું આકાશમાં પણ ચંદ્રસ્વરૂપે બાણે અમૃતનું ચાલતું સરોવરજી મન્યો છું! અને ત્યાં રહ્યો રહ્યો ચંદ્રકિરણરૂપી ઔષધથી સર્વ વનસ્પતિનું હુંજ પોષણ કરું છું. આ પ્રમાણે સર્વ ધાન્યાદિકનું પોષણ કરી અને નાના પ્રકારનાં ધાન્યોની વૃદ્ધિદ્વારા પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ હુંજ કરું છું. અને અન્ન ઉત્પન્ન કર્યા પછી પણ જીવને સંતોષકારક રીતે તે પ્રાણી-માત્રને કેમ પચે તેનો મને વિચાર ઉત્પન્ન થયો. (૪૦૬)

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પાનાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થઃ—હું પ્રાણીઓના શરીરમાં પ્રવેશી, પ્રાણ, અપાન ઇત્યાદિ વાયુમાં મળી જઈ, જઠરાગ્નિ બની, (લક્ષ્ય, લોભ્ય, લેહ્ય તથા ચોષ્ય એવાં) ચતુર્વિધ અન્નનું પાચન કરું છું. (૧૪)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન! પ્રાણી માત્રના શરીરમાં નાલિકદં-પર સમડી સળગાવી જઠરમાં હુંજ પ્રદીપ્ત થયો. પ્રાણ તથા અપાન એ વાયુની ભેવડી ધમણદ્વારા રાત્રેદિવસ તે જઠરાગ્નિને સળગાવી આ ઉદરમાં કેટલાંય અન્નને કુના કરી મૂકું છું તેનો હિસાબ નથી! કોરું, સ્નિગ્ધ, શિજેલું તથા કાચું એ ચતુર્વિધ અન્નનું પાચન જઠરાગ્નિરૂપે હુંજ કરું છું. આ પ્રકારે સર્વ જગત પણ હું છું, જગતનો નિર્વાહ બેનાવડે થય છે તે ધાન્ય પણ હુંજ છું અને જીવનનું મુખ્ય સાધનજે જઠરાગ્નિ, તે પણ હુંજ છું. મારી વ્યાપકતાનો ચમત્કાર વધારે શું કહું? એટલુંજ નિશ્ચયપૂર્વક લક્ષમાં રાખ કે આ જગતમાં મારા વિના બીજું કંઈ છેજ નહિ; સર્વત્ર હુંજ ભરેલો છું. તો પછી આ જગતમાં કેટલાંક પ્રાણીઓ મુખી દેખાય છે અને કેટલાંક હુખી દેખાય

છે; તેનું કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવશે ! એકજ દીપકથી સર્વ દીવાઓ સળગાવવામાં આવે તો તેમાંથી કેટલાક પ્રકાશે અને કેટલાક ન પ્રકાશે એમ શી રીતે જની શકે ? આ પ્રકારના તર્કવિતર્કો તું તારા મનમાં કરતો હશે, માટે હું તેનું ઉત્તમ રીતે નિવારણ કરું છું તે સાંભળ. સર્વત્ર હું જ ભરેલો છું એ વાત તો સર્વાંશે નિર્વિવાદજ છે; પરંતુ તે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિની કલ્પના પ્રમાણેજ હું તેમને ભાસું છું. જે પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન વાદોના અતુરોધથી એકજ આકાશ-ધ્વનિના પૃથક્ પૃથક્ નાદો સંભળાય છે; કિંવા એકજ સૂર્યનો ઉપયોગ પોતપોતાની આવશ્યકતા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે કરવામાં આવે છે; એકજ પાણી બીજના પૃથક્ પૃથક્ ધર્મોને લીધે તે તે વૃક્ષના રૂપમાં પરિણામ પામે છે; તે પ્રમાણે માણેજ સ્વરૂપ સર્વ પ્રાણી પદાર્થરૂપે પરિણામ પામ્યું છે. અરે ! અજ્ઞાની અને અતુરની દ્રષ્ટિએ પડેલો જે સેરનો નીલમણિનો હાર, અજ્ઞાનીને સર્પરૂપે ભાસવાથી તેને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ અને અતુરને તે અમૂલ્ય અલંકાર લાગવાથી પરમ સંતોષ થયો. અસ્તુ ! સ્વાતિ નક્ષત્રનું પાણી એક સરખુંજ હોય છે; પરંતુ તે છીપમાં પડે છે ત્યાં તેનાં મોતી થાય છે અને સર્પના સુખમાં પડે છે ત્યાં તેનું વિષ બને છે. તે પ્રમાણે જે જ્ઞાની છે, તેને મારાથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે. (૪૨૦)

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपो न च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—હું સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને રહું છું; મારાથીજ સર્વને સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને એ ઉભયનો અભાવ (વસ્તુમરણ તથા અજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાયછે; સર્વ વેદોદ્ધારા હુંજ બાણવાને યોગ્ય છું; અને વેદાંતનો સિદ્ધાંત કરનાર તથા તેનો જ્ઞાતા પણ હુંજ છું. (૧૫)

ટીકા:—બાકી સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં હું અમુક છું એવી જે બુદ્ધિ રાત્રે દિવસ સ્ફુરે છે, તે પણ હુંજ છું. પરંતુ સાધુના સમાજમથી, યોગ અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્ય સહવર્તમાન શુદ્ધ ચરણની સેવાથી, જેમનું સર્વ અજ્ઞાન નષ્ટ થઈ બુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં વિશ્રામ પામે છે; તેઓ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ જોઈ જોઈને તે આત્માના યોગથી નિરંતર સૌખ્યનોજ ઉપભોગ લે છે. આ સુખનું કારણ પણ મારા વિના ઈતર કાંઈજ નથી. હે ધનંજય ! સૂર્યના પ્રકાશથીજ સૂર્યનું દર્શન થાય છે; તેમ માણે જ્ઞાન થવાને માટે હુંજ કારણભૂત

છું. પરંતુ કેવલ વ્યાવહારિક લોકોની સેવા કરીને તથા સંસારની ઉત્ત-
મતા સાંભળીને દેહમાં જ નેમની અહંબુદ્ધિ બંધાઈ ગઈ હોય છે;
તેઓ સ્વર્ગ અને સંસારની પ્રાપ્તિ માટે જે સકામ કર્મનું અંતરણ કરે
છે; તેથી તેમને દુઃખજ સુખ્ય ભાગે પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ હે અર્જુન !
તે દુઃખપ્રાપ્તિ પણ અજ્ઞાની લોકોને મારી સત્તાથી જ થાય છે. જેમકે
સ્વપ્ન અને નિદ્રાનું કારણ પણ મનુષ્યની બગૃતાવસ્થા જ હોય છે.
અજ્ઞેવડે સૂર્ય નથી દેખાતો તે પણ જેમ સૂર્યના પ્રકાશવડે જ જણાય
છે; તેમ પ્રાણીઓ મને ન ઓળખી વિષયોનું સેવન કરે છે, તે પણ
મારી સત્તાથી જ થાય છે. હે ધનંજય ! જે પ્રમાણે નિદ્રા કિંવા બગૃ-
તિનું મૂળ કારણ જ્ઞાન જ છે, તે પ્રમાણે જીવોના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું
મૂળ પણ હું જ છું. હે ધનુર્ધર ! જે પ્રમાણે સર્પ કિંવા રજ્જુના
ભાસનું મૂળ કારણ રજ્જુ જ છે, તે પ્રમાણે સંસારના જ્ઞાન તથા અજ્ઞા-
નની સિદ્ધિ મારી સત્તાવડે જ થાય છે. મારું ખરું સ્વરૂપ ન બાહ્ય
શકાચથી વેદોએ મને બાણવાની ચેષ્ટા કરી; તેથી તેનાં ત્રણ ભાગ બની
ગયા. જેમ પૂર્વ તથા પશ્ચિમવાહિની નદીઓનું પ્રાપ્ય સ્થાન સમુદ્ર જ
છે; જેમ મહા સિદ્ધાંતની આગળ (બ્રહ્મની આગળ) શ્રુતિ, શબ્દસહિત
લય પામે છે; જેમ પવનની દડેરા ગંધસહિત આકાશમાં લય પામે
છે; જે સ્થળે સર્વ શ્રુતિઓ લક્ષ્મ પામીને સ્તબ્ધ થઈ રહે છે તે મારા
બ્રહ્મસ્વરૂપને હું પોતા જ ચથાર્થ પ્રકટ કરું છું. પછી શ્રુતિસહ સંપૂર્ણ
જગત જે સ્થળે લય પામે છે, તે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનનો બાણનાર હું જ
છું. મનુષ્ય બગૃત થતાં સ્વપ્નમાં ભ્રમ સહી વસ્તુઓનો મૂળથી જ અભાવ
હોવાનું તથા પોતે એકલો જ હોવાનું જ્ઞાન જેમ પોતાવડે જ પોતે
પામે છે; તેમ મારા આત્મસ્વરૂપનો બ્રાધ મનુષ્યને મારાવડે જ થાય
છે; અને તે આત્મસ્વરૂપને બાણનાર પણ હું જ છું. હે વીર અર્જુન !
જે પ્રમાણે કપૂર બળીને ભસ્મીમૂત થતાં તેનું કાળજ પણ રહેતું નથી,
તેમ અજ્ઞાનનો સમૂળ નાશ કરનાર જે જ્ઞાન તે પણ જે વેળા નાશ
પામી જાય છે; તે વેળા કાંઈ નથી એમ પણ કહી શકાતું નથી અને
છે એમ પણ કહી શકાતું નથી; અર્થાત્ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો લય થતાં જે
શુદ્ધ સ્વરૂપ અવશિષ્ટ રહે છે, તેમાં શબ્દનો પ્રવેશ જ થઈ શકતો નથી;
અને અગ્નિ પણ રહેતો નથી; માટે તે છે કિંવા નથી એ શબ્દદ્વારા
કહી શકાતું નથી. વિશ્વના કારણ રૂપ અજ્ઞાનનો વિશ્વસહિત નાશ કરી
વાળનાર જે આત્મવસ્તુ, તેનો વિશ્વાંતર્ગત સાધનથી કોણ અને
ક્યાંથી પત્તો શોધી કાઢશે ? તાત્પર્ય કે આ પ્રકારની જે કાંઈ વિશેષ

વસ્તુસ્થિતિ છે તે માફ શુદ્ધ સ્વરૂપ જ છે. (૪૪૧)

દૈવત્યપતિ ભગવાન આ પ્રમાણે સ્થૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પોતાની વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરતા કરતા છેક પોતાના નિરુપાધિક સ્વરૂપ સુધી લઈ જઈને વિરમ્યા. જેમ ચંદ્રોદયનું ક્ષીર સમુદ્રમાં પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, તેમ શ્રી કૃષ્ણે કરેલો આ સર્વ બોધ અર્જુનના હૃદયમાં ચિત્રિત થયો. જેમ ભીંતપર આલેખેલું ચિત્ર સામે આવેલી ચળકતી ભીંતમાં દેખાય છે, તેમ વૈકુંઠનાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના મનમાંનો બોધ અર્જુનના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત થયો. ધન્ય ! ધન્ય પરમાત્મસ્વભાવને ! જેમ જેમ તેની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે તેમ તેમ આનંદની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવા અનુભવનો રાજા જે અર્જુન, તે શ્રી દેવપ્રત્યે બોલ્યો:—હે દેવ ! આપની વ્યાપકતાનું વર્ણન કરતી વખત આપે પ્રસંગાનુસાર જે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, તે નિરુપાધિક સ્વરૂપ એક વખત મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો. ત્યારે શ્રી દ્વારકાનાથ બોલ્યા:—ઠીક કહ્યું. હે અર્જુન ! મને નિરંતર વિલાસ વિનોદથી પણ એજ બોલવું ગમે છે; પરંતુ શું કરું ? એવા પ્રશ્નો પૂછનાર કેઈ મળતું નથી. મોટી આસ્થાથી ‘પુનઃ નિરુપાધિક સ્વરૂપ સમજાવો’ એમ તેં મને કહ્યું; તે પરથી મને એમ લાગે છે કે એવી રીતે પૂછનાર મને કેઈ મળે, એવી જે મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી તેના ફળરૂપેજ આજે તું મને પ્રાપ્ત થયો છે. જે સુખનો અનુભવ અદ્વૈત સ્થિતિમાંજ મળે છે, તે સુખ પ્રાપ્ત કરવામાં આજે તું મને સહાયક થયો છે. કારણ કે માફ નિરુપાધિક સ્વરૂપ પુનઃ કહી સંભળાવવાનું કહીને તેં મને સુખ આપ્યું છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ જોવાથી સુખ થાય છે, તેમ તારી સાથે સંવાદ કરવાથી મને સુખ થાય છે; માટે તું સંવાદ કરનારાઓનો શિરોમણિ છે. હેમિત્ર અર્જુન ! તને સમજ ન પડે એટલા માટે તું મને પૂછ અને હું તને સમજ પાડું એટલોજ આપણો સંબંધ છે શું ? એમ બોલી દેવે આનંદાતિશયથી અર્જુનને આલિંગન દીધું અને તેના પ્રતિ કૃપાદ્રષ્ટિથી જોઈ બોલ્યા કે;—ઓષ્ઠ બે હોય છે તોપણ વાચ્યા તો એકજ નીકળે છે. બે પગો હોય છે તોપણ ચાલવાની ક્રિયા તો એકજ હોય છે. તેજ પ્રમાણે હું કહેનાર તથા તું પૂછનાર એ આપણે બન્ને એકજ છીએ. (૪૫૫)

આ પ્રમાણે બોલતા બોલતાં પ્રેમથી ભ્રમિત થઈ તેઓ અર્જુનને આલિંગન દઈ સ્તબ્ધ થયા. પછી તેઓ ચક્રિત થઈ બોલ્યા:—આટલો બધો પ્રેમ સારો નહિ શેરડીના રસનો ગોળ બનાવતી વખત તેમાં

જે પ્રમાણે હલકો ક્ષાર નાખવો પડે છે, તે પ્રમાણે જો આપણા સંવાદ-રૂપી મુખમાં દ્વેત ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે તો આજે કૃષ્ણ થએલા પ્રેમનો લય થઈ જાય ! આમ વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—હે વીરશ્રેષ્ઠ ! તેં મને શું પ્રશ્ન કર્યો ? આ તરફ અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં લીન થયો હતો તે પણ દેહભાનપર આવી પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવાને તત્પર થયો. તે ગદ્ગદિત કંઠે બોલ્યો:—હે દેવ ! આપનું નિરુપાધિક રૂપ કયું છે તે કહો. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ જે પ્રકારે ઉપાધિનું વર્ણન કરે છે. નિર્જુણ સ્વરૂપનો પ્રશ્ન છતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉપાધિનું વર્ણન શા માટે કરે છે, એવી જો કોઈને શકા આવે, તો તેનું નિવારણ એ છે કે જો કોઈ માખણ માગે તો પ્રથમ છાશ બનાવીને પછીજ તેમાંથી માખણ કાઢીને આપવું પડે છે; કિંવા શુદ્ધ સુવર્ણ જોઈએ તો પ્રથમ તેને તાવીને તેમાંથી ભેગ કાઢી નાખવો પડે છે; જેમ શેવાળ કાઢી એટલે પાણી તો શુદ્ધજ હોય છે; અથવા અજ નદી થતાં આકાશ તો આપોઆપજ સ્વચ્છ હોય છે; ડાંગરપરનાં છોડાં કાઢી નાખવામાં આવે એટલે પછી ચોખા પ્રાપ્ત થવાને કાંઈ હરકત છે કે વાડ ? તે પ્રમાણે સ્વરૂપપરની ઉપાધિ કાઢી નાખ્યા પછી જે અવશિષ્ટ રહે તે શુદ્ધ સ્વરૂપ છે, એમાં તે વળી પૂછવું શું ? જે પ્રમાણે સ્ત્રી જે નામ લેવાથી મૌન ધારણ કરે છે તેજ તેના પતિનું નામ હોય છે, તે પ્રમાણે જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થતાંજ તે અવર્ણનીય, નિરુપાધિક શુદ્ધ આત્મ-વસ્તુનો નિર્દેશ થાય છે. જેનું સ્વરૂપ શબ્દોદ્વારા વર્ણવી શકાતું નથી, તે સ્વરૂપનું વર્ણન આબુબાબુના સંયેગોથીજ થઈ શકે છે. માટેજ લક્ષ્મીપાત ભગવાન પ્રથમ ઉપાધિનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; શુદ્ધ પ્રતિ-પદાના ચંદ્રની કોર દંખાડવી હોય તો જે પ્રમાણે એકાદ વૃક્ષની શાખાનો આશ્રય લેવો પડે છે, તે પ્રમાણે નિરુપાધિક સ્વરૂપનું લક્ષણ કહેલી વખત ઉપાધિનું સ્વરૂપ વર્ણવવું પડે છે. (૪૭૦)

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર એવ ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—આ લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એ બેજ પુરુષ (પદાર્થ) છે. સર્વ ભૂતાને ક્ષર રહેવામાં આવે છે અને કૂટસ્થને (માયોપાધિયુક્ત જીવન) અક્ષર કહેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકા:—પછી શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:— હે સવ્યસાચી ! આ સંસારરૂપી નગરમાં વસ્તુતઃ માત્ર બેજ પુરૂષોનો નિવાસ છે. જે પ્રમાણે સર્વ આકાશમાં દિવસ (પ્રકાશ) અને રાત્રિ (તિમિર) એ બેજ રમી રહ્યાં છે, તે પ્રમાણે સંસારરૂપી રાજધાનીમાં એ બેજ પદાર્થ વસે છે. એ ઉપરાંત પણ એક ત્રીજો પુરૂષ છે; પરંતુ તે આ ઉલ્લયનાં નામ સુદ્ધાં સહન કરી શકતો નથી. કારણ કે તે અહીંનાં આવીને નગર સહ-વર્તમાન તે બન્નેનો નાશ કરે છે. પરંતુ તે ત્રીજા પુરૂષની વાત હાલ રહેવા દો. પ્રથમ એ બેનીજ વાત સાંભળ. તેમાંનો એક આંધળો, પાંગળો અને ગાંડો છે તથા બીજો સર્વ અવયવોથી પરિપૂર્ણ છે. પરંતુ તેના એ ધર્મો પોતાના નથી, પણ જે ગામમાં રહેવાને આવ્યા છે તે ગામના સંસર્ગથી તે ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાંના એકનું નામ ‘ક્ષર’ છે અને બીજાનું નામ ‘અક્ષર’ છે. આ બન્નેએજ આ સંસારરૂપી નગર વ્યાપી નાખ્યું છે. હવે જે ‘ક્ષર’ ના નામથી ઓળખાય છે તે કોણ અને જેને ‘અક્ષર’ કહેવામાં આવે છે તે કોણ છે, તે સર્વ તને સ્ફુટ કરીને કહું છું. આ સ્થળે શુદ્ધ પરમાત્માનેજ ક્ષરાક્ષરની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. મહત્ત્વથી લઇને તૃણપર્યંત જે પ્રપંચ, તેને ‘ક્ષર’ અર્થાત્ પ્રતિક્ષણે નાશ પામનાર કહેવામાં આવે છે. તેની અપેક્ષા પરમાત્માને આપી તેમને ક્ષર પુરૂષ કહેવામાં આવ્યા છે. હે અર્જુન ! મહત્ત્વથી લઇને ઘાસના તૃણપર્યંત સર્વ જે કાંઈ લઘુ, ગુરુ, ગતિમાન અથવા સ્થિર, કિંવા મન અને બુદ્ધિ દ્વારા સમજી શકાય એવું છે; જે કાંઈ પંચ મહાભૂતોનું બનેલું, નામરૂપમાં આવનારું તથા સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણ ગુણોની ટંકશાળમાં અંકિત થયેલું છે; જે સુવર્ણવડે પંચ મહા-ભૂતોરૂપી નાણું તૈયાર થાય છે તથા જે શરીરરૂપી દ્રવ્યથી કાળ દ્યુત ખેલી શકે છે; જે વસ્તુ વિપરીત જ્ઞાનથી બાણી શકાય છે તથા જે પ્રતિ-ક્ષણે ઉત્પન્ન થઇ લય પામે છે; અરે, બ્રાંતિરૂપી અરણ્યમાં (માયામાં) પ્રવેશ કરી જે સૃષ્ટિરૂપી અવયવોને ઉત્પન્ન કરે છે; વધારે શું કહું ? જેને ‘જગ’ કહેવામાં આવે છે; સાતમા અધ્યાયમાં અષ્ટ પ્રકારની પ્રકૃ-તિના નામથી જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અરે ! આજ અધ્યા-યમાં વૃક્ષાકાર રૂપ આકૃતિથી તને જે કહેવામાં આવ્યું; તે સર્વ સાકાર પદાર્થો પોતાનાં રહેવાનાં ગ્રામે છે, એવી કલ્પના કરી, તેમાં વ્યાસ થઇ, તે તે આકારે ચૈતન્યજ બની ગયું છે. ફૂવામાં પડેલું પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ, તેમાં કોઇ બીજો સિંહ છે એમ માની કેધથી તેનો નાશ કરવાને માટે જે પ્રમાણે સિંહ તેમાં ભુસ્કો મારે છે, કિંવા ઉદ્ધ-

ક્રમા આકાશ વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે; તે પ્રમાણે ચૈતન્ય સ્વતઃ અદૈત હોવા છતાં પણ ઉપાધિના યોગથી દૈતરૂપ બને છે. હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે આકારયુક્ત નગરીની કલ્પના કરી આત્મા તે સ્થળે પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ રૂપી નિદ્રા ભોગવે છે. સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય શય્યા બેઠો તે પર નિદ્રા લે છે, તે પ્રમાણે આત્મા આ જગતમાં સ્વસ્થ રીતે ઉઘે છે. નિદ્રાના આવેશમાં તે હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એવા ધ્વનિ કરે છે અને અહંકાર તથા મમતાના પાશમાં સપડાઈ બૂમો પાડે છે. આ મારો પિતા, આ મારી માતા, હું કાળો, હું ગોરો, હું પૂર્ણ, આ મારી સંતતિ, આ મારી સંપાત્ત તથા આ મારી સ્ત્રી એવી તે કલ્પના કરે છે. આ પ્રમાણે સ્વપ્નના આધારે સંસાર તથા સ્વર્ગના અરણ્યમાં ભટકનાર જે ચૈતન્ય, તેને હે અર્જુન ! ‘ક્ષર’ પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. જેને ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવામાં આવે છે તથા જેને સર્વ જગત જીવ કહે છે, તથા જે આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી સર્વ ભૂતોમાં સંચાર કરે છે, તે જીવાત્માનેજ ‘ક્ષર’ પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. તે વસ્તુતઃ સ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ છે તેથી તેનું પુરૂષ નામ પ્રાપ્ત થયું છે. વળી તે દેહરૂપી પુરમાં વાસ કરે છે તેથી પણ તેને ‘પુરૂષ’ કહેવામાં આવે છે. ઉપાધિના તાદાત્મ્ય-શ્રીજ તેના પર ક્ષરપણાનું ખોટું આળ ચઢાવવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે હાલતા પાણીમાં ચંદ્રાબંધ પણ હાલતું દેખાય છે, તે પ્રમાણે વિકારની ઉપાધિથીજ આત્મા ઉપાધિયુક્ત ભાસે છે. પછી તેજ પાણી સુકાઈ જતાં તેમાંનું ચંદ્રનું પ્રાંતાબંધ પણ નષ્ટ થાય છે; તે પ્રમાણે ઉપાધિનો નાશ થતાં ચૈતન્ય પણ અદ્રશ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાધિના યોગથી ચૈતન્યને ક્ષણિકતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવી ન્યૂનતા આવવાથીજ તેને ‘ક્ષર’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે સર્વ જીવ-ચૈતન્યને ‘ક્ષર’ કહેવામાં આવે છે. હવે ‘અક્ષર’નાં લક્ષણો કયાં કયાં છે, તે ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું. હે અર્જુન ! બીજો જે ‘અક્ષર પુરૂષ’ તે મધ્યસ્થ છે; માટે જે પ્રમાણે સર્વ પર્વતમાં મેરુપર્વત મધ્યસ્થ છે, તે પ્રમાણે પરમાત્મા તથા માયાકાર્યમાં અક્ષર પુરૂષની ઉપાધિ જે અજ્ઞાન તે મધ્યસ્થ છે; તદ્વિશિષ્ટ અક્ષર પુરૂષને મધ્યસ્થ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જેમ તે મેરુપર્વત, પૃથ્વી, પાતાળ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકમાં એકજ છે; તે પ્રમાણે તે (અક્ષર પુરૂષ) પણ જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનમાં ભુક્તો નથી. યથાર્થ જ્ઞાનથી એક્ય થવું કિંવા વિપરીત જ્ઞાનથી દ્વૈતની પ્રાપ્તિ થવી, આ ઉભય સ્થિતિ પૈકી જે કેવળ અજ્ઞાન સ્થિતિ, તેજ

જેવું સ્વરૂપ છે. મૃતિકાને ભીંજવી તેનો લોંઘો કરવામાં આવે તો તેનો ઘટ બનાવવા પૂર્વેજ તેના મૃત્તિકાત્વનો લોપ થએલો હોય છે અને તેનો આકાર ઘટ જેવો પણ હોતો નથી. આ ભીંજવેલી મૃત્તિકાના લોંઘા જેવી આ અક્ષર પુરૂષની માધ્યમિક સ્થિતિ હોય છે. સરોવર સુકાઈ ગયા પછી તેમાં તરંગો પણ હોતા નથી અને પાણી પણ હોતું નથી, એવી જે આકારરહિત સ્થિતિ હોય છે; હે પાર્થ ! જગદવસ્થા જઈને હજી સ્વભાવસ્થા આવી નથી એવી નિદ્રાવસ્થા જેવું જેવું સ્વરૂપ છે; અને જગતના ભાસનો પણ અભાવ અને આત્મભોધનો પણ અભાવ એ બેની વચ્ચેની જે કેવળ અજ્ઞાન દશા છે તેનેજ ‘અક્ષર’ કહેવામાં આવે છે. (૫૦૮)

અમાવાસ્થ્યાની રાત્રિએ સર્વ કળાઓનો નાશ થઈ ચંદ્રનું જેવું સ્વરૂપ બને છે, તેવું શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન એ ઉભય વિરહિત જે કેવળ અજ્ઞાન તેજ અક્ષરનું રૂપ છે. સર્વ ઉપાધિનો નાશ થતાં જે અજ્ઞાનમાં જીવાત્મા પ્રવેશે છે; જેમ વૃક્ષને ફળ આવતાં વૃક્ષ પાછું તેમાં બીજરૂપે રહેલું હોય છે; તે પ્રમાણે ઉપાધિ તથા કંપાધિનો સ્વીકાર કરનાર જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે તે સ્થાનને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે. જે નિદ્રાવસ્થામાં પૂર્ણ અજ્ઞાન હોય છે તેને ‘ભીંજભાવ’ કહેવામાં આવે છે; અને સ્વપ્ન તથા જાગૃતિને ‘ફળભાવ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વેદાંતશાસ્ત્રમાં જે સ્થિતિને ‘ભીંજભાવ’ કહેવામાં આવે છે, તેજ સ્થિતિનું ‘અક્ષર પુરૂષ’ એવું પણ ન મ છે. જ્યાંથી વિપરીત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાગૃતિ અને સ્વપ્નને રૂપે પ્રસાર પામે છે; અને જ્યાંથી અનેક બુદ્ધિતરંગ રૂપી જ્ઞાન નોકળે છે; હે અર્જુન ! જ્યાંથી જીવધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ જ્ય થો અનંત વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયકાળે જીવત્વ તથા વિશ્વની જ્યાં સામ્યાવસ્થા થાય છે; તે ઉપાધિમાં અર્થાત્ અજ્ઞાનમાં રહેલા ચૈતન્યનેજ અક્ષર પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. બીજો ક્ષર પુરૂષ કે જે જાગૃત-સ્વભાવસ્થામાં ખેલે છે તે જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બંને અવસ્થા જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; કિંવા જે અવસ્થાને પૂર્ણ અજ્ઞાનથી ભરેલી એવી નિદ્રાવસ્થા કહેવામાં આવે છે અને જેને પ્રહસ્યસ્થિતિ કહેવામાં એકજ ન્યૂનતા છે; હે વીર અર્જુન ! ખરેખર જો આ નિદ્રાવસ્થામાંથી સ્વપ્ન કિંવા જાગૃતિ એ અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત ન થતી હોત, તો આ સુષુપ્તિનેજ પ્રહસ્યસ્થિતિ કહેવામાં આવત; પરંતુ આ નિદ્રારૂપી આકાશમાં પ્રકૃતિ પુરૂષરૂપી અગ્નિ આવી, સ્વપ્નમાં જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞનો ઉદ્ભવ થએલો બુદ્ધિ

છે; અસ્તુ ! નીચેની બાબતોએ વિસ્તાર પામેલા સંસારરૂપી વૃક્ષનું જે મૂળ છે તે અજ્ઞાનજ્ઞ આ અક્ષર પુરૂષનું રૂપ છે. એને પુરૂષ શા માટે કહેવો ? એ પૂર્ણપણે નિદ્રા લે છે એટલા માટે તથા માયારૂપી પુરમાં શયન કરે છે એટલા માટે. જે ગાઢનિદ્રામાં વિકાર અથવા વિપરીત જ્ઞાનનો ભાસ હોતો નથી તેજ એનું રૂપ છે. માટે એનો સ્વભાવતઃ કિંવા જ્ઞાન સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે નાશ થતો નથી. માટે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં એનાપર ‘અક્ષર’નો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જીવ, કાર્ય અને કારણ એ વ્યવહાર થવાને માટે પરમાત્માની સાથે માયાના સંબંધનીજ આવશ્યકતા છે. તે માયાની સાથે સંબંધવાળા ચૈતન્યનેજ ‘અક્ષર’ પુરૂષ કહેવામાં આવે છે, એમ સું સમજ. (૫૨૫)

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિશ્ય વિમર્શ્યવ્યય ईश्वरः ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ—ઉત્તમ પુરૂષ તો આ ઉભયથી ભિન્નજ છે અને તેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. તે અવિનાશી ઈશ્વર સ્વરૂપ બની આ જગત્રયમાં પ્રવેશી તેનું ધારણ તથા પોષણ કરે છે. (૧૭)

ટીકા—હવે વિપરીત જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારી જે ભગૃતિ અને સ્વભાવસ્થા, તે જે જે ગાઢ અજ્ઞાનમાં લય પામે છે; તે અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં રૂબીને જ્ઞાનની પણ પેઢીમેર નીકળી જતાં જે પ્રમાણે અગ્નિ કાષ્ટને બાળીને પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે; તે પ્રમાણે જ્ઞાન અજ્ઞાનનો નાશ કરી બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવી આપી પાછળથી પોતે પણ નાશ પામે છે. પછી જે સાત્ત્વ સિવાયનું જ્ઞાન શેષ રહે છે, તે હે અર્જુન ! અંતિમ ત્રીજો ઉત્તમ પુરૂષ છે, તે પ્રથમના જે પુરૂષોથી ભિન્ન છે. હે અર્જુન ! નિદ્રા અને સ્વપ્ન કરતાં જે પ્રમાણે ભગૃદ્-વસ્થા ભિન્નજ પ્રકારની હોય છે, કિંવા સૂર્યકિરણ અને મૃગજળથી જે પ્રમાણે સૂર્યકિરણ સર્વાંશે પૃથક્ હોય છે; તે પ્રમાણે આ ઉત્તમ પુરૂષ તે ઉભયથી સર્વથા ભિન્ન છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ કાષ્ટમાં રહેલો અગ્નિ જે પ્રમાણે કાષ્ટથી ભિન્ન હોય છે તે પ્રમાણે ક્ષર અને અક્ષરથી પૃથક્ હોય છે. કલ્પાંતકાળે જે પ્રમાણે સુસુદ્રની મર્યાદા નષ્ટ થઈ સર્વત્ર જળ જળ થઈ જાય છે, એટલે નદ અને નદીઓ સર્વ એકત્ર થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે સ્વપ્ન, ગાઢ નિદ્રા કિંવા ભગૃતિનો ભાસ, પ્રલયકાળમાં રાત્રિ અને દિવસનો ભેદ રહેતો નથી તે પ્રમાણે

જ્યાં અવશિષ્ટ રહેતો નથી. જ્યાં દૈત દૈત ભાવ રહેતો નથી, અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વપણુનો પણ જ્યાં લય થઇ જાય છે અને અનુભવ પણ ગભરાઇને નાશ પામી જાય છે; એવું જે કાંઈ તત્ત્વ છે; અને જેને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે તેજ તે ઉત્તમ પુરૂષ છે. પરંતુ હે અર્જુન ! એ બોલવું પણ અહીંમાં પ્રાપ્ત થતું નથી, માત્ર શ્રવણને ધારણ કરીનેજ બોલી શકાય છે. જે પ્રમાણે તટપર ઉભો રહેલો માણસ જળમાં ડૂબી જવાની વાત કરે તે પ્રમાણે આ ઘટના સમજવી. જે ડૂબનાર છે તેની સાથે ડૂબેલો માણસ શી રીતે વાત કરી શકે વાડ ? તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! વેદો જ્યાં સુધી વિચાર રૂપી કાંઠાપર ઉભા ઉભાજ સર્વથી પર એવા પરમાત્માની વાતો કરે છે. ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને પુરૂષો આ પારના છે; તેથી તેમની અપેક્ષાએજ આ આત્મ-સ્વરૂપને પર પુરૂષ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારે હે અર્જુન ! પરમાત્મા શબ્દથી પુરૂષોત્તમને જાણવો એમ તું સમજ. બાકી જ્યાં શબ્દની ગતિ કુંઠિત થાય છે, જ્ઞાન લોપ પામે છે તથા સર્વ વ્યાપારો બંધ પડે છે એવું જે સ્થાન છે; અહંબ્રહ્મભાવ પણ જ્યાં નષ્ટ થાય છે; જ્યાં કથનારજ કથ્ય વસ્તુ બની જાય છે અને જ્યાં દ્રષ્ટાસહિત દ્રશ્ય નાશ પામે છે; તે પુરૂષોત્તમ કહેવાય છે. હવે બિંબ તથા તેનું પાણીમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એના મધ્યમાં રહેલી પ્રભા જો કે આપણને દ્રષ્ટિ-ગોચર થતી નથી તોપણ તેનું અસ્તિત્વ નથી એમ કહી શકાતું નથી; કિંવા દ્રાણેન્દ્રિય તથા પુષ્પ એ બેના મધ્ય ભાગમાં જે પુષ્પનું સૌગંધ્ય હોય છે, તે જો કે આપણને દેખાતું નથી તોપણ તે નથી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય વિલીન થતાં શું રહેવા પામે છે તે કોણ કહી શકશે ? પરંતુ એવી જે સ્થિતિ છે તેની પ્રતીતિ એજ તે પુરૂષોત્તમનું રૂપ છે. જે પ્રકાશિત થનાર વસ્તુ સિવાયજ પ્રકાશક છે અને જે નિયમ્ય પદાર્થ સિવાય પણ નિયમન કરે છે, એવો જે ઈશ્વર તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ પોતે હોય છે. જે નાદ બ્રહ્મને સાંભળવાની શક્તિ આપનાર નાદ છે, જે સ્વાદને આસ્વાદન શક્તિ આપનાર મૂળ આસ્વાદ છે, અને જે બ્રહ્માનંદને આનંદની શક્તિ આપનાર આનંદ છે; જે પૂર્ણત્વનું પૂર્ણત્વ, સર્વ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષ, અને વિશ્રાંતિના પણ વિશ્રામરૂપ છે; જે સુખનું પણ સુખ છે; જે તેજનું પણ તેજ છે; અને જે મહાશૂન્યમાં શૂન્ય પણ અદ્રશ્ય થયું છે; જે ઉદય પામ્યા છતાં પણ તેના (ઉદય) થી અલિપ્ત હોય છે અને લયનો પણ લય કરીને અવશેષ રહે છે; વધારે શું કહું ? જે મહાનથી પણ મહાન

છે; જેમ છીપ પોતે રૂપું ન હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને રૂપાને ભાસે આપે છે; કિંવા અલંકારના રૂપમાં સુવર્ણતાલીન થયા વિના પણ બાણે સુવર્ણ ન હોય એવું ભાસે છે; તે પ્રમાણે તે પોતે વિશ્વ ન હોવા છતાં પણ વિશ્વને ધારણ કરે છે. પાણી અને તરંગોમાં ભેદ નથી તેમ તે પરમાત્મામાં અને જગતમાં ભિન્નતા નથી. હે વીરેશ ! જે પ્રમાણે પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબનું સર્વથેવ ચંદ્રજ કારણ હોય છે; તે પ્રમાણે જગતના સંકોચ અને વિસ્તારનું તેજ કારણ છે. જગતની ઉત્પત્તિ થતાં તે ઉત્પન્ન થતો નથી અને લય થતાં તે ક્યાંય જતો નથી. જેમ રાત્રિ અને દિવસ થવા છતાં સૂર્યમાં પરિવર્તન થતું નથી; તે પ્રમાણે તે કોઈ પણ વસ્તુવડે ઉપજતો નથી, અને કોઈ પણ વસ્તુવડે નાશ પામતો નથી અને તેની તુલના કરવાને માટે તે સ્વતઃજ યોગ્ય છે. (૫૫૬)

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—હું ક્ષરથી પર અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું; તેથી હું લોકોમાં તથા વેદોમાં પુરૂષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. (૧૮)

ટીકા:—હે ધનંજય ! જે પોતેજ પોતાને પ્રકાશિત કરે છે, (જે સ્વયંપ્રકાશ છે,) વધારે શું કહું ? જેનામાં દ્વૈતનો સ્પર્શ પણ નથી, તે માટે નિરુપાધિક સ્વરૂપ છે અને હું ક્ષર તથા અક્ષરથી પર છું; માટે વેદો તથા લોકો મને ‘પુરૂષોત્તમ’ કહે છે. (૫૫૮)

यो मामेवमसंख्यो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥૧૯॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે જ્ઞાની આ પ્રકારે મને પુરૂષોત્તમ સમજે છે, તે સર્વજ્ઞ થઈને સર્વ ભાવોથી મને લજે છે. (૧૯)

ટીકા:—પરંતુ એ હવે રહેવા દો; હે અર્જુન ! જેને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ પુરૂષ મને પુરૂષોત્તમને બાણે છે. જેમ ભગૃત થયા પછી સ્વપ્ન ભાસતું નથી, તેમ જ્ઞાનનો હિલચલ થયા પછી સર્વ જગત મિથ્યા ભાસે છે. હાથમાં માળા લીધી એટલે જેમ તે દ્વારા થયેલો સર્પનો ભાસ નષ્ટ થાય છે, તેમ મારાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જગતનો મિથ્યાભાસ નાશ પામે છે. જે સુવર્ણના અલંકારને સુવર્ણની દ્રષ્ટિથી જુએ છે, તે તેનું અલંકારત્વ મિથ્યાજ્ઞ માને છે;

તેમ જોણે મને જાણીને લેદના લય કર્યા છે અને જે સમજે છે કે સર્વે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હું જ ભરેલો છું; આ રીતે અદ્વૈતદ્રષ્ટિથી લેશ પણ લેદ વિના જે મન જુઓ છે; તેણે સર્વ કાંઈ જાણ્યું છે એમ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તેનામાં સર્વ શબ્દોનો વિષય જે દ્વૈત તે પણ અવશિષ્ટ નથી. માટે હે અર્જુન ! તેજ માઈ જાન કરવાનો અધિકારી છે. જેમ આકાશને આલિંગન દેવાને માટે આકાશજ યોગ્ય છે; જેમ ક્ષીરસાગરનું આતિથ્ય ક્ષીરસાગર થઇનેજ થઈ શકે છે; અથવા જે પ્રમાણે અમૃતરૂપ થવાથીજ અમૃતમાં જાળી શકાય છે; ઉત્તમ સુવર્ણમાં ઉત્તમ સુવર્ણ મેળવવાથીજ જેમ તેની સરખી કિંમત ઉપજે છે; તે પ્રમાણે મદૂપ થયા પછીજ પુરૂષ મારી ભક્તિ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જો સમુદ્રથી ગંગા પૃથક્ હોય તો તે સમુદ્રમાં શા માટે મળે વાડ ? માટે મદૂપ થયા વિના મારી ભક્તિ કરવી શક્ય નથી. આ પ્રમાણે જેમ સમુદ્રના તરંગો સમુદ્રથી પૃથક્ નથી તેમ જે માઈ જાન કરે છે તેનામાં અને મારામાં લેદનું અસ્તિત્વ નથી, સૂર્ય અને સૂર્યની પ્રભામાં જે પ્રમાણે ઐક્ય હોય છે તે પ્રમાણે માઈ જાન કરવાથી મારા ભક્તમાં અને મારામાં અંતર રહેતું નથી.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारता॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—હે નિષ્પાપ ! આ રીતે આ અત્યંત ગુહ્ય શાસ્ત્ર મેં તને કહી સંભળાવ્યું; હે અર્જુન ! એને જાણવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિ-માન અને કૃતકૃત્ય થશે. (૨૦)

ટીકા:—આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેવાનો આરંભ કર્યા પછી સર્વ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ થકીજ પ્રાપ્ત થનાર ઉપનિષદ્ રૂપી કમળ-દળમાંથી ગીતારૂપી સુવાસ સર્વ જગતમાં પ્રસાર પામ્યો. આ ગીતા વેદોનું મંથન કરી શ્રી વ્યાસ મુનિના જ્ઞાનરૂપ હાથથી કાઢેલા માખણ સમાન છે; આ ગીતા જ્ઞાનામૃતથી ભરેલી બીજી ભાગીરથી નદી છે; આનંદરૂપી ચંદ્રની સત્તરમી કળા છે તથા વિચારરૂપી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને કાઢેલી નવીન લક્ષ્મીજ છે. આ ગીતા પોતાનાં પદ, વર્ણ અને અર્થના જીવ વડે મારા સિવાય વસ્તુને જાણતીજ નથી, માટે અન્યને તે મદૂપજ છે. ક્ષર અને અક્ષર પુરૂષોનું પુરૂષત્વ તેની સન્મુખ જતાંજ નષ્ટ થયું છે અને તેણે પોતાનું સર્વસ્વ મને પુરૂષોત્તમને અર્પણ કરી દીધું છે. માટે હમણાં તે જે આ ગીતા શ્રવણ કરી તે મનેજ વસી છે,

તેથી જગતમાં તેને પતિવ્રતા નામ પ્રાપ્ત થયું છે. ખરેખર આ ગીતા કાંઈ શબ્દોદ્ધારા વર્ણવી શકાય એવું શાસ્ત્ર નથી; પરંતુ એ તો સંસારને છૂતવાનું જ શાસ્ત્ર છે. આ ગીતાના અક્ષરો આત્મભાવ ઉત્પન્ન કરનાર મંત્રોજ છે. (એના શબ્દોમાં આત્મપ્રાપ્તિ કરાવી આપવાની શક્તિ છે.) હે અર્જુન ! તને જે આ ગીતા કહી સંભળાવી તે તે મારો શુભ ભંડારજ બાણે આજે બહાર કાઢ્યો છે, એવી રીતે તું ગણજે. જેવી રીતે ગૌતમ મુનિએ તપશ્ચર્યા કરી શંકરની જટામાંથી ગંગાને બહાર કાઢી હતી, તે પ્રમાણે ચૈતન્ય શંભુ જે હું તેની જટામાંથી ગીતારૂપી ગંગા કાઢનાર શ્રદ્ધાવાન ગૌતમ તું બન્યો છે. પોતાની સુંદરતા જોવાને માટે જે પ્રમાણે આરસી સામે રાખવી પડે છે, તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! આત્મસ્વરૂપ જોવાને માટે મેં આ ગીતારૂપી દર્પણજ બનાવ્યું છે. જે પ્રમાણે આકાશમાંનો ચંદ્ર અને નક્ષત્રો એ સર્વે સમુદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે પ્રમાણે તેં મારા સહિત ગીતાને તારા અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત કરી છે. અને હે અર્જુન ! તારામાંથી ત્રિવિધ તાપરૂપી મળ જતો રહેવાથી તું ગીતા સહિત માઈ નિવાસસ્થાન બન્યો છે. વિશેષ શું કહું ? ગીતા એ કેવળ મારી જ્ઞાનવહ્ની છે; અને તેને જે બાણે છે તે આ સંસારમોહમાંથી મુક્ત થાય છે. હે પાંડુસુત ! જે પ્રમાણે અમૃતની નદીનું પાણી પીવાથી રોગ નષ્ટ થઈ અમરતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ગીતાને પૂર્ણ રીતે બાણવાથી મોહનો નાશ થાય છે એમાં આશ્ચર્ય તે શું ? એની સહાયથી આત્મજ્ઞાન દ્વારા આત્મસ્વરૂપની સાથે ઐક્ય થાય છે અને કર્મ આપોઆપજ નિષ્કર્મ થાય છે. હે વીરવિલાસ અર્જુન ! જે પ્રમાણે બોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં તેની શોધ બંધ થાય છે, તે પ્રમાણે કર્મરૂપી દેવાલયનું શિખર જ્ઞાન થાય છે. માટે જ્ઞાનીનાં સર્વ કર્મો અટકી પડે છે. અનાથના સખા જે શ્રોકૃષ્ણ તે આ પ્રમાણે બોલ્યાઃ શ્રોકૃષ્ણના વદનમાંથી નીકળેલું અમૃતરૂપી ભાષણ પાર્થના મનમાં ઠસી બહાર ઉભરાઈ નીકળ્યું; તેજ વ્યાસની કૃપાથી સંજયને પ્રાપ્ત થયું; તે અમૃત ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને સંજયે પાવા માંડયું, પરંતુ તેને તે ભાવ્યું લાગ્યું નહિ. તોપણ અનધિકારી ધૃતરાષ્ટ્રને સહજ તેનું શ્રવણ કાને પડ્યું એટલે તેનું પરિણામ તો ઇષ્ટજ આગ્યું. દ્રાક્ષના વેલાને પાણીને બદલે દૂધનું સિંચન કરતાં તે વખતે જે પ્રમાણે તે વ્યર્થ ગયેલું લાગે છે; પરંતુ જ્યારે તેને દ્રાક્ષના જુમખાને જુમખા આવે છે ત્યારે પરિણામ સાઈ લાગે છે. તે પ્રમાણે શ્રીહરિના મુખમાંના શબ્દો સંજયે

અતિ આદરપૂર્વક કૃતરાષ્ટ્રને કહ્યા પછી કેટલોક કાળ વ્યતીત થયા પછી તે પણ સુખી થયો. તેજ અક્ષરો મેં ઓળડ ધોળડ મરાઠી ભાષામાં મને સમજાયા તે પ્રમાણે કહી બતાવ્યા. સેવતીના છોડને ઉપર ઉપરથી જોવાથી તેમાં કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી. માત્ર તેમાં કાંટાળ દ્રવ્યોચ્ચર થાય છે, પરંતુ તેમાંથી વિશેષતા તો માત્ર સૌગંધ્ય ગ્રાહક જમરોનેજ જણાય છે; તે પ્રમાણે મારા કથનમાં જે યોગ્ય સિદ્ધાંત હોય તેજ આપે ગ્રહણ કરવા અને ખાલી હોય તેનો પરિત્યાગ કરવો. કારણ કે કાંઈ ન સમજવું એજ અદ્યવચસ્ક બાળકની શોભા છે; અને બાળકનું અજ્ઞાન જોઈ માતાપિતાને અતિ હર્ષ થાય છે અને તેઓ વિનોદ પામે છે. તેજ પ્રમાણે આપ સંતો મારાં માતાપિતા છો. આપની ભેટ થતાં હું આપની આગળ લાડથી જે બોલું છું, તેજ આ ગ્રંથ છે. હવે જ્ઞાનદેવ કહે છે કે, મારા વિશ્વાત્મક સ્વામાં એવા જે નિવૃત્તિનાથ તે આ મારી વાક્યરૂપી પૂજનો અંગીકાર કરો.

અધ્યાય-૧૬ મો.

શ્રી સદ્ગુરુને સૂર્યની ઉપમા આપી શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે:—જગતનો આભાસ નષ્ટ કરનાર અને અદ્વૈતરૂપી કમળને પ્રકુલિત કરનારા ચમત્કારિક સૂર્યરૂપ શ્રી ગુરૂદેવને મારા નમસ્કાર હો. જે સૂર્ય અવિદ્યારૂપી નિશાનો તથા જ્ઞાનાજ્ઞાનરૂપી ચંદ્રપ્રકાશનો લય કરીને જ્ઞાની લોકોને માટે આત્મબોધનો સુદિન પ્રકાશિત કરે છે; જેનો ઉદય થતાં વારમાંજ જીવરૂપી પક્ષી આત્મજ્ઞાનરૂપી આંખો ઉઘાડે છે; આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ અને દેહાભિમાનરૂપી માળાનો ત્યાગ કરે છે; જેનો ઉદય થતાંજ વાસનાત્મક સૂક્ષ્મદેહરૂપી કમળમાં સપડાએલો જીવ ચૈતન્યરૂપી જમર બહાર નીકળે છે; શાસ્ત્રાદિકરૂપી ગુંચવણ ભરેલા માર્ગમાં સપડાતાંજ સાયંકાળ થવાથી જે બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના યુગ્મનો વિયોગ થઈ તે ઉભય જીવેશ્વર ભેદરૂપી નદીના બન્ને કાંઠાપર સામસામા ઉભા રહીને વિયોગદુઃખની ચિચિયારીઓ પાડે છે; તે પક્ષીઓનું જોડું જે સૂર્યોદયનો પ્રકાશ થતાંજ જલરૂપી આકાશમાં એકત્ર થઈ આનંદ પામે છે; જે ગુરૂરૂપ સૂર્યનો ઉદય થવાથી ભેદરૂપી ચોરની ભીંતિ નષ્ટ થઈ ચોગીરૂપી સુસાક્ષ આત્માનુભવરૂપી માર્ગમાં સુખથી ચાલવા લાગે છે; જે સૂર્યના વિવેકરૂપી કિરણથી જ્ઞાનરૂપી સૂર્યકાંત પ્રદીપ થઈ સંસારરૂપી અરણ્યને ભસ્મી-

ભૂત કરે છે; જે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો આત્મસ્વરૂપરૂપી મરુભૂમિમાં પડતાંજ મહાસિદ્ધિરૂપી મૃગજળનું પૂર આવેલું દેખાય છે; જે આત્મ-
બોધના મસ્તકપર સોહરૂપી મધ્યાન્હકાળ આવતાંજ દેહાત્મભાવની જ્ઞાતિની છાયા દૂર થાય છે; તે વખતે જ્યાં માયારૂપી રાત્રિજ નથી રહેતી, તો પછી વિશ્વરૂપી સ્વપ્ન સહિત વિપરીત જ્ઞાનરૂપી નિદ્રાની તો સ્મૃતિ પણ ક્યાંથી રહે ? માટે અદ્વયબોધરૂપી નગરમાં મહાનંદની ભીડ વધી પડી સુખાનુભવની લેણદેણ મંદ પડી જાય છે; કિંબહુના, આ પ્રમાણે જે સૂર્યના તેજથી સર્વદા બોક્ષકૈવલ્યરૂપી સુદિન નિરંતર પ્રકાશિત રહે છે; જે સૂર્ય આત્મસ્વરૂપરૂપી આકાશનો રાજા હોઈ સર્વદા બોધનો ઉદય કરનાર છે, તે પૂર્વાદિ દિશા સહવર્તમાન ઉદયાસ્તનું અસ્તિત્વ નષ્ટ કરે છે. જે જ્ઞાન સહિત અજ્ઞાનનો નાશ કરી આત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ ચોતરફ ફેલાવે છે; વધારે શું કહું ? જેના ઉદયનો પ્રભાવ કાંઈ ઓરજ છે; જે સૂર્યના તેજની સન્મુખ દિવસ અને રાત્રિનો ભાસ પણ થતો નથી; જે સૂર્યને અન્ય પ્રકાશની આવશ્યકતા ન હોઈને જે પોતાનાજ પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; આવા ચૈતન્ય સૂર્યરૂપી જે નિવૃત્તિ મહારાજ તેમને વારંવાર મારા નમસ્કાર હો. સ્તુતિ કરનાર, સ્તોત્ર અને સ્તુત્ય એ ત્રિપુટીનું એકય થાય ત્યારેજ દેવની યોગ્યતા પ્રમાણે તેમની ખરી સ્તુતિ કરેલી કહેવાય. સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનનો લોપ થવાથીજ જે જાણી શકાય છે; મૌન ધારણ કરી બેસી રહેવું એજ જેનું વર્ણન છે; અને જ્યારે સ્વત્વની સ્મૃતિનો પણ લોપ થાય છે ત્યારેજ જેની પ્રાપ્તિ થાય છે; એવા આપ સદ્ગુરૂની સ્તુતિ કરવા જતાં વશ્યંતી, મધ્યમા તથા પરાસહિત વૈખરી ચપ થઈને લય પામે છે; એવા આપ સદ્ગુરૂને, હે અદ્વયાનંદરૂપી ગુરો ! હું સેવકના નાતાથી સ્તુતિરૂપી અલંકાર પરિધાન કરાવું છું. આ અલંકાર આપની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અતિ ક્ષુદ્ધલક છે, તોપણ આપ તેનો અંગીકાર કરો. એકાદ દરિદ્રી મનુષ્યને અમૃતસિંધુની પ્રાપ્તિ થતાં તેની યોગ્યતાનુસાર તેનું આદરણીય કરવાનું જાન નહિ રહેવાથી તે બાળપાલાથીજ તેનું આતિથ્ય કરવા દોડે છે; ત્યારે તે બાળ-પાલાનેજ પકવાણ સમજી તેની આદરસત્કાર કરવાની તીવ્રચ્છાનેજ વિશેષ માનવી ભોધ્યો; અથવા સૂર્યના દિવ્ય તેજની સમક્ષ એકાદ ક્ષુદ્ધક દીપક સળગાવી કોઈ તેની આરતિ ઉતારવા લાગે તો તે સ્થળે દીપકજ્યોતિની ન્યૂનતા લક્ષમાં રાખવાની નથી; પરંતુ તે મનુષ્યની ભક્તિનેજ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જે નાનું બાળક ઉચિત અને અનુ-

ચિત્તને વિવેક બાણતું હોય તો પછી તે બાળક શાનું ? એમ બાણીને તેની માતા તેનાં બાલ્ય કૃત્યોથી વિનોદ અને આલ્હાદ પામી સંતુષ્ટ થાય છે. નાજાનું પાણી ગંગાના પાણી પર પગ દર્ષ અંદર ઘુસે તો તે તેને ‘આવીશ નહિ કિંવા પાણું બ’ એમ ગંગા કહે છે કે ? બૃથ ઋષિએ શ્રી ભગવાનના હૃદયપર લત્તાપ્રહાર કર્યો એ કેવડા મોટો અન્યાય કર્યો ? પરંતુ ઉલટું શ્રી કૃષ્ણે તો તેને પ્રેમથી અલંકાર ગણી, પોતાનાં વક્ષઃસ્થળપર શુરપ્રસાદરૂપે શ્રીવત્સલાંચન ચિન્હને ધારણ કર્યું. કિંવા તિમિરથી ભરેલું જગત સૂર્યોદય થતાંની સાથે પ્રકાશથી પરિપૂર્ણ બને છે, તે વખતે સૂર્ય તિમિરને ‘પાછળ હઠ’ એમ કહે છે કે ? તેજ પ્રમાણે હે શુરો ! લેહબુદ્ધિનાં ત્રાજવાં બનાવી સૂર્યની સાથે આપની તુલના કરી એ મારા અપરાધને માટે આપ મને ક્ષમા કરો. યોગીઓએ ધ્યાન ધરીને તમારી પ્રાપ્તિ કરી લીધી અને વેદોએ પોતાની વાણી વડે તમારું વર્ણન કર્યું એ ઘટના જેમ તમે સહન કરી; તેમ મેં જે આપની તુલના કરી તેને માટે મને પણ ક્ષમા કરો. (૨૬)

હું એક સામાન્ય મનુષ્ય આપના શુભોપર આસક્ત બન્યો છું તેને આપ અપરાધ ન સમજશો. હવે તો આહે તે કરો તોપણ ભૂખ્યે પેટે ઉઠનાર નથી. આપના ગીતારૂપી પ્રસાદામૃતનું પ્રેમપૂર્વક હું વર્ણન કરવા લાગ્યો એટલે મને દિશુલ બળ મળ્યું છે. હે પ્રભો ! મારી વાત્યાએ અનંત જન્મો પર્યંત સત્ય ભાષણ રૂપી તપ કરેલું તેનાજ ફળ રૂપે આ ગીતાનામક મહાદ્રીપ મને પ્રાપ્ત થયો છે. મેં આજ પર્યંત જે અનેક પુણ્યો કર્યાં તે મને આપના શુભાનુવાદ ગાવાની શક્તિરૂપી ફળ આપોને ઋણમુક્ત થયાં. હું દેહ સંબંધના અરણ્યમાં-જ્યાં જન્મ મરણને આધીન થવું પડે છે ત્યાં સપડાયો હતો; પરંતુ તે મારી સર્વ પીડા આજે દૂર થઈ. જે ‘ગીતા’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે અવિદ્યાનો નાશ કરીને બળવાન થઈ છે; એવી આપની કીર્તિ અમારે માટે અવશ્ય સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. દરિદ્રાને ઘેર અકસ્માત મહા-લક્ષ્મી આવે, તો પછી તેને દરિદ્રી કહેવાશે કે ? અથવા તિમિરને ઘેર દૈવ્યે ગે સૂર્ય અતિથિ તરીકે આવે તો તે અંધકારજ પ્રકાશમય નથી બની રહેતો કે ? તે પ્રમાણે મારું ગીતાનું વ્યાખ્યાન એ આકાશપુષ્પ સુંવા સમાન અઘટિત છે; પરંતુ આપ સમર્થે મારી સર્વ ઉત્કંઠા પૂર્ણ કરી છે. માટે આપની કૃપાથી હું ગીતાના આ સર્વ અગાધ શ્લોકોનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરીશ. પંદરમા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સર્વ શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરીને કહ્યા. ઉત્તમ વૈદ્ય જેમ અંગમાં

રહેલા રોગતું વર્ણન કરે છે; તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે સંપૂર્ણ ઉપાધિનું-
જગતનું વૃક્ષની ઉપમાદ્વારા નિરૂપણ કર્યું અને અવિનાશી એવા જીવા-
ત્માને પુરૂષ શબ્દથી સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યો. તેથી તેમણે ઉપાધિગત ચૈત-
ન્યનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કરી દીધું. પછી કેવળ શુદ્ધ જે આત્મતત્ત્વ તેને
“ ઉત્તમ પુરૂષ ” એ શબ્દથી સ્પષ્ટ કર્યું; અને આત્મપ્રાપ્તિને માટે
મજબૂત સાધન જે જ્ઞાન તે પણ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું. માટે
આ અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવાનું કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી; પરંતુ
શુદ્ધ તથા શિષ્યના સ્નેહાતિશયને લીધે એકવાર બોલેલી વાત પુનઃ
પુનઃ બોલવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૬)

આ પ્રમાણે પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલી સર્વ વાતો જ્ઞાનીઓ
પૂર્ણ રીતે સમજ્યા; પરંતુ ઇતર મુમુક્ષુઓની શંકાનું નિવારણ થયું
નહિ. અને પુરૂષોત્તમને જે મર્મજ્ઞ જ્ઞાનદારા આવી મળે છે, તેજ
સર્વજ્ઞ છે અને તેજ મારો ખરો ભક્ત છે. આ પ્રમાણે ત્રૈલોક્યનાયક
શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પંદરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં પરમ સંતોષ-
પૂર્વક જ્ઞાનની વિશેષ સ્તુતિ કરી છે. સંસારનો લય કરી પ્રજ્ઞાદર્શનની
સાથેજ દ્રષ્ટા બ્રહ્મરૂપ બની જાય, અને જીવ આનંદ રૂપી સામ્રાજ્ય-
પર આરૂઢ થઈ રહે; તેને માટે જ્ઞાનના જેવો બળવાન ઇતર કોઈ પણ
ઉપાય નથી; તેથી “ યથાર્થજ્ઞાન એજ સર્વ ઉપાયોનો રાજા છે ”
એમ દેવોના દેવ શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા. આ પ્રમાણેના નિરૂપણથી આત્મ-
જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓએ સંતોષ પામી પોતાના પ્રાણ જ્ઞાનપરથી બોવારી
નાખ્યા છે; પરંતુ જે વસ્તુ પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ વિષે
અધિકાધિકજ વિચારો ઉપજે છે, એવું પ્રેમનું લક્ષણ છે. માટે જિજ્ઞાસુ
પૈકી જેમને કેવળ જ્ઞાનનો અનુભવ રૂઢે પ્રકારે ન થયો હોય; ત્યાંમુખી
તેમને અપ્રાપ્ત જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાની તથા પ્રાપ્ત જ્ઞાનની રક્ષા કરવાની
કાળજી ઉત્પન્ન થાય એ સાહજિક છે. માટે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન આપ-
ણને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને કેવી રીતે વૃદ્ધિગત થાય; કિંવા જે
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી અને પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ આડમાર્ગે ઉતરી પડે
છે, એવા જ્ઞાનને વિધન કરનારી શી વસ્તુઓ છે તે સમજવી; અને
પછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિની વિરૂદ્ધ જે વસ્તુ હોય તેનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને
માટે હિતકર વસ્તુ જે જણાય તેનું સર્વભાવે સેવન કરવું; આ પ્રમાણે
જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા ધરનાર એવા તમે જે શંકા મનમાં આણી
છે, તેનું નિવારણ કરવાને માટે શ્રી કૃષ્ણ ઉપાય બતાવે છે. જન્મા
યોગથી ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવી કેવી

સંપત્તિનું વર્ણન હવે શ્રી કૃષ્ણ કરશે; અને જે આસુરી સંપત્તિને લીધે રાગદ્વેષને નિવાસસ્થાન મળી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે તેનું પણ તેઓ વર્ણન કરશે. આવી દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ કે જેના યોગથી ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કૃત્યો બને છે, તે વિષે નવમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તેજ વખતે સર્વ નિરૂપણ કરી દેવાનું હતું; પરંતુ વચ્ચેમાં બીજા પ્રસંગ આવી પડવાથી તે વર્ણન તેમનું તેમ રહ્યું; માટે હવે તે પ્રસંગ વિષે દેવ નિરૂપણ કરશે. તે વિષે આ સોબમાં અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન નિરૂપણ કરશે માટે તેનો સંબંધ પાછલા નવમા અધ્યાયની સાથે સંકલિત કરી દેજો. આ ઉભય સંપત્તિ (દૈવી તથા આસુરી) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા હાનિ કરી આપવાને માટે સમર્થ છે. પ્રથમ દૈવી સંપત્તિ કે જે મુમુક્ષુને મોક્ષમાર્ગમાં પહોંચાડનારી છે અને જે મોહરૂપી રાત્રિમાં ધર્મરૂપી મશાલની ગરજ સારે છે, તેનું વર્ણન સાંભળો. એક બીજાને સહાય કરે એવા પુષ્કળ પદાર્થોના સંચિત થએલા સમુદાયને સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. એક સ્થળે એકત્રિત થએલી સર્વને સુખ આપનારી સંપત્તિને દૈવી સંપત્તિ કહેવામાં આવે છે. (૬૭)

શ્રીભગવાનુવાચ । અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

શ્લોકાર્થઃ—શ્રી ભગવાન બોલ્યાઃ—નિર્ભયતા, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન તથા યોગમાં એકનિષ્ઠતા, દાતૃત્વ, બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, યજ્ઞ, વેદોનું સાર્થ પઠન, તપ, સંજ્ઞતા. (૧)

ટીકાઃ—હવે તે દૈવી ગુણોમાં જેને પ્રમુખત્વ પ્રાપ્ત થયું છે તેને નિર્ભયતા કહેવામાં આવે છે. જે મહા પૂરમાં ભુસ્કો માસ્તો નથી, તેને ડૂબવાની ભીતિ હોતી નથી; કિંવા પથ્ય પાળનારને રોગનો ભય હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે જે કોઈ પણ કર્મ કરવામાં અહંકાર ઉપજવા દેતો નથી તેને સંસારનો ભય ક્યાંથી હોય ? અદ્વૈતભાવના વિસ્તારથી જે સર્વ જગતને આત્મસ્વરૂપ સમજે છે, તેને ભયનો સ્પર્શ પણ ક્યાંથી હોય ? પાણી મીઠાને ડૂમાવવા ભય છે એટલે મીઠુંજ પાણી બની ભય છે, તેમ અદ્વૈત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ભયનો નાશ થાય છે. જેને અભય કહેવામાં આવે છે તેનાં આ લક્ષણો છે અને તે અભય સમ્યક્ જ્ઞાનની સીમા છે. હવે જેને સત્ત્વશુદ્ધિ કહે છે તેને આ ચિન્હોથી ઓળખવી. જે પ્રમાણે રક્ષા બળતી નથી તથા

બુઝાતી પણ નથી; કિંવા પ્રતિપદાનો પ્રારંભ થયા પૂર્વે અને અમા-
વાસ્થાની સમાપ્તિ થયા પછી મધ્યકાગમાં ચંદ્રનું જેવું સૂક્ષ્મરૂપ હોય
છે; અથવા શ્રીભ્રમ ઋતુના અંતિમ ભાગમાં અને વર્ષા ઋતુના પ્રારં-
ભની પૂર્વે ગંગાના પાણીનું જેવું નિર્મળ સ્વરૂપ હોય છે; તે પ્રમાણે
સંકલ્પ તથા વિકલ્પ એ ઉભય જે સ્થળે અવશિષ્ટ રહેતા નથી અને
જ્યાં સ્નેયુષ્ણ તથા તમોયુષ્ણો પણ લય થાય છે, એવા સ્વસ્વરૂપનું
ધ્યાન ધરવાની જે બુદ્ધિને રૂચિ ઉત્પન્ન થએલી હોય છે; ઇન્દ્રિયવર્ગ
પ્રિય કિંવા અપ્રિય વિષય બતાવે તે છતાં પણ જે બુદ્ધિમાં તેની ઇચ્છા
ઉત્પન્ન થતી નથી; પતિમત્તા સીનો પતિ પરગામ જવાથી તે વિરહથી
વિવ્હળ થઈ હોય તે વખતે તેને ગમે તેટલી લાલ હાનિની વાત
કહી હોય તોપણ જે પ્રમાણે તેનું લક્ષ તે પર ચોંટતું નથી; તેજ
પ્રમાણે સત્સ્વરૂપ પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવાથી જે બુદ્ધિ તેમાંજ એક-
નિષ્ઠ થઈ રહે, તેને સત્ત્વબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે એમ કેશી દૈત્યોનો
સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા. હવે આત્મલાભને માટે જ્ઞાન કિંવા
યોગ એ ઉભય પૈકી જેના પર આપણી ઇચ્છા સ્થિર થાય, તેમાં આપણી
ચિત્તવૃત્તિ એવી રીતે સ્થિર કરવી કે જેમ કોઈ નિષ્કામ પુરૂષ અગ્નિમાં
છેવટની આહુતિ આપે છે. અથવા જેમ કોઈ કુલીન મનુષ્ય પોતાની
કન્યા ઉત્તમ કુળમાંજ અર્પણ કરે છે; અથવા લક્ષ્મી જેમ સર્વ દેવોને
છાડીને એક વિષ્ણુ સાથેજ વસી છે; આ પ્રમાણે વિકલ્પરહિત થઈ
યોગ કિંવા જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું એનુંજ નામ “જ્ઞાનયોગ્યવસ્થા”
છે એમ શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા. હવે કાયા, વાચા મન તથા ધનદ્રારા શક્ય-
નુસાર દાન કરવું હોય તો પોતાનો શત્રુ પણ ખરેખરી ભીડમાં
આતી પડયો હોય તો તેને સુદ્રાં આપવાથી વિમુખ થવું નહિ; એનેજ
ખરું દાન કહેવામાં આવે છે. હે ધનંજય ! વૃક્ષ જે પ્રમાણે પોતાનાં
પુષ્પો, ફળો, છાયા, મૂળીમાં, પત્રો એ પૈકી કોઈ પણ વસ્તુને વટે-
માર્ગથી શુભ રાખતું નથી, (કોઈ પણ મનુષ્યને પોતાના સર્વસ્વનો
ઉપભોગ લેવાને મનાઈ કરતું નથી,) તે પ્રમાણે મનથી લઈને સંપત્તિ
પર્યંત જોઈએ તે વસ્તુ આપીને દુઃખી મનુષ્યની સેવા કરવી, તેનેજ
દાન કહેવામાં આવે છે અને તેજ મોક્ષરૂપી ભંડારને પ્રવ્રત કરવાનું
અંગન છે. અસ્તુ ! હવે દમનાં લક્ષણો સંભળ જે પ્રમાણે શસ્ત્ર
ધારણ કરનાર શત્રુનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે જે વિષય અને ઇન્દ્રિ-
યોના સંયોગને દૂર કરી તેમની વચ્ચે વિયોગ રાવે છે; તેજ પ્રમાણે
જે વિષયોના દ્વારમાંથી વિષયના વાયુનો પણ પ્રવેશ થવા દેતો નથી

અને જે સર્વ ઇંદ્રિયોને બાંધીને પ્રત્યાહારના તાબામાં સોંપી દે છે; જે પ્રવૃત્તિને આંતરિક ચિત્તપ્રદેશ સુધી પાછી હઠાવીને ઇંદ્રિયોનાં દશે દ્વારોમાં વૈરાગ્યની આગ સળગાવી દે છે; શ્વાસોચ્છ્વાસ બંધ કરવાની ક્રિયા કરતાં પણ ચોગીઓનાં જે અતિ કઠિન વ્રતો, તેનું ઉત્તમ રીતે જે રાત્રિદિવસ આચરણ કરે છે; તે માણસે દમ સાધ્ય કર્યો છે એમ કહી શકાય છે; અર્થાત્ ઉપર નિર્દિષ્ટ લક્ષણો દમનાં છે. હવે યજ્ઞ એટલે શું તે સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ. બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓ આદિક સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાના અધિકારનુરૂપ જેને જે દૈવતાનું પૂજન આદિ કરવાનું ધર્મયુક્ત હોય, તેનું યથાવિધિ આચરણ કરવું; જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ષટ્કર્મો કરવાં અને શૂદ્રોએ તેમને વંદન કરવું, એજ તેમના બંનેના યજ્ઞ છે અને તે ઉભયને યજ્ઞનું ફળ મળે છે; તેજ પ્રમાણે અધિકારપરત્વે વિચાર કરી સર્વ મનુષ્યોએ પોતપોતાનો યજ્ઞ કરવો; પરંતુ તેમાં ફલાશારૂપી વિષ મેળવવું નહિ અને આ યજ્ઞનો કર્તા હું છું એવો પણ ભાવ લાવવો નહિ; તથા વેદની સર્વ આજ્ઞાઓ સ્વતઃ પાળવી. હે અર્જુન ! આનેજ સશસ્ત્ર યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે અને એજ ભોક્ષમાર્ગમાં લોભીઆ તથા સાથીનું કામ કરે છે. હવે દડાને ભૂમિપર નિરર્થક નહિ, પરંતુ પુનઃ હાથમાં લેવાના હેતુથીજ પછાડવામાં આવે છે; કિંવા ખેતરમાં નખાતું ધાન્ય તેનો નાશ કરવાને નહિ, પરંતુ વધારે પકવવા માટેજ નખાય છે; અથવા મૂકેલી વસ્તુ શોધવા માટેજ જેમ માણસ હાથમાં દીપક લે છે; કિંવા વૃક્ષને શાખાઓ, પદ્મલો અને ફળો આવે એવી આશાથીજ તેના મૂળમાં જળસિંચન કરે છે; વધારે શું કહું ? પોતાનું સ્વરૂપ જોવાના હેતુથી જેમ એકાદ માણસ વારંવાર આરસીપરનો મેલ લુછી નાખીને તેને સ્વચ્છ કરે છે; તેજ પ્રમાણે વેદોએ જે ઈશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ મનુષ્યે સતત વેદાભ્યાસ કરવો. બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થવાને માટે દ્વિજે બ્રહ્મસૂત્રો અને ઇંતર જનોએ સ્તોત્ર કિંવા ઇશ્વરનાં નામ પઠન કરવાં. હે પાર્થ ! સ્વાધ્યાય તે એજ છે. અસ્તુ ! હવે તપનો અર્થ સાંભળ. પોતાના સર્વસ્વનું દાન કરવું; અન્યથા ખર્ચને વૃથા સમજવો; જે પ્રમાણે કટુ વૃંદાવનના ફળો વૃક્ષને લાગે છે, છતાં તે કોઈના ઉપયોગમાં આવતા નથી અને વ્યર્થ સુકાઈ જાય છે; પરંતુ પાછળથી તે ઔષધ સ્વરૂપે સમસ્ત જગતને ઉપયોગી થઈ પડે છે; કિંવા અંદન અગ્નિમાં પડીને પોતાનો નાશ કરી દે છે, પરંતુ સર્વને સૌગંધ્ય આપે છે; અથવા સુવર્ણ જેમ જેમ શુદ્ધ થાય

છે તેમ તેમ વજનમાં કમી થતું બાંધ છે, પરંતુ કસમાં વધતું બાંધ છે; કિંવા કૃષ્ણ પક્ષમાં ચંદ્ર જેમ પોતે એક એક કળાથી ન્યૂન થતો બાંધ છે, પરંતુ કૃષ્ણપક્ષનું પોષણ કરે છે; (સર્વ ઔષધીઓનું પોષણ કરે છે;) તે પ્રમાણે, હે વીર ! બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને શરીરનો જે નિરોધ કરવો તેનેજ તપ કહેવામાં આવે છે. ઇતર જે તપો છે તે આ તપની પેઠે શુદ્ધ નથી. માટે હંસપક્ષી જે પ્રમાણે દૂધમાં પોતાની ચાંચ નાખી દૂધ અને પાણીને પૃથક્ કરે છે, તે પ્રમાણે દેહ અને જીવનું એકત્ર તોડી નાખનારો જે વિવેક અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જે વિવેક આત્મવિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિનો વિષયો તરફનો માર્ગ કુંઠિત કરે છે; જે પ્રમાણે મનુષ્ય ભગૃત થતાંની સાથેજ નિદ્રા અને સ્વપ્ન આપોઆપ નષ્ટ થાય છે; તેમ હે ધનુર્ધર ! જે વિવેકવડે મનુષ્ય સર્વ પાપતાપથી મુક્ત થઈ આત્માને પામે છે; તેનેજ તપ કહેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે દૂધ નાનાં છોકરાંને હિતકારક છે અને જેમ ચેતન સર્વ જૂતોમાં એક સરખોજ છે, તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્રની સાથે સૌજન્ય ધરાવવું તેનેજ ‘આર્જવ’ કહેવામાં આવે. (૧૧૩)

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया ? तेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्यारचापलम् ॥२॥

શ્લોકાર્થ :—અહિંસા, સત્ય ભાષણ, અક્રોધ, સંન્યાસ, અંતઃકરણનો ઉપશમ, ચાડી ચુગલીનો અભાવ, પ્રાણી માત્રપર દયા, વિષયલંપટતાનો નિરોધ, નમ્રતા, જનલજ્જા અને સ્થિરતા. (૨)

ટીકા :—અને કાયા વાચા મનદ્વારા જગતના સુખને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે તેને અહિંસાનું રૂપ બાજુ. હવે તીક્ષ્ણતા અને મૃદુતા એ ઉભય શુભો ધરાવનાર કમળ જેમ પાણીને લેદીને ઉપર આવે છે, પરંતુ તે લેદવું મૃદુ હોય છે; કિંવા ચંદ્રનું તેજ વનસ્પતિને આવી અથડાય છે, પરંતુ તે શીતળ હોય છે; જે ઔષધ રોગીને જતાવવામાં આવતાંજ રોગનો નાશ કરે અને ખાવામાં જરા પણ કટુ લાગે નહિ; એને ઔષધની નહિ તો બીજી શી ઉપમા આપવી વાડ ? પાણીની મૃદુતા એવી હોય છે કે આંખની કીકીમાં પણ તે ખુંચે નહિ, અને કઠોરતા પણ એવી હોય છે કે પર્વતને લેદીને બહાર નીકળી પડે. તે પ્રમાણે સંશયનિવૃત્તિ કરવામાં જે લોખડવત તીક્ષ્ણ હોય છે, અને મધુરતા એવી કે જેનો નાહ સામાન્યતા મધુર્ય પણ લાજ

મરે, તથા કર્ણને પણ તેનું સેવન કરવાનું મન થાય અને યથાર્થતાના બળથી બ્રહ્મપર્યંત જઈ પહોંચે; વધારે શું કહું? તેનામાં અત્યંત માધુર્ય હોય છે, તોપણ તેનાથી ઠગાવાનો વારો કોઈને આવતો નથી અને તેમાંનો અર્થ જોવા જતાં કોઈના પણ મનને આઘાત થતો નથી. બાકી, એમ તો પારધિનું ગાયન પણ સાંભળવામાં મધુર હોય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તે મૃગને ઘાતક નીવડે છે; અથવા અગ્નિ પોતાનાં કાર્ય પ્રકટ રીતે કરે છે, પરંતુ તેની આ સત્યતાને આગ લાગે! કાનને મધુર લાગે પરંતુ અર્થ હૃદયને ભેદી નાખે એવો હોય, તે વાણી નથી પરંતુ ખુમસુરત રાક્ષસીજ છે. પરંતુ માતા જેમ કોષિત થઈને ઉપર ઉપરથી બોલે તે વ્યર્થ હોય છે અને લાલન કરવામાં પુષ્પવત્ મૃદુ હોય છે; તેમ સાંભળતાં સુખદાયક થાય અને પરિણામે ઇષ્ટ નિવડે એવું વિકારરહિત જે ભાષણ તેનેજ સત્ય ભાષણ કહેવામાં આવે છે. હવે પત્થરપર પાણીનું સિંચન કરવા છતાં પણ તેને જેમ અંકુર કુટતા નથી, કિંવા કેવળ છાશને વલોવવાથી જેમ માખણ તરી આવતું નથી; સર્પની કાંચળીના મસ્તકપર પગ મૂકવામાં આવે તેથી તે જેમ ફેંચી ઉઠી કરી શકતી નથી અને વસંત ઋતુ આવવા છતાં પણ જેમ આકાશને પુષ્પો આવતાં નથી; અથવા રંભાના રૂપથી જેમ શુકને વિષયવાસના ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, કિંવા ભસ્મમાં ઘી નાખવામાં આવે તોપણ તે જેમ પ્રદીપ્ત થતી નથી; તે પ્રમાણે જે શબ્દો બોલવાથી બાળકને પણ ક્રોધ ઉપજે, તેવા શબ્દો પણ જેને ક્રોધ ઉપભવતા નથી; કિંવા હે પાંડુસુત! જેના આયુષ્યની દોરી તૂટી હોય તે પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મદેવને પગે પડે તોપણ જેમ બચી શકતો નથી; તે પ્રમાણે યતન કરવાથી પણ જેનામાં ક્રોધનો આવિર્ભાવ થતો નથી; તેજ સ્થિતિને ‘અક્રોધત્વ’ કહેવામાં આવે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન પ્રત્યે બોલ્યા. મૃત્તિકાનો ત્યાગ કરવાથી જેમ ઘટનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે; તતુનો ત્યાગ કરતાં અનાયાસે વસ્ત્રનો ત્યાગ થાય છે; બીજનો ત્યાગ કરતાં વૃક્ષનો ત્યાગ સહજે થાય છે; ભીંતનો ત્યાગ કરતાં તે પર આલેખાએલાં ચિત્રોનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે; નિદ્રાનો ત્યાગ કરતાં જેમ નાના પ્રકારનાં સ્વપ્નોનો ત્યાગ અનાયાસે થાય છે; જળનો ત્યાગ કરતાં તરંગોનો ત્યાગ એની મેળે થાય છે; વર્ષાકાળનો ત્યાગ કરતાં મેઘનો ત્યાગ સ્વયંભૂ થાય છે; અને ધનનો ત્યાગ કરતાં જેમ વિષયોપભોગનો ત્યાગ આપોઆપ થાય છે; તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન પુરૂષ દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને સર્વ સંસારનો ત્યાગ કરે છે. એનું નામજ ખરો ત્યાગ

છે, એમ યજ્ઞલોકતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું. તે મનમાં સમજી ભાગ્ય-
વાન પાર્થે પ્રશ્ન કર્યો કે:-હે પ્રભો ! શાંતિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરીને કહો.
ત્યારે દેવ યોદ્યા કે:-બહુ સારૂ, સાંભળ. જ્ઞેય અને જ્ઞાતાને વિદ્ધીન કરીને
ન્યારે જ્ઞાન પણ લય પામે છે, તેજ સારી શાંતિ છે. પ્રલયકાળનું
ઉદક જેમ સર્વ વિશ્વને ડૂબાવીને પોતેજ રહે છે; અને તેમાં પછી
મૂળ પ્રવાહ અને સમુદ્રમાં મળવું એ અવસ્થા રહેતી નથી; તેમજ
સર્વત્ર જળ છે એવો પણ યોધ કોઈને રહેતો નથી; તે પ્રમાણે જ્ઞેયનું
ઐક્ય થતાં જ્ઞાતૃત્વ પણ આપોઆપ નષ્ટ થાય છે. ત્યારે હે અર્જુન !
જે જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે તેજ શાંતિનું રૂપ છે. પીડા આપનારી
આધિથી કિંવા અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળવાથી ઉત્પન્ન થતી પીડા, તે
સ્વકીય છે કિંવા પરકીય છે એ વાત લક્ષમાં ન આણતાં જે પ્રમાણે
ઉત્તમ વૈદ્ય તેને નિવારે છે; કિંવા એકાદ ગાય કાઢવમાં સપડાતાં તેનું
દુઃખ જોઈ જેનું મન આકુળવ્યાકુળ થાય છે, તે જેમ તે દુઃખી છે
કિંવા નહિ તે પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં તેને બહારજ કાઢે છે; કિંવા
ડુબતા મનુષ્ય તરફ જોઈ તે બ્રાહ્મણ છે વા અત્યંત છે એ વાતની
ચોક્કસી કર્યા વિના તેને બહાર કાઢી તેના પ્રાણનું રક્ષણ કરવામાં
આવે છે; અથવા મહા વનમાં કોઈ દુષ્ટ એકાદ પતિવ્રતા સ્ત્રીને લૂંટી
તેને વસ્ત્રહીન કરીને છોડી દે અને આ સ્ત્રી જો કોઈ સંભાવિત ગૃહ-
સ્થની દ્રષ્ટિએ પડે તો તે જેમ પ્રથમ તેના અંગપર વસ્ત્ર નાખી
પછીજ તેની પૂછપરછ કરે છે; તે પ્રમાણે જે અજ્ઞાન અને પ્રમા-
દથી વ્યાસ હોય કિંવા પૂર્વકર્માનુરૂપ જેને કાંઈ વ્યાધિનો ઉપદ્રવ હોય,
અને જે સર્વની નિંદાને પાત્ર થયો હોય; તેને પોતે સહાય કરી જે
તેને તેના વ્યાધિની વિસ્મૃતિ કરાવે છે; અરે, પોતાની સમક્ષ આવતા
મનુષ્યના દોષ પોતાની ઉદાર દ્રષ્ટિથી નષ્ટ કરી જે તેના પ્રતિ દયા
દ્રષ્ટિ ફેંકે છે; જે પ્રમાણે શાલિગ્રામની પ્રતિમાને અલંકાર પહેરાવીને
તથા પુષ્પોવતી વધાવીને પછી તેના પ્રતિ આપણું ચિત્ત દોરાવવામાં
આવે; કિંવા ક્ષેત્રમાં ધાન્ય વાવી ઉત્તમ પાક થયા પછી તેને જોઈ
સંતોષ પામવામાં આવે; અથવા પોતાને ઘેર અતિથિ આવતાં તેને
અન્નદાન આપી સંતોષિત કર્યા પછી તેના આશીર્વાદ લેવામાં આવે;
તે પ્રમાણે પોતાની સમક્ષ આવતા મનુષ્યની ખામી પોતાના ગુણના
સામર્થ્યથી દૂર કરીને પછી જે તેના તરફ દયાર્દ્ર દ્રષ્ટિથી જુએ છે;
એટલુંજ નહિ, પણ તેના દુઃખપર ડામ ન દેતાં તથા તેના પાપકર્મનો
ઉચ્ચાર કરી તેને દુઃખ ન દેતાં, તથા તેના વ્યાધિનું નામ લઈ તેને

આધિષ્ઠ ન કહેતાં, જે ઉપાયથી તે અધમ સ્થિતિમાંથી ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવે તેજ ઉપાય જે કરે છે; અને જે કોઈ પણ મનુષ્યને દુઃખપર ડામ દેતો નથી; હે અર્જુન ! ઉત્તમ મનુષ્યની સાથે તુલના કરી અન્યને જે કનિષ્ઠ માનતો નથી અને તેના દોષ મનમાં આણતો નથી; તે મનુષ્યના ગુણો ‘અપૈશુન્ય’ નાં ખરાં લક્ષણો છે; અને હે અર્જુન ! મોક્ષમાર્ગનાં સુખાવહ મુખ્ય સાધન આજ છે. (૧૫૩)

હવે દયાનાં લક્ષણો સાંભળ. જે પ્રમાણે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર નાનાં મોટાનો ભેદ ન રાખતાં સર્વને સમાનજ શાંતિ આપે છે; તેમ દયાળુ પુરૂષ દુઃખિતનાં દુઃખનું નિવારણ કરતી વખત તે ઉત્તમ છે કે અધમ છે એ વાત લક્ષમાં ન રાખતાં સર્વનાં દુઃખ દૂર કરે છે. જગતમાં પાણી જેમ ઘાસ સુકાવા લાગતાં પોતાનો નાશ કરીને પણ તેનું રક્ષણ કરે છે; તેમ પીડિત મનુષ્ય દેખાતાં તેને સર્વસ્વ આપીને પણ કાંઈ આપી શકાયું નથી એમ તે માને છે. વહેતા પાણીના માર્ગમાં ખાઓચીડ આવે તો તેને ભરી નાખ્યા વિના તે આગળ વધતું નથી, તેમ તે જોવામાં આવેલા દુઃખી મનુષ્યને સંતોષ આપ્યા સિવાય પગલું પણ ભરતો નથી. પગમાં કાંટો વાગતાં જીવ આકુળવ્યાકુળ થાય છે તે પ્રમાણે અન્યનું સંકટ જોઈ તેનું મન વ્યથિત થાય છે. પગ તળે શીત પદાર્થનું મર્દન કરતાં જેમ આંખમાં શીતળતા આવે છે, તેમ અન્યનું સુખ જોઈને તેને સુખ થાય છે. કિંબહુના તૃપિતની તૃષા નિવૃત્ત કરવાને માટે જે પ્રમાણે જગતમાં પાણી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે; તે પ્રમાણે દુઃખિત મનુષ્યોનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટેજ તે આ જગતમાં રહે છે. જે મનુષ્ય આવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે તે દયાનીજ મૂર્તિ છે; અને હે વીરોત્તમ ! તેનો હું જન્મથીજ ઋણી છું. (૧૬૨)

સૂર્યોદય થતાંની સાથે કમળ પુષ્પ વિકાસ પામે છે, પરંતુ સૂર્ય જે પ્રમાણે તેના સૌગંધ્યનો ઉપભોગ લેતો નથી; કિંવા વસંત ઋતુમાં અરણ્યનાં પુષ્કળ વૃક્ષો નવપલ્લવિત થાય છે, તથાપિ વસંત ઋતુ તેમાંનાં એક પણ વૃક્ષનો ઉપભોગ ન લેતાં ચાલી જાય છે; વધારે શું કહું ? લક્ષ્મી મહાસિદ્ધિ સહવર્તમાન શ્રી વિષ્ણુને પ્રાપ્ત થઈ તોપણ જેમ વિષ્ણુનું તો તેના પ્રતિ લક્ષ પણ જતું નથી; તે પ્રમાણે આલોક તથા પરલોકના મનગમતા વિલાસો દાસ થઈને રહે તોપણ જે તેનો ઉપભોગ લેવા ઇચ્છતો નથી; વધારે શું કહું ? માત્ર દોતુકને ખાતર પણ જે વિષયોની ઇચ્છા કરતો નથી, તે ‘અલોકપત્વ’ નામની દશાને પ્રાપ્ત થયો એમ કહેવાય છે. (૧૬૭)

મધુમક્ષિકાને જે પ્રમાણે મધપુડો, જલચરને જેમ પાણી, પક્ષી-ઓને પ્રતિબંધરહિત આકાશ, અને બાલકને જેમ માતા નિરંતર પ્રિય હોય છે; અથવા વસંત ઋતુનો પ્રારંભ થતાં જેમ મલય પર્વત-પરનો સૌગંધ્યયુક્ત મંદ મંદ પવન પ્રિય લાગે છે; નેત્રોને પ્રિય વસ્તુથી જેવો આનંદ થાય છે; કિંવા જે પ્રમાણે કાચળી પોતાની દ્રષ્ટિથી પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરે છે, તે પ્રમાણે જેની દ્રષ્ટિ ભૂતમાત્ર પ્રતિ પ્રેમયુક્ત હોય છે; સ્પર્શમાં કોમળ, ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ, નાક આગળ લેતાં સૌગંધ્યયુક્ત અને રૂપમાં સ્વચ્છ તથા શુભ્ર, એવું જે કર્પૂર તે ગમે તેટલું ખાવા છતાં જો તેનાથી બાધ થતો ન હોત તો તે કૌમ-લતાની ઉપમાને પાત્ર થયું હોત. જે આકાશના ઉદરમાં પંચમહા-ભૂતોનો સમાવેશ થાય છે, તેમજ જે પરમાણુમાં પણ સમાઈ શકે છે અને વિશ્વના જેવો પણ આકાર ધારણ કરે છે; વધારે શું કહું ? જે જગતના જીવનને માટેજ જીવે છે; આવી સ્થિતિને ‘માર્દવ’ કહે છે.

પરાજિત થએલો રાજા જે પ્રમાણે લજ્જાથી દુઃખી થાય છે, અથવા નિકૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જે પ્રમાણે આબરૂદાર માણસ નિસ્તેજ થાય છે; કિંવા એકાદ ઉત્તમ સંન્યાસી અકસ્માત્ કોઈ ચંડાળના ઘરમાં મરી જાય તો તે ઘટના તેને માટે જેમ લજ્જાભરેલી ગણાય છે; ક્ષત્રિયને રણમાંથી લાગી જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે સહન કરવાને જેમ તેને શરમ ઉત્પન્ન થાય છે; કિંવા પતિવ્રતા સ્ત્રીને વૈધવ્ય આવી પડે, સુંદર સ્ત્રીને કોઠ થાય અથવા સંભાવિત મનુષ્યપર ખોટું આજ આપે, તો તેને જે પ્રમાણે સંકટ ઉત્પન્ન થાય છે; તે પ્રમાણે સાડા ત્રણ હાથનું શરીર ધારણ કરી લિન્ન લિન્ન યોનિમાં ઉત્પન્ન થવું તથા મરવું, તથા ગર્ભમાં રક્ત તથા મૂત્રમાં રસ બનીને રહેવું; વધારે શું કહું ? દેહ ધારણ કરી નામરૂપનો સ્વીકાર કરવા કરતાં ઇતર કોઈ પણ ઘટના વિશેષ લજ્જાયુક્ત નથી. આવા દોષોથી યુક્ત એવું જે શરીર તે ધારણ કરવામાં નિર્લજ્જ મનુષ્યોજ આનંદ માને છે; પરંતુ સાધુ પુરૂષોને તો લજ્જાજ ઉપજે છે. જે પ્રમાણે કળસૂત્રી પુતળીઓની દોરી તૂટવાથી તેની ચેષ્ટા બંધ થાય છે, તે પ્રમાણે પ્રાણુપર વિજય મેળવવાથી કર્મેન્દ્રિયોની ગતિ બંધ થાય છે. કિંવા સૂર્યાસ્ત થતાં સૂર્ય-કિરણોની પ્રભાનો લય થાય છે, તે પ્રમાણે મનપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મતિ કુંઠિત થાય છે. આ પ્રમાણે મન અને પ્રાણુને વશ કરવાથી દશે ઇન્દ્રિયો પાંગળી બને છે. તેનેજ ‘અચાપદ્ય’ કહેવામાં આવે છે. (૧૮૫)

**તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોતે નાતિમાન્તા ।
ભવંતિ સંપદં દૈવીર્માભજાતસ્ય ભારત ॥૩॥**

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! પ્રગલ્ભતા, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, અદ્રોહ, નિર્માનીયણ, આ શુભો દૈવી સંપત્તિવાળા મનુષ્યમાં હોય છે.

ટીકા—ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરવામાં મનુષ્યને ધૈર્યની ન્યૂનતા રહેતી નથી. પતિવ્રતાને પતિના મરણ પછી અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુ પામવા જેવો કષ્ટકારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ તે સહગમન કરવાને માટે આગળ પાછળ જોતી નથી; તે પ્રમાણે જે વિષયોને વિષવત્ માનીને આત્મપ્રાપ્તિને માટે સુષુપ્તના નાડીમાંથી પ્રાણવાયુને લઈ જવા જેવા કઠિનમાર્ગનું પણ અવલંબન કરે છે; તેને શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિ નિષેધની અડચણ તથા મર્યાદા નડતી નથી અને મહાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પણ ચમત્કાર લાગતો નથી. આ પ્રમાણે જેનું મન આપોઆપ ઈશ્વર પ્રતિ દોડે છે તેને આધ્યાત્મિક તેજ પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. (૧૯૦)

હવે, સર્વ સહન કરનારાઓમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવો ગર્વ જેને ઉત્પન્ન થતો નથી, તેણેજ ‘ક્ષમા’ પર સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ કહી શકાય. જે પ્રમાણે દેહ સર્વ રોમને ધારણ કરે છે, છતાં પણ તે તેના ગર્વ ધારણ કરતો નથી; અને ઇન્દ્રિયોની અતિ પ્રવૃત્તિ કિંવા પૂર્વ કર્મદ્વારા રોગની ઉત્પત્તિ; અપ્રિય વસ્તુનો યોગ કિંવા પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ; આ સર્વ દશા એકી વેળા પ્રાપ્ત થાય તોપણ જે અગસ્ત્ય ઋષિની પેઠે ધૈર્ય ધરીને તેને સહન કરે છે; આકાશમાં ધૂમ્રના પ્રચંડ ગોટાઓ જાય તોપણ જે પ્રમાણે પવનની એક હ્લેરજ તેને નષ્ટ કરે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક ઉપદ્રવો એકદમ ઉત્પન્ન થાય તોપણ જે ધૈર્યથી તે સર્વને ગળી જાય છે; અને ચિત્તમાં ખેદ ઉત્પન્ન થાય એવા આ પ્રસંગે પણ જે ધૈર્ય કાયમ રહે છે; તેને ધૃતિ કહેવામાં આવે છે. (૧૯૬)

હવે સુવર્ણકલશ સ્વચ્છ કરી તેમાં ગંગારૂપી અમૃત ભરવામાં આવતાં તે જે પ્રમાણે સર્વથી શુદ્ધ ગણાય છે, તેવુંજ ‘શૌચ’ ના સંબંધમાં સમજવું. જે મનુષ્યનાં બાહ્ય આચરણ નિષ્કામ હોય છે અને જેના અંતઃકરણમાં વિવેક જાગૃત હોય છે; તે બાહ્યચર્યંતર ‘શૌચ’ નું લક્ષણ છે. (૧૯૮)

ગંગોદક સમુદ્ર તરફ જતાં જતાં ગંગાતટપર આવેલાં વૃક્ષોનું

સહજે પોપણુ કરે છે, તથા સ્નાન કરનારાઓનાં પાપ અને તાપનો પણુ નાશ કરે છે; કિંવા જે પ્રમાણે સૂર્ય પોતાની રાજની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળે છે એટલે અંધકારનો નાશ કરે છે, તથા જગતમાંની સંપત્તિનાં મંદિરો ઉઘાડી જગદ્ વ્યાપારનો પ્રારંભ પણુ કરાવે છે; તે પ્રમાણે જે બદ્ધ મનુષ્યોને મુક્ત કરી, સંસાર સાગરમાં ડૂબેલાને તારી, પીડિતોનાં દુઃખનું નિવારણ કરીને કિંબદુના, સ્વાર્થ સાધતો હોવા છતાં પણ જે રાત્રિદિવસ ઇતર મનુષ્યોના સુખની વૃદ્ધિ કરે છે; અને સ્વાર્થને માટે અન્યના અહિતને સંકેદપ પણ જેને ઉપજતો નથી; તેનેજ હે અર્જુન ! ‘અદ્રોહત્વ’ નો અવતાર કહેવામાં આવે છે. આ સર્વ મેં તને ખુલ્લી આંખે જોઈ શકાય એવી રીતે કહ્યું છે. (૨૦૪)

હે પાર્થ ! ભગીરથે ગંગાની પ્રાર્થના કરી તેને મૃત્યુલોકમાં આણી તે વખતે શંકરે તેને પોતાની જટામાં ધારણ કરી લીધી; આથી તેના વેગના ગર્વનો ઉપમર્દ થયો અને તે લજ્જિત થઈ; તે પ્રમાણે લોકો માન આપે ત્યારે જે સંકોચ પામે છે, તેનું નામજ હે સુમતિ અર્જુન ! ‘અમાનિત્વ’ છે. આ વિષે તને પૂર્વે અનેક વેળા કહ્યું છે. આ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિ છઠ્વીસ ગુણોવાળી હોય છે. કિંવા આ દૈવી સંપત્તિ આ છઠ્વીસ ગુણરૂપી તીર્થોવડે નિત્ય નૂતન એવી જાણે વૈરાગ્યરૂપી સગરનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે ભગવતી ગંગાજ પ્રકટ થઈ હોય એમ ભાસે છે. કિંવા આ ગુણરૂપી પુષ્પોની માળા હાથમાં ગ્રહી મુક્તિરૂપ વધુ નિરપેક્ષ વૈરાગ્યરૂપ વસ્તુ ગળું જાણે શોધતી ન હોય ! એમ લાગે છે. (તેને વરવાને માટે આતુર જણાય છે.) અથવા આ ૨૬ ગુણરૂપી દીપકો સળગાવીને જાણે ગીતાજ પોતાના આત્મરૂપી પતિની આરતિ ઉતારવાને આવી ન હોય ! એમ લાગે છે. અથવા ગીતારૂપી સમુદ્રમાંનાં આ ગુણરૂપી મોતી દૈવી સંપત્તિરૂપ છીપમાં ઉત્પન્ન થયાં છે. દૈવી સંપત્તિનાં જે લક્ષણો વર્ણવી જતાવ્યાં તે કરતાં અધિક તે કેટલાંક હવે જતાવું ? (૨૧૨)

હવે આમુરી સંપત્તિ જો કે દુઃખરૂપી વલ્લરિ હોઇ દોષરૂપી કાંટાઓથી ભરેલી છે, તોપણ તું તેને તારા મનમાં સમજી લે. જે વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તે આપણા ઉપયોગની નથી એ વાત ખરી; પરંતુ

× સગર વંશના દિલીપ રાજાના પુત્ર ભગીરથે તપશ્ચર્યા કરી કુળનાં માણસોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સ્વર્ગમાં રહેલી ગંગાને મૃત્યુલોકમાં આણી, તેથીજ તેનું નામ ‘ભાગીરથી’ પડ્યું છે.

તેનો ત્યાગ કરવાને માટેજ અતિ સાવધતાથી તે સાંભળી લે. જીવને ભયંકર નરકપ્રાપ્તિ કરી આપવાને માટે ઘોર દોષોએ જે સંપીકું મંડળ બનાવ્યું છે તેજ આ આસુરી સંપત્તિ છે; કિંવા સર્વ વિષો એકત્ર થાય તો તેને હળાહળ વિષ એજ નામ આપવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિ એ દોષોનો મહા સમુદાયજ છે. (૨૧૬)

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુણ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! દંભ, ગર્વ, માનની લોહુપતા, ક્રોધ, મર્મલેહક ભાષણ અને અજ્ઞાન, આ લક્ષણો આસુરી સંપત્તિવાળા પુરૂષમાં હોય છે. (૪)

ટીકા:—હે વીર ! આ આસુરી દોષોમાં જે મુખ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ દંભ છે. જે પ્રમાણે આપણી માતા તીર્થસમાન આપણને પાવન કરનારી હોય છે, તોપણ તેની નિંદા કરીને તેના દોષ લોકોની આગળ પ્રકટ કરવાથી તે આપણા પતનનું કારણ બને છે; કિંવા ગુરૂ પાસેથી સંપાદન કરેલી બ્રહ્મવિદ્યા ભર ચૌટામાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તે આપણું હિત કરનારી હોવા છતાં પણ અહિતકારકજ નિવડે છે; પોતે મહા પૂરમાં વહી અન્યને સામે તીર લઈ જવાવાળી નાવ પણ જો તેને આપણે મસ્તકપર લઈએ તો તે આપણને ડૂબાવીજ દે છે; જીવનું રક્ષણ કરનાર અન્નનું અધિક સેવન કરવામાં આવે તો તે વિષની પેઠે ઘાતક નીવડે છે; તે પ્રમાણે આલોક પરલોકનો સખા જે ધર્મ અને સદાચાર, તેનું પાલન કરવા છતાં પણ જો તેને ભરખભરમાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો તેથી આપણે દોષનાજ ભાગી બનીએ છીએ. માટે હે વીર ! આપણે કહેલો ધર્મ જો આપણીજ વાણીથી ચારે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરીએ તો તે ધર્મજ અધર્મ બની જાય છે; અને તેનેજ ‘દંભ’ કહેવામાં આવે છે. (૨૨૩)

મૂર્ખ મનુષ્યને ચાર અક્ષરો આવડતાં તે જેમ બ્રહ્મદેવની સલાને પણ તુચ્છ માને છે; કિંવા ચાણુકસ્વારનો અશ્વ જે પ્રમાણે ગજાશ્રેષ્ઠને પણ ‘કુછ બિસાત’માં ગણતો નથી; કાંટાવાળાં વૃક્ષપરનો સરડો વૃક્ષની ટીથીપર જઈ બેસે છે એટલે સ્વર્ગને પણ નીચ માને છે; તુલ્યનું બળતણ મળે તોપણ અગ્નિજવાળા જે પ્રમાણે આકાશમાં જઈ પહોંચે છે; આશ્વિનીઆમાંનાં મત્સ્ય તેમાં પાણી પહોંચે છે ત્યાં સુધી સમુદ્રને પણ તુચ્છ માને છે; અથવા જે પ્રમાણે એક દિવસ પરાન્ન મળતાંજ

દરિદ્રી ઉન્મત્ત બની જાય છે; તે પ્રમાણે જે સ્ત્રી, ધન, વિદ્યા, સ્તુતિ તથા માન મળવાથી ઉન્મત્ત થાય છે; એકાદ દિવસ અજ્ઞાયા મળેલી જોઈ, હવે આપણે અન્ય છાયાની શી આવશ્યકતા છે એમ ધારી દૈવહીન મનુષ્ય જે પ્રમાણે પોતાનું ઘર તોડી પાડે; કિંવા એકાદ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ મૃગજળને જોઈને પોતાના ઘરનું ટાંકું પૂરી નાખે; તેમ સંપત્તિના યોગથી ઉન્મત્ત થવું તેનેજ ‘દર્પ’ કહેવામાં આવે છે, એમ હું તને નિઃસંશય કહું છું. (૨૨૯)

જગતને વેદોપર શ્રદ્ધા છે; ઇશ્વરજ સર્વ કોઈને પૂજ્ય છે અને સૂર્યજ સર્વ જગતનો પ્રકાશક છે. સર્વનેજ સાર્વભૌમ પદની ઇચ્છા હોય છે; તથા સદાકાળ જીવતા રહેવું એ સર્વનેજ પ્રિય હોય છે; માટે ઉત્સાહથી તેનું વર્ણન કરીએ તો તે સાંભળીને જેના મનમાં મત્સર તથા ખિન્નતા પેદા થાય છે; અને એમ કહે છે કે ખાઈ નાખો એ ઇશ્વરને અને વિષ આપો એ વેદોને. પતંગીઉં જેમ દીપકનો પ્રકાશ સહન કરી શકતું નથી, આગીયાને જેમ સૂર્યનો તિરસ્કાર આવે છે અને ટીટોડી સસુદ્રની સાથે વૈર બાંધે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા મનુષ્યથી અભિમાનને લીધે ઇશ્વરનું નામ પણ સહન થઈ શકતું નથી; અને સગા બાપને પણ તે શોક્ય સમાન વેરી ગણે છે. આ પ્રમાણે જેના અંગમાં પુષ્કળ અહંકાર ભરેલો હોય તેને ‘અભિમાની’ કહેવામાં આવે છે. આવો પુરૂષ રૌરવ નરકનો રાજમાર્ગજ છે. (૨૩૬)

અન્યનું સુખ જોતાંજ જેને કોઈરૂપી અગ્નિનું વિષ ચઢે છે; તમ થએલા તેલમાં શીતળ જળ નાખવામાં આવતાંજ તે ચડચડી ઉઠે છે, કિંવા ચંદ્રને જોતાંજ જેમ શિઆળને બળાપો થાય છે; વિશ્વના પ્રકાશક સૂર્યને પણ ઉદિત થએલો જોઈને જેમ ધ્રુવડના ડોળા મીંચાય છે; ખેડા ફાટતાં સર્વ લોકોને સુખ થાય છે, ત્યારે ચોરને તેથી મૃત્યુ કરતાં પણ અધિક દુઃખ થાય છે; અને સર્પને દૂધ પાવામાં આવે તો જેમ તેનું ભયંકર વિષજ બને છે; અગાધ સસુદ્રના જળનું પ્રાશન કર્યા છતાં પણ વડવાનળ ઉલટો અધિકજ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તેને લેશ પણ શાંતિ થતી નથી; તે પ્રમાણે અન્યની વિદ્યા, વિનોદ, વૈભવ અથવા સૌભાગ્યને જોઈને મનમાં જે ચારે તરફ તલપાપડ થવા લાગે છે; તેને ‘ક્રોધ’ કહેવામાં આવે છે. (૨૪૨)

જેનું મન સર્પના દર જેવું અને દ્રષ્ટિ બાણના અગ્રસમાન તીક્ષ્ણ હોય છે; જેનું ભાષણ વિંછીના ડંખ જેવું તીક્ષ્ણ હોય છે; તથા જેની ઇંતર ક્રિયા પોલાદના કરવતની પેઠે અન્યને ત્રાસદાયક હોય છે; આ

પ્રકારે જે અન્યના મનને છિન્નભિન્ન કરનારી ક્રિયાથી અંતર્બાહ્ય ભરલો હોય છે; તે મનુષ્યને અધમ જાણજે. આ ‘પારુષ્યના’ લક્ષણો છે.

હવે અજ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. જેમ પાષાણને શીત અને ઉષ્ણ વસ્તુના સ્પર્શની સમજ હોતી નથી; કિંવા જન્માંધ જેમ રાત્રિ અને દિવસને જાણતો નથી; અગ્નિ જેમ કયો વસ્તુને બાળવી અને કયોને છોડવી તે જાણતો નથી; પારસમણિ જેમ સુવર્ણ તથા લોખંડ વચ્ચેના ભેદને જાણતો નથી; ચમચો જેમ નાના પ્રકારના રસ કિંવા સ્વાદને જાણી શકતો નથી; અથવા પવન જેમ સારા ખોટા માર્ગને ન જોતાં સર્વત્ર વાય છે; તે પ્રમાણે જે સારાં કિંવા માઠાં કૃત્યો વિષે અંધ હોય છે; સારી કે માઠી વસ્તુ ન જોતાં નાનું બાળક જે કાંઈ જુએ છે તેને જેમ મુખમાં નાખે છે; તે પ્રમાણે પાપ પુણ્યની ખીચડી કરી, તેને ખાતી વખત બુદ્ધિને કટુ કિંવા મિષ્ટ સ્વાદ ન લાગવો, આવી જે દશા તેને ‘અજ્ઞાન’ કહેવામાં આવે છે. (૨૫૧)

આ પ્રમાણે છએ દોષોનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. આ છએ દોષો અંગમાં હોવાથીજ આ આસુરી સંપત્તિ અતિ બલાઢ્ય થઈ છે. સર્પનું અંગ નાનું છતાં પણ તેમાં જેમ વિષ ઘણું હોય છે; કિંવા પ્રલયાગ્નિ, વિદ્યુદાગ્નિ અને વડવાગ્નિ એ ત્રણ અગ્નિની સંખ્યા જોતાં ઘણી થોડી છે, પરંતુ તેની પ્રાણાહુતિ આપવાને આખું વિશ્વ પણ જેમ પૂરું પડતું નથી; બ્રહ્મદેવને શરણે ગયા છતાં પણ ત્રિદોષથી અસ્ત થએલા મનુષ્યનું મૃત્યુ નિવૃત્ત થતું નથી; તો ત્રણને બદલે છ દોષોથી જે આસુરી સંપત્તિ ભરપૂર છે, તેનું પ્રાબલ્ય જેવું તેવું સમજાશ નહિ. દુષ્ટ ગ્રહોનો સમુદાય એકાદ વખત એકજ રાશિમાં આવે છે, કિંવા નિંદા કરનારને જે પ્રમાણે સર્વ પાતકો લાગે છે; મરણ સમીપ આવ્યું હોય એવા મનુષ્યને જે પ્રમાણે સર્વ રોગો અસ્ત કરે છે; કિંવા કુમુદૂર્તકાળે જે પ્રમાણે કુયોગ એકત્રિત થાય છે; અન્યપર વિશ્વાસ રાખનાર મનુષ્ય ચોરોની મંડળીમાં સપડાઈ જાય, કિંવા થાક્યો પાક્યો મનુષ્ય મહા પૂરમાં પડે, એટલે જેમ તેનું પરિણામ અહિત-કરજ આવે છે; તે પ્રમાણે આ છ દોષોથી મનુષ્યનું અત્યંત અનિષ્ઠ થાય છે. બકરીને મરણકાળે આંકડાવાળો વિંછી કરડે, તેની પેઠે આ છ દોષો મનુષ્યને ઘાતક નીવડે છે. મોક્ષના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તે સંસારમાં ડૂબી રહી બહારજ નીકળતો નથી; અને તેથી હે અર્જુન ! અધમ યોનિની બુમિકાઓ ઉતરતાં ઉતરતાં તે સ્થાવર યોનિના તલ પ્રદેશપર્યંત આવી પહોંચે છે. અસ્તુ ! તેનામાં

આ છએ દોષો એકત્રિત થઈ આસુરી સંપત્તિને વધારે છે. આ પ્રમાણે જગતમાં જે એ પ્રકારની સંપત્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. (૨૬૪)

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

માશુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫॥

શ્લોકાર્થઃ—દૈવી સંપત્તિવડે સંસારમાંથી મુક્તિ થાય છે અને આસુરી સંપત્તિના યોગથી સંસારબંધન પ્રાપ્ત થાય છે. હે અર્જુન ! તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મ્યો છે, માટે તું શોક કરીશ માં. (૫)

ટીકા:—આ એ પૈકી પ્રથમ જે દૈવી સંપત્તિ તને કહી તે મોક્ષ રૂપી સૂર્યનો પ્રભાતજ છે. (સૂર્યોદયની પૂર્વે જે પ્રમાણે પહેા ફાટે છે, તે પ્રમાણે આ દૈવી સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ પૂર્વેની સ્થિતિ છે.) બીજી જે આસુરી સંપત્તિ તે તો જીવને માટે મોહરૂપી લોખંડની બેડીજ છે. પરંતુ આ વાત સાંભળીને ધાસ્તી ખાઈશ માં. સૂર્યે રાત્રિની ભીતિ શા માટે રાખવી જોઈએ ? હે ધનંજય ! આ આસુરી સંપત્તિના સપાટામાં તેજ સપડાય છે કે જે ઉપલા છ ગુણોનું આશ્રયસ્થાન બને છે. હે અર્જુન ! તું તો એવો જન્મ પામ્યો છે કે જે ઉપર વર્ણવેલા દૈવી ગુણોનો સાગરજ છે. માટે હે પાર્થ ! તું આ દૈવી સંપત્તિનો સ્વામી થઈ મોક્ષસુખ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આવ. (૨૭૦)

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર एव च ।

દૈવો વિસ્તરઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શૃણુ ॥૬॥

શ્લોકાર્થઃ—હે અર્જુન ! ઇહલોકમાં દૈવ અને આસુર એવા બે પ્રકારના મનુષ્યના વર્ગ છે. તેમાંના દૈવ વર્ગ વિષે પૂર્વે તને વિસ્તારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યુંજ છે; હવે આસુર વર્ગનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૬)

ટીકા:—અને આ દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોકોની વર્તણૂકના અનાદિસિદ્ધ માર્ગો ચાલ્યા આવ્યા છે. જે પ્રમાણે રાત્રિએ નિશાચરોના નીચ વ્યાપાર ચાલુ થાય છે અને દિવસે મનુષ્યાદિના ઉત્તમ વ્યાપાર ચાલે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આ સંસારમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિના વ્યવહાર પોતપોતાને માર્ગે ચાલે છે. પાછળ જ્ઞાન વિષે વિવેચન કરતી વખત દૈવી સંપત્તિને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે; હવે આસુરી સંપત્તિયુક્ત લોકો વિષે

તને કહું છું; તે પ્રતિ પૂર્ણ લક્ષ આપ. નાહ જે પ્રમાણે વાદ્ય સિવાય સાંભળી શકાતો નથી; કિંવા પુષ્પ વિના જેમ મકરંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી; તે પ્રમાણે એકાદ શરીરનો આશ્રય લીધા સિવાય આસુરી સંપત્તિ પણ દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી. બળતા કાષ્ટમાં જેમ અગ્નિ સ્પષ્ટ દેખાય છે; તે પ્રમાણે એ (આસુરી સંપત્તિ) મનુષ્યના શરીરમાં ઓતપ્રોત ભરેલી દેખાઈ રહે છે. શેરડી વૃદ્ધિંગત થતી બળ્ય તેમ તેમ તેમાં રસ પણ વધતો બળ્ય કે; તે પ્રમાણે જેમ જેમ પ્રાણીનું શરીર વિકાસ પામતું બળ્ય છે તેમ તેમ એ સંપત્તિ પણ વૃદ્ધિ પામતી બળ્ય છે. હવે હે અર્જુન ! આસુરી સંપત્તિથી યુક્ત એવાં જે પ્રાણીઓ જન્મ્યાં છે, તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું. (૨૮૦)

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭૧॥

શ્લોકાર્થ:—આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો કયું કાર્ય કરવું અને કયું ન કરવું એ સમજતા નથી; વળી તેમનામાં અંતર્બાહ્ય પવિત્રતા, આચાર અને સત્ય પણ વિદ્યમાન હોતાં નથી. (૭)

ટીકા:—પુણ્યાચરણ વિષે પ્રવૃત્તિ કિંવા પાપાચરણ વિષે નિષેધ, એ જ્ઞાનનો જેના અંતઃકરણમાં અંધકાર વ્યાપેલો હોય છે; દેશમનો કીડો પોતાનું ઘર બાંધવા મંડયો એટલે બહાર નીકળવાનો માર્ગ રહે છે કે નહિ એ પ્રતિ લક્ષજ આપતો નથી અને તેનીજ અંદર ગોંધાઈ બળ્ય છે; અથવા મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ નાણું વસુલ થઈ શકશે કે નહિ તેનો વિચાર ન કરતાં ચોરને પૈસા ધીરે છે; તે પ્રમાણે જે લોકો આસુરી સંપત્તિનો આશ્રય કરે છે તેઓ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ ઉભય માર્ગને બાળતા નથી; અને પવિત્રતા કેવી હોય છે તેની તો તેમને સ્વપ્ને પણ ખબર હોતી નથી. કદાચિત્ કોલસા પણ પોતાની શ્યામતાનાં પરિત્યાગ કરશે, કાગડો પણ ગોરો થશે અને રાક્ષસને પણ માંસભક્ષણનો કટાણો આવશે; પરંતુ હે અર્જુન ! જે પ્રમાણે મધના પાત્રમાં પાવિત્ર્ય આવતું નથી, તે પ્રમાણે આ આસુરી પ્રાણીઓમાં શુચિત્વ આવતું નથી. જેને શાસ્ત્રોક્ત કર્મની ઈચ્છા હોતી નથી, જે વડીલોની આજ્ઞાની વાટ જોવા ઉભા રહેતા નથી અને જેને સદાચારની ઓળખ નથી; બકરી જેમ ફાવે તે આલોપાલો ખાય છે, કિંવા પવન ગમે ત્યાં વિચરે છે, અથવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં ગમે તે પદાર્થને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે; તે પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો પોતાની ઇચ્છાનેજ

આગળ રાખીને આચરણ કરે છે અને સત્યની સાથે તો તેમને સદા વૈરજ હોય છે. વિંછી જે પોતાનો આંકડો મારીને સુખ આપી શકે, તોજ તેમના બોલવામાં સત્યનો અંશ આવી શકે. શુદ્ધદારમાંનો પવન જે સૌગંધ્યયુક્ત હોય તોજ આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોમાં સત્ય હોય; કેમકે તેઓ સ્વભાવથીજ દુષ્ટ હોય છે. હવે તેમનાં ભાષણની અપૂર્વતા તને સંભળાવું છું. ઊંટના કોઈ પણ અંગમાં સીધાપણું હોય કે ? આસુરી સંપત્તિના લોકોની સ્થિતિ એવીજ છે; તે પ્રસંગાનુસાર કહું છું તે સંભળ. હવે, ધૂમાડિયાનાં સુખમાંથી ધૂમાડાના ગોટે ગોટા નીકળી આવે છે, તેની પેઠે તેમનાં સુખમાંથી અયોગ્ય શબ્દો બહાર પડે છે, એમ તું સમજ. (૨૬૪)

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदारुणोश्चरम् ।

अपरस्परसं-तं किमन्यत्कामह-कम् ॥८॥

શ્લોકાર્થ:—આ જગત અસત્ય છે; તેનો કર્તા કોઈ નથી; ઈશ્વર છે એમ બોલવું વ્યર્થ છે. સંયોગથી ઉત્પત્તિ થાય છે. કામ એજ તેનું કારણ છે. બીજું શું ? એમ તેઓ કહે છે. (૮)

ટીકા:—જગત અનાદિ ચાલ્યું આવ્યું છે; ઈશ્વર તેનો નિયંતા છે; ન્યાય અન્યાયનો નિર્ણય વેદદ્વારા થાય છે; વેદ જેને દૂષિત ઠરાવે છે તેને નરકભોગની શિક્ષા થાય છે અને જેને નિર્દોષ ઠરાવે તે સ્વર્ગભોગ ભોગવે છે. હે પાર્થ ! આવા પ્રકારની અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી જે આ વિશ્વવ્યવસ્થા, તેને તે ખોટી માને છે. તેઓ એવુંજ બકતા ફરે છે કે;—જેને થેલછા લાગી હોય તેજ યજ્ઞ કરવામાં ફસાય છે, જેને ઉન્માદ લાગ્યો હોય તેજ મૂર્તિપૂજા કરે છે; અને જે ભ્રમિત થયા હોય તેજ ભગવાં વચ્ચે ધારણ કરીને સંસારનો ત્યાગ કરી યોગી બને છે. આ જગતમાં આપણા સામર્થ્ય પ્રમાણે જે કાંઈ ઉપભોગ લઈ શકાય તે લેવો, એથી વધારે પુણ્ય કર્મ બીજું શું છે ? નિર્ભગતાના કારણે પ્રાપ્ત વિષયોનો ઉપભોગ લઈ ન શકાય તો તેજ પાપ છે. ધનવાનોના પ્રાણ લેવા એ જ પાપ હોય તો તેમનું સર્વ ધન હાથમાં આવે છે એ શું પુણ્ય નથી ? બળવાન નિર્ભગનો નાશ કરે, એથી જ પાપ લાગતું હોય તો મોટાં માછલાં નાનાં માછલાંને ખાઈ ભાય છે, તેમનું સત્યાનાથ શા માટે વળી જતું નથી ? અને જો વરકન્યાનો વિવાહ કરવાને સારા કુળની તથા સુસુદૂર્તની આવશ્યકતા હોય. તો પશુપક્ષી વગેરેમાં જે અબાધિત પ્રજોત્પત્તિ

આલી રહી છે, તેઓ ક્યારે કુળ કે મુહૂર્ત જીવે છે ? ચોરીને આણેલા ધનનો જો કોઈ ઉપલોગ કરે તો શું તે તેને કડવું લાગે છે કે ? મન-ગમતો વ્યભિચાર કરવાથી શું કોઈને કોડનો રોગ થયો છે કે ? “જગતનો સ્વામી ઇશ્વર, ધર્મથી વર્તનારને સુખ અને અધર્મચા-રીને દુઃખરૂપે પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળ પરલોકમાં પણ આપેજ છે.” એવાં શાસ્ત્રનાં વચનો અમે માન્યાં હોત; પરંતુ પરલોક અને ઇશ્વર દ્રષ્ટિગોચર થતાં નથી, માટે તેમને વિષે જોલણું વ્યર્થ છે. વળી પુણ્ય કિંવા પાપ કરનાર મરણ પામે છે ત્યારે તેનાં ફળ લોગ-વવાને કોણ અવશિષ્ટ રહે છે ? જે પ્રમાણે સ્વર્ગમાં ઉર્વશીના ઉપ-લોગથી ઈંદ્ર સુખી રહે છે, તે પ્રમાણે નરકના કોડાને નરકમાંથી સુખ મળે છે; તો પછી નરક કિંવા સ્વર્ગ એ પાપ કિંવા પુણ્યનાં ફળ નથી; કારણ કે ઉભય સ્થળે કામસુખનોજ ઉપલોગ મળે છે. એટલા માટે સકામ સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ થવાથીજ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે; અને આપણા હિતને માટે ઇચ્છા કરી આપણે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેનો આપણને કંટાળો આવવાથી તેનો નાશ પણ આપણી ઇચ્છાજ કરે છે. આ પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ કામવ્યતિરિક્ત અન્ય કાંઈ નથી, એમ આસુર લોકો કહે છે. હવે આ નિંદ્ય કથનનો વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે એને વિષે ચર્ચા કરવી કેવળ વ્યર્થ છે. (૩૧૩)

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रहर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ :—આ પૂર્વોક્ત દ્રષ્ટિનો આશ્રય કરીને, તે આત્મ-ઘાતક, અદાબુદ્ધ, ભયંકર કર્મોના કરનાર, સર્વના વૈરી, એવા આસુરી સંપત્તિના લોકો જગતનો નાશ કરવાને માટેજ ઉત્પન્ન થયા હોય છે.

ટીકા :—તેઓ ઇશ્વર વિષે ખાલી ગમ્પાંજ હાંકયે બાય છે. તેમના ચિત્તમાં કોઈ પણ પ્રકારનો એક નિશ્ચય હોતો નથી. વધારે શું કહું ? અમે ખુદલા નાસ્તિક છીએ એવી તેઓ શેખી કરે છે જે પ્રમાણે દેહવાડાનું ચિન્હ હાડકાનો સમુદાય હોય છે, તે પ્રમાણે પાપપુણ્ય સંબંધે નીડરતા રાખવી એ નાસ્તિકતાનુંજ લક્ષણ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વર્ગ વિષે શ્રદ્ધા કિંવા નરકની ભીતિ તેમના હૃદયમાં લેશ પણ હોતી નથી. હે વીર અર્જુન ! આવા આસુરી લોકો દેહ-રૂપી ખાળમાં સપડાઈ અપવિત્ર જળના નાશવંત પરપોટાની પેઠે

વિષયરૂપી કાદવમાં ડૂબી જાય છે. જે વખતે જળચરોનું મૃત્યુ આવી પહોંચે છે ત્યારે માછી લોકો જળાશયના તટપર એકત્ર થઇને પાણીમાં જળ નાખે છે; કિંવા શરીરપતનનો સમય આવતાં જેમ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે; કિંવા જેમ પ્રજાપર સંકટ આવવાનાં હોય ત્યારે આકાશમાં ધમકેતુ ઉગે છે; તે પ્રમાણે લોકોનો નાશ કરવાનેજ તે આસુરી લોકો જન્મે છે. જે પ્રમાણે અશુભ બીજ-માંથી અશુભજ અંકુરો કુટે છે, તે પ્રમાણે આવા લોકો પાપના ઓલતા ચાલતા કીર્તિસ્તંભ હોય છે. જેમ આસપાસની વસ્તુઓને બાળવા વિના અગ્નિને બીજું કર્તવ્ય હોતું નથી, તેમ તે લોકોની પાસે જનારા લોકો ઉત્તમ હો કે અધમ હો; પરંતુ તે તેમનો નાશજ કરે છે. હવે જે પ્રકારથી તેઓ પોતાનાં કર્મ કરે છે, તેનું વર્ણન સાંભળ, એમ શ્રીનિવાસ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા. (૩૨૨)

ગુણશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમાનમદાન્વિતાઃ।

મોહાદ્ગૃહીત્વાઽસદ્ગ્રાહાન્પ્રવર્તન્તેઽશુચિવ્રતાઃ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ—કદિ તૃપ્તિ ન થાય એવા કામને આધિન બનીને તથા મોહથી અસત્ય માર્ગને ગ્રહણ કરીને તે દુરાચારી તથા દંભ, માન અને મદથી ભરેલા લોકો કર્મ કરવાને ઉદ્યુક્ત થાય છે. (૧૦)

ટીકા—ચાણણીમાં જેમ પાણીનો સંચય કરી થકાતો નથી અને અગ્નિને જેમ કાષ્ઠથી તૃપ્તિ થતી નથી; તેમ જે નિરંતર ખુલુક્ષિત રહે છે, એવા કામને જે પોતાના હૃદયમાં આશ્રય આપી, હે પાંડવ ! તેમાં વળી માન અને દંભની પણ ભરતી કરે છે; ગાંડો હાથી જેમ દારૂના પ્રાશનથી અધિક ઉન્મત્ત થાય છે, તેમ જેના અંગમાં મદ પરિપૂર્ણ ભરેલો હોય છે; એવા આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો જેમ જેમ વૃદ્ધ થતા જાય છે તેમ તેમ પોતાને દોહયતુર માનતા જાય છે; અને તે પોતાના કોઈ પણ કાર્યને સમાપ્ત કર્યા સિવાય છોડતા નથી. તેમાં વળી મૂર્ખતાની સહાયતા હોય ત્યાં પછી નિશ્ચયની દાદ કોણ સાંભળે ? જેના ચોગથી અન્યને પીડા થાય કિંવા પ્રાણહાનિ થાય તે કર્મો કરવાને તે નિરંતર પ્રવૃત્ત થાય છે; તે પોતાનાં કરેલાં કર્મોને પોતાની જાતે દશે દિશામાં પ્રસિદ્ધ કરી મૂકે છે અને જગતને તુચ્છ માને છે. તેની ઇચ્છાની દોડ એટલી બધી હોય છે કે તેને દશે દિશા પણ પૂરી પડતી નથી. જે પ્રમાણે ગાયનં ખેતરમાં મોકળી મૂકી દીધી એટલે તે ફાવે ત્યાં ચરે છે, તે પ્રમાણે તે છૂટથી પાપાચરણની વૃદ્ધિ કરે છે.

ચિન્તામપરિમેયાં ચ પ્રલયાન્તામુપાશ્રિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા एतावदिति निश्चिताः ॥૧૧॥

લોકાર્થઃ—જેનું માપ કરી શકાય નહિ અને મરણ પર્થતે જેનો અંત આવે નહિ, એવી ચિંતાનો આશ્રય કરી કામોપભોગમાંજ નિમગ્ન થએલા પુરૂષનો કામશાંતિ એજ માત્ર એક પુરૂષાર્થ છે એવો નિશ્ચય થએલો હોય છે. (૧૧)

ટીકા—આજ એક સાધનથી તે પોતાનાં કર્મો કરે છે અને મરણ પછીની પણ ચિંતા રાખે છે. જે ચિંતા પાતાળથી પણ ઉડી અને ગગનથી પણ ઉચ્ચ છે અને જેની તુલનામાં ત્રિભુવન પણ નાનું પડે છે; સંન્યાસીને માટે નિત્ય કરેલા નિયમો પ્રમાણે જે અનિયમિત ચિંતા ધારણ કરે છે; અને જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી સંકટ સમયે પણ પોતાના પતિને છોડી જતી નથી, તેમ જે ચિંતાનો પરિત્યાગ કરતો નથી; તેમજ અસાર વિષયાદિક વિષે નિરંતર મનમાં લાલસા રાખી તેની પ્રાપ્તિને માટે જે અપાર ચિંતા કરે છે; સદૈવ સ્ત્રીઓનાં ગીત સાંભળવાં, સ્ત્રીઓનું સ્વરૂપ નયનોથી જોવું, સર્વ ઇન્દ્રિયોને સ્ત્રી-સ્પર્શ કરવાનેજ ઉદ્યુક્ત કરવી; અને સ્ત્રીદ્વારા થતાં સુખપરથી અમૃતને પણ એવારી નાખવું; આ પ્રકારે સ્ત્રીસુખ કરતાં અધિક સુખ છેજ નહિ એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે; તેવો પુરૂષ તે સ્ત્રીભોગને માટે સ્વર્ગમાં તથા પાતાળમાં જવાને કિંવા સર્વ દિશાની મર્યાદા ઓળંગી જવાને પણ તત્પર હોય છે. (૨૩૬)

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥૧૨॥

લોકાર્થઃ—શતશઃ આશાપાશવડે બદ્ધ થએલા તથા કામ ક્રોધમાં તત્પર એવા તે લોકો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવવાને માટે અન્યાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. (૧૨)

ટીકા—ગલને લગાડેલા માંસની લાલચમાં પડી જેમ મસ્ત્ય મરણ પામે છે, તેમ એવા માણસો વિષયની આશાથી મરણ પામે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત ન થતાં તે નિરંતર શુષ્ક આશાજ ધારણ કરીને અંતે પોતાની જાતને રેશમના કીડાની પેઠે બંધન કરે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ જો પ્રાપ્ત ન થાય તો સ્વભાવતઃજ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે તે નિરંતર કામ તથા ક્રોધયુક્તજ રહે છે, હે અર્જુન ! જે

પ્રમાણે થાણામાંના સ્વારને દિવસે ફરજ બજાવવાને ફરવું પડે છે અને રાત્રે શૌન ફરવી પડે છે, અર્થાત્ તેને રાત્રિ દિવસ વિશ્રાંતિ મળતી નથી; તે પ્રમાણે કામના શિખરપરથી નીચે ફેંકાતાં તે કોષરૂપી ટેકરીપર અથડાય છે; અને તોપણ તેનો કામ કોષપરનો ગ્રેમ ન્યૂન થતો નથી. વળી મનમાં ઉત્પન્ન થએલા વિષયોની ઇચ્છા દ્રવ્ય વિના તૃપ્ત થી રીતે કરી શકાય ? એટલા માટે તે પુષ્કળ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે જગતના લોકોને ત્રાસ આપે છે. તે કોષને નિખિડ અરણ્યમાં ઘેરીને તેનો શિરચ્છેદ કરે છે, કોષનું સર્વસ્વ હરે છે અને કોષનો નાશ કરવાને માટે વિવિધ ઉપાયોની યોજના કરે છે. પારધિ જેમ શિકારે જતી વખત પોતાની સાથે ધનુષ્ય, બાણ, બાગ, શિકારી કુતરા, ગોફળ, શુભી, ભાલા આદિ સાધનો લેતા જાય છે, અને પોતાનું ઉદર ભરવાને માટે પુષ્કળ પ્રાણીઓને મારી લાવે છે; તે પ્રમાણે આ પણ આવાંજ દુષ્ટ કર્મો કરે છે. તે આવી ઘાતકી રીતે અન્યનું દ્રવ્ય મેળવે છે અને તે મળ્યા પછી તેના ચિત્તને કેવો સંતોષ થાય છે તે સાંભળ. (૨૪૭)

હૃદમદ્ય મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।

હૃદમસ્તીદમપિ મે મવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—આ મેં આજે મેળવ્યું, તે મનોરથ હું કાલે પૂર્ણ કરીશ, આ આટલું ધન મારી પાસે છે અને તેટલું વળી પુનઃ મળશે, (એવાં મનોરાજ્ય તે કરે છે.) (૧૩)

ટીકા:—આજે અનેક મનુષ્યોની સંપત્તિ મેં હસ્તગત કરી છે, તો શું મને ધન્યવાદ નથી થતો ? આ પ્રમાણે પોતાની બડાઇ હાકવા સાથે તેના મનમાં એવી ઇચ્છા થાય છે કે, હું બીજા લોકોનું દ્રવ્ય પણ ક્યારે હરણ કરી લાવું ? આજે જેટલું મેળવ્યું છે, તેટલા ભડાગ વડે ચરાચર પાસે જે કાંઈ હશે તે સર્વ હું તાણી લાવીશ આ પ્રમાણે આ જગતની સર્વ સંપત્તિનો સ્વામી હુંજ થર્પશ; અને પછી જેના પ્રતિ દ્રષ્ટિ ફેંકીશ તેનો નાશ કરીશ. (૩૫૧)

અસૌ મયા હૃતઃ શત્રુર્હનિષ્યે ત્રાપરાનપિ ।

ઈશ્વરોઽહમહં ભોગી સિદ્ધોઽહં વલવાન્સુખી ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:—આ શત્રુન મેં માર્યો, અને બીજાન પણ મારીશ. હું અતિ સમર્થ, હું વિષયોપભોગ શ્રેનાર, હું સંપન્ન, હું બળવાન અને હુંજ સુખી છું, (એમ તે માને છે.) (૧૪)

ટીકા:—મેં આજ પર્યંત કેટલાય શત્રુનું નિકંદન કાઢ્યું છે, પરંતુ અન્ય જે બહાદય શત્રુઓ રહ્યા છે, તેને પણ હું જીતીશ અને પછી હું એકલોજ મહાન કીર્તિ સંપાદન કરીને વિહરીશ; પછી જે મારા હાથ બનશે તે સિવાય સર્વનો સંહાર કરીશ. આ સર્વ જગતનો ઈશ્વર હુંજ છું. હું ભોગડપી રાજ્યનો રાજા છું; સર્વ સુખોપ-ભોગનો રાશિ પણ હુંજ છું. મારા અશ્વર્ય આગળ ઈશ્વર પણ તુચ્છ છે. હું કાયા, વાયા, મન દ્વારા જે જે કરવા ધારું તે શા માટે સિદ્ધ ન થઈ શકે ? અને મારા સિવાય આજ્ઞા કરનાર બીજો કોણ છે ? મને મહા બળવાનને જ્યાં સુધી જોયો નથી ત્યાં સુધીજ કાળના બળની પ્રતિક્ષા છે; અને હું તો સુખનો કેવળ ભંડારજ છું. (૩૫૬)

આઢ્યોઽભિજનવાનસિ કોન્યોઽસ્તિ સદૃશો મયા ।

યક્ષ્યે દાસ્યામિ મોદિષ્ય હત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥૧૫॥

લોકાર્થ:—ધનાઢ્ય હું છું; કુક્ષીન પણ હું છું; આ જગતમાં મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરનારાએ નાં કર્મોમાં સર્વનો અચ્છી બનીશ, નટાદિ લોકોને વિશેષ ધન આપીશ અને આનંદ પામીશ. (આ પ્રકારે તે વિશેષ મૂઠ થઈને બડબડ કર્યા કરે છે.) (૧૫)

ટીકા:—કુબેર દ્રવ્યસંપન્ન છે ખરો, પરંતુ તે મારી બરોબરી કરી શકનાર નથી; અને મારી સંપત્તિના જેટલી શ્રી વિષ્ણુની પણ સંપત્તિ નથી. મારા કુળની કીર્તિ અને આપ્તવર્ગોના સમુદાયની તુલનામાં પ્રહરેર પણ ઓછોજ છે. માટે લોકો ઈશ્વરાદિકની સ્તુતિ વ્યર્થજ ગાય છે. મારી બરોબરી કરનાર તો કોઈ પણ નથીજ. હવે જે ભરણુમારણુાદિકનો લોપ થયો છે તેનો હું જીર્ણોદ્ધાર કરીશ અને શત્રુપીડક જે યજ્ઞયાગ તે પણ ચાલુ કરીશ. મારા અશ્વર્યનું જે વર્ણન કરશે, કિંવા જે મારી સ્તુતિ કરશે અને નાચ તમાશા કરીને જે મને સંતુષ્ટ કરશે, તેને તે જે માગશે તે વસ્તુ હું આપીશ. મદ્યાદિ માદક પદાર્થોનું સેવન કરી સ્ત્રીઓને આલિંગન દેવામાં મારા જેવા કુશળ કોઈ પણ મનુષ્ય આ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. એવી એવી બીજી કેટલીક વાનો કહું ? જેને આસુરી પ્રકૃતિનો ઉન્માદ લાગ્યો છે તે આ રીતે અપરિમિત મનોરથને વશ થઈને આકાશપુષ્પને સુંઘવાની શ્રેષ્ઠા કરે છે. (૩૬૩)

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રકારે અનેક મનોરથથી જેનું ચિત્ત વિક્ષિપ્ત થયું છે, જે મોહભળથી ઘેરાઈ ગયા છે અને કામભોગમાં જે અત્યંત આસક્ત થયેલા છે, તેવા પુરૂષો અપવિત્ર નરકમાં જ પડે છે. (૧૬)

ટીકા:—જેમ સન્નિપાતના આવેશમાં જ રોગી ફાવે તેમ બકે છે, તેમ તે આસુરી સંપત્તિવાળા લોકો ફાવે તેવો બકવાદ કરે છે. તેમના અજ્ઞાનરૂપી ઘૂળ આશારૂપી વાવાઝોડામાં સપડાઈને મનોરથરૂપી આકાશમાં ઉડયા કરે છે. જેમ આપાઠ માસમાં એક ઉપર એક અબ્બો ચઢી આવે છે, કિંવા સમુદ્રમાં તરંગો ઉપર તરંગો આવે, તે પ્રમાણે તે એક પછી એક મનોરથની ઇચ્છા કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે મનોરથરૂપી વલ્લરિ મનમાં વિસ્તાર પામવાથી જે પ્રમાણે કમળોને કાંટાનો સ્પર્શ થતાં તે ફાટી જાય છે; કિંવા હે પાર્થ ! જે પ્રમાણે પાષ્પાણુપર હાંડલીને અક્ષાળવાથી તે ફુટી જાય છે, તે પ્રમાણે તેના મનોરથો છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. જેમ જેમ રાત્રિ વધતી જાય છે તેમ તેમ અંધકાર પણ વૃદ્ધિગત થતો જાય છે, તેમ (જેમ જેમ અજ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ) તેના અંતઃકરણમાં મોહની વૃદ્ધિ થતી જાય છે; અને જેમ જેમ મોહ વધતો જાય છે તેમ તેમ વિષયવાસનાની પણ વૃદ્ધિ થતી જાય છે; અને વિષય તો પાતકનું કારણ જ હોય છે. પાપો બલાદય થઈને જેમ જેમ વધે છે, તેમ તેમ જીવંત અવસ્થામાં જ નરક-યાતના ભોગવવી પડે છે. માટે હે સુખદિમંત ! જે ખરાબ વાસના ધારણ કરે છે, તેનો નર્કમાં જ વાસ થાય છે, કે જ્યાં તરવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ પાંદડાંવાળાં વૃક્ષો હોય છે; ખેરના ઘગઘગતા અંગારાના ડુંગરો હોય છે; જ્યાં ઉકળતા તેલના સમુદ્રો ઉભરાય છે; જ્યાં યાતનાની હારની હાર આવી રહેલી હોય છે તથા જ્યાં યમની નિત્ય તપાસ જારી જ હોય છે; આવા ઘોર નરકમાં તેઓ પડે છે. આવા નરકના મુખ્ય ભાગમાં જે જન્મ ધારણ કરે છે તેઓ પણ યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરવામાં નિમગ્ન થાય છે. પરંતુ હે અર્જુન ! તેમની યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ નાટકી મનુષ્યોના જેવી દેખાડવા માત્ર જ હોવાથી તે નિષ્ફળ જ થાય છે.

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તન્ધ્યા ધનમાનમદાન્વિતાઃ

યજન્તે નામયજ્ઞેસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થઃ—પોતેજ પોતાની પ્રશંસા કરનારા, અહ્મડ થઈને

વર્તનારા, તથા ધન અને મહત્તાના ગર્વથી ઉન્મત્ત થએલા આ લોકો શાસ્ત્રવિધિને છોડી, દંભથી કેવળ નામનાજ યજ્ઞ કરે છે. (૧૭)

ટીકા:—વેશ્યા જેમ પોતાના યજ્ઞમાનના આશ્રયથી પોતાને સૌભાગ્યવતી માની સંતોષ પામે છે, તેમ હું સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ માની તેનું અંગ ગર્વથી છલકાઈ જાય છે. પછી બીડના સ્તંભ પ્રમાણે તે જરા પણ નમતો નથી, કિંવા ઉંચે આસ્માનમાં નીકળી ગએલો પર્વત જેમ નમીને નીચે આવતો નથી, તેમ પોતાના ઐશ્વર્યના ગર્વ આડે તે ઇતર જનોને તૃણથી પણ હલકા ગણે છે. હે અર્જુન ! સંપત્તિના મદથી ઉન્મત્ત થઈ તે યોગ્યાયોગ્ય વિચારને દેશવટો આપે છે. અરે, જેના મનમાં આવે ગર્વ ભરેલો હોય છે તેના યજ્ઞની શી કિંમત હોઈ શકે ? પરંતુ મૂર્ખ લોકો શું નથી કરતા ? માટે કોઈવાર મૂર્ખતારૂપી મદના નિશામાં ચક્ર્યૂર થઈને યજ્ઞની મરકરી કરવાને પણ તત્પર થાય છે. તેમને કુંડ, મંડપ, વેદી કિંવા તદ્વિષયક સામગ્રીની આવશ્યકતા હોતી નથી; અને વિધિ સાથે તો તેમને સદા આદેવરજ હોય છે. દેવ બ્રાહ્મણનાં નામ પવનૂની હોર સાથે તણાઈ આવીને પણ તેમને કાને-પડે તો તે તેમને ગમતાં નથી. આવી જ્યાં સ્થિતિ હોય ત્યાં દેવ બ્રાહ્મણ આવે પણ શા માટે ? પરંતુ જે પ્રમાણે શાણા લોકો બનાવટી વાછરડો ગાયની સન્નિધિ ઉભો રાખીને તેનું દૂધ કાઢી લે છે, તે પ્રમાણે તે આસુરી સ્વભાવના લોકો યજ્ઞના મિષથી સર્વ લોકોને આમંત્રણ કરી, વ્યવહારને બહાને તેમને લૂટે છે. આ પ્રમાણે યજ્ઞની દાંભિકતાદ્વારા તેઓ પ્રાણીઓના નાશની ઇચ્છા કરે છે.

અહંકારં બલં દર્પ કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદહે પ્રાંદ્રન્તોઽમ્યસૂયકાઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થ:—અહંતા, બળ, ગર્વ, કામ તથા ક્રોધનો આશ્રય કરી, તેમના તથા અન્યના શરીરમાં રહેલો જે હું તેનો તેઓ દ્વેષ કરે છે; અને અન્યનો (સાધુનો) ઉત્કર્ષ સહન કરી શક્તા નથી, (એવા તે લોકો હોય છે.) (૧૮)

ટીકા:—અને પછી તેઓ પોતાની યજ્ઞદીક્ષાનાં વાજાં વગડાવી સંસારમાં વૃથા દાંડી પીટાવે છે. આવા અધર્મોને આવા દીક્ષિત-પણ્ડિતનાં મહત્વથી અધિકજ ગર્વ ચઢે છે. જેમ અધિકારને કાળજીનું લેખન કસબમાં આવે તેમ તેમની મૂર્ખતા બળવત્તર થઈ તેમનું ઉદ્વેગ-પણું, અહંકાર અને અજ્ઞાન પણ વધી જાય છે. પછી જગતમાં મારા

કરતાં બીજે કોઈ બળવાન નથી, જોમ તેમને લાગે છે. આ પ્રમાણે અહંકાર અને બળની એકતા થવાથી તેમનામાં દર્પરૂપી સાગર પશુ મર્યાદા ઉદભવીને વહેવા લાગે છે; અને દર્પ વધ્યો એટલે કામનો પિત્તો ઉછળી અ.વીને તેની ઉજ્જ્વળતાથી કોધાગ્નિ પણ જૂળ પ્રદીપ્ત થાય છે. પછી ઉન્હાળાના દહાડામાં તેલ, ધીના ભંડારને પ્રખર અગ્નિ લાગે અને તેમાં પવનનાં વાવાઝોડાં લાગે તે પ્રમાણે જેનામાં અહંકારનું પ્રાબલ્ય થાય અને તે દર્પ તથા કામ કોધની સાથે ભળી જાય; એટલે પછી તે પોતાની દુસ્ત્રા પ્રમાણે કયી કયી હિંસા ન કરે અને કયાં કયાં પ્રાણીનો સંહાર ન કરે ? હે ધનુર્ધર ! પ્રથમ એ દીક્ષિત જ્ઞાનુભારણુને નાદે લાગી પોતાના રક્તમાંસનો વ્યય કરે છે. તેઓ પોતાના દેહને જે ત્રાસ આપે છે તેના ધાવ તે દેહમાં વાસ કરનારો જે હું આત્મા, તેને સહન કરવા પડે છે; અને પછી જેને જેને પણ પીડા કરે છે તેના શરીરમાં રહેનાર જે જીવ ચૈતન્ય છે તેને પણ ત્રાસ થાય છે. કદાચિત્ તેના જ્ઞાનુભારણુના સપાટામાંથી કોઈ સુભાગ્ય ચોગે બચે, તો તેના પર તેઓ દુષ્ટતાના પાપાણ્ણો ફેંકે છે. સદી, સત્પુરુષ, દાન-શીલ, યજ્ઞ કરનાર, તપસ્વી, સંન્યાસી કિંવા ભક્ત, મહાત્મા, તથા જેમનાં ઘરો શ્રૌતાદિક હોમ ધર્મોવડે પવિત્ર થયાં છે એવા પુરૂષો જેઓ મને પ્રિય છે અને જેમના અંતરમાં મારો વાસો છે; તેમને તેઓ દ્રેષરૂપી હજાહજ વિષ પાઇને તીક્ષ્ણ દુઃશબ્દરૂપી મજ્જાત બાણો મારે છે. (૪૦૪)

તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ—તે સાધુદ્રેષી, ક્રૂર તથા પાપી નરાધમને હું નિરંતર સંસારમાંની (અતિશય દુઃખદાયક) આસુરી યોનિમાંજ જન્મ આપું છું.

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે જે મારી સાથે વૈર કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તે પાપીઓને હું કેવી શિક્ષા કરું છું તે સાંભળ. મનુષ્યદેહ ધારણ કરી આ જગતમાં આપણાં કર્તવ્યો શું છે એ વિચારી જાય છે; તેની મનુષ્યદેહરૂપી પદ્ધતિ હરણ કરી હું તેને એવી સ્થિતિમાં મૂકું છું કે જે કલેશરૂપી આમનો ઉકરડો અને સંસારપુરીનો ઘાટજ હોય ? આવી જે તમોચોનિ, તેના તે મૂર્ખને હું વતનદાર બનાવું છું. પછી ક્રુધા લાગી હોય ત્યારે જે ઘાસ પણ ખાઈ શકતા નથી એવા વ્યાઘ્ર, વિંછી ઇત્યાદિ અરણ્યનિવાસી યોનિમાં તેમને હું જન્મ આપું.

હું. આ યોનિનાં પ્રાણીઓ અતિ બુદ્ધિશીલ થઈને તે પોતાના અંતઃ-
માંથી માંસના લોચા ખેંચી કાઢે છે, અને તેને ખાઈને મરણ પામે છે
તથા પુનઃ તેજ યોનિમાં ફેટલીકવાર જન્મ લે છે. કિંવા પોતાના વિષને
સ્પર્શ થતાં પોતાનાજ શરીરને દાહ થાય એવા સર્પની યોનિમાં હું
તેને ઉત્પન્ન કરીને દરમાં ગાંધી મૂકું છું. આ દુર્જનને શ્વાસ બહાર
કાઢી શકે એટલા અદ્ય સમય પર્યંત પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. આ
પ્રમાણે અપરિમિત કલ્પો સુધી તેને હું કલેશદાયક યોનિમાં રાખું છું;
પરંતુ લક્ષ્ય સ્થાનપર પહોંચવામાં તો આ પહેલોજ સુકામ છે. તે
સ્થાને પહોંચ્યા પછી તો તેને આથી પણ ભયંકર યાતનાઓ લોગ-
વવી પડે છે. (૪૧૩)

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌતેય તત્તો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થએલા તે
પુરુષો જન્મોજન્મ (અધિકાધિક) મૃદ થતા થતા મને ન પામતાં
ઉત્તરોત્તર અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થતા બાય છે. (૨૦)

ટીકા:—આ આસુરી સંપત્તિ એવી ઘોર છે કે તેના યોગથી
અધોગતિજ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વ્યાઘ્રાદિ તામસ યોનિમાં દેહધાર-
ણથી જે થોડી સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સ્વસ્થતા પણ હરાઈ
જઈને જ્યાં જતાં અંધકારને પણ વ્યાકુળતા પ્રાપ્ત થાય છે એવી તમની
યોનિમાં હું તેને પૂરું છું. જે તમ પ્રતિ પાપને પણ ધૂણા ઉત્પન્ન
થાય છે, નરક પણ જેનાથી હરે છે, અને જેની આગળના શ્રમથી શ્રમ
મૂર્ચ્છિત થાય છે, જેના યોગથી મલ પણ મલિન થાય છે, તાપને પણ
તાપ પેદા થાય છે અને જેનું નામ સાંભળતાં મહા ભયને પણ ભીતિ
ઉત્પન્ન થાય છે. જે તમને પાપને પણ કંટાળો આવે છે, જેના
સ્પર્શથી અમંગળ વસ્તુને પણ અમાંગલિકતા લાગે છે અને આભડ-
છેટને પણ અભડાવાની ભીતિ લાગે છે. હે ધનંજય ! આવી જે આ
સમસ્ત જગતમાં સર્વથી નિકૃષ્ટ અવસ્થા, તેનાં સંકટો સહન કરીને
તે અધમ તામસ યોનિમાં જન્મ લે છે. અરે ! આ યોનિનું વર્ણન
કરતાં વાણીને પણ અશ્રુ આવે છે અને તેની સ્મૃતિ થતાં મન પાછળ
હઠે છે. અરે ! અરે ! તે મૂર્ખે શા માટે આ નરકવાસની પ્રાપ્તિ
કરી ? જે આસુરી સંપત્તિથી આવા ઘોર પતનને તેઓ પ્રાપ્ત થાય
છે તેને તેઓ વ્યર્થ શા માટે વધારતા હશે ? હે અર્જુન ! આસુરી

સંપત્તિવાળા લોકોને આવો નરકવાસ ભોગવવો પડે છે, માટે તું તે રસ્તે જતો નહિ; અને જે આસુરી સંપત્તિમાં દંભાદિક છ દોષો ભરેલા છે, તેનાથી દૂર રહેજે, એ તને કહેવાની શું આવશ્યકતા છે ?

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ જીવને કોઈ પણ પ્રકારના પુરૂષાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા નહિ દેનારાં નરકનાં ત્રણ દ્વારો છે; માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કર. (૨૧)

ટીકા:—કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેનું બળ જ્યાં વધ્યું હોય ત્યાં અશુભનોજ પાક પાક્યો છે, એમ સમજવું. હે ધનંજય ! સર્વ દુઃખોનો અનુભવ કરાવી અપાવનારા દુઃખ માર્ગના એ લોભીઆજ છે; કિંવા પાપી લોકોને નરકભોગની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારાં પાતકોની એ મોટી સલાજ છે. પુરાણોમાં શૈરવ નરકને નામે જેની અતિ ખ્યાતિ થયેલી છે, તેની પ્રતિષ્ઠા તો માત્ર ત્યાં સુધીજ રહેશે કે જ્યાં સુધી આ ત્રણે દોષો અંતરમાં ઉદ્ભવ્યા ન હોય ! એના યોગથી અપાય ત્વરાથી થઈ શકે છે, યાતના અતિ સસ્તી થઈ જાય છે અને જેને હાનિ કહેવામાં આવે છે તે હાનિ નથી; પરંતુ આ ત્રણે દોષોજ હાનિરૂપ છે. હે અર્જુન ! એની જે અતિ નિકૃષ્ટ સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી તેથી વિશેષ તે એનું વિવેચન હું શું કરું ? આ ત્રિદોષસમુદાય નરકના દરવાજાનો ઉમરોજ છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેને જે મનપૂર્વક આધીન થઈ જાય છે, તેને નરકપુરીની અહીંજ પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે. માટે હે કિરીટી ! તને વારંવાર કહું છું કે, કામ, ક્રોધ અને લોભની ત્રિપુટી, કે જે સર્વ વિષયોમાં અતિ ખરાબ છે તેનો ત્યાગ કર.

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आच त्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—હે કૌંતેય ! નરકનાં આ ત્રણે દ્વારમાંથી જે મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તે જ પોતાનું કલ્યાણ કરવાના માર્ગે લાગે છે; અને પછી ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૨)

ટીકા:—ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થ ત્યારેજ મિલ્લે થઈ શકશે કે જ્યારે એ ત્રણનો પરિત્યાગ થશે. કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ જ્યાં સુધી અંતરમાં વાસ કરે છે ત્યાં સુધી

મનુષ્યનું કલ્યાણ થાય, એ વાત મારા કર્ણુ તો સાંભળી શકતા નથી. જેને પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા હોય કિંવા જેને પોતાના નાશની ભીતિ હોય તેણે સાવધ થઈ આ ત્રણનો સંસર્ગ કરવો નહિ. પેટ સાથે પાપાણુ બાંધી બાહુવડે સમુદ્ર તરી જવો, કિંવા જીવવાને માટે હળાહળ વિષનું સેવન કરવું એ જેમ અશક્ય છે; તે પ્રમાણે આ કામ, ક્રોધ અને લોભવડે ઇષ્ટ કાર્યસિદ્ધિ કરવી અસંભવિત છે. માટે મનમાંથી એનાં નામનિશાનનો પણ નાશ કરી નાખ. જે વખતે આ ત્રણ કડીની સાંકળી પગમાંથી સહજ તૂટી જશે ત્યારે આપણે સુખપૂર્વક હિતને માર્ગે ચાલી શકીશું. વાત, પિત્ત અને ક્રોધ એ ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ શરીરમાંથી નીકળી જાય; કિંવા એકાદ શહેર ચાડી, ચોરી અને વ્યભિચારથી મુક્ત થાય; અથવા આધ્યાત્મિક, આધિ-દૈવિક તથા આધિભૌતિક તાપથી અંતઃકરણ મુક્ત થાય છે ત્યારે જેવું સુખ થાય છે; તેવુંજ સુખ કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ દોષોના ત્યાગ કરવાથી આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અને સજ્જનોની સંગતિ કરવા તરફ વલણ જાગે છે. પછી તે મનુષ્ય સત્સંગના બળથી તથા સચ્ચાત્મોના યોગથી જન્મમૃત્યુના ફેરાને ઓળંગી જાય છે. તે વખતે તેને ગુરૂકૃપાથી જ્યાં નિરંતર આત્માનંદ વાસ કરે છે એવું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં પ્રેમની પરમસીમારૂપ જે આત્મારૂપી માતા; તેનો ભેટો થાય છે; અને તેનું આલિંગન થતાંજ સંસારના તાપ આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે જે કામ, ક્રોધ અને લોભનો ત્યાગ કરી મુક્ત થાય છે તેજ એ આત્માની પ્રાપ્તિ કરવાને સમર્થ થાય છે. (૪૪૪)

યઃ શાસ્ત્રલિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

ટીકાકાર્થઃ—જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિને છોડી, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તેને સિદ્ધિસુખ અને ઉત્તમ ગતિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. (૨૩)

ટીકા:—આવા આત્મપ્રાપ્તિના લાભપર પ્રીતિ ન રાખી જે કામાદિકમાંજ મુંડી મારી રહે છે, તે આત્મવિઘાતક છે. આ જગતમાં સર્વને સમાન અને સર્વપર સરખી કૃપા કરનાર અને મનુષ્યોનાં હિત કિંવા અહિતને દર્શાવનાર કેવળ દીપકરૂપ એવા જે સર્વના ગુરૂ વેદ, તેની જે આજ્ઞા પાળતા નથી; જે શાસ્ત્રમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધિનિષેધનો પ્રતિબંધ ગણતા નથી અને જે પોતાના સત્ય હિત તરફ દુર્લ્લેષ કરી

ઉદ્ધિયોનીજ લાલસા વધર્યે જાય છે; કામ, ક્રોધ અને લોભનો પશ્ચવ છોડતા નથી અને તેના લીધેલા શપથ તોડતા નથી; તથા વિષયોના નિનિડ અરણ્યમાં યથેચ્છ વિહાર કરે છે; તેમને કદિ પણ મુક્તિરૂપી નદીનું પાણી પીવા મળતું નથી. સુખના વાત તો સ્વપ્નમાં પણ તેમનાથી દૂરજ હોય છે અને સ્વર્ગથી તો તે વેગળો રહે છેજ; પરંતુ આ લોકના ભોગો પણ તેને મળતા નથી. એકાદ બ્રાહ્મણ માછલીના લોભથી દીમરોમાં મળી જાય તો ત્યાં પણ નાસ્તિકમાં ખપે છે; તેમ જ વિષયને નાદે લાગી પરલોકને લાત મારે છે તે આ લોકમાં પણ મૃત્યુપાથમાં સપડાય છે. તે આ લોક અને પરલોક બંનેમાં સુખી થતો નથી; ત્યાં પરી મોક્ષપ્રાપ્તિ તો ક્યાંથીજ થાય ? માટે જે કામને આધીન થઈ વિષયોનું સેવન કરવા લાગે છે. તેને નથી વિષયો મળતા અને નથી સ્વર્ગ મળતું; તેમજ તે ઉદ્ધાર પણ પામતો નથી. (૪૫૪)

त नान्छासं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥૨૪॥

†લોકાર્થ:—એટલા માટે કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવામાં તારે માટે શાસ્ત્ર એજ પ્રમાણ છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં કર્મો સમજ લઈ આ લોકમાં તેનું આચરણ કરવું એજ તને ઉચિત છે. (૨૪)

ટીકા:—એટલા માટે હે અર્જુન ! જેને પોતાનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે વેદોક્ત માર્ગની અવજા કરવી નહિ. પતિની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી પતિવ્રતા સ્ત્રી જેમ અનાયાસે પોતાનું હિત સાધી દે છે; કિંવા શ્રીગુરૂની આજ્ઞા શિરસાવંધ કરીને જેમ શિષ્ય આત્મપ્રાપ્તિ કરે છે; જે પ્રમાણે આપણે પોતેજ મૂકેલી વસ્તુ શોધવા માટે આપણને હીપક પ્રકટાવવો પડે છે; તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! સર્વ પુરુષાર્થોનો સ્વામી થવાની જેને ઇચ્છા હોય, તેણે શ્રુતિ અને સ્મૃતિને માનવાંજ જોઈએ. જો શાસ્ત્ર, રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેને તૃણવત સમજવું જોઈએ; અને વિદ્વાતક વિષનું પણ સેવન કરવાની આજ્ઞા કરે તો તેમ પણ અવશ્ય કરવું. હે મુહૂર્ત ! જે આ પ્રમાણે વેદોની આજ્ઞા પાળે છે તેનું અનિષ્ટ કદિ પણ થઈ શક્યો નહિ. અહિતમાંથી મુક્ત કરનારી અને હિતની વૃદ્ધિ કરનારી શ્રુતિના જેવી જગતમાં અન્ય કોઈ માતા નથી. માટે જેના યોગથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે, તેવી આ શ્રુતિની કોઈએ પણ અવજા કરવી નહિ; અને વિશેષ કરીને તું તો અવશ્ય આ શ્રુતિની આજ્ઞા પાળ. હે અર્જુન ! તાર

જન્મમાં ધર્માચરણ કરવાને હીધે તું આ જન્મમાં સચ્છાત્મોને સાર્થક કરવાને માટે ઉત્પન્ન થયો છે. વળી ધર્મરાજનો તું બંધુ હોવાથી તેને ધર્માનુજ નામ પણ સહજે પ્રાપ્ત થયું છે. માટે તું વેદબ્રાહ્મ વર્તન કરીશ નહિ. આ કાર્ય છે કેંવા અકાર્ય છે એની તપાસ શાસ્ત્રદ્રષ્ટીથી જ કરવી. શાસ્ત્રોએ જેને અકાર્ય અર્થાત્ નિષિદ્ધ કર્મ ઠરાવ્યાં હોય, તેને અહિતકારક સમજીને તેનો પરિત્યાગ કરવો અને જે ખરેખરાં ઉત્તમ કર્તવ્યો હોય તેને અવશ્ય આચરવાં. હે સુખુદ્ધિમંત ! આજે તારા હાથમાં જગતે પ્રમાણુ માનવા યોગ્ય શિકકો હોવાથી, ખરેખર લોકો તારા આચરણનું અનુકરણ કરે એવી તારી યોગ્યતા છે. (૪૬૮)

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે,—આ પ્રમાણે આસુરવર્ગનાં સર્વ લક્ષણો કહીને દેવે તેમાંથી છુટવાનો માર્ગ પણ કહી સંભળાવ્યો. હવે અર્જુન જે અંતરનો ભાવ પૂછે તે સાવધાન ચિત્તે શ્રવણ કરો. શ્રી વ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સંજયે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો કાળ વ્યતીત કર્યો; તેમ નિવૃત્તિ મહારાજની કૃપાથી હું પણ આપને નિવેદન કરું છું. આપ સંતમંડળ જે મારાપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરશે, તો હું પણ હૃચ્છીશ તેવી યોગ્યતા મેળવી શકીશ. માટે હું જ્ઞાનેશ્વર કહું છું કે, આપનું અવધાન મને પ્રસાદરૂપે આપવા કૃપા કરો, એટલે હું કૃતકૃત્ય થઈશ. (૪૭૩)

અધ્યાય ૧૭ મો.

અહો ! શ્રી ગુરુરાય ! હે ગણેશ ! જેની યોગસમાધિ દ્વારા જગતનું વિકસિત સ્વરૂપ લોપ પામી જાય છે, એવા આપને મારા નમસ્કાર હો ! ત્રિપુરવધ કરતી વેળાએ શંકરે પુષ્કળ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો, પરંતુ ગણપતિનું સ્મરણ ન કર્યું તેથી તેમને યશ પ્રાપ્ત થયો નહિ; પછી જ્યારે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું ત્યારેજ તેમને યશની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમ ત્રિગુણરૂપી ત્રિપુરાસુરે જીવત્વરૂપો કિલ્લામાં બંધ કરેલા આત્મારૂપી શંકરે, હે ગણપતિ સ્વરૂપ શ્રી ગુરો ! આપનાજ સ્મરણવડે પોતાને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યો છે; માટે શ્રી શંકર કરતાં પણ આપની યોગ્યતા વિશેષ છે. તથાપિ માયારૂપી સમુદ્રમાંથી સુસુકુને તારી લેવાના સંબંધમાં આપ નાવવત્ હલકા છો. જે તમારે વિષે અજ્ઞાત છે, તેને માટેજ તમે વક્તુંડ (બાંકી સૂંઢવાળા) છો; પરંતુ જેઓ તમારું સ્વરૂપ જાણે છે તેને માટે તો તમે નિત્ય સીધાજ છો. હે ગણપતિરૂપ શ્રી

ગુરુરાય ! આપની આંખો નાની દેખાય છે; પરંતુ આપ તેની સહજ ઉઘાડઠાંક કરવા માત્રથી પણ જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ કરી શકો છો. આપનો પ્રવૃત્તિરૂપી કર્ણ હાલતાંજ સંસારરૂપી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈને મદનો સુગંધી વાયુ છુટે છે; અને તેમાં લુપ્થ થએલા જીવરૂપી ભ્રમર ગંડસ્થલપર આવી બેસવાથી નીલ કમલવડે બાણે તમારી પૂજા થતી ન હોય તે પ્રમાણે તમારું ગંડસ્થલ શોભે છે. પછી નિવૃત્તિરૂપી કર્ણ હલાવવાથી અંતર્મુખવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, પૂજનું વિસર્જન થાય છે અને આપનું શુદ્ધ સ્વરૂપ અતિ માધુર્યયુક્ત દેખાય છે. તમારી ડાબી બાંગપર બેઠેલી સરસ્વતીની (શક્તિની) નિત્ય કીડાજ જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે; અને આપ નૃત્યના મિષથી સર્વ જગતનો વ્યવહાર ચલાવો છો. અસ્તુ ! હે ગુરુરાય ! આપ જેના સગા થાઓ છો તે સગપણના વ્યવહારથી મુક્ત બની રહે છે. (તેનો દ્વૈતભાવ નષ્ટ થઈ તે તમારા સ્વરૂપમાં એકત્ર થઈ જાય છે.) એ કેવી વિસ્મયકારક વાર્તા છે ! તમે જગતનાં બંધનોનું નિકંદન કાઢો છો; માટે આપ જગદ્ગ્રામી છો એવો ભાવ ધારણ કરીને જે મોટા ઉત્સાહથી આત્મભાવે આપને શરણે આવે છે; તેનું શરીર સુદ્ધાં દ્વૈતભાવથી મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે હે દેવરાય ! આપ તેને સ્વસ્વરૂપ જનાવી દો છો. જે તમને પૃથક્ સમજીને તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે દોડાદોડ કરે છે, તેનાથી તમે અલિપ્ત રહો છો. જે ધ્યાનદ્વારા આપને મનમાં રાખવા માગે તો ત્યાં આપ સદાકાળ નથી રહેતા; પણ જે આપને તેમ પોતાને પણ ભૂલી જાય છે તે આપને અતિ પ્રિય થઈ પડે છે. જે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ બની શકે તેઓ પણ આપને બાણતા નથી; અને વેદોની વાણી પણ આપના સુધી પહોંચતી નથી. તમારી રાશિ જોતાં ‘મૌન’ નામ નિષ્પન્ન થાય છે. તો પછી આપની સ્તુતિ કરવાની હિમ્મત માટે ક્યાં સુધી રાખવી ? આ સર્વ ભાસમાન જગત તો આપનીજ માયા છે. માટે તમારું લજ્જન શી રીતે થઈ શકશે ? મને તમારો કહું તો દ્વૈતરૂપી દ્રોહ મારો પલ્લવ ગ્રહે છે; માટે હું તો હવે આપનો કંઈજ બનવા નથી માગતો. જ્યારે હું તમારો ‘કોઈ’ (આત્મ, શિષ્ય પ્રભૃતિ) નથી એમ થશે ત્યારેજ તમારા અને મારામાં અદ્વૈત થશે. માટે હે આરાધ્ય ગુરુરાય ! તમારો આ ભર્મ મને જ્ઞાત છે. મીઠું જે પ્રમાણે પાણીમાં લળી જાય છે, તેજ પ્રકારે દ્વૈતભાવથી હું તમને નમસ્કાર કરું છું. વિશેષ શું કહેવું ? બાહી ગાગર સમુદ્રમાં ડૂબાવવાથી જે પ્રમાણે તે પાણીથી ભરાઈને બહાર નીકળે છે; કિંવા જે પ્રમાણે દીપકના સંસર્ગથી જ્ઞાત

હીપક સ્વરૂપ જ બને છે; તે પ્રમાણે, હે ગુરૂરાય નિવૃત્તિનાથ ! આપને નમસ્કાર કરવાથી હું કૃતકૃત્ય થયો. હવે હું ગીતાનો અર્થ સ્પષ્ટ કહીશ. સોળમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવે એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાંત કહ્યો કે, હે પાર્થ ! સત્કર્મ વા દુષ્કર્મ કરવાના સંબંધમાં તારે શાસ્ત્રને જ સર્વથેવ પ્રમાણભૂત માનવાં જોઈએ. આ સાંભળી અર્જુન મનમાં બોલ્યો:—કર્મ કરવામાં શાસ્ત્રનિર્ણય વિના ગત્યંતર નથી એમ કેમ ? સર્પની પાસે જઈ તેની ફેણમાંથી મછિ શી રીતે કાઢવો ? અને સિંહના નાકમાંના કેશને શી રીતે મેળવવો ? તે ઉભય પ્રાપ્ત થયા પછીજ કેશમાં મછિને પડેવવો અને ગળામાં અલંકાર ધારણ કરવો નહિતર ગળાને નગનજ રાખવું કે ? તે પ્રમાણે બુદ્ધાં બુદ્ધાં શાસ્ત્રોને એકત્ર કોણ કરશે ? અને તેમની એકવાક્યતા કરી તેનો વિનિમય કોણ કરશે ? કોઈએ તેની એકવાક્યતા પણ કરી; પરંતુ તદનુસાર આચરણ કરવાને વખત ક્યાંથી મળશે ? એટલું મોટું આયુષ્ય કેાનું હોય ? શાસ્ત્ર, અર્થ, દેશ તથા કાળ એ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય એવો ઉપાય સર્વને ક્યાંથી હાથ લાગે ? માટે મૂર્ખ મુમુક્ષુને માટે કયો તરણોપાય છે ? આ અભિપ્રાય પૂછવાને માટે અર્જુને જે પ્રસ્તાવના કરી તે આ સત્તરમા અધ્યાયની ભૂમિકા છે. સર્વ વિષયો પ્રત્યે નિરિચ્છ, સકળ કલામાં પ્રવીણ અને અર્જુન સ્વરૂપે શ્રીકૃષ્ણને આનંદ આપનાર એવા બીજા શ્રીકૃષ્ણરૂપ જે અર્જુન* તે શૌર્યનો આધારસ્તંભ અને સોમવંશનું ભૂષણ છે. તેની લીલાથી દેવને મહા આનંદ પ્રકટે છે. જે પુદ્ગિનો પ્રિયતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનું વિશ્રાંતિસ્થાન અને જે સદૈવ શ્રીકૃષ્ણના અંતઃકરણમાં વસી રહેલો છે. (૩૩)

અર્જુન ઉવાચ । યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ

તેષાં નિષ્ઠા તુ કા કૃષ્ણ સત્ત્વમાહો રજસ્તમઃ॥૧॥

*શ્લોકાર્થ:—અર્જુન બોલ્યો:—હે શ્રી કૃષ્ણ ! જે કોઈ શાસ્ત્ર-વિધિનો પરિત્યાગ કરી સાચી શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને તમને ભજે, તેની લક્ષિત કયા પ્રકારની સમજવી ? સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ ? (૧)

ટીકા:—અર્જુન બોલ્યો:—હે તમાલશ્યામ ! હે સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રતીત થનારા પરબ્રહ્મ ! આપનું ભાષણ મને સંશયયુક્ત લાગે છે. પ્રાણી માત્રને શાસ્ત્રજ્ઞાન સિવાય મોક્ષપ્રાપ્તિ થતીજ નથી, એવું

*અર્જુનનાં દશ નામો પ્રસિદ્ધ છે અને તેમાં કૃષ્ણ એ પણ એક નામ છે. ૧મી. અર્જુન એ શ્રી કૃષ્ણ સ્વરૂપ હોતો, એમ કેકેકેકાણે કહેવામાં આવ્યુંજ છે.

જે એકપક્ષી આપ બોલ્યા, તેનો હેતુ શું છે ? જે દેશમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની સગવડ ન હોય, તેમજ અભ્યાસમાં ગાળવા જેટલું આયુષ્ય પણ ન હોય; અને જે શુરુ પાસેથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય તે શુરુ પણ દૂર પ્રદેશમાં હોય; અભ્યાસને સહાય કરનારી અન્ય સામગ્રી પણ ન હોય અને પૂર્વ કર્મ અનુકૂળ ન હોવાથી બુદ્ધિની પણ સહાય ન હોય; આ પ્રકારે જે શાસ્ત્ર રહિત રહે અથવા સર્વ શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી જેણે વાદવિવાદનો પરિત્યાગ કર્યો હોય; છતાં બીજા જેઓ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તેમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે યથાવિધિ અનુષ્ઠાન કરી, આનંદથી વિચારતા હોય તેમના જેવા થવાની ઇચ્છા ધરીને જે તેમના માર્ગનું અનુકરણ કરતા હોય; તેમને હે પ્રભો ! જેમ બીજાએ લખી આપેલા અક્ષરો પ્રમાણે નાનાં છોકરાં નાના અક્ષરો નીચે કાઢે છે; કિંવા જેમ દેખતા મનુષ્યની પાછળ અંધ મનુષ્ય ચાલે છે; તે પ્રમાણે જે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત હોય તેમનાં આચરણને પ્રમાણબૂત માની તેનાપર જે શ્રદ્ધા રાખતા હોય અને શંકરાદિ દેવોનું પૂજન, ભૂમિ વગેરેનાં મહાદાન, અગ્નિ હોત્રાદિ યજ્ઞો કરતા હોય; તેમને, હે પુરુષોત્તમ ! સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એમાંની કયી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે ? (૪૫)

ત્યારે વૈકુંઠપીઠના અધિદેવત, વેદરૂપી કમલમાંના પરાગ, જેની સત્તાથી આ સર્વ વિશ્વ જીવે છે, જે લોકોત્તર, પ્રૌઢ, સ્વાભાવિકજ મહાન કાળ, અદ્વિતીય, ગૂઢ અને આનંદધન છે; અને જે શક્તિના આધારથી સર્વ શુભોનું વર્ણન થઈ શકે છે, તે શક્તિ જેના અંગમાં રહેલી છે; એવા શ્રી કૃષ્ણ સ્વમુખે બોલ્યા. (૪૮)

**શ્રીભગવાનુવાચ । ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા
સ્વભાવજા । સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી
વેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥**

શ્લોકાર્થ:—શ્રી ભગવાન બોલ્યા:—મનુષ્યની જે સ્વાભાવિક શ્રદ્ધા તે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ આ ત્રણ પ્રકારની હોય છે, તે સાંભળ.

ટીકા:—શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે પાર્થ ! શાસ્ત્રાભ્યાસ એ એક પ્રતિબંધ છે, એવો તારા અંતરનો ભાવ હું જાણું છું. તું માત્ર શ્રદ્ધાથીજ મોક્ષપ્રાપ્તિ કરી લેવાને ચાહે છે; પરંતુ હે પ્રબુદ્ધ ! તું કહે છે તેટલું એ કાર્ય સહજ નથી. હે અર્જુન ! કેવળ શ્રદ્ધાપરજ અથ-

હાંથી રહીશ નહિ. અંત્યજના સમાગમથી પ્રાણી પશુ અંત્યજ અર્થાત્ બ્રહ્મ થતો નથી કે ? અંગાજળ પશુ તેને મધના પાત્રમાં નાખવામાં આવે તો તેનો અંગીકાર કરવો નહિ જોઈએ. ચંદન શીતલ છે તો પશુ અગ્નિના સંબંધથી દગ્ધાદ્યે કે નહિ ? કિંવાહે અર્જુન ! હલકા સોનામાં ઉત્તમ સુવર્ણ લેળવેલું હોય, તેવું સોનું ઉત્તમ સોનાના ભાવે ખરીદવામાં આવે તો તેથી ખરીદનાર લૂંટાશે નહિ કે ? તે પ્રમાણે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ મૂળમાં તો ખરેખર સુંદર છે; પરંતુ જ્યારે તે મનુષ્યને હિસ્સે આવે છે ત્યારે પ્રાણી સ્વભાવતઃજ અનાદિ માયાની શક્તિથી ત્રણ ગુણોનાંજ બનેલાં છે. તેમાં પશુ જે ગુણ કીણ થઈને ત્રીજો જ્યારે વૃદ્ધિગત થાય છે ત્યારે તે સુખ્ય ગુણને અનુસરીનેજ જીવની વૃત્તિઓ રચાય છે, વાસના ધારણ કરે છે, વાસના પ્રમાણેજ તે ક્રિયા કરે છે અને કર્મો પ્રમાણેજ પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે. જેમ બીજ નષ્ટ થતાં વૃક્ષ થાય છે તથા વૃક્ષ નષ્ટ થઈને બીજમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે; અને આ પ્રમાણે કદપોના કદપો સુધી પશુ મૂળ વૃક્ષની જાત નષ્ટ થતી નથી; તે પ્રમાણે જીવના પુણ્ય જન્મોત્તર થાય તોપણ પ્રાણીઓમાંથી ત્રણ ગુણ મટતા નથી. માટે જે પ્રાણીને હિસ્સે જે શ્રદ્ધા આવે છે તે પશુ ગુણના અનુરોધથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. જે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ વધે તા તે જ્ઞાનને હાંક મારે છે; પરંતુ રજ અને તમ જે જે ગુણ તેના વિરોધી છે. સત્ત્વ ગુણના બળને લીધે શ્રદ્ધા મોક્ષ તરફ અગળ વધે છે; પરંતુ રજ અને તમ જે ગુણો પશુ હું સ્વસ્થ બેસી રહે કે ? સત્ત્વ ગુણનો આધાર નષ્ટ કરી જે વખતે રજો-ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, તે વખતે તેજ શ્રદ્ધા કર્મમાં પ્રવર્ત કરે છે; અને તમેગુણનું પ્રાબલ્ય વધે છે ત્યારે તે શ્રદ્ધા ભિન્ન પ્રકારની થઈને અનેક ભોગોની ઇચ્છા કરે છે. (૬૫)

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ મારત.

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ॥૩॥

•લોકાર્થઃ—હે ભરત ! સર્વને પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે; કારણ કે આ જીવ શ્રદ્ધામય છે. જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાથી યુક્ત હોય છે, તે તેવીજ રીતનો થાય છે. (૩)

ટીકાઃ—આ પ્રમાણે હે સુર ! આ જીવસમુદાયમાં શ્રદ્ધા સત્ત્વ, રજ અને તમ જે ગુણો વિનાની નથી હોઈ શકતી. સ્વભાવથીજ તે સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી હોય છે. જેમ પ્રાણી જીવનરૂપ છે,

પરંતુ વછનાળને સીંચવાથી તે વિષમય બને છે; મરચીને સીંચવાથી તિપ્તુ થાય છે અને શેરડીને સિંચવામાં આવે તો મિષ્ટ બને છે; તે પ્રમાણે તમોગુણની વૃદ્ધિ સહિત જે પ્રાણી મૃત્યુ પામે છે અને જન્મ પામે છે, તેનામાં શ્રદ્ધા પણ તમોગુણાત્મકજ હોય છે. પછી કાજળ અને મેશમાં જે પ્રમાણે લેદ માલમ પડતો નથી, તે પ્રમાણે આ તામસી શ્રદ્ધારૂપજ બની રહે છે. તેજ પ્રમાણે રાજસ પ્રાણીઓમાં શ્રદ્ધા રજ્જે-ગુણમય તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યમાં સત્ત્વમયજ હોય છે. આ પ્રમાણે આ સર્વ જગત ખરેખર શ્રદ્ધાથીજ બનેલું છે. પરંતુ ત્રિગુણને આધીન હોવાથી તે શ્રદ્ધાને જે ત્રણ પ્રકારનાં ચિન્હ પ્રાપ્ત થાય છે, તેને તું ઓળખ. જે પ્રમાણે પુષ્પ અને કળીપરથી ફળનું અનુમાન કરી શકાય છે, કિંવા બોલ ઉપરથી સ્વભાવ સમજાય છે અને મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિપરથી તેનાં પૂર્વ કર્મો જાણી શકાય છે; તે પ્રમાણે જે ચિન્હો વડે શ્રદ્ધાનાં ત્રણે સ્વરૂપો ઓળખી શકાય છે, તે ચિન્હો હવે સાંભળ.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્રાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ॥૪૮।

શ્લોકાર્થ:—જેઓ સાત્ત્વિક હોય છે, તે દેવોનું પૂજન કરે છે; જેઓ રાજસ હોય છે, તે યક્ષ રાક્ષસોનું પૂજન કરે છે; અને શેષ તામસ જનો પ્રેત અને ભૂતગણોનું પૂજન કરે છે. (૪)

ટીકા:—જેમની દેહરચના સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાયુક્ત બનેલી હોય છે તેમની બુદ્ધિ બહુધા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વિષેજ રહે છે. તે સર્વ વિદ્યા શીખે છે; ઉત્તમ યજ્ઞ કરે છે; વધારે શું કહું ? તે દેવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અને હે વીર શિરોમણે ! જેનાં શરીરો રજ્જેગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે તે રાક્ષસ અને પિશાચને પૂજે છે. જેનાં શરીરો તમોગુણાત્મક શ્રદ્ધાનાં બનેલાં હોય છે તેને વિષે હું તને કહું છું કે તે કેવળ પાપરાશિ હોઈ અતિ કઠોર અને દયાહીન હોય છે. તે જીવોનો વધ કરી બલિ આપે છે અને સ્મશાનમાં સંધ્યાકાળે ભૂતપ્રેતાદિની પૂજા કરે છે. આવા માણસો તમોગુણનો અર્ક કાઢીને નિર્માણ કરેલા તથા તામસ શ્રદ્ધાનાં સાગર હોય છે, એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવી ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા જગતમાં છે. પરંતુ હું એને એટલા માટે વર્ણવું છું કે તારે આ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનોજ સ્વીકાર કરવો; અને હે બુદ્ધિમંત ! બીજી જે રાજસ અને તામસ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે ધનંજય ! આ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાને જે

આચરણમાં મૂકે છે તેને મોક્ષપ્રાપ્તિ થવી કઠિન નથી. તે મનુષ્ય વેદનું પઠન ન કરે, શાસ્ત્રાધ્યયન ન કરે અને શાસ્ત્રોની એકવાક્યતા કરી કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંત નિશ્ચિત ન કરે; પરંતુ જેઓ શ્રુતિ સ્મૃતિનું અધ્યયન કરીને મૂર્તિમંત વેદરૂપ બન્યા હોય છે; અને તેને અનુસરતાં જે આચરણથી તેમાંના સિદ્ધાંતો જનસમાજ સમક્ષ સાદર કરે, તેના આચરણનું અનુકરણ કરી તે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી વર્તે તો તેને પણ એ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનું જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. એકાદ માણસ મહા પરિશ્રમ કરીને દીપક પ્રદીપ્ત કરે અને બીજો મનુષ્ય તે દીપક વડે પોતાનો દીપક સળગાવે તો શું તે દીપક તેના ઘરમાં પ્રકાશ નહિ પાડે કે? કિંવા એકાદ મનુષ્ય અપાર દ્રવ્ય ખર્ચીને ઘર બાંધે તો તે ઘરમાં રહેતાં અન્ય મનુષ્યોને શું તેથી સુખ નહિ થશે? વળી જેઓ જલાશય બંધાવે છે તેનીજ માત્ર તૃષા શું તેમાંના જળથી નિવૃત્ત થાય છે અને બીજાંની નથી થતી? અથવા ઘરમાં સ્વયં પાક કરનારનીજ માત્ર તે અન્નથી ક્ષુધા શાંત થાય છે અને અન્યની નથી થતી? શું ગૌતમ ઋષિએ આણેલી ગંગા માત્ર તેમનેજ પવિત્ર કરે છે અને જગતમાંના ઇતર મનુષ્યોને નથી કરતી? માટે પોતાના કરતાં જે દક્ષતાથી શાસ્ત્રોનું અનુષ્ઠાન કરતો હોય, તેનાં આચરણનું જે અનુકરણ કરે છે તે મૂર્ખ હોય. તોપણ આ સંસારને તરી બંધ છે. (૬૨)

અશાસ્ત્રવિતિં ઘોરં તપ્યન્તે યે તપોજનાઃ ।

દંભાહંકારસંત્રકાઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥૫૧॥

શ્લોકાર્થઃ—દંભ અને અહંકાર તેમજ કામ અને પ્રીતિના બળથી યુક્ત એવા જે જનો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઘોર તપ કરે છે; (૫)

ટીકા—જેને શાસ્ત્ર એટલે શું તેની કલ્પના પણ હોતી નથી અને જે કોઈ શાસ્ત્રજ્ઞને પોતાની દેવડીએ પણ આવવા દેતો નથી; તથા વડિલોનાં સ્નાન સંધ્યાદિ કર્મો જોઈ તેમને જે ગાંડા ઠરાવે છે અને પડિતોનો સંવાદ સાંભળીને હાથની ટીચકારી ફાડે છે તથા તેમના શબ્દ કાને સુદાં પડવા દેતા નથી; ઉલ્લાસ પોતાના ડહાપણ અને દ્રવ્યના મદથી જે પોતાનાજ તોરમાં ફરે છે; તે ખરેખર પાપડીઓના તપનુંજ આચરણ કરે છે. તેઓ પોતાની સમક્ષ આણેલા પ્રાણીપર શસ્ત્રના પ્રહાર કરી તેમના રક્તમાંસથી ઉભરાતાં પાત્રો પ્રદીપ્ત અગ્નિકુંડમાં મેલવી માતાને આહુતિ આપે છે, અને માનતા માનીને તેમને બાળકોનો બળિ આપે છે. ક્ષુદ્ર દેવતાઓની પાસેથી વરપ્રાપ્તિ કરી લેવાને

માટે દુરાગ્રહના આવેશમાં સાત સાત દિવસ સુધી અન્નપ્રાશન ન કરીને અનુષ્ઠાનો કરે છે. હે સુર ! આ પ્રકારે તે પોતાને અને અન્યને પીડા કરવાનું બીજ તમોડી જમીનમાં વાવે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં તમનોજ પાક લક્ષ્ણ છે. હે અર્જુન ! તરતાં ન આવડતું હોય એવો મનુષ્ય નાવનો આશ્રય લીધા વિના સમુદ્રમાં બાથ તો તેની જે સ્થિતિ થાય છે; કિંવા જે વૈદ્યનો દ્રેષ કરી લાત મારીને ઔષધને ઠાળી નાખે છે, તે રોગી જેમ દુઃખીજ રહે છે; જે આંખોના રોગનો ઉપાય ન કરતાં આંખોજ કાઢી નાખે તેવા અંધ મનુષ્યની જેવી અવસ્થા થાય છે, તેવીજ સ્થિતિ તે અમુરની થાય છે; કારણ કે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગની તે નિંદા કરે છે અને મોહરૂપી અરણ્યમાંજ અહીં તહિં અથડાય છે. કામને આધીન થઈ તેના અનુરોધ મુજબ આચરણ કરે છે; ક્રોધને આધીન થઈ તે જેનો વધ કરવાની ઇચ્છા કરે તેનો સંહાર કરે છે; કિંબહુના તે મારી છાતીપર દુઃખનો પહાડ મૂકે છે. (૧૦૪)

અન્તઃ શરીરસ્થં તત્રામમષેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યારનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

ટીકાકર્તા:—અને જે અવિવેકી જન શરીરમાંના ઈન્દ્રિયસમુદાયને અને શરીરની અંદર રહેતા મને પણ ત્રાસ આપે છે; તે આસુરી નિષાવાળા લોકો છે એમ તું સમજ. (૬)

ટીકા:—તે પોતાના અને અન્યના શરીરને જે જે દુઃખો દે છે, તેથી સર્વના અંતરમાં રહેલો હુંજ ત્રાસ પામું છું. માટે આવા પાપીઓના નામનો ઉચ્ચાર સુદ્ધાં તું કરીશ નહિ; પરંતુ તેમના ત્યાગને માટે તેમનાં લક્ષણો વર્ણવવાની આવશ્યકતા પડી. ઘરમાંથી પ્રેતને બહાર કાઢતું પડે છે કિંવા સંભાષણથી સમજાવવા શૂદ્રનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે; તેમ વિદ્યાને હાથવતીજ ધોઈ નાખવી પડે છે; આ ઘટનામાં માત્ર શુદ્ધિના નિમિત્તથીજ તેનો સ્પર્શ કરવો પડતો હોવાથી તે સ્પર્શનો દોષ માનવામાં આવતો નથી; તેજ પ્રમાણે આ પાપી લોકોનો ત્યાગ કરવા માટેજ તેમનાં લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં. માટે હે અર્જુન ! આવા પુરુષોને બેતાંની સાથેજ તું મારું સ્મરણ કરજે. કારણ કે તે દર્શનદોષનું એ સિવાય અન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. સારાંસ કે સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનુંજ વારંવાર જ્ઞાત કરવું; વળી જેના યોગથી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામે તેનોજ સંગ કરવો; જે અન્નના સેવનથી સાત્ત્વિકતા વિકાસ પામે તેવોજ આહાર કરવો. સ્વભાવવૃદ્ધિને માટે

અન્ન જેવું અન્ય કોઈ પ્રમાણ સાધન નથી. હે વીર અર્જુન ! તું પ્રત્યક્ષ જો કે, જે પૂરેપૂરો સાવધ હોવા છતાં પણ મધનું સેવન કરે છે, તે તત્ક્ષણે જ ઉન્નત બની જાય છે. કિંવા જે મનુષ્ય વધારે અન્ન ખાય છે તેને સ્વભાવતઃજ વાત અને કફની વિકૃતિ થાય છે. જ્યારે આવે તો શું તે દૂધ વિગેરેથી મટશે કે ? જેમ અમૃતનું સેવન કરવાથી મૃત્યુની નિવૃત્તિ થાય છે કિંવા વિષનું સેવન કરવાથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે જેવું અન્ન લક્ષણ કરવામાં આવે છે તેવીજ ધાતુ ઉત્પન્ન થાય છે અને ધાતુ પ્રમાણે અંતર્ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ યાત્ર તપાવાથી અંદરનું પાણી પણ તપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ધાતુને અનુસરીનેજ ચિત્તવૃત્તિ બંધાય છે. માટે સાત્ત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી સાત્ત્વિકભાવજ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાજસ તથા તામસ ભાવની ઉત્પત્તિ તેવાં તેવાં અન્નના રસથી થાય છે. માટે હવે સાત્ત્વિક આહાર કયા કયા છે અને રાજસ તથા તામસ આહાર શું શું છે, તે હું તને કહું છું તે આદરપૂર્વક શ્રવણ કર. (૧૧૯)

આ ગરસ્ત્વાપે સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥૭॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રત્યેકને મન ગમતો આહાર ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તેમજ યજ્ઞ, તપ અને દાન એ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં છે; પણ તેના ભેદ તને કહું છું તે સાંભળ. (૭)

ટીકાઃ—અને હે અર્જુન ! એકજ આહારના ત્રણ પ્રકાર કેવી રીતે થયા છે તે તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવું છું. જમનારની રુચિ પ્રમાણે અન્ન તૈયાર કરવું જોઈએ; અને જમનાર તો શુણોનો દાસ છે. જે જીવ કર્તા અને લોકતા છે, તે સ્વભાવતઃજ શુણોનાજ કારણથી ત્રણ પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ ધારણ કરીને આચરણ કરે છે. માટે આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે; યજ્ઞ, તપ અને જ્ઞાન એ વ્યાપાર પણ ત્રણ પ્રકારનાજ છે. પરંતુ મથ્યમતઃ તને જે આહારનાં લક્ષણો કહેવાનું કહું હું તે સ્પષ્ટ કરીને વર્ણવું છું, તે સાંભળ. (૧૨૪)

આયુઃસત્ત્વલારોગ્યઃ સ્વપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરા દૃઢા આહારાઃ સાત્ત્વિકાયાઃ

શ્લોકાર્થઃ—આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ કરનાર તથા રસમય, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક અને મનને આનંદ આપનાર, એવા આહાર સાત્ત્વિકોને પ્રિય હોય છે. (૮)

ટીકા:—સુદૈવ્યોએ જીવ સત્ત્વગુણ તરફ આકર્ષાય છે તેો મધુર અન્નના સેવનપર તેને વિશેષ પ્રીતિ થાય છે. જે પદાર્થ સ્વાભાવથીજ રસયુક્ત, મિષ્ટ, સ્નિગ્ધ અને પકવ હોય, જે કદમાં બહુ મોટા ન હોય, સ્પર્શમાં મૃદુ, ખાવામાં આદ્ર અને સ્વાદિષ્ટ હોય, જે રસથી પરિપૂર્ણ હોય, રસ કાઢવામાં કઠિન પ્રયાસ કરવો પડતો ન હોય, અને જે પાણીદાર હોય તથા જેપર અગ્નિની આંત્રથી સ્થળે સ્થળે કાળાં ધાત્રાં પડેલાં હોય; શ્રી ગુરુના મુખમાંથી બહાર પડતા શબ્દો થોડા હોય તોપણ તેનું પરિણામ ઉત્તમ આવે છે, તે પ્રમાણે જે પદાર્થ થોડો ખાવા છતાં પણ તૃપ્તિ અપાર થાય; અને જે ખાતી વખતે જીવ્હાને મિષ્ટ લાગે તથા પરિણામે પણ ઇષ્ટજ નીવડે; આવા પદાર્થપર સાત્ત્વિકોની વિશેષ પ્રીતિ હોય છે. સાત્ત્વિક મનુષ્યોને ગમતા પદાર્થોનાં લક્ષણો આવાં હોય છે. આવા પદાર્થના સેવનથી આયુષ્ય અને બળ નિત્ય વૃદ્ધિગત થાય છે. આવા સાત્ત્વિક રસરૂપી મેઘની વૃષ્ટિ જેમ જેમ અંગપર થાય છે તેમ તેમ દિવસાનુદિવસ દેહમાં આયુષ્યરૂપી નદીનું પુર આવે છે. હે મુખ્યુદ્ધિમંત ! જે પ્રમાણે દિવસની ઉન્નતિ થવાનું કારણ સૂર્ય છે, તે પ્રમાણે સત્ત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે આજ આહાર યોગ્ય છે; અને શરીર તથા મનના બળની વૃદ્ધિ આવાજ આહારથી થાય છે; એટલે ત્યાં રોગનો તો પ્રવેશજ શી રીતે થઈ શકે ? આ સાત્ત્વિક અન્નનું સેવન કરવાથી શરીરને આરોગ્ય લોગવવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના સર્વ વ્યાપાર મુખમય થાય છે. વધારે શું કહું ? તેને આનંદની સાથે મૈત્રી થાય છે. આ પ્રમાણે આ સાત્ત્વિક આહારનું પરિણામ ઉત્તમ આવે છે અને તે શરીરને અત્યંત સુખકર નીવડે છે. હવે રાજસગુણવાળા મનુષ્યની જે અન્નપર :ચિ હોય છે, તે પણ તને પ્રસંગાનુસાર કહી સંભળાવું છું.

કર્દ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—અતિથય કટુ, ખાટા, ખારા, ઉષ્ણ, તીખા, રુક્ષ, દાહક અને દુઃખ, શોક તથા રોગને ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર રાજસોને પ્રિય હોય છે. (૯)

ટીકા:—માત્ર તાત્કાલિક મૃત્યુ ન નીપજાવે એટલીજ ખામીવાળા ('') બાકી હળાહળ વિષના પિતરાઈ એવા જે કટુ, ચૂના કરતાં પણ વિશેષ દાહક, ખાટા, ઘઉંની કણક પલાળવાને જેટલું પાણી મેઢએ

તેટલું મીઠું અને ઈંતર ખારા પદાર્થો જેમાં મેળવવામાં આવ્યા હોય; આવા પદાર્થો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. વળી તે એટલું તો ઉનું અન્ન ખાય છે કે જાણે મુખમાં અગ્નિના ભક્ષણ જ ઉઠે ! તેમાંથી એવી ઉષ્ણ વરાળ નીકળે છે કે તે વળી હીપક પણ સળગાવી શકાય. આવાજ પદાર્થો ખાવામાં રાજસ ગુણવાળા માણસો મોજ માને છે ! વટોળીઆને પણ પાછળ હઠાવી દે એવા ઉગ્ર અને ભાલાની અણીના જેવી તીવ્ર તીખાશ ધરાવનાર પદાર્થ તે ખાય છે. આવા પદાર્થોથી જખમ તો પડતા નથી; પરંતુ શસ્ત્રપ્રહારના જેવી વેદના થાય છે. રક્ષા કરતાં પણ રૂક્ષ અને અંતર્બાહ્ય શુષ્ક એવા પદાર્થો ખાવા તેને બહુ ગમે છે. જેને ખાતાં દાંત સાથે દાંત અથડાય એવા કઠણ પદાર્થોના ભક્ષણથી તેને આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂળથીજ તમતમા પદાર્થ હોય અને વળી તેમાં રાઈ ભેળવવામાં આવે એટલે પછી ખાકીજ શું રહે ? તેનું સેવન કરતાંની સાથેજ નાકમાં અને મોંમાં ઝણઝણાટ વછૂટે છે. હવે આ વાત રહેવાજ દો, પણ અગ્નિને પણ પાછળ હઠાવે એવું રાઈતું તો રાજસ પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય લાગે છે. આ પ્રકારે ગમે તેટલું ખાવાથી જેની તૃપ્તિ થતી નથી એવો, મુખને હાથમાં લઇને ફરતો અકરાંતિયો મનુષ્ય જીવને વશ થઇને જાણે કે અગ્નિના બળતા અંગારાજ પેટમાં નાખતો હોય તેમ લવંજ, સુંઠ આદિ ઉષ્ણ પ્રકૃતિના પદાર્થો ખાઈને ઘોંચપર આબોરે છે, અને તેના મુખ પાસેથી પાણીનો પ્યાલો તો કદિ ખસતોજ નથી. માટે તેનો આહાર તે અન્ન નથી; પરંતુ જે નિદ્રિત થએલા વ્યાધિરૂપ સર્પને જાગૃત કરવાને માટે ઉદરમાં નાખેલું મધજ છે. આ અન્નના સેવનની સાથેજ સર્વ રોગો એક બીજાની સાથે રૂપધારી કરતા એકદમ ઉઠે છે. આ પ્રમાણે રાજસ અન્નથી કેવળ દુઃખરૂપીજ ફળ મળે છે. હે ધનુર્ધર ! આ પ્રમાણે રાજસ અન્નનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને તેનું પરિણામ પણ તને જણાવ્યું. (૧૫૨)

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થ:—અર્ધ પકવ, ઉતરી ગએલું, દુર્ગંધવાળું, વાશી અને ઉચ્છિષ્ટ તથા અપવિત્ર અન્ન તામસી પ્રકૃતિના મનુષ્યને પ્રિય લાગે છે. (૧૦)

ટીકા:—હવે તમોગુણવાળા મનુષ્યને જે આહાર ગમે છે તે તને

કહું છું; પરંતુ કદાચિત્ તને તે પ્રત્યે ઘૃણા પણ આવશે. જોડાં અને વાશી અન્નથી અદ્ધિત થાય છે એવી કલ્પના સુદાં તેના મનમાં આવતી નથી. જે પ્રમાણે ભોંસ ઉચ્છિષ્ટ ખાધ ખાય છે, તે પ્રમાણે સવારે રાંધેલું અન્ન બપોરે કિંવા બીજે દિવસે ખાવાપર તામસી મનુષ્યને અતિ પ્રીતિ હોય છે. અધું કાચું કિંવા બળીને કેવળ ભસ્મ થઈ ગયેલું, તેમજ જેમાંથી સ્વાદ નીકળી ગયો હોય એવું અન્ન પણ તે ખાય છે. જે અન્ન પૂર્ણ પકવ તથા રસભરિત હોય તે તામસી મનુષ્યને ગમતું નથી. કદાચિત્ આતું ઉત્તમ અન્ન ખાવાનો પ્રસંગ આવે તો વ્યાજ્ઞની પેઠે તેને દૂર રાખી મૂકીને તેમાંથી દુર્ગંધ છૂટતાં સુધી તેને તે ખાતો નથી. જે અન્નને બહુ દિવસ થઈ ગયા હોય, જેમાંથી સ્વાદ નીકળી ગયો હોય, જે રૂક્ષ કિંવા સડી ગયેલું હોય અથવા જેમાં જંતુ પડી આવ્યા હોય, અને જે બાળકોએ કાદવની પેઠે ચુંથી નાખ્યું હોય, તેવાજ અન્નને સ્ત્રી પુત્રાદિકને સાથે લઈને તે ખાય છે. આવું અશુદ્ધ અન્ન ખાય ત્યારેજ તેને આનંદથી જમ્યા જેવું સુખ થાય છે; પરંતુ આટલાથીજ તે પાપીની તૃપ્તિ થતી નથી ! ચમત્કાર તો જુઓ કે જે ખરાબ પદાર્થો નિષિદ્ધ અને ત્યાજ્ય ઠર્યા છે, તેવા અભદ્યનોજ ભક્ષ કરવાની અને તેવા અપેયનુંજ પાન કરવાની તામસ મનુષ્યને અતિશય ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. હે વીર અર્જુન ! આવી રૂચિનું ક્ષણ પણ તેને તત્ક્ષણજ મળે છે. કારણ કે અપવિત્ર પદાર્થોનું સેવન કરે છે તેજ વખતે તે પાપનો ભાગી થાય છે. તે જે ભોજન લે છે તે વસ્તુતઃ ભોજન નથી; પરંતુ તે પેટમાં યાતનાઓનો ભંડારજ ભરે છે એમ સમજવું. શિરઁછેદ કર્યા પછી શું થાય છે કિંવા અગ્નિમાં ભુસ્કો માર્યા પછી શું પરિણામ આવે છે, એ બાણવાને એનો શું પ્રત્યક્ષ અનુભવ લેવાની જરૂર છે ? પરંતુ એવાં પરિણામો પણ તે સહન કરે છે. માટે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—હે અર્જુન ! તામસ અન્નનું પરિણામ પૃથક્ કરી બતાવવાની જરૂર નથી. હવે આહારની પેઠે યજ્ઞ પણ ત્રણ પ્રકારના છે. માટે હે અર્જુન ! આ ત્રણમાંના સાત્ત્વિક યજ્ઞનું વર્ણન પ્રથમ કરું છું તે સાંભળ. (૧૭૦)

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विविदष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થ:—ક્ષણની ઇચ્છા ન રાખનાર પુરૂષના હૃદયે, કર્તવ્ય તરીકે કરવોજ જોઈએ એવા મનના નિર્ધાર સહિત જે સાત્ત્વિક યજ્ઞ

કરવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક યજ્ઞ કહેવાય છે. (૧૧)

ટીકા:—જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીના મનમાં પતિ સિવાય અન્ય પ્રતિ કામની ઉત્પત્તિ થતી નથી; ગંગા સમુદ્રને મળ્યા પછી આગળ જતી નથી; અથવા આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થતાંજ વેદ જેમ ચૂપ થઈ રહે છે; તેજ પ્રમાણે જેઓ પોતાના હિતને માટે સંપૂર્ણ ચિત્ત લગાવીને ફળની આશા તથા અહંકાર રાખતા નથી; વૃક્ષના મૂળમાં પહોંચ્યા પછી પાણી ત્યાંથી પાછું ફરતું નથી, પરંતુ તેમાં મળી જઈને તેનું પોષણ કરે છે; તેમ જે મન અને દેહથી નિશ્ચય કરી યજ્ઞ કરવામાં નિમગ્ન થાય છે, પરંતુ તેથી કોઈ પણ પ્રકારનું ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી; તેઓ સ્વધર્મ સિવાય ઈતર કૃત્યો પ્રત્યે વિરક્તિ ધારણ કરીને ફળેચ્છાના ત્યાગપૂર્વક સર્વાંગસુંદર યજ્ઞ કરે છે. હાથમાં દર્પણ લેવાથી જેમ આપણું મુખ જોઈ શકાય છે, કિંવા હથેળીપરનું રત્ન જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી સ્પષ્ટ દેખાય છે; અથવા સૂર્યોદય થવાથી જે પ્રમાણે માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે; તે પ્રમાણે વેદોમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા માર્ગોપર વિશ્વાસ રાખી તેજ પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. તે કુટો, મંડપ, વેદિ આદિ યજ્ઞની સર્વ સામગ્રી એવી રીતે તૈયાર કરે છે કે જાણે વેદોએ સ્વતઃજ આવીને તે તૈયારી કરી ન હોય ! સર્વ અવયવોને શોભતા અલંકારો પહેરાવ્યા હોય તેમ તે યજ્ઞના સર્વ પદાર્થોને યોગ્ય સ્થાને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવે છે. શબ્દથી કેટલુંક વર્ણન કરું ? તે યજ્ઞમંડપ જોતાંજ એમ લાગે છે કે જાણે પ્રત્યક્ષ યજ્ઞ-વિદ્યાજ યજ્ઞના મિષથી આ સ્થળે આવી છે ! આ પ્રમાણે જે યજ્ઞ સાંગોપાંગ કરવામાં આવે છે અને પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા વિનાજ જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; અને તુળસીના છોડથી ફળ, પુષ્પ અને છાયાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તોપણ લોકો જળસિંચન કરીને તેનું પાલન કરે છે; તેવી રીતે ફલાશા સિવાય જે યથાવિધિ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેનેજ સાત્ત્વિક યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. (૧૮૪)

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसः ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ફળની ઇચ્છા રાખીને કિંવા આડંબરને માટે જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે એમ તું સમજ. (૧૨)

ટીકા:—હવે, હે વીરશ્રેષ્ઠ ! બીજા પ્રકારનો જે રાજસ યજ્ઞ તે

પણ સર્વ રીતે આના જેવો જ હોય છે; પરંતુ જેમ શ્રાદ્ધતિથિને દિવસે રાત્રીને એવી ઇચ્છાથી લોભન કરવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવે કે તેથી આપણને ઘણું ફાયદો થશે, આપણી કીર્તિ પણ વધશે અને શ્રાદ્ધ પણ થશે; અર્થાત્ એક પંથ જોર દો કાજ ! જેવો લાભ થશે; તે પ્રમાણે જ એવી ફલાશા રાખે છે કે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે, લોક દીક્ષિત કહીને આપણને માન આપશે; આ પ્રકારે કેવળ ફળની આશા રાખી તથા જગતમાં કીર્તિ ફેલાવવાના હેતુથી જ યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તે રાજસ યજ્ઞ કહેવાય છે. (૧૮૮)

વિધિ વાંઘ્યન્ન મંત્રાન્મદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરતિં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—અશાસ્ત્ર, અન્નદાનરહિત, મંત્રરહિત, દક્ષિણરહિત, અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાન લોકો તામસ યજ્ઞ કહે છે. (૧૩)

ટીકા:—પશુપક્ષીના વિવાહમાં જેમ કામ સિવાય ઇતર જોશી હોતો નથી, તેમ તામસ યજ્ઞનું કારણ માત્ર આગ્રહ જ હોય છે. પવનને વાતાં વાર લાગતી નથી કિંવા મરણને મુહૂર્ત હોતું નથી અને અગ્નિને અમુક પદાર્થ ખાળવાનો વિધિનિષેધ હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે તામસ યજ્ઞને વિધિ મર્યાદા હોતી નથી. માટે જ હે ધનુર્ધર ! તે અમર્યાદ છે, તેને વિધિનો ખાધ નથી, મંત્રોની આવશ્યકતા નથી અને તેના મંડપમાં મક્ષિકાને પણ અન્ન મળતું નથી. જ્યાં પ્રાદ્ધણીની સાથે પૂર્ણ વૈર જ હોય છે, ત્યાં દક્ષિણની તો વાત જ શી ? અગ્નિ જેમ પવનથી લડકી ઉઠે, કિંવા અપુત્રના મરણ પછી તેનું ઘર ફાવે તે માણસ લૂટે; તે પ્રમાણે તે યજ્ઞમાં વ્યર્થ અર્થ પુષ્કળ થઈ જાય છે; પરંતુ તેમાં શ્રદ્ધાનું તો નામ પણ હોતું નથી. શ્રીનિવાસ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:—જે યજ્ઞમાં ઉપર ઉપરનો આવો ડાળ કરવામાં આવે છે, તેને તામસ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે; સમજ્યો ? હવે જે પ્રમાણે ગંગાના પાણીનો ભુદી ભુદી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તે શુદ્ધતા તેમજ મહિનતાના કારણરૂપ બની રહે છે; તે પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોના યોગથી તપ ત્રણ પ્રકારનું હોઈને તેના એક પ્રકારથી મોક્ષ અને બીજાથી અધોગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હે અર્જુન ! આ તપના ત્રણ ભેદો કેવી રીતે થાય છે એ જોઈ તું સમજવા માગતો હોય, તો પ્રથમ તપ એટલે શું એ સમજ લે. પ્રથમ તપનું સ્વરૂપ તને

કહું છું. તત્પશ્યાત્ શુભના થોગે ભેદ શી રીતે પડે છે તે કહીશ. હે અર્જુન ! ઉત્તમ તપના પશુ ત્રણ પ્રકાર છે; કાયિક, વાચિક અને માનસિક. (૨૦૦)

દેવદ્વિજગુરુબ્રાહ્મ જનં શૌચમાજવઃ ।

બ્રહ્મચયમાસિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ :—દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરૂ તથા વિદ્વાનનું પૂજન, પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા, એને કાયિક તપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકા :—હવે આ ત્રણમાં કાયિક તપ કયું તે સાંભળ. શંકર અથવા વિષ્ણુ એ બેમાંથી એકપર પશુ જેની ભક્તિ હોય, તે પ્રિય દેવતાના મંદિરમાં જઈ તેનું દર્શન કરવા કિંવા યાત્રાદિ કરવાને લીધે આઠે પ્રહર જેના પગને વિશ્રાંતિ મળતી નથી; દેવિમંદિરનું આંગણ સુશોભિત કરવાથી, પૂજા સાહિત્ય પૂરાં પાડવાથી અને દેવસેવા કરવાથી જેના હસ્તો શોભે છે; શકરનું લિંગ અથવા વિષ્ણુની મૂર્તિ દ્રષ્ટિગોચર થતાંની સાથે જે ઠંડવત્ ભૂમિપર પડી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે; વિદ્યા વિનયાદિ શુભોવાળા પૂજ્ય બ્રાહ્મણોની જે સેવા કરે છે; પ્રવાસથી શ્રમિત થએલા કિંવા સંકટમાં પડેલા છવોની શુશ્રુષા કરી તેને જે સુખ આપે છે; સર્વ તીર્થોથી શ્રેષ્ઠ એવાં માતાપિતાની સેવા કરવામાં જે દેહ સમર્પણ કરે છે; અને સંસારરૂપી અસાધ્ય વ્યાધિમાંથી મુક્ત કરનાર તથા જ્ઞાનામૃતપાન કરાવનાર એવા જે ગુરૂ, તેની સેવામાં જે સદૈવ તત્પર રહે છે; અને હે અર્જુન ! દેહાભિમાનરૂપી ઠાટને દૂર કરવા માટે તેને સ્વધર્મરૂપી અગ્નિમાં નાખી વેદાધ્યયનરૂપી પુટો આપે છે; પ્રાણી માત્રમાં ઈશ્વર સમજી જે તેને નમસ્કાર કરે છે; પરોપકારદારા જે તેનું ભજન કરે છે; સ્ત્રી વિષયમાં જે ઇદ્વિયોતું પૂર્ણ નિયમન કરે છે; જન્મતી વખત સ્ત્રીસ્પર્શ (માતાને સ્પર્શ) થએલો તેજ માત્ર સ્ત્રીસંસર્ગ જેને થયો હોય, પછી આખો જન્મ જેને સ્ત્રીસ્પર્શ થયો હોતો નથી; ઘાસમાં પશુ જીવ છે એમ સમજી જે તેને પાદાકાંત કરતો નથી; વધારે શું કહું ? જે કોઈને પશુ માઠું લાગે એવાં તથા મર્મભેદક વેણુ કહેતો નથી; આવા આવા શુદ્ધ વ્યાપાર શરીરથી થાય એટલે શારીર (કાયિક) તપ પૂર્ણતાએ પહોંચે છે એમ તું સમજ. હે પાર્થ ! આ સર્વ કાર્યો દેહના આધારથી થાય છે, માટે હું એને શારીર તપ કહું છું. આ પ્રકારે કાયિક તપનાં લક્ષણો તને કહ્યાં. હવે નિષ્પાપ એવું જે વાચિક તપ તેનાં લક્ષણો સાંભળ.

અન્નદ્રગ્ધકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયતિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થ:—કોઈના પણ મનને ન હુલાવે એવું તથા સત્ય અને મધુર હોવા સાથે પરિણામે હિતકારક થાય એવું ભાષણ કરવું; અને વેદોનું અધ્યયન કરવું એને વાચિક તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૫)

ટીકા:—પારસમણિ લોખંડનું કદ અને વજન ઓછું ન કરતાં જે પ્રમાણે તેનું સુવર્ણ બનાવી દે છે; તે પ્રમાણે સામા મનુષ્યનું મન ન હુલવતાં તેને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવું મિષ્ટ ભાષણ કરવાની જે શક્તિ છે; વૃક્ષને પાણી પાવા સાથે તેની નિકટ રહેલું ઘાસ સુદૃઢ વૃદ્ધિગત થાય છે, તે પ્રમાણે એકની સાથે બોલવાથીજ સર્વને સુખ ઉત્પન્ન થાય એવી જે મધુરતા છે; અમૃતની ગંગા હસ્તગત થતાં જે પ્રમાણે તે પ્રાણીઓને પ્રાશનથી અમર કરે છે, સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સંસારતાપમાંથી મુક્ત કરે છે અને મિષ્ટતાનો આસ્વાદ પણ આપે છે; તે પ્રમાણે જે ભાષણથી અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને અનેક વખત સાંભળવા છતાં પણ જેના પરની રુચિ ન્યૂન થતી નથી; પૂછવામાં આવે ત્યારેજ જે ભાષણ બોલવામાં આવે, નહિતર વેદાધ્યયન અને હરિસ્મરણની ધૂન ચાલે; તથા ઋગ્વેદાદિ ત્રણે વેદોની વાચાણી મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી જે પોતાના વદનનીજ વેદશાળા બનાવે છે; કિંવા જે શિવ અથવા વિષ્ણુના કોઈ એક નામનું ઉચ્ચારણ કર્યા કરે છે; વાણીના આવા ઉપયોગને વાચિક તપ કહે છે એમ જાણવું. હવે માનસિક તપનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. એમ લોકનાથના નાયક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા બોલ્યા. (૨૨૪)

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિષ્ઠઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—મનની પ્રસન્નતા, સૌજન્ય, મૌન, આત્મસંયમ, અને અંતઃકરણશુદ્ધિને માનસિક તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૬)

ટીકા:—જેમ તરંગો વિનાનું સરોવર, અભરહિત આકાશ, સ્પર્શરહિત ચંદનનો બાગ, સર્વકલાથી સંપૂર્ણ ચંદ્ર, ચિંતારહિત રાત્રી તથા મંદરાચળ વિનાનો ક્ષીર સમુદ્ર હોય; તે પ્રમાણે અનેક વિકલ્પોની ભળ ટળી ગયા પછી મન જ્યારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નિમજ્જ થઈને રહે છે; અથવા ઉજ્જુતારહિત પ્રકાશ, ઘટ્ટતા વિનાનો રસ તથા પોલાણ

રહિત અવકાશ જે પ્રમાણે હોય; તે પ્રમાણે મન જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને પોતાના ચપળ સ્વભાવનો એવે પ્રકારે ત્યાગ કરે છે કે જેમ હીમ ઉપર ઠંડીની અસર થતી નથી; વળી કલંકરહિત ચંદ્રનું બિંબ જેવું અચળ પૂર્ણ દેખાય, તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થયો હોય છે; જ્યાં વૈરાગ્યનો કલેશ બંધ થયો છે અને મનની ચપળતા તથા ભય નષ્ટ થયાં છે; ત્યાં મન બોધસ્વરૂપ બની રહે છે. માટે જે મુખથી શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરવાનું, તે મુખ ભાષણવિરહિત-મૌનસંપન્ન બની રહે છે. મનને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં, જે પ્રમાણે મીઠું પોતાના મૂળ સ્વરૂપ પાણીમાં મળતાં તદ્રૂપ બની જાય છે તે પ્રમાણે તે (મન) આત્મારૂપ બની રહે છે. આવી સ્થિતિમાં મનને ઇચ્છાજ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય ? કે તે તે ઇદ્રિયો તરફ દોડીને વિષયોના ગ્રામમાં પહોંચે ! તેથી હથેળીપર જે પ્રમાણે વાળ હોતા નથી તેમજ મનમાં મળવિક્ષેપનો અભાવ હોય છે. હે અર્જુન ! વિશેષ શું કહું ? જ્યારે મનને આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને માનસ તપની સંજ્ઞા મળે છે. દેવ કહે છે:-અસ્તુ ! માનસ તપનાં સર્વ લક્ષણો મેં તને કહી સંભળાવ્યાં. આ પ્રમાણે દેહ, વાયા અને ચિત્તના યોગથી જે ત્રિવિધત્વને પ્રાપ્ત થયું છે, એવું સામાન્ય તપ તને કહી સંભળાવું. હવે ત્રણ ગુણના સંગથી આજ તપ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે તે તું ઉત્તમ રીતે સંભળ. (૨૩૯)

શ્રદ્ધયા પરયા તસં તપસ્તાત્તિ વિધં નરૈઃ ।

અપરમપ્રભોક્ષેભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

શ્લોકાર્થ:—આ ત્રણ પ્રકારનું તપ જે પુરૂષ અત્યંત શ્રદ્ધાપૂર્વક કરે છે અને જેમાં ફળની આશાનો અભાવ હોય છે, તે તપને ‘સાત્ત્વિક તપ’ કહેવામાં આવે છે. (૧૭)

ટીકા:—હે પ્રભુદા ! આ જે મેં તને ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું તેનુંજ પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કર; પરંતુ ફળની આશા રાખીશ મા. અરે જે વખતે મનને પૂર્ણ રીતે શુદ્ધ રાખીને શ્રદ્ધાપૂર્વક આ તપનું આચરણ કરવામાં આવે છે; તે વખતે એજ તપને જ્ઞાતાજનો સાત્ત્વિક તપ કહે છે. (૨૪૧)

સત્કારમાનઃ કાર્યં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિદ્ શોકં રાજસં ચલમધુવત્ ॥૧૮॥

લોકાર્થ:—સ્તુતિ, માન તથા પૂજના હેતુથી કિંવા કેવળ દાંબિકતાથી જે તપ કરવામાં આવે છે તેને રાજસ, અંચલ અને અસ્થિર તપ કહેવામાં આવે છે. (૧૮)

ટીકા:—અથવા તપ કરવાના હેતુથી જગતમાં દ્વૈત ઉત્પન્ન કરી મોટાકાના શિખરપર બેસવાની જે ઇચ્છા કરે છે; ત્રિભુવનમાં સન્માન મારા વિના અન્ય કોઈને મળે નહિ, સલામાં તથા ભોજન સમયે પ્રધાન માન મનેજ મળે, એવી જે આકાંક્ષા રાખે છે; સમસ્ત જગતના લોકો મારી સ્તુતિ કરે એવો હું પ્રશંસાને પાત્ર થાઉં અને લોકો મારું દર્શન કરવા આવે; લોકો મારીજ વિશેષ પૂજા કરે અને સર્વ મહત્ત્વના ભોગો મનેજ ભોગવવા માટે મળે; આવી આવી તે કામના કરે છે; અને આ પ્રકારે જેમ એકાદ વૃદ્ધ વેશ્યા પોતાની વય દાંકવાને માટે ઉપરથી શૂંગાર કરીને ઠાઠમાઠથી બેસે છે, તેમ તપનો દાંબ કરી જે પોતાનું સ્વરૂપ લોકોને વેચે છે; વધારે શું કહું ? દ્રવ્ય અને માનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા મનમાં ધરીને તપનું કષ્ટ કરવામાં આવે તેને રાજસ તપ કહે છે. પહુરણી નામનો એક ભત્તનો ઝેરી કીડો જે ગાયના થાનમાંથી દૂધ પી ગએલો હોય છે તે ગાય વીઆય તોપણ દૂધ દેતી નથી; કિંવા ઉભા ખેતરે ઢોર ચરી જવાથી જેમ તેમાં પાક ઉતરતો નથી; તેમ પોતાની પ્રસિદ્ધિના હેતુથી તપ કરનારનું તપ અતે વૃથાજ થાય છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તપથી કાંઈ ફળ સિદ્ધિ થતી નથી એમ બાણીને વચમાંજ તે તપને ત્યાગે છે; માટે તે તપમાં સ્થિરતા હોતી નથી. અકાળે આકાશમાં અબોની પુષ્કળ ઘટા છવાઈ જાય છે અને ગર્જના પણ પુષ્કળ થાય છે; પરંતુ તે એક ઘડી-ભર પણ ટકે છે કે ? તે પ્રમાણે રાજસ તપનું ફળ વંઝાપુત્રવત્ મિથ્યા હોય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું આચરણ પણ ધૂળપર લિપણ જેવુંજ ટકે છે ! તામસ તપનો પણ આજ પ્રકાર છે. ફેર એ છે કે રાજસ તપમાં તો એક કીર્તિ પણ મળવાનો સંભવ છે; પરંતુ તામસ તપથી તો કીર્તિ અને સ્વર્ગ એ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

દમ્યાહેનાત્મના યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સા નાર્યં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

લોકાર્થ:—ઉન્મત્ત થઈ દુરાગ્રહ ધરી પોતાના શરીરને દુઃખ દહને અથવા બીજાનો નાશ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરીને, જે તપ કરવામાં આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે. (૧૯)

ટીકા:—હે ધનુર્ધર ! મૂર્ખતાથી અભિમાન ધરી જે પોતાના શરીરને સુદ્ધાં વૈરી ગણે છે અને તેની ચોતરફ પંચાગ્નિવડેજ તેને સ્પર્શગાવે છે; અથવા શરીરને ઇંધન બનાવી તેને અગ્નિમાં બાળે છે; પોતાના મસ્તકપર બળતી સગડી મૂકી તેમાં ગુગળ બાળે છે; પીઠમાં સોયા લોચે છે અને પોતાની ચારે તરફ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તેની વચ્ચે પોતાના શરીરને શેકે છે; શ્વાસોન્ધ્રીસ બંધ કરે છે; વ્યર્થ ઉપવાસ કરે છે; અથવા ઉંધે મસ્તકે લટકી ધૂમ્રપાન કરે છે; શીતઋતુમાં નદીમાં ગળા જેટલા પાણીમાં ઉભા રહે છે અને ખડકપર કિંવા સરિતા તટપર બેસીને પોતાના અંગમાંથી જીવતા માંસના લોચા ખેંચી કાઢે છે ! હે ધનંજય ! આ પ્રમાણે પોતાના શરીરને નાનાવિધ કષ્ટ આપી અન્યનો નાશ કરવાને માટે તપશ્ચરણ કરે છે. ડુંગરપરનો પાષાણ પોતાની સ્થૂળતાને લીધે છૂટો પડીને નીચે પડે છે એટલે તેના પોતાના પણ દુકડે દુકડા થઈ જાય છે અને તેના સપાટામાં એકાદ વસ્તુ આવી પડે તો જેમ તેના પણ ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે; તે પ્રમાણે જે પોતાના શરીરને કષ્ટ આપી અન્ય સુખી જીવોને કિંવા પ્રમુખ મનુષ્યોને દુઃખી કરી જીતવાને માટે તપનું આચરણ કરે છે; હે અર્જુન ! વધારે શું કહું ? આવા ખરાબ અને કલેશદાયક પ્રકારે જે તપ કરવામાં આવે છે તે તામસ તપ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમના અનુરોધથી તપના જે ત્રણ ભાગ થયા તે તને સ્પષ્ટ રીતે કહી સંજળાવ્યા. હવે બોલવાને બોધ છૂટયો છે તેથી દાનના ત્રણ પ્રકાર કેવા છે, તેનાં લક્ષણો પણ તને કહું છું. ગુણના અનુરોધથી દાનના ત્રણ પ્રકાર થયા છે. તે પૈકી પ્રથમ સાત્ત્વિક દાનનું વર્ણન સાંભળ. (૨૬૫)

નાતવ્યામતિ યદાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

શ્લોકાર્થ:—દાન કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એવા હેતુથી જે દાન પ્રત્યુપકાર નહિ કરી શકનાર સત્પાત્રને પુણ્યક્ષેત્રમાં, અને પર્વકાળે આપવામાં આવે છે, તે સાત્ત્વિક દાન છે. (૨૦)

ટીકા:—સ્વધર્મથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન અતિ આહર-પૂર્વક દાન કરવું એમ છે. ઉત્તમ બીજ મળે પણ ઉત્તમ જમીન અને ઉચ્છ્વતાની ઉચ્છ્વ રહી જાય છે; તે પ્રમાણે દાન આપવાની ઇચ્છા હોય તોપણ દાન કેવાને પાત્ર મનુષ્ય, દેશ અને કાળની ખામી હોય છે.

અમૂલ્ય રત્ન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને કુદન કરવાને માટે સુવર્ણની ન્યૂનતા માલમ પડે છે; અને કદાચિત્ સુવર્ણ મળે તો અલંકાર ધારણ કરવા યોગ્ય શરીર નથી હોતું. માટે દીવાળી જેવું પર્વ, આત્મવર્ગ અને સંપત્તિ એ ત્રણ યોગ એકત્ર મળવા એ જેમ સુદૈવપરજ અવલંબી રહું છે; તેમ જો આપણે હાથે દાન આપાવવાનો ઇશ્વરી સંકેત હોય છે, તોજ સત્વગુણની સહાયતા મળી દેશ, કાળ, સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ તથા દ્રવ્ય એ સર્વ યોગ અનુકૂળ થાય છે. પ્રથમ તો છૂટથી દાન કરવાને કુરુક્ષેત્ર, કાશીક્ષેત્ર અથવા તેની બરાબરીનું અન્ય કોઈ ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. તે પુણ્યક્ષેત્રમાં સૂર્યગ્રહણ જેવો પુણ્યકાળ અથવા તેની તુલનાનો અન્ય કોઈ કાળ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. તે દેશમાં તથા તે પર્વકાળે એવો સુપાત્ર મનુષ્ય પ્રાપ્ત થવો જોઈએ કે જે મૂર્તિમંત પવિત્રતાજ હોય. તે દિવ્જ કેવળ સદાચારનું સ્થાન તથા વેદોનું વસતિ-સ્થાન એવી યોગ્યતાથી યુક્ત હોવો જોઈએ. એવા દિવ્જને જે દાન આપવામાં આવે તે પરથી આપણી સત્તાને ખેંચી લઈ તેને તે અર્પણ કરવું જોઈએ. જેવી રીતે સ્ત્રી પોતાના પતિની પાસે સ્વસંતોષ માટેજ જાય છે, કિંવા આપણી પાસે કોઈ કાંઈ મૂઠી મૂઠી જાય તો આપણે સ્વસંતોષ માટેજ તેની પાસે જઈને તેને તે આપીને ઋણયુક્ત થઈએ છીએ; અથવા ખિદમતગાર જેમ બીડું રાબને અર્પણ કરે છે, તે પ્રમાણે નિષ્કામ છુદ્ધિથી જૂમિ આદિનું દાન કરવું અને તે દાન વિષે કોઈ પણ પ્રકારની ફલાશા રાખવી નહિ. વળી જેને દાન આપવામાં આવે તે એવો મનુષ્ય હોવો જોઈએ કે તેની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યુપકાર આપણને મળે નહિ. આકાશમાં પુષ્કળ જૂમો પાડવામાં આવે તોપણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તેમાંથી મળતો નથી; કિંવા આરસીની પાછળના ભાગમાં જોવાથી જે પ્રમાણે તેમાં આપણું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી; અથવા ઉદકપર દડો અક્ષણવામાં આવે તો તે જે પ્રમાણે પાછો ઉછળીને આપણા હાથમાં આવતો નથી; કિંવા આખલાને ચારો નીરવાથી જે પ્રમાણે તે ઉપકાર માનતો નથી; કિંવા જે પ્રમાણે કૃતદન મનુષ્યપર કરેલા ઉપકારનો બદલો તે વાળતો નથી; તે પ્રમાણે જેની પાસેથી પ્રત્યુપકાર મળે તેમ ન હોય તેને દાન આપવું અને દાન આપવા વિષે અભિમાન ધારણ કરવું નહિ. હે વીરોત્તમ અર્જુન ! આ પ્રકારનું જે દાન, તેજ સર્વ દાનોમાં ઉત્તમ એવું સાત્ત્વિક દાન છે. તેમજ દેશ, કાળ અને પાત્રનો સંબંધ પણ સાત્ત્વિક પ્રકારનોજ હોવો જોઈએ અને દ્રવ્ય પણ ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલું હોવું જોઈએ.

યત્તુ મરુપકારાર્થ ફલ દિસ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિહીતં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થઃ—પ્રત્યુપકાર માટે કિંવા ફળની આશાથી અથવા પરાણે આપેલું દાન તે રાજસ દાન છે. (૨૧)

ટીકા:—પરંતુ જેમ દૂધની ઇચ્છાથી ગાયને ચરાવવામાં આવે છે અથવા કોઠીમાં દાણાં ભરવાને માટે ખેતરમાં ધાન્ય વાવવામાં આવે છે; જેમ ચાંદલાની આશાથી સગાંવહાલાને નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે; પ્રત્યુપકારની આશાથી ભેટ સોગાદ મોકલવામાં આવે છે; લાંચ લઈને સામાનું કામ કરવામાં આવે છે; કિંવા દ્રવ્ય લઈને રોગીને ઔષધ આપવામાં આવે છે; તે પ્રમાણે આપણે જેને દાન આપીએ તેથી તેનું રક્ષણ થાય અને તે લોકોમાં આપણી કીર્તિ પ્રસારે, આ હેતુથી જે દાન કરે છે; અથવા હે અર્બુન ! એકાદ ઉત્તમ ગ્રાહ્ય પાસેથી પ્રત્યુપકારની આશા ન હોય, કિંવા તે દાન દેનારની પ્રસિદ્ધિ કરે એવા ન હોય, તો પછી તેને એકાદ કોડી આપીને તેના હાથમાં પોતાનાં સર્વ કુટુંબીઓના પ્રાયશ્ચિત્તનો સંકલ્પ જે મૂકે છે; અથવા તો પરલોકનાં સર્વ ફળોની આશા કરીનેજ જે દાન આપે છે; અને તે પણ સામાની ક્ષુધા પણ તૃપ્ત ન થાય એટલું ! વળી એટલું તો એટલું, પરંતુ તે પણ સંતોષથી આપતો નથી; અને દાન લેવાવાળો લઈને ગયા પછી પેલો દાતા મહા હાનિ થઈ એમ માની જુરે છે; બાણે ચોરે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું હોય એવો તેને ઉદ્વેગ થાય છે. હે સુમતિ અર્બુન ! આવી મનોવૃત્તિથી જે દાન આપવામાં આવે છે તે જગતમાં રાજસ દાન કહેવાય છે, એમ તું સમજ. (૨૬૩)

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રમયશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવગતં તત્તામસદાહતમ્ ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થઃ—જે દાન સત્કારરહિત, અપમાનપૂર્વક અને પુણ્ય-દેશ, પુણ્યકાળ તથા પાત્રના વિવેક વિના આપવામાં આવે છે તે તામસ દાન છે. (૨૨)

ટીકા:—હવે શ્લેષ્ઠોની વસ્તી હોય તે સ્થાને, અરણ્યમાં, અપ-વિત્ર સ્થળમાં, તંબુમાં અથવા નગરના ચોટામાં, આવાં સ્થળે સંધ્યા-કાળે કિંવા રાત્રિએ, ચોરી કરીને આણેલા દ્રવ્યનું મુક્ત હસ્તે જે દાન આપવામાં આવે છે; અને ભાટ, વેશ્યા, જુગારી લોક,

અથવા મૂર્તિમંત ચેટકીઓ એમનેજ આવાં દાન આપવામાં આવે છે; આવા લોકો પેલા દાતાઓની સન્મુખ નૃત્ય, વાદન, ગાયનાદિ કરે છે અથવા ભાટ લોકો તેમની સ્તુતિ કરે છે; આવા તમાશાઓ દેખીને તથા આવાં ગાયનો સાંભળીને તેઓ ખુશ થાય છે. તેમની નજર સન્મુખ નિરંતર આવા તમાશાઓજ આવી ખડા થયા કરે છે અને તેમના કાનમાં નિત્ય આવાં છકેલ ગાયનોનોજ ગણગણાટ થયાં કરે છે. પછી જ્યારે તેઓ પુષ્પો અથવા સુગંધી દ્રવ્યોનો સુવાસ લે છે ત્યારે તો તેઓ તેમાં તલ્લીનતાપૂર્વક ઉન્મત્ત થઈને ભ્રમના મૂર્તિમંત વૈતાળજ બની જાય છે ! પછી તેઓ અન્યને લૂંટીને આણેલા દ્રવ્ય-વડે ભિક્ષુકાદિ લોકોને માટે સદાવ્રતો ઉઘાડે છે. આ પ્રકારના દાનને હું તામસ દાન કહું છું; વળી દૈવવશાત્ અન્ય પણ એક પ્રકાર બને છે તે સાંભળ. કદાચિત્ ભ્રમર કાષ્ઠને કોતરી નાખે તે વખતે તે કાષ્ઠમાં રામ નામના અક્ષરોનો આકાર કોતરાર્થ જાય, અથવા તાળી વગાડવા જતાં બે હાથની વચ્ચે કાગડો સપડાઈ જાય, તે પ્રમાણે તામસ મનુષ્યને પુણ્યક્ષેત્રમાં કદાચ પર્વણીનો લાભ પ્રાપ્ત થાય, અને તે સ્થળે તેનું ઐશ્વર્ય જોઈ એકાદ સત્પાત્ર પુરૂષ આવી ચડે, તથા તેને જોઈને અભિમાનમાં આવી જઈને તેને કંઈ આશું એવો વિચાર પણ આવે; પરંતુ તોપણ તેના પ્રત્યે તે પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતો નથી, તેને નમસ્કાર કરતો નથી અને અર્ધ્યાદિક સમર્પણ કરતો કે કરાવતો નથી; તેને એસવાને માટે આસન પણ આપતો નથી તો પછી જ ધાક્ષતથી પૂજા કરવાની તો વાતજ શી ? આ પ્રમાણે તામસી મનુષ્ય સત્પુરૂષની અપ્રતિષ્ઠા કરે છે; પરંતુ ઋણુદારની જે પ્રમાણે અપ્રાતિષ્ઠા થાય છે તે પ્રમાણે દાન ગ્રહણ કરનારના હાથમાં દ્રવ્ય મૂકી તેને ‘તુતુ’ (ધાનને ઓલાવવાની સંજ્ઞા) કહીને તેનું અપમાન કરે છે; અને હ અર્જુન ! તેને જે દાન આપું છું તેટલીજ તેની કિમ્મત છે એમ કહીને તેની અવહેલના કરે છે; અને ખરાબ શબ્દો કહીને તથા ધક્કા મરાવીને તેની અમયાદા કરે છે. હવે ઝાઝું વર્ણન રહેવા દઈશુ. આ પ્રકારના દાનને જગતમાં તામસ દાન કહેવામાં આવે છે. (૩૦૭)

આ પ્રમાણે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ દાનનાં લક્ષણો તને સ્પષ્ટ કહી સંભળાવ્યાં. હે અર્જુન ! મને એમ લાગે છે કે કદાચિત્ તું એવી શંકા ધરશે કે, સંસારબંધનમાંથી મુક્ત કરનાર બે એક સાત્ત્વિક કર્મજ હોય, તો તે સિવાયનાં જે દોષયુક્ત કર્મો તેનું વર્ણન શા માટે કરવું જોઈએ ? પરંતુ જૂતને કાઢ્યા વિના દ્રવ્યનો દાટલો

ભંડાર જેમ હસ્તગત થતો નથી, અથવા ધૂમાડો સહન કર્યા સિવાય જેમ અગ્નિ પ્રદીપ કરી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વગુણની આડે જે રજસ્તમોગુણનો પડદો છે તેને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન અનિષ્ટ શા માટે ગણવો? મેં શ્રદ્ધાથી લઇને દાન પર્યંત જેટલી ક્રિયા કહી બતાવી, તે સર્વ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત છે. આ ત્રણે ગુણો વિષે વિવેચન કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી; પરંતુ સત્ત્વગુણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવાને માટેજ બીજા બે ગુણોનું વર્ણન કર્યું. જેમ દિવસ અને રાત્રિનો ત્યાગ કરવાથી સંધ્યાકાળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે રજ અને તમનો નાશ થયા પછીજ સત્ત્વગુણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તેનો ત્યાગ કરી સત્ત્વગુણના યોગે તું તારા કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે. આ શુદ્ધ સત્ત્વગુણવડેજ તું યજ્ઞાદિ સર્વ કર્મોતું આચરણ કર; એટલે તું સ્વસ્વરૂપને સહજ પ્રાપ્ત થશે. સ્વતઃ સૂર્યજ જે કોઇ વસ્તુ દર્શાવવા માંગે તો શું તે નહિ દેખાશે? તેજ પ્રમાણે સત્ત્વગુણનું આચરણ કરવાથી કયા ફળની પ્રાપ્તિ ન થાય? સત્ત્વગુણમાં આવી સર્વોપરિ શક્તિ છે ખરી; પરંતુ જેના વડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે તો નિરાળીજ વસ્તુ છે; અને સત્ત્વગુણને જ્યારે એ વસ્તુની સહાય મળે છે ત્યારેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમોત્તમ સુવર્ણ હોય તોપણ તેના પર રાજાનો શિક્કો પડે નહિ ત્યાં સુધી તેના મહાર તરીકે પ્રચાર થઈ શકતો નથી. અનેક સ્થાનોનાં પાણી સ્વચ્છ, શીતલ, સૌગંધ્ય-યુક્ત તથા સુખદાયક હોય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી તે તીર્થોનાં પાણીમાં ભળતાં નથી ત્યાં સુધી તેમાં પવિત્રતા આવતી નથી. નાની નદીમાં ગમે તેવી યોગ્યતા હોય તોપણ જ્યાં સુધી ગંગા કે બીજી મોટી નદી તેનો સ્વીકાર કરતી નથી, ત્યાં સુધી સમુદ્રમાં તેનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. તે પ્રમાણે હે અર્જુન! સાત્ત્વિક કર્મોદ્વારા મોક્ષનો સ્પર્શ કરતાં જેના યોગથી વચમાં વિઘ્ન નડતું નથી તે કોઇ નિરાળીજ વસ્તુ છે. આ ભાષણ સાંભળતાંજ અર્જુનના મનમાં અત્યંત ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ અને તે બોલ્યો કે, હે દેવ! કૃપા કરીને તે મને કહો. ત્યારે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ બોલ્યા:—જેના યોગથી સાત્ત્વિક ગુણને મોક્ષરૂપી રત્નનો લાભ મળે છે, તે વસ્તુનાં લક્ષણ સાંભળ. (૩૨૭)

ॐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થ:—ૐ તત્ અને સત્ એવા ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામો

છે. તેના યોગથી બ્રાહ્મણ, વેદ અને યજ્ઞ એમને પૂર્વે ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા છે. (૨૩)

ટીકા:—અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે અને જે જગત્તાદિ સર્વનું વિશ્રાંતિ સ્થાન છે, તેનું એકજ નામ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે બ્રહ્મ ખરેખર નામ અને જાતથી રહિત છે, પરંતુ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં ઓળખવાને માટે વેદોએ તેને નામ આપ્યું છે. છોકરું જન્મે છે ત્યારે નામ હોતું નથી, પરંતુ તેનું નામ પાડયા પછી તેને તે નામથી બોલાવીએ તોજ બોલે છે. તે પ્રમાણે સંસારતાપથી તમ થએલા જીવો ઈશ્વરની આગળ પોતાના દુઃખનાં રોદણાં રડવા આવે અને તેને જે નામથી હાંક મારે એટલે તે તેમને હોકારો આપે છે, તેજ નામથી અમારો અભિપ્રાય છે. બ્રહ્મની અનિર્વાચ્યતા મટી ઐક્યરૂપે પ્રાપ્તિ થાય એટલા માટે વેદોએ કૃપાવંત થઈ એ કાર્યની સિદ્ધિ કરી આપે એવો એક મંત્ર શોધી કાઢ્યો છે; તે બ્રહ્મને હાંક મારવામાં આવતાં તે લીલાથી આગળ આવીને ઉભો રહે છે; પરંતુ વેદરૂપી પર્વતના શિખરપર ઉપનિષદાર્થ રૂપી નગરમાં રહી જે બ્રહ્મની પંક્તિના થયા હોય છે, તેજ તેને ઓળખી શકે છે. વધારે શું કહું ? પરંતુ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની બ્રહ્મદેવને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તે પણ જે એક નામના અનુષ્ઠાનથી મળી છે. હે વીરોત્તમ ! સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા પૂર્વે બ્રહ્મદેવ એકલા ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તે ગાંડાજ બની ગયા ! જે મારામાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તે ઈશ્વરને પણ તેણે ઓળખ્યો નહિ અને સૃષ્ટિ પણ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નહિ; પરંતુ તે યોગ્યતા તેને એક નામદ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ. જે નામનો અર્થ મનમાં ખરાબર સમજતાંની સાથે અને જે ત્રણ અક્ષરોનો જપ કરતાંની સાથે તેમનામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવી. ત્યારેજ તેણે બ્રાહ્મણને નિર્માણ કરી, તેમને વેદોનો ઉપદેશ કરી તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની આજ્ઞા આપી; અને તેમના નિર્વાહને માટે યજ્ઞ વગેરે કર્મ કરવાનો તેમને બોધ આપ્યો. પછી અપાર લોકો ઉત્પન્ન કર્યા કે જેની ગણના થઈ શકતી નથી અને ત્રણે ભુવનો બ્રહ્મદેવે બ્રાહ્મણોને ઇનામરૂપે આપ્યાં. (૩૪૦)

શ્રી લક્ષ્મીપતિ કહે છે:—આ પ્રકારે જે નામ મંત્રના યોગથી બ્રહ્મદેવ શ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કર્યું, તેનાં લક્ષણો સાંભળ. સર્વ મંત્રોમાં શ્રેષ્ઠ જે હંકાર તે એ નામનો પ્રથમ અક્ષર છે એમ સમજ; અને તત્કાર બીજો તથા સત્કાર ત્રીજો અક્ષર છે. આ પ્રમાણે ૭૦ તત્ત્વ એવા ત્રણ શબ્દનું બ્રહ્મનું નામ છે. ઉપનિષદો એ નામરૂપી સુંદર પુષ્પની સુગંધ

લે છે. એ નામસહિત જો સાત્ત્વિક કર્મનું આચરણ કરવામાં આવે છે તો મોક્ષ આપણા ઘરનો દાસ બને છે. પરંતુ દૈવયોગે કર્પૂરના અલંકારો પ્રાપ્ત થાય તો તેનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો એ સમજવાનીજ પ્રથમ અડચણ હોય છે; તેજ પ્રમાણે સત્કર્મનું આચરણ કરીને બ્રહ્મ નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, તોપણ જો તેની વ્યવસ્થાનો મર્મ જ્ઞાત ન હોય તો જેમ સાધુવૃંદ ઘેર પધારતાં તેનું અપમાન કરવાથી પુણ્યનો નાશ થાય છે; અથવા ગળચવા આદિ સુવર્ણના સુંદર અલંકારોને ગળે બાંધવામાં આવે છે તેમ મુખદ્વારા બ્રહ્મના નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે, અને હસ્તથી સાત્ત્વિક કર્મનું આચરણ કરવામાં આવે, પરંતુ તેની વ્યવસ્થા જ્ઞાત નહિ હોય તો તે સર્વ કર્મ વ્યર્થ થાય છે. અરે, અન્ન પણ સમીપ હોય અને ક્ષુધા પણ લાગી હોય, પરંતુ નાના બાળકને તેને હાથવતી લઈને મુખમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા જ્ઞાત ન હોવાથી લંઘનજ કરવું પડે છે; અથવા હે અર્જુન ! તેલ, વાટ અને અગ્નિ તૈયાર હોય, પરંતુ તે વડે દીપક કેવી રીતે પ્રદીપ્ત કરવો એ જો વિદિત ન હોય તો પ્રકાશ થઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે પર્વકાળ પ્રાપ્ત થાય, કર્મ કરવાની ઇચ્છા હોય અને તે વખતનો મંત્ર પણ સ્મૃતિમાં હોય; પરંતુ તેની વ્યવસ્થા માહિત ન હોય તો તે સર્વ યોગ વ્યર્થ થાય છે. માટે ત્રણ અક્ષરનું જે આ બ્રહ્મનું નામ તેની વ્યવસ્થા શી રીતે કરવી તે કહું છું, તે સાંભળ. (૩૫૩)

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થઃ—એને માટે, વેદવેત્તાઓની યથાવિધિ યજ્ઞ, તપ અને દાન કરવાની ક્રિયાઓ હેં બ્રહ્મના ઉચ્ચાર સહિત નિરંતર ચાલુ હોય છે.

ટીકાઃ—આ નામના જે ત્રણ અક્ષરો છે તે ત્રણેની યોજના કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં કરવી. હે કિરીટી ! એજ યુક્તિની સહાયથી બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે. જેણે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય કરવાને માટે યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરતા નથી; પરંતુ પ્રથમ ધ્યાનદ્વારા હેંકારને પ્રત્યક્ષ કરી, પછીજ વાચાથી તેનો ઉચ્ચાર કરે છે. આ પ્રકારે ધ્યાન ધર્યા પછીજ સ્પષ્ટ પ્રણવોચ્ચાર કરીને ક્રિયા આરંભ કરે છે. અંધારામાં ચોલવાઈ ન જતા દીપકની પેઠે કિંવા અરણ્યમાં સાથે રહેલા બળવાન સોબતીની પેઠે, કર્મારંભનો પ્રણવોચ્ચાર કર્મ કરતી વખતે તેની સંગે રહે છે,

એમ તું સમજ. તે બ્રહ્મજ્ઞાની ધર્મવટે પ્રાપ્ત કરેલું પુષ્કળ દ્રવ્ય યોગ્ય દેવતાને અર્પણ કરવાના હેતુથી બ્રાહ્મણદ્વારા અગ્નિનું યજન કરે છે. આહવનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણ એ ત્રણ અગ્નિમાં તે યથાવિધિ હવન કરે છે. વધુ શું કરું ? તે નાના પ્રકારના યજ્ઞ કરીને અગ્નિય ઉપાધિનો ત્યાગ કરે છે; કિંવા ન્યાયથી મેળવેલાં પવિત્ર દ્રવ્ય તથા ભૂમિ આદિકનું દેશકાળ જોઈ સુપાત્રને દાન આપે છે. અથવા એક દિવસને અંતરે કિંવા એક મહિનાને અંતરે કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણવ્રતનું આચરણ કરી, મહિનાના મહિના સુધી ઉપવાસ કરીને શરીરમાંની સત્ત્વ ધાતુનું શોધન કરી તપ કરે છે. આ પ્રકારે યજ્ઞ, તપ અને દાન એ જે બંધનરૂપે પ્રસિદ્ધ છે; તેજ ક્રમોના યોગે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને મોક્ષ સુલભ થાય છે. નદીના તટની નાવ પાણીમાં હડસેલતી વખતે ભારે લાગે છે, પરંતુ તેનાજ યોગે પાછળથી નદી તરી જઈ શકાય છે; તે પ્રમાણે સંસારમાં નાખનાર કર્મોમાંથી આ નામના યોગથી મનુષ્ય મુક્ત થઈ શકે છે. પરંતુ હવે આ વાત રહેવા દો. આ યજ્ઞ, દાન વગેરે જે ક્રિયાઓ ઈંકારની સહાયતાથી આચરવાથી તે જ્યારે ફલિત થતી દેખાય છે; ત્યારે ‘તત્’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થઃ—સુમુક્ષુ જન બ્રહ્મના ‘તત્’ નામનો ઉચ્ચાર કરીને કૃણની આશા ન ધરતાં યજ્ઞ, તપ અને દાનની અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે છે. (૨૫)

ટીકા—જે એક પરબ્રહ્મ સર્વ જગતથી પર છે અને સર્વનો સાક્ષી છે, તેને ‘તત્’ શબ્દથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! તે સર્વેની પૂર્વેનો છે એમ લક્ષમાં આણી, તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરી પછી તે સુમુક્ષુ તેનો ‘તત્’ નામથી ઉચ્ચાર કરે છે; અને કહે છે કે તદ્દૂપ બ્રહ્મને કૃણ સહુવર્તમાન સર્વ ક્રિયાઓ અર્પણ થાઓ ! અમારા ભોગને માટે કાંઈ અવશિષ્ટ ન રહે ! આ પ્રમાણે તેઓ તત્સ્વરૂપ બ્રહ્મને કર્મો અર્પણ કરી, તે મારાં નથી એમ કહીને કર્મોથી મુક્ત થાય છે. હવે ઈંકારનો ઉચ્ચાર કરી જેનો આરંભ કર્યો અને તત્તને ઉચ્ચાર કરી જેનાં કૃણ સમર્પિત કરવામાં આવ્યાં અને એ રીતે જેને બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થયું, તે કર્મ પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ થયાં; પરંતુ એટલાથીજ કાંઈ અરી કાર્યસિદ્ધિ થએલી કહેવાય નહિ. કર્મ કરનારનું હૃદય

બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય થયું નથી. મીઠાને પાણીમાં નાખતાં તે પીગળી જાય છે, પરંતુ તેની ખારાશ તો જુદીજ જણાઈ રહે છે; તે પ્રમાણે કર્મ બ્રહ્માકાર થયાં એમ સમજવું તે પણ દ્વૈતજ છે. અને જ્યાં સુધી એ દ્વૈત રહે છે, ત્યાં સુધી સંસારભય પણ રહે છેજ. આ પ્રમાણે દેવ પોતાના શ્રીમુખદ્વારા બોલે છે એટલુંજ નહિ, પણ વેદો પણ તેમજ કહે છે. માટે એ દ્વૈતનું પર્યવસાન આત્મસ્વરૂપમાં કરવા સાડજ ‘સત્’ શબ્દની યોજના કરવામાં આવી છે. એટલા માટે ઈંકાર અને તત્કાર એના ઉચ્ચાર દ્વારા કરેલાં જે કર્મો બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય છે, તેને પ્રશસ્ત કર્મો કહેવામાં આવે છે. પ્રશસ્ત કર્મમાં ‘સત્’ શબ્દનો જે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે સાંભળવા યોગ્ય છે, તે કહું છું.(૩૭૬)

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

ટીકાકાર્થ:—જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના ‘સત્’ નામની યોજના અસ્તિત્વ અને ઉત્તમતા દર્શાવવાને માટે કરે છે. તેમજ હે પાર્થ ! શુભકર્મ દર્શાવવાને માટે પણ તેઓ ‘સત્’ શબ્દને યોજે છે. (૨૬)

ટીકા:—આ સત્ શબ્દ દ્વારા અસત્યતા ગળાઈ જઈને નિર્મળ સત્યજ અવશેષ રહે છે. તે સત્ય વસ્તુને દેશ કિંવા કાળથી લિન્ન રૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. તે તો પોતાના સ્થાનમાં જેવી ને તેવીજ રહે છે. આ જે સર્વ દ્રશ્ય જગત છે તે અનિત્ય હોવાથી સત્ય નથી; એવું જ્ઞાન થવાથીજ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સત્તા સાથે ઐક્ય બોધથી કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ બને છે. હવે ઈંકાર અને તત્કારથી કર્મ બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ પૂર્વેજ જણાવ્યું છે તો પછી સત્ શબ્દનો ઉપયોગ શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે કર્મ બ્રહ્મરૂપ થયાં છે એવો પણ સંસ્કાર રહે નહિ, એટલા માટે સત્ શબ્દનો વિનિયોગ છે. આ સત્ શબ્દની આવી અંતર્ગત વ્યવસ્થા સમજો, એમ શ્રી રંગ બોલ્યા. મહારાજ કહે છે:—હું કહેતો નથી હો ! હુંજ કહું છું અને દેવ કહેતા નથી, એમ જો કહું તો શ્રીરંગના સ્વરૂપમાં કૈંતની ઉત્પત્તિ ધર્મ-ન્યૂનતા આવે છે, માટે હું જે કહું છું તે દેવનીજ વાણી છે.

હવે, ‘સત્’ શબ્દ એક બીજી રીતે સાત્ત્વિક કર્મપર ઉપકાર કરે છે તે સાંભળો. સત્કર્મો મથાવિધિ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલુ હોય ત્યારે તેમાં એકાદ બાબુથી પણ ન્યૂનતા આવે; તો શરીરનો એકાદ અવયવ ન્યૂન થવાથી જેમ શરીરના વ્યાપારોમાં સ્ખલન થાય છે,

કિંવા રથનો એકાદ ભાગ ખામી ભરેલો હોવાથી જેમ તેની ગતિ કરી થાય છે; તે પ્રમાણે કર્મ ઉત્તમ ખરાં, પરંતુ જ્યારે એકાદ શુભનાજ અભાવે તે પણ અસત બને છે, ત્યારે ઝંકાર અને તત્કારની સહાયથી 'સત્' શબ્દ તે વ્યંગ કર્મનો ઉત્તમ પ્રકારે જીર્ણોદ્ધાર કરે છે; અને પોતાના તેજના ભરથી કર્મનો વ્યંગ નષ્ટ કરી તેને સફલાવની યોગ્યતાએ લાવે છે. જે પ્રમાણે દિવ્ય ઔષધિ રોગીને સાજો કરે છે, કિંવા હારેલાને સહાય મળવાથી દ્વિગુણ બળ આવે છે; તે પ્રમાણે 'સત્' શબ્દ કર્મની ન્યૂનતા નષ્ટ કરે છે, એમ તું સમજ. કાંઈ દોષથી કર્મ પોતાની મર્યાદા છોડીને નિષિદ્ધ માર્ગે ચાલ્યું જાય; કેમકે ચાલનારજ માર્ગ ચૂકે છે અને પરીક્ષકજ બ્રમમાં પડે છે; માટે વ્યવહારમાં શું શું નથી થતું? તેથી કર્મની મર્યાદા તૂટી તેને નિષિદ્ધપણું પ્રાપ્ત થાય, તો તે ઉભયના કરતાં જ્ઞાતા એવો જે આ 'સત્' શબ્દ તેની યોજના કરવામાં આવે તો તે અધમ કર્મને પણ ઉત્તમ કર્મ બનાવે છે. લોખંડને જેમ પારસમણિતું ઘર્ષણ, ખાખોચીઆને જેમ ગંગા નદીનો મેળાપ અથવા મૃત મનુષ્યને જેમ અમૃતની વૃદ્ધિ; તેવો હે વીરેશ! અસતકર્મને આ 'સત્' શબ્દનો પ્રયોગ ઉપયુક્ત છે. વધારે શું કહું? 'સત્' નામનો મહિમાજ એવો છે. આ રીતે સત્ શબ્દનું રહસ્ય સમજી લઈ જ્યારે તું તે નામનો ઉચ્ચાર કરશે ત્યારે, તેજ કેવળ પ્રદા છે એમ તને સમજશે. “ઐ તત્સત્” એ અક્ષરો મુમુક્ષુને તે સ્થળે લઈ જાય છે કે જ્યાંથીજ દ્રષ્ટિગોચર સર્વ પદાર્થો પ્રકાશને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરબ્રહ્મ શુદ્ધ હોઈ અપરિચિન્ન છે; અને “ઐ તત્સત્” એ તેને દર્શાવનારું અંતર્ગત નામ છે; તથાપિ આકાશને જે પ્રમાણે આકાશજ આશ્રયભૂત છે, તે પ્રમાણે ઐ તત્સત્ એ અક્ષરોને નામરહિત બ્રહ્મનોજ આશ્રય છે. આકાશમાં સૂર્યજ સૂર્યને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે આ નામના ઉચ્ચારની સાથેજ યોગ્ય અધિકારીને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪૦૪)

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થીયં સદિદેવાદિધીયતે ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન તથા તપમાં તત્પર રહેવું તેને 'સત્' કહેવામાં આવે છે, અને એને માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેને પણ 'સત્' જ કહેવામાં આવે છે. (૨૭)

ટીકાઃ—માટે એ ત્રિઅક્ષરી નામ નહિ પરંતુ કેવળ બ્રહ્મજ છે,

એમ તું સમજ; અને તેટલા માટે જે જે કર્મો તું કરે, તે યજ્ઞ હોય, દાન હોય અથવા તપ ઇત્યાદિ હોય; તે પૂર્ણ થયાં હોય કે અપૂર્ણ હોય; પરંતુ પારસમણિના સ્પર્શથી થએલા સુવર્ણમાં જેમ ઉત્તમ કિંવા હલકું એવા ભેદ હોતો નથી, તેમ કરેલાં કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરવાથી તે બ્રહ્મરૂપજ બની જાય છે; અને જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદી-એને છુટી પાડી શકાતી નથી તે પ્રમાણે ત કર્મમાં પૂર્ણપૂર્ણનો ભેદ અવશિષ્ટ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે હે જ્ઞાનવંત અર્જુન ! બ્રહ્મ નામની શક્તિ તને દ્રષ્ટાંતપૂર્વક સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવી; અને હે વીર ! બ્રહ્મ નામના એક એક અક્ષરની પૃથક્ પૃથક્ વ્યવસ્થા પણ તને કહી સંભળાવી. હે અર્જુન ! બ્રહ્મ નામની આવી મહત્તા છે, એ મર્મ તું સમજ્યો ને ? માટે હવેથી નિરંતર આજ નામ પર શ્રદ્ધા વધારવાથી તું જન્મબંધનથી મુક્ત થશે. જે કર્મ કરતાં આ નામનો ઉત્તમ રીતે વિનિયોગ કરવામાં આવશે, તે કર્મ પૂર્ણ અને વેદાનુરૂપજ બની જશે. (૪૧૩)

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ :—હે પાર્થ ! શ્રદ્ધા સિવાય કરેલાં હવન (યજ્ઞ), દાન, તપ અને કોઈ પણ કર્મને ‘અસત્’ કહેવામાં આવે છે. તે કર્મ પરલોકમાં પણ ફલપ્રદ થતાં નથી અને આલોકમાં પણ નિષ્ફળજ થાય છે. (૨૮)

ટીકા :—અન્યથા આ માર્ગ છોડી, શ્રદ્ધાનો આશ્રય ત્યજીને અને દુરાગ્રહનું પ્રાબલ્ય વધારીને પછી કોટચવધિ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં આવે; સર્વ પૃથ્વીને રત્નોથી ભરી તેનું દાન આપવામાં આવે; એક અંશુકાપર ઉભા રહી સહસ્રાવધિ વષો પર્યંત તપશ્ચર્યા કરવામાં આવે; અને જળાશયને બદલે મીઠા પાણીનો સમુદ્ર બાંધવામાં આવે; તોપણ તે સર્વ વ્યર્થ છે. ખડકપર વૃષ્ટિ થાય, ભસ્મમાં આહુતિ અપાય, પડછાયાને આલિંગન અપાય, કિંવા હે અર્જુન ! આકાશને બાથ ભારવામાં આવે, તેની પેઠે આ સર્વ સમારંભ વૃથા જાય છે. ઘાણીમાં પાષાણને પીલવાથી તેલ કે ખોળની પ્રાપ્તિ થનાર નથી, તેમ એવાં કર્મથી દારિદ્ર્યનીજ પ્રાપ્તિ થશે. પલ્લવે કાંકરા બાંધીને દેશપરદેશ જઈએ તો તે જેમ ઉપવાસજ કરાવે છે; તે પ્રમાણે તેવાં કર્મથી આલોકના લોગપણ મળતા નથી અને પરલોકનું સુખપણ મળતું નથી.

માટે બ્રહ્મામાં બ્રહ્મા ન રાખી જે કર્મો કરવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ અર્થ નથી. તે આલોક પરલોકમાં કેવળ બોલરૂપજ થઈ પડે છે. પાતકરૂપી ગજનો નાશ કરનાર સિંહ, ત્રિતાપરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્ય, લક્ષ્મીપતિ અને સર્વમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આ પ્રમાણે બોલ્યા ત્યારે અર્જુન, પૌષ્ટિમાના ચંદ્ર પ્રકાશથી જે પ્રમાણે ચંદ્ર આવૃત્ત થઈ જાય છે તે પ્રમાણે આત્માનંદમાં ડૂબી ગયો. અહો ! સંભ્રામનો તો વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે અને બાણોની અણીઓ તે તેનાં માપે છે; અને તે અણીઓવતી જીવ સહવર્તમાન માંસનું માપ લેવાનું કામ ચાલે છે. એવા હુર્વિટ પ્રસંગમાં અર્જુન આત્માનંદમાં કેવો નિમગ્ન થઈ રહ્યો છે ! આજે અર્જુનના જેવો અન્ય કોઈનો ભાગ્યોદય નથી. સંજય કહે છે:-હે કૌરવેશ્વર ધૃતરાષ્ટ્ર ! શત્રુના પશુ શુણ્ણ ભેધને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સમયે તો એ આનંદનું કારણ એ અર્જુનજ થયો છે. જો તેણે આ વાત પૂછી ન હોત તો દેવે પોતાનું હૃદયગત કેવી રીતે પ્રકટ કર્યું હોત ? અને આપણને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ હોત ? અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં જન્મમરણના ચક્રમાં હું પડ્યો હતો ત્યાંથી તેણે મને આત્મપ્રકાશરૂપી મંદિરમાં લાવી મૂક્યો. તેણે મારાપર અને તારાપર આવડો મોટો ઉપકાર કર્યો છે, માટે તે પશુ વ્યાસની પેઠે આપણો શુર થયો છે. એટલામાં સંજય પોતાના મનમાં બોલ્યા કે, મેં જે અર્જુનની અતિશય સ્તુતિ કરી તે ધૃતરાષ્ટ્રથી સહન થઈ શકનાર નથી; માટે હવે વધારે બોલવાની આવશ્યકતા નથી. આ પ્રમાણે સંજયે પ્રસ્તુત વાત છોડી અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને જે બીજી વાત પૂછી તે કહેવાનો આરંભ કર્યો. નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે;-તેણે જેમ વાતનો પ્રવાહ બદલ્યો તેમ હું પશુ બદલીને હવે તે વાત તમને કહી સંભળાવું છું તે સંભળો. (૪૩૩)

અધ્યાય ૧૮ મો.

હે દેવ ! હે નિર્મળ ! હે ભકતોનું મંગળ કરનારા ! હે જન્મ તથા વૃદ્ધાવસ્થારૂપી મેઘોનો નાશ કરનારા વાયુ ! આપનો જયજયકાર હો. હે દેવ ! હે બળવાન ! હે દુઃખનો સમૂળ નાશ કરનારા ! હે વેદ અને શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષના ફળ ! હે લાભદાયક ! આપનો જયજયકાર થાઓ. હે દેવ ! હે સંપૂર્ણ ! આપ જેણે વિષયોનો ત્યાગ કર્યો છે તેનાપર

કૃપા કરનારા છો; અને લીલાથી કાળની કીડાના હેતુરૂપ હોવા છતાં કાળથી અતીત અને સંપૂર્ણ છો. આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે દેવ ! આપ અચળ છો; ભકતોના ચિત્તની ચંચળતાનું પાન કરવાથી આપનું કુંડ (ઉદર) વધ્યું છે અને જગતનો પ્રકાશ કરીને તેમાં નિરંતર કીડા કરી રહેલા એવા આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે નિષ્કલ ! હે આનંદને સ્ફુર્તિ આપનારા ! હે સર્વદા સર્વ પાપોને દૂર કરનારા ! હે મૂલકારણ ! આપનો જ્યજ્ઞકાર હો. હે દેવ ! હે સ્વયંપ્રકાશ ! અને જગદ્રૂપ મેઘને ધારણ કરનાર આકાશ ! હે જગદ્રૂપ ઉત્પત્તિના મૂળ સ્તંભ ! હે સંસારનો નાશ કરનારા ! આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે દેવ ! હે ઉપાધિરહિત ! હે અવિઘાડી જંગલનો નાશ કરનારા હાથી ! હે શમદમ વડે કામમદનો નાશ કરનારા ! હે દયાના સાગર ! આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે દેવ ! હે એકરૂપ ! હે કામરૂપી સર્પના ગર્વનો તિરસ્કાર કરનારા ! હે ભાવિક ભકતોનાં ચિત્તરૂપી મંદિરમાંના દીપક ! હે સંસાર તાપનો નાશ કરનારા ! આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે દેવ ! આપનું રૂપ અદ્વિતીય છે અને આપ પૂર્ણ નમ્ર થએલા મનુષ્યપર પ્રેમ કરનારા છો; તેમજ ભક્તાધીન હોઈ ભજનને યોગ્ય અને માયાને અગમ્ય છો; આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. હે દેવ ! હે શુકરાચ ! હે કલ્પનાતીત વસ્તુના કલ્પવૃક્ષ ! હે જ્ઞાનવૃક્ષના ઉત્પત્તિસ્થાન ! આપનો જ્યજ્ઞકાર થાઓ. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં વિશેષણો લગાડીને સર્વવિશેષ ભાવથી રહિત એવા આપની સ્તુતિ હું કેટલીક કરું ? જે જે વિશેષણો વડે આપની સ્તુતિ કરવામાં આવે તે આપનું સ્પષ્ટ રૂપ નથી, એ હું જાણું છું માટેજ આપનું આવું વર્ણન કરવાની મને લજ્જા આવે છે. ત્યારે તું વર્ણન શા માટે કરે છે ? એવો કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે મારાથી રહી શકાતું નથી, માટેજ હું થોડે અંશે સમાધાન થાય એવું વર્ણન દ્રષ્ટાંતપૂર્વક કરું છું. સમુદ્રને મર્યાદા જ્યાં સુધી ચંદ્ર ઉગ્યો નથી ત્યાં સુધીજ રહે છે ! સોમકાંતમણિ તેના પોતાના ઉદકથી ચંદ્રને અર્ધ આપતો નથી, પરંતુ ચંદ્ર સ્વતઃજ તેની પાસે તે કાર્ય કરાવે છે; અને વસંતઋતુનો પ્રારંભ થતાંની સાથે વૃદ્ધોને પહોંચેલા આપોઆપજ કુટી નીકળે છે; કમલિની સૂર્યકિરણ પડતાંની સાથેજ લજ્જા છોડી પ્રકુલિત થાય છે; કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાંની સાથેજ તદ્રૂપ થાય છે; તે પ્રમાણે હું જ્યારે આપનું સ્મરણ કરું છું, ત્યારે મારું પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી ભઈ છું; અને પછી લોભનથી તૃપ્ત થએલા મનુષ્ય જે પ્રમાણે ઈચ્છા

સિવાયજ એક પછી એક ઓડકાર ખાધા કરે છે, તેમ હે શ્રી ગુરુ-
રાય ! મારી અહંતા દેશાંતરમાં રખડીને મૃત્યુ પામી છે અને મારી
વાચ્યાને આપની સ્તુતિની ઘેલછા લાગી છે; હે પ્રભો ! મારી આવી
સ્થિતિ આપેજ કરી છે. કિંવા જો મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે બરાબર આપની
સ્તુતિ કરવી હોય તો આપના ગુણો અને આપની વચ્ચે ભેદ પાડવો
જોઈએ. પરંતુ હે પ્રભો ! આપ અને આપના ગુણો બંને એક રસનાજ
બનેલા છે તો આપના વિભાગ શી રીતે કરું ? મોતીને લાગી નાખીને
તેને પુનઃ સાંધવાની કડાકૂટ કરવા કરતાં તેનું મૂળનુંજ સ્વરૂપ ઉત્તમ
નથી કે ? અને આપજ માતા પિતા છે એમ કહેવાથી પણ આપની
સ્તુતિ થવાની નથી; કેમકે એમાં બાળકપણાની ઉપાધિનો દોષ આવે
છે. હું આપનો દાસ છું એમ જો કહું તો આપને સ્વામી તે શા આધારે
કહું ? અને આવી રીતે ઉપાધિના યોગથી ઉચ્છિદ્ર થએલા રૂપનું શું
વર્ણન કરું ? હે પ્રભો ! આપ જગદાત્મા છે એમ જો કહું તો મારા
અંતરમાં વાસ કરનાર એવા જે તમે તેને બહાર કાઢ્યા જેવું થાય.
માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાં આપની સ્તુતિ થઈજ શકતી
નથી; અને મૌન સિવાય ઇંતર દાગીના આપના અંગપર ચઢાવી શકાય
એમજ નથી; માટે કાંઈજ ન બોલવું એજ આપની સ્તુતિ છે, કાંઈજ
ન કરવું એજ આપની પૂજા છે અને કોઈપણ વસ્તુમાં ચિત્ત ન રહેવું
એજ આપમાં રહેવું છે. છતાં એકાદ માણસ બ્રાંતિયુક્ત થઈ, ઉન્મત્ત-
તાથી બડબડ કરે તેવીજ મારી સ્થિતિ હોવાથી હે ગુરુસ્વરૂપ માતા !
તે તું સહન કર. હવે તું મારી વાણીદ્વારા ગીતાર્થ સ્પષ્ટ થાય એવો
શિષ્કો માર કે જેથી મારો નિર્દિષ્ટ કરેલો અર્થ આ સજ્જનોની સલામાં
માન્ય થાય. ત્યારે શ્રી નિવૃત્તિનાથ મહારાજ બોલ્યા કે;—તું આ પ્રકારે
વારંવાર અમારી પ્રાર્થના કર માં. અરે, લોખંડનું સુવર્ણ કરવાને
માટે શું વારંવાર તેનાપર પારસમણિને ઘસવો પડે છે ?

આ સાંભળી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા;—મહારાજ ! આપનો
એટલોજ પ્રસાદ મારે જોઈએ છે. હવે અંથ પ્રતિ આપ દેવ લક્ષ
આપો. ગીતા અંથ એ રત્નખચિત દેવાલય છે અને આ અઢારમા
અધ્યાયરૂપી તેનો કળશ અર્થરૂપી ચિંતામણીનો બનેલો હોઈ તેના દર્શ-
નથી ગીતાના દર્શનનું કળ મળે છે. જગતમાં પણ એવીજ રૂઢિ પ્રચલિત
છે કે, દૂરથી કળશનું દર્શન કરતાં દેવાલયમાંના દેવાના દર્શનનુંજ
કળ મળે છે. એજ હાલ આ અધ્યાયનો છે; કારણ કે ગીતાનો આ
એકજ (૧૮ મો) અધ્યાય વાંચવાથી સમગ્ર ગીતા શાસ્ત્ર અવગત

થઈ તેના વાંચનનું શ્રેય પ્રાપ્ત થાય છે. આજ કારણથી અઢારમા અધ્યાયને વેદવ્યાસે ગીતારૂપી દેવાલયપર ચઢાવેલા કળશની ઉપમા આપી છે. દેવાલયપર કળશ ચઢાવ્યા પછી કંઈ પણ કાર્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી, તેજ પ્રમાણે આ અઢારમો અધ્યાય ગીતા સમાપ્ત થઈ એમ સૂચવે છે. વ્યાસ સ્વભાવથીજ મહાશ્રેષ્ઠ કારીગર છે. તેમણે સૂત્રોની રચના કુશળતાથી કરી છે. વેદરૂપી રત્નોના પર્વતપર ઉપનિષદાર્થરૂપી જમીનમાં ખાણુ ખોદી અને તેમાંથી ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપી પુષ્કળ માટી નીકળી. એ માટી વડે મહાભારતરૂપી દેવાલયની આસપાસ દિવાલ બાંધી. પછી આત્મજ્ઞાનરૂપી એક સરખાં ચોસલાં કૃષ્ણાર્બુનસંવાદરૂપી ચાતુર્યથી કાપી કાઢવામાં આવ્યાં. પછી નિવૃત્તિરૂપી દોરીથી આંકણી આંકીને, સર્વ શાસ્ત્રોનો કોલ પુરીને મોક્ષ મર્યાદાનો આકાર રચવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે આ દેવાલયની રચના કરતાં કરતાં પંદરમા અધ્યાય પર્વત પંદર થર થયા અને અંદરની ભીંતો ઘુમ્મટ સુધી આવી પહોંચી. પછી સોળમો અધ્યાય ઘુમ્મટના આકારનો થયો અને સત્તરમો અધ્યાય કળશની ઝેડકને માટે કામમાં આવ્યો. તે ઝેડકપર આ અઢારમા અધ્યાયરૂપી કળશ ઉત્તમ રીતે બેસાડી તેનાપર શ્રી વ્યાસ લગવાને ગીતા નામની ધ્વજા ઉભી કરી છે. માટે પાછળના અધ્યાયો એક પર એક મૂકવામાં આવેલા થર છે અને આ અઢારમા અધ્યાયના યોગથી તેને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, એમ આ અંતિમ અધ્યાયપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. કળશના યોગથી કોઈપણ પૂર્ણ થએલું કામ શુભ રહેતું નથી, પરંતુ સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે આ અષ્ટાદશ અધ્યાયમાં ગીતાનું સાદાંત વર્ણન છે. આ રીતે વ્યાસે કુશલતાથી ગીતારૂપી દેવાલય તૈયાર કરી પ્રાણી માત્રની પુષ્કળ રક્ષા કરી છે. કોઈ તેનો બહાર રહીને પાઠ કરે છે; (ગીતાનો પાઠ કરે છે;) કોઈ દેવાલયની ભીંતે અઢેલીને શ્રવણરૂપી છાયાનું સેવન કરે છે; કોઈ અવધાનરૂપી બીડું અને દક્ષિણા લઈને દેવાલયના અર્થજ્ઞાનરૂપી અંતર્ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે; તે આત્મજ્ઞાનના યોગથી જગદાત્મા શ્રીહરિની સત્વર પ્રાપ્તિ કરે છે; પરંતુ મોક્ષરૂપી દેવાલયમાં આ સર્વ સાધનોની યોગ્યતા સરખીજ છે. સમર્થ મનુષ્યને ઘેર જમવા જતાં જે પ્રમાણે મેઢાની ઉપલી અને નીચલી પંક્તિની પત્રાળીમાં એક સરખાંજ પકવાન્નો હોય છે; (પંક્તિસેદ હોતો નથી) તે પ્રમાણે ગીતાશ્રવણ કરનારને, અર્થ જાણનારને, અને પઠન કરનારને એક સરખી રીતેજ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અસ્તુ ! ગીતાશ્રંથ એ વિષ્ણુનું દેવાલય છે અને અઢારમો અધ્યાય એ તેનાપર

અઠાવેલો પ્રકટ કળશ છે. આવો લેદ મેં બાણી મુજને કર્યો છે. હવે સત્તરમા અધ્યાય સુધી સર્વ અધ્યાયોની કેવી રીતે ગોઠવણ કરવામાં આવી છે તે મને જેવું સમજાય છે, એવી રીતે કહું છું. પ્રયાગમાં ગંગા અને યમુનાના સંગમ આગળનું પાણી બોધના બળથી પૃથક્ દેખાય છે તોપણ તે પાણીના અર્થમાં તો એકજ છે; અર્ધનારીનદેશ્વરના રૂપમાં જે પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરૂષના આકાર કાયમ રહી એકજ શરીર દેખાય છે; શુકલ પક્ષમાં જેમ ચંદ્રની કલા નિત્ય વૃદ્ધિગત થતી દેખાય છે, પરંતુ ચંદ્રની દ્રષ્ટિથી જોવા જતાં તે પૂર્ણજ છે, તેનાપર કાંઈ પૃથક્ થરો નથી; તે પ્રમાણે શ્લોક ચાર ચરણો વડે પૃથક્ પૃથક્ દેખાય છે અને અધ્યાય અધ્યાય વડે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે; પરંતુ અર્થની દ્રષ્ટિથી તેમાં લેદ નથી. જે પ્રમાણે અનેક રત્નોને ધારણ કરનારી રત્નજ્યો એકજ હોય છે તથા પુષ્કળ સુક્રતાક્રોળો મળીને એકાવલિ હાર તૈયાર થાય છે, પરંતુ સર્વ મોતીની કાંતિ એકજ હોય છે; હારમાં પુષ્પ પરોવવા લાગતાં પુષ્પની સંખ્યા વધે છે, પરંતુ સૌગંધ્ય તો એક સરખુંજ હોય છે; તેજ પ્રમાણે શ્લોક અને અધ્યાય પુષ્કળ છે, તોપણ તેમાંનો અર્થ તો એકજ છે. ગીતાના શ્લોક સાતસે છે અને અધ્યાય અઠાર છે; પરંતુ દેવે સર્વમાં જે તત્ત્વનું વિવેચન કર્યું છે, તે એકજ છે, ભિન્ન નથી; અને મેં પણ દેવનો માર્ગ ન છોડતાં ગ્રંથનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. એજ પ્રણાલીને અનુસરીને અઠારમો અધ્યાય કહું છું તે સાંભળો. સત્તરમા અધ્યાયના અંતિમ શ્લોકમાં દેવ એમ બોલ્યા હતા કે, હે અર્જુન ! બ્રહ્મ નામપરની શ્રદ્ધાનો પરિત્યાગ કરીને જેટલાં કર્મો કરશે, તેટલાં વ્યર્થ જશે. આવાં દેવનાં વચન સાંભળીને અર્જુનને અતિ આનંદ થયો; અને તે મન સાથે બોલ્યો કે દેવે કર્મનિષ્ઠ લોકોને દોષ આપ્યો છે; પરંતુ તે બિચારા અજ્ઞાનને લીધે અંધ થએલા હોવાથી સર્વ જગતમાં ઇશ્વર ભરેલો છે એ તત્ત્વ તેઓ સમજી શકતા નથી; તો પછી તેઓને નામની શ્રેષ્ઠતા તો કયાંથી સમજાય ? રત્ન અને તમનો નાશ થયા સિવાય જે અદ્ય શ્રદ્ધા મનુષ્યના હૃદયમાં હોય છે તે બ્રહ્મશ્રદ્ધાના નામને પાત્ર થતી નથી. શસ્ત્રને આલિંગન દેવું અથવા ઉંચે રત્નજ્યો બાંધીને તે પર દોડવું અને નાગિનીની ફેણને હાથમાં બાંધીને તેને ખવરાવવા બેસવું, આ ક્રિયાઓ જેમ મરણનું કારણ બને છે; તે પ્રમાણે કર્મો કઠિન હોઈને તે જન્મ મરણ આપવાના કારણભૂત બને છે, એવો એ કર્મોનો દુષ્ટ ધર્મ છે. કર્મ યથાવિધિ કરવામાં આવે તોજ તેને જ્ઞાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેજ કર્મો એ યથાવિધિ કરવામાં ન આવે તો તે નરકની પ્રાપ્તિમાં કારણ

બૂત થાય છે. કર્મ કરનારને આ પ્રકારની અડચણો પુષ્કળ આવે છે, માટે કર્મકાંક્ષાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય, એવો પ્રશ્ન અર્જુનને કર્યો. તો (તેનો ઉત્તર એ છે કે) કર્મનું વિદ્યજ્ઞ દૂર કરી નાખવું અને કર્મનો સર્વશે ત્યાગ કરી અવ્યંગ એવો જે કર્મસંન્યાસ તેનો આદર કરવો, કે જેના યોગથી કર્મના બાધની ભીતિ નિવૃત્ત થઈ જાય અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય. અને જે કર્મસંન્યાસ તથા કર્મત્યાગ એ જ્ઞાનને આમંત્રણ કરનાર મંત્ર અથવા જ્ઞાનપરિપાકનાં ક્ષેત્ર અથવા જ્ઞાનને આકર્ષણ કરનાર સૂત્રના તંતુ છે; તે સંન્યાસ અને ત્યાગનું અનુદાન કરવાથી સંસારથી મુક્ત થાય છે; પરંતુ “હવે એજ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવો એવી દેવને પૃચ્છા કરવી” એવો પાર્થ મનમાં વિચાર કરી ત્યાગ અને સંન્યાસનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાને માટે પ્રશ્ન કર્યો; ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનના પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આપ્યો તેજ આ અઠારમા અધ્યાયમાં બરેલો છે. આ પ્રમાણે કાર્યકારણભાવથી એક અધ્યાય બીજા અધ્યાયને કારણબૂત થાય છે. માટે હવે અર્જુનને શું પ્રશ્ન કર્યો તે સાંભળો. સત્તરમા અધ્યાયમાં દેવે જે અતિમ શ્લોક કહ્યો તેથીજ અર્જુનને આવી શંકા કરી. તે દેવે કહેલું તત્ત્વ પૂર્ણ રીતે સમજ્યો હતો; પરંતુ દેવ કાંઈ ન બોલતાં સ્વસ્થ બેઠા તે તેને રૂચું નહિ. વાછરડાનું પેટ ભરાઈ ગયા છતાં પણ ગાય તેનાથી દૂર થતી નથી એવું એક નિષ્ઠ પ્રેમનું લક્ષણ છે. આપણને જે મનુષ્ય પરમપ્રિય હોય છે, તેની સાથે આપણે કાંઈ પ્રયોજન વિના પણ બોલીએ છીએ અને એકવાર જોયા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ તેને જોઈએ છીએ, એવું પ્રીતિનું લક્ષણ છે. પ્રેમનો સ્વભાવજ એવો છે અને તેમાં વળી અર્જુન તો શ્રીકૃષ્ણના પ્રેમની મૂર્તિજ છે; તેથી શ્રીકૃષ્ણને સ્વસ્થ બેઠેલા જોઈ અર્જુનના મનને રૂચું નહિ; અને સંવાદના યોગથી, પારમાર્થિક વસ્તુ જે ‘બ્રહ્મ’ તેની પ્રતીતિ, આરસીમાં જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે તેમ સ્પષ્ટ રીતે થઈ શકે છે; પછી સંવાદ બંધ થતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ પણ બંધ થાય છે. એ ઘટના સુખપ્રાપ્તિના લાલચુ અર્જુનથી શી રીતે સહન થઈ શકે ? માટે ત્યાગ અને સંન્યાસ એટલે શું એવો પ્રશ્ન પૂછવાના નિમિત્તથી અર્જુનને ગીતારૂપી વસ્ત્રની પુનઃ ગડી ઉકેલી. માટે આ અઠારમો અધ્યાય નથી, પરંતુ એકાધ્યાયી ગીતાજ છે. જ્યારે વાછરડું ગાયને પાનડો આણે છે ત્યારે તે ગાય વેળા કવેળાનો વિચાર કરવા બેસે છે કે ? તે પ્રમાણે ગીતાની સમાપ્તિ થતી વખતે પુનઃ અર્જુન ગીતાના પૂર્વ પદપર આવ્યો ત્યારે શું સેવકના પ્રશ્નને સ્વામી

ઉત્તર ન આપે ? પરંતુ એ વાત હવે આપણે અહિં છોડીશું. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીને બોલ્યો કે;—ભગવાને હવે મારી વિનંતિ પ્રત્યે લક્ષ આપવાની કૃપા કરવી. (૮૬)

**અર્જુન ઉવાચ । સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્
ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથક્કેશાનિબૂદ- ॥૧॥**

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો હૃષીકેશ ! હે કેશિદૈત્યાંતક ! હું ‘સંન્યાસ’ શબ્દનો ખરો અર્થ અને ‘ત્યાગ’ શબ્દનો પણ ખરો અર્થ પૃથક્ બાણવા ઇચ્છું છું. (૧)

ટીકા:—હે પ્રભો ! સંન્યાસ અને ત્યાગ એ બન્નેનો એકજ અર્થની સાથે સંબંધ છે. જે પ્રમાણે ‘સંઘાત’ અને ‘સંઘ’ એ ઉભય શબ્દોનો નિર્દેશ માત્ર ‘સંઘાત’ એ શબ્દ વડેજ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે ત્યાગ અને સંન્યાસ એ ઉભય શબ્દોથી ત્યાગનોજ બોધ થાય છે, એમ મારા મનને લાગે છે. પછી જો તેના અર્થમાં કોઈ ભેદ હોય તો તે દેવે સ્પષ્ટ કરીને કહી સંભળાવવો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—અરે એ બન્ને શબ્દો ભિન્નજ છે. તથાપિ હે અર્જુન ! ત્યાગ અને સંન્યાસ એ બન્ને શબ્દો એકાથીજ છે એમ જે તારા મનને લાગ્યું તે ખરોખર છે એમ હું પણ કહું છું. ખરેખર આ બન્ને શબ્દોવડે એક ત્યાગનોજ નિર્દેશ થાય છે; પરંતુ ભેદ એટલોજ છે કે, સર્વથૈવ કર્મત્યાગને સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે; અને હે અર્જુન ! કર્મકર્તૃત્વનું અભિમાન તથા ક્ષણનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેને ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. માટે કયાં કર્મોના ક્ષણનો ત્યાગ કરવો અને કયાં કર્મોને મૂળમાંજ છોડી દેવાં તે પણ સ્પષ્ટ કરીને કહું છું તે સાંભળ. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં તથા પર્વતપર પુષ્કળ વૃક્ષો આપોઆપ ઉગે છે, તે પ્રમાણે સુકવેલનું ભાત અને બાગમાંનાં વૃક્ષો આપોઆપ ઉગતાં નથી. જેમ વાવ્યા સિવાય ઘાસ પુષ્કળ ઉગે છે તેમ ખેતરમાં ખાતર પૂર્યા સિવાય ડાંગરનો પાક ઉતરતો નથી. શરીર તો સહજે પ્રાપ્ત થયું છે તોપણ દાગીના તો ઉઘોગ કરીનેજ ઉત્પન્ન કરવા પડે છે; કિંવા નદીનું પાણી સહજે પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કૂપ તો ખોદવોજ પડે છે; તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો તો સ્વભાવિકજ છે, પરંતુ કામ્ય કર્મ ઇચ્છા સિવાય ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૯૭)

શ્રીભગવાનુવાચ । કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો

વિદુઃ । સર્વ અફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

શ્લોકાર્થઃ—પંડિત જનો કામ્ય કર્મોના ત્યાગને સંન્યાસ કહે છે; અને વિદ્વાન લોક સર્વ કર્મો કરી તેના ફળનો ત્યાગ કરવો એને ત્યાગ કહે છે. (૨)

ટીકા—કિંવા, કામનાના બળથી ઉત્પન્ન થનારા યથાસાંગ અશ્વ-મેઘાદિ યાગ, વાવ કૃપ ઇત્યાદિ બંધાવવાં, ઉપવનો રચાવવાં, અગ્રહાર દેવા, અને નગર વસાવવાં તથા ઇતર પુષ્કળ પ્રકારનાં વ્રતો આચરવાં; આવાં જે સર્વ ઇષ્ટાપૂર્ત કર્મો-જેનું કામના એજ મૂળ કારણ છે, તેનું આચરણ કરવાથી તે કરનારને બદ્ધ કરી તેની પાસે ફળ લોગવાવે છે. હે અર્જુન ! દેહરૂપી ગ્રામમાં આવ્યા પછી જન્મ મૃત્યુનો સંસ્કાર દૂર કરી શકાતો નથી; કિંવા ભોગ્યમાં લખેલું હોય તે મિથ્યા થતું નથી; અથવા સ્નાન કરવાથી શરીરની શ્યામતા કિંવા ગૌરતા નિવૃત્ત થતી નથી; તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મ કરવાથી, જેમ ઋણ વાળ્યા વિના છૂટકો નથી તેમ તેનાં ફળ ભોગવ્યા સિવાય ગત્યંતર નથી. અથવા હે અર્જુન ! ઇચ્છા ન છતાં અકસ્માત્ પણ કામ્ય કર્મ થઇ જાય તોપણ, જેમ ગરમતને ખાતર ઘનુપ્ય બાણુવડે ખેલતાં પણ અકસ્માત્ શર મર્મસ્થળે લાગી જાય તો તે મર્મસ્થળને લેદીને પ્રાણ લીધા સિવાય રહેતો નથી; કિંવા વિના સમજે મોંમાં ગોળનો ગાંગરો નાખવામાં આવે તોપણ તે જેમ મિષ્ટજ લાગે છે; અથવા અગ્નિને ભસ્મ સમજી તેના પર પગ મૂકવામાં આવે તોપણ તે દગડાં છેજ; તે પ્રમાણે કામ્ય કર્મમાં પરાણે પણ ફળ ભોગવાવવાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે. માટે મુમુક્ષુ જને કૌતુકને ખાતર પણ તેનું આચરણ કરવું નહિ. કિંબહુના હે પાર્થ ! ઉદરમાં વિષ ગયા પછી જેમ તેને ઓકી નાખવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આવું જે કામ્ય કર્મ છે તેનો ત્યાગ કરવો. હે સર્વજ્ઞાની ! આવા ત્યાગને સંસારમાં આંતર દ્રષ્ટિનો સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. પાસેનું દ્રવ્ય ફેંકી દેવું એ જેમ તેથી ઉત્પન્ન થનારા ભયને ફેંકી દેવા બરાબર છે, તેમ આ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ તે મનમાંની વાસનાનો સમૂળ નાશ છે. ચંદ્રગ્રહણ કિંવા સૂર્યગ્રહણ સમયે શ્રાદ્ધ કિંવા દાન કરવું, માતાપિતાની મરણતિથિ પાળવી, અથવા અતિથિ પ્રાપ્ત થવાથી જે જે કર્મો કરવાં પડે છે તે નૈમિત્તિક કર્મો કહેવાય છે. વર્ષાઋતુમાં મેઘગર્જના થાય છે, વસંતઋતુમાં વનની શોભા વધી જાય છે, યૌવનમાં શરીર સુંદર દેખાય છે, સોમકાંતમણિ ચંદ્રકિરણોથી

ફળ છે અને સૂર્યનાં કિરણોથી સૂર્યવિકાસિની કમલિની પ્રકુલિત થાય છે; એ સર્વ એમાં રહેલા શુભનોજ વિસ્તાર છે; કોઈ નવીન ઉત્પન્ન થતું નથી; તેજ પ્રમાણે જે નિત્ય કર્મ છે તેજ પ્રસંગે કરાતાં તેને નિમિત્ત નૈમિત્તિક એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને જે કર્મ પ્રતિદિન પ્રભાતમાં, મધ્યાહ્નકાળે તથા સંધ્યાકાળે કર્તવ્યરૂપજ છે; પરંતુ જે પ્રમાણે નેત્રોમાં દ્રષ્ટિ, પગમાં ગતિ, હીપકમાં તેજ અને ચંદનમાં મુગંધ એ સર્વ સ્વભાવથીજ રહેલાં હોય છે; તેજ પ્રમાણે જે કર્મ સ્વાભાવિક અને અધિકારને દર્શાવનારું છે; તે કર્મને હે પાર્થ ! જગતમાં નિત્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે જે તને નિત્ય અને નૈમિત્તિક એ ઉભય કર્મો દર્શાવ્યાં. એ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો અમરૂપ કરવાં જોઈએ એટલા માટે કેટલાકો એને નિષ્કુળ કર્મો કહેવાને ઉદ્વેગ થાય છે. પરંતુ જે પ્રમાણે લોજનથી કુધાની નિવૃત્તિ અને હૃદયની તૃપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો સર્વ પ્રકારે ફલદાયક છે. જેમ હલકું સોનું અગ્નિમાં નાખ્યા પછી તેની હીનતા નિવૃત્ત થઈ કસની વૃદ્ધિ થાય છે; તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મના આચરણથી ચિત્તનું સંશોધન થઈ દોષનો નાશ અને સદ્ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને આપણો અધિકાર વધે છે; અને એમ થતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોદ્વારા એવડી મોટી ફલપ્રાપ્તિ થાય છે, તોપણ મૂળ નક્ષત્રમાં જન્મેલાં બાળકની પેઠે તેનો ત્યાગ કરવો ઇચ્છે છે. વસંતઋતુમાં સર્વ વલ્લરિઓ વૃદ્ધિગત થાય છે અને આશ્રવૃક્ષોને પહોવો કુટે છે, પણ વસંતકાળ જે પ્રમાણે તેને વળગી ન રહેતાં તેને છોડીને ચાલ્યો જાય છે; તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનું યથાવિધિ આચરણ કરવું, પરંતુ તે દ્વારા નિષ્પન્ન થતા ફળનો વાંતિ (ઉલ્લી) વત્ ત્યાગ કરવો. આ રીતે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો અનાદર કરવો એનેજ જ્ઞાતા પુરૂષે 'ત્યાગ' કહે છે. આ પ્રમાણે 'ત્યાગ' અને 'સંન્યાસ' નું પૃથક્કરણ કરીને તને સમજાવ્યું. આ પ્રમાણે ત્યારે 'સંન્યાસ' પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે કામ્ય કર્મોદ્વારા બાધા થઈ શકતી નથી અને નિષિદ્ધ કર્મ તો નિષેધના યોગે સ્વભાવતઃજ છુટેલાં હોય છે. અને જે પ્રમાણે શિરઁછેદ કરવામાં આવતાં ઘડ આપો આપ નિર્જીવ થઈને નીચે પડે છે, તે પ્રમાણે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવાથી તે દ્વારા બાધા થતી નથી, પછી ફક્ત કામ્યા પછી જેમ ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ સર્વ કર્મો સ્વયં થવાથી આત્મજ્ઞાન સ્વયં આપણને યોગ્યતું આવે છે. આવી મુક્તિથી નિત્ય

નૈમિત્તિક કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ અને કામ્ય કર્મોનાં સંન્યાસ જે સાધ્ય કરે છે, તે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે; અને આ યુક્તિ ચીનીને જો કોઈ માત્ર અટકળથીજ કર્મત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે કર્મનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પરંતુ અધિક ગોટાળામાં પડે છે. રોગની ચિકિત્સા કર્યા વિના ગ્રહણ કરેલું ભળતુંજ ઔષધ વિષતુલ્ય બની જાય છે; અથવા અન્નનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય મરશે નહિ કે? માટે, જે કર્મનો ત્યાગ કરવાની ના કહી હોય તેનો ત્યાગ કરવો નહિ અને જેનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે, તેનું આચરણ કરવાનો લેભ કરવો નહિ. આ પ્રકારે વિધિપૂર્વક જો કર્મત્યાગ કરવામાં ન આવે તો ત્યાગ કરવા છતાં પણ મનુષ્ય કર્મબંધનમાં સપડાય છે; માટે જેઓ વૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે તેઓ સદા નિષિદ્ધ કર્મોનોજ નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. (૧૩૪)

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

શ્લોકાર્થ:—કેટલાક પંડિતો એમ કહે છે કે કર્મ માત્ર દોષ-યુક્ત હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો; અને ઇતર પંડિતો એમ કહે છે કે યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહિ. (૩)

ટીકા:—કેટલાકો ફલાભિલાષા છોડી શકતા નથી માટેજ તેઓ કર્મ બંધનકર્તાજ છે એમ કહે છે. જે પ્રમાણે એકાદ નાગો મનુષ્ય જગત નિંદાખેર કહે; કિંવા હે ધનંજય ! જીવ્હાને આધીન થએલો રોગી ફાવે તે પદાર્થ ખાય અને તે પચન ન થાય તો જેમ અન્નને દૂષિત ગણે; કિંવા કુષ્ટ રોગી પોતાના શરીરપર કોંઈત થવાને બહલે તેપર બેસતી મક્ષિકાપર શુસ્સે થાય; તે પ્રમાણે જે કર્મફળ ત્યાગ કરવાને અશક્ત હોય છે, તે એટલા માટે ખુદ કર્મનેજ અનિષ્ટ ગણે છે અને પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો એવોજ સિદ્ધાંત ઠરાવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે શુભ કર્મ અવશ્ય કરવાંજ જોઈએ; કારણ કે તે સિવાય ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનો ઇતર ઉપાયજ નથી જો ચિત્તશુદ્ધિ શીઘ્ર કરવાની ઇચ્છા હોય તો તો કર્મ-સત્કર્મરૂપી શસ્ત્રને ધારણ કરવામાં પ્રમાદ સેવશો નહિ. સુવર્ણને શુદ્ધ કરવું હોય તો તેને અગ્નિમાં નાખવાનો કંટાળો ધરશો નહિ; આરસીમાં મુખ જોવાની ઇચ્છા હોય તો ચુનો લગાડીને તેને સ્વચ્છ કરવામાં વાર લગાડશો નહિ; વસ્ત્રો અત્યંત શુભ કરવાં હોય તો તેને ખારાના મેલા વાસણમાં

નાખતાં શંકા ધરશે નહિ; ઉત્તમ અજ્ઞ જન્મવું હોય તો અમથી નહિ
 બીતાં તેને સંધવા માંડવુંજ જોઈએ; તેમ કર્મ કલેશહાયક હોય છે
 તેટલાજ માટે તેનો ત્યાગ કરશે નહિ. આવા સિદ્ધાંત નિયત કરી કેટ-
 લાક કર્મ કરવાને તૈયાર થાય છે, તો કેટલાક તેનો ત્યાગ કરવાને કહે
 છે. આ પ્રમાણે કર્મત્યાગ વિષે વાદવિવાદ ચાલે છે. આ વાદનો
 નિર્ણય કરી, કર્મનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો તે તને ઉત્તમ પ્રકારે
 કહું છું, તે પ્રતિ લક્ષ આપ. (૧૪૪)

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થઃ—હે ભરતસત્તમ ! તે ત્યાગ વિષે (ત્યાગ અને
 સંન્યાસ વિષે) મારો નિશ્ચિત મત શું છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ.
 હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. (૪)

ટીકા—હે અર્જુન ! સંસારમાં ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, તે હવે
 યથાસ્થિત વર્ણવું છું તે સાંભળ. ત્યાગના ત્રણ પ્રકાર છે, તોપણ તેનું
 તાત્પર્ય તો ઉપર કહ્યું તેજ છે. મને સર્વજ્ઞને બુદ્ધિથી જે સત્ય લાગે
 છે અને જે વિષે મારા મનમાં નિશ્ચિત અભિપ્રાય થયો છે, તે હવે
 તું સાંભળ. સંસારમાંથી મુક્ત થવાને માટે જે મુમુક્ષુ ઇચ્છતો હોય
 તેણે ત્યાગનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણીનેજ તેને સાધ્ય કરવો. (૧૪૮)

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થઃ—યજ્ઞ, દાન અને તપ આ કર્મોનો ત્યાગ કરવો
 નહિ; એ કર્મો તો કરવાંજ જોઈએ. કારણ કે, યજ્ઞ, દાન અને તપ,
 એ નિષ્કામ ભાવે કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં છે. (૫)

ટીકા—પ્રવાસીએ જેમ રસ્તો કાપવાનું છોડવું જોઈએ નહિ,
 તે પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ આવશ્યક કર્મોનો ત્યાગ ઇષ્ટ
 નથી. ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી જેમ
 તેની શોધ કરવાનું છોડી શકાતું નથી; ઉદર ભરાયા સિવાય જેમ
 પત્રાળી દૂર કરી શકાતી નથી; નૌદાને જેમ નદીના મધ્ય ભાગમાંજ
 છોડી શકાતી નથી; કેળાં આળ્યા સિવાય જેમ કેળ કાપી નાખી શકાતી
 નથી; કિંવા મૂકેલી વસ્તુ જડે નહિ ત્યાં સુધી દીપક પુત્રાવી શકાતો
 નથી; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન વિષે દ્રઢ નિશ્ચય થયા સિવાય યાગાદિક

કર્મો પ્રત્યે ઉદાસીન થવું નહિ. સર્વ મનુષ્યે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞ, દાન તથા તપનું આચરણ યથાવિધિ વારંવાર કરવું જોઈએ. ચાલવામાં ત્વરા કરનારને વિશ્રાંતિ પણ સત્વર મળે છે; રોગી મનુષ્ય, ઔષધ લેવાને અધિકાધિક તત્પર રહે છે તેમ તે રોગથી વહેલો મુક્ત થાય છે; તે પ્રમાણે કર્મો જેમ જેમ વિધિપૂર્વક અને ત્વરિત ત્વરિત કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ રજ અને તમ એ શુભોત્તરો ત્વરાથી નષ્ટ થાય છે. અથવા સુવર્ણને એક પછી એક ક્ષારના પુટો દેવાથી તેમાંનો લેગ નીકળી જઈ તે શુદ્ધ બને છે; તેમ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્મોચરણ કરવાથી રજ અને તમનો નાશ થઈ સત્ત્વશુદ્ધિનું દર્શન થાય છે. માટે હે અર્જુન ! સત્ત્વશુદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં સત્કર્મો તો તીર્થની ગરજ સારે છે. જેમ તીર્થના જળવડે બાહ્ય મળતું ક્ષાલન થાય છે, તેમ કર્મનો આંતર મળ નષ્ટ થાય છે; માટે સત્કર્મો એજ ચિત્ત-શુદ્ધિનાં તીર્થો છે. તૃષાગ્રસ્ત મનુષ્યને મરૂભૂમિમાં જે પ્રમાણે એકાદ ઝરાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય; કિંવા અંધ મનુષ્યનાં નયનોમાં સૂર્યનું તેજ આવી જાય; બુઝનારને માટે નદી પોતેજ તારી લે; પડનારને જેમ પૃથ્વીજ ઝીલી લે અથવા મરનારને મૃત્યુ પોતેજ આયુષ્યવૃદ્ધિ આપે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! કર્મજ મનુષ્યને કર્મબંધનોથી મુક્ત કરે છે. રસાયનની યુક્તિ પ્રમાણે અપાએલું વિષ પણ મૃત્યુશય્યાપર પડેલા મનુષ્યનું સંરક્ષણ કરે છે; તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! યુક્તિપૂર્વક કરેલાં કર્મો પણ કર્મબંધનનો નાશ કરી મુક્તિમાં કારણભૂત થાય છે. માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી કર્મદ્વારાજ કર્મનો નાશ થાય છે, તે યુક્તિ શી છે તે તને ઉત્તમ પ્રકારે કહું છું. (૧૬૫)

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ હે પાર્થ ! આ કર્મો કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલેચ્છાનો ત્યાગ કરીનેજ કરવાં જોઈએ એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે. (૬)

ટીકા:—પંથ મહાયજ્ઞાદિ પ્રમુખ કર્મો યથાવિધિ કરવા છતાં જે કર્તૃત્વાભિમાન રાખતો નથી; તેણે, અન્ય પાસેથી પૈસા લઈને તીર્થયાત્રા કરનારને મહત્તાને હર્ષ થતો નથી; કિંવા બહાદય રાજાના મહોરબંધ લેખી હુકમથી જે એકલો જઈને રાજાને પકડી આણે છે, તેને ‘હું આ રાજાને છુટ્યો છું’ એવો ગર્વ થતો નથી; જે અન્ય માણસના આધા-

રથી નદીને પેલે તીર જાય છે તેને ‘હું તરનાર છું’ એવો ગર્વ થતો નથી; કિંવા જે પ્રમાણે રાજાના ઉપાધ્યાયને રાજાની વતી આપેલા દાન વિષે અભિમાન થતું નથી; તે પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરીને જે જે વખતે જે જે કર્મો કરવાનાં હોય તે તે વખતે તે તે કર્મો યથાવિધિ કરવાંજ જોઈએ અને કરેલાં કર્મના ફળ તરફ ચિત્તને જતું અટકાવવું જોઈએ. પ્રથમથીજ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને એવી રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ કે, જે પ્રમાણે અન્યના બાળકને જોઈને તેના પર પ્રીતિ ન થતાં માત્ર સંતોષ થાય છે. જે પ્રમાણે પીપળાના વૃક્ષને કોઈ તેના ફળની આશાથી પાણી સિંચતું નથી; અથવા જે પ્રમાણે ગોવાળીઓ દૂધની આશા છોડીને આખા ગામની ગાયો ચારે છે; આવી યુક્તિથી જે કર્મનું આચરણ કરે છે, તેને પોતાની પાસેજ રહેલા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ફળની આશા ત્યાગી તથા કર્તૃત્વાભિમાનને તિલાંજલિ આપીનેજ કર્મો કરવાં એવી મારી ઉત્તમ આજ્ઞા છે. જે જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં પડીને ફરતાં ફરતાં ત્રાસી ગયો હોય, તથા જે તેમાંથી પોતાની મુક્તિ કરવાની યોજનામાં હોય, તેને હું વારંવાર કહું છું કે તેણે આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કદિ પણ કરવું નહિ.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭૭॥

શ્લોકાર્થઃ—નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મોના ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી; છતાં અજ્ઞાનથી જો એનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે. (૭)

ટીકા:—એકાદ મનુષ્ય તિમિરમાં ચાલતો હોય અને તેના અંગને ધકકો વાગે તો તે પોતાનો કોષ આંખપર ખાલી કરે અને આંખોને નખોવતી ટુંપે; તે પ્રમાણે કર્મોપર વૃથા દેષ લાવી જે તેનો પરિત્યાગ કરે છે, તેના તે ત્યાગને હું તામસ ત્યાગ કહું છું. જેમ કે આદાશીશીનું દર્દ થવાથી કોઈ માણસ પોતાના શિરનોજ છેદ કરે તેવો એ ત્યાગ છે. વાટ ખરાબ હોય તો પગો વડે ચાલીનેજ તેને છેડે પહોંચવું જોઈએ કે તેના ખરાબપણાને માટે પગને કાપી નાખવા ? ક્ષુધાતુર મનુષ્યની સમક્ષ ઉજ્જ્વળ અન્ન મૂકવામાં આવે અને તેનાથી તેની ઉજ્જ્વળતા સ્પર્શ ન થવાથી જો તે તેને લાત મારીને ફેંકી દે, તો તેને જુએજ ઠોકાવું પડે ને? તે પ્રમાણે કર્મનું યુક્તિપૂર્વક આચરણ કરવાથીજ કર્મનાં બંધન નષ્ટ થાય છે, એ મર્મ તામસ પ્રકૃતિનો અભિષ્ટ મનુષ્ય

સમજી શકતો નથી તેથીજ તે વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરે છે; માટે હે અર્જુન ! તું તામસ મનુષ્યની પેઠે કર્મત્યાગની વૃત્તિને સ્વાધીન થઈશ નહિ. (૧૮૩)

દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ કાંચક્લેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮૪॥

શ્લોકાર્થ:—જે કોઈ કર્મને દુઃખકારક માનીને શરીરને કલેશ થવાની ભીતિથી તેનો ત્યાગ કરે છે, તે રાજસ ત્યાગ હોવાથી ખરા ત્યાગનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થતુંજ નથી. (૮)

ટીકા:—કેટલાકો પોતાનો અધિકાર પણ ભણે છે અને વિહિત કર્મોને પણ ભણે છે; પરંતુ કર્મ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા કલેશની ભીતિથી તેઓ તેનાથી કંટાળે છે. જે પ્રમાણે અન્ન ઉચકીને લઈ જતી વખતે ભારે લાગે છે; જેમ લિમડાનાં પાંદડાં ખાતી વખતે કટુ લાગે છે અને હરડે તુરી લાગે છે; જેમ ગાય દોડેલા પૂર્વે શીંગડાનો ભય લાગે છે; શેવંતીનું પુષ્પ તોડવામાં જેમ કાંટાનો ભય લાગે છે; અને ભોજન રાંધવા અગાઉ જેમ કંટાળો આવે છે; તે પ્રમાણે કર્મ આરંભતી વખતે અતિ કઠિન લાગે છે તેથીજ તે કર્મને અતિ શ્રમ-દાયક માને છે. કદાચ તે કર્મનો આરંભ યથાવિધિ કરે છે; પરંતુ ઉષ્ણ વસ્તુ હાથમાં લેતાંજ નાખી દેવી પડે છે, તે પ્રમાણે તે કર્માંચરણથી શ્રમિત થાય છે ત્યારે મધ્યમાંજ તે કર્મને છોડી દે છે; અને કહે છે કે મહદ્ લાગ્યથી મને દેહ જેવી ઉત્તમ વસ્તુનો લાભ મળ્યો છે તો પછી પાપીની પેઠે કર્માંચરણ કરીને હું મારી જાતને ત્રાસ શા માટે આપું ? કર્માંચરણથી મળનારા ફળની મને લોભપતા નથી; માટે સાંપ્રતમાં મારી પાસે જે ઐશ્વર્ય છે તેનોજ ઉપયોગ શા માટે ન લઉં ? આ પ્રકારે હે અર્જુન ! શરીરને કલેશ થશે એવી ભીતિથી કર્મનો જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. તેને કર્મ-ત્યાગ તો કહેવાય છે પરંતુ તેથી કર્મત્યાગના ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તમ કરવા મૂકેલું ધી ઉભરાઈને અગ્નિમાં પડે તેથી તેને હોમની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી નથી; કિંવા મનુષ્ય અકસ્માત્ પાણીમાં ડૂબીને મરણ પામે તો તેણે જલસમાધિ લીધી એમ કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જેણે દેહપર પ્રીતિ રાખીને કર્મપર પાણી છોડ્યું છે, તેને ત્યાગનું ફળ મળતુંજ નથી. કિંમહુના, જ્યારે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રોનાં તેજનો લોપ થાય છે, તે

પ્રમાણે હે અર્જુન ! જે પ્રકારના કર્મત્યાગથી અજ્ઞાન સહવર્તમાન ક્રિયા અદ્રશ્ય થઇને મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે; તે મોક્ષપ્રાપ્તિ અજ્ઞાનપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કરવાથી થતી નથી, માટે તે ખરો કર્મત્યાગ નથી પરંતુ રાજસ ત્યાગ છે. હવે કેવા પ્રકારના ત્યાગથી મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ પ્રસંગાનુરોધે તને કહું છું, તે સાંભળ. (૧૯૯)

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! માત્ર કર્તવ્ય સમજીનેજ જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો, ફલાશા તથા કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક કરવામાં આવે છે, તે ત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. (૯)

ટીકા:—પોતાપોતાના અધિકારાનુરૂપ સહજ પ્રાપ્ત કર્મોનું યથા-વિધિ જે આચરણ કરે છે, પરંતુ એ કર્મો હું કહું છું એવું અભિમાન રાખતો નથી; તેમજ ફલાશાપર પણ પાણી છોડે છે; માતાની અવજા કરે અથવા તેના વિષે પોતાના મનમાં કામવાસના ઉત્પન્ન થવા દે તો તે બન્ને કાર્ય અધોગતિનાં કારણ થાય છે; માટે એ બન્ને કાર્યને વર્જ્ય કરીને માતાની સેવા કરવી જોઈએ. ગાયનું સુખ અપવિત્ર હોય તેથી શું તેનું સર્વાંગ તણ દેવું કે ? આપણાં પ્રિય આમ્રફળની છાલ અને ગોટલીમાં રસ હોતો નથી, તેથી શું કોઈ તેને ફેંકી દેશે કે ? તેજ પ્રમાણે કર્તાપણાનું અભિમાન અને કર્મફળની ઇચ્છા એ ઉભય બંધન કારક છે; માટે પિતા જે પ્રમાણે પોતાની કન્યા વિષે કોઈ પણ પ્રકારની કામના રાખતો નથી; તે પ્રમાણે વિહિત કર્મોનું આચરણ કરી જે પ્રસ્તુત ઉભય વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી, તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ થઈ શકતું નથી. આ ત્યાગરૂપી શ્રેષ્ઠ વૃક્ષનેજ મોક્ષરૂપી મહાન ફળ આવે છે; માટે એજ ત્યાગ સર્વ જગતમાં સાત્ત્વિક ત્યાગને નામે પ્રસિદ્ધ છે. હવે વૃક્ષના બીજને બાળી નાખીને જે પ્રમાણે તેને નિર્વંશ કરવામાં આવે તે પ્રમાણે ફળનો ત્યાગ કરીને જે કર્મને તિલાંજલિ આપે છે; તે જે પ્રમાણે પારસમણિનો સ્પર્શ થતાં વેંતજ લોખંડનાં કલાંક અને રંગ પરિવર્તિત થઈ (મદલાઈ) જાય છે; તે પ્રમાણે કર્મનું કર્તૃત્વાભિમાન અને કર્મફલેચ્છા આ બન્ને વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી રાજસ અને તામસ એ ઉભય ત્યાગ નષ્ટ થાય છે. પછી શુદ્ધ સત્ત્વથી આત્મ-બોધનો પ્રકાશ થઈ જેમ સંધ્યાકાળે સૂગળળ આપોઆપ વિલય પામે છે કિંવા આકાશ જેમ કોઈ દિશામાં દેખાતું નથી; તે પ્રમાણે

જ્ઞાનની સમક્ષ જગતનો પ્રચંડ દેખાવ પણ મિથ્યા બની અદ્રશ્ય થાય છે.

ન દ્રેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાદ્યજ્ઞતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥૧૦॥

શ્લોકાર્થઃ:—જે કામ્ય કર્મનો દ્રેષ કરતો નથી અને પુણ્ય કર્મમાં આસક્ત થતો નથી, તે શુદ્ધ ચિત્તનો બુદ્ધિમાન ત્યાગી સંશય-રહિત થઈને મુક્ત થાય છે. (૧૦)

ટીકા:—માટે પૂર્વકર્માનુરોધે જે કાંઈ સારાં માઠાં કર્મો પ્રાપ્ત થાય, તે, જેમ આકાશમાં અબ્જો ઉત્પન્ન થઈને લય પામે છે, તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક મનુષ્યની દ્રષ્ટિમાં નિર્મળ થઈ જાય છે; અને તેથીજ તે, તે દ્વારા ઉત્પન્ન થતાં સુખ દુઃખ પ્રત્યે તટસ્થ હોય છે. શુભ કર્મોથી તેને હર્ષ થતો નથી અને અશુભ કર્મો પ્રત્યે તેને ઘૃણા થતી નથી. જે પ્રમાણે જગૃત થયા પછી સ્વપ્નમાં જોએલી વસ્તુ વિષે કોઈ સુખ દુઃખ માનતું નથી, તે પ્રમાણે આ શુભ કિંવા આ અશુભ એવો ભેદ તેના મનમાં હોતોજ નથી. માટે હે અર્જુન ! જેના યોગથી આ કર્મ અને હું એનો કર્તા એવો દ્વૈતભાવ અવગ્રિષ્ટ રહેતો નથી, તેને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહેવામાં આવે છે. હે પાર્થ ! આ પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તોજ બરાબર કર્મનો ત્યાગ થાય છે; અને અન્ય પ્રકારે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો ઉદ્વદ્ન વિશેષ બંધનજ થાય છે.

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ:—જે જે દેહધારી છે તેનાથી સર્વથા કર્મનો ત્યાગ થવો તો અશક્યજ છે; માટે જે માત્ર કર્મના ફળનોજ ત્યાગ કરે છે, તેનેજ ખરો ત્યાગી કહેવામાં આવે છે. (૧૧)

ટીકા:—માટે હે અર્જુન ! જે દેહધારી હોવા છતાં પણ કર્મ કરવામાં કંટાળો ખાય છે તે મૂર્ખ છે. મૃત્તિકાથી કંટાળવાથી ઘટની સ્થિતિ શું થશે ? અને વસ્ત્રથી તંતુનો સંબંધ શી રીતે તોડી શકાશે ? પ્રકટેલો અગ્નિ ઉષ્ણતાનો ત્યાગ કરી શકશે કે ? દીપક પોતાની પ્રભાનો ત્યાગ કરી શકશે કે ? હિંગને તેના ઉગ્ર ગંધનો તિરસ્કાર આવે તો તે ઉત્તમ સુગંધ કયાંથી આણશે ? જળપણું છોડી ફળને પાણી કયાં રહેશે ? તે પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં સુધી શરીરની અવસ્થામાં બિહાર કરે છે, ત્યાં સુધી તેને કર્મત્યાગની ઘેલછા વૃથાજ છે.

ભાલપ્રદેશયર તિલકને ભુંસી પણ શકાયે અને બનાવી પણ શકાયે; પરંતુ કપાળને કાંઈ બનાવી કે મટાડી શકાયે ? તે પ્રમાણે જે વિહિત કર્મોના આપણે આરંભ કર્યો છે, તેનો જો ત્યાગ પણ કરવા ધારીશું તો કરી શકીશું; પરંતુ જે કર્મ શરીરરૂપજ બની રહ્યું છે, તે કર્મનું ગૃહણ કે ત્યાગ કેવી કરી શકાયે ? મનુષ્ય ઉંઘતો હોય છે ત્યારે પણ શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે કર્મ તો થાય છે; અર્થાત્ આપણે પ્રયાસ ન કરીએ તોપણ કર્મ તો આપોઆપ થયાંજ કરે છે. આ શરીરના નિમિત્તથી (શરીર સ્વરૂપે) કર્મ તો આપણી પૂઠે લાગ્યાં છેજ; અને જીવંત કિંવા મૃતદશામાં પણ તેમનાથી છૂટકો થનાર નથીજ. આ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો માત્ર એકજ માર્ગ છે કે, કર્મ કરવા છતાં ફલેચ્છાને આધીન થવુંજ નહિ. કર્મોનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવ્યાં એટલે તેના પ્રસાદથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; અને રજ્જુનું યથાર્થ જ્ઞાન મળવાથી જેમ સર્પની શંકા દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે આ આત્મપ્રોધથી અજ્ઞાન સહવર્તમાન કર્મનો નાશ થાય છે. હે પાર્થ ! જ્યારે કર્મનો આ રીતે ત્યાગ કરવામાં આવે છે ત્યારેજ તે ખરો ત્યાગ કહેવાય છે. માટે જગતમાં જે, સાત્ત્વિક ત્યાગરૂપી કૌશલ્યપૂર્વક કર્મ કરે છે તેનેજ હું કર્મત્યાગી માનું છું. બાકી રોગીને મૂર્છા આવે તો તેને વિશ્રાંતિ મળી એમ લોક સમજે છે; અને જેષ્ટિકાપ્રહારને બદલે જેમ કોઈ સુક્ષ્મીનો માર સહન કરવા તત્પર થાય છે; તેમ જે કર્મ કરતાં કંટાળે છે, તે વિશ્રાંતિને નામે અન્ય કર્મનોજ આરંભ કરે છે. અસ્તુ ! ત્રણે લોકમાં ત્યાગી તેજ છે કે જેણે કર્મફળત્યાગદ્વારા કર્મને નિષ્કર્મતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી છે. (૨૩૨)

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥૧૨॥

શ્લોકાર્થઃ—અનિષ્ટ, મિષ્ટ અને ઇષ્ટાનિષ્ટ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મફળ, કર્મફળનો ત્યાગ ન કરનારને મરણ પશ્ચાત્ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ કર્મફળનો ત્યાગ કરનારા સંન્યાસીને આ ત્રણે ફળની પ્રાપ્તિ કદિ પણ થતી નથી. (૧૨)

ટીકાઃ—હે અર્જુન ! કર્મફળ ત્રણ પ્રકારનાં છે; અને જે ફળની આશા છોડતા નથી તેને તે લોભવવાં પડે છે. પોતે કન્યાના જન્મનું કારણ હોવા છતાં પણ ‘તે મારી નથી’ એમ બેઠી ચિતા જ્યારે કન્યાદાનનું પાણી મૂકે છે, ત્યારે તેની તે કન્યાપરતી માયા

છૂટી જાય છે અને તેના જામાતા તેના (પેલી કન્યાના) પાશમાં સ્થાય છે. જેઓ વિધનો (વછનાગ વગેરેનો) વ્યાપાર કરે છે, તે તેને વેચી તેનાપર નફો મેળવી આનંદથી કાળક્રમણ કરે છે; અને જે તેનું સેવન કરે છે તે મરણ પામે છે; તેમ ભલે કર્તૃત્વાભિમાન ધરીને કર્મ કરે, કિંવા હું કર્તા નથી એમ સમજી ફલાથા ત્યજીને કર્મ કરે, પરંતુ કર્મ તો છૂટતાં નથીજ. માર્ગમાં મળનારાં વૃક્ષનાં પરિપકવ ફળની જે પણુ ઇચ્છા કરે છે તેને તે મળી શકે છે; તે પ્રમાણે કર્મફળની જે કોઈ ઇચ્છા કરતો નથી, તે જન્મ મૃત્યુના સપાટામાં સપડાતો નથી; કારણ કે આ ત્રણ પ્રકારનું જગ કર્મનુંજ ફળ છે. દેવ, મનુષ્ય અને સ્થાવર એનેજ જગ કહેવામાં આવે છે; અને આ ત્રણે પ્રકાર કર્મફળનાજ છે. તેજ કર્મના એક અનિષ્ટ (પ્રતિકૂલ), એક કેવળ ઇષ્ટ (અનુકૂલ), અને એક ઇષ્ટાનિષ્ટ (મિશ્ર) એવા ત્રણ પ્રકાર છે. વિષયાસક્ત મનુષ્ય વિધિનો ત્યાગ કરીને નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો હોવાથી કૃમિ, કીટ અથવા મૃત્તિકા એવા નિકૃષ્ટ પ્રતિના દેહને પ્રાપ્ત થાય છે; તેને અનિષ્ટ કર્મફળ કહેવામાં આવે છે. સ્વધર્મને માન માપી પોતાના અધિકારાનુરૂપ વેદમાં નિદ્દિષ્ટ કરેલાં સુકૃતનું જ્યારે આચરણ કરે છે, ત્યારે હે અર્જુન ! તેને ઇદ્રાદિક દેવતાનો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે; તે કર્મફળને પુણ્યકર્મ કહેવામાં આવે છે. અને મિષ્ટ તથા ખાટા રસને એકત્રિત કરવાથી જે પ્રમાણે એ ઉભયથી શ્રેષ્ઠ એવા ભિન્ન આસ્વાદનો મધુર રસ ઉત્પન્ન થાય છે; કિંવા યોગાભ્યાસથી રચકજ કુંભકનો હેતુ થાય છે; તે પ્રમાણે સત્ય અને અસત્યનું ઐક્ય થતાં તે તે ઉભયને વશ કરે છે. માટે શુભ અને અશુભ કર્મો સમભાગે મળી જે કર્મ ઘડાય છે, તેનું મિશ્રફળ મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ છે. આતું આ જગતમાં ત્રણ પ્રકારનું કર્મફળ છે; અને જે આ કર્મફળની આશા ત્યજતા નથી તે જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં સપડાય છે. જીવંદાને ગમે એવા પદાર્થ તારંવાર ખાવામાં તો સારાં લાગે છે; પરંતુ તેના યોગથી પરિણામે જેમ મરણ થાય છે; જ્યાં સુધી અરણ્ય આબું નથી ત્યાં સુધીજ શાહુ ચોરની મૈત્રી રૂડી હોય છે; અથવા વેશ્યાની સાથે જ્યાં સુધી સમાગમ થયો નથી ત્યાં સુધીજ તેની સાથેની મૈત્રી સારી લાગે છે; તે પ્રમાણે મનુષ્ય દેહમાં હોય ત્યાં સુધી ગમે તેવાં કર્મ કરે; પરંતુ અતે મરણ પશ્ચાત્ પણુ તેને તેનાં ફળ ભોગવવાંજ પડે છે. જે પ્રમાણે શ્રીમંતની પાસેથી કરજે લીધેલાં નાણાં પાછાં માગે તો ના કહી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણી માનને કર્મનાં ફળ ભોગવવાંજ પડે છે. કણ્ડસલામાંથી દાણા નીચે

પડીને ઉઘે તો પુનઃ તેને કણસલાં આવે છે, અને તેના હાથા ભૂમિ-
પર પડે તો પુનઃ તે હાથામાંથી પણ કણસલાં અને તે કણસલાંમાંથી
હાથા, એ પ્રમાણે ક્રમ ચાલે છે; તે પ્રમાણે કર્મલોગથી જે ફળ
થાય છે, તેમાંથી પાછાં કર્મ અને કર્મમાંથી પાછાં ફળ, એમ પરપરા
ચાલ્યાજ કરે છે. જે પ્રમાણે માર્ગે ચાલનાર મનુષ્ય એક પછી એક
પગલું ભરીને વાટને છતી લે છે; ભાડાની નોકા ગમે તે કિનારે પડી
હોય પણ તેને વારંવાર એકથી બીજા કિનારે જવું આવવુંજ પડે છે;
તે પ્રમાણે કર્મ અને તેના ફળના ઉપલોગનો અંત નથી. સાધ્ય અને
સાધન આ ક્રમથી ફળ અને ફલોપલોગની વૃદ્ધિ થયાજ કરે છે; અને
ફલેચ્છાનો ત્યાગ ન કરનાર આ પ્રમાણે સંસારમાં ગુંથાઈ જાય છે.
બાકી જાઈતું પુણ્ય જે પ્રમાણે પ્રકૃષ્ટિત થતાંની સાથેજ સુકાઈ જાય
છે, તે પ્રમાણે કર્મનો આરંભ કર્યા છતાં પણ કર્તૃત્વાભિમાન નહિ
રાખવાથી ન કર્યા પ્રમાણેજ કર્તા અલિપ્ત થાય છે. બીજને માટે રાખેલું
ધાન્ય જે નિત્ય વ્યયમાં વાપરી નાખવામાં આવે, તો પછી જેમ વાવ-
વાનું કાર્ય બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે ફળના ત્યાગથી કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત
થનારાં જન્મ મૃત્યુ અટકી પડે છે. શુદ્ધ સત્ત્વની સહાયથી શુદ્ધ
કૃપારૂપી અમૃતના તુષારવડે દ્વૈતનું દૈન્ય નષ્ટ થાય છે; એટલે પછી જે
ત્રણ પ્રકારનાં ફળદ્વારા સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે આપોઆપજ
નાશ પામી લોકતા અને લોભ્ય વસ્તુ પણ એની મેળેજ લય પામે છે.
હે વીરેશ ! જે આ પ્રકારના કર્મનો જ્ઞાનપ્રમુખ સંન્યાસ સાધ્ય કરે છે,
તે ફલોપલોગ દ્વારા થતા દુઃખથી મુક્ત થાય છે; અને જ્યારે ખરે-
ખર આ સંન્યાસના યોગથી આત્મરવરૂપમાં દ્રષ્ટિ પહોંચે છે ત્યારે
તેને કર્મ ભિન્ન દેખાતુંજ નથી. જે ભીંતપર ચિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં
હોય, તે ભીંત પડી જાય ત્યારે ચિત્રો પણ તેની સાથે માટીમાં મળી
જાય છે; અથવા પ્રાતઃકાળ થતાં અંધારૂં આપોઆપજ લય પામે છે;
જે આકૃતિજ ન હોય તો પરછાયો શાનો પડે ? આરસીજ ન હોય
તો પ્રતિબિંબ ક્યાં પડશે ? નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં સ્વપ્નની ઉત્પત્તિ
ક્યાંથી થશે ? અને પછી તેને સત્ય વા અસત્ય કોણ કહેશે ? તે
પ્રમાણે કર્મફળનો સંન્યાસ કરવાથી મૂળ અવિદ્યાનેજ સ્થાન મળતું
નથી, તો પછી તેનાથી ઉત્પન્ન થનારાં ફળનો ઉપલોગ આપશે કોણ
અને લેશે કોણ ? માટે સંન્યાસપ્રાપ્તિ થતાં કર્મનો લયજ થાય છે;
પરંતુ જ્યાં સુધી દેહમાં અજ્ઞાન હોય, જ્યાં સુધી કર્તૃત્વાભિમાનથી
આત્મા સારાં માઠાં કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને દ્રષ્ટિ પણ જ્યાંસુધી

સેદના પ્રાગલ્ભ્યવાળી હોય; જ્યાં સુધી હે સુર અર્જુન ! આત્મા અને કર્મ પૂર્વ અને પશ્ચિમની પેઠે જુદાં હોય છે; અથવા જેમ આકાશ અને અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, પૃથ્વી અને વાયુ એમની વચ્ચે સંબંધ દેખાય છે તોપણ તે એક જીભથી અતિ દૂર હોય છે; જેમ નદીમાંના ખડક નદીના પાણીમાં હોય છે તોપણ પાણી અને તેના વચ્ચે મોટો ભેદ હોય છે; જેમ પાણી પર રહેલી શેવાળ પાણીની સાથેજ રહેવા છતાં પાણીથી લિન્નજ હોય છે; કાજળને દીપકની સાથે સંબંધ છે તેથી શું કાજળને દીપક કહી શકાય છે ? ચંદ્રને કલંક લાગેલું છે તોપણ તેને ચંદ્રની સાથે જેમ એક જ નથી; તેજ પ્રમાણે દ્રષ્ટિ અને નયનની વચ્ચે જેટલો ભેદ છે; અથવા વાટ અને વટેમાર્ગ, ઓઘ અને પાણી, આરસી અને આરસીમાં જોનારો મનુષ્ય એમનામાં જેટલો ભેદ છે; તેટલાજ પ્રમાણમાં આત્માથી કર્મ લિન્ન છે; છતાં હે અર્જુન ! અજ્ઞાનને લીધે તે એકજ છે એમ લાગે છે. જે પ્રમાણે સરોવરમાંનાં કમળો પોતાની પ્રકુલ્લતાથી સૂર્યોદય થયો છે એમ દર્શાવે છે અને પોતાનામાં રહેલા મકરંદનો જમરો પાસે ઉપભોગ લેવરાવે છે; તે પ્રમાણે આત્મામાં રહેલાં કર્મો અન્ય કારણોથી વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણો પાંચ છે, તેનાં લક્ષણો તને કહું છું. (૨૭૭)

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥૧૩॥

શ્લોકાર્થ:—હે મહાબાહો અર્જુન ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિને માટે વેદાંતશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહેલાં છે, તે હું કહું છું, તે સમજ લે. (૧૩)

ટીકા:—તે પાંચ કારણો તું પણ કદાચ જાણતો હશે; કારણ કે તેનું શાસ્ત્રોએ મુકત હસ્તે વર્ણન કર્યું છે. તે વેદરૂપી રાજાની રાજધાનીમાં સાંખ્ય વેદાંતરૂપ મંદિરમાં નિરૂપણરૂપી નોખતથી પ્રસિદ્ધ છે. કારણ કે સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ થવાને માટે આ જગમાં એજ મુખ્ય અને આવશ્યક છે; તેમાં આત્મા કારણભૂત છે નહિ. હે અર્જુન ! આવી ઠાંડી પીટવાથી ચારે તરફ તેની પ્રસિદ્ધિ થએલી છે; માટે તું પણ તેને સ્મરણમાં રાખ, કોઈકે કળે તે ફળદાયક થઈ પડશે; અને મારા જેવું જ્ઞાનરૂપી રત્ન તારા હાથમાં આવ્યું છે તો અન્યના મુખથી તારે એ વાત સાંભળવી પડે એવી અડચણ તારે શા માટે વેઠવી જોઈએ ? આપણી સન્મુખ આરસી હોય તો પછી, ‘માફ મુખ કેવું દેખાય છે

તે કહેા તો ! ' એવી વિનંતિ ળીજાને શા માટે કરવી જોઇએ ? ભક્ત
 જે ભાવથી જે સ્થળે મને જોવા ઇચ્છે, ત્યાં તે વસ્તુ હું જની જાઉં છું.
 આજે હું તારૂં રમકડું જની ગયો છું. આવા પ્રેમના આવેશમાં જોલાતાં
 જોલાતાં દેવ સર્વ ભાન ભૂલી ગયા અને આ તરફ અર્જુન પણ આન-
 દમાં નિમજ્જ થઇ ગયો. પૌર્ણિમાના ચંદ્રપ્રકાશમાં સોમકાંતમણિનો
 ડુંગર હોય તોપણ તે પીગળીને સરોવર જની જાય છે; તે પ્રમાણે
 સુખ અને તેનો અનુભવ એવા લેહભાવનો પડહો તૂટી ગયો અને
 સાક્ષાત્ સુખજ અર્જુનની આકૃતિરૂપે દેખાવા લાગ્યું. ત્યારે દેવ સમર્થ
 હોવાથી તેમને ભાન આવ્યું અને તેમણે સુખના સમુદ્રમાં ડૂબી જતા
 અર્જુનને હાથ ઝાલીને બહાર ખેંચી કાઢ્યો. અર્જુન જેવો મહાન
 પુરૂષ પણ બુદ્ધિ સહિત ડૂબવા લાગ્યો, એવી મોટી પ્રેમની ભરતી
 આવવાથી તેને બાળુએ ખસેડી દેવ જોડ્યા:—હે પાર્થ ! તું તારૂં
 પોતાનું સ્વરૂપ જોઇને શુદ્ધિમાં આવ. ત્યારે નિઃશ્વાસ નાખીને અર્જુને
 ડોકું ધૂણાવ્યું અને તે જોડ્યો કે:—હે પ્રભો ! જે હું તમારા સાન્નિધ્યથી
 ત્રાસ પામીને તમારામાં એકય પામવાની આકાંક્ષા રાખું છું, તે મારૂં
 જો તમે પ્રેમથી કૌતુક કરતા હો તો પછી મને જીવદશામાં શા માટે
 આણો છો ? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ જોડ્યા:—અરે ગાંડા ! ખરેખર, હજી તું
 એટલું જાણતો નથી કે ચંદ્ર અને પ્રભાનો કદિ વિયોગ થાય છે કે ?
 એમ જોલીને હું જે તને ભીતિ દર્શાવું છું, તેથી તું રીસાય છે એટલે
 મારી પ્રીતિને વધુ બળ મળે છે, એવી એ પ્રીતિ છે. આ સ્થળે એક
 ળીજાના સંકેતથી જે પરસ્પર જોલવું થાય છે તેજ આપણા સંરક્ષ-
 ણનું કારણ છે; માટે આ વિષેનો વાદવિવાદ પુરો થયો. પછી હ
 અર્જુન ! વાર આપણે શું જોલતા હતા ? સર્વે વસ્તુઓ આત્માથી
 લિન્ન છે એમજ ને ? ત્યારે અર્જુન જોડ્યો:—હે દેવ ! મારા મનનો
 અભિપ્રાય દર્શાવવાનો આપે સ્વતઃજ આરંભ કર્યો છે. સર્વ કર્મને
 કારણભૂત એવાં પાંચ કારણો તને કહીશ એવી જે આપે પ્રતિજ્ઞા કરી
 હતી, અને કર્મની સાથે આત્માને કાંઈ સંબંધ નથી એમ જે આપ
 જોડ્યા હતા; તે મારી પ્રિય વસ્તુઓ મને કહી સંભળાવો. અર્જુનનાં
 આ વચ્ચેનાં સંભળી ભગવાન અતિ સંતોષિત થઇ જોડ્યા:—આ વિષે
 તું આગ્રહનું સેવન કરે છે, માટે આવો પૃચ્છક મને ળીજો ક્યાં મળે
 છે ? માટે હે અર્જુન ! તને ખરેખરો સિદ્ધાંત કહી સંભળાવું છું;
 કારણ કે હું તારો ઋણી છું તેથી તારી આગળ સર્વદા અવનત
 મસ્તકેજ હિંડું છું. ત્યારે અર્જુન જોડ્યો:—હે દેવ ! તમે પાછલી વાત

બૂલી ગયા કે શું? આપ હું અને તું એવો દૈતભાવ આપના ભાષણમાં શા માટે આણો છો? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—ઠીક, ત્યારે હવે મેં તને જે વાત કહેવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે કહું છું, તે સાવધાન ચિત્તે સાંભળ. હે ધનુર્ધર! ખરેખર, સર્વ કર્મની ઉત્પત્તિ પરસ્પર આ પાંચ સાધનોદ્વારા થાય છે. અને જે આ પાંચ કારણના યોગે કર્મનો પસારો થાય છે, તે પાંચ કારણોજ તે કર્મનાં હેતુ હોય છે. એ વિષયમાં આત્મા તો ઉદાસીનજ હોઇને કર્મનું નિમિત્ત કારણ વા ઉપાદાન કારણ તે હોતો નથી અથવા તો તે કર્મનો સહાયક પણ બનતો નથી. તેનાવડે શુભ કિંવા અશુભ કર્મો એવી રીતે થાય છે કે, જેમ રાત્રિ અને દિવસ આકાશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આકાશ તો તેથી અલિપ્તજ હોય છે. પાણી અને તેજદ્વારા ઉત્પન્ન થતી વરાળનો વાયુની સાથે સંબંધ થાય છે એટલે તે આકાશમાં જાય છે અને તેનાં અણો બને છે, પરંતુ આકાશ તો એ વાત બાળતું પણ નથી. પુષ્કળ કાષ્ટ એકઠાં કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલી નૌકાને નાવિક વાયુના જોરથી પાણીપર ચલાવે છે, પરંતુ તે સ્થાને ઉઠક કાંઈ ક્રિયા નહિ કરતાં માત્ર સાક્ષીભૂતજ રહે છે; કિંવા મૃત્તિકાનો પિંડો ચક્રપર મૂકી ઢાંઢાવતી ચક્ર ફેરવવામાં આવતાં તે ગોળાનું મૃત્તિકાપણું જઈ ઘડો તૈયાર થાય છે; તેમાં કુંભારના કસબ સિવાય ઘડાને ઇતર કંઈ સહાય મળે છે? જગતમાં લોકોના સર્વ વ્યાપાર સૂર્યપ્રકાશથી ચાલતા હોવા છતાં પણ જે પ્રમાણે સૂર્ય તેથી અલિપ્ત હોય છે; તેજ પ્રમાણે પાંચ હેતુઓથી ઉપજતાં પાંચ કારણો દ્વારા સર્વ કર્મફળી લતાઓનું મૂળ રચાય છે અને આત્મા તો તેથી તટસ્થજ હોય છે. હવે તેજ પાંચ કારણોનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કહી સંભળાવું છું. મુક્તાફળોને જે પ્રમાણે વળન કરી લેવાં પડે છે; (૩૧૪)

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥૧૪॥

શ્લોકાર્થ:--અધિષ્ઠાન એટલે આધારભૂત શરીર, તેમજ કર્તા એટલે જીવ, પૃથક્ પૃથક્ ઇંદ્રિયો, પ્રાણાપાનાદિ વાયુના નાના પ્રકારના વ્યાપાર, અને દૈવ અર્થાત્ ઇંદ્રિયોના દેવતા, આ પાંચ કારણો છે. (૧૪)

ટીકા:--તે પ્રમાણે કર્મનાં પાંચ કારણોનાં લક્ષણો સાંભળ. દેહ એ પ્રથમ કારણ છે. આ દેહને અધિષ્ઠાન કહેવાનું પ્રયોજન એજ છે કે, લોભ્ય જે વિષય તે સહવર્તમાન લોકતા એમાં રહે છે. ઇંદ્રિયોફળી

હથ હાથોવડે રાત્રિ દિવસ કહ સહન કરી પ્રકૃતિના યોગથી જે સુખ
 દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભોગવવાને માટે મનુષ્યને અન્ય સ્થળજ
 નહિ હોવાને લીધે દેહનેજ અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. એ દેહ
 એ ચોવીસ તત્ત્વોનું વસતિસ્થાન હોઇ બંધન અને ભોક્ષની વાટાઘાટ
 પણ એમાંજ થાય છે. વધારે શું કહું ? એજ ભગૃતિ, સ્વપ્ન અને
 સુષુપ્તિનું મુખ્ય ગૃહ છે. માટે હે ધનંજય ! આ દેહને “ અધિષ્ઠાન ”
 એ નામ યોગ્યજ છે. હવે કર્મનું બીજું કારણ કર્તા છે; અને એને
 ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અર્થાત્ જીવ કહેવામાં આવે છે. આકાશમાંથી
 મેઘવૃદ્ધિ થયા પશ્ચાત્ પૃથ્વીપર તેનાં ખાચોચીમાં થાય છે; અને પછી
 તેમાં આકાશનુંજ પ્રતિબિંબ પડતાં જે પ્રમાણે તે પ્રતિબિંબ તેનાજ
 આકારનું હોય છે; કિંવા જેમ નિદ્રાના પ્રાબલ્યથી રાજા પોતાનું
 ઐશ્વર્ય વિસરી જઈ સ્વપ્નમાં પોતે લિલ્લુક થયો છે એવી પ્રતીતિ કરે
 છે; તેજ પ્રમાણે ચૈતન્ય પોતાનું સ્વરૂપ વિસરી જઈ “ દેહજ હું છું ”
 એમ માની દેહ રૂપે પ્રકટ થાય છે. જે દેહમાં આત્મસ્વરૂપ વિસારે
 પડે છે, ત્યાં ચૈતન્ય ‘જીવ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; અને તે જીવે દેહને
 અભયવચન આપેલું હોય છે. દેહદ્વારા જે જે કર્મો થાય છે તે હુંજ
 કરું છું એમ એ જીવ જામથી કહે છે, તેથી જીવને કર્તા કહેવામાં
 આવે છે. પછી દ્રષ્ટિ એકજ હોવા છતાં તે પાંપણના કેશને લીધે ચમ્પ-
 રના વાળોની પેઠે લિન્ન દેખાય છે; અથવા ઘરમાં રહેલો એકજ
 લીપક બરૂખામાંથી જોતાં જે પ્રમાણે અનેકરૂપે દેખાય છે; કિંવા એકજ
 પુરૂષ શૃંગાર, વીર, કરૂણા, ઇત્યાદિ નવ રસોના આવિર્ભાવ દર્શાવવા
 લાગે એટલે જે પ્રમાણે તે નવ પ્રકારનો દેખાવા લાગે છે; તે પ્રમાણે
 બુદ્ધિનું એકજ જ્ઞાન નેત્રાદિ લિન્ન લિન્ન ઈન્દ્રિયોદ્વારા લિન્ન
 લિન્ન પ્રકારે બહાર આવે છે. હે નૃપનંદન ! તે પૃથક્ પૃથક્
 ઇન્દ્રિયો કર્મોનું ત્રીજું કારણ છે. પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ વહેતાં
 નાળાં નદિને જઈ મળ્યા પશ્ચાત્ જેમ તેમનું પાણી એકત્ર થાય છે;
 તેજ પ્રમાણે પ્રાણ વાયુમાં જે ક્રિયા શક્તિ છે, તે પૃથક્ પૃથક્
 અવયવોમાં પૃથક્ પૃથક્ ભાસે છે. જ્યારે તે વાચાદ્વારા બહાર પડે
 છે, ત્યારે તેને આપણે ભાષણ કહીએ છીએ અને હસ્તદ્વારા બહાર
 પડે છે ત્યારે તેને આપણે આપવા લેવાનો વ્યાપાર કહીએ છીએ. તે
 પગદ્વારા બહાર આવે ત્યારે તેને ગતિ કહીએ છીએ અને મળમૂત્રદ્વારા
 બહાર પડે છે ત્યારે ક્ષાલન કહીએ છીએ. નાલિથી હૃદયપથ ત તે
 શરીરમાં ઉંઝારની વૃદ્ધિ કરે છે, ત્યારે તેને પ્રાણ કહીએ છીએ. પછી

ઉપરના ભાગ તરફ જે શ્વાસોચ્છ્વાસ જાય છે, તેજ શક્તિને ઉઠાન (કંઠસ્થ વાયુ) એવું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેજ શક્તિ જ્યારે ગુહા-દ્વારા બહાર પડે છે ત્યારે તેને અપાન (ગુહસ્થ વાયુ) એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે જ્યારે સર્વ શરીરમાં વ્યાપી જાય છે ત્યારે તેને વ્યાન (શરીરસ્થ વાયુ) કહેવામાં આવે છે. ભક્ષણ કરેલાં અન્નનો રસ સર્વ શરીરમાં પ્રસરી જ્યારે સર્વ સાંધાઓમાં ભરાઈ જાય છે; હે અર્જુન ! આ પ્રમાણેની ક્રિયાઓ કરનાર શક્તિનેજ સમાન અર્થાત્ નાભિસ્થ વાયુ કહેવામાં આવે છે. અને બગાસાં, છીંક, ઓઠકાર વગેરે વાયુના જે વ્યાપાર થાય છે તે નાગ, કૂર્મ, કૃકલ ઇત્યાદિ ઉપપ્રાણના વ્યાપાર છે. હે સુભટ ! આ પ્રમાણે એ સર્વ વ્યાપાર એક વાયુનાજ છે; પરંતુ સૌ સૌના વર્તન પ્રમાણે તેનાં નામ બદલાય છે. આ પ્રમાણે પોતપોતાના વ્યાપારથી જે વાયુની શક્તિ લિન્ન લિન્ન થાય છે, તે કર્મનું ચોથું કારણ છે એમ તું સમજ. શરદ્ ઋતુ સમાન ઉત્તમ ઋતુમાં ચંદ્રોદય થાય અને તેવામાં પૌર્ણિમાનો યોગ મળે; અથવા જેમ વસંત ઋતુ હોય અને બાગ પણ હોય, તથા પ્રિય મનુષ્ય અને સાહિત્યનો સંબંધ પણ હોય; અથવા હે અર્જુન ! કમળ હોય અને તે પ્રકુલ થાય અને પછી તેમાં પુષ્પરેણનો ઉદ્ભવ થાય; એમજ મનુષ્યની વાણીમાં કવિત્વ હોય અને વળી તેની કવિતામાં રસિકતા હોય, તથા તે રસિકતામાં આત્મતત્ત્વની પૂર્ણતા આવે; તેજ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તિના ઐશ્વર્યથી યુક્ત જે બુદ્ધિ તે ઉત્તમ પ્રકારની હોય; તેને સર્વ ઇન્દ્રિયો અનુકૂળ હોય; અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને ભૂષણ દેનાર તેના દેવતાનો સમુદાય પણ તેમને અનુકૂળ હોય; અર્થાત્ ચક્ષુરાદિ દશે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે સૂર્યાદિ દેવમંડળની અનુકૂળતા હોય; તે દેવોના સમુદાય આ કર્મનું પાંચમું કારણ છે. દેવ કહે છે:-હે અર્જુન ! સમજ્યો કે ? આ પ્રમાણે તારી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે એવી રીતે કર્મનાં પાંચ પ્રકારનાં કારણો તને કહ્યાં. હવે જે પાંચ હેતુના યોગથી એ કર્મો થાય છે તે તને પ્રકટ કરીને કહી સંભળાવું છું. (૩૫૩)

શરીરવાઙ્મનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાયં વા વિપરીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥૧૫॥

શ્લોકાર્થઃ—મનુષ્ય, શરીર વાણી અને મન દ્વારા, સંશાસ્ત્ર કિંવા અશાસ્ત્ર એવાં જે જે કર્મો કરે છે, તેનાં એ અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ હેતુઓ છે.

ટીકા:—વસંત ઋતુની પ્રાપ્તિ થતાં તેના યોગથી વૃક્ષોને નવ-

પદ્મવ કુટે છે, પદ્મવો કુટયા પછી યુગ્પસમુદાયનો ઉદ્ભવ થાય છે અને યુગ્પમાંથી કુળો નિર્માણ થાય છે; અથવા વર્ષાઋતુમાં પ્રથમ મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે, મેઘમાંથી પર્જન્યવૃષ્ટિ થાય છે અને પર્જન્ય વૃષ્ટિ દ્વારા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે; કિંવા પૂર્વ દિશામાં અક્ષોદ્ભવ થાય છે, પછી સૂર્યોદય થાય છે અને સૂર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ થાય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! મન એ કર્મના સંકલ્પનો હેતુ છે અને સંકલ્પવડે વાણીરૂપી દીપક પ્રકટે છે; પછી વાણીના પ્રકાશથી કર્મની વાટ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગે છે ત્યારે કર્તા કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. શરીરાદિક સર્વ ઈદ્રિયો કર્મનું કારણ બને છે. અથવા જેમ લોહાનું સર્વ કામ લોહાવડેજ થાય છે; અથવા તાંતુ વડેજ જેમ કપડું બને છે; જેમ હીરાને હીરાવડેજ પહેલ પાડી શકાય છે; તે પ્રમાણે મન, વાચા અને દેહનાં કર્મનું કારણ મન ઈત્યાદિજ છે. આ સ્થળે કર્મનાં શરીરાદિક કારણો તેજ તેના હેતુ શી રીતે થઇ શકે ? એવી કદાચ કોઈ શંકા ધરે તો તેનું નિવારણ સાંભળ. જે પ્રમાણે સૂર્યના પ્રકાશનો હેતુ અને તેનું કારણ સૂર્યજ છે; કિંવા શેરડીનો સાંઠો એજ શેરડીની વૃદ્ધિનું કારણ છે; અથવા સરસ્વતીની સ્તુતિ કરવાને માટે વાણીનેજ (સરસ્વતીનેજ) શ્રમ આપવો પડે છે; કિંવા વેદનું મહત્ત્વ વર્ણવવું હોય તો તે વેદજ વર્ણવી શકે છે; તે પ્રમાણે કર્મને શરીરાદિ એજ કારણ છે, એ વાત તો સર્વને વિદિતજ છે; પરંતુ તેઓ કર્મનાં હેતુ પણ છે એ વાત પણ નિઃસંશય છે. દેહાદિક કારણોના દેહાદિક હેતુઓ સાથે યોગ થતાંજ કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે કર્મ જો શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવે તો હે ધનંજય ! તે પુણ્ય કર્મ કહેવાય છે; અને તેનેજ ન્યાય્ય કર્મ કહેવામાં આવે છે અને તેનો હેતુ પણ ન્યાય્યજ છે. જે પ્રમાણે પર્જન્યનું પાણી ડાંગરપર સંચિત થાય તો તે જમીનમાં શોષાઈ તો બચ છેજ, પરંતુ તેથી ઉત્તમ લાભજેમ થાય છે; અથવા કોઈ એક મનુષ્ય એકદમ દ્વારકાંની વાડે પડે તો તેને ચાલવાનો શ્રમ તો થાય છે ખરો, પરંતુ તેનું એક પગલું પણ વ્યર્થ જતું નથી; તે પ્રમાણે હેતુ અને કારણના યોગથી કોઈ અંધકર્મ થાય છે તોપણ તે જો સશાસ્ત્ર હોય તો તે પુણ્ય કર્મ કહેવાય છે. એક પાત્રમાંનું દૂધ આપોઆપ ઉભરાઈ બચ તેથી કાંઈ તેનો સદુપયોગ થયો કહેવાશે નહિ; તે પ્રમાણે શાસ્ત્ર વિધિથી રહિત કર્મ કરવામાં આવે, છતાં તેને વ્યર્થ ગણેલું ન માનવામાં આવે તો પછી ધાડમાં ગણેલા દ્રવ્યને પણ દાન કેમ ન કહી

શકાય ? હે અર્જુન ! ખાવન અક્ષર વિરહિત કયો મંત્ર છે ? અથવા ખાવન વર્ણ પૈકી એકનો પણ ઉચ્ચાર ન કરે એવો કયો પ્રાણી મળી આવશે ? પરંતુ હે અર્જુન ! જ્યાં સુધી મંત્રની સુકિત સમજાઈ નથી ત્યાં સુધી વાચાને ખાવન અક્ષરના ઉચ્ચારથી મંત્રોચ્ચારની કૃણપ્રાપ્તિ થતીજ નથી; તેમ કારણ અને હેતુના યોગથી જે અનિયમિત કર્મ થાય છે, તે શાસ્ત્રાનુકુળ નથી હોતું તોપણ તે કર્મ તો કહેવાયજ છે; પરંતુ ભાઈ રે ! તે અન્યાય છે અને અન્યાયનોજ હેતુ થાય છે. (૩૭૬)

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतफलं तदा स पश्यति दुर्मतिः ॥૧૬॥

શ્લોકાર્થ:—આ પ્રમાણે સર્વ કર્મના આ પાંચ હેતુ હોય છે; એટલા માટે જે મનુષ્ય કેવળ આત્માનેજ કર્તા બુઝે છે, તે અજ્ઞાની વેદાંતના સંસ્કારથી શૂન્ય હોવાને લીધે કાંઈજ જાણતો નથી. (૧૬)

ટીકા:—હે સુકીર્તિ ! આ પ્રકારે કર્મનાં પાંચ કારણના પાંચ હેતુઓ હોય છે. તો હવે એમાં આત્મા એ કર્મનું જરાપણ કારણ છે કે ? જે પ્રમાણે સૂર્ય સ્વતઃ વિષય ન બનતાં નેત્રાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયનેજ પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા કર્મરૂપ ન હોઈને કર્મને પ્રકાશિતજ કરે છે. હે અર્જુન ! આરસી અને પ્રતિબિંબ એ બન્ને પોતે ન બની જતાં જે પ્રમાણે દ્રશ્ય તે ઉભયને પ્રકાશિત કરે છે; કિંવા હે પાંડુસુત ! સૂર્ય જેમ રાત્રિ કે દિવસ નહિ હોવા છતાં જે પ્રમાણે દિન અને રાત્રિને પ્રકટ કરે છે, તે પ્રમાણે આત્મા કર્મ કે કર્તારૂપ નહિ હોઈને તે બંનેનો પ્રકાશકજ છે; પરંતુ અહંતાના બ્રમથી જેની બુદ્ધિ ‘દેહ તેજ હું’ એવી માન્યતાથી ઘટ બની ગઈ છે, તેને આત્મસ્વરૂપ વિષે તો મધ્ય રાત્રિજ ચાલે છે. જેણે ચૈતન્ય, ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એ સર્વ દેહનેજ માન્યાં છે, તેને “હું જ કર્તા” એવો નિશ્ચય પણ પાકો હોતો નથી. તે તો એમજ સમજે છે કે હું દેહ છું અને તે હું—તે દેહજ કર્મનો કર્તા છે; કારણ કે હું આત્મા કર્મીતીત હોઈ સર્વ કર્મોના સાક્ષી છું, એવી સ્વસ્વરૂપની વાત તો તે કદિ કાનથી પણ સાંભળતો નથી; માટે મને સર્વવ્યાપક આત્માને તે દેહ જેટલોજ માને છે. ચમત્કાર તો જો કે ધ્રુવડની પોતાનીજ આંખ આંખ ભારતી હોવાથી તે દિવસનેજ રાત્રિ કહે છે ! જેણે વ્યોમમાંના ખરા સૂર્યને કદિ પણ જોયો નથી તે ખાળોચીઆના પાણીમાં પડેલા પ્રતિબિંબનેજ સૂર્ય નથી કહેતો કે ? ખાળોચીઆમાં પાણી સંચિત

થાય એટલે સૂર્યનો જન્મ થયો એમ તે કહે છે, અને તેજ પાણી પવનથી હાલે એટલે સૂર્ય કંપિત થયો એમ તે જણાવે છે; અને ખાળોચ્છિં સુકાઈ જાય એટલે સૂર્યનો નાશ થયો એમ તે સમજે છે. નિદ્રાઅસ્ત મનુષ્ય જ્યાં સુધી જાગૃત થતો નથી ત્યાં સુધી તેને સ્વપ્નજ સત્ય ભાસે છે. જે આ રજજી છે એમ જાણતો નથી, તે તેને સર્પ સમજીને બીંતિ પામે એમાં આશ્ચર્ય શું ? જ્યાં સુધી આંખમાં કમળો હોય છે ત્યાં સુધી ચંદ્રનો રંગ પીળોજ ભાસે છે. અરે મૃગો જો મૃગજળથી ભ્રમિત ન થાય તો પછી કોણ થશે ? તે પ્રમાણે તે શાસ્ત્ર અને શુદ્ધના નામના ઉચ્ચારનો સ્પર્શ પણ થવા દેતો નથી; કારણ કે તે મૂર્ખતાથીજ જીવે છે. અગ્રો ચાલતાં હોય છે તે જોઈને શિયાળ ચંદ્રપર ચાલવાનો આરોપ મૂકે છે; તે પ્રમાણે દેહજ આત્મા છે એવી દ્રષ્ટિથી તે આત્માપર દેહરૂપ જાળ આરોપે છે. પછી હે અર્જુન ! તેની આવી સમજથી દેહરૂપી કેદખાનામાં કર્મની મજબૂત સાંકળથી બંધાય છે. બિચારો પોપટ નલિકાપર ઝેડેલો હોય છે, તે ‘હું બંધાઈ ગયો છું’ એવી દ્રઢ કલ્પનાથી પોતાના પગ મુકત હોય છે છતાં પણ પોતાના પંખવતી નલિકાને પકડી રાખે છે; તેમ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપપર જે, દેહ કરેલાં કર્મનો આરોપ કરે છે તે કોટયવધિ કલ્પો પર્યંત કર્મ- માંજ ગુંથાઈ રહે છે. (૩૬૪)

હવે કર્મ કરવા છતાં પણ જેને કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી; અને જેમ વડવાનજ સમુદ્રમાં હોવા છતાં પણ તેને સમુદ્ર સ્પર્શ કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે જે અલિપ્તતાપૂર્વક કર્મ કરે છે, તેને કેવી રીતે ઓળખવો તે કહું છું. મુક્તનાં સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરતાં આપણનેજ મુક્તતા પ્રાપ્ત થાય છે; દીપકના પ્રકાશવડે જોતાં આપણીજ વસ્તુ આપણને દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા આરસી સ્વચ્છ કરવાથી આપ-ણુંજ સ્વરૂપ તેમાં દેખાય છે; કિંવા મીઠું પાણીમાં નાખતાં જેમ તેનું પાણી થઈ જાય છે; અને આરસીમાંના પ્રતિબિંબ તરફ જોવાથી જેમ આપણું સ્વરૂપ આપોઆપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે સંતોની સ્થિતિનો વિચાર કરવાથી આપણું હૃદય જાણેલાં આત્મસ્વરૂપ પણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સદૈવ સંતોનુંજ વર્ણન કરવું અને તેનાજ શુભો નિરંતર શ્રવણ કરવા; પરંતુ કર્મ કરવા છતાં જે સુખ દુઃખને વશ થતો નથી, ચર્મચક્ષુના ચર્મથી જેમ દ્રષ્ટિ હુપ્ત થતી નથી; તે પ્રમાણે જે કર્મીતી અને મુક્ત હોય છે, તેનાં લક્ષણો તને મુક્તિના બાહુ પ્રસારીને કહું છું.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिरस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

ટીકાકાર્થ:—હું અમુક કર્મ કરું છું એવું જેને અભિમાન નથી અને જેની બુદ્ધિમાં કર્મથી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તે જ આ સર્વ લોકોનો વધ કરે, તોપણ તે વધ કરતો નથી અને તે વધના દોષથી લિપ્ત થતો નથી. (૧૭)

ટીકા:—હે પ્રભુદ્ધ અર્જુન ! જે અનાદિકાળથી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં વિશ્વરૂપી સ્વપ્નનો અનુભવ વર્ષો થયાં લેતો હતો, તેને 'તત્ત્વ-મસિ' એ મહાવાક્યથી અને શુરૂકૃપાના બળથી, માત્ર મસ્તકપર હાથ મૂકવાથી નહિ પરંતુ પીઠ થાબડીને જાગૃત કર્યો હોય તે પ્રમાણે, હે અર્જુન ! જગદૂપી સ્વપ્ન અને અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાનો ત્યાગ કરી નિઃસ્વરૂપનાં દર્શનથી જે સહજ જાગૃત થયો છે; ચંદ્ર ઉગતાંની સાથે મૃગજળનું પૂર આપોઆપ નષ્ટ થાય છે; કિંવા બાહ્યદશા સમાપ્ત થયા પછી બાઉથી કોઈ ડરતો નથી; કિંવા કાષ્ટ બળીને ભસ્મ થયા પછી જેમ તેમાં કાષ્ટપણું રહેતું નથી; અથવા જાગૃત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન દ્રષ્ટિગોચર થતું નથી; તેમ હે અર્જુન ! તેને હું અને માફ એવું અભિમાન રહેતું નથી. પછી તિમિરનું દર્શન કરવાને માટે સૂર્ય ગમે તેવા ભોંયરામાં પ્રવેશ કરે તોપણ તે ત્યાં તેનું દર્શન કરી શકતો નથી; તે પ્રમાણે હું આત્મા છું એવો જેને દ્રઢ નિશ્ચય થયો છે, તે જે વસ્તુ તરફ જુએ છે તે વસ્તુ દ્રષ્ટા અને દ્રષ્ટિ સહિત તેને આત્મસ્વરૂપ જ લાગશે. જે પદાર્થને અગ્નિ સ્પર્શ કરે છે તે પદાર્થ પોતે જેમ અગ્નિરૂપ બની જાય છે, અને પછી જેમ દાહ્ય અને દાહક એવો ભેદ રહેતો નથી; તેજ પ્રમાણે કર્મને લિપ્ત માનીને આત્માપર જે કર્તાપણાનો આરોપ મૂકવામાં આવેલો, તેનો જ્યારે નાશ થાય છે ત્યારે જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે છે, તે આત્મસ્થિતિ છે. એ આત્મસ્થિતિમાં રહેનાર જે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ, તે શું આ દેહને કોઈ જુદી વસ્તુ માનશે કે ? પ્રલયકાળનો પ્રચંડ જલસમુદાય કોઈ બીજા પ્રવાહનું અસ્તિત્વ રહેવા દેતો નથી; તેમ હે અર્જુન ! અનંત બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અહંતા ઉત્પન્ન થયા પછી તે બ્રહ્મરૂપ થએલો અહંકાર દેહને લીધે ખંડિત થઈ શકતો નથી. સૂર્યના પ્રતિ-બિંબથી સૂર્યને પકડી શકાય છે કે ? છાશ વલોવી માંખણ કાઢી લીધા પછી પુનઃ તેને છાશમાં નાખવાથી શું તે તેની સાથે લાગી જાય છે કે ? અથવા હે વીરેશ ! કાષ્ટ બાળીને અગ્નિ તૈયાર કર્યા પછી તેને

કાષ્ઠની પેટીમાં રાખીએ તો તેમાં તે ગોંધાએલો રહી શકે છે કે ? કિંવા રાત્રિના ઉદરમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળ્યા પછી ‘રાત્રિ’ રહેશે ખરી કે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ બંને જોનાં વિલીન થયાં છે, તેને હું દેહ છું, અથવા દેહજ આત્મા છે એવો ગર્વ ક્યાંથી હોય ? આકાશ જ્યાં જાય ત્યાં પણ તે પોતેજ ભરેલું હોવાથી સ્વભાવથીજ તે સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે; તે પ્રમાણે તે જે જે કર્મ કરે છે તે આત્મ-સ્વરૂપજ છે; તો પછી તે ક્યા કર્મથી કર્તૃત્વ ગ્રહણ કરશે ? ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનું અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને પ્રવાહ હોતો નથી અને ધ્રુવને ગતિ નથી, તેવી તે પુરુષની સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રકારે જેણે આત્મજ્ઞાનના યોગથી કર્મના કર્તાપણાનું અભિમાન ત્યજી દીધું છે, તે પણ દેહ છે ત્યાં સુધી કર્મ તો કરે છેજ. પવન વાતો બંધ થાય છે, તો પણ વૃક્ષનું હાલનું તો ચાલુજ રહે છે; અથવા કર્પૂર સમાપ્ત થાય છે, તોપણ કરંડીઆમાં વાસ તો અવશિષ્ટજ રહે છે; અથવા ગાયનનો સમારંભ સમાપ્ત થાય છે, તોપણ ગાયન સાંભળીને મનને થએલો આનંદોત્સાહ તો રહે છેજ; કિંવા પાણી સુકાઈ ગયા છતાં જમીનની ભીનાશ જતી નથીજ; અરે ! સૂર્યાસ્ત થયા છતાં પણ સંધ્યાકાળે પશ્ચિમ દિશાના આકાશમાં સૂર્યની જ્યોતિનું તેજ (સંધિ-પ્રકાશ) દેખાય છેજ; નિશાનને છેદા પછી પણ બાણ તેની ગતિ પુરી થઈ જાય ત્યાં સુધી આગળ જાય છેજ; કુંભારે ચાકપર પાત્ર તૈયાર કરી લીધા પછી પણ પૂર્વે આપેલી ગતિથી ચાક ફર્યાજ કરે છે; તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! દેહાભિમાન નષ્ટ થયા પછી પણ જે કર્મથી દેહ ઉત્પન્ન થયો છે તે દેહની પાસે ચેષ્ટા કરાવે છેજ. કેમકે આ ચેષ્ટાનું અવલંબન તેની ઇચ્છાપર હોતું નથી. સંકલ્પ કર્યા વિના પણ સ્વપ્ન આવે છે; અરણ્યમાં જેમ રોપ્યા વિના પણ વૃક્ષો ઉગે છે; અને રચના કર્યા સિવાય પણ જેમ આકાશમાં ગંધર્વનગર ઉદ્ભવે છે; તે પ્રમાણે આત્માના સંકલ્પ વિના પણ પાછળ જે દેહાદિ પાંચ કારણો કહ્યાં, તેનાવડે પણ આપોઆપ કર્મો થઈ આવે છે. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારને અનુસરીને એ પાંચ કારણો અને હેતુ અનેક ક્રિયાઓ કરાવે છે. તે ક્રિયાઓ પછી ચાહે સર્વ જગતનો સંહાર થાઓ કે નવાં જગત રચાઓ; કુમુદિની કેવી સુકાઈ જાય છે અને કમળનો વિકાસ કેવો થાય છે, એ બંને બાબતો પોતાવડે થવા છતાં પણ જેમ સૂર્ય નથી જાણતો; કિંવા આકાશમાંથી વીજ પડીને જમીનના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે કિંવા વૃષ્ટિ થઈને જમીનને લીલી ગાર બનાવી દે; તોપણ આ ઉભય ઘટનાને

જેમ આકાશ બ્રહ્મતું નથી; તે પ્રમાણે જે દેહાતીત થઇ દેહમાં રહે છે, તે જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થએલો મનુષ્ય સ્વપ્ન જોતો નથી તે પ્રમાણે દેહાદિકદ્વારા સૃષ્ટિનો ઉદ્ભવ થાઓ કે લય થાઓ, પરંતુ તે કાંઈ બ્રહ્મતો નથી. બાકી જે તેને ચર્મચક્ષુથીજ જુએ છે, તે તો તેનેજ કર્મ કરનાર માને છે. ધાસનું ઓહું બનાવીને ખેતરને એક ખુણે ઉભું કરવામાં આવે તો શિયાળ તેનેજ ખંરો રખવાળ નથી સમજતાં કે ? ગાંડા મનુષ્યે વસ્ત્રો પહેર્યાં છે કે તે નાગો છે તે વાતની તપાસ લોકોનેજ રાખવી પડે છે; કિંવા રણમાં મરેલા યોદ્ધાના ધાવ જે પ્રમાણે ઇતર મનુષ્યોનેજ ગણવા પડે છે; અથવા મહા સતી જ્યારે સતી થાય છે ત્યારે તે ઇતર લોકોને સ્નાનાદિ કર્મ કરતી જણાય છે તોપણ તેને તો પોતાના શરીરની કે લોકોની સ્મૃતિ રહેતી નથી અને માત્ર તે પતિસ્વરૂપમાંજ તક્ષીન થએલી હોય છે; તે પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિના યોગથી જે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય સહિત વિલીન થાય છે, તે ઈન્દ્રિયસમુદાય શું ક્રિયા કરે છે તે બ્રહ્મતો નથી. સમુદ્રના તીરપર ઉભા રહેલા લોકોને એમ લાગે કે મોટા તરંગ નાના તરંગને ગળી જાય છે; પણ ઉદકની દ્રષ્ટિથી જોતાં કયો તરંગ કયા તરંગનો ભક્ષ કરે છે ? તે પ્રમાણે જે આત્મસ્વરૂપમાં જળી ગયો છે તેને બીજી કોઈ વસ્તુજ રહેતી નથી કે જેનો તે ત્યાગ અથવા નાશ કરે. સુવર્ણની બનાવેલી દેવી સુવર્ણના ત્રિશૂલવતી સુવર્ણના બનાવેલા મહિષાસુરનો નાશ કરે છે, તે વ્યાપાર પાસે ઉભેલા ભાવિક ભક્તની દ્રષ્ટિથી સત્ય ભાસે છે; પરંતુ સુવર્ણની દ્રષ્ટિથી તો દેવી ત્રિશૂલ અને મહિષાસુર એ સર્વ જેમ સુવર્ણજ છે; કિંવા ભીંતપર આલેખવામાં આવેલા ચિત્રમાં જે તળાવ અને અગ્નિ-કુંડ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે માત્ર દ્રષ્ટિનોજ ભેદ હોઇને તે ઉભયની સન્નિધિ વસ્ત્ર લાવતાં તે ભીંજતું પણ નથી કે બળતું પણ નથી; તેમ જે જ્ઞાની છે તેના દેહનો વ્યાપાર પૂર્વ કર્માનુસારજ થાય છે, પરંતુ આ મર્મ સમજ્યા વિના મૂર્ખ લોકો તેનેજ કર્મકર્તા માને છે. બાકી તો તેના કર્મવડે ચાહે ત્રૈલોક્યનો પણ વધ થાય તોપણ તેનો કર્તા તે નથી. સૂર્ય અંધકારનું દર્શન કરે અને તેને દૂર થવાનું કહે એવું બને ખરું કે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીની દ્રષ્ટિમાં એવી કોઈ વસ્તુજ નથી હોતી કે જેનો તે નાશ કરે. તેનામાંનો દ્વૈતભાવ વિલય પામ્યો હોય છે અને તેને સર્વ વિશ્વ સ્વસ્વરૂપજ ભાસે છે. તેની ઇન્દ્રિયામાં પાપ અને પુણ્યનો લેશ પણ હોતો નથી; જેમકે એકાદ નદી ગંગાને મળે એટલે તેની અપવિત્રતાનો નાશ થાય છે. હે અર્જુન ! અગ્નિપર અગ્નિ

પડે તો તે હાજે છે કે ? કિંવા શસ્ત્ર પોતાને કહિ ખુંચે છે કે ? તેજ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપથી કોઈ પણ કર્મ લિન્ન નથી એમ જે સમજે છે, તેની બુદ્ધિને કયો પદાર્થ સ્પર્શ કરી શકશે ? માટે જે કાર્ય, કર્તા અને ક્રિયા એ ત્રિપુટી પોતેજ બની ગયો છે, તે શરીરાદિ દ્વારા થતા કર્મથી બદ્ધ થતો નથી. કારણ કે જીવ મહત્તાપૂર્વક પોતાને કતા માની પંચમહાભૂતરૂપી ખાણુ ખોદીને દશ ઇન્દ્રિયાના સાધનથી ન્યાય કિંવા અન્યાય એવી બે પ્રકારની ક્રિયા કરી એક ક્ષણમાં કર્મરૂપી ભુવનો તૈયાર કરે છે; પરંતુ નક્કી બાણુવું કે આ મોટા કર્મનો આત્મા સહાયક પણ નથી અને તે આરંભ કરવાવાળો પણ નથી. તે તો સાક્ષી-ભૂત અને જ્ઞાનસ્વરૂપજ છે, માટે કર્મપ્રવૃત્તિનો જે સંકલ્પ થાય છે તેને કેવી રીતે આજ્ઞા આપશે ? તેજ પ્રમાણે કર્મમાં તેને કાંઈ શ્રમ પણ પડતો નથી. શ્રમ તો કેવળ પ્રકૃતિનેજ પડે છે. જે કેવળ આત્મ-સ્વરૂપ થયો છે તે કદિપણ કર્મરૂપી બંધીખાનામાં પુરાતોજ નથી. તે પ્રકૃતિથી કર્મ કરવા છતાં અજ્ઞાનરૂપી પટપર જે દ્વૈતજ્ઞાનરૂપી ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે ત્યાં ચિત્ર, ચિત્રકાર અને ચિત્રપટ એ ત્રિપુટી વિદ્યમાન હોય છે એ વાત હું તને હવે સ્પષ્ટ રીતે કહું છું. (૪૦૬)

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા એ ત્રિપુટી કર્મની પ્રેરક છે; અને કરણ, કર્મ તથા કર્તા એ ત્રિપુટી કર્મસંગ્રહનું કારણ છે.

ટીકાઃ—જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન એ ત્રિપુટીજ જગતના બીજ-ભૂત હોઈને એનાવડેજ નિઃસંશય કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. હે ધનંજય ! હવે એજ ત્રિપુટીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો કહું છું તે સાંભળ. જીવરૂપી સૂર્યબિંબનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયાદિ પંચેન્દ્રિયરૂપી કિરણો વિષયરૂપી કમળની કળીપર પડી તેને વિકસિત કરે છે; અથવા જીવરૂપી રાજા શરીરરૂપી પલાણુ વિનાના ઘોડાપર બેસી હાથમાં ઇન્દ્રિયરૂપી ભાલા અહીં વિષયરૂપી દેશમાં લૂંટફાટ કરે છે. વધારે શું કહું ? જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોમાં ક્રિયા કરીને સુખ અને દુઃખ ભોગવવાને આપે છે અને જે ગાઠ નિદ્રામાં લય પામે છે; એવું જ્ઞાન ધરાવનાર જીવને જ્ઞાતા કહે છે અને જેનું વર્ણન ચાલે છે તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. હે અર્જુન ! ઘાડ અજ્ઞાનરૂપી ઉદરમાંથી નીકળવા સાથેજ જે જ્ઞાન પોતાને ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત કરીને નાખે છે; પોતાની વૃત્તિની સમક્ષ બાણુવાના વિષયરૂપ

જેયને ખડો કરીને, જ્ઞાતાને પોતાની પાછળ ઉભો કરીને પછી જ્ઞાતા અને જેય એ ઉભયની મધ્યમાં રહે છે; જેયને જઈને મળ્યા પછી જેની ગતિ બંધ પડે છે અને જે સર્વ પદાર્થોને નામ આપે છે; તે સામાન્ય જ્ઞાન છે એમાં સંશય નથી.

હવે જેયનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા જેયના પાંચ પ્રકાર છે. જેમ એકજ આગ્રકળ પાંચે ઇંદ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન રીતદ્વારા પ્રતીત થાય છે; અર્થાત્ શબ્દથી કર્ણને, રસવડે જીભને, રંગથી નેત્રોને, વાસથી નાકને અને સ્પર્શથી ત્વચાને સમજાવે છે; તે પ્રમાણે જેય એકજ છે, પરંતુ તેનું જ્ઞાન જુદા જુદા પ્રકારનું ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે પાંચ પ્રકારનું થયું છે. સમુદ્રમાં મળ્યા પછી નદીનો ઓઘ સમાપ્ત થાય છે, મુકામપર પહોંચ્યા પછી ચાલવું બંધ થાય છે અથવા પાક લણ્યા પછી જેમ ધાન્યની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે; તેમ હે અર્જુન ! ઇંદ્રિયના માર્ગમાં દોડતાં જ્ઞાનની જ્યાં સીમા આવી રહે છે, તે વિષયનેજ જેય કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હે ધનંજય ! જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જેય, એનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. આ ત્રિપુટીવડેજ સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે શબ્દાદિ વિષયરૂપ જે પાંચ પ્રકારનું જેય છે, તેજ પ્રિય કિંવા અપ્રિય પૈકી ગમે તે એક હોય છે. હે ધનંજય ! જ્ઞાન, જ્ઞાતા ને જેય પદાર્થ જ્યારે દર્શાવે છે ત્યારેજ તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને જ્ઞાતા ઉદ્યુક્ત થાય છે. મત્સ્યને જોતાંજ જેમ બગલો, દ્રવ્યને જોતાંજ જેમ દરિદ્રી, કિંવા સ્ત્રીને જોતાંજ જેમ કામી પુરૂષ તેની પ્રાપ્તિ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; જે પ્રમાણે પાણી ઉતરતી (નીચી) જમીન તરફ દોડે છે; ભ્રમર પુષ્પનો સુવાસ લેવાને દોડે છે; અથવા સંધ્યાકાળે વાછરડાને છોડવામાં આવતાં ગાયની તરફ તે જેમ દોડે છે; સ્વર્ગમાંની ઉર્વશીનું વર્ણન સાંભળી, લોકો જેમ આકાશમાં યજ્ઞરૂપી સીડીઓ ગોઠવે છે; અથવા હે અર્જુન ! પારેવો ગગનમાં ઉડતો હોય તોપણ પારેવીને જોતાંની સાથેજ તે એકદમ નીચે પહોંચી જાય છે; અથવા મેઘગર્જના સાંભળતાં જેમ મોર આકાશ તરફ દોડે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતા જેયને (વિષયને) જોઈને તેના તરફ દોડે છે, માટે હે પાંડુ-મુત ! જગતમાં સર્વ કર્મોની પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન, જેય અને જ્ઞાતા એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. એમાં પણ જેય વિષય જો જ્ઞાતાને પ્રિય હોય તો પછી તે ભોગવવાને તે એક ક્ષણનો પણ વિલાંબ સહન કરી શકતો નથી. તે વિષય તેને અપ્રિય હોય છે, તો તેનો ત્યાગ કરવાને એક

શ્રેષ્ઠ પશુ તેને યુગ સમાન ભાસે છે. નીલમણિનો હાર જોતાંજ હર્ષ, અને સર્પને જોતાં તરતજ ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; તેજ પ્રમાણે પ્રિય કિંવા અપ્રિય વસ્તુ જોતાંની સાથેજ જ્ઞાતાની સ્થિતિ થાય છે અને પછી તેનો સ્વીકાર કિંવા ત્યાગ કરવાને માટે કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. જે કુસ્તીનો શોખીન છે તે સૈન્યનો અધિપતિ હોય તોપણ મદ્દને જોતાંની સાથેજ રથપરથી ઉતરી પગપાળો બને છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાતા છે તેજ વિષયાસક્ત થાય છે એટલે કર્તા બની રહે છે. આ પ્રમાણે કર્તૃત્વનો બોબો મસ્તકપર લઈ લેવો એ પત્રાળીપર બેસી આનંદથી તૈયાર ભોજન જમવાને બદલે સ્વયંપાક બાતે તૈયાર કરવાને પરિશ્રમ બહારી લેવા સમાન છે; કિંવા પુષ્પરેણનો ઉપલોગ લેવાને માટે જેમ જમર બાગને તૈયાર કરવાની ખટખટ વહોરે; અથવા કસોટી પોતાના ઐશ્વર્યને તુચ્છ માની ધાતુ બનવા માગે; કિંવા દેવો દેવાલયમાં સ્વસ્થ બેસી રહેવાને બદલે મોટાં મંદિરો બાંધવાને પ્રવૃત્ત થાય; તે પ્રમાણે જ્ઞેય વિષયોની ઇચ્છાથી જ્ઞાતા ઇંદ્રિયો પાસે વ્યાપાર કરાવે છે; તેથી હે અર્જુન ! તે કર્તા બની જાય છે. આ પ્રમાણે આપણે જે જ્ઞાતા તેજ કર્તાબનીને જ્ઞાનને કરણ (સાધન) બનાવીએ છીએ, એટલે પછી જ્ઞેય પણ સ્વાભાવિક રીતેજ કાર્ય બને છે. આ પ્રકારે હે સુમતે ! જ્ઞાનનીજ પોતાની સ્થિતિ પલટાઈ જાય છે. જે પ્રમાણે નેત્રોની શોભા રાત્રે બદલાઈ જાય છે; કિંવા દૈવ પ્રતિકુલ થવાથી જેમ શ્રીમંતના વિલાસ બદલાઈ જાય છે; અથવા પૌર્ણિમા પછી જે પ્રમાણે ચંદ્ર બદલાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયોના વ્યાપારદ્વારા જ્ઞાતા જ્યારે કર્તૃત્વાભિમાનમાં ફસાઈ પડે છે એ દશા કેવી રીતે થાય છે તે હવે સાંભળ.

બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત અને અહંકાર એ ચતુર્વિધ અંતઃકરણ (અંતઃકરણની આ ચાર વૃત્તિઓ) છે; અને ત્વચા, કર્ણ, નેત્રો, શ્રોત્રા તથા નાક એવી પાંચ પ્રકારની બાહ્ય ઇંદ્રિયો છે. અંતઃકરણની વૃત્તિના યોગથી જીવ કર્મ કરવાનો નિશ્ચય જ્યારે કરે છે; ત્યારે પછી એ કર્મદ્વારા સુખપ્રાપ્તિ થશે એમજ તેને લાગવા માંડે છે અને તેથી કરીને તે નેત્રાદિ દશે બાહ્યેંદ્રિયોને જગૃત કરી તેની પાસે તે વ્યાપાર કરાવે છે; ઇંદ્રિયસમુદાયને તે ત્યાં સુધી રગદોળે છે કે જ્યાં સુધી કર્મનો લાભ હાથ આવતો નથી. એજ પ્રમાણે તેને જ્યારે એમ લાગે છે કે અસુક કર્મથી દુઃખોત્પત્તિ થશે; ત્યારે તે કર્મનો ત્યાગ કરવામાં દશે ઇંદ્રિયોની યોજના કરે છે; અને જેમ એકાદ રાજા મહેસુલ વસૂલ કરવાને માટે પોતાના સેવકોને રાત્રિ દિવસ રગદોળે છે, તે પ્રમાણે તે

દુઃખનો નાશ થાય ત્યાં સુધી રાત્રિ દિવસ ખટખટ કરે છે. (૫૦૪)

આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ અથવા સ્વીકાર કરવાને માટે જ્ઞાતાએ ઇદ્રિયોને ઉપયોગમાં લીધી એટલે તેને કર્તા નામ પ્રાપ્ત થયું; અને કર્તા કર્મ કરવામાં સર્વ ઇદ્રિયોને હુણની પેઠે વાપરે છે માટે તેને કરણ અર્થાત્ ક્રિયાનાં સાધનો કહેવામાં આવે છે; અને એ સાધનો દ્વારા કર્તા જે ક્રિયા કરે છે, તેનાથી જે વ્યાસ થાય છે તેને કર્મ કહેવામાં આવે છે. જે પ્રમાણે સોનીની ખુદ્ધિવડે અલંકાર વ્યાસ હોય છે, ચંદ્રનાં કિરણોવડે ચંદ્રપ્રકાશ વ્યાસ હોય છે, વિસ્તારથી જેમ વહ્નિરિ વ્યાસ હોય છે, સૂર્યની પ્રભાથી જે પ્રમાણે સૂર્યપ્રકાશ વ્યાસ હોય છે, મિષ્ટતાથી જેમ શેરડીનો રસ વ્યાસ હોય છે અને અવકાશથી જેમ આકાશ વ્યાસ હોય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! કર્તાની ક્રિયાથી જે વ્યાસ હોય છે તેજ કર્મ છે, એમાં શંકા નથી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તને કર્તા, કર્મ અને કરણ એ ત્રણેનાં લક્ષણો કહ્યાં. જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે કર્તા, કરણ અને કાર્ય એ ત્રિપુટી કર્મના સંચયરૂપ છે. અગ્નિમાં જે પ્રમાણે ધૂમ હોય છેજ, ધીજમાં જેમ વૃક્ષ સમાએલું હોય છે અથવા જેમ મનમાં નિરંતર ઇચ્છાનો વાસ હોય છે અને સુવર્ણ જે પ્રમાણે ખાણમાં રહેલું હોય છે; તે પ્રમાણે કર્તા, ક્રિયા અને કરણ એ ત્રિપુટી કર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. માટે હે પાંડુસુત ! તાત્પર્ય એજ નિકળ્યું કે અમુક માફ કર્તવ્ય છે અને હું તેનો કર્તા છું, એવું કર્તૃત્વાભિમાન જીવ ધારણ કરે છે એટલે તરતજ સર્વ ક્રિયા ચાલવા માંડે છે અને આત્મા તો એ સર્વ ક્રિયાથી દૂરજ હોય છે; એટલા માટે હે સુમતે ! તને વારંવાર કહ્યું છું કે આત્મા સદાકાળ કર્મથી અલિપ્તજ છે. (૫૧૬)

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંસ્થાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥૧૧॥

શ્લોકાર્થઃ—જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ ગુણભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે, એમ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં યથાર્થ કહ્યું છે, તે પણ તું સાંભળ.

ટીકાઃ—પરંતુ તને જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા એ ત્રિપુટી વિષે જે વર્ણન કહ્યું, તે પણ ત્રણ ગુણોને અનુસરીને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું છે; માટે હે અર્જુન ! જ્ઞાન, કર્મ અને કર્તા, એનાપર પણ વિશ્વાસ રાખીશ નહિ. કારણ કે એમાંના રજ અને તમ એ ગુણો બંધનકારક છે અને માત્ર સત્ત્વગુણજ મુક્ત કરવાને સમર્થ

છે. તે સાત્ત્વિક ગુણનો લેદ-જેને વિષે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં વિવેચન કરવામાં આંચું છે તે-તને સમજ પડે એવી રીતે કહું છું. જે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં વિચારરૂપી ક્ષીરસમુદ્રજ છે, જે આત્મભોધરૂપી કમળને વિકસિત કરનાર ચંદ્રમા છે, અને જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો શાસ્ત્રોનો રાજા છે; કિંવા જે પ્રકૃતિ અને પુરુષ દિવસ અને રાત્રિની પેઠે પરસ્પર ભેડા-એલાં છે, તેને પૃથક્ કરી દર્શાવનાર સૂર્ય સમાન છે; જે અપાર મોહનાં ચોવીસ તત્ત્વનો છેડા કાઢીને પર તત્ત્વનું સુખ વર્ણવે છે; હે અર્જુન ! એવું જે સાંખ્ય શાસ્ત્ર જે ગુણોનું સ્તવન કરે છે, તે ત્રણ ગુણોનું વર્ણન આપું છે કે તેમણે સ્વભળથી ત્રણ પ્રકારનાં ચિન્હવડે સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થને અકિત કરી દીધા છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ, રજ અને તમ આ ત્રણ ગુણોનું એવું પ્રચંડ સામર્થ્ય છે કે તેમણે પ્રહરદેવથી લઇને કીટક પર્યંત પોતાની ત્રિવિધતા ભરી કાઢી છે. હવે આ સર્વ વિશ્વ જેના યોગથી આ ત્રણ ગુણના પાશમાં સપડાયું છે, તે જ્ઞાનનું વર્ણન તને પ્રથમ કહી સંભળાવું છું. કારણ કે દ્રષ્ટિ શુદ્ધ થવાથીજ ગમે તે પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ સમજાય છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથીજ સર્વ પદાર્થનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાય છે; માટે હવે સાત્ત્વિક જ્ઞાન તને કહું છું તે સાંભળ, એમ કૈવલ્યગુણનિધાન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા. (પર૮)

સર્વભૂતેષુ येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥૨૦॥

શ્લોકાર્થઃ—જે જ્ઞાનના યોગથી જીવ પૃથક્ પૃથક્ સર્વ ભૂતોમાં અવિભક્ત એવે એકજ અવિનાશી બુદ્ધિ છે, તે જ્ઞાન સાત્ત્વિક છે એમ તું સમજ. (૨૦)

ટીકા—માટે હે અર્જુન ! તેજ ખરેખરું શુદ્ધ જ્ઞાન છે કે જેનો ઉદય થતાંની સાથે તેમાં જોય વસ્તુ જ્ઞાતા સહવર્તમાન લય પામે. જે પ્રમાણે સૂર્ય તિમિરને ભેદ શકતો નથી, કિંવા સમુદ્ર નદીઓને ઓળખતો પણ નથી અથવા જેમ આપણો પડછાયો પકડવા જતાં પકડાતો નથી; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન શિવથી લઇને તૃણ પર્યંત સર્વ ભૂત-માત્રમાં ભિન્નતા ભેતું નથી; ભીંતપરથી ચિત્રો દૂર કરીને ભેતાં, કિંવા મીઠાને ઘોવા જતાં તેની જેવી સ્થિતિ થાય છે; કિંવા જાગૃત થયા પછી સ્વપ્નની જેવી સ્થિતિ થાય છે; તેમજ જે જ્ઞાનવડે જોયને ભેવા જતાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જોય એ ત્રિપુટીનો લય થાય છે; જ્ઞાતાને

જેમ સુવર્ણની પરીક્ષા કરવાને માટે અલંકારો લાગીને તેમાંથી સુવર્ણ કાઢવું પડતું નથી; કિંવા પાણીમાંથી તરંગોને ગાળી કઢાડીને જુદા પાડી શકાતા નથી; તે પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્ય વસ્તુઓમાં જે જ્ઞાનવડે લેદ જણાતો નથી તેજ જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. આરમ્ભી જોવા જતાં જોનારનુંજ પ્રતિબિંબ તેમાં દેખાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞેયને જોવા જતાં પ્રત્યેક વસ્તુમાં જ્ઞાતા પોતાનું સ્વરૂપજ જુએ છે. આજ સાત્ત્વિકજ્ઞાન મોક્ષલક્ષ્મીનું મંદિર છે. હવે તને રાજસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ. (૫૩૭)

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—જે જ્ઞાન લેદલાવથી સર્વ ભૂતોમાં નાના પ્રકારની લિન્નતા જુએ છે, તે રાજસ જ્ઞાન છે એમ સમજ. (૨૧)

ટીકા:—હો અર્જુન ! જે જ્ઞાન ભૂત માત્રમાં લેદલાવ માને છે તે રાજસ જ્ઞાન છે, એમ તું સમજ. એ રાજસ જ્ઞાનેજ ભૂતમાત્રમાં અનેકત્વ માની અયથાર્થતા પ્રાપ્ત કરી છે; અને જ્ઞાતાને ચક્રોળે ચઢાવી મૂક્યો છે. જે પ્રમાણે નિદ્રા સ્વસ્વરૂપ ઉપર પડદો નાખીને સ્વપ્નની કષ્ટપ્રદ સ્થિતિ આણે છે; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનના મંદિરની ચારે તરફ મિથ્યા મોહનો પસારો કરી દઈ જે જ્ઞાન બગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થામાં જીવને ફસાવે છે; નાના બાળકથી હાગીનાના રૂપમાં રહેલું સોનું જેમ ઓળખી શકાતું નથી; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી નામ અને રૂપનીજ માત્ર પ્રતીતિ થાય છે અને અદ્રૈત છેટું રહી જાય છે; અજ્ઞાન મનુષ્ય ઘડા અને ગાગરને જોઈને જેમ મૂળ મૃત્તિકાને ઓળખી શકતો નથી; અથવા દીપકને જોવાથી જેમ માણસ અગ્નિનું લાન ભૂલી જાય છે; કિંવા મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ વસ્ત્રનું નામ પડ્યા પછી તાંતુને ઓળખી શકતો નથી; અથવા તેને પડદાપરનાં ચિત્રો બતાવવામાં આવતાં તે પડદાને તો વિસરીજ જાય છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી ભૂત માત્રને લિન્ન લિન્ન સમજી એકયની લાવના નાશ પામે છે; કાષ્ઠના લિન્ન લિન્ન આકાર પ્રમાણે અગ્નિના આકાર પણ જેમ લિન્ન લિન્ન બને છે; અથવા પુષ્પોના જુદાપણાથી સુગંધ પણ જુદી જુદી પ્રતીત થાય છે; અને ચંદ્રનો પ્રકાશ પાણીમાં પડવાથી ચંદ્રના ટુકડે ટુકડા થઈ ગએલા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પદાર્થોમાં તેમના વેષ ઈત્યાદિ પરથી નાના મોટાનો જે લેદ દેખાય છે, તેને જે ખરી લિન્નતાજ માને છે; એવા

જ્ઞાનને રાજસ જ્ઞાન કહે છે. હવે ગામ બહાર રહેતા ઢેડ ચમારાદિના ઘરોમાં પેસી ન જવાય તેટલા માટે વટેમાર્ગને પોકારીને કહેવું પડે છે; તે પ્રમાણે તામસ જ્ઞાનનાં લક્ષણો તને કહું છું, તે પરિપૂર્ણ લક્ષમાં રાખ. (૫૪૮)

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्यं च तत्तामसमुदाहृतम् । ॥૨૨॥

શ્લોકાર્થ:—જે જ્ઞાન, એક શરીર અથવા ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિની પેલી તરફ કાંઈજ નથી, એમ બાણીને તેમાંજ (શરીર અને ઉપાસ્ય દેવતાની મૂર્તિમાં) આસક્ત થાય છે; અને જે અયુક્તિક, તાત્પર્યવિહીન તથા અદ્ય હોય છે, તેને તામસ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

ટીકા:—હે અર્જુન ! જે જ્ઞાન, વિધિરૂપી વસ્ત્ર પહેર્યા વિનાજ સંસાર કરે છે તે નમ્ર હોવાથી ‘શ્રુતિ’ તેના તરફ પીઠ ફેરવી લે છે. ઈતર શાસ્ત્રોએ પણ તેને કલંકિત ઠરાવી તેની નિંદા કરીને મ્લેચ્છ-ધર્મરૂપી પર્વત તરફ જેને ફેંકી દીધું છે; જે જ્ઞાન તમોગુણરૂપી બ્રહ્મ રાક્ષસનો સંચાર થવાથી ગાંડા જેવું થઈને ફરે છે; જે જ્ઞાન કોઈપણ સંબંધની અડચણ સમજતું નથી અને જે કોઈપણ પદાર્થનો નિવેધ માનતું નથી; જે પ્રમાણે ઉજ્જડ ગામમાં છોડી મૂકવામાં આવેલાં કુતરાં જે વસ્તુ મુખમાં સમાતી નથી અથવા જે ખાવાથી મુખ બળે, તેજ વસ્તુને છોડે છે અને બાકીની સર્વે વસ્તુઓ તેને ખપે છે; ઉદર સોના જેવા પદાર્થોને ચોરી જવા છતાં પણ સારા કે માઠાનો ભેદ બાણીતો નથી, અને માંસભક્ષક માંસ કાળા બનવરતું છે કે ગોરાતું તે જોવા બેસી રહેતા નથી; કિંવા રાતમાં દાવાનળ સળગ્યા પછી તેને કોઈ પણ વાતનો વિચાર રહેતો નથી; અથવા પ્રાણી જીવંત છે કે મૃત છે તેનો વિચાર કર્યા વિના મક્ષિકા ફાવે તેનાપર બેસે છે; અરે, કાગડો જે પ્રમાણે અન્ન એકેલું છે કિંવા પિરસેલું છે તે બાણીતો નથી અથવા તાબું છે કે સડેલું છે તેનો વિચાર રાખતો નથી; તેજ પ્રમાણે જે જ્ઞાન વિષયોમાં વર્તતી વખતે નિવેધનો ત્યાગ અને વિધિનું આચરણ કરવાનું બાણીતું નથી, પરંતુ જે પણ વસ્તુ દ્રષ્ટિએ પડે તેનો ઉપભોગ કરે છે; અને સ્ત્રી હોય તો શિશુને તથા દ્રવ્ય હોય તો ઉદરને વહેંચી આપે છે; આ તીર્થનું ઉદક છે કે અપવિત્ર ઉદક છે તેની જેને ખબર હોતી નથી, પરંતુ તેથી તૃપાની શાંતિ થાય છે એટલુંજ જે જુએ છે; તેજ પ્રમાણે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને નિંદાનિંદનો વિચાર નહિ કરતાં જે

જ્ઞાન મુખને ભાવે તેજ પવિત્ર સમજે છે; અને સ્ત્રી જાતિ જે છે તે સૌ લોચ્ય છે એટલીજ વાત જાણીને તેની મિત્રતા કરવાને આતુર હોય છે; પોતાને જે મનુષ્ય ઉપયોગી હોય તેજ સગાં છે અને જેની સાથે દેહસંબંધ હોય તે સગાં નથી, એવું જે જ્ઞાન માને છે; મૃત્યુને મન સર્વ પદાર્થ ભક્ષ્ય વસ્તુઓજ છે અને અગ્નિને માટે સર્વ વસ્તુઓ કાષ્ટવત્ જ છે; તે પ્રમાણે જેને જગતમાંનું સકળ ધન પોતાનુંજ લાગે છે, તે જ્ઞાન તામસ છે. આ પ્રમાણે સર્વ જગત ઉપલોગને માટેજ છે એવી જે જ્ઞાનની સમજ છે તેને દેહભરણુ સિવાય ઇતર પુરુષાર્થજ હોતો નથી. આકાશમાંથી પડેલાં પાણીને જેમ સમુદ્રમાંજ ભળવું પડે છે, તે પ્રમાણે તેની સર્વ ખટપટ માત્ર ઉદર ભરવાને માટેજ હોય છે. યથાશાસ્ત્ર અથવા નિષિદ્ધ આચરણુ એજ સ્વર્ગ કિંવા નરકની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, એ વિષે જે જ્ઞાન સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય છે; દેહનો ટુકડો એજ આત્મા અને ઇશ્વર તે પથરની પ્રતિમા, એથી આગળ જે જ્ઞાન વધેલું હોતું નથી; અને જે એમ કહે છે કે આ શરીર પડતાંની સાથેજ આત્મા કર્મોસહિત નાશ પામે છે, તો પછી કર્મોનાં ફળો લોગવવાને માટે કયા રૂપમાં આત્મા રહે છે? કિંવા આપણું કરેલાં કર્મોનાં સાક્ષી ઇશ્વર હોય અને તેજ આ કર્મોનાં ફળો લોગવાવતો હોય તો પછી દેવજ (મૂર્તિજ) વેચી માર્યો એટલે પત્યું. ગામમાંનો પ્રમુખ દેવ કર્મને માટે શાસન કરે છે, એમ જો માનીએ તો પછી જે ડુંગરના પાષણમાંથી મૂર્તિ બનાવવામાં આવી તે ડુંગર કેમ સ્વસ્થ રહે છે? આ પ્રમાણે કહાચિત્ દેવ છે એમ માને તોપણ તે પાષણની પ્રતિમા છે એમ સમજે છે અને આત્મા એટલે દેહજ એમ માને છે. એ સિવાય પાપ અને પુણ્ય એ ‘સખ જૂડી ખાત હૂય’ એમ જે માને છે તથા અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતાં જે પ્રમાણે તેની સન્મુખ આવતી સર્વ વસ્તુઓનું તે ભક્ષણ કરે છે; તે પ્રમાણે જે જે વસ્તુ લોગવવાને મળે તેનો ઉપલોગ લેવામાંજ હિત છે એમ જે સમજે છે; ચર્મચક્ષુવડે જે જે પદાર્થો દ્રષ્ટિગોચર થાય અને ઈન્દ્રિયોને જે વિષય આનંદદાયક લાગે તેજ સત્ય અને હિતકારક છે, એવો જેનો નિશ્ચય હોય છે; કિંબહુના, હે પાર્થ! આકાશમાં ધૂમ્રના ગોટા વ્યર્થ ફેલાય છે, તે પ્રમાણે જેની બુદ્ધિ વૃથાજ વૃદ્ધિંગત થાય છે; ખડમાંનો ગર્ભ સુકો હોય કે લીલો હોય, તોપણ વધીને મોટો થયા છતાં કોઈ પણ પ્રકારના ઉપયોગમાં આવતો નથી; અથવા શેરડીને આવેલાં કણસલાં, નપુંસક મનુષ્ય, અથવા થુવેરનું વન એ સર્વ જે પ્રમાણે નિરૂપયોગી

હોય છે; અથવા બાળકનું મન જે પ્રમાણે ચંચળ હોય છે, કિંવા ચોરે ચોરીને આણેલું ધન જે પ્રમાણે છત્રોક વાપરી શકાતું નથી, અથવા બકરાને ગળે લટકતા આંચળ જે પ્રમાણે અનુપયુક્ત હોય છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાન નિરર્થક અને અનિષ્ટકારક હોય છે તેને હું તામસ જ્ઞાન કહું છું. તેને જ્ઞાન શબ્દથી વર્ણવવાનું પ્રયોજન એ છે કે, મનુષ્ય જન્મ્યાં હોય તો તેની આંખનું વર્ણન કરતી વખતે ‘ભાષસાહેબની આંખ મોટી છે’ એમ વિરોધોક્તિથી કહે છે; કિંવા ‘બુચો તો ખરા ફલાણુભાષના કાન કેવા તીક્ષ્ણ છે !’ એમ બધિરને માટે કહે છે, અથવા અપેય અને અપવિત્ર વસ્તુને આપણે પાન એવું વિશેષણ લગાડીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન એ આ તામસ જ્ઞાનનું વિશેષણ માત્રજ છે ! અસ્તુ ! કેટલુંક અધિક વર્ણન કરું ? માટે એવા તામસ-જ્ઞાનને જ્ઞાન ન સમજતાં સાક્ષાત્ તમોગુણજ બાણવો. આ પ્રમાણે હે શ્રોતાશ્રેષ્ઠ ! ત્રણ ગુણોથી ભેદને પ્રાપ્ત થયેલું જે જ્ઞાન તેનાં ચથાર્થ લક્ષણો તને કહી સંભળાવ્યાં. હે ધનુર્ધર ! હવે આજ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનના પ્રકાશથી કર્તાની ક્રિયા પ્રકટ થાય છે; માટે વહેતા પાણીના જેમ વિભાગ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનના ત્રણ ભાગોવડે કર્મ પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં થાય છે. હવે જ્ઞાનના અનુરોધથી જે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ થાય છે ‘તેમાંના સાત્ત્વિક કર્મનાં લક્ષણો પ્રથમ સાંભળ’.

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષેતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

શ્લોકાર્થઃ—ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કર્તૃત્વાભિમાનના ત્યાગપૂર્વક રાગદ્વેષ રહિત કરવામાં આવે છે, તેને સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. (૨૩)

ટીકા—પતિવ્રતા જેમ પ્રિય પતિને આલિંગન દે છે; તે પ્રમાણે પોતાના અધિકારાનુરૂપ જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મ શ્યામ-વર્ણનાં શરીરને ચંદન અને સ્ત્રીનાં નેત્રને અંજન શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે ભૂષણવદ્ થઈ રહે છે. એવાં નિત્ય કર્મ કરવામાં આવતાં હોય અને તેમાં નૈમિત્તિક કર્મોનો ઉમેરો થાય એટલે બાણે સુવર્ણને સુગંધની પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે. જે પ્રમાણે શરીર જીવ અને સંપત્તિવડે માતા બાલકનું રક્ષણ કરે છે, તોપણ તેને કદિ કંટાળો આવતો નથી; તે પ્રમાણે જે સર્વ લાવો વડે કર્મનું અનુષ્ઠાન ફલેચ્છા ત્યજીને કરે છે અને સર્વ કર્મો બ્રહ્માર્પણ કરે છે; અને જે પ્રમાણે પતિવ્ર-

તાના મનમાં પોતાનો પ્રિય પતિ જન્મવા બેસતાં પોતાને માટે લોજન અવશિષ્ટ રહેશે કે નહિ એવી કલ્પના પણ આવતી નથી; તે પ્રમાણે પોતાને ઘેર સાધુજન આવતાં તેના આદરાતિથ્યમાં સમય વ્યતીત થઈ જાય અને કર્મ કરવાનાં રહી જાય, તોપણ જે તેને માટે ખેદ કરતો નથી અને કોષિત થતો નથી; અને કર્મ બની આવે તો જે કુલાઈ જતો નથી; આ યુક્તિથી જે કર્મ થાય છે, તેને હે અર્જુન ! સાત્ત્વિક કર્મ કહેવામાં આવે છે. હવે રાજસ કર્મનું સ્વરૂપ તને કહી સંભળાવું છું, તે સાંભળવામાં વિલંબ કરીશ નહિ. (૫૯૪)

यत्त कामेप्सुना कर्मसांकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥૨૪॥

શ્લોકાર્થ:—પરંતુ જે કર્મ ફળની ઇચ્છા રાખીને કિંવા અહંકારપૂર્વક, અને પુષ્કળ આયાસથી કરવામાં આવે છે, તેને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે. (૨૪)

ટીકા:—મૂર્ખ માણસ જેમ ઘરમાં માતૃપિતાની સાથે સંભાષણ નહિ કરતાં બહારના લોકોનું આદરાતિથ્ય કરે છે; કિંવા જે તુળસીના છોડની ઉપર ફરથી પણ પાણીનું ખિંદુ નાખતો નથી, પરંતુ દ્રાક્ષના વેલાને દૂધનું સિંચન કરે છે; તે પ્રમાણે આવશ્યક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરવાને માટે જે બેઠેલો ઉઠીને ઉભો થતો નથી; અને કામ્ય કર્મ કરવામાં દેહોત્સર્ગ થઈ જાય તોપણ જાણે કાંઈજ થયું નથી એમ માને છે; અરે, પૈસા દોઢા બમણા થતા હોય તેવા વ્યાપારમાં દ્રવ્ય રોકતાં જેમ કોઈ પાછું વાળીને જોતું નથી; અને જમીનમાં ધાન્ય વાવતાં વાવતાં ગમે તેટલું વાવે તોપણ જે ધરાતો નથી; કિંવા પારસમણિ હાથમાં આવતાં લોખંડનું સુવર્ણ બનાવવાને માટે જેમ તૈયાર સુવર્ણને વેચીને લોખંડજ બરીદે છે; તેજ પ્રમાણે ક્લાશા ધારણ કરી કઠિન કામ્ય કર્મો પુષ્કળ કરે છે તોપણ તે હજી થોડાંજ થયાં છે એમ જે માને છે, અને કરેલાં કર્મોની પોતાનેજ મુખે પ્રશંસા કરીને કર્મોની વાનગી ચારે તરફ વહેંચતો ફરે છે; આ રીતે મનમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયા પછી તે પિતા અને શુરને માનતો નથી. જે પ્રમાણે કાળજવર કોઈ પણ ઔષધની પરવા રાખતો નથી, તે પ્રમાણે અહંકારયુક્ત ધર્મને તથા ફળપર નજર રાખીને આગ્રહથી જે જે કર્મો કરે છે; પરંતુ મૈત્રેય શ્રમ તેને કેવળ ઉદરભરણમાંજ ઉપયોગી હોય છે; તે પ્રમાણે અતિ કષ્ટથી કર્મ કરવા છતાં તેને અન્ય કાંઈ પ્રાપ્ત

થતું નથી. જે પ્રમાણે ઉદર એક કણને માટે આખો ડુંગર ખોતરી મારે છે; અથવા શેઠાણની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે દેહકો આખો સમુદ્ર ડહોળી મારે છે; ભિક્ષા સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં પણ ગાંડી જે પ્રમાણે સર્પને ખોળે ઉપાડે છે; તેમ આવા લોકોને ખટ-પટજ પ્રિય હોય છે. અસ્તુ ! એક કણની આશાને માટે એક જાતની કીડી જેમ પાતાળ પર્યંત જમીન ખોદી નાખે છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિને માટે તે પુષ્કળ શ્રમ કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રચંડ માથા-કુટવાળાં જે કામ્ય કર્મ, તેને રાજસ કર્મ કહેવામાં આવે છે. હવે તામસ કર્મનાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળ. (૬૧૦)

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥૨૫॥

શ્લોકાર્થ:—પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને પોતાનું સામર્થ્ય એ પ્રતિ લક્ષ ન આપતાં અજ્ઞાનથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ કહેવાય છે. (૨૫)

ટીકા:—તામસ કર્મ નિંદાનાં કાળાં (પાપમય) ઘરજ હોય છે; તેના યોગથી નિષેધના જન્મનું સાર્થક્ય થયું છે. જે કર્મ કરવાથી કાંઈ પણ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; જે પ્રમાણે પાણીપર રેષા કાઢવામાં આવે તો તે વ્યર્થ છે; કિંવા ચોખ્ખી છાશને વલોવવાથી જેમ નવનીત પ્રાપ્ત થતું નથી; કિંવા સોનીની લટ્ટીમાંની રાખ સિવાય ઈતર રાખ કુંડવાથી જેમ રાખ સિવાય ઈતર સુવર્ણની રજ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી; અથવા ઘાણીમાં રેતી પૂરવાથી તેમાંથી તેલ અથવા ખોળ એ બેમાંથી એકેની પ્રાપ્તિ થતી નથી; અથવા ભુસાને ઉપણુવાથી કિંવા આકાશમાં શરવૃષ્ટિ કર્યા કરવાથી અથવા પવનને પકડવાને માટે ફાંસો બનાવી મૂકવાથી, કાંઈ ફળપ્રાપ્તિ થતી નથી; તે પ્રમાણે જે કર્મ કરવા છતાં નિષ્ફળ જાય છે; નરદેહ સમાન અમૂલ્ય વસ્તુ તથા સંપત્તિ પણ ખર્ચવા છતાં જે કર્મ કરવાથી ઉલટું દુઃખજ થાય છે; જે પ્રમાણે કમળને કાઢવાને માટે તેનાપર કાંટાવાળો ફાંદો નાખીને ખેંચતાં આપણને પણ શ્રમ થાય છે અને કમળનો પણ નાશ થાય છે; કિંવા પતંગ જે પ્રમાણે દીપકની સ્પર્ધા કરીને તેનાપર ઝડપ મારવાથી પોતે નાશ પામીને દીપકને પણ ઓલવી નાખે છે; તે પ્રમાણે જે કર્મથી પોતાનું સર્વસ્વ નિરર્થક ઘસડાઈ જઈ દેહને પણ શ્રમ પહોંચે અને અન્યનું પણ અહિંત થાય છે. મક્ષિકા પોતે પણ માણસના ઉદરમાં જઈને

મૃત્યુ પામે છે; અને તેને પણ બિચારાને વાંતિ કરાવીને ક્ષીણ કરે છે; એવું જે કર્મ સર્વ પ્રકારે દોષ અને નુકશાન ભરેલું હોય છે; વળી તે કર્મ કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે કે નહિ એવો વિચાર કર્યા વિનાજ જે કર્મ કરવામાં આવે છે; મારો પ્રયત્ન કેવડો મોટો છે અને તે કરવાથી શું પરિણામ થશે, આ વિચારને અવિવેકના પગની નીચે ચગદી નાખીને જે કર્મ અભિમાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે; તે કર્મ તામસિક છે. અગ્નિ જે વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને બાળીને આગળ ફેલાય છે અથવા સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આગળ વધે છે, તો પછી નાની કિંવા મોટી વસ્તુનો વિચાર ન કરતાં સર્વ વસ્તુઓને પોતાના સપાટામાં લઈ લે છે; તે પ્રમાણે જે કર્મ યોગ્યાયોગ્યને સમાન ગણીને સ્વધર્મ કે પરધર્મનો કથોજ ભેદ રહેવા દેતું નથી, તે તામસ કર્મ છે એમ તું સમજ. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! ગુણની ભિન્નતાથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં થયાં, તે તને દ્રષ્ટાંત સહિત સ્પષ્ટ કરીને સમજાવ્યાં. હવે આ કર્મનું અભિમાન રાખી તેનું આચરણ કરનાર જે જીવ, તે પણ એના યોગથી ત્રણ પ્રકારનો થયો છે. જે પ્રમાણે એકજ પુરૂષપર બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમના યોગથી ચાર અવસ્થા દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે કર્મના ભેદથી કર્તાને પણ ત્રણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. એ ત્રણ પૈકી સાત્ત્વિક અવસ્થાનું પ્રથમ વર્ણન કરું છું તે પૂર્ણ લક્ષ દ્વંદ્વને સાંભળ.

સંગોઽનંદવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિકઃ ઉચ્યતે ॥

શ્લોકાર્થઃ—સર્વ સંગનો પરિત્યાગી, નિરહંકાર, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી યુક્ત અને કાર્યની સિદ્ધિ કિંવા અસિદ્ધિથી વિકાર ન પામનારને સાત્ત્વિક કર્તા કહેવામાં આવે છે. (૨૬)

ટીકા:—જે પ્રમાણે મલય પર્વતમાંના ચંદનવૃક્ષની શાખા ફળની આશા ન રાખતાં સીધી વધી જાય છે; કિંવા નાગરવેલને ફળ આવતાં નથી તોપણ તે ઉપયોગી હોય છે; તે પ્રમાણે જે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મનાં ફળની અપેક્ષા ન રાખતાં તેનું આચરણ કરે છે, તેને ફળશૂન્ય કહીશ માં; કારણ કે તે કર્મને કદિ પણ વિફલતા પ્રાપ્ત થતી નથી. હે અર્જુન ! જે પોતેજ ફલરૂપ છે તેને ફળ ક્યાંથી આવશે. સાત્ત્વિક કર્તા આદરપૂર્વક કર્મો કરે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે વર્ષાઋતુમાં મેઘસમુદાય જરા પણ પ્રવર્તના ન કરતાં ધોધમાર વૃષ્ટિ

કરે છે, તે પ્રમાણે તે કર્તૃત્વાભિમાનનો સ્પર્શ થવા દેતો નથી. પરમાત્માને અર્પણ કરવાને યોગ્ય કર્મો કરવાને માટે તે કાળની મર્યાદા ન ઓડતાં, દેશશુદ્ધિ સાધીને કર્મની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય શાસ્ત્રરૂપી હીપકના પ્રકાશવડે કરે છે. ઇદ્રિયો અને વૃત્તિઓનું ઐક્ય કરી ચિત્તને કૃણ તરફ જવા દેતો નથી અને નિયમની બેડી તેના પગમાં રાખે છે. એ ધોરણ સાચવી રાખવાને માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ધૈર્ય પોતામાં રહે એટલા માટે પોતાના મનમાં જે નિરંતર ચિંતા ધરે છે; અને આત્માની પ્રાપ્તિના હેતુથીજ પ્રાપ્ત કર્મ કરતો હોવા છતાં જે દેહસુખની દરકાર રાખતો નથી; તે આલસ્ય અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરે છે અને તેને ક્ષુધાની પણ સ્મૃતિ રહેતી નથી; અને જેમ જેમ શરીરસુખ કમી થતું જાય છે તેમ તેમ સુવર્ણને જે પ્રમાણે આંચ દેવામાં આવતાં તે વજનમાં કમી ઉતરે છે, પણ કસમાં વધે છે; તે પ્રમાણે તે શરીરથી દુર્બળ થવા છતાં કર્મ કરવા પ્રત્યે નાના પ્રકારે અધિકાધિક ઉત્સાહ ધારણ કરે છે; કેમકે જ્યાં ખરેખરી પ્રીતિ હોય છે, ત્યાં જીવિતને પણ તુચ્છ ગણવામાં આવે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી જ્યારે અગ્નિમાં ભુસ્કો મારે છે ત્યારે શું તેને ખેદ થાય છે? તેજ પ્રમાણે હે અર્જુન! આત્મા જેવી પ્રિય વસ્તુને માટે જેના મનમાં ઇચ્છા થઈ છે, તેના શરીરપર કળ્પ પડે તેથી શું તેને ખેદ થશે કે? માટે વિષય-સુખેચ્છા નષ્ટ થઈ જેમ જેમ દેહશુદ્ધિ ન્યૂન થતી જાય છે, તેમ તેમ કર્મ કરવામાં તેને દ્વિશુષ્કિત આનંદ થતો જાય છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરતાં કોઈ વખત તે કર્મ બંધ પડે તોપણ ડુંગરપરથી ગાડું ગળડી પડીને તેના ટુકડે ટુકડા થઈ જાય તથાપિ જેમ તે વિષે ગાડાના મનમાં શોક થતો નથી; તે પ્રમાણે કર્મ બાકી રહી જાય તેટલા માટે તે કદિ ખેદ કરતો નથી; અને આરંભેલું કર્મ પૂર્ણ થાય તો તેને માટે પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છતો નથી; હે અર્જુન! કર્મનું આચરણ કરવામાં આ લક્ષણો જેનામાં વિદ્યમાન હોય તેને નિશ્ચયપૂર્વક સાર્વિક કર્તા કહેવો. હે ધનંજય! હવે રાજસ કર્તાનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું; કારણ કે જગતમાંનાં સર્વ અભિમાનનું તે પિયે-રજ છે. (૬૪૮)

રાગી કર્મફલપ્રેરુભ્વો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

શ્લોકાર્થઃ—વિષયાસક્ત, કર્મકૃણી ઇચ્છા રાખનાર, દોષી,

ધાતકી, અપવિત્ર અને હર્ષ તથા શોકથી યુક્ત એવા જે કર્તા તે રાજસ કર્તાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (૨૭)

ટીકા:—જે પ્રમાણે ગામની સઘળી દુર્ગંધી વસ્તુ નાખવાનું સ્થાન ઉઝરડો હોય છે અથવા સર્વ અભાંગલિક પદાર્થોને સ્મશાનમાં આશ્રય મળે છે; તે પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાંના સર્વ પદાર્થ કામોની પગ ધોવાની જગાજ છે. માટે જે કર્મદ્વારા ઈચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેજ કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; અને જે પોતે સંપાદન કરેલા દ્રવ્યમાંથી કોડી પણ નહિ ખર્ચતાં ઉલટો વારંવાર તે દ્રવ્યપરથી પોતાના જીવને ઓવારી નાખે છે; કૃપણ મનુષ્ય જે પ્રમાણે નિરંતર પોતાની મૂડી પર લક્ષ રાખે છે, તે પ્રમાણે આ અન્યના પદાર્થો લઈ લેવાને માટે જે દક્ષ હોય છે; જે પ્રમાણે બગલો મત્સ્યને પકડવાને માટે અતિ આતુર હોય છે; તથા જે પ્રમાણે બોરડીનું વૃક્ષ નિકટ ગયા હોઈએ તો આપણાં વસ્ત્રને પોતાના કાંટામાં ભેરવી ફાડી નાખે છે અને અંગમાં ઉઝરડા પાડે છે અને તેનાં ફળ ચાખવા જઈએ તો આમલી જેવાં ખાટાં જણાય છે; તે પ્રમાણે કાયા-વાચા-મનદ્વારા જે અન્યને દુઃખ દે છે અને પોતાનું હિત સાધવાને માટે અન્યનાં હિત પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી; તેમજ પોતે જે કર્મ આરંભે છે તે ચાલુ રાખતો નથી, તોપણ તે કર્મનાં ફળની સદૈવ આશા રાખે છે; ધંતુરાના ફળના ગર્ભમાં જેમ જેરી બીજ અને બહાર કાંટા હોય છે, તે પ્રમાણે જે શુચિત્વના સંબંધમાં અંતર્બાહ્ય દરિદ્રી હોય છે; અને હે અર્બુન ! કરેલાં કર્મની ફળપ્રાપ્તિ થાય તો આનંદના આવેશમાં આવી જગતના લોકોને તુચ્છ ગણે છે; અથવા આરંભેલું કર્મ સિદ્ધ ન થાય તો શોકથી તે કર્મને ધિક્કારે છે; કર્મના સંબંધમાં જેની જેની વર્તણૂક આ પ્રકારની હોય તેને રાજસ કર્તા કહેવામાં આવે છે. હવે અધમ કર્મોની ખાણરૂપ જે તામસ કર્તા, તેનાં લક્ષણો કહું છું.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નેષ્ટિકોઽલસઃ ।

વિષાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

શ્લોકાર્થ:—અભિતોદ્રિય, મૂર્ખ, ઉન્મત્ત, કપટી, પરોત્કર્ષને સહન ન કરનાર, આળસુ, દુર્મુખ અને દીર્ઘસૂત્રી, એવા કર્તાને તામસ કર્તા કહેવામાં આવે છે. (૨૮)

ટીકા:—પોતાની સમક્ષ આવતી વસ્તુઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ બચે છે એ વાત જેમ અગ્નિ બાણુતો નથી; અથવા પોતાની

ધારથી અન્યના પ્રાણ બચ છે તેની શક્તિને ખબર હોતી નથી; કિંવા પોતાનાથી અન્યનો નાશ શી રીતે થાય છે તે વાત જેમ હળાહળ વિષ બાણતું નથી; તે પ્રમાણે હે ધનંજય ! જે ક્રિયાથી પોતાનો અને અન્યનો નાશ થાય તે કરવાને જે પ્રવૃત્ત થાય છે; જેમ વંટોળીઓ ઉપડતાં પવન ફાવે તેમ વાય છે, તે પ્રમાણે જે કર્મ કરતી વખત પોતે કેવું આચરણ કરી રહ્યો છે તે તરફ લક્ષ આપતો નથી; અને જેની કૃતિ અને ઇચ્છાનો કાંઈ ઢંગધડો હોતો નથી; આવા તામસ કર્તાની સમક્ષ ગાંડો પણ હાર ખાઈ બચ છે. જેમ બળદની સ્કંધ આગળ બગાઈઓ ચિવવટપણે ચોંટી રહે છે; તેમ જે ઇન્દ્રિયોએ આપેલા ભોગ ભોગવીને પોતાનાં જીવિતનું રક્ષણ કરે છે; જે પ્રમાણે નાનાં બાળકને હસવામાં અને રોવામાં વાર લાગતી નથી તે પ્રમાણે જેની કૃતિમાં કશો ઢંગધડો હોતો નથી; પ્રકૃતિને સ્વાધીન હોવાથી શું કરવું અને શું ન કરવું એ વિષે જેને જ્ઞાન હોતું નથી; અને કચરાથી જેમ ઉકરડો કુલે છે તે પ્રમાણે જે કુકર્મથી ગર્વના આવેશમાં આવી ઇશ્વરને પણ નમતો નથી અને તોરમાં ડુંગરને પણ તુચ્છ ગણે છે; અને જેનું મન કપટી છે; જેનું આચરણ ચોરદું હોઈને ઉપર ઉપરથી સાંકે દેખાવા છતાં અંતરમાં અન્યનો ઘાત કરવાનો હેતુ હોય છે; જેની દ્રષ્ટિ કેવળ વેશ્યા જેવી અન્યનું સર્વસ્વ હરણ કરવાની હોય છે; કિંબહુન, જેનું સર્વાંગ કપટથીજ પરિપૂર્ણ હોય છે અને જેનું જીવન જીગારાદિ ખરાબ કર્મોનુંજ પિયેર હોય છે; તેની પ્રસન્નતા તો કેવળ અભિલાષરૂપી ભિલ્લોનું આમજ સમજ લેવું; માટે તે વાટે તો કોઈએ જવુંજ નહિ. અન્યનો ઉત્કર્ષ થએલો જોઈ જેના મનમાં વૈર ઉત્પન્ન થાય છે; દ્વંધમાં મીઠું ભળવાથી જેમ તે પીવાને અયોગ્ય બને છે; અથવા શીતળ પદાર્થ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે તો અગ્નિ ઉલટો વિશેષ પ્રભવલિત થાય છે; કિંવા હે અર્જુન ! ગમે તેવો ઉત્તમોત્તમ પદાર્થ હોય પરંતુ તે ઉદરમાં ગયો એટલે જેમ તેનો મળજ થાય છે; તે પ્રમાણે અન્યનું કલ્યાણ થએલું જોયું કિંવા સાંભળ્યું કે તે તેનાથી સહન થઈ શકતું નથી અને તે ઉલટો તેની નિંદા કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે; સર્પને દ્વંધનું પાન કરાવવામાં આવે તોપણ તેના શરીરમાં તો તે વિષજ બની બચ છે, તે પ્રમાણે અન્યના ગુણ સાંભળીને પણ તે તેને દુર્જીણજ માને છે; અને જેના યોગથી ઇહલોકમાં ક્ષીર્તિ વધી પરલોકપ્રાપ્તિ થાય એવું કૃત્ય જે સમયે મળે, તે સમયે તેને નિદ્રા આવે છે અને ખરાબ કર્મ કરવું હોય તે વખતે તે નિદ્રા ઋતુ-

પ્રાપ્ત સ્ત્રીની પેઠે દૂર જઇને ઉભી રહે છે; દ્રાખ કિંવા કેરીની મોસ-મમાં જે પ્રમાણે કાગડાને મુખરોગ થાય છે, કિંવા જે પ્રમાણે દિવસના સમયે ઘુવડની આંખ બંધ થાય છે; તે પ્રમાણે કદ્યાણુ સાધવાનો સમય આવતાં અર્થાત્ સત્સંગ કિંવા સચ્છાત્મ શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેનાપર આલસ્યનો ડુંગર આવી પડે છે અને અન્યાયી કર્મો કરતી વખત તેજ આલસ્ય તેનો આજ્ઞાધીન સેવક બની બાય છે; જે પ્રમાણે સમુદ્રના ઉદરમાં નિરંતર વડવાનળ પ્રજળે છે, તે પ્રમાણે તે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પરોત્કર્ષ સહન ન થઈ શકવા રૂપી વિષાદ સદૈવ લભુકયા કરે છે. જે પ્રમાણે લીંડીના અગ્નિમાં ધૂમ્ર અવશ્ય હોય છે, કિંવા અપાનદ્વારથી નિકળતો વાયુ જે પ્રમાણે દુર્ગંધ-યુક્તજ હોય છે; તે પ્રમાણે જન્મભર જેના જીવની સાથે વિષાદ તો સંલગ્નજ હોય છે; અને હે અર્જુન ! કલ્પાંત વ્યતીત થઈ ગયા પછી પણ લાલ થશે એવી કલ્પનાથી જે વ્યાપારનો આરંભ કરે છે; અરે જગતના લોકો જે વ્યાપાર કરતા નથી તે કરવાની ઇચ્છા ધરી જે કર્મ કરે છે; પરંતુ જેના યોગથી તૃણનો પણ લાલ તેને થતો નથી, આવો જે જગતમાં મૂર્તિમંત પાપરાશિજ છે, તે નિઃસંશય તામસ કર્તા છે. આ પ્રમાણે હે અર્જુન ! તને કર્મ, કર્તા અને જ્ઞાન એ ત્રણેનાં ત્રિવિધ લક્ષણો કહી સંભળાવ્યાં. (૬૮૯)

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતસિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥૨૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે ધનંજય ! ગુણના યોગથી થએલા બુદ્ધિના અને ધૈર્યના ત્રણ પ્રકારના લેહ તને જુદા જુદા કહું છું, તે સાંભળ.(૨૯)

ટીકા:—હવે અજ્ઞાનરૂપી આમમાં મોહરૂપી વસ્ત્ર પરિધાન કરી, સંશયરૂપી અલંકારો ધારણ કરી, આત્મનિશ્ચયની સુંદરતા જે બુદ્ધિ-રૂપી આરસીમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે તે બુદ્ધિના પણ ત્રણ પ્રકાર છે. હે અર્જુન ! આ સત્ત્વ, રજ્જ અને તમોગુણે જગતની કઈ વસ્તુના ત્રણ પ્રકાર કર્યા નથી ? જેના ગર્ભમાં અગ્નિ ન હોય એવું કયું કાષ્ઠ આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ? તે પ્રમાણે, જેના ત્રણ પ્રકાર ન હોય એવી કઈ વસ્તુ આ જગતમાં છે ? આ ત્રણ ગુણોએ બુદ્ધિના ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે, તેમ ધૃતિના પણ ત્રણ પ્રકાર કર્યા છે. તે લિન્ન લિન્ન લેહ તેનાં ચિન્હો સહિત વિસ્તારપૂર્વક કહું છું; પરંતુ હે ધનંજય ! પ્રથમ બુદ્ધિનાં લક્ષણો કહું છું. હે સુભટ ! મનુષ્યને આ સંસારમાં

આવવાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ માર્ગ છે. એ ત્રણ માર્ગ કર્તવ્ય, કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે; અને પ્રાણી માત્રને એના દ્વારા સંસારભય પ્રાપ્ત થાય છે. (૬૯૮)

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ (કર્મમાર્ગ) અને નિવૃત્તિ (સંન્યાસમાર્ગ) નું જ્ઞાન ધરાવે છે, તથા શું કરવું અને શું ન કરવું, શાથી ભય અને શાથી નિર્ભયતા છે, અને બંધન તથા મોક્ષ શી રીતે થાય છે; તે જે જાણે છે તેને સાત્ત્વિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. (૩૦)

ટીકા:—એટલા માટે ઇહલોકમાં અધિકારને અનુસરતું અને વિધિમાર્ગથી પ્રાપ્ત થએલું જે નિત્ય કર્મ, તેજ માત્ર ઉત્તમ છે. એ નિત્ય કર્મ, આત્મપ્રાપ્તિરૂપી ક્ષણપર દ્રષ્ટિ રાખી, તૃપ્તાતુર જેમ અતિ આદરથી પાણી પીએ છે, તે પ્રમાણે કરવાં. આવી રીતે કરવાથી તે કર્મ હૃદયતર જન્મભયમાંથી મુક્ત કરે છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ સુલભ કરી આપે છે. આ રીતે જે સુર પુરુષ કર્મ કરે છે તે સંસારભયમાંથી મુક્ત થાય છે અને આ આચરણથી મુમુક્ષુત્વની ભૂમિકાપર આવી પહોંચે છે; માટે જે બુદ્ધિ તેના આચરણ વિષે નિશ્ચય કરે છે, તેને માટે મોક્ષપ્રાપ્તિ તૈયારજ હોય છે. માટે નિવૃત્તિના પાયાપર ઇમારત ઉભી કરવામાં આવી છે, તેમાં પ્રવેશ શા માટે ન કરવો ? તૃપ્તાકાંત મનુષ્યને પાણીની પ્રાપ્તિ થવાથી, પૂરમાં પડેલા મનુષ્યને તરતાં આવડતું હોવાથી, અને અંધકારમાં સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળવાથી જે પ્રમાણે ભયની નિવૃત્તિ થાય છે; પથ્યની સાથે ઔષધનું સેવન કરવાથી જેમ રોગગ્રસ્ત મનુષ્ય બચે છે; કિંવા મત્સ્યને પાણીનો આશ્રય મળવાથી તે મરણના ભયમાંથી અવશ્ય છૂટે છે; તે પ્રમાણે આ નિત્ય કર્મનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છેજ. આ નિત્ય કર્મ કરવા તરફ જે બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને ખરેખર આચરવા યોગ્ય નહિ એવાં જે કામ્યાદિક સંસારભય આપનારાં કર્મ, કે જેના પર નિષિદ્ધતાનો શિક્કો પડેલો છે, તે અનાચરણીય અને જન્મમરણમાં નાખનારાં અંધમ કર્મો તરફથી જે પોતાની પ્રવૃત્તિને પાછી હઠાવે છે; જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી; ઉંડા પાણીમાં ભુસ્કો મારી શકાતો નથી; કુંદાડા મારતા નાગ ઉપર હાથ નાખી શકતો નથી; તપીને લાલચોળ થએલા દોઢાના સાણસાને હસ્તવડે ઝડપી કરી

શકાતો નથી અને જેમ વ્યાઘ્રની ગુફામાં જઈ શકાતું નથી; તે પ્રમાણે નિષિદ્ધ કર્મને જોતાંજ જે બુદ્ધિમાં નિઃસંશય બયનો સંચાર થાય છે; વિષ નાખીને તૈયાર કરેલું અન્ન સેવન કરવાથી જે પ્રમાણે મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ કરવાથી જન્મ મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજી જે બુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરે છે; રત્નપરીક્ષક જે પ્રમાણે ખરાંખોટાં રત્નનો નિર્ણય કરે છે, તે પ્રમાણે જે કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરી શકે છે; જે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો નિર્ણય કરે છે; તેમજ જે બુદ્ધિ ઉત્તમ અને અધમ કાર્યને તરત સમજી જાય છે; તે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ છે એમ તું સમજ. (૭૧૭)

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथ वत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

શ્લોકાર્થ:—અને જે બુદ્ધિના યોગથી જીવ ધર્મ અને અધર્મ તથા કર્તવ્યકર્તવ્યને યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી, તેને રાજસ બુદ્ધિ કહે છે. (૩૧)

ટીકા:—બગલાના ગ્રામમાં જે પ્રમાણે દૂધપાણી બળેલાંજ લેવામાં આવે છે; કિંવા અંધ જે પ્રમાણે દિવસ અને રાત્રિમાં ભેદ જાણતો નથી; જે જમર અતિશય ડોમળ પુષ્પનું સેવન કરી શકે છે, તેજ કઠિન કાષ્ટ પણ કોરે છે, તેથી કાંઈ તેનું જમરત્વ નષ્ટ થતું નથી. તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ ધર્માધર્મ અને કાર્યાકાર્યને સમજ્યા વિનાજ તેનું આચરણ કરે છે; અરે, પરીક્ષા કર્યા સિવાય મોતી લેવામાં આવે તો કદાચજ સારાં આવશે; પરંતુ ખરાબ મળશે એ વાત તો નિશ્ચિતજ હોય છે; તે પ્રમાણે એવી બુદ્ધિવાળાથી નિષિદ્ધ કર્મ સહજે ન થાય તો સુભાગ્ય ! બાકી જે બુદ્ધિ સારાં અને માઠાં કર્મો સરખાંજ માને છે; તે જેમ કોઈ યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના સર્વ સમાજને નિમંત્રણ કરે અને હલકા લોકોથી તેનું આંગણું ભરાઈ જાય તેના જેવુંજ છે. આ પ્રમાણે સારાં અને માઠાં કર્મો વિષે જે બુદ્ધિ અંધ હોય છે તે રાજસ બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૭૨૩)

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान् एषीतिष्ठति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! તમોગુણથી વ્યાપ્ત એવી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ માનનારી અને અર્થનો અનર્થ કરનારી હોય છે, તે

તામસ બુદ્ધિ કહેવાય છે. (૩૨)

ટીકા:—અને રાજમાર્ગને ચોર જેમ આડવાટ માને છે, કિંવા રાક્ષસ જેમ રાત્રિમાં દિવસ માને છે, અથવા દ્રવ્યનો ભંડાર જેમ ભાગ્યહીનને કોલસાની ખાણ જેવો લાસે છે, અથવા પાસે ધન છતાં પણ લોભીઆને ન હોવા જેવું લાગે છે; તે પ્રમાણે ધર્મમાર્ગનું આચરણ કરવું જે બુદ્ધિને પાપમય લાગે છે અને ખરી વાત ખોટી લાસે છે; જે બુદ્ધિ શાસ્ત્રનો ખરો અર્થ મૂકી દહને વિપરીતજ અર્થ કરે છે અને જે સર્વ ગુણોને દોષજ માને છે; કિંબહુના શ્રુતિને જે વાત માન્ય હોય તે પણ જે બુદ્ધિને વિપરીત લાગે છે; તે બુદ્ધિને, હે અર્જુન! કોઇને પણ પૂછ્યા વિના બેશક તામસી બુદ્ધિ કહેવી. રાતને સિદ્ધ કરવા માટે કાંઈ ધર્મશાસ્ત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી. આ પ્રમાણે હે અર્જુન! તને બુદ્ધિના ત્રણ ભેદ સ્પષ્ટ કરીને કહી બતાવ્યા. હવે, આજ બુદ્ધિવડે જ્યારે કર્મનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે ત્યારે જે ધીરજ ઉપજે છે; તે ધીરજ પણ ત્રણ પ્રકારની છે; તેનાં લક્ષણો તને કહી સંભળાવું છું; તે પ્રતિ લક્ષ આપ. (૭૩૨)

ઘૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણેઽયક્રિયાઃ ।

યોગેનાવ્યભિચારિણ્યા ઘૃતિઃ સા પાર્થ સહિત્તગ્નિઃ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ! જે એકનિષ્ઠ ધૈર્યવડે મનુષ્ય મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાને શાંતિપૂર્વક કરે છે, તે સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે. (૩૩)

ટીકા:—સૂર્યોદય થતાંની સાથેજ ચોરી અને અંધકાર નાશ પામે છે; રાજાજ્ઞા થતાંની સાથેજ કુવ્યવહાર બંધ પડે છે; પવન બેશથી વાવા લાગે એટલે મેઘ પોતાની ગર્જના સહિત નાશ પામે છે; અગસ્ત્ય ઋષિનાં દર્શન થતાંજ સમુદ્રની 'ગર્જના' બંધ પડે છે; ચંદ્રોદય થતાંજ સૂર્યવિકાસિની કમલિની આપોઆપ બીડાય છે; અથવા ગર્જના કરીને સિંહ આગળ આવતાં મહોન્મત્ત હાથીને પણ ઉચકેલો પગ નીચે મૂકવાનું સૂઝતું નથી; તે પ્રમાણે જે સાત્ત્વિક ધૈર્ય ઉત્પન્ન થતાં મન અને પ્રાણના આપાર જ્યાંના ત્યાં આપોઆપજ બંધ પડે છે; અને હે અર્જુન! ઇન્દ્રિયોનો વિષયો પ્રત્યેનો સ્નેહ આપો-આપજ છૂટી જાઈને તે ગભરાઈને પોતાની માતા જે મન તેના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે; જે ધૈર્ય ઉર્ધ્વ અને અધોવાયુના માર્ગને બંધ કરીને નવે પ્રકારના વાયુઓ સહિત સુષુપ્ત નાડીમાં પેસી જાય છે અને મન સંકલ્પ

વિકલ્પરૂપી અંતરાયો તોડી નાખીને યુદ્ધિની પાછળ જઈ બેસે છે; આ પ્રમાણે જે ધૈર્યરાજ, મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની સ્વક્રીય ચેષ્ટા બંધ પાડે છે; અને તેઓને ધ્યાનની આંતર કોટડીમાં યુક્તિથી ગોંધી રાખે છે; તથા ચક્રવર્તી પરમાત્માના તાબામાં તેને સોંપે ત્યાં સુધી તેની પાસેથી લાંચ ન લેતાં તેને જે ધૈર્યરાજ છોડતો નથી; તે ધૈર્ય, લક્ષ્મીપતિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે:—કે આવું જે ધૈર્ય તેજ સાત્ત્વિક ધૈર્ય છે એમ તું સમજ. (૭૪૪)

यया तु धर्मकामार्था धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥૩૪॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! જે ધૈર્યવડે મનુષ્ય ધર્મ, કામ અને અર્થ એ ત્રણજ પુરૂષાર્થ કરે છે અને તે તે પુરૂષાર્થના આચરણ સમયે કૃળની ઇચ્છા રાખે છે, તે ધૈર્ય રાજસ છે. (૩૪)

ટીકા:—અને જે પોતાને શરીર માનીને ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ ઉપાય વડે સ્વર્ગ અને સંસારમાંજ આનંદપૂર્વક વાસ કરે છે; મનોરથસાગરમાં ધર્માર્થકામરૂપી નૌકાપર જે ધૈર્યથી વ્યાપાર કરે છે; અને કર્મરૂપી લડોળ રોકવાથી ચાર ગણો ફાયદો આપે છે એમ માનીને જે ધૈર્યથી સાહસ કર્મ કરે છે; તે ધૈર્યને હે અર્જુન ! રાજસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે. હવે ત્રીજા તામસ ધૈર્યનાં લક્ષણો કહું છું તે સાંભળ. (૭૪૮)

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।

न विचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥૩૫॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! જે ધૈર્યના યોગથી દુઃખયુદ્ધિવાળો મનુષ્ય નિદ્રા, ત્રાસ, શોક, ખેદ અને મદનો ત્યાગ કરતો નથી, તે ધૈર્ય તામસ છે. (૩૫)

ટીકા:—કોલસા જેમ ક્યામવર્ણનાજ બનેલા હોય છે; તેમજ ધૈર્ય સર્વ નીચ ગુણોથીજ બનેલું છે. પ્રાકૃત અને હીન વસ્તુને પણ ગુણ એવું મોટું નામ આપવાનું પ્રયોજન શું ? એવી શંકા આવે તો તેનું નિવારણ એ છે કે, રાક્ષસને પણ પુણ્યજન કહેવામાં નથી આવતા કે ? સર્વ ગ્રહોમાં જે અંગારાવત તાપ આપનાર ગ્રહ છે તેને પણ મંગળ કહેવામાં નથી આવતો કે ? તે પ્રમાણે તમને સાધારણ રીતે ગુણ કહેવામાં આવેલ છે. હે સુલટ અર્જુન ! સર્વ દોષોનું વસતિ-

સ્થાન જે તમોગુણ, તેનીજ જે નરની મૂર્તિ બનેલી છે; જે પ્રમાણે પાપનું પોષણ કરવાથી દુઃખ કદિ છોડતાં નથી, તે પ્રમાણે તે આલસ્યને પોતાની સોડમાંજ રાખે છે, માટે નિદ્રા તેને કદિ છોડતી નથી; અને જે પ્રમાણે પાપાણુની કઠિનતા કદિ મટતી નથી, તે પ્રમાણે દેહરૂપી દ્રવ્ય પર તેની અત્યંત પ્રીતિ હોવાથી તેને ભય તો કદિ છોડતોજ નથી. કૃતઘ્ન મનુષ્યનાં પાપનું ક્ષાલન કરવાને ગમે તેટલી ખટ-પટ કરવામાં આવે તોપણ જેમ તે ધોવાતાં નથી, તે પ્રમાણે પદાર્થ માત્રના પર પ્રીતિ રાખવાથી તે શોકનું પણ નિવાસસ્થાનજ બને છે; અને રાત્રિ દિવસ પોતાના જીવની સાથે અસંતોષ બાંધી મુકેલો હોવાથી વિષાદે પણ તેની સાથે મૈત્રી કરી હોય છે. લક્ષણની ગંધ જેમ તેનાથી દૂર થતી નથી, કિંવા કુપથ્ય કરનારને જેમ વ્યાધિ છોડતો નથી; તે પ્રમાણે વિષાદે આજન્મ તેની સાથે મૈત્રી કરેલી હોય છે; અને તારુણ્ય, વિત્ત તથા કામનો તે ગર્વ કરે છે, તેથી તેનામાં મદ પણ વાસો કરે છે. અગ્નિને જે પ્રમાણે ઉષ્ણતા છોડતી નથી; જેરી સર્પ જેમ દ્રેષ છોડતો નથી અને ભય જેમ સર્વ જગતનો વૈરી હોઈ તેને છોડતો નથી; અથવા કાળ શરીરને કદિ પણ છોડતો નથી; તે પ્રમાણે તમોગુણમાં મદ પણ અખંડ ભરેલો હોય છે. આ પ્રમાણે નિદ્રા, ભય, શોક, વિષાદ અને મદ એ પાંચ તમના દોષ જે ધૈર્ય ધારણ કર્યા છે, તે ધૈર્યને તામસ ધૈર્ય કહેવામાં આવે છે એમ જગન્નાયક શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ જે જે કર્મનો નિશ્ચય કરે છે, તે તે કર્મને ધૈર્ય સિદ્ધ કરે છે. સૂર્યથી રસ્તો દેખાય છે અને પગવડે તે માર્ગે ચાલી શકાય છે; પરંતુ તે ચાલવાની ક્રિયા ધૈર્યને લીધેજ થાય છે; તેમ બુદ્ધિ કર્તવ્યને દર્શાવે છે અને તે કર્મ ઇન્દ્રિયોવડે કરવામાં આવે છે; પરંતુ તે ક્રિયા માટે જે ધૈર્યની આવશ્યકતા છે તે ધૈર્યના ત્રણ પ્રકાર તને કહી સાંભળાવ્યા અને તે ધૈર્યના યોગથીજ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો કરી શકાય છે. પછી તે કર્મોને જે કૃણ આવે છે અને જેને સુખ કહે છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે; માટે તે વિષે હવે શુદ્ધ નિરૂપણ કરીએ. શુદ્ધ કેવી રીતે ? શબ્દદ્વારા સાંભળવામાં આવતાં કદાચ શબ્દ તથા કર્ણરૂપી કર્મો મળે તેને લાગી બાય તેમ છે; માટે તેને એકાગ્ર અંતઃકરણથી શ્રવણ કર, એમ બોલી દેવે ત્રિવિધ સુખનું વર્ણન કરવાની પ્રસ્તાવના કરી. તેજ વ્યવસ્થા હું કહું છું. (૭૭૧)

सुखं त्विदानीं त्रिविधं गृणु मे भरतर्षभ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃસ્વાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬॥

શ્લોકાર્થ:—હવે, હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! જે સુખમાં અભ્યાસવડે જીવ રમે છે અને તેના દુઃખનો નાશ થાય છે, તે સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું છે; તે કહ્યું તે સાંભળ. (૩૬)

ટીકા:—ભગવાન કહે છે:—હે બુદ્ધિમંત અર્જુન ! ગુણના યોગથી સુખનાં ત્રણ રૂપો છે એમ જે મેં તને કહ્યું હતું, તેનું સ્પષ્ટતાપૂર્વક વર્ણન હવે કરું છું તે સાંભળ. હે કિરીટી ! જીવને આત્માનો મેળાપ થતાં જે આનંદ થાય છે, તેનું નામ સુખ છે. જેમ ઉત્તમ આયુધ માત્રના પ્રમાણુસર સેવન કરવામાં આવે છે, અથવા રસના પુટો દઈ કલઈનું રૂપું કરવામાં આવે છે, કિંવા મીઠાનું પાણી કરવું હોય તો તેનાપર ખેચારવાર પાણી નાળવું પડે છે; તે પ્રમાણે સુખનો યત્કિંચિત્ લાભ થતાં તેજ રસ્તે અભ્યાસ આગળ વધારવાથી જીવનાં સર્વ દુઃખો જેનાવડે દબાઈ જાય છે, તે આત્મસુખ પણ ગુણના યોગથી ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાંના એક પ્રકારનાં લક્ષણો તને કહી સાંભળાવું છું. (૭૭૭)

યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭॥

શ્લોકાર્થ:—આરંભમાં જે સુખ વિષ સમાન કટુ, પરિણામે અમૃત સમાન મિષ્ટ, અને જે સુખ આત્મવિષયક બુદ્ધિના પ્રસાદ વડે ઉત્પન્ન થએલું હોય છે, તે સાત્ત્વિક સુખ છે. (૩૭)

ટીકા:—હવે ચંદનનું થડ જેમ સર્પોથી વીંટાએલું હોય છે, અથવા દ્રવ્યના ખજાનાપર જેમ બ્રહ્મરાક્ષસાદિનો પ્રતિબંધ હોય છે; અરે ! સ્વર્ગના ઉત્તમ ભોગો પ્રાપ્ત કરવાને માટે પણ જેમ યજ્ઞનાં મહત્ સંકટ પ્રથમ સહન કરવાં પડે છે; કિંવા જે પ્રમાણે બાલ્યદશામાં સૌને અતિ ત્રાસ સહન કરવા પડે છે; હીપક પ્રતીક્ષ કરવાને માટે દિવાસળી સળગાવતાં ધૂમાડો સહન કરવો પડે છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્મસુખની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને માટે શમદમાદિક સાધનોનું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. દેહાદિકપરની પ્રીતિને બાળી મૂકનાર અગ્નિના જેવો તીવ્ર વૈરાગ્ય સેવવામાં આવે છે ત્યારેજ તે સ્વર્ગ અને સંસારની આસક્તિના અંકુરો ઉખેડી શકાય છે; જ્ઞાનનું શ્રવણ અને કઠોર વ્રતાચરણ કરવામાં પણ બુદ્ધિ ઇત્યાદિકને સંકટો વેઠવાં પડે છે; સુષુપ્તના નાદીના સુખથી પ્રાણ અને અપાન વાયુનો રોધ કરવો પડે છે; આ રીતે આરંભમાં જ્યાં મહત્ કષ્ટ હોય છે; ચક્રવાક પક્ષીના

જોડાનો વિયોગ કરવાથી, ગાયના વાછરડાને તેના સ્તન આગળથી પાછો ખેંચી લેવાથી, અથવા લુખ્યાને પત્રાવલિ ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાથી, તેમજ માછલાંને પાણીમાંથી બહાર કાઢવાથી અથવા માતા પાસેથી તેનું એકનું એક બાલક મૃત્યુએ ખુંચવી લેવાથી તેમને જેમ દુઃખ થાય છે; તે પ્રમાણે વિષયોના ધરને છોડતી વખતે ઇન્દ્રિયોને યુગાંત થવા સમાન કષ્ટ થાય છે; પરંતુ વૈરાગ્યસંપન્ન શૂર તે દુઃખ પણ સહન કરે છે. આ પ્રમાણે જે સુખનો આરંભ કષ્ટમય છે, તેને જે સહન કરે છે તેને ક્ષીરાબ્ધિના મંથન પછી દેવોને અમૃતનો લાભ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રમાણે પરમ સુખનો લાભ મળે છે. પ્રથમ વૈરાગ્ય રૂપી વિષનું પ્રાશન કરવાને માટે સાત્ત્વિક ધૈર્ય રૂપી શંભુ જ્યારે સુખ ખોલે છે ત્યારેજ પરિણામે જ્ઞાનરૂપી અમૃતનો ઉપલોગ મળે છે. દ્રાક્ષ કાચી હોય ત્યારે આમલીને પણ પાછળ હઠાવે છે; પરંતુ તેજ જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે અતિ મિષ્ટ લાગે છે; તે પ્રમાણે આત્મપ્રકાશ વડે વૈરાગ્યનો જ્યારે પરિપાક થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાસહિત સર્વ દુઃખોનો અવશ્ય નાશ થાય છે અને સમુદ્રને ગંગા મળે તે પ્રમાણે ભુદ્ધિ આત્મામાં સ્થિત થતાં અદ્વયાનંદ રૂપી સુખનો ભંડાર ખુલી જાય છે. આ પ્રમાણે જે સુખનું મૂળ વૈરાગ્ય છે અને પરિણામ આત્માનંદપ્રાપ્તિ છે, તે સુખને સાત્ત્વિક કહે છે. (૭૯૩)

विषयैर्द्रियसंयोगाद्यत्त त्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥૩૮॥

ટીકાકાર્થ:—વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ આરંભમાં અમૃત સમાન મિષ્ટ પણ પરિણામે વિષ સમાન કટુ હોય છે, તે રાજસ સુખ છે. (૩૮)

ટીકા:—અને હે અર્જુન ! વિષય અને ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ થતાં બન્ને તીર ઉભરાઈ જાય એવી રીતે સુખનું જે પૂર આવે છે; અધિકારી પોતાના અધિકાર નીચેના ગ્રામમાં જતાં જેમ ત્યાં ઉત્સવ થાય છે; કિંવા ઋણ કરીને જેમ લશ્મનો સમારંભ કરવામાં આવે છે; અથવા રોગીને ખાંડ અને કેળાં કુપથ્ય હોવા છતાં પણ મિષ્ટ લાગે છે; કિંવા વછનાગ જેમ ખાતી વખત મધુર લાગે છે; શાહુચારની મૈત્રી જેમ પ્રથમ આહ્લાદકાદક હોય છે; કિંવા ચકલાની રાંડ (વેશ્યા)નાં આચરણ જેમ પ્રથમ સુખકર લાગે છે; કિંવા જેમ નટોના આવિર્ભાવ આનંદદાયક હોય છે; તે પ્રમાણે વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી જીવને

પ્રથમ સુખ થાય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખજ થાય છે. ખડકપર સંચિત થએલા પાણીમાં શુકાદિ ગ્રહનાં પ્રતિબિંબ પડેલાં જોઈને તે રત્ન છે એવા ભ્રમથી હંસ તેપર ત્રાપ મારે તો તેને રત્નપ્રાપ્તિ થતી નથી પરંતુ મૃત્યુપ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જેના યોગથી પૂર્વે મેળવેલા સુખનો અને જીવનો પણ નાશ થાય; વિષયસુખ મેળવવા માટે સંપાદન કરેલાં સર્વ પુણ્યરૂપી ધનનો પણ નાશ થાય; ભોગવેલા વિષયો પણ સ્વમવત્ લય પામે; અને દુઃખના કુંગરજ વારસામાં મળે છે તેનું નામ રાજસ સુખ છે. આ પ્રમાણે તે સુખથી-આલોકમાં વિપત્તિરૂપ પરિણામ આવે છે; અને પરલોકમાં પણ તે વિષરૂપ થઈને પ્રકટે છે. કારણ કે ઇન્દ્રિયોના લાડકોડ પૂરા પાડવાને માટે જે ધર્મરૂપી પાક તેને સ્વાધીન કરી દે છે, તે ધર્મને બાળી મૂકીનેજ ઇન્દ્રિયો કને વિષયોપભોગ ભોગવાવે છે. પછી પાતકને ટેકો મળવાથી તે મજબૂત થાય છે અને નરકપ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે. આલોકના સુખથી પરલોકનો આ પ્રમાણે ઘાત થાય છે. જે પ્રમાણે મધુર નામનું વિષ પરિણામે પ્રાણનો નાશ કરનાર છે; તે પ્રમાણે આ લોકનાં સુખ આરંભમાં મિષ્ટ, પરંતુ પરિણામે નાશકારક નિવડે છે. હે પાર્થ ! એ સુખ કેવળ રજોગુણનાંજ બનેલાં હોય છે, માટે તેને કદિ સ્પર્શ પણ કરીશ માં. (૮૦૫)

यदग्रे चा-बंधे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निः।लस्यप्रमादात्यं तत्तामस-दाहतम् ॥૩૧॥

શ્લોકાર્થઃ—જે સુખ આરંભમાં અને પરિણામે પણ ચિત્તને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર, અને જે નિદ્રા, આલસ્ય તથા પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોય, તે તામસ સુખ કહેવાય છે. (૩૯)

ટીકાઃ—અપેયના પાનથી, અભક્ષ્યના લક્ષણથી તથા સ્વૈરિણી સ્ત્રીના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનાર જે સુખ; કિંવા અન્યનો ઘાત કરીને તથા અન્યનું સર્વસ્વ હુરણ કરીને કિંવા ભાટના સ્તુતિપાઠથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે; જે સુખ આલસ્યથી પુષ્ટ થાય છે; જે નિદ્રાદ્વારા અનુભવાય છે; અને જે સુખના આરંભમાં તેમજ અંતમાં આત્મલાભનો માર્ગ મનુષ્ય ભુલી બળ્ય છે; તે સુખ હે અર્જુન ! તામસ છે એમ તું બાણ. આ કથા નિન્દ્ય હોવાથી હું વિસ્તારપૂર્વક કહેતો નથી. આ પ્રકારે મૂળ કર્મના ભેદથી રૂળરૂપ સુખ ત્રણ પ્રકારનું તને યથાશક્તિ કહી સંભળાવું. આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ-જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ કર્તા, કર્મ અને રૂળ એ ત્રિપુટી વિના બીજું કાંઈજ નથી; અને હે અર્જુન !

પટ જે પ્રમાણે તંતુથી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ ત્રિપુટી જોવા જતાં ગુણોવડેજ બનેલી છે. (૮૧૨)

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रિभिर्गुणैः ॥૪૦॥

શ્લોકાર્થ:—પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ આ ત્રણ ગુણોથી અલિપ્ત એવી કોઈપણ સ્થાવર જંગમ વસ્તુ પૃથ્વીપર, સ્વર્ગમાં અને દેવાદિકમાં પણ દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી. (૪૦)

ટીકા:—માટે તું એ વાત લક્ષમાં રાખ કે પ્રકૃતિના ગુણોથી બદ્ધ ન થએલી એવી કોઈ પણ વસ્તુ આ લોકમાં વા સ્વર્ગલોકમાં નથી. ઉન વિના કામળી અને મૃત્તિકા સિવાય ગોળો શી રીતે બની શકે વાડ ? અથવા પાણી વિના તરંગોની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય ? તે પ્રમાણે આ સર્વ જગતમાંના પદાર્થો માત્ર ત્રણ ગુણોથીજ રચાએલા છે, એમ તું સમજ. આ ત્રણ ગુણોની શક્તિ એટલી અગાધ છે કે તેણે એક દેવના પણ ત્રણ દેવ કર્યા છે; અને એક લોકના ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) કર્યા છે; અને ચાર વર્ણ તથા તેનાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મો પણ તેણેજ કર્યા છે. (૮૧૭)

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥૪૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે પરંતપ ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રનાં કર્મો, તે પણ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોવડે ભિન્ન ભિન્ન છે. (૪૧)

ટીકા:—તે ચાર વર્ણમાં અગ્રભાગે બ્રાહ્મણ છે; તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ બન્ને વર્ણના લોકો પણ વૈદિક કર્મ કરવાના અધિકારી હોવાથી તેમની ગણના પણ દ્વિજમાં થાય છે. હે ધનંજય ! એથા જે શૂદ્ર તેને વેદનો અધિકાર નથી; પરંતુ તેમની ઉપલબ્ધિકા ઉપલબ્ધ ત્રણ વર્ણને આધીન હોય છે. તે સેવાવૃત્તિના સાન્નિધ્યથી શૂદ્રને પણ ચતુર્થ વર્ણમાં ગણવામાં આવ્યા. જે પ્રમાણે પુષ્પના સંસર્ગને લીધે તેની અંદરના (હારમાંના) દોરાનો પણ શ્રીમંત લોકો સુગંધ લે છે; તે પ્રમાણે શ્રુતિએ બ્રાહ્મણના સંસર્ગથી શૂદ્રનો પણ વર્ણમાં સમાવેશ કર્યો છે. હે પાર્થ ! હવે આ ચારે વર્ણનાં કર્મો શું શું છે, તે તને કહી સંભળાવું છું; કે જે ગુણ કર્મોવડે તે ચારે વર્ણો જન્મ મૃત્યુના સંકટ-માંથી મુક્ત થઈ ઈશ્વરસાન્નિધ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની જે પ્રકૃતિ,

તેના સત્વાદિ ગુણોએ ચાર વર્ણને ચાર પ્રકારનાં કર્મો વહેંચી આપ્યાં છે. જે પ્રમાણે પિતાએ મેળવેલી સંપત્તિ પુત્રોને વહેંચી આપવામાં આવે છે, કિંવા સૂર્ય જે પ્રમાણે વટેમાર્ગને સૌ સૌનો માર્ગ બતાવી દે છે, અથવા સ્વામી સેવકોને ભિન્ન ભિન્ન વ્યવહાર કહી બતાવે છે; તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોએ કર્મોની ચારે વર્ણોને વહેંચણી કરી આપી છે. સત્વગુણે પોતાના સમ વિષમ ભાગ વડે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બે વર્ણ ઉત્પન્ન કર્યા; અને રજોગુણ તથા સત્વગુણના મિશ્રણથી વૈશ્ય વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ, તથા રજ અને તમના મિશ્રણ વડે શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયા. આ પ્રકારે હે પ્રબુદ્ધ ! આ ગુણોએ એક પ્રાણીસમૂહના ચાર ભેદ પાડ્યા છે. પછી જે પ્રમાણે દીપકના પ્રકાશથી આપણી મૂકેલી વસ્તુ સહજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે પ્રમાણે પૃથક્ થએલાં કર્મોને શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. હે ભાગ્યવંત ! હવે કયા વર્ણને કયું કર્મ વિહિત છે તે સાંભળ. (૮૩૨)

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાજ્યમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શ્લોકાર્થ:—શમ અર્થાત્ ચિત્તનું નિયમન, દમ એટલે બાહ્ય-દ્રિયોનું નિયમન, ક્ષાયિક, વાયિક તથા માનસિક તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન અને શ્રુતિ સ્મૃતિ વિષે શ્રદ્ધા, એ સર્વ બ્રાહ્મણનાં સ્વભાવસિદ્ધ કર્મ છે. (૮૪૨)

ટીકા:—પ્રિયા જેમ પોતાના પતિની સાથે એકાંતમાં એકથ પામે છે, તે પ્રમાણે જે બુદ્ધિ સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈને આત્મસ્વરૂપમાં મળી બંધ છે; એવી જે બુદ્ધિની તક્ષીનતા, તેને ‘શમ’ કહેવામાં આવે છે. એ શમ સર્વ ગુણોમાં પ્રથમ હોય છે અને એનાથીજ સર્વ કર્મોનો પ્રારંભ થાય છે. તે શમ બાહ્યઈન્દ્રિયોને વિધિના દંડાવડે અધર્મના માર્ગે કદિ પણ જવા દેતો નથી. તે શમનો સહાયક ‘દમ’ છે. તે ઇન્દ્રિયોને સ્વધર્માનુસાર ચલાવે છે. જે પ્રમાણે પછીપૂજનની રાત્રિએ દીપકને વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેવી રીતે સર્વ કાળ ઇશ્વરનો વિચાર કરવો તેને ‘તપ’ કહેવામાં આવે છે; અને એ બ્રાહ્મણ કર્મોનો તૃતીય ગુણ છે. હવે શૌચ એટલે પવિત્રતા. એ નિર્દોષ હોઈ બે પ્રકારની છે. મન શુદ્ધ ભાવથી પરિપૂર્ણ હોઈ સર્વ શરીર પણ સત્કર્મથી સુશોભિત બને, આવી અંતર્બાહ્ય પવિત્રતાને, હે પાર્થ ! ‘શૌચ’ કહેવામાં આવે છે; અને એ બ્રહ્મકર્મોનો

ચતુર્થ ગુણ છે. પૃથ્વી પેઠે નિરંતર સર્વ દુઃખ સહન કરવાં તેને હે અર્જુન ! ' ક્ષમા ' કહેવામાં આવે છે; અને એ બ્રાહ્મણકર્મનો પાંચમો ગુણ છે. જેમ સમ સ્વરમાંનો પંચમ સ્વર અતિ મધુર હોય છે તે પ્રમાણે આ ગુણ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. ગંગાનો ઓઘ વાંકો હોય તોપણ સીધોજ છે; કિંવા શેરડીનો સાઠો વક્ર હોય તોપણ તેની મિષ્ટતા તો એક સરખીજ હોય છે; તે પ્રમાણે આપણને ત્રાસ દેનાર જીવપર પણ અત્યંત પ્રીતિ હોવી એને ' આર્જવ ' કહેવામાં આવે છે; અને બ્રાહ્મણકર્મનો એ પછ ગુણ છે. જેમ માળી કદ સહન કરીને વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સિંચે છે, તે શ્રમ સાર્થકજ થાય છે; તેમ શાસ્ત્રોક્ત આચરણથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અવશ્ય થશેજ એમ જે સમજવું તેને ' જ્ઞાન ' કહેવામાં આવે છે. આ જ્ઞાન એ બ્રહ્મકર્મનો સાતમો ગુણ છે; અને તેજ પ્રમાણે વિજ્ઞાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે. સત્ત્વશુદ્ધિની વખતે શાસ્ત્રવિચાર અથવા ધ્યાનના બળથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ ઈશ્વરમય બની જાય છે, તેને ' વિજ્ઞાન ' કહેવામાં આવે છે; અને તે બ્રહ્મકર્મનું આઠમું ગુણ રત્ન છે. હવે ' આસ્તિક્ય ' એ નવમો ગુણ સમજ. રાજમહેાર જેના હાથમાં હોય તે ગમે તે હોય તોપણ લોકો તેના આદર કરે છે; તે પ્રમાણે શાસ્ત્રે જે માર્ગ સ્વીકાર્યા છે, તે માર્ગને આદરપૂર્વક માન્ય કરી તદનુસાર આચરણ કરવું, તેને હું ' આસ્તિક્ય ' કહું છું. એ બ્રાહ્મણકર્મનો નવમો ગુણ છે અને આજ ગુણથી સર્વ બ્રાહ્મકર્મ ચરિતાર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે જે કર્મમાં શમાદિક આ નવ ગુણો નિર્દોષ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; તે કર્મ બ્રાહ્મણનું સ્વાભાવિક કર્મ છે, એમ તું સમજ. બ્રાહ્મણવર્ણ આ કેવળ નવગુણરૂપી રત્નનો રત્નાકર અથવા નવરત્નોનો હારજ છે. જે પ્રમાણે સૂર્ય કદિ પણ પ્રકાશનો પરિત્યાગ કરતો નથી; અથવા ચંપાનું વૃક્ષ જે પ્રમાણે તેનાંજ પુષ્પો વડે સુશોભિત હોય છે; અથવા જે પ્રમાણે ચંદ્ર પોતાની પ્રભા વડેજ પ્રકાશિત હોય છે; કિંવા ચંદન જેમ પોતાનાજ પરિમલથી ચર્ચિત હોય છે, તે પ્રમાણે આ નવગુણરૂપી અલંકાર બ્રાહ્મણનું નિર્દોષ આભૂષણ છે અને એ અલંકાર બ્રાહ્મણનું અંગ કદિ પણ છોડતો નથી. હવે હે ધનંજય ! ક્ષત્રિયને જે કર્મ ઉચિત છે તે બુદ્ધિની સહાયથી સાંભળ. (૮૫૫)

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनः ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥४३॥

લોકાર્થ:—પરાક્રમ, તેજ, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધથી વિમુખ ન થવું, હાતાપણું અને લોકોપર સત્તા ચલાવવી, એ ક્ષત્રીયોનાં સ્વભાવ-સિદ્ધ કર્મ છે. (૪૩)

ટીકા:—સૂર્ય જેમ પ્રકાશ પાડવાને માટે અન્યની સહાયની અપેક્ષા રાખતો નથી; કિંવા સિંહ પોતાના પરાક્રમમાં સોળતીની ગરજ રાખતો નથી; તેમ જે બીજાની સહાય વિના પોતેજ બળવાન અને શૂરો હોય છે, તે ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો પ્રથમ ગુણ ‘શૌર્ય’ છે. સૂર્યના પ્રકાશથી કોટચવધિ નક્ષત્રો દબાઈ જાય છે, પરંતુ ચંદ્ર સહુવર્તમાન સર્વ નક્ષત્રો સૂર્યનો લોપ કરવાને સમર્થ થતાં નથી; તે પ્રમાણે પોતાના યોગ્ય ગુણોથી સર્વ જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે અને ગમે તેવો પ્રસંગ આવે તોપણ પોતે ગભરાય નહિ, એવો જે પ્રશંસનીય ગુણ ‘તેજ’ તે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનો દ્વિતીય ગુણ છે; અને ‘ધીરતા’ એ તે પ્રકૃતિનો તૃતીય ગુણ છે. આકાશ તૂટી પડે તોપણ જેનાં મન બુદ્ધિરૂપી નેત્ર નિસ્તેજ થતાં નથી; આ ગુણને ‘ધૈર્ય’ કહેવામાં આવે છે. પાણી ગમે તેટલું ઉંડું હોય તોપણ કમળ તેની ઉપર આવે છે, કિંવા આકાશ ઉઘાડના વિષયમાં સર્વ પદાર્થને જીતે છે; તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ હે પાર્થ ! કુળરૂપ જે અર્થ તેને બુદ્ધિ જીતે છે. આ પ્રમાણે સાવધતા રાખવી તેને ‘દક્ષતા’ કહેવામાં આવે છે; અને એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનો ચતુર્થ ગુણ છે. ‘અસામાન્ય યુદ્ધ પરાક્રમ’ એ તેનો પાંચમો ગુણ છે. જે પ્રમાણે સૂર્યક્રમણો સદા સૂર્યની સન્મુખજ રહે છે, તે પ્રમાણે સદૈવ શત્રુની સન્મુખ રહેવું; ગર્ભિણી સ્ત્રી જે પ્રમાણે પતિસમાગમને પ્રયત્ન કરીને ચૂકવી દે છે, તે પ્રમાણે રણાંગણમાં શત્રુને પીઠ ન દેખાડવી; ચારે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે જેમ ‘ભક્તિ’ એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે, તે પ્રમાણે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના ગુણોમાં આ પાંચમો ગુણ ઇંદ્રની પેઠે શ્રેષ્ઠ છે. અને વૃક્ષ જે પ્રમાણે પોતાનાં પાંદડાં, પુષ્પો અને ફળો અર્પણ કરવાને સર્વદા તત્પર હોય છે; અથવા પરિમલ અર્પણ કરવામાં જેમ કમળ ઉદાર હોય છે; અથવા જેને જેટલો પ્રેમ હોય તેને તેટલું ચંદ્રપ્રકાશનું સુખ ચંદ્ર આપે છે; તે પ્રમાણે ચાચકને તેની ઇચ્છાનુસાર દાન આપવું, આવું ‘અમર્યાદ દાન’ એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનું છઠું ગુણરત્ન છે. જેમ હસ્તપાદાદિકનું પોષણ કરવાથીજ તેની પાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાય છે; તે પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક પ્રજનનું પાલન રૂટે પ્રકારે કરવાથીજ રાજ્ય પ્રજા ઉપર સત્તા ચલવી શકે છે; એને ‘ઈશ્વરભાવ’ કહે-

વામાં આવે છે અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય વાસ કરે છે. આ ગુણ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિના સર્વ ગુણોનો રાજા છે અને તે તેનો સાતમો ગુણ છે. આ પ્રમાણે શૌર્યાદિક સત્ત્વ ગુણોથી જે પુરૂષ વિશેષ અલંકૃત હોય છે તે, જેમ સત્ત્વિનાં સાત નક્ષત્રોથી આકાશ શોભે છે, તે પ્રમાણે શોભે છે. આ પ્રકારે આ સત્ત્વ પવિત્ર ગુણ વડે જે કર્મ પવિત્ર થયેલાં હોય છે, તે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. આવો જે પુરૂષ હોય છે તે ક્ષત્રિય નથી, પરંતુ સત્ત્વરૂપી સુવર્ણનો મેરુજ છે; માટે તે સત્ત્વ ગુણરૂપી સ્વર્ગને ધારણ કરે છે. કિંવા સત્ત્વ ગુણરૂપી સમુદ્રે વેદિત કરેલી એ ક્ષાત્ર પ્રકૃતિરૂપી પૃથ્વીજ છે; અથવા સત્ત્વ ગુણરૂપી ઓઘથી ક્ષાત્ર ક્રિયારૂપી ગંગા ક્ષાત્ર પ્રકૃતિ ધારણ કરનાર આ મહોદધિનેજ મળીને શોભે છે. આ પ્રમાણે ક્ષાત્ર પ્રકૃતિનાં શૌર્યાદિક ગુણાત્મક કર્મો સ્વાભાવિક છે. હવે હે મહામતે ! વૈશ્ય જાતિને જે કર્મ યોગ્ય છે, તે તને કહું છું તે સાંભળ. (૮૭૯)

કૃષિપાર્શ્વવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રણામ્ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

શ્લોકાર્થ:—ખેતી, પશુપાલન અને વાણિજ્ય, એ વૈશ્યના સ્વાભાવિક કર્મ છે. અને સેવા કરવી એ શૂદ્રનું પણ સ્વાભાવિક કર્મ છે.

ટીકા:—ક્ષેત્ર, બીજ અને હળ ઇત્યાદિ મેળવી તેના યોગથી પુષ્કળ નફો પ્રાપ્ત કરવો; કિંબહુના કૃષિ, પશુઓનું પાલન અને વસ્તુઓનો ક્રય વિક્રય, હે અર્જુન ! વૈશ્ય જાતિએ આ ત્રણ પ્રકારનું કર્મ કરી નિર્વાહ કરવો એજ તેનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. અને વૈશ્ય, ક્ષત્રિય તથા બ્રાહ્મણ, એ ત્રણે વર્ણને દિવની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ છે અને તેની સેવા કરવી એ શૂદ્ર વર્ણનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે. આ પ્રકારે તને ચારે વર્ણનાં કર્મો કહી સંભળાવ્યાં. (૮૮૪)

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકમનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છ્રુણુ ॥૪૫॥

શ્લોકાર્થ:—પોતપોતાનાં કર્મમાં જે તત્પર હોય છે, તેનેજ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના કર્મમાં તત્પર રહેનારમાં તે યોગ્યતા શી રીતે આવે છે, તે સાંભળ. (૪૫)

ટીકા:—જેમ ભિન્ન ભિન્ન ઇંદ્રિયો માટે સપ્તદિ વિષયોજ ઉચિત છે; અથવા વાદળાંમાંથી પડેલા જળને માટે નદી અને નદીને

ટે હે પાંડવસુત ! સમુદ્રજ ઉચિત છે; તે પ્રમાણે હે જ્ઞાની ! લિન્ન
 ન્ન વર્ણો માટે ઉપર કહેલાં કર્મોજ ઉચિત છે. ગૌર અંગને જે
 માણે ગૌરતા શોભા આપે છે, તે પ્રમાણે પોતપોતાનાં ઉચિત કર્મો
 વાથી પ્રત્યેક વર્ણને શોભા પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તે તે સ્વભાવ-
 હિત કર્મનું શાસ્ત્રાજ્ઞાનુસાર આચરણ કરવા માટે હે વીરોત્તમ !
 ત્યેકે સ્વયુદ્ધિને અચળ રાખવી જોઈએ. જેમ રત્ન આપણું પોતાનું
 ત્ય તોપણ ઝવેરીદ્વારા પરખાવી લેવામાં આવે છે; તેમ સ્વકર્મ પણ
 શાસ્ત્રદ્વારા નક્કી કરી લેવું જોઈએ. જેમ દ્રષ્ટિ આપણી પોતાની છે
 ત્ય તોપણ પ્રકાશ વિના તેનો ઉપયોગ નથી લઈ શકાતો; અથવા રસ્તોજ
 મળે તો પગનો પણ ઉપયોગ કરી શકાતો નથી; તે પ્રમાણે જાતિને
 નુસરી પોતપોતાના જે સ્વાભાવિક અધિકાર હોય તેને શાસ્ત્રથી
 ત્યક્ષ જાણી લેવા જોઈએ. જેમ ઘરમાંનું દ્રવ્ય પણ પ્રકાશની મદદ-
 જોઈ જોઈ શકાય છે; તેમ હે પાંડવ ! શાસ્ત્રે કહેલાં એવા સ્વાભાવિક
 કર્મને જે ઉત્સાહથી તથા ફળની આશા છોડીને કરે છે; અને પ્રવા-
 નું જળ જેમ આમ તેમ વહેવાનું જાણતું નથી તેમ જે શાસ્ત્રાજ્ઞા-
 નાણેજ વર્તે છે, તેને હે અર્જુન ! મોક્ષમાં પ્રવેશવાનું દ્વાર જે
 રાગ્ય તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે અકર્તવ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મ
 થી લેશમાત્ર સંબંધ રાખતો નહિ હોવાથી તે સંસારબંધનથી
 ક્ષત થાય છે. ચંદનના કાષ્ઠની હેડ આણવામાં આવે તોપણ કોઈ
 માં પોતાનો પગ નાખતું નથી; તે પ્રમાણે તે કામ્ય કર્મ પ્રતિ તો
 તુકથી પણ જોતો નથી; અને નિત્ય કર્મને પણ ફળત્યાગદ્વારા
 ડી દઈને તે મોક્ષના સીમાડા સુધી જઈ પહોંચેલો હોય છે. આ
 કારે શુભાશુભ સંસારથી મુક્ત થએલો જે પુરૂષ મોક્ષનું દ્વાર જે વૈરાગ્ય
 જઈને ઉભો રહે છે; જે વૈરાગ્ય સકળ ભાગ્યની સીમા છે; જે
 ક્ષલાભનો નિશ્ચય છે કિંવા કર્મમાર્ગનો શ્રમ છુટવાનું સ્થાન
 જેના ફળરૂપે, મોક્ષપ્રાપ્તિની જામીનગીરી મળી ચુકેલી છે; જે
 કર્મરૂપી વૃક્ષનું પુષ્પજ છે; તે વૈરાગ્યમાં સાધક પુરૂષ ભ્રમરની પેઠે
 રણ મૂકે છે. અહા ! આત્મજ્ઞાનરૂપી સૂર્યની આગળ વૈરાગ્ય એ
 ગાઉથી ખબર આપનાર ખેપીયાના જેવો અરૂણોદય છે; કિંબહુના
 આત્મજ્ઞાનરૂપ શુપ્ત ખજાનાને શોધવામાટે વૈરાગ્યરૂપી દિવ્ય અંજનજ
 આંજી લે છે. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે વિહિત કર્મના આચરણથી
 મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. હે પાંડવ ! વિહિત કર્મજ
 મુખ્યના જીવનનો આધાર છે અને તેનું આચરણ કરવું એજ સુખ

સર્વાત્મક ઇશ્વરની સેવા છે. જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને સર્વ પ્રકારથી સેવે એજ તેનો ધર્મ છે; કિંવા બાળકને માટે માતાની સેવા કરવી એજ ધર્મ છે, તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કરવું એજ પ્રત્યેકનો મુખ્ય ધર્મ છે. ગંગામાં રહેલા મત્સ્યને જે પ્રમાણે સર્વ તીર્થોના લાભ મળે છે, તે પ્રમાણે “વિહિત કર્મ સિવાય બીજો ઉપાયજ નથી” એવા નિશ્ચયથી તેનું આચરણ કરવાથી ઇશ્વર ઉપરજ આપણા યોગ ક્ષેમનો સર્વ બોલો જઇ પડે છે. જેનાં જે વિહિત કર્મ છે તે તેણે કરવાંજ બેઠાંજે એવી ઇશ્વાની ઇચ્છા છે; માટેજ તે કરવાથી નિઃસંશય ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ થાય છે. દાસી પણ જો રાજાની કસોટીમાં બરાબર ઉતરી રહે તો તે રાણી બની શકે છે; તે પ્રમાણે ઇશ્વરના મનોભાવ અનુસાર વર્તવું એજ તેની પરમ સેવા છે; અને એથી ઇતર કર્મ કરવું તે, હે અર્જુન ! વાણિજ્ય સમાન છે. (૯૧૩)

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

શ્લોકાર્થઃ—જેની સત્તાથી સર્વ ભૂતોની ઇન્દ્રિયચેષ્ટા ચાલે છે, અને જેણે આ સર્વ વિશ્વ વ્યાપી નાખ્યું છે, તે ઇશ્વરને સ્વકર્મથી ભજનાર મનુષ્યને જ્ઞાનનિષ્ઠા મેળવવાની યોગ્યતારૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકા—વિહિત કર્મ કરવા એટલે તે કર્મ કર્યાં; એટલુંજ નહિ પરંતુ જે પરમાત્માંથી સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેનો મનોભાવજ પાળ્યો, એમ સમજવું ! જે પરમાત્મા માયાવડે અજ્ઞાનરૂપી ચિંથરાં વિંટાળીને જીવરૂપી પુતળીઓ તૈયાર કરે છે; અને સત્ત્વ, રજ તથા તમના ત્રિવિધ અહંકાર રૂપી સૂત્રવડે તેને બેસાડે છે; દીપક જે પ્રમાણે અંતર્બાહ્ય તેજથી ભરેલો છે તે પ્રમાણે જે પરમાત્મા અંતર્બાહ્ય તેજથી જગતની અંતરબાહ્ય ઓતપ્રોત ભરેલો છે; હે વીર ! તે સર્વાત્મક ઇશ્વરની સ્વકર્મરૂપી પુષ્પવડે પૂજા કરવાથી તેને પરમ સંતોષ થાય છે અને તેવી પૂજાથી તે પ્રસન્ન થઈને ભક્તને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, આજ તેનો ભક્તપર બરેબરો પ્રસાદ છે ! એ વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત થતાં ઇશ્વરનો છાંદ લાગી આ સર્વ સંસાર વમન જેવો લાગે છે; અને જે પ્રમાણે પોતાના પ્રિય પતિના વિયોગથી વિરહિણી સ્ત્રીને જીવવું સુદાં ગમતું નથી, તેમ સંસારનાં સર્વ સુખો તેને દુઃખવત્ લાગે છે અને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની લગ્નની અને યોગ્યતા તેનામાં ઉદ્ભવે છે; એટલા માટે ભોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે સ્વધર્મનું

આચરણ પરમ આસ્થાપૂર્વક કરવું. (૯૨૨)

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વ-ષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ॥૪૭॥

શ્લોકાર્થઃ—સ્વધર્માચરણ કઠિન હોય તોપણ (આચરવાને સુલભ એવા) પરધર્મ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરવાથી મનુષ્ય પાપભાગી થતો નથી. (૪૭)

ટીકા:—અરે ! આપણો ધર્મ આચરણ કરવાને કઠિન હોય તોપણ તેથી પરિણામે જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેપર લક્ષ રાખવું જોઈએ. હે ધનંજય ! કટુ લીમડાનું સેવન કરવાથી રોગ ટળતો હોય તો તેની કટુતાથી કંટાળવું નહિ. કેળ ફળે તે પૂર્વે નિરાશ થઈને જો તેને ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તેનાથી ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય વાડ ? તે પ્રમાણે સ્વધર્મનું આચરણ કઠિન સમજીને તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મોક્ષસુખથી વંચિતજ રહે એમાં શો સંદેહ ? આપણી માતા કદરૂપી હોય તોપણ તેના જે પ્રેમવડે આપણે જીવીએ છીએ તે પ્રેમ કાંઈ કદરૂપો હોતો નથી. અન્ય સ્ત્રીઓ રંભા કરતાં પણ અધિક રૂપવાન હોય, તથાપિ બાળકને તેનો શો ઉપયોગ ? અરે પાણી કરતાં ઘી અધિક પોષક છે તોપણ મત્સ્યને તેમાં મૂકવાથી તે જીવશે કે ? જેમ વછનાગ સર્વ જગતને વિષ રૂપ છતાં તેમાં વસતા કીડાને અમૃતરૂપ છે, અને ગોળ સર્વ જગતને મિષ્ટ વસ્તુ છતાં તેજ તે કીડાનો કાળ છે; તેમ જેને માટે જે કર્મ વિહિત છે તેનાજ આચરણથી સંસારબંધન તૂટે છે, માટે તે કર્મ ગમે તેટલાં કઠિન હોય તોપણ તેજ કર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. અન્યનો ધર્મ ઉત્તમ માનીને જો તેનું આચરણ કરવામાં આવે તો પગનું કાર્ય મસ્તકવડે કર્યા સમાન થઈ ઉલટું તેથી દુઃખજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પોતાના બ્રતિસ્વભાવાનુસાર પોતાને હિસ્સે જે કર્મ આવ્યું હોય તેનુંજ જે આચરણ કરે છે તે કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે; અને એટલા માટેજ હે અર્જુન ! પરધર્મનો ત્યાગ કરી સ્વધર્માચરણનો નિયમ કરવો યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી ત્યાં સુધી કર્મવ્યવહાર તો અવશ્ય ચાલુજ રહેશે; અને જ્યાં કર્મની વાત આવી ત્યાં શ્રમ તો પ્રથમજ આવીને ઉપસ્થિત થવાનો. (૯૩૫)

સહજં કર્મ કૌંતેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વારંભા હિ દોષેણ ધૂમેનામિરિવા-તાઃ ॥૪૮॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય ! સ્વભાવસિદ્ધ કર્મમાં દોષ હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે જે પ્રમાણે ધૂમ્ર વડે અગ્નિ વ્યાપ્ત હોય છે, તેજ પ્રમાણે કર્મના સર્વ આરંભ દોષવડે વ્યાપ્ત હોય છે.

ટીકા:—એટલા માટે ગમે તે કર્મ કરતાં પ્રારંભમાં આયાસ પડે છે, તો પછી સ્વધર્મમાં શું દોષ ? અરે સીધા માર્ગે જવું હોય તોપણ પગને પરિશ્રમ આપવાનો અને આડરાનમાં ભટકવું હોય તોપણ તેજ સ્થિતિ ! હે અર્જુન ! પથર લઈ જવામાં અને ભાતું લઈ જવામાં ભાર તો એક સરખોજ વહન કરવો પડે છે; માટે જે વિશ્રાંતિને સ્થાને ઉપયુક્ત થઈ પડે તેજ વસ્તુ લઈ લેવી જોઈએ. ધાન્ય અને ભુંસું બંને કાઢતાં શ્રમ તો સરખોજ પડે છે; અથવા સારી અને સડેલી બંને વસ્તુને રાંધવાનો શ્રમ સરખોજ પડે છે; હે વિચક્ષણ ! દહીં કિંવા પાણીનું મંથન કરતાં શ્રમ એક સરખોજ થાય છે; અથવા રેતી કિંવા તિલ ઘાણીમાં નાખીને પીલવાનો શ્રમ સમાનજ હોય છે; હે અર્જુન ! નિત્ય હોમ કરવાને માટે કિંવા અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવાને માટે ધૂમ્ર તો એક સરખોજ સહન કરવો પડે છે; અથવા લગ્નની સ્ત્રી કિંવા એકાદ રાખેલી રંડી એ બન્નેનું પોષણ કરવાનો અર્થ તો એક સરખોજ લાગે છે; તો પછી રંડી રાખીને અપકીર્તિનું કલંક શા માટે ઊંડારી લેવું ? અરે ! પીઠમાં ઘા લાગીને પણ મરણ તો નિઃસંશય થવાનુંજ છે તો પછી સામે મોઢેજ શા માટે ન મરવું ? કે જેથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય ! ગૃહસ્થની સ્ત્રીને પારકાના ઘરમાં પેસીને પણ ડાંગનો માર સહન કરવો પડે તો તેણે પોતાનો પતિ વ્યર્થ છોડયો; માટે ગમે તે કર્મ પણ શ્રમવિના નથી થતું, તો પછી સ્વધર્માચરણજ કઠિન છે એમ કયું સુખ કહી શકશે ? હે પાંડુસુત ! જે અમૃતના સેવનથી અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની અદ્ય પ્રાપ્તિ માટે પણ સર્વસ્વ શા માટે ખર્ચી ન નાખવું ? અને જે વિષનું સેવન કરવાથી સર્વ સુખનો નાશ થઈ આત્મહત્યાનું પાતક લાગે છે, તે વિષ મદ્દત મળે તોપણ શા માટે પીવું ? તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને પરિશ્રમ આપી આયુષ્યના દિવસો ખર્ચી પાપનો સંગ્રહ કરવાથી દુઃખ સિવાય બીજું કાંઈ ક્ષણ મળનાર છે કે ? માટે સ્વધર્મનુંજ આચરણ કરવું, કે જેથી શ્રમનો બદલો મળી પરમ પુરૂષાર્થરૂપ સર્વ શ્રેષ્ઠ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એટલા માટે જે પ્રમાણે સંકટ સમયે પણ સિદ્ધ મંત્ર વિસરવો જોઈએ નહિ અથવા સસુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યે નૌકાને છોડવી જોઈએ નહિ, કિંવા મહારાગીએ દિવ્યૌષધિનો ત્યાગ

કરવો જોઈએ નહિ; તે પ્રમાણે સ્વકર્મનું આચરણ પણ છોડવું જોઈએ નહિ. હે કપિધ્વજ ! એવી સ્વકર્મરૂપી મહાપૂજાથી સંતુષ્ઠ થએલો ઈશ્વર તમ અને રજ એ શુણ્ણનો નાશ કરી આપણી વાસનાને શુદ્ધ સત્ત્વશુણ્ણના માર્ગે લાવે છે અને સંસાર તથા સ્વર્ગ એ હળાહળ વિષસમાન છે એવું જ્ઞાન કરાવે છે તથા આગળ વૈરાગ્યસિદ્ધિનું જે વર્ણન કર્યું તે સ્થાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે. વૈરાગ્ય ભૂમિકા જીતવાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તથા પૂર્ણત્વને પ્રાપ્ત કરનારા પુરૂષને જે લાભ થાય છે, તે હવે કહું છું. (૬૫૫)

અસત્ક્રોધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

લેખકાર્થઃ—જેની બુદ્ધિ કયાંય પણ આસક્ત થતી નથી અને જે જિતેન્દ્રિય તથા નિઃસ્પૃહ છે, એવો મનુષ્ય સંન્યાસના યોગથી ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનસિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (૪૯)

ટીકા:—પવન જે પ્રમાણે પારધિની જાળમાં ઇતસ્તતઃ જમણ કરે છે, પરંતુ બંધાઈ શકતો નથી; તે પ્રમાણે દેહાદિક સંસાર પાશ માં તે પુરૂષ બદ્ધ થતો નથી. જેમ પાકું ફળ કીટને પકડી રહેતું નથી, કિંવા કીટ પણ તેને પકડી રાખતું નથી, તેમ જેનો સંસારાદિકપરનો સર્વ પ્રેમ નિર્જીવ થાય છે; પુત્ર, દ્રવ્ય તથા સ્ત્રી આધિન વર્તતાં હોય, તોપણ જેમ કોઈ વિષના પાત્રનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતું નથી; તેમ તે તેમનાપર મમત્વ રાખતો નથી. વધુ શું કહું ? જેમ કોઈ ઘગઘગતા પદાર્થનો સ્પર્શ લાગતાંજ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લે છે; તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ વિષયોથી પરાવૃત્ત થઈને આત્મવિચારમાં નિમગ્ન થાય છે. સ્વામીના જાયથી દાસી જેમ તેની આજ્ઞાનો લોપ કરતી નથી; તેમ તેનું અંતઃકરણ બાહ્યવિષયો તરફ દોડતું નથી; તથા ઐક્યની મુઠીમાં ચિત્તને પકડીને તેને આત્માનો છંદ લગાડે છે. આમ થવાથી જેમ અગ્નિને રાખમાં દાખવાથી ધૂમ્ર આપોઆપ બંધ પડે છે; તે પ્રમાણે તેની આ લોકના વિષયોની ઇચ્છા સહજજ નાશ પામે છે. કેમકે મનનો નિગ્રહ થયો એટલે ઇચ્છા આપોઆપજ નષ્ટ થાય છે; હે અર્બુન ! આવા મનુષ્યનું સઘળું વિપરીત જ્ઞાન લય પામીને તેને સત્ય બોધજ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રમાણે સંચિત કરેલાં પાણીનો નિત્ય વ્યય કરવામાં આવતાં તે ન્યૂન થતું જાય છે; તે પ્રમાણે પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવતાં ભોગવતાં ખૂટી જાય છે; અને અહંકર્તૃત્વ-

જાવના ન હોવાને લીધે નવીન કર્મ બંધાતાં નથી. હે અર્જુન ! આ પ્રકારે સર્વ કર્મોની ક્ષીણ દશા થઇ એટલે પછી શ્રીગુરૂની આપો-આપ પ્રાપ્તિ થાય છે. રાત્રિના ચાર પ્રહર સમાપ્ત થાય એટલે અંધ-કારનો નાશ કરનાર સૂર્ય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે; અથવા કેળાંને લુપ્તખો આવી જે પ્રમાણે કેળની વૃદ્ધિને અટકાવે છે, તે પ્રમાણે શ્રીગુરૂ મળવાથી જિજ્ઞાસુની કર્મકર્તૃત્વની ખટપટ બંધ પાડે છે. વળી પૌર્ણિમા આવતાં જે પ્રમાણે ચંદ્રમાં જરા પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી, તે પ્રમાણે ગુરૂપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી જિજ્ઞાસુને કોઇ પ્રકારની ખામી રહેતી નથી અને સર્વ અજ્ઞાન ગુરૂની કૃપાથી નષ્ટ થાય છે. રાત્રિની સાથે જેમ અંધકારનો પણ નાશ થાય છે; તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે તેના ગર્ભમાં રહેલી કર્મ, કર્તા અને કાર્યની ત્રિપુટીનો પણ આપોઆપજ નાશ થાય છે. જેમકે ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારી નાખવામાં આવે એટલે તેના ઉદરમાંના ઝર્ભને પૃથક્ ભારવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ પ્રકારે સર્વ કર્મનો સમૂળો નાશ થવો એનેજ સંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. આ તેનું મૂળ અજ્ઞાન નાશ થવાને લીધે પછી સર્વત્ર તેને પોતાનુંજ સ્વરૂપ દેખાય છે. મનુષ્ય નિદ્રામાંથી બગૃત થયા પછી, હું કૃપમાં ઢૂળી ગયો છું એવો જે ભ્રમ તેને સ્વપ્નમાં થયો હતો ને સત્ય માનીને તેમાંથી પોતાને કાઢવાની ખટપટ કરશે કે ? તે પ્રમાણે મને સમજ પડતી નથી, હું હવે સમજ લઈશ એવું તેનું દુઃસ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞેય તથા જ્ઞાતા એ બેઠ નિવૃત્ત થઇ તે કેવળ ચિદાકાશ અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર બની રહે છે. હે અર્જુન ! પ્રતિબિંબ સહિત આરસી દૂર લઇ જવામાં આવતાં જે પ્રમાણે દર્શન વિનાનો દ્રષ્ટાજ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે; તે પ્રમાણે અજ્ઞાન જ્યારે બંધ છે ત્યારે તે પોતાની સાથે જ્ઞાનને પણ લેતું બંધ છે, પછી કેવળ નિષ્ક્રિય એવું જ્ઞાન સ્વરૂપજ અવશિષ્ટ રહે છે. હે અર્જુન ! આ નૈષ્કર્મ્ય ભૂમિકામાં સ્વભાવતઃ કોઇ પણ પ્રકારની ક્રિયા રહેતી નથી; માટે તે સ્થિતિને નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. તે સ્વતઃજ આપણું સ્વરૂપ હોવાથી તેના અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમને લીધે જે મિથ્યા અસ્તિત્વ આવે છે, તે વિલય પામતાં કેવળ સત્ય અસ્તિત્વજ અવશિષ્ટ રહે છે. એવી રીતે કે જેમ વાયુની ઉપાધિથી જળમાં ઉત્પન્ન થતા તરંગો વાયુ નષ્ટ થતાં આપોઆપજ પાણીની સાથે એક્ય પામે છે. આ પ્રકારે જે નિષ્કર્મતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહેવામાં આવે છે; અને એજ સિદ્ધિ સ્વભાવતઃ સર્વ સિદ્ધિઓમાં મુખ્ય છે. જે પ્રમાણે કળશની સ્થાપના થતાં દેવાલય બાંધવાનું કાર્ય

સમાપ્ત થાય છે; અથવા ગંગા સમુદ્રમાં ભળી ગઈ એટલે જેમ તેનું નામ રહેતું નથી; કિંવા સુવર્ણ શુદ્ધ કરવામાં આવતાં સોળે આના કસ આળ્યો એટલે જે પ્રમાણે તેને શુદ્ધ કરવાની ક્રિયાનો અંત આવે છે; તે પ્રમાણે જે જ્ઞાનથી આપણા અજ્ઞાનનો નાશ થાય અને તે જ્ઞાન પણ સાથે સાથે નષ્ટ થાય એવી જે સ્થિતિ, તે કરતાં વિશેષ કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતુંજ નથી; માટે તેને “પરમ સિદ્ધિ” કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધિં પ્રાપ્તો યથા બ્રહ્મ તથાન્નોતિ નિબોધ મે ।

સમાસેનૈવ કૌંતેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૫૦॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય ! આ જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતારૂપી સિદ્ધિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તે હું સંક્ષેપ-માંજ કહું છું; તે સમજ લે. આ જે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ તેજ જ્ઞાનની પરમ-સીમા છે. (૫૦)

ટીકા:—પરંતુ શ્રીગુરૂપાના યોગથી જે કોઈ ભાગ્યવાન પુરુષને આ આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે; સૂર્યોદય થતાંની સાથે જે પ્રમાણે અંધ-કારનોજ પ્રકાશ બને છે; કિંવા દીપકની જ્યોતિને કપૂરનો સ્પર્શ થતાંજ તે કપૂર દીપક બની જાય છે; અથવા મીઠાનો ગાંગડો પાણીમાં મેળવતાંની સાથેજ જે પ્રમાણે તે પાણી બની જાય છે; કિંવા નિદ્રાગ્રસ્ત મનુષ્યને ભાગૃત કરતાંની સાથેજ મિથ્યાસ્વપ્ન સહિત તેની નિદ્રા નષ્ટ થાય છે અને તે પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે દૈવયોગે જે કોઈની વૃત્તિ ગુરૂવાક્ય શ્રવણ થતાં લેદનો નાશ કરી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે; તેને પછી કાંઈ પણ કર્મ કરવાના અવશિષ્ટ રહે છે એમ કોણ કહેશે ? આકાશને શું કાંઈ અહિંથી તહિં જવું આવવું પડે છે કે ? માટે તેને ખરેખર કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી; પરંતુ એવી સ્થિતિ જેને તેને પ્રાપ્ત થતી નથી કે ઉપદેશ વચન કાને પડતાંજ હે કિરીટી ! તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જાય. જેણે સ્વકર્મરૂપી અગ્નિમાં કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મરૂપી ઈંધનવડે પ્રથમ રજ અને તમને ભસ્મીભૂત કર્યા છે; પુત્ર, વિત્ત અને પરલોક એ ત્રણની ઈચ્છા જેની દાસી બની ગઈ છે; જે ઇંદ્રિયો વિષયોમાં સ્વચ્છંદે ભ્રમણ કરીને પાપમય બની ગઈ હોતી, તેને જેણે સંયમરૂપી તીર્થમાં સ્નાન કરાવ્યું છે; અને સર્વ સ્વધર્મરૂપી કૃણ ઈશ્વરને અર્પણ કરીને અટલ વૈરાગ્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે; આ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારમાં પરિણત થનારી જ્ઞાનની ઉત્કર્ષદશાનો લાભ થાય તેવી સર્વ સામગ્રી જેણે મેળવી લીધી છે; અને તેવામાંજ

તેને સદ્ગુરૂનું મિલન પણ થયું છે; તથા તેમણે પણ તેને કોઈ વાતથી વંચિત રાખેલો નથી હોતો, એ સર્વ ખરું; તથાપિ શું ઔપચી લેતાંજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ? અથવા સૂર્યોદય થતાંજ મધ્યાહ્ન થઈ જાય છે ? ક્ષેત્ર ઉત્તમ હોય અને પૃથ્વી પલાળેલી હોય તો તેમાં ઉત્તમ બીજ વાવવાથી અઢળક ફળલાભ મળી શકે ખરો; પરંતુ તેમાંજે વખત તો લાગે છેજ. રસ્તો સુગમ હોઈ સજ્જનની સોખત મળે છે તો ઇષ્ટ સ્થળે અવશ્ય પહોંચાય છે ખરું; પણ તેમાંજે આવશ્યક કાળ તો વ્યતીત થવાનોજ. તેજ પ્રમાણે જેને વૈરાગ્યનો લાભ થાય છે, સદ્ગુરૂની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતઃકરણમાં વિવેકનો અંકુર ફૂટ્યો હોય છે, તેને પ્રજ્ઞ એક છે, અન્ય સર્વ જ્ઞાન છે, એવી દૃઢ પ્રતીતિ પણ થઈ જાય છે ખરી; કિન્તુ વસ્તુતઃ જે પરબ્રહ્મ સર્વાત્મક અને સર્વોત્તમ છે, જેના જ્ઞાન આગળ મોક્ષનું કંઈ કામજ નથી રહેતું, જે જ્ઞાન હે કિરીટી ! સંસારની ત્રણે અવસ્થાઓનો લય કરે છે, તે જ્ઞાનને પણ જે વસ્તુ સમાવી દે છે; જ્યાં એકયની એકતા પણ નથી રહેતી; જ્યાં આનંદની પ્રતીતિ પણ લય પામી જાય છે; અને કંઈ અવશિષ્ટ ન રહેતાં, જે એક વસ્તુ માત્રજ શેષ રહે છે, તે પ્રજ્ઞ સાથે એકત્વ પામી પ્રજ્ઞસ્વરૂપ થઈ રહેવાનું પ્રેમપૂર્વકજ બની શકે છે. ક્ષુધાતુરને ષડ્સયુક્ત લોજન આપવામાં આવે તોપણ તે આસ પછી આસ લઈનેજ તૃપ્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તે પ્રમાણે વૈરાગ્યના આશ્રયથી વિવેકરૂપી હીપક પ્રકાશિત કર્યા પછીજ આત્મારૂપી ખજનો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; માટે આત્મસંપત્તિનો ઉપલોભ લેવાની યોગ્યતારૂપી નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે ક્રમદ્વારા પ્રજ્ઞરૂપની પ્રાપ્તિ સરલતાથી થાય છે, તે ક્રમનો મર્મ હવે તને હું કહું છું તે સાંભળ.

बुद्ध्या विशुद्धया युक्ते मूल्यात्मानं नियम्य च ।

शान्तान्विषयास्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય અત્યંત શુદ્ધબુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ધૈર્ય વડે પોતાના ચિત્તનું નિયમન કરી, શબ્દાદિક વિષયોનો પરિત્યાગ કરી, પ્રીતિ અને અપ્રીતિને નષ્ટ કરી દે છે; (૫૧)

ટીકા:—પ્રથમ તે ગુરૂએ દર્શાવેલા માર્ગે વિવેકરૂપી તીર્થને કિનારે પહોંચી બુદ્ધિનો મળ ધોઈ નાખે છે, કે જેથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈને આત્મસ્વરૂપમાં જઈ મળે છે. જેમ રાહુના આસમાંથી યુક્ત થએલી પ્રભા ચંદ્રમાને આલિંગન આપવી હોય, કિંવા કુલવાન સ્ત્રી

ઉભય કુલર્તુ અભિમાન ત્યજીને કેવળ પોતાના પ્રિયપતિનું અનુસરણ કરતી હોય; એવી મહા પવિત્ર બુદ્ધિ દ્વૈતનો ત્યાગ કરી આત્મચિંતનમાંજ નિમગ્ન બની રહે છે. અને સર્વદા જ્ઞાનરૂપી અમૃત પાઇ પાઇને ઇન્દ્રિયોએ જે શબ્દાદિ વિષયોનું મહત્ત્વ વધારેલું હોય છે; તે પાંચે વિષયનો તે મનુષ્ય વૃત્તિનિરોધદ્વારા એવો લય કરી નાખે છે કે બાણે પ્રકાશ દૂર થતાં મૃગજળ વિલીનતા પામી ગયું હોય. અન્ન-જીવણે જે નીચ મનુષ્યનું અન્ન ખવાઈ જતાં જેમ તેનું વમન કરી નાખવામાં આવે; તેમ તે ઇન્દ્રિયો પાસે વાસના સહિત વિષયોનું વમન કરાવે છે અને પછી એ ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ વૃત્તિરૂપી ગંગા-તટે લઇ જઈ શુદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે તે શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. એ પછી ઇન્દ્રિયોનું સાત્વિક ધૈર્યથી શોધન કરી તેને મનસહિત યોગ-ધારણમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; તથા પ્રારબ્ધને અનુસરીને તે પ્રતિકૂલ ભોગ પ્રાપ્ત થતાં તે તેનો તિરસ્કાર નથી કરતો અને અનુકુલ ભોગ પ્રાપ્ત થતાં તેનાથી હર્ષ નથી પામતો. આ પ્રકારે હે કિરીટી ! તે મનુષ્ય અનુ-કુલ વા પ્રતિકુલ વિષયોનો રાગદ્વેષ ત્યજી ધર્મ ગિરિકંઠરામાં કિંવા નિર્જન પ્રદેશમાં જઇ વસે છે. (૧૦૨૧)

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

લોકાર્થઃ—જે એકાંતવાસ કરનાર મિતાહારી, કાયા, વાચા અને મનને સ્વાધીન રાખનાર, નિરંતર ધ્યાનયોગમાં તત્પર રહેનાર અને વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર હોય છે; (૫૨)

ટીકા—જ્યાં લોકોની ગીરદી ન હોય એવું અરણ્ય જોઇ તે સ્થાને તે વસે છે; ત્યાં જે કોઇ પણ સમાજ હોય તો તે પોતાના અવયવોનોજ સમુદાય હોય છે; ઇન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ એજ તેની કીડા હોય છે; મુગા રહેલું એજ તેનું લાષણ હોય છે; શુરૂવાક્યનાં મનનમે લીધે તેને અન્ય ચિંતનનો વખતજ મળતો નથી; અને પોતાના અંગમાં શક્તિ આણવી અને ક્ષુધાનો નાશ કરવો તથા જીવ્હાના લાડ-કોડ પરિપૂર્ણ કરવા, આ ત્રણે બાબતની ભોજનપ્રસંગે તે દરકાર કરતો નથી; તે મિતાહાર કરે છે; પૂરેપૂરું પેટ ભરી લેતો નથી; જે જકરા-ઝિને કાંઈ પણ આહાર ન આપવાથી તે પ્રાણનો નાશ કરશે એમ એમ સમજીને તે પ્રાણરક્ષા જેટલોજ આહાર કરે છે; અને પરપુરૂષ ઇચ્છા કરે તોપણ કુલ સ્ત્રી જેમ તેને વશ થતી નથી; તે પ્રમાણે નિદ્રા

કિંવા આલસ્યને વશ થવું પડે એટલે આહાર તે કરતો નથી. ઇશ્વરને હંડવત્ પ્રણામ કરતી વખતેજ માત્ર તે જમીનને સ્પર્શ કરે છે, તે સિવાય કદિ પણ અવિચારથી ભૂમિ પર નિદ્રા લેવાને માટે અંગ ટેકવતો નથી. માત્ર શરીરના વ્યાપાર પૂરતોજ તે હાથ પગનો ઉપયોગ કરે છે; કિંબહુના તેણે અંતઃકરણ તથા બાહ્યેન્દ્રિયો પોતાને સ્વાધીન કરેલી હોય છે; અને હે અર્જુન ! તે પોતાની વૃત્તિને મનના ઉમરા સુધી પણ આવવા દેતો નથી; તો પછી બોલવું ચાલવું વગેરે વ્યાપારને ક્યાંથી સ્થાન મળે વાડ ? આ પ્રકારે શરીર, વાણી તથા મન એ સર્વને છતીને તેણે ધ્યાનાકાશને સ્વાધીન કરી લીધું હોય છે. જે પ્રમાણે આરસીમાં આપણું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ દેખાય છે, તે પ્રમાણે શુરવાક્યના બોધથી તેણે પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરેલો હોય છે. ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા, તેની ધ્યાનરૂપી વૃત્તિ, અને તે વૃત્તિથી જેતું ધ્યાન કરવાનું તે ધ્યેય; આ ત્રિપુટીને તે પોતામાંજ જુએ છે. હે પાંડુસુત ! અને ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન એ ત્રિપુટી એકરૂપ ન થાય ત્યાં સુધી ધ્યાન કર્યા કરે છે, જેથી મોક્ષેચ્છુ આત્મજ્ઞાન વિષે સમર્થ બની રહે છે; પરંતુ યોગ પ્રક્રિયાની સહાયથી હે અર્જુન ! શુદ્ધ અને શિશ્નના મધ્ય ભાગને એડીથી દાબીને તે મૂળબંધ સિદ્ધ કરે છે. અષોભાગ સંકુચિત કરી મૂળબંધ, ઉડિયાન બંધ અને જલ-ધરબંધ, એ ત્રણ બંધથી વાયુના ભેદ તોડી નાખી તેને સમાન કરે છે; આ પ્રકારે પ્રાણનો રોધ થયો એટલે કુંડલિની જગૃત થઈ મધ્યમા અથવા સુષુમ્ણાનો માર્ગ મોકળો થાય છે; અને આધારચક્રથી આશાચક્ર પર્યંત સર્વનો ભેદ કરીને ઊર્ધ્વ જાય છે. પછી બ્રહ્મરંધ્રમાંના સહસ્ર દલ કમલરૂપી મેઘમાંથીજ ઉત્તમ અમૃતવૃષ્ટિ થાય છે, તેના પ્રવાહ મૂળબંધ પર્યંત લાવે છે. પછી મૂર્ધ્નિ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી ભૈરવના પાત્રમાં મન તથા વાયુનો ખીચડો ભરે છે. આ પ્રકારે આ યોગસાધનનો બળવાન સમુદાય આગળ કરી તેના આશ્રયથી ધ્યાન સ્થિર કરે છે; અને ધ્યાન તથા યોગ એ ઉભય નિર્વિઘ્નપણે આત્મ-તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વેજ તેણે વૈરાગ્ય જેવા પરમમિત્રને સાધ્ય કરી રાખેલો હોય છે. તે સર્વ ભૂમિકાઓમાં તેની સાથેજ રહે છે. આપણે જે જોવાનું હોય તે દેખાય નહિ ત્યાં સુધી ચક્ષુને જે દીપકની સોળત હોય તો પછી જોવાને વાર શા માટે લાગવી જોઈએ ? તે પ્રમાણે મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થએલા સાધકને તેની વૃત્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લય પામે ત્યાં સુધી જે વૈરાગ્યની સોળત હોય તો પછી

તેની મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ભંગ શી રીતે પડશે ? માટે વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાનને અભ્યાસ કરનાર તે ભાગ્યવાન પુરુષ તે આત્મલાભને પાત્ર થાય છે. વૈરાગ્યનું વજ્રકવચ પહેરીને તે રાજયોગરૂપી અશ્વપર સ્વાર થાય છે; અને પછી વચમાંજ નાના મોટા પદાર્થ દેખાય તેને વિવેકરૂપી મૂઠીમાં પકડેલા ધ્યાનરૂપી મજબૂત ખડ્ગવડે સંહાર કરે છે. આ પ્રકારે સૂર્ય જેમ તિમિરમાં નિઃશંકપણે પ્રવેશ કરે છે તેમ તે મોક્ષરૂપી વિજય-શ્રીને વરવા માટે સંસારરૂપી રણમાં નિઃસંશયપણે પ્રવેશ કરે છે.

અહંકારં બલં દર્પ કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાંતો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

શ્લોકાર્થ:—અને જે મનુષ્ય અહંકાર, સામર્થ્ય, ઉન્મત્તતા, કામ, ક્રોધ તથા સંગ્રહ, ઇત્યાદિ વિકારોને ત્યાગીને મમતારહિત થઈ શાંત રહે છે તે મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ બનવાને યોગ્ય થાય છે. (૫૩)

ટીકા:—ત્યાં તેને અટકાવવાને માટે આવેલા દોષરૂપી વૈરીઓને તે હરાવે છે. તે પૈકી પહેલો વૈરી ‘દેહભિમાન’ છે. જે અહંકાર મનુષ્યને મારીને પણ જતો કરતો નથી, અને ઉત્પન્ન કરીને જીવવા પણ દેતો નથી; પરંતુ દેહના કેદખાનામાં પૂરી રાખે છે, તે અહંકારનું નિવાસ સ્થાન જે દેહરૂપી કિલ્લો તેને તે તોડીને હસ્તગત કરી લે છે; અને તેજ પ્રમાણે, હે અર્જુન ! બીજો વૈરી જે ‘બળ’ તેનો પણ નાશ કરે છે. જે બળરૂપી શત્રુ વિષયનું નામ સાંભળતાંની સાથે ચારગણો બળવાન થઈ સર્વ વિષય સિવાય ઇતર વસ્તુનું ભાન રહેવા દેતો નથી. તે કેવળ વિષયરૂપી વિષનો ક્રૂપ છે અને સર્વ દોષોનો રાજા છે; પરંતુ તે ધ્યાનરૂપી અસિનો ઘાવ શી રીતે સહન કરી શકે ? અને પ્રિય વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ થાય છે; તેનું આનંદાદન લઈને જે શરીરમાં પ્રકટ થાય છે; જે સન્માર્ગ ભુલાવી દઈને અધર્મના અરણ્યમાં અથડાવી નરકાદિરૂપી વ્યાઘ્રના મુખમાં સોંપી દે છે. આવો જે વિશ્વાસઘાતી ગર્વરૂપ શત્રુ તેને તે મારી નાખે છે. અને જેનાથી ડરીને તપસ્વીઓ થરથર કંપે છે; ભયંકર ક્રોધ જેનું પરિણામ છે; અને જેમ જેમ તેના લાડકોડ પૂરા પાડવામાં આવે તેમ તેમ જે અધિકાધિક વૃદ્ધિને પામે છે; એવો જે ‘કામ’ તેને તે એવો અદ્રશ્ય કરી નાખે છે કે પછી તે દેખાજ દેતો નથી. ક્રોધની પણ તેજ સ્થિતિ થાય છે. મૂળ કાપીને ખોદી નાખવામાં આવે એટલે જેમ શાખાઓનો નાશ આપોઆપજ થાય છે, તે પ્રમાણે કામનો નાશ થવાથી ક્રોધનો નાશ

આપોઆપજ થાય છે. જે પ્રમાણે રાજા જેને હેડમાં નાખવાનો હોય તેનાજ મસ્તકપર તે હેડને ઉપડાવી લાવે છે, તે પ્રમાણે ‘પરિગ્રહ’ (પ્રાપ્ત સંપત્તિ) રૂપી શત્રુ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સ્ફુરણ કર્યા કરે છે. જે પરિગ્રહ, વૈરાગ્યશીલનું નામ સાંભળતાંની સાથે મસ્તક ધ્રુણાવી તે વૈરાગ્યશીલ પુરૂષના અંગમાં સંચાર કરી અવશુષ્ણ ઉત્પન્ન કરે છે; અને ‘આ માફ’ એવા અભિમાનમાં ધ્રુંચવે છે. જે પરિગ્રહ ‘આ મઠ મારો છે’ ‘આ શિષ્ય મારો’ ‘આ ગ્રંથ મારો’ આવાં ચિન્હોથી વૈરાગ્યશીલ પુરૂષને પણ પોતાના પાશમાં બદ્ધ કર્યો છે; વૈરાગ્યશીલ પુરૂષ કુટુંબાદિ સંસારનો ત્યાગ કરી વનમાં જાય તોપણ જે પરિગ્રહ તેને ત્યાંના પદાર્થોમાં મમત્વ કરાવે છે; સારાંશ સર્વથૈવ નગ્ન મનુષ્યને પણ તે પોતાના પાશમાં બદ્ધ કરે છે; આવો જે અજીત શત્રુ પરિગ્રહ, તેના નામનિશાનનો નાશ કરીને જે મુમુક્ષુ સંસારને જીતવાનો આનંદ હોગવે છે; તેને ભેટવાને માટે જ્ઞાનશુણના અમાનિત્વાદિક સમુદાય-રૂપી મોક્ષદેશના માંડલિક રાજાઓ આવે છે; અને તેને યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી ભેટ અર્પણ કરીને તેઓ તેનો પરિવાર થઇને રહે છે. પ્રવૃત્તિરૂપી રાજમાર્ગે તેની સ્વારી બ્યારે ચાલતી હોય છે ત્યારે ત્રણ અવસ્થારૂપી સ્ત્રીઓ પગલે પગલે તેનાપરથી પોતાના સુખરૂપી જીરું મીઠું ઓવારી નાખે છે. સામે વિવેકરૂપી ચોપદાર જ્ઞાનરૂપી છઠી હસ્તમાં ધારણ કરીને દ્રશ્ય પદાર્થ સમુદાયને છિન્નભિન્ન કરતો ચાલે છે; અને યોગભૂમિકારૂપી સ્ત્રીઓ જાણે આરતી લઇને ઓવારણાં લેવાને ન આવતી હોય ! તેમ લાગે છે. ત્યારે રિદ્ધિસિદ્ધિના અનેક સમુદાયો એકત્રિત થઇ તેનાપર તે પ્રસંગે જે પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે તે વડે તે સ્નાન કરે છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મૈક્યરૂપ સ્વરામ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સમય જંમ જેમ નિકટ આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ત્રૈલોક્ય હર્ષથી પરિપૂર્ણ દેખાય છે. તે વખતે હે અર્જુન ! તેને આ વૈરી કે આ મિત્ર, એમ કહેવાનું અવશિષ્ટ રહેતુંજ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ પણ કારણથી કોઈ પણ વસ્તુને મારી કહે એવી કોઈ વસ્તુજ દેખાતી નથી, એવો તે અદ્વિતીય થઇ રહે છે. હે અર્જુન ! પોતાની આત્મસત્તાથી સર્વ વિશ્વ વ્યાપ કરી નાખ્યા પછી ‘માફ’ કહેવાનો અવકાશજ ન રહેવાથી મમતાનો ત્યાગ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ અહંકારાદિ ત્રિપુવર્ગને જીતીને સર્વ જગત હુંજ છું એવો યોધ થવાથી તેના યોગ-રૂપી અશ્વની દોડ પણ આપોઆપ બંધ થાય છે; અને પછી અંગમાં જે વૈરાગ્યરૂપી મજબૂત કવચ પરિધાન કરેલું હોય છે તેને પણ તે

ક્ષણભરને માટે ઢીલું કરે છે; અને ધ્યાનરૂપી ખડગવડે નાશ કરવાની કાંઈ પણ વસ્તુ અવશિષ્ટ ન રહેવાથી તેને ધારણ કરનારી વૃત્તિનો હાથ પણ ઢીલો થઈને નીચે પડી જાય છે. જે પ્રમાણે ખરું રસાયન રોગનો નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે, તેવી તેની સ્થિતિ થાય છે. કિંવા મુકામ આવેલો જોઈ જેમ ચાલવાની ક્રિયા બંધ પડે છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થતાં અભ્યાસ આપોઆપ અટકી પડે છે. ગંગા સમુદ્રને મળ્યા પછી જેમ પોતાનો વેગ બંધ કરે છે; કિંવા કામિની સ્ત્રી જે પ્રમાણે પોતાનો પતિ મળે એટલે શાંત થાય છે; અથવા કેળ ફલિત થાય એટલે તેની વૃદ્ધિ અટકી પડે છે; કિંવા ગામમાં પહોંચ્યા પછી માર્ગ સમાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાંજ તે સાધનરૂપી હથિઆરો નીચે મૂકી દે છે. માટે હે અર્જુન ! બ્રહ્મની સાથે ઐક્ય થતી વખત તેનાં સર્વ સાધન પાછાં વળે છે. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યનો ઉત્તરકાળ, જ્ઞાનાભ્યાસની વૃદ્ધાવસ્થા અથવા યોગરૂપી કૃણની પરિપક્વ દશા, એની જે શાંતિ તે, હે અર્જુન ! તેનામાં સંપૂર્ણ છવાઈ જાય છે ત્યારે તે પુરૂષ બ્રહ્મ થવાને યોગ્ય થાય છે. પૌષ્ણિમા કરતાં ચૈત્રશની રાત્રિના ચંદ્રની કળામાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે, કિંવા સોળ આના કસ કરતાં પંદર આના કસમાં જેટલી ન્યૂનતા હોય છે; અથવા સાગરમાં ગંગાનો પ્રવેશ થયા પછી પણ જ્યાં સુધી તેનો પ્રવાહ દેખાય છે ત્યાં સુધી તે ગંગા, અને જ્યાં તે બંધ પડે છે ત્યાંથી તે સમુદ્ર ગણાય છે; તે પ્રમાણે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ થનારમાં જે ભેદ હોય છે તે ભેદ શાંતિના યોગથી તત્કાળજ નાશ પામે છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવા પૂર્વે ‘ મૂળથીજ પોતે બ્રહ્મ છે ’ એવી જે પ્રતીતિ થવી, તેજ બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાની યોગ્યતા છે, એમ તું જાણ.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥૫૪॥

શ્લોકાર્થ:—અને તે બ્રહ્મરૂપ થએલ પુરૂષ પ્રસન્ન અંતઃકરણ વાળો થઈને કોઈ પણ વસ્તુનો શોક કરતો નથી અને કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી; પરંતુ સર્વ જૂતોમાં સમખુદ્ધિ રાખી પરમ ભક્તિને પ્રાપ્ત કરી લે છે. (૫૪)

ટીકા:—હે અર્જુન ! તે બ્રહ્મભાવની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થએલો પુરૂષ પછી આત્મબોધની પ્રસન્નતાના પદપર અધિષ્ઠિત થાય છે. જે અગ્નિના યોગથી રસોઈ તૈયાર થાય છે, તે અગ્નિની તે પદાર્થમાંની

ઉચ્છ્વતા જ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારેજ જે પ્રમાણે તે અન્ન ખાઈ શકાય છે; અથવા જે પ્રમાણે શરદ ઋતુ આવી એટલે વર્ષાઋતુમાં દરરોજ આવતા ભરતીઓટનો વિલય થઈ અંગા સ્થિર થાય છે; કિંવા ગાય-નની પરિસમાપ્તિ થતાં જેમ મૃદંગ, તાંબુરો વગેરે બંધ થઈ પાછળ કેવળ તેનો આનંદ અને લોકોની વાહ વાહજ અવશિષ્ટ રહે છે; તે પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો શ્રમ પણ જે સ્થિતિમાં ઐક્ય પામી જાય છે, તે સ્થિતિને આત્મજ્ઞાનની પ્રસન્નતા કહે છે. આ સ્થિતિનો તે યોગ્ય પુરૂષ ઉપલોગ લે છે. ઐક્યભાવની એવી ભરતી આવવાથી અમુક વસ્તુ પોતાની ધારીને તેને માટે શોક કરવો કે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી, એ વિષયનો આપોઆપ અંત આવે છે. જે પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાંની સાથે સર્વ નક્ષત્રોનું તેજ હરાઈ જાય છે; તે પ્રમાણે હે અર્જુન ! આત્માનુભવ પ્રાપ્ત થતાંજ જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટિ જશે ત્યાં ત્યાં ભૂતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ ન્યૂન થતો થતો નષ્ટ થઈ અંતે અભેદભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પાટીપર લખેલા અક્ષરો જે પ્રમાણે હાથવટી લુંસી નાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે તેની દ્રષ્ટિમાંથી સર્વ ભેદ અને દ્વેષ નષ્ટ થાય છે. તેના યોગથી, જાગૃતિ અને સ્વપ્નનાં જે વિપરીત જ્ઞાનો, તેને તે અજ્ઞાનમાં લીન કરે છે. પછી અન્યથા જ્ઞાનનું કારણ જે અજ્ઞાન તે પણ આત્મજોષની વૃદ્ધિ થવાથી ઘટતાં ઘટતાં પૂર્ણ જોષમાં સર્વથા લય પામે છે. ભોજનનો આરંભ કર્યો એટલે જેમ પ્રત્યેક ગ્રાસની સાથે ભૂખ કમી થતાં થતાં અંતિમ ગ્રાસ મુખમાં નાખતાં તૃપ્તિ થાય છે; અથવા ચાલવાના કમથી વાટ કમી થતાં થતાં મુકામે પહોંચ્યા એટલે ચાલવાની ક્રિયા બંધ પડે છે; કિંવા ઉંઘમાંથી મનુષ્ય જેમ જેમ જાગૃત થતો જાય તેમ તેમ નિદ્રા ન્યૂન થતી જઈને પૂર્ણ જાગૃત થતાંની સાથે નિદ્રાની સમાપ્તિ થાય છે; અથવા પૌર્ણિમાના દિવસે ચંદ્રની પૂર્ણ કળા ખીલે એટલે પછી શુકલપક્ષ સમાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે જ્ઞેય નહિવત થતાં પૂર્ણ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણું પણ જ્યારે સમભાવમાં ઐક્ય પામે છે, ત્યારે સર્વ અજ્ઞાન નહિ જેવું થાય છે. કદપાંત સમયે સર્વ સૃષ્ટિ જલમય થાય છે ત્યારે સમુદ્ર અને નદીનો ભેદ નિવૃત્ત થઈ આપ્તઋત્તંબપર્યંત જેમ કેવળ જલજ હોય છે; કિંવા ઘટ મઠાદિ ઉપાધિનો નાશ થયો એટલે પછી એક આકાશજ અવશિષ્ટ રહે છે; અથવા કાષ્ઠ બળી રહેતાં કેવળ અગ્નિજ શેષ રહે છે; અથવા અલંકારો ગાળી નાખવાથી તેનાં નામ અને આકાર નષ્ટ થઈ કેવળ સુવર્ણજ અવશિષ્ટ રહે છે; મનુષ્ય જાગૃત થાય એટલે જેમ

સ્વમસ્યદિ નદ્ય થઈ તે જાતેજ માત્ર શેષ રહે છે; તે પ્રમાણે એક મારા સિવાય તેનો પોતાનો સુદ્ધાં તે પુરૂષને લેદ રહેતો નથી. આ સ્થિતિને જ્ઞાનીઓ ચતુર્થ ભક્તિ કહે છે, તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા આર્ત જિજ્ઞાસુ અને અર્થાર્થી એ ભક્તો જે રીતે માફ લખન કરે છે, તે તેની અપેક્ષાએ આ ચોથી ભક્તિ કહેવાય છે. બાકી તો પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય કે ચતુર્થ ભક્તિ એમાંનું કશુંજ એ નથી; પરંતુ મારી જે બ્રહ્મરૂપ સહજ સ્થિતિ તેનુંજ નામ ભક્તિ છે. મારો જે પ્રકાશ મારા વાસ્તવ સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે મને અન્યરૂપે દર્શાવીને મારા પ્રત્યે રૂચિ ઉત્પન્ન કરાવી આપે છે; અને જે પ્રકાશવડે જેવી સમજણથી જે વસ્તુ જોવામાં આવે તેને તે તેવીજ દેખાય છે. સ્વમનું દેખાવું કે ન દેખાવું એ જેમ પોતાનાજ અસ્તિત્વપર અવલંબિત છે, તેમ મારા જે પ્રકાશથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ કિંવા લય થાય છે, તે મારા સ્વાભાવિક પ્રકાશને હે કપિધ્વજ ! ભક્તિ કહે છે. માટે આર્તજનોમાં આ ભક્તિ ઇચ્છારૂપ બનીને જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે પણ હુંજ છું. જિજ્ઞાસુમાં પણ હે વીરેશ ! એજ ભક્તિ જિજ્ઞાસારૂપ બની મને જિજ્ઞાસ્યરૂપે પ્રકટ કરે છે; અને હે અર્જુન ! એજ ભક્તિ અર્થપ્રાપ્તિની ઇચ્છા બની મનેજ પોતાની પ્રાપ્તિમાં પ્રવૃત્ત કરી મને અર્થ નામને પાત્ર બનાવે છે. આ પ્રકારે જો મારી ભક્તિ અજ્ઞાનયુક્ત હોય છે તો તે હું સર્વસાક્ષીને દૃશ્યરૂપે દર્શાવે છે. દર્પણમાં મુખથીજ મુખ દેખાય છે; પરંતુ એમાં જે મિથ્યા બીજાપણું છે તેનું કારણ દર્પણજ છે. દ્રષ્ટિ વાસ્તવમાં એકજ ચંદ્ર જુએ છે પણ એકના બે ચંદ્ર દેખાવાનું કારણ જેમ નેત્રરોગ હોય છે; તેમજ હે ધનંજય ! વાસ્તવમાં સર્વત્ર હુંજ મને જોઉં છું અને જે મિથ્યા દૃશ્ય પદાર્થ દેખાય છે તેનું કારણ અજ્ઞાનજ છે. તે અજ્ઞાન ચોથી ભક્તિમાં રહેતું નથી અને પ્રતિબિંબ બિંબમાં મળી જાય છે તેમ માફ સાક્ષિત્વ મારામાંજ સમાઈ જાય છે. સુવર્ણ જ્યારે મિશ્રિત સ્થિતિમાં હતું ત્યારે પણ તે સુવર્ણજ હતું; પરંતુ મિશ્રણ જુદાં પાડ્યા પછી જેમ તે શુદ્ધરૂપે શેષ રહે છે; અરે, પૂર્ણિમા પહેલાં પણ પોતાને સ્થાને શું ચંદ્ર પૂર્ણ નથી હોતો ? પરંતુ પૂર્ણિમાના દિવસે જેમ તેના પૂર્ણત્વની પ્રતીતિ થાય છે; તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનના કારણે પણ હુંજ સર્વને જુદા જુદા નામે અને રૂપે દેખાઉં છું. કિન્તુ દૃશ્યરૂપથી હું લિન્ન જેવો જણાઉં છું અને દ્રષ્ટાપણું વિલીન થએથી મનેજ મારી પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે; માટે હે પાર્થ ! દૃશ્ય પદાર્થોથી પર એવી જે મારી ભક્તિ, તેને મેં ચોથી ભક્તિ કહી છે. (૧૧૨૬)

મત્તયા મામભિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરઃ ॥૫૫॥

શ્લોકાર્થ:—અને હું જેવડો અને જેવો છું તેવડો અને તેવો તે અને ભક્તિના યોગથી યથાર્થ બાંધે છે, અને અને યથાર્થ બાંધ્યા પછી તે મદૂપ થાય છે. (૫૫)

ટીકા:—આવી જ્ઞાનમય ભક્તિથી યુક્ત બનીને જે ભક્ત મારી સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે, તે કેવળ મારારૂપજ છે એ વાત આગળ કહેવાઈ ચુકીજ છે; કારણ કે હે કપિધ્વજ ! સાતમા અધ્યાયમાં હું હાથ પ્રસારીને કહી ગયો છું કે જ્ઞાની મારો આત્મા છે. એજ ભક્તિ અત્યુત્તમ હોવાના કારણે મેં કલ્પના આરંભમાં શ્રી ભાગવતના મિષથી બ્રહ્મદેવને ઉપદેશી હતી. જ્ઞાની તેને આત્મજ્ઞાન કહે છે, શિવો-પાસક તેને શક્તિ કહે છે અને હું તેને મારી પરમભક્તિ (પરાભક્તિ) કહું છું. કર્મચોગીને પણ મારારૂપ થવા પૂર્વે આ ભક્તિફલનો લાભ મળી જાય છે, તેથી તેને સમગ્ર જગત કેવળ મારાથીજ ભરપૂર જણાય છે. તે સમયે વૈરાગ્ય અને વિવેકસહિત જે બંધ, તે મોક્ષમાં લય પામે છે અને વૃત્તિ પણ નિવૃત્તિસહિત વિલીન થઈ જાય છે. બ્યારે ત્વંપદ સહિત તત્ત્વપદ પણ વિલીન થઈ જાય છે; ત્યારે આકાશ જેમ ચારે ભૂતનો પોતામાં લય થયા પછી સ્વયં શેષ રહે છે; તેમજ સાધ્ય અને સાધનથી પર એવું શુદ્ધ સ્વરૂપ જે હું છું તે મારામાં એકરૂપ થઈ તે સાધક પુરૂષ મારો ઉપલોગ લે છે. ગંગા જેમ સમુદ્રને મળી ગયા પછી પણ સમુદ્રમાં ભુદી શેલે છે, તેમ તે મારો ઉપલોગ લે છે; અથવા દર્પણને જેમ કોઈ સ્વચ્છ કરેલું દર્પણ ખતાવવામાં આવે તેના જેવું એ ઉપલોગનું સુખ માલુમ પડે છે; અથવા બ્યારે દર્પણ દૂર કરવાથી વદન દેખાતું બંધ થઈ જાય છે અને બેનારો કેવળ પોતામાંજ પોતાના મનવડે પોતાના દર્શનસુખનો અનુભવ લે છે; જેમ ભગૃત થયા પછી સ્વપ્ન નહિ રહેતાં પોતાની એકતાજ જણાઈ રહે છે અને તેનો ઉપલોગ દ્વૈતત્વ વિનાજ લેવામાં આવે છે. જેઓ કહેતા હોય કે એકરૂપ થયા પછી તે વસ્તુનો ઉપલોગ નથી લઈ શકાતો તો શબ્દથીજ શબ્દનું ઉચ્ચારણ તેઓ શી રીતે કરી શકે છે ? તેમના ગામમાં સૂર્યને પ્રકાશિત કરવા માટે દીપકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય, અથવા આકાશને ધારણ કરવા માટે મંડપ ઉભો કરવામાં આવતો હોય તો કોણ બાંધે ! અરે, રાજત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વગરજ શું

રાજા રાજસુખનો ઉપભોગ લઇ શકે છે ? અંધકાર શું સૂર્યને આલિંગન કરી શકે છે ? અને જે આકાશરૂપ નથી થઇ જતો તે આકાશની વ્યાપ્તિ શી રીતે બાણી શકે ? શુંબના અલંકાર શું રતનના અલંકારની થોભા આપી શકે છે ? માટે જે મારામાં તન્મય નથી બનતો તે માંડું સ્વરૂપ કેવી રીતે સમજી શકે ? અને મને ન સમજી શકે તો પછી મારી ભક્તિ કરવાની તો વાતજ શી કરવી ? એટલા માટે તરૂણાંગી જેમ તારૂણ્યનો ઉપયોગ લે છે તેમજ તે કર્મયોગી પણ મહરૂપ બની મારો ઉપભોગ લે છે. તરંગ જેમ સર્વત્ર જળનું ચુંબન કરે છે, પ્રભા જેમ બિંબમાં સર્વત્ર પ્રકાશિત થાય છે, અથવા અવકાશ જેમ આકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોય છે; તેજ પ્રમાણે તે પુરૂષ મહરૂપ બની કોઇ ક્રિયા કર્યા વગરજ માંડું ભજન કરે છે. અલંકાર જેમ સ્વભાવતઃ સુવર્ણનેજ સેવે છે; અથવા ચંદનની સુવાસ જેમ ચંદનનુંજ સેવન કરે છે; અથવા ચંદ્રિકા જેમ સ્વભાવતઃ ચંદ્રમાંજ અનુરક્ત રહે છે; તેજ પ્રમાણે અદ્વૈત સ્થિતિમાં વસ્તુતઃ કોઇ ક્રિયા નહિ હોવા છતાં પણ ભક્તિ થઇ શકે છે. આ વાત કેવળ અનુભવનેજ યોગ્ય છે, શબ્દથી કહેવા યોગ્ય નથી; માટે તે પુરૂષ પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર જે કંઈ શબ્દ વદે છે, તે શબ્દથી, બાણે કે તે મનેજ પોકારે છે અને તેજ બોલવું મારા ઉત્તરરૂપ પણ છે. જ્યાં બોલનારને કેવળ તે બોલનારનુંજ મિલન થાય અને અન્ય કોઈ ન હોય ત્યાં વાસ્તવમાં બોલવાની ક્રિયાજ નથી થતી. આવું જે મૌન છે તેજ માંડું ઉત્તમ સ્તવન છે. તે પુરૂષ જે બોલે છે તેને હું બોલનારની ભેટ થતાંજ જે મૌનત્વ બની બંધ છે, તેનાવડેજ તે મારી સ્તુતિ કરે છે. તેજ પ્રમાણે હે કિરીટી ! તે બુદ્ધિ કિંવા દ્રષ્ટિથી જે કંઈ જોવાનો યત્ન કરે છે તે દર્શનક્રિયા દ્રશ્યનો લોપ કરી તે જોનારનુંજ સ્વરૂપ બતાવે છે. દર્પણમાં જેતાં પહેલાં જે જોનારનું સ્વરૂપ હોય છે, તેજ જેમ દર્પણમાં જોવાથી દેખાય છે; તેજ પ્રમાણે તે પુરૂષનું દર્શન દ્રષ્ટાનેજ દર્શાવે છે. દ્રશ્યનો લોપ થઇ દ્રષ્ટવ જ્યારે દ્રષ્ટામાંજ લીન થઇ રહે છે, ત્યારે કેવળ એકતાજ અવશેષ રહેવાથી દ્રષ્ટાપણું પણ નથી રહી શકતું. જેમ બાળ્યા પછી સ્વપ્નમાં જોએલા પ્રિયજનને આલિંગન આપવા જતાં આલિંગન આપનાર અને આલિંગન આપવાની વસ્તુ એ દ્વૈતનો અભાવ હોઈ માત્ર પુરૂષજ વિદ્યમાન હોય છે; અથવા જેમ બે કાષ્ઠ ઘસવાથી તેમાંથી જે એક અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તે કાષ્ઠ અને અગ્નિનું નામ મટાડીને છેવટે પોતેજ-અગ્નિજ બચી રહે છે; અથવા સૂર્ય પોતાનું પ્રતિબિંબ હાથમાં લે તો

જેમ તેનું પ્રતિબિંબ નષ્ટ થઇ બિંબત્વ પણ જતું રહે; તે પ્રમાણે જોનાર જો મદ્ગુપ બનીને દ્રશ્ય જોવા બાંધે તો તે દ્રષ્ટવ્યસહિત વિલીન થઈ જાય છે. સૂર્ય અંધકારને પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે જેમ પ્રકાશ અંધકાર નહિ રહેવાથી તેની પ્રકાશકતા પણ નથી રહેતી તેમજ મદ્ગુપતા પામ્યા પછી દ્રશ્ય સંબંધી દ્રષ્ટવ્યપણું નથી રહેતું. આવી રીતે જોઈ અને ન જોવું એ બંનેથી રહિત જે સ્થિતિ, તેજ વસ્તુતઃ માઈ દર્શન છે. તે દર્શનનો ઉપલોગ હે કિરીટી ! મારો ભક્ત કોઈ પણ પદાર્થના દર્શનથી, દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યથી પર એવી દ્રષ્ટિ દ્વારા સર્વકાળ લીધા કરે છે; અને આકાશ જેમ આકાશના ભારથી નથી ડગમગતું તેમ તેની સ્થિતિ મુજ-હું આત્માના કારણે થઈ જાય છે. કલ્પના અંતમાં જેમ જલ, જલથીજ રોકાઈ જઈને તેનું વહન બંધ થઈ જાય છે; તેમ તે એક મુજ-હું આત્માથીજ ભરપૂર બની રહે છે. પણ પોતાનેજ શી રીતે ઓળંગી શકે ? અગ્નિ પોતાનેજ શી રીતે બાળી શકે ? જળ, જળવડે સ્નાન કરવા શી રીતે પ્રવૃત્ત થઈ શકે ? માટે સર્વત્ર હુંજ ભરેલો હોવાના કારણથી તેનું આવાગમન બંધ થઈ જાય છે, તેજ મુજ અદ્વિતીયની યાત્રા બાંધે. જળતરંગ જો કે અત્યંત વેગથી ધસે છે તથાપિ તેને કોઈ પણ ભૂમિપ્રદેશ નથી ઓળંગવો પડતો; કેમકે તે જે પણ વસ્તુનું ગ્રહણ કરે કિંવા ત્યાગ કરે તે, તેમજ તેનું ચાલવું અને ચાલવાનો માર્ગ સર્વ જળમયજ હોય છે; અને તે તરંગ ગમે ત્યાં જવા છતાં હે પાંડુસુત ! તે જળ હોવાના કારણે તેની એકાત્મતા લેદાતી નથી; તેજ પ્રમાણે તે પુરૂષ મારાગુપ બન્યા પછી અહંતાથી તેને સ્કુરણ થાય તોપણ તે સર્વભાવે મારામાંજ આવી મળે છે; અને એ પ્રકારે તે મારોજ યાત્રાળુ બને છે. શરીરના સ્વભાવવશ તે જો કંઈ કર્મ કરે છે તો તે કર્મને પણ તે મારાગુપ સમજીનેજ કરે છે. તે સમયે હે પાંડુસુત ! કર્મ અને કર્તા નહિ રહેતાં હુંજ નિજ-રૂપે નિજને જોતો હોઈ તેમ તે કેવળ મદ્ગુપજ બની રહે છે. જેમ દર્પણ દર્પણને જુએ તો તે ન જોવા બરાબરજ છે; જેમ સુવર્ણ સુવર્ણથી ઢાંકવું તે ઢાંકવું નથી; અને જેમ દીપકને દીપકવડે પ્રકાશિત કરવો તે પ્રકાશિત ન કરવા બરાબરજ છે; તેજ પ્રમાણે મારાગુપ બનીને જે કર્મ કરવું તેને કર્મ કેવી રીતે કહી શકાય ? કર્મ કરવા છતાં ‘હું કર્તા છું’ એવું અભિમાન નષ્ટ થવાથી તેની સર્વ ક્રિયા અક્રિયાજ બની જાય છે. તેની સર્વ ક્રિયાઓ આત્મસ્વરૂપ બનવાથી તે ક્રિયાને અક્રિયા કહેવીજ યોગ્ય છે; અને તેજ મારાં લક્ષણની પૂજા છે. માટે

હે કપિધ્વજ ! તે જે જે ક્રિયા કરે છે તે ક્રિયા ન કરવા સમાન હોઈ તેજ મારી મહાપૂજા બને છે. એજ પ્રમાણે તે જે જે બોલે તે સર્વ મારી સ્તુતિ છે; તે જે જે જીએ તે મારું દર્શન છે; તે જે જે ચાલે તે મારી-અદ્વયની યાત્રા છે. હે કપિધ્વજ ! તે જે કરે તે મારી પૂજા, તે જે કલ્પના કરે તે મારો જપ અને તે જે સ્થિતિમાં રહે તે મારીજ સમાધિ છે. જે પ્રમાણે સુવર્ણ અને સુવર્ણકંકણમાં અભેદ છે, તે પ્રમાણે લક્ષ્મિયોગથી તે મારી સાથે અભિન્ન થઈ રહે છે. પાણીમાં તરંગ, કર્પૂરમાં પરિમલ અને રત્નમાં તેજ એ જેમ અભિન્ન છે; વધારે શું કહું ? જે પ્રમાણે તંતુની સાથે પટ કિંવા મૃત્તિકાની સાથે ઘટનું એક્ય છે, તે પ્રમાણે તે મારો ભક્ત મારી સાથે એકરૂપ થઈ રહે છે. હે અર્જુન ! આવી એકનિષ્ઠ ભક્તિવડે તે સંપૂર્ણ દ્રશ્ય માત્રમાં હું આત્મા જે દ્રષ્ટા છું, તેને ભરપૂર જાણે છે. જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થાદ્વારા અને શરીર તથા શરીરના ચાલકના યોગથી વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત રૂપથી જે કાંઈ દ્રશ્ય પ્રતીત થાય છે; હે સુમતિ અર્જુન ! તે સર્વ દ્રશ્ય હુંજ છું, એવા પ્રોધના આવેશમાં તે આત્માનુભવના આવેશમાં નાચે છે. રજ્જુ દ્રષ્ટિગોચર થવાથી સર્પનો આભાસ ન્હાતો થઈ તે રજ્જુજ છે એવો જ્યારે નિશ્ચય થાય છે; દાગીનાની લગડી બનાવતાં જેમ તે સુવર્ણથી જરા પણ ભિન્ન નથી એવો નિશ્ચય થાય છે; પાણીમાં ઉત્પન્ન થનારા તરંગો ઉદ્ભવથી ભિન્ન નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી જેમ કોઈ તેના આકાર વિષે ભ્રમમાં પડતો નથી; અથવા સ્વપ્નમાં જોએલા સર્વ વિકારો પૈકી જાગૃત થઈને જોવા જતાં જેમ આપણા સિવાય અન્ય કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહેલું દેખાતું નથી; તે પ્રમાણે સંસારમાં જે કાંઈ છે અને નથી તે સર્વ વડે જોય વસ્તુજ પ્રકાશિત થાય છે; અને તે જોય પદાર્થ તે હુંજ છું, એવા અનુભવનો તે ઉપલોગ લે છે. તે જાણી લે છે કે, હું ઉત્પન્ન ન થનાર, જરારહિત, અક્ષર, અવિનાશી, જેની પૂર્વે કાંઈ નહિ હતું એવો, અંત નહિ એવો, અને અપાર આનંદમય, અચલ, અચ્યુત, અદ્વિતીય, અંતરહિત, સર્વનું મૂળ, તથા નિરાકાર અને સાકાર પણ હુંજ છું. સર્વનો ઇશ, અનાદિ અને અમર, અભય અને આધાર તથા આધાર-પર રહેનાર જે આધેય તે સર્વ હુંજ છું. સર્વદા સર્વનો અધિપતિ અને નિરંતર વિદ્યમાન, સહજ અને સતત સર્વવ્યાપી, તથા સર્વત્ર ભરેલો અને સર્વની પેઢીભેર પણ હુંજ છું. સર્વમાં નવો અને જૂનો, અભાવરૂપ અને સંપૂર્ણ, સર્વથી મોટો અને અણુરેણુથી પણ નાનો

હું જ છું. કિયારહિત અને એક, સંગરહિત અને શોકરહિત એવો સર્વ વસ્તુમાં હું વ્યાપક હોઈ મારામાંજ સર્વ વસ્તુ રહી છે; એવો સર્વમાં ઉત્તમ પુરૂષ હું છું. શબ્દાતીત અને કર્ષુરહિત, રૂપરહિત અને ગોત્રરહિત, સર્વત્ર સમાન અને સ્વતંત્ર, બ્રહ્મ તથા પરબ્રહ્મ હું છું. આ પ્રમાણે તે આત્મસ્વરૂપમાં એકય પામી મારી ખરેખરી અદ્વય ભક્તિ કરીને મને જાણે છે; અને આ બોધને જ્ઞાતા જે હું પરમાત્મા તે પણ તે પોતેજ છે એમ તે જાણે છે. જાગૃત થયા પછી જેમ પોતાનું એકત્વજ શેષ રહે છે અને તે પોતાને પોતામાંજ જ્ઞાત થાય છે; અથવા સુર્યોદય થયા પછી તેજ સૂર્ય અન્ય વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે તથા પોતાથી પોતાના અલેદને પ્રકાશ પણ તેજ બને છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞેય વસ્તુઓનો લય થઈ ગયા પછી જે કેવળ જ્ઞાતા શેષ રહે છે એ પણ હુંજ છું, એમ તે સમજે છે. તેને પોતાની અદિતીયતાના કારણે હે ધનંજય ! એ વાતની પ્રતીતિ થઈ જાય છે કે જ્ઞાનકળાને જાણનાર જે હું ઈશ્વર, તે પણ તે પોતેજ છે. પછી દ્વૈત અને અદ્વૈતથી પર નિશ્ચયપૂર્વક એક હુંજ આત્મા શેષ રહું છું એમ જાણીને તેનું જ્ઞાન પણ આત્માનુભવમાં લીન થઈ જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગૃત થયા પછી આપણને જે આપણું હૃદયેશનું જાગૃતનું સ્વરૂપ જણાઈ રહે છે, પણ પછી તેની સ્મૃતિ પણ નષ્ટ થઈ જતાં આપણે કયા સ્વરૂપમાં આવ્યા તે પણ જેમ કહી શકાતું નથી; અથવા જેમ સોનીને અલંકાર દ્રષ્ટિએ પડતાં તેને ગાળ્યા સિવાય પણ તેના આકાર તથા અલંકારત્વથી પર જઈ તે સુવર્ણ હોવાનો નિશ્ચય થઈ જાય છે; અથવા લવણ જળ બની જાય છે ત્યારે તેનું ક્ષારત્વ જળરૂપે રહે છે અને એ જળનો પણ નાશ થયા પછી જેમ તેની જળરૂપતા પણ નષ્ટ થઈ જાય છે; તેમ તે મદ્દરૂપ હોવાના ભાવને પણ આત્માનુભવના આનંદની એકતામાં મેળવી મારામાં પ્રવેશ કરે છે; અને જ્યારે તદ્ભાવનું નામજ રહેતું નથી ત્યારે ‘હું’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ કોને માટે સંભવે ? એ પ્રમાણે તે નહિ હું, અને નહિ તે, એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થઈ મારા સ્વરૂપમાંજ સમાઈ જાય છે. ત્યારે જેમ કપૂર પૂર્ણ બળી જાય છે એટલે અગ્નિ પણ હોલવાઈ જાય છે અને તે બંનેથી પર એવું જે આકાશ છે તેજ શેષ રહે છે; અથવા એકમાંથી એક બાદ કરતાં જેમ શૂન્યજ શેષ રહે છે; તે પ્રમાણે સર્વ ભાવાભાવનું શમન થતાં શેષ કેવળ હુંજ બચી રહું છું; અને બ્રહ્મ, આત્મા, ઈશ્વર એ શબ્દો બોલવાની પણ ઇચ્છા નથી રહેતી તથા કાંઈજ નહિ બોલવાનો પણ ત્યાં કંઈ આધાર

નથી રહેતો. એ સ્થિતિમાં નિઃશબ્દતા (મૌન) ન બોલવા છતાં પણ જેને મુખ ભરીને બોલે છે; તથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉભય શાન્ત થવા છતાં પણ જે જાણવામાં આવે છે; તેમાં જ્ઞાનજ્ઞ જ્ઞાનને જાણે છે, આનંદજ્ઞ આનંદ અહ્યણ કરે છે, સુખજ કેવળ સુખ ભોગવે છે, લાભ-નેજ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રકાશજ પ્રકાશને આલિંગન કરે છે અને વિસ્મયજ આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે ! એ સ્થિતિમાં શમ શાંત થઈ જાય છે, વિશ્રાંતિમાં વિશ્રામ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનુભવને અનુભૂતિના કારણે સંકેત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અરે, કહો કે એ પ્રકારે તે પુરૂષને કર્મ-યોગની સુંદર વેલીનું સેવન કરવાથી કેવળ આત્મત્વરૂપી અફભૂત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. હે કિરીટી ! મારો ભક્ત પોતે મને સમર્પિત થઈ, હું જે કર્મયોગરૂપી રાજાના મુકુટમાં જ્ઞાનરૂપી રત્ન છું તેજ બની રહે છે; અથવા તે કર્મયોગરૂપી મંદિરનો જે મોક્ષરૂપી કલશ છે તેની પણ ઉપરનો આકાશરૂપી પ્રસાર બની જાય છે. સંસારરૂપી અરણ્યમાંના કર્મયોગરૂપી સરળ રાજમાર્ગદ્વારા તે મારા એક્યરૂપી ગામમાં પહોંચી જાય છે. કર્મયોગરૂપી પ્રવાહથી તેની લક્ષિતરૂપી ચિદ્રંગા આત્માનંદ-રૂપી સમુદ્રમાં જઈ પહોંચે છે. હે મર્મજ ! કર્મયોગનો મહિમા એવો છે; તેથી હું તમને વારંવાર તેનો ઉપદેશ કરું છું. દેશ, કાલ, પદાર્થાદિ સાધનોથી હું પ્રાપ્ત થઈ શકું તેવો નથી. હું પ્રથમથીજ સર્વનું સર્વસ્વ બની રહેલો છું; તેથી મારા માટે વધારે કંઈજ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો. હું આ કર્મયોગના ઉપાયથી અવશ્ય પ્રાપ્ત થાઉં છું. શિષ્ય અને ગુરૂનો જે વ્યવહાર દૃઢ થએલો છે તે કેવળ મારી પ્રાપ્તિની રીત જાણવાના ઉદ્દેશથી થયો છે. હે કિરીટી ! પૃથ્વીના ઉદરમાં જેમ દ્રવ્ય છેજ, કાષ્ઠમાં જેમ અગ્નિ અવશ્ય રહેલો છે, સ્તનમાં દૂધ પણ નિઃસંશય છે; પરંતુ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય તેવા ઉપાય આદરવા પડે છે. વસ્તુઓ તો અવશ્ય છેજ; તે પ્રમાણે હું પણ સર્વત્ર સદા ભરપૂર રહેલો છું અને ઉપાયોથી પ્રાપ્ત થાઉં છું. કદાચ પૂછશે કે, ફળપ્રાપ્તિના વર્ણન પછી ઉપાયનો પ્રસ્તાવ કેમ કરો છો, તો તેનું કારણ એ છે કે ગીતાર્થનું સામર્થ્ય મોક્ષનું સાધન (ઉપાય) પ્રાપ્ત કરાવી આપવાનું છે, એજ તેની ઉત્તમતા છે. અન્ય શાસ્ત્રોના ઉપાય અનુભવસિદ્ધ નથી. વાયુથી મેઘ વીખેરાઈ જાય છે પણ તેનાવડે સૂર્યની ઉત્પત્તિ નથી થઈ શકતી. હાથવતી લીલ દૂર કરી શકાય છે પણ તેનાવડે જળ નથી બનાવી શકાતું; તે પ્રમાણે શાસ્ત્રથી આત્માનુભવપ્રતિ-બંધક જે અવિદ્યામજ, તેનો નાશ થાય છે; પણ જે નિર્મળ આત્મા

છે તેને તો સ્વયં હુંજ પ્રકાશિત કરું છું. માટે સર્વ શાસ્ત્ર અવિદ્યાનો વિનાશ કરવા માટેજ યોગ્ય છે; આત્માનુભવ માટે સમર્થ નથી. એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને જ્યારે સત્યનો નિર્ણય પૂછવામાં આવે છે ત્યારે તે જે સ્થાનનો આશ્રય લે છે તે આ ગીતા છે. સૂર્યથી અલંકૃત થએલી પૂર્વ દિશાના પ્રકાશને લીધે જેમ અન્ય સર્વ દિશાઓ પ્રકાશમય દેખાય છે; તેમ આ શાસ્ત્રોના રાજારૂપ ગીતાવડેજ સર્વ શાસ્ત્રો સનાથ બન્યાં છે. અસ્તુ. ગત અધ્યાયોમાં આ શાસ્ત્રરાજે આત્મા હસ્તગત કરવાનો ઉપાય વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યો છે ખરો; પરંતુ એકજ વખત સાંભળવાથી તે કદાચિત્ અર્જુનના સમજવામાં ન આવ્યો હોય એવો વિચાર કરી પરમકૃપાળુ શ્રી કૃષ્ણ તેજ સિદ્ધાંત શિષ્યના હૃદયમાં સ્થિરતા પામે એવા ઉદ્દેશથી પુનઃ સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવે છે; અને ગીતા પણ હવે પૂર્ણ થવા આવી છે તેથી પ્રસંગાનુસાર આદિથી અંતપર્યંત ગીતાની એકાર્થતા પણ બતાવે છે. કારણ આ ગ્રંથના મધ્યભાગમાં અનેક અધિકાર વર્ણવવા સમયે અનેક સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેથી કદાચિત્ પૂર્વાપર સંબંધનો વિચાર કર્યા વગરજ કોઈ માની લે કે આ ગ્રંથમાં તે સર્વ સિદ્ધાંતનો પ્રસ્તાવ કરેલો છે. આથી શ્રીકૃષ્ણ અનેક સિદ્ધાંત-શ્રેણીને એકત્ર કરી એક મહા સિદ્ધાંતના નિર્ણયપૂર્વક આરંભિત ગ્રંથ પૂર્ણ કરે છે. અવિદ્યાનો નાશ એજ આ ગ્રંથની ભૂમિકા છે, મોક્ષપ્રાપ્તિ એજ એનું કૃણ છે અને એ ઉભયનું સાધન તે જ્ઞાન છે. આટલીજ વાત અનેક પ્રકારે આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઈ છે તેનો ફરીથી ટુંકમાં અનુવાદ થાય એવા ઉદ્દેશથી ઉપાય-સાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ ઉપાય વર્ણન કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે. (૧૨૪૫)

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥૫૬॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય મારામાં સર્વ ભાવ રાખીને સર્વ કર્મ કરે છે, તે મારા પ્રસાદથી શાશ્વત અને અવિનાશી પદને પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૬)

ટીકા:—પગી દેવ કહે છે:—હે સુભટ ! તે કર્મયોગી એવી નિષ્ઠાથી મદ્ય થઈ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વકર્માનુષ્ઠાનરૂપી નિર્મળ પુષ્પો વડે મારી ઉત્તમ પૂજા કરીને તે મને પ્રસન્ન કરે છે તથા જ્ઞાન-નિષ્ઠારૂપી પ્રસાદ તે મેળવે છે. તે જ્ઞાનનિષ્ઠા જેને હસ્તગત થઈ છે,

ત્યાં મારી પરમભક્તિ પ્રકૃષ્ટિત હોય છે; અને તે ભક્તિ વડે તે મારી સાથે ઐક્ય પામી સુખી થાય છે. વિશ્વને પ્રકાશિત કરનાર જે હું આત્મા, તેને આ પ્રમાણે જે સર્વ લાવે કરીને અનુસરે છે; તે જેમ મીઠું જળનો આશ્રય લેતાં જળરૂપજ બની રહે છે; કિંવા વાયુ આકાશમાં ફરીને પુનઃ આકાશમાંજ સ્થિર થઈ રહે છે; તેમ મારારૂપજ બની રહે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ, કાયા, વાચા તથા મનથી જે મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે, તેના હાથે કદાચિત કોઈ નિષિદ્ધ કર્મ પણ બની જાય; તોપણ જેમ મોટી નદીનો અથવા નાળાના મેલા પાણીનો ગંગાની સાથે સંબંધ થતાં તે ગંગારૂપ બને છે, તેમ તેને શુભ કિંવા અશુભ કર્મતું પુણ્ય પાપ લાગતું નથી. મલયાગિરિ ચંદન અને બીજાં સામાન્ય કાષ્ઠને જ્યાં સુધી અગ્નિનો સ્પર્શ થયો નથી ત્યાં સુધીજ તેમાં લેદ રહે છે. કિંવા હલકા અને ઉત્તમ સોના વચ્ચે લેદ ત્યાં સુધીજ રહે છે કે જ્યાં સુધી તેને પારસમણિનો સંબંધ થયો નથી. તે પ્રમાણે પુણ્ય અને પાપનો લેદ પણ ત્યાં સુધીજ રહે છે કે જ્યાં સુધી સર્વત્ર મારું દર્શન થયું નથી ! જ્યાં સુધી સૂર્યનો સંઘાત થયો નથી ત્યાં સુધીજ દિવસ અને રાત્રિનો લેદ ચાલુ રહી શકે છે; માટે હે અર્જુન ! મારી પ્રાપ્તિ થતાં તેનાં સર્વ કર્મો નષ્ટ થઈ જતાં તે સાયુજ્યપદપર આરૂઢ થાય છે કે જે પદનો દેશથી અને સ્વભાવથી કદિ પણ નાશ થતો નથી. વધારે શું કહું ? હે અર્જુન ! હું જે આત્મા તેની પ્રસન્નતા તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનાથી વિશેષ લાભ આ જગતમાં અન્ય કોઈ પણ નથી. (૧૨૫૯)

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥૫૭॥

શ્લોકાર્થઃ—આ પ્રમાણે હોવાથી તું મનપૂર્વક સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરી મારામાં તત્પર થા અને મારામાં બુદ્ધિ પરોવીને સતત મારામાંજ નિષ્ઠાવાળો થા. (૫૭)

ટીકા—માટે હે ધનંજય ! તારે તારાં સર્વ કર્મોનો મારામાં સંન્યાસ કરવો જોઈએ; પરંતુ હે વીર ! એ સંન્યાસ કેવળ બહારનો-મોઢા મોઢાનો-નહિ કરતાં ચિત્તવૃત્તિ પણ આત્મવિચારમાં રાખવી જોઈએ. આત્મવિચારના બળથીજ સ્વયં કર્મથી લિન્ન થઈ સર્વ કર્મ મારા નિર્મળ સ્વરૂપમાંજ દૃષ્ટિગોચર થશે; અને કર્મની જન્મભૂમિ જે પ્રકૃતિ, તે તને પોતાનાથી અત્યંત લિન્ન વસ્તુરૂપે દેખાશે. એ પછી

હે ધનંજય ! રૂપ સિવાય જેમ છાયા નથી રહી શકતી તેમ પ્રકૃતિ તથા તેનાથી કરાતાં કર્મોમાં અહંતામમતારૂપી અજ્ઞાન કે વિપરીત જ્ઞાન રહી શકતું નથી; અને અજ્ઞાનનો નાશ થયા પછી અનાયાસેજ કારણ સહિત કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) થઈ જશે. આ પ્રમાણે કર્મનો ત્યાગ થવાથી હું કેવળ આત્માજ શેષ રહું છું. મારામાં બુદ્ધિને પતિ-મતા સ્ત્રીની પેઠે સ્થિર કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ જ્યારે એવી અનન્યતાપૂર્વક મારામાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ચિત્ત પણ સર્વ વિષ-યોનું ચિંતન છોડી દઈ માફેજ ભજન કરે છે. આ પ્રકારે વિષયોનો ત્યાગ કરી ચિત્ત મારાથીજ યુક્ત બની રહે એવો પ્રયત્ન સર્વદા અને ત્વરાથી કરવો જોઈએ. (૧૨૬૮)

મચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોષ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮॥

શ્લોકાર્થઃ—જે તું મારામાંજ ચિત્ત રાખી રહીશ તો મારા પ્રસાદથી સર્વ સંકટોમાંથી પાર પડીશ; પરંતુ જે તું અભિમાનથી મારો બોધ નહિ સાંભળે તો તારો નાશ થશે. (૫૮)

ટીકા—પછી આવી અનન્ય સેવાથી જ્યારે તારું ચિત્ત મારામાં જોડાશે, ત્યારેજ મારો પૂર્ણ પ્રસાદ થશે એમ સમજવું. પછી સર્વ દુઃખોનાં ઘરરૂપ જે જન્મ મૃત્યુ કે જેને જીવમાત્ર લોગવે છે, તે અતિ દુર્લભ છે તોપણ તને સુખકારક થઈ પડશે. આંખને સૂર્યપ્રકાશની સહાય મળ્યા પછી તિમિરની કાંઈ હિમ્મત છે કે વારુ ? તે પ્રમાણે મારા પ્રસાદથી જેનો જીવભાવ નષ્ટ થયો છે તે સંસારરૂપી બાકથી ડરશે કે ? માટે હે ધનંજય ! મારા પ્રસાદવડે તું સંસારદુર્ગતિને તરી જશે; પરંતુ જે તું અભિમાનને વશ થઈ માફે આ ભાષણ નહિ સાંભળશે, તો તું કે જે વાસ્તવમાં નિન્યયુક્ત અને અવ્યય છે, તોપણ તને દેહસંબંધના ધાવ નિરર્થક સહન કરવા પડશે. જે દેહાભિમાનને લીધે ડગલે ડગલે આપણો ધાત થાય છે, તે સહન કરતાં કદિ પણ તને વિશ્રાંતિ મળનાર નથી. જે તું માફે કથન શ્રવણ નહિ કરશે તો આવું મહાન મૃત્યુ વાસ્તવિક રીતે ન મરવા છતાં પણ તને વારંવાર સહન કરવું પડશે. (૧૨૭૭)

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તુ યદ્વૃત્તિત્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે અહંકારનો આશ્રય કરી હું યુદ્ધ કરનાર નથી એમ તું કહે, તો તારી આ હઠ વ્યર્થ છે; કારણ કે ક્ષત્રિયસ્વભાવ તને બળાત્કારે પણ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશે. (૫૬)

ટીકા:—જે પ્રમાણે પથ્યનો દ્વેષ કરવાથી જ્વર વધે છે અથવા દીપકનો દ્વેષ કરવાથી અંધકાર વૃદ્ધિગત થાય છે; તે પ્રમાણે વિવેકનો દ્વેષ કરવાથી અહંકારજ વૃદ્ધિ પામશે. પછી તારા શરીરને અર્બુન, શત્રુઓનાં શરીરને મારાં સગાં, અને તેમની સાથે સંગ્રામ કરવો એ પાતક, આ પ્રમાણે તારી બુદ્ધિવડે તું ત્રણ ભેદ પાડશે; અને એમ કરીને હે અર્બુન ! હું યુદ્ધ કરીશ નહિ એવો તારા અંતઃકરણમાં તું પૂર્ણ નિશ્ચય કરશે; તોપણ તારો જે નૈસર્ગિક સ્વભાવ છે, તે તારા નિશ્ચયને ટકવા દેશે નહિ. વાસ્તવિક વિચાર કરીને જોતાં હું અર્બુન, આ મારા આમ અને એમનો વધ કરવો એ પાતક, એ સર્વ કલ્પના માયા સિવાય ખરી છે કે ? તું સ્વભાવથીજ ચોદ્રો હોય, તો તારે સ્વભાવથીજ યુદ્ધાર્થે શસ્ત્ર ઉઠાવવું જોઈએ કે યુદ્ધ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ ? માટે તારો યુદ્ધ નહિ કરવાનો નિશ્ચય વ્યર્થ છે, તથા લોકદ્રષ્ટિએ પણ તે લોકવ્યવહારને યોગ્ય નથી. તારી ક્ષાત્ર પ્રકૃતિ તને એથી વિરુદ્ધજ ચલાવશે. (૧૨૮૫)

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તું નેચ્છસિ યન્મોહાદ્વત્સિચ્ચવશોઽપિ તત્ ॥

શ્લોકાર્થ:—હે કૌંતેય ! સ્વભાવસિદ્ધ જે તારું યુદ્ધકર્મ તેનાથી બદ્ધ થએલો જે તું, તે અત્યારે મોહથી જે કરવાને ઇચ્છતો નથી તે તું પાછળથી પરતાંત્ર થઈને પણ કરશેજ. (૬૦)

ટીકા:—પાણીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ હોય અને પશ્ચિમ તરફ તરવા ઇચ્છવું એ કેવળ હઠજ છે; કેમકે તેને પાણી પોતાની સાથેજ ખેંચી બાય છે. ધાન્યનો દાણો કહે કે હું ધાન્યરૂપે નહિ ઉશું તો શું સ્વભાવધર્મથી વિપરીત કંઈ બની શકે છે ? તેજ પ્રમાણે હે પ્રબુદ્ધ ! તારી પ્રકૃતિ 'ક્ષાત્ર સંસ્કારવાળીજ રચાઈ છે; તેથી “યુદ્ધ નહિ કરું” એમ તારું બોલવું તે કેવળ વ્યર્થજ છે. તારી પ્રકૃતિને અનુસરતો તારો ક્ષાત્ર ધર્મ તને યુદ્ધમાં જોડશેજ. હે પાંડુસુત ! પ્રકૃતિએ તને જન્મથીજ જે શૌર્ય, તેજ, દક્ષતા વગેરે ગુણ આપેલા છે, તે ગુણસમૂહને અનુરૂપ કર્મ કરવાનું લજીને હે ધનંજય ! તું શાંત બેસી નહિ શકે; માટે હે કોદંડપાણી ! તું ત્રણ ગુણવડે ત્રણ

તરફથી બંધાએલો હોવાથી ક્ષાત્રધર્મમાં અવશ્ય પ્રવૃત્ત થશે. તારી મૂળ પ્રકૃતિનો વિચાર નહિ કરતાં તું યુદ્ધ નહિ કરવાનોજ નિશ્ચય કરી લઈશ; તોપણ જેમ હાથપગ બાંધીને રથમાં નાખેલો મનુષ્ય પોતે ચાલતો નહિ હોવા છતાં પણ દેશાંતર ચાલ્યો જાય છે; તેમ યુદ્ધ નહિ કરે, એમ કહેવા છતાં પણ તારે સ્વકર્મ અવશ્ય કરવુંજ પડશે. ગાયોના હરણ સમયે ઉત્તર કુમાર યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જતો હતો ત્યારે ગુપ્ત રહેવાની જરૂર હતી; તોપણ તે કેમ યુદ્ધ કર્યું હતું ? એજ ક્ષાત્ર સ્વભાવ આ પ્રસંગે પણ અવશ્ય યુદ્ધ કરાવશે કે જે સ્વભાવના બળથી અગીયાર અક્ષૌહિણી મહાવીરોને તેં એકલાએજ યુદ્ધમાં પરાજિત કર્યા હતા. અરે ! રાગીને રાગ ગમે છે કે ? દરિદ્રીને દારિદ્ર્ય ગમે છે કે ? પરંતુ બળવાન પ્રારબ્ધ તેમની પાસે તે કષ્ટો ભોગવાવે છેજ. તે પ્રારબ્ધ ઈશ્વરાધીન હોવાથી કદિ પણ અન્યથા નથી થતું; અને એ ઈશ્વર પણ તારા હૃદયમાંજ વાસ કરે છે. (૧૨૯૮)

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

ब्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥૬૧॥

શ્લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! દેહાદિક યંત્રપર અભિમાનથી ચઢેલાં જે સર્વભૂતો, તેને પોતાની માયારૂપ શક્તિવડે નાના પ્રકારની યોગિ-ઓમાં ફેરવનાર પરમેશ્વર, સર્વભૂતોના હૃદયમાં વાસ કરે છે. (૬૧)

ટીકા:—જે ઈશ્વર ભૂત માત્રમાં રહેલા હૃદયરૂપી મહાકાશમાં જ્ઞાન-વૃત્તિરૂપી હજારો કિરણ સહિત ઉદિત થયો છે; અને જે જાગૃતિ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિરૂપી ત્રણે અવસ્થારૂપી ત્રણે લોકોને પૂર્ણ પ્રકાશિત કરી વિપરીત જ્ઞાનવાળા પથિકોને જાગૃત કરે છે; સંસારરૂપી સરોવરમાં વિષયરૂપી જે કમળ ખીલ્યાં હોય છે, તેને ઈન્દ્રિયોરૂપી છ પગવાળા જીવરૂપી જામરો પાસે ચરાવે છે; જે ઈશ્વર સર્વ ભૂતોમાં તેમના અહંકારરૂપી વસ્ત્રોના અંતરાયની પાછળ વિલસી રહેલો છે; નિજમાયારૂપી દોરી વડે તે ઈશ્વર બહારની બાબત ચોરાસીલાખ છાયા-ચિત્રને નચાવે છે; અને બ્રહ્માથી લઈને કીટક સુધીનાં સર્વ ભૂતોને પોતપોતાની ઇચ્છા યોગ્યતાનુસાર દેહ આપે છે. આ પ્રમાણે જીવોની યોગ્યતાનુસાર તેમને જે જે દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે તે દેહજ હું છું, એમ સર્વ જીવો સમજી બેસે છે. સૂતર સૂતરથીજ લપેટાય છે, ઘાસ ઘાસથીજ બંધાય છે, અથવા બાળક જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈ જામમાં પડે છે; તેમ આ દેહમાંજ જીવ આત્મ-

બુદ્ધિ ધારણ કરે છે. આ પ્રકારે શરીરરૂપી ચત્રોપર જીવોને બેસાડી તે ઈશ્વરજ તેમનાં કર્મોરૂપી સૂત્ર હલાવે છે; ત્યારે જેને માટે જે કર્મસૂત્ર ચાલુ થએલું હોય છે તે તેવીજ ગતિએ પહોંચે છે. હે ધનુર્ધર ! વાયુ જેમ તુણને આકાશમાં ઘુમાવે છે, તેમ ઈશ્વરનીજ સત્તાથી પ્રાણીઓ તેમનાં કર્મો અનુસાર સંસાર અને સ્વર્ગમાં ઘુમે છે. ચુંબકના સંગથી લોખંડ જેમ ગતિમાન થાય છે, તેમજ જીવજાણુ ઈશ્વરનીજ સત્તાથી સર્વ વ્યાપાર કરે છે. હે ધન-જય ! સમુદ્રાદિ જેમ એક ચંદ્રનાજ સાન્નિધ્યથી પોતાની ચોગ્ય-તાનુરૂપ વ્યાપાર કરે છે, સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે, સોમકાંત મણિને પ્રસ્વેદ છુટે છે અને કમળ તથા ચકોર પક્ષી આનંદ પ્રદ-શિત કરે છે; તેમ મૂળ પ્રકૃતિને વશ એવા અનેક જીવોના સમૂ-હને જે એક ઈશ્વર પ્રવૃત્ત કરે છે, તે ઈશ્વર તારા હૃદયમાં પણુ છેજ. માટે હે પાંડુસુત ! અર્જુનપણુનું અભિમાન કહાડી નાખતાં તારામાં જે અહંવૃત્તિ ઉપસ્થિત થાય છે, તે ઈશ્વરનુંજ તાત્વિક સ્વરૂપ છે; માટે તે ઈશ્વર તારી પ્રકૃતિને પ્રવૃત્ત કરશેજ અને તું સુદ્ધ કરવા નહિ ઇચ્છે તોપણુ તે પ્રકૃતિ તને સુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરશેજ એમ નક્કી સમજવું. ઈશ્વરજ સર્વનો સ્વામી છે, તેજ સર્વની પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે અને પ્રકૃતિને અનુસરીનેજ સર્વ ઇદ્રિયો પોત-પોતાની ક્રિયા કરે છે; માટે કર્મનું કર્તાપણુ અને અકર્તાપણુ સર્વ પ્રકૃતિને સોંપી દઈ પ્રકૃતિ પણુ તે હૃદયસ્થ ઈશ્વરને આધીન છે. (૧૩૧૧)

તમેવ શરણં ગच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પरां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

શ્લોકાર્થ:—હે ભારત ! તું સર્વભાવે કરીને તેનેજ શરણુ લા. તેના પ્રસાદથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે. (૬૨)

ટીકા:—જે પ્રમાણે ગંગાનું પાણી સમુદ્રમાં મળીને તદ્રૂપ થાય છે તે પ્રમાણે તારાં અહંકાર, વાચા, ચિત્ત અને શરીર એ સર્વસ્વ ઈશ્વરને અર્પણુ કરીને તેનેજ શરણુ લા. તે ઈશ્વરના પ્રસાદથીજ તું સર્વ વિષયોની શાંતિરૂપી સ્ત્રીનો પતિ બનીને આનંદથી આત્મસ્વરૂપમાં રમમાણુ થઈશ. અને જે પદ ઉત્પત્તિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે તથા વિશ્રાંતિનું વિશ્રાંતિસ્થાન છે તથા જે અનુભૂતિનો અનુભવ લે છે; તે અક્ષય આત્મપદનો તું રાજા બનીને અક્ષય સુખ લોગવીશ, એમ લક્ષ્મીપતિ શ્રીકૃષ્ણ પાર્થ પ્રત્યે બોલ્યા. (૧૩૨૨)

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

“લોકાર્થ:—હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે ગુહ્ય કરતાં પણ ગુહ્ય એવું જ્ઞાન મેં તને કહી સંભળાવ્યું. હવે એને પૂર્ણ વિચાર કરીને પછી જેમ તારા મનમાં આવે તેમ કર. (૬૩)

ટીકા:—આ જ્ઞાન ગીતાશાસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સર્વ વેદોનો સાર છે કે જે જ્ઞાનથી આત્મરૂપ રત્ન સ્વાધીન થાય છે. વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જે આત્મજ્ઞાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જેનું મર્ચુન કરીને સર્વ શાસ્ત્રોએ કીર્તિ સંપાદન કરી છે; યુદ્ધયાદિક જ્ઞાનો જે જ્ઞાનની સમક્ષ નિસ્તોજ છે અને હું સર્વદ્રષ્ટા પણ જે જ્ઞાન-દ્વારા સમજમાં આવી શકું છું; તે આત્મજ્ઞાન સર્વમાં શુભ એવો જે હું તેનું પણ શુભ ધન છે; અને એ જ્ઞાન એટલી યોગ્યતાવાળું છે તોપણ તું મારો પરમ ભક્ત હોવાથી એને હું તારાથી શુભ રાખી શક્યો નથી. હે પાંડવ ! તારા પ્રેમથી સંતુષ્ટ થવાને લીધેજ મેં મારો આ શુભ ભંડાર તને સોંપ્યો છે. જે પ્રમાણે બાળકના પ્રેમમાં માતા પોતાનું ભાન ભૂલી જઈને તેની સાથે પ્રેમભરિત સંભાષણ કરે છે; તે પ્રમાણે તારા પ્રેમને લીધે મારો પણ તારાપર પ્રેમ ઉભરાઈ ગયો છે. આકાશ સર્વ વસ્તુથી સૂક્ષ્મ હોવા છતાં પણ જેમ તેને ગાળી લેવામાં આવે; અમૃત અંતર્બાહ્ય મિષ્ટ હોવા છતાં જેમ તેની છાલ ઉતારવામાં આવે; અથવા દીપકને દેખાડવા સાડ જેમ બીજો દીપક પ્રકટાવવામાં આવે; જે સૂર્યના પ્રકાશથી પાતાળમાંનાં પરમાણુ પણ દેખાય છે, તે સૂર્યની આંખમાં પણ જેમ અંજન આંજવામાં આવે; તે પ્રમાણે હું સર્વજ્ઞ હોવા છતાં પણ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીનેજ મેં તારા હિતનું જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું. હવે તું પણ એ વિષે ખરાબર વિચાર કરીને નિશ્ચય કર; અને પછી જેમ તને કહે તેમ કર. દેવનું આ ભાષણ સાંભળ્યા પછી અર્જુને, દેવે મને છેવટનો નિર્ણય કહી દીધો, હવે શ્રવણસુખથી હું વંચિત થયો એમ માન્યું; તેથી તેના મનમાં ખરાબ લાગ્યું અને હજી પણ દેવ કાંઈ બોલે અને શ્રવણ કરું એવી ઇચ્છાથી તે સ્વસ્થ બેઠો. આવી સ્થિતિ બોધ દેવ બોલ્યા:—હે અર્જુન ! તું કહેલા જ્ઞાનની વંચના કરનાર નથી, તથાપિ તારા આ સ્વસ્થ બેસવાથી એમ જણાય છે કે હજી પણ કાંઈ સાંભળવાની તારી ઇચ્છા છે. પીરસનાર માણસ પીર-

સતો હોય છતાં પણ જો ક્ષુધિત મનુષ્ય શરમાઇને બસ થયું, બસ થયું, એમ કર્યા કરે તો ક્ષુધાની પીડા સહન કરવા ઉપરાંત તેને વંચ-
કતા (સંકેત) નો દોષ પણ લાગે છે; તે પ્રમાણે સર્વજ્ઞ શ્રી
ગુરૂની પ્રાપ્તિ થતાં જે શિષ્ય સંકેત રાખી આત્મસ્વરૂપનો વિચાર
જો ન પૂછે, તો તે પોતાનોજ લાભ ગુમાવશે અને વળી વંચના કર-
વાનું પાતક પણ તેને ચોંટશે. પરંતુ હે અર્જુન ! સ્વસ્થ રહે-
વામાં તારો અભિપ્રાય એવો છે કે હજી મારે એક વાર પુનઃ પણ
આ જ્ઞાનનો સારાંશ તને કહી સંભળાવવો. ત્યારે પાર્થ બોલ્યો:-હે
ગુરો ! આપે મારા મનની વાત બરાબર રીતે જાણી. આપ તે નહિ
જાણશો તો બીજું કોણ જાણશે ? સર્વ જગત આપનું દ્રશ્ય
(જોવાની વસ્તુ) છે અને તે સર્વને જાણનારા એકલા આપજ છો;
પછી સૂર્યને સૂર્ય કહીને તેની પ્રશંસા શા માટે કરવી ? અર્જુનનાં
આવાં વચનો સાંભળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોલ્યા:-આ શું થોડી સ્તુતિ
થઈ ? જો તું જાણવા ચાહે છે તો, (૧૩૪૦)

सर्वज्ञतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे ददमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥

શ્લોકાર્થ:-સર્વજ્ઞ અતિશય ગુણ એવું મારું વચન તું પુનઃ
સાંભળ. તું મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી હું તને તારા હિતની વાત
કહું છું. (૬૪)

ટીકા:-પુનઃ એકવાર અવધાનને સારી રીતે વિસ્તીર્ણ કરી
મારાં નિર્મળ વચનો સાંભળ. એ વચનો વાચ્ય છે માટેજ બોલવાં,
કિંવા શ્રાવ્ય છે માટેજ સાંભળવાં, એમ નથી; પરંતુ એ કેવળ પ્રજ્ઞ-
સ્વરૂપજ છે, અને તું ભાગ્યવાન હોવાથી એ તને પ્રાપ્ત થયાં છે. હે
ધનંજય ! કાચબીની દ્રષ્ટિને બચ્ચાં જોતાંની સૌથેજ પાનહો છુટે છે
અને બચ્ચાંઓ તૃપ્ત થાય છે, કિંવા મેઘ પોતાના ગર્ભમાં ચાતકપક્ષી
માટે આપોઆપજ પાણી ભરી લાવે છે; માટે જે ઘટના બ્યાં બન-
વાની ન હોય ત્યાંજ તેનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે દૈવ બ્યારે અનુકૂળ
હોય છે ત્યારે કયો લાભ ન મળી શકે ? બાકી એ મર્મ કેટલો
દુર્લભ છે તે કહી શકાતું નથી; કારણ કે એનો ઉપભોગ દૈતલાવનો
પરિત્યાગ કરી એક્યના ઘરમાંજ થઈ શકે છે. હે પ્રિયોત્તમ ! નિષ્કામ
પ્રેમનો વિષય બીજો કોઈ નહિ પણ આત્માજ છે એમ સમજ. હે
અર્જુન ! આરસીને લુછીને સ્વચ્છ કરવી પડે છે તે આરસીને માટે

નહિ, પરંતુ પોતાને માટેજ આપણે કરીએ છીએ; તે પ્રમાણે હે પાર્થ ! તને નિમિત્ત કરી હું મારે માટેજ બોલું છું. તારામાં અને મારામાં શું કાંઈ દ્વેત છે ? એટલા માટે મારા અંતરનું શુદ્ધ તને કહું છું; કારણ કે એકનિષ્ઠ ભક્તનો તો મને નાદજ્ઞ લાગ્યો છે. હે પાંડુ-સુત ! જે પ્રમાણે મીઠું પોતાનું સર્વ સ્વત્વ જલને સમર્પણ કરી દે છે અને જલસ્વરૂપ થવાને શરમાતું નથી; તેમ તું મારી સાથે લેદ-ભાવ રાખતો નથી તો હું પણ તારાથી કોઈ પણ વાત ગુપ્ત શી રીતે રાખું ? માટે જેનાદ્વારા સર્વ ગૂઢ રહસ્ય પ્રકટ કરું છું, તે માટે નિર્મળ શુદ્ધ વચન સાંભળ. (૧૩૫૨)

મન્મના ભવ મદ્ગત્તો મદ્યાજી માં નમસ્કર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

શ્લોકાર્થ:—મારામાં મન રાખ, મારી ભક્તિ કર, માટે પૂજન કર અને મને નમસ્કાર કર. એમ કરવાથી તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે એમ હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તને સત્ય કહું છું; કારણ કે તું મને પ્રિય છે. (૬૫)

ટીકા:—હે વીર અર્જુન ! તારા માનસિક અને શારીરિક સર્વ વ્યાપારોનો વિષય મને સર્વવ્યાપકનેજ બનાવ. વાયુ જે પ્રમાણે સર્વ બાબતોથી આકાશનેજ મળેલો હોય છે, તે પ્રમાણે તું જે જે કર્મ કરે તે મારી પ્રીતિને અર્થેજ કર. વધારે શું કહું ? તું તારા મનને માટેજ નિવાસસ્થાન બનાવ. કર્ણદ્વારા તું મારાજ ગુણોનું શ્રવણ કર. આત્મ-જ્ઞાનથી યુક્ત એવા સંત કે જે મારાજ સ્વરૂપો છે તે પ્રતિ, મનુષ્યની દ્રષ્ટિ કામિની સ્ત્રીપર જેવી લુબ્ધ હોય છે તેવી રાખ. વસ્તુ માત્રનું વસતિસ્થાન જે હું, તેનાં જે નિર્મળ નામો, તેને અંતઃકરણમાં ઉતારવાને માટે તારી વાચાએ લગાવ. હાથોવડે જે જે કર્મો કરે કિંવા પગ-વતી જ્યાં જ્યાં જાય તે સર્વ ક્રિયા મારે માટેજ કર. તારા પોતાના કિંવા અન્યના ઉપયોગને માટે જે જે ક્રિયા કરે, તે સર્વ હે અર્જુન ! મનેજ સમર્પણ કરીને તું મારેજ યાજ્ઞિક થા. એક એક કરીને કેટલીક વાતો કહું ? તારામાં સેવકભાવનો ઉદ્ભવ કરી સર્વત્ર જે જે દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય તે તે સર્વ મદૂપજ છે એમ સમજી તેની સેવા કર; તથા ભૂતદ્રેષ છોડીને સર્વ સ્થળે એક હુંજ છું એવી પ્રતીતિપૂર્વક નમ્ર બનીને મને સર્વત્ર વંદન કર. આથી મારો અત્યંત આશ્રય તને પ્રાપ્ત થશે. પછી સર્વ જગતમાંનું તૃતીયત્વ નષ્ટ થઈ માટે અને તારું એકય થએલું તું અનુભવીશ. પછી ગમે તે વેળાએ તું મને લોગવશે. આ

પ્રમાણે સહેજે તારા મુખની વૃદ્ધિ થશે; અને હે અર્જુન ! તૃતીયત્વ (જગતભાવ) આડે આવે છે તે નષ્ટ થયો એટલે તું મારોજ છે એટલે કે તું મનેજ પ્રાપ્ત થશે. જળનો નાશ થયા પછી તેમાંના પ્રતિબિંબને મૂળ બિંબની સાથે ઐક્ય પામતાં હરકત આવતી નથી; તેજ પ્રમાણે વાયુને આકાશની સાથે કિંવા તરંગને સમુદ્રની સાથે મળી જવાને કાંઈ હરકત છે કે વાડ ? માટે દેહલેહને લીધે તું અને હું એવો જે ભેદ દેખાય છે, તે ભેદ નષ્ટ થતાંની સાથેજ તું મદૂપ થશે. મારા આ કથન માટે શંકા ધારણ કરીશ માં. એમાં જો કાંઈ ફરક પડે તો તારાજ સમ ! પરંતુ તું કદાચિત્ એવી કલ્પના કરશે કે તારા સોગંદ ખાધા એટલે હું તો મુક્તજ રહ્યો અને સઘળું પરિણામ તારાપરજ આવી પડશે, પરંતુ એમ નથી. તારા સોગંદ ખાવા એ કેવળ મારા પોતાનાજ સોગંદ ખાવા સમાન છે. પ્રીતિનો પ્રકારજ એવો છે કે તેથી મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારની શરમજ લાગતી નથી. જેના બાલ-પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકતું નથી તેનેજ શપથ ખાવાનો પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ ભગવાનને તો વેદ પણ જાણે છે કે તે નિર્લેહ છે; અને તેનીજ સત્તાથી આ જગદાભાસ દેખાય છે અને તેની આજ્ઞામાં એવી શક્તિ છે કે તે કાળને પણ જીતે છે; તે હું દેવ સત્ય સંકલ્પ ધરાવું છું અને જગતના હિતને માટે પિતાના જેવી લાગણી ધરાવું છું; તો મારે શપથ લેવાની ખટપટ શા માટે કરવી ? પરંતુ હે અર્જુન ! તારા પ્રેમને લીધે મેં ઈશ્વરત્વનો ત્યાગ કરી લીધો છે, તેથી હું અર્ધો છું અને તને મારો નાદ લાગી તું મદૂપ થયાથી આખો છે. હે ધનંજય ! રાજા જેમ પોતાના કાર્યને માટે પોતે પોતાનાજ શપથ લે છે તેવો આ પ્રકાર છે. ત્યારે અર્જુન બોલ્યો કે;—હે દેવ ! આવાં અદ્ભૂત વચન ન કહો. જેના નામસ્મરણથીજ અમારાં સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે એવા આપ બોધ આપો છો અને વળી શપથ પણ લો છો; આ આપના વિનોદનો કાંઈ પાર છે ? કમળસમુદાયને સૂર્યનો ચત્કિચિત્ પણ પ્રકાશ મળતાં તે પ્રકાશિત થઈ જાય છે, તોપણ સૂર્ય તેને પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ આપી દે છે. ચાતકની તૃષા તૃપ્ત કરવાને ટીપું જળ પણ બસ છે; પરંતુ મેઘ એટલી બધી વૃષ્ટિ કરે છે કે તેનાથી સંપૂર્ણ પૃથ્વી જળમય થઈ સમુદ્રમાં પણ ઉમેરો થાય છે, એટલું તેનું ઔદાર્ય છે. માટે હે કૃપાનિધે ! આપના ઔદાર્યને કાંઈ સીમા નથી; મને નિમિત્ત કરી જગદુદ્ધાર કરવા સાડજ આપે આટલું બધું જ્ઞાન કહી સંભળાવ્યું છે. ત્યારે દેવ બોલ્યા:—બસ, હવે તારી આ સ્તુતિ રહેવા દે; પરંતુ તને

જે ઉપાય બતાવ્યો તેથી તું મદ્રપ થશે. હે ધનંજય ! મીઠું સમદ્રમાં પડ્યા પછી જેમ જેમ વખત જતો જાય છે તેમ તેમ તે પીગળતું જાય છે, અને પછી તેને શેષ રહેવાતું કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેમ સર્વ પ્રકારે સર્વત્ર માફે ભજન કરવાથી સર્વત્ર હુંજ છું એવી તારી બુદ્ધિ થઈ એટલે તારો અહંકાર સમૂળ નાશ પામશે અને તું મદ્રપ થશે. આ પ્રકારે કર્મથી લઈને જ્ઞાનથી મારી પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીના ઉપાયોના પ્રકાર તને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી સંભળાવ્યા. અર્થાત્ હે પાંકુ-સુત ! પ્રથમ સર્વ કર્મો ઈશ્વરાર્પણ કરીને મારો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. મારા પ્રસાદવડે માફે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ્ઞાનથી મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તે ખરેખર મળી જાય છે. હે પાર્થ ! આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી સાધ્ય અને સાધન લય પામે છે; તથા કાંઈપણ કર્તવ્ય શેષ રહેતું નથી. તેં તારાં સર્વ કર્મો સર્વકાળ મને અર્પણ કર્યાં તેથી આજે મારી પ્રસન્નતા તને મળી છે; માટે તે પ્રસન્નતાના બળથીજ યુદ્ધપ્રસંગની અડચણ વચ્ચે પણ તને મારો શોધ પ્રાપ્ત થયો છે. ગીતાના રૂપમાં દ્રષ્ટાંત તથા સુક્તિ સહિત જે જ્ઞાન તને કહી સંભળાવ્યું, તે જ્ઞાનવડે પ્રપંચ ભેદ સહિત તારું અજ્ઞાન નષ્ટ થશે અને હું એકત્વભાવે તને પ્રાપ્ત થઈશ; માટે તે જ્ઞાનના બળવડે ધર્માધર્મજન્ય પાપ પુણ્યનો અને સર્વ અજ્ઞાનનો પરિત્યાગ કર.

‘‘વર્ધમાન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

શ્લોકાર્થઃ—તું સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે એકલાનેજ શરણે આવ; હું તને સર્વ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ; તું શોક કરીશ નહિ.

ટીકા:—આશાથી જેમ દુઃખની, નિંદાથી પાતકોની અને દુષ્ટિ-વના યોગથી દારિદ્ર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે પ્રમાણે સ્વર્ગ અને નર-કની પ્રાપ્તિ થવામાં સાધનભૂત ધર્મ અને અધર્મ જે અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાનનો આ જ્ઞાનવડે સમૂળો નાશ કરી દે. જે રજ્જુપર સર્પનો ભાસ થએલો હોય છે તે રજ્જુ હાથમાં લીધા પછી જેમ સર્પજન્ય નષ્ટ થાય છે; અથવા નિદ્રાની સમાપ્તિ થતાં જેમ સ્વપ્નમાંનાં ઘર, દારા, સહવર્તમાન સર્વ પ્રપંચનો નાશ થાય છે; કમ-ળાની નિવૃત્તિ થતાં જેમ ચંદ્રની પીળાશ દૂર થાય છે; વ્યાધિનો અંત આવતાં જેમ સુખનો કડવાટ મટી જાય છે; દિવસ પૂરો થતાં જેમ મૃગજળનો અંત આપોઆપ આવે છે; કિંવા કાષ્ઠનો ત્યાગ કર્યો

એટલે જેમ અગ્નિનો ત્યાગ થાય છે; તે પ્રમાણે ધર્માધર્મનો ભાસ કરાવનાર જે અજ્ઞાન, તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે સર્વ ધર્મનો આપો-આપજ લય થશે. પછી અજ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે સ્વભાવતઃ એક હુંજ શેષ રહીશ. જે પ્રમાણે નિદ્રા અને તેના દ્વારા ભાસેલું સ્વપ્ન એ ઉભયનો લય થાય છે ત્યારે મનુષ્ય પોતે એકલોજ રહે છે; તે પ્રમાણે તેનામાં મારા સિવાય અન્ય કોઈ પણ ભાવ અવશિષ્ટ રહેશે નહિ. પછી તે “હુંજ છું” એવી ભુદ્ધિથી મારા સ્વરૂપમાં એકય પામે છે. સ્વત્વનો ભેદ ન રાખી મારી એકતાને બાણવી, એજ માફે શરણ લીધેલું સમજવું. જે પ્રમાણે ઘટનો નાથ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશમાં એકય પામે છે; તે પ્રમાણે મારે શરણે આવતાં તું મારા સ્વરૂપમાં એકય પામશે. સુવર્ણનો મણિ જે પ્રમાણે સુવર્ણની સાથે એકરૂપ હોય છે અથવા પાણીની સાથે એકરૂપ હોય છે, તે રીતે હે ધનંજય ! તું પણ એકત્વથી મારે શરણે આવ; પરંતુ વડવાનલ જેમ સમુદ્રને શરણે થવા છતાં પણ તે બુદ્ધોજ બળ્યા કરે છે, તેમ મારે શરણે આવી દ્વૈતભાવથી વર્તવાનો વિરૂદ્ધ માર્ગ છોડી દે. મારે શરણે આવી, જીવભાવ રાખવો એ તો ધિક્કારપાત્રજ છે. હે ધનંજય ! રાજા સાથે સંસર્ગમાં આવેલી લુંડી પણ રાણીની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી હું જે વિશ્વનો ઈશ્વર તેનો ભેટો થવા છતાં જીવદશાનું બંધન છૂટતું નથી, એવું નિંદનીય ભાષણ તું સાંભળીશ સુદ્ધાં નહિ. એટલા માટે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા પછી મારી ભક્તિ સહજ થશે; આવી ભક્તિ આ જ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત કરી લે. મંથન કરીને કાઢી લીધેલું માખણ પુનઃ છાશમાં નાખવાથી તે જેમ તેની સાથે ભળતું નથી; તે પ્રમાણે અદ્વિતીય બોધથી તું મારે શરણે આવ્યા પછી તને ધર્માધર્મનો સ્પર્શ થનાર નથી. લોખંડને અલગ ખીટીએ ટાંગવા છતાં પણ તેને કાટ ચઢે છે; પરંતુ પારસમણિના સ્પર્શથી જ્યારે તેજ લોહ સુવર્ણ બને છે ત્યારે પછી તેને મૃત્તિકામાં ઢાટવામાં આવે તોપણ તેને કાટ ચઢતો નથી. વધુ તે શું કહું ? જેમ કાષ્ઠના ઘર્ષણ દ્વારા ઉપભવેલા અગ્નિને પુનઃ કાષ્ઠમાં સમાવી દઈ શકાતો નથી; હે અર્જુન ! સૂર્યને જેમ અંધકાર આલિંગન દઈ શકતો નથી કિંવા જાગૃત થયા પછી જેમ સ્વપ્ન જણાતું નથી; તે પ્રમાણે મારા સાથે એકય પામ્યા પછી સર્વરૂપ એવો જે હું તેના સિવાય કોઈપણ વસ્તુ કેમ કરીને અવશિષ્ટ રહેશે ? એટલા માટે પાપ પુણ્યની કિંવા ધર્માધર્મની ચિંતા કરીશ નહિ. તારાં પાપ અને પુણ્ય સર્વ હુંજ થઈશ. સમજ્યો ? સર્વ બંધનોને ઉત્પન્ન

કરનાર જે પાપ તેનું મૂળ કારણ મારાથી ભિન્નતા એજ છે, તે મારા જ્ઞાનેથી નાશ પામશે. હે વિચારશીલ અર્જુન ! ઉઠકમાં મીઠું પડ્યું એટલે તે જલરૂપ બને છે; તે પ્રમાણે તું પણ અનન્ય ભાવથી મારે શરણે આવતાં મદ્રૂપજ થશે. હે ધનંજય ! આના યોગથી તું આપોઆપ સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત થશે; એટલા માટે તું મને બાણી લે એટલે હું તને સર્વ બંધનોમાંથી મુક્ત કરીશ, માટે હે સુમતે ! મનમાં ધર્માધર્મની અને મોક્ષની ચિંતા રાખીશ માં. એક અદ્વિતીય જે હું તેને આજીવિને શરણે જા એટલે થયું ! સર્વ રૂપોનું રૂપ, સર્વ સર્વ દ્રષ્ટિની દ્રષ્ટિ, અને સર્વ દેશોનું વસતિસ્થાન એવા જે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન આ પ્રમાણે બોલ્યા અને પોતાનો ભૂષણયુક્ત જમણો હસ્ત આગળ ધરી પોતાને શરણે આવેલો જે ભકતરાજ અર્જુન, તેને આલિંગન દીધું. જે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન થવાથી વાણી બુદ્ધિને બગલમાં દબાવી દહને પાછી ફરે છે; એવું જે શબ્દ અને બુદ્ધિથી કળી ન શકાય એવું સ્વરૂપ, તે સ્વરૂપ આપવાને માટે દેવે આલિંગનનું નિમિત્ત કર્યું. આ પ્રમાણે અર્જુન સાથે પોતાનું હૃદય દેવે મેળવી પોતાના હૃદયમાંનું જ્ઞાન તેના હૃદયમાં પૂર્યું અને દેવભક્તનું દ્વૈત ખંડિત કર્યા વિનાજ અર્જુનને આત્મરૂપ કયો. એક દીપકવડે બીજે દીપક પ્રદીપ કરવાથી જે પ્રમાણે દ્વૈત કાયમ રહી એકયનું પણ ખંડન થતું નથી, તે પ્રમાણે દેવે દ્વૈતનો ભંગ કર્યા વિનાજ અર્જુનને પોતાનું સ્વત્વ અર્પણ કર્યું. તે વખતે અર્જુનને આનંદસૌખ્યનું જે પૂર આવ્યું તે પૂરમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ રૂપી ગયા. સસુદ્રમાં સસુદ્ર મળતાં પાણી બમણું વધવાથી પૂરવણીને માટે જેમ આકાશને ગ્રહણ કરવું પડે છે; તે પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન એ ઉભયના આલિંગનપ્રેમને તે બન્ને કાળમાં રાખી શકતા નહોતા, એ વાત અન્ય કોણ બાણી શકે ? વધારે શું કહું ? સર્વ વિશ્વ નારાયણ રૂપજ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે વેદના મૂળ સૂત્રરૂપ અને જેના શ્રવણ પઠનનો સર્વને અધિકાર છે એવું આ પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્ર શ્રી કૃષ્ણે પ્રકટ કર્યું. ગીતાશાસ્ત્રને વેદનું મૂળ શી રીતે કહેવાય ? તે સાંભળો, જેમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ બોલ્યા. જે ઈશ્વરના શ્વાસોચ્છ્વાસમાંથી વેદ નીકળ્યા, તેજ સત્ય સંકલ્પ ઈશ્વર શ્રીમુખે પ્રતિજ્ઞા કરી ગીતાશાસ્ત્ર બોલ્યા છે. એટલા માટે ગીતાશાસ્ત્રને વેદોનું મૂળ કહેવું યોગ્ય છે. વળી બીજું પણ એક કારણ છે; જે વસ્તુ વૃક્ષ સ્વરૂપે ન હોવા છતાં તેનો વિસ્તાર જેમાં અંતર્ગત હોય છે તે, તે વૃક્ષનું બીજ કહેવાય છે; અને જેમ

વૃક્ષ બીજમાં શુભ રૂપે હોય છે, તે પ્રમાણે ત્રિકાંડ વેદ (કર્મ, ઉપા-
 સના અને જ્ઞાન) ગીતામાં શુભ રૂપે રહેલા છે. માટે ગીતા મને વેદનું
 બીજ દેખાય છે. જે પ્રમાણે રત્નોવડે અંગ સુશોભિત દેખાય છે, તે
 પ્રમાણે ગીતામાં વેદના ત્રણ કાંડો શોભા આપી રહ્યા છે. વેદના કર્મા-
 દિક ત્રણ કાંડો ગીતામાં કયે કયે સ્થળે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે
 દર્શાવું છું, સાંભળો. પ્રથમ અધ્યાયમાં ગીતાશાસ્ત્ર ક્યારે અને શા
 માટે પ્રવૃત્ત થયું તેની પ્રસ્તાવના છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં સાંખ્યશાસ્ત્રનું
 તાત્પર્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાનપ્રધાન શાસ્ત્ર સ્વતંત્ર મોક્ષ-
 હાયક છે, એ વાતનો આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં સૂત્ર રૂપે આરંભ કર-
 વામાં આવ્યો છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં અજ્ઞાનથી બદ્ધ થએલા લોકોને
 મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનનો આરંભ કહ્યો છે. દેહાભિમાનરૂપી
 બંધનને અને નિષિદ્ધ કર્મને છોડી દઇ વિહિત કર્મને નહિ છોડતાં
 સફલાવપૂર્વક કર્યા કરવાં જોઈએ, એવો જે શ્રીકૃષ્ણે ત્રીજા અધ્યાયમાં
 નિર્ણય કરેલો છે તેને કર્મકાંડ જાણો; અને તેજ અજ્ઞાન મૂલક, પરંતુ
 અધિકારને લઇને આવશ્યક એવાં નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ કર્મ કરવા છતાં
 તે મોક્ષના કારણભૂત શી રીતે બની જાય છે, તે જાણવાની જેને
 ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ બદ્ધ મનુષ્ય સુમુક્ષુદશાને પ્રાપ્ત થાય તેને
 માટે શ્રી કૃષ્ણે બ્રહ્માર્પણપૂર્વક કર્મ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે; અને
 કહ્યું છે કે, કાયા, વાચા અને મનથી જે વિહિત કર્મ કરવામાં આવે
 તે એક ઇશ્વરના ઉદ્દેશથીજ કરવાં જોઈએ. કર્મયોગથી ઇશ્વરનું લજ્જન
 અને કથન કરવાનો પ્રકાર કહેવાનો આરંભ એથા અધ્યાયના અંતિમ
 ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે; અને વિશ્વરૂપાત્મક અગીયારમો અધ્યાય
 પુરો થતાં સુધી કર્મ દ્વારા ઇશ્વરનું લજ્જન કરવું જોઈએ એજ વિષ-
 યનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાંના આઠમા અધ્યાયમાં તો કોઇપણ પ્રતિ-
 બંધ વગર ઉપાસનાકાંડનુંજ પ્રતિપાદન કરેલું જણાય છે; અને
 ઇશ્વરપ્રસાદવડે શ્રીશુક્લપ્રહારથી જે કોમળ અને સત્યજ્ઞાન ઉત્પન્ન
 થાય છે, તેજ જ્ઞાન બારમા અધ્યાયના અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં ઇત્યાદિ
 શ્લોકોમાં અથવા તેરમા અધ્યાયના અમાનિત્વમદંભિત્વ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં
 પણ વિસ્તારપૂર્વક કહેલું છે. આમ હોવાથી હું બારમા અધ્યાયને
 જ્ઞાનકાંડમાં ગણું છું. એ બારમા અધ્યાયથી લઇને પંદરમા અધ્યાયના
 અંત સુધીમાં જ્ઞાનરૂપી ફળની પરિપાક સિદ્ધિનું નિરૂપણ કર્યું છે;
 એટલા માટે જેના અંતમાં ઋગ્વેદમૂલમધ્યશાંતિ ઇત્યાદિ શ્લોકવાળો પંદ-
 રમો અધ્યાય છે, એવા એ ચારે અધ્યાયોમાં જ્ઞાનકાંડનું વર્ણન છે.

એટલા માટે આ એક ત્રિકાંકરૂપિણી નાનીશી શ્રુતિજ છે કે, જેણે ગીતાનાં પદ્યરૂપી રત્નાલંકાર ધારણ કર્યા છે. અસ્તુ. કાંડરયાત્મક આ શ્રુતિ ગર્ભના કરી કહે છે કે, એક મોક્ષરૂપી કૃષ્ણ અવસ્થા પ્રાપ્તવ્ય છે. તે મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાનની સાથે જેઓ અહર્નિશ વેર રાખે છે, તેવા અજ્ઞાની વર્ગનું વર્ણન સોળમા અધ્યાયમાં કર્યું છે; તથા શાસ્ત્રની સહાય લઈ તે વેરીને જીતવાનો સંદેશ સત્તરમા અધ્યાયમાં છે. આ પ્રમાણે પહેલાથી લઈને સત્તરમા સુધીમાં શ્રી કૃષ્ણે વેદાનુજ તાત્પર્ય કહ્યું છે; અને જેમાં એ સર્વ અર્થના અભિપ્રાયનો વિચાર-સિંહાવ-લોકન-કરવામાં આવ્યું છે તે આ અઢારમા કલશાધ્યાય છે. એ પ્રકારે સર્વ જ્ઞાનના ભંડાર શ્રી કૃષ્ણે અત્યંત ઉદાર બનીને ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ રૂપે બાણે મૂર્તિમંત વેદનીજ રચના કરી છે. વેદ સ્વયં સંપન્ન છે પણ તેના જેવો કૃપણ પણ બીજો કોઈ નથી; કારણ કે તેને ત્રણજ વર્ણ સાંભળી શકે છે. અન્ય સ્ત્રી શૂદ્રાદિ પ્રાણી પણ સંસાર દુઃખમાં સપડાએલાં હોવા છતાં તેમને વેદ લાભ માટે અનધિકારી ગણ્યાં છે, તેથી હું તો સમજું છું કે શ્રી કૃષ્ણે એ ન્યૂનતા દૂર કરવા માટેજ વેદોને ગીતારૂપે રચી પ્રકટ કર્યા છે કે જેથી કોઈ પણ તેનું સેવન કરી શકે. હવે કોણ કહી શકશે કે વેદ સુલભ થયા નથી ? કેમકે તે અર્થ-રૂપે મનમાં પ્રવેશ કરે છે, શ્રવણ નિમિત્તે કર્ણમાં પ્રવેશે છે અને જપના નિમિત્તે મુખમાં રહે છે. એ ગીતાનો પાઠ કરી શકાય છે; તેનો પાઠ કરનારના સંસર્ગમાં રહી શકાય છે અથવા પુસ્તકના નિમિત્તથી લખીને (કિંવા છપાવીને*) લોકોને તે આપી શકાય છે અને એવી રીતે આ સંસારના ચૈટામાં બાણે મોક્ષ મુખનું ઉત્તમ સદાવૃત્તજ ખોલવામાં આવ્યું છે. જેમ આકાશમાં વસવાનો, પૃથ્વીપર બેસવાનો, સૂર્યપ્રકાશમાં વ્યવહાર કરવાનો અને આકાશની ઉંચાઈને વાપરવાનો કોઈને પ્રતિબંધ નથી હોતો; તે પ્રમાણે એનું ગમે તે માણસ સેવન કરે, છતાં ગીતાશાસ્ત્ર પુછતું નથી કે તમે ઉત્તમવર્ણના છો કે અધમવર્ણના છો. એ તો સર્વ સંસારને મોક્ષગતિ આપી એક સરખો મુખી કરવા ઇચ્છે છે. આથી જણાય છે કે વેદજ પોતાની પાછલી નિંદાથી ભય પામી ગીતાના ગર્ભમાં આવીને હવે યશને પાત્ર બન્યા છે; માટે હે પાંડવસુત ! હરકોઈએ સેવન કરવા યોગ્ય વેદાનુજ રૂપ આ ગીતા છે અને શ્રીકૃષ્ણે તે અર્જુનને ઉપદેશી છે. ગાયત્રી

* જ્ઞાનેશ્વરી જસો વર્ષપર સખામ ત્યારે છાપખાનાં ન હતાં એટલેજ તેનું નામ તેમાં નથી આવવા પામ્યું.

વત્સપરની પ્રીતિને હીધે આખા ઘરને તેના દૂધનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે; તે પ્રમાણે અર્જુનના નિમિત્તે શ્રીકૃષ્ણે સમગ્ર જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. ચાતકપર દયા કરી મેઘ જળ ભરીને ધસી આવે છે પણ તેથી ચરાચરને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અથવા સૂર્ય કેવળ એકનિષ્ઠ કમળને માટેજ વારંવાર ઉદય પામે છે તોપણ તેથી અખિલ ત્રિલુવનનાં નેત્રને આનંદ મળે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના નિમિત્તે ગીતા પ્રકાશિત કરીને જગતનો પ્રપંચ જેવો ભારે બોલો હઠાવી દીધો છે. એ શ્રીકૃષ્ણ નહિ પણ નિજસ્વરૂપી આકાશનાં ત્રણે જગતોમાં સકળ શાસ્ત્રરૂપી રત્નપ્રભાને પ્રકાશિત કરનારા સૂર્યજ છે. તે કુલને અત્યંત પવિત્ર ગણવું જોઈએ કે જે કુળમાં આવા જ્ઞાનને પાત્ર અર્જુન ઉત્પન્ન થયો, અને જેના નિમિત્તથી આખા સંસારને સાડા આ ગીતારૂપી એક સ્વતંત્ર ઉદ્ધાન રચાયું. અસ્તુ. પછી અર્જુન કે જે શ્રીકૃષ્ણ સાથે એકરૂપ બની ગયો હતો તેને શ્રીકૃષ્ણ પાછા દ્વૈતભાવપર લાવ્યા. પછી તેમણે કહ્યું: હે પાંડવ ! આ શાસ્ત્રનું તને જોઈએ તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે કે નહિ ? ત્યારે અર્જુને કહ્યું: પ્રભુ ! આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થયું છે. પુનઃ પ્રભુએ કહ્યું: હે ધનંજય ! સફલાગ્યે કહાચિત્ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે; પરંતુ પ્રાપ્ત થયેલા દ્રવ્યાદિનો ઉપલોગ કેવી રીતે કરી લેવો એ કોઈ એકાદજ સમજી શકે છે. ક્ષીરસાગર જેવું નહિ બમેલા દૂધનું પાત્ર પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેનું મંથન કરવામાં દેવ અને રાક્ષસોને કેટલો શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હતો ? પરંતુ એ શ્રમનું ફળ અમૃત દ્રષ્ટિએ પડ્યા પછી તેમણે તેનું જતન કરવામાં ભૂલ કરી; તેથી જે અમૃત પીરસવામાં આવ્યું હતું તેજ અમૃત રાહુના મરણનો હેતુ બન્યું. ઉપલોગ કરવાનું નહિ બાણવાથી સંપત્તિનું પરિણામ આવું ખરાબ આવે છે. નહુષ સ્વર્ગાધિપતિ બની ગયો, પરંતુ તે પદને અનુસરતું વર્તન રાખવાનું ભુલી ગયો; તેથી તેને સર્પનો જન્મ લેવો પડ્યો* એ શું તું નથી

* નહુષ એ આયુ રાજના પુત્રોમાં સર્વથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો. આ રાજા પરમ પરાક્રમી અને સદૃશુણી હતો; તેથી વૃત્રાસુરની હત્યાથી પીડિત થઈ ઈર્ષા ન્યારે જળમાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો ત્યારે સર્વ દેવો અને ઋષિઓએ મળી એને ઇદ્રપદને અધિકારી કર્યો હતો. તેને ઇદ્રપુરીનો અધિકાર અને ઐશ્વર્ય ભોગવતાં ભોગવતાં કેટલાક સમય પછી એમ લાગ્યું કે ઇદ્રાણીનો ઉપલોગ પણ આપણે લેવો જોઈએ. આથી તેણે દેવદત્તને ઇદ્રાણીની પાસે મોકલીને પોતાની ઇચ્છા તેને વિદિત કરી. ઇદ્રાણીએ બૃહસ્પતિની સમ્મતિ લઈ એવો સંદેશો કહાવ્યો કે; “ તું એકાદ અપૂર્વ વાહનમાં એસીને આવ એટલે હું તારી સેવા કરીશ. ” હવે નહુષ વિચાર કરવા લાગ્યો કે; “ અપૂર્વ વાહન તે શું હશે ? ” વિચાર કરતાં કરતાં દુર્દેવે તેને એમ

જાણતો ? માટે હે ધનંજય ! તેં અતિ પુણ્ય કર્યું છે તેથી આજે તું ગીતાશાસ્ત્રનો વિષય બન્યો છે; પરંતુ હવે જોઈ શાસ્ત્રના સંપ્રદાયને અનુસરીને આ શાસ્ત્રાર્થનું ઉત્તમ અનુષ્ઠાન આદરો, અને હે અર્જુન ! જો સંપ્રદાય વિરૂદ્ધ અનુષ્ઠાન કરશે તો અમૃતમંથનના જેવા હાલ થશે. હે કિરીટી ! ઉત્તમ અને નિર્દોષ ગાય પ્રાપ્ત થશે, તદ્દપિ તેને અનુરૂપ દ્વંધ તો ત્યારેજ મળશે કે તેને દોહવાની યુક્તાની ખબર હશે. તે પ્રમાણે શ્રીશુર પ્રસન્ન હોય, શિષ્યને વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય, પણ તે સંપ્રદાયદ્વારા ઉપાસના કરવાથીજ ફળે છે; માટે આ શાસ્ત્રમાં જે ઉચિત સંપ્રદાય છે તે હવે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળો. (૧૪૮૫)

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

શ્લોકાર્થ:—મેં તને કહેલું આ જ્ઞાન તપોવિહીનને તું કદિ પણ કહીશ માં; અભક્તને પણ કહીશ નહિ; જેને સાંભળવાની ઈચ્છા ન હોય તેને પણ કહીશ નહિ; અને જે મારો દ્વેષ કરતો હોય તેને પણ કહીશ નહિ. (૧૭)

ટીકા:—હે પાર્થ ! તને આ ગીતાશાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ આસ્થાદ્વારા થએલી છે, તે તપોહીન મનુષ્યને કદિ પણ તું કહીશ માં; અથવા તાપસી મનુષ્ય પણ જો શુદ્ધભક્તિરહિત હોય તો, વેદોએ જેમ અંત્ય-જને પોતાની પાસેથી દૂર કીધા છે તેમ, તેને તું દૂર રાખ. અથવા યજ્ઞનો અવશિષ્ટ ભાગ (પુરોડાશ) કાગડો વૃદ્ધ હોય તોપણ તેને આપવામાં આવતો નથી; તે પ્રમાણે આ ગીતાશાસ્ત્ર શુદ્ધભક્તિરહિત તાપસીને પણ કહેલું ન જોઈએ. કિંવા શરીરથી તપ કરીને શુર તથા દેવની જે ભક્તિ કરે છે; પરંતુ જેને શ્રવણની ઈચ્છા ન હોય, તે તપ અને શુદ્ધભક્તિ એ ઉભય અંગથી ઉત્તમ હોય તોપણ ગીતા-

સૂચ્યું કે; “ આજ સુધી કાષ્ઠએ વાહનને સમઋષિ જોડ્યા નથી, માટે આપણે આપણા વાહનને સમઋષિ જોડીશું, એટલે તે અપૂર્વ વાહન બનશે. ” આ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાનું વાહન ઋષિઓ પાસે ઉપડાવ્યું અને તે ઇંદ્રાણી કને જવાને નીકળ્યો. સર્વ ઋષિઓ પોતાના પાંચ નીચે કૃમિકીટકાદિ ચગદાય નહિ એટલા માટે જોઈ જોઈને પગ મૂકી ધીમે ધીમે ચાલતા હતા; પરંતુ નહુપને જવાની અતિ ત્વરા હતી, તેથી તે ઋષિઓને લત્તાપ્રહાર કરીને બોલ્યો. “ સર્પ, સર્પ (ત્વરિત ત્વરિત પગ ઉઘડો !) ” આથી અજસ્ત્ય ઋષિને કોષ ચઢ્યો અને તેઓ બોલ્યા “ તુંજ સર્પ થઈને પતન પામશે. ” આ જ્ઞાપથી તે અજગર થઈને પતન પામ્યો. મ. ભા. ઉલોગ-અ. ૧૧-૧૭.

શાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી. ઉત્તમ મોતી હોય પરંતુ જો તેમાં વેહ પાડવામાં આવ્યો ન હોય તો તેમાં સુવર્ણનો તાર પડેલી તેનો અલંકાર કરવામાં આવશે કે ? સમુદ્ર ગંભીર છે એ વાતની કોણ ના પાડશે ? પરંતુ તેનાપર મેઘવૃષ્ટિ થતાં તે વ્યર્થ બળ છે; તૃપ્ત થએલાને ધકવાન્નો પીરસીને વ્યર્થ શુભાવવાં તેના કરતાં ક્ષુધિત મનુષ્ય પ્રત્યેજ્ઞા આદાર્ય શા માટે પ્રકટ ન કરવું ? માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હોવા છતાં પણ જો તેને શ્રવણેચ્છા ન હોય તો તેને ગીતાશાસ્ત્ર કહીશ માં. ૩૫-જોવામાં ચતુર એવી આંખો તે શું પુષ્પનું સૌગંધ્ય લેવાને યોગ્ય થશે કે ? જેની જ્યાં જરૂર હોય ત્યાંજ તેનો ઉપયોગ થશે; માટે હે સુભદ્રાપતે ! તપસ્વી, દેવ અને શુરની ભક્તિ કરનાર હોય તોપણ જો તેને શાસ્ત્રશ્રવણ પ્રત્યે પ્રીતિ ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. વળી તપ હોય, દેવ અને શુરની ભક્તિ હોય અને શ્રવણની ઇચ્છા પણ હોય; તોપણ સકલ લોકોનું શાસન કરનાર એવો જે હું તેને તે સાધારણ મનુષ્યના જેવો ગણી કાઢતો હોય તેમજ મારી અને મારા ભકતોની નિંદા કરતો હોય તો તે પણ ગીતાશાસ્ત્ર સાંભળવાને યોગ્ય નથી, એમ તું સમજ. તેની ઇતર સામગ્રી રાત્રિના સમયે દીપકની જ્યોતિ વિનાની, તેલ અને વાટથી ભરેલી દીવીની પેઠે વ્યર્થ છે. જેમ એકાદ મનુષ્ય તરૂણ હોય, ગૌર વર્ણનો હોય અને શરીરપર દાગીના પણ ધારણ કર્યા હોય, પરંતુ તેનામાં જીવ ન હોય; સુવર્ણનું સુંદર અને ઝગઝગાટ મારતું ઘર હોય, પરંતુ તેના આગણામાં નાગેણુ બેઠેલી હોય; ઉત્તમ અન્ન તૈયાર કર્યું હોય, પરંતુ તેમાં વિષ નાખવામાં આવ્યું હોય; અથવા પેટમાં કપટ અને બહારથી મૈત્રી હોય; તો તે જેમ વ્યર્થ છે; તે પ્રમાણે હે બુદ્ધિમાન અર્જુન ! મારી અને મારા ભકતોની નિંદા કરનારનું તપ, ભક્તિ અને બુદ્ધિ એ સૌ કપટમય સમજીને તેને આ ગીતાશાસ્ત્રનો સ્પર્શ થવા દઇશ નહિ. નિંદક વિષે એથી વિશેષ તને શું કરું ? તે બ્રહ્મદેવ હે જેવો હોય, તોપણ તેને કૌતુકથી સુદ્ધાં ગીતાશાસ્ત્ર કહીશ માં. માટે ધનુર્ધર ! જેણે તપરૂપી પાથો નાખીને તેના ઉપર શુરભક્તિરૂપી દેવાલય બાંધ્યું છે; અને શ્રવણેચ્છારૂપી આગલો દરવાજો સદૈવ ખુલ્લો રાખી જેણે અનિંદારૂપી રત્નનો ઉત્તમ કળશ શિખરે ચઢાવ્યો છે; (૧૫૦૮)

य इदं परमं गुह्यं मत्तत्त्वमिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मत्प्रेष्यत्यसंशयः ॥૬૮॥

શ્લોકાર્થ:—જે આ પરમ ગુહ્યજ્ઞાન મારા ભક્તને કહેશે, તે મારી દૃઢ ભક્તિ કરી સંશયરહિત થઈને મનેજ પ્રાપ્ત થશે. (૬૮)

ટીકા:—આવા ઉત્તમ ભક્તરૂપી દેવાલયપરજ ગીતારૂપી રત્નેશ્વરની સ્થાપના કરવી. એમ કરવાથી તને આ જગતમાં મારી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થશે; કારણ કે એ એક અક્ષરપણાથી અકાર, ઉકાર અને મકાર એ ત્રણ માત્રાના ઉદરમાં જે ઈંકાર ગર્ભવાસમાં અકિલો હતો, તે વેદોનું બીજ જે ઈંકાર તેજ ગીતારૂપી વૃક્ષના વિસ્તારને પામીને તેમાંના શ્લોક તે ગાયત્રીરૂપ ફળો અને ફુલો છે. માતાનાં સ્તન સિવાય જેના જીવનનું અન્ય કોઈ સાધન નથી, એવા બાળકને માતા સાથે મેળવી આપવામાં આવે; તેમ જે મારા ભક્તોનો ગીતાની સાથે આદરપૂર્વક મેળાપ કરાવી આપે છે, તે મૃત્યુ પશ્ચાત્ મદૂપજ થાય છે.

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥૬૯॥

શ્લોકાર્થ:—અને મારું ગુહ્યજ્ઞાન કહેનારના કરતાં મારી અત્યંત પ્રિય વાત કરનારાઓમાં કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી; અને આ લોકમાં તેના કરતાં મને અન્ય કોઈ વિશેષ પ્રિય નથી. (૬૯)

ટીકા:—અને દેહ ધારણ કરવા છતાં પણ જે દેહભાવથી અલિપ્ત હોય છે, તે મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે. જ્ઞાની, કર્મકં અને તપસ્વી લોકોમાં પણ ગીતાર્થ જાણનાર મને અત્યંત પ્રિય છે. હે પાંડવ ! જે મારા ભક્તજનોના સમુદાયને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તેના જેવો આ પૃથ્વીતલપર મને અન્ય કોઈ પણ પ્રિય નથી. મારી પ્રીતિ માટેજ પોતાનું મન સ્થિર કરી જે મારા ભક્તને ગીતાશાસ્ત્ર કહે છે, તે સંતજનોનો મુકુટમણિજ છે. વૃક્ષના નવપદ્મવની પેઠે જે શ્રોતાઓનાં રોમાંચ ખડાં કરે છે; અને મંદ પવનથી વૃક્ષ હાલે તેમ તેમનાં અંજ આનંદાવેશમાં ડોલાવે છે; યુગ્મમાંથી થતા મધુસાવની પેઠે જે તેમનાં નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુ પડાવે છે અને કોકિલ જેવી વાણીથી ગફ-ગફ વચ્ચનો બોલાવે છે; આ પ્રમાણે મારા ભક્તરૂપી બગીચામાં જાણે કે વસંતની પેઠે તે પ્રવેશ કરે છે. કિંવા ચંદ્ર ગગનમાં દેખાતાંજ જેમ ચંકાર પક્ષીનો જન્મ સાર્થક થાય છે; અથવા મોરની ગર્જના સાંભળતાંજ જાણે કે નવિન મેઘ હુંકારો કરતો આવી પહોંચે છે; તે પ્રમાણે મારી પ્રાપ્તિપર નજર રાખી જે સંતસમુદાયમાં ગીતાપદ્યરૂપી રત્નોની વૃષ્ટિ કરે છે; એના જેવો પ્રિય ભક્ત અચાઉ મને મળ્યો

નથી અને લવિષ્યમાં મળનાર નથી ! હે અર્જુન ! આ પ્રમાણે જે સંતજનોને ગીતાના અર્થની મીઠબાની આપે છે, તેને હું મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરું છું. (૧૫૨૩)

અધ્યેષ્યતે ચ ય હમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥૭૦॥

શ્લોકાર્થ—અને જે તારા અને મારા આ ધર્મયુક્ત સંવાદનું પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ.

ટીકા:—એજ પ્રમાણે મારા અને તારા સમાગમમાંથી જે આ સંવાદની ઉત્પત્તિ થઇ છે તેનાથી મોક્ષ પણ પરાજીત થયો છે. સકલ અર્થની સિદ્ધિ કરાવી આપનાર આપણા ઉલ્લયના સંવાદમાંનાં પદોનો વિચાર ન કરતાં જે કેવળ તેનો પાઠજ કરશે, તે પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી, તેમાં અજ્ઞાનની આહુતિ આપી, હું પરમાત્માને, હે અર્જુન ! સંતોષિત કરશે એમ સમજવું. ગીતાના અર્થનો અનુભવ લઇ શોધક જ્ઞાની જે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે તેજ યોગ્યતા પરિણામે ગીતાને ગાનાર તથા તેનો પાઠ કરનાર પણ મેળવે છે. અર્થાત્ ગીતાનો પાઠ કરનારને પણ છેવટે ગીતાર્થ જાણનારના જેટલીજ ફળપ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે ગીતારૂપી માડીના આગળ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બાળકનો ભેદ નથી.

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥

શ્લોકાર્થ:—જે મનુષ્ય લક્ષિતયુક્ત અંતઃકરણથી નિર્મલ્સર બનીને આ ગીતાશાસ્ત્રને માત્ર સાંભળશે, તે પણ આલોકમાંથી મુક્ત થઇને પુણ્યવાન પુરૂષો જે શુભ લોકમાં જાય છે, ત્યાં જશે. (૭૧)

ટીકા:—અને જે સર્વ પ્રકારે નિંદા છોડી, શુદ્ધ આસ્થાથી ગીતાના શ્રવણપર શ્રદ્ધા રાખે, તેના કાનમાં ગીતાના અક્ષરો પડતાંની સાથેજ તેનાં પાપો નાશી જાય છે. જે પ્રમાણે અરણ્યમાં અગ્નિ લાગતાં પશુ પક્ષ્યાદિ દશે દિશામાં નાસી જાય છે; અથવા સૂર્ય ઉગતાંજ જેમ અંધકાર દૂર થાય છે; તે પ્રમાણે કાનના મહાદ્વારથી ગીતાનો ઘોષ અંતઃકરણમાં જતાંજ સર્વ પાપો નષ્ટ થાય છે. આવી રીતે તેનું સર્વકુલ પવિત્ર થઇને તે પુરૂષ કેવળ પુણ્યરૂપજ બને છે. આ પ્રમાણે તેને અલભ્ય લાભ થાય છે. આ ગીતાના જેટલા અક્ષરો કર્ણદ્વારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરશે તેટલા અશ્વમેધ કર્યાનું પુણ્ય.

લાગશે. આ પ્રમાણે ગીતાના શ્રવણથી પાપો નષ્ટ થઈ ધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેના યોગથી અતે સ્વર્ગની સંપત્તિ મળે છે. આવો જે પુરૂષ છે તે મારી પ્રાપ્તિનો પ્રથમ મુકામ સ્વર્ગલોકમાં કરી, ત્યાં મરણમાં આવે ત્યાં મુખી સૌખ્યનો ઉપલોભ લઈ, તત્પશ્ચાત્ ધૃષ્ટે ત્યારે મને આવીને મળે છે. હે ધનંજય ! વધારે શું કહું ? ગીતા શ્રવણ કરનારને તથા પાઠ કરનારને આનંદસ્વરૂપ જે હું તેની સાથે એકરૂપ બનાવી દે છે. હવે એ વાત રહેવા દો; પરંતુ જે કાર્યને માટે મેં આ ગીતાશાસ્ત્ર કહેવાનો આરંભ કર્યો હતો, તે તારૂં કાર્ય થયું કે ? (૧૫૩૬)

अविदितञ्छूतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥७२॥

શ્લોકાર્થ:—હે પાર્થ ! મેં કહેલું આ શાસ્ત્ર તેં એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું ને ? હે ધનંજય ! અજ્ઞાનને લીધે તારા મનમાં જે મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે નષ્ટ થયો ને ? (૭૨)

ટીકા:—હે પાંડવ ! કહે તો જોઈએ ! આ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત તારા મનમાં પૂર્ણ રીતે ઠસ્યા છે કે ? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંત તારા કાનને સ્વાધીન કર્યા તે રીતે તેણે તારા ચિત્તને તે સ્વાધીન કર્યા કે લક્ષ ન રાખવાથી વચ્ચેજ તેનો વ્યર્થ વ્યય થઈ ગયો ? મેં જે રીતે એ સિદ્ધાંતો કહ્યા તેવીજ રીતે જો તે તારા હૃદયમાં ઠસી ગયા હોય તો હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર સત્વર આપ જોઈએ ? પ્રથમ જે અજ્ઞાન-જન્ય મોહથી તું ભ્રમિત થયો હતો તે મોહ હજી તારી પાસે છે કે નષ્ટ થયો છે ? વધારે શું પૂછું ? તને પોતામાં કાંઈ કાંઈ કર્મ વા અકર્મ દેખાય છે કે નહિ ? શ્રી કૃષ્ણે પાર્થ રખેને નિજનનદૈક્ય રૂપમાં નિમગ્ન થઈ જાય એવા ભયથી આ પ્રશ્નના નિમિત્તથી તેને બેદ યુદ્ધિમાં આણ્યો. જો પાર્થ પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે તો ભાવી કાર્ય સાધી શકશે નહિ એમ ધારી શ્રી કૃષ્ણે તેને બેદદશાની મર્યાદા ઉઠાવવા દીધી નહિ. બાકી, સર્વજ્ઞ જે શ્રી કૃષ્ણ તે શું પોતાનીજ કૃતિ બાણતા નહોતા કે ? પરંતુ ઉપલા હેતુથીજ તેમણે અર્જુનને પ્રશ્ન કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરીને અર્જુનનું નષ્ટ થયેલું અર્જુનત્વ પાછું આણી, ‘હું પૂર્ણદશાને પ્રાપ્ત થયો છું’ એમ તેની પાસેજ કહેવ-રાવ્યું. પછી પૂર્ણચંદ્ર જેમ વાસ્તવમાં ક્ષીરસમુદ્રથી અલિપ્ત* ન હોવા

*એના સંબંધમાં કાકિલના તંત્રી રા. રા. કૃષ્ણાજી નારાયણ ટેન્કર લખે છે કે:—

છતાં પણ તેને છોડી આકાશમાં તેજોગોલરૂપે દેખાય છે; તેમ

નાશિકના એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી વે. શા. સં. રા. રા. શ્રીધર વામન દેશપાંડે કેટલાક દિવસ પૂર્વે આ ઓવીપર શંકા કરીને ખાસ મારી પાસે આવ્યા હતા; તે શંકા અતિ સચુકિતક અને લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે, તેથી તે અત્રે સંક્ષિપ્તમાં સમાધાન સહવર્તમાન સાદર કરે છું:—

“પૂર્ણચંદ્ર અલિપ્ત નહિ હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એમ દેખાય છે” એવા કથનમાં કેનાથી અલિપ્ત? ક્ષીરસમુદ્રથી? જો તેનાથી તે અલિપ્ત હોય તો કેવી રીતે? વળી મૂળમાં “નિવડે જૈસા ન નિવડત” એ શબ્દો છે તે પણ લક્ષમાં રાખવાના છે. આ તેમની શંકા હતી.

આપર સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે:—

ક્ષીરસાગરથી અલિપ્ત એ પ્રકટજ છે. ચંદ્ર જે પ્રમાણે અલિપ્ત ન હોવા છતાં પણ અલિપ્ત હોય એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણેજ અર્બુન પણ બ્રહ્મસ્વરૂપથી અલિપ્ત ન હોવા છતાં અલિપ્ત હોય એમ દેખાવા લાગ્યો.

ખુલાસો:—અહીં આ ‘ક્ષીરાબ્ધિ’ નો અર્થ કેવળ ‘સમુદ્ર’ જ સમજવો.

કબંધમુવર્કં પાથઃ પુન્કરં સર્વતોમુલ્લમ્ ।

અંમોર્ણસ્તોયપાનીયનીરક્ષીરાંબુદાંશમરમ્ ॥ ૨૫૮ ॥ અમર.

કાંઠ પણ પદાર્થનો ઉદય થતાં તે પૂર્વ તરફના સમુદ્રમાંથી (વા પર્વતપરથી) ઉપર આવે છે એમ જણાય છે. આવા ભાસને અનુલક્ષીને જ્ઞાનેશ્વરે આ ઉક્તિ આપી છે. ચંદ્રોદય થતાં ચંદ્ર સમુદ્રમાંથીજ બહાર આવે છે એવો ભાસ થાય છે. ચંદ્રનું અર્ધબિંબ ક્ષિતિજ પર હોય છે ત્યારે તે સમુદ્રમાંથીજ નીકળે છે એવો ભાસ થાય છે. તેના સંપૂર્ણ ઉદય થયા પછી કલાક બે કલાક વ્યતીત થાય છે, એટલે તે સમુદ્ર છોડીને એક હાથ કિંવા બે હાથ ઉપર આવ્યો એમ કહેવાય છે; પરંતુ વસ્તુતઃ ચંદ્રને તે ઉદયની સાથે કાંઠ પણ સંબંધ હોતો નથી. સમુદ્ર અને ચંદ્રની વચ્ચે જે નિયમિત અંતર હોય છે તે તો કાયમનું કાયમજ હોય છે, તેમાં તિલ માત્ર પણ ફરક પડતો નથી. વસ્તુતઃ તે સમુદ્રથી હાથભર ઉંચે પણ જતો નથી અને હાથભર નીચે પણ જતો નથી. કારણકે ચંદ્ર ઉપર આવ્યો એવો આપણને જે ભાસ થાય છે તે આપણી પૃથ્વીજ પૂર્વ તરફ નીચે નીચે જાય છે તેથી થાય છે. ચંદ્ર, પૃથ્વી કિંવા સમુદ્રથી એકજ ત્રિત્યા પર નિરંતર રહે છે, તે ઉદિત થતી વખતે તે જ્યાંનાં જે બિંદુપર હોય છે તેજ બિંદુપર ત્યારપછી બે કલાકને અંતરે પણ હોય છે. તેની ત્રિત્યાના અંતરમાં જરા પણ ફરક પડતો નથી; તેમજ ખરેખર તે સમુદ્ર કરતાં એક હાથભર ઉંચે પણ જતો નથી અને નીચે પણ જતો નથી, એ તો કેવળ આપણી દ્રષ્ટિનો ભ્રમ છે કિંવા આપણી અખંડ ગતિનું પરિણામ છે. માટે ચંદ્ર જે પ્રમાણે વસ્તુતઃ સમુદ્રથી એક હાથ ઉંચે કિંવા નીચે જતો નથી, પરંતુ તે નિરંતર એકજ અંતરપર હોય છે; તે પ્રમાણે અર્બુન પણ વાસ્તવમાં બ્રહ્મસ્વરૂપ સાથેનું એકજ ન છોડતાં દેહલાનમાં આવ્યો એવું તાત્પર્ય છે.

અર્જુન અહુ પ્રહ્લાસાવ વિસરી જઇને સર્વ જગત પ્રહ્લાથી ભરપૂર છે એ વાત પણ વિસરી ગયો અને તેના પ્રહ્લાત્વનો પણ લોપ થઇ ગયો. આ પ્રકારે પ્રહ્લારૂપતાની સ્મૃતિ અથવા વિસ્મૃતિમાં પણ જે પ્રહ્લારૂપજ છે; એવો જે અર્જુન તે કષ્ટથી હું અર્જુન છું એવી સ્મૃતિ સહિત દેહસ્થિતિપર આવીને ઉભો રહ્યો. પછી પોતાના કંપતા હાથેને દબ કરી, ખડાં થએલાં શેમાંચનો શેષ કરી, પ્રસ્વેદ-ભિંદુઓને ચમાવી, પ્રાણવાયુની વૃદ્ધિથી ડાલતાં અંગને અંગનોજ ટેકો આપી, અને કંઠ ગદ્ગદિત થયો હતો તેને ખુલ્લો કરી, બન્ને આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુધાર ચાલી હતી તેને અટકાવી છુછી નાખી. નાના પ્રકારની ઉત્કંઠાના આવેશમાં કંઠ રૂંધાતો હતો તે ઉત્કંઠાને હૃદયમાંજ ચમાવી, બોબડી બની ગએલી વાચાને શુદ્ધ કરી, પ્રાણક્ષોભને દૂર કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ વિપરીત બની હતી તેને પૂર્વવત્ત વ્યવસ્થિત કરીને (૧૫૫૭)

**અર્જુન ઉવાચ । નષ્ટો મોહઃ સ્થિતિલંબા ત્વત્પ્રસાન્મ-
યાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥**

શ્લોકાર્થઃ—અર્જુન બોલ્યો:—હે અચ્યુત ! આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નષ્ટ થયો; મને મારાં સત્યસ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ; હું સંશયરહિત થયો; હવે તમે કહેશો તેમ હું કરીશ. (૭૩)

ટીકા:—પછી અર્જુન બોલ્યો:—હે દેવ ! તમે મને ‘હજી મોહ-પર પ્રીતિ રહી છે કે ?’ એવો પ્રશ્ન કર્યો, તેનો ઉત્તર એ છે કે તે તો પોતાના કુદુંબસહિત ઘરબાર ઉઠાવીને ચાલ્યો ગયો છે ! સૂર્ય નિકટ આવીને પુછે કે, અધિકાર દેખાય છે ? તેમ હે શ્રી કૃષ્ણરાય ! આ મારી દ્રષ્ટિને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યા પછી, શું તે મોહના નાશને માટે પૂરતું નહિ થઈ પડશે કે ? વળી તમે માતા કરતાં પણ અધિક પ્રેમથી, અન્ય કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું જ્ઞાન વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવ્યું. હવે અદ્યાપિ મોહ છે કે નહિ એમ તમે પૂછો છો તો આપની કૃપાથી હું આજે કૃતાર્થ થયો છું. હું અર્જુન પણાના અભિમાનમાં દુસાએલો હતો, તે હવે આપરૂપ થઈને મુક્ત થયો, માટે હવે પ્રશ્ન કિંવા ઉત્તર એ ઉભયનો આપોઆપ નાશ થયો. આપના પ્રસાદથી જે આત્મબોધનો પ્રાપ્તિ થઈ છે તેથી મારો મોહ સમૂળ નાશ પામ્યો છે. હવે ક્રિયા કરવી અથવા ન કરવી એવા ભાવ જે દૈતને લીધે ઉત્પન્ન થતા હતા તે સર્વ આપના સિવાય કાંઈ પણ

દેખાતું નથી. એ સંબંધે હવે મારા મનમાં લેશ પણ સંશય રહ્યો નથી. ખરેખર જ્યાં કર્મનું અસ્તિત્વજ નથી એવી જે બ્રહ્મસ્થિતિ તેજ હું છું એવો મને નિશ્ચય થયો છે. આપની કૃપાથી હવે મને મારું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે અને મારાં કર્મ સમૂળ નષ્ટ થયાં છે. પરંતુ હે પ્રભો ! આપની આજ્ઞા ઉપરાંત મારે કાંઈ પણ કરવાનું નથી. કારણ કે જેને દેખતાં દ્રશ્યભાવનો નાશ થાય છે; જે દ્વૈત અન્ય દ્વૈતનો નાશ કરે છે; અને જે એકજ હોઈને સર્વને વ્યાપી નાંખે છે; જેનો સંબંધ થવાથી સર્વ બંધનો તુટી જાય છે; જેની આશાથી અન્ય આશાઓ નષ્ટ થાય છે; અને જેનો ભેટો થવાથી સર્વત્ર આત્મસ્વરૂપનોજ ભેટો થઈ જાય છે; એવા આપ મારા સદ્ગુરુ છો. આપની મૂર્તિ એકત્વભાવને સહાય કરે છે અને એનાપરથી અદ્વૈતબોધને તો એવારી નાંખવો જોઈએ. જે પોતે બ્રહ્મ હોઈને સારાં નરસાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે એવા આપની મારે નિસ્સીમ સેવા કરવી જોઈએ. સમુદ્રનો તેની સાથે મેળાપ થતાં જ ગંગા જેમ સમુદ્રરૂપ બની રહે છે; તેમ જેમણે પોતાના ભક્તને આત્મપદનો મુખ્ય ભાગ આપ્યો છે, એવા આપ હે શ્રી કૃષ્ણ ! લેહ-રહિત અને સેવા કરવાને યોગ્ય એવા મારા સદ્ગુરુ છો; માટે આજ બ્રહ્મમય થવાનો મારાપર આપનો ઉપકાર છે એમ સમજો. આપની અને મારી વચ્ચે જે લેહ પ્રતિબંધક હતો તેને આપે નષ્ટ કરીને આપની સેવાનું સુખ અધિક મધુર કરી આપ્યું. માટે હે સર્વ દેવોના રાજા ! હવે આપ જે આજ્ઞા કરશો તે હું પાળીશ. અર્જુનનું આ ભાષણ સાંભળી દેવ અતિ હર્ષ પામી પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરવા લાગ્યા; અને બોલ્યા કે:-આ વિશ્વરૂપી કૃષ્ણ જે હું, તેને પણ અર્જુનરૂપી કૃષ્ણ ઉત્પન્ન થયું ! શું ક્ષીરસાગર પોતાના પુત્ર ચંદ્રને પૂર્ણકળાએ પ્રકાશેલો જોઈ મર્યાદા નથી તોડતો ? એ પ્રમાણે સંવાદરૂપી લગ્નવેદીપર ઉભયનાં અંતઃકરણનું લગ્ન થયેલું જોઈ સંજય આનંદમાં લીન બની ગયો. એવા આનંદપૂર્વક સંજયે કહ્યું કે, શ્રીકૃષ્ણ અત્યંત કૃપાળુ છે. કેમકે તેમણે અર્જુન સમક્ષ સ્વહૃદય પ્રકટ કરી દીધું છે. વળી એજ આનંદિત સ્થિતિમાં સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, મહારાજ ! શ્રી વ્યાસે આપણ બન્નેનું ખુબ રક્ષણ કર્યું છે. આપને ચર્મચક્ષુ નહિ હોવાથી જ્ઞાન-દ્રષ્ટિએ વ્યવહાર કરવાની શક્તિ તેમણે પ્રાપ્ત કરી આપો છે; અને રથ ચલાવનાર તથા ઘોડાની પરીક્ષા કરી જાણનાર એવો જે હું, તેને શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુનનો સંવાદ સાંભળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.* આ

* સંજય એ ગાવત્સજી નામના સૂતનો પુત્ર હતો. તે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રનો

યુદ્ધરથી પ્રસંગ એવો ઘોર અને કઠિન છે કે ઉભયમાંથી ગમે તેની હાર થશે તોપણ તે આપણીજ હાર થયા સમાન છે; કેમકે પાંડવ અને કૌરવ બંને આપણાજ છે. આતું બંન્નાં સંકટ છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રદ્ધાનંદનો પ્રત્યક્ષ ઉપલોગ લેવડાવે છે એ તેમનો કેવો અનુભવ છે ? સંજયે આટલું કહ્યું; તથાપિ પત્યર જેમ ચંદ્રકિરણથી દ્રવતો નથી તેમ ધૃતરાષ્ટ્ર લેશ માત્ર દ્રવ્યા વિના ચૂપજ રહ્યો. રાજાની આવી સ્થિતિ જોઈ સંજયે એ વાત છોડી દીધી અને આનંદાવેશથી ઉન્મત્ત થઈ તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો. તે આનંદના આવેશમાં મસ્ત બનેલો હોવાથીજ બોલવા લાગ્યો, નહિતો તે જાણતોજ હતો કે આ વચનો સાંભળવાની ધૃતરાષ્ટ્રમાં યોગ્યતા નથી. (૧૫૮૬)

સંજય ઉવાચ । इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमभिममश्रौषमद्भूतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

શ્લોકાર્થ:—સંજય બોલ્યો:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! આ રીતે વાસુદેવ અને પરમ શ્રેષ્ઠ અર્જુનનો અફળુત અને રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે

સારથિ હતો. માટે તેણે પોતાની સ્થિતિના દર્શક એવાજ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે. સંજય મહાન સત્ય વક્તા અને નિરપૂહ હતો તેથી ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ આપતાં પણ અચકાતો નહોતો. વ્યાસની કૃપાથી તેને યુદ્ધની સર્વ હકીકત ઘેર બેઠાંજ જણાતી હતી અને તે ધૃતરાષ્ટ્રને સાંગોપાંગ કહી સંભળાવતો હતો. સંજય યોદ્ધા, દિવ્યદ્રષ્ટિવાળો, દિવ્યજ્ઞાની અને દિવ્યશરીરી હતો. તેના વિષેનું વર્ણન અતિ ચમત્કારિક છે:

चक्षुषा संजयो राजन् दिव्येनैव समन्वितः ।

कथयिष्यति ते युद्धं सर्वं ह्यत्र भविष्यति ॥१॥

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ।

मनसा चिंतितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥२॥

नैनं शस्त्राणि छेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते भ्रમः ।

गावल्गणिरयं जीवन् युद्धादस्माद्धिमोक्षयति ॥३॥

અર્થાત્—“ હે રાજન્ ! દિવ્યદ્રષ્ટિવાળો સંજય તને યુદ્ધની સર્વ હકીકત કહેશે; કેમ કે તે વખતે તે સર્વજ્ઞ થશે. પ્રકાશ હો કે અંધકાર હો; દિવસ હો કે રાત્રિ હો; અરે એ તો શું, પણ મનમાં વિચારેલી પણ સર્વ વાત સંજય જાણશે. તેને શસ્ત્રો છેદી શકશે નહિ; તેને ભ્રમ નહીં નહિ; અને એવી રીતે આ (ગાવલ્ગણ) પુત્ર સંજય આ યુદ્ધમાંથી જીવતો છૂટશે. ”

ધૃતરાષ્ટ્રનો સારથિ સંજય; અર્જુનનો સારથિ કૃષ્ણ; કર્ણનો સારથિ શલ્ય; આ સર્વનો વિચાર મનમાં આણતાં, પ્રાચીનકાળમાં સારથ્ય કર્મ અતિ મહત્ત્વનું હતું અને અત્યંત શ્રેષ્ઠ લોકો પણ તે કર્મ સ્વીકારતા હતા એમ જણાય છે.

એવો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. (૭૪)

ટીકા:—સંજયે કહ્યું:—હે શુરારાજ ! આપના ભત્રિજા અર્જુનને ઉપરોક્ત વચન કહ્યાં તેથી શ્રી કૃષ્ણને અત્યાનંદ થયો. સમુદ્ર એક પૂર્વમાં છે તો બીજો પશ્ચિમમાં છે, એટલેજ લેદ છે, નહિતો સર્વ જળ જેમ એકજ છે; તેમ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન શરીરેજ ભિન્ન જણાય છે, અન્યથા આ સંવાદ સમયે તો કંઈજ લેદ જણાતો નથી. દર્પણથી પણ શુદ્ધ એવી બે સ્વચ્છ વસ્તુઓ એક બીજાની સન્મુખ રાખવામાં આવે છે તો તે જેમ એક બીજામાં પોતાનુંજ સ્વરૂપ જોશે; તેજ પ્રમાણે અર્જુન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રીકૃષ્ણ સહિત પોતાને જોવા લાગ્યો, તથા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુન સહિત પોતાને જોવા લાગ્યા. પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ્યાં પોતાને અને અર્જુનને જુએ, તેજ ભાગમાં અર્જુન પણ ઉભયને જોવા લાગ્યો. જ્યાં દ્વૈતભાવ છેજ નહિ ત્યાં તે શું કરે ? ઉભય એકજરૂપ બની રહ્યા. હવે જો લેદજ ચાહ્યો જાય તો પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તર કેવી રીતે થઈ શકે ? અને લેદ બન્યો રહે તો સંવાદ મુખ શી રીતે લેવાય ? એ પ્રમાણે તે દ્વૈતરૂપે બોલતા હતા, પણ સંવાદમુખનો અનુભવ લેતા થકા દ્વૈતનો નાશ કરતા હતા. આવું એ ઉભયનું સંભાષણ મેં સાંભળ્યું છે. બે દર્પણ સ્વચ્છ કરી પરસ્પર સન્મુખ ગોઠવવામાં આવે તો કોણ કોને જુએ છે એમ કહેવાય ? અથવા દીપકની સામે દીપક રાખીએ તો કોણ કોનો પ્રકાશક કહી શકાય ? નહિ, નહિ, સૂર્ય સન્મુખ કોઈ અન્ય સૂર્ય ઉદય પામે તો પ્રકાશક કોણ અને પ્રકાશ્ય કોણ છે તે શી રીતે કહી શકાય ? તે પ્રમાણે એ બંને સંવાદમાં એટલા એકરૂપ બની ગયા હતા કે એ વિષે નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં નિર્ણયજ સ્તબ્ધ બની જાય. બે બાજુથી જળ-પ્રવાહ આવી એકત્ર થતા હોય તેમને અટકાવવા સાડ વચ્ચે મીઠાની પાળ કરવામાં આવે તો તે પણ ક્ષણ માત્રમાં તરૂંજ બની ગયા સિવાય રહે ખરી ? શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદ વિષે પણ મને તેવીજ પ્રતીતિ થાય છે. સંજયના મુખમાંથી આ શબ્દ નીકળ્યા ન નીકળ્યા તેટલામાંજ સંજયની સ્મૃતિ—અષ્ટ સાત્વિકભાવ કોણ જાણે ક્યાં હરી ગયા. જેમ જેમ તેનાં રોમાંચ ઉભાં થતાં જતાં હતાં તેમ તેમ તેનું શરીર સંકોચ પામતું જતું હતું; અને પછી સ્તબ્ધતા તથા સ્વેદને જીતી લઈ કંપ એકલેજ પ્રકટ થતો હતો. અદ્વૈતાનંદના સ્પર્શથી દ્રષ્ટિ રસપૂર્ણ બની ગઈ હતી. તેમાંથી વહેતું જળ આંસુ નહિ પણ કેવળ દ્રવત્વજ હતું. તેમના હૃદયમાં આનંદ સમાઈ શકતો નહતો.

કંઠમાં બાહે કંઈ ભરાઈ ગયું હોય તેમ લાગતું હતું અને આસો-
ચથી સંજય પણ નીકળવા દેતો નહોતો; અરે કહો કે, આઠે સાત્વિક
ભાવથી સંજય પ્રશ્નપૂર્વક બની ગયા હતા. આ પ્રમાણે તે શ્રીકૃષ્ણ અને
અર્જુનના સંવાદસુખના બહારરૂપ બની ગયો હતો. તે સુખનો અતિ-
ધર્મજ એવો છે કે, તેથી શાંતિ આપોઆપજ પ્રાપ્ત થાય છે. એ
પછી સંજયને પુનઃ દેહસ્મૃતિ થઈ. (૧૬૦૮)

व्यासप्रसादाच्छुद्धात् एतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्કथयतः स्वयम् ॥

શ્લોકાર્થ:—શ્રી વ્યાસના પ્રસાદથી સ્વતઃ અર્જુનને જ્ઞાનયોગ
કહેનાર યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણદ્વારા આ અતિ શુદ્ધ જ્ઞાન મેં સાંભળ્યું છે.

ટીકા:—પછી સંજયના આનંદની ભરતી ઉતરવા લાગતાં તે
બોલ્યો કે, ઉપનિષદને પણ જે શુદ્ધ જ્ઞાન નથી તે શ્રી વ્યાસના પ્રસા-
દથી મને સાંભળવાને મળ્યું છે. તે શુદ્ધ સાંભળતાંની સાથે મને પ્રદા-
ભાવ પ્રાપ્ત થતાં હું અને તું એ ભાવસહિત સર્વ વિષમ દ્રષ્ટિ
હથી ગઈ. સર્વ યોગમાર્ગ જે સ્થળે આવીને એકત્ર થાય છે, એવા
શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્ય શ્રી વ્યાસની કૃપાથી મને સુલભ થઈ પડ્યાં. અહો !
અર્જુનના નિમિત્તથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતેજ અર્જુન રૂપ બની પોતા-
નેજ ઉદ્દેશીને જે બોલ્યા; તે સાંભળવાને મારા કાનમાં યોગ્યતા આવી
ગઈ. શ્રી ગુરૂના અદ્ભુત સામર્થ્યનું શું વર્ણન કરવું. (૧૬૧૩)

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

શ્લોકાર્થ:—હે રાજા ! કેશવાર્જુનના આ પુણ્યકરક અને અદ્-
ભુત સંવાદનું વારંવાર સ્મરણ થવાથી મને પુનઃ પુનઃ આનંદ થાય છે.

ટીકા:—સંજય રાજાને જ્યારે આ વચન કહેતા હતા ત્યારે
પોતે વિસ્મિત બની જતા; અને રત્નપ્રભા કદિ ચમકે છે અને કદિ
રત્નમાં દીન થઈ બાય છે તેમ તે પોતે પણ એ સંવાદમાં દીન બની
જતા હતા. હિમાલયમાં આવેલું સરોવર જેમ ચંદ્રોદય થતાંજ સ્ફટિક
બની બાય છે અને સૂર્યોદય થતાંજ પુનઃ જળરૂપ બની રહે છે; તે
પ્રમાણે શરીરની સ્મૃતિ થતાંજ સંજય તે સંવાદનું ચિત્તમાં સ્મરણ
કરતો અને પુનઃ તદ્દરૂપ બની જતો હતો. (૧૬૧૬)

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ વ્યામ્ ચ પુનઃ પુનઃ ॥

શ્લોકાર્થ:—અને હે રાજા ! તે શ્રીકૃષ્ણનાં અતિ અફલુત વિશ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ થઈ મને મહા આશ્ચર્ય થાય છે, અને પુનઃ પુનઃ મને આનંદ થયા કરે છે. (૭૭)

ટીકા:—ફરી સંજય આનંદના આવેશમાં ઉભો થઈ જઈ બોલ્યો; હે રાજા ! શ્રી હરિનું વિશ્વરૂપ જોવા છતાં આપ ચૂપ કેમ રહી શકો છો ? નહિ જોવા છતાં પણ જે જણાય છે; અસ્વીકાર કરવા છતાં પણ જેનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થતું નથી; વિસ્મૃતિ કરવા છતાં પણ જેનું સ્મરણ આવ્યા કરે છે; તે વિશ્વરૂપને કેમ કરીને ટાળી શકાય ? તેને જોઈને આશ્ચર્ય પામવા જેટલો પણ અવકાશ નથી. આ આનંદવૃદ્ધિનું પૂર મમત્વને પણ ખેંચી જાય છે. સંજયે આ પ્રકારે શ્રી કૃષ્ણાન્બુનસંવાદરૂપી સંગમમાં સ્નાન કરી પોતાના અહંભાવને તિલાંજલિ આપી. તથા તે અનિવાર્ય આનંદની સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો. અને વારંવાર સફળ વાણીથી શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણ કહી રહ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને આ સ્થિતિનો સ્પર્શ પણ ન હતો તેથી રાજા તેને માટે વિચારમાં પડ્યો. સંજયે તો આત્મસુખના આવેશમાં પોતાનો સાત્વિક અહંકાર પણ ત્યજી દીધો હતો. આવે પ્રસંગે વસ્તુતઃ જે બાબત નીકળવી જોઈતી હતી તેને બહલે રાજાએ કહ્યું:—હે સંજય ! તું શું કહે છે ? વ્યાસજીએ તને મારી પાસે શા ઉદ્દેશથી બેસાડ્યો છે અને તું વચ્ચે શું અપ્રાસંગિક વાત કહી રહ્યો છે. ? જંગલવાસીને જો કોઈ મહેલમાં રાખવામાં આવે છે તો તેને જેમ દશે દિશાઓ શૂન્યરૂપ લાગે છે; અથવા દિવસ ઉગે છે ત્યારે નિશાચર જેમ રાત પડેલી માને છે; તેમ જે માણસ જે વિષયનું મહત્ત્વ જાણતો નથી તેને તે ભયકારક લાગે છે; તેથી આ વિષયની કથા રાજાને માટે અપ્રાસંગિકજ કહી શકાય. પછી રાજાએ કહ્યું:—હવે એ વાત કહો કે આ યુદ્ધમાં અતે જય કોનો થશે ? સામાન્ય રીતે મારા મનમાં તો એમજ આવે છે કે દુર્યોધનનો પ્રતાપ સર્વથા અધિક છે; અને પાંડવના કરતાં તેનું સૈન્ય પણ દોડું છે; તો શું તેનો જય નહિ થાય ? હું તો એમજ ધારૂં છું; પણ કોણ જાણે તમારા જ્યોતિષમાં શું આવે છે ! માટે હે સંજય ! જેવું હોય તેવું કહો. (૧૬૩૧)

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર શ્રીર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

સંદેહાર્થ:—જ્યાં યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી પાર્થ છે, ત્યાં લક્ષ્મી, વિજય, ઐશ્વર્ય અને નિશ્ચય નીતિ એ સર્વે પ્રાપ્ત થવાં જ જોઈએ એવો મારો મત છે. (૭૮)

ટીકા:—ત્યારે સંજયે કહ્યું:—મહારાજ ! જય કેનો થશે કે કેનો નહિ, તે કંઈ હું જાણતો નથી; પણ એટલું સત્ય છે કે જ્યાં આયુધ્ય બાકી હોય છે ત્યાં જીવન વિદ્યમાન રહે છે. જ્યાં ચંદ્ર ત્યાંજ ચંદ્રિકા, જ્યાં શંકર ત્યાંજ પાર્વતી અને જ્યાં સંત ત્યાં વિવેકની વસતિ રહે છે. જ્યાં રાજા હોય ત્યાંજ તેની સેના, જ્યાં સુજનતા ત્યાંજ મિત્રતા, જ્યાં અગ્નિ ત્યાંજ દાહકશક્તિ, જ્યાં દયા ત્યાંજ ધર્મ, જ્યાં ધર્મ ત્યાંજ સુખ અને જ્યાં સુખ ત્યાંજ પુરુષોત્તમનો નિવાસ છે. જ્યાં વસંત ત્યાંજ વનસૌંદર્ય પ્રકટ થાય છે, જ્યાં વનસૌંદર્ય હોય છે ત્યાંજ પુષ્પ ખીલે છે અને જ્યાં પુષ્પ ખીલે છે ત્યાંજ જામરસમૂહ એકત્ર થાય છે. જ્યાં ગુરૂ હોય છે ત્યાંજ જ્ઞાન, જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાંજ આત્મદર્શન અને જ્યાં આત્માનુભવ ત્યાંજ સમાધાન થાય છે. જ્યાં સૌભાગ્ય છે ત્યાંજ સુખોપભોગ, જ્યાં સુખભોગ ત્યાંજ આનંદ થાય છે અને જ્યાં સૂર્ય છે ત્યાંજ પ્રકાશ હોય છે. તે પ્રમાણે હે રાજા ! જેનાથી સર્વ પુરુષાર્થ સનાથ બને છે, તે શ્રીકૃષ્ણ. જ્યાં હોય ત્યાંજ લક્ષ્મી રહે છે અને તે જગદંબા લક્ષ્મી જ્યાં પતિસહ વસે છે ત્યાં, તેની અણિમા આદિ સિદ્ધિયો દાસી બની નથી રહેતી ? શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં વિજયસ્વરૂપ છે તેથી તે જે તરફ હોય તે તરફજ જય પણ રહે છે. અર્જુન વિજય નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શ્રીકૃષ્ણનાથ વિજયસ્વરૂપ છે; માટે લક્ષ્મી સહિત વિજય પણ અવશ્ય ત્યાંજ છે. જે અર્જુનને આવાં શ્રેષ્ઠ માતા પિતા છે તેના ઘરનાં વૃક્ષ પણ કદપવૃક્ષને કેમ પરાજિત ન કરે ? ત્યાંના પત્થર પણ ચિંતામણી કેમ ન બની જાય ? ત્યાંની ભૂમિ પણ સુવર્ણ કેમ ન બની જાય ? તેના ગામની નદીઓમાં અમૃત વહે તોપણ હે મહારાજ ! આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? તેનો આપજ વિચાર કરો ! તેના મુખે નીકળેલા અવ્યવસ્થિત શબ્દો વેદ કહેવાય છે અર્થાત્ તે મૂર્તિમંત સમ્બિદ્યાનંદ કેમ ન બને ? તાત્પર્ય કે શ્રીકૃષ્ણ જેના પિતા અને લક્ષ્મી જેની માતા છે, તેને સ્વર્ગ અને મોક્ષ બંને પદ આધીનજ છે. માટે તે લક્ષ્મીકાંત જે પક્ષમાં ઉભા હોય છે, ત્યાંજ સર્વ સિદ્ધિયો આપોઆપ આવી મળે છે; એ સિવાય અન્ય કંઈ હું જાણતો નથી. મેઘ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઉપયોગમાં સાગર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; તેવાજ યોગ અર્જુન

અને શ્રીકૃષ્ણનો બનેલો છે. લોકોને સુવર્ણત્વની દીક્ષા આપનાર ગુરુ પારસ છે પણ જગતનું પોષણ કરવાનો વ્યવહાર તો સુવર્ણવડેજ બને છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ગુરુત્વ કંઈક ન્યૂન છે. દીપકરૂપે અગ્નિજ પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવે છે; તેમ શ્રીકૃષ્ણની શક્તિવડેજ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણથી વિશેષ જણાતો હોવાથી તેની સ્તુતિવડે પણ શ્રીકૃષ્ણનોજ મહિમા ગવાય છે. પિતાની એવી ઇચ્છા હોય છે કે મારો પુત્ર વિશેષ શુભસંપન્ન બને અને પોતાથી ચઢતો નીવડે. શ્રીકૃષ્ણની એ ઇચ્છા સફળ થઈ ચુકી છે. અરે કહો કે, હે નૃપ ! અર્જુન શ્રીકૃષ્ણકૃપાને પામેલો હોવાથી તે જે પક્ષમાં રહેલો છે ત્યાંજ વિજયનું સ્થાન છે, એમાં શું તમને કંઈ સંદેહ છે ? ત્યાં વિજય ન હોય તો વિજયનું વિજયત્વજ વૃથા થઈ જાય. માટે જ્યાં લક્ષ્મી ત્યાંજ સંપત્તિ રહે છે; તે પ્રમાણે જ્યાં પાંડુપુત્ર અર્જુન હોય ત્યાંજ વિજય અને ત્યાંજ અબ્યુદય રહેશે. જે વ્યાસજીની સત્યતાપર આપ વિશ્વાસ રાખતા હો તો આ વચનોને અવશ્ય સત્ય માનો. જ્યાં શ્રીપતિ શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાંજ તેમનો ભક્તસમુદાય રહે છે અને ત્યાંજ સુખ તથા કલ્યાણનો લાભ મળે છે. આ વચન જે મિથ્યા હોય તો મને શ્રી વ્યાસનો શિષ્ય ન કહેશે. આ પ્રમાણે સંજયે હસ્ત ઉંચો કરી ગર્જનાપૂર્વક કહ્યું. એ પ્રમાણે સંજયે સર્વ મહાભારતનો સાર એક શ્લોકમાંજ વ્યક્ત કરી ધૃતરાષ્ટ્રના હાથમાં મૂક્યો. જેમ અગ્નિ કોણ બળે કેટલાએ હોય છે પણ સૂર્યના અભાવે અંધકાર ફર કરવા માટે તેને દીવેટના અગ્રભાગ-પરજ લગાડવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે વેદ અનંત હોઈને તેના સારરૂપે સવાલાખ શ્લોકના મહાભારતની રચના થઈ છે; અને તે મહાભારતનો સારાંશ ગીતાના સાતસો શ્લોકોમાં લાવી મૂક્યો છે. એ સાતસોએ શ્લોકનો પૂર્ણ અભિપ્રાય આ અંતિમ શ્લોકમાં કહ્યો છે, જે વ્યાસશિષ્ય સંજયના સત્ય ઉદ્દગારરૂપ છે. માત્ર આ એક શ્લોકથીજ જે પૂર્ણ સંપન્ન રહેશે, તે પણ સર્વ અવિધાને સારી રીતે જીતી લેશે. ગીતાના સાતસો શ્લોક એ ગીતાના પદ-ચરણજ છે. એ શ્લોકને પદ કહું કે ગીતારૂપી આકાશ-માંથી પડેલી પરમામૃતની વૃષ્ટિ કહું ? બળે તે આત્મારૂપી રાબના સલામંડપરૂપી ગીતાના સાતસો સ્તંભ જ હોય, અથવા બળે ગીતાએ સાતસો મંત્રથી પ્રતિપાદિત સાક્ષાત્ ભગવતી દેવીજ છે કે જે મોહરૂપી મહિષાસુરને મારીને આનંદિત બની છે ! માટે જે કાયા, વાચા અને મનથી તેની સેવા કરશે તેને તે સ્વાનંદસામ્રાજ્યનો

રાજા બનાવી દેશે, અથવા શ્રીકૃષ્ણરાજે ગીતાને બહાને એવા શ્લોકરૂપી સૂર્ય પ્રકાશિત કર્યા છે કે જે અવિદ્યાનો નાશ કરવામાં અધિકારનો નાશ કરનાર સૂર્યને પણ પરાજિત કરે છે. અથવા સંસારપથમાં અમિત મએલ પશિકોની વિશ્રાંતિને માટે ગીતાએ બાણે શ્લોકાક્ષરરૂપી દ્રાક્ષલતાસુગંધ એક મંડપજ બનાવેલો છે; અથવા આ ગીતા શ્રીકૃષ્ણ નામક સરોવરમાં પ્રસરેલી છે અને તેના શ્લોકરૂપી કમળોની સુગંધ ભાગ્યશાળી સંતરૂપી ભમરો સેવે છે; અથવા આ શ્લોક નહિ પણ ગીતામહિમાને ગાનારા મહાન સ્તુતિપાઠકોજ છે. અથવા બાણે સર્વ શાસ્ત્રો ગીતારૂપી નગરમાં આ શ્લોકોનું સુંદર ઉદ્યાન રચીને તેમાં વસવા સાડ આબ્યાં છે; અથવા એ શ્લોક નથી પણ ગીતાએ નિજપતિ આત્માને પ્રેમથી આલિંગન આપવા સાડ પોતાના બાહુ પ્રસાર્યા છે; અથવા તે બાણે ગીતારૂપી કમળનો સુગંધ લેતા ભમરો, અથવા ગીતારૂપી સાગરની લહરીયો, કિંવા શ્રીહરિના ગીતારૂપી રથના અધ છે; અથવા બાણે અર્જુનરૂપી સિંહસ્થ પર્વણી પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી શ્લોકરૂપી સર્વ તીર્થસમુદાય શ્રીગીતારૂપી ગંગા સમીપ આબ્યા છે; અથવા આ શ્લોકમાળા નથી પણ ચિંતારહિત પુરૂષોના ચિત્તને માટે એક ચિંતામણિ છે; કિંવા નિર્વિકલ્પો માટે બાણે કલ્પવૃક્ષજ લગાવેલાં છે. એવા એ સાતસો શ્લોક છે અને તે પ્રત્યેક એક બીજાથી ચઢીયાતા છે એટલે કેાનું વિશેષ વર્ણન થઈ શકે? કામધેનુ તરફ દ્રષ્ટિ કરીને જેમ નથી કહી શકાતું કે આ ઉચ્ચી ગએલી છે અને આ દૂધ દેતી છે; દીપકમાં પહેલો કયો અને પછીનો કયો, સૂર્ય નાનો છે કે મોટો છે, અમૃતનો સાગર ઉંડો છે કે છાછરો છે, એવું શી રીતે કહી શકાય? તેજ પ્રમાણે ગીતાના શ્લોકોમાં પણ આ પ્રથમ અને તે અંતિમ એમ કહી શકાતું નથી. પારિભાતક પુષ્પને શું નવું જીવું કહી શકાય છે? અને ગીતાના શ્લોકો અનુપમ છે એ વાતનું તો સમર્થન કરવાની જરૂરજ શી છે? અહીં તો વાચ્ય અને વાચકનો ભેદ પણ નથી. કારણ, આ શાસ્ત્રમાં એક શ્રીકૃષ્ણજ વાચ્ય અને વાચક છે એ વાત પ્રત્યેકની બાણમાંજ છે. એમાં જે લાલ ગીતાના અર્થથી મળે છે તેજ લાલ તેના પાઠથી પણ પરિણામે મળે છે; માટે આ શાસ્ત્ર વાચ્ય અને વાચકની એકતા સિદ્ધ કરે છે; તેથી મારે માટે સમર્થન કરવા યોગ્ય કોઈ વાતજ નથી રહેલી. આ ગીતાને શ્રીકૃષ્ણની વાક્યમયી મૂર્તિજ બાણો. બ્યારે શાસ્ત્ર વાચ્ય અને અર્થપ્રસિદ્ધારા કમદૂષ યાચ છે ત્યારે તેનું શાસ્ત્રરૂપ મટી જાય છે; પણ ગીતા તેનું શાસ્ત્ર નથી.

તે તો સંપૂર્ણ પરબ્રહ્મ છે. વધારે શું કહેવું ? શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સમગ્ર જગતપર કૃપા કરવા માટે દુર્લભ એવા બ્રહ્માનંદને ગીતારૂપે સુલભ કરી નાખ્યો છે. જેમ કળાવાન ચંદ્ર, ચંદ્રોર નિમિત્તે પ્રકાશિત થઈ ત્રણે લોકોના તાપ નિવૃત્ત કરે છે; અથવા જેમ શંકરે ગૌતમ નિમિત્તે કલિરૂપી કાળજ્વરથી પીડિત જનોને માટે ગંગાપ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે; તેજ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણરૂપી ગાયે પાર્થરૂપી વત્સનું નિમિત્ત કરીને આ ગીતારૂપી દુગ્ધનો ગરો સમગ્ર જગત માટે વહેવડાવ્યો છે. એમાં જો જીવભાવથી ડૂબકી મારશે તો અવશ્ય તદ્-રૂપજ બની જશે, અથવા જો એના પાઠનો જીભને શ્રમ આપશે તોપણ ગીતારૂપીજ થશે. પારસમણિમાં એવું સામર્થ્ય છે કે તે લોખંડની એક બાજુએ લાગ્યો કે તરતજ સર્વ લોખંડ આપોઆપ સુવર્ણ-મયજ બની જાય છે; તે પ્રમાણે ગીતાપાઠરૂપી વાડકામાંથી એક શ્લોક પણ મુખમાં મૂકશે તો બ્રહ્મત્વની પુષ્ટિ અંગમાં આવશે. અથવા ગીતાનો પાઠ કરવા પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી મુખ ફેરવી લેશે તોપણ તેના શબ્દો કર્ણપટપર અથડાતાં તેજ ફળ મળશે. ગીતાનું ઔદાર્ય શું વર્ણવું ? એ શાસ્ત્ર શ્રવણ, પાઠ અને અર્થદ્વારા મોક્ષથી એણું ફળજ આપતું નથી. જે પ્રમાણે શ્રીમાન દાતા કોઈને પણ ના નથી કહેતો, તે પ્રમાણે એ શાસ્ત્ર કોઈને પણ મોક્ષથી વિમુખ રાખતું નથી. માટે જે શાણા લોકો હોય તેમણે તો માત્ર એક ગીતાનુંજ સેવન કરવું. ઈતર શાસ્ત્રનું સેવન કરવાથી શું ફળ મળનાર છે ? વળી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે જે ઉત્તમ સંવાદ થયેલો છે તે શ્રી વ્યાસજીએ હસ્તમાં ધારણ કરવા જેટલો સુલભ કરી આપ્યો છે. માતા જ્યારે અત્યંત પ્રેમપૂર્વક નાના બાળકને જમાડે છે ત્યારે તે ખાઈ શકે તેવાજ કોળીયા બનાવે છે; અથવા ચતુર મનુષ્યે જેમ પંખો બનાવીને અપાર વાયુને પણ આધીન કરી લીધો છે; તે પ્રમાણે જે શબ્દથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી એવા વેદને શ્રી વ્યાસજીએ અનુબદ્ધ છંદમાં રચીને સ્ત્રી શૂદ્રાદિની જુદિમાં સમાઈ શકે તેવા સરળ બનાવી દીધા છે. જો સ્વાતીના જળથી સુંદર મોતી ન બનતાં હોત તો શું તે સુંદર સ્ત્રીઓને સુશો-ભિત કરી શકત ? નાદબ્રહ્મ જો વાદમાં આવી વસ્યો ન હોત તો શું તે આપણને જ્ઞાત થાત ? પુષ્પ ઉત્પન્ન ન થાત તો આપણે સુગંધ શી રીતે લઈ શકત ? પકવાન્ન મધુર ન હોત તો તે રસનાને કેમ રચત ? દર્પણ ન હોત તો નેત્ર પોતાને કેવી રીતે જોઈ શકત ? નિઃસ-કાર શ્રી શુદ્ધમૂર્તિએ જો સાકારત્વ ન સ્વીકાર્યું હોત તો તે ઉપાસકોની

સેવા શી રીતે ગૃહણ કરત ? તેજ પ્રમાણે અનંત સંખ્યાવાળા જે વેદ, તે જો આ પ્રમાણે ગીતાનું રૂપ લઈને સાતસો શ્લોકમાં ન સમાઈ ગયા હોત તો સંસારમાં તેની પ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ શકત ? મેઘ જો કે સમુદ્રનાં જળને ભરી લાવી વરસાવે છે; તોપણ લોકો સાગર તરફ ન જોતાં મેઘ તરફ જ જોયા કરે છે. કેમકે સમુદ્ર અપાર હોવા છતાં પણ તે લોકોના ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી. તે પ્રમાણે જો આ સુંદર શ્લોકોની રચના વ્યાસે ન કરી હોત તો વાચાવડે અપ્રાપ્ય એવા જે વેદ, તે આપણા કાન અને મુખને શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકત ? અર્થાત્ શ્રીવ્યાસે શ્રીકૃષ્ણના સંભાષણને અંતનો આકાર આપીને સંસાર ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે; અને તેજ શ્રી વ્યાસનાં પદ જોઈ જોઈને મેં ભાષામાં શ્રવણયોગ્ય બનાવ્યાં છે. જે ગીતાના અર્થનું વર્ણન કરવામાં વ્યાસાદિકની પણ યુદ્ધિ શકિત બની જાય છે, તે ગીતાનું મારા જેવા રહે જો તેવું તેવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પરંતુ ગીતારૂપી ઈશ્વર અત્યંત જોળો છે અને વ્યાસની વાણીરૂપ અનુપમ પુણ્યમાળા ધારણ કરવા વાળો છે; તોપણ તે મારા જેવાની વાણીરૂપ ધોના અંકુરનો પણ અનાદર ન કરતાં તેને ધારણ કરી લે છે. ક્ષીર-સાગરને કાંઠે જળપાન માટે હાથીઓનાં ટોળાં આવે છે તથાપિ શું તે કદિ મચ્છરને આવવા મના કરે છે ? ફૂટતી પાંખનાં પક્ષી ઉડી શકતાં નથી તથાપિ તે પણ આકાશમાં (વૃક્ષો ઉપરના માળામાં) રહે છે; અને સમસ્ત આકાશમાં વિચરનાર ગરૂડ પણ તેજ આકાશમાં રહે છે. રાજહંસની મંદ ગતિ દુનિયામાં ઉત્તમ ગણાય છે અને બીજાઓને તેવી ગતિથી ચાલતાં ન આવડતું હોય તેથી શું બીજાઓએ સમૂળશું ચાલવું જ ન જોઈએ ? કલશ મોટો હોવાથી તેમાં પુષ્કળ જળ માઈ શકે છે; તો શું અંજલિમાં પણ અંજલિના પ્રમાણમાં જળ નથી સમાઈ શકતું ? મશાલ મોટી હોય છે તેથી તેને પ્રકાશ વિશેષ હોય છે; તો જોકે દીવેટ પણ પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રકાશ આપે છે કે નહિ ? અરે, સમુદ્રમાં આકાશ સમુદ્રના વિસ્તાર જેટલું પ્રતિબિંબિત થાય છે, તો ખાખોચીયામાં ખાખોચીયા જેટલું પ્રતિબિંબિત થાય છે; પણ થાય છે તો ખરુંજને ? તેજ પ્રમાણે વ્યાસાદિ મહાજ્ઞાનીઓએ આ અંજલિ વિષે વિચાર કર્યો છે તેથી મારે ચૂપ જ થઈ રહેવું એ કંઈ યોગ્ય નથી લાગતું. જે સમુદ્રમાં મંદરાચલ સમાન જળચર સંચાર કરે છે, ત્યાં શું નાની માછલીઓ નથી તરી શકતી ?

અરુણ સૂર્યની અત્યંત નિકટમાં રહેનારો છે તેથી તેજ શું સૂર્યને જોઈ શકે છે અને પૃથ્વીપરની નાની કીડી શું તેને નથી જોઈ શકતી? અર્થાત્ મારા જેવા પ્રાકૃત જને ગીતાનું દેશભાષામાં વર્ણન કર્યું એ અયોગ્ય છે એમ કહેવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. પિતા તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને તેની પાછળ પાછળ બાળક પણ ચાલવા ઇચ્છશે તો શું તે નહિ ચાલી શકે? તેજ પ્રમાણે વ્યાસજીની પાછળ પાછળ ભાષ્યકારોને પૂછી પૂછીને ચાલનાર એવો જે હું, તે અયોગ્ય છું તથાપિ ઇષ્ઠ સ્થળે નહિ પહોંચું તો ક્યાં જઈશ? જે પરમાત્માના ક્ષમા-ગુણના પ્રતાપે આ પૃથ્વી, સ્થાવર જંગમ પદાર્થને ધારણ કરતાં કંટાળતી નથી; જેના શાંત ગુણના પ્રભાવથી ચંદ્ર સંસારને શીતળતા આપી રહ્યો છે; જેના તેજવડે સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે; સમુદ્રે જ્યાંથી જળત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે; જળે જ્યાંથી મધુરતા મેળવી છે તથા માધુર્યને સૌંદર્યને પ્રાપ્ત થયું છે; જેમની સત્તાથી વાયુને ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; આકાશને વિસ્તાર પ્રાપ્ત થયો છે અને જ્ઞાનને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત થયું છે; જેની સત્તાથી વેદને વાચા શક્તિ, સુખને આનંદ અને વિશ્વને આકાર પ્રાપ્ત થયો છે; એવા સર્વોપકારી સમર્થ સદગુરૂશ્રી નિવૃત્તિનાથ મારા હૃદયમાં પણ પ્રવેશ કરી વ્યાપાર કરી રહ્યા છે; તો પછી તેમની તૈયાર ગીતાને હું દેશભાષામાં કહેવાને સમર્થ થયો છું એમાં આશ્ચર્ય તે શું? શ્રી ગુરૂના નામથી ડુંગરપર (દ્રોણાચાર્યની) મૃત્તિકાની મૂર્તિ સ્થાપન કરી તેની સેવા કરી એકલવ્ય ભીલે* ત્રણે લોકને પોતાની કીર્તિ-

* એ એકલવ્ય ભીલ નિષાદાધિપતિ હિરણ્યધેનુકનો પુત્ર હતા. ભીષ્મે કૌરવ પાંડવોને ધનુર્વેદ શિખવવાને માટે દ્રોણાચાર્યને હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા હતા અને આ સર્વ રાજપુત્રો તેમની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા. આ વર્તમાન દેશેદેશ પ્રસરી ગયા અને અનેક રાજપુત્રો આવી દ્રોણાચાર્યની પાસે અભિવિદ્યા શીખવા લાગ્યા. દ્રોણાચાર્યની કીર્તિ સાંભળી એકલવ્ય પણ ત્યાં આવ્યો અને મારો અંગીકાર કરીને વિદ્યા લખાવો એવી દ્રોણાચાર્યને પ્રાર્થના કરી; પરંતુ દ્રોણાચાર્યે તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આથી તેણે દ્રોણાચાર્યની પાદુકા માગી કે જે દ્રોણાચાર્યે તેને છેક નિરાશ ન કરવાને માટે આપી. આચાર્યની પાદુકા લઈને તે સ્વગૃહે ગયો અને ભક્તિપુરઃસર દ્રોણાચાર્યની મૃત્તિકાની મૂર્તિ ખનાવી તેની સમક્ષ પેલી પાદુકા રાખી તેની નિયમપૂર્વક નિત્ય પૂજા કરવા લાગ્યો; તથા હાથમાં ધનુષ્યબાણ પકડી “આ પ્રમાણેજ તીર છોડુંને?” એવો પોતાના મનનેજ પ્રશ્ન પૂછતો અને પોતેજ “હા, હા, એમજ તીર ફેંક” એવો ઉત્તર આપીને બાણ છોડતો. એમ કરતાં કરતાં વિમોક્ષ, આદાન અને સંધાન આદિ જે ધનુર્વિદ્યાનાં પ્રકરણો, તેમાં તે અદ્ય સમયમાં પ્રવીણ થયો હતો.

વડે છક્ક કરી નાખ્યું હતું; ચંદનની સમીપ રહેનાર વૃક્ષો ચંદન જેવીજ ચોખ્ખતા ધારણ કરે છે; વસિષ્ઠનો આશ્રય પામીને (તેમણે પહેરેલા) કોપીને પણ સૂર્યની સાથે સ્પર્ધા કરી હતી; તો પછી હું તો સચેતન છું અને શ્રી શુર જેવા મારા સ્વામી છે કે જે પોતાની કૃપાદષ્ટિ માત્રથીજ પોતાનું પદ આપી દે છે. દષ્ટિ ઉત્તમ હોય અને તેમાં સૂર્ય-પ્રકાશની સહાય મળે તો પછી એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે દષ્ટિએ ન પડે ? માટે મારા શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ શ્રીશુરની કૃપાથી પ્રબંધ બની જશે. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે શ્રી શુરકૃપાથી શું અશક્ય છે ? મેં ગીતાનો અર્થ એવો સરલ અને સુલભ કરી નાખ્યો છે કે તે સર્વ લોકથી સમજી શકાશે. મરાઠી ભાષામાં ગીતાર્થ એટલો સ્પષ્ટ કર્યો છે કે ગીતાનું વક્તૃત્વ કરનારને તો તે ભૂષણાવહજ થઇ પડશે; પરંતુ ગાનાર અથવા વક્તાનો અભાવ હોય અને માત્ર તેનું વાંચનજ કરવામાં આવશે તોપણ તેનો અર્થ સ્પષ્ટતાથી સમજી શકાશે. સુંદર

આ તરફ કૌરવ, પાંડવ અને ધૃતર રાજપુત્રો પણ ધનુર્વિધામાં પ્રવીણ થઇ એક વખત મૃગયા ખેલવાને ગયા, અને તેઓ મૃગની પાછળ ગયા એટલે શિકારી ફતેરો દૂર રહી જઈ ન્યાં એકલવ્ય હતો ત્યાં ગયો. પરંતુ તે સદૈવ સુંદર વસ્ત્ર પરિધાન કરેલા રાજકુમારોને જોતો હતો, તેથી તે વિચિત્ર વેષ ધારી એકલવ્યને જોઈને તેને ભસવા લાગ્યો. આથી એકલવ્યે તેના પહોળા કરેલા મુખમાં નાનાં નાનાં બાણોનો સમુદાય એવી યુક્તિથી ભરી દીધો કે તેનાથી ભરી પછી ન શકાય અને મોં પણ બંધ ન કરી શકાય. પછી પેલો જ્ઞાન ત્યાંથી નાઠો અને આમ તેમ ભટકતાં તેણે રાજપુત્રોને જોયા અને રાજપુત્રોએ તેને જોયો. પછી જ્યારે તે રાજપુત્રોની છેક સમીપ ગયો ત્યારે તે સર્વે જણે તેના મુખમાં પેલાં નાનાં બાણોનો સમુદાય જોયો અને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા; તથા આવી અદ્ભુત કૃતિ કરનાર ધનુર્ધર આ અરણ્યમાં કોણુ હશે એવો વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી તેઓ તે ધનુર્વેદનિષ્ણાત યોદ્ધાને શોધી કાઢવાને ઉભત થયા. જતાં જતાં તેમણે એકલવ્યને હસ્તમાં ધનુષ્યબાણ ઝહીને ઉભો રહેલો જોયો અને આજ તે હશે એમ ધારી સર્વે ત્યાં ઉભા રહ્યા.

પછી સર્વે રાજપુત્રોમાંથી એક જણ આગળ આવી બોલ્યો “તું કોણુ છે અને કોનો શિષ્ય છે ?” તેણે ઉત્તર આપ્યો કે “હું હિરણ્યધેનુક નામક નિષાદ-ધિપતિનો પુત્ર છું અને દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય છું.” આ સાંભળી સર્વે રાજપુત્રોના મતમાં વિષાદ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ પિન્ન હૃદય સહિત ઘેર આવ્યા અને દ્રોણાચાર્યને પ્રશ્ન કર્યો કે, “તમે અમને જણાવ્યા હતાં વિના એક નિષાદને ગૃહ રીતે આ માટે ધનુર્વેદમાં પ્રવીણ કર્યો ?” દ્રોણાચાર્યે રાજકુમારોનો આ પ્રશ્ન સમજી શક્યા નહિ. પછી તેઓ રાજપુત્રોને લઇને હસ્તિનાપુરથી બહાર નીકળ્યા અને ન્યાં એકલવ્ય હતો ત્યાં ગયા. દ્રોણાચાર્યને જોતાંજ એકલવ્યે દંડવત પ્રણામ કર્યો.

અંજપર અલંકાર ધારણ નહિ કરવા છતાં પણ તે શોભે છેજ; પરંતુ તેમાં પણ જો અલંકાર ધારણ કર્યા હોય તો તેની શોભાનું શું કહેવું? અથવા જેમ મોતીનો સ્વભાવજ છે કે સુવર્ણને શોભાવવું, તેથી તે સુવર્ણને શોભાવે છે; પરંતુ સુવર્ણ વિના તે એકલાં હોય છે તોપણ તે શોભીજ રહે છે; અથવા વસંતઋતુમાં મોગરાનાં ફુલોનો ગજરા બનાવીએ કે તેને છૂટાં હાથમાં લઈએ તોપણ તેની સુગંધમાં ન્યૂનતા નથી હોતી; તેજ પ્રમાણે મેં આ લાભદાયક પ્રબંધ ઓવી છંદમાં રચ્યો છે, જે ગીતમાં ગાવાથી પણ આનંદ આપે છે અને ગાયા વિના માત્ર વાંચી જવાથી પણ તેવોજ લાભ આપે છે. એમાં નાનાથી મોટા સુધી સર્વને સમજવા યોગ્ય અને ઘ્રહરસના સુસ્વાદથી યુક્ત વચનો ઓવી છંદમાં ગૂંથ્યાં છે. જેમ ચંદનવૃક્ષની સુગંધી લેવા માટે તેને પુષ્પ આવવાની રાહ નથી જોવી પડતી; તેમ આ પ્રબંધ કર્ણપર પડતાંજ સમાધિ પ્રાપ્ત કરી આપે છે તો પછી તેનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાથી તેનો છંદ કેમ નહિ લાગે? એનો પાઠ કરવા સાથે વ્યાખ્યાન પણ કરવામાં આવે તો તેથી જે માધુર્ય પ્રકટ થશે, તેના આગળ અમૃત પણ તુચ્છ જણાશે. એ પ્રમાણે આ પ્રબંધ આપોઆપજ કવિત્વનું વિશ્રાંતિસ્થાન બની ગયો છે અને તેના શ્રવણે, મનન અને નિદિધ્યાસનને જીતી લીધાં છે. આ પ્રબંધ હરકોઈને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ કરી આપશે અને શ્રવણદ્વારા સર્વ ઈંદ્રિયોને તૃપ્ત કરશે. સ્વશક્તિથી ચંદ્રનો ઉપલોગ લેવામાં ચક્રોર પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ તેનો પ્રકાશ તો પ્રત્યેકને પ્રાપ્ત થાય છે; તેજ પ્રમાણે આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી

અને હાથ જોડી તેમની સમક્ષ ઉભો રહ્યો. પછી દ્રોણાચાર્યે અસ્ત્રવિદ્યામાં તેની પરીક્ષા કરી અને તેમાં તે અત્યુત્કૃષ્ટ પારંગતતાને પ્રાપ્ત થયો છે એમ જાણી તેમણે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, “આ વિદ્યા તેં મારી પાસેથી શી રીતે પ્રાપ્ત કરી?” ત્યારે તેણે સંપૂર્ણ પૂર્વજ્ઞતાંત તેમને નિવેદન કર્યું. આ વાત સાંભળી સર્વે રાજપુત્રો સંશયરહિત થયા અને તે બીજીની ભાવના તથા દ્રોણાચાર્યના પુણ્યપ્રભાવ વિષે તેમને પરમ આશ્ચર્ય થયું અને તેઓ તે વિષે પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. એટલે દ્રોણાચાર્ય પ્રસંગવશાત્ એ બીજા અર્જુનને ભારે પડી જશે એમ ધારી તેની પાસેથી ગુરુદક્ષિણામાં, આ તારો અંગુષ્ઠ બાણ છોડતી વખત કદિ પણ ઉપયોગમાં લાવીશ નહિ એમ માગી લીધું. તેણે તથાસ્તુ કહી તે દિવસથી બાણને અંગુષ્ઠનો સ્પર્શ કરવાનું છોડ્યું. આ વ્રત અઘાપિ સર્વ કિરાતો પાળે છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો કે દ્રોણાચાર્યે તેને વચનથી બાંધી લીધો હતો તોપણ તે અર્જુનને ભારેજ હતો. (ભા. આદિ.) ભારતના યુદ્ધમાં એકલબ્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો, પરંતુ તે યુદ્ધમાં સર્વથા આવ્યોજ નહોતો.

જીતેન્દ્રિય અધિકારીને તો પૂર્ણ આનંદ થાય છે જ; પરંતુ ઇતર જનોને પણ વાણીના સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રી નિવૃત્તિનાથનો મહિમા આવા પ્રકારનો છે અને તેથી આ ગ્રંથ મારો નથી પણ તેમની કૃપાનોજ વેલવ છે. ક્ષીરસાગરના તટપર શ્રી શંકરે પાર્વતીના જીના કાનમાં એકવાર ઉપદેશ કર્યો હતો-ક્યારે કર્યો હતો તે કંઈ ખબર નથી પણ-તે સમયે ક્ષીરસાગરની લહરીઓમાં કોઈ મત્સ્યના ઉદરમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ ગુપ્તરૂપે હતા તેમને પ્રાપ્ત થયો. તે મત્સ્યેન્દ્રનાથે સપ્તયુગ પર્વતપર હાથે પગે લૂલા એવા ચૌરંગીનાથને મળ્યા હતા અને તેમનું દર્શન થતાંજ ચૌરંગીનાથ સર્વ અવયવોથી પૂર્ણ બની ગયા હતા. તે પછી અચળ સમાધિનો ઉપલોગ લેવાની ઇચ્છાથી મત્સ્યેન્દ્રનાથે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ ગોરક્ષનાથને કર્યો હતો. કહો કે યોગરૂપી કમલિનીના સરોવર સમાન તથા વિષયનો વિધ્વંસ કરનાર એવા ગોરક્ષનાથને તેમણે પોતાના યોગેશ્વરના પદપર અધિષ્ઠિત કરી રાખ્યા-લિષેક કર્યો હતો. પછી આ શ્રી શંકર પાસેથી પ્રાપ્ત થએલું એ અદ્વૈતાનંદ સુખ ગોરક્ષનાથ પાસેથી સંપૂર્ણપણે શ્રીગૈનીનાથે સંપાદન કર્યું. તે શ્રી ગૈનીનાથે પ્રાણીઓને કલિકાળથી અસ્ત થએલાં જોઈને શ્રી નિવૃત્તિનાથને એવી આજ્ઞા કરી કે, આઘગુરૂ શંકરથી આરંભી શિષ્ય પરંપરાનુસાર મને જે જ્ઞાનનું અશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે સર્વ લઈને તમે જાઓ અને કલિના ભોગ થઈ પડતા જીવોને દુઃખના બંધનથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત કરો. શ્રી નિવૃત્તિનાથ પ્રથમથીજ કૃપાળુ હતા, તેમાં વળી શ્રી ગુરૂની આવી આજ્ઞા મળવાથી મેઘને વર્ષાઋતુનો યોગ આવી મળે તેવું થયું. પછી પીડિત જનો ઉપરની અનુકંપાથી ગીતાના અર્થ નિમિત્તે તેમણે જે બ્રહ્મરસની વૃષ્ટિ કરી તેજ આ ગ્રંથ છે. ગુરૂપ્રસાદની આશાથી મને ચાતક સમાન વાટ જોઈ રહેલો આતુર શિષ્ય ભાળીને મારાપર તેમણે જે કૃપા કરી, તેથીજ હું આ યશને પ્રાપ્ત થયો છું. આ પ્રકારે મારા સ્વામીએ ગુરૂપરંપરાથી પ્રાપ્ત જે તેમનું સમાધિધન હતું, તે મને આપ્યું છે. અન્યથા હું, કે જે કંઈ શીખ્યો નથી અને શ્રવણ પણ કર્યું નથી; તેમજ સ્વામીની સેવા કરવાનું પણ મને જ્ઞાન નથી; એટલે પછી ગ્રંથરચનાની યોગ્યતા તો મારામાં હોયજ ક્યાંથી ? પરંતુ સત્ય એ છે કે શ્રી ગુરૂનાથેજ મારા નિમિત્તે આ પ્રબંધ રચીને સંસારનું રક્ષણ કર્યું છે. માટે પુરોહિતની પેઠે એમાં મેં આપ સન્મુખ જે કંઈ જોણું વધતું કહ્યું હોય તેને માટે આપ સતો માતાની માફક મને ક્ષમા કરજો. શબ્દની રચના કેવી રીતે કરવી, સિદ્ધાંત શી રીતે

સ્થાપિત કરી શકાય છે તથા અલંકાર કોને કહે છે તે હું બાણુતો નથી; પરંતુ કાઠ પૂતળી જેમ સૂત્રધારના હાથમાંની દોરીની ગતિ અનુસાર નાચ્યા કરે છે; તેજ પ્રમાણે મારા સ્વામીએ મને જે કંઈ બતાવ્યું તેજ મેં કહ્યું છે. મારા આ અંથના ગુણદોષ વિષે હું વિશેષ ક્ષમા નથી માગતો, કેમકે આ અંથ સાદાંત આચાર્યેજ મારી પાસે કહેવડાવ્યો છે. અને આપ સંતોની સભામાં એમાં રહેલી ન્યૂનતા જો પૂર્ણ નહિ થાય તો હું પ્રેમપુરઃસર આપનાપરજ ગુસ્સે થઈશ. પારસનો સ્પર્શ થવા છતાં જો લોહના લોહત્વરૂપી નિદ્રુષ્ઠ સ્થિતિ નષ્ટ ન થાય તો કોનો દોષ ? નાળાનું કામ એટલુંજ છે કે ગંગાને જઈ મળવું; છતાં પણ તે ગંગા તેને પવિત્ર ન કરે, તો તેમાં વહેવાનો શું દોષ ? અર્થાત્ મારા મહદ્ ભાગ્યના યોગે હું આપ સંતોનાં ચરણમાં આવી ચુક્યો છું, તો હવે આ જગતમાં મારે શી ન્યૂનતા છે ? અરે, મારા સ્વામીએ આપ સંતોનો મને મેળાપ કરાવ્યો છે તેથીજ મારી સર્વ ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થઈ છે. જુઓ, આપ જેવા પ્રેમી અને દયાળુ સંત જન મળવાથીજ મારી અંથરચનાનો મારો છંદ સિદ્ધ થયો છે. સમગ્ર પૃથ્વીતળ કદાચ સુવર્ણમય બનાવી શકાય; ચિંતામણિના પહાડ બનાવી શકાશે; સાતે સમુદ્રને સહેલાઈથી અમૃતપૂર્ણ બનાવી શકાશે; તારાગણને ચંદ્ર બનાવવાનું પણ કઠિન નથી; કદપ-વૃક્ષના બગીચાઓ પણ બનાવી શકાય; આ સર્વ કાર્ય તપના બળથી કદાચ પાર પડી શકે; પરંતુ ગીતાના અર્થનો મર્મ તો ગુરૂના પ્રસાદ વિના કદિપણ સમજી શકાતો નથી. હું મુંગા જેવો છતાં પણ ગુરૂની કૃપાથી ગીતાનો અર્થ સ્વભાષામાં મેં એવી રીતે કહ્યો છે કે, તેને સર્વ કોઈ પોતાની આંખવડે જોઈ શકે. આવા વિશાળ અંથસાગરની પાર ઉતરી હું જે કીર્તિરૂપી વિજયધ્વજ ફરકાવી રહ્યો છું; ધૂમ્મટ અને કળશ સહિત ગીતાર્થરૂપી મંદિરની રચના કરી તેમાં હું જે શ્રીગુરૂ મૂર્તિનું પૂજન કરી શક્યો છું અને ગીતારૂપી નિષ્કપટી માતાને બૂલી જઈ બાળકની પેઠે હું જે વ્યર્થ ધૂમ્મ્યા કરતો હતો; તેને તે માતાની ભેટ થઈ ગઈ તે પ્રતાપ આપનોજ છે. હું આપ સન્નજનોની કૃતિ તરફ દ્રષ્ટિ રાખીને બોલી રહ્યો છું. જ્ઞાનદેવ કહે છે કે આપના ઉપકાર ઓછા નથી. અરે, કહેવા દો કે આપે જે આ અંથ સમાપ્ત થવાનો આનંદ દર્શાવ્યો છે, તે બાણે મારા સર્વ જન્મનું રૂળ પ્રાપ્ત થવા સમાન છે. મેં આપમાં શ્રદ્ધા રાખીને જે જે ઇચ્છા કરી, તે સર્વ આપે પૂર્ણ કરીને મને અત્યંત સુખ પ્રાપ્ત કરાવી આપ્યું છે. હે

સ્વશ્રમિન! મારા માટે આપે જે આ અંશરૂપી નવિન સૃષ્ટિ રચી છે, તેને જોઇને હું વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિને હસી કાઢું છું; કેમકે તે નાશવંત સૃષ્ટિ ત્રિશંકુને માટે તથા બ્રહ્મદેવને ઉતારી પાડવા માટે બનાવવામાં આવી

* ત્રિશંકુ એ ઈક્ષ્વાકુકુલોત્પન્ન નિમંધન રાજાનો પુત્ર અને પ્રખ્યાત પુણ્ય-શ્લોક હરિશંદ્ર રાજાનો પિતા હતો. એનું મૂળ નામ સત્યવ્રત હતું. એ બ્રાહ્મકાળથી જ કુમાર્ગંગાથી હતો અને પાછળથી તેણે બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓનું પણ હરણ કર્યું હતું. આથી તેના પિતાને તેના પર ક્રોધ થયો અને તેણે તેને પોતાના રાજ્યમાંથી હટાવી દીધો, તેમજ તે દુઃખથી તે પોતે પોતાના રાજ્યનો સર્વ ભાર મંત્રીમંડળ પર નાખીને અરણ્યમાં તપશ્રયા કરવાને ચાલ્યો ગયો. પિતાપુત્ર ઉચ્ચ ચંડાળની પેઠે અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યાંથી અયોધ્યા નગરીનો ના કોઇ ધણી અને ના કોઇ વાલી, એવી તે નગરીની સ્થિતિ થઇ, ધણીજી અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી અને “દુષ્કાળમાં અધિકભાસ” ની કહેવત પ્રમાણે સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં અનાવૃષ્ટિનું સંકટ પ્રાપ્ત થયું. આવા કઠિન સમયમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ અરણ્યમાં તપશ્રયા કરવા ગયા હતા અને ઘેર તેમનાં સ્ત્રી સંતાનો નિરાશ્રય બની અન્ન વિના ટળવળવા લાગ્યાં. આ સમયમાં ઉપલા સત્યવ્રતે તેમને નિત્ય થોડું માંસ આણી આપી તેમનું રક્ષણ કર્યું. પરંતુ આજ વખતે તેના હાથથી વસિષ્ઠ ઋષિનો એક મોટો અપરાધ થયો; તે એ કે સત્યવ્રતે વસિષ્ઠની ધેનુનો વધ કરી વિશ્વામિત્રના કુટુંબને માંસ આણી આપ્યું. આથી વસિષ્ઠ ઋષિએ ક્રોધાવિષ્ટ થઈ શાપ દીધો કે, “બ્રાહ્મણ સ્ત્રીનો અપહાર, પિતાનો ક્રોધ અને ધેનુનો વધ એ ત્રણ શંકુ (પાતક) ને લીધે સત્યવ્રતને ત્રિશંકુ નામ પ્રાપ્ત થયો!” ત્યારથી તે અધિક બ્રમિષ્ટ થઇને અરણ્યમાં ભટકવા લાગ્યો. પાછળથી કાળાંતરે તેના પિતા પુનઃ સ્વનગરમાં આવ્યો, પરંતુ તેણે પોતાના પુત્રના નામનો મુખથી ઉચ્ચાર સુધાં કર્યો નહિ. આથી તે ત્રિશંકુ અતિ વ્યાકુળ થયો અને એકવાર તે તે દેહત્યાગ કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થયો; પરંતુ એટલામાં એકાદ દેવતાએ તેને કહ્યું કે “તું દેહત્યાગ કરીશ માં. તારો પિતા સત્યવ્રતને રાજ્યાસન પર સ્થાપિત કરશે.” આથી ત્રિશંકુએ પોતાનો તે નિશ્ચય ફેરવી નાખ્યો. કેટલોક કાળ ગયા પછી તેના પિતાએ રાજ્યની લગભગ તેના હાથમાં સોંપી અને તેને સદુપદેશ કર્યો. પ્રથમ એકવાર તેણે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો પરંતુ તે વખતે તે તેનું પરિણામ “ઉધી ગાગર પર પાણી રેડવા” સમાન આવ્યું હતું. પરંતુ આ વખતે તેણે પિતૃમોષ મહણ કર્યો અને તે નીતિથી રાજ્ય-તાંત્ર ચલાવવા લાગ્યો.

ત્રિશંકુએ આ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં કરતાં એક વખત એવો વિચાર મનમાં આવ્યો કે “આ મર્ત્ય દેહ વડેજ સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંના દિવ્યભોગ ચિરકાળ પર્યંત ભોગવતા રહી શકાય એવો એક યત્ન કરવો જોઈએ.” આવો વિચાર કરી તે વસિષ્ઠ ઋષિની પાસે ગયો. વસિષ્ઠે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “તું કહે છે તે પ્રમાણે બની શકશે નહિ.” ત્યારે ત્રિશંકુ બોલ્યો “હં, હું સમજ્યો! પૂર્વે મેં આપની ધેનુ મારી હતી તેથી આપ દેવથી મને આ પ્રમાણે કહ્યો છો. શીકે છે. હું અન્ન

હવી. પરંતુ આ સૃષ્ટિની રચના તેવી નાશવંત નથી પરંતુ શાશ્વત છે. શંકરે પણ ઉપમન્યુના પ્રેમને વશ થઈ ક્ષીરસાગરની ઉત્પત્તિ કરી છે, કિંતુ તે ક્ષીરસાગર સુદાં આ અંથની ઉપમાને યોગ્ય નથી; કેમકે તેના ગર્ભમાંથી તો સમુદ્રમંથન સમયે હળાહળ વિષ નિકળ્યું હતું અને આ ગીતા સાગરમાં તો કેવળ અમૃતજ કાર્યું છે. અંધકારરૂપી રાક્ષસથી અસ્ત થએલા ચરાચર જગતની રક્ષા કરવા માટે સૂર્ય ધરતી આવ્યો ખરો, પણ તે પણ તાપનું કષ્ટ આપીનેજ રક્ષણ કરી શકે છે. સંતપ્ત જગતને માટે ચંદ્ર પોતાની ચાંદનીનો વ્યય કરે છે; પણ તે કલંકી ચંદ્રની ઉપમા પણ આ અંથને કેમ આપી શકાય ? અર્થાત્ આપ સંતજનોએ મારા હાથે સર્વને ઉપયોગી થાય એવો આ અંથ રચાવ્યો છે તે અનુપમ છે. કિંજહુના, આપની દુપા-

ઉપાધ્યાયને આણી એવો યદ કરી સ્વર્ગમાં જઈ છું કે નહિ તે જુઓ. ” આથી વસિષ્ઠ કોપિત થઈ બોલ્યા “ તું સ્વર્ગમાં જજે કિંવા નહિ જતો, પરંતુ હમણાં તો તું ચાંડાળ થા. ” વસિષ્ઠના મુખમાંથી આ શબ્દો બહાર પડતાંની સાથેજ ત્રિશંકુને ચાંડાળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આથી ત્રિશંકુને ધણીજ ધૂણી ઉપજી અને તેને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. આજ પ્રસંગે વિશ્વામિત્ર ઘેર આવ્યા અને પોતાની બી તથા પોતાનાં સંતાનોને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા કે મારી પાછળ તમારું કોણે રક્ષણ કર્યું ? તેમણે ત્રિશંકુનું નામ જણાવી તેનો હાલની શોચનીય સ્થિતિ નિવેદન કરી. પછી ત્રિશંકુનો વિશ્વામિત્રની સાથે મેળાપ થયો ત્યારે તે તેના પ્રત્યે બોલ્યો “ હવે મારું રક્ષણ કરવું આપના હસ્તમાં છે. ” વિશ્વામિત્રે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું “ ઠીક છે. ” તે પછી તે ઉભયે યદનો આરંભ કર્યો અને પાદ્મણેને નિમંત્રણ કર્યું. પરંતુ વસિષ્ઠે ‘ ચાંડાળ યજમાન અને ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાય ’ કહી તેમની નિંદ્રા કરી તેથી કોઈ પાદ્મણે ત્યાં આવતા નહોતા. આથી વિશ્વામિત્રે કોપિત થઈ વસિષ્ઠના પુત્રોને શાપ આપી ચાંડાળ બનાવ્યા. તદનંતર કેટલાક પાદ્મણે યદ-પ્રસંગે હાજર થવાને આવ્યા; પરંતુ દેવો હાવિર્ભાવ સ્વીકારતા નહોતા. આથી વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુને કહ્યું કે “ હવે, જો મારું કાંઈ સ્વાર્જિત પુણ્ય હશે તો તું સ્વર્ગમાં જશ. ” આટલું કહેતાંની સાથેજ પદ્મીની પેઠે ઉડી ત્રિશંકુ સ્વર્ગ પ્રતિ જવા લાગ્યો. ત્યારે ઇંદ્રને કોપ આવ્યો અને તે બોલ્યો “ યદશાપથી દમ્બ થએલા તને મર્ત્ય દેહ સાથે સ્વર્ગમાં આવવાનો અધિકાર નથી, માટે તું પતન પામ. ” આથી ત્રિશંકુ નીચે પતિત થવા લાગ્યો અને જૂઠા પાડવા લાગ્યો. તેની જૂઠા સાંભળી વિશ્વામિત્રે ‘ તિષ્ઠ, તિષ્ઠ, સ્થિર રહે, સ્થિર રહે ! ’ એમ કહ્યું; તેથી તે અંતરિક્ષમાં સ્થિર રહ્યો. પછી વિશ્વામિત્રે પ્રતિ સૃષ્ટિ અને પ્રતિ સ્વર્ગ નિર્માણ કર્યો અને “ હું ત્યાં ત્રિશંકુને સ્થાપીશ ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ઇષ્ટિ આરંભી તથા કેટલાક પદાર્થો પણ નિર્માણ કર્યા. આથી ઇંદ્રે વિશ્વામિત્રને સમગ્રની ત્રિશંકુના મર્ત્ય દેહનો ત્યાગ કરાવી તેને દિવ્યદેહ કરી સ્વર્ગમાં લીધો.

શ્રીજી આ અંથરૂપી ધર્મરૂપ કીર્તન પૂર્ણહૃતિને પામ્યું છે. માટે હવે માંડે એટલુંજ કાર્ય અવશિષ્ટ રહ્યું છે કે મારે આપ સંતજનની તન મનથી સેવા કરવી. હવે મારા વિશ્વરૂપ ગુરુદેવ, આ વાગ્ધસથી સંતુષ્ટ થઈને મને એવો આશીર્વાદ આપો કે, દુષ્ટોની કુટિલતા નષ્ટ થઈ તે સત્કર્મમાં પ્રેમી બને, જીવ માત્રમાં નિરંતર પરસ્પર મૈત્રી વધ્યા કરે, વિશ્વમાંનો પાપરૂપી અંધકાર નષ્ટ થઈ સંસારમાં સ્વધર્મરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ વિસ્તાર પામે, પ્રાણીમાત્રની સર્વ શુભેચ્છાઓ પૂર્ણ થાય, સંસારમાં પ્રાણીઓને નિરંતર સકળમંગળની વૃષ્ટિ કરનારા ભગવન્જનોનાં મંડળ મળતાં રહે. તે ભક્તજન કેવા છે ? બોલતા ચાલતા કદપતરૂના બાગ, જીવંત ચિંતામણીઓનાં ગાત્ર કિંવા અમૃતના બોલતા ચાલતા સાગર, અને કલંકરહિત ચંદ્ર સમાન છે; અથવા તાપરહિત સૂર્ય જેવા છે. એવા ભગવદ્ભક્ત સંતજનોનો સર્વ લોકોને સત્સંગ મળે તથા તેઓ સર્વ કોઈમાં પ્રિય થાય. વધારે શું માગું ? સમસ્ત ત્રૈલોક્ય સર્વ સુખથી સંપૂર્ણ બની તેઓ આઘપુરૂષનું અખંડ ભજન કર્યા કરે, અને વિશેષતઃ જેઓ આ લોકમાં આ અંથપરજી જીવન ધારણ કરે છે, તેમને આ લોકનું અને પરલોકનું સુખ પ્રાપ્ત થાય. આટલું સાંભળી શ્રીગુરુએ કહ્યું કે, ઠીક છે, તારી ઇચ્છા પ્રમાણે એ સર્વ દાન પ્રસાદ તને પ્રાપ્ત થશે. આથી જ્ઞાનેશ્વરે આનંદ થયો. આવા પ્રકારે, કલિયુગમાં મહારાષ્ટ્ર દેશમાં શ્રી ગોદાવરીના દક્ષિણ તટપર ત્રિભુવનમાં પવિત્ર અને અનાદિ પંચકોશી ક્ષેત્ર “નેવાસણ”, જ્યાં જગતના જીવનસૂત્ર શ્રી મોહિનીરાજ વિરાજે છે, જ્યાં યાદવવંશના વિભૂષિત સકળકળા પ્રવીણ, ન્યાયના પાલનકર્તા શ્રીરામરાજા રાજ્ય કરતા હતા; ત્યાં* શ્રીશંકર પરંપ-

* “શ્રી મહાભય” નું દેવાલય અહમદનગર જહાના નેવાસા નામના ગામમાં છે. તેને “મોહિનીરાજ” એવું બીજું પુરૂષવાચક નામ પણ છે. શ્રીવિષ્ણુએ સમુદ્ર મંથન પ્રસંગે જે મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેનો આ અવતાર છે, માટે એને સ્ત્રીલિંગી અને પુરુષલિંગી એવાં બે જાતિનાં નામો છે. પરંતુ દેવનો મૂળ વેશ સ્ત્રીનો છે. તોપણ ઉત્સવાદિ પ્રસંગે પુરૂષનો વેષ પણ ધારણ કરાવવામાં આવે છે. આજ નેવાસામાં જ્ઞાનેશ્વરે જ્ઞાનેશ્વરી લખી હતી. ત્યાં અદાપિ ‘જ્ઞાનોપાયા આખ્ય’ એ નામનો પ્રસિદ્ધ પાષાણ છે. આ પાષાણપર પ્રથમ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ દાસાથી ઓવીઓ લખતા અને નેવાસાનો કુલકર્ણી તેની શુદ્ધ પ્રત ઉતારી લેતો. ‘અહમદનગર ડીસ્ટ્રીક્ટ ઝેઝેરીઅર’ નામક સરકારદારા પ્રસિદ્ધ થયેલા અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ‘નિવાસ’ શબ્દનો અર્થ ‘નેવાસા’ કરવામાં આવ્યો કે તે સ્પષ્ટ ભૂલ છે અને મહારાષ્ટ્ર ભાષાનું કેવળ અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરે છે. કારણ કે મૂળમાં ‘સક-

રાતપન્ન શ્રી નિવૃત્તિદાસના શિષ્ય જ્ઞાનદેવે ભગવદ્ગીતાને ભાષાના અલંકાર ચઢાવ્યા છે. મહાભારતરૂપી નગરમાં, ભીષ્મનામક પ્રસિદ્ધ પર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો જે ઉત્તમ સંવાદ વર્ણવેલો છે; જે સંવાદ સર્વ ઉપનિષદોનો સાર છે; જે સર્વ શસ્ત્રોનું જન્મસ્થાન છે; જે પરમહંસ-સંતોની કીડાનું સરોવર છે; તે શ્રી ગીતાનો કળશ એવો આ અદારમો અધ્યાય નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવ કહે છે કે પૂર્ણ થયો છે. ઉત્તરોત્તર આ ગ્રંથની પુણ્યસંપત્તિદ્રારા જીવ માત્રને સકળ સુખોનો પૂર્ણ લાભ થાઓ. શાકે ૧૨૧૨ માં આ ટીકા જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચી અને સચ્ચિદાનંદ બાબાએ તે અતિ આદરથી લખી દીધી. ૧૮૧૧.

શ્રી એકનાથ મહારાજે જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથનું સંશોધન કર્યા પછી જ્ઞાનેશ્વરી સંબંધે લખેલી ઓવીઓનું ભાષાન્તર:-

શાકે ૧૫૦૬ તારણ નામ સવંત્સરમાં જનાર્દન મહારાજના શિષ્ય એકનાથ સ્વામીએ ગીતા જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરી. ગ્રંથ મૂળનોજ અતિ શુદ્ધ હતો પરંતુ લોકના પાઠભેદથી ક્યાંક ક્યાંક અસંબદ્ધ થયો હતો, આવી સ્થિતિ જોઇને જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરી. જેની ગીતાની ટીકા વાંચવાથી ભાવિક વાંચનારને ગીતાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને નમસ્કાર હો ! પુષ્કળ કાળે પ્રાપ્ત થતો જે ઉત્તમ કપિદા પદ્મીનો યોગ-ભાદ્રપદ કૃષ્ણ પદ્મી-તે દિવસે ગોદાવરીના તીર-પર પૈઠણ ક્ષેત્રમાં જ્ઞાનેશ્વરીની પ્રત શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું. જ્ઞાનેશ્વરીના પાઠમાં જે મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ઓવીગ્રંથ કરીને નાખશે, તેણે અમૃતપાત્રમાં કાચલી-નાખી એમજ ગણાશે.

ઈતિ શ્રી નિવૃત્તિદાસ જ્ઞાનદેવકૃત ભાવાર્થ દીપિકા મધ્યે

મોક્ષ સંન્યાસ યોગ નામનો અદારમો અધ્યાય સમાપ્ત.

इति श्री भावार्थ दीपिका समाप्ता ॥

શ્રી કૃષ્ણાયનમસ્તુ ।

જાણનાં નવાસ' એ સમગ્ર પદ સામાસિક છે અને તે રાજ રામચંદ્રનું વિશેષણ છે, એમ સ્પષ્ટ બ્યક્ત થાય છે.

શ્રી ચા. માસ જ્ઞાનયજ્ઞ.

ગુજરાતી ભાષામાં અત્યારે સારાં સારાં પુસ્તકો અનેક નીકળે છે અને લખી વાંચી જાણનારાઓ પણ ૨૦-૨૫ લાખ હશે; પરંતુ તેઓમાં પૈસા ખર્ચાને ઉત્તમ ગ્રંથો વાંચનાર તો ભાગ્યેજ દસ ટકા હોઈને બાકીનો તેવું ટકા ભાગ તો તેનાથી બેનશીબજ રહે છે.

અક્ષરબોધ રૂપી આંખો હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનના અંધકારમાં અશક્ત થઈ જનાર એ અસંખ્યાત માનવ બંધુઓના જીવન પંથને પ્રકાશવા માટે સદ્ગ્રંથરૂપી જ્ઞાન-દીપકોની આવશ્યકતા રપટજ છે.

એ અંધકારનાં કારણોમાં સદ્ગ્રંથોના અસ્તિત્વનું તથા તેના સદુપયોગના ફાયદાઓનું તે વર્ગનું અજ્ઞાન; પૈસા ખર્ચવાની તેમની અરૂચિ અથવા અશક્તિ; માત્ર સમાચાર પત્રો કે વિદ્યાસી વાર્તાઓ વગેરેમાંજ તેમનું પડયું રહેવું; એ કારણો તો દેખીતાંજ છે; પણ એવા સંયોગોમાં સમજી સમજીને તેમના પ્રત્યે જે ખાસ ફરજ મજબૂત; તે તેમણે ન બજવી હોય, તો તે કારણ શું સર્વ કરતાં મોટું નથી ?

દેશરૂપી કુટુંબમાંના બાળ વર્ગ સમાન એ અતિ વિશાળ માનવ સમાજ પ્રત્યે તેમના વડીલ બંધુઓ તરીકેની, તેમજ તેમની મહેનતનો અનેક પ્રકારે લાભ ઉઠાવનારાઓ તરીકેની એ ફરજના કરજમાંથી છુટવા માટે; પરમ કૃપાળુ પરમાત્માપ્રત્યે કષ્ટિ પણ સક્રિયકૃતચતા દર્શાવવા માટે; તથા તેની અધિક કૃપા મેળવી ક્ષાયિત સુખસંપત્તિ તરફ આગળ વધવા માટે પણ સમજીઓએ તે બહુસંખ્યક માનવબંધુઓમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર છુટથી તથા ઉદારતાથી કરવો જોઈએ. પોતાની પેઠે તેમને પણ ઉત્તમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ તેમનું આરિત્ય ખીલતું ચાલે, તથા તેમનો જીવનમાર્ગ સરલ અને સુખાવદ બને; તેટલા માટે અનેક પ્રકારના ચોપડી ચોપાનિયાં તેઓમાં વિના મૂલ્યે અને મોટી સંખ્યામાં ફેલાવવાં જોઈએ.

આ પ્રકારનું કાર્ય એક સ્વતંત્ર યોજનાના રૂપમાં ઉપાડી લઈ તેની પાછળ સર્વભાવે મંડી પડનાર કોઈ એક નિરુવાર્થી, આરિત્યવાન અને બ્યવહારકુશળ વ્યક્તિ ગુજરાતને માટે નીકળી આવે તો તે આપણા સાખો દીનહીન દેશમાંથી બહુજ અમત્યની સેવા બજાવવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરે. ધર્મ, નીતિ, આરોગ્ય, ધરમથુ ઉપાયો, સ્વચ્છતા, મુહુબ્યવસ્થા, બાળઉછેર, માંદાની માવજત, પરોપકાર, સારા રીતરિવાજ, ખરાબ ફેલિંગ્સન, જનસેવાના ફરેકથી બની શકે તેવા સાદા સીધા પ્રકારો, વગેરે અનેક બાબતોને લગતા નાના નાના અને અસરકારક નિબંધો તથા વાર્તાઓ આવા કામને માટે યોજી શકાય.

ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી તથા મરાઠી ભાષામાં પણ વખતોવખત આવ્યાં ચોપડી ચોપાનિયાં મેળાઓદ્વારા, ગ્રામડાંઓમાં લોકસેવાનાં કાર્યો બજાવનારાઓદ્વારા, તેમજ ગ્રંથમાળાઓ અને માસિકપત્રો વગેરેના સંસ્કારી વાંચકવર્ગદ્વારા ધણી મોટા પ્રમાણમાં ફેલાવી શકાય.

ખ્રિસ્તી લોકો ભારતવાસીઓને પોતાની જાળમાં વિશેષ સંપડાવવા સારૂ અનેક

પ્રકારનાં પુસ્તક પુસ્તકોઓ ફેલાવવા પાછળ તન મનથી અષાઢક અમ લેવાની સાથે ધનથી પણ જે લાભો કરોડોનો ખર્ચ કરી રહ્યા છે; તે આટલું બધું પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં પણ આપણા પોતાનાજ દેશના અને પોતાનાજ ધર્મના લોકોની આવા પ્રકારની સેવા માટે આપણાજ દેશના અને આપણાજ ધર્મના હિદયરાત્માઓ તરફથી આવશ્યક આર્થિક સંગવડ મેળવવાનું અશક્ય તો નજ કહેવાય.

ઋષિમુનિઓની પદરજને પૂજનાર જે ધર્મપ્રાણુ હિંદુસંતાનો તીર્થયાત્રા તથા સાધુ બ્રાહ્મણોની સેવા પાછળ હાલની અવદશા વચ્ચે પણ વર્ષોવર્ષ અબળેનો ખર્ચ વેઠી રહ્યા છે; તેમની પાસેથી તેમનાં પોતાનાંજ સંતાનો, પાડોશીઓ, અને યાત્રીજનો માટે, તથા તેમને કમાણી કરી આપનારાં ગરીબ અજ્ઞાન મનુષ્યોની સેવા માટે આવી એકદં યોજના માત્ર બાજબીથીજ નબળા કરે તેટલી રચાયેલી આર્થિક સંગવડ મેળવવાનું પણ અસંભવિત નજ ગણાય.

ન્યાં સુધી આવાં કામો એવા રચાયેલાં અને મોટા પાયા ઉપર હિંદવી પાર પાડનાર નીકળી આવે નહિ; ત્યાં સુધી એ દિશામાં પણ થોડુંબધું થાય તે કરવાના હેતુથી આ “ જ્ઞાનયત્ર ” ની યોજના ચાલુ કરવામાં આવી છે.

આ જ્ઞાનયત્રની પ્રથમ આકૃતિ તરિકે પવિત્ર ભગવદ્ગીતાના સારાંશરૂપ ૧૮ આ અધ્યાયની એટલે કે “ એકાધ્યાયી ગીતા ” ની સવા લક્ષ પ્રત તરતમાં (સં. ૧૯૭૯ના પુરૂષોત્તમ માસમાં તેમજ શ્રાવણ માસમાં મળીને) વિના મૂલ્યે વહેંચી દેવામાં આવશે.

દરેક વર્ષના ચાતુર્માસમાં તેમજ ન્યારે પણ અનુકૂળતા મળશે ત્યારે ત્યારે આ “ એકાધ્યાયી ગીતા ” ખીન્ન વધારે માણસોમાં ફેલાવી શકાય; તથા ખીન્ન પણ ભુદા ભુદા ઉપયોગી બાબતોને લગતાં નાનાં નાનાં ચોપડી ચોપાનીયાં વખતો વખત મોટી સંખ્યામાં ફેલાવી શકાય; તેટલા સાડ આ જ્ઞાનયત્રને લગતું ફંડ સઘન મોટે ખુલ્લું રહેશે.

આશા છે કે જ્ઞાનપ્રચારનો મહિમા સમજનારા સંજ્ઞનો આ પુણ્ય કાર્યમાં વખતોવખત આર્થિક સહાય આપવાની તેમજ પ્રત્યેક શુભાશુભ પ્રસંગપર આ ફંડને માદ કરવાની દરજ સમજશે.

આ કોષમાં કમમાં કમ ચાર આના સુધીની રકમ લેવાશે અને દરવર્ષે જે રકમ મેળી થશે, તેમાંથી સારાં સારાં લોકોપયોગી તથા જ્ઞાન ચારિત્ર્યને વધારનારાં ચોપડી ચોપાનીયાં તે તે વર્ષના ચાતુર્માસમાં તેમજ અન્ય અનુકૂળ સમયે ફેલાવાતાં રહેશે.

આ ખાતે મોકલાતી દરેક રકમ સાથે “ જ્ઞાનયત્ર કોષ માટે ” એટલું અવશ્ય જણાવવું. મ. ઓ. દ્વારા મોકલનારને તો ટપાલ રસ્તે તેની પાવતી મળે છેજ. કાર્યાલયમાં અવસ્થાપકને આપનારને રૂબરૂમાં પાવતી મળશે.

એ ઉપરાંત આ કોષની આવક તથા ખર્ચનો હિસાબ વિવિધ ગ્રંથમાળા દ્વારા નીકળશે; તેમાં પણ મદદની દરેક રકમ તે આપનારના નામ સાથે જણાવાશેજ.

આ કોષમાં આર્થિક સહાય આપનારા જે સંજ્ઞનો, આ યોજના દ્વારા નીકળતાં ચોપડી ચોપાનીયાં ફેલાવવાનું કાર્ય પણ બળવી શકે તેમ હશે; તેઓની તેવી સહાય પણ ધન્યવાદની સાથે લેવામાં આવશે; અને કમમાં કમ તેમણે આપેલી રકમમાંથી

તૈયાર થઇ શકે એટલી પુસ્તિકાઓ તો ખુશીની સાથે ફેલાવવા સારૂ તેમને મોકલી અપાશે.

આ “સંસ્કૃત-કોશ” માં (પૃ. ૧૦૦) અથવા બેથી વધુ રૂકમ-મોકલનારની બે ઇચ્છા હશે અને તે ઇચ્છા પ્રથમથીજ જણાવી હશે; તો તેટલા દ્રવ્યવડે તૈયાર થનારી પુસ્તિકાઓના મુખપૃષ્ઠ ઉપર “અમુક તરફથી અમુક પ્રસંગે યા વ્યક્તિના સ્મરણમાં સદુપયોગાર્થે ભેટ” કે એવું કંઈ છપાવવું હશે તો તે છાપી શકાશે; અને એવું છપાવથી પ્રતોમાંથી સ્વહસ્તે વહેંચવા સારૂ માગેલી પ્રતો આપતાં બે કંઈ વધી હશે; તો તે અત્ર તરફથી બીજાઓ દ્વારા વહેંચાશે.

આ પ્રમાણે આ યોજના ઉદ્ધાર સજ્જનોને પોતાના ધન ઉપરાંત ઇચ્છા હોય તો તનમનનો પશુ સદુપયોગ કરવા આવાહન કરે છે.

આર્ય ઋષિમુનિઓએ લોકસેવાદ્વારા આત્મહિત સધાવનારાં જે અનેકવિધ યજ્ઞદાનાદિ ઉપદેશમાં છે; તેમાં જ્ઞાનદાનને સર્વથી વધારે મહત્ત્વ આપીને તેને “અક્ષદાન” કહ્યું છે.

પરમ વંદનીય શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ જ્ઞાનેશ્વરીમાં કહે છે કે, — “જે કોઈ પુસ્તકના નિમિત્તથી ગીતા બીજાઓને આપે છે, તે માણસ, લોકોને માટે આ સંસાર રૂપી બજારમાં મોક્ષ સુખનું સદામૃતજ ખોલે છે.....ગીતા રૂપી માતા અને મનુષ્યો રૂપી બાળક છટાં બટકે છે, તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ સજ્જનોનો ધર્મ છે.”

જૂત માત્રના સદાના સહાયક અને પરમ આધાર સ્વરૂપ પરમાત્મદેવની અપાર લોકહિતાવહતામાં તનમનધન વડે નિમિત્તજૂત બનવામાં જે અહોભાગ્ય રહેલું છે; તે વાતને સમજી શકનારા તેમજ નહિ સમજી શકનારા માનવમધુઓ પ્રત્યે આથી વધારે લંબાણ અનાવશ્યક સમજી શકે તત્ત્વ સત્ત્વ. વૈશાખ માસ-વિ. સં. ૧૯૭૬.

‘મંત્રી’ સસ્તુ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય, — અમદાવાદ અને મુંબઈ.

ઉત્તમ ગાદા ગ્રંથો

નીચલા ગ્રંથો તૈયાર છે.

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-મોટા બે ભાગમાં.	પૃષ્ઠ	૧૪૦૦	૬)
મહાભારતનાં-આદિ અને સભાપર્વ.	"	૬૦૦	૨૧૧
સ્વામી રામતીર્થ-ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫		૫૮૦	૨)
" " " ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯		૫૦૦	૨)
શ્રી ભગવતી ભાગવત-થોડીજ પ્રત છે.	"	૯૫૦	૨૧૧
આર્યભિષદ્ અથવા હિંદનો વૈદરાજ.	"	૧૦૦૦	૪)
શ્રી દાસબોધ-નવી આવૃત્તિ.	"	૬૨૪	૨૧
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા.	"	૭૪૦	૩)

નીચલા ગ્રંથો ૧૯૭૯ ની આખર સુધીમાં નીકળશે.

કાઉન્ટ ટાલ્સટોયનું ચરિત્ર-અષાઢમાં નીકળશે.	....	૨૧
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર-આસોમાં નીકળશે.	....	૫)

નીચલા ગ્રંથ સં. ૧૯૮૦માં અને તે પછી નીકળશે.

સ્વામી વિવેકાનંદ-ભાગ ૧ થી ૫ બે મોટા ગ્રંથોમાં.	....	૫)
શાંતિપર્વ-મહાભારતનું.	....	૫)
ભારતનાં સ્ત્રીઓ-બેઉ ભાગ.	....	૫)
પદ્મિયાર કૃત સ્વર્ણનાં પુસ્તકો-ત્રણથી ચાર મોટા ગ્રંથોમાં.		
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ-મોટું ચરિત્ર.	....	૪)
ટુંકી વાર્તાઓ-નહિ મળતા ભાગોનો સંગ્રહ.	....	૩)
શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં.	....	૧૦)
ભારતનાં પુરુષરત્ન { ભારતના વીર પુરુષો, સંત પુરુષો, શ્રીખ પુરુષો.		૫)
	{ બુદ્ધ, અકબર, દુર્ગાદાસ, ઇત્યાદિ.	

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નહીને રસ્તે, સેશન હોર્ટ પાસે.
મુંબઈમાં-કાલ્યાણેવી રોડ, હાથી બિન્ડીંગ, ત્રીજો માળ, સવારે ૭ થી ૧૦

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા દિવસમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૩ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળ

દરવર્ષે પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં વિવિધ વિષયનાં
ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ ૩૫ માં મળે છે.
પાકાં પૂઠાં સાથે ૪૫૫, ૫૦૦ માફ.

૧—આલુ ૧૯૭૯ નાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ નાં પુસ્તકો—ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭
મો—તૈયાર છે. ગાંધીજીના ગુરૂ કાઉન્ટ ટાઈસ્ટોય—જપાય છે. પછી બીજાં જપાય છે.

૨—વર્ષમાં કોઈ પણ વખતે ગ્રાહક થવા જતાં વર્ષની શરૂઆતના પુસ્તકો
અપાઈ સવાળમ પણ શરૂઆતના લેવાય છે. વર્ષ વીતેથી પો. બુક લેવાય છે.

૩—કેટલાક આ માળાનું પુસ્તક મહિને મહિને મળવાનું સમજે છે; પણ
તેવું ન હોતાં વર્ષ દિવસમાં થઈને ૧૫૦૦ પૃષ્ઠનાં જે ગ્રંથો આર પુસ્તકો નીકળે
છે; તે દરેક તૈયાર થાય તેમ તેમજ મોકલાય છે.

૪—આ માળા ઉપરાંત આ સંસ્થા તરફથી બીજા પણ જે નાના મોટા ગ્રંથો
નીકળે છે, તેની ખર્ચ આ “વિવિધ ગ્રંથમાળા” નાં પુસ્તકોમાં અપાય છે અને તે
તરતમાં મંગાવનારને ખાસ કિંદામતથી અપાય છે.

એ માળાના આગલાં વર્ષોના સેટ.

સંવત ૧૯૭૫નાં ચાર પુસ્તક—(પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૨) શ્રીરામ-
કૃષ્ણ કથામૃત, મુળોદ્ધક નીતિકથા, આગળ ધસો, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૫ મો.

સંવત ૧૯૭૬નાં ત્રણ પુસ્તક—(પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, મૂલ્ય રૂ. ૨૫) સ્વામી
વિવેકાનંદ ભાગ ૬-૭ મો, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ મો.

આ દરેક આગલા સેટનું પોષ્ટેજ વી. પી. ખર્ચ આશરે રૂ. ૦૫૫
થી ૧) બુક ચક્રો. છુટક પુસ્તકો માટે બુકો આ પછીનાં પૃષ્ઠો.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને
મુંબઈ નં. ૨

ત્રીજાં તૈયર પુસ્તકો

ઉત્સાહ અને ચેતનામેરક પુસ્તકો.

નામ વગેરે	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
આગળ ધરો-આગળ વધવાનો ઉત્સાહ આપનાર.	૫૮૪	૧)	૦)૬
આગળના સુદાઓ-પોતાનું ભાગ્ય પોતે બદલનારા માણસો.	૭૨૦	૧૫	૦
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ તથા વિચારોના ચમત્કાર.	૫૫૨	૧)૬	૦)૬
પ્રજ્ઞામય જીવન-ઉચ્ચ વિચારોની સાદી રીતે સમજીત.	૨૧૬	૦૫	૦)૬
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-મહાત્મા મંથીજી કૃત.	૧૨૮	૦૫	૦)૬
સ્વર્ગનાં રતનો-પદીસાર કૃત ભક્તિ માર્ગના દાખલાઓ.	૩૮૬	૧)	૦

ઉત્તમ ધાર્મિક પુસ્તકો

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ-જુદા ભાગ ૫, ૬, ૭,	૮૦૦	૧૫	૦)૬
સ્વામી વિવેકાનંદનું સર્વસ્તર ઉત્તમ જીવનચરિત્ર.	૭૪૪	૨)	૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત-અંશ ૨ જે	૪૧૬	૦૫૫	૦)૬
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૧ બો ...	૨૬૦	૦૫	૦)૬
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૨ જે ...	૪૭૦	૦૫૫	૦)૬
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૬-૭ બો	૪૨૦	૧)	૦)૬
સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ-ભાગ ૮ બો ...	૫૮૪	૧૫	૦

ભગવદ્ગીતાઓ અને પંચરત્ન ગીતાઓ

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલ ટીકા સહિત-	૦૫	,,	૦૫	૦)૬
,, મરાઠી સુબોધ ટીકા સહિત-	૦૫	,,	૦૫	માફ.
,, હિન્દી સરલ ટીકા સહિત-	૦૫	,,	૦૫	,,
ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં ગુટકો સાદું પૂરું	૦)૬	પૂરું	૦)૬	,,
,, ,, મધ્યમ અક્ષરમાં મળજીત પૂરું	૦૫	પાકું	૦)૬	,,
,, ,, મોટા અક્ષરમાં	૦૫	,,	૦૫	,,
પંચરત્નગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરમાં	૦૫	,,	૦૫	,,
,, ,, મધ્યમ અક્ષરમાં	૦૫	,,	૦૫	,,
,, ,, મોટા અક્ષરમાં	૦૫	,,	૧)૬	,,

ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય-ત્રણેમાંની કાઠપણ ટીકા સાથે ૦)૦૫, ૧૦ નો ૩ ૦

છપીઓ ૧-લગવાનની, ૨-વ્યાસ તથા ગણેશની, ૩-બહાદુર
સવંદનની, દરેકનું કદ ૭x૧૦, મૂલ્ય ૦)૫ પ્રત ૧૦ ના ૦૫

બોધદાયક અસરકારક વાર્તાઓ

નામ વગેરે	પૃષ્ઠ	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૩ નો-૨૩ સાંસારિક વાર્તા.	૨૨૪	૦૧	૦)૮
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ સાંસારિક વાર્તા.	૩૦૪	૦૧	૦)૮
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ શ્રો-બોધમૂલ ૨૭ વાર્તા.	૩૬૦	૦૧	૦)૮
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અલિસ્તાન સાથે	૩૫૦	૧૧	૦)૮

ખાસ બાળકો માટે

સદગુણી બાળકો-૬૬ ઉમદા સાચા બનાવોનો સંગ્રહ.	૧૨૮	૦૧	૦)૮
બાળ સદ્બોધ-વાર્તાઓ ૩૫૦ ધાર્મિક શિક્ષણ.	૧૧૨	૦૧	૦)૮
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાર્તાઓ ૩૫૦ ૨૧ પાઠ.	૬૬	૦૧	૦)૮
સુબોધક નીતિકથા-૧૫૩ બોધદાયક નાની વાર્તા.	૨૧૬	૦૧	૦)૮
દુઃખમાં વિદ્યાવ્યાસ- અનેક અસરકારક દ્રશ્યો.	૬૦	૦૧	૦)૮

પદ-મંજન

મનહર પદ	૧૮૦	૦૧	૦)૮
વૈરાગ્ય બોધ કાવ્ય	૧૧૨	૦૧	૦)૮
છાયાલાલ પદબોધની	૧૨૮	૦૧	૦)૮

જીવન ચરિત્રો

સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ ઉત્તમ ચરિત્ર	૭૪૪	૨)	૦૧
મહાન અલોક ઝાંઝર (સિકંદર)	૨૮૮	૦૧	૦)૮
થિયોડર પારકર	૨૬૪	૦૧	૦)૮
ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુ ...	૧૩૨	૦)૮	૦)૮

મંગાવનારને ખાસ સૂચના

૧-પોસ્ટેજ માફ ના લખ્યું હોય તે દરેકનું અલગ સમજવું. ૨-એ ઉપરાંત ૨જીદર તથા મ. ઓ. ખર્ચ પણ રૂ ૧ થી ૧૦ સુધીને માટે ચ. ર આના બુદ્ધિ લાગે છે. ૩-બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૪-મંગાવ્યા પૈકી જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ થએલું સમજવું. ૫-રૂ. ૧) થી ઓછાનાં પુસ્તક મંગાવનારે મ. ઓ. કે ડીકીટન મોકલવી. ૬-પુરું મૂલ્ય તથા વધારાના પેકીંગ ઈન્ ખદલ ના પ્રથમથીજ મોકલીને પાંચ દશ રૂ. નાં સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ બહુ ઓછો આવશે. ૭-એક સાથે રૂ ૨૫ અથવા વધુનાં પુસ્તકાદિ લેનારને કમીશન પણ મળશે. ૮-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલાશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણદરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ ખાસે.
મુંબઈમાં-કાલબાદેવી રોડ, હાથો બિલ્ડીંગ, ત્રીજો માળ, સચારે ૭ થી ૧૦

